
DAVID ABULAFIA
BÜYÜK DENİZ
Akdeniz'de İnsanlık Tarihi
ALFA | TARİH

2328 | ALFA | TARiH | 12

Büyük Deniz

DAVID ABULAFIA

Cambridge Üniversitesi'nde Akdeniz Tarihi Profesörü olan David Abulafia'nın diğer eserleri arasında *Frederick II* ve *The Discovery of Mankind* bulunuyor. İngiliz Akademisi'nde daimi üye olmanın yanı sıra Academia Europaea üyesidir ve 2003'te İtalya ve Akdeniz tarihi üzerine eserleri nedeniyle "Commendatore dell'Ordine della Stella della solidarietà italiana" ile onurlandırılmıştır.

GÜL ÇAĞALI GÜVEN

1982'de Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'ni bitirdi ve ardından Boğaziçi Üniversitesi'nde tarih yüksek lisansı yaptı. Çeşitli dergi ve gazetelerde muhabir olarak görev aldı. *Cumhuriyet* gazetesinde Çeviri Servisi Şefi (1993-94) Aksoy Yayıncılık'ta editör (1997-98) olarak çalıştı. Tarih, edebiyat, felsefe ve medya/iletişim gibi değişik alanlarda çok sayıda çevirisi olan Güven'in önemli çevirinden bazıları: Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk-Osmanlı Harpleri 1700-1780* (2011, İş Kültür Yayınları), Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (2008, YKY), Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638* (2008, Tarih Vakfı Yurt Yayınları), Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924-1925* (2003, İletişim Yayınları), Elizabeth A. Zachariadou, *Osmanlı Beyliği 1300-1389* (1997, Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Büyük Deniz, Akdeniz'de İnsanlık Tarihi
David Abulafia
© 2012, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Great Sea, A Human History of the Mediterranean
Çeviriye temel alınan metin: 2011, Allen Lane
© 2011, David Abulafia

İngilizce dilindeki ilk baskı, Penguin Books Ltd. tarafından İngiltere'de yapılmıştır.

Kitabın Türkçe yayın hakları Onk Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu
Redaksiyon Volkan Atmaca
Kapak Tasarımı Gökhan Burhan
Grafik Uygulama Kâmuran Ok

Kapak Görseli Akrotiri'den bir fresk (National Archaeological Museum Athens).

ISBN 978-605-106-472-7
1. Basım: Haziran 2012

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 34110 Cağaloğlu İstanbul
Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika No: 10905

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29
Sertifika No: 12088

BÜYÜK DENİZ

Akdeniz'de İnsanlık Tarihi

DAVID ABULAFIA

Çeviren
Gül Çağalı Güven

ALFA | TARİH

a la memoria de mis antecessores

İÇİNDEKİLER

	Görsel Malzeme Listesi	7
	Çevriyazım ve Tarihleme Sistemi	11
	Önsöz	13
	Giriş: Bir Deniz ki, Adları Sürüsüne Bereket	19
	1. Bölüm: BİRİNCİ AKDENİZ, İÖ 22000 - İÖ 1000	
I	Tecrit ve Uzak Tutulma, İÖ 22000-İÖ 3000	31
II	Bakır ve Bronz, İÖ 3000-İÖ 1500	43
III	Tüccarlar ve Kahramanlar, İÖ 1500-İÖ 1250	57
IV	Deniz Halkları ve Kara Halkları, İÖ 1250-İÖ 1100	71
	2. Bölüm: İKİNCİ AKDENİZ, İÖ 1000 - İS 600	
I	Mor Tüccarları, İÖ 1000-İÖ 700	91
II	Odysseus'un Mirasçıları, İÖ 800-İÖ 550	111
III	Tirenlilerin Zaferi, İÖ 800-İÖ 400	129
IV	Hesperidlerin Bahçesi'ne Doğru, İÖ 1000-İÖ 400	149
V	Talassokrasiler, İÖ 550-İÖ 400	163
VI	Akdeniz'in Deniz Feneri, İÖ 350-İÖ 100	181
VII	"Kartaca Yok Edilmeli", İÖ 400-İÖ 146	199
VIII	"Bizim Deniz", İÖ 146-İS 150	225
IX	Eski ve Yeni İnançlar, İS 1-450	247
X	Dağılma, 400-600	263

3. Bölüm: ÜÇÜNCÜ AKDENİZ, 600 - 1350

I Akdeniz'in Dip Noktaları, 600-900 279
II Hıristiyan ve İslam Âlemleri Arasındaki Sınırların Aşılması, 900-1050 297
III Büyük Deniz-Değişim, 1000-1100 311
IV "Tanrı'nın Bahşedeceği Kazanç", 1100-1200 327
V Deniz Güzergâhları, 1160-1185 345
VI İmparatorlukların Yükselişi ve Çöküşü, 1130-1260 361
VII Tüccarlar, Paralı Askerler ve Misyonerler, 1220-1300 379
VIII *Serrata* – Kapanış, 1291-1350 401

4. Bölüm: DÖRDÜNCÜ AKDENİZ, 1350 - 1830

I Sözde Roma İmparatorları, 1350-1480 421
II Batı'daki Dönüşümler, 1391-1500 443
III Kutsal İttifaklar ve Şeytani İttifaklar, 1500-1550 465
IV *Akdeniz*: Beyaz Deniz İçin Yapılan Savaş, 1550-1571 483
V Akdeniz'deki Türedi Tüccarlar, 1571-1650 509
VI Çaresizlik İçindeki Diasporalar, 1560-1700 529
VII Ötekilerin Yüreklendirilmesi, 1650-1780 547
VIII Rus Prizmasından Bakış, 1760-1805 565
IX Dayılar, Beyler ve Paşalar, 1800-1830 585

5. Bölüm: BEŞİNCİ AKDENİZ, 1830 - 2010

I İkisi Daima Buluşacak, 1830-1900 607
II Yunan ve GayriYunan, 1830-1920 625
III Osmanlı Huruçu, 1900-1918 637
IV Dört Buçuk Şehrin Hikâyesi, 1900-1950 649
V Yeniden *Mare Nostrum*, 1918-1945 669
VI Parçalanmış Bir Akdeniz, 1945-1990 683
VII Son Akdeniz, 1950-2010 699

Sonuç: Denizi Aşmak 713
Ek Kaynakça 721
Dizin 725

GÖRSEL MALZEME LİSTESİ

1. Mnajdra, Malta (akg-images/Rainer Hackenberg)
2. "Uyuyan Hanım" (Ulusal Arkeoloji Müzesi, Valletta, Malta. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
3. Kyklad figürü, *y.* İÖ 2700, Yunan özel koleksiyonu (Heini Schneerbeli/ The Bridgeman Art Library)
4. Kadın başı, Erken Kyklad II Dönemi, *y.* İÖ 2700-2400 (Louvre Müzesi, Paris. Fotoğraf: Griaudon/The Bridgeman Art Library)
5. Knossos'tan ahtapot desenli vazo, *y.* İÖ 1500 (Heraklion Arkeoloji Müzesi, Girit, Yunanistan. Fotoğraf: Bernard Cox/The Bridgeman Art Library)
6. Fresk, *y.* İÖ 1420, Firavunun veziri Rekhmire'nin mezarından, Yukarı Mısır (Mary Evans/Interfoto)
7. Akrotiri freski, Thera, İÖ 16. yüzyıl (akg-images/Erich Lessing)
8. Mykene'den altın ölüm maskı, *y.* İÖ 1500 (Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
9. Erken Filistin dönemine ait lahitten kil yüz, Beth Şean [Ar. Beysan], Kuzey İsrail (İsrail Müzesi [IDAM], Kudüs. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
10. İÖ 12. yüzyıl Savaşçı Vazosu, Mykenai (Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina. Fotoğraf: akg-images)
11. Yukarı Mısır'daki Madinat Habu tapınağından friz (akg-images/Erich Lessing)
12. Fenike kitabesi, Nora, Kuzey Sardinya (Roger-Viollet/Topfoto)
13. Stel, Kartaca, *y.* İÖ 400 (Roger Wood/Corbis)
14. Bir Fenike gemi modeli (Ulusal Arkeoloji Müzesi, Beyrut. Fotoğraf: Philippe Maillard/akg-images)
15. Fenike gümüş sikkesi (Ulusal Arkeoloji Müzesi, Beyrut. Fotoğraf: Philippe Maillard/akg-images)

16. Veii yakınlarında bulunan Chigi Vazosu, *y.* İÖ 650 (Museo Nazionale di Villa Giulia, Roma. Fotoğraf: akg-images/Nimatallah)
17. Asur kraliyet sarayının bronz kapılarından panel, Balawat [Bet lavat], *y.* İÖ 9. yüzyıl (Louvre Müzesi, Paris. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
18. Dionysos *krater*'i, İÖ 6. yüzyıl sonu (Staatliche Antikensammlung & Glypothek, Münih. Fotoğraf: akg-images)
19. Tarquinia'dan fresk, İÖ 6. yüzyıl sonu (akg-images/Nimatallah)
20. Marsiliana *abecedarium*, Etruria, İÖ 7. yüzyıl (Floransa Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: akg-images/Oronoz)
21. Altın tablet, Pyrgoi, İÖ 6. yüzyıl sonu (Museo Nazionale di Villa Giulia, Roma. Fotoğraf: akg-images/Nimatallah)
22. Estrüsk tolgası (The Trustees of the British Museum)
23. Orolo Kulesi, Sardinya (akg-images/Rainer Hackenberg)
24. Sard bronz tekne, *y.* İÖ 600 (Museo Archeologico Nazionale, Cagliari. Fotoğraf: akg-images/Electra)
25. Periandros büstü (Vatikan Müzesi)
26. Büyük İskender büstü (Print Collector/Heritage-Images/Imagestate)
27. "Dama de Elche" (ullstein bild – United Archives)
28. Serapis büstü (akg-images/ullstein bild)
29. Kartaca Melkart sikkesi (The Trustees of the British Museum)
30. Bronz Neron sikkesi (The Trustees of the British Museum)
31. Cleopatra sikkesi (The Trustees of the British Museum. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
32. Ostia'daki limanın tamamlanması nedeniyle basılan Neron sikkesi (The Trustees of the British Museum)
33. Roma *quinquireme* rölyefi, Praeneste, şimdi Palestrina (akg-images/Peter Connolly)
34. Napoli yakınında, muhtemelen Puteoli liman freski (Museo Nazionale Archeologico, Napoli. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
35. Classis'te Bizans filosunun 6. yüzyıla ait mozaiği, Sant'Apollinare bazilikasından, Ravenna (akg-images/Cameraphoto)
36. Ostia'daki sinagogdan korniş, 2. yüzyıl (Fotoğraf: Setreset/Wikimedia Commons)
37. Ostia'daki sinagogdan kitabe (akg-images)
38. Pala d'Oro'dan panel, San Marco Bazilikası, Venedik (akg-images/Cameraphoto)
39. Amalfi'den bir görünüm, 1885 (Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin. Fotoğraf: akg-images)
40. Mayorka *bacino*'su (Museo Nazionale di San Matteo, Piza)
41. Han el-Umdan, Akkâ, İsrail (Fotoğraf: Ariel Palmon/Wikimedia Commons)
42. Venedik *quadriga*'sı (Mimmo Jodice/CORBIS)
43. Ortaçağ sonu haritası, İdrisi'den sonra (Wikimedia Commons)
44. Mayorka portolan haritası, 14. yüzyıl başı (British Library)

45. 1229'da Mayorka kentinin zaptını gösteren duvar resmi (Museo de Catalunya, Barselona. Fotoğraf: akg-images/Bildarchiv Steffens)
46. Aigues-Mortes, Camargue, Fransa (Fotoğraf: Bertrand Rieger/Hemis/Corbis)
47. Cenova, Hartmann-Schedel'in 1493 *Nuremberg Chronicle*'da betimlendiği haliyle (Cambridge Gonville and Caius Başkan ve Daimi Üyelerinin izniyle)
48. Dubrovnik (Fotoğraf: Jonathan Blair /Corbis)
49. Manises kâsesi (Victoria and Albert Museum, Londra)
50. Adak olarak sunulan kargo gemisi maketi , *y.* 1420 (Denizcilik Müzesi, Rotterdam)
51. Valensiya Borsa binası (Fotoğraf: Felivet/Wikimedia Commons)
52. *Deniz Konsolosluğu*'nun erken bir elyazma nüshası (Albüm/Oronoz/akg-images)
53. Fatih Sultan Mehmed'in portresi, Gentile Bellini (akg-images/Erich Lessing)
54. Rodos Savaşı'nın Fransız minyatürü (detay) (Granger Koleksiyonu, New York)
55. Barbaros Hayreddin'in portresi, 1540, Nakkaş Haydar Reis (Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul/The Bridgeman Art Library)
56. Andrea Doria'nın portresi (Palazzo Bianco, Cenova. Fotoğraf: akg-images/Electra)
57. İspanyolların Goleta zaptını gösteren resim (akg-images/Erich Lessing)
58. *Morisco*'ların kovulması, 1613, Pere Oromig ve Francisco Peralta (ullstein bild – Aisa)
59. 1661'de Türklere karşı Venediklilerin deniz zaferi, Venedik ekolünden anonim bir ressam (Museo Correr, Venedik. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
60. Mahón taarruzu, 1756, anonim bir Fransız ressam (Musée de la Marine, Paris. Fotoğraf: akg-images/Erich Lessing)
61. Amiral Byng'in idamı, *y.* 1760, İngiliz ekolü (National Maritime Museum, Greenwich, Londra)
62. Amiral Fyodor Uşakov'un portresi, anonim bir 19. yüzyıl ressamı (Merkezi Deniz Müzesi, Sen Petersburg. Fotoğraf: akg-images/RIA Novosti)
63. Amiral Samuel Hood'un portresi, 1784, James Northcote (National Maritime Museum, Londra/The Bridgeman Art Library)
64. Ferdinand von Hompesch'in portresi, Antonio Xuereb (atfedilir), Başkanlık Sarayı, Vallettaa (Malta) (Fotoğraf ve izin: Heritage Malta)
65. Stephen Decatur'un portresi, *y.* 1814, Thomas Sully (Atwater Kent Museum of Philadelphia/Historical Society of Pennsylvania Collection'ın izniyle/The Bridgeman Art Library)
66. Port Said, 1880 (Wikimedia Commons)
67. Lloyd rıhtımı, Trieste, *y.* 1890 (adoc-photos)

68. Büyük Meydan veya Mehmet Ali Meydanı, İskenderiye, *y.* 1915 (Werner Forman Arşivi/Musées Royaux, Brüksel/Heritage-Images/Imagestate)
69. Libya'da İtalyan işgali, 1911 (akg-images)
70. Mers el-Kebir'de demirli Fransız savaş gemilerine taarruz, Ekim 1940 (Fotoğraf: Bettmann/Corbis)
71. Sicilya'ya çıkartma yapan İngiliz askerleri, 1943 (Imperial War Museum, Londra, A17918)
72. Yahudi mültecileri taşıyan gemi, Hayfa, 1947 (akg-images/ Israelimages)
73. Charles de Gaulle Cezayir'de, 1958 (akg-images/Erich Lessing)
74. Plaj manzarası, Lloret de Mar (Frank Lukasseck/Corbis)
75. İspanyol toprağına ayak basmaya çalışan yasadışı Afrikalı göçmenler (EFE/J. Ragel)

s. 663 *Falastin* gazetesinden bir çizgi bant, 1936 (Mark Levine, *Overthrowing Geography* [Kaliforniya, 2005])

ÇEVRİYAZIM VE TARİHLEME SİSTEMİ

Çevriyazım, böylesine uzun bir dönemi kapsayan bir kitapta tam bir kâbustur ve bu bağlamda tutarlılık olanaksızdır. Ben aslına uygunluk ile anlaşılırlığı bağdaştırmaya çalıştım. Yunanca isimlerde, Aiskhylos'ta olduğu gibi, alternatifi uzman olmayanlar açısından anlaşılmaz olmadıkça, yer yer absürtlüğe varacak şekilde uzun zamandır kullanılan Latinceleştirilmiş biçimleri reddettim. Nitekim, Herodotos ve Sophokles'i ve büyük Bizans hanedanı Komninos'u, çoğu zaman tanındığı adıyla Comnenus'a tercih ettim. Antik dönemin Thessaloniki'si Osmanlı Selanik'ine ve ardından günümüz Thessaloniki'sine dönüşürken Epidamnos, Dyrrhachion, Dyrrachium, Durazzo, Durrës hepsi de farklı dönemlerde Arnavutluk'taki aynı yerin adları oldu; yazmakta olduğum dönemde yaygın olan ismi kullanmayı yeğledim. İbranice, Türkçe ve Arapça isimlerde benzer sorunlar doğdu. Hırvatistan ve Karadağ kıyısı boyunca isimlerin Slav kullanım biçimlerini yeğledim, zira şu anda bunlar genel kullanımda, bu yüzden Raguza'dan çok Dubrovnik'i kullandım ama (sakinleri için kullanılan bu kadar hoş bir sözcükten yoksun olarak) sakinlerini "Raguzalılar" [RAGUSANS] olarak tanımlamayı tercih ettim.

Bir diğer tartışmalı konu, Hz. İsa'nın doğuşunu tarihin başlangıcı sayan İÖ ve İS kısaltmalarının (BC ve AD, ya da günümüz kullanımıyla BCE ve CE, hattâ Joseph Needham'ın önerdiği gibi sadece bir "–" ve "+" şeklinde) kullanımıdır. Tastamam aynı tarihleri verdiklerine göre, bu çeşitlemelerin ne gibi bir fayda sağlayacağından emin olamıyorum; *İsa'dan Önce* ve *Anno Domini* [Tanrımızın Yılı] terimlerinden rahatsızlık duyanlar bence "BCE" ve "CE" gibi farklı bir sözcük öbeğini kabul etmekte elbette özgürdür.

ÖNSÖZ

"Akdeniz tarihi" her anlama gelebilir. Bu kitap Akdeniz'in çevresindeki toprakların tarihi olmaktan çok bir Akdeniz tarihidir; daha belirgin söylemek gerekirse, bu denizi aşan ve kıyılarındaki limanlarda ve adalarında yaşayan insanların tarihi. Bu tema Akdeniz'in ticari, kültürel ve hatta (Romalılar döneminde) siyasal düzlemlerde, değişen derecelerde tek bir bölge halinde eklemlenmiş hale geldiği süreçler kadar, bu eklemlenme süreçlerinin kimi zaman ister savaşlar ister veba salgınlarıyla olsun, nasıl şiddetli bir dağılmayla sonuçlandığıdır. Tüm bunlar için beş ayrı dönem belirledim: İÖ 1200 ertesinde yani Troya'nın çöktüğü söylenen dönem civarında yaşanan kargaşadan doğan Birinci Akdeniz; yaklaşık İS 500'e dek ayakta kalan İkinci Akdeniz; yavaş yavaş doğan ve ardından Kara Ölüm (1347) çağında büyük bir kriz yaşayan Üçüncü Akdeniz; Atlantik Okyanusu'nun gittikçe artan rekabeti ve Atlantik devletlerinin hâkimiyeti ile mücadele etmek zorunda kalan, yaklaşık 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılış dönemiyle sona eren Dördüncü Akdeniz; 20. yüzyılın ikinci yarısında Hint Okyanusu'na açılan bir geçide dönüşen ve şaşırtıcı bir kimlik kazanan Beşinci Akdeniz.

Benim "Akdeniz"im, başından sonuna denizin kendi yüzeyinden, kıyılarından ve adalarından, özellikle de onu aşmakta ana çıkış ve varış noktalarını oluşturan liman kentlerinden oluşuyor. Akdeniz tarihinin büyük öncüsü Fernand Braudel'in, kimi zaman Akdeniz ötesindeki yerleri de kuşatan tanımından daha dar bir kapsam bu; ne var ki Braudel'in ve daha sonra onu izleyenlerin çoğunun Akdeniz'i, suyla dolu bir havzayla birlikte kıyı çizgisinin çok ötesine uzanan bir kara parçasıydı ve Akdeniz'i zeytin

yetiştiriciliğiyle veya bu denize dökülen ırmak vadileriyle tanımlamaya yönelik bir eğilim bugün de devam ediyor. Buysa, genellikle Akdeniz ticaretinin temel malları olan gıda malzemeleri ve hammaddeleri üreten, genelde yerleşik olan geleneksel toplulukları incelemek gerektiği anlamına geldiği gibi, bunun yanı sıra, denizin yanına bile gitmemiş, gerçek anlamda kara halklarını da kapsama alanına almak demektir. Hinterland –orada meydana gelen olaylar, oradan kaynaklanan veya geçen ürünler– kuşkusuz göz ardı edilemez ama bu kitap, ayaklarını adamakıllı denize sokan, daha da önemlisi sularında seyreden, bazı örneklerde kültürler arası ticarete, dine dayalı ve diğer fikir hareketlerine veya en az bunlar kadar önemli olarak, deniz güzergâhları hâkimiyetine yönelik deniz savaşlarına doğrudan katılanlara odaklanıyor.

Kapsamın daraltılmasından sonra bile fazlasıyla hacimli olan bir kitaba neyin dahil edilip neyin dışarıda bırakılması gerektiği konusunda, kaçınılmaz olarak, çok zorlu seçimler yapmak gerekti. Olması gerektiğinden fazla "belki", "ola ki", "bir ihtimal" ve "muhtemelen" sözcükleri kullanıldı; özellikle erken dönem Akdeniz hakkındaki ifadelerin çok büyük bölümünün okuru belirsizlikler sisine daldırma pahasına bu niteliği taşıdığı söylenebilir. Benim niyetim, ne kadar ilginç bile olsa, Akdeniz'in uçları hakkında bir mikro tarihler dizisi yazmaktan çok, Akdeniz'in tamamını veya büyük bölümünü dönüşüme uğratmış halkları, süreçleri ve olayları betimlemek; bu nedenle Kartaca'nın kuruluşu, Dubrovnik'in [Raguza] doğuşu, Berberi *corsair*'lerin etkisi veya Süveyş Kanalı'nın inşası gibi uzun vadede önemli olarak gördüğüm olgulara yoğunlaşıyorum. Dinsel etkileşimler geniş kapsamlı ele alınmayı gerektirdiğinden, en başta da Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki çatışmalara çok yer ayrıldı ama bunun yanı sıra ortaçağ başı ve yeniçağ başındaki önde gelen rolleri nedeniyle Yahudiler de yakın ilgiyi hak ediyor. Modern çağlara olabildiğince çabuk ulaşabilmek amacıyla daha uzak geçmişi hızla geçen şu piramit tarzı kitaplardan birini yazmak istemediğim için, bir kez klasik antikçağa ulaştıktan sonra her bir yüzyıla kabaca eşit ağırlık verdim; fakat bölümlerle ilişkili tarihler son derece takribi nitelikte ve ayrı bölümler kimi zaman Akdeniz'in farklı uçlarındaki olayları aynı anda ele alıyor.

Bugün bildiğimiz Akdeniz antikçağda Fenikeliler, Yunanlar ve Etrüskler, ortaçağda Cenevizler, Venedikliler ve Katalanlar, 1800 öncesi yüzyıllarda Felemenk, İngiliz ve Rus donanmaları tarafından şekillendirildi; aslına bakılırsa, 1500'den sonra ve kesinlikle 1850'den sonra Akdeniz'in daha geniş dünya olayları ve ticaretindeki öneminin gitgide azaldığı iddiası belirli bir haklılık payı taşıyor. Bölümlerin çoğunda, daha kapsamlı Akdeniz gelişmelerini en iyi izah edebileceğime inandığım –Troya, Korint-

hos, İskenderiye, Amalfi, Selanik vb– bir iki yere odaklandım; fakat vurgu hep onların Akdeniz boyunca uzanan bağlantılarına ve bu etkileşimleri gerçekleştiren veya deneyimleyen insanlardan bazılarına oldu. Bu yaklaşımın bir sonucu, bazı okurların beklentisinin aksine, balık ve balıkçılar hakkında daha az şey söylemekti. Çoğu balık, zamanını deniz yüzeyinin altında geçirir ve balıkçılar da bir limandan yola koyularak (çoğu zaman ana limanlarından belirli bir mesafedeki) avlarını yapıp üslerine dönme eğilimindedir. Suyun öteki yakasında, genelde başka halklar veya kültürlerle temas kurmalarını sağlayacak bir varış noktaları yoktur. Evlerine götürdükleri balıklar tuzlama veya salamura hatta güçlü çeşnili bir sos olarak işlemlerden geçirilmiş olabilir. Dolayısıyla bu kitapta balık ve balıkçılardan çok, bu ürünleri yurtdışına götüren tüccarlara değiniliyor; taze balık çok sıklıkla denizcilerin başlıca beslenme kaynağı olmuş olmalı. Gerçi, samimi olmak gerekirse, veriler çok yetersizdir; benim dikkatim Akdeniz'in yüzeyinin altında olanlara ancak 20. yüzyıl başında denizaltı savaşının başlamasıyla çevriliyor.

Umudum bu kitabı eline alanların onu okumaktan benim yazarken aldığım kadar zevk alabilmeleri. Beni bunu yapmaya davet etmeleri ve ardından eksik etmedikleri coşkulu yüreklendirmeleri nedeniyle Penguin Books'tan Stuart Proffitt'e ve A.M. Heath'teki temsilcim Bill Hamilton'a ve ayrıca yüreklendirmeleri nedeniyle New York'taki Amerikalı yayıncım Oxford University Press'ten Peter Ginna ve Tim Bent'e gönül borçluyum. Kitapta sözünü ettiğim yerlere yaptığım veya yeniden yaptığım ziyaretlerden aldığım özel keyiften söz etmeden geçemeyeceğim. Akdeniz ve ötesinde bir dizi ev sahibinin konukseverliğinden yararlandım: Cebelitarık Müzesi'nden Clive ve Geraldine Finlayson her zaman kucak açtılar ve yalnız Cebelitarık'ı tekrar ziyaret etmekle kalmayıp Boğaz'ın karşısına geçmeme de yardımcı oldular; Charles Dalli, Dominic Fenech, Malta Üniversitesi Tarih Bölümü'nden meslektaşları, İngiliz Yüksek Komiseri ve British Council'den Bayan Archer ve Ronnie Micallef Malta'da emsalsiz birer ev sahibi oldular; Tunus'taki Malta Sefiresi Vicki-Ann Cremona beni Tunus ve Mehdiye'de olağanüstü şekilde ağırladı; konukseverliğiyle haklı bir ün kazanmış olan Mohamed Awad, İskenderiye hakkında gözlerimi açtı; Edhem Eldem İstanbul'un (ve İskenderiye'nin) bilinmez köşelerini ortaya serdi; Dubrovnik'teki Hırvat Tarih Enstitüsü'nden Relja Seferović orada, Karadağ'da (Herceg Novi ve Kotor'da) ve Bosna-Hersek'te (Trebinje'de) bana inanılmaz ölçüde yardımcı oldu; Eduard Mira ortaçağ Valensiya'sı hakkındaki bilgisini benimle yerinde paylaştı; Olivetta Schena merhum dostum, seçkin Akdeniz tarihçisi Marco Tangheroni'yi anmak için Cagliari'ye davet ederek, bana antik Nora'yı ziyaret etme fırsatı ver-

di; daha da uzakta Helsinki Üniversitesi Tarih Bölümü ve Fin Dışişleri Bakanlığı, sık sık "Kuzey'in Cebelitarık'ı" olarak anılan bir kentte beni Akdeniz tarihine ilişkin görüşlerimi açıklamaya davet etti; Francesca Trivellato bana Livorno hakkındaki kusursuz araştırmasını yayımlanmadan önce okuma fırsatı verdi. Roger Moorhouse, izinin bulunması çoğunlukla zor olan, kitaba uygun çok sayıda görseli tanımladı. Karım Anna benimle birlikte Yafa, Neve Tzedek, Telaviv, Mehdiye ile Kıbrıs'ın büyük bölümünü keşfetti. Anna ayrıca, halihazırda ortaçağ Akdeniz'i hakkındaki kitaplarla dolu bir evde antik ve modern Akdeniz üzerine gitgide büyüyen bir kitap dağına tahammül etti. Kızlarım Bianca ve Rosa, Akdeniz'in çeşitli köşelerine yaptığım yolculuklarda harika yol arkadaşlığı yaptılar ve beni *Morisco*'lar* ve Barselona Süreci gibi çeşitlilik arz eden konu başlıkları hakkındaki malzemelerle tanıştırdılar.

Bunun yanı sıra, "Akdeniz tarihi nasıl yazılmalı?" üzerine kafa yorarken yaptığım konuşmalara son derece olumlu tepkiler veren Cambridge, St. Andrews, Durham, Sheffield, Valetta ve Frankufurt-am-Main'daki dinleyicilerime derin şükran duyuyorum. Cambridge'de başkalarıyla birlikte, Colin ve Jane Renfrew, Paul Cartledge, John Patterson, Alex Mullen, Richard Duncan-Jones, William O'Reilly, Hubertus Jahn ve David Reynolds kaynakça ve diğer tavsiyelerini benden esirgemezken, Roger Dawe da *Odysseia* üzerine muhteşem tercüme ve tefsirinin bir nüshasını vermek nezaketini gösterdi. Charles Stanton ilk kopyayı okudu ve bir dizi noktada hatalarımı düzeltti; söylemeye bile gerek yok ki, geri kalan hatalar bana aittir. Alyssa Bandow, fikirlerimi berraklaştırmama yardımı olacak şekilde, büyük bir coşkuyla benimle antik ekonomi hakkında uzun uzadıya tartışmalara girdi. Araştırmacıya fikirlerini çok büyük bir çeşitlilik gösteren disiplinlerden kişilerle tartışma fırsatı vermekte hiçbir kuruluş Cambridge ve Oxford'daki kolejlerle boy ölçüşemez ve yalnız Caius'taki tarih profesörleriyle kalmayıp Paul Binski, John Casey, Ruth Scurr, Noël Sugimura ve (yakın geçmişte) Colin Burrow gibi, metin üzerine yorumlarına çok değer verdiğim Victoria Bateman ve Güney Kıbrıs civarındaki rehberliğiyle muazzam yardımlarda bulunan meslektaşlarımın gösterdiği coşkuya olan gönül borcumu ne kadar dile getirsem azdır. Klasikler Kütüphanesi'nin yanı sıra Mark Statham'dan ve Gonville and Caius College Kütüphanesi çalışanlarından, ihtiyaçlarımın karşılanması konusunda özellikle cömert yardımlar gördüm. Taslağı hazırlamanın son aşamalarında –Vezüv olmayan– bir yanardağ patlamasında kendimi Napoli'de sıkışıp kalmış bulduğum zaman, Francesco Senatore ile hoşsohbet meslektaşları (Ales-

* Morisco (İsp.) / Mourisco (Port.): İspanya ve Portekiz'de Müslüman iken sonradan Hıristiyan olan Mağribi kökenlilere verilen ad (ç.n.)

sandra Perricioli, Teresa d'Urso, Allesandra Coen ve daha pek çokları), "II. Federico Üniversitesi"nde bir ofisi kullanmamı sağlamak da dahil, muhteşem bir konukseverlik gösterdiler ve keyifli sohbetlerini esirgemediler. Gökyüzü aydınlandıktan kısa süre sonra, Katherine Fleming'in nezaketi sayesinde New York Üniversitesi'nin Floransa'daki yerleşkesi Villa La Pietra'daki bir toplantıda bu kitabın temalarını tartışma fırsatı buldum ve çok da faydasını gördüm. "Son Düşünceler"imi de, Haziran 2010'da Natalie Zemon Davis'e verilen Holberg Ödülü'nü kutlamak üzere Bergen'de yapılan bir sempozyumun her daim nazik düzenleyicilerinden gelen bir davet üzerine Norveç'te geliştirdim.

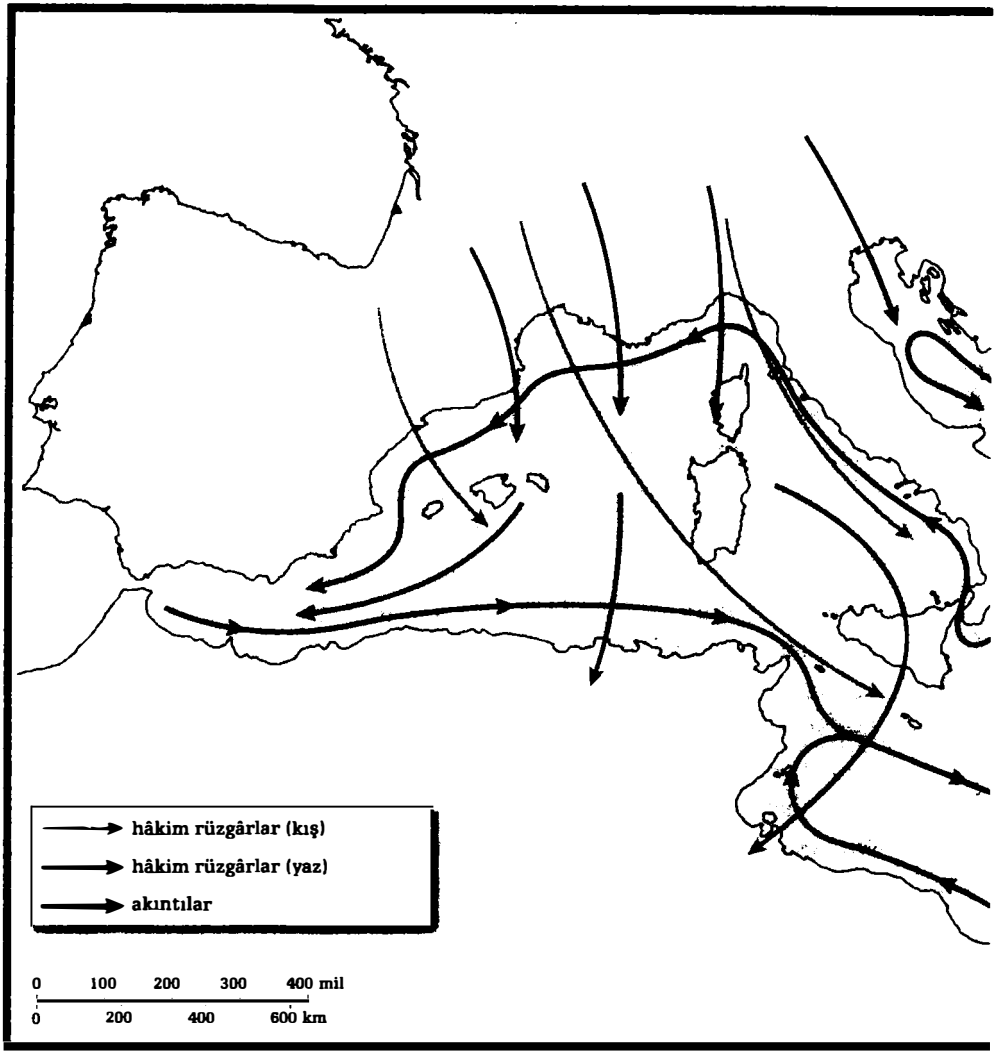
Bu kitap, yüzyıllar boyunca Akdeniz üzerinde yolculuklar yapan atalarımın anısına ithaf edildi: Kastilya'dan Kutsal Topraklar'daki Safed'e, Tiberias'a ve aralıklarla İzmir'e; derken büyükbabamla bir kez daha Tiberias'tan batıya ve ondan sonra büyükannemle yeniden Akdeniz üzerinden Tiberias'a geri dönen atalarıma; aynı zamanda Kastilya'daki Maqueda'dan Safed'e ulaşan atam Jacob Berab'a ve Livorno, İtalya'nın her yanındaki çeşitli Abulafia, Abolaffio ve Bolaffi soyadını taşıyan tüm kandaşlarıma. Bu kitabın başlığı Akdeniz'in –insanların gözlerini ona dikerek okudukları bir şükran duasında geçen– İbranice adından alındı: "Ne mutlu sana, Tanrı'nın Oğlu, Büyük Deniz'i yapan Evren'in Hükümdarı."

David Abulafia
Cambridge, 15 Kasım 2010

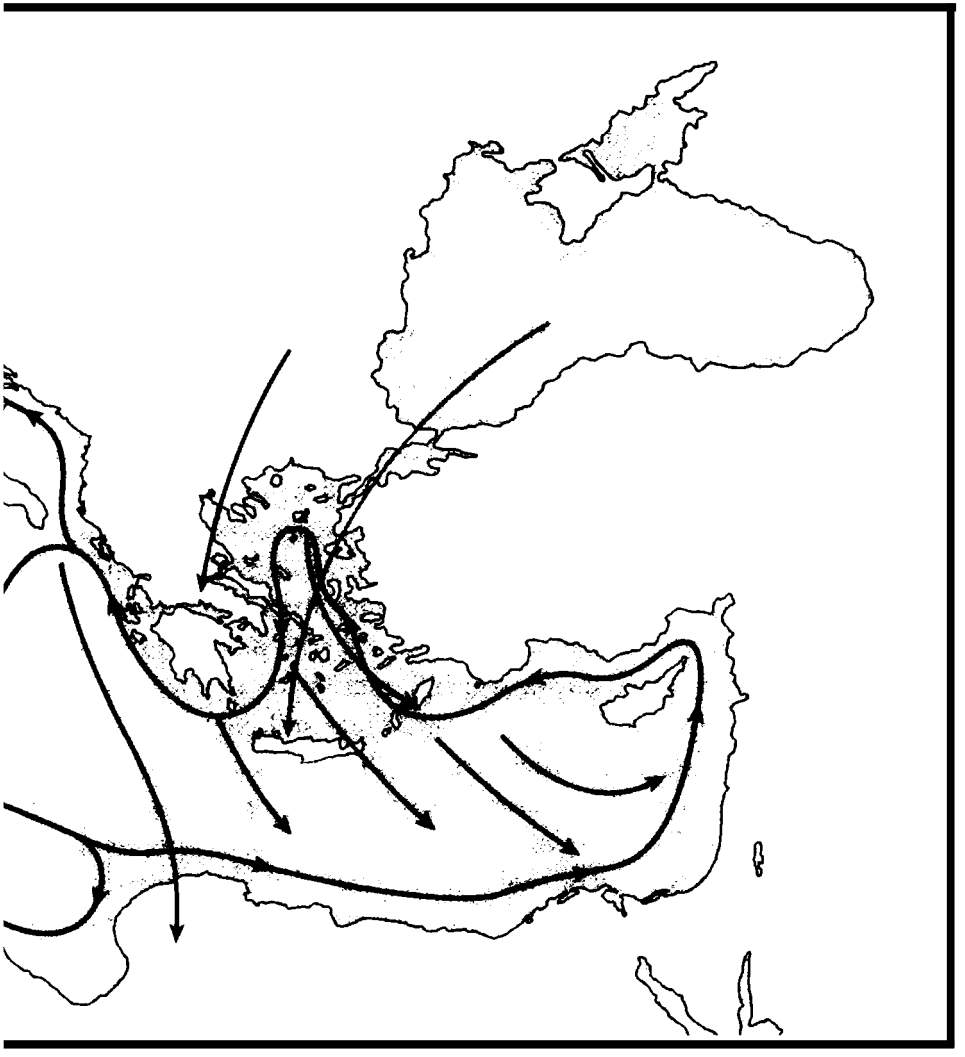
GİRİŞ

BİR DENİZ Kİ, ADLARI SÜRÜSÜNE BEREKET

İngilizcede ve Latin dillerinde "karalar arasındaki" deniz [Mediterranée] olarak bilinen Akdeniz'e bir sürü ad verilmiştir ve hâlâ da verilmektedir: Romalılar için "Bizim Deniz", Türkler için "Akdeniz", Yahudiler için "Büyük Deniz" (*Yam gadol*), Almanlar için "Orta Deniz" (*Mittelmeer*) ve çok daha kuşku götürür biçimde, antik Mısırlıların "Büyük Yeşil"iydi o. Günümüz yazarlarıysa "İç Deniz", "Kuşatılmış Deniz", "Dost Deniz", çeşitli dinlerin "Mümin Deniz"i, II. Dünya Savaşı'nın "Acı Deniz"i, eksikliklerini temin edip kendi artı değerlerini sunabildikleri komşularıyla ilişkileri sayesinde dönüşen düzinelerce mikro-ekolojinin "Bozulan Deniz"i; gerçek bir kıta gibi birçok halkı, kültürü ve ekonomiyi kesin uçları olan bir uzamda kucaklayan "Sıvı Kıta" gibi tanımlamalarıyla sözcük dağarcığına katkıda bulunmuşlardır. O halde işe sınırlarını belirleyerek başlamak doğru olacak. Karadeniz'in dalgaları antikçağdan beri Akdeniz'e tahıl, köle, kürk ve meyve ihraç eden kıyıları yıkar ama bu, sakinlerinin Akdeniz'de meydana gelen siyasi, ekonomik ve dini değişimlere katıldığı bir deniz olmaktan çok, Akdeniz tüccarlarının nüfuz ettiği bir denizdi; Balkanlar'a, steplere ve Kafkasya'ya doğru karadan erişim bağlantıları, kıyıları boyunca yerleşik uygarlıklara Akdeniz'dekilerden farklı bir bakış açısı ve nitelik veriyordu. Ortaçağ ve yeniçağ başı Etrüskler ve Spinalı Yunanlar, Venedikliler ve Raguzalılar ile daha yakın dönemlerde

Triesteli işadamları sayesinde Akdeniz'in ticari, siyasi ve dini yaşamına yoğun biçimde katılan Adriyatik için bu geçerli değildir. Bu kitapta Akdeniz'in sınırları öncelikle doğanın, ardından insanoğlunun çizdiği hudutlarla belirlendi: Cebelitarık Boğazı; ara sıra Karadeniz ve Akdeniz arasındaki bir köprü işlevi gören İstanbul'a doğru çıkışları sağlayan Çanakkale Boğazı; ve İskenderiye'den Gazze ve Yafa'ya uzanan kıyı boyu. Sonrasında da bu kitap Akdeniz içerisinde ve boyunca, özellikle kültürlerin karşılaşıp birbirine karıştığı –Livorno, Smyrna, Trieste vb– liman kentleri ile gözü dışarıda sakinleri olan adaları içeriyor (Korsikalıların kitapta Maltalılardan daha az yer almasının nedeni budur).

Bu belki de, başka yazarların sunduğu Akdeniz vizyonundan daha dar olabilir ama daha tutarlı bir vizyon olduğu da kesin. Akdeniz tarihi üzerine kitapların konusu hep Akdeniz çevresindeki toprakların tarihi olagelmiştir; doğal olarak bu da, bu topraklar arasındaki etkileşime dikkat etmeyi gerektirir. Akdeniz tarihi üzerine iki eser öne çıkıyor. Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in 2000 tarihli devasa *Corrupting Sea* adlı eseri, bir Akdeniz tarihinin, denize kıyısı olan toprakların en az 16 km derinliğinde bir alanı kapsaması gerektiğini varsayarak, özellikle Akdeniz'i sınırlayan toprakların tarımsal tarihi hakkında zengin fikirler içerir. Bu iki araştırmacı Akdeniz alışverişinin bazı temel özelliklerini ortaya ko-

yar: Farklı noktaları birbirine bağlayan "bağlantısallıklar", daralmanın meydana geldiği zamanlardaki "küçülmeler" sergilenir. Fakat son tahlilde, temel olarak deniz yüzeyinden ziyade karada olan bitenlerle ilgilenirler. Ve ardından, 20. yüzyılda kaleme alınan en özgün ve etkili tarih kitabı olan *II. Felibe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı kitabı ilk olarak 1949'da yayımlanan Fernand Braudel (1902-1985), belli belirsiz bir heyulâ olarak tüm Akdeniz tarihçilerinin üzerinde belirir. 1950'lerden itibaren Braudel, Akdeniz tarihinin kendi seçtiği dönemlerinde olduğu kadar daha önceki ve sonraki dönemlerinde de, dahası sadece Akdeniz'in değil Atlantik Okyanusu ve diğer denizlerin tarihinde de düzinelerce araştırmacıya yol gösterdi; ve son dönemlerinde École Pratique des Hautes Études'ün gizemli bir biçimde "altıncı seksiyon" adı verilen kürsüsünden, çok saygı duyulan *Annales* tarihçiler okuluna büyük bir itibar ve seçkinlikle hükmetti. Fakat düşünceleri yavaş yavaş filizlenmişti. 1945'te vefat eden saygın şair ve denemeci Paul Valéry gibi Fransız entelektüeller Fransızlar, İspanyollar ve İtalyanlarca paylaşılan, gerek kendi sahillerini gerek Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki sömürge mülklerini temsil eden bir "Akdeniz uygarlığı" fikriyle büyülenmişlerdi. Braudel'in kitabı Fransa, Cezayir, Brezilya ve Alman savaş esiri kamplarında geçen uzun uzadıya düşünme sürecinin bir ürünüydü; bu dönemde Braudel, Valéry'nin doğru varsaydığı Akdeniz kimlikleri üzerinden, hâlâ birçok Fransız tarihçinin zihnini meşgul eden geçmiş politikaların yakın incelemesinden coğrafya temelli tarih yazımına doğru entelektüel bir yolculuğa çıktı. Baştan sona tüm Akdeniz'in tarihine dair, yalnız 16. yüzyılla kalmayan, ansiklopedik bir ustalık sergileyen Braudel, bu denizin kıyılarındaki toplumların nasıl etkileşimde bulundukları sorusuna yenilikçi ve heyecan verici bir yanıt getirdi. Braudel'in yaklaşımının yüreğinde, onun "her değişim yavaş olur" ve "insanlık, kendisinin pek az etkili olabildiği bir yazgıda hapsolmuştur" varsayımı yer alıyordu.[1] Bu kitap her iki varsayımın da tersini ileri sürüyor. Braudel, özgül bir çağını incelemek yoluyla özelliklerini yakalamaya çalışarak Akdeniz'in yatay denebilecek bir tarihini sunarken, bu kitap zaman içindeki değişimi vurgulayarak Akdeniz'in dikey bir tarihini yazma girişiminde bulunuyor.

Braudel, "olaylar" diye anlaşılan siyasal tarih (*histoire événementielle*) ile arasına, neredeyse küçümseme denebilecek bir mesafe koydu.[2] Akdeniz coğrafyasının, kendi sınırları içinde olan biteni belirlediği düşünüldü. Si-

1 F. Braudel, *The Meditterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, 2 cilt, Londra, 1972-1973, c. 2, s. 1244; P. Horden ve N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, s. 36.

2 E. Paris, *La Genèse Intellectuelle de l'œvre de Fernand Braudel: 'La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II' (1921-1947)*, Atina, 1999, s. 64, 316.

yaset ve savaşı kitabının en sonuna sıkıştırdı; kitabın gerçek gücü başka bir yerde, Akdeniz'i kuşatan toprakların peyzajının ve bizzat Akdeniz'in önemli özelliklerinin, insanların denizi geçerken rotalarını belirlemesine yardım eden rüzgârlar ile akıntıların anlaşılmasında yatar. Aslına bakılırsa Braudel'in Akdeniz'i, ekonomik yaşamı bir şekilde Akdeniz'de olan bitenlerle belirlenen tüm toprakları kuşatacak şekilde denizin çok ötesine uzanıyordu: Çeşitli noktalarda Krakov ve Madeira'yı hesaplamalarına sokmayı başardı. Onun ardından John Pryor, ortaçağ ve erken yeniçağ denizcilerinin Kuzey Afrika kıyısı boyunca ilerlemeyi zor bulduğunu ileri sürerek ve uygun rüzgârları arkaya alıp yelken açmanın mümkün olduğu bahar ve güz arasındaki elverişli mevsimin önemini vurgulayarak, rüzgârlar ve akıntıların dayattığı sınırlamalara güçlü bir vurgu yaptı. Buna karşılık Horden ve Purcell ise, denizcilerin rüzgârların ve akıntıların daha az elverişli olduğu fakat –ticari veya siyasal– diğer çıkarların onları yeni rotalara çektiği başka deniz nakliyatı güzergâhları oluşturmaya hazır olduklarını ileri sürdüler.[3] O halde doğanın güçlerine yetenek ve ustalıkla meydan okunduğu da oluyordu.

Bu denizin fiziksel özelliklerinin çantada keklik olarak kabul edilemeyeceği kesindir. Akdeniz kapalı bir deniz olma karakterinin sonucu olan bazı özelliklere sahiptir. Uzak jeolojik dönemlerde tümüyle kapalıydı ve yaklaşık 12-5 milyon yıl öncesinde buharlaşma, Akdeniz havzasının derin ve boş bir çöl haline geleceği bir noktaya kadar ulaştı; Atlantik Okyanusu'nun bir gedik açmasından itibaren 1-2 yıl içinde yeniden suyla dolduğu sanılmaktadır. Akdeniz, ırmak sistemlerinin getirdiği sudan daha büyük bir hızla buharlaşır; aslında, bazı nehirlerin ne kadar cılız olduğu düşünülürse buna şaşmamak gerek: Sicilya ve Sardinya'nın tarihsel ama yetersiz nitelikteki küçük akarsuları Tiber ve Arno'yu (Arno yaz ortasında Floransa'dan gelirken adeta damlayan bir dereye dönüşür) düşünmek yeter. Akdeniz'in Nil'in muazzam nehir sistemini içine çektiği doğrudur. Belli ölçüde Po ve Rhône da katkıda bulunur. Avrupa ırmakları arasında Tuna ile Rus ırmak sistemleri dolaylı bir katkı yaparlar, zira kara kütlesinin derinliklerine dek uzanan birkaç büyük arterin asıl suyunu Karadeniz alır. Sonuç, Karadeniz'in sahip olduğu çok miktarda buharlaşmamış suyun İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından hızla geçerek Kuzeydoğu Ege'ye giren hızlı bir akıntı yaratmasıdır. Fakat bu Akdeniz'deki su kaybının sadece %4'ünü telafi eder ve buharlaşmadan kaynaklanan kayıpların asıl telafi kaynağı Atlantik Okyanusu'dur; soğuk Atlantik suyunun girişi, (buharlaşma yüzünden) daha tuzlu ve bu nedenle daha ağır olan

3 J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge, 1988, s. 7, 21-24; Horden ve Purcell, *Corrupting Sea*, s. 138-139.

Akdeniz suyunun çıkışıyla bir dereceye kadar dengelenir; giren su çıkan suyun üzerinde seyreder.[4] Dolayısıyla, Akdeniz'in iki ucundan açık olması olgusu, bir deniz olarak mevcudiyetini sürdürmesi açışından hayati önem taşır. Bir üçüncü kanalın Süveyş'ten açılmasının, deniz güzergâhının dar kanallardan geçmesi nedeniyle çok daha sınırlı etkileri vardır ama bununla birlikte, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na özgü balıkları Akdeniz'e getirmiştir.

Atlantik Okyanusu'nun Akdeniz'e akışı her ne kadar Vikingleri, Haçlıları ve diğerlerini Akdeniz'e girmekten alıkoyamadıysa da, ortaçağ denizcilerinin Cebelitarık Boğazı'nı düzenli bir geçide dönüştürmesini önledi. Ana akıntılar Cebelitarık'tan doğuya doğru Afrika kıyılarını izler, İsrail ve Lübnan'la Kıbrıs çevresinden hızla dolanır ve ardından Ege, Adriyatik ve Tiren denizlerinin çevresinden Fransız ve İspanyol kıyılarından geriye, Herkül Sütunları'na yönelir.[5] Bu akıntıların, en azından kürek ve yelken çağlarında, gemilerin Akdeniz çevresinde kolayca hareket etmelerinde önemli bir etkisi olmuştur. İleri ve geri tiramolayla, Akdeniz rüzgârlarına karşı akıntıları kullanmanın bile mümkün olduğu kanıtlanmış durumdadır. Bölgedeki hava sistemleri batıdan doğuya hareket etme eğilimi gösterir, dolayısıyla kış mevsiminde Batı Akdeniz'deki başat etki Kuzey Atlantik hava sistemiyken, yazın Azor üzerine yerleşen Atlantik astropikal yüksek basıncı olsa da, bahârda Barselona ile Piza arasındaki limanlardan Sardinya, Sicilya ve Levant'a doğru yelken açan gemilerin sevkinde rüzgârlardan yararlanılabiliyordu. Kışın yağışlı ve rüzgârlı havaya Provence vadilerine soğuk hava getiren mistral damgasını basıyordu ama İtalya ve Hırvatistan'ın *bora* veya *tramontana*'sı gibi birçok yakın akrabası da eksik değildi. John Pryor, Provence açıklarındaki "Aslan Körfezi"ne bu ismin verilmesinin nedeninin, mistralin bir aslan kükreyişini andıran homurtusu olduğuna işaret etmiştir.[6] Günümüzdeki bol güneşli deniz imgesine karşın Akdeniz'de bir kış fırtınasının nahoşluğu veya tehlikesini hiç kimse hafife alamaz. Ara sıra Sahra üzerinde alçak basınç hava sistemleri gelişir ve *scirocco* (İtalya), *xaloc* (Katalonya) veya *hamsin* (İsrail, Mısır) olarak tanınan tedirgin edici rüzgâr halinde kuzeye sürüklenir; çok miktarda kırmızı Sahra kumu Akdeniz'i kuşatan topraklara düşebilir. Gemiler yelken gücüne dayandığı sürece, baskın kuzey rüzgârları gemileri Güney Akdeniz sahillerinin kumsallarına veya kayalıklarına savurma tehdidi taşırken, (Pryor'ın da gözlemlediği gibi) Kuzey Akdeniz sahillerinin çoğunun dik yamaçları gemicilere bu kıyılar kadar bunların

4 Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 12-13.

5 *Age.*, s. 14, şek. 2.

6 *Age.*, s, 19.

koyları ve kumsallarını da çok daha çekici kılıyordu; gelgelelim bu koylar oldum olası, bir kuytu köşe veya sığınak arayan korsanları da cezbetmişti.[7] Batıdan doğuya geçit, ortaçağın ünlü Levant ticaretinde, Cenova veya Marsilya'dan baharda yola koyulup Akdeniz'in kuzey kıyılarını takip ederek Mısır'a ulaşmak üzere Sicilya, Girit ve Kıbrıs'ın çevresini dolanan gemiler için daha kolay oluyordu; buharlı gemilerin kullanılmaya başlamasına değin, Girit'ten dosdoğru Nil'in ağzına gitmek standart uygulama olmamıştı. Elbette rüzgârların ve akıntıların hep aynı kalmış olduğundan emin olmak mümkün değildir. Gene de, klasik ve ortaçağ kaynaklarında kuzeydoğudan esen *Boreas** rüzgârları şeklinde, *bora*'nın çok uzun bir geçmişi olduğunu açıkça ortaya koyacak kadar çok gönderme yer alır.

İklimdeki değişimlerin, antikçağ ve ortaçağda çok önem taşıyan ve daha sonra başatlığını yitiren Akdeniz tahıl ticaretindeki yan etkileriyle birlikte, Akdeniz'e yakın toprakların üretkenliği açısından önemli sonuçları olmuş olabilir. 16. ve 17. yüzyıllarda iklimdeki bir serinleme, kıyılardaki tahıl topraklarının neden tarım dışı kaldığını ve Kuzey Avrupa'nın tahıl ithalatının neden şaşırtıcı şekilde yaygın hale gelerek Akdeniz'deki Felemenk ve Alman tüccarlarının elini güçlendirdiğini açıklamaya yardım eder. Kıyı bölgelerinin kuruması iklim değişimini düşündürebilirse de, burada önemli olan insan elinin sıklıkla görünür olmasıdır: Kuzey Afrika'da 11. ve 12. yüzyıllarda Arap istilasının yeni dalgaları setlerin ve sulama sistemlerinin ihmaline yol açmış, dolayısıyla tarım zarar görmüş olabilir. Geç Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki ekonomik gerileme, artık ırmaklarla yıkanıp erozyona uğrayan toprağı yerinde tutan üzüm bağlarının ve zeytinliklerin terk edilmesiyle arttı.[8] Modern çağlarda, başta Yukarı Mısır'daki Büyük Assuan Barajı olmak üzere bu setler, akıntılar ve nemlilikteki sonuçlarıyla birlikte Akdeniz'e su akış düzenini değiştirdi. Mısır'ın ekonomik yaşamında belirgin bir değişim yaratarak Nil'in mevsim döngüsünü değiştiren ve antik Mısırlıların tanrılarına atfettiği yıllık taşkınlara bir son veren hep insanoğlu oldu. Öte yandan, coğrafyacı Alfred Grove ve çevrebilimci Oliver Rackham, insanoğlunun Akdeniz'in ekolojisinde genellikle kabul edildiğinden daha az sert etkiler yarattığını, zira Akdeniz topraklarında doğanın, iklimsel ve diğer değişimler nedeniyle maruz kaldığı suiistimallerin etkisinden kurtulma kapasitesi taşıdığını

---

7 *Age.*, s. 12-24; C. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe: A Historical Geography of Italy, Spain and Southern France Since the Neolithic*, Londra, 1979.

* İtalya ve Hırvatistan'ın Adriya Denizi kıyılarında kuzeydoğudan esen çok sert rüzgâr anlamına gelen "bora" sözcüğü, Latince *Boreas*'tan gelir (ed.n.)

8 Bkz. F. Tabak, *The Waning of Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008 ve Braudel, *Mediterranean*, c. 1, s. 267-275; C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*, Cambridge, 1969.

ileri sürmüştür. Altını çizdikleri nokta, insanların iklimin evrimini belirlemediği veya en azından bunu 20. yüzyıldan önce yapmamış oldukları-dır; insan faktörünü hesaba katsak bile, sonuçta erozyon da doğal olarak meydana gelir; dinozorlar çağında bile olmuştur. İnsan etkisinin sıklıkla belirtildiği alan Sicilya, Kıbrıs ve İspanya kıyılarında şiddetli etkiler yaratan ormansızlaştırmadır; gemilere yönelik kereste talebi, yeni ve genişleyen kent ve köyler için toprağın açılmasıyla karşılanmıştı, fakat burada da genellikle doğal yenilenmenin meydana gelmiş olduğu savı ileri sürülebilir. Grove ve Rackham su kaynakları ve balık stoklarının aşırı tüketimi ve bazı bölgelerdeki –küresel ısınmayla ilgili güvenilir tahminler kısmen bile geçerli kabul edilirse, daha da kötüleşmesi olası– çölleşme tehdidi nedeniyle Akdeniz'in çehresinin geleceği hakkında daha az iyimserdir.[9] Akdeniz tarihine dönüp bakmak, bir anlamda, insan ve doğanın bitmeye yüz tutmuş olabilecek ortakyaşamını gözlemlemektir.

Bu kitap, rüzgârlar ve akıntıların önemini yadsımamakla birlikte, insanların Akdeniz'i aşarken veya varlığını denize borçlu olan liman kentlerinde ve adalarda yaşarken başlarından geçen deneyimleri öne çıkarmayı amaçlıyor. İnsan elinin Akdeniz'in tarihini şekillendirmekteki önemi, Braudel'in itiraf etmeye hazır olduğundan çok daha büyük olmuştu. Kitap siyasal kararlarla doludur: Syrakusa veya Kartaca'yı, Akkâ veya Famagusta'yı, Minorka veya Malta'yı fethetmeye çıkan donanmalar. Bu yerlerden bazılarının stratejik önemi neden ciddi bir ölçüde coğrafyaya – yalnız rüzgâr ve dalgalara değil, diğer sınırlılıklara da– dayanıyordu: Taze gıda veya tatlı su bir ticaret gemisinde bir iki hafta dayanabilirdi, gelgelelim boş yeri az olan savaş kadırgasında büyük miktarlarda alınamayacak kadar çok yer kaplayan bir yüktü. Bu basit gerçek, açık denizin denetiminin, en azından yelken çağında, fazlasıyla zorlu bir iş olması anlamına geliyordu; ne kadar çok savaş gemisi olursa olsun, gemiye tedariklerin yapılabileceği ve gemilerin kalafatlanabileceği dost bir limana erişimi olmaksızın hiçbir devlet deniz güzergâhlarına hâkim olamazdı. Bu nedenle, Akdeniz'in denetimi için yapılan savaşlar, açık alanlar üzerine yapılan savaşlardan çok kıyıları, limanları ve adaları üzerinde egemenlik kurmaya yönelik savaşlar olarak görülmelidir.[10] Neredeyse aralıksız denebilecek korsanlık tehdidiyle başa çıkmak, genellikle korsanlar ve efendileriyle, hediyeler ve rüşvetler karşılığında tüccar gemilerinin serbest geçişine olanak veren nahoş anlaşmalara girilmesini gerektirmekteydi. İleri karakollar paha biçilmezdi. Korfu'nun konumu, yüzyıllar boyunca Adriyatik'e

9 A. Grove ve O. Rackham, *The Nature o6 f Mediterranean Europe: An Ecological History,* New Haven, CT, 2001; O. Rackham, "The physical setting", *The Mediterranean in History*, ed. D. Abulafia, Londra/New York, 2003, s. 32-61

10 Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 75-86.

girişin denetimini elinde tutmak isteyenlerin iştahını kabartmayı sürdürdü. Katalanlar ve ardından İngilizler, Akdeniz çapında ekonomik ve siyasi çıkarlarına hizmet eden bir mülkler dizisi inşa ettiler. Ne var ki, tuhaf bir şekilde, liman olarak seçilen yerler çoğu zaman kötü sığınaklardı: Fiziksel avantajları kesinlikle tek etken değildi. Çoğu zaman çalkantılı deniz yüzünden İskenderiye'ye erişim güçtü; ortaçağ Barselona'sı bir kumsaldan fazlasını sunmuyordu; Piza, Arno halicine yakın birkaç küçük demirleme yerinden ibaretti; ve 1920'lerde bile, Yafa'ya gelen gemiler yüklerini açık denizde boşaltmak zorunda kalıyorlardı. Messina'daki liman, klasik yorumcuların Skylla ve Kharybdis ikiz terörü* olarak tanımladıkları akıntıların yanı başındadır.[11]

İnsanlık tarihi bireyler veya gruplar tarafından alınan, akılcı olduğu kadar akıldışı olan, aradan yüzyıllar veya binyıllar geçtikten sonra anlaşılması güçleşen ve alındığı dönemde bile kolay kolay anlaşılamayan kararların araştırılmasını gerektirir. Gene de, bir kelebeğin kanatlarını çırpması gibi, küçük kararların da muazzam sonuçları olabiliyordu: Bir papanın 1095'te Fransa'nın Clermont şehrinde yaptığı muğlak fakat belagatle yüklü ateşli konuşması, 500 yıllık Haçlı Seferleri'nin dizginlerini koparabildi; Hıristiyan taraftaki karizmatik liderliğin tersine rakip Türk kumandanları arasındaki anlaşmazlıklar, Osmanlı orduları ve donanmalarına, 1565'te Malta'da olduğu gibi, hayret verici bir yenilgi getirebildi; ve o zaman bile İspanya, ganimet mülklerinden biri olan Sicilya çevresindeki suların kumandasının kaybını göze alarak, acil durumun talep ettiği yardımı göndermekte yavaş kalabildi. Savaşlar bütün olumsuz ihtimallere karşı kazanıldı; Lysander, Roger de Lauria ve Horatio Nelson gibi parlak amirallerin zaferleri Akdeniz'in siyasal haritasını dönüşüme uğrattı ve Atina, Napoli ve Napoléon Fransa'sındakilerin emperyal planlarını bozdu. Tüccar prensler kendi kârlarını Hıristiyanlık davasının önüne geçirdiler. Rulet tekerleği döndüğünde çıkacak sonuç öngörülemezdir, ama tekerleği çeviren gene de insan elidir.

---

* Messima Boğazı'nın, Yunan mitolojisindeki Skylla ve Kharybdis adlı kadın canavarlarla özdeşleştirilen kaya ve girdaplar nedeniyle denizcilerin çok korktukları bir boğaz olması nedeniyle yapılan tanım. Kuzey-güney doğrultusunda hareket eden ama akıntıyla ters yönde haraket eden ikinci akıntı, genellikle her altı saatte bir yön değiştirir (ed.n.)

11 S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: The Catalan and Tuscan Coasts, 1100-1235*, Leiden, 2001.

1. Bölüm

BİRİNCİ AKDENİZ,

İÖ 22000-İÖ 1000

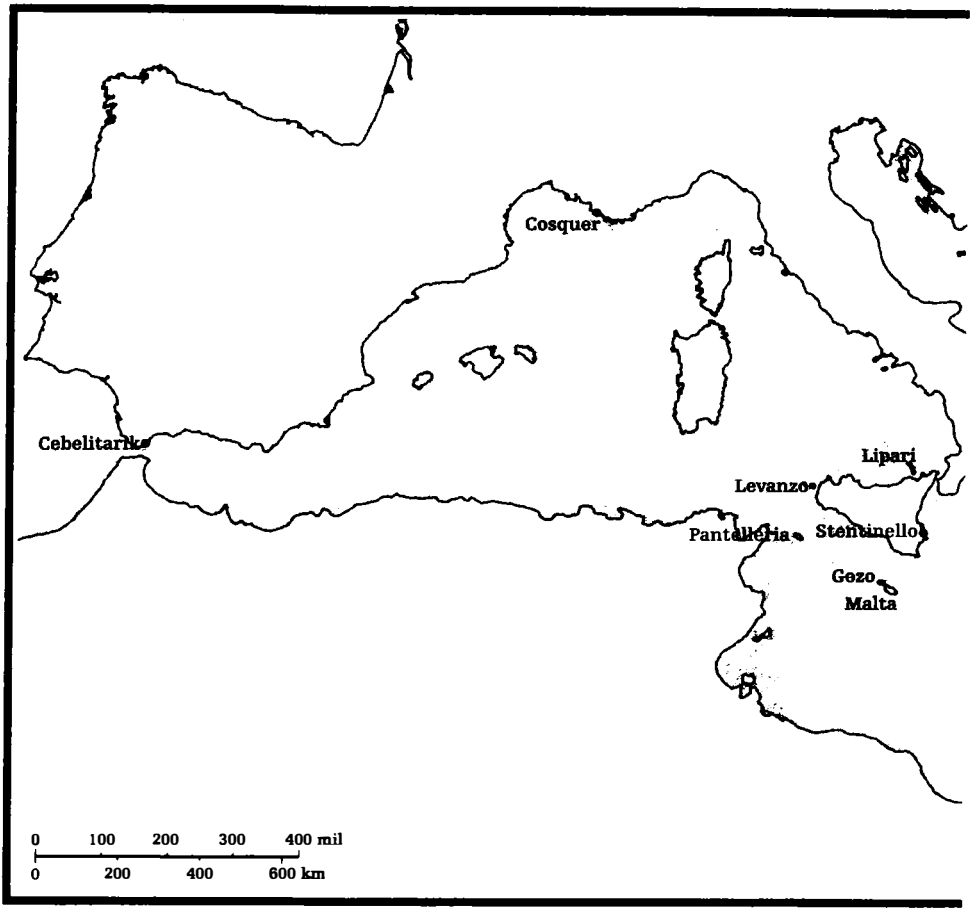
I

TECRİT VE UZAK TUTULMA, İÖ 22000-İÖ 3000

1

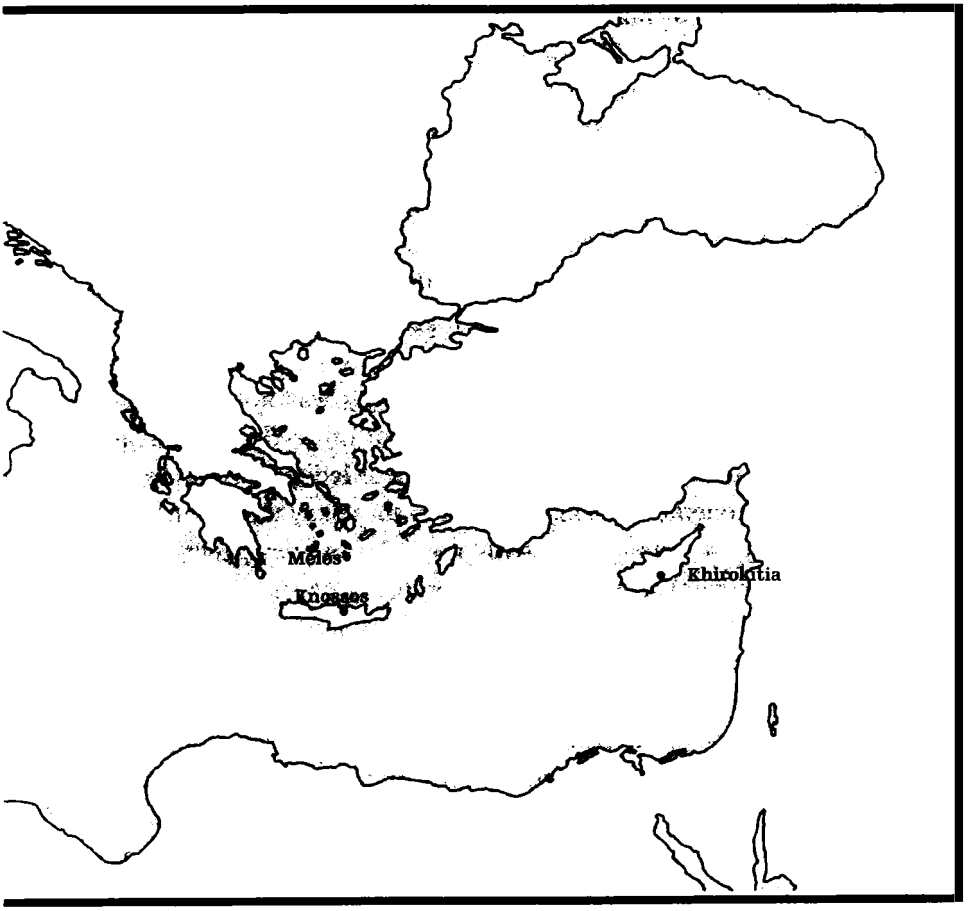
İnsanoğlunun kıyılarına ulaşmasından milyonlarca yıl önce oluşumunu tamamlayan Akdeniz insanların yerleşim, besin ve diğer hayati kaynaklar arayışıyla yüzeyini aşmaya başlamasıyla birlikte, karşı sahilleri birbirine bağlayan "karalar arasında bir deniz" haline geldi. Günümüz Roma'sı yakınındaki bir avcı kampından elde edilen bulgulara dayanarak söylemek gerekirse, erken insan toplulukları Akdeniz'i sınırlayan topraklara günümüzden 435.000 yıl öncesinden itibaren yerleşmeye başladılar; diğerleri Nice yakınındaki Terra Amata'da, ağaç dallarından basit kulübeler inşa edip konutlarının tam ortasında bir ocak yaptılar; beslenme düzenleri gergedan ve fil etinin yanı sıra geyik, tavşan ve yabanıl güvercinleri içeriyordu.[1] Erken insanın denizi aşıp karşıya geçmeye ilk olarak ne zaman teşebbüs ettiği kesin olarak bilinmiyor. 2010'da, Atina'daki Amerikan Klasik Araştırmalar Okulu, her ne kadar bu insanların fırtına enkazıyla birlikte istemeden buraya sürüklenmiş olma ihtimalleri bulunsa da, Girit'te İÖ 130.000'den öncesine tarihlenen kuvars el baltalarının keşfedildiğini duyurarak, erken insan türlerinin denizi geçmenin bir yolunu bulduğunu

1 D. Trump, *The Prehistory of the Mediterranean*, Harmondsworth, 1980, s. 12, 13.

gösterdi.[2] Cebelitarık mağaralarındaki buluntular, 24.000 yıl önce başka bir insan türünün denizin karşısında, Afrika'ya bakan kıyıdan açıkça görülebilen Cebel Musa'ya (Musa Dağı) doğru baktıklarını kanıtlıyor: 1848'de, o güne kadar keşfedilen ilk Neanderthal kemikleri Cebelitarık Kayalığı'nın yan tarafındaki bir mağarada yaşayan bir kadına aitti. Özgün buluntular farklı bir insan türünün kalıntıları olarak hemen tanımlanmamış olduğundan, benzer kemikler ancak sekiz yıl sonra Almanya'daki NeanderVadisi'nde toprak altından çıkartıldığı zaman bu ismi elde edecekti: Neanderthal Adam aslında Cebelitarık Kadını ismini taşımalıydı. Cebelitarık Neanderthalleri yaşadıkları topraklara kıyı oluşturan denizden faydalandılar, zira yiyecekleri arasında deniz yumuşakçaları ve kabukluları,

2 E. Panagopoulou ve T. Strasser, *Hesperia*, c. 79, 2010.

hatta deniz kaplumbağası ve ayıbalığı bulunuyordu.[3] Fakat insanlığın bizim de mensup olduğumuz türü *homo sapiens sapiens*'in yerleştiği Fas'ta, Neanderthal nüfusa ilişkin bir kanıt yoktur. Anlaşılan Boğaz bu iki nüfusu birbirinden ayrı tutmuştu.

Uzun süren Aşağı ve Orta Paleolitik ("Eski ve Orta Taş Devri") dönemde bazı adalar daha sonra yükselen deniz tarafından örtülen kıyı köprüleri aracılığıyla erişilebilir olsa da, Akdeniz kıyıları arasında denizcilik muhtemelen nadirdi. Marsilya yakınındaki Cosquer *grotto*'su* İÖ 27.000 kadar eski bir tarihten kalma *homo sapiens* oymaları ve İÖ 19.000'den daha eski resimler barındırır; şimdi deniz seviyesinin epeyce altında kal-

3 C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals Died Out and We Survived*, Oxford, 2009, s. 143-155.

* İnsanlar tarafından ortak olarak kullanılmış doğal ya da yapay mağara çeşidi (ed.n.)

mıştır ama Akdeniz kıyısında yerleşildiği dönemde, deniz seviyesinden birkaç kilometre yukarıda bulunuyordu. Kısa deniz geçitlerinin ilk iyi kanıtı, Yukarı Paleolitik (son "Eski Taş Devri") esnasında, yani yaklaşık İÖ 11.000'de ortaya çıkar. Bu noktada ziyaretçiler, taş gereçlerde kullanılan ve çakmaktaşından daha keskin kenarlar veren volkanik cam obsidyen aramak üzere Yunan Kyklad Adaları'ndan Melos'a ilk kez ayak bastılar. Sicilya yerleşimcilerin tilki, tavşan ve geyik avlarken aynı zamanda bol miktarda deniz yumuşakçaları tükettiği, çoğunlukla kıyı boyunca uzanan, aynı dönemden kalma düzinelerce Paleolitik sit alanı sunar. Bu insanlar ölülerine özen gösterirlerdi; cesetleri bir toprak boyası katmanıyla kaplar ve kimi zaman da nakışlı kolyelerle gömerlerdi. Sicilya'nın batı uzantısında, bugün için en doğuda yer alan (muhtemelen Sicilya'yla bağlantılı küçük çıkıntılar olan) Egadi Adaları'na yerleştiler; bunlardan biri olan Levanzo'da, İÖ 11.000 civarında bir tarihte bir mağarayı oyma ve boyama resimlerle süslediler. Oyma figürler arasında canlı ve belirli ölçüde gerçekçi bir biçimde çizilmiş geyikler ve atlar vardır. Boyama figürler insanın daha şematik, kaba suretleridir ve mağaranın daha sonraki bir işgaline tarihlendiği sanılmaktadır. Sicilya mağaralarındaki çizimler ve resimler, diğer kanıtlardan da bildiğimiz üzere, çakmaktaşı ve kuvarstan yararlı aletler yaratma becerisi gösteren, ritüelleri arasında avı elde etmeyi amaçlayan uzaktan büyünün* yer aldığı bir avcı-toplayıcı toplumun varlığına kanıt oluşturur. Ok ve yaylarla ve mızraklarla avlanırlardı; mağaralar ve *grotto*'larda yaşar, aynı zamanda açık havada kamp yerleri kurarlardı. Seyrek şekilde yayılmışlardı; ataları her nasılsa ellerindeki basit kayıklarla Sicilya'ya ulaşmışken, daha sonraki kuşaklar denizlerin daha ötesini keşfetmeye girişmediler.[4]

Sicilya'nın ilk sakinlerinin yaşam biçimi, tecrit edilmiş olmalarına karşın, aslında Akdeniz sahilleri civarına yerleşen diğer Yukarı Paleolitik topluluklarından belirgin bir farklılık göstermiyordu. Bu, yaşamlarının çetrefil olmadığı anlamına gelmez; Avustralya veya Amazon'daki göçebe avcı-toplayıcılar ile yapılan bir karşılaştırma, teferruatlı mitler ile ritüellerin, teknoloji düzeylerinden bağımsız olarak binlerce yıl boyunca aileleri ve grupları bir arada tuttuğunu düşündürmektedir. Baş gösterdiği zamanlarda değişim çok ağır meydana geldi ve mağara sanatçılarınınki gibi hünerlerin kazanılabildiği gibi kaybedilebildiği de düşünülürse, ille de "gelişme" denebilecek şeyden oluşmuyordu. İÖ 8000 civarında çok tedrici bir ısınma vardı; bu da çevrelerindeki bitki ve hayvan varlığında,

* Bir yerde temsili olarak yapılıp başka bir yerde gerçekleşen benzer bir olayın meydana gelmesine neden olacağı düşünülen büyü, sihir (ed.n.)

4 L. Bernabò Brea, *Sicily Before the Greeks*, Londra, 1957, s. 23-36; R. Leighton, *Sicily Before History: An Archeological Survey from the Palaelolithic to the Iron Age*, Londra, 1999.

bu küçük insan topluluklarını kimi zaman geleneksel avlarının peşinden harekete geçirten, kimi zaman da başta denizin sundukları olmak üzere alternatif gıda türlerinin arayışına yönelten değişimlerle sonuçlandı. Buz örtüsü eridikçe denizdeki tedrici yükselme 120 metreye kadar vardı. Günümüz Akdeniz'inin konturları, kıstaklar adalara dönüştükçe ve deniz kıyıları kabaca mevcut konumuna geri çekildikçe daha tanınabilir hale geldi; ama bütün bunlar gözle görülmeyecek ölçüde yavaş bir süreç içinde gerçekleşti.[5]

Yiyecek arayışıyla yolculuk eden, elverişli tepelere ve koylara varan, yerleşimden yerleşime zikzaklar çizerek dolaşıp duran bu göçebe insan toplulukları içerisinde pek az toplumsal farklılaşma vardı. Fakat gruplar halinde belirli bölgelere aşinalık kazandılar, beslenme alışkanlıklarını ve âdetlerini bu bölgelere uyarladılar. Herhalde, ölülerini gömdükçe ve mağaraları bezedikçe bulundukları topraklara gerçek bir bağlılık duygusu edindiler. Ara sıra taş aletler elden ele geçti, topluluklar arasında dolaştı veya kabileler arasındaki çarpışmalarda ele geçirildi. Gerçi bunlar, denizin ve toprağın sunduğu vahşi hayvanlar, balıklar ve yaban yemişlerinden yararlanmalarıyla, özü itibariyle kendilerine yeten topluluklardı. İnsan nüfusu Sicilya'nın tamamında herhangi bir zamanda belki birkaç bin kadarla sınırlanarak hep çok küçük kalsa da, iklim değişimi ve insan müdahalesinin hayvan varlığına etkisi gitgide şiddetlendi; başta Sicilya'nın fiziksel olarak hâlâ İtalya'yla bağlantılı olduğu zamanlarda, insanlardan önce gelmiş olan vahşi atlar başta olmak üzere, büyük hayvanlar kaybolmaya başladı; Levanzo mağarasının duvarlarına resimleri çizilen bu atlar muazzam ziyafetler sağlıyorlardı.

İÖ 5000 civarında, aletlerin gitgide daha rafine hale geldiği fakat hayvan ekonomisi, seramik veya tahıl ekiminin henüz ortaya çıkmadığı Mezolitik ("Orta Taş Devri") olarak bilinen döneme geçiş sırasında, tarih öncesi Sicilyalıların besini deniz ürünlerine kaydı, trança ve orfoz avlıyorlardı; arkeolojik sit alanında bazıları oyulmuş ve kırmızı aşıboyasıyla bezenmiş çok sayıda yumuşakça kabuğu bulundu. İÖ 6400'e gelindiğinde, günümüz Tunus'unda, "Caspian kültürü"* adı verilen, ağırlıklı olarak kabuklu yumuşakçalara dayanan ve kıyı boyunca devasa höyükler veya çöp yığınları bırakan bir kültür doğdu.[6] Daha doğuda, Ege'de Yukarı Paleolitik ve Mezolitik denizciler ara sıra Kyklad ada zinciri boyunca Melos'a kadar uzanarak, bu adadan topladıkları obsidyeni Melos'tan 120 km mesafedeki Franchthi gibi Yunan anakarasında yer alan mağaralara getiriyorlardı;

5 Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, s. 19.

* İsmini Tunus'un Gafsa kentinden alır (ç.n.)

6 *Age.*, s. 20.

salları muhtemelen keskin uçlu küçük taşlar, yani mikrolitlerle kesilip biçimlendirilebilen kamışlardan yapılıyordu. Deniz seviyeleri henüz yükselme aşamasında olduğundan, adalar arası mesafe şimdikinden daha kısaydı.[7] Sicilya'nın kuzeydoğu kıyısı açıklarındaki volkanik Lipari adasından elde edilen obsidyeni Mezolitik Sicilya da tanıyordu. Açık deniz üzerinde seyrüsefer başlamıştı. Yereldi, düzensizdi ama bilinçliydi: Amaç, daha üstün aletler yapmak için değerli malzemelerin toplanmasıydı. Bu "ticaret" değildi; muhtemelen ne Melos'ta ne Lipari'de sürekli yaşayan kimse yoktu ve olsaydı bile, yerleşimciler ada civarında bulunan volkanik cam üzerinde mülkiyet haklarını ifade etmemiş olmalılar. Obsidyen için Sicilya veya Yunanistan'dan gelenler bu keskin bıçakları iç kesimlerdeki komşu topluluklara göndermek için imal etmiyorlardı. Otarşi kuraldı. Toplumların gitgide daha hiyerarşik ve kompleks hale gelmekte ve insanlık ile toprak arasındaki ilişkinin devrimci yollardan değişmekte olduğu bir çağda, arzu edilen ürünlerin arayışıyla amaçlı yolculuğa ilişkin düzenli kanıtlar bulmak için Neolitik döneme doğru bir sıçrama yapmak gerekiyor.

2

Eninde sonunda yerküredeki tüm insan topluluklarını kuşatan "Neolitik Devrim", aslında İÖ 10.000'den itibaren besin kaynaklarının nasıl denetleneceğine ilişkin bir dizi bağımsız keşiften oluşuyordu. Sığır, koyun, keçi ve domuzun evcilleştirilmesi et, süt, aletler için kemik ve zaman içinde giysi yapımında kullanılan iplik açısından istikrarlı bir kaynak yarattı; tahılların mevsim döngüleri içinde seçilip ekilebildiğinin farkına varılması, yarı yabani gemik buğdayından (Triticum dicoccum) başlayıp, (Akdeniz'de) erken dönem buğday ve arpa üretimiyle doruğuna ulaşacak şekilde çeşitli tipte tahılın yetiştirilmesiyle sonuçlandı. Başlangıçta çarkta döndürülmekten çok elle şekil verilen ilk kil kaplar yiyecek kapları olarak kullanılmaya başladı; aletler hâlâ çakmaktaşı, obsidyen ve kuvarstan yapılıyordu fakat Mezolitik dönemde de görünür hale gelen bir eğilimle, daha küçük ve daha uzmanlaşmış hale gelmişlerdi; bu durum, aldatıcı ölçüde basit görünen bir beceride, bir suşi şefininki kadar uzun ve karmaşık olmadığı su götürmeyen eğitimleriyle, hünerli alet yapımcılarından oluşan bir kastı da içerecek şekilde artan bir uzmanlaşmaya işaret eder.

7 S. Wachsmann, "Paddled and Oared Ships Before the Iron Age", *The Age of the Galley*, ed. J. Morrison, Londra, 1995, s. 10; C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*, Cambridge, 2001, s. 36; R. Torrence, *Production and Exchange of Stone Tools: Prehistoric Obsidian in the Aegean*, Cambridge, 1986, s. 96; C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclads*, Cambridge, 2000, s. 114, 115.

Neolitik toplumlar monarşi gibi karmaşık, hiyerarşik siyasal kurumlar yaratmaya, toplumu statü ve emekle tanımlanan kastlara ayırmaya muktedir toplumlardı.

Kalıcı, duvarla çevrili, yerel arza bağlı olduğu gibi aynı zamanda uzak mesafelerden getirilen mallara bel bağlayan merkezileşmiş yerleşimler gelişti: Bunların ilki, İÖ 8000 civarında, 8. binyıl başında 2 bin nüfuslu Eriha'ydı; obsidyeni Akdeniz'den çok Anadolu'dan geliyordu. Bugün Kuzey İsrail'de bulunan Eynan (Ayn Mallaha) sakinleri yaklaşık İÖ 10.000 civarından itibaren tahıl ekiyor, un öğütüyorlardı; aynı zamanda taşa oyulmuş şematik fakat zarif insan portreleri üretecek zaman ve eğilimleri de vardı. Yeni besin kaynaklarıyla semiren Doğu Akdeniz nüfusu arttıkça kaynaklara yönelik rekabetin topluluklar arasında daha sık çatışmalara yol açması nedeniyle, silahlar artık av hayvanlarından çok insan kardeşlerine karşı kullanılır olmuştu.[8] Savaşlar göçlere yol açtı; Anadolulu veya Suriyeli halklar Kıbrıs ve Girit'e göç etti. İÖ 5600'e gelindiğinde, birkaç bin kişilik bir topluluk Kıbrıs'taki Khirokitia'ya yerleşmiş, kilden değil oyma taştan çömlekler yapar olmuşlardı; bu ilk Kıbrıslılar bir miktar obsidyen ithal ettiler ama esas olarak tarlalarıyla ve hayvan sürüleriyle uğraştılar. Taş temeller üzerine kerpiçten, birinci katta sofaya açılan yatak odaları ve zeminin altında atalarının mezarları bulunan evler inşa ettiler. Girit'teki Knossos'ta yaklaşık İÖ 7000'e tarihlenen ilk Neolitik yerleşimler daha az etkileyiciydi fakat Bronz Çağı'nda Doğu Akdeniz'e hükmedecek adanın yoğun yerleşim sürecinin başlangıcını simgeliyordu. Yetiştirdikleri hayvanların Girit Adasında hiçbir yabani akrabası olmadığına göre, sakinleri ellerinde tahıl tohumları ve hayvanlarıyla birlikte Küçük Asya kıyısından gelmişlerdi. Buğday, arpa ve mercimek yetiştirdiler. Çömlekçilik daha 500 yıl kadar geliştirmeyecekleri bir beceriydi; dokumacılık 5. binyılın ilk yarısında yapılmaya başladı. Çömlekçiliğin olmayışı, daha doğudaki komşularının yöntemlerini taklit etmeyen tecrit edilmiş bir topluluğu düşündürür; obsidyen, kuzeybatıda çok da uzakta bulunmayan Melos'tan geliyordu. Ne var ki, Giritliler genelde denize sırt çevirmişlerdi: Knossos'un en alt katmanlarında keşfedilen görece az miktardaki deniz kabukları, bunların içinde bulunan yumuşakçaların ölmesinden çok sonra süsleme amacıyla toplanmış olduğunu gösterecek şekilde su aşınması gösterir.[9] Ancak dış temaslar erken dönem Giritlilerin yaşamını dönüştürmeye başladı. Çömlekler İÖ 6500 civarında üretilmeye başladığında, bunlar dönemin Anadolu üsluplarıyla bazı benzerlikler taşıyan koyu renkli, perdahlı

8 W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, s. 38, 62; Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, s. 24-26.

9 C.F. Macdonald, *Knossos*, Londra, 2005, s. 3.

ürünlerdi; bu zanaat tedricen gelişmişe benzemeyip toptan ithal edilmiş gibidir. Neolitik dönemin sonraki evrelerinde, güneydeki Phaistos gibi adanın başka kesimlerinde de yerleşimler belirdi; ancak bu süreç, Girit'in gitgide denize doğru dışa yöneldiği 3 bin yılı aldı. Sonunda Girit'te ortaya çıkan sıra dışı uygarlığı anlamanın en iyi yolu, güçlü bir yerel kimliğe sahip olup yavaşça evrilen yerli bir kültür ile Giritlilerin kendilerine özgü şekilde uyarladıkları yeni teknoloji ve modeller sunan dış dünyayla gittikçe artan temaslar arasında bir etkileşim olarak görmektir.

El değirmenleri ve sıvaların uyarlanması gerekti; artık kalıcı konutlar haline gelmiş evler için taş temeller inşa edildi; çömlekçilerin çanaklarını şekillendirmek ve fırınlamak için donanıma ihtiyacı vardı. Uzmanlaşma özgül alet tiplerine yönelik talebi artırdı ve obsidyene olan talep büyüdü. Cazip yönleri çok fazlaydı ve edinilmesinde karşılaşılan güçlükleri telafi ediyordu: Yongalanması kolaydı ve kenarları son derece keskindi. Yaklaşık 12 bin yıl kadar kullanılan Melos'un obsidyen taş ocakları, madeni aletlerin çok daha rağbet görmüş olmasının beklenebileceği Bronz Çağ başında gördüğü rağbetin doruğuna ulaştı. Zira obsidyen tam da değerinin düşüklüğü nedeniyle gözdeydi: Bronz Çağ başında, madenlerin nadir olmasının yanı sıra, bakır ve bronz üretecek teknoloji hem yaygın değildi hem de kurulması zordu. Neolitik köylerde artan uzmanlaşmaya izin vermekle birlikte Melos'taki taş ocakçılığı uzun süre gelişigüzel kaldı ve ticari nitelik kazanmadı. Adada, Phylakopi'de bir yerleşim geliştiği halde, obsidyen çıkarmanın halihazırda uzun zamandır yerleştiği bir dönemde ortaya çıktı ve obsidyen ocaklarının gerilemeye başladığı dönemde gelişti; ilk yerleşimciler obsidyen tüccarları değil, tonbalığı avcılarıydı.[10] Melos'un özel bir limanı yoktu: Obsidyen peşinde olanlar uygun bir koy buluyor, teknelerini burada kıyıya çıkarıyor ve taşocaklarına gelip volkanik cam parçalarını baltalarıyla kesip alıyorlardı.

3

Piramitlerden bile eski olan Malta ve Gozo'nun tapınakları gibi Neolitik Avrupa'dan muazzam inşa projelerinin şaşırtıcı kanıtları için batıya dönmemiz gerekiyor. Malta tapınakları denizi aşan ve kendi elleriyle tecrit edilmiş bir kültür yaratan insanlar tarafından yaratıldı. Colin Renfrew, "5 bin yılı aşkın bir zaman öncesinde Malta'da gerçekten istisnai bir şeyler, Akdeniz dünyasının başka yerlerinde, hatta ötesinde olanlara hiç benzemeyen bir şeyler oluyordu," diye gözlemler; bu toplum İÖ 3500 civa-

10 Torrence, *Production and Exchange*, s. 96, 140-163.

rında tam olgunluğa erişmişti.[11] Doğunun uzak bölgelerine dek, tapınakların bir şekilde piramit veya ziguratların taklidi olduğunu kabul eden eski difüzyonist [göç yoluyla yayılma] varsayım bariz bir şekilde hatalıdır. Ancak bunlar taklit olmasalar da, Akdeniz içerisindeki diğer kültürlerce izlenen modeller de olmadı. Malta'ya yaklaşık İÖ 5700'de, Afrika'dan veya daha büyük olasılıkla Sicilya'dan gelen, kültürleri en erken Malta kaya oyma mezarlarına yansıyan halklarca yerleşildi. Erken Maltalılar oldukça hazırlıklı gelmişlerdi: Beraberlerinde gemik buğdayı, arpa ve mercimek getirdiler ve bu adalar topluluğunun günümüzde tümüyle kaybettiği çok yoğun bir ağaç örtüsü olduğundan, ekilebilir tarla açmak için adanın bazı kesimlerini temizlediler. Sicilya civarındaki volkanik adalardan aletler edindiler, Pantelleria ve Lipari'den obsidyen kullandılar. Ada kültürü İÖ 4100'den itibaren kendine özgü yollarda gelişmeye başladı. Derken, yaklaşık olarak 3600'den sonraki binyılda büyük yeraltı mezarları yani *hypogea*, Maltalı topluluğun güçlü bir kimlik anlayışı olduğunu düşündüren ortak gömü alanları olarak oyuldu. Gozo'daki Gantija'da ve bizzat Malta'daki Tarxien'de muazzam inşa faaliyetleri başlamıştı bile. Bunlar büyük içbükey bezemeli cepheleri ve ön taraflarında avluları olan kapalı yapılar; yarı dairesel odaları tercihen yonca yaprağı biçiminde düzenlenmiş koridorları, geçitleri ve ayrı bölümleri olan çatılı yapılardı. Yapı ustalarının amacı, sarp kayalıkların doğruca Akdeniz'e indiği Malta'nın güneyindeki Hagar Qim tapınağı gibi, denizden yaklaşıldığında adaların epey üzerinde yükselerek çok uzak bir mesafeden görülebilen muazzam tapınaklar dikmekti.[12]

Binalar yavaş yavaş, tıpkı ortaçağ katedralleri gibi zamanla fakat daha az eşgüdümlü bir planlama içinde ortaya çıktı.[13] Hiç pencereleri olmaması tuhaftır, ancak çok sayıda ahşap aksesuarları bulunuyor olmalı, bugüne ulaşabilen unsurlarıysa, spiralleri de içeren oyma desenlerle çok güzel bezenmiş taş aksesuarlarıdır sadece. Tarihöncesi Malta'nın kültürü anıtsal binalardan fazlasını içeriyordu. Tapınaklar, parçaları bugüne ulaşan ve doğurganlık ve bereketle ilişkilendirilen bir Ana Tanrıça'yı temsil ettiği varsayılan devasa heykeller barındırıyordu. Tarxien'de, yaklaşık 2 metre yüksekliğindeki bir dişi heykeli kültün odağını oluşturuyordu; bu dönemde Batı Akdeniz'in hiçbir yerinde buna benzer bir şey yoktur. Tarxien'deki odalar kurban törenlerinin açık kanıtlarını bırakmıştır. Tarxien'deki bir sunakta, oyuk bir boşlukta bir çakmaktaşı bıçak bulunmuştur; sunağın çevresinde sığır ve koyun kemikleri vardı. Deniz ürünlerinin yöresel besi-

11 C. Renfrew *Malta Before History: The World's Oldest Freestanding Stone Architecture*, ed. D. Cilia, Sliema, 2004, s. 10.

12 A. Pace, "The Building of Megalithic Malta", *Malta Before History*, ed. D. Cilia, s. 19-40.

13 Evans, *Malta* (Ancient Peoples and Places, Londra, 1959), s. 90, 91.

nin önemli bir parçasını oluşturduğunu gösteren deniz kabukları ortaya çıkarıldı ve oymalar arasında gemi grafitileri bulundu.[14] Bütün bu binalar ve oymalar, Malta'ya ancak İÖ 2500 civarında ulaşan madenler olmaksızın yapılmıştı.

Bu, kültürel açıdan olduğu kadar fiziksel olarak da tecrit edilmiş bir dünyaydı. Neolitik dönemde adaların nüfusunun 10 binden az olduğu tahmin edilmektedir. Gene de, işgücünün yarım düzine büyük ve birçok küçük tapınağı inşa etmeye muktedir olması, adaların birçok küçük bölgeye bölünmüş olabileceğini düşündürüyor. O zaman, mızrak uçları gibi savaş kanıtlarının bulunması da beklenebilirdi. Ancak bu türden tek bir kanıt bile bugüne ulaşmamıştır: Bu barışçıl bir topluluktu.[15] Belki de Malta ve Gozo, klasik Yunan dünyasındaki Delos'a çok benzer şekilde, Orta Akdeniz halklarının saygısına mazhar olan kutsal adalardı. Tarxien'deki tapınakta, bir levhada yer alan delik burasının bir kehanet mekânı olduğunu gösteriyor olabilir. Bununla birlikte, yabancı ziyaretçilere ait bu kadar az kanıtın bulunmuş olması da kayda değerdir. Eğer bunlar kutsal adalar idiyse, kutsallıkları kısmen yaklaşılmaz olmalarından geliyordu; adalarda ancak Büyük Tanrıça'nın hizmetindeki Maltalılar yaşayabilirdi. Büyük Tanrıça yalnızca Maltalıların oyduğu heykel ve heykelciklerde değil, kabarık dış yüzeyleri ve rahmi andıran iç geçitleriyle tapınakların kendi şekillerinde de ifade edilmişti.

Bu kültürün sonu en az doğuşu kadar şaşırtıcıdır. Uzun barış, İÖ 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde sona erdi. Tapınak kültüründe bir gerilemenin en ufak bir işareti yoktur; daha çok, sanki büyük anıtlar yaratma becerisinden yoksun olan ama bir avantaja, yani bronz silahlara sahip istilacıların gelmesi gibi, keskin bir kopuş görülüyordu. Kil halkalar ve karbonlaşmış kumaş buluntularından hüküm vermek gerekirse, bunlar Sicilya ve Güneydoğu İtalya'dan gelen ip eğiriciler ve dokumacılardı.[16] 14. yüzyıla gelindiğinde, yerlerini başka bir Sicilyalı yerleşimciler dalgasına bırakmışlardı. Fakat o zamana gelindiğinde Malta artık kendine özgülüğünü yitirmişti: Yeryüzünden buharlaşıp uçan halkın bıraktığı anıtları, göçmenler ve sonraki nesilleri işgal etmişti.

4

Malta'da yüzlerce yıl boyunca çok büyük bir değişim olmamasına karşın, Sicilya büyük bir çeşitlilik gösteren kaynakları ve geniş, ulaşılabilir toprakla-

14 A. Pace, "The Sites", ve A. Bonanno, "Rituals of Life and Rituals of Death", *Malta Before History*, ed. D. Cilia, s. 72-74, 82, 83, 272-279.

15 Evans, *Malta*, s. 158.

16 D. Trump, "Prehistoric Ottery", *Malta Before History*, ed. D. Cilia, s. 243-247.

rı yüzünden beklenebileceği gibi, daha değişkendi. Yerleşimciler bu bölgeye Lipari adalarındaki obsidyenin erişilebilirliği nedeniyle geliyorlardı; Malta tapınaklarının hâlâ inşa edildiği bir dönemde, İÖ 4. binyıl başlangıcında gelişen Syrakusa yakınlarındaki Stentinello'da görülebileceği gibi, beraberlerinde kendi hazır kültürlerini de getirdiler. Kulübelerle dolu bu sit alanının çapı yaklaşık 250 metreydi ve bir hendekle çevriliydi; içeride çömlekler ve hayvan başlı basit heykelcikler bulundu. Bu, kendi zanaatkârları olan ve besinlerini elde ettiği çevresindeki kırsal alana ve kıyı çizgisine hâkim olan işlek bir köydü. Bu insanların yerleşimleri, atalarının mensup olduğu açıkça anlaşılan, Güneydoğu İtalya'daki yerleşimlere çok benzerdir.

İlk Stentinello kültürü, doğmakta olan Bakır ve Bronz Çağı'ndan 3 bin yılla ayrılır; değişimler hızlı meydana gelmedi ve göçler düzensiz oldu; Akdeniz'i sarsan hiçbir büyük göç dalgası henüz olmamıştı. Ancak ortak bir kültürün bazı unsurlarını yaratan da işte bu ağır, ozmotik temasın ta kendisiydi. Stentinello'dan Neolitik Sicilyalıların yaşam biçimi, Akdeniz'deki diğer Neolitik halklarınkiyle pek çok özelliği paylaşıyordu; bu ne hepsinin aynı dili konuştukları (yazıları olmadığı için dillerine ilişkin hiçbir iz bırakmadılar), ne de ortak bir atadan geldikleri anlamına gelir. Ancak hepsi de çiftçiliğin benimsenmesi, hayvanların evcilleştirilmesi ve çömlek imalatıyla sonuçlanan büyük ekonomik ve kültürel değişime katılmıştı. Benzer türde kaba oyma çömlekçilik Suriye'den Cezayir'e, İspanya'dan Anadolu'ya dek yayılan çeşitli yerleşimlerde de bulunur. Aynı dönemde Lipari artık obsidyenin dilendiği gibi toplanabileceği bir depo olmaktan çıkmış ve Stentinello'dakilerle benzer zevk ve alışkanlıklara sahip bir topluluk tarafından yurt edinilmişti. Açık deniz engel oluşturmuyordu: Yerleşimciler güneye yöneldiler ve tıpkı Pantellaria'dan gelen obsidyenin Sicilya ve Afrika arasında bulunması gibi, Stentinello'dakilere benzer çömlekler de Tunus'taki yerleşimlerde bulundu.[17]

Lipari, obsidyen arzına hâkimiyetinin sonucu olarak özellikle yüksek bir yaşam standardından yararlandı. Farklı çömlekçilik üslupları silsilesinin yerleşimci nüfusun bileşimindeki değişimlere işaret edip etmediği tartışması sonsuza dek sürebilir. Günümüz İtalya'sını bilen herkesin gayet iyi farkında olacağı üzere, nüfus değişmese bile modalar değişebilir. İÖ 6. binyıla özgü kırmızı alevlerle bezeli seramiklerin yerini düzgün, cilalı yüzeyleriyle dikkati çeken, özenle ve kusursuz biçimde yapılmış düz kahverengi veya siyah çömlekler aldı. İÖ 5. binyılın sonuna gelindiğinde, bunlar da yerlerini kıvrımlı desenler, zikzaklar veya spirallerle bezenmiş, yüzeyleri boyalı, Güney İtalya ve Balkanlar'ın içlerinde bulunanlara çok benzer seramiklere bıraktı. Bunları da, başlıca buluntu alanı dolayısıyla

17 Bernabò Brea, *Sicily*, s. 38-57; Leighton, *Sicily Before History*, s. 51-85.

"Diana kültürü" olarak anılan uzun ömürlü kültürün gelmesiyle İÖ 4. binyıl başlarında yapılmaya başlayan düz kırmızı çömlekler izledi. Önemli olan husus, değişimin yavaşlığı ve bu ada toplumlarının istikrarıdır.[18]

Denizciler Adriyatik Denizi, İon Denizi veya Sicilya Kanalı'nın kıyıları arasında yaptıkları yolculuklardan, çoğunlukla bozulabilir –varlığını sürdürebilir olanlar sadece çömlek ve obsidyendir– malları taşıyıp sunmakta yararlandılar. Bu erken denizcilerin ne tür tekneler kullandığı hakkında ancak tahmin yürütebiliyoruz; açık denizde deri kaplamalar muhtemelen yalıtımı sağlıyordu; teknelerin çok küçük olması da olanaksızdır, zira yalnız insanların değil, hayvanların ve çanak-çömleklerin taşınmasında da kullanılıyordu.[19] Daha sonraki kanıtlar, Kykladlar'da bulunan seramikler üzerindeki ham desenler, teknelerin dalgalı denizlerde dengelerini bozan uzun bir karinası bulunduğunu ve küreklerle seyrettiğini düşündürür. *Papy rella* adı verilen kamış bir sandalla yapılan deneyler, hareketin yavaş –en iyisinden 4 deniz mili– olduğunu ve kötü havada zamanın çok kolaylıkla yitirildiğini düşündürmektedir. Attika anakarasından adadan adaya geçerek Kykladlar'daki Melos'a ulaşmak, çoğunlukla bir hafta kadar süren bir uğraş olabilir.[20]

Balearlar ve Sardinya da dahil olmak üzere, yerleşimin hâlâ çok sınırlı olduğu birçok Akdeniz adası vardı. Mayorka ve Minorka'ya 5. binyıl başında halihazırda yerleşilmiş olmakla birlikte, çömlekçilik 3. binyıl ortasına değin başlamadı ve erken yerleşimciler çevreye karşı mücadelede pes etikçe, çok büyük olasılıkla yerleşimde ara sıra fasılalar yaşanmış olabilir. Sardinya'nın en erken sakinleri hayvancılıkla uğraşan bir topluluk gibi görünüyor, hayvanlarını da yanlarında getirmiş olmalılar.[21] Kuzey Afrika sahilleri boyunca, hiçbir anıtsal yapı, Malta'dakiyle karşılaştırılabilecek hiçbir gelişme yoktu. Akdeniz kıyılarına yerleşenlerin çoğu, evlerinin önündeki balıkçılık alanlarından öteye geçme teşebbüsünde bulunmadı. 5. binyılda Nil Deltası'nda ve batıdaki Fayyum'da çiftçi toplulukların doğuşu, Akdeniz'e özgü olmaktan çok yerel bir olguydu; başka bir deyişle, iyi sulanan, aslına bakılırsa fazla su çekmiş toprakların sakinlerinin, içinde yaşadıkları çevreye yaratıcı bir tepkilerini simgeliyordu ve Aşağı Mısır en azından birkaç yüzyıl boyunca kapalı bir dünya olarak kaldı. Malta, Lipari, Kykladlar, iki örnekte taş aletler için malzeme kaynağı, birinde de çok gizemli şekilde gelişkin bir dinsel kültün odağı olarak hâlâ çok özgül roller icra eden, son derece istisnai ada topluluklarıydı.

18 Leighton, *Sicily Before History*, s. 65.

19 Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, s. 80.

20 Wachsmann, "Paddled and Oared Ships", s. 10; C. Broodbank ve T. Strasser, "Migrant Farmers and The Neolithic Colonization of Crete", *Antiquity*, c. 65, 1991, s. 233-245; Broodbank, *Island Archaeology*, s. 96-105.

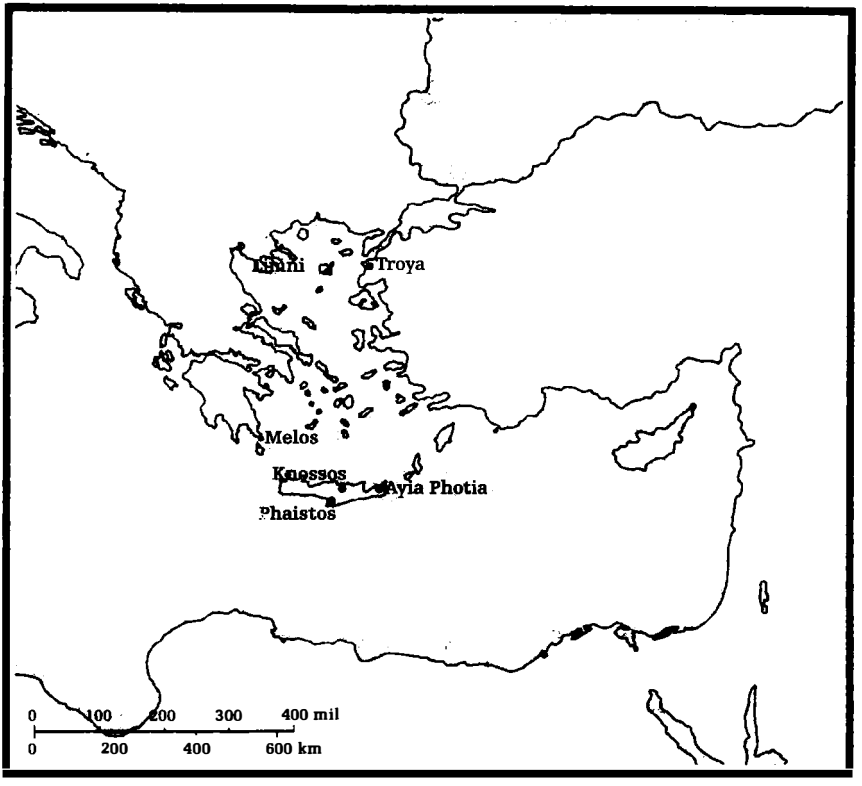
21 Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, s. 55-56.

II

BAKIR VE BRONZ, İÖ 3000-İÖ 1500

1

Tarihöncesi toplumların gelişimine daima şu iki bakış açısından biriyle yaklaşılmıştır: Ya artık büyük ölçüde demode olan, yeni üslupların ve tekniklerin gelişini göçlere ve ticarete hamleden difüzyonist yaklaşım; ya da bir toplum içerisindeki değişimi ve büyümeyi besleyen etkenleri vurgulayan yaklaşımdır. Değişimin içsel açıklamalarını aramaya yönelik eğilimle birlikte, yerleşimcilerin etnik kimliğine ilgi zayıflamıştır. Bu kısmen, "ırk"ın dil ve kültürle kolaycı bir şekilde özdeşleştirilmesinin sahadaki koşullarla hiçbir ilişkisi olmadığına ilişkin bir bilinci yansıtır: Etnik gruplar birleşir, diller ödünç alınır, ölü gömme uygulamaları gibi önemli kültürel özellikler yeni gelenlerle birlikte dönüşüme uğrar. Aynı şekilde, tüm toplumsal değişimi, sadece büyüyen ticaretin etkileriyle artan içsel gelişmelerin sonucu olarak görmek de hata olur: Tarihöncesi Akdeniz'in seyrek nüfuslu kıyıları ve adaları, besin arayışındaki toplulukların, sürgün edilmiş savaşçıların veya putperest tapınakları ziyarete gelen hacıların evlerinden çok uzakta yeni yerleşimler kurabilecekleri geniş uzamlar sağlıyordu. Daha önceden gelip yerleşenler varsa, yeni gelenlerin onları defetmesi ya da yok etmesi kadar onlarla evlilik yapması da sık görülen

bir durumdu ve şu an açıklanamayacak nedenlerle, şu ya da bu grubun dili baskın geliyordu.

Kykladlar, Bronz Çağ başlarından (kabaca İÖ 3000'den) itibaren zengin ve canlı bir kültür yuvası oldu. O döneme gelindiğinde ana adaların hepsine yerleşilmişti. Melos'taki Phylakopi gibi köyler büyük gelişme göstermekteydi; birkaç adadaki küçük köyler, başlangıçtaki birkaç küçük çiftlik evi çekirdeğinden gelişip büyümüştü.[1] Obsidyen taşocakları hâlâ ziyaret ediliyordu ve bakır Girit'e ulaştığı sırada Batı Kykladlar'da halihazırda vardı; Kykladlar'ın ürünleri, kesinlikle belirli yönlerde olmakla birlikte, dışarıya akmaya devam ediyordu: Ege'nin güneyine doğru, ama her nedense denizlerin açılmasının hâlâ kısmi ve diğer bölgelerin Kykladlılara sunabileceklerine bağlı kaldığını düşündürecek şekilde, kuzeye doğru bir hareket yoktu. Fakat bu, arkeolojik kayıtların makul ölçüde eksiksiz olduğunu kabul etmek şeklindeki klasik hataya düşmek olur; dokumalar, yiyecekler, köleler, ahşap gibi bozulabilir malzemelerden yapılma objeler

1 R.L.N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age*, Londra, 1987, s. 26-33.

hiç kuşkusuz geliyorduysa da, İÖ 3. binyılda, bunların gelişinin "ticaret" olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı, hâlâ tartışmalı bir husustur.

Kyklad kültürü artık sadece Kyklad Adaları'yla tanımlanmamaktaydı; güneye doğru yayılmaya koyulmuştu. Arkeologların "EB I" dediği Erken Bronz Çağı'nın ilk aşamasında, Girit'in kuzeydoğusundaki Ayia Photia'da yeni bir yerleşim gelişti; ölü gömme tarzına dayanarak söylemek gerekirse, bu yerleşim Girit'ten çok Kyklad'a özgü görünür. Bunu resmi bir Kyklad "kolonisi" olarak betimlemek çok kesin olur; bunun yerine, Kyklad yerlilerinin Girit toprağına yerleştiklerini ve alıştıkları yaşam biçimini sürdürdüklerini söylemek daha uygun. İÖ 2500 civarında "EB II"nin başlamasıyla Kyklad malları Ayia Photia'yı da aşıyor, hatta artık Giritli zanaatkârlarca taklit ediliyordu; buna ek olarak, kuzeydoğuya, Çanakkale Boğazı yakınlarında doğup Anadolu'nun iç kesimlerine ve Karadeniz'e doğru tedricen genişleyen bağlantılarıyla muhtemelen başlıca kalay kaynağı olan Troya kentine kadar yayılmaya başlamıştı.[2]

Zira bir ürün itibar kazanıyor, sözcüğün tam anlamıyla siyasal iktidarı kullananların elini güçlendiriyordu: Bu ürün bronzdu; ve işte Troya'yı adalarıyla ilişkilendirip Ege'nin karşı kıyısıyla bir bağlantılar ağı yaratacak olan da, bu alaşıma olan talepti. Bronz veya bakırdan yapılma parlak kaplar ve heykel kaideleri, sahiplerinin servet ve itibarını ilân ediyordu; ama kişinin düşmanlarına karşı güvenliğini sağlayan, bronz silahlardı. Bu maddelere sahip olanların başarılı kumandanlar olduğu su götürmez. Bakır, Kykladlar'ın en batısındaki Kythnos Adasında veya Yunan anakarasındaki Attika'da bulunuyordu. İlk metal ustaları, görece yumuşak bir maden olan bakırı kalayla birleştirerek güçlendirebileceklerini öğrenmişlerdi. Bronz bileşenlerini bir araya getirip bir mübadele sistemi yerleştirmeleri, Ege kıyıları arasındaki bağlantılar ağının, sonunda ticaret güzergâhları olarak tanımlanabilecek bir düzeye geldiği anlamına geliyordu: Mevsimlere göre, bir yıldan diğerine, mübadele amacıyla düzenli bağlar kuruldu; bu bağlantılarda aracılar gemilerle yolculuk etmiş olsa da, tümüyle ticaretten gelen kazançlarla geçinen profesyonel tüccarlar olduklarını söylemek fazla ileri gitmek olur. Sonuç olarak, Akdeniz canlanıyor, çeşitli kökenlerden insanların, kendileri kadar çeşitli kaynaklardan gelmiş malları ellerinden çıkarma arayışı veya kaygısıyla sürekli oradan oraya gittiği bir yer haline geliyordu.

Kykladlar bu güzergâhların iki yanında yer alıyordu. Birkaç yönden etkiler almaktan çok, kendilerine özgü belirgin bir sanat biçimi geliştirdiler; bununla birlikte, "sanat" terimi belirli bir ihtiyatla kullanılmalıdır, zi-

2 C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades, Cambridge, 2000*, s. 301-306; Barber, *Cyclades*, s. 136, 137.

ra ürettikleri objelerin işlevlerini anlamak her ne kadar bugün zor olsa da, kesin işlevleri vardı. "Kyklad sanatı"nın günümüz sanatçıları üzerindeki etkisi güçlü olmuştur; insan bedeninin oranlarına karşı giderek artan bir ilgi Malta, Mısır'ın Eski Krallık'ı veya Mezopotamya'daki dönemin diğer anıtsal heykellerinde benzeri olmayan bir "uyum" kaygısı olması nedeniyle, Colin Renfrew'nun sözleriyle, "topyekûn olarak nefes kesici olabilen bir form yalınlığı," vardır.[3] Objeler boyut açısından, modern gözlere bir insandan çok bir keman gibi görünecek derecede stilize minyatür figürlerden, müzisyenlerin gerçek boyuta yakın heykellerine kadar değişiklik gösterir; keman heykelcikleri en eski eserler arasında sayılır, kabaca İÖ 3000'e aittir. Dişi figürleri, Büyük Tanrıça kültünün ipucunu verecek şekilde ağır basar. Geniş kalçalarıyla "Saliagos'un Şişman Kadını", tıpkı Malta idolleri gibi, bereket kültleriyle bağlantılıdır. Paros'tan gelen beyaz mermer hammaddeyi oluşturuyordu, ama günümüze kadar ulaşan objeler üzerinde, epey renklendirilmiş olduklarını kanıtlamaya yetecek denli boya kalıntısı bulunmaktadır.[4]

Gömülerle ilişkilendirilen bu heykellerden on dört "idol" bir mezara eşlik ediyordu. Kimi zaman, belki de ayrıntılı bir cenaze ritüelinin parçası olarak, kırılmış şekilde bulundular. Öleni mi temsil ediyorlardı? Yüzyıllar boyunca (Kykladlar'da Erken Bronz Çağı İÖ 3000'den itibaren 12 yüzyıla yayılır) üretildikleri düşünülürse, birkaç işleve sahip olmaları mümkündür. Diğer açıklamalar arasında, bunların *psyhopompoi* yani ölenlerin ruhlarının Yeraltı Dünyası'ndaki rehberleri veya insan kurbanların ikamesi hatta öteki dünyadaki cinsel haz veya müzikal eğlence sunan refikler olduğu fikirleri ileri sürülmüştür. Heykeller hünerli zanaatkârlardan oluşan bir kastın varlığına tanıklık eder. Mezarlar önderler ve astlarıyla, katmanlaşmış karmaşık bir topluma işaret eder; erkek işgücü aynı zamanda Ege'de gittikçe daha fazla gidip gelen küçük gemilerin güvertesinde kürekçi olarak istihdam edilmiş olmalı. Erkek işgücü giderek Ege'de kullanılmaya başladı; gerçi onun ötesine geçmeleri olasılığı çok azdır ve yelkenli gemiler ancak İÖ 2. binyılda kullanılmaya başlamış gibi görünür. Kürekli teknelerin imgeleri, yükseltilmiş pruvalı kırkayak benzeri objelerin resimlerini taşıyan, "kızartma tavaları" denilen desenli kil plakalarda görülebilir.[5]

3 C. Renfrew, *The Cycladic Spirit*, Londra, 1991, s. 18; J.L. Fitton, *Cycladic Art*, Londra, 1989.

4 F. Matz, *Crete and Early Greece*, Londra, 1962, s. 62.

5 Boordbank, *Island Archaeology*, s. 99-102; Renfrew, *Cycladic Spirit*, s. 62.

2

Troya'nın Akdeniz tarihine etkisi iki yönlü oldu. Troya bir yandan, Bronz Çağ'ın başlangıcından itibaren Ege'yi Anadolu ve Karadeniz'e bağlayan bir ileri karakol olmuştu; öte yandan, Troya efsanesi yalnızca kenti imha ettiklerini iddia eden Yunanların değil, kentin sığınmacılarından geldiklerini iddia eden Romalıların da tarihsel bilincinin yüreğinde yatar. Gerçek Troya ile efsanevi Troya'yı birbirinden ayırmak, *İlyada*'nın gerçekliğini saplantı haline getirmiş Heinrich Schliemann'ın, Çanakkale Boğazı'nın Ege'ye aktığı noktadan 6,5 km mesafedeki Hisarlık höyüğünü tanımladığı 1868'den bu yana daha da güçleşmiştir.[6] Bazı akademisyenler Troya Savaşı diye bir savaş olmadığını, dolayısıyla Troya'nın kimliğinin kuşku götürmediğini, daha doğudaki Hitit arşivlerinin Hisarlık'ın, klasik Yunanlar tarafından Troié veya Ilios olarak tanınan bir kent devletinin kalıntılarını barındırdığına ilişkin her türlü kuşkuyu giderdiğini ileri sürmüşlerdir. Klasik çağda yeni Ilion kentini inşa eden Yunanlar ve başlangıçta Yeni Roma'yı Byzantion'dan çok orada kurmayı düşünen İmparator Constantinus da dahil, sonraki yerleşimciler de bu atıftan en az onlar kadar emindiler. Daha da çarpıcı olan, bu sit alanının klasik yazarlarca Troya Savaşı'na atfedilen tarihten (İÖ 1184) çok daha gerilere giden istisnai ölçüde uzun bir tarihe sahip olmasıdır. Yerleşimin tarihi, bronzun Doğu Akdeniz boyunca ilk yayıldığı dönemde başlamıştı. Kent tekrar tekrar inşa edilmişti; 1961'de, höyüğün modern kazıcılarından biri olan Carl Blegen, dokuz ana kademe içinde 46 tabakanın varlığını tespit etti.[7]

Troya'nın bilinen herhangi bir Neolitik öncülü yoktu. Bakıra aşina olan ve muhtemelen kalay ticareti yapan bir halk tarafından yurt edinilmişti. İlk Troya, yani "Troya I" (y. İÖ 3000-y. İÖ 2500) yaklaşık 100 m eninde küçük bir yerleşimdi, ama taştan gözetleme kuleleri ve üç sıra istihkâmıyla etkileyici ölçüde korunaklı bir siteye dönüştü.[8] Bu dönem boyunca çok fazla yeniden inşa oldu ve Troya I'in son günlerinde yaşanan, çok büyük bir yangın bu kale kentin sonunu getirdi. Ancak kale içinde yerleşik bir ev hayatının mümkün olduğu kanıtlanmıştı ve ağırşakların günümüze ulaşması, kalıntıları günışığına çıkarılmış ocakların yanı sıra, burada kumaş dokunduğunu da gösterir; bu yüzden, erken Troyalıların aynı zamanda kale kentin aşağısındaki ovalarda beslenen koyunların yünlerinden dokunan kumaşlarla ticaret yaptıklarını düşünmek akla yatkındır. Troya I'deki en iyi korunmuş ev yaklaşık 20 m uzunluğundaydı ve batıya bakan bir

6 C. Moorehead, *The Lost Treasures of Troy*, Londra, 1994, s. 84-86; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of An Old Mystery*, Oxford, 2004.

7 C. Blegen, "Troy", *Cambridge Ancient History*, c. 1 ve 2, gözden geçirilmiş baskı, baskı öncesi fasikül, Cambridge, 1961, s. 4.

8 D. Easton, "Introduction", *Troy*, C. Blegen, , ikinci basım, Londra, 2005, s. xxii.

avlusu vardı; erken Troyalılar çoğu dişil küçük heykelcikler imal ettiler, et ve tahılın yanı sıra kabuklu yumuşakçalar, ton balığı ve yunus etiyle beslendiler. Bu döneme ait madeni silah buluntusuna rastlanmadı; ama bileğitaşlarının varlığı, bakır ve bronz aletlerin düzenli olarak bilendiğine işaret eder. Lükse dair hiçbir kanıt yoktur: Bugüne ulaşan bezemeler kemik, mermer veya renkli taştan yapılmadır. Bol miktardaki çömlek, şeklen belirli bir zerafet taşısa da görünüşte kasvetli, renkleri donuk ve genelde bezemeden yoksundur.[9]

Erken Troya, Anadolu'nun ötesine uzanan kültürel dünyanın bir parçasını oluşturuyordu; benzer bir topluluk, batıda pek uzakta olmayan Lemnos [Limni] Adasındaki kimi zaman "Avrupa'nın en eski kenti" olarak tanımlanan Poliochni'de olduğu gibi, Lesbos [Midilli] Adasındaki Thermi'de de gelişti.[10] Ne var ki, bu karaların en erken sakinlerinin nereden geldikleri veya hangi dilleri konuştuklarına dair bir tahminde bulunmanın yararı yoktur. Aslına bakılırsa, Troya ve Poliochni ilk olarak Ege kıyıları ve iç kesimlerine uzanan güzergâhları koruyan ticaret noktaları olarak ortaya çıktıysa, bundan sonra liman kentlerinin hep yapacağı gibi, çeşitli kökenlerden insanları çekmiş olabilirler. Bugünün Hisarlık'ı denizden epey içeride kalsa da, tarihöncesi Troya (anlaşılan Homeros'un da bildiği üzere), alüvyonla yavaş yavaş büsbütün kapanacak olan büyük bir koyun ucunda yükseliyordu.[11] Bu bakımdan, stratejik konumda bir kıyı kentiydi: Ters rüzgârlar bazen haftalar boyu Çanakkale Boğazı'na girişi olanaksız kılabiliyordu; gemiciler koyda mahsur kalıyor ve kale kentin sakinleri gemilerdekilerin ihtiyaçlarını kendileri açısından kârlı olacak şekilde karşılayabiliyorlardı. Bütün bunlar hemen olmadı; Troya I dönemi boyunca kale kentte denizcilik kesintili olmuş ve denetimi kolay olmamış gibi görünür. Onun yerinde doğan kent, yani Troya II (y. İÖ 2500-y. İÖ 2300), daha muhteşem ve daha korunaklı bir kale kentti, anıtsal giriş kapısı ve muhtemelen ahşap sütunlarla çevrelenmiş büyük salonu yani *megaron*'uyla, öncekinden biraz daha büyüktü. Bu Troyalılar hem çiftçi hem dokumacıydılar; bu dönemden, üzerine hâlâ kömürleşmiş bir iplik parçası yapışmış halde bir iğ bulunmuştur.[12] Gelişkin silahlar imal ediyor veya ele geçiriyorlardı; bronz silahlarının ithal ürünler olduğu, ancak sadece bakırdan yapılma daha yumuşak silahların da bulunduğu ve bunların Ege'nin karşısından getirilen maden kullanılarak yerel olarak üretilmiş olabileceği sanılmaktadır.

9 Blegen, *Troy*, s. 25-41; Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, Londra, 2006, s. 39, 40.

10 Blegen, *Troy*, s. 40; I. Bryce, *Trojans*, s. 40; F. Matz, *Crete and Early Greece*, Londra, 1962, s. 37; L. Bernabò Brea, *Poliochni, Città Preistorica Nell'isola di Lemnos*, 2 cilt, Roma, 1964-1971; S. Tiné, *Poliochni, The Earliest Town in Europe*, Atina, 2001.

11 Latacz, *Troy and Homer*, s. 41.

12 Blegen, *Troy*, s. 47, 48, 55.

Artık (Troya I'de bulunmayan) tekerlekli çömlekçiliğe geçmiş olmalarına karşın, Blegen, çömleklerini hiç beğenmediği bu halkı "haşin ve katı, eğlenceden ve ışıktan hiç hoşlanmayan insanlar,"[13] olarak kabul etti; Troyalıların artık imal ettikleri narin kupaların gerçekten de o kadar donuk ve karakterden yoksun olup olmadığı, bir zevk meselesidir. Bundan başka, Troya'da yapılan ve zeytinyağı veya şarap taşıyan büyük çömlekler Kykladlar'a dek ulaşıyordu. Troya'da yapılanlara benzer çömlekler Ege ve Anadolu kıyıları civarında bulunmuştur ve çömleklerin üslubu her ne kadar Troya'nın da bir parçası olduğu ortak bir kültürü yansıtsa da, en kolay varsayım, bu nesnelerin Troya'dan ihraç edilmiş olduğudur. Aslına bakılırsa, Troya'nın bunca özelliğini paylaştığı Poliochni, boyut itibariyle Troya'nın iki katıydı. Bu Ege yerleşimleri, refah açısından Mısır ve Mezopotamya kentlerinin çok gerisinden geliyordu ve zaman içinde ticaret ve hesap tutmada büyük kolaylıklar getirecek bir gereç olarak yazının geliştirilmiş olduğunu gösteren bir işaret henüz yoktu; bununla birlikte, Troya ve Poliochni, yılankavi düzenli ticari güzergâhları karadan ve denizden aşan, birbiriyle geçişmiş bir ticaret dünyasının parçası haline geliyordu; ve bunun Troya II'nin seçkinlerine getirdiği büyük refahın en bariz kanıtı, Schliemann'ın ortaya çıkardığı "Priamos'un Hazinesi"dir.

Bu hazinenin çok uzun zamandır Sovyet mahzenlerinde yok olup gitmiş olması, araştırmacıları, kimi zaman bizzat Schliemann'ın uydurması gibi görünen şeyi anlama fırsatından yoksun bırakmıştır.[14] Schliemann, içlerinden birini (eğer olduysa) 1000 yıl önce meydana gelen bir kuşatmaya hamlederek "Büyük Hazine" olarak tanımladığı birkaç definede bulduğu nesneleri bir araya getirdi. İşçilik kalitesi gerçekten etkileyiciydi. Schliemann'ın kadın saç tacı sandığı, altın tellerden yapılma bir süs ve bir altın "sosiyer"in yanı sıra binlerce altın boncuk ve birkaç gümüş kolyenin bulunduğu kadın mücevheratı ile altın ve gümüş kaplar koleksiyonu gerçekten göz alıcıydı; yeşim tören baltaları ve tören asalarının üzerinde bulunduğu anlaşılan kristal kaya topuzların da aralarında bulunduğu diğer malzemelerden yapılma birçok obje göze çarpıyordu. Bazı objeler yörede yapılmışa benziyordu; altın başta olmak üzere, diğerleri ithal edilmiş olmalıydı. Nihayetinde tüm bunlar, kentin üzerinden yapılan transit ticaretin kârlarından hatırı sayılır bir servet biriktirmiş müreffeh bir seçkinler grubunca yönetilen bir topluma işaret ediyor. Troya sadece bir ticaret antreposu değil, büyük olasılıkla kaba yün kumaşlar üreten bir sanayi merkeziydi aynı zamanda; gemi inşası ve civardaki yerleşimlerin inşasında kullanılan başka bir ihraç ürünü de, yakındaki İda Dağı'ndan [bugün

13 *Age.*

14 Moorehead, *Lost Treasures*, s. 128-130.

Kazdağları] elde edilen kereste olabilir; bölge tarıma elverişli topraklar ve hayvan varlığı yönünden zengindi. Hayvan kemikleri buluntularına bakarak söylersek, sonradan dönüşeceği ünlü at yetiştirme merkezi olmamıştı henüz. Fakat Troya çeperde kalan bir yerleşimdi; Akdeniz, daha doğudaki Hatti'nin, kararlı bir şekilde Batı Asya'nın dağlık, maden zengini iç kesimlerine yönelen büyük hükümdarlarının henüz hiç ilgisini çekmiyordu.

Troya'nın yükselişi düz bir çizgi izlemedi. (İÖ 2250 civarında Troya II'nin yangınla tahrip olmasından sonra kurulan) Troya III, Troya II'den daha yoksul bir yerleşimdi ve sakinleri bu tepede eskisinden daha az rahat bir alana sıkışmışlardı. Kaplumbağa eti beslenme düzenlerinde belirleyici bir özellik taşıyordu. Lemnos'ta [Limni], Poliochni'nin de saldırılara uğradığı ve İÖ 3. binyıl sonuna gelindiğinde kentin boyut ve refah açısından küçüldüğü anlaşılıyor. İÖ 2100 civarında Troya, belki bir savaşta, bir kez daha tahrip edildi ama yeniden inşa edilen Troya IV'teki koşullar bir öncekine göre kayda değer ölçüde daha iyiydi ve evler arasında dar, dolambaçlı sokaklar kıvrılıyordu. Batı Asya'daki daha büyük ölçekli değişimler Doğu Akdeniz'i de etkilemekteydi: Orta ve Doğu Anadolu'da Hatti İmparatorluğu ve ardından İÖ y. 1750'den itibaren yeni Anitta İmparatorluğu, Dicle ve Fırat'ın yukarılarından yapılan ticaretin odağı haline gelmişti; bu ticaretin akışı Ege'nin kuzey ucuna madenleri getirmiş olan ticaret güzergâhlarından uzaktaydı.[15] Derken, altın çağından sonra, bir 300 yıl veya daha fazla süren bir gerileme dönemi geldi; gerçi İÖ 1700 civarında Troya IV'ün sonuna gelindiğinde koşullar iyileşmekteydi; evler daha temizdi ve sakinleri sığır ve domuz etini, atalarının gözdesi kaplumbağa güveçlerine tercih eder olmuşlardı. Fakat ticaret ve kültürdeki en çarpıcı gelişmeler Doğu Akdeniz adalarında –Girit ve Kykladlar'da– bir kez daha kendini gösteriyordu.

3

Girit'teki Minos uygarlığı, canlı bir sanat kültürüyle birlikte Akdeniz dünyasında doğan zengin, okuryazar, kent merkezli ilk uygarlık olması nedeniyle, ilk önemli Akdeniz uygarlığıydı. Bu iddiaya, Mısır'ın Eski Hanedanlık'ının yüksek uygarlığının daha da erken doğduğu söylenerek karşı çıkılabilir ama Mısırlılar Akdeniz kıyılarını, ötedeki denizin değil Nil'in tanımladığı dünyalarının dış ucu olarak görüyorlardı. Bunun tersine, Minoslular Akdeniz'de etkin şekilde denizcilik yapıyorlardı ve deniz onların kültüründe –çömleklerinin tasarımında, seramiklerinde ve herhalde deniz

15 Bryce, *Trojans*, s. 51-56; Blegen, *Troy*, s. 56-61, 77-84, Easton'ın yorumlarına dikkat çeker, *age*, s. xvii.

tanrısı Poseidon kültünde– çarpıcı birçok yoldan rol oynuyordu. Minosluların ataları, neredeyse kesin olarak Anadolu'dan gelmiş olan göçmenlerdi. Gene de, sanat üslubuyla, dini kültleriyle, ekonomik yaşamıyla ve toplumsal örgütlenmesiyle kendine özgü bir uygarlık yarattılar. Ayrıca, modern arkeologların uygarlığı ismiyle ilişkilendirdikleri büyük kralları Minos'un efsanelerinde de başarılarının bir hatırasını bıraktılar. Thukydides, Kral Minos'un Akdeniz dünyasında ilk *thalassokratia*'yı yani büyük bir deniz imparatorluğunu nasıl yarattığını anlattı; yani erken Girit'in hatırasının bir bölümü 5. yüzyıl Atina'sına dek devam etmişti. Aynı zamanda Atinalılar Girit kralına düzenli ödenen bir haraç olarak, genç adamlardan oluşan bir sunuyu da hatırlıyorlardı; bunun yankıları 2. binyıl boyunca Giritlilerin ritüel uygulamalarında görülebilir.[16]

Knossos'ta, Neolitik çağlara kadar uzanan en erken yerleşim 3. binyılın sonundan önce, kendine özgü sanatsal üslubunu geliştirmeye başlamıştı bile. Erken Bronz Çağ Girit'inin çömlek desenleri komşu topraklardakilerden gitgide daha çok farklılaşıyordu. Erken Minos II (y. İÖ 2600 - İÖ 2300) olarak bilinen dönemin çömleklerine, fırınlama esnasında öğrenilen yöntemlerle ulaşılan alacalı etki damgasını basar; bundan başka, kapların dış formuna da özen gösteriliyor, biçimde bir zarafet ve bezemede bir canlılık (büyük sarmallar ve kıvrımlı akıntılar) yaratılması, erken Girit çömlekçiliğini çağdaşı Anadolu'nunkinden gitgide daha çok ayırıyordu. Dışarıdan gelen etkiler de vardı. 2000 yılına gelindiğinde Giritliler fildişi ve taş mühürler üretiyorlardı; kendi malları üzerinde mülkiyet iddiasında bulunmaya meraklı bir seçkinler grubunun doğduğunun işaretiydi bu; aslan gibi bazı temaların dış esinli olduğu açıkken, soyut desenler genellikle Mısır ya da Yakındoğu mühürlerini hatırlatır; Suriye ve Nil'in ağzıyla ticaret zaten faaldi.[17]

Yetenekli bir yerli halk olarak erken Minoslular ile Yakındoğu kültürlerini beraberlerinde getiren göçmenler olarak Minoslular arasında somut bir tercih yapmak gerekmez; Girit birkaç kültürün kavşak noktasıydı ve farklı pek çok yönden gelen yerleşimcileri çekmiş olmalı. Homeros'tan itibaren klasik yazarlar adada ikamet eden farklı halkları tek tek sayarlar; bunların arasında "ulu yürekli Eteokretler" yani "gerçek Giritliler" ile "soylu Pelasglar" da (bir dizi gezgin halk için kullanılan bir terim) bulunur. Girit ve anakaradaki *-nthos* ve *-ssa* gibi Yunanca öncesi eklerle biten yer adları, bölgede Yunanların gelişinden çok önceden beri yaşamakta olan halklar tarafından bırakılmış olabilir; *-nthos* ekiyle biten sözcükler arasında en unutulmaz olanı, klasik kaynaklarda Minos'un Knossos'ta-

16 Thucydides, 1: 4.

17 Matz, *Crete and Early Greece*, s. 57, 58, 69.

ki sarayıyla bağlantılandırılan "labirent" sözcüğüyken, *-ssa* ekiyle biten sözcükler arasında, denize karşılık kullanılan *thalassa* sözcüğü yer alır.[18] Gelgelelim dil ve genler ayrı olaylardır ve nevi şahsına münhasır dehasıyla kendine özgü bir "yerli soy" belirlemeye yönelik herhangi bir çabadansa, birçok kültüre zahmetsizce açılarak, başka hiçbir yerdekine benzemeyen, kendine özgü sanat biçimleri yaratabilen Minosluları kozmopolit bir halk olarak değerlendirmek daha doğru olur. Başta Mısır olmak üzere bazı komşu kültürlerin birkaç bin yıl boyunca pek az değişimle muhafaza ettikleri geleneksel üslup ve tekniklerle elleri kolları bağlı değildi onların.

Sarayların yapımı, Girit'te gelişenin dinamik bir yerli uygarlık olduğunun en bariz kanıtıdır. Deniz kıyısından 10 km kadar mesafedeki Knossos, İÖ 1950 civarında büyük bir saray olarak yeniden inşa edildi ve o civarlarda ("Orta Minos I") güneydeki Phaistos ve doğudaki Mallia'da başka saraylar da gelişti. Ne var ki, Knossos daima saraylar arasında kraliçe oldu; bunun siyasi veya dini önceliğini mi yansıttığı yoksa sadece bölgenin kaynaklarının daha fazlasına mı hâkim olduğu kesin olarak bilinmiyor; adanın çeşitli saraylarda üslenmiş şefliklere bölünmüş olduğu şeklindeki kuramlar gerçekten de kuramdan ibarettir. "Saray" terimi bile kuşku götürür: Gerçi Minosluların modern bir gözlemcininkiyle aynı kesinlikte kategoriler kullandığını varsaymak yanlış olsa bile, bu yapılar muhtemelen tapınak kompleksleriydi.[19] Knossos'un yerinde evvelce küçük bir yapı grubu bulunuyordu; bu yüzden büyük sarayların inşası, yönetimi ele geçiren yeni bir göçmen halkın inisiyatifi değil, adanın mevcut kültüründen ortaya çıkan bir inisiyatif olmalıdır. Girit bir yün ve dokuma merkezi olarak Doğu Akdeniz kavşak noktası rolünü kanıtladığından, bir ekonomik patlama dönemini yansıtıyordu. Yabancı sarayların taklidi bilinçliydi: Freskli duvarları ve sütunlu avlularıyla benzer boyutlarda muhteşem saraylar ve tapınaklar Mısır'da da vardı. Fakat Girit'teki sarayların tasarımı, üslubu ve işlevi onlardan tümüyle farklıydı.[20]

Knossos'taki saray yangınlar ve depremlerle defalarca hasar gördü ve 200 yıllık tarihi boyunca iç görünümünde birçok değişiklik oldu. Fakat içeriğinin birkaç enstantanesi gösterilebilir. Gömü Odası denilen, Eski Saray'da toprak altına kazılmış oda yaklaşık İÖ 1900'e ait kupalar ve artifaktların etkileyici bir koleksiyonunu barındırıyordu. Çömleklerin bazıları Girit'in dağlık kesimlerinden gelmişti ama Mısır ve Suriye'yle temasları ortaya koyan fildişi parçaları, fayans ve devekuşu yumurtası gibi egzotik

18 A. Morpurgo Davies, "The Linguistic Evindence: Is There Any?", *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, ed. G. Cadogan, Leiden, 1986, s. 93-123.

19 R. Castledon, *Minoans: Life in Bronz Age Crete*, Londra, 1990, s. 4-7; C.F. Macdonald, *Knossos*, Londra 2005, s. 25-30.

20 Matz, *Crete and Early Greece*, s. 57; Castledon, *Minoans*, s. 29; Macdonald, *Knossos*, s. 43-47.

objeler de vardı. Tahmin edilebileceği gibi, Melos'tan gelen çok miktarda obsidyen bulunuyordu. Dolayısıyla, Eski Saray döneminde Minoslıların, kuzeylerindeki Kykladların yanı sıra güney ve doğularındaki Levant ve Nil'le bağlantılara sahip olduğu açıktır. Eski Saray'da bulunan farklı tipte bir dokuma tezgâhı ağırlığı, Knossos'un komşu topraklara ihraç edilen özel bir dokuma türü üretiminin merkezi olduğunu düşündürür; bu ağırlıklar Girit dışında ancak İÖ 1750'den sonra görülmeye başlar. Devasa kavanozlar olan *pithoi* (tekil *pithos*), ister saray ister ticari kullanım için olsun zeytinyağı, tahıl ve diğer malları muhafaza etmek üzere yere gömülürdü. Giritliler, Mısır ve Suriye'ye ihraç ettikleri yumurta kabuğu inceliğinde bir çömlekte yetkinleştiler. Bazı objeler sarayın atölyelerinde yapılıyordu; ancak bu tam anlamıyla bir "uygarlık", bütün uzmanlaşmış zanaatlarıyla birlikte, önemli bir ölçüde kentlerin çevresinde dönen bir kültür olduğu için sarayların çevresinde gerçek kentler yer alıyordu. Knossos'un Katsamba ve Amnınos'ta, liman olarak işlev gören uydu kentleri vardı ve Amnisos'a Mısır metinlerinde gönderme yapılıyordu. Burada, Minos filoları inşa edilip doka çekiliyordu ve (çömlek buluntularından hareketle söylemek gerekirse) Peloponnesos [Mora] ve Rodos dahil Oniki Adalar'a, oradan da Miletos ve muhtemelen Troya'ya ticari seyahatlere çıkılıyordu.[21] Deniz arkeologlarınca keşfedilen ilk Minos gemi enkazı ancak 21. yüzyıl başında, Girit'in kuzeydoğusunda günışığına çıkarıldı. Gemi 10-15 m uzunluğundaydı ve İÖ 1700 civarında bir tarihte Girit kıyıları boyunca şarap veya zeytinyağı taşımakta kullanılan amfora ve büyük küplerden düzinelercesini taşıyordu. Ahşap yapısı tamamen çürümüştür ama bir Girit mührü, onun sivri pruvalı, yüksek kıçlı tek direkli bir tekne olduğunu gösterir.[22]

Dış bağlantılara ve bunlara verilen kendine özgü tepkilere ilişkin kanıtlar, Girit'te yazının başlamasıyla birlikte gelir. Resimyazılı mühürler yaklaşık 1900'den itibaren ortaya çıkmaya başlar, bu yüzden bir alfabenin gelişmesinin, saray inşasının ilk evresi ile muntazaman örtüştüğüne işaret eder gibidir. Eski Saray döneminin sonuna gelindiğinde, çok sayıda belge ilerisi için dökülmeye başlamıştı: Toprağı işleyenlerin Knossos'un hükümdarına veya tanrılarına ödediği haraç da dahil, alınan ve depo edilen malların envanterleriydi bunlar. Yazının ana işlevi hesapları tutmaktı; ve kâtiplerin arkasında etkili ve talepkâr bir idare olduğu açıktır. Simgelerden birkaçının Mısır hiyerogliflerini andırması, Girit yazısının Mısır'dan esinlendiğine işaret eder. Belki de Girit dilinin ses sistemi farklı olduğundan, fiilen gelişen işaretlerin çoğu Mısır'a özgü olmaktan uzaktı. Bu bakımdan, yazma fikri ödünç alınmış olabilirse de, yazı sistemi alınmamıştı.

21 Macdonald, *Knossos*, s. 50-52; Castledon, *Minoans*, s. 69, şek. 18 [Gournia'nın planı], s. 112.
22 *Archaeology* (Archeological Institute of America), c. 63, 2010, s. 44-47'de bildirilir.

Yangınlar ve çok büyük depremler ilk saray dönemini İÖ 18. yüzyılda sona erdirdi. Phaistos'un tümüyle yeniden inşa edilmesi gerekti. Jouktas Dağında bir rahip, bir rahibe ve bir delikanlı yeri sarsan tanrıları yatıştırmak için toplandılar; delikanlı kurban edildi ama hemen sonra çatı yıkılarak, onun yaşamını boşu boşuna sunanların tepesine çöktü.[23] Minotor'u beslemek için Atina'dan gönderilen delikanlıların ve genç kızların öyküsü akılda tutulursa, insan kurban etmenin Minos dönemi Girit'inde de uygulandığından kuşkulanmak için hiçbir neden yoktur. Bazı yeniden inşa çabalarının ardından Sir Arthur Evans tarafından 1900 civarında bütün o canlı freskleri, odalar labirenti, çeşitli seviyelerdeki "kraliyet daireleri", büyük avlusu ve belli belirsiz idrak edilebilen törenleriyle birlikte, yaratıcı bir şekilde yeniden inşa edilen Knossos'ta –yeni yangınlar ve depremlere karşın– bugün hâlâ görülebilen Yeni Saray kompleksi ortaya çıktı: Bu fresklerde boğanın üstünden atlama ritüeli veya sporu ile tanrıça Potnia'ya haraçları getiren büyük geçit alayları görülür.[24] Thera adasındaki Kyklad uygarlığına da son veren depremler ve yanardağ patlaması döneminde muhteşem bir şekilde sona erecek bu Yeni Saray dönemi, yaklaşık İÖ 1700'den İÖ 1470'e dek sürdü. Fresklerden bazıları saray temelli canlı bir kültürü resmeder: Bir tanesi, çoğunlukla göğüsleri çıplak olan saray kadınlarını –muhtemelen– ana avluda otururken gösterirse de, küçük fragmanların zekice yeniden kurgulandığı bu resimlere çok kapılmamak gerekir. Çoğu yorumcu Minos kültürünün bu mutlu, barışçıl ve kadınlara saygılı imgesiyle coşmuştur; fakat modern değerleri dayatmamak ve fresklerde gördüğümüzün seçkinlerin yaşamı –bir hükümdarlık sarayı veya rahip ve rahibe okulları– olması önemlidir. Burada asıl sorun, bu sarayların aslında veya aynı zamanda tapınak olup olmadığıdır. Bu binalar yılan tanrıçanın, diğer erken Akdeniz kültürlerindeki gibi, muhtemelen yeraltı tanrısı olarak özellikle önemli bir rol oynadığı dinsel kültler çevresinde dönen bir saray kültürünü barındırıyordu.

Dış temasların önemli ölçüde büyüdüğü bir dönemdi bu. Knossos'ta, yaklaşık 1640'a tarihlenen bir Mısır kaymaktaşı kapak bulundu. 200 yıl sonra Mısırlı vezir Rehmire, Luksor dışında, eteklikleri ve yarı çıplak bedenleriyle Giritliler gibi giyinmiş, hediyeler getiren *Keftiu*'nun imgeleriyle birlikte resmedildi; *Keftiu* adı, Girit'in Eski Ahit'teki adı olan "Kaftor"u çağrıştırır. Freskler şöyle isimlendirilir: "*Keftiu* ülkesinden ve denizin ortasındaki adaların hükümdarlarından armağanlar." Giritliler karşılık olarak fildişi, parfüm dolu taş kavanozlar ve monte edilmeye hazır paneller

23 Macdonald, *Knossos*, s. 58-59; Castledon, *Minoans*, s. 169-172.

24 C. Gere, *Knossos and The Prophets of Modernism*, Şikago, IL, 2009, ve aşağıda kesim 5. bölüm 2'deki tartışma.

halinde savaş arabaları aldılar; bunlar ham montaj parçaları değil, çok gözde ve değerli olan bezemeli arabalardı.[25] Gene de, Girit'in yabancı el ürünlerinin baskınına uğradığı söylenemez; Minos sanat üslupları da yabancı modellerin ürünü değildi. Minoslular, Knossos'taki en ünlü buluntulardan bazılarının temsil ettiği kendi üsluplarından emindiler: Çıplak göğüslü yılan tanrıça heykelcikleri; ahtapot desenleriyle bezeli, zarafetle biçimlendirilmiş kupalar. Aslına bakılırsa, ihraç edilen Minos kültürü oldu: Yunan anakarasında üretilen narin çömlekler, ahtapot desenleri de dahil aynı kalıp ve biçimleri sergiler.

İşte tam bu dönemde Giritliler hiyerogliflerini terk ettiler; mallarını hece sistemine dayanan, hiyerogliflerden daha az hoş görünen ama yazılması daha kolay Lineer A yazısıyla kaydetmeye başladılar. Bu belgelerde kullandıkları dil, Hititlere ait bir Hint-Avrupa dili olan, aynı zamanda Anadolu'nun batı kıyısı boyunca olduğu gibi burada keşfedilen yazıtlı bir mühür bir gösterge olacaksa, Troya VI ve VII'de de kullanılan Luvi dili gibi görünür.[26] Luvi dili, saraylar arasındaki resmi yazışmalarda yaygın biçimde kullanıldı ve Girit'te de kullanılmış olması bazı veya tüm Giritlilerin Anadolulu Luvilerden geldikleri anlamına gelmez; burada en önemli husus, Minosluların (Troyalıların tersine) sadece Anadolulu olmayan bir uygarlık yaratmış olmasıdır.

4

Girit saraylarının yeniden inşası, İÖ 1550 ve 1400 civarında Kykladlar'da, özellikle de Thera'da yer alan Akrotiri'deki yeni bir enerji patlamasıyla çakıştı. Thera'ya Kykladlar'ın yerlileri, Giritliler veya Ege kıyılarında yaşayan halkların tümünün temsilcilerin tarafından yerleşilmiş olabilir. Bunlar Melos'un obsidyeni için geldiler. Thera'da safran yetişiyordu: Bir duvar resmi sarı çiğdem hasadını gösterir. Gene de, Ege toprakları aynı zamanda Girit ve Akrotiri gibi kolonileri aracılığıyla daha egzotik objeler de tedarik ediyordu; Mısır ve Suriye'den bokböceği, fayans heykelcikler ve boncuklar. Akrotiri gelişerek önemli bir merkez haline geldi ve pek çok Girit çömleği ithal etti. Akrotiri yapılarında Girit tasarımları örnek alındı; duvarlarındaki dikkate değer freskler, evleri iki ya da üç kata ulaşan bir limana giren eteklikli Giritlilerin bulunduğu tekne filolarını resmediyordu. Gemiler Yunan anakarasında tercih edilen üslupta giyinmiş savaşçıları taşıyormuş gibi görünür; Thera, Minosluların ticari ve muhtemelen

25 Macdonald, *Knossos*, s. 134, 173; Castledon, *Minoans*, s. 12.

26 Morpurgo Davies, "The Linguistic Evidence"; L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans: Aegean Prehistory in The Light of The Linear B Tablets*, 2. basım, Londra, 1965.

siyasal denetimlerini Girit'in ötesine genişletmiş olduğunu gösterecek şekilde, yüksek Girit uygarlığı ile anakaradaki Mykenai'li* Yunanların gelişmekte olan kültürü arasında bir köprü işlevi gördü.[27]

Yaklaşık İÖ 1525'ten sonraki yıllarda, bölge istikrarının ciddi şekilde tehdit altında olduğunun kaygı verici emareleri görüldü. Akrotiri büyük, kısmen batmış bir yanardağ kalderasının* kenarında yükseliyordu. Sarsıntılar çoğaldı; bir deprem Akrotiri'nin zamanında boşaltılmasına yol açtı, zira İÖ 1500 civarında Thera Adası insanlık tarihinin en büyük yanardağ patlamalarından birinde paramparça olarak, geride dalgaların üzerinden sivrilen hilal biçimli bir adacık bıraktı.[28] Sismik değişimler, sözcüğün hem gerçek hem mecazi anlamıyla, Girit'te de baş gösterdi. Depremler 1525 civarında Knossos'ta büyük hasara yol açarak sarayın bazı kısımlarının terk edildiği bir dönemi başlattı. Thera'nın püskürmesinden sonra, bir kül yağmuru havayı kaplayıp güneşi belki yıllar boyunca gizledikten sonra yeryüzüne düştüğünde Girit'in güney kesimi 10 santimetrelik kül tabakasıyla örtüldü. Tarımın aniden kesintiye uğraması uzun dönemli açlıkla sonuçlandı. Jouktas Dağı'ndaki Arkhanes'te bulunan küçük Minos sarayında, evvelce başka amaçlarla kullanılan odalar ambar olarak kullanılmaya başladı. Tedarikleri korumu ihtiyacı, patlamanın tüm bölgede yaptığı yok edici etkiyle daha da önem kazanmıştı, o kadar ki, herhangi bir eksikliği telafi etmek için komşular ile ticaret yeterli olmuyordu. Kriz algısı, Knossos'ta, Kuzey Ev olarak bilinen binadaki dehşet verici bir keşifte kendini açıkça gösterir; yaklaşık bu dönemde 4-5 çocuk öldürülmüş ve kesinlikle bir kurban veya yamyamlık edimiyle etleri kemiklerinden sıyrılmıştı.[29] Minoslular, ölçüsüz bir gazaba gelmişe benzeyen tanrı ve tanrıçaları yatıştırmak istiyorlardı.

Luksor'daki firavunun sarayına ulaşan elçilerin resimleri yaklaşık bu döneme tarihlenir. Belki de fildişi, maymun ve tavuskuşu için değil, Nil Vadisi'nin tahılının firavunun Giritli müttefiklerine verilebileceği umuduyla gelmişlerdi. Thera'nın püskürmesi Girit ekonomisini ve toplumunu zayıflattıysa da büsbütün yok etmedi ve Knossos daha küçük bir ölçekte olmakla birlikte, yaklaşık 50 yıl boyunca servet ve refahını korudu. Bu kesinti, Akdeniz'in doğu ve muhtemelen batı kesimlerinin bazı parçalarını dönüşüme uğratan çok daha kapsamlı bir değişimler dizisinde sadece ilk aşamayı simgeliyordu.

---

* Peloponnesos (Mora) Yarımadasında yer alan antik kent, Akha kralı Agamemnon'un başkenti. Anakarada Girit etkisi altında gelişen uygarlığa (Miken) adını veren kent (ed.n.)

27 L. Casson, "Bronze Age Ships: The Evidence on Thera Wall-Paintings", *International Journal of Archaeology*, c. 4 (1975), s. 3-10; Barber, *Cyclades*, s. 159-178, 193, 196-169.

* Büyük çöküntü. Bu çöküntülerin içi su dolduğunda kaldera gölü oluşur (ed.n.)

28 Barber, *Cyclades*, s. 209-218.

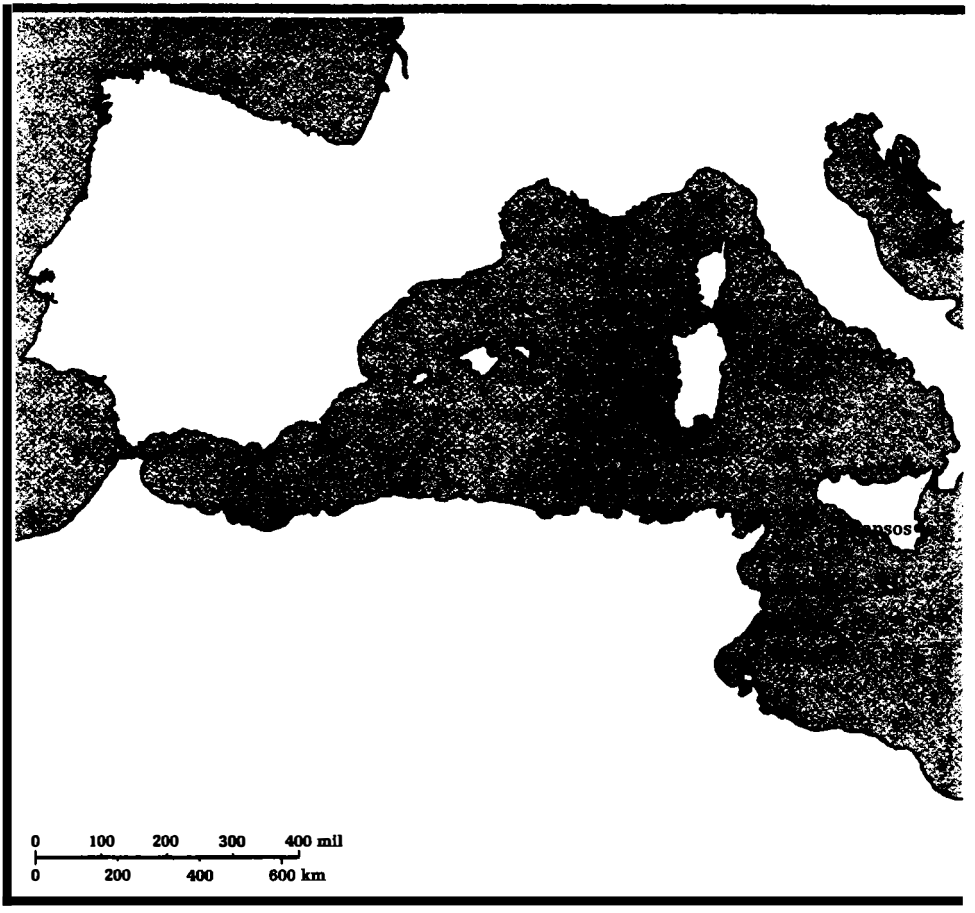
29 Macdonald, *Knossos*, s. 171-172, 192

III

TÜCCARLAR VE KAHRAMANLAR, İÖ 1500-İÖ 1250

1

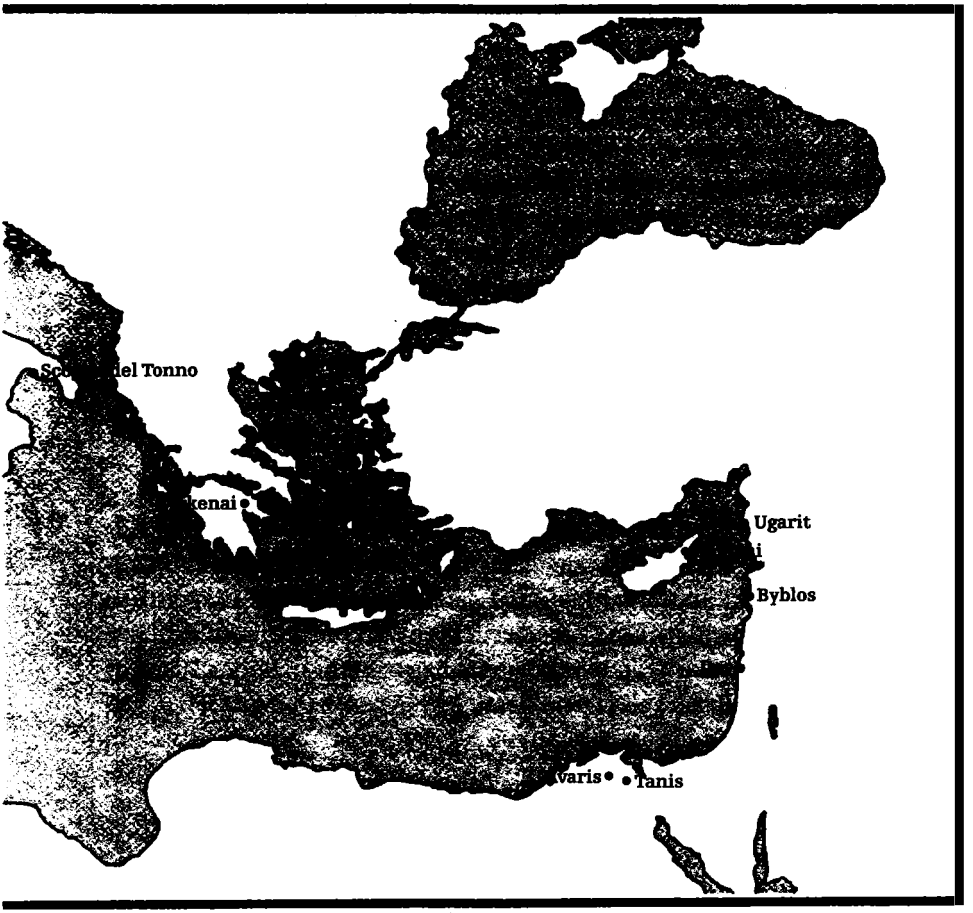
İÖ 1500 civarındaki yıllarda Girit yalnız muazzam ekonomik değişimlerle kalmayıp çok önemli siyasal değişimleri de yaşadı. Bir Yunan hanedanının adaya gelişi, Arkhanes gibi birçok yerleşimin terk edilmiş olduğu bir dönemde meydana geldi; büyük saraylar arasında tek kurtulan Knossos'tu, geri kalan Minos kentleri birbiri ardına tahrip oldu. Suçlular arasında depremler ve yangınlar gösterilmiştir; bir de Yunanistan'dan gelen istilacılar. Kimin suçlanacağı tam olarak bilinmediğinden, açıklamaları birbiriyle birleştirmeye ve Yunanların yönetimi ele geçirmek için Girit'teki kargaşadan yararlandıklarını öne sürmeye yönelik zekice girişimler yapılmıştır; veya belki de Giritliler sorumluluğu alacak güçlü liderlere ihtiyaç duymuş ve Yunanlara kendileri başvurmuşlardı. Ne var ki, tartışmasız olan gerçek, Minos Girit'inin Mykenaili Yunanların gelişmekte olan dünyasının içine sürüklenmiş olduğudur. Erken ve Orta Bronz Çağı'nın ticaret ağlarında görece küçük önemdeki bir bölge, artık Ege'deki siyasi ve herhalde ticari hakimiyetin odağına dönüşmüştü: Miken kültür ve iktidarının büyük merkezleri, kuzeydeki Iolkos'tan (Volos), Orchomenos, Thebai, Mykenai, Tiryns'ten aşağıya, güneybatıdaki Pylos'a

dek Doğu Yunanistan'ın uçları boyunca ve biraz içlere doğru uzanan bir dizi yerleşimden oluşuyordu. Mykenai hükümdarlarının, sakallı çehrelerinin kopyası gibi görünen ve gömülen firavunların son derece büyük altın maskelerini taklit etmeye yönelik bir girişimi akla getiren dövülmüş altın masklarıyla son uykularına (daha sonra tanınacağı adla) Daire Mezarlar'da yatırıldıkları İÖ 15. yüzyıl başında, ilk başarı işaretleri çoktan görünür olmuştu bile.[1] Gene de, "altından yana zengin" Mykenai bu özel konumunu ve şöhretini korudu. İÖ 12. yüzyıla gelindiğinde, eğer Homeros'un (*İlyada*'ya eklemlenen arkaik bir metin olan) "Gemiler Katalogu"na inanacak olursak, bu devletçikler genellikle liderleri olarak *wanax*, yani Mykenai hükümdarını tanıyorlardı.[2]

1 W.D. Taylour, ***The Mycenaeans***, Londra, 1964, s. 76.

2 Homer, ***Iliad***, 2:494-760.

Minosluların betimlemeleri, Mikenlerin anlatılarıyla belli belirsiz birleşir. Bunun nedeni kısmen Yunan anakarasındaki Girit sanatının damgasının bu denli ağır olmasıdır; Mikenler tarafından üretilen seramik gibi objeler yavaş yavaş, ancak yerel çömlekçiler yaptıkları denemelerle kendi biçim ve desenlerini geliştirmeye başladıkça bireysellik kazandı. Bir diğer nedeni de, Minoslular ile Mikenler arasındaki belirsiz sınırın Girit'in görünüşte Mikenlerce fethi ve Knossos'un anakaradan Yunanca konuşan bir seçkinler grubu tarafından işgali sonucu ortaya çıkmasıdır; fakat o zaman bile süreklilikler açıktır ve Mikenlerin kendi Yunan diyalektlerini kayda geçirmek için geliştirdikleri yazı sistemi, Minos Girit'tinde yaratılan Lineer A hece sisteminin bir uyarlamasıydı; Lineer B yazısı Ventris ve

Chadwick tarafından 1950'lerde başarıyla deşifre edildi.[3] Mikenlere tâbi halk tarafından krallarına ve tanrılarına ödenen haraçları kaydettikleri kil tabletlerden oluşan ayrıntılı arşivleri Knossos'ta yeniden kurdular, Pylos'ta da geliştirdiler. Güney Yunanistan'da bile, geride bıraktıkları objeler göz önüne alınırsa, dini kültleri Minoslularınkinden çok az farklıydı: Mühürlerdeki tanrıça ve rahip imgeleri, bir kupa üzerindeki resim, boğanın üstünden atlama ritüeli veya sporunu gösteren bir panel (bazıları bu objelerin Yunanistan'da bulunmuş olsalar da aslında Girit'te yapıldıklarını ileri sürer; öyle bile olsa Yunanistan'daki varlıkları boğa ritüellerine duyulan ilgiyi açığa vurur).[4] Klasik Yunanistan'da tapılan tanrı ve tanrıçaların isimleri, çoğunlukla Yunan öncesi kökleri ele verirler ve bu ilahi varlıklar kimi zaman Mikenlerin yazılı kayıtlarında tanımlanabilir. Yunan ve Girit malları gemilerle Rodos, Suriye ve Troya'ya taşındığı için, süreklilikleri ticareti de gösterir, fakat artık Akdeniz'in daha da derinlerine, ta Sicilya ve İtalya'ya kadar varan daha uzun yolculuklar yapılıyordu.

Mikenlerin başlıca özelliği savaşçı karakterleriydi. Çabuk öğreniyorlardı, mevcut kültürün içine dalmışlardı. Klasik Yunanlar, Pelops gibi kurucu ataların başka topraklardan nasıl geldiklerini (Pelops Anadolu'dan gelmişti sözgelimi) anlatırken, Mikenlerin kökenleri muhtemelen dağlarla çevrili Güney Balkanlar'dı. Tahkimatta çok başarılıydılar. Minos Girit'ine özgü hafif savunmalı saraylar seyrekleşti; Peloponnesos'un güneybatısındaki Pylos önemli bir örnektir ve büyük bir donanma –Delphoi kâhininin daha sonra Atinalıların donanmasını tasvir ederken kullandığı ifadeyle "ahşap surlar"– barındırarak savunmasını neredeyse kesin ölçüde sağlamıştır. Deniz Miken uygarlığında önemli bir rol oynuyordu; ama sanatlarında Mykenai ve Tiryns hisarlarının devasa istinat duvarlarında daha da çarpıcı biçimde betimledikleri kara savaşları ve kuşatmaları da öyleydi. Mykenai'nin surları yer yer 7 m kalınlığındaydı; Tiryns'te, klasik yazarların akıl sır erdiremeyip Kyklop devlerinin işgüzarlığı olarak gördükleri, taş duvarlar arasında ilerleyen dar tüneller bugün bile ziyaret edilebilir. Lineer B tabletleri aynı zamanda arabaların bu savaşçı toplumdaki önemini kaydeder; Homeros tabletlerde tek tek sıralanmış olan bu arabaları, bronz silahlarla ve yabandomuzu dişinden yapılmış miğferlerle dolu yitik bir dünyayı anarken betimler.[5] Büyük savaş önderlerinin mezarlarına sayısız bronz silah gömülüyordu, gene de Melos ve Lipari'den kendilerine getirilen obsidyenden yapılma kâğıt inceliğinde ok başlarını da çok iyi biliyorlardı.

3 J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1958.

4 F. Matz, *Crete and Early Greece*, Londra, 1962, s. 134, levha 32; Taylour, *Mycenaeans*, levha 3-4.

5 Taylour, *Mycenaeans*, s. 139-148.

"Mykenaililer"in kendilerine ne ad verdiği önemli bir sorundur. "Miken", Bronz Çağ'a ait bir Yunan uygarlığı için modern bir tanımlamadır; İÖ 14. yüzyılda, (zar zor bir kasaba denebilecek) *Mukenai*'yi oluşturan hisarın ve çevresindeki köylerin bir sakini anlamına gelebiliyordu. Döneme ait (başta *Athenai*, Atina olmak üzere) bazı diğer yerleşimler gibi, bu yerin adının da çoğul olması, bunların köylerin bir araya gelmesinden oluşan merkezler olduğu anlamına gelebilir.[6] Hükümdarları, İÖ 14. yüzyıla gelindiğinde son derece lüks yaşamlar süren bir savaşçı kastıydı. Yalnız silahlarıyla değil, altın ve gümüş kupalarla ve av sahnelerini gösteren ince işlemeli tören bıçaklarıyla birlikte gömülmüşlerdi. Tarihçilerin "Miken ticareti"nden söz ederken kastettikleri şey, bu erken Yunan savaşçı hükümdarların siyasal çevresinde yaşayanların ticareti olsa da, tüccar ve köylülerin Yunanca konuşup konuşmadığını kimse bilemez; aslı aranacak olursa, birçoğu Lineer B tabletlerinin Knossos ve Phaistos'unda yaşayan çokdilli Giritliler olmalıydı. Hitit arşivlerinde *Ahhiyawa* olarak tanınan komşulara ve Mısır belgelerinde *Ekwesh*'e yönelik göndermeler, *Akhaiwoi*, klasik Yunancada *Akhaioi* yani Akhalar isminin, kendileri tarafından değilse bile, büyük bir bölgesel güç olarak onları son derece ciddiye alan dış gözlemciler tarafından kullanıldığını düşündürüyor.[7] Minosluların kurduğu ticaret ağlarına dayanan Mykenaili tüccarlar, bakırdan yana zengin (klasik çağlara kadar Lineer yazının bir versiyonunu kullanan) Kıbrıs'la bağlarını sürdürdükleri gibi, Rodos'ta, Anadolu kıyılarında Miletos'ta ve Suriye kıyılarında ticari olarak varlık gösterdiler. Jason'ın Argonotlar öyküsünün herhangi bir tarihsel temeli varsa, Karadeniz'le bile irtibat kurmuş olabilirler. Türkiye'nin güney kıyısı açıklarında bulunan 13. yüzyıla ait "Gelidonya batığı" Mikenlerin ticaret dünyasına ışık tutar. Batığın büyük bölümü sularda sürüklenmiştir ama kargosu denizin kaldıramayacağı kadar ağırdı: Yarım tonluk büyük bakır kütlelerin yanı sıra, geminin Suriye ve Kıbrıs'a gitmiş olabileceğini düşündüren bronz mallar ve mühürlerden oluşuyordu. Türk kıyılarındaki Uluburun'da bulunan biraz daha önceki döneme ait bir başka batık, daha da büyük miktarda bakır ve ilginçtir ki, bronz imalatı için tam gereken ölçü olan onda bir miktarında kalay içeriyordu.[8]

6 *Age.*, s. 100.

7 T. Bryce, *Trojans and Their Neighbours*, Londra, 2006, s. 100-102; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford, 2004, s. 123; krş. O.R. Gurney, *The Hittites*, Londra, 1952, s. 46-58; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and The End of The Late Bronze Age*, Cambridge, 2010, s. 180.

8 G.F. Bass, "Cape Gelidonya. A Bronze Age Shipwreck", *Transactions of the American Philosophical Society*, c. 57, kısım 8 (1967); G.F. Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign", *American Journal of Archaeology*, 90 (1986), s. 269-296.

Miken ticaretinin yeni bir özelliği, Minos Girit'inin girişmediği İtalya bağlantısıydı. Yunan ("Orta Helladik" dönem) çömlekleri ile içlerinde bir avuç Orta Helladik çömleğinin de bulunduğu Sicilya'dakiler arasındaki benzerliklerden hükmedersek, Yunan anakarası ile Sicilya arasındaki temasın ilk kanıtı İÖ 17. yüzyıla kadar geriye uzanıyor olabilir. Bu çömlekler Yunanistan'dan ara sıra vaki olan bir dizi aracının girişimiyle İon Denizi'nden, oradan da İtalya çizmesinin topuğundan Sicilya'ya aktarılmış olabileceğinden, bu durum ille de düzenli, doğrudan temas anlamına gelmez.[9] Düzenli temasa ilişkin somut kanıtlar biraz daha sonra, çok sayıda Geç Bronz Çağ seramiğinin Lipari'ye getirildiği ve çok miktarda obsidyenin de Yunanistan'a gönderildiği zaman gelir; tüccarların arkalarında, Mısır kökenli gibi görünen fayans boncuklar da bırakmaları, Doğu ve Orta Akdeniz'in büyük sistemlerini kuşatan bir ticaret ağının doğmuş olduğunu akla getirir. Gelgelelim, Knossos'un Mikenlerin eline geçtiği döneme gelindiğinde, obsidyen artık çekiciliğini yitirmeye başlıyordu; Akdeniz'in dört bir köşesinde ve Anadolu'da yeni bakır ve kalay yatakları kullanılmaya başlıyor ve bu maden arayışı artık Mykenaili denizcileri, arkalarında seramiklerini bıraktıkları Ishia ve küçük komşusu Vivara'ya ve buradan da kalkıp (kalay zengini) Toskana ve (arkalarında bazı bakır külçeleri bıraktıkları) Sardinya'ya kadar götürüyordu.[10] Thera'da yer alan fresklerdeki gemi tasvirleri, küreklere ek olarak yelken kullanımı ve dalgalı denizlere dayanabilecek yüksek küpeşteli büyük teknelerin yapımıyla birlikte deniz nakliyatı teknolojisinin önemli gelişmeler kaydettiğini gösterir; bunlara, Yunan adaları arasından ve Sicilya'ya doğru yolculuğu mümkün kılabilen Doğu ve Orta Akdeniz'deki sığlıklar, kayalıklar hakkında daha ayrıntılı bilgi de eklenmelidir. Kıyı boyu güzergâhları hâlâ mevcuttu, zira Miken çömleklerinin gittiği güzergâhlar Oniki Adalar'ı İtalya'nın topuğuna ve daha aşağıya, ayak tarakları civarına bağlayan bir çizgi izliyordu.

İtalya'ya yakın bağlar, denizaşırı ticaret üslerinin doğuşuyla sonuçlandı.[11] Mikenler Lipari'ye büyük *pithoi* de dahil çok büyük miktarda çömlek göndermelerine karşın, Liparililerin Miken hâkimiyeti altında olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur; ne var ki, Lipari sakinleri daha kuzeyde, Kuzey Toskana'daki Luni'ye kadar uzanan topraklarla bağlantılar kurdular.[12] Lipari çekim gücünü yalnızca obsidyeninden değil, Sicilya çev-

9 R. Leighton, *Sicily Before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, Londra, 1999, s. 141, 144, 147, 148; krş. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, Londra, 1957, s. 103-108.

10 Taylour, *Mycenaeans*, s. 152-153.

11 W.D. Taylour, *Mycenean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge, 1958; R. Holloway, *Italy and the Aegean 3000-700 BC*, Louvain-la-Neuve, 1981.

12 Bernabò Brea, *Sicily*, s. 138, 139; krş. Holloway, *Italy and the Aegean*, s. 71-74.

resi ile kuzeydeki bölgeler arasında giderek bir ticaret üssü olmasından almaya başladı. *Pithoi* güzellik objeleri değil, standart ürünlerdi ve malların –büyük ihtimalle, Yunan diyarının en gözde ürünlerinden biri olan zeytinyağının– taşınmasında kullanılıyordu. Bir Lipari mezarlığında bulunan kehribar bir kolye, Doğu Akdeniz'le değil Kuzey Adriyatik'le ilişkilendirilmiştir. Bütün bunlar Mikenlerin, bu dönemde Orta Akdeniz sularını aşma girişiminde bulunan en zengin tüccarlar olsalar da, bu alanda tek olmadığına işaret eder. Bu arada, Lipari sakinleri adanın yanardağının eteklerine iliştirilmiş ahşap kulübe benzeri yapılarda yaşıyorlardı; onlar için lüks, altın ve gümüş mücevherden değil, kehribar ve cam boncuklardan ibaretti.

Doğu Sicilya açıklarındaki bir ada olan Thapsos'taki bir yerleşim, daha karmaşık, kökeni Miken olan ithal bir kültüre ilişkin kanıtlar sunar. Yerleşimciler, "burada gerçek bir yabancı koloninin varlığı"nı düşündürecek şekilde, genişliği 4 metreye kadar varan sokakları, avlu içine inşa edilmiş geniş evleri ve Yunan topraklarından Geç Helladik çanak çömlekleriyle dolu mezarlarıyla, ızgara benzeri planlı bir kent kurdular.[13] Aslına bakılırsa, Thapsos'taki evlerin yerleşim planının en yakın benzeri, Miken dünyasının diğer ucundaki Kıbrıs'ta, Famagusta (Magosa) yakınlarındaki Enkomi'de bulunur. Bu sanki, bir ticaret kolonisi projesi hazırlanmış da, Miken dünyasının her iki ucunda hayata geçirilmiş gibi bir duruma işaret eder. Thapsos'ta, Miken kökenli birçok küçük parfüm kutusu bulunmuştur.[14] Çünkü burası bir "uluslararası" pazar için kokulu yağ üretiminde uzmanlaşan bir sanayi merkeziydi. Fakat Thapsos sadece Miken'in bir yan kolundan ibaret değildi. Sicilya üslubunda pek çok kaba gri çömlek üretmiş olması, Thapsos'un karma bir nüfusu barındırdığını gösterir. Aynı dönemde, günümüzde Taranto yakınlarındaki Scoglio del Tonno'da bulunan başka bir Miken yerleşimi, başta Güney İtalya bakırı olmak üzere Adriyatik mallarına erişimi sağladı ve Sicilya'ya yapılan gemi taşımacılığı güzergâhında bir durak işlevi gördü.[15] O halde Akdeniz'in, sularına yelken açmış olanların gözünde önemli ölçüde büyümesi Miken döneminde gerçekleşti.

2

Mykenai tüccarları açısından, bugünkü Suriye ve Lübnan kıyıları gelişmemiş batıya göre çok daha büyük önem taşıyordu.[16] 14. yüzyıla gelindi-

13 Holloway, *Italy and The Aegean*, s. 87, 95.

14 Taylour, *Mycenean Pottery*; Holloway, *Italy and The Aegean*, s. 85, 86.

15 Holloway, *Italy and The Aegean*, s. 67, 87-89.

16 F. Stubbings, *Mycenaean Pottery From the Levant*, Cambridge, 1951.

ğinde, tüccarlar Suriye'deki Ugarit ve Byblos'ta ve Gezer ve Lajisch'teki (Dan) Kenan kıyısı boyunca çok sayıda ("Geç Helladik II" olarak tanınan üslupta) Miken çömleği bıraktılar. Ege tüccarlarının Kenan diyarı halkları, Kıbrıslılar, Hititler, Mısırlılar ve diğer sakinler ve ziyaretçilerle kaynaştığı, müreffeh kentlerin varlığını sürdürmesini sağlayacak kadar canlı bir Levant ticaret ağı doğmaya başlamıştı.[17] Doğu Akdeniz limanları Nil Deltası'yla daha da geçmişe uzanan bağlara sahipti; Mısır Teb'indeki, bugün artık mevcut olmayan Kenamun'un mezarının içerdiği, Kenanlı tüccarların gözetimi altında bir Mısır limanına boşaltılan malları gösteren bir duvar resminde, bu malların arasında dokumalar, mor boya (murex deniz kabuklusundan yapılan Levant kıyısının spesiyalitesi), zeytinyağı, şarap ve sığır bulunduğu anlaşılıyor.

Ugarit 3. binyıldan beri faaliyet gösteren önemli bir ticaret merkeziydi; bir süre Mısır'a tâbi oldu ve krallarından biri olan Niqmadu, firavunun ailesinden biriyle evlendi. Kent Mısır'a Lübnan Dağları'ndan sedir ağacı tedarik ediyordu; Mısır'da kereste arzı çok kıttı. Ugarit, ilginç çiviyazısı alfabesini uyarladığı Mezopotamya dünyası ile Doğu Akdeniz toprakları –Nil Deltası, Ege, (Ugarit tabletlerinde *Kabturi* olarak adlandırılan) Girit ve özellikle 100 mil mesafede bulunan, Mısır ve Yunan topraklarından malların aktarıldığı bir transit noktası olarak işlev gören Kıbrıs– arasında bir köprü olarak faaliyet gösterdi.[18] Kıbrıs'a özgü heceli yazıyla yazılmış tabletlerin Ugarit'te bulunmuş olması, Kıbrıslı tüccarların bu kentte yaşadığını düşündürür. Ugarit sakinleri çok çeşitli kökenlerden geliyorlardı: Mısırlıların *maryannu* yani "genç kahramanlar" olarak tanıdığı, Anadolu ve Yunan dünyasından gelen paralı askerler vardı; isimleri sadece yöreye özgü olmayan yöneticiler vardı; Ugarit civarındaki bölgeye, Fenike ve İbrani dillerinin kaynaklandığı Kenan dilini konuşanlar yerleşmişti. Ugarit'te, ikamet ve mülk edinme haklarında kısıtlara tâbi yabancı tüccarların işlerine bakmak için özel bir yetkili atanıyordu. Yerel özellikleri tipik Minos sanatçılarınınkiyle birleştiren bir üslupta bir tanrıçanın resmedildiği, İÖ 13. yüzyıla ait fildişi sandığa bakılırsa, Utarit sanatında Minos etkisi hissedilir.[19] Ugarit'in canlı bir edebiyat kültürü vardı ve kil tabletlerde, daha sonraki İbrani dini şiirleriyle çarpıcı benzerlikler sergileyen bir dizi dini şiir bugüne ulaşmıştır. Bu temaslar aynı zamanda Ege dünyası sanatına da yeniden canlandırıcı bir etki yaptı. Knossos'u kendisine kattıktan sonra Miken dünyası sunacak daha çok şeye sahip

17 W. Culican, *The First Merchant Venturers: The Ancient Levant in History and Commerce*, Londra, 1966, s. 46-49.

18 *Age.*, s. 41, 42, 49-50; W. F. Albright, *Arhaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, s. 101-104.

19 Taylour, *Mycenaeans*, s. 131, 159.

oldu. Giritlilerin el zanaatlarının yanı sıra, bizzat Yunanistan'da üretilen ve artık ustalıkta Minoslu modellerine denk objeler; ayrıca Girit'in zarif dokumaları (Lineer B tabletlerinde görülen *ri-no* sözcüğü, Avrupa dillerine linen [keten] olarak geçen klasik Yunanca *linon* sözcüğünün erken bir imlâsıdır). Bu döneme gelindiğinde artık, Doğu Akdeniz liman kentlerinde yaşayan Ege kökenli tüccarlar ve yerleşimcilerin küçük kolonilerinin varlığı düşünülebilir; ayrıca tüccarlar ve mallarıyla birlikte, silahları ve zırhlarıyla paralı askerler de geldiler. Ticaret Doğu Akdeniz'in karakterini dönüşüme uğratmaya başlarken, ticaretin ve bu toprakların yüksek kültürlerinin aleyhine bunu kesin olarak değiştirerek (göreceğimiz gibi) uzun bir kışı başlatansa savaş oldu.

Şimdiye dek, yoksul Sicilya köylülerine firavunların tebaasından daha fazla dikkat gösterildi ve bu tartışmada görece eksik olmaları bir açıklama gerektiriyor. Mısırlılar Aşağı Mısır bataklıklarının, Nil'in sınırlarındaki doğal olarak sulanan uzun kıyı şeridiyle birleştirilmesinin ardından karmaşık, kent temelli bir toplum yarattılar; daha 3. binyıl gibi erken bir tarihte piramitlerin inşasıyla, muazzam işgücü ordularını örgütleme becerilerini gösterdiler. Firavun sarayı için üretilen, altın ve yarı değerli taşlardan yapılma muhteşem objeleri içeren sanat eserleri, Minos Girit'inde yapılan en zarif objeleri bile geride bırakacak düzeydeydi. Mısır sanatının, Girit fresklerinin, konusuna değilse bile boyama tekniklerine olan etkisi su götürmez: Mısır objelerine erken Yunan dünyasında çok değer veriliyordu; Mısır'ın siyasi etkisi, en çok da Byblos'ta olmak üzere Kenan ve Suriye kıyıları boyunca hissediliyordu. Kalay, ahşap ve bakır gibi temel ihtiyaçların arayışı, Mısırlıları nüfuzlarını Sina ve ötesine genişletmeye kışkırtıyordu. Ama gene de, Mısır deniz ticareti düşünüldüğünde, en başta güneyle olan bağlantılar akla geliyor: 2. binyıl sonlarında, Kızıldeniz'de Punt ülkesine doğru yapılan ticari yolculuklar, firavunların sarayına fildişi ve abanoz gibi lüks mallar getirmekteydi.[20] Bazı firavunlar Aşağı Mısır'da kapsamlı imar çalışmaları yaptırdılarsa da –Eski Ahit Ramses'in adının verildiği büyük bir depo kentin inşasını hatırlatır– yaklaşık İÖ 1570'ten sonraki dönemde asıl güç odakları genellikle Yukarı Mısır oldu; bununla birlikte, Ramses (Per Ramessu*) kenti, firavunların Kenan ve Batı Asya'da çıkarlarını kovaladıkları ve harekât alanlarına daha yakın bir üs arayışına girdikleri 13. yüzyıldaki bir noktaya dek Mısır'ın başkenti olarak hizmet etti.

1570 yılı, 100 yılı aşkın süre Aşağı ve Orta Mısır'da hüküm sürmüş Hyksos hanedanının sürülmesini işaretler. Bu hükümdarlar daha son-

20 D. Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, Londra, 2004/5, s. 39-42.

* Ramses'in Evi anlamına gelen Pi-Ramses (ed.n.)

ra kaba saba Asyalılar olarak yerilmişlerdir (gerçek kimlikleri bir gizem olmayı sürdürür); gelgelelim, Mısır'a –savaş arabaları ve bronz zırh gibi– önemli yenilikleri getirenler onlardı.[21] Mısır'ı ister silahlı bir istilayla fethetmiş, ister ülkeye yavaş yavaş girip sonunda iktidarı ele geçirmiş olsunlar, yerli Mısırlılara karşı teknolojik bir üstünlüğe sahiptiler; ve askeri aygıtları için ihtiyaç duydukları tedarikleri elde etmeleri açısından hayati önem taşıyan Suriye ve Girit'teki komşularıyla bağları sürdürdüler. Hyksos hâkimiyetinin sonu, en iyi Tutankhamon'un mezarındaki buluntulardan tanınan sıra dışı bir sanatsal canlılık dönemini başlattı. İÖ 1340 civarında sapkın Firavun Akhenaton, Tell el-Amarna'da Güneş Tanrısı için yeni bir başkent inşa ettiği zaman, o bile firavunlar hâkimiyetinin Yukarı Mısır'daki geleneksel merkezlerine görece yakın bir yer seçti. Eski Mısırlılar için en önemli sular ne Akdeniz ne de Kızıldeniz, sadece Nil'di; Akdeniz onların ufkuydu ve (Doğu Akdeniz'in kaynaklarını çekmelerine karşın) Firavunlar Mısır'ını siyasi ya da ticari anlamda bir Akdeniz gücü olarak tanımlamak olanaksızdır. Ancak İÖ 4. yüzyılda İskenderiye'yle birlikte, Akdeniz kıyılarında yüzünü dışarıya, Yunan dünyasına doğru çevirmiş büyük bir kent kurulmuş oldu. Ancak denizaşırı seyahat eden Mısırlılardan çok daha fazla yabancı tüccar Mısır'a bu dönemde de geliyordu; yaklaşık 2400 yılına tarihlenen Sahure'deki rölyeflerde betimlenen denizciler çoğunlukla Asyalıydı ve denize açılan teknelerin tasarımı Levant modellerinden örnek alınmışa benzer; bazıları savaş gemileri gibi ticaret tekneleri işlevleriyle, nehir yukarı doğru da seyretmiş olabilir. Toplu izlenim, Mısırlıların, en azından Akdeniz ötesi için, gemilerinin yapımı, yönetimi ve seyrinde dışarıdan gelenlerden yararlanmış olduklarıdır.[22]

"Büyük Yeşil" terimi bu dönemin Mısır metinlerinde kendini gösterir, fakat bu terim bir dizi su için kullanılıyordu; örneğin bunlardan biri Fayyum Gölü, diğeri Nil'di, ara sıra Kızıldeniz'i tanımlamakta da kullanılmıştı. İÖ 2. binyılın yarısında *Y-m* terimi, Akdeniz de dahil denizler için çok nadiren kullanıldı ve sözcüğün kendisi Sami kökenliydi (İbranice *yam* "deniz" demektir). Akdeniz onlar için hiçbir zaman özel bir isimle anılacak kadar önem taşımamıştı.[23] Delta'da Suriye'ye gidecek ve oradan gelen gemilerin uğradığı, Delta'nın doğu kolunun sonundaki Tjaru (Tell Hebua) gibi limanlar vardı; burası Hyksoslar tarafından kullanılmıştı ve ardından Onsekizinci Hanedan'ın yeni hükümdarları tarafından yeniden inşa edildi. İÖ 15. yüzyılda, IV. Tuthmosis döneminde Tjaru, "tüm yabancı ülkelerdeki kraliyet elçisi" unvanını da taşıyan bir yöneticinin makamı

21 A. Gardiner, *Egypt of The Pharoahs: An Introduction*, Oxford, 1961, s. 151-158.

22 Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, s. 158-173.

23 *Age.*, s. 12, 13.

oldu; Sina Çölü'ndeki firuze madenlerinin işlenmesi de bu yöneticinin görevleri arasındaydı. Firuze bu dönemin pek çok Mısır mücevherini süsler. Fakat Mısırlıların özlem duyduğu kereste açısından zengin Suriye ve Kıbrıs'tan kaynaklanan çömlek buluntularının da gösterdiği gibi, Tjaru aynı zamanda dış dünya ile ticaret için bir üs olarak işlev gördü. Ne var ki, yine Delta'nın doğusunda bulunan Avaris daha önemliydi. Daha İÖ 18. yüzyıl gibi erken bir tarihte nüfus askerler, denizciler ve zanaatkârları içeren Kenan kökenli birçok yerleşimciyi barındırıyordu. Hyksos hükümdarları burayı kendi başkentleri yaptılar ve kent onların hâkimiyeti altında 200.000 metrekareyi aşan bir yer işgal edecek kadar büyüdü. Hyksos hâkimiyetinin sonu Avaris'in de sonunu getirmedi.[24] Hyksosların çöküşünden sonra burada inşa edilen saray, Knossoslu *Keftiu* ile firavunların sarayı arasındaki bağların yeni kanıtlarını oluşturacak şekilde, Girit üsluplu fresklerle bezeliydi.[25]

Önemi artan başka bir liman da Tanis'ti; çok güneydeki Karnak'tan gelme bir Mısır temsilcisi, 11. yüzyıl başında buradan yıldırıcı bir görevle Byblos'un Kenanlı kralına gönderildi. Görevi, yüce tanrı Amon'a adanacak bir ırmak gemisinin yeniden inşasında kullanılmak üzere belirli bir miktar kereste tedarikini sağlamaktı; "Taçkapının İhtiyarı", yani tanrının tapınağının kıdemli yöneticisiydi. Venamon adlı bu temsilci geride bir yolculuk raporu bıraktı; papirüse geçirilmiş bir kopyası bir Mısır mezarından çıkarılan bu raporda, 20 Nisan 1075'te Tanis'ten yola çıkışını anlatıyordu.[26] Yolculuğun başından itibaren sorunlarla karşılaştı: Nil Deltası, zayıf Firavun XI. Ramses'ten bağımsızdı ve yerel hükümdar Smendes, bir tekneyi Venamon'u Byblos'a götürmekle görevlendirme zahmetine bile girmedi, bunun yerine onu, Suriyeli mürettebatıyla bir ticaret yolculuğuna çıkmak üzere olan Mengebet adında yerel bir deniz kaptanının kumandasındaki gemiye bindirmekle yetindi. Güzergâh kıyı boyunu izliyordu ve günümüz Hayfa'sının güneyindeki Dor'a uğradılar; burası kısaca ele alacağımız "Deniz Halkları"ndan biri olan Tjekker'in merkeziydi.[27] Buradaki yönetici kibardı (Venamon'a ekmek, şarap ve et verdi). Gelin görün ki, Mengebet'in mürettebatından bir denizci, Venamon'un kereste bedeli olarak beraberinde götürdüğü dolgun hazinenin cazibesine kapıldı: Hazine, yarım kilo kadar çeken birkaç altın ve birkaç kiloluk da gümüş kâseden oluşuyordu. Denizci, Venamon'un tüm varlığını alıp ortadan kayboldu. Venamon şikâyet etmek için yöneticiye gitti; elbette, diye açıkladı yönetici, hırsız bir Dor sakini olsaydı, Venamon'un zararını telafi ederdi ama bu

24 *Age.*, s. 65-70.

25 Bryce, *Trojans*, s. 89.

26 H. Goedicke, *The Report of Wenamun*, Baltimore, MD, 1975.

27 *Age.*, s. 175-183.

durumda yapabileceği yegâne şey bir soruşturma başlatmaktı. Bu soruşturma dokuz çileli gün sürdü ama hiçbir şey bulunamadı ve Venamon tek seçeneğinin kuzeye doğru yolculuğunu sürdürmek olduğuna karar verdi. Byblos'a vardığında, Mengebet'in gemisinden aşırılmış, yitirdiği miktara yakın gümüş bulmayı başardı; açıktır ki, bu da bir başkasının malıydı ama o büyük bir kabalıkla gemi sahipleri, mürettebatlarından biri tarafından çalınan kendi mallarının karşılığını tazmin edinceye kadar bunları elinde tutmakta ısrar etti.

Byblos hükümdarı Zekerbaal, Dor'un yöneticisinden bile daha az yardımcı oldu. Venamon'u huzuruna kabul etmedi, limandan gönderdiği mesajlara verdiği yanıtlarda ona düpedüz çekip gitmesini söyledi. "Byblos reisi bana 'Limanımdan defolup git,' diyen mesajlar gönderdi."[28] Bu durum tam 29 gün boyunca her gün tekrarlandı. Eylül geldi; Venamon denizcilik faaliyetleri ilkbaharda yeniden başlayıncaya kadar yola çıkamayacağından endişeleniyordu (o halde açıktır ki, Kenan kıyısı boyunca yapılan kıyı denizciliği için bile geçerli olan bir durgun mevsim vardı). Daha sonra hükümdar Venamon'a, vaktiyle kendisine benzer temsilcileri 17 yıl boyunca bekletmiş olduğunu hatırlattı! Venamon ayrılmaya hazır bir gemide yer ayırtmaya karar verdi, zira Mengebet onu orada bırakarak bir sonraki limanına doğru yola koyulmuştu bile. Ve derken aniden, kraliyet sarayı Baal'e kurban sunarken, kralın saraylılarından birisi bir hayal gördü ve o anın vecdine kapılarak heyecanlanan kral, nihayet Mısırlı yüce tanrı Amon'un elçisini görmesi gerektiğine kanaat getirdi. En azından resmi açıklama buydu ama Venamon, amacın onu malından ayırmak, gemisini kaçırmasına yol açmak ve kralın huzurundayken gümüşlerini yağmalamak olduğunu düşündü. Ne var ki, Venamon'un çok az seçeneği vardı; papirüs, Zekerbaal'ın oturduğu üst dairelere nasıl girdiğini ve "sırtını pencereye döndüğünde, Suriye'nin büyük denizinin dalgalarının kafasının arkasına çarpmaya başladığını," anlatır.[29] Kral ne firavuna ne de Amon'un yüksek rahibine nezaket göstermeye tenezzül etti; Tanis'te arkasında bırakmış olduğu itimatnamesini gösteremediği için Venamon'u haşladı ve kendi Suriyeli denizcilerine nazaran Mısırlı denizcileri işe yaramaz aptallar olarak yerin dibine soktu. Kral 20 Byblos ve 50 kadar da Sidon [Sayda] gemisinin Mısır'la ticaret yaptığı konusunda üstelediyse de, Venamon Mısır'la ticaret yaptıkları için, bunların gerçekten yabancı gemiler olmayıp firavunun himayesi altında seyreden gemiler olduğu şeklindeki resmi Mısır görüşünü ifade etti. Böylelikle, aralıksız olarak birbirlerine üstün gelmeye çabaladılar ve kral, bariz şekilde zayıf olduğu

28 *Age.*, s. 51.

29 *Age.*, s. 58.

bir dönemde Mısır'a ve hükümdarlarına hakaret etme fırsatının tadını çıkardı. Daha önceki kralların istenilen keresteyi tastamam temin ettiklerini kabul etti, ama o ödeme bekliyordu; kraliyetin hesaplarının önüne getirilmesini emretti –yönetimin incelikli yapısının ilginç bir işareti– ve hesaplardan, Mısırlıların geçmişte büyük miktarda gümüş göndermiş olduklarını kanıtladı.[30] Venamon bunun üzerine çileden çıkarak, büyük Mısır ülkesine ve tanrıların kralına hürmetsizliği yüzünden kralı haşladı.

Gerçi Venamon bu öfkeli sözlerin hiçbir işe yaramayacağını biliyordu ve Mısır'a Zekerbaal için güzel hediyeler isteyen bir mesaj gönderdi. Mısırlılar bu isteğini ciddiye aldılar. Altın ve gümüş vazolar ile öküz derisi, keten, balık, mercimek, ip ve Zekerbaal'in yeni mali hesaplarını kaydettirebileceği 500 tomar papirüs gibi temel malzemelerden oluşan tedarikler gönderdiler.[31] Gene de, Venamon istediğini kolay kolay elde edemeyecekti. Kral 300 adamı kerestenin hazırlanması ve taşınmasıyla görevlendirdi. Zekerbaal kerestenin yüklenişini seyretmek üzere bir tören alayıyla limana indi ve Venamon'a yeni tezahür etmiş iyi niyetinin işaretlerini gönderdi: şarap, bir koyun ve onu teselli edecek bir Mısırlı kadın şarkıcı. Venamon'a, Byblosluların denizcilerin çalıştığı bir gemiyle ayrılma izni verildi. Gemi, onu ele geçirmeye çalışan Dorlu korsanlardan kaçmayı başardı ama ardından fırtınalarla Kıbrıs'a sürüklendi; adanın sakinleri Venamon'un üzerine çullandılar ve canını ancak iyi yürekli kraliçe sayesinde kurtarabildi.[32] Günümüze ulaşan metin bu kadardır. Gelgelelim, hikâyenin tamamında, başarısızlıkla sona eren bir görev hakkında bir dizi mazeretin çeşnisi vardır; istenen kerestelerin Mısır'a ulaşıp ulaşmadığı açık değildir. Kuşkusuz, bu anlatı Doğu Akdeniz'de yapılan gündelik ticaret bağlantılarını sergilemez; ama bir ticaret yolculuğunun ve yabancı hükümdar saraylarında iş yapmaya çalışanların içine düşebilecekleri siyasal güçlüklerin ilk elden anlatısı olarak olağanüstü ölçüde değerlidir.

Mısırlılar bölgedeki en zengin güçtü ama ciddi rakipleri vardı. Orta Anadolu'da muazzam maden kaynaklarıyla Hitit İmparatorluğu'nun doğuşu, Suriye'deki Mısır çıkarlarını tehdit ediyordu. II. Ramses, sapkın firavun Akhenaton'dan beri Mısır'ın bölgede sönmeye yüz tutan nüfuzunu kurtarmaya çalıştı; Hititler, aralarında Likyalılar ve Dardanyalılar (Homeros'un Troyalılar için kullandığı bir terim) gibi Batı Asya'daki bağlı devletlerin de bulunduğu müttefiklerini seferber ederek karşılık verdiler. Temmuz 1274'te Kadeş'te yapılan savaşa binlerce savaş arabası katıldı; her ne kadar Ramses, her zamanki gibi savaşın büyük bir Mısır zaferi ol-

30 *Age.*, s. 76, 84, 87.

31 *Age.*, s. 94.

32 *Age.*, s. 126.

duğunu iddia etse de, böyle övüngen bir firavunun bile saklayamadığı şey, her iki tarafın uğradığı devasa yıkımdı, zira Hititler savaşa Mısır ordusunun büyük birliklerini silip süpürerek başlamıştı.[33] 1258'e gelindiğinde, her iki taraf da sonunda savaşın en iyi ihtimalle berabere olduğunu kabul etti ve aralarında, Şam yakınlarına çekilen bir çizgiyle yarım yüzyıllık bir istikrar dönemini başlatacak, Suriye'deki nüfuz alanlarının sınırlarını tanımlayan bir antlaşma imzaladılar. Bununla birlikte, 1274'teki Kadeş Savaşı, (90 yıl sonra olduğu varsayılan) Troya'nın düşüşü, Mykenai kalelerinin yıkımı ve onlar kadar önemli olarak, gizemli Deniz Halkları'nın gelişini de içeren birbirine geçmiş afet benzeri olaylar döngüsünün başlangıcı olarak görülebilir.

33 Gardiner, *Egypt*, s. 252-257; Gurney, *Hittites*, s. 110; N. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of The Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, Londra, 1978, s. 29-32; R. Drews, *The End of Bronze Age: Changes in Warfare and The Catastrophe ca.1200 BC*, Princeton, NJ, 1993, s. 130-134.

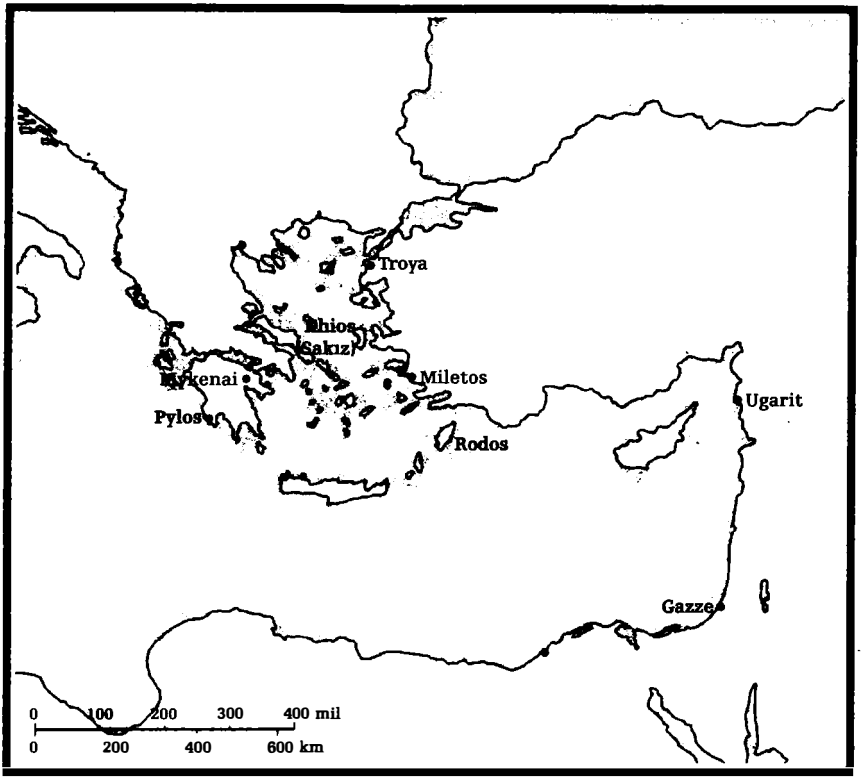
IV

DENİZ HALKLARI VE KARA HALKLARI, İÖ 1250-İÖ 1100

1

Gerek Troya'nın düşüşü gerek Deniz Halkları çok geniş bir literatürün konusunu oluşturmaktadır. Bunlar, Doğu Akdeniz'in tamamını ve herhalde Batı Akdeniz'i de etkileyen ortak bir dizi gelişmenin parçalarıydı. Troya, İÖ 18. yüzyılın sonunda, kentlerin en muhteşeminin Hisarlık tepesine kurulacak şekilde inşa edilmesiyle birlikte dönüşüme uğramıştı: Troya VI birçok küçük rekonstrüksiyonla birlikte İÖ 13. yüzyıla dek ayakta kaldı. İç kale surlarının kalınlığı 9 m veya daha fazlaydı; büyük kapıları ve Homeros'a esin verdiğine göre uzun süre hafızalardan silinmemiş muazzam bir gözetleme kulesi vardı; iki katlı, avlulu büyük evler bulunuyordu. İç kalesi Mykenai, Pylos veya Knossos'taki çağdaşlarının savurganca donanımlarına sahip olmasalar da, belirli düzeyde bir yaşam biçimine sahip bir seçkinler grubunu barındırıyordu.[1] O dönemde doğruca denizin kıyısında olan aşağıdaki ovada yapılan arkeolojik kazılar, daha aşağıda iç kaleden yaklaşık yedi kat daha büyük, kabaca 170.000 metrekare yani yaklaşık Avaris'teki Hyksos başkentinin boyutlarında bir kentin bulun-

1 C. Blegen, *Troy*, 2. basım, Londra, s. 92-94; T. Bryce, *Trojans and Their Neighbours*, Londrda, 2006, s. 58-61.

duğunu düşündürür.[2] Bir refah kaynağı, kemikleri bu aşamada görünmeye başlayan savaş atlarıydı; Homeros'un Troyalıları, *hippodamoi* yani "at terbiyecileri" olmakla nam salınışlardı ve o bu sözcüğü vezne uysun diye seçmiş olsa bile, belirli bir kesinlik derecesiyle arkeolojik kanıtlara da uyar. Büyük imparatorlukların savaş arabalarına yatırım yaptığı ve yüzlercesini Kadeş Savaşı'nda (veya Eski Ahit'e bakılırsa, Kızıldeniz'in derinliklerinde) cehennem ateşine gönderdikleri bir çağda, at terbiyecileri kesinlikle revaçtaydı.

Troyalıların kimliğiyle ilgili başından beri farklı görüşler ortaya atılmıştır. Troya'dan geldikleri iddiasındaki eski Romalılar, onların sadece Yunan halkının bir kolu olmadığını kesinlikle biliyorlardı. Gerçi Homeros onları Yunanca konuşturur. Bu soruya bir yanıt bulmak için bakılacak en iyi yer, çömlekleridir. Troya çömlekleri sadece Troyalı değildir; Anadolu'nun çeşitli kesimlerine yayılan daha geniş bir kültüre aittir. Troyalılar Yunan topraklarından biraz Helladik çömleği edindiler ama Troya

2 J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution to an old Mystery*, Londra, 2004, s. 20-37; krş. Bryce, *Trojans*, s. 62-64.

VI ve VIIa'daki buluntuların (yerli taklitler de dahil) sadece %1'i Miken çömleklerinden oluşur. Tüm kanıtlar, onların Hitit dünyasının uçlarında gelişmiş ve Hititçeye yakın bir dil olan, Anadolu'nun batı kanadı boyunca yerleşmiş ve gördüğümüz gibi Girit'ten Lineer A tabletlerinin dili olan Luvi dili konuşan halklardan birine mensup olduğuna işaret eder.[3] Hitit arşivleri, onların Hitit kralıyla yazıştıkları konusunda kuşkuya yer bırakmaz, fakat kendi yazışmalarından hiçbiri günümüze ulaşmamıştır; sadece bir tek küçük yazılı metin olarak, Luvi hiyeroglifleriyle yazılmış bir mühür Troya VIIb seviyesinde (geç 12. yüzyıl dönemi; gerçi mührün kendisi daha eski olabilir) bulunmuştur; üzerindeki yazı, mührün bir kâtibe ve karısına ait olduğunu gösterir.[4] Troya, Miken değil Hitit dünyasının bir ileri karakoluydu. Dünya genelinde devasa önemde bir yer değildi; gelgelelim bölgesel düzeyde Kuzey Ege'nin ticaret güzergâhlarına hâkim bir konumu işgal ediyordu ve bu nedenle arzu edilen bir ödül haline gelecekti.[5]

13. yüzyılda Hitit hükümdarları Anadolu'nun Akdeniz kıyılarına az da olsa nüfuz etmek konusunu gitgide önemsemeye başladılar. Kuzey Suriye'nin hâkimiyeti için çekiştikleri Mısır'ın etrafını çevirmeyi amaçlıyorlardı; fakat aynı zamanda diğer rakipleri olan Ahhiyawa krallarından yani Mykenai'nin yüce hükümdarlarından da kaygılıydılar. Troya biraz sapa kalıyordu ama askeri yardımı yararlı olabilirdi, zaten Kadeş'te Batı Asya'nın bağlı hükümdarlarının yardımına da başvurulduğunu görmüştük. Ahhiyawalar ile Hititler arasındaki tutuşma noktaları arasında, bir zamanlar Minos ticaretinin merkeziyken artık, en azından fasılalı olarak, Mykenai'nin Küçük Asya kıyısındaki bir müttefikine dönüşen Milawanda yani Miletos bulunuyordu. Bu ittifaka duydukları öfkeyle Hititler İÖ 1320'de üzerine yürüdükleri kenti yakıp yıktılar.[6] Küçük Asya kıyısı bu anlamda sorunlu bir uç bölgesi, sadakatlerin bir o yana bir bu yana değiştiği ve Mykenai savaşçılarının müdahale etmekten hoşlandığı bir bölgeydi.

Bir baş belası da Piyamaradu adında, kökeni bilinmeyen bir *condottiere* yani paralı askerdi. İÖ 1250 civarında, Hitit hükümdarından, Yunancada alternatif isimleriyle Troya, Ilios veya ilk haliyle Willios'u çağrıştıran Wilusa diye bir yer üzerinde nüfuz sahibi olduğu konusunda daha önceki bir anlaşmazlığın ardından artık bir dost olarak kabul ettiği Ahhiyawa kralına giden bir şikâyet mektubunun konusu oldu.[7] Açıktır ki, Küçük Asya kıyısı, kimi zaman Hititlere sadık ama ara sıra Ahhiyawa kralının hima-

3 Bryce, *Trojans*, s. 117.

4 Latacz, *Troy and Homer*, s. 49-51, 69.

5 *Age.*, s. 46, 47, şek. 10 [ticaret güzergâhları haritası]

6 Bryce, *Trojans*, s. 104, 111.

7 O. R. Gurney, *Hittites*, Londra, 1952, s. 49-50; Bryce, *Trojans*, s. 110, 111.

yesine sığınan, akla durgunluk verecek kadar çok sayıda küçük krallıklara bölünmüştü: İsmi kuşku uyandıracak kadar –Helen'i baştan çıkaran Paris'in bir başka adı olan– İskender'i (Aleksandros) hatırlatan Wilusa kralı Alaksandu vardı. Yüz savaş arabasına ve birçok yaya askere sahip bir diğer *condottiere*, adı Agamemnon ve Menelaos'un babası Atreus'a çarpıcı ölçüde benzeyen "Ahhiyalı" Attarssiya vardı; küçük ordusunun hedefini, mülkiyeti hem Mısırlılar hem Hititler açısından önem taşıyan Kıbrıs olarak seçmişti.[8] Bu isimlerden hiçbiri Homeros'un doğruluğunun kanıtı değildir ama bir yerlerde, ya onun veya bu destanların daha önceki anlatıcılarının başvurduğu bir Anadolu adları deposu vardı. Geçmişte Hititlerle çatışmış olan Wilusa kralı Alaksandu, onlarla bir antlaşmaya girdi; Wilusa, farklı politikalar benimseseler de hükümdarlarının çoğu zaman Hititler ve dolayısıyla Mikenlerle Kadeş'e ordu gönderdiği Assuwa'nın dört ülkesinden biriydi. Assuwa bölgesi dahilindeki bir başka devlet, Troya'yı çağrıştıran bir isim olan Taruisa diye adlandırılıyordu.[9] Assuwa'nın tasvirinde geçen her şey buranın Anadolu'nun en batısında olduğunu gösteriyor; gerek Wilusa gerek Taruisa'nın Ilios/Troya'nın yakınında olduğu da açıktır. İÖ 16. yüzyılda Luvi dilinde yazılmış Hitit başkentinden bir şiir "yalçın Wilusa" göndermesi yapar; aynı tanım Homeros tarafından Ilios'u betimlemekte kullanıldı. Herhalde Wilusa ve Taruisa, Homeros'un Agamemnon'unun Argos'un yanı sıra Mykenai'nin hükümdarı olması gibi, bir dönem aynı hükümdarı paylaşan tek veya iki komşu kentti; fakat Hisarlık kesinlikle Homeros'un *Ilios*'u, Vergilius'un *Troia*'sıydı.

Mikenler ile Anadolulular'ın Küçük Asya'nın batısındaki toprakların ve kentlerin mülkiyeti konusunda savaştıklarından kuşkulanmak yersizdir. Troya Savaşı, Yunanların hedefindeki birkaç kentten biri olarak tek bir sefere daraltılan bu çatışmaların daha sonraki bir anısıydı. Bazı tarihçiler on yıllık bir kuşatmanın akıl almazlığını vurgulasalar da, gerçek, bu savaşın tek veya on mevsimlik değil, fasılalı olarak yapılan ve Hitit diplomatik yazışmalarına kaydedilmiş barış dönemleriyle noktalanmış, düzinelerce mevsimlik bir savaş olduğuydu. Genel olarak, Mikenler ve Hititlerin büyük kralları arasında yapılmamıştı, zira savaşın büyük bölümü, çıkarlarını en iyi şekilde korumak için taraf değiştiren ihtiraslı paralı asker liderler tarafından yürütüldü; kendi etnik gruplarına sadık kaldıklarını varsaymak için hiçbir neden yoktur. Düşük yoğunluklu, yöresel bir çatışmaydı; fakat Hititlerin kendilerini Miletos üzerinde hâkimiyet kurmak zorunda hissettikleri zaman olduğu üzere, zaman zaman büyük çatışmalara yol açtı. Bu sıkıntılar Troya/Ilios'un refahını baltalamadı; aslına bakılırsa

8 Gurney, *Hittites*, s. 51-52; Bryce, *Trojans*, s. 100.

9 Latacz, *Troy and Homer*, s. 92-100.

Troya VI, Akdeniz'den Anadolu'ya maden, dokuma ve –asıl önemlisi– at taşıyan ticaret güzergâhlarına hâkim bir konumda olduğu için açgözlü fatihlerin dikkatini çekme riski taşıyordu.

Troya VI insan aç gözlülüğünden başka bir fail tarafından tahrip edildi. Troya şiddetli depremlere açık bir bölgede bulunur. Yaklaşık İÖ 1250'de güçlü bir deprem kenti paramparça ederken güney surları dışarıya doğru yıkıldı ve doğu surunun bir kısmı büsbütün çöktü. Binaların yıkıntısından oluşan moloz bazı yerlerde 1,5 metrelik derinliğe ulaştı.[10] Gelgelelim ana çember zarar görmeden kaldı.[11] Aşağıdaki kente ne olduğuna ilişkin çok az şey biliniyor; açık olan husus, bu olaylardan sonra eski seçkinlerin artık yukarı kentteki büyük evlerde ikamet etmediğidir. Troy VI'nın molozları üzerine, en azından hisarda daha fazla nüfusun yaşamasını sağlamak üzere daha sıkışık biçimde bir araya toplanmış yeni evler inşa edildi ve bu evlerde Troyalılar depolama küplerini (*pithoi*) geçmişte hiç yapmadıkları gibi toprağa gömdüler; dolayısıyla sıkıntılı olabilecek zamanlar için stoklarını artırma ihtiyacının bilincindeydiler. Miken çömlek ithalindeki gerileme, ticaret bağlantılarının zayıflamış olduğunu gösterir. Troya doruk dönemini geride bırakmıştı. Ancak bu konuda yalnız değildi. Mykenai de güçlükler içindeydi; aşağı kent 1250 civarında bir saldırıya uğradı ve hisarın tahkim edilmesi gerekti; saldırganları uzak tutmak umuduyla Korinthos berzahının karşısına bir sur inşa edildiyse de, bu saldırganların Miken dünyasındaki diğer kentlerin kralları mı, yoksa dışarıdan gelen istilacılar mı olduğu belirsizdir.[12] 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, saray sakinlerini istilacılara karşı alarma geçirmek üzere sahiller boyunca gözetleme kuleleri inşa edilmişti; bütün bunlara karşın, içlerinde Tiryns ve Pylos'un bulunduğu büyük Miken merkezlerinin çoğu, yaklaşık 1200'e kadar yakılıp yıkılmıştı. Felaket ufukta belirirken Pylos'ta tanrılara kurbanlar sunuldu; Lineer B tabletlerinde bir kurban hayvanları listesinde sözü edilen bir erkek ve kadın muhtemelen (Yunan Agamemnon ve Iphigeneia efsanesinde anılan bir uygulama) insan kurban yerine geçiyordu. Hasar Levant kıyılarına dek ulaştı: Ugarit kralı askerlerini Hititlere hizmet etmeye gönderdi ve onlar uzaktayken yabancı donanmalar Suriye kıyısı açıklarında toplandı; kral, müttefiki olan Kıbrıs kralını uyarmak için bir kil tablet üzerine çaresiz bir mektup yazdı, ama mektup hiç gönderilemedi

10 Blegen, *Troy*, s. 124-128.

11 Büyük bir hasar nedeni olarak toprağa gömülmeden yana bir iddia için bkz. M. Wood, *In Search of The Trojan War*, 2. basım, Londra, 1996, s. 203-211.

12 V.R. d'A. Desborough ve N.G.L. Hammond, "The End of Mycenaean Civilization in The Dark Age", *Cambridge Ancient History*, c. 1 ve 2, gözden geçirilmiş basım, baskı öncesi fasikül, Cambridge, 1964, s. 4; N. Sandars, *Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, Londra, 1978, s. 180.

(3000 yılı aşkın zaman sonra, fırında hâlâ pişirilmeyi beklerken bulundu); birkaç gün veya belki de saat sonra Ugarit'teki büyük ticaret merkezi, bir daha asla ayağa kalkamayacak şekilde yerle bir edilmişti.[13] Biraz içeride, bugünkü Türkiye-Suriye sınırı yakınlarında bulunan Alalakh kenti 1194'te yok edildi; kent bir daha hiç toparlanamadı, ama el-Mina'daki limanı yeniden kuruldu ve burada ana kentin imhasından önceki ve sonraki döneme ait Miken çanak-çömlekleri bulundu.[14] Hitit yanlısı ve Mısır yanlısı hizipler arasında gidip gelen Alalakh krallığı her zaman siyasi risk altındaydı. Aynı dönemde, Anadolu'nun derinliklerindeki Boğazköy'de bulunan Hitit başkenti de yıkıldı, gerçi bunun sebebinin iç bunalım olması mümkündür. Gene de, merkezdeki çöküş Hititlerin, Akdeniz'deki tâbi devletlerini artık himaye edemeyecekleri anlamına geliyordu. Ve Ugarit'in uyarılarına karşın korkunç sona Kıbrıs da uğradı, kentleri yıkıldı; bunu Yunan sığınınacı veya istilacıların, beraberlerinde arkaik lineer yazılarını ve Yunancanın erken bir biçimini getirerek gelmesi izledi. Girit'te nüfusun bir bölümü adanın iç kesimlerine, Karphi ve Vrokastro'daki erişimi güç yüksek noktalara çekildi.

Ve ardından, klasik yazar Eratosthenes tarafından Troya'nın düşüşü için verilen tarih (1184) civarında Troya yine yıkıma uğradı ve bu kez kent alevlere yenik düştü; kaçmaya çalışan talihsiz bir Troyalının iskeleti Troya VIIa'nın molozları altında bulunmuştur.[15] Dolayısıyla, eğer Yunanlar Troya'yı gerçekten bu aşamada tahrip ettilerse, zaferleri, kendi kentlerinin de refahının doruğunu geride bıraktığı bir dönemde meydana gelmişti. Troya VIIa'nın düşüşü, altın zengini Mykenai ile zengin at terbiyecilerinin kenti Troya arasında bir çatışmadan çok, gerilemekte olan güçler arasında bir savaştı. Yok edicilerin gerçekten *wanax* yani Büyük Kral Agamemnon önderliğinde harekete geçen Yunanlar olduğunu kanıtlamak da mümkün değil; aynı şekilde Yunan ve diğer kökenlerden sürgünler ve paralı askerlerden oluşan karma bir çapulcu sürüsü olması da aynı derecede olasıdır. Aynı zamanda Mykenai ve Pylos'a saldıran halk olabileceği gibi, Mykenai ve Pylos'tan silahlı mülteciler olmaları da mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, "Troya'nın düşüşü" Hititler ve vekilleri ile Yunanlar ve onların vekilleri arasındaki savaşlarla başlayan tedrici bir süreçti; Troya VI'yı yıkan âfet, anlaşılan (*pithoi*'den yola çıkarak söylersek) kendini besleme yeterliği bile kısıtlı olan kentin direnme gücünü zayıflatmıştı; 1184 civarında hisarın ele geçirilişi daha da büyük hasar bıraktı; ve Troya bundan böyle istikrarlı bir gerileme sürecine girdi. Bu da bizi, tam bu

13 N. Sandars, *Sea Peoples*, s. 142-144; R. Drews, *End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC*, Princeton, NJ, 1993, s. 13-15.

14 L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, s. 163, 164, 170-173.

15 Blegen, *Troy*, s. 142.

dönemde Doğu Akdeniz'de neler olup bittiğine ilişkin temel soruya götürüyor: Geç Bronz Çağı'nda meydana gelen bu fasılalar geçmiş ile keskin bir kopuşu mu gösteriyordu, yoksa meydana geldiği kuşku götürmeyen bu gerileme daha tedrici miydi? Girit ve Troya'da erzak depolamaya yönelik daha büyük çabaların kanıtları, insanları besin açısından daha zengin topraklara doğru harekete geçmeye zorlayan, sıkça yaşanan kıtlıkların ipucunu veriyor. Kaldı ki, "gerileme" pek çok şey demek olabilir: Büyük imparatorluklar dağılırken siyasal birliğin kaybı; talep azaldıkça ticarette bir küçülme; yalnız siyasi elitlerin değil, toplumun büyük bölümünün yaşam standardında bir düşüş; bunların hepsi olabilir. Sorun bir kez daha belirsiz kimlikli istilacılar çevresinde dönüyor ve bizi alıp efsane ile tarih arasındaki sınırlara götürüyor.

2

Bu çağ, yetenekli askerlerin Doğu Akdeniz'e komşu toprakların denetimi için savaşan ordularda kariyer yapabildikleri bir dönemdi; hizmetlerini isteyen kimse çıkmazsa, kendilerini ön-Viking akıncılarına dönüştürerek istediklerini ele geçirebiliyorlardı. Tanis'te ortaya çıkarılan bir kitabede, II. Ramses'in denizden Mısır'a saldıran Şardana diye bir halkı yok etmiş olduğu iddia edilir, fakat çok geçmeden onun ordularıyla birleştiler ve 1274'te Kadeş'teki büyük savaşa birlikte katıldılar. İÖ 1189'a ait bir papirüste, III. Ramses'in krallığına akın yapanları küle dönüştürdüğü tumturaklı bir ifadeyle ileri sürülür ve ardından onları büyük kümeler halinde kalelere yerleştirmiş olduğu itiraf edilir.[16] Kazı buluntuları, bazı Şardanalıların Akkâ Körfezi'ne yönlendirildiğini, orada firavun adına Kenan diyarındaki kraliyet yolunu muhafaza ettiklerine işaret eder. Kaçak avcılardan av hayvanı korucularına dönüşmüşlerdi. Şardana akıncıları kılıç ve mızrak kullanmakta ustaydılar; kendilerine özgü boynuzlu miğferler takarlardı.[17] Zorlu Şardana savaşçılarına kucak açılırken, diğer gruplara daha kuşkuyla bakılıyordu: *Apiru* veya *habiru*, ara sıra paralı asker olarak istihdam edilebilecek, bela çıkaran çöl göçebeleri olarak görülüyordu; isimleri muhtemelen "Hebrew" (İbrani) terimiyle aynı kökten geliyordu ama tek bir küçük Sami ulusu için kullanılmıyordu.[18] Daha yoksul halklar, göçebeler, sığınmacılar ve sürgünlerin Mısır'ın zenginliğinin çekiciliğine kapılarak ondan pay kapmaya çalışması şaşırtıcı değildir. Bunu her şeyi

16 Sandars, *Sea Peoples*, s. 133; ayrıca A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: an Introduction*, Oxford, 1961, s. 284, 288; A.R. Burn, *Minoans, Philistines, and Greeks BC 1400-900*, 2. basım, Londra, 1968.

17 Sandars, *Sea Peoples*, s. 106, 107.

18 *Age.*, s. 50, 51; Gardiner, *Egypt*, s. 198; B. Isserlin, *The Israelites*, Londra, 1998, s. 55.

göze alacak kadar çok istemelerini, Geç Bronz Çağ Akdeniz'inin bozulan ekonomik koşulları da artırmış olmalıdır; Giritliler ve Anadolulular toprak, iş ve yeni fırsatlar aramaya çıkmasalardı, işte asıl bu şaşırtıcı olurdu.

Troya VI ve VIIa'nın tahrip olduğu dönem olan İÖ 13. yüzyıl sonlarından 12. yüzyıl ortalarına kadar, Aşağı Mısır pek çok yönden gelen düşmanlarının saldırılarına uğradı. İlk tehdit batı halklarının topraklarından geldi. Kralları Meriri'nin kumandasında çok büyük sayıda Libu yani Libyalılar, beraberlerinde bütün aileleri, hayvan sürüleri, altın, gümüş ve eşyalarıyla, 13. yüzyıl sonlarında doğuya yürüdüler: Firavun Merneptah'ın Karnak'taki tapınakta muhafaza edilen uzun bir kitabede beyan ettiği gibi, "günlerini ülkede dolanarak ve günlük rızklarını çıkarmak için savaşarak geçirirler; Mısır'a ağızlarına koyacakları yiyeceği aramaya geldiler." Kuzey Afrikalı müttefikleri Meşveş ve yabancı paralı askerleriyle gelmişlerdi. Dünyanın en zengin ülkesinin kıyılarına varmışlardı ve kalmaya da niyetliydiler; eğer Mısırlılar onlara kucak açmazlarsa, onlara zorla boyun eğdireceklerdi. İşte Merneptah buna kesinlikle tahammül edemezdi. Nisan 1220'de askerleri, Libyalılar ile müttefiklerine karşı Batı Delta bölgesinde uzun ve çetin bir savaş verdiler; sonunda Kral Meriri adamakıllı hezimete uğradı ve "yayını ve sadağını ve sandaletlerini yerde bırakarak" kendi ülkesine kaçtı. Merneptah, 6 bini aşkın Libyalının ve en az yarısı kadar da müttefiki olan askerin öldürüldüğünü ileri sürdü.[19] Gelgelelim bu, akından çok göç girişimi olan bir istilalar döngüsünün sadece başlangıcıydı; 29 yıl içinde, öküz arabalarıyla birlikte, bu kez doğudan başka gruplar gelecekti. Bu dönem tarihçilerinin çok ilgisini çeken "Deniz Halkları", uzun vadeli göçmenlerin fırsatçı paralı askerleri sayıca çok geride bıraktığı ve kara halklarının da sayıca Deniz Halkları'na galebe çaldığı çok daha geniş ve büyük nüfus hareketleri içindeki unsurlardan sadece biriydi.

Libyalılar yardım için kime başvuracaklarını biliyorlardı ve Kral Meriri, bir kitabeden alıntı yaparsak, "deniz ülkeleri"nden birkaç yabancı birliği hizmetine aldı. Gelen gruplardan Lukka olarak bilineni, isimlerini Likya'ya veren Anadolululardı (ama bu onların halihazırda tam o bölgede yerleşik olduğunu kanıtlamaz); en azından 14. yüzyıldan beri korsanlar ve askerler olarak herkesin başına bela olmuşlardı. Diğer halklar arasında bazı Şardanalar da vardı: Mısırlılar, Meriri ile yapılan savaşta 2201 Ekveş, 722 Turşa ve 200 Şekeleş'in öldüğünü ileri sürdüler.[20] Merneptah artık bölgenin sorunlarını çözdüğünden emindi ve batıdaki Libya'ya kadar

19 Sandars, *Sea Peoples*, s. 105; Gardiner, *Egypt*, s. 265, 266

20 Drews, *End of Bronze Age*, s. 20; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and the End of the late Bronze Age*, Cambridge, 2010, s. 180.

olan bölgeyle kalmayıp, doğuya doğru tüm toprakları ve halkları şiddet yoluyla denetim altına aldığını gururla kaydederken şunları söylüyordu: "İsrail virane ve tohumsuz kaldı," (İsrail'e dair, bir Mısır belgesindeki ilk ve kuşkusuz sonuncu olması umulan atıftır bu); elde ettiği haşin barış, "her türlü kötülükle yağmalamış" olduğu Kenan diyarını da kapsıyordu; Aşkelon ve Gezer'in denetimini ele geçirmişti. En sonunda da der ki:

> insanlar sokaklarda hiç korkmadan dilediği gibi yürüyebiliyor. Kaleler açık kalıyor ve kuyulara tüm yolcular erişebiliyor. Surlar ve mazgallar, muhafızları uyanana dek güneş ışığında rahatça uyuyorlar. Güvenlik kuvvetleri yayılıp yatmış durumdalar. Çöl sınır muhafızları, hep yapmak istedikleri gibi çayırlarda dolaşıyor.[21]

Yetenekli bir propagandacı tuttuğuna şüphe yok. Fakat genel barışa dair övünmesine inanmak hususunda, İsrail'e dair övünmesine inanmak için olduğundan daha fazla neden yoktur. Sağladığı barış her ne idiyse, sadece çok kısa bir süre dayanacaktı. Otuz yıl içinde, İÖ 1182'de, Firavun III. Ramses batıdan yeni bir istilayla karşı karşıya kaldı, fakat bu kez Libyalılar kuzeyden, denizin karşısındaki müttefiklerini getirememişlerdi. Gene de, istilacı ordu Merneptah'ın zamanındakinden bile daha heybetliydi: Eğer Mısırlılar iddia ettikleri gibi düşmanın 12.535 askerini öldürdülerse, Libya ordusunun, bağlıları hariç, 30.000 askeri aşkın olması çok mümkündür.[22] Mısır rölyefleri, bazı istilacıların artık Mısır ordusunun parçasına dönüştüğü bir seferi betimler: Boynuzlu miğferleriyle Şardana; 12. yüzyıl Kıbrıs'ından bazı küçük objelerdeki desenleri hatırlatan tüylü başlıklı askerler; giysileri başka yerlerdeki oymalarda görülen Şekeleş tarafından giyilenlere benzeyen eteklikler giymiş askerler vardı.[23]

Ramses'e inanacak olursak, bu büyük bir zaferdi ama barış çok sürmedi: Kuzey halkları yaklaşık İÖ 1179'da harekete geçtiler (Libyalılar 1176'da yeniden saldırdıklarında 2.175'i aşkın Meşveş savaşçısını yitirdiler). Medinet Habu'daki tapınaktan uzun bir kitabe, olayların Mısırlı versiyonunu anlatmaya koyulur; ilginç olan nokta, yalnız Mısır'ın Akdeniz kıyılarında değil, çok daha geniş bir bölgede meydana gelen karışıklıkların resmidir:

> yabancı ülkeler kendi adalarında bir komplo kurdular. Bütün diyarlar aynı anda harekete geçip savaş için dağıldı. Hiçbir ülke onların silahları önünde direnemedi. Hatti, Kode, Karkemiş, Arzava ve Alasiya [Kıbrıs] imha edildi.

---

21 Sandars, *Sea Peoples*, s. 114; Gardiner, *Egypt*, s. 266; Isserlin, *Israelites*, s. 56 ve s. 81'in karşı sayfasındaki tablo 34.

22 Drews, *End of Bronze Age*, s. 21.

23 T. Ve M. Dothan, *People of Sea: The Search for The Philistines*, New York, 1992, s. 95; krş. Sandars, *Sea Peoples*, s. 134, 135.

Toprağı bir çöle çevirdiler, böylesi "daha önce hiç görülmemiş"ti ve ardından Suriye ve Kenan'dan Mısır üzerine yürüdüler.[24] Mısırlıların bu âfetin yalnız kendilerini değil, bu noktada kara temelli imparatorlukları dağılmakta olan eski düşmanları Hititleri de etkilediği konusunda ısrar etmekte haklıydılar. Mısır'ı istila eden halklar, hepsi birleşmiş olan Peleşet, Tjekker, Şekeleş, Denyen ve Veşeşlerdi; "ellerini yeryüzünün bütün çemberindeki topraklara koydular." Bu imge, çekirgelerin istilasına bir anıştırmayı amaçlar. İstilacılar hem karadan hem denizden geldiler ve bu yüzden Mısır'ın Akdeniz kıyılarından ve doğu sınırından karşı konulması gerekti. Kara savaşı, Mısırlılar ve Şardana paralı askerlerini Hitit tarzı araba savaşçılarıyla (bir arabada üç savaşçı) yüz yüze getirdi; bu anlamda istilacılar, çok sayıda pahalı at da dahil, hatırı sayılır kaynakları seferber edebilmişlerdi. Libyalılar gibi, onlara da büyük öküz arabalarında yolculuk eden kadınlar ve çocuklar eşlik ediyordu.

Denizden gelenler kendilerini kazıklar ve tutuşmuş odun ateşleriyle karşı karşıya buldular: "Kıyıya sürüklenip etrafları kuşatıldı ve kumsala devrildiler."[25] Gene de, Mısır anlatılarının başka bir yerinde istilacıların Delta içinden ilerleyen nehir kanallarının ağzından girdiği görülür; ama Mısır'ın hizmetinde de, saldırganları bir Mısırlı okçu dizisinin tuzağına düşürülebilecekleri kıyıya çekmeye çalışan bazı savaş gemileri vardı. Rölyeflerde Mısır gemileri uyarlanmış nehir tekneleri iken, istilacıların gemilerinin Suriyeli tüccarlarınkine benzediği görülür; bütün gemiler yelkenliydi, gerçi yelkenle birlikte kürek gücünden de yararlanılırdı. Deniz Halkları'nın gemilerinin pruva ve kıçlarındaki gemi başları kuş kafası şeklindeydi; bu şekil Skyros Adasından 12. yüzyıla ait bir Miken çömleğinde görülebilir. Peleşet'e, bazen de Denyen, Tjekker ve Şekeleş'e daimi bir özellik atfedilirdi: Peleşet, etekliklerin yanı sıra, kuş tüyüne benzeyen tepesiyle yüksek bir taç gibi duran miğferler giyerdi. İstilacıların gücü – her şeye rağmen Mısır'da yenilen– donanmalarından değil kara ordularından geliyordu: Genelde, mızraklarla savaşan ve kılıçlarla taarruz eden piyade birliklerinden oluşuyordu; bu silahlar savaş meydanında, Hititlerle Mısırlıların pahalı ama genellikle kırılgan savaş arabalarından çok daha etkiliydi. Şardana'nın yuvarlak kalkanları yakın dövüş için çok uygundu. Hititler halihazırda küçük çapta da olsa demir aletler üretmeye başlamış olsalar bile, istilacıların henüz demir silahları yoktu. Sahip olduklarıysa disiplin, kararlılık ve –sözcüğün gerçek anlamıyla– keskin iradeydi. Bu savaşçıların bir imgesi kargılar, yuvarlak kalkanlar, baldır zırhları ve eteklikleriyle bir asker grubunu gösteren ve Savaşçı Vazosu olarak bilinen

24 Sandars, *Sea Peoples*, s. 119; Gardiner, *Egypt*, s. 276, 277.

25 Sandars, *Sea Peoples*.

geç dönem bir Miken vazosunda bugüne ulaşmıştır; savaşçıların başında Şardana ve müttefiklerine özgü boynuzlu miğferler görülür.[26] Firavun Şardana'yı istihdam etmekle akıllılık etmişti, çünkü bu, benzer silahlar ve muharebe taktiklerine sahip istilacılara direnme imkânı olması anlamına geliyordu.

Mısır kitabe ve papirüslerinde sözü edilen halkları tanımlamak mümkün olsaydı, Akdeniz'deki bu kargaşaya ilişkin çok daha berrak bir fikir edinebilirdik. Modern kuşkucular, Hitit belgelerindeki Ahhiyawa'da olduğu gibi, birkaç uyumlu sessiz harfin yeterli kanıt olmadığını ve isimlerin her durumda halklardan daha kolay göç ettiğini ileri sürerek, belgelerde değinilen halkları tanımlamaya yönelik her türlü çabadan kaçınıyorlar.[27] Ancak Mısır kayıtlarındaki isimler ile Homeros'tan, Eski Ahit'ten ve daha sonraki diğer kaynaklardan bilinenler arasındaki benzerliklerin sayısı gelişigüzel rastlantılar olamayacak kadar çoktur. Denyen, Homeros'un zaman zaman Troya önünde kamp kuran Yunanlar için kullandığı *Danawoi*'yi (*Danaoi*, "Danaolar") çağrıştırır; aynı zamanda, Yeşu ve Hâkimler kitaplarına göre Yafa yakınlarında yaşayan denizci bir halk olan ve anlaşılan diğer on bir kabileden sonra İsrail ahdine katılan Danoğullarını da çağrıştırır.[28] Bu halklar her yana dağıldı; 9. yüzyılda Türkiye'nin güneyindeki Karatepe'de bir "Dannuniyim hükümdarı" vardı.[29] Halihazırda Mısır kitabelerinde *D-r-d-n-y*, "Dardanyalılara" rastlandığını görünüştük. Tjekker, bazıları karşılarına Wenamunların çıktığı, bugünün Kuzey İsrail'i olan yere yerleşmiş Dardanyalıların Anadolulu komşuları Teucrianlara benzer gelir kulağa. Bazı araştırmacılar, Meriri'nin müttefiklerinden Şekeleş'i Sicilya'yla, Ekveş'i Mikenler arasına yerleştirerek Ahhiyawa ve Turşa'yı (*T-r-s-w*) da *Tyrsenoi* yani 500 yıl sonrasının Etrüskleriyle özdeş sayarak Toskana'yla ilişkilendirmek için çok kaba benzerliklerden yararlanmaktadır. Bu etiketler halkların, kabilelerin veya yerlerin kökenini betimliyordu ama hiyerogliflere girdikleri döneme geldiklerinde sesli harflerini yitirdiler ve artık yeniden oluşturulmaları son derece güçtür.[30] Genel izlenim, 1200 yılına gelindiğinde Doğu Akdeniz'in, zaman zaman korsanlar ve paralı askerler arasındaki, Pylos ve Ugarit gibi merkezleri yağmalayacak hattâ belki Troya'ya karşı Troya VIIa'nın yıkılmasıyla sonuçlanacak bir seferi yapabilecek kadar büyük donanmalar ve ordular kurmayı başaran

26 *Age.*, s. 123, 134, 135, 165, 178, levha 119; s. 189, levha 124; F. Matz, *Crete and Early Greece*, Londra, 1962, ek levha 22; W. D. Taylour, *Mycenaeans*, Londra, 1964, levha 7.

27 Gurney, *Hittites*, Londra, 1964, s. 54.

28 Yeşu 18:1 ve 19:40-8; Hâkimler 5; Dothan, *People of the Sea*, s. 215-218; Sandars, *Sea Peoples*, s. 163, 164.

29 Dothan, *People of the Sea*, s. 215.

30 Sandars, *Sea Peoples*, s. 111, 112, 200; Yasur-Landau, *Philistines and Aegean Migration*, s. 180, 182; krş. Gardiner, *Egypt*, s. 264.

değişken ve istikrarsız ittifakların tasallutu altında olduğu şeklindedir. Bazen kendi yurtlarına da saldırıyor olmalılardı; daha sonraki Yunan destanlarına bakılırsa, yurtlarından birçok kahraman sürgün edilmişti. Yurtları yağmalanan savaşçılar bazen topluca göç ediyor, Kıbrıs, Ugarit hatta Nil Deltası'na saldırarak kayıplarını telafi etmeye çalışıyorlardı. Bunların arasında Wilusa'ya komşu veya onunla birleşik Taruisa halkını tespit etmek mümkündür. Turşa ismini de, çok daha sonraki bir dönemde yaşayan Etrüsklerle değil onlarla açıklamak en iyisi; başka bir deyişle, Troyalılar Deniz Halkları'nın hem kendisi hem de kurbanlarıydı.

3

Mısır fethe direndi; ama firavunlar Nil Deltası'nın denetimini yitirdiler ve Wenamun'un hikâyesinden de anlaşılabileceği üzere, burası 11. yüzyılda Yukarı Mısır'daki yüce hükümdarlarına yapmacık bir saygıdan başka hiçbir şey vermez olan özerk hükümdarların yönetiminde ayrı bir varlık sürdürmeye başladı. Daha kuzeyde, 1200 civarındaki olaylar Miken kültürel yaşamının derhal ve topyekûn çöküşüne yol açmadı ama –Yunan destanlarının herhangi bir temeli varsa şayet– muazzam bir siyasal tahribat yarattı. Aslına bakılırsa, yıkımdan kurtulan yerler oldu. En önemlisi de Atina'ydı: Miken çağında birinci sınıf bir kent olmamasına karşın, Akropolis hâlâ meskûndu ve aşağıdaki Kerameikos mezarlığına gömüler yapılmaya devam ediyordu; herhalde doğal savunma imkânlarıyla –yalnız üstleri "Kiklop surları"yla korunan hisarın yalçın etekleriyle değil, aynı zamanda uzun süreli kuşatmalara direnebilmesini sağlayan su kaynağıyla– yıkımdan kurtuldu.[31] Mykenai bile büyük binalarının yıkımının ardından bir süre daha iskân edilmeyi sürdürdü. Yunanistan'ın kuzeyinde, Tesalya'da ve birkaç Ege adasında barış koşulları devam etti; Rodos, Oniki Adalar'ın iyi kalite "Geç Helladik IIIC" çömleklerini Yunanistan, Güney İtalya ve Suriye'ye taşıyan bir ticaret güzergâhının odak noktasıydı; ahtapot motifi gibi geleneksel desenler hâlâ çokça rağbet görüyordu. Khios'taki [Sakız] Emborio, Miken ticaretinin bir merkezi olarak serpilip gelişti. Troya'nın deneyimi de çok benzer oldu: Troya VIIa'nın yıkımından sonra, daha az gösterişli olsa da, yeni bir kent doğdu.

Yunanistan'ın kuzeyinde bir bölgenin yıkımdan kurtulması olgusu, büyük merkezlere saldıranların güneyden, denizin karşı tarafından geldiğini düşündürür; fakat tüm adaların etkilenmemiş olması gerçeği de kuzeyden bir istilayı akla getirir. Yunan geleneği, Atina'nın kuzeyden Dor Yunanlarından gelen bir istila karşısındaki olağanüstü direnişine değ-

31 C. Whitman, *Homer and The Heroic Traditon*, Cambridge, MA, 1958, s. 51, 52.

nirdi. Dorların, Spartalı rakiplerinin ataları olduğunu varsayan Atinalılar bu geleneği, arkeolojik kanıtların elverdiğinden daha çok vurguladılar. Miken çağı sonu hakkındaki önde gelen bir otorite şu yorumu yapmıştı: "Gelin görün ki, bu durumda yalnız istilaya değil, istilacılara ilişkin de kanıt olması gerekirdi."[32] Sadece iki yenilik bulabilmişti: savaş kılıcı ve keman yayı broşu olarak bilinen, ön yüzü kıvrımlı bir tür çengelli iğne. Yeni kılıçların Akdeniz'den gelmekte olduğu iddiası Troya, Mykenai veya Suriye kıyı kentlerine saldıran fetih güçlerinin başarısını gayet iyi açıklayabilir; ama toplu bir istilanın meydana gelmiş ve Mikenlerin aynı kılıçlara erişmiş olduğunu kanıtlamaz. Çengelli iğnelere gelince, bu dönemde Orta ve Doğu Akdeniz'in karşı tarafındaki desenlerde de baş gösteren çok benzer değişiklikler, batıda ta Sicilya'ya kadar uzanan bölgelerde beğenilerde ve belki de üretim becerisinde kendini gösteren değişimi yansıtır. Ancak gene de diyalekt kanıtları yeterince açık değildir. Yunanca Dor diyalektleri Peloponnesos'a nüfuz etti. Bu arada, Miken Yunanistan'ından sığınmacılar Kıbrıs'a yerleşerek adaya ilk kez hatırı sayılır bir Yunan nüfusunun girmesini sağlarken (burası dışında sadece uzaktaki Arkadya'da varlığını sürdüren) kendi diyalektlerini de yanlarında getirdiler. Filolojik kanıtlar bir kereye mahsus olmak üzere arkeolojik kanıtlarla düzgünce desteklenir, zira Mykenai havalisinin varlığını uzun süre yaşatırken çömlek üsluplarını ve *à la grecque* mezar odaları tarzını da beraberlerinde getirmişlerdir.[33]

Gene de eski kültür dönüşüme uğramaktaydı: Kanıtları anlamlandırmak kolay değildir ve aile mezar odalarından tek veya çift levhalı mezarlara ("lahit mezarlar") doğru değişimin nüfusta bir değişim mi, modada bir değişim mi, yoksa bir aile mozolesi inşa edebilecek işgücünü örgütlemeyi imkânsız kılan bir kaynak eksikliğinin sonucu mu olduğu tartışılabilir. Eski becerilerin kaybolmuş olmasının işaretleri, arkeologların pejoratif bir yaklaşımla "Alt-Miken" olarak sınıflandırdığı çömleklerde de okunabilir. Eninde sonunda Ege bölgesinin Miken uygarlığı da etkilendi ve İÖ 1000'den önce Miletos ve Emborio'daki ticaret merkezleri harabeye döndü; Doğu Akdeniz'in dört bir köşesinde taşınan mal miktarında ani bir düşüş oldu ve kalan hareket de, daha sonraki Yunan geleneğinde "Tyrseniler" olarak bilinen korsanların aralıksız tacizi altındaydı. Bu kritik anda dikkat kaçınılmaz olarak Doğu Akdeniz'e odaklansa bile, Orta Akdeniz'de de bir boşluk olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Sicilya'da, İÖ 13. yüzyıl ortasında, "bir savaş ve korku dönemi başladı"; ancak tehdit, uzaktaki Deniz

32 Deborough ve Hammound, "End of Mycenaean Civilisation", s. 5; ayrıca V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors*, Oxford, 1954.

33 Desborough ve Hammond, "End of Mycenaean Civilisation", s. 12.

Halkları'ndan değil İtalyan anakarasından geliyordu.[34] Sicilya'daki Geç Helladik çömlek buluntularına dayanarak, Yunanistan'la temasın İÖ 1200 civarında gerilemeye başladığı ve İÖ 1050'de sona ermiş olabileceği söylenebilir.[35]

Yunanistan'ın güneyine karasal göçler başladığı zaman bunlar Mısır'a yönelik akınlara benzer şekilde düzenli olmadı. Muhtemelen bu nüfus hareketleri silahlı düşman işgali anlamında birer istila bile değildi, daha çok günümüz Epir ve Arnavutluk'unda ve civarında yaşayan kuzeyli Yunanların yaptıkları yavaş fakat sürekli bir sızma gibiydi. Bu nüfus hareketi daha basit, daha temel bir varoluşa yönelik eğilimi doğrulayıp pekiştirdi. Ancak böyle bir varoluş, Akdeniz dünyası ticaretinden geriye ne kalmışsa, onda Yunan topraklarının rolünü büyük ölçüde azalttı. Gerçi temaslar devam etti: 11. yüzyıla gelindiğinde, lineer "proto-Geometrik" üslupta çömlek üretiminin temel merkezi olan Atina, mallarını Ege'nin karşı kıyısına gönderiyordu ve bazıları üslup ve teknik açısından cidden sofistike olan bu çömlekler, (artık yeniden işgal edilen) Miletos'ta ve (yeni bir yerleşim olan) Eski Smyrna'da [İzmir] bulundu. Buradaki varlığı, Yunanların Küçük Asya'yı [Anadolu] deniz üzerinden Yunan anakarasına bağlayan, 8. yüzyıl Yunan İon dünyasının canlı uygarlığını yaratmaya başladıklarının bir işaretidir.

4

19. yüzyıl sonunda keşfedilen, Amenope'nin Onomastikonu olarak bilinen bir papirüs, arkeolojik kanıtlarla da son derece uyumlu olacak şekilde Peleşet'i Güney, Tjekker'i Orta (Wenamun tarafından da teyit edilen), Şardana'yı da Kuzey Filistin'e yerleştirmesiyle çok yardımcı olur; Deniz Halkları Akkâ'ya yerleşti ve Akkâ muhtemelen Mısırlıların paralı asker karargâhları kullanarak kurduğu üslerden biriydi.[36] Bu bölgeyle olan bağları öylesine güçlüydü ki, içlerinden bir grup olan Peleşet bu havaliye ismini verdi. "Peleşet" sözcüğü, Habeşi Sami "Falaşa" sözcüğü gibi Etiyopyalı Yahudiler için kullanılıyor ve "yabancı" veya "gezgin" anlamına geliyordu; Eski Ahit İbranicesinde *Peliştim* haline geldi; Yunancada ise toprakları, "Filistin" ve "Palestin" sözcüklerinin geldiği *Palaistina* haline dönüştü. Aynı zamanda bu terim, daha sonraki Yunan yazarlarca, bazılarının –Sami terimin öngördüğü gibi, yabancılar veya gezginler olarak– Girit'te yaşadığı söylenen Ege'deki bir dizi Helen öncesi halkı tanımla-

34 Bernabò Brea, *Sicily Before the Greeks*, Londra, s. 136.

35 Leighton, *Sicily Before History*, s. 148; ayrıca Holloway, *Italy and The Aegean*, s. 95.

36 Dothan, *People of The Sea*, s. 211-213.

mak için kullanılan inanılmaz derecede muğlak "Pelasgian" sözcüğüyle de bağlantılandırılabilir. Arkeolojinin yardımıyla, Filistinlileri tanımlamakta çok daha ileri gitmek mümkündür. İÖ 12. ve 11. yüzyıllara ait, günümüz İsrail'indeki Aşdod gibi Filistin yerleşimlerinde bulunan çömlekler, Miken dünyasından Geç Helladik çömleklerine benzer üsluptadır; en yakın koşutluklar Kıbrıs'ta teşhis edilmişse de, bu durum Kıbrıs kökenli olduklarını kanıtlamaz, zira Kıbrıs Deniz Halkları'nın mütemadi akınlarına uğramış ve Mikenler iskân edilmişti.[37] Bu, yaklaşık İÖ 1300'de başlayan, çarpıcı yıkım anlarıyla beneklenen tedrici bir göç sürecini düşündürür: Eğer göçmenlerin yerleşmesine izin verilmezse, firavunun da bizzat öğrendiği gibi, silaha sarılabiliyorlardı; dostça karşılanırlarsa ve hatta Mısırlılar tarafından mağlup edilirlerse toprağa yerleştirilebiliyorlardı, birçoğu Şardana'yla birlikte firavunun ordularında hizmet ediyordu.

Filistin yerleşimi için bölgenin seçimi, Gazze'den kuzeye uzanan kıyı boyu olarak belirlendi; dört büyük merkezleri Gazze, Ekron, Aşkelon ve Aşdod'du. "Ön-Filistinliler" Aşdod'a geldiler ve beraberlerinde Miken çömlekçilerinin tekniklerini ve üsluplarını getirdiler (Mikenlerinkine benzeyen küpleri ithal edilmemiş, yerel killerden yerinde imal edilmişti). Yunanistan'da daha basit, daha şematik bezemeye tercih edilen Miken dünyasının geleneksel desenlerini en uzun muhafaza edenler Filistinliler (ve Kıbrıslılar) oldu. İsrail'deki Gezer, Batı Şeria'daki Tell Aytun ve diğer yerlerde bulunan çanak çömleklerdeki gözde bir desen, başı kimi zaman arkadaki yüze dönen uzun boyunlu bir kuş imgesidir; bu desen hafif çizgiler, ince kırmızı şeritler ve başka şekillerle zarifçe birleştirilir.[38] Gazze Şeridi'nde bulunan çömlekleri ve olağanüstü antropomorfik kil tabutları aynı zamanda Mısır sanatından etkileri de ortaya koyar. Mısır hizmetindeki askerlerin Mısır üsluplarından bir şeyler ödünç alması şaşırtıcı değildir; gene de, ağır basan Miken etkisi, onların özgün kimliklerini ele verir.

Miken üslubunda ev yapımı çömlekler, denizleri aşanların sadece askerler ve korsanlar olmadığını kanıtlar. Bu göçler, savaşçılarla birlikte çömlekçiler de dahil, bütün aileleri kapsayan, çok daha büyük ölçekli nüfus hareketleriydi. Bugünkü Tel Aviv olan yerde, Tel Kasile'deki Filistin yerleşimi şarap ve zeytinyağına dayanan bir tarımsal ticaret merkezi haline geldi. Filistinlilerin gelişi Ege'yle ticari temaslarda bir artışla sonuçlanmadı; bunun yerine ticaret kentleri imha olduğu ve Kenan kıyısı boyunca eski yaşam biçimi sona erdiğinden, tam tersi bir etki yaptı.

37 W. Culican, *First Merchant Venturers: the Ancient Levant in History and Commerce*, Londra, 1966, s. 66-70.

38 Dothan, *People of The Sea*, levha 5 ve 6, s. 37-39, 53.

Bir bölgedeki eksikliklerin, diğerindeki artı ürünle telafi edilmesiyle, gıda maddeleri ticareti etkin kaldı; fakat Miken uygarlığının muhteşem günlerinin lüks ticareti daralmıştı ve yolculuk eden tüccarların prestij ürünlerini satabilecekleri büyük saraylar artık hiç kalmamıştı.

Filistinliler Yunan dünyasından geldiler.[39] Agamemnon ve Odysseus'un, geldikleri sırada Yunanca veya belki de Luvi dili konuşan soydaşlarıydılar. Bir çift mühür, Lineer A veya B hece yazısından, harfleri andıran karalama işaretleri taşır. Eski Ahit'te ısrarla Filistinlilerin Kaftor'dan (Girit) geldiklerinin söylenmesinin yerel gelenekleri yansıttığı açıktır. Yeremya, Filistinlileri "Kaftor adasının kalıntısı" olarak adlandırıyordu. Kral Davud, görünümü Homeros'un Yunanlarını çağrıştıran Filistin devi Callud'u öldürdü; Callud'un Eski Ahit'te betimlenen zırhı, dönemin Yunanlarının Miken Savaşçı Vazosu'nda resmedilene çok benzer.[40] Filistinliler arasında bir süre sürgün hayatı yaşayan Davud sonradan, Giritli muhafızlar ("Keretliler") oldukları anlaşılan insanları hizmetine aldı.

Filistin'e yerleşmelerinden sonra birçok Filistinli denizciliği bırakarak çiftçiliğe ve zanaatkârlığa yöneldiler ve Sami diliyle birlikte, Kenan tanrılarını çabucak benimsediler; başlangıçta, beraberlerinde kendi tanrı ve tanrıçalarını getirmişlerdi. Aşdod'ta bulunan, Miken dünyasındaki kil idollere benzer, kolları havada küçük, boyalı heykelciklerin bir Ege yeryüzü tanrıçasını temsil ettiği sanılmaktadır.[41] İç kesimdeki Ekron'da, ocakları Ege tarzında, görünüşleri tedricen Kenan tapınaklarına dönüştürülecek kült merkezleri inşa ettiler.[42] Burada, tapınak ayinlerinde kullanılan demir ağızlı bıçaklar keşfedildi; Eski Ahit, İsrailliler temelde son derece moda olan demir bileziklerle kısıtlı kullanımından yararlanamasınlar diye, Filistinlilerin demir arzının denetimini ellerinde tuttuklarını aktarır. "Filistinli" (İng. *Philistine*) sözcüğü günümüzde cahil ve görgüsüz anlamına gelse de, Filistinliler hiç de öyle yağmacı ya da yıkıcı değillerdi. Miken kökenlerinin damgasını çok uzun süre taşıyan Filistin kıyısı boyunca kent temelli, canlı bir uygarlık yarattılar. Filistinliler toprakları bir grup paralı asker ve yerleşimci tarafından ele geçirilen bir halkın, gelenleri Sami-Kenanlı kültürüne çekerek çok uzun vadede nasıl kültürel bir zafer kazandığını gösterir. Akdeniz'e sırt çevirip içeriye yönelerek, Kenan diyarının güney tepelerinde, zeytinyağı presleriyle nam salan Ekron gibi yerleri işgal ettiler ve buralarda kendilerini İsrailoğullarıyla kavga içinde buldular.

39 Yasur-Landau, *Philistines and The Aegean Migration*, s. 334-345.

40 Samuel I, 17:5-7.

41 Yasur-Landau, *Philistines and The Aegean Migration*, s. 305, 306.

42 Dothan, *People of The Sea*, s. 8, 239-254.

5

İsrail bahsi, Geç Bronz Çağ karışıklıkları sırasında hareket halinde olanların yalnız Filistinliler olmayıp İsraillilerin de bu gruplardan biri olup olmadığı sorusunu doğurur: Tanrı, peygamber Amos aracılığıyla şöyle sordu: "İsraillileri Mısır'dan, Filistinlileri Kaftor'dan (...) çıkaran ben değil miyim?"[43] İsrail'in Mısır'dan Çıkış'ının [Exodus] tarihselliğini kabul edenler, bu olayı genellikle 1400-1150 arasındaki döneme tarihlerler; Eski Ahit'te İsrailoğullarının (Mısır'dan ayrılış değilse de) Mısır'a geliş anlatısının ayrıntılarından birçoğu diğer kanıtlara uyum gösterir; yiyecek arayışındaki Sami gezginlerin gelişi ve sarayda ara sıra Sami vezirlerin varlığı Yosef'inkinden çok farklı değildir. Mısır savaş arabalarının Kızıldeniz'in çamuruna saplandıktan sonra Musa'ya atfedilen deniz hakkındaki o muhteşem ilahi [Türkçe Kitab-ı Mukaddes'te Kurtuluş Ezgisi] bariz bir şekilde kadimdir ve Deniz Halkları çağıyla uyumlu olan bir araba savaşı tarzını anlatır.[44] Mısır'ın doğusuna doğru uzanan topraklardaki göçebe *apiru* veya *habiru*'nun varlığından da söz edilmiştir ve onların da Ugarit'in yıkılışında rol oynamış olmaları mümkündür; kral çaresizlik dolu son mektuplarından birinde onlardan bahsediyor gibi görünür. Mısır'da kimi zaman savaş esirlerinden oluşan tâbi nüfuslarla da karşılaşılmıştır ve bu, İsraillilerin Mısır'da yaşadıkları söylenen uzun kölelik dönemini hatırlatır. Kanıtlara daha ihtiyatlı bir yaklaşım, Homeros'un kendi çağından yüzlerce yıl önceki bir dönemin toplumunun özelliklerine atıf yaptığı tarzda benzerlikler çıkaracaktır: Erken dönem İsraillilerin, Mısır'daki uzun ikametlerinin ve firavunun savaş arabalarından o çarpıcı kurtuluşlarının böylesine ayrıntılı ve dokunaklı bir anlatısını yapmalarını sözlü tarihler, gelenekler, komşu halkların kayıtlarından gelen malzemeler de sağlamış olabilir. Aynı şekilde, bu bölümde anlatılan büyük nüfus hareketlerinin birçok küçük hareketi tetiklediği yönünde güçlü bir sav vardır; bunlardan biri de, Yakındoğu'nun arşivlerinde (Merneptah'ın kısa göndermesi dışında) gözden kaçırılan Mısır'daki bazı Sami kabilelerin göçüdür. İsrailliler, firavuna olan bağlılıklarını bir kenara atıp kendi Tanrı'larına bağlanarak bir süreliğine göçebeliklerine dönen *apiru* göçebeleriydi.

Kenan diyarına girdiklerinde, İsrailoğulları kesin olarak ne Eriha'yı ne de Ay'ı yıktılar, buralar zaten yüzlerce yıl önce yıkılmıştı; ama kendi Tanrı'larının emriyle Danoğulları gibi diğer kabileleri ve halkları da kabul ederek karşılıklı bir ahde girip, koyunları ve keçileriyle (ama hiç domuzları yoktu) birlikte tepelerdeki köylere yerleştiler.[45] Filistinlilerin,

43 Amos 9:7.

44 Mısır'dan Çıkış 15:1-18; Isserlin, *Israelites*, s. 206.

45 Isserlin, *Israelites*, s. 57.

sonunda yerel halkın Dagon ve diğer tanrılarına hizmet ederek Kenanlılar haline gelmesi gibi, Danoğulları da İsrail Tanrı'sına hizmet eden İbraniler oldular. İsraillilerin bu dönemde Dan kabilesi ile, aynı küçük toprak parçasının ucunda "Kaftor"dan gelen Filistinliler hariç tutulursa, Akdeniz'le teması çok azdı. Filistinliler toprağı ekip biçmeye ve yerel Kenan nüfusuyla birleşmeye başlayınca, daha da iç kesimlerin denetimini ele geçirmeye çalıştılar ve doğruca İsrailoğlulları ile çatışmaya girdiler. Eğer Eski Ahit kaynakları doğruysa, bu çatışma İÖ 1000 civarında doruğuna ulaştı. Kral Şaol ve oğlunun Filistinlilere karşı vahşice bir savaşta ölmelerinin ardından, Filistin iktidarını kırmak, yeni fethedilen Yeruşalim [Kudüs] mukavemet noktasını bölgenin tamamına hâkim olduğu varsayılan üssü olarak kullanmak yoluyla düşman arasında yaşamış olan Davud'a düştü. Gittikçe artan bu askeri başarılara karşın, 11. yüzyılın İsrail mevzileri çok az lüks işaretleri bırakmıştır ve Akdeniz ülkeleriyle ticaret de çok azdı. Bu durumda bile İsrailoğullarının, Akdeniz halklarının tarihine çok uzun vadede bunca muazzam bir etkileri olacağı göz önüne alındığında, bakış açımız içinde kalması gerekiyor. Eski Ahit'ten edinilen izlenim, Doğu Akdeniz'de rahat durmayan bol sayıda kabile ve halklar olduğuydu; Asya ve Afrika'nın buluştuğu bu topraklarda hiçbiri çok uzun süre kalamadı.

Deniz Halkları'nın hepsi denizden gelmemiş olabileceği gibi, göçlerinin çapı, kayıt tutan Mısırlıların okurlarını inandırmaya çalıştığı kadar dev boyutlarda da olmayabilir. Fakat bunların hiçbiri, ne Deniz Halkları'nın ne de onlar kadar aktif oldukları açıkça görülen Kara Halkları'nın etkisini hafife almak anlamına gelir. Bu dönemde baş gösteren felaketler, halihazırda parçalanmakta olan bir dünyanın belirtileriydi. Siyasal kargaşaya, kısmen korkunç kıtlıklar şeklinde yaşanan ekonomik kriz eşlik etti. Eski Ahit'te Filistinliler ile savaş anlatısında vebaya yapılan kısa bir değinme, bu düzensizliğin bir nedeninin hıyarcıklı veba veya benzer bir hastalığın yaygınlaşması ve felaketin köklerinin Iustinianos çağının büyük vebası ve Kara Ölüm'le aynı yerde aranması gerektiğine işaret edebilir. Bu durumda, tüm Doğu Akdeniz'in aynı anda bu kasılmalarla kıvranması şaşırtıcı olmaz. Fakat çoğu spekülasyondan ibaret bir dönemde, bu bile spekülasyonda fazla ileri gitmek olabilir. Doğu Akdeniz'de Bronz Çağ'ın sonu, "tarihin en korkunç dönüm noktalarından biri," Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından bile daha belalı, "antik tarihin belki de en büyük âfeti," olarak betimlenmiştir.[46] Kapsamı Sicilya'dan Kenan'a ve Nil Deltası'ndan Troya'ya kadar uzanan bir Akdeniz olan Birinci Akdeniz çarçabuk dağılmıştı ve Cebelitarık Boğazı'ndan Lübnan'a dek yayılan bir ticaret gölü halinde yeniden inşası birkaç yüzyılı alacaktı.

46 Drews, *End of The Bronze Age.*, s. 3.

2. Bölüm

İKİNCİ AKDENİZ,

İÖ 1000-İS 600

I

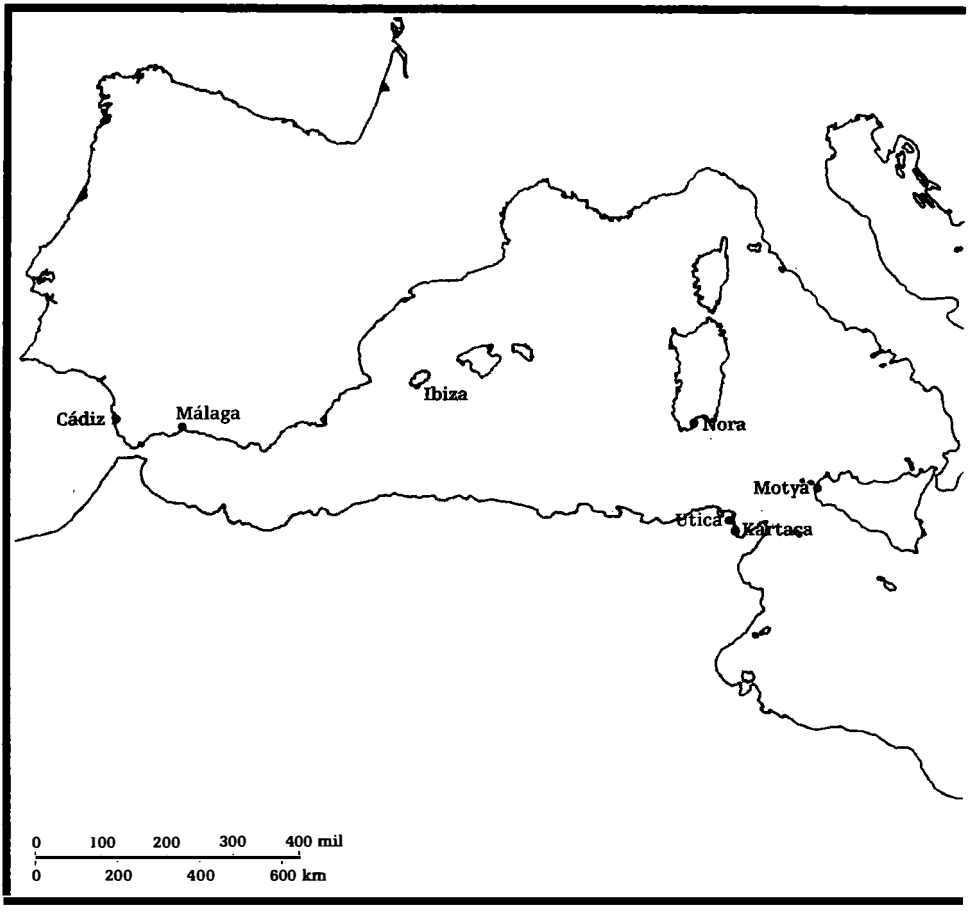
MOR TÜCCARLARI, İÖ 1000-İÖ 700

1

12. yüzyılın felaketlerinden toparlanma yavaş oldu. Gerilemenin Ege topraklarında ne denli fazla olduğu açık değildir ancak yitirilen çok şey oldu: Kıbrıs'taki Yunan sığınmacıların kullandığı dışında yazı sanatı yok oldu; Minos ve Miken çömlekçiliğinin kendine özgü sarmal üslupları, yine Kıbrıs dışında buhar olup uçtu; ticaret yok olmaya yüz tuttu; saraylar viraneye döndü. Karanlık Çağ sadece Ege'ye özgü bir olgu da değildi. Lipari Adaları kadar batıda bile düzensizlik işaretleri vardır, zira Sicilya'da eski düzen 13. yüzyılda bir yıkım dalgası arasında sona ermiş ve Lipari sakinleri refahlarını ancak güçlü savunma yapıları inşa ederek bir parça korumayı başarabilmişlerdi.[1] Firavunların kudreti zayıfladı; Nil toprağını daha fazla yıkımdan koruyan, içeriden herhangi bir güçten çok, akıncılar bu yeni topraklara yerleştikçe, dışarıdan gelen akınların azalması oldu.

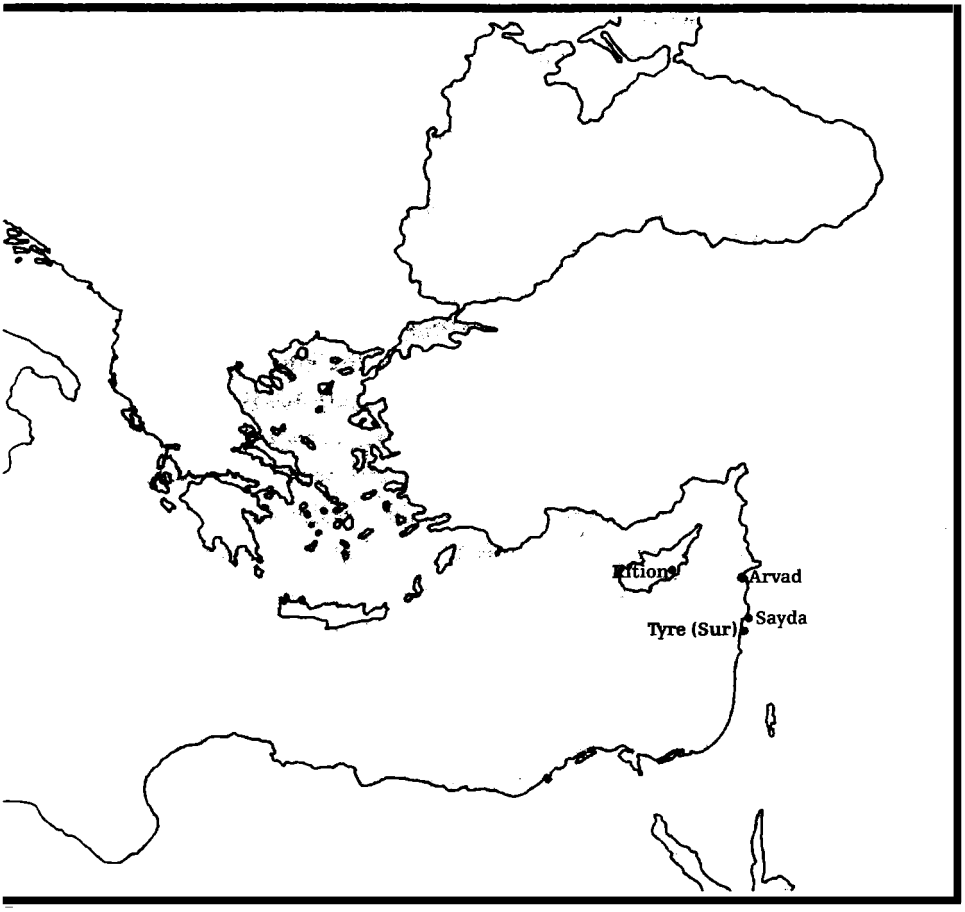
8. yüzyıla gelindiğinde belirmeye başlayan yeni ticaret ağları, Doğu'nun kültürünü ta Etrüsklerin diyarı Etruria (bugün Toscana) ve Güney İspanya kadar batıya taşıdı. Bu yeni ağların parmak ısırtan yönü, (Asurluların heybetli liderliğinde Batı Asya'da gerçekleşmekte olan gibi) büyük çaplı

1. Bernabò Brea, *Sicily Before the Greeks*, Londra, 1957, s. 136-43.

bir emperyal genişleme süreci değil, tüccar toplulukları tarafından yaratılmış olmasıydı: Bilinçli ya da bilinçsiz Miken öncüllerinin yolunu izleyerek Sicilya ve İtalya'ya gidenler Yunanlar; kentlerin ancak şimdi ilk kez belirmekte olduğu bir topraktan çıkan Etrüsk korsanlar ve tüccarlar; ve vaktinden önce boy gösteren, Yunanların *Phoinikes*, "Fenikeliler" olarak tanıdığı, ticarete ve kâra düşkünlükleri yüzünden Homeros'un içerlediği, Lübnan'ın Kenanlı tüccarlarıydı.[2] "Ticaret"le uğraşanlara yönelik küçümsemenin uzun tarihi işte böylece başlar. İsimlerini, Kenan kıyılarının en değerli ürünü olan *murex* adlı kabuklu deniz yumuşakçasından çıkarılan mor boyadan aldılar. Gene de Yunanlar, Fenikelileri yeni yazı sistemlerinin

2 M.E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Clonies, and Trade*, 2. basım, Cambridge, 2001, s. 128; S. Moscati, "Who Were the Phoenicians?", *The Phoenicians*, ed. S. Moscati, New York, 1999, s. 17-19.

temeli haline gelen alfabenin kaynağı olarak da tanıdılar; ayrıca Fenike, müthiş bir yaratıcı mayalanma çağında arkaik Yunanistan ve İtalya'nın sanatını dönüştüren sanatsal modellerin kaynağı da oldu.

Lübnan kıyı şeridinin kentleri ortak bir kültürü paylaşmasına ve yan yana ticaret yapmasına karşın herhangi bir birlik anlayışı son derece sınırlıydı: "Onların dünyasını tanımlayan toprak değil, deniz ticaretiydi."[3] Gelgelelim, arkeologların genel yaklaşımı, Levant kıyısının sakinlerini yaklaşık 1000'e kadar Kenanlılar, bundan sonra ise Fenikeliler olarak adlandırmaktır.[4] Bu gelenek önemli fakat çetin bir sorunu maskeler: Fenike kentlerinin ne zaman ve nasıl Akdeniz ticaretinin büyük merkezleri haline geldikleri; ve daha da özgül olarak, başarılarını Levant kıyısının Byblos

3 G. Markoe, *The Phoenicians*, 2. basım, Londra, 2005, s. xviii.

4 D.B. Harden, *The Phoenicians*, 2. basım, Harmondsworth, 1971, s. 20.

ve Ugarit gibi daha erken ticaret merkezlerinin temelleri üzerine inşa edip etmedikleri karanlıkta kalır.[5] Ugarit, görmüş olduğumuz üzere, İÖ 1190 civarında imha edilmişti; kıyıya, Dorlu Tjekker gibi halklar yerleşti. Arada bir kesinti olduğu su götürmez; Girit ve Ege'nin ticari haritadan silinmesiyle birlikte batıdaki eski pazarlar yitirildi. Korsanlar tüccarları yağmalıyorlardı. Ancak eski Kenan dünyasının önemli özellikleri, kimi zaman olağanüstü bir güçle, varlığını korudu.[6] Kenanlıların dili, Levant topraklarına yerleşen halkların standart konuşma diline dönüştü: Bu dili Egeli Filistîler, İbrani çiftçiler, Tyre [Sur] ve Sidon'daki [Sayda] kent sakinleri kullanıyorlardı. Kenanlıların dini de, biri dışında bölgenin tüm halkları tarafından bazı çeşitlemelerle benimsendi ve bunun dışında kalanlar –İbraniler– bile, peygamberleri Kenan uygulamalarını takip etmeleri yüzünden onları azarladığına göre, çok da istisna sayılmazlardı. İsrailoğulları, Fenikelilerin ilk doğan çocuklarını kimi zaman kurban ayinlerinde yaktıklarını biliyorlardı; bu uygulama Eski Ahit peygamberlerinde ve daha sonra Romalı yazarlarda öfke ve dehşet uyandırdı: "Molek'e ateşte kurban edilmek üzere çocuklarından hiçbirini vermeyeceksin."[7]

O halde, Akdeniz'in bu köşesinde Yunanistan veya Sicilya'da olduğundan çok daha fazla bir devamlılık söz konusuydu. 11. yüzyılda refahın gerilediği doğru ama büsbütün yok olmadı. Fakat Fenikelilerin İÖ 10. yüzyılda önemli bir ticari varlık gösterdiğini söylemek, halihazırda deniz ticaretine hâkim olduklarını söylemek anlamına gelmez. Keşfedecekleri başka yollar da vardı ve mor boyalarını, Kuzey Irak'taki zengin, askeri olarak karşı durulmaz Asurlulara satmaları, ticari anlamda, denizin ötesindeki yoksullaşmış halklara götürmekten çok daha akılcıydı.[8] Ne var ki, Yunanlar erken Fenikelileri böyle görmüyorlardı. Klasik yazarlar, Tyre'nin Troya'nın İÖ 1191'deki yıkılışından birkaç yıl önce kurulduğuna inanıyorlardı; fakat Tyre'nin kendisi çok daha eski bir yerleşimdir ve Mısır firavunlarıyla yaptığı yazışmalara bakılırsa, kralı Abi-milki 14. yüzyılda önemli bir şahsiyetti. Romalılar, Tyre'nin kurulduğu varsayılan yüzyıl içinde, Fenikelilerin uzak batıya dek yerleşimler kurmakta olduğunda ısrarlıdır: İÖ 1104'te Cádiz ve yaklaşık aynı dönemde Kuzey Afrika'daki Utica ve Lixus. Bu, erken Fenikelilerin Karanlık Çağ'ın başlangıcına meydan okudukları ve Eski Ahit'te de iyiden iyiye batıda bir toprağa, kulağa klasik yazarların Tartessos olarak bildiği yer gibi gelen Tarşiş'e ilişkin göndermelerle anıldığı gibi, bir ticaret güzergâhları ağı kurdukları anlaşılıyor. Birkaç Romalı yazar Cádiz'in çok daha erken kurulduğuna değinmiş olsa

5 S. Filippo Bondì, "The origins in the East", Moscati, *Phoenicians*, s. 23-29.

6 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 23-25.

7 Levililer 18:22

8 Markoe, *Phoenicians*, s. 38-45, 121.

da, aslında onların yaptığı da, varsayılan olaydan 1100 yıl sonra yaşayan, İmparator Augustus'un çağdaşı olan tarihçi Velleius Paterculus'un sözlerini papağan gibi tekrarlamaktan başka bir şey değildir. Böylesine erken tarihler arkeoloji tarafından desteklenmiyor. Fenike'de bile 11. ve 10. yüzyıllara ait arkeolojik kanıtlar şaşırtıcı ölçüde zayıftır; bu kısmen günümüz Lübnan'ının yoğun nüfuslu kentlerinde kazı yapmanın zorluğundan, ama kısmen de Levant kentlerinin Deniz Halkları'nın akınlarından ağır şekilde etkilenmiş olmasından kaynaklanır.

Eski Ahit, Tyre [Sur] krallarının refah ve iktidarının İÖ 10. yüzyıla kadar gerilere uzandığında ısrarlıdır. Krallar Kitabı'na göre, Sur kralı Hiram ile İsrail kralı (960 civarında başa geçen) Süleyman arasındaki ittifak, Surlulara tahıl ve zeytinyağı tedarikini sağlayan bir antlaşmayla sona erdi; buna karşılık onlar da keresteyle, yeni İsrail başkenti Yeruşalem'deki Tapınak'ı inşa edecek ustaları göndereceklerdi.[9] Eski Ahit'teki Tapınak betimlemesi erken bir Fenike kült merkezinin görünümünün eşsiz bir anlatısını sunar ve Hazor ile başka yerlerde ortaya çıkarılan temellerle uyum gösterir: dışta bir sunak, yanlarda iki sütunun yer aldığı bir tapınak girişi, derken içerideki Kutsalların Kutsalı'na doğru daha büyük bir dış salondan geçiş yeri. Sur'da bulunan 24 litre kapasiteli İsrail amforaları, erken İbranilerce yerleşilen topraklardan gıda ticaretinin 9. ve 8. yüzyıllar boyunca devam ettiğini kanıtlar.[10] Tapınak'a yaptığı yardımlar karşılığında Süleyman'ın Sur kralına İsrail'in kuzeyinde bir grup yerleşim vermiş olduğu söylenir; Eski Ahit bu yerleşimleri kent diye adlandırsa da Kral Hiram'ın bunları gördüğünde beğenmediğini belirtir; belli ki Süleyman'ın emlak komisyoncuları mübalağa etmişlerdir.[11] İsrailoğulları yüzyıllar boyunca Filistin yerleşmelerinin doğusundaki dağlık arazide koyun besleyip arpa yetiştirdikten sonra başlı başına bir güç olarak ortaya çıkmışlardı. Sur'un doğru dürüst bir tarımsal hinterlandı bulunmadığını biliyorlardı; bir iki yüzyıl sonra 30 binlik bir nüfusu barındırmış olabilecek bu kent, ancak tahıl arzına düzenli erişimi olursa ayakta kalabilir ve büyüyebilirdi. Kentin arkasındaki yüksek tepelerdeki, yüksek kalite keresteyle dolu ormanlar, kentin kendini besleyebilmesi için ticaret ve mübadelede kullanılmış olsa gerek.[12] İbraniler *murex* kabuklularının cazibesine de kapıldı; kabuklu deniz hayvanlarının yenmesi yasak olsa da, giysilerinin saçaklarını bu yumuşakçalardan çıkarılan boyayla renklendirmeleri buyrulmuştu. Aslında bu mor boyanın rengi, nasıl işlemden geçirildiğine bağlı olarak, canlı bir maviden pas kırmızısına kadar değişiyordu. Bu yüzden, Sur

9 İsrail tarımı için bkz. Isserlin, *Israelites*, Londra, 1998, s. 149-159.

10 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 48-49, ve şek. 19.

11 Krallar I, 9: 11-14; S. Moscati, *The World of the Phoenicians*, Londra, 1968, s. 33.

12 Markoe, *Phoenicians*, s. xx, ama tahılın önemini atlar.

ve komşularının iki büyük avantajı vardı: Batı Asya dokuma ticaretinde çok değer verilen bir lüks tüketim maddesi; konut, gemi yapımında ve daha pek çok küçük ev eşyası üretiminde onsuz yapılamayan bir temel ürüne sahiptiler. Böylelikle, Sur ve komşuları sadece Asya ve Avrupa arasında aracı olarak sivrilmemişlerdi. Sunabilecekleri kendilerine ait değerleri de vardı.

Fenike kentlerinin 11. yüzyıldan 9. yüzyıl başına değin sahip olduğu büyük avantaj, daha üstün bir güçten ve çoğunlukla da birbirlerinden bağımsız olmalarıydı. Kenan diyarındaki Mısır nüfuzunda gözlenen keskin düşüş, kendi planlarını dış müdahale olmadan özgürce uygulamak için Fenikelilere muhteşem bir fırsat sundu. 9. yüzyılda doğudan Asur ordularının gelişi bir fren işlevi gördü: "Ağıldaki kurt" kıyı kentlerini kasıp kavurduğu gibi, sonunda iç kesimdeki İsrail krallığını da içine çekti; fakat Asurlular, Fenike bir servet kaynağı olarak kalırsa, Sur ve komşularının süregiden ticaretinden vergi alabileceklerini anlayacak kadar akıllıydı. O zamana değin Sur, Fenike kıyı boyunda uzanan bir dizi bağımsız kentten yalnızca biriydi, ama Yunanlar ve İbraniler gibi dışarıdaki topluluklarca en iyi tanınan kent haline geldi ve İÖ 814'te kurulduğu varsayılan batıdaki önde gelen Fenike yerleşimi Kartaca'nın da anakenti oldu. Sur hükümdarları zaman zaman Sayda [Sidon] üzerinde hâkimiyet kurdu; bunlar gerek Homeros'ta gerek Eski Ahit'te "Sayda kralı" olarak anılırlar (Homeros "Fenikeliler" terimini hiç kullanmaz, hep "Saydalılar" der).[13] Bu Sur'u istisnai kılıyor gibi görünüyor; ama Sur, kayda değer birkaç yönden tipik bir Fenike ticaret merkeziydi. Tıpkı daha sonraki birkaç Fenike kolonisi ve kuzeydeki Arvad gibi, bu kent de bir adada kuruluydu. Korunaklı konumundan ötürü *Tzur* adını almıştı, çünkü "Tyre" [Sur] "kaya" veya "hisar" anlamına gelir; ancak Büyük İskender'in İÖ 4. yüzyıl sonunda Sur'u anakaraya bağlayan bir dolgu yol inşa ettirmesinden sonradır ki, kent kalıcı biçimde kıyıyla bağlantılı hale geldi. Bu küçük adaların doğal savunma yapıları bulunuyordu, ama su temini aralıksız bir endişe kaynağıydı ve geç dönem klasik anlatılarda anakaradan Arvad'a su getiren bir borudan bahsedilir; bundan başka, bu kentlere tanklarla da su taşındığı gibi, sarnıçlarda biriktirilen yağmur suyu da kullanılıyordu.[14] İskender'in çağına gelindiğinde, Sur'un kendine ait iki limanı vardı ve biri kuzeydeki Sayda'ya, diğeri Mısır'a bakan bu iki limanı bir kanal birleştiriyordu.[15] 6. yüzyılda, İbrani peygamberi Hezekiel Sur'u Hermon Dağı'nın (Cebel eş-Şeyh) servilerinden ve Lübnan'ın sedirlerinden yapılma narin bir gemi o-

13 *Age.*, s. 37 (Kral Ithobaal, erken 9. yüzyıl); Moscati, *World of the Phoenicians*, s. 35.

14 Harden, *Phoenicians*, s. 25; krş. Sur: Markoe, *Phoenicians*, s. 73.

15 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 34-35; Markoe, *Phoenicians*,, s. 73.

larak tasavvur etmişti; Yunanistan'dan ve batıdan gümüş, demir, kalay ve kurşun gelirken, Yahuda Krallığı tahıl, balmumu, bal, donyağı ve merhem gönderiyordu.[16] Hezekiel muhteşem Sur teknesinin artık batmakta olduğuna dair karamsar bir öngörüde bulundu. Ancak gene de, Akdeniz ve Batı Asya'nın, Sur'u dünyanın tüm mallarının yoğunlaştığı –batıda Tarşiş'in, kuzeyde Javan veya İonya'nın, Tıbal'ın ve diğer gizemli karaların ve adaların servetini kendinde toplayan– bir odak noktası olarak gören bir seyir haritasını verdi.

Sur bu görkemli şehir haline ancak tedricen gelecekti. Kıbrıs, Mısır ve Güney Anadolu'ya kısa yolculuklar Ugarit'in çöküşünden sonraki kasvetli dönemde bile sürdü, ama 11. yüzyıl Mısır'ındaki ekonomik güçlükler, Nil Deltası'yla görece yakın bağları olan Sur'u zayıflatırken, yüzünü daha çok Asya hinterlandına dönmüş olan Sayda daha başarılı oldu.[17] Fenike'de hissedilen sanatsal etkilerin Batı Asya ve firavunlar Mısır'ının köklü kültürlerinden gelmesi şaşırtıcı değildir. Ortaya çıkan, Asur ve Mısır üsluplarının eklektik bir karışımı oldu.[18] Kral Omri'nin İsrail Krallığı'nın başkenti Samarya'daki [Şomron] sarayından 8. yüzyıla ait bazı fildişi aksesuarlar, ağır Mısır etkisini ele verir: Kanatları öne dönük iki ilahi figür birbirine bakar; yüzleri açıktadır ve tipik Mısır tarzında şeritli başlıkları vardır. Fildişi çoğunlukla Kızıldeniz'den veya Mısır üzerinden gelse de batıya gönderiliyordu. Roma'nın güneyindeki Praeneste'de (Palestrina) 7. yüzyıla ait bir soylu mezarında Fenike gümüş ve fildişi objeleri görülür. O halde, Fenikeliler tedricen Orta ve Batı Akdeniz'e doğru yeni bir güzergâhlar ağı kurmaya başlamıştı.

En nadide Fenike ürünlerinden bazılarının vergi ödemesi olarak kudretli hükümdarlara sunulması gerekiyordu. Kuzey Irak'taki Balawat'ın (Bet lawat) şu anda British Museum'da bulunan bronz kapıları 9. yüzyılda Asur kralı III. Şalmanesar için yapıldı; bu kapılar Sur kralı İthobaal'ı Sur'un limanlarından birinde dikilerek vergiyi gemilere yükletirken gösterir ve bir kitabe vakur bir dille şunu ilân eder: "Vergiyi Sur ve Sayda halkının gemilerinden aldım." Gene de, vergi Sur'dan Kuzey Irak'a deniz yoluyla gönderilemezdi. Bronz panel, sahil kesimlerindeki Kenanlıların servetlerini Akdeniz'de deniz nakliyatıyla edindikleri gerçeğini ortaya koyar.[19] İÖ 859'da ölen Asur kralı Assurnasirpal, yıllığında Sur, Sayda, Arvad ve diğer kıyı kentlerinden "gümüş, altın, kurşun, bakır, bronz kaplar, parlak renkli yünden giysiler, keten giysiler, büyük bir maymun, küçük bir maymun, akçaağaç kerestesi, şimşir kerestesi ve fildişi ile bir deniz

16 Hezekiel 27.

17 Markoe, *Phoenicians*, s. 15-28.

18 M.L. Uberti, "Ivory and bone carving", Moscati, *Phoenicians*, s. 456-471.

19 Harden, *Phoenicians*, s. 49 ve levha 48.

yaratığı olan *nahiru*" edindiğini ileri sürerek bunu doğrular: Burada, Akdeniz ötesinden getirilen veya Fenike'de üretilen egzotik ve gündelik emtianın bir karışımının yanı sıra, muhtemelen Kızıldeniz üzerinden gelen maymunlar gibi nadir öğelerin varlığını görüyoruz.[20] Akdeniz'i besleyen Kızıldeniz ticareti, Eski Ahit'te Süleyman ve Hiram tarafından Eylat'tan gönderilen Ofir'in gemilerine ilişkin anlatıyla anımsanır.[21]

Fenikeliler para basmaksızın ticaret yaptılarsa da, bu basit bir trampa değildi.[22] Büyük ödemeler için gümüş ve bakır külçeler kullandılar; kimi zaman da tahminen (Yosef'in küçük kardeşi Benyamin'in tahıl torbasına sakladığı kupanın öyküsünde ve Wenamun'un öyküsünde söz edilen) standart ağırlıkta değerli madenlerden yapılan kupalarla ödeme yaptılar veya aldılar.[23] Şekel gibi standartlaştırılmış ağırlık birimlerinin kullanılması, sikke olmadan bile, Fenikelilerin bir pazar ekonomisi olarak adlandırılabilecek şartlarda işlerini yürütebildiklerinin açık kanıtını verir; başka bir şekilde söylersek, bir para ekonomisine aşinaydılar ama para sikkeden başka birçok biçim alabiliyordu. Ancak çok daha sonraları Kartacalılar para basmaya başladılar; ama amaçları Sicilya ve Güney İtalya'daki, sikke kullanmaya pek meraklı Yunanlarla ticareti kolaylaştırmaktı.[24] Ne var ki, madenler Akdeniz'deki Fenike ticaretinin temeliydi: Fenikelilerin ilk tanımlanabilir üssü, yurtlarına çok yakın, bakır zengini Kıbrıs'ta, Larnaka yakınlarındaydı ve 9. yüzyılda kurulmuştu. Yunanların Kition, İbranilerinse Kittim olarak tanıdıkları kent, Fenikeliler arasında sadece "Yeni Kent", *Qart Hadasht* olarak anılıyordu; bu isim, daha sonra Kuzey Afrika'daki Kartaca ile İspanya'daki Kartagena için de kullanılacaktı.[25] Kition'da önemli olan, bir koloni kurma ve çevresindeki toprağın hâkimiyetini ele geçirme girişimiydi; 8. yüzyıl ortasına ait bir kitabe, "Yeni Kent"in valisinin Sur kralının temsilcisi olduğunu ve *Baal Libnan*'a, yani "Lübnan Tanrısı"na taptığını gösterir; bununla birlikte, Kition'da aynı zamanda dişi tanrı Astarte'ye adanmış muazzam bir tapınak bulunuyordu.[26] Kıbrıs'ın bakırı kadar tahıl ambarları da büyük bir çekim kaynağıydı. İsrail'in tahıl topraklarının yanı sıra Kıbrıs'tan da gelen düzenli tahıl tedariki olmadan kentlerindeki hızlı büyümeyle baş edemezlerdi; refah artışıyla birlikte nüfus büyüyor ve kaynaklar üzerindeki baskı artıyordu.

20 Moscati, *World of the Phoenicians*, s. 36; Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 81, şek. 27 ve iki maymunu gösteren Nimrud'dan daha sonraya ait bir alçak kabartma.

21 Krallar I, 9:26-28; Krallar I, 10:22; Markoe, *Phoenicians*, s. 31-34; Isserlin, *Israelites*, s. 188-189.

22 Markoe, *Phoenicians*, s. 122.

23 Yaratılış 44:2.

24 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 80-84.

25 Moscati, *World of the Phoenicians*, s. 137-145.

26 V. Karageogrhis, "Cyprus", Moscati, *Phoenicians*, s. 185-189.

Surlular için esef verici olan, Kıbrıs'taki başarılarının Asur kralının dikkatini çekmesi oldu; II. Sargon'un (ö. İÖ 705) Kıbrıs'ta hâkimiyet kurması, Asurluların Akdeniz'deki kısa fakat önemli varlıklarına damgasını vuran bir olaydı. Bir kitabe, Sargon'un egemenliğinin Kition'da kurulduğunu kaydeder; asıl amacı adanın zenginliğini sömürmek olduğundan, içişlerine karışmadan adadan vergi almaya birkaç yıl devam etti.[27] Bakır kaynağı olarak çekim gücü de elbette bu savaşçı kralın gözünden kaçmamıştı. Daha sonra Kıbrıs'taki Asur hâkimiyeti zayıfladı, zira Sayda ve Sur kralı Luli güvenliği için Sur'dan Kıbrıs'a kaçtı; bu olay, küçük düşürülen kralın bir Fenike teknesinde kaçışını resmeden bir rölyefte ebedileştirildi.[28] Fakat Kıbrıs, Fenike tüccarlarını düzenli olarak Rodos ve Girit'e getiren bağlantılar ağındaki en önemli yerdi sadece.

O halde, 9. yüzyıl sonuna gelindiğinde Akdeniz çapındaki Fenike ticareti alıp yürümüştü. Bu yükselişin, dönemin Yunan tüccarları ile Ege ve Tiren denizlerinde anılan "Tursanyalılar" gibi gizemli gruplardan önce mi olduğu tartışmaya açık bir husustur. İtalya'ya önce kim ulaşmış olursa olsun, Kuzey Afrika kıyılarının tamamı boyunca uzanan, uzun ömürlü güzergâhların itibarı Fenikelilere verilmelidir.

2

Erken Fenikelilerin ticaret imparatorluğunun izini sürmenin en iyi yolu, İÖ 800 civarında bir dönemde Akdeniz'de bir tur atmaktan geçer.[29] Bu tur, Cádiz ve ötesine ulaşacak şekilde Cebelitarık Boğazı'ndan da geçer; zira Akdeniz'deki Fenike ticaretinin en belirgin özelliklerinden birinin, Akdeniz'in en doğu ucundan gelen bu tüccarların aynı zamanda en batı ucundaki çıkış noktasını da kullanarak Atlantik Okyanusu'na açılmak olduğu biliniyor. Akdeniz'e hâkim rüzgârlar ile akıntıların ve bahar sonu ile güz sonu arasındaki nispeten kısa süren açık mevsimde yolculuk ettiklerinin kesinliği göz önüne alındığında, Kıbrıs, Rodos ve Girit'ten geçip, sonra İon Denizi'nin açıklarından Güney Sicilya, Güney Sardinya, İbiza ve Güney İspanya'ya doğru kuzey istikametinde ilerlemiş olmalılar. İon Denizi'nin karşı kıyısına yaptıkları sıçrama, tıpkı Sardinya'dan Balear Adaları'na götüren rota gibi, onları karanın gözden kaybolduğu bir güzergâha götürüyordu; Mikenler İthake'ye geçip İtalya'nın topuğuna dek İon Denizi kıyıları boyunca yavaşça ilerlemeyi yeğlerken arkalarında çömleklerden ipuçları bırakmışlardı; ama Güney İtalya'da Levant çömlek-

27 *Age.*, s. 191; Markoe, *Phoenicians*, s. 41-42.

28 Harden, *Phoenicians*, s. 49 ve levha 51; Moscati, *World of the Phoenicians*, s. 40-41.

29 Krş. Hezekiel'in Sur anlatısı: Hezekiel 27; Isserlin, *Israelites*, s. 163.

lerinin olmaması, Fenikeli denizcilerin güven duygusunun sessiz kanıtlarını sunar. Málaga sularına geldikten sonra batıya yönelen Fenike gemileri sık sık duruyordu. Cebelitarık Boğazı'ndaki hava koşulları güvenilmez olabilir; Atlantik Okyanusu'ndan güçlü bir iç akıntı vardır ve sislerle ters rüzgârlar birbirini izler. Bu, boğazdan Cádiz ve diğer ileri üslere doğru geçiş denemesi öncesinde uzun süre beklemeyi gerektirebilirdi. Neyse ki, Atlantik Okyanusu'ndan Akdeniz'e girmek çıkmaktan daha kolaydı, çıkmalarını engelleyen rüzgârlar ve akıntılar, girerken avantaj sağlıyordu. Fenikeliler Sur'a dönüş yolculuklarında, Kuzey Afrika'nın büyük uzun cenahı boyunca kıyıdan ilerliyorlardı, ama o zaman bile çok büyük dikkat gerekiyordu: Tehlikeli sığlıklar ve setler vardı; bütün bu kıyılar boyunca Kıbrıs, Sicilya ve Sardinya gibi maden zengini adalardaki kadar çok, satın alınabilecek mal da yoktu.[30] Öte yandan, büyücek limanlarıyla, yurtlarından çok uzak olan ve Kartaca, Yunan ve Etrüsk korsanların kol gezdiği sularda bir sığınak sunuyordu.

Ninova ve diğer saraylarda yapılan alçak kabartmalardan yola çıkılarak bu gemiler yeniden oluşturulabilir. Denizaltı arkeologları Fenike gemilerinin kalıntılarını ortaya çıkarmaya başlamıştır: İÖ 3. yüzyıla ait Batı Sicilya kökenli Kartaca teknelerinin en son örnekleri vardır; parçalar halinde de olsa, 8. yüzyıl sonu çömleklerini taşıyan iki erken Fenike gemi enkazı antik Filistin limanı Aşkelon'un 33 deniz mili batısında bulundu.[31] Genel izlenim, Fenikeliler ve Kartacalıların, Yunanlarca geliştirilmiş olandan daha ağır gemileri yeğledikleriydi. Byblos ve Ugarit gemilerinin Doğu Akdeniz'de seyrettiği günlerle güçlü bir devamlılık izlenimi vardır; ancak Fenikeliler aynı zamanda önemli yenilikleriyle de tanınırlar. Gagaya benzeyen keskin gemi malımuzları klasik dönemdeki deniz savaşlarında öyle korkutucu bir silah olmuştur ki, Yunanlar, Etrüskler ve Romalılar tarafından kopya edilmiştir. Fenikeliler omurgayı geliştirerek teknelerinin yük kapasitesini artırdılar ve ağır yükleri açık denizde oldukça güvenilir koşullarda taşımayı mümkün hale getirdiler. Uzun yolculuklarda gemilerin su geçirmemesini sağlamakta bariz bir öneme sahip ziftle kalafatlama sanatı da Fenike'ye özgü bir yenilik olarak kabul edilir.

Tüm bunlar, dönemin Akdeniz ticaretindeki taşıma kapasitesinde gerçek bir artışa işaret eder. Gemilerin kendileri antik Byblos'unkilerden aman aman büyük değildi: İÖ 1200 civarında bazı Ugarit gemileri 45 ton yük taşıyabiliyordu ve Fenike gemilerinin azami kapasitesi bundan an-

30 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 166-172, 189-181; P. Bartoloni, "Ships and navigation", *Phoenicians*, Moscati, s. 84-85.

31 Markoe, *Phoenicians*, s. 116-117; R.D. Ballard ve M. McConnell, *Adventures in Ocean Exploration*, Washington, DC, 2001.

cak biraz daha fazlaydı.[32] Asıl gelişme, gemilerin sağlamlık ve dayanıklılığında gerçekleşti. İşte Cádiz ve Mogador gibi Atlantik limanlarına kadar uzun yolculukları gerçekçi kılan, hatta belki de Herodotos tarafından İÖ 6. yüzyıla atfedilen Afrika'nın çevresinden dolaşmayı mümkün kılan, bu gelişme oldu. Uzun ve orta mesafeli ticarette kullanılan yuvarlaklaştırılmış gemilerin uzunluğu, enlerinin üç veya dört katı kadardı ve uzunlukları 30 metreye kadar çıkabiliyor olsa da, Aşkelon batıkları bunun yarısı boyutundaydı.[33] Balawat kapılarında resmedilen bu gemilerin, (belki de, bir at âşığı olan Poseidon'a benzer bir deniz tanrısına hürmeten) bir at başı imgesiyle süslenmiş yüksek pruvaları vardı;[34] Geminin baş kısmına göz resimleri yapılabiliyorken, kıçta, kıç güvertesinin ötesinde, ahşap döşeme bir balık kuyruğuna benzeyecek şekilde bir araya getiriliyordu. Eski Ahit peygamberlerinin söylediği gibi, genellikle Lübnan'dan gelme sedir ağacından yapılma gemi direğine kare bir yelken takılıyordu; bazı gemiler aynı zamanda kürek gücünden de yararlanıyordu. Dümen, iskele tarafına eklenen geniş bir kürekten ibaretti. Sadece az miktarda egzotik lüks maddeler taşıyan hızlı tekneler (fiyer) olmayıp, taşıma kapasitesi yüksek, tahıl, şarap ve zeytinyağı ticaretine uygun, dayanıklı gemiler oldukları izlenimi veriyorlar. Amforalar dolu olduğu zaman 22 tonluk bir yük oluşturacak şekilde yaklaşık 800 şarap amforası taşıyan iki erken gemi batığı bunu doğrular. Bunun yanı sıra, Fenike ticaret ağının dağınık limanları arasında daha kısa ticaret güzergâhlarında hizmet eden, onlardan çok da farklı olmayan daha küçük tekneler de vardı; bu küçük teknelerin, Aşkelon gemilerinin yaklaşık yarı boyutunda, kurşun külçeleri, hasır sepetler ve yerel Güney İspanyol çömlekleri taşıyan örnekleri, Güney İspanya sularında bulunmuştur.[35] Bunlar Akdeniz'in en erken tarifesiz yük gemileriydi. Ticaret ağları, gıda maddeleri gibi birincil ürünlere olduğu kadar, Güney İspanya ve Etruria'daki hükümdar mezarlarında bulunan fildişi objeler ve gümüş çanaklara da tahsis ediliyordu.[36] Savaşta kullanılmak üzere farklı bir gemi tipi ortaya çıktı; Fenike kaptanları geminin bronzdan sivri ucuyla düşman gemilerini mahmuzlamaya çalışırdı. Enlerinin neredeyse yedi katı uzunluğundaki bu gemilerin bir de pruva direkleri bulunuyordu. Savaş gemileri, özellikle savaş alanında manevra için kürek gücü kullanmalarıyla da yuvarlak gövdeli kargo gemilerinden ayrılıyordu.[37]

32 Markoe, *Phoenicians*, s. 117; krş. Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 174.

33 Bartoloni, "Ships and Navigation", *Phoenicians*, Moscati, s. 86-87; Markoe, *Phoenicians*, s. 116.

34 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 173-174.

35 Markoe, *Phoenicians*, s. 118-119.

36 *Age.*, s. xxi.

37 Bartoloni, "Ships and navigation", *Phoenicians*, Moscati, s. 87-89; Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 174-178.

Batıda bulunan en erken Fenike objesi, Güney Sardinya'da bulunmuş, 9. yüzyıl sonuna ait "Nora steli" olarak bilinen bir yazılı tablettir; stel, tanrı Pumay'a, Fenike'deki yaygın adıyla Pumayyaton'a (Yunancası Pigmalion) adanmış bir tapınağın inşasından söz eder. Kitabe *beşardan* yani "Sardinya'da" yapılmıştı, dolayısıyla ada o zamandan bu ismi almıştı. Sardinya'nın güneyi demir ve gümüş de dahil değerli madenlerden oluşan bir çeşitlilik sunduğundan, Fenikelilerin orada olmalarına şaşmamak gerek. Herhalde bu kitabeyi dikenler öncülerdi, ama bir tapınak inşa ettikleri gerçeği bölgede kalmaya niyetli olduklarını düşündürür; bir tapınak inşa etmek çoğu zaman Fenikeli yerleşimcilerin ilk edimi oluyordu. Ve, Fenikelilerin kalıcı önemde hatırı sayılır yerleşimler kurmaya başladıkları alan, Akdeniz'in Nora'nın güneyine düşen kesimiydi.

3

Bu yerleşimlerin en çarpıcısı Kartaca'ydı. Vergilius büyük bir mutlulukla Kartaca'nın kuruluşunu, Aeneas'ın kentin kraliçesi (Elissa olarak da tanınan) Dido'yu ziyaret ettiği Troya Savaşı dönemine tarihlemişti; ancak Vergilius'un *Aeneid*'i Roma'nın geçmişi ve geleceği üzerine bir tefekkürdü ve kitabında Cumhuriyet Roma'sının en güçlü düşmanına bir rol ayırması şaşırtıcı sayılmaz. Aralarında Yahudi tarihçi İosephus'un da bulunduğu diğer klasik yazarların Kartaca'nın doğuşuna ilişkin sundukları alternatif anlatılarda, (Yunanların Kenan tanrısı Melkart'a [*Melk-Qart*, yani "kentin kralı"] benzettikleri) Herakles'in yüce rahibi olan kocasını öldüren zorba ağabeyi Pigmalion'dan kaçan Dido-Elissa tekrar ortaya çıkıyordu. Dido'nun ilk limanı, Kıbrıs'taki bir diğer *Qart Hadasht* yani "Yeni Kent" olan Kition'du; ardından batıya doğru gitmeye karar verdi ve kutsal fahişeler olarak hizmet edecek ve Fenike kültünü sığınınacıların yerleşeceği topraklarda sürdürmeyi sağlayacak seksen genç kadını bir araya getirdi.[38] Dosdoğru Kuzey Afrika'ya yelken açarak, Kartaca'nın kurulacağı mevkide karaya çıktılar; ne var ki, oraya gelen ilk Fenikeliler onlar değildi ve yakında bulunan Utica'daki erkekler onları selamlamak üzere orada bekliyorlardı. Bundan başka, bölgenin sakinleri olan Libyalılarca da sevinçle karşılandılar; "gezgin" anlamına gelen Elissa Dido adını ilk verenler bu yerlilerdi. Fenikelilerin yerleşmelerine engel olunmadı, ama sıra toprak satın almaya geldiğinde, Libya hükümdarının yaklaşımı daha az cömert oldu. Dido-Elissa'nın bir öküz derisinin kaplayacağı kadar toprak satın alabileceğine karar verdi. Kraliçe, bir öküz derisini Kartaca'nın akropolisi olacak Byrsa tepesinin çevresini kaplayacak şekilde çok ince

38 S. Ribichini, "Beliefs and religious life", *Phoenicians*, Moscati, s. 137.

şeritler halinde keserek kurnazca karşılık verdi. Bu kuruluş efsanesi ne kadar çekici olsa da, Yunan yazarların, Kartaca'nın yüreğindeki tepenin adının kökenini açıklama çabasından ileri gitmez; zira *byrsa* Yunancada "hayvan postu" anlamına gelir. Aslında duydukları şey, "hisar" anlamına gelen Kenan dilindeki *brt* sözcüğüydü. Libya kralı, bu aldatmacadan sonra bile Dido'ya hâlâ büyük bir yakınlık gösteriyordu. Onunla evlenmekte ısrar etti, ama Dido kocasının anısına tutkuyla bağlıydı ve evlenmekten kaçınmak için kendisini yakması üzerine yerleşimciler ona tanrıça olarak tapınmaya başladılar.[39] Ne kadar taraflı olsa da bu anlatı iki önemli özellik taşır. Biri, Vergilius'un klasik ve daha sonra Avrupa edebiyatının anadamarına aktaracağı kendini yakan kraliçe öyküsünün kalıcılığıdır. Diğer özellik ise, bazı küçük ayrıntıların aşikâr doğruluğudur: Tarihleme –ilk Olimpiyat'tan yaklaşık 38 yıl önce (776+38=814)– bölgenin tam da bu dönemde Fenikeliler tarafından iskân edildiğine dair arkeolojik kanıtlarla uyumludur. Kartaca seçkinleri kendilerini "Sur çocukları", *bene Tzur* veya sadece "Surlular" olarak adlandırmaya devam ettiler; Kartaca'dan Sur'daki Melkart tapınağına giden düzenli armağanları daha sonra klasik yazarlar da bildirmişlerdir. Dido'nun kendini kurban etmesi, Fenike dünyasında yeterince gerçek olan ve Kartaca'da ayrı bir coşkuyla yapılan bir uygulamayı göstermek için yapılmış sonraki bir girişim de olabilir: Kentin kuruluş anında tanrı Melkart'ın inayetini kazanmayı amaçlayan bir insan kurbanını anlatıyor olabilir.

Kartaca'dan, yanılmaz bir şekilde 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek hiçbir obje bulunmaması hayal kırıklığı yaratan bir durum; arkeolojik kayıtlar İÖ 730 civarından itibaren gömülerle ve İÖ 750'den itibaren çömlek parçalarıyla başlar. Çarpıcı olan, bugüne ulaşan en erken objeler olan Ege'deki Euboia'dan [Eğriboz] geometrik kap kacağın Fenikeli değil Yunan olmasıdır; gerçi, göreceğimiz üzere, Euboialılar yakın bir dönemde Napoli Körfezi'nde kendi kolonilerini kurmuşlardı, bu yüzden bu malzemenin bazıları oradan gelmiş de olabilir.[40] O halde, erken Kartaca, Yunan ticareti ve koloni yerleşimlerinin gelişmekte olan dünyasından kopuk değildi. Homeros'un "Saydalı" tüccarları küçümseyişi, Fenikeli ve Yunan ticaret çevreleri arasındaki temasın sonucuydu. Kayda değer olan, Yunan çömleklerinin çocuk kurbanlarının meydana geldiği *tophet* adı verilen tapınağın altında, kuruluş sunusu olarak konulmuş olmasıdır.

Kartaca hızla Fenike kolonilerinin kraliçesine dönüştü. Yükselişinin genel geçer izahı, kentin Güney İspanya'ya giden ve oradan dönen tüc-

39 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 215-216; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: the Rise and Fall of an Ancient Civilization*, Londra, 2010, s. 58-59.

40 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 221-6, ve şek. 49 ve 51.

carların konaklaması için uygun bir mevki olmasıdır. Gelgelelim, antik Kartaca'nın en alt katmanlarında İspanyol kökenli objeleri tanımlamak zordur. Diğer açıklamalar, buranın Surlu sürgünler, Kıbrıs'taki Kition'dan gelen göçmenler ve refah seviyesi giderek yükselen Levant kıyı kentlerinden taşan nüfus için bir sığınma yeri olarak kökenini vurgular; kent aynı zamanda birçok yerli Berberiyi de içine çekti. Fakat Kartaca'nın başarısının gerçek anahtarı, İspanya'da veya Fenike'de değil, kentin kapılarında yatar: Bölgenin tarımsal serveti, kenti çevreleyen villaları ve malikâneleri betimleyen klasik yazarları etkilemişken, Kartacalı yazar Magon'un kaleme aldığı 5. veya 4. yüzyıla ait bir tarım risalesi, Roma Senatosu'nun emriyle hem Yunanca hem Latinceye çevrildi.[41] Kartaca aristokrasisinin serveti, Sur halkının çoğu gibi mor boya, sedir ormanları ve fildişi panellerden değil tahıl, zeytinyağı ve üzüm bağlarından geliyordu. Tüm bunlar, gördüğümüz gibi, zeytinyağı ve şarapla dolu küplerin ve tahıl çuvallarının taşınmasına pahalı lüks malların tedarikinden çok daha elverişli olan yuvarlak gövdeli gemilerden elde edilen kanıtlarla mükemmelen uyumludur. Kartaca'nın 600 yılından epey öncesinde büyüyüp geliştiği açıktır ve yerel yiyecek arzının iyi olmaması halinde bu mümkün olamazdı. Kartaca'nın böylesine güçlü bir şekilde ortaya çıkması, kendisine ait bir ağın odak noktası haline gelmesi sayesinde gerçekleşti. Bu ağa bölgedeki diğer Fenike yerleşimleri de dahildi; Utica, Kuzey Afrika kıyısında çok da uzak olmayan bir mesafedeydi ve Kartaca'dan daha eski bir yerleşim olsa da, onunla rekabet etmeyi asla başaramadı. Öte yandan, Sicilya'daki Motya, bazı açılardan Kartaca'dan çok Sur ve Arvad'a benziyordu; "örnek bir Fenike yerleşimi" olarak tanımlanmıştır.[42] Motya, 8. yüzyılda, günümüz Marsala'sı yakınlarında, Sicilya'nın batı ucuna yakın bir ada üzerinde kuruldu; oldukça varlıklı bir "Isola Grande" ile Sicilya arasında uzanan ada korunaklıydı.[43] Sur'u hatırlatan bir başka özelliği de mor boya imalathanelerinin bulunmasıydı ve bu bakımdan bir ticaret durağı olmaktan öteye giden bir yerleşimdi: Demir ürünlerinin üretimini de içeren bir sanayi merkeziydi. Hızlı büyüme dönemi İÖ 7. yüzyıldı ve bu dönemde çocuk kurbanları gittikçe yaygınlaşmaktaydı; ancak bunun neden böyle olduğu henüz anlaşılabilmiş değildir. Motyalılar, kendi denetimleri altında bir hinterlandın denetiminden yoksun olmaları açısından da Surlularla aynı durumdaydı. Fakat bu onları, en yakın merkezleri Batı Sicilya kıyısının üzerindeki bir tepede bulunan büyük Eryx (Erice) tapınağı olan Elymialılar ile dostane ilişkiler kurmaya yöneltti. Elymialılar, Sicilya'nın batısın-

41 Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 81.

42 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 232.

43 Harden, *Phoenicians*, s. 35-6, şek. 6-7; Markoe, *Phoenicians*, s. 81-3; popüler anlatı: G. Servadio, *Motya: Unearthing a Lost Civilization*, Londra, 2000.

da bolca bulunan tahıl, zeytinyağı ve şaraba duydukları ihtiyacı buradan karşılıyorlardı. Aynı zamanda Motyalıların Erice'in aşağısındaki kıyıda bulunan Trapani'nin geniş, beyaz tuzlalarına da erişimleri bulunuyordu; ve tuzun olduğu yerde, Sicilya kıyıları açıklarında mevsimsel olarak bollaşan ton balığı gibi balıkları saklama fırsatı da vardı. Balık, Romalıların bayıldığı ağır kokulu balık sosu *garum*'un mucidi olarak tanınan Kartacalıların spesiyalitesiydi. Ancak Fenikeliler komşularını fethetmek peşinde değillerdi. Yerleşimleri ticaret ve sanayi merkezleriydi; Batı Sicilya'da siyasi hâkimiyet kurmaya hiç teşebbüs etmediler.

Bununla birlikte, Fenike'nin toprak ihtirasları Sicilya'nın ötesine uzanıyordu. 750'den itibaren Güney Sardinya'da yalnız güvenli liman sunmakla kalmayıp muhtemelen temel ihtiyaçları temin etmek üzere kırsal kesime de hâkim olmayı amaçlayan bir koloniler kümesi doğdu. Bu yerleşimlerin çoğu, Tharros ve Nora gibi denize doğru çıkıntılı berzahlara inşa edilmiş klasik Fenike üsleriydi; Sulcis'te kazılan en alt katmanlarda, tıpkı Kartaca'da olduğu gibi Euboia'dan Yunan çömlekleri bulunmuştur.[44] İç kesimlere doğru giden Fenikeliler, bazı antik kaleleri yani *nuraghi*'yi işgal ederken, dışarıdan bakıldığında madenleri ve tahıllarını Sulcis'te üslenmiş varlıklı tüccarlarla mübadele etme fırsatına kucak açan yerli Sardinyalılarla barışçıl ilişkilerini sürdürdüler. Fenikeliler ile Kartacalıların Sardinya'daki hâkimiyetleri, Kartacalılar ve Etrüsklerin Korsika açıklarında yer alan Alalia'daki büyük bir deniz savaşında Phokaialı [Foçalı] Yunanları adamakıllı yenilgiye uğrattığı 535 yılında teyit edilmiş oldu; bu, Korsika ve Sardinya'nın Yunan dünyasının dışında kalmasını sağladı ve Sardinya'nın her çeşit maden ve tarımsal meta kaynağı olarak değeri düşünüldüğünde, bu zafer Batı Akdeniz'deki Fenike gücünü büyük ölçüde pekiştirdi. Phokaialı Yunanlar Marsilya'da bir üs kurdularsa da, Kartaca büyük bir güç olarak kaldığı sürece, Akdeniz'in en batısı yoğun Yunan nüfuzuna kapalı kaldı; Güney İspanya ve Fas'ın potansiyelinden yararlanmak Fenikelilerin payına düştü. Bu yerleşimlerin varlığı bize Fenikelilerin nerede yaşadıklarını anlatmakla birlikte, gerçekte ne kadar uzaklara gittiklerini söylemez. Surluların etkisinin kanıtları İtalya, İspanya ve başka yerlerdeki mezarlardan gelir; bu mezarların bazıları, 6. yüzyılda Orta İtalya'da çok rağbet gören hayvan desenleriyle bezeli oyma gümüş kâseler içeriyordu. Fakat Fenikeli ve Kartacalı tüccarların bağımsız tüccarlar mı, yoksa devlet temsilcileri mi olduğu açık değildir. Kimi zaman hükümdarlarca görevlendirilerek Asur hükümdarının hizmetinde çalıştıkları zaman olduğu gibi, işlerine karşılık komisyon alıyorlardı. Batıda daha çok kendi efendileri olarak çalışabiliyorlardı. Başlangıçta Etruria ve hatta Karta-

44 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 238.

ca'daki hükümdar saraylarının ihtiyaçlarını tedarik edebiliyorlardı. İÖ 500'e gelindiğinde artık kendi yatırımlarına dayanan ticaret ağları oluşturmaya ve bunlardan dolaysız kâr elde etmeye başlamışlardı; başkaları için çalışmak cazibesini yitirmişti.

Uzak batı gittikçe daha çekici hale geliyordu. İS 1. yüzyıl başında yazan Strabon gibi Yunan yazarlar, bir gümüş kaynağı olarak Güney İspanya'nın öneminde ısrarcıydı. Cebelitarık Boğazı'ndan Akdeniz'e girişte –Montilla, Málaga, Almuñécar ve şimdi Costa del Sol betonunun altına gömülü diğer noktalarda– bir Fenike üsleri kümesi bulunuyordu. Bu yerleşimlerden bazıları birbirinden birkaç saatlik hatta birkaç dakikalık yürüme mesafesindeydi; çoğunun yerel ekonomi ve toplumla bağları olsa da, Málaga yakınlarında yer alan bir sit alanındaki incelikle parlatılmış erken 6. yüzyıl Ertrüsk çömlek buluntuları, daha büyük ölçekli bağlantıların varlığına da işaret eder.[45] İbiza'da, ufukta İber anakarasının göründüğü erken bir Fenike yerleşimi mevcuttu; alışılmış olduğu üzere, zeytinyağı ve şarap karşılığı maden mübadeleleri gerçekleşmekle birlikte, İbiza'nın tarih boyunca bir diğer varlığı da ışıltılı tuzlaları olmuştur. İber anakarasında, İÖ 730 civarında kurulan küçük Toscanos kenti örneği öğreticidir. Toscanos, 7. yüzyıl ortası ilâ sonlarında, zanaatkârları demir ve bakır mallar üreten, sayıları 1500'e kadar ulaşan bir topluluk olmakla birlikte, kent her nedense 550 civarında terk edildi. Verdiği izlenim, buranın yerel İberyalı nüfusun ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirilmiş, büyük ölçekli Fenike ticaret ağlarında özel bir önemi bulunmayan, fakat İberyalıların Doğudan gelen halklarla temasları aracılığıyla nasıl dönüşüme uğradıklarını anlamak isteyenler için çok önemli olan mütevazı bir Fenike ticaret istasyonu olduğudur.

Aslına bakılırsa, bu bölgedeki önemli Fenike üssü, Cebelitarık Boğazı'nın ötesinde, Cádiz veya Cádiz'de bulunuyordu; ama kârları Fenikelilerin Akdeniz ağlarını beslediğinden, erken Cádiz de Akdeniz tarihinin bir parçasıdır. Diğer birçok Fenike yerleşimi gibi Cádiz de kıyıya yakın bir adada kurulmuştur, ne var ki İÖ 1104'teki geleneksel tarihi üç yüzyıldan daha öncesine dayanır. Bir Melkart tapınağı kuruldu ve Cicero daha sonra burada insan kurban etme uygulamasının sürdürüldüğünü kaydetti; muhtemelen Kenan mitinde geçen, Melwart'ın yıllık dirilişi onuruna verilen bir bahar kurbanı. Bu tapınak, erken Akdeniz ticaret dünyasında olağan görülen bir şekilde, değerli objelerin depolandığı bir ambar olduğu gibi, bir kült merkezi olarak işlev gören varlıklı bir tapınaktı. Ve Melkart'ın tapınağında depolanacak şeyler çok boldu, zira Cádiz, Herodotos zamanından beri Tartessos olarak bilinen, diyarın zenginliğine açılan

45 *Age.*, s. 311, 325; ayrıca Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 49-54.

başlıca kapıydı. Burası, neredeyse antikçağdan itibaren araştırmacıların üzerinde tartıştığı bir yerdir. Bazıları Tartessos'u bir kent, hatta bir ırmak olarak görmüştür; bugün bu isim, Güney İspanya'da yerli İberya nüfusunun iskân ettiği bir krallığa veya bölgeye atfen kullanılmaktadır. Buranın, daha doğrusu Guadalquivir Irmağı'nın kıyılarında bulunan toprakların büyük cazibesi gümüş yataklarından ileri geliyordu: "Gümüş Tartessos'la eşanlamlıdır."[46] Herodotos'a inanacak olursak, Yunan tüccar Samoslu Kolaios rüzgârla rotasının dışına sürüklendi, 7. yüzyıl ortasında Güney İspanya'ya geldi ve Tartessos'tan 60 talant (belki 2000 kg) gümüşle döndü. Kuşkulu olmakla birlikte, Kolaios'un tanıştığı yerel hükümdara atfedilen isim, ilk harfleri "gümüş" anlamına gelen Arganthonios'tu.

Sicilyalı Diodoros'un daha sonraki (İÖ 1. yüzyıl) tanıklığına göre, gümüşü doğuya, hem Yunanistan hem Asya'ya taşıyan İberyalılar değil Fenikelilerdi. Fenikeliler de karşılığında zeytinyağı ve kendi zanaat örnekleri olarak mücevherat, fildişi objeler, küçük parfüm şişeleri ve dokumalar getirdiler; daha 8. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren Tartessoslulara madenlerin nasıl çıkarılacağını, rafine edileceğini ve işleneceğini öğrettiler. Kullanılan yöntemler karmaşık ve ayrıntılıydı. Bu, bir İspanyol araştırmacının yaygın söyleme uyarak iddia ettiği gibi, "adaletsiz bir mübadele" için sömürüye dayalı "kolonyal" bir ilişki değildi.[47] Büyük bir hevesle işe koyularak, yalnız gümüş değil, Güney İspanya ve Portekiz'in her yerindeki madencilik merkezlerinde altın ve bakır çıkarmaya ve ergitmeye başlayanlar Tartessoslular oldu ve "sömürgeci" yoruma müptelâ olanların bile itiraf ettiği gibi, "üretimin her yönünü" denetleyen ve madencilikten ergitmeye kadar "kendi kaynaklarını sıkıca denetleyen" yerli İberyalılardı; bu ticaretten Fenikelilerle birlikte İberyalı seçkinler de yararlandılar. Yerli sanatçılar Fenike üsluplarını benimsemeye başladı ve İberyalı hükümdarların edindikleri servet, onlara şaşaalı bir yaşam sürme imkânı sağladı. Burada olan, tıpkı Etruria'da daha geniş çapta gerçekleşmekte olana benzer şekilde, Doğu'yla temasın Batı'daki geleneksel bir toplumu dönüştürmesiydi. Fenikeliler sadece geniş bir menzile sahip değildi, faaliyetleri çok uzaklardaki bir diyarın ekonomik ve siyasal yaşamını yeni bir düzeye yükseltecek kadar güçlüydü. Bütün Akdeniz'i dönüştürmeye başlamışlardı.

Tartessos genellikle, Tanah'ta [İbranice Kutsal Metinler] defalarca değinilen maden zengini Tarşiş'le özdeşleştirilmiştir. Tanrı'dan kaçan Yunus, Yafa'dan Tarşiş'e doğru yola çıkar; bu kitabın yazarına göre, Tarşiş epey uzakta, bir kişinin denizleri aşarak gidebileceği en uzak yerdir. Yeşaya ise,

46 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 279.

47 *Age.*, s. 279-281, 288-289.

Tarşiş'ten Kittim (Kıbrıs'taki Kition) yoluyla dönen gemilerin yurtlarının yıkımını öğrendikleri, Sur'la ilgili korkutucu bir kehanette bulunur: "Ey ticaret gemileri, feryat edin!/ Çünkü Sur kenti evleriyle,/ Limanlarıyla birlikte yok oldu."[48]

4

Gördüğümüz gibi, Fenikeliler bu ticaret sisteminin işlemesi için pek fazla sikke kullanmadılar. Yaptıklarını kaydedebilmeleri onlar açısından çok daha önemliydi. Tüccarlar okuryazardı ve öğrenmesi kolay, yazımı hızlı, (sözcüğün dar anlamıyla: yaklaşık her sese karşılık bir harfin olduğu bir yazı) günümüz alfabelerinin çoğunun atası olan basit bir lineer yazı geliştirdiler.[49] Okuma ve yazma sanatı çoğunlukla rahiplere özgü bir beceri olmuştu, zira üç Mısır yazısındaki karmaşık ses kombinasyonları ancak iyi yetişmiş kişilerce okunabiliyordu; Lineer B gibi heceye dayalı yazılar bile, hele basit bir ünsüz artı ünlü hecelere bölünmesi kolay olmayan Yunanca bir dilde kullanıldığında, çok yetersizdi. Fenike yazısında, bir "b" işareti evi imliyordu, nitekim ev anlamına gelen *bet* sözcüğü "b" harfiyle başlıyordu. *'Aleph*, "öküz", ile başlayan yirmi iki Fenike harfinin hepsi değilse de birçoğu aynı kökten geliyordu. Başarısının sırrı, ancak Yunanlarca başlatılacak ünlülerin dışarıda bırakılmasında yatar. Bu anlamda, *mlk*, dikkatli okurun bağlamdan anlayabileceği şekilde, yazılmamış ünlülere bağlı olarak, "hükmeder" veya "hükmetti" anlamına gelebiliyordu. Bu yazının bilinen ilk örneği, Byblos Kralı Ahiram'ın 10. yüzyıla ait lahdinden bugüne ulaşmıştır. Önemli olan husus, (harflerden bazıları Sina'da kullanılan daha önceki bir yazıdan alınmış olabilecek) bu harfleri en başta Fenikelilerin icat edip etmediğinden ziyade, Nora stelinin de kanıtladığı gibi, alfabelerini yalnızca batıdaki yerleşimlerine değil, Yunancada olmayan gırtlak ünsüzleri gibi gereksiz buldukları harfleri ünlü seslere dönüştüren ve işaretlerin çoğunu yeniden düzenleyen komşuları İonya Yunanlarına varıncaya dek bütün Akdeniz'e yaymış olmalarıdır.[50]

Fenikelilerin edebiyat alanında neler yaptıkları esrarını koruyor. Ugarit'in Kenanlıları, Mezmurlar'dan çok da farklı olmayan etkileyici nitelikte dini şiirler yarattılar; Kartacalılar ise ziraat bilimi üzerine risaleler yazdılar. Hep türev ürünler yarattıklarına bakarak Fenikelileri pek fazla ciddiye almama yönünde bir eğilim vardır; örneğin fildişi oymalarında olduğu gibi, güzel sanatlarda Mısır ve Asur modellerine bağımlılık-

48 Yunus 1; Yeşaya 23:1; krş. 23:6, 23:14.

49 G. Garbini, "The question of the alphabet", *Phoenicians*, Moscati, s. 101-119; Markoe, *Phoenicians*, s. 141-143; Moscati, *World of the Phoenicians*, s. 120-126.

50 Harden, *Phoenicians*, s. 108 ve şek. 34; ayrıca levha 15 ve 38; Markoe, *Phoenicians*, s. 143-147.

ları aşikârdır. Elbette Yakındoğu ve Akdeniz'in her yerinde tüketicilerin aradığı şey, kâr peşindeki Kenan kentlerinin değil Nil, Dicle ve Fırat'ın muhteşem emperyal uygarlıklarının damgasını taşıyan ürünlerdi; ve Fenikeliler, ta Tartessos ve Toskana'ya kadar uzanan müşterilerinin talebini nasıl karşılayacaklarını çok iyi biliyorlardı. Fenike kültürünün Güney İspanya'ya kadar, hem yerleşimleri hem de yerli halklarla ticaret aracılığıyla etkiledikleri Akdeniz boyunca yayılması, yalnız Doğu üsluplarını bu kadar Batı'ya kadar getirmeleri yüzünden önem taşımaz; bu aynı zamanda, Doğu'dan çıkan denizcilerin, Batı Yunanistan'dan Güney İtalya ve Sicilya'ya dek kıyı boyunca yavaşça ilerlemiş Mykenaililerin çok ötesine geçerek, açık denizlerde bu kadar mesafe kaydedilmesinin ilk örneğiydi.

Yerli halklarla evlilik yapsalar da, Fenikeliler kendilerine özgü Doğu Akdeniz kültürlerini ve kimliklerini hiç yitirmediler, kendilerini hep "Surlular" veya "Kenanlılar" olarak tanıttılar; bunu, Kenan diyarından beraberlerinde getirdikleri insan kurban etme uygulamasından daha güçlü kanıtlayacak hiçbir şey yoktur. Bu, Eski Ahit'te olduğu gibi klasik yazarlar arasında da derin bir tiksintiye yol açan bir uygulamaydı: İshak'ın sonu hüsranla biten kurban edilme hikâyesi, Eski Ahit'in çocuk kurban etme uygulamasına karşı pek çok itirazı arasında yer alır. Gene de bu uygulama yeni yerleşimlerde, özellikle Kartaca, Sulcis ve Motya'da şiddetini artırdı. Kartaca'da, kentin güneyine düşen ve bugün de ziyaret edilebilen *tophet*'te çocuklar 600 yıl boyunca Baal'e sunuldu; kentin son 200 yıllık döneminde 20.000 kül vazosu çocukların (ara sıra da küçük hayvanların) kemikleriyle doldurduldu. Her kül vazosuna birkaç çocuğun kemiklerinin konabildiğini hesaba katarsak, bu da yılda ortalama 100 kül vazosu demektir. *Tophet*'ler özel yüceltme yerleriydi. Pek çok kül vazosu, ölü veya erken doğarak ya da doğal nedenlerle ölmüş çocukların kalıntılarını içermektedir ve diğer birçok kalıntı, çocuk ölümlerinin yüksek olması gereken bir toplumda doğal olarak ölmüş çocuklara ait olsa gerektir. Bu anlamda, *tophet*'ler erken ölmüş çocukların mezarlıklarıydı; yetişkinliğe ulaşıldığında, yakılmanın yerini gömme alıyordu.[51] Bu bakımdan, Eski Ahit'in ve klasik kaynakların ısrarla dile getirdiği gibi insan kurban etme uygulaması olmuş olsa da, kömürleşmiş çocuk kemikleri içeren kavanozların bolluğunun ilk bakışta düşündürdüğünden daha az yaygın bir olaydı; tanrıları yatıştırmanın en yüce yöntemi olmasından ötürü, büyük felaketler baş gösterdiğinde ölçeği büyürdü. İki Yunan tarihçinin anlattığına göre, Kartaca 310 yılında Syrakusa zorbası tarafından kuşatıldığında kentin babaları, soylu ailelerin ilk doğan çocukları yerine çocuk köleleri kurban

51 Markoe, *Phoenicians*, s. 173-179; Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 245-256 (gerçi İncil referansları birbirine karışmış durumdadır); Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 69-73.

ederek öfkelendirdikleri Baal'i yatıştırmaları gerektiğine karar vermiş ve öfkeli tanrılarına 500 soylu çocuk sunmuşlardır. Kartaca'daki *tophet*'ten 4. yüzyıla ait bir stel düz, fese benzer bir başlık ile şeffaf bir cübbe giymiş bir rahibi sunağa bir çocuk götürürken resmeder. Klasik ve Eski Ahit metinlerinde betimlenen uygulamada, çocuklar canlı halde Baal heykelinin uzanmış kolları arasına yerleştirilirdi; kurbanlar daha sonra diri diri Baal'in kollarından aşağıda yanan kızgın fırının içine düşerlerdi.[52] Çocuk kurban etme, kimliklerini teyit etmenin bir yoluydu: onlar Baal, Melkart ve Fenike panteonunun hizmetkârları ve atalarından yüzlerce yıl sonra Lübnan'dan Kuzey Afrika, Sicilya ve Sardinya'ya göç etmiş "Surlular"dı. Bu yüzden, bu insanlar kimliklerinin ezici baskısını taşıyan bir halk olduğundan, Fenikelilerin –ve özellikle Kartacalıların– sanatsal ürünleri özgünlükten yoksun gibi görünebilir.

52 Aubet, *Phoenicians and the West*, s. 249; Harden, *Phoenicians*, levha 35; Ribichini, "Beliefs and religous life", *Phoenicians*, Moscati, s. 139-141; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 70.

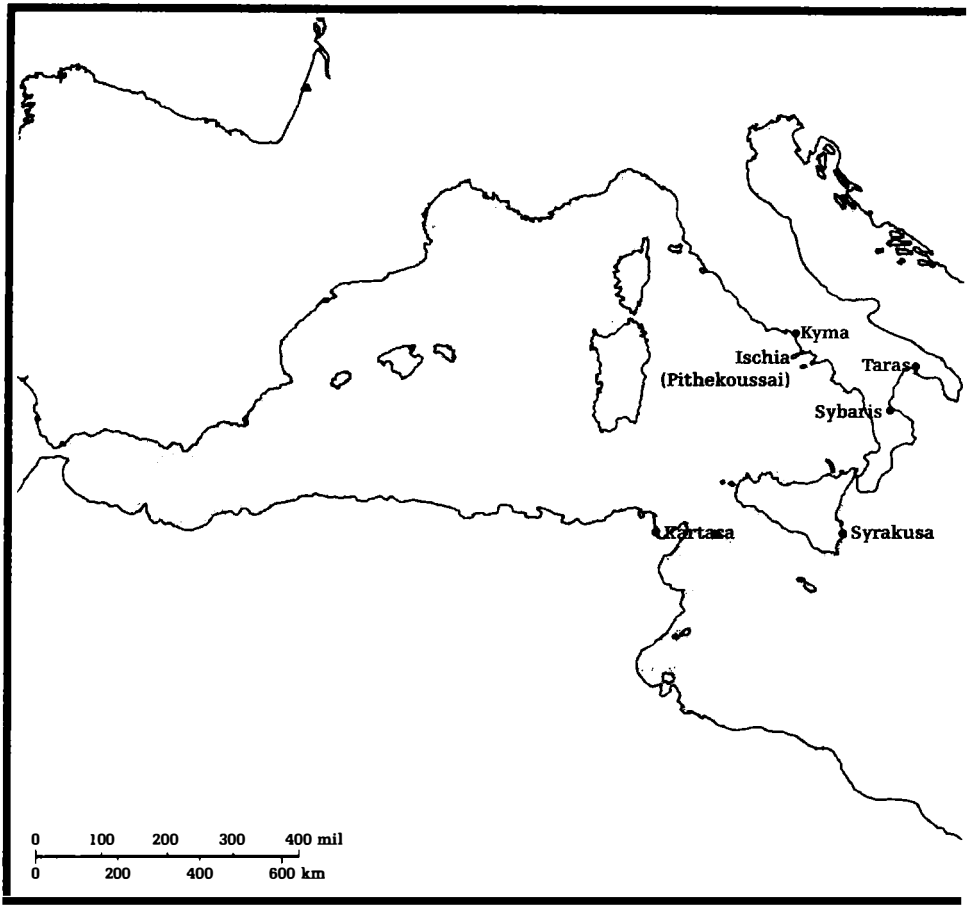
II

ODYSSEUS'UN MİRASÇILARI, İÖ 800-İÖ 550

1

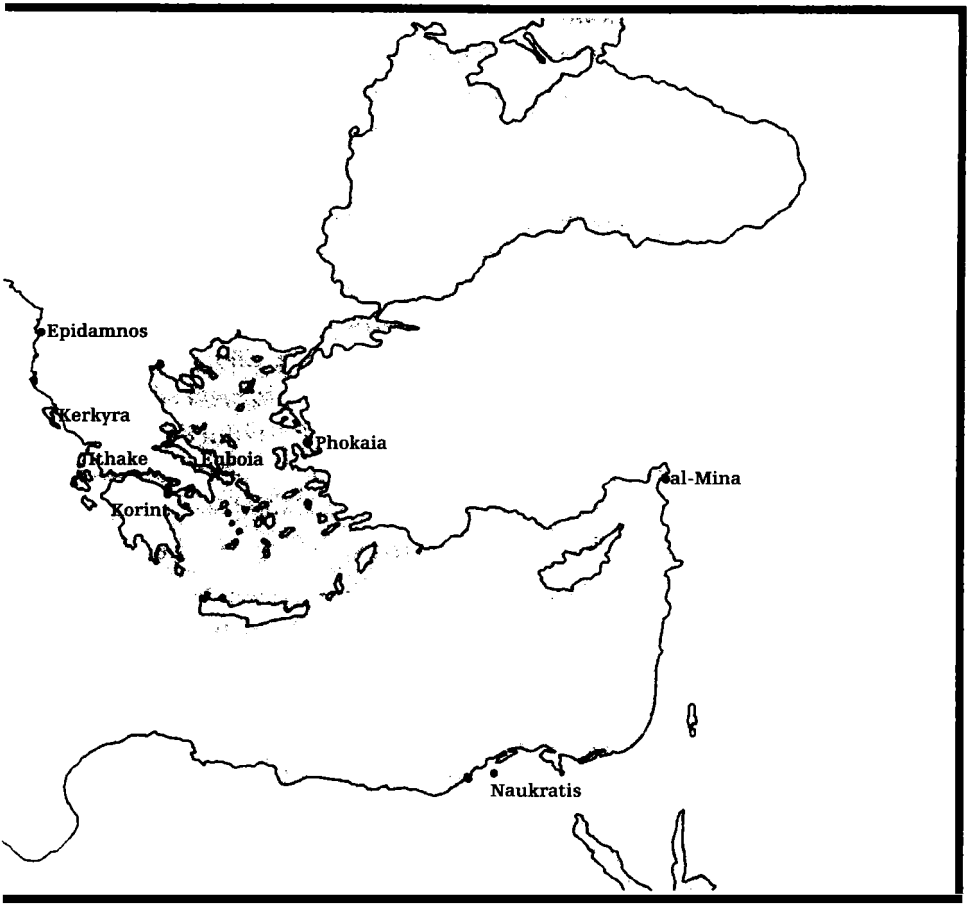
Erken dönem Yunanlarının Fenikeliler kadar güçlü bir kimlik anlayışına sahip olup olmadıkları belli değildir. Ancak 6. yüzyılda doğudan büyük bir Pers tehdidi belirdiği zaman Peloponnesos, Attika ve Ege'nin farklı farklı Yunanca konuşanları, paylaştıkları ortak özelliklere ağır bir vurgu yapmaya başladılar; bir Helen kimliği, batıdaki Etrüsk ve Kartaca donanmalarıyla yapılan şiddetli savaşlarla daha da pekişti.[1] Onlar kendilerini Helenler olmaktan çok Dorlar, Aioller, Arkadyalılar gibi farklı gruplar olarak algılıyorlardı. Dor isminin mağrur varisleri, kendilerini kuzeyden gelen yeni göçmenler olarak gören Spartalılar vardı. Daha kadim Yunanların yenilmez soyu olduklarında ısrarlı Atinalılar vardı. Khios (Sakız), Lesbos (Midilli) ve Asya kıyısında, Ege'nin her yerindeki yeni yerleşimlerde zenginleşmekte olan İonyalılar vardı. "Yunanlar" sadece, başta Etrüskler arasında olmak üzere her yerde geçer akçe olan Yunan tanrıları ve kahramanlarının masallarını seven kişiler olarak tanımlanamaz; ne de Yunanlar, şu anda Yunanistan olarak adlandırdığımız ülkenin tüm sakin-

1 I. Malkin, *The Returns of Odysseus: Colonisation and Ethnicity*, Berkeley/Los Angeles, 1998, s. 17.

lerini kendi soylarından Yunanlar olarak tanımayı isterlerdi, zira adalar ve kıyıların nüfusu içindeki daha erken dönemin yabancı halklarının kalıntılarını "Pelasglar" veya "Surlular" genel adıyla tanımlıyorlardı; üstelik Yunanca konuşanların kendileri bile Ege ve Peloponnesos'tan dışarıya, 2500 yılı aşkın zaman kalacakları Küçük Asya'ya ve Sicilya, İtalya ve Kuzey Afrika'ya göç etmekteydiler.

Bu büyük Diaspora'nın nasıl, ne zaman ve niçin yaratıldığı erken Demir Çağı Akdeniz'inin en büyük muammalarından biridir hâlâ. Kesin olan husus, İspanya kadar uzak batıya ve Suriye kadar uzak doğuya kadar insanların yanları sıra mallarını ve tanrılarını, üsluplarını ve düşüncelerini getirerek, bölgeyi dönüşüme uğratmış olduğudur. Yunanlar halkların ve eşyanın bu hareketini, tohumlarını Akdeniz'e saçan kadim atalarının çoğunlukla karmaşık ve çelişkili masallarında hatırlıyorlardı: Zaman zaman

bütün halkların yüzlerce millik mesafeleri aşmak üzere gemilere bindirildiği belirtiliyordu. Efsaneler, bu kahramanların yaşadığı varsayılan uzak bir geçmiş hakkında olmaktan çok, ne zaman anlatıldıkları ve yayıldıkları hakkında bilgi verir.[2] Uzak ataları tanımlamanın yanında, yer ve halk adlarını bu uzak atalarla bağlantılandırmak konusunda bir saplantı oluşmuştu; bu ataların, bugün bir dizi hatalı etimoloji ve fantastik olgu olarak bildiğimiz hareketlerinin haritası bu şekilde çıkarılabiliyordu.

Antik Yunanlara göre, Troya'nın çöküşü sadece Mykenai ve Pylos'un destansı dünyasının yıkılışının sonucu değildi. Bu olay aynı zamanda, Yunanların Akdeniz ve ötesinde gezinmeye başladıkları an olarak da ha-

2 *Age.*, s. 22; ayrıca D. Briquel, *Les Pélasges en Italie: recherches sur l'histoire de la Légende*, Roma, 1984; R. Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, Londra, 2008.

tırlanıyordu; denizcilerin açık denizlerin –şarkı söyleyen Sirenler, büyücü Kirke, tek gözlü Kikloplar gibi canlı– tehlikeleriyle yere serildiği bir çağdı bu. Homeros'un *Odysseia*'sında ve Troya'dan dönen kahramanların diğer masallarında (*Nostoi* yani "dönenler" olarak bilinen bir grup adam) kaydedilen fırtınalarla çalkalanan denizler, fiziksel sınırları ancak müphem biçimde betimlenen son derece belirsiz yerler olarak kalıyordu. Dalgaların tanrısı Poseidon, Odysseus'tan hiç hoşlanmıyordu ve onun çelimsiz teknesini hiç durmadan açık denizde paramparça etmeye çalışıyordu: "ama tekmil tanrılar o gün acıdılar ona, /Bir Poseidon vardı ona acımayan, / çok içerliyordu tanrıya denk Odysseus'a...", hele Odysseus, onun canavar oğlu tepegöz Polyphemos'u öldürdüğü zaman iyiden iyiye kin bağladı.[3] İster batıdaki Odysseus olsun, ister Libya ve Mısır'daki Spartalı Menelaos, gezginlerin nihai amacı yurtlarına dönmekti. Yurtlarının ötesindeki dünya baştan çıkarıcılıklarla, lotos-yiyenlerin adalarıyla ve Kalypso mağarasıyla doluydu; ama kayıp kocasını bekleyen Kraliçe Penelope'nin, içip eğlenen taliplerini savuştururken iğ eğirip başında oturduğu aile ocağı gibisi yoktu. Homeros üzerine yazan klasik Yunan yorumcuların, *Odysseia*'da söz edilen yerlerin birçoğunu, özellikle Güney İtalya ve Sicilya civarındaki suları tanımlayabildikleri konusunda hiç kuşkuları yoktu: Skylla ve Kharybdis'in tehlikeli suları sonunda güçlü akıntılı Messina Boğazı olarak tanımlanırken, Lotos-yiyenlerin adası, bugünkü Tunus kıyısı açıklarındaki Cerbe'ye benziyordu. Kerkyra (Korfu), Odysseus'un adanın kıyılarında gemisi battıktan sonra serüvenlerini anlattığı ve acınacak haldeki çıplaklığı içinde onun soyluluğunu gören güzel kızı Nausikaa'nın yardımını aldığı Kral Alkinoos'un toprakları olarak kabul ediliyordu.[4] Kim olursa ve ne zaman yaşamış (belki İÖ 700 civarında) olursa olsun, Homeros asla coğrafyasında emsalsiz bir şahsiyet değildi. *Odysseia*'yı erken Yunan denizcileri açısından bir Baedeker rehberi olarak ele almak son derece baştan çıkarıcı olabilir; aklı başında araştırınacılar ve denizciler, serüvenlerinin destanının tarihsel gerçekliği barındırdığı varsayımıyla, Odysseus'un rotasının izini sürmeye de çalışmışlardır.[5] Ne ki, Homeros'un denizleri, gerek Akdeniz gerek Karadeniz'e ilişkin bilgileri muhtemelen Atlantik Okyanusu sularıyla bir kokteyl halinde karıştırılmasıyla oluşturulmuş bir hayaldir. Sözgelimi, Kirke'nin yaşadığı Aiaia Adası, ismine bakılırsa doğuda, şafağa doğru bir yerde bulunuyor gibi görünür. Homeros'un

3 *Odyssey* 1: 20, 5: 291, 5: 366 (Kitap boyunca *Odysseia*'dan yapılan alıntılar Azra Erhat ve A. Kadir çevirisi, Can Yayınları baskısından alınmıştır.)

4 Malkin, *Returns of Odysseus*, s. 4, 8.

5 Başta Fransız Homeros araştırmacıları Victor Bérard ve oğlu Jean Bérard'ın eserlerinde olmak üzere: J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris, 1957, s. viii, 304-309.

neredeyse çağdaşı olan şair Hesiodos, bunun yerine Kirke'nin İtalya'ya yakın yaşamış olması gerektiğine karar vermişti. Akdeniz haritası şairlerin elinde sınırsızca şekillendirilmeye açıktı.[6]

Yunanlar ve komşuları, Troya'nın düşüşünden sonraki yüzyıllarda halkları hareket etmeye zorlayan ihtilaçların farkındaydı ve göçlerin öyküsünü, soyundan geldikleri tekil kişilerle özdeşleştirerek kişiselleştirdiler. Zaman içinde defalarca tekrarlanarak, Romalıların soyunun, Yeraltı Dünyası'na yolculuk başta olmak üzere serüvenleri Odysseus'un yaşamından kopya edilmiş deneyimlerle uzayıp giden Troyalı gezgin Aeneas'tan geldiğine ilişkin belirli inançta doruğuna varacak bir destandı bu. Fakat ayrıca bir de, kendi soylarının Odysseus'a (*Uliśe* olarak tanıdıkları ve Latince "Ulysses"e kaynaklık eden) veya Aeneas'a dayandığına inanan Etrüskler vardı. Yunan ve Troyalı kahramanlar, Yunanların telif haklarını kendilerinde alıkoyamadıkları bir Akdeniz efsaneler külliyatının parçası haline geldi. Ne de olsa, Homeros öykünün ancak küçük bir parçasını anlatmıştı: *Ilyada*'da Troya kuşatmasının sadece birkaç günü, *Odysseia*'da ise tekil bir kahramanın uzun yolculukları ve babasını arayan oğlunun serüvenleri anlatılıyordu. Boşlukları doldurmak için bolca fırsat ve 7. yüzyılda Hesiodos'tan Atina'nın büyük oyun yazarlarına varıncaya dek, eve dönüşünün ardından Agamemnon'un Mykenai'deki iktidar mücadelesi ve hamamda öldürülüşüyle ilgili trajik anlatılarıyla, Yunan yazarlarının yararlanabileceği bir dolu sözlü gelenek vardı. Troya döngüsünün hızlı yayılımının en açık kanıtı vazo resimleri, nakışlı aynalar ve yalnız Homeros'un kaydettiği öykülerle kalmayıp, Troya Savaşı ve ertesinin başka yönlerini gösteren diğer objelerde bulunabilir; bunlar daha İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkar ve 600 civarından itibaren Yunan çömleklerinde *Odysseia*'ya özgü sahneler teşhis edilebilir; Sirenlerin öyküsü ile biraz daha sonrasında büyüleyici Kirke'nin masalı da bunlara dahildir.[7]

Odysseia'nın tuhaf bir özelliği, kahramanın yanaştığı sahillerin sisli konumu değil, yurdunun merkezden uzak konumuydu. İthake, Miken dünyasının en uzak ucunda, hiç kuşkusuz, Güney İtalya'ya gitmeye cesaret eden erken Miken tüccarları açısından bir atlama noktasıydı. İthake ile diğer İon Adaları'nın ötesinde Kerkyra bulunuyordu; oradan kısa bir deniz yolculuğu gemileri Güney İtalya'ya taşıyarak, İÖ 706'da yerli Güney İtalyanların önceki yüzyıllarda çok sayıda Miken çömleği edinmiş olduğu Scoglio del Tonno'ya çok yakın bir yerde kurulan Taras'taki Sparta kolonisine ulaşmayı sağlıyordu. 800'den sonra, Korinthos ve Euboia'dan çömlekler Batı Ege'de İthake'ye gelmeye başladı ve birçok Korinthos çana-

6 Malkin, *Returns of Odysseus*, s. 186.

7 *Age.*, s. 41. M. Scherer, *The Legends of Troy in Art and Literature*, New York, 1963.

ğının bulunduğu küçük Aetos kenti, anlaşılan bir Korinthos durak yeriydi; burada, denizcilerin Girit kökenli kehribar boncuklar, bronz tılsımlar ve altın süslemeler gibi objeleri adak olarak sunduğu bir tapınak vardı.[8] Schliemann'ın Odysseus'un sarayını bulmak için gösterdiği cansiparane çabaya karşın, İthake'de gelişen bir Miken merkezinin varlığına ilişkin pek az kanıt bugüne ulaşmıştır. Fakat ada Bronz Çağı'nın sonundaki devrimle sarsılmadı; eski kült merkezleri gelişmeye devam etti; eski nüfusun ve alışkanlıklarının varlığını sürdürmesi, yurduna dönen bu kahramana dair öykülerin, tüm diğer Nostoi'lerden daha zengin oluşunu açıklayabilir. Polis'te Odysseus'a adanmış, 8. yüzyıl ortasından kalma bir tapınak vardır; daha sonraki yüzyıllarda Yunanlar, bu yerin Odysseus'un en sonunda adaya döndüğü zaman o noktada adadığı üç ayaklı sunağın anısına yapıldığına inandılar; inananlarının bıraktığı kendi üç ayaklı sunakları topraktan çıkarılmıştır.[9]

Homeros, Ege'nin ötesindeki denizlere tüccarlar tarafından yelken açılmakta olduğunun bilincindeydi. Gözüpek korsanları övüyor ve tüccarların kâr gözeten yöntemlerinden tiksiniyordu; bir Fenikeli tüccarı "çıkageldi Fenikyeli bir adam,/ berbat mı berbat, işi gücü yalan dolan, / çok insana kötülük etmiş dolandırıcının biri" olarak betimliyordu, çünkü bu "küçük suçlulardan" oluşan "çok hilekâr" bir ulustu.[10] Homeros, ideal mübadele biçiminin tüccarlar arasında ticaret değil de, soylu savaşçılar arasında alınıp verilen armağanlar olduğu eski günleri nostaljiyle hatırlar: "O Menalaos'a iki gümüş yunak, bir çift üç ayak, ve on altın talant vermişti." Homeros'un geleneksel davranış kurallarıyla düzenlenen epik bir toplum imgesi, Moses Finley'in Yunan tüccarların ticarileşmiş dünyasından önceki bir "Odysseus dünyası" tasavvur etmesine yol açtı.[11] Fakat Homeros'un kendisi de ikircikli dir. Hükümdarlar aynı zamanda tüccar da olabiliyordu. Tanrılar bile tüccarlar gibi ortaya çıkabiliyorlardı. *Odysseia*'nın başında Athena, Odysseus'un oğlu Telemakhos'un karşısına bir tüccar hükümdar görünüşüyle çıkmıştı: "Dinle beni, konuşacağım işte açık açık. / Adım Mentes, övünürüm Ankhialos'un oğlu olmakla, /kralıyım küreksever Tophosluların. / Geldim buraya gemiyle, yoldaşlarımla, / geçtim yaban diller konuşan insanlar arasından, / yolum şarap rengi denizde Temes'e doğru / ışıldayan demir verip tunç alacağım."[12] Temes'in Güney İtalya'da bir yer olduğu üzerinde genel bir mutabakat vardır; fakat dürüst olmak gerekirse, her yerde olabilirdi. Zira gerçek, Homeros vari radarın

8 Malkin, *Returns of Odysseus*, s. 68-72.

9 *Age.*, s. 68-69, 94-98; Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 181-182.

10 *Odyssey* 14:289; 15:416 [çev. Dawe].

11 M. Finley, *The World of Odysseus*, 2. basım, Londra, 1964.

12 *Odyssey* 1:180-5, Roger Dawe tercümesinde.

İtalya'ya nadiren uzandığıdır. Homeros ara sıra Sicilyalılardan söz ediyordu etmesine ama göndermelerin çoğu, *Odysseia*'nın ya esere sonradan yapılmış düzmece bir ekleme veya daha önce gelen versiyonun muazzam ölçüde bozulmuş bir hali olan yirmi dördüncü kitapta yer alır.

Odysseia'nın en ünlü paragraflarından birinde, Homeros, Odysseus'un adamlarıyla Kiklopların karşılaşmasını anlatır. Bu paragraf, Yunanların bütün o gösterişli kültürlerine karşın, yabancı ve ilkel halklarla temasa girdikleri zaman hissettikleri derin korkunun bir anlatısı olarak okunabilir. Homeros, uygarlığın niteliklerini yabanlıktan ayırt etmekte hiç güçlük çekmez. Kikloplar, "yoktur onların dernekleri, yasaları falan," diye anlatılır; toprağı ekmeğe zahmet etmeyip, ihtiyaç duyduklarını toplamakla yetinirler; mağaralarda toplumdan uzak, komşularını hiç umursamayan bir yaşam sürerler: "Herkes kendi evini yönetir, kendi karısını, çocuğunu, /umurlarında değildir hiç kimse, başkalarına aldırmazlar."[13] Onlar insan yerler ve yoktur tanrılara hiç saygıları.[14] Her şeyden çok da, ticaretin faydalarından bihaberdirler: "Yoktur bu Tepegözlerin aşı boyalı gemileri, / yapsalardı, giderlerdi gemilerle insanların kentlerine,/ alışveriş yaparlardı deniz yoluyla öbür insanlar gibi,/ getirip götürürlerdi bir sürü mal."[15] Bunun tersine, Athena, babasından haber soruşturmak için Telemakhos'a şu öğüdü verir: "Yirmi kürekçi bindir bir gemiye, / ama olsun dayalı döşeli bir gemi."[16] Deniz yoluyla hareketin doğal ve kolay olduğu bir toplumdu bu. Akdeniz'in diğer yerlerindeki toplumlar ile temasa geçmeye başlamış hareketli bir toplumdu; Yunanlar ve Fenikeliler, birlikte veya rekabet halinde, kendi geldikleri topraklarda bir rönesans yaratmakla kalmayıp yurtlarından çok uzaklarda kent temelli capcanlı toplumlar oluşturmaya başladılar; kendi yerleştikleri toprakların ötesinde, Akdeniz'in diğer toplumlarına yaptıkları etki muazzam oldu.

2

Egeli (özellikle Euboialı) Yunanlar ile Tiren Denizi'ne bakan ülkeler arasındaki temasın başlangıcı, büyük bir coşkuyla, "Batı uygarlığı açısından, antikçağda gerçekleştirilen hemen tüm diğer gelişmelerden daha kalıcı öneme sahip," bir an olarak betimlenmiştir.[17] Bu, yalnızca ilk Yunan tüc-

13 *Age.*, 9: 105-115.

14 *Age.*, 9: 275.

15 *Age.*, 9: 125-9.

16 *Age.*, 1: 280.

17 D. Ridgway, *The First Western Greeks*, Cambridge, 1992, [*L'alba della Magna Grecia*, Milano, 1984'ün gözden geçirilmiş baskısı]. Batı Yunanları üzerine daha sonraki literatür: G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, Londra, 1996; V.M. Manfredi ve L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1996; D. Puliga ve S. Panichi, *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra*

car ve yerleşimcilerin nüfuz ettiği İtalya toprakları için değil, geride bıraktıkları ticari merkezler olarak gelişen yurtları açısından da önemli bir andı: Euboia kentlerinin gölgede kalmasından sonra, narin Korinthos vazolarından binlercesini taşıyıp geriye madenler ve gıda maddeleri gibi hammaddeler getirerek bu seyrüsefere hâkim olmaya başladı; ve Korinthos'tan sonra da Atina benzer bir egemenlik rolünü 5. yüzyılda ele geçirdi. Bronz Çağı uygarlığının çöküşünden sonra Yunan topraklarının büyük rönesanslarını yaşamalarını, Yunan zanaatkâr ve sanatçılarının gözdesi olan belirgin üsluptaki objeleri, Yunan sanatının uzak batıdaki İberyalılar ve Etrüskler arasındaki yerli sanatçıların gözünde referans noktası olmasıyla sonuçlanacak şekilde tüm Akdeniz'e yaymalarını sağlayan da işte bu dış kaynaklar ve temaslar oldu. Yunan uygarlık tarihini Orta ve Batı Akdeniz sularına fazla önem vermeden Atina ve Sparta'nın yükseliş öyküsü olarak yazmak, İtalyan Rönesans tarihini, sanki her şey Floransa ve Venedik'te olmuş gibi yazmaya benzer.

Vivara Adasındaki çömlek buluntularından yola çıkarak söylemek gerekirse, Yunanlar ile Napoli Körfezi arasındaki ilk temas Miken çağlarına kadar uzanır. Euboialılar İÖ 750 civarında komşu Ischia Adasında bir üs kurdular. Bronz Çağı'ndaki öncüllerinin adımlarını bilinçli bir tutumla izlediklerine ilişkin hiçbir işaret yoktur; bununla birlikte, Demir Çağı İtalya'sındaki ilk Yunan yerleşiminin Tiren Denizi'nin oldukça içlerinde yer alması olgusunda tuhaf bir şeyler vardır. Çok geçmeden onu, aynı körfezdeki Kyma'da (veya Cumae) bir anakara yerleşimi izledi.[18] Yarım yüzyıl sonra Spartalılar İtalya'nın topuğunda, İon Adalarından ve Korinthos Körfezi'nden deniz yoluyla kolayca ulaşılabilecek bir mesafedeki Taras'ta (Taranto) bir koloni kurdular ve bu, İtalya toprağında deneme amaçlı ilk yerleşim yeri olarak çok daha mantıklı bir konumdu. Gene de, Fenikelilerin bundan önceki dönemde bile Kuzey Afrika'ya ve Cebelitarık'ın ötesindeki Tartessos'a kadar yelken açtıkları bilinen bir şeydi. Bu uzun, ihtiraslı güzergâhların mantıksal temeli, ister Toskana ve Sardinya'nın bakırı ve demiri, ister Sardinya ve Güney İspanya'nın gümüşü olsun maden arayışıydı. Fenikelilerin Tartessos yolculuklarının bir geç dönem Yunan anlatısı, bu tüccarların zeytinyağını batıya nasıl götürüp ardından "buralardan ayrılırken, yalnız tüm ihtiyaç duydukları eşyayı değil, çıpalarını bile gümüşten yapmak zorunda kalacak kadar büyük miktarda gümüş aldıklarını," anlatarak, uzak batıdan edinilebilecek servete duyduğu hayreti dile getiriyordu.[19] Ve görüleceği gibi, bu sularda Yunanlar ve Fenikeliler ara-

mito, arte e memoria ve S. Panichi, *Un' altra Grecia: le colonie d'Occidenta tra mito, arte e memoria*, Torino, 2005; ayrıca, Lane Fox, *Travelling Heroes*.

18 Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 160.

19 Aktaran Ridgway, *First western Greeks*, s. 99.

sında dostça temasların kanıtları, bu deniz güzergâhlarının açılışının bir dereceye kadar ortak girişim olduğunu düşündürecek kadar boldu; gerçi Kartaca ve Kyma gibi büyük yerleşimler kendilerine özgü etnik kimlik ediniyorlardı (Yunan kentleri örneğinde bunlar Yunanlar değil Euboialılar, Dorlar veya İonlardı).

Euboia'yı Ischia'ya bağlayan güzergâhın her iki ucu da gizemlidir. "Karanlık Çağ"ın uzun gerilemesinin ardından denizaşırı ticaret ve yerleşimin ilk büyük merkezinin neden Euboia olduğu henüz anlaşılamamıştır.[20] Euboia, Yunan anakarasına paralel, upuzun ve ormanlık bir adadır; Hesiodos o dar kanalı geçerken duyduğu mantıksız dehşeti betimlemiş olsa da, anakaraya mesafesi en fazla 5 mil kadardır. En muhtemel açıklama, iki büyük kenti olan Khalkis ve Eretria'nın mükemmel doğal kaynaklara hâkim olması ve bunları Atina ve Korinthos'a kadar yerel ticarette kullanmasıdır. Euboia, adanın gemi yapımcıları için temel önemdeki kereste açısından zengindi; aslına bakılırsa, –7. veya 6. yüzyılda tanrılara övgü olarak yazılmış Homeros üslubunda yazıldığı kabul edilen bir dizi şiir olan– Homeros vari İlahiler'den Apollo'ya adanmış bir tanesi, bu adayı "gemileriyle nam salmış," olarak betimliyordu. Şarap bir diğer kaynaktı; erken Yunanca *woinos* sözcüğü İtalya'ya aktarıldı, buradaki Etrüskler de bunu Romalıların *vinum* olarak duyduğu bir sözcüğe dönüştürdü.[21] Kentlerinden biri olan Khalkis'in adı, bölgenin bir bakır (*khalkos*) kaynağı olduğunu düşündürür ve Euboia'daki Lefkandi'de bulunan üçayak dökümünde kullanılan kalıplar İÖ 10. yüzyıl sonuna tarihlenir. Lefkandi o zamanlar gelişmekte olan bir merkezdi. Burada yapılan kazılarda, ucundaki apsisiyle büyük bir bina ortaya çıkarılmıştır; 45 metreye 10 metre boyutlarındaki yapı İÖ 950'den önceye tarihlenir; taş temeller üzerine kerpiçten inşa edilmişti, çatısı ise sazdan yapılmaydı. Burası, parçaları günümüze kadar ulaşan keten bir pelerine sarılmış, yanında demir kılıcı ile kargısı ve öteki dünyaya kadar kendisine eşlik eden üç atla birlikte defnedilmiş büyük bir savaşçının mozolesiydi. Binada ayrıca, altın takıları, bronz ve demirden yapılma iğneleriyle birlikte bir de kadın gömüsü bulunuyordu.[22]

Euboialılar bütün çabalarını Ischia'ya yöneltmediler. Aslı aranacak olursa, amaçları Khalkis ve Eretria'yı Batı ve Doğu Akdeniz ticaret ağları içinde orta noktalar haline getirmekti. Daha 11. yüzyıl sonu gibi erken bir tarihte, Lefkandi'ye Suriye kıyısından seramikler geliyordu; İÖ 825 civarında el-Mina'da bir ticaret tezgâhı kurulmasıyla Suriye'yle kurulan

20 Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 52-69.

21 *Age.*, s. 159.

22 Ridgway, *First Western Greeks*, s. 17; Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 55-59.

bağlar pekiştirildi. Burası II. Dünya Savaşı öncesinde Sir Leonard Woolley tarafından kazıldı; Woolley, burasının pusulanın her yönüne bakan –doğuda güçlenen Asur İmparatorluğu'na, aşağıda Sur ve Sayda kıyısına, ama aynı zamanda denizin ötesinde *Yavan*, "İonya", Yunanların topraklarına açık– bir ticaret ve sanayi merkezi olduğunu açıkça gösterdi.[23] Suriye, Güney Anadolu ve Nil Delta'sına erişimi sağlayan Kıbrıs ile bağları daha da yakındı. Burası, sahilde yaşayan tüm kültürlerin buluştuğu bir yerdi; Kition'daki Fenike kolonisi, Yunan yerleşimciler ve tüccarlarla yeterince rahat bir şekilde bir arada var olabiliyordu. Euboia'daki yerleşimlerde Kıbrıs'tan bir bronz topuz başıyla, Mısır veya Levant kökenli altın, fayans, kehribar ve neceftaşı objeler bulunmuştur.[24] Lefkandi'deki savaşçı mezarında bulunan ince kumaş parçaları, burasının yüksek kalite dokumaların bir diğer çekim kaynağı olduğuna işaret eder; Suriye kıyısının kumaş ve kumaş boyası kaynağı olarak şöhreti, Yunanların gözlerini Levant'a çevirmesine yol açıyordu. Tüm bunlar Euboia'yı 9. yüzyılda, kısmen Helenleşen Kıbrıs dışarıda tutulursa, Yunan dünyasının en müreffeh kesimine dönüştürdü. Daha az belirgin olan, bu malları Euboia'ya kimin getirdiğidir. Euboia'daki ekonomik patlama, Khalkisli ve Eretrialı denizcilerin 8. yüzyılda Ischia'daki yerleşimlerini kurmalarından önce başladı. Muhtemelen Kıbrıs ve Levant'tan gelen tüccarların Yunanlarla hiç ilgisi yoktu; Fenikeliydiler; bu da erken Yunan şairlerinin Fenikeli tüccarlar ve etkili teknikleri hakkındaki bilgilerinin kaynağını oluşturacaktı.

Diğer gizem, Euboialıların Kıbrıs ve Levant'tan edindikleri malların karşılığında ne satın alabildikleridir. Batıya giden güzergâhlara açıldıkça, bakır ve demir gibi maden arzına erişim kazandılar, zira yerel kaynaklar anlaşılan Euboialılar arasında doğu mallarına yönelik artan talebi karşılamakta yetersiz hale gelmişti. Gelgelelim, yükümlülüklerini çoğunlukla toprakta bariz bir kayıt bırakmayan maddelerle karşılıyorlardı: Getirdikleri çuvallar dolusu tahıl, şarap ve zeytinyağı dolu amforalar, parfüm içeren ağzı tıpalı kavanozlar gibi. Çömlekleri İsrail krallığı veya Güney Anadolu'daki Kilikia kadar uzak yerlere ulaştığı zaman, tasarımları beğeni kazanmış olabilirse de, asıl önemli olan içinde ne taşıdıklarıydı. Ve ardından, bu ticaret düzenli hale geldikçe, doğulu lüks mallara gitgide daha çok ödeme yapma zorunluluğu, ödemede kullanılabilecek madenler ve diğer mallar için yeni arayışları getirdi; ve bu da Euboialıları Tiren Denizi sularına kadar götürdü. Sardinya ile, Euboia kökenli ya da en azından Euboia stilinde çömlek buluntularıyla belgelenen, dolaysız veya dolaylı temaslar vardı. Daha da iyisi, Toskana kıyıları ve iç kesiminin demir kay-

23 L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, s. 172-188.

24 Ridgway, *First Western Greeks*, s. 22-24.

naklarıydı; burası Etrüsklerin zengin kent temelli kültürüyle yaklaşık aynı döneme denk düşen bir çağda, müreffeh köylerden oluşan bir bölgeydi. Dolayısıyla Euboialılar, başlangıçta tedrici bir süreç içinde, Tiren Denizi çevresindeki karalar ile, ilkin Fenikeli aracılarla, ardından kendi gemileriyle irtibata geçmeye koyuldular.

Ischia, Euboialıların seçtiği ve her nedense *Pithekoussai* yani "maymunlar diyarı" adını verdikleri üs oldu; adanın çekici yönlerinden biri üzüm bağları, diğeri de güvenli açık deniz koşullarıydı; Euboialı tüccarların Güney ve Orta İtalya ile İtalyan adalarının ürünlerinin kolayca peşine düşebilecekleri bir noktaydı.[25] Yaklaşık İÖ 750 ve 700'de, bugün Lacco Ameno adıyla bilinen yerde güçlenmekte olan bir ticari ve sınai üs vardı ve buradan iki sıra dışı buluntu bu uzak yerleşim ile Yunan dünyası arasındaki bağlara ışık tutar. Bir tanesi, Rodos'ta yapılan ve daha 10 yaş civarında ölmüş bir oğlanın mezarına konulmuş bir içecek kabıdır. Üretiminden sonra kupa şu neşeli kitabeyle süslenmişti:

> Nestor'un güzel bir içecek kupası vardı ama bu kupadan kim içerse,
> çok geçmeden parlak taçlı Afrodit'e arzuyla çarpılır.[26]

Nestor'un kupası, *Odysseia*'nın aktardığı üzere altından yapılmadır ama bu kupaya doldurulan şarap, altının tek başına sağlayamayacağı bir güce sahip oluyordu.[27] Bu kitabenin birçok çarpıcı özelliği vardır. Khalkis sakinlerinin rağbet ettiği Yunan alfabesi versiyonuyla yazılması, kitabenin de kupanın kendisi gibi Rodos'ta yapılmayıp, bu alfabeyi Euboia'ya gelen Fenikeli ziyaretçilerden öğrenmiş olan Euboialı Yunanlar tarafından sonradan eklendiği görüşünü destekler. Alfabeyi batıya, İtalya halklarına taşıyan Euboialılardı; bu nedenledir ki, Etrüsk alfabesine ve ondan türeyen Roma alfabesine hayat veren, Yunan dünyasında hâkimiyet kuran Attika versiyonundan çok onların versiyonu oldu. Bu altı ayaklı dizeler, Homeros üslubundaki külliyat dışında bugüne ulaşan yegâne 8. yüzyıl mısralarıdır. Bu dizeler, Nestor'a yaptıkları göndermeyle Troya Savaşı'nın arkaik Yunanların yaşamında ve düşüncesindeki merkezi rolünün ek kanıtlarını verir. Isciha'da cenaze ayinleri sırasında boşaltılmalarının ardından mezarlıkta atılmış olarak küçük parfüm kavanozları olan *aryballoi*'den bolca keşfedilmesi de, ister doğrudan ister Khalkis ve Eretria üzerinden olsun Rodos'la bağlantıyı doğrular.

Lacco Ameno'dan ikinci çarpıcı buluntu, kenarına bir gemi enkazı resmedilmiş bir *krater* yani derin olmayan vazodur. Bu da türünün ilk obje-

25 Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 138-149.

26 Ridgway, *First Western Greeks*, s. 55-56, şek. 8-9; Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 157-158.

27 *Odyssey*, 3:54, çev. Dawe.

si, bir İtalyan yerleşiminde bugüne ulaşan ilk resimli anlatı örneğidir; ve yerli yapımdır. Daha sonra Korinthos çömleklerinde resmedilene benzer bir gemi alabora olmuştur ve denizciler canlarını kurtarmak için yüzmektedir, ama içlerinden biri boğulmuş, diğeri de devasa bir balık tarafından yutulmak üzeredir. Başka bir imge, kuyruğu üzerine dikilmiş besili bir balığı gösterdiğinden, kaçamamış olduğu anlaşılır. Burada, *Odysseia*'da veya yurtlarına dönen kahramanlara ilişkin diğer efsanelerde tanınabilecek hiçbir şey yoktur; burada anlatılan, denize çıkan ve asla geri dönmeyen gerçek insanlar hakkında yerel ve çok bilinen bir hikâye olabilir. Mezarlardaki diğer kanıtlar da, Pithekoussai'nin sakinleri için deniz seyrüseferinin önemine tanıklık eder. Bazı vazolar güneydeki Etruria'dan gelmedir ve *bucchero* olarak bilinen düz siyah üsluptadır; bu vazolara zarafetini kazandıran, bezemelerinden çok biçimleriydi. Doğu ile bağlantılar özellikle güçlüydü; 8. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait mezarların yaklaşık üçte biri, Levant kökenli veya Levant etkisinde imal edilmiş objeler içeriyordu.[28] Bir çocuk mezarında bulunan, İÖ 720 civarında bir tarihe ait bokböceği muskası Firavun Bocchoris'in adını taşır ve aynı firavundan söz eden, Tarquinia'daki Etrüsk sit alanından bir de fayans vazo içerir; dolayısıyla, bu geminin Mısır'dan yola çıktığını, muhtemelen Fenike veya Suriye'de bulunan el-Mina'daki yerleşim üzerinden Yunanistan'a, oradan da Tiren Denizi'ne ilerlediğini çıkarabiliyoruz; ayrıca Pithekoussai kesinlikle bu hattın son durağı değildi, zira tüccarlar maden zengini Toskana kıyısına varıncaya dek yollarına devam ediyorlardı. Tıpkı denizaşırı çalışan Fenikelilerin eninde sonunda Levant Fenikelilerden daha meşgul tüccarlar haline gelmeleri gibi, uzak batıdaki Euboialılar da Suriye, Rodos, İonya ve sonunda da Korinthos'u Pithekoussai'ye bağlayan, kendilerine ait canlı bir ticaret ağı kurdular.

Pithekoussai halkı tüccardı, ancak aynı zamanda kadınıyla, erkeğiyle zanaatkârdı. Ischia'da hiç maden bulunmadığı düşünülürse, bir parça demir cürufunun muhtemelen Elbe kökenli olması adanın Etruria ile bağlantısının önemini vurgular. Potalar da bulunmuştur ve bugüne ulaşan küçük boylardaki tel ve külçelerden anlaşıldığına göre, bronzun yanı sıra demir objeler de imal ediliyordu. Bu, en iyi tahminle 8. yüzyıl sonunda 4800-9800 arasında nüfusa sahip, çok çalışan bir göçmenler topluluğuydu. Böylelikle bir ticaret menzili olarak kurulan yer, sonunda yalnızca Yunanların değil, Fenikeliler ile anakara İtalyanlarının da yurt edindiği hatırı sayılır bir kente dönüştü. Bir çocuğun kalıntılarını içeren bir kavanoz, bir Fenike simgesine benzer bir işaret taşır.[29] Sırf Pithekoussai'nin bir Yunan

28 Ridgway, *First Western Greeks*, s. 57-59, 115.

29 *Age.*, s. 111-113, ve şek. 29, s. 112.

temeli olduğu için, buranın yalnızca Yunanlar veya bilhassa Euboialılar tarafından iskân edildiğini varsayamayız. Beraberlerinde üsluplarını ve tekniklerini getirdikleri sürece, ister yaklaşık İÖ 725'e gelindiğinde Kyma yakınlarına yerleşmeye başlayan Korinthoslu çömleği, ister doğu mallarının özlemini çeken İtalyan halklarının ihtiyaçlarını karşılayan Fenikeli oymacılar olsun, yabancı zanaatkârlara da kucak açılıyordu. Pithekoussai böylelikle "Doğululaşan" üslupların Batı'ya akıtıldığı bir kanal haline geldi. Pithekoussai sakinleri, Güney Etruria'nın Veii, Caere ve Tarquinia gibi yerlerdeki büyüyen köy topluluklarının Doğu mallarına ne kadar aç olduklarını gözlemlediler ve Kuzey Etruria'nın madenleri karşılığında erken Etrüsklere istediklerini sattılar. Etruria'nın hemen güneyindeki Tiber Irmağı karşısında yedi tepe etrafında kümelenen bir köyler topluluğunun farkında olup olmadıklarına ilişkin bilgilerse daha az kesindir.

3

Thukydides, Euboia kentlerinin "Lelantin Savaşı" batağına nasıl saplandığını anlatır; ona kalırsa bu, Peloponnesos Savaşı'ndan önce Yunanlar arasındaki en ciddi ve ölümcül savaştı. Fakat savaşın tarihini belirlemek olanaksızdır ve olup bitenler hakkında çok az ayrıntı vardır; Lelantin Ovası altındaki bakır ve demir yataklarının denetimiyle veya ovanın üzüm bağları ve otlaklarıyla ilgili bir çekişme olabilir.[30] Her ne olduysa, 700 yılına gelindiğinde Euboia doruğunu geride bırakmıştı. Erken gelişmiş bir öncü olan Euboia, Korinthos gibi diğer merkezler ciddi rakiplere dönüştüğünde önderliğini korumayı başaramadı. Batıya yönelik ticaret Korinthos'un refahının kaynağı oldu. Homeros da bu kenti *aphneios* yani "zengin" olarak tanımlıyordu.[31] Gelenekselci 5. yüzyıl şairi Pindar, Olimpos Manzumeleri'nde "Talihli Korinthos'u tanıyacağım, Berzah'taki Poseidon portikosu" der.[32] 5. yüzyılda Korinthos yüzölçümü ve nüfus olarak Atina'nın sadece üçte biri kadardı; ancak coğrafi konumundan yararlanarak Ege çapında ticaretten olduğu gibi, Yunanistan'dan batıya, Adriyatik, İon ve Tiren denizlerine yapılan daha da büyük ölçekli ticaretten yüksek kazanç sağlamayı başardı. Kuzey Yunanistan'ı Peloponnesos'a bağlayan güzergâhın iki yanına oturan Korinthoslular, aynı zamanda berzahtan geçen kara ticaretinden de yararlanıyordu.[33] Muhtemelen hâlâ Akrokorint'in

30 Lane Fox, *Travelling Heroes*, s. 169-170.

31 *İlyada*, 2:570, krş. Thukydides 1.13:5; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 BC*, Oxford, 1984, s. 1; M.L.Z. Munn, "Corinthian trade with the West in the classical period" (Bryn Mawr College doktora tezi, University Microfilms, Ann Arbor MI, 1983-1984), s. 1.

32 Pindar, Olmpian Ode 13; C.M. Bowra, çev., *The Odes of Pindar*, Harmondsworth, 1969, s. 170.

33 Thukydides, I. 13.

sarp hisarının altında bir köyler kümesi olan yerleşimin sakinleri, Korinthoslu İlk-Geometrik (Proto-Geometrik) çömlekçiliğin Boiotia'ya ulaştığı yaklaşık İÖ 900'de daha geniş bir coğrafya ile temas kurmuşlardı; 800'e gelindiğinde, epeyce büyük miktarda Korinthos çömlekleri, adak sunuları olarak Delphoi'ye ulaşıyordu.[34] 8. yüzyıl ortasına gelindiğinde, bol sayıda Korinthos çömleği Pithekoussai'ye geliyor ve oradan erken Etruria'nın köylerine giden ticaret güzergâhlarına aktarılıyordu.[35] İÖ 7. yüzyılda Korinthoslular, biri Korinthos Körfezi'ndeki Lechaion, ikincisi de Saronikos Körfezi üzerinden Ege'ye erişimi sağlayan Kenchreai'de olmak üzere berzahın her iki yanında limanlarını geliştirmişlerdi; burada sular daha sakindi ancak Korinthos'tan erişim daha uzun sürüyordu. En az bu kadar önemli olan bir gelişme de, Korinthoslu kölelerden oluşan ekiplerin tekneleri kara üzerinden bir limandan diğerine kaydırdığı büyük bir gemi kızak yolu olan *diolkos*'un inşasıydı. Bu *diolkos*'u bir cinsel edime benzetecek hayal gücüne sadece Aristophanes sahipti: "Berzah'la olan bu iş nedir? Nasıl Korinthoslular gemilerini diolkos üzerinden kaydırıyorsa, dürtüyorsunuz penisinizi bir aşağı bir yukarı!"[36] Gerek doğu gerek batıyla –Khios [Sakız], Samos [Sisam], Etruria- canlı temaslara ilişkin kanıtlar, bizzat Korinthos'taki kazılarda bulunan seramiklerde mevcuttur.[37] Thukydides, "Hellas'ta inşa edilen ilk trireme'lerin* Korinthos'ta yapıldığı söylenir," diyerek, Korinthos'un bir gemi inşa merkezi olduğunu doğrular.[38]

Korinthos tiranı Periandros, İonya ve Mısır'a kadar uzanan bir ittifaklar ağı kurmak amacıyla Küçük Asya kıyısındaki Miletos'un hükümdarıyla 625-600 arasında bir antlaşma yaptı; tiranın yeğeni olan Kypselos'a, Periandros'un iş ilişkisine girdiği bir firavunun adından yola çıkılarak Psammetichos lâkabı takıldı. Nil Deltası'ndaki Naukratis'te bir İon ticaret yerleşimi gelişmesinin üzerinden çok geçmeden, burada Korinthos çömlekleri belirmeye başladı.[39] İÖ 6. yüzyıl ortasına gelindiğinde İtalya ve Sicilya'daki Yunanlar Korinthos çömleklerini tüm rakiplerine tercih ediyorlardı. Kartacalılar 8. yüzyıl sonunda Korinthos desenlerini taklit ediyorlardı ve ardından otantik Korinthos çömleklerinin küçük çaplı istilası-

34 Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 84-85, 89.

35 Ridgway, *First Western Greeks*, s. 89.

36 Aristophanes, *Thesmophoriazousai*, II. 647-648.

37 L.J. Siegel, "Corinthian trade in the ninth through sixth centuries BC", 2 cilt, Yale Universitesi yayımlanmamış doktora tezi, University Microfilms, Ann Arbor, MI, 1978, c. 1, s. 64-84, 242-257.

* Üç sıra kürekli savaş gemisi (ç.n.)

38 Thukydides, 1:13; Siegel, *Corinthian trade*, s. 173.

39 Herodotos 1:18.20 ve 5:92; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, Londra, 1956, s. 50-51; Siegel, *Corinthian Trade*, s. 176-178; ayrıca, M.M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age* (*the Cambridge Philololgical Society*'ye ek, no.2, Cambridge, 1970), özellikle s. 37.

na uğradılar. Estrüskler ise, Korinthos çömlekçilerinin bugüne ulaşan en nadide örneği olarak görülen, yaklaşık İÖ 650'ye ait Chigi vazosu gibi en iyi parçaları almak konusunda seçici davranıyorlardı. Atinalılar İtalya'ya çömlek ihracatına ancak 6. yüzyılın akışı içerisinde hâkim oldular.[40]

Hiç kimse doğu ve batıyla gelişen bu bağlantıların, ne denli şık olursa olsun tek başına Korinthos çömleklerine olan taleple sürdürülebileceğine gerçekten inanmaz; ne de olsa, kent içerisinde çömlek üretimine ayrılan yer büyük değildi. Bu çömleklerin büyük bölümü, kan kırmızısı, menekşe, alev kırmızısı ve deniz yeşiline boyanmış halılar, battaniyeler ve ince keten kumaşların muhtemelen en muteber malları oluşturduğu, bozulabilir ürünlerle dolu gemilerin güvertesinde safra olarak taşınıyordu.[41] Bu tür malların üretimi boya malzemeleri tedarikine dayanıyordu ve burada Fenike moru tüccarlarıyla bağlantılar büyük önem taşıyordu. Temas noktalarından biri, Levant'ın el-Mina'sındaki ticaret merkeziydi; burada Yunanlar, Fenikeliler, Aramiler ve diğerleri kaynaşarak ticaret yapıyorlardı.[42] Ancak Korinthos'un gücü, çeşitliliğinde yatar. Tüccarları tarım ürünleri, mandıra ürünleri, kereste, narin kap kacak, kiremit fayanslar (Delphoi'deki tapınaklara o kadar çok gönderilmiştir ki, mermer çatılılar dışında oradaki hemen her yapıda Korinthos kil çatı kiremitleri vardır) alıp satıyorlardı. Küçük bronz objeler, daha İÖ 700 gibi erken bir tarihte Korinthos'un ünlenmesini sağlayan bronz ve demirden yapılma silahlar ve zırhlar gibi gözde ihraç mallarıydı.[43]

Başarının bedeli kıskançlık oldu ve komşular ile savaş esnasında, Lechaion'un Korinthos'un düşmanlarının eline geçtiği zamanki gibi durumlar yaşandı. Ancak Korinthos'un birçok komşusu ile elden geldiğince barışçıl ilişkiler sürdürmek olan genel politikası, 5. yüzyıl sonunda patlak veren Peloponnesos Savaşı'na dek böylece sürdü. Ne de olsa, denizde ve karada çatışmanın bir ticaret kentine hiçbir faydası olamazdı. Ne var ki, bu ticaretin Korinthos gemileriyle yürütülüp yürütülmediği o kadar açık değildir. Korinthos'ta, yaklaşık İÖ 460'dan itibaren Kartaca'da yapılmış çok miktarda amforanın keşfi, Korinthos ve tüm Batı Akdeniz arasında canlı bir ticaretin Korinthoslular ve Kartacalılar arasında paylaşıldığını düşündürür. Korinthos'a bu amforalarda taşınan ana ürünün, balık bağırsaklarından yapılan ve Fas'ın Atlas kıyısındaki Fenike ticaret menzili Kouass kadar uzaklara getirilen işlenmiş sos (*garon*, Latince *garum*) olduğu ileri sürülmüştür.[44] İÖ 8. yüzyıl sonu ve 3. yüzyıl ortası arasında

40 Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 105-106, 109-110.

41 Munn, *Corinthian trade*, s. 6-7; Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 101-105, 119.

42 Woolley, *Forgotten Kingdom*, s. 183-187.

43 Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 99, 120.

44 Munn, *Corinthian Trade*, s. 263-267, 323-325.

Korinthos'ta yapılan amforalar, Algeciras ve İbiza kadar batıdaki kesimlerin yanı sıra, Güney İtalya ile Sirenayka dahil olmak üzere Batı Akdeniz'in her yerinde bulunmuştur. Bu amforalar bir şeyle doldurulmak üzere yapılmıştı ve varlıklarının ortaya koyduğu şey, canlı bir tahıl, şarap ve zeytinyağı ticaretidir; Yunan anakarasının kıyı kentlerinin nüfusu arttıkça Sicilya gibi bölgelerin tahılına olan talep de büyüdü ve Korinthos Körfezi üzerinden, Yunanları batıdaki atalarının topraklarına bağlayan bir can kurtarma halatı oluşturuldu. Bu yeni duruma Korinthos, kentin denetimindeki bölgenin fazladan zeytinyağını ve şarabını Sicilya ve ötesindeki alıcılara satarak tepki gösterdi.[45]

Korinthos'un yükselişi antik Akdeniz ekonomisine ilişkin daha geniş meseleler doğurur. Moses Finley'e göre, refahın temelleri hayati ihtiyaçlara yönelik tarımda ve yerel ticarette yatar. Lüks emtia ticaretinin hacminin, Korinthos'ta ve daha sonra Atina'da görülebilen ekonomik büyümeyi yaratamayacak kadar küçük olduğunda ısrarlıydı. Finley, antropologların bu dönemdeki hediye alışverişinin kâr arayışından öncelikli olduğu görüşünü benimsedi. Gelgelelim kanıtlar tam tersini işaret eder.[46] Sözgelimi, Korinthoslular 6. yüzyılın ortasından itibaren bir gümüş sikke kullanmaya başladılar ve Güney İtalya'da keşfedilen sikke defineleri, bu sikkelerin 6. yüzyıl sonu gibi erken bir tarihten itibaren bile batıya doğru taşındığını ortaya koyar. Tanınabilir biçimdeki sikkeler Ege'nin karşı tarafındaki Lydia'dan geliyordu ve sikke kullanımı fikrini nereden aldığı açık olsa bile Korinthos'un gümüşü nereden edindiği hâlâ belirsizdir. Aslına bakılırsa, Korinthosluların sikke basımındaki ana itkinin, iki limanı ve *diolkos* kızaklarını kullanan tüccarların vergi ödemelerini düzenli hale getirmek olması mümkündür.[47] Her durumda, 600 yılına gelindiğinde tüccarlar artık sırf hediye alışverişi yapan temsilciler olmanın çok ötesine geçmiş durumdaydı.

Korinthos'un erken tarihinin iki ünlü şahsiyeti bu görüşü teyit eder. Biri, babası kentin daha önceki hâkimleri Bakkhiadai hanedanına karşı bir devrim yapmış olan Periandros'tur.[48] Periandros İÖ 627'den 585'e kadar Korinthos'u yönetti; bu ekonomik bakımdan bir altın çağdı. Ancak Herodotos ona gerçek bir tiranın habis niteliklerinden birçoğunu atfetmişti: Hakkındaki söylentiler, karısı Melissa'yı öldürttüğü ve cesediyle seviştiği yönündeydi; adadaki oğlunun ölümüyle gazaba gelerek, Kerkyra'dan

45 Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 136.

46 K. Greene, "Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley reconsidered", *Economic History Review*, c. 53 (2000), s. 29-59, özellikle 29-34.

47 Munn, *Corinthian Trade*, s. 78, 84, 95-96, 111; krş. M. Finley, *The Ancient Economy*, Londra, 1973.

48 Andrewes, *Greek Tyrants*, s. 45-49.

300 oğlanı köle yapıp onları iğdiş edilmek üzere Lydia'ya göndermişti. Aristoteles'e göre, tam bir acımasız tiran örneğiydi. Fakat Aristoteles başka bir yerde de Periandros'un, gelirini pazarlardan ve limanlardan aldığı vergiden sağladığını ve adil hareket ettiğini bildiriyordu; onu geçmiş çağların Yedi Bilgesi arasına dahil edenler bile vardı.[49] Onun bir lüks düşmanı olduğunu ileri sürenler, hiç kuşkusuz çok daha sonraki kaynaklardır; zengin Korinthos kadınlarının pek değer verdiği değerli kumaşları yaktırdığı ve köle edinmeyi yasaklayarak kendi uyruklarını işe koşmayı yeğlediği söyleniyordu.[50] Aylaklıktan nefret ediyordu. Burada önemli olan, politikaları servet yapmaya adanmış birinin uzak hatırasıdır.

Dikkate değer diğer şahsiyet ise Bakkhia soylusu Demaratos'tur; yaşamı, ancak çok daha sonraları pek de güvenilir bir yazar olmayan Halikarnassoslu Dionysios tarafından İmparator Augustus döneminde kaleme alındı. Hanedanı devrildiği zaman Demaratos'un Tarquinia'ya kaçtığı ve yaklaşık İÖ 655'te yerli aristokrasiden bir kadınla evlendiği söyleniyordu; karısından doğma Tarquinius adlı oğlan çocuk Roma'nın ilk Etrüsk kralı olmuştu. Demaratos'un beraberinde zanaatkârlar da getirdiği söylenir.[51] Kesinlikle bir Korinthos diasporası vardı ve Bakkhialar denizaşırı Korinthos kolonilerinin kurulmasında etkin oldu. Yaklaşık 733'te, Sicilya'daki en güçlü Yunan kenti haline gelen Syrakusa'yı kurdular; ayrıca, o yıllar civarında, zaman zaman ilişkilerin sorunlu hale geldiği Kerkyra'da bir koloni daha kurdular.[52] Epeiros [Epir] ve Illyria kıyılarındaki bir grup Korinthos yerleşiminden biri olan Kerkyra da, (günümüzde Arnavutluk'taki Durrës; Osmanlı döneminde Dıraç olan) Epidamnos'ta bir başka koloni yarattı. Kerkyra ve Syrakusa Adriyatik'e doğru ve İon Denizi'ndeki ticareti himaye etti. Adriyatik kolonileri, Balkan iç kesimlerindeki gümüş arzlarına erişimi sağlıyordu; bu da Korinthos'un o güzel sikkelerini basmakta kullandığı gümüşü nereden edindiğini açıklar. 4. yüzyıl başında Syrakusa tiranı Dionysios Orta Akdeniz sularının denetimini ele geçirmeye çalışırken, "Epeiros güzergâhını emniyetli kılmak ve orada gemilerin sığınabileceği kentlere sahip olmak üzere" İon Denizi ve "Adriyatik Denizi kıyılarına kentler kurmaya karar verdi."[53] Benzer bir soru da Syrakusa ve Kerkyra'nın kuruluşuyla ilgili sorulmuştur: Amaç, mevcut ticaret güzergâhlarını korumak mıydı, yoksa bu kentler Korinthos'un besleyemez

49 Herodotos 5.92; Aristotle, *Politics*, 1313a35-37; Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 197; ayrıca Andrewes, *Greek Tyrants*, s. 50-53.

50 Salmon, *Wealthy Corinth*, s. 199-204.

51 C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700-600 BC*, Cambridge, 2010, s. 70-71; A. Carandini, *Re Tarquinio e il divino bastardo*, Milano, 2010.

52 A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, s. 220.

53 Diodorus Siculus, 15.13.1; Munn, *Corinthian Trade*, s. 35.

hale geldiği fazla nüfusu emmek için mi kurulmuştu?[54] Koloniciler yeni topraklarındaki hâkimiyetlerini pekiştirirken, tahıl gibi temel ürünlerin bir ticaretini de geliştirmeyi başararak anayurtlarındaki kaynaklar üzerinde oluşan baskıyı daha da hafiflettiler, hatta anakentin kısıtlama olmadan gelişmesini mümkün kıldılar.

Sonunda bu bir yumurta mı tavuk mu sorusudur. Bu dönemde bir Yunan kent sakinini denizaşırı topraklara gönderebilecek pek çok saik vardı: Sosyal tabakanın tepesinde siyasal sürgünler vardı; daha sonra, gözleri yeni pazarlarda olan tüccarlar ve gemi sahipleri geliyordu; kendi ürünlerine İtalya ve Güney Fransa kadar uzak yerlerden gittikçe artan talebin farkına varmış olan zanaatkârlar vardı; batıdaki topraklarda ekip biçecekleri arazi arayışındaki başkaları vardı. Kolonizasyon anayurttaki yoksulluğun değil, gittikçe artan refahın ve Akdeniz'de kardeş yerleşimler yaratan Korinthos'un ve diğer kentlerin erken başarılarını daha da ileriye götürme arzusunun bir belirtisiydi. Ancak gene de, Korinthoslu Demaratos'un yaşamının gösterdiği gibi, ufukta Yunanların sadece güçlü yerli halkların konukları olarak yerleşebilecekleri topraklar da vardı. Bu halkların en önemlisi Etrüsklerdi.

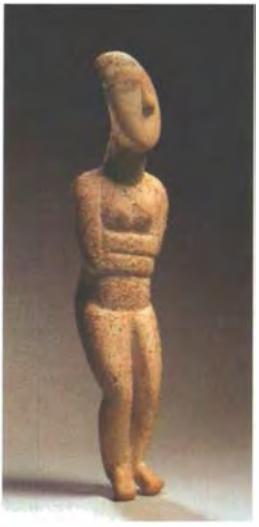
54 Graham, *Colony and Mother City*, s. 218-223.

1. Malta'daki Mnajdra, İÖ 4. ve 3. binyıla ait, denize hâkim sarp kayalıkların yanında sıkışık düzenle inşa edilmiş birkaç tapınağın sit alanıdır; burada merkezde yer alan büyük tapınak en son inşa edilendi. Malta tapınakları Akdeniz'deki en eski büyük çaplı yapılardır.

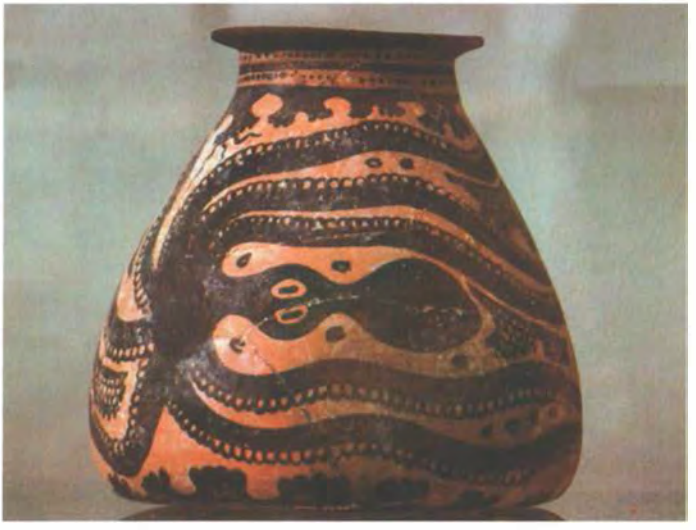
2. Valletta'daki Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen 16 cm uzunluğundaki "uyuyan kadın", bir toprak tanrıçasını temsil edebileceği gibi, iki tümseğin temsil ettiği Malta ve Gozo'nun bir kişileştirilmesi de olabilir.

3. Çoğu Kyklad heykelciği dişildir ve ölenin refakatçileri olarak öteki dünyadaki ruhları veya hizmetkârları temsil ediyor olabilir.

4. Kyklad Adaları'ndaki Keros'tan, İÖ 3. binyılın ilk yarısında yerel mermerden yapılmış bir kadın başı. Saflığı ve yalınlığı aldatıcıdır, zira çok renkli boyanmış olabilir.

5. İÖ 1500 civarında Girit'te yapılan bu vazo, kendine özgü bir ada üslubu oluşturmak üzere Mısır ve Suriye modellerinden geliştirilen, akışkan ve natüralist bir desen yaratacak şekilde, bir ahtapotun gövdesi ve kollarını kullanan birkaç Minos çömleğinden biridir.

6. Yukarı Mısır'daki Firavunun veziri Rekhmire'in mezarından y. İÖ 1420'ye ait fresk. Rekhmire'nin işlevlerinden biri, burada da resmedildiği ve mağrur bir şekilde "her ülke Majestelerimize tabidir" diye ilan edildiği üzere, komşu ülkelerden haraçların gelişini düzenlemekti. Zeytinyağı ve şarap kavanozları gibi bazı haraçlar Girit'ten, diğer obje ve hayvanlar ise güneyden gelmişe benzer.

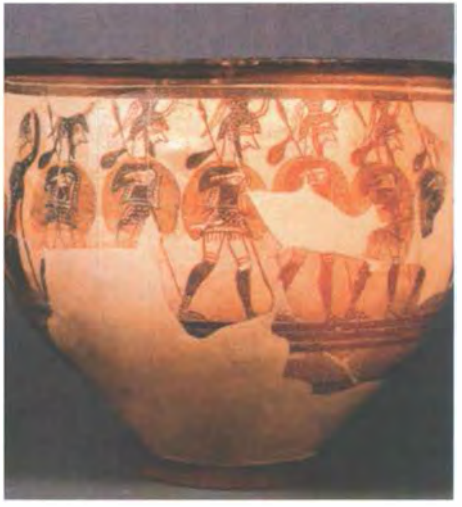
7. Thera'daki Aktrotiri, y. İÖ 1500'deki muazzam bir yanardağ patlamasında yok olmasından önce önemli bir ticaret ve gemicilik merkeziydi. İÖ 16. yüzyıla ait bu dikkat çekici fresk, bir Akdeniz seyahatine çıkan veya böyle bir yolculuktan dönen kürekli tekneleri ve limanı gösteriyor.

8. Mykenai'den İÖ 1500 civarına ait bir hükümdar mezarına gömülmüş altın bir ölüm maskı. Homeros'un "bol altınlı Mykenai" diye tanımladığı ülke, eninde sonunda Minos kültürünün sihrine kapılacak Yunanca konuşan savaşçı hükümdarlarca yönetiliyordu. Bu masklar Firavunların çok daha muhteşem ölüm maskelerinin bir taklidi olabilir.

9. Egeli atalarının ölenin yüzünü kapattıkları altından yoksun kalan erken Filistler, liderlerinin kil suretlerini şekillendirdiler. Bu yüz, Kuzey İsrail'deki Beth Şean'da [Beysan] bulunan bir lahdin parçasını oluşturur.

10. Mykenai'den 12. yüzyıl Savaşçı Vazosu, Mısırlıların Şardana adını verdikleri istilacılara ve paralı askerlere özgü boynuzlu tolgalar giymiş bir askeri birliği gösteriyor. Donanımlarının diğer parçaları Homeros'un kahramanlarının silahlarına ilişkin betimlemeleriyle benzerlik taşır.

11. Filistler, Yukarı Mısır'daki Medinat Habu tapınağının duvarlarında İÖ 12. yüzyıl başında peyda oldular; buradaki frizler, Deniz Halkları denen gruplara karşı III. Ramses'e atfedilen zaferleri kutlar.

12. İÖ 9. yüzyıl sonunda Fenikeli tüccarlar Sardinya'nın güneyindeki Nora'da bir yerleşim kurdular. Batı Akdeniz'de Sami alfabesiyle yazılmış kitabelerin bugüne ulaşan en eski örneklerinden biriyle, bir tapınağın adanması kutlanıyordu.

13. İÖ 400 civarında Kartaca'da oyulan bu taş tablet ya da stelin, adak yerine bir çocuk kurban taşıyan ve belirgin başlığından tanınabilir olan bir rahibi gösterdiği düşünülmektedir.

14. Bir kandile dönüştürülmüş ve İS 232'de bugün Lübnan'da bulunan Zeus Beithmares tapınağına adak olarak sunulan bir Fenike gemi maketi. Tarihi itibariyle geç olmasına karşın, Fenike ve Kartaca gemilerinin görünümüne ilişkin açık bir fikir verir.

15. Bir Fenike gemisi ve Yunanların *hippocampus* olarak tanıdığı deniz canavarını gösteren Fenike gümüş sikkesi.

16. Roma'nın kuzeyindeki Veii yakınlarında bulunan ve İÖ 650 civarına tarihlenen Chigi Vazosu'na resmedilmiş Yunan piyadeleri, yani hoplitler arasındaki bir savaş. Etrüsk hükümdarları muhteşem Korinthos çömleklerinden muazzam miktarlarda ediniyorlardı.

17. Kuzey Irak'taki Balawat'ta [Bet lavat] İÖ 9. yüzyıla ait Asur kraliyet sarayının bronz kapılarından panel. Akdeniz üzerinden ve karayoluyla Asur sarayına haraç getiren Fenikeliler.

18. Atinalı sanatçı Exekias'a ait olan ve bir mezarda keşfedildiği Etruria'daki Vulci'ye ihraç edilen, siyah figürlerle bezeli İÖ 6. yüzyıl *krateri*. Sığ bir şarap kupası olarak kullanılan kâse, şarap tanrısı Dionysos'un Etrüsk korsanlarınca ele geçirilmesi ve korsanların yunuslara dönüşmesine dair efsaneyi resmeder.

19. Kara ve Deniz Avı Mezarı, Tarquinia, İÖ 6. yüzyıl sonu. Bu Etrüsk freskinin çok hoş manzaraları İon Yunan sanatından güçlü etkileri ele verir.

20. Etruria'daki Marsiliana d'Albegna'dan tablet, İÖ 7. yüzyıl. Muhtemelen alfabe öğretiminde kullanılan bu tablet, arkaik Yunan alfabesinin Etruria'ya ithalinin en erken kanıtını sunar; harfler, Fenike alfabesindeki gibi sağdan sola yazılır ve alfabe, Etrüsk konuşmasında bu ses bulunmadığı için Etrüsk yazısından çıkartılmış *delta* gibi birkaç harf içerir.

21. "Bu hükümdar Thefarie Velianas'ın Uni-Astarte'ye adamış olduğu tapınak ve bu da heykelin yeridir..." 1964'te Etrüsk kıyısındaki Pyrgoi'de keşfedilen, ikisi Etrüsk ve biri de Fenike dilindeki üç altın tabletten, İÖ 6. yüzyıl sonunda Caere hükümdarı tarafından yapılan adamayı kaydeden biri.

22. İÖ 474'te Napoli yakınındaki Kyma'da Etrüsklere karşı kazandığı deniz zaferinin ardından Syrakusa tiranı Hieron, Olympia'daki Zeus tapınağına, düşmana ait şu ibareyi taşıyan bir tolga sundu: "Deinomenes'in ve Syrakusalıların ve Zeus'un oğlu Hieron: Kyma'dan Tyrsenli."

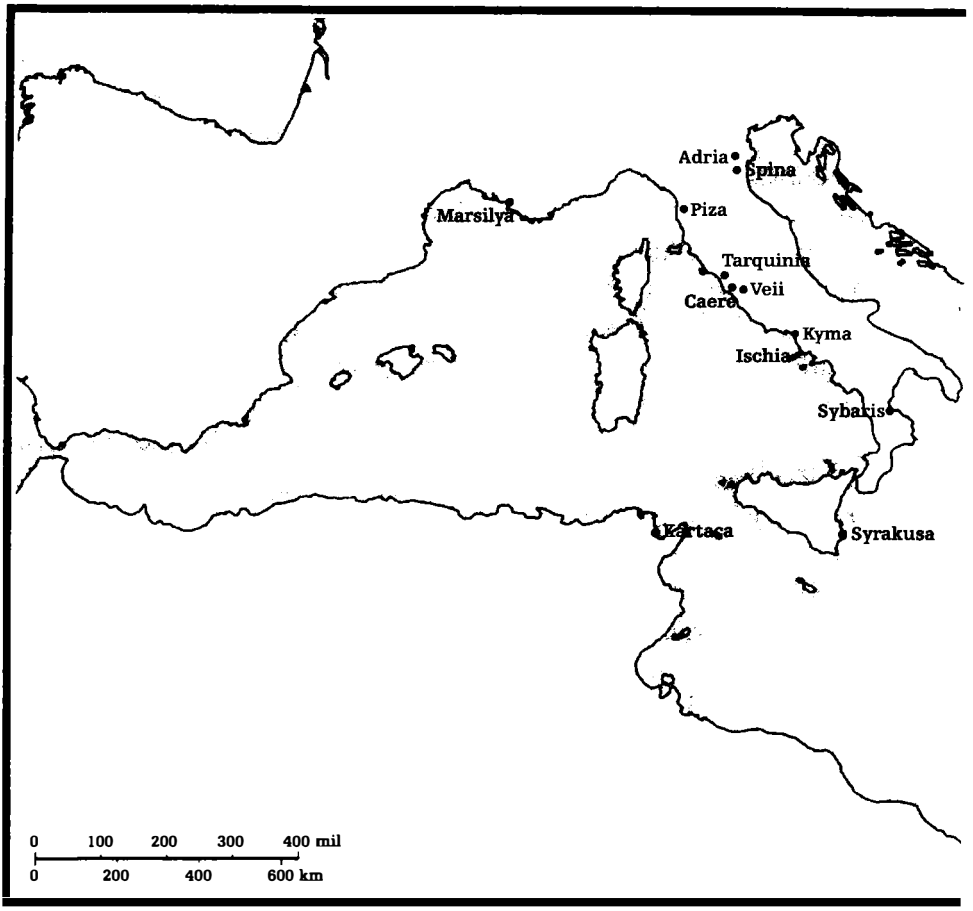
III

TİRENLİLERİN ZAFERİ, İÖ 800-İÖ 400

1

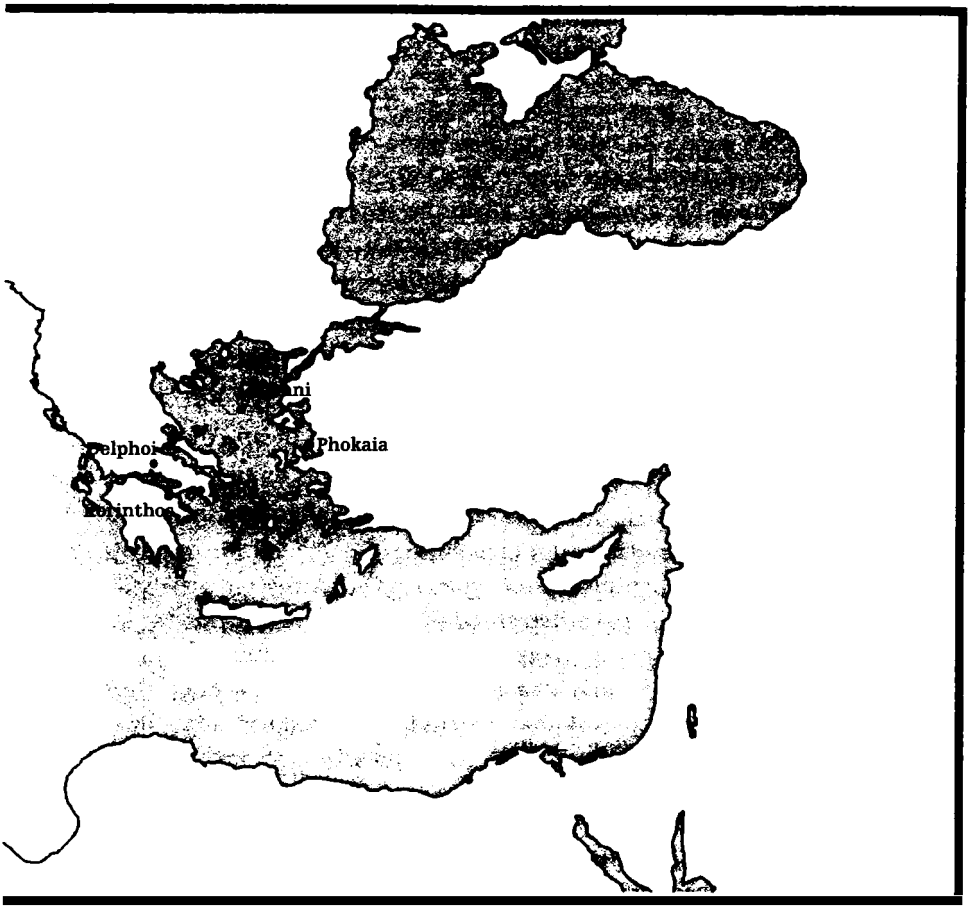
Etrüsklerin önemi, sadece canlı desenleri D.H. Lawrence'ı meftun eden resimli mezarlarında yatmadığı gibi, ne kendine özgü dillerinin kökeni bulmacasında ne de erken Roma üzerinde bıraktıkları baskın etkidedir. Onlarınki, Doğu Akdeniz kültürlerinin itici gücü altında Batı Akdeniz'de doğan ilk uygarlıktı. Etrüsk kültürü kimi zaman türev olarak nitelenerek küçümsenmiş ve Etrüskler Yunan sanatı üzerine en seçkin uzmanlardan biri tarafından, "sanattan yoksun barbarlar" olarak tanımlanmıştır;[1] bugüne dek, Yunan ölçütlerine uygun ne üretmişlerse Yunan sanatçılarının eseri olarak sınıflandırılmış, geri kalanı ise sanatsal yetersizliklerinin kanıtı olarak bir kenara atılmıştır. Gene de, çoğu kişi, klasik zevk ve mükemmeliyet kavramlarıyla çelişkiye düştüğü zaman bile, onların sanatlarının canlılığı ve ifade gücü konusunda Lawrence'la aynı safta yer alabilir. Ancak burada önemli olan, Etruria'daki Yunan ve Doğu etkisinin derinliği, çeşitli Doğu Akdeniz kültürlerinin Batı'ya yayılışı ve Mikenlerin nadiren ziyaret ettiği Orta İtalya ile gerek Ege gerek Levant arasındaki yakın ticari bağların oluşumu olgusudur. Aynı zamanda bu, farklı yollardan Sardinya

1 J. Boardman, *Pre-classical: from Crete to Archaic Greece*, Harmondsworth, 1967, s. 169.

ve Akdeniz İspanya'sını da kucaklayan daha büyük ölçekli bir dalganın bir parçasıydı.

Etrüsklerin yükselişiyle –en erken Yunan kolonileri dışında İtalya'da ilk kentlerin oluşumu, Etrüsk deniz gücünün yaratılması, Orta İtalya ve Levant arasında ticaret bağlarının kuruluşuyla– birlikte Akdeniz'in kültürel coğrafyası uzun ömürlü bir dönüşüme uğradı. Batı Akdeniz sahillerinde son derece karmaşık kentsel toplumlar gelişti; Fenike'nin ve Ege'nin ürünleri burada aralıksız talep gördü ve yerli gelenekler ile Doğu'nunkileri birleştiren yeni sanat üslupları doğdu. Etruria'yı Doğu'yla bağlantılandıran yeni ticaret güzergâhları yalnız Yunan ve Fenike tüccarlarını değil, Yunanlarla Fenikelilerin tanrı ve tanrıçalarını da beraberinde getirdi, Orta İtalya halklarının zihinlerini kesinlikle fetheden de (bütün o Olympos mitleri, Troya masalları ve kahramanların efsaneleriyle birlikte) Yunan-

lardı. Korinthos'un ve daha sonraları Atina'nın güzel vazoları için geniş pazarlar yaratıldı; aslına bakılırsa, en güzel Yunan vazoları çoğunlukla Yunanistan'da değil Etrüsk mezarlarında bulunmuştur. Erken başarısının büyük bölümünü, mevcut pazarlarının çoğunu Kartaca da Orta İtalya'ya yakın olmasına borçluydu; Etruria'nın kentlerine imtiyazlı bir erişimi vardı ve bu bağ, (İÖ 509'da Roma ile yapılan bir tanesini de içeren) bir dizi antlaşmayla teyit edilmiştir. Kartacalılar Kuzey Afrika ve Sicilya'da kültürlerini görece geri olarak gördükleri halklarla ticaret yaparken, Etruria'da Orta Akdeniz'in denetimi üzerine Kartaca ile Sicilya Yunanları arasındaki mücadelede güçlü müttefikler olduklarını da kanıtlamış olan gönüllü ticaret ortakları buldular.

Etrüskler, çevrelerini kuşattığı söylenen şu iki "muamma" nedeniyle dikkati çekmişlerdir: etnik kökenleri ve bununla bağlantılı olarak dille-

rinin antik dünyanın diğer dilleriyle akraba olmaması. Antik tarihçiler bu soruyu kendilerince Etrüsklerin Doğu Akdeniz'den göç ettikleri masalıyla yanıtladılar; sözgelişi, İÖ 5. yüzyıla mensup bir İonyalının Akdeniz halkları ve yerleşimleri arasındaki ilişkileri nasıl gördüğüne ilişkin paha biçilmez bir anlatı sunan Herodotos'un versiyonu çok yaygın bir geçerliğe sahipti.[2] Herodotos, Lydia kralı Atys'in hükümranlığı döneminde, başka bir deyişle, çok uzak bir geçmişte bu göçün nasıl meydana geldiğini anlattı. Herodotos, dama hariç, masaüstü oyunlarını Lydialıların icat ettiğini aktarır. Bunu yapmalarının nedeni şiddetli bir kıtlık yaşamalarıydı. Başlangıçta buldukları çözüm bir gün yemek yiyip, ertesi günü açlıklarını unutmak umuduyla masaüstü oyunlarıyla geçirmekti: "Bu şekilde on sekiz yıl dayandılar." Ancak koşullar bariz şekilde kötüye gitti. Böylece kral aç nüfusu ikiye ayırarak kura çekti. Nüfusun yarısı Lydia'da kalacak, diğer yarısı ise Atys'in oğlu Tyrsenos'un önderliğinde yeni bir yurt arayacaktı. Göçmenler Smyrna'ya [bugün İzmir] gittiler, gemiler inşa ettiler ve Umbrialıların diyarına varıncaya dek pek çok ülkenin kıyısından geçerek denizlerde dolaştılar; burada kentler inşa ettiler ve önderleri Tyrsenos'un adından *Tyrsenoi* ismini benimsediler.[3] *Tyrsenos* (veya Atina'nın Attik lehçesinde *Tyrrhenos*) Etrüsklere verilen standart Yunanca isimdi. İşte bu da, Yunan yazarlarının pek sevdiği uzak diyarlara yolculuk hikâyelerinden bir başkasıdır. Etrüsklerin Doğu'dan göç ettiklerine dair Herodotos'un hikâyesine inananlar arasında Romalı şairlerin en büyükleri –Vergilius, Horatius, Ovidius, Catullus– ve en etkili nesir yazarları –Cicero, Tacitus, Seneca– bulunur. Anlaşılan Etrüsklerin ve Lydialıların sağlam inancı buydu. İS 26'da İmparator Tiberius Küçük Asya'daki [Anadolu] bir kentte büyük bir tapınak yaptırmaya karar verdi; Romalıları böyle bir tapınak inşası için en doğal yer olduğuna ikna etmek umuduyla, Sardes'in [bugün Manisa-Salihli'deki Sart] İtalya ile oldum olası yakın ilişkileri olduğunu kanıtlayacak şekilde, Senato'ya Etrüsklerin yüzlerce yıl önce buradan gönderilen kolonicileri olduğunu hatırlatmaktaydı.[4]

Augustus döneminde yazan ve Herodotos gibi Halikarnassoslu olan antikçağ tarihçisi Dionysios, Yunanlar ve Romalıların yakın akrabalığını gösterecek karmaşık bir argümanın parçası olarak Etrüsklerin Doğulu göçmenler olmayıp İtalya'nın yerlileri –bu diyarın toprağında doğmuş "autochthonous"– olduğunu kanıtlamaya kararlıydı.[5] Bu görüş, hâlâ genel

2 D. Briquel, *Origine lydienne des Étrusque: histoire de la doctrine dans l'antiquité*, Roma, 1991.

3 Herodotos 1:94.

4 Tacitus, *Annals* 4:55; R. Drews, "Herodotos I.94, the drought ca. 1200 BC, and the origin of the Etruscans", *Historia*, c. 41 (1992), s. 17.

5 D. Briquel, *Tyrrhènes, people des tours: Denys d'Halicarnasse et l'autochtonie des Étrusques*, Roma, 1993.

kabul gören Herodotos'un anlatısının ancak yüzeysel olarak tatminkâr olduğunu gayet iyi bilerek anlatıyı gözden geçirmekten yana olan 20. yüzyıl tarihçileri arasında moda oldu. Herodotos, bir yandan da erken Etrüsk sanat ve kültüründeki Doğu etkisinin sıra dışı boyutunu açıklamıştı. Öte yandan, bu etki en belirgin biçimde, Fenikelilerin ve Yunanların Herodotos'un Doğuluların Etruria'ya geldiğini söylediği tarihten çok daha sonraki bir dönem olan İÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Tiren Denizi'ne girişi zamanında hissediliyordu. Dionysios'un zaten dikkat çektiği üzere, kökeni Luvi dili olan Lydia dili ile Etrüsklerinki arasında hiçbir bağlantı da yoktu.[6] Günümüz İtalyan arkeoloğu Massimo Pallottino, Dionysios'a bir anlığına şapka çıkararak, asıl meselenin "ırk" değil, Etrüsk uygarlığının nasıl olup da birçok kültürel unsurdan oluşan bir bileşke olarak ortaya çıkabildiği olduğunda ısrarcıdır: Bu bileşkede birçok köken ve dillerden yerli halkların yanı sıra Fenike ve Yunanistan'dan yabancı tüccarlar da vardı.[7] En fazla, Küçük Asya'dan birkaç gezgin *condottieri* kendilerini Orta İtalya'daki toplulukların hükümdarları olarak kabul ettirmiş olabilirler: Bu da Tarquinia ve Caere seçkinlerinin İÖ 650'den itibaren Doğu üslubunda muhteşem mezarlara olan ani tutkusunu açıklar; bununla birlikte, Tarquinius (*Tarchna*) ismi, önceki yüzyıllarda ismini Troya yakınında bulunan Arzawa'daki halka ve yerlere vermiş olan Anadolulu fırtına tanrısı Tarhun'un isimlerini kuvvetle çağrıştırır. Etrüsk diline gelince, İtalya'da kalıcılığını korumuş ancak başka yerlerde kuzeyden ve doğudan Latince gibi Hint-Avrupa dilleriyle yerinden edilmiş çok kadim bir Akdeniz dili olmalıdır. Bu sorunu kan grupları ve DNA yardımıyla çözmeye yönelik girişimler de oldu.[8] Bir zamanlar önemli bir Etrüsk merkezi olan Toskana'da yer alan Murlo'nun bugünkü nüfusunun Levant nüfusları ile çok sayıda gen paylaştığına ve Orta Toskana'daki sığırların da, biliminsanlarını göç edenler arasında insanların yanı sıra hayvanların da olduğu hükmüne vardıracak kadar, beklendiğinden "daha" Doğulu olduğuna ilişkin iddialar ortaya atıldı.[9] Gelgelelim, Etrüsk çağından bu yana Doğuluların, Roma lejyonerleri veya ortaçağ köleleri olarak Toskana bölgesi kentlerine yerleşmeleri için bolca fırsat doğmuştu. Tüm bunlar tarihçiyi asıl soruna odaklanmaya yöneltir: Yani Etrüsklerin ne zaman geldiği değil, kendilerine özgü kültürlerinin İtalya'da nasıl ortaya çıktığı.

6 Dionysios of Halikarnassos, 1: 30.

7 M. Pallottino, *The Etruscans*, 2. basım, Londra, 1975, s. 78-81; ama Tarhun'a ilişkin nokta bana ait.

8 *Ciba Foundation Symposium on Medical Biology and Etruscan Origins*, ed. G.E.W. Wolstenholme ve C.M. O'Connor, Londra, 1958'den başlayarak.

9 G. Barbujani vd., "The Etruscans: a population-genetic study", *American Journal of Human Genetics*, c. 74 (2004), s. 694-704; A. Piazza, A. Torroni vd., "Mitochondrial DNA variation in modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans", *American Journal of Human Genetics*, c. 80 (2007), s. 759-768.

Etrüsk uygarlığının kitlesel bir göç olmaksızın doğduğunu söylemek, Etruria ile Doğu Akdeniz arasındaki bağların önemsiz olduğunu ileri sürmek anlamına gelmez. Tam tersine, Etruria'nın yükselişinin açıklaması, topyekûn halkların değil objelerin, beğeni ölçütlerinin ve dini kültlerin Doğu'dan Batı'ya göçüne güçlü bir vurgu yapar. Halklar göç etmemiş olabilir; ancak tarihsel kaynaklardan ve arkeolojiden bunu bireylerin yaptığına dair güçlü kanıtlar var; sözgelimi, Roma'nın kralı I. Tarquinius'un (ö. İÖ 579) babası olduğu söylenen Korinthoslu Demaratos veya Etrüsk kenti Caere'de çalışan 7. yüzyıl Yunan çömlekçi Aristonothos bu bireylerdendi.[10] Yunanlar ve Fenikeliler beraberlerinde yalnız seramikler ve lüks mallar değil, yeni toplumsal davranış modelleri de getirdiler. Şölenler ve cenaze şenlikleri (şölenlerde divanlarda uzanma adeti de dahil) Suriye modellerinden kopya edildi. Cinsel davranış Yunan ve yerli Etrüsk âdetlerini birleştirdi: *Katmite* sözcüğü genelde Yunan Ganymede adının Etrüskçe kısaltmasıydı ve bu sözcük Latinceye, Etrüsklerin oğlancılıktan zevk aldığına ilişkin keskin suçlamalarla birlikte *Catamitus* yani "catamite" [oğlancı] olarak geçtiyse de, gözlemciler başka yerlerde şölenlere yalnızca erkekler katılırken burada kadınlara önemli bir rol verilmesine şaşırıp kalıyorlardı.[11]

2

Çok erken bir tarihten itibaren Etrüskler aynı zamanda korsan olmakla da suçlandılar. Homeros üslubunda olduğu kabul edilen, 7. veya 6. yüzyıllarda tanrılara övgü olarak yazılmış bir dizi şiirden biri olan bir Homeros vari İlahi, bağlantıyı açıkça ortaya koyar. Bu ilahi, tanrı Dionysos'un uzun saçları rüzgârda dalgalanan, çok güzel bir mor pelerin giymiş yakışıklı bir delikanlı görünümünde deniz kıyısındaki burunda nasıl dikildiğini anlatır. Ancak

> Çok geçmeden güzelce süslenmiş bir gemiden geldi o adamlar, korsandılar, şarabi renkteki deniz üzerinden: Tyrsenler. Onları uğursuz bir talih getirmişti. Onu gördüler, birbirlerine başlarıyla işaret ettiler, hemen atladılar üzerine, yakalayıp gemiye götürürken sevinçle çarptı yürekleri.[12]

10 C. Dougherty, "The Aristonothos krater: competing stories of conflict and collaboration", *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*ed. C. Dougherty ve L. Kurke, Cambridge, 2003, s. 35-56.

11 C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary, Practices and Social Change, 700-600 BC*, Cambridge, 2010, s. 142-146; Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, Londra, 2008, , s. 142-146.

12 Homeric Hymn no. 8, Dionysos'a adanmış; bkz. ayrıca M. Iuiffrida Gentile, *La pirateria tirrenica: momenti e fortuna*, Supplementi a *Kókalos*, no. 6, Roma/Palermo, 1983, s. 33-47.

Fakat onu bağlayan ipler bedeninden düştü ve dümenci onun bir insan değil tanrı olduğunu anlayarak şöyle dedi: "Çekin ellerini üzerinden, şiddetli rüzgârlar ve korkunç fırtınalar getirmesin öfkesi." Ama kaptan cevap verdi: "Onun Mısır'a veya Kıbrıs'a ya da Hyperborealılar diyarına* yahut daha da öteye gittiğinden kuşkulanıyorum. Dostlarının kim ve servetlerinin ne kadar olduğunu eninde sonunda söyleyecektir bize." Dionysos, gemiyi asmalardan bir çelenkle kaplayıp geminin tam ortasına şarabın dökülmesini sağlayarak karşılık verdi. Bir ayıyı var etti; dehşete kapılan denizciler denize atladı ve yunusa dönüştüler; bu arada tanrı, "nara atan Dionysos" olarak kendini göstererek, büyük bağışlayıcılığıyla dümenciyi esirgedi. Dionysos ve korsanlar hikâyesi, son derece hünerli Atinalı ressam Exekias'ın bir eseri de dahil, vazo ressamlarının gözde temalarından biriydi. Exekias'ın elinden çıkma, fazla derin olmayan bir kupa, Dionysos'u direği geminin geniş yelkeninin çok üzerine yükselen devasa bir asma kütüğüne destek olmuş bir teknede otururken resmeder; yedi yunus da geminin çevresinde sıçramaktadır. Bu imge, kırmızı zemin üzerine siyah figürlerle boyanmıştır ve yaklaşık İÖ 530 yılına tarihlenir.[13] Kupa, onun imzasını da taşır; en çarpıcı yönü, bu eserin büyük Etrüsk kentlerinden biri olan Vulci'deki nekropoliste bulunmasıydı. Vulci sakinlerinin narin Yunan çömleklerine karşı neredeyse doymak bilmez bir iştahları vardı. Kendilerinin onca olumsuz sunulduğu öykünün tasvirini taşısa da, Exekias'ın kupasının tadını çıkarmaktan geri kalmamışlardı Etrüskler.

İlahide korsanların onun Levant'a veya Karadeniz'in ötesindeki "Hyperborea diyarına" ulaşmaya çalışıyor olabileceğini düşündüklerine bakılırsa, Dionysos Doğu Akdeniz'in bir yerlerindeki bir burunda dikilmekte gibi görünür. "Tyrsenlilerin" Yunan sularındaki varlıkları, Lemnos'taki [Limni] arkeolojik kanıtlar ve bizzat antik tarihçilerin Ege adaları ve kıyılarında bu halkın yerleşimleri bulunduğu konusundaki ısrarlı söylemleriyle doğrulanır.[14] Herodotos ve Thukydides, Ege'nin kuzey kıyılarında, Athos Dağı [Aynaroz] civarında ve Athos Dağı'na bakan, bir Atinalı istilasından sonra 511'de sürgün edildikleri Limnos'ta yaşayan Tyrsenler ve Pelasglardan söz

---

* Yunan mitolojisinde, Hyperborealılar, Trakya'nın kuzeyinde uzaklarda yaşayan mitolojik bir halktı. Yunanlar kuzey rüzgârının (Borea) Trakya'da yaşadığına inanırlardı, dolayısıyla Hyperborea kuzey rüzgârının ötesindeki kuzey topraklarındaki belirsiz bir bölgeydi. Boraların Ötesi olarak adlandırılan bu diyar, güneşin yirmi dört saat ışıldadığı kusursuz bir ülkeydi (ed.n.)

13 M. Cristofani, *Gli Etruschi del Mare*, Milano, 1983, s. 57-58 ve levha 47, krş. levha 68 [geç 4. yüzyıl]; G. Pettena, *Gli Etruschi e il mare* , Torino, 2002; Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, s. 37.

14 M. Torelli, "The battle for the sea-routes, 1000-300 BC", *Mediterranean in History*, Abulafia, , s. 101-103.

ediyordu.[15] Bundan, erken Akdeniz ticaret ve denizciliği tarihinde, Yunanlar ve Fenikelilerin, bir şekilde Etrüsklerle bağı olan erken dönem rakipleri olduğuna ilişkin bir düzeltme gereği doğuyor. (Aşırı ölçüde marifetli bir Fransız araştırmacıya göre, Dionysos ve yunusların hikâyesi, Etrüsklerin Akdeniz'deki şarap ticaretine nasıl egemen olmaya çalıştığına ilişkin gerçek bir hikâyedir.)[16] Tüm Etrüskler (Yunancada) *Tyrsenoi*'ydi; ancak bu ille de tüm *Tyrsenoi*'nin Etrüsk olduğu anlamına gelmez. Terim açıkça genel anlamda barbar korsanları tanımlıyordu.[17]

Bu yorumlar da, antik tarihçilerin Helen öncesi gizemli halklar hakkındaki fantezilerinin bir başka örneği olarak kolayca bir kenara atılabilir. Lemnos'ta [Limni] yer alan Kaminia'da keşfedilen ve İÖ 515 civarına ait olduğu sanılan bir mezar taşı, Yunan alfabesiyle olmakla birlikte başka bir dilde yazılmış kapsamlı bir kitabenin yanı sıra, bir kargıyla kalkan taşıyan savaşçının kaba saba çizilmiş bir suretini taşır. Aynı dilde, parçalar halinde başka kitabeler de bulunduğundan, mezar taşının Lemnos'ta hâlâ Thukydides'in "Tyrsenlerinin" ikamet ettiği dönemde kullanılan dilin bir kaydı olduğu açıktır. Bu dil, çok uzaklardaki Orta İtalya'da bulunan Etrüsk kitabelerine benzer olmakla birlikte, onlarla özdeş değildi.[18] Kaminia mezar taşı, yüksek mevkide bulunan ve 40 yaşında (bazıları 60 olduğunu ileri sürer) ölen Phokaialı (*Phokiasale*) Holaies'in anısına dikilmişti. Holaies anlaşılan İonya kıyısındaki Phokaia'da [Foça] ve Ege civarındaki başka diyarlarda paralı asker olarak hizmet etmişti.[19] Fakat Ege'nin Tyrsenleri, dilleri ve korsanlığı sevmeleri dışında, her yönden Etrüsklerden farklıydı. Lemnos, sanat ve zanaatlarında Etruria'yı taklit etmedi; fakat klasik tarihçilerin yorumları ve kitabeler olmasa, buranın sakinlerinin Etrüskler ile bağlantılı olduğu ileri sürülemezdi. Hiçbir Etrüsk çömlek parçası bulunmadığı gibi, benzer diller konuşulan bu iki diyarda hiçbir doğrudan bağlantının işareti de yoktur.[20] Myrina (bugün biraz tuhaf bir şekilde bir tatil beldesiyle birleşen) dışındaki bir 7. yüzyıl tapınağı bir geçitler ve odalar labirentinden oluşur ve ne Yunanistan ne de İtalya'daki bir örneği çağrıştırır. Dolayısıyla Ege'nin Tyrsenleri Etrüsk diline benzer bir dil konuşan ve muhtemelen onların korsanlık sevdasını paylaşan, ancak daha

15 Herodotos 1: 57; ayrıca 4: 145, 5: 26; Thuycidides 4: 14.

16 M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Roma, 1985, s. 648-649; krş. Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, s. 47.

17 Dionysios of Halikarnassos, 1: 30; kendilerine *Rasna* diyorlardı.

18 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 269; Lemni dilinde *aviz* = Etrüsk dilinde *avils*, "yıllar".

19 *Age.*, genel olarak ve s. 628, 637, 650; *Il comercio etrusco arcaico*, Quaderni del Centro di Studio per l'Archeologia etrusco-italica, c. 9, Roma, 1985; G.M. della Fina (ed.), *Gli Etruschi e il Mediterraneo: commercio e politica*, Annali della Fondazione per il Museo Claudio Faina, c. 13, Orvieto/Roma, 2006; krş. Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 56-60.

20 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 615.

sonra göreceğimiz gibi, İtalya Tyrsenleri Etruria'yı bir öncü uygarlığın merkezine dönüştürürken, son derece muhafazakâr bir kültür olmaya devam eden bir halktan oluşuyordu.

Yunanlar karşılarına çıkan etnik gruplar arasına kesin çizgiler çizerek, her birini sınıflandırmaya çalışmış olabilir olmasına; fakat gerçek durum, Lemnos ve Athos gibi yerlerin, eski ve yeni kültürlerin karşılaşma noktası olduğuydu. Kimi zaman böyle yerlerde kadim âdetler hatta diller ayak diriyordu. Akdeniz kıyıları ve adaları birörnekliği beslemiyordu. Farklı halklardan oluşan grupların Akdeniz adalarına ve sahillerine dağılışı, o zaman da olduğu gibi, sonraki binlerce yıl boyunca sürdü. Akdeniz halklarının, Yunan yazarlarının yaptığı gibi katı bir biçimde sınıflandırılması aslında oradaki gerçekliğin çarpıtılmasıydı.

3

Tıtucu Lemnos'tan Etruria'nın güneyindeki Tarquinia'ya gidiş büsbütün farklı bir dünyaya girmektir; Akdeniz'in her yerinden gelmiş güçlü baskılarla ürkütücü değişimlere uğramakta olan bir dünyadır bu. Bu büyük dönüşüm daha 10. yüzyıl gibi erken bir dönemde başlamıştı; Akdeniz kıyıları, Doğu Akdeniz kültürleriyle yakın temasa geçen ilk kesimler olduğundan, gelişkin bir kültür Batı İtalya kıyısından içerilere doğru yayılmaya başladı. Her şeyden önce, bir köy topluluğu dizisi, daha sonra Romalıların *Tarquinii* olarak tanıyacağı büyük kent tarafından işgal edilecek tepenin zirvesine kulübelerini kurdu.[21] Bu ismin ve diğer Etrüsk kent isimlerinin (Veii, Volsinii, Vulci, Volterra) çoğul formu belki de bu çoklu kökenlerin bir anısını çağrıştırıyordur. Bu köylerde meydana gelen kent öncesi kültür "Villanoven kültürü" olarak bilinir; bu en az kulağa geldiği kadar modern bir isimdir: Villanoven, bu kültürün kendine özgü özelliklerinin zengin kremasyon gömülerinde kazı yapan arkeologlar tarafından ilk kez tespit edildiği gibi, Bolonya'nın bir banliyösüdür. Villanoven kültürü, Güney Etruria'da eşzamanlı olarak doğdu, deniz kenarından tedricen kuzeye, günümüz Toskana'sına ve Apeninler'in ötesine geçip Bolonya'ya yayıldı. Gelgelelim, kentsel uygarlığa doğru ilk sıçramanın meydana geldiği yer, Etruria'nın kıyı kentleri oldu: Bunlar okuryazar seçkinleriyle, güzelim tapınakları ve hünerli zanaatkârlarıyla iyi örgütlenmiş, zengin kentlerdi. Estrüsk uygarlığı, kıyı kentlerinden iç kesimlere doğru yayıldı ve sonraları, ancak iç kesimlerin sakinlerinin tedricen Etrüskleşmelerinden sonradır ki, Perugia gibi merkezler doğdu.[22] Bu anlamda Etrüsk "milleti" ger-

21 Riva, *Urbanisation of Etruria*, s. 67; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, Londra, 1968, s. 78-84.

22 Pallotino, *Etruscans*, s. 91-94.

çekten de bir göçten doğdu, ancak bu, İtalya içinde Akdeniz kıyılarından Apeninler'e doğru olan bir göçtü ve insanlardan çok üslupların göçüydü.

Villanoven teknolojisinin en çarpıcı örnekleri, üretim yöntemi aynı dönemin Orta Avrupa bronz işçiliğini çağrıştıran, bronzdan yapılma sorguçlu miğferleriydi; bu miğferler, Villanovalıların sınıflaşmış köy toplumunda savaşçıların rolünün açık bir kanıtıdır.[23] Asiller arasında ölülerin yakılmasından uzun, dar kuyu mezarlarda gömülmeye geçiş, büyük bir nüfus değişikliğinin değil, denizaşırı temaslardan etkilenen âdetlerdeki bir değişimin sonucuydu. Sonunda bu kuyu mezarlar çok daha büyük bir şeye, Tarquinia ve Cerveteri'nin tümülüslerine ve resimli mezarlarına dönüşecektir. Erken dönem savaşçı hükümdarlarından biri, kendisini öven hiçbir kitabe olmaması ve Villanovalıların yazıyı kullandığına ilişkin hiçbir kanıt olmaması nedeniyle, ismen olmasa bile tanımlanabilir. 1869'da Tarquinia dışındaki nekropoliste kocaman bir lahdin keşfi haberi yayıldı; bu geç 8. yüzyıl gömüsü "Savaşçı Mezarı" diye bilinir oldu.[24] İçindekiler, Doğu Akdeniz'den gelen malların bir Tarquinia hükümdarının değerli varlığı haline geldiğini gösterir. Mezarda Yunan üslubunda 14 vazo bulundu; birkaçı göçmen Yunan çömlekçileri tarafından İtalya'da yapılmış olsa da, tasarımları Girit, Rodos ve Kıbrıs'ta üretilen malları hatırlatır.[25] Doğu Akdeniz'le daha geniş bağlantıların bu kanıtı, mezarda gümüş ve bronzdan yapılma bir bokböceği yüzüğünün keşfiyle de doğrulanır; bokböceğinin alt kısmına Fenike üslubunda bir aslan kazınmıştır.[26]

Dış dünya ile kurulan bu bağlar deniz üzerinden gerçekleşiyordu. Villanoven döneminden bir dizi gemi şeklinde çömlek bugüne ulaşmıştır; pruvaları bir kuş kafası biçimindedir ve ölenin cesedi veya külleriyle birlikte bütün bir teknenin gömülmesi imkânsız olduğuna göre, bunların Villanovalı korsanlar ve tüccarların mezarlarına yerleştirildiği sanılmaktadır.[27] 7. yüzyıl başında, Caere'de yaşayan ve çalışan çömlekçi Aristonothos, bir *krater*'i, muhtemelen Yunanlar ve Etrüskler arasındaki bir deniz savaşının canlı bir sahnesiyle süslemişti; bir grup alçak küpeşteli, kürekli teknenin güvertesinde, diğerleri de daha ağır bir ticaret gemisinin güvertesindedir.[28] Villanovalıların dönüşte yanlarında ne getirdikleri, ev yapımı objeler gibi ithal mallardan da çıkarsanabilir, zira bronz silahların tasarımında ve en çok da çömleklerde Ege dünyasının yankıları vardır: 9. yüzyıl

23 Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, s. 99 ve levha 54, 90-93.

24 R. Leighton, *Tarquinia: an Etruscan City*, Londra, 2004, s. 56-57; Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, s. 66-73.

25 Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, 139-141. levhalar.

26 *Age.*, s. 72, şekil 31c, ve s. 119.

27 Dougherty, "Aristonothos krater", s. 36-37; Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, s. 116, 230 ve 76-77. levhalar.

28 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 28-29 ve levha 15.

Yunanistan'ının Geometrik üslubunu hatırlatan bezemeli kavanozların üretiminde geleneksel Villanoven biçimleri Yunan üslupları ile birleşir. Takılar, daha sonra Etrüsk altın işçiliğinin alameti farikası haline gelecek ince tanelendirmeyle (granülasyon) bezenmeye başladı; bu, Levant'tan öğrenilen (ama sonunda onu geride bırakan) bir yöntemdi.[29] Bazı bronz eşyanın, günümüz Ermenistan'ındaki Urartu'ya özgü ince bronz dökümcülüğü ile koşutlukları bile vardır.[30] Ana metal ticareti Estrüsk refahının gerçek temeliydi. Etrüskler Yunanistan ve Levant'tan gittikçe daha da muazzam miktarlarda ithal ettikleri malların bedelini yöredeki verimli bakır, demir ve diğer maden yatakları sayesinde ödeyebildiler, zira sunabilecekleri mamul mal çok azdı (gerçi Yunanistan, Sicilya ve İspanya'da ortaya çıkarılacak olan cilalı siyah *bucchero* kap-kacakları için bir pazar da bulmuşlardı). Elbe Adası ile karşısında yer alan, fiilen denizde kurulmuş tek önemli Etrüsk kenti olan Populonia civarındaki sahil, bol miktarda demir yatağı içeriyordu; biraz daha içeride, Volterra ve Vetulonia civarında demir yatakları boldu.[31] 7. yüzyıla gelindiğinde, Arno Irmağı ağzının yakınlarında bu trafiğin aktığı Piza'da gelişmekte olan yeni bir yerleşim ortaya çıktı.[32] Etrüskler Piza üzerinden Sardinya sakinleri ile maden alışverişi yapıyordu; Vetulonia'ya yerleşmiş Sardinyalı çömlekçileri bile vardı.[33] Köle akınları ve köle ticareti, ticarete açılmaya başlayan Tiren Denizi'nde kâr elde etmenin bir başka aracı olduğundan, buraya ilkin köle olarak gelmiş olabilirler. Tuz bir başka servet kaynağıydı; Etrüsk kenti Veii ile çok yakın komşusu Roma'nın sakinleri, Tiber Irmağı ağzındaki tuzlaların denetimi için rekabet halindeydi. Şarap, Etrüsk tüccarlarının özellikle rağbet ettiği bir maldı; Tiren Denizi'nden Güney Fransa'ya gönderiliyordu.[34]

Bu maddi zenginliğin kullanımı, Yunanların daha yakına gelip Ischia'da yerleşmelerinden itibaren daha da yoğunlaştı. Gene de, Yunanların oraya gelişi, İÖ 8. yüzyılda Orta İtalya ile Yunan dünyası arasındaki yakın temasın ilk adımları atıldıktan onyıllar sonra olmuştur. Villanoven broş ve çengelli iğneleri Yunan kentlerinde görüldüğü gibi, ayrıca Villanoven bronz ustalarının elinden çıkma kalkanlar ve tolgaların da epeyce bir kalıntısı bulunmuştur.[35] Belki de bunlar, Yunan yazarların sözünü ettiği "Tyrsen" gemilerinde taşınıyordu. İonya ve Korinthos ile bağlantılar kurdukça, erken dönem Etrüskleri Proto-Korinthos çömleklerinin kendi-

29 Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, s. 122 ve levha 138.

30 *Age.*, s. 123.

31 G. Camporeale vd., *The Etruscans outside Etruria*, Los Angeles, CA, 2004, s. 29.

32 S. Bruni, *Pisa Etrusca: anatomia di una città scomparsa*, Milano, 1998, s. 86-113.

33 Camporeale vd., *Etruscans outside Etruria*, s. 37; ayrıca Riva, *Urbanisation of Etruria*, s. 51 (Bronz Çağ irtibatı).

34 Gras, *Trafics tyrhhéniens*, s. 254-390.

35 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 30.

lerine özgü versiyonlarını imal etmeye başladılar. Tarquinia'nın en güçlü sakinleri ve komşuları, kudretlerini ve statülerini yüksek sesle ilân edecek kaliteli Doğu Akdeniz mallarının peşine düştüler: Fenikeli tüccarların getirdiği devekuşu yumurtaları, sfenks, panter, nilüfer ve diğer "Doğu" motiflerini gösteren fildişi ve altın levhalar, (çoğunlukla Fenike'de yapılan taklitler olsa da) Mısır temalı fayans ve camdan yapılma objeler.[36]

Doğu'dan bir ithal mal daha geliyordu ki, bu İtalya'nın çehresini değiştirecekti. Alfabe Etrüsklere Yunanlardan geldi; bununla birlikte, kaynağın Yunanistan'ın kendisi mi, yoksa Pithekoussai ve Kyma'daki ilk Yunan yerleşimleri mi olduğu kesin değildir. Etrüsk harflerinin biçimi, bunların Yunan alfabesinin Euboia versiyonundan geldiğine işaret eder. Etruria'daki en kayda değer buluntulardan biri, 1915'te Marsiliana d'Albegna'da günışığına çıkarılan bir 7. yüzyıl tabletidir. Uç kısmına, son derece arkaik görünümlü alfabenin tamamı, geleneksel sırası içinde kazınmıştır.[37] Bir taşkalemle birlikte bulunmuştu ve tabletin üzerinde balmumu izleri vardı, dolayısıyla yazma sanatı öğrenimi amacıyla edinilmiş olduğu açıktı.[38] Bir alfabe modelinden, (Fenike ve bazı erken Yunan alfabeleri gibi) genellikle sağdan sola yazılan standart bir Etrüsk alfabesi gelişti; ve bundan da, başta Romalılar olmak üzere birçok komşu halkların alfabesi türetildi.

İlk yazıtlar denizaşırı temaslar hakkında çok fazla şey içerir. Yunan ve Etrüsk tüccarları, Güneybatı Fransa'daki Pech Maho'da bulunan, İÖ 5. yüzyıl ortasına tarihlenen kurşun bir levhada da görülebileceği gibi, ticari işlemlerini kaydediyorlardı. Bu levhada bir taraf Etrüsk dilinde yazılıdır ve *Mataliai* yani Marsilya'ya gönderme yapar; daha sonra, Katalonya kıyısındaki bir Yunan üssü olan Emporion'dan gelen adamlardan bazı gemilerin alımının Yunanca kaydedilmesi amacıyla levha yeniden kullanılmıştı.[39] Roma'nın kuzeyindeki sahilde, Caere'nin limanı Pyrgoi'de bulunan üç altın levha, Etruria'nın kıyı kentlerinde Fenike (çok muhtemel olarak Kartaca) varlığını ortaya koyar. Tabletlerden ikisi Etrüsk dilinde, biri de Fenike dilindedir; "Cisra (veya Caere) hâkimi kral" Thefarie Velianas tarafından İÖ 500 civarında yapılan bir ithafı kaydeder; kral, genellikle Yunan Hera ve Romalı Iuno, fakat burada Fenikelilerin tanrıçası Astarte'yle özdeşleştirilen Etrüsk tanrıçası Uni'ye adanmış bir tapınak

36 Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, s. 137-141.

37 Örn. Pallottino, *Etruscans*, levha 11.

38 D. Dringer, "La tavoletta di Marsiliana d'Albegna", *Studi in onore di Luisa Banti*, Roma, 1965, s. 139-142; Lane Fox, *Travelling Heores*, s. 159.

39 A. Mullen, "Gallia Trilinguis: the multiple voices of south-eastern Gaul", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 2008, s. 90; H. Rodriguez Somolinos, "The commercial transaction of the Pech Maho lead: a new interpretation", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, c. 111 (1996), s. 74-76; Camporeale vd., *Etruscans outside Etruria*, s. 89.

yaptırmıştı.[40] Yunan ziyaretçiler de vardı: Tarquinia civarında yaklaşık İÖ 570 dolaylarından, yarım hilâl şeklinde yapılmış, bir çıpayı temsil eden taş üzerinde bir kitabe bulunmuştur: "Ben Aiginetan Apollo'ya aidim. Beni Sostratos yaptı." Dil, Atina yakınındaki Aigina Adasının Yunan diyalektidir; bu kuşkusuz, Herodotos'un sözünü ettiği Tartessos'a doğru ticaret yapan önde gelen Yunan tüccarı Sostratos'tur.[41] Etrüskler yabancı tüccarlar ve yerleşimcilerin veya tanrılarının önüne engeller dikmeye çalışmadılar, bilakis kucak açıp onlardan bir şeyler öğrenmeye çabaladılar.[42]

4

7. yüzyıl ortasında, "Doğulaşan" sanat üsluplarının Villanovalıların kadim kültüründeki şiddetli etkisiyle birlikte, Etrüsklerin kültür, siyaset, hatta peyzajı dönüşüme uğradı. Levant ile bağları İonya ve Fenike tüccarları aracılığıyla güçlendikçe, benzer bir dönüşüm sürecini Yunanistan da yaşamıştı. Aslına bakılırsa, bu İonyalılar Doğu'dan denizi aşarak Etruria'ya gelen etki dalgasının bir parçasını oluşturuyorlardı; dolayısıyla Yunan ve diğer Doğu etkilerini birbirinden ayırmak zordur: Ölenlerin giderek daha şatafatlı üsluplarda yapılan mezarlarını kanatlı yaratık heykelleri koruyordu; alelade mezarlar gitmiş, yerlerine çoğunlukla ölenin hayattayken oturduğu evi taklit eden koskoca oda mezarlar gelmişti. Tarquinia'nın erken anıtsal mezarları zeminin üzerinde yükselen geniş, sivri çatılı dairesel yapılardı; girişin üstündeki tüf levhaları tanrıları ve öte dünya ruhlarını gösteriyor, ancak aynı zamanda ölenler için böylesine etkileyici saraylar inşa ettirecek güçteki yeni hükümdar seçkinlerinin servetini ilân ediyordu. Esin kaynağı çok büyük olasılıkla Doğu Akdeniz'deki, Lydia, Lykia ve Kıbrıs gibi bölgelerde yer alan benzer mezarlardı. Seçkin aileler için yapılan resimli mezarlar 6. yüzyılın ortasından itibaren Tarquinia'ya özgü hale geldi, gerçi komşu kentlerden daha erken örnekler de biliniyor; bir kral mezarı olabilecek, İÖ 7. yüzyıl ortasına tarihlenen kısmen boyanmış bir giriş odasının 2010 Ağustos'unda bulunduğu haberi büyük heyecan yarattı; Doğu Kıbrıs'ta yer alan Salamis'teki çağdaş Yunan mezarlarının en yakın benzeriydi bu.[43] En eski mezarlar Yunan İon sanatından öylesine güçlü etkiler taşır ki, bizzat sanatçıların İonyalı Yunanlar olup olmadığını sormak akla yatkındır; yabancı ve yerli zanaatkârlar arasında keskin

40 E. Acquaro, "Phoenicians and Etruscans", *Phoenicians*, ed. S. Moscati, s. 613; Pallotino, *Etruscans*, s. 221.

41 Pallotino, *Etruscans*, s. 112 ve levha 11 [orijinali Museo Nazionale Etrusco, Tarquinia'dadır]; Herodotos 4:152.

42 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 523-525.

43 *Corriere della Sera*, 5 Ağustos 2010; *La Stampa*, 6 Ağustos 2010'da haberleştirildi.

bir çizgi olmadığı açıktır. Caere'deki mezarlardan çıkarılıp bugün Louvre ve British Museum'da muhafaza edilen 6. yüzyıla ait resimler güçlü çizgileri, biçimsel düzenleri ve özenli mekân düzenlemeleriyle yalnız üslup bakımından İonyalı olmakla kalmazlar, neredeyse kesin biçimde Yunan mitolojisinden sahneler betimlerler: Paris'in seçimi, Iphigeneia'nın kurban edilişi. Tarquinia'nın resimli mezarları çoğunlukla aile şenliklerinden sahnelerle bezenmiştir, aynı zamanda Yunan mitolojisinden aktarılan efsaneler de vardı: Boğalar Mezarı'nda Akhilleus boy gösterir ve Baron'un Mezarı'nın gizemli geçit alayları baştan sona Yunan üslubunda resmedilmiştir. Resimli bir friz, atları yeden gençleri ve sakallı bir adamın genç yoldaşıyla birlikte bir hanım ya da tanrıçayla buluşmasını gösterir. Gri bir zemin üzerine kırmızı, yeşil veya siyahla yapılan basit renklendirmeyle, her bir figür –sivri tepeli bir başlık olan İonya *tutulus*'u da dahil kıyafetlerde; etli, dolgun uzuvlarda– derin İonya etkisini gösterir. 1920'lerde bu mezarları dolaşan (çoğu ziyaretçi gibi) D.H. Lawrence Av ve Balık Avı Mezarı'nda, uçan kuşları, denize dalan çıplak bir adamı ve bir çizgiyi izleyen balıkçıyı gösteren sıra dışı ve çok canlı sahnelerle büyülenmişti; bu, en azından Yunandan çok Etrüsk sanatının güçlü sesi gibi görünüyordu. Ancak Güney İtalya'daki Yunan kolonisi Poseidonia'da (Paestum) bir denize dalına sahnesini gösteren resimli bir mezarın bulunması, bu imgelerin Yunan ressamların genel repertuarının parçası olduğunu düşündürür.

Diğer sanat dalları ve daha önemlisi ortaya koydukları düşünce dünyası hakkında da hemen hemen aynı şeyler söylenebilir. Etrüsk çömlekçiler Korinthos ve Atina'nın siyah figür çömleklerini az veya çok başarıyla taklit etmeye başladılar. Daha sonraları, çömleğin kırmızı yüzeyi üzerine siyah boyama, yerini çömleğin siyaha boyanıp figürlerin seramiğin kırmızı zemini üzerinde büyük ölçüde boyanmadan bırakıldığı daha incelikli bir kırmızı figür tekniğine bıraktı; ve Etrüskler Atina'dan gelen bu yeni mallardan şaşılacak miktarlarda satın aldıkları gibi kendi taklitlerini de ürettiler.[44] Fakat Etrüsklerin güçlü bir muhafazakâr bakış açıları da vardı. Atina'da tam klasik üslup, heykel ve resme daha da büyük bir yaşam ve "uyum" anlayışıyla hâkim olduğu zaman bile, onlar arkaik veya "arkaikleştirici" üslupları yeğlediler.[45] Yunanlardan satın aldıkları çömlekler her zaman en kalitelisi değildi. Po'nun ağzındaki bir Etrüsk yerleşimi olan Spina'da bugüne kadar keşfedilen neredeyse tüm çömlekler Yunan, özellikle de Attik Yunan üslubundadır; fakat bunlar kimi zaman, bir Attik sanatçısına verilen ismin de ("En Kötü Ressam") gösterdiği gibi, Yunan tarzının çok kötü örnekleridir.[46] Asıl önemlisi, bu çömleklerdeki resimler-

44 J.D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, Oxford, 1947, s. 1.

45 *Age.*, s. 3.

46 J. D. Beazley tarafından böyle adlandırılmıştır: *Attic Red-figure Vase-Painters*, 2. basım, Oxford, 1964.

de devamlı olarak Yunan mitolojisi öyküleri konu ediliyordu. İtalya'nın halkları Yunan dünyasının mitlerini ve dini fikirlerini sahiplenmeye başlıyordu; eski ağaçlık ve su kaynağı kültleri çok canlı kaldı, ancak İtalyan halklarının şekilden yoksun (amorf) tanrıları Olimposluların şekil, form hatta huysuzluklarını edindi. Veii'deki büyük tapınağın çatı kirişi, İÖ 500 civarında Vulca adında ünlü bir Etrüsk heykeltıraşın eseri olan Apollon, Hermes ve diğer tanrıların topraktan yapılma gerçek boyutlardaki renkli figürleriyle süslenmişti. Heykellerin akışkan üslubu topyekûn Yunanlardan alınmamıştı; çatı kirişini böyle çarpıcı biçimde süslemek Yunan değil Etrüsk uygulamasıydı. Fakat Vulca'nın betimlediği bir Etrüsk değil, Yunan efsanesiydi. Bu eserler, bir anlamda Etrüsk sanatı diyebileceğimiz şekilde, İtalyan-Yunan-Doğu senkretizminin ürünüydü. Bu senkretizm aynı zamanda kehanet sanatında da kendini gösteriyordu: Burada da yine Yakındoğu uygulamaları yerli İtalyan uygulamalarıyla birleşmişti. Kurban edilen bir hayvanın karaciğerindeki lekeleri okumakta kimse bir Etrüsk kâhininden yani *haruspex*'inden daha başarılı olamazdı. İS 410'da Gotlar Roma'ya saldırdığında Etrüsk kâhinlerine hâlâ danışılıyordu.

5

Yunanlar ile Etrüskler arasındaki ilişki aynı zamanda siyasal bir biçim aldı, ancak bu ilişkiler kültür, din ve ticaret alanlarına göre çok daha zor kuruldu. En azından İÖ 8. yüzyıldan beri Orta İtalya halkı ile Yunanlar arasında deniz savaşları vardı. Bunun kanıtları Olympia ve Delphoi'deki Yunan topraklarında bulunmuştur; yenilen düşmandan alınan 8. yüzyıl Villanoven tolgaları buralarda tanrılara sunulmuştu.[47] Etrüsk denizcileri, Yunan İonya'dan Phokailılar ile Güney Fransa açıklarındaki sularda çoğunlukla rekabet, kimi zaman da işbirliği halindeydiler; Phokaialılar burada bir koloni (geleceğin Marsilya'sı) kurmuşlardı.[48] Herodotos, 540 civarında Korsika'daki Alalia kenti açıklarında Phokaialılar ile Etrüskler arasında yapılan büyük bir savaşı kaydeder. 60 Kartaca gemisine ilaveten Caere'den gelen 60 geminin karşısına 60 Phokaia gemisi dizilmişti. Bu dengesizliğe karşın Phokaia gemileri savaşı kazandı, ancak donanmaları o kadar zarar gördü ki, Phokaialılar Korsika'yı tahliye etmek zorunda kaldılar. Herodotos, Caerelilerin Phokaialı esirleri ölümüne taşlayarak nasıl katlettiklerini anlatır. Kısa süre sonra Caereliler katliam yerinden geçenlerin ansızın çarpılıp topal kaldığını fark ettiler; bu yalnız insanlara değil, sürülerine de oluyordu. Şaşırıp kalan Caereliler Delphoi'deki Apollon ra-

47 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 30 ve levha 13.

48 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 393-475; Torelli, "Battle for the sea-routes", s. 117.

hibelerine bir heyet gönderdiler ve onlara Phokaialıların anısına düzenli oyunlar organize etmeleri söylendi. Bu oyunlar Herodotos'un çağına dek devam etti; Etrüsk resimli mezarlarının duvarlarında sık sık benzer cenaze oyunları resmedilmiştir.[49] Caereliler, hazinelerinin dayanağı olarak tanımlanmış olan Delphoi'deki tapınakla bağlantılarını korudular; aslına bakılırsa, öncelikle Helen olan bir kült yerine kabul edilen ilk "barbarlar" onlardı.[50] Bu arada Etrüskler Korsika'nın demir, balmumu ve balını kullanmakta özgürdüler. Gerçi kaynaklarından daha önemli bir olgu vardı: Etrüsk gemiciliğinin Kuzey Tiren Denizi'nde artık hiç rakibi kalmamıştı.[51]

Güney Tiren başka bir konuydu. Kymalı Yunanlar, –denizde olduğu kadar karada da kendini hissettiren– Etrüsk gücünün yakında olduğunun gayet farkındaydılar; zira iki Etrüsk kenti (Capua, Nola) hemen hinterlandlarında uzanıyordu; ve Etrüskler en azından bir kıyı kentinin, Pompeii'nin denetimini ele geçirmişlerdi.[52] Kyma, Etrüsklere karşı zafer kazanmak için Sicilya'daki Yunan kolonicilerin yardımına muhtaçtı. 474'te Syrakusa tiranı Hieron, Batı Akdeniz'in yalnız siyasi değil ticari çehresini de dönüşüme uğratan bir zafer kazandı. Bu dönüşümün de bilincindeydi: Kserkses'in Pers ordularının Hellas'ın kudretiyle püskürtülmesiyle aynı dönemde, barbarların yenilgisine ondan bir katkı olmuştu bu. Kaldı ki, Hieron'un Kyma'daki zaferi, altı yıl önce selefi Gelon'un kumandasında Syrakusa donanmasının Batı Akdeniz'deki diğer düşman olan Kartaca'yı büyük bir hezimete uğrattığı Sicilya'da yer alan Himera'da kazanılan başka bir zaferin ardından gelmişti; Gelon'un zaferinin, Perslere karşı en büyük savaşlardan biri olan Salamis'teki Yunan zaferiyle aynı gün kazanıldığı söyleniyordu.[53] Olayları çok uzak olmayan bir tarihte yazan Yunan şair Pindar, "savaş arabası yarışının galibi Etnalı" Hieron'a övgü olarak yazdığı kasidesinin ana temalarından biri olarak Kyma'da Etrüsklerin yenilgisini almıştı:

> Sustur artık, yalvarırım, Ey Kronos oğlu, Fenike ve Tirenlilerin savaş çığlığını bu yurtta: Kyma önlerinde mağrur gemilerine ne acılar gelmiş ve Syrakusa hâkimi, gençliklerinin baharında hızlı gemilerinden denize gömülenleri hezimete uğrattığında –Hellas'ın mavnası kölelik safrasından kurtulduğunda– ne felaketlere uğramışlardı.[54]

49 Herodotos 1:165-167.

50 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 83 ve 54, 58. levhalar; krş. O.W. von Vacano, *The Etruscans in the Ancient World*, Londra, 1960, s. 121.

51 L. Donati, "The Etruscans and Corsica", *Etruscans outside Etruria*, Campareale vd., s. 274-279.

52 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 70, 84.

53 A.G. Woodhead, *The Greeks in the West*, Londra, 1962, s. 78.

54 Pindar, *Pythian Odes*, 1:72-4, çev. M. Bowra.

Hieron, Olympos'a şu kitabeyi yazdırdığı bir Etrüsk tolgasını ithaf etti: "Hieron, Deinomenes'in ve Syrakusalıların ve Zeus'un oğlu"; tolga bugün British Museum'da muhafaza edilmektedir. Gelgelelim Pindar'ın Etrüskler ile ("Fenikelilerin savaş çığlığı") Kartacalıları bağlantılandırma çabası anakroniktir. Her ne nedenle olursa olsun, Kartacalılar ile Etrüskler arasındaki ilişkiler Kyma Savaşı'ndan 20 yıl önce zayıflamaya başlamıştı. Kartaca'nın ithal ettiği Etrüsk mallarındaki açıkça görülen arkeolojik kopukluk 550'den önce olmadığı gibi 500'den sonra da değildir.[55] Kartaca'nın bir Yunan müttefiki olan Rhegionlu Anaksilas, Messina Boğazı'na hâkim bir tepede kurulu kentine, özellikle bir Etrüsk saldırısını engellemesi için sur inşa ettirdi. Etrüsk gemileri kendi başlarına, tıpkı tarih öncesi çağlardaki gibi, Batı Akdeniz'i Doğu Akdeniz'e bağlayan bir mübadele merkezi olarak işlev gören Lipari Adalarına saldırmak üzere güneye yelken açtılarsa da başarılı olamadılar.[56] Bundan sonra, Etrüskler 5. yüzyıl başında, Batı Akdeniz'de giderek izole oldular.

Etrüsk gemilerinin 5. yüzyıl sonunda yine harekete geçtiği görülse de, Syrakusalılar Tiren Denizi'nin tamamına erişmeyi başardılar. 453-452'de, Caere sahiline akın ettiler ve kısa süreliğine, pek çok köle edindikleri, demir zengini Elbe'ye yerleşmeyi başardılar; en nihayetinde Tyrsenli korsanlar kendi silahlarıyla vuruluyordu.[57] Etrüsklerin Syrakusa'ya karşı kinleri, daha sonraki bir bölümde ele alınacak olan Peloponnesos Savaşı'na dek bitmedi. Syrakusa'ya karşı kendi saldırılarını başlattıkları zaman Atinalılar bu düşmanlığın açıkça farkındaydılar.[58] İÖ 413'te Etrüskler Atina donanmasına yardım etmek üzere üç büyük savaş gemisi gönderdiler. Thukydides'in veciz şekilde söylediği gibi: "Syrakusa'ya karşı nefretleri yüzünden savaşan bazı Tirenliler vardı."[59] Sayıları azdı ama en azından bir keresinde günü kurtardılar. Birkaç yüzyıl sonra, Tarquinia'nın soylu bir klanı olan Spurrina ailesi, içlerinden biri İÖ 413 Sicilya seferinde bir donanma kumandanı olan atalarının onuruna Latince bir kitabe diktirdi.[60]

6

Sakinleri lüks düşkünlüğüyle nam salan Güney İtalya'daki bir kent Yunanistan ve Etruria arasındaki bağlantıları etkiledi. Sybaris, 510 yılında, ye-

55 C. ve G. Picard, *The Life and Death of Carthage*, Londra, 1968, s. 81.

56 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 514-522.

57 Sicilyalı Diodoros, 11: 88.4-5; Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 114-115.

58 Thucydides, 6:88.6.

59 *Age.*, 7: 57. 11.

60 Leighton, *Tarquinia*, s. 133 ve şek. 56, s. 140; Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 521, 686; Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 115.

rel kıskançlıkların sonucu olarak yıkılıncaya dek ülkenin öbür tarafındaki Poseidonia'ya (Paestum) taşınıp Etrüsk gemilerine yüklenmelerinden önce Korinthos, İonya ve Atina'dan ürünlerin geldiği en büyük antrepoydu.[61] Sybaris, Etruria ile dostane ilişkileri nedeniyle özellikle ün kazanmış veya dile düşmüştü; İS 2. yüzyılda yaşayan Naukratisli Athenaios'a göre, ticari ittifakları, kuzeyde Etruria ve doğuda Küçük Asya kıyısındaki Miletos olmak üzere iki yönde fazlasıyla ileri gitmişti:

> Sybarisliler, Miletos yününden yapılma harmani giyerlerdi ve bundan devletler arasında dostluk doğdu. Sybarisliler, İtalya'nın tüm halkları arasında en çok Etrüskleri severlerdi ve Doğu halkları arasında, onlar da kendileri gibi lükse düşkün olduklarından İonyalıları tercih ederlerdi.[62]

Batılı Yunanlar aracılar olarak işlev gördüler: Etrüsklerin ilgisini çeken yalnız onların değil, Ege dünyasındaki kardeşlerinin ürünleriydi.

Atinalıların rakipleri karşısındaki üstünlüklerini sağlayan yöntemlerinden biri, eski ulaşım kanalları savaş ve ticari çekişmeler yüzünden ulaşılmaz olduğu zaman yeni ulaşım kanalları kullanmaktı. Kyma Savaşı Batı Akdeniz'de Etrüsk deniz imparatorluğunun sonunu getirdi. Tiren Denizi artık onların gölü değildi ve burayı Kartacalılarla, Magna Graecia'dan Yunanlarla ve son derece becerikli olduklarını kanıtlayan ve kendi korsan akınlarını yapmayı başaran Orta İtalya'nın dağlık kesiminden Romalılar ve Volkslar gibi yeni rakiplerle paylaşmak zorundaydılar. Etrüskler, denizcilik fırsatlarının bu şekilde kaybına, (önceden Latinlerle ilişkili Umbria halkının merkezi olan) Perugia, (önceden kültürel olarak çok eski Etrüsklere benzeyen "Villanovalılar"ın yerleştiği) Bolonya ve Po Vadisi'ndeki Mantua gibi kentler dahil olmak üzere, iç kesimdeki kentlerin denetimini ele geçirerek karşılık verdiler.[63] Bu, Adriyatik kıyılarındaki limanlardan yarımada boyunca Doğu Akdeniz'den gelen malları taşıyan yeni güzergâhların açılması anlamına geliyordu. 7. ve 6. yüzyıllarda, denizden Yunan, karadansa Etrüsk etkilerine açık Piceneler olarak tanınan halk arasında, bugün İtalya'da Le Marche olarak bilinen alanda* sıra dışı bir kültürel çiçeklenme süreci başladı.[64] Fakat 500 yılından sonra Adriyatik Yunan toprakları ile ana bağlantı kanalı haline geldi; her ne kadar Apeninler arasından çok masraflı bir kara yolculuğu olması gereken enge-

61 Krş. T.J. Dunbabin, *Western Greeks: the History of Sicily and South Italy From the Foundation of the Greek Colonies to 480 BC*, Oxford, 1968, s. 207.

62 Aktaran J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, Londra, 1964, s. 33.

63 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 95.

* İtalya yarımadasının orta kesiminde yer alan bir bölge (ç.n.)

64 C. Riva, "The archaeology of Picenum", *Ancient Italy: Regions Without Boundaries*, ed. G. Bradley, E. Isayev, C. Riva, Exeter, 2007, s. 96-100.

li aşmayı gerektirse bile, güzergâh denizciler açısından elverişliydi. Zira gemiler Korinthos Körfezi'nden yola koyulup, İon Adalarının arasından geçip, Apollonia ve Epidamnos'taki Yunan kolonilerine uğradıktan sonra, Picenes Adalarını geçerek Kuzeydoğu İtalya'nın bataklık düzlükleri ve sığlıklarında yeni gelişen, daha sonra kurulan Ferrara ve Ravenna kentlerine yakın Adria ve Spina'ya doğru yollarına devam edebiliyorlardı. Tıpkı iyi atlar beslemeye büyük enerji hasreden Rönesans Ferrara'sının Este dükleri gibi, arkaik ve klasik Yunan dönemlerinde de at yetiştiriciliği Yunanları bu bölgeye çekiyordu.[65]

Spina ya Etrüsklerce kurulan ve yoğun Yunan göçü alan ya da Yunanlarca kurulan ve yoğun Etrüsk göçü alan bir kentti; nüfusu Etrüsk, Yunan, Kuzeydoğu İtalya'dan Veneti ve diğer halklardan unsurlar barındıran karışık bir nüfustu. İç kesimdeki Felsina (Etrüsk Bolonya) kentinin limanı olması da mümkündür: Bolonya'dan bir 5. yüzyıl sonu steli, Felsina'nın Kaikna ailesinin bir üyesine ait bir savaş gemisini resmeder ve bu gemilerin Spina gibi Adriyatik limanları dışında bir yerlere üslenebileceğini düşünmek güçtür. Spina ve Adria, Yunanlara ve Etrüsklere çok sayıda İtalik ve Keltik köle sağlıyordu; bu sayılar ancak Po Vadisi'ndeki Etrüsk koloniciler ve Alpler'den aşağı inen Kelt istilacılar birbiriyle çarpıştığı zaman daha da artabiliyordu. Spina bir ızgara planında düzenlenmişti; bu Etrüsklerin çok rağbet ettiği bir tasarımdı, ancak denize çıkan su kanalları kente Etrüs-Yunan-Venedik tarzı bir karakter kazandırıyordu. Nekropolisinde 4.000'i aşkın mezar açılmış durumdadır; içlerinde, Atina ile bağlantının koptuğu ve Spina yurttaşlarının Etrüsk fırınlarından gelen daha düşük kalitede çömleklerle yetinmek zorunda kaldığı 5. ve 4. yüzyıl başına ait olanların da bulunduğu, muazzam miktarlarda Yunan vazosu ortaya çıkarılmıştır.[66] Po Deltasının alüvyonlu tarım toprakları son derece verimliydi, ancak alüvyonlu toprakların sorunu, oldukları yerde kalmamasıdır ve 4. yüzyılın sonraki yıllarında kent kendisini denizden giderek daha fazla uzaklaşmış olarak buldu. Bu arada, İÖ 390'da Roma'ya yaptıkları saldırıyla doruğuna ulaşan İtalya'daki Kelt akınlarının, istilacıların yoğun biçimde yerleştikleri bu bölgedeki etkileri çok keskin olmuştu.[67] Dolayısıyla Spina'nın gelişme dönemi görece kısa fakat çok parlaktı. Öne çıkışı, tüm Adriyatik'in Yunan mallarının çok bol bulunduğu bir pazara dönüştüğü daha uzun bir sürecin parçasıydı.

---

65 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 93.

66 *Age.*, s. 101 ve levha 66, s. 103, s. 128-129; Heurgon, *Daily Life*, s. 140; krş. J. Boardman, *Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade*, 2. basım, Londra, 1980, s. 228-119; Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 103, 129.

67 Cristofani, *Etruschi del Mare*, s. 128.

Bu anlamda, Etrüsk kentlerinin doğuşu Tiren Denizi'ne özgü bir olgu olmanın çok daha ötesindeydi; insanların ve malların hareketine Adriyatik de açılmıştı. Yunanlar ve Fenikelilerle birlikte Etrüskler de, bütün denize yayılan karşılıklı bağlantılar yaratılmasına katkıda bulunarak Akdeniz'i yeniden şekillendirmişlerdi.

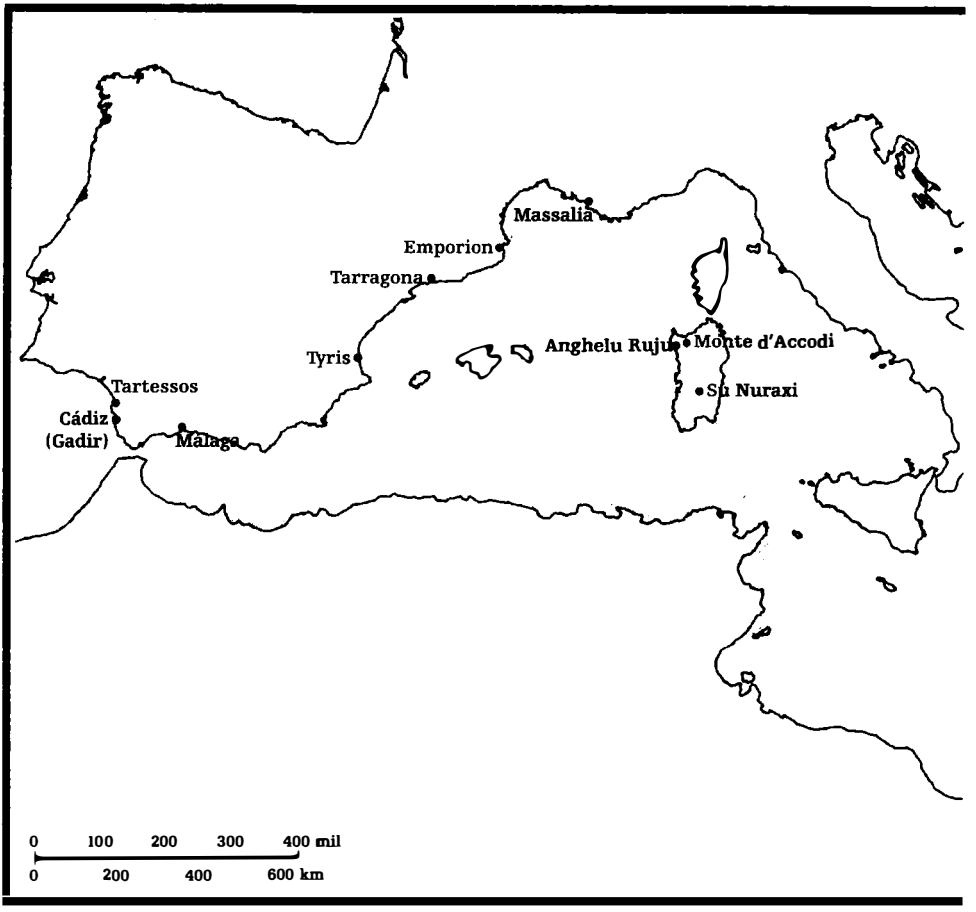
IV

HESPERİDLERİN BAHÇESİ'NE DOĞRU, İÖ 1000-İÖ 400

1

Doğu Akdeniz ile kurulan temasların etkisi, bugün İtalya olarak andığımız topraklarda çok farklı yollardan hissedildi. Yunan kültürünün Sicilya'nın yerli halklarının –Sikanlar, Sikeler ve Elmialılar– gündelik yaşamının içine işlemesi, Toskana ve Latium halklarının yaşadığından daha yavaş bir süreçti. Sicilya'da gerek Yunanlar gerek Kartacalılar yerli halktan büyük ölçüde ayrı kaldılar. Maden yataklarıyla zengin Sardinya yüzlerce yıldan beri, *nuraghi* olarak adlandırılan binlercesinin bugün adayı hâlâ beneklediği taş kulelerin damgasını bastığı canlı bir uygarlığın alanı olmuştu; bu kuleleri, adanın zengin tarımsal kaynaklarına derinlemesine kök salmış, müreffeh olduğu anlaşılan köyler çevreliyordu. Kuleler İÖ 1400 civarında inşa edilmeye başladı, ancak Demir Çağı'nın epeyce ileri dönemlerinde bile hâlâ yeni *nuraghe*'ler inşa ediliyordu.[1] Akdenizli tüccarlar Miken çağında bakır arayışıyla geldikleri zaman dış dünya ile bazı temaslar olmuştu. Yerli seçkinlerin serveti, İÖ 2. binyıl gibi erken bir tarihte bile, Kuzeybatı Sardinya'da yer alan Alghero yakınlarındaki Anghelu Ruju'nun mezarla-

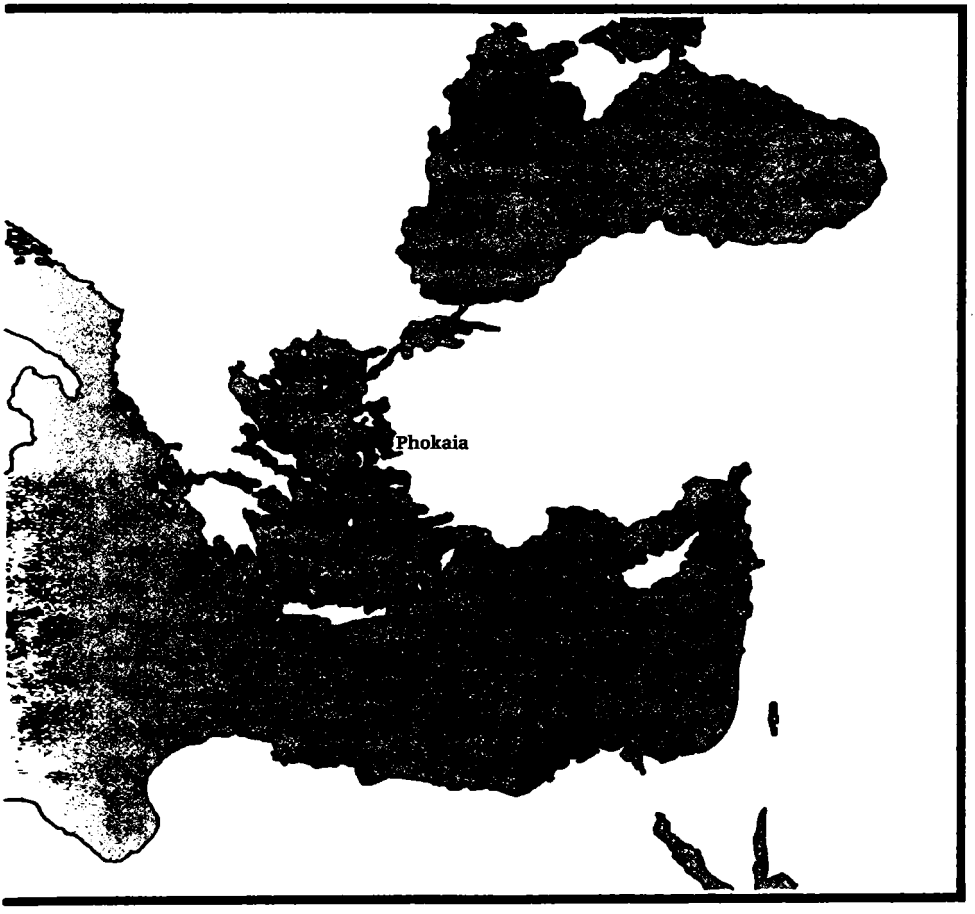
1 M. Guido, *Sardinia*, (Ancient Peoples and Places, Londra, 1963), s. 59-60; krş. M. Gras, *Trafics Tyrrhéniens, archaïques*, Roma, 1985, s. 87-91.

rından ölçülebilir; bunlar Geç Neolitik ve Erken Bronz Çağ Avrupa'sında günışığına çıkarılmış en zengin mezarlar arasındadır ve İspanya, Güney Fransa ve Doğu Akdeniz ile kurulan temaslara işaret eder.[2] İspanyol etkisinin izi, burada ortaya çıkarılmış ters çevrilmiş çan biçimindeki kaplardan (*bell-beaker*) anlaşılır. Yazıyı kullanmadıkları için mi, yoksa bugüne ulaşamayan dayanıksız malzeme kullandıklarından mı bilinmez, Sardinyalılar hiç yazılı kayıt bırakmamışlardır. Ancak birçoğu hâlâ kullanımda olan yer adları, tıpkı Sardo* gibi, birçok diyalektinde bir dizi Latince öncesi sözcük barındıran vülgarize geç Latincenin kendine özgü bir biçimi olduğunu düşündüren kanıtlar sunar. Nuragha halklarının, Hint-Avrupa

2 M. Pallottino, *La Sardegna Nuragica*, 2. basım, G. Lilliu'nun girişiyle, Nuoro, 2000, s. 109-114.

* Sardinya dilinde, Sardinya dili anlamına gelir. Sardinya Adasında konuşulan Roman dili (ed.n.)

olmayan Bask diliyle ilişkili bir dil veya diller konuştuğu anlaşılıyor. Nitekim, Sardinya dilinde küçük bir kuzu için kullanılan *bitti* sözcüğü, Baskça da keçi yavrusu için kullanılan *bitin* sözcüğüne çok benzer.[3] İberya'dan Sardinya'ya büyük bir göçü ortaya koymaktan çok İspanya, Güney Fransa ve bazı Akdeniz adalarıyla Kuzey Afrika'nın bazı kesimlerinde konuşulan bir grup Batı Akdeniz dilinin varlığının kanıtıdır bu.

2. binyıl kadar erken bir dönemde, Sardinyalılar ölülerini, yaşayanların evlerini andıracak şekilde oyulmuş, geçitlerle birleşen birkaç oda içeren ve kapı söveleri, silmeler ve yaşam alanlarında olması gereken ahşap donanımların taştan oyulma taklitleriyle bezenmiş etkileyici kaya mezarlara gömüyorlardı. Günümüz Sardinya'sında bu mezarlara *domus de janas* yani "peri evleri" adı veriliyor. Fakat antik Sardinyalılar ayrıca

3 *Age.*, s. 91-102.

etkileyici kutsal mekânlar da inşa ettiler; kuzeyde, Sassari yakınındaki Monte d'Accodi'de, büyük bir rampayla ulaşılan ve büyük olasılıkla bir tapınma yeri olan tepesi budanmış piramit bunlardan biridir.

Çoğu *nuraghi* kıyıdan uzaktadır; birçoğu dağlık bölgelerin zirvesindedir ve her şey bunların temel amacının savunma olduğunu düşündürür: Koyun hırsızlarına, deniz akıncılarına ve her şeyden çok da belalı Sardinyalı komşulara karşı korunma sağlıyorlardı; aynı zamanda, bakır ve bronzun ham halde olduğu kadar, heykelcikler ve silahlar olarak mamul halde de depolanabileceği kasa işlevi görüyorlardı. Bunun iyi bir örneği, Güney Sardinya'daki Barumini'de bulunan, 8. ilâ 6. yüzyıllarda büyümüş Su Nuraxi'deki muazzam komplekstir; Su Nuraxi, kalesiyle birlikte, merkezi bir *piazza* (meydan) etrafında dizilmiş taş temelli 60 kadar kulübe içeriyordu. Taş bir bank ve meşalelerin konduğu oyuklarla donatılmış büyük bir yapının yönetim heyeti odası olduğu düşünülebilir. Cagliari'deki üsleri güneye pek de uzak olmayan Kartacalıların saldırısına uğrayıp tahrip olan Su Nuraxi, 5. yüzyılda yeniden inşa edildi ve bulunan toprak, bronz ve demir objelere bakılırsa, tekrar müreffeh bir merkez haline geldi.[4] Bu, her bir küçük hâkimin kendi kalesinin bulunduğu, son derece parçalı bir toplumdu. Fakat Fenike, Kartaca ve Etruria'dan gelen etkiler ağır ağır nüfuz etti: Bu, erken Etrüsklerin Yunanlar ve Fenikelilerle temasa geçtiklerinde dönüşüme uğramaları gibi, dış dünya ile temas sonucu hızla ve göz kamaştırıcı şekilde dönüşüme uğrayan bir uygarlık değildi.[5] İtalya, İspanya ve Afrika ile etkileşim daha az belirgindi ve Sardinya toplumu derin bir muhafazakârlık izlenimi bırakır; *nuraghi* yalnız Kartacalıların değil, Romalıların da sıklıkla düşmanlarından olduğu 3. yüzyıl gibi geç bir tarihte hâlâ inşa edilmekteydi. İÖ 750 civarında, Alghero yakınlarındaki Palmavera gibi yerlerde kulelerin, merdivenlerin, gizli geçitlerin ve istihkâmların bolluğunun yanı sıra *nuraghi*'nin dibinde kümelenen surla çevrili köyler, Fenikeli istilâcıların Sardinya'ya yerleşmeye başladığı ve daha sofistike düşmanlar ile başa çıkmak için daha sofistike yapılara ihtiyaç duyulduğu bir dönemi anlatır. Antik Sardinya'daki dini kültler de bu toplumun tutuculuğunu ortaya koyar; burada denetimi Yunanların veya Fenikelilerin tanrıları ele geçirmedi ve adalılar kutsal kuyulara ve boğa kültlerine bağlılıklarını sürdürdü.[6]

Sardinyalılar kent sakinleri değillerdi. Karakteristik yerleşimlerini kalelerin çevresindeki köyler oluşturuyordu. Sardinya kentleri Fenikeli-

4 *Age.*, s. 162; Guido, *Sardinia*, s. 106-107, 142.

5 Guido, *Sardinia*, s. 156.

6 *Age.*, s. 112-118; Pallottino, *Sardegna nuragica*, s. 141-147.

ler ve Kartacalılar tarafından kuruldu. Gene de, Kartacalılar ve Sardinyalılar arasında zaman zaman zorlu olan ilişkiler, nuragha uygarlığının dış dünyadan tümüyle kopuk olduğu anlamına gelmiyordu. Egzotik ithal mallardan biri, ta Baltık'tan çıkıp yolculuklarını Su Nuraxi'de bitirmek üzere bilinmeyen bir güzergâhtan gelen kehribardı. Altın, Sardinyalıların pek fazla ilgisini çekmiyordu ve Güney Sardinya'daki gümüş madenlerinin tam anlamıyla kullanılması için İS 14. yüzyılı beklemek gerekecekti. Sardinya'da bulunan Yunan çömleklerinin en eski örnekleri (bazı Miken parçaları hariç tutulursa) 8. yüzyıla tarihlenir. 7. yüzyılda bir İon vazosu Su Nuraxi'ye geldi. Dış temasların gücüne ilişkin biraz fikir edinmemizi sağlayan olgu, Korinthos çömleklerinin ancak Güney Sardinya'daki yerleşimlerde bulunmuş olmasına karşın, (taklitleri de dahil) Etrüsk çömleklerinin adanın her yerinde keşfedilmiş olmasıdır.[7] Bakır külçeleriyle kolayca bedelini ödedikleri bu mallar Sardinyalılara göre çekici, egzotik eşyalardı.

Bakır bulmak Sardinyalılar açısından sorun oluşturmuyordu; fakat bakırı daha sert dökme bronza dönüştürmek için, İspanya ve Güney Fransa'dan kalay ithal edilmesi gerekiyordu. Ve Sardinyalılar etkisi hem uzam hem zamanda yaygın olan bronzdan heykelcikler imal ettiler: Uzun bacaklı insan heykelcikleri 20. yüzyıl heykeltıraşı Giacometti'nin gözüne çok çekici görünmüştü; daha önce de, sıklıkla Sardinya işçilerini kullanarak kendi uzun uzuvlu heykelciklerini üreten Vetulonia'daki Etrüsk metal ustalarını büyülemişti. Bu heykelciklerden adada bulunmuş birkaç yüz tanesi İÖ 8 ilâ 6. yüzyıllara tarihlenir. Bunlar savaşçılar, okçular, zanaatkârlar ve çobanlardan oluşan gerçek bir dünyayı temsil eder gibidir; ne var ki, dişil figürler ergillerden daha nadirdir. Kimi zaman da hayvanları betimlerler; ara sıra tanrıları temsil edenleri de vardır; ve muhtemelen bunlar yerel kültlerde kullanılmaktaydılar.[8] Birkaç gemi modeli Etrüsk limanlarında bulunduğundan, bu heykelcikler denizciliğin dolaysız kanıtını verir. Bunların 8. yüzyıl ve sonrasına ait oldukları düşünülmektedir; bir tanesinin pruvası geyik başı biçimindedir ve küpeştelerini muhtelif hayvan ve kuş figürleri süsler; bir başka yuvarlak gövdeli tekne, çömelmiş bir maymun figürü içerir; bu, Kartacalıların denizin tam karşı tarafındaki Afrika'dan getirmiş olabileceği bir hayvandır.[9]

---

7 Gras, *Trafics tyyrhéniens*, s. 113-115 ve şek. 19, s. 114, ayrıca s. 164-167, şek. 29-30, ve s. 185-186.

8 Guido, *Sardinia*, s. 172-177; Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 145 [Vulci].

9 Guido, *Sardinia*, levha 56-57; Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 115-119, 123-140; Bible Lands Museum, Jerusalem, *Guide to the Collection*, 3. basım, Kudüs, 2002, s. 84.

2

Yunanlar Güney İtalya'da İonya, Attika ve Peloponnesos'u Etruria'nın yeni doğmakta olan kentleri ile birleştiren bir köprü işlevi gördüler. Aynı şekilde çok uzaktaki bir İon kolonisi olan, günümüz Marsilya'sının yerindeki Massalia, ana kentle bağlantılı Yunan dünyası ile Akdeniz'in en batı kıyıları arasında bir köprü oldu.[10] Bir kez daha başı çeken Küçük Asya kıyısından Phokaialılar İÖ 600 civarında yerleşimlerini kurdular; yaklaşık 600 yetişkin yerleşimci geldi ve çok geçmeden yerli nüfusla evlilikler yaparak karıştılar. Erken Marsilya hızla büyüyordu ve 6. yüzyılda yaklaşık 50 hektarlık yer işgal ediyordu.[11] Gerçek anlamda şanlı çağı, varoluşunun ilk yarım yüzyılında yaşandı. 6. yüzyılın ortasında İonya'nın Perslerce istilâsı Phokaialıları Pers düşmanlarından olabildiğince uzaklara göç etmeye yöneltti. Herodotos, Perslerin Phokaia kentinin bir surunun yıkılmasını ve bir yapının simgesel olarak Pers satrapına teslim edilmesini talep ettiklerini hikâye eder. Phokaialılar bu öneriyle ilgilendiklerini belirterek, üzerinde düşünmek için bir günlük ateşkes istemişler; fakat ateşkesi, gemilerine bütün eşyalarını yükleyip Khios'a (Sakız), oradan daha da batıya –önce Korsika, ardından Massalia'ya– yelken açmak için kullanmışlardı. Böylelikle Pers hükümdarına bir hayalet şehir teslim etmiş oldular.[12]

Tüm bunlar Massalia'yı İonyalı İrredantista'ların yuvasına dönüştürmedi. Massalia, yurttaşları Etrüskler ile savaştığında sakinlerinin sükûnetlerini koruyabildiği müstesna bir yerdi; bunun bir açıklaması, Massalialıların Batı Akdeniz halklarıyla –yalnız Etrüsklerle değil, Afrika'daki ve İspanya'daki Kartacalılarve Kuzeybatı İtalya ve Güney Fransa'da yerleşik, daha az gelişkin Ligurialılarla– kurdukları yakın ilişkileridir.[13] Massalia'nın Batı Avrupa'nın Keltik halkları ile bir temas noktası haline gelmesiyle, Yunan ve Etrüsk çömlekleri ve diğer malları buradan kuzeye, Galya'nın merkezine doğru akmaya başladı. Bu arada Yunanlar, Etrüskler ve Kartacalılar bölgede yan yana ticaret yapıyorlardı; daha önce değindiğimiz Pech-Maho, Kartacalı tüccarlar tarafından bir ticaret istasyonu olarak kullanılıyordu, ancak orada bulunan kurşun üzerine kazınmış Etrüsk kitabesinin de açıkça gösterdiği gibi, diğerleri tarafından da ziyaret

10 V. M. Manfredi ve L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1966, s. 184-189; D. Puliga ve S. Panichi, *Un'altra Grecia: la colonie d'Occidenta tra mito, arte a memoria, Torino, 2005*, s. 203-214.

11 Gras, *Trafics tyrrhéniens*, s. 402.

12 Herodotos, 1.163-7; A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, s. 111-112; M. Sakellarious, "The metropolises of the western Greeks", *Western Greeks*, ed. Pugliese Carratelli, Londra, 1996, s. 187-188; Manfredi ve Braccesi, *Greci d'Occidente*, s. 179-181, 184-185; Puliga ve Panichi, *Un'altra Grecia*, s. 203-204.

13 G. Pugliese Carratelli, "An outline of the political history of the Greeks in the West", *Western Greeks*, Pugliese Carratelli, s. 154-155.

ediliyordu. Tüccarları Güney Fransa'ya çeken, kurşundan çok kalaydı, zira Cádiz'den yola çıkan Fenikeli denizcilerin gittiği Kuzeybatı Fransa'nın ve herhalde İngiltere'nin kalay yataklarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Sen Nehri boyunca Yunan ve Etrüsk bronz ve çömlek buluntuları, özellikle Vix'de bulunan yaklaşık İÖ 530 tarihli muazzam bir Yunan bronz *krater*'i, (ille de bireysel tüccarların değilse de) malların Galya'nın iç kesimlerinin derinliklerine doğru izlediği uzun güzergâhların bazı ipuçlarını verir.[14] Şarap için kullanılan bu kocaman karıştırma çanağı, şarap ticaretinin Massalia'nın en önemli özelliklerinden biri olduğunu hatırlatır. Çanak yaklaşık 1100 litre sıvı alıyordu, Yunanların âdeti bir ölçü şarabı iki ölçü suyla karıştırmaktı. Aslına bakılırsa, 6. yüzyıl uzak batıdaki Yunan ticaretinin altın çağıydı. Bir İon kolonisi Korsika'da doğar doğmaz Etrüskler ve Kartacalılar tarafından boğazlanırken, Málaga ve Güney İspanya'nın başka yerlerinde ve daha gösterişli olarak, bugün Empúries olarak bilinen başlıca ticaret merkezi Emporion'da bir süreliğine küçük yerleşimler doğdu. Yakınlarında, Katalonya'daki günümüzün Roses'i olan Rhode'yi Rodoslu tüccarların kurmuş olması olasıdır.

Massalia, bronz dökümhaneleri kalay açlığı çeken Doğu Akdeniz ile bağlarını sürdürdü. Marsilya'daki kazılarda Euboia, Korinthos, Atina, Sparta, İonya ve daha yakındaki Etruria'dan gelme çok büyük miktarda 6. yüzyıl Yunan çömleği bulunmuştur. Massalia'nın varsıl tüccarları Delphoi'ye bir hazine bağışladılar.[15] Burası kendi halinde bir koloni değildi. Güney Fransa'nın kültürü Helenleşti. Bir geç dönem Romalı yazar Justinus [veya Junianius], Pompeius Trogus adlı daha önceki bir yazarın (*Philippic Tarihleri* bugün kayıptır) sözlerini şöyle özetliyordu:

> Bu nedenledir ki, Massalia'nın halkından, Galyalılar daha uygar bir yaşam tarzı öğrendiler, eski barbarlıklarını bir kenara attılar veya hafiflettiler; keza topraklarını ekip biçmeyi ve kentlerini surlarla çevirmeyi onlardan öğrendiler. Ardından da, şiddete dayalı değil, yasalara uygun yaşamayı âdet edindiler; derken, bağları budamayı ve zeytin ağacı dikmeyi öğrendiler; ve hem insanlara hem eşyaya öyle bir ışık yayıldı ki, Galya'ya sanki Yunanistan göç etmiş gibi değil de, Galya Yunanistan'a yerleşmiş gibi görünür oldu.[16]

14 M. Bats, "The Greeks in Gaul and Corsica", *Western Greeks*, Pugliese Carratelli, s. 578-580 ve levha, s. 579; V. Kruta, "The Greek and Celtic worlds: a meeting of two cultures", *Western Greeks*, Pugliese Carratelli, s. 585-590; Puliga ve Panichi, *Un'altra Grecia*, s. 206-207.

15 J. Boardman, *Greeks Overseas*,ss. 216-217; Manfredi ve Braccesi, *Greci d'Occidente*, s. 187.

16 Justin, *Epitome* of Pompeius Trogus, 43.4; Boardman, *Greeks Overseas*, s. 218; Manfredi ve Braccesi, *Greci d'Occidente*, s. 186.

Kuşkusuz bu övgüler çok asırlar sonra yazılmıştı ve Yunanların gerçekten zeytin ve üzüm bağlarını oraya getirip getirmediği şüphelidir.[17] Gene de, üzüm bağlarının yoğun kullanımını teşvik edenlerin ve zeytin ezme ile şarap üretiminde daha ileri bir teknolojiyi tanıtanların Yunanlar ve Etrüskler olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Sir John Boardman, "Burgonya'da içilen ilk şarabın Marsilya'dan gelen Yunan şarabı" olduğunda ısrarlıydı; Languedoc ve Provence'daki pek çok antik yerleşimde bulunan Atinalı, Fenikeli ve Etrüsk şarap kapları da Boardman'ın iddiasını destekler.[18] Justinus haklıydı: Bu bölgeyi Yunanistan'ın kültürel yörüngesine çekmek için Roma lejyonları tarzında bir fetih yürütmek gerekmemişti.

İÖ 500 civarındaki yıllar, Batı Akdeniz'deki başka yerlerde olduğu gibi önemli bir geçişi simgeledi. Bu kısmen Yunanlar ile Etrüskler arasında gitgide büyüyen ve Tiren Denizi'nin dört bir köşesinde ticari temaslarda gerilemeye yol açan siyasal gerilimin bir sonucuydu. Bu arada, Kuzey ve Doğu Fransa'daki (genellikle Hallstatt kültürü olarak bilinen) kültürel merkezler gölgede kaldı ve La Tène kültürü adı verilen, Doğu Alpler arasındaki geçitler yoluyla ağır Etrüsk etkisi taşıyan yeni bir canlı kıta kültürünün odağı haline gelen yerler daha doğudaki Kelt toprakları oldu. Bu, Akdeniz'i Kuzey Avrupa'ya bağlayan ticaret güzergâhlarının doğuya doğru kaydığı ve kaliteli Akdeniz mallarına talebin Rhône Vadisinde artık gerilediği anlamına geliyordu.[19] Massalia'ya daha az Attik çömleği ulaşmaya başladıysa da, yüzyılın sonuna gelindiğinde bu ticaret kendini toparladı. Ancak, daha da önemlisi, Yunanlar artık Marsilya'dan iç kesimlere şarap ve değerli ürünler gönderemezken, uzak batıda, İspanya kıyısı boyunca ticaretin gidişatına Kartacalılar hükmetmeye başladı. Gördüğümüz gibi, Yunan dünyasının bulduğu çözümlerden biri, onları yeni Spina kentine bağlayan Adriyatik güzergâhına gitgide daha çok bel bağlamaktı. Marsilya'nın kaybı Spina'nın kazancı oldu. Massalia açısından diğer çözüm de, Provence ve Languedoc kıyıları boyunca, en ünlü sürgünü Nikaia (Nice) ancak 3. yüzyılda kurulacak olsa da, Agde'yi de içeren yeni bir koloniler kuşağının anakenti haline gelmekti.[20]

3

Helenleşmenin en kayda değer örneklerinden biri İspanya'da gözlemlenebilir. Erken Yunan literatüründe, örneğin Hesiodos'un eserlerinde,

17 L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford, 2007, ve aynı yazarın diğer araştırmaları.

18 Boardman, *Greeks Overseas*, s. 210.

19 *Age.*, s. 224.

20 Kruta ve Bats, içinde: Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, s. 580-583; Boardman, *Greeks Overseas*, s. 224.

Akdeniz'in en batı kesimleri üç başlı canavar Geryon gibi masalsı yaratıkların yuvasıydı; şurada gizemli Hesperidlerin Bahçesi* uzanıyor, burada Herkül Sütunları gökyüzüne tırmanıyordu.[21] Gördüğümüz gibi, bu bölgeye ilk gelenler Fenikeliler olmuş ve Akdeniz'in ötesinde Cádiz'de önemli bir üs kurmuşlardı. Yunanlar arasında, 7. yüzyıl ortasında denizci Samoslu Kolaios'la başlayarak Phokaialılar ve komşuları bir kez daha öncülük ettiler; Tartessos kralının Phokaialıları kendi ülkesine yerleşmeye davet ettiği bile söylenir.[22] Olayların da kanıtladığı üzere, onun yerine yanlışlıkla Korsika'ya gittiler. 6 ilâ 4. yüzyıl İspanya'sında, yerleşimciler ve tüccarlar olarak Yunan varlığı Kartacalılara nazaran oldukça sınırlıydı ve Kartacalıların rakip olarak görülüp görülmediği de açık değildir: Emporionlu Yunanlar Kartacalılar ile maden ticareti yapıyorlardı ve Emporion 4. yüzyılda Kartaca motifleri ile Yunan Sicilya'nınkileri birleştiren sikkeler basıyordu. Emporion yurttaşları muhtemelen Sicilya'da Yunanlar ile savaşan Kartaca ordusu için paralı askerler tuttular; Emporion, doğrudan denetimi altında büyük bir ülke yaratmaya da kalkışmadı. Serveti yerel kaynaklara değil, Kartaca tüccarlarının aracılık ettiği, Güney İspanya'nın maden zengini topraklarıyla temaslarından kaynaklanıyordu.[23] Ancak yine de Yunanların kültürel nüfuzu Kartaca'nınkini kolayca geride bırakmıştı. Katalonya'daki bazı Yunan merkezleri gelişmeyi sürdürseler de, günümüzün Málaga'sının yakınında yer alan Mainake gibi Endülüs'tekiler çok geçmeden sönüp gitti ve bölge Fenike nüfuz alanına girdi. Gümüş zengini Tartessos, İÖ 500'e gelindiğinde doruk noktasını geride bırakmış olabilir, ancak başka fırsatlar da vardı ve Kartacalılar, 509 yılında, yeni gelişmekte olan Roma kenti ile Romalıları ve müttefiklerini kibarca fakat kesin biçimde Batı Akdeniz'in büyük sistemine girmekten men eden bir antlaşma imzalayarak Batı Akdeniz'deki zaferlerini altın harflerle tarihe yazdılar.

Denizleri kapatmaya yönelik girişimler çoğunlukla ters teper; korsanlığa davetiye çıkarır ve uygulaması masraflıdır. Bir Yunan denizcisi, muhtemelen Kartacalıların İspanya'da tekellerini kurmalarından önce, Galiçya'dan başlayarak Cebelitarık Boğazı'ndan herhalde kendi yurdu olan Marsilya'ya dek tüm kıyı boyunca İspanya kıyılarını betimlediği bir seyir defteri yani *Periplus* kaleme almıştı. Amacı, Galiçya kalay yataklarına erişimi sağlayan güzergâhı kaydetmekti kuşkusuz. Marsilyalı ünlü Yunan

---

* Yunanca Hesperides: "Akşamın Kızları" ya da "Batının Kızları." Yunan mitolojisinde, Zeus ile evlenirken Hera'ya Gaia'nın verdiği altın elmalı ağaca bekçilik eden güzel sesli periler (ed.n.)

21 P. Dixon, *The Iberians of Spain and Their Relations with the Aegean World*, Oxford, 1940, s. 38.

22 *Age.*, s. 35-36.

23 A. Arribas, *The Iberians*, Londra, 1963, s. 56-57.

denizci, 4. yüzyılda Britanya'ya deniz güzergâhını keşfeden Pytheas'ın bir öncüsüydü.[24] İÖ 6. yüzyıla veya belki biraz daha sonraya ait bu eser yitip gitmekten kurtuldu ve İS 4. yüzyıl sonunda Avienus adlı pagan bir yazar tarafından biraz beceriksizce Latince bir şiire dönüştürüldü.[25] Avienus, antik metninin İspanya kıyısında daha sonraları yıkılıp gitmiş bir yeri betimlediğine sürekli işaret eder, dolayısıyla burada Avienus'un da okuduğu daha sonraki seyyahların gözlemleri ve antik malzemenin bir karışımıyla karşı karşıyayız. Yunan kolonisi Rhode gibi bazı yerlerin atlanmış olması, Yunan denizcinin *Periplus*'unu yazdığı sırada buraların henüz kurulmamış olduğunu düşündürerek, özgün metnin çok daha kadim bir döneme ait olduğunu doğrular. Avienus, İÖ 5. yüzyılda doruk noktasını çoktan geride bırakmış olan Tartessos hakkında uzun uzadıya konuşur, burayı büyük bir kesinlikle Cádiz'le özdeşleştirir ve "artık küçük, artık metruk, artık bir harabeler yığını" olduğunda ısrar eder;[26] Tartessosluların komşuları ile nasıl ticaret yaptıklarını ve Kartacalıların bu sulara nasıl ulaştığını anlatır; kalaydan yana zengin, ışıltılı bir dağın bu ilk tüccarların ilgisini çekmiş olabileceğine işaret eder.[27] Metnin aynı zamanda Güney İspanya'da gerileyen Kartaca kentlerine de değinmesi, Avienus'un öncülünün bu yerleşimlerden 6. yüzyıl sonlarında geçtiğini düşündürür; Avienus bazı Fenike yerleşimlerinin artık nasıl Kartacalı yerleşimlerce işgal edildiğinden söz eder.[28] Bir Yunanca metni Latince şiire dönüştürüp daha sonraki kaynaklardan malzeme ekleyen Avienus, bir tür palimsest* yaratmıştı, ancak katmanlarını birbirinden ayırmak çok güçtür.[29] Avienus, kendisinin Tyris (çok yakın geçmişe değin Valencia'nın merkezinden akan Turia Irmağı'nın adında yaşayan bir isim) olarak tanıdığı Tarragona ve Valencia'daki önemli yerel yerleşim merkezlerini betimler betimlemesine, ancak ismi Kartaca kökenli olan Barselona'dan söz ederken, kuruluşu için görece geç bir tarih verir. İberyalı başlığı altında toplanan çok çeşitli halkların bir imgesini hayalinde canlandırıp, İspanya kıyısında "vahşi hayvanlar gibi" süt ve peynirle yaşayan haşin halklardan söz eder ve bu da, tek bir İberya "ulusu" bulunmayıp, pek çok kabile ve devletçiğin olduğuna ilişkin arkeolojik kanıtları doğrular.[30]

24 B. Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, Londra, 2001.

25 Avienus, *Ora Maritima*, ed. J.P. Murphy, Şikago, IL, 1977; L. Antonelli, *Il Periplo nascosto: lettura stratigrafica e commento storico-archeologico dell'*Ora Maritima *di Avieno*, Padua, 1998 [edisyonla birlikte]; F.J. González Ponce, *Avieno y el Periplo*, Ecija, 1995.

26 Avienus II. 267-74.

27 *Age.*, II. 80-332, özellikle II. 85, 113-116, 254, 308, 290-298.

28 *Age.*, II. 309-12, 375-380, 438-448, 459-460.

* Parşömenin yapımı zor ve pahalı olduğu için, gerekli oldukça kazınıp üzerine yeniden yazı yazılırdı. Ancak kazınmış olan yazı tam olarak silinemediğinden yazının bu üst üste gelmiş hali palimpest oluşturur (ed.n.)

29 Cunliffe, *Extraordinary Voyage*, s. 42-48; Dixon, *Iberians of Spain*, s. 39-40.

30 Avienus, II. 481-2, 485-489, 496-497, 519-522.

Yunanlar ve Kartacalılar İberya halkları ile yakından etkileşime girdiler. Sonuç, güzel sanatlarda yüksek düzeye ulaşan, makul boyutlarda kentler inşa eden ve yazıyı benimseyen bir uygarlığın doğmasıydı. İberya uygarlığı İspanya dışında pek az dikkat çekebilmiş olsa da, İberyalılar Batı Akdeniz'in yerli halkları arasında ancak sadece Etrüsklerin aşabildiği bir gelişme düzeyi yakalamıştı.[31] Yunan ve Fenike kültürünün uzun ticaret ve göç güzergâhları üzerinden Batı'ya nüfuz etmesinin ve bu kültürel etkilerin taş heykellerde ve metal işlemedeki yerli hünerler ile karışmasının ikinci bir örneğini verirler. Ancak İberyalıları tanımlamak, kendilerine *Rasna* diyen tek bir halk gibi bir dayanışma anlayışı geliştirmiş Etrüsklerden daha zordur. Endülüs, Valensiya kıyı şeridi ve Katalonya İberyalıları arasında belirgin kültürel farklılıklar vardı. Hepsinin aynı veya ilişkili diller konuştukları bile açık olmamakla birlikte, bugüne ulaşan dillerden kadim İberya dilleriyle akraba olmaya en muhtemel aday Bask ve Berberi dilleridir. İç kesimlerde, genellikle yalnız günümüz araştırmacılarının değil Avienus tarafından da (son derece muğlak bir terim olmakla birlikte, Akdeniz'den çok kıta kültürü geleneklerini vurgulayan) Kelt olarak sınıflandırılan diğer halklarla karıştılar.[32] Bu anlamda "İberyalı" terimi, İÖ 7. ve 2. yüzyıllar arasında Kartacalılar, Yunanlar ve son olarak Romalıların tüccar ve fatihler olarak sızdığı siyasal olarak istikrarsız bir dünyadaki çeşitli halklara gönderme yapan bir tür genellemedir.

Sicilya ve Güney İtalya'da olduğu gibi, Emporion tarzı Yunan yerleşimleri kimi zaman yerli nüfustan ayrı durdu. Ama zamanla, topluluklar arası evlilikler ve diğer temaslarla kentlerin nüfusu muhtemelen hayli karma hale geldi. Emporion'dan çok da uzakta olmayan Ullastret'te, dört giriş kapısı ve 4. yüzyılda 40 bin metrekarelik alanıyla önemli bir İberya kenti bulunuyordu. Ancak İberyalılar ile koloniciler arasındaki ilişki özünde düşmanca bir ilişki olarak görülmemelidir. Birkaç örnek, İberyalıların kendilerine özgü bireysellik ifadelerini Yunanlardan ve diğerlerinden öğrendikleri derslerle nasıl birleştirdiklerini gösterecek. Güneybatı İspanya'da çeşitlemeler olmasına karşın, İberyalıların kullandığı yazılarda kabaca birörneklik vardı ve harflerin birçoğunun Yunan alfabesinin –Fenike değil, Yunan– bir türevi olduğu kuşku götürmez. Tuhaftır ki, bir alfabe edinen İberyalılar daha sonra buna *ba, be, bi, bo, bu* gibi bir dizi hece sembolü eklediler; aynı şeyi "c" ve "d" harflerine de yaptılar ve bunun ardından, daha da tuhaf olarak, bu yazının yaratıcılarının yenilikçiliği tümüyle yok oldu. Günümüz İspanya'sının iki temel özelliği, İberyalılar üze-

31 Dixon, *Iberians of Spain*; Arribas, *Iberians*; A. Ruiz ve M. Molinos, *The Archaeology of the Iberians*, Cambridge, 1998.

32 Avienus, I. 133.

rindeki Yunan etkisinin sonucu olarak ortaya çıktı: Her ne kadar Katalan şaraplarının düşük kalitesi Romalı şair Martial tarafından yerin dibine batırılsa da, gerek şarap gerek zeytin gittikçe daha çok rağbet gördü; zaten geleneksel olarak birayı tercih eden İberyalılar genellikle Etruria'nın daha kaliteli şaraplarını ithal ediyorlardı.[33]

Kültürel ödünç almanın bir başka örneği mezarlarında gözlemlenebilir; daimi tercihleri ölüleri yakmaktan yanaydı. Endülüs'teki Tutugi'de ortaya çıkarılan 5. yüzyıl ve sonrasına ait mezarlar, basit ceset külü vazoları depolarından, geçitli odaları ve duvarlarında resim izleri bulunan gösterişli tümülüslere kadar çeşitlilik gösterir. Arkitektonik motifler arasında, İon üslubunda bezenmiş destek sütunları bulunur. Anlaşılan seçkinlerin kalıntılarını barındıran bu muazzam mezarlar, İtalya'dan gelen etkileri akla getirecek şekilde Etruria'daki mezarları hatırlatır. Bunu, tıpkı İtalya'da ve Doğu Akdeniz'in bazı kesimlerinde olduğu gibi, zengin ve ünlüleri etkileyici gömü eşyalarıyla birlikte defnetme uygulaması izledi: Toya'daki üç odalı mezar bronz bakraçlar, değerli taşlar ve bir savaş arabası içeriyordu.[34] Yerel ve dışsal etkileri kaynaştırmanın üçüncü bir örneği heykelde bulunabilir. Kireçtaşıyla çalışan İberyalı sanatçılar, hayvanın temel özelliklerinin cesurca ifade edildiği, gerçek boyutlarına yakın etkileyici boğa, at ve geyik suretleri ürettiler; tercihleri yüksek kabartma tekniğinden yanaydı ve bugüne ulaşan heykellerden birçoğu tapınaklara ve diğer kült merkezlerine dış süslemeler olarak yerleştirilmiş olmalı.[35] Yunan üsluplarının etkisi tedricen hissedildi ve hiçbir zaman büsbütün Yunan olmayan bir üslupla sonuçlandı. Bu, en ünlü İberya heykeli, son derece zarif takılarla donanmış bir rahibe veya tanrıçanın büstü olan "Dama de Elche"nin ait olduğu İÖ 4. yüzyıl için bile geçerlidir. Yüzü klasik Yunan modellere pek çok şey borçlu olsa da, figürün geri kalanı, İspanya'da ortaya çıkarılmış diğer gerçek boyutlu kadın figürleriyle yakın benzerlikler taşır.[36] Takılarında da Kartaca modellerine benzer bir şeyler vardır.[37] Fakat Elche büstü ve diğer benzer heykellerdeki kumaş işlemesi İberya ölçütlerini yansıtır. İberyalılar, çıplak bedenin resmedilmesinden Yunan ve Etrüsklerin aldığı zevki almıyordu: Sadece bir tek İber vazo resmi çıplak erkekleri resmeder; zaten bu da Yunanların hâkimiyetindeki Emporion'da bulunmuştur.[38]

33 Arribas, *Iberians*, s. 89, 93, 95, şek. 24, 27, 28 ve s. 102-104, 120, Foxhall'un *Olive cultivation*'ı akılda tutarak.

34 Arribas, *Iberians*, s. 146-149.

35 *Age.*, levha 35-38, 52-54.

36 *Age.*, s. 160; ayrıca, levha 22-23; Dixon, *Iberians of Spain*, s. 106-107, 113-115 ve kitabın önyüzündeki resim.

37 Dixon, *Iberians of Spain*, s. 107.

38 *Age.*, s. 82 ve levha 12b.

Çömlekler ticari bağlantıları ortaya koyar; resimli vazolar ise, ister ikonografi ister yerli halkların Yunan tanrıları ve kahramanlarına olan ilgisi aracılığıyla ifade edilmiş olsun, kültürel etkileri sergiler. Her ne kadar kıyı kesimi boyunca Demeter, Astarte ve diğer yabancı tanrılara adanan ortak kültlerin bazı kanıtları bulunsa da, İberyalılar İtalya halklarının tersine Yunan veya Fenike dini fikirlerinin altında ezilmemişlerdi; Tutugi'deki bir mezardan çıkarılan kaymaktaşı heykelciğin bir Fenike tanrıçasını temsil ettiği açıktır.[39] Vazo resimleri alanında, Etrüsklerin sıklıkla yaptığı gibi yalnız Yunan modellerini kopya etmeye çalışmayan İberyalılar çok özel bir yetenek sergilediler. Valensiya yakınlarındaki Liria'dan siyah figür teknikli vazolar dans ve savaş sahnelerini betimler; insan figürlerinin dış çizgileri, ilk bakışta bir hareket duygusunu ortaya koyan ve boş alanların süslü kıvrımlar, madalyonlar, çiçek desenleri ve boşluğu önleyecek her türlü şeyle doldurulduğu, akışkan, yarı soyut bir üslupta betimlenir.[40] Endülüs'te 6. yüzyıl Yunan ataerkilliğini gösteren geometrik desenler 4. yüzyıl gibi geç bir tarihe kadar devam etti; bunların –kuşlar ve hayvanların yanı sıra yaprak motiflerine yönelik bir beğeniyi gösteren– birçoğu İberyalı alıcıların taleplerini karşılayacak şekilde uyarlanmıştı. Dolayısıyla tek bir "İberya üslubu" yoktu; İberyalılar temel fikirleri Yunanlara borçlu olsalar da, Yunan ve Fenike gemileriyle Doğu Akdeniz'den gelen üslupları uyarlamışlardı.

Son olarak, İberyalılar İspanya'nın sınırlarının ötesine kendilerini tüccarlar olarak değil, korkunç askerler olarak tanıttılar. İÖ 480'de Sicilya'daki Himera tiranı tarafından asker olarak kullanıldılar, aynı zamanda 5. yüzyıl sonunda Sicilya'daki Yunan kentlerine saldıran Kartacalıların ordusunda savaştılar; Kartaca'nın 395'te Syrakusa'nın Yunan tiranı tarafından yenilmesinden sonra çoğu onun hizmetine girdi. Aynı dönemlerde yazılmış bir Aristophanes komedisinde bile onlardan söz edilir; baştan ayağı kılla kaplı vücutlarıyla alay konusudurlar. Ünlü kılıçları, paralı askerler olarak hizmet ederken kullanmayı öğrendikleri Yunan ve Etrüsk modellerinden uyarlanmıştı.[41] Yabancı savaşlardan edinilen ödeme ve ganimetler İberya'daki birçok servetin kaynağı olmalı; bu, İberya mezarlarından bazılarının neden gösterişli olduğunu da açıklıyor. Öte yandan, başta madenler olmak üzere İspanya'nın doğal zenginlikleri İberya refahının gerçek kaynağıydı. İberyalılar, ideal olarak İspanya'nın iç kesimlerinden kıyıya doğru gerçekleşen veya Cebelitarık'tan Gadir ve diğer Atlantik Okyanusu limanlarına ve Avienus'un betimlediği güzergâh boyunca

39 Arribas, *Iberians*, s. 131 ve levha 21; ayrıca, Dixon, *Iberians of Spain*, s. 11.

40 Dixon, *Iberians of Spain*, s. 85-88, levha 10, 11 a ve b.

41 *Age.*, s. 54-60; Arribas, *Iberians*, s. 73-87.

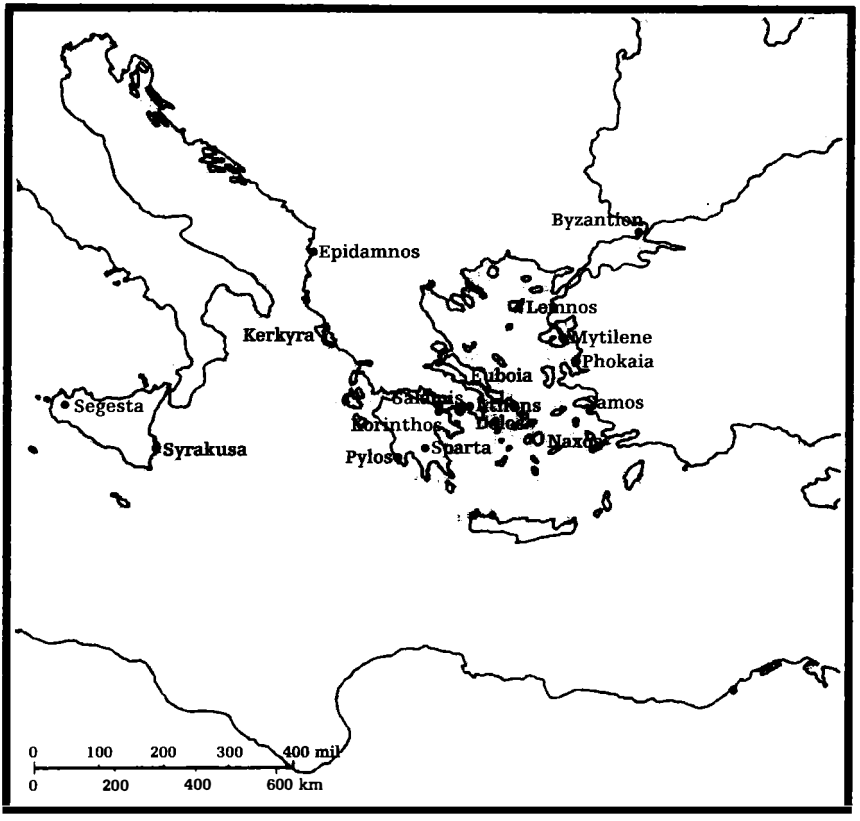
seyreden gemi trafiğinden yararlanmak açısından en güzel konumdaydılar. Bütün Akdeniz'de Yunan, Etrüsk ve Kartaca gemileri seyrediyordu artık; uzak batıdaki halklar, Aristophanes'in Atina'sında esprilere konu oluyordu; ayrıca, batının bu halkları, üslup ve moda merkezi olarak önce Korinthos sonra Atina olmak üzere Yunanistan'a gözlerini dikmişlerdi.

V

TALASSOKRASİLER, İÖ 550-İÖ 400

1

Akdeniz kıyılarının, Ortadoğu'nun büyük devletlerinin –Hititler, Asurlar, hattâ Firavunlar dönemi Mısır– emperyal genişlemesi için doğal bir sınır işlevi görmesi beklenebilir. Asurlular da, tıpkı Mısırlılar gibi, zaman zaman kereste ve maden kaynakları göz ardı edilemeyecek kadar değerli olan Kıbrıs'a boyun eğdirme girişiminde bulundular. Ancak Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurma girişimlerinden hiçbiri, Perslerin İÖ 6. yüzyıldaki Anadolu ve Levant fetihleriyle ve Yunanistan'ı istila etme girişimleriyle boy ölçüşemez; Yunanistan'daki Pers yenilgisi, Troya'nın düşüşünden beri en büyük Yunan zaferi olarak kutlanabilirdi. Bu başarı yalnız askeri değil siyasaldı da, zira Yunanistan anakarası ve Ege adalarındaki kentlerin çok büyük bölümü Perslere karşı elbirliğiyle mücadele etmiş, hatta Syrakusa'dan yardım istenmişti (gerçi onlar da muhtemelen Perslerin kışkırttığı bir Kartaca tehdidini savuşturmakla meşguldü). Yunanlar bu zaferi, günümüzde İstanbul'daki Hipodrom'da bulunan, Delphoi'deki bronz yılanlı sütun gibi zafer anıtları dikerek kutladılar; burada, İÖ 479'da yapılan büyük Plataia Savaşı'nda Perslere karşı direnişe yardım eden otuz bir kentin isimleri yazılıdır, ki bu liste tamamlanmış bile de-

ğildi.[1] Bir "Helenler Birliği" ortaya çıktı ve ilkin Homeros'un Akhilleus'un peşinden gidenlere özgülediği Helen ismi, giderek daha yaygın şekilde dil, tanrılar kültü ve yaşam biçimi aracılığıyla ifade edilen ortak bir kimliğe referans olarak anlaşıldı.[2] Ortaya çıkan ve en çok Herodotos'un güçlü anlatısından bilinen hikâye, zorba Pers hâkimiyetine karşı Yunan özgürlüğünün savunulmasını anlatır. Aiskhylos, 472'de Atina'da sahnelenen *Persler* adlı oyununda, Hellas'ın geleceğinin doğrudan doğruya kendi doğduğu kentin kaderine bağlı olduğunu varsayıyordu:

> Kraliçe Atossa Söyle bana, bütün bu meskûn dünyada, Atina denen kentin halkı nereye düşer?
> Önder Çok uzaklarda, Tanrımız güneşin battığı ve son şaşaasının can verdiği yerde.
> Atossa Yani, oğlumun ele geçirmek bunca özlemini çektiği yer, o uzak batı ülkesi mi?

1 N.G.L. Hammond, *A Hisztory of Greece to 322 BC*, Oxford, 1959, s. 226.

2 Thucydides, 1.5.

> Önder Evet, çünkü Atina onundu zamanında, tüm Hellas onun sözüne itaat etmeli.[3]

Yunanların gerçekte Pers zorbalığına karşı özgürlük mücadelesi verdiği kuşku götürür. 5. yüzyıl sonunda, Spartalılar ve Atinalılar Peloponnesos Savaşı'nda birbirleriyle mücadelelerinin doruğunda, hiç durmadan Persleri kendi yanlarına çekmek için uğraşıyorlardı; Pers kralına teslimiyet oldum olası tiksinilecek bir şey olarak görülmüyordu. Öykü önce Herodotos, ardından, çok daha sonraları, Roma döneminde Plutarkhosos tarafından kaleme alınan büyük Atinalıların ve Spartalıların biyografileriyle gitgide daha çok yayıldı. Pers kralının önderliğindeki muazzam ordular Yunanistan'ı istilâ etti; ne var ki, bu ordularda, isteksiz veya tersi, kendilerini başka Yunanlarla savaşır bulan pek çok Yunan da bulunuyordu. Pers hâkimiyeti, asker veya vergi talepleri gibi dönemsel rahatsızlıklar getirdi, ama Perslerin genel politikası, sadece toprak ve sudan oluşan haracı yakınmadan veren bu kentleri büyük ölçüde kendi haline bırakmaktı.

Yunan bakış açısından Pers sorunu, hükümdarı Kroisos'un [Karun] büyük servetiyle nam salmış Lydia Krallığı'nın 546'da imha edilmesiyle başladı. Pers kralı Kyros, İonya'nın Lydia'ya ismen bağlı olan Yunan kentlerini, Lydialıları devirmekte kendisine katılmaya davet etti; İonyalılar ancak Lydia yıkıldıktan sonra renklerini belli ettiler ama artık çok geçti: O zamana gelindiğinde, Kyros artık İonyalılara Lydia'nın itibari uyrukları olarak yaşadıkları uygun şartları sunmaktan vazgeçmişti. Bazıları boyun eğdi ve kendilerini asker verme yükümlülüğü altında buldular; Kyros döneminde görece hafif olan bu yük, muazzam savaşları finanse edecek parayı bulmaya çalışan sonraki hükümdarların döneminde gitgide ağırlaştı. Diğer kentlerin yurttaşları, Hellaslı Yunanlardan tavsiye aldılar ve başta Phokaialılar olmak üzere toplu halde göç ettiler. Atina'nın hizmetinde seçkin bir kumandan olacak Miltiades, yerlisi olduğu Phokaia'dan beş gemi, mülteciler ordusu ve kentinin tüm varlığıyla birlikte yola koyuldu; ne yazık ki, gemilerden biri Fenikeli korsanlarca ele geçirildi. Bu aşamada büyük Ortadoğulu imparatorlukların toprakları Persler açısından çok daha önemliydi. Sonraları Eski Ahit'in Daniel kitabındaki renkli öykülerde anılan, Babil'in 539'da Kyros'un eline geçişini, Kyros'un oğlu Kambyses'in Mısır'ı zaptı takip etti; bu arada Persler Fenike kentlerine de boyun eğdirdi. Fenikeliler için bu tümüyle kötü haber anlamına gelmeyecekti. Persler, İonya'yı atlayarak Sur ile Sayda arasındaki ticaret güzergâhlarına yeni bir canlılık getirdiler. İmparatorluk donanmasına her ne kadar İonyalı Yunanların da gemiler tedarik etmesi bekleniyorduysa da, Fenikeliler

3 Aeschylus, *The Persians (Persae)*, çev. Gilbert Murray, Londra, 1939, II. 230-234, s. 30.

Akdeniz'deki Pers donanmasının belkemiğini oluşturdular. 525 civarında bir İonya hükümdarı, Kambyses'in müttefiki Samoslu (Sisam) Polykrates, 100 adet *pentekonter* (elli kürekli gemi) ve 40 adet *trireme* (üç sıra kürekli gemi) seferber edebildi; bu gemiler, 499'da Naksos'a karşı 200 *trireme* gönderen Fenikelilerce de desteklendi.[4] Başka bir deyişle, binlerce denizcinin etkili bir donanmada çalışması gerekti ve büyük olasılıkla Polykrates Samos'un çok ötesinden adamlar getirtti. Herodotos, onun deniz imparatorluğu Minos ile karşılaştırılmasının doğru olup olmayacağına kafa yoracaktı.[5]

Kyrenaika'nın Yunan kentleri, Mısır'ın düşüşünden sonra Pers hükümranlığını kabul ettiler, böylece Pers İmparatorluğu artık günümüz Libya'sına dek uzandı; Pers başarılarını diğer Fenike kentleri gibi Kartaca da iyi karşılamış gibi görünür. Bu, Perslerin bir Akdeniz imparatorluğu kurmak niyetinde olduğunu söylemek anlamına gelmiyor. Yunanlar Sicilya'daki soydaşlarına onların adalarının da tehlikede olduğunu söylediler. Gene de, Avrupa dahilinde Persleri en çok endişelendiren bölge Yunanistan değildi, bugünkü Ukrayna'da uzanan, hem Yunanların hem Perslerin vahşi barbarlar olarak gördüğü göçebe İskitlerin yaşadığı geniş topraklardı; Pers hükümdarı Dareios 513'te onlara karşı bir sefer yaptı. Ege'nin kuzeyinde bazı Yunanlar ve diğer birkaç topluluk Perslere sorun çıkardı; Persler de 509'da Lemnos'u işgal edip sakinlerinin birçoğunu katlederek büyük bir zorbalıkla tepki gösterdiler. Persler doğal kaynaklarıyla ünlü Euboia'nın denetimini ele geçirmeye can atıyorlardı.[6] İonya'da 499'dan itibaren, bazen Yunanistan'daki kentlerce desteklenen ve Fenikeli denizciler kan dökerek ve yağmalayarak Yunan rakiplerinden intikam aldıkça korkunç hesaplaşmalarla sonuçlanan bir kargaşa dönemi yaşandı. Gene de, İonya ayaklanması güçten düşünce Persler şaşırtıcı şekilde ılımlı davrandılar, demokratik yönetimleri kabul ettiler ve birbirleriyle ticari anlaşmalar yapmalarını talep ederek kentler arasındaki bir gerilim kaynağını ortadan kaldırmayı denediler. Pers ülkesinin Büyük Kralı, uyruklarına insaflı davranmak ve istikrarı sağlamak konusunda tanrısı Ahura Mazda önündeki sorumluluğunun bilincindeydi. Buna rağmen Ionya'nın refahı bir daha geri gelmeyecekti.[7]

4 A. R. Burn, *The Pelican History of Greece*, Harmondsworth, 1966, s. 146, 159; Hammond, *History of Greece*, s. 176, 202; J. Morrison ve J. Oates, *The Athenian Trireme: the History and Reconstruction of an Ancien Greek Warship*, Cambridge, 1986.

5 Thucydides, 1:21; Herodotos, 3:122.3; C. Constantakopolou, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford, 2007, s. 94.

6 Herodotos, 5:31.

7 Burn, *Pelican History*, s. 158.

2

Kserkses'in 486'da tahta çıkışı Perslerin politikasını, karşıtlarını demir yumruk altında ezmekten Pers ülkesinin düşmanlarını şiddetle ezmeye doğru kaydırdı; Büyük Kral, İonyalı asileri destekledikleri için Yunanları cezalandırmaya niyetliydi. Fenikeliler ve Mısırlılar, Hellespontos'a bir çift gemi köprüsünün kurulmasında kullanılmak üzere kalın halat siparişi aldılar; bu halatların şiddetli akıntılara dayanacak kadar güçlü olması gerekiyordu. Daha önceki bir donanma Athos Dağı'nın büyük burnunun açıklarında ciddi hasara uğradığından, kral, dağın berzahı arasında bir kanal kazılmasını buyurdu; kanal kazıldı. Ordunun Trakya boyunca izleyeceği güzergâh üzerinde erzak stokları yapıldı. Yunanlar bu savaşın karada olduğu kadar denizde de yapılacağını anlamıştı ve Spartalılara deniz kuvvetlerinin yüksek komutası verildi; Sparta'nın denizdeki gücünün asla hafife alınmaması gerektiğinin bir başka kanıtıydı bu. Yunanların birçoğunun, Kserkses'in orduları kentlerini yerle bir edip yurttaşlarını köle yapmadan evvel, Medes'e ve Perslere boyun eğmeyi yani "Medleşme"yi tercih etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Delphoi'deki Pythialı Kâhin, Atinalılara yurtlarını terk edip batıya göç etmelerini söylemişti; bir kez daha sorulduğunda, Pers katliamından kurtulacak Ahşap Surlar'a müphem göndermeler yaptı ve Atina'nın biraz batısındaki Salamis'te korkunç bir şey olacağını ima etti.

Kara seferinin en dramatik anı, İÖ 480'de 300 yiğit Spartalının sayıca çok üstün olan kuvvetlere karşı ölümüne savaştığı dar Termopylai geçidinde yaşandı; bundan sonra Persler Kuzey ve Doğu Yunanistan'ı kasıp kavurdular ve o sırada boşalmış olan Atina, Akropolis'teki kadim tapınakları da dahil, tümüyle yağmalandı.[8] Deniz seferi Yunan başarısı için daha iyi fırsatlar sunuyordu, çünkü Yunanların ağırlıklı olarak hızlı hareket eden, hafif yapılı Fenike *trireme*'lerinden oluşan Pers donanmasına karşı kendi ağır *trireme*'lerini seferber etme şansları vardı. Fenikelilerin sayıca üstünlüğü olabilirdi, ama Yunanlar bu suları çok daha iyi tanıyorlardı.[9] Yunan müttefikler, İÖ 480'de Pers donanmasını Salamis'te durdurmakla, neredeyse kaçınılmaz görünen şeyi geciktirmeyi başardılar: Peloponnesos'ta topyekûn bir Pers istilâsı. Salamis, Attika anakarasından, donanmaların karşı karşıya geldiği doğudaki dar bir boğazla ve batıda Eleusis'e bakan körfezin ötesinde daha geniş bir boğazla ayrılan bir adadır. Başta Atinalılar olmak üzere Yunanlar 200'ü aşkın (bazı tahminlere göre 380) gemiyle, 600 ilâ 1200 düşman gemisine karşı koydu; bu nedenle, Yunanların Fenikelileri Salamis ile Yunan anakarası arasındaki dar boğaza çekerek, onları burada

8 P. Cartledge, *The Spartans: An Epic History*, Londra, 2002, s. 101-117.

9 Burn, *Pelican History*, s. 174, krş. Hammond, *History of Greece*, s. 202.

kapana kıstırmaları gerekiyordu.[10] Bunu Odysseus'a yakışır bir kurnazlıkla yaptılar: Bir Atina casusu, Perslere Yunanların karanlıktan yararlanarak batıya doğru sıvışmayı planladığını bildirdi. Fenikeliler batı çıkışında devriye gezmeye gönderildiler. Fakat Yunanlar hareketsiz kaldı ve sabah olduğunda, bir Yunan kaçışını önlemeye gönderilmiş olan devriyeler sessizlik karşısında şaşırdılar. Bu arada Yunanlar, Fenike donanmasının doğu boğazında kalmış kısmıyla çatışmaya girdiler. Yelkenlerini açıp boğazdan batıya, Eleusis'e doğru kaçmaya çalışır gibi yapan Korinthos gemilerinin bir mıknatıs gibi kendine çektiği düşman, bu dar girişte manevra yapamaz hale geldi. Bu esnada Kral Kserkses, Salamis Körfezi'nin yüksek tepesinde altın bir tahta oturmuş, Pers donanmasının düşmanı kovalamasını ve zaferini izleyeceği zevkli bir gün geçirmeyi planlıyordu. Bunun yerine 200 Fenike ve diğer Pers gemileri batırıldı veya ele geçirildi ve Yunanlar yaklaşık 40 gemi kaybettiler.[11] Pers hizmetindeki İonyalı Yunanlar anakaralı soydaşlarıyla çatışmaya girmekten kaçındılar ve büyük bir aceleyle yelken açıp gittiler. Bu tuhaf bir zaferdi: Pers donanması ezilmemişti; çeşitli tiplerden 1000 kadar gemisi hâlâ denizdeydi ve hemen yakında bekleyen bir Pers ordusu vardı. Ancak Salamis, Kserkses'in Güney Yunanistan'ı kolay kolay fethedemeyeceğini kanıtlamıştı. Spartalılar ve Atinalılar Ege'ye sahip çıktılar. Buranın bir Pers denizi haline gelmesini önlemişlerdi. Ertesi yıl Plataia'daki kara zaferi Yunan ittifakının yenilmezliğini teyit etti. Takvimde bir miktar oynamayla, çok geçmeden Salamis'te kazanılan zaferle aynı günde, Gelon kumandasındaki Syrakusalıların Sicilya'da bir Kartaca istilâsını bozguna uğrattıkları ileri sürüldü. Bu istilâ Persler ve Fenikeli müttefikleri için ikinci bir cephe açmak üzere başlatılmış olabilirdi. Perslerin hem doğuda hem de batıda bozguna uğratılmış olduğu fikri herkesin hoşuna gitmişti kuşkusuz.

Pers Savaşı, Thermopylai'deki kahraman mağluplar olan Spartalıların ve bizzat kentlerini kurban verdikten sonra Attika sularında zafer kazanan Atinalıların manevi üstünlüğünü doğruladı. Gerek Atina gerek Sparta, başta Pers hâkimiyetinden kurtardıkları Samos'ta (Sisam) ve 479'da Pers donanmasını ateşe vermeyi başararak İonya'da bir ayaklanma çıkmasına yardım ettikleri yakınlardaki Mykale burnunda, başka deniz zaferleri kazanmayı başardılar. Böylelikle savaşın sonunda Kserkses'in elinde kalan, başladığından da azı oldu; Aiskhylos onu, boyundan büyük işlere kalkışarak Yunan tanrılarına meydan okuyup hem Persleri hem de Yunanları ıstıraplara gark eden trajik bir şahsiyet olarak betimledi. Aiskhylos, Yunanların temel bir ilke yani özgürlük uğruna savaşmış olduklarında ısrarlıydı:

10 Sayılar üzerine: W. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, Annapolis, MD, 1937, s. 80-95.
11 *Age.*, s. 86.

Öncü kuvvetin başını çekiyordu sağ kanat, muntazam sıralı,
Peşinden tüm bir donanma, birbiri ardına pruvalar,
Derken bir haykırış çınladı: "Haydi, Hellas oğulları, davranın!
Hellas'ı özgür kılmaya, karılarınızı, yurdunuzu kurtarmaya,
Tanrılarınızın yüce sunaklarını ve babalarınızın mezarlarını.
Şimdi hepsi tehlikededir!"[12]

3

Muhteşem bir şekilde yeniden inşa edilen Atina artık (birçok *meteikos*'un yani yabancının dışında tutulduğu, özgür erkek yurttaşlarla sınırlı bir) demokrasinin coşkulu savunucusu haline gelmişti. Bunun yanı sıra, donanmasını Ege adaları üzerinde hâkimiyet kurmakta kullanarak bölgesel bir imparatorluğun başkenti de olmuştu.[13] Sparta, çok iyi eğitimli Spartalı askerlerden oluşan küçük bir seçkinler grubunun (hoplitler), özgürlükleri ellerinden alınarak tabi kılınmış çok daha büyük bir nüfus (helotlar) ve yurttaş olmayan sakinler (*periokoi*) üzerinde hâkimiyet kurduğu Güney Peloponnesos içinde otoritesini sürdürmeye yoğunlaştı. Thukydides'in gözlemlediği gibi, Sparta büyük anıtları olmayan "sırf bir köyler toplamı"yken, Atina, onun görüşüne göre, anıtlarının verdiği izlenimle, gerçekte olduğundan iki kat güçlü görünüyordu.[14]

Dini kültler, doğmakta olan Atina Deniz İmparatorluğu'yla bir araya geliyordu. Bu sularda en etkili kült kutsal Delos Adasındaki Apollon tapımıydı. Delos, Kyklad zincirinin tam ortasında, Ege'nin göbeğinde, İonya Yunanlarının yerleştiği topraklardan kolayca ulaşılabilecek bir yerdeydi: Samos doğu-kuzeydoğuda, Khios kuzey-kuzeydoğudaydı. Büyük korsan Samoslu Polykrates, Delos'a büyük ilgi duyuyordu ve Delos'a çok yakın olan Rheneia Adasını Delos Apollon'una adadı; İÖ 522'deki ölümünden kısa süre önce, Rheneia'yı Delos'a bağlamak için büyük bir zincir inşa ettirdi.[15] Delos, adalarının ünlü mermerinden heykellerle dolu bir teras ("Aslanlar Terası") yaptıran Naksoslular gibi, bazı çevre adalarının sakinlerinin dikkatini çekti. İonyalılar Deloslu Apollon kültüne katılarak Ege havalisindeki Yunan soydaşlarıyla dayanışma bağlarını ifade ettiler. Kült sadece Delos'la sınırlı da değildi. Apollon kültü, yalnız kurbanlar aracılığıyla değil, spor müsabakaları, koro gösterileri ve dansları da içeren şenliklerle ifade ediliyordu; Thukydides, tanrı Phoibos Apollon'una adanmış bir erken dönem şiirini alıntılamıştı:

12 Aeschylus, *Persians*, II. 399-405, s. 39.

13 J. Hale, *Lords of the Sea: The Triumph and Tragedy of Ancient Athens*, Londra, 2010.

14 Thucydides, 1:14.

15 *Age.*, 1:13 ve 3:104; Constantakopolou, *Dance of the Islands*, s. 47-48.

> Ey Yüce Poibos, yüreğin Delos Adasından haz duyar.
> Orada, yerlerde sürünen uzun giysileriyle, İonyalılar hep bir araya gelirler,
> Çevrelerinde kadınları, çocuklarıyla yürürler senin kutsal yolundan,
> Dövüşerek ve dans ederek ve türkü söyleyerek hoşnut ederler seni orada.
> Haykırarak anarlar adını, müsabakalar için sıraya girdiklerinde.[16]

Ege'nin ortasında bir kült merkezinin, İÖ 477'de Yunan kentlerinin ezeli ittifakı Delos Birliği'ni kurmak için en uygun yer olduğu açıktı; aleni görevi, Kserkses'in geri çekilişinin ardından Perslere baskı uygulamayı sürdürmekti. Görünüşe bakılırsa, birliğin merkezinin Delos olmasını Atinalılar önerdi. Bu, sadece adanın kutsallığının tanınması değildi; aynı zamanda Atina'nın birliğe egemen olduğu gerçeğinden dikkati uzaklaştırıyordu. Başlangıçta, hazine Delos'taki Atina tapınağına yerleştirildi, fakat 454'te Atina'ya taşındı, zira o döneme kadar Delos Birliği'nin Atina siyasetinin bir maşası olduğu anlaşılmıştı: İonya ve Ege adalarından gelmesi gereken bütün oturum yöneticilerini Atinalılar atamıştı.[17] Atinalılar, Birlik'in kutsal özüne hem inanıyorlar hem de bundan yararlanıyorlardı.

Kentte ve dışarıdaki imparatorlukta demokrasi anlayışı nadiren birbiriyle uyuşmazlık gösterirdi; tarihçi Sir John Seeley'in düsturu *imperium et libertas*, "imparatorluk ve özgürlük" idi.[18] Atinalılar niçin bir imparatorluğa ihtiyaç duyduklarını biliyorlardı; bunun sebebi yalnız Persleri uzak tutmak değildi. Kentin ayakta kalabilmesi için elde etmesi gereken temel kaynaklar vardı; erzak temin edecekleri yerler ve en az bu kadar önemli olan, arz kaynaklarına giden daha uzun güzergâhları koruyan yerler vardı. En büyük zorluk tahıl arzına erişimdi. 5. yüzyılda Atina'nın ne kadar büyük olduğu konusunda bazı çatışan fikirler vardır; 5. yüzyıl sonunda Atina'da ve Attika'daki bağlı bölgesinde iyi bir tahminle 337 bin sakin yaşıyordu.[19] Bütün bu insanların sadece yerel kaynaklarla beslenmesi olanaksızdı. Arazi ilk bakışta elverişli gibi görünmemekle birlikte, Attika'nın bazı kesimlerinde yoğun tarım uygulandı ve Aristophanes, Atinalıların civardaki kırsal kesimden envai çeşit ürün satın alabildiklerini; salatalık, üzüm, bal, incir, şalgam, hatta yılın hangi mevsiminde olduğunuzu şaşıracağınız şekilde turfanda ürünler yetiştirmeyi başardıklarını söyler.[20] Ancak klasik kanıtlar, Attika'nın kendi kaynaklarıyla yaklaşık 84 bin

16 Thucydides, 3:104 [çev. Rex Warner]; krş. Homeric Hymn to Delian Apollo, II. 144-155.

17 Constantakopolou, *Dance of the Islands*, s. 70.

18 Bugün Cambridge Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde adına yaptırılan kütüphanenin kapılarında sergilendiği gibi.

19 A. Moreno, *Feeding the Democracy: The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 2007, s. 28-31.

20 Aristophanes, *Horai*, fragman 581, aktaran Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 75.

–her durumda, 106 bini aşmayan– kişiyi besleyebileceğine işaret eder.[21] Bu nedenle Atina beslenmesi için tahıl ithal ediyordu ve bu tahılın büyük bölümü Euboia, Karadeniz (veya Pontos) ve Sicilya gibi uzak yerlerden geliyordu. Tükettiği tahılın yaklaşık yarısı ithal edilmekteydi; kentin beslenmesini sağlayan (herhalde, eleştirilerin hedefi olan) taşımacılar ve tahıl tüccarları vardı.

Retorikçi Isokrates, İÖ 380 civarında yazarken, ürünlerini almak üzere Atina'nın denetimi altındaki topraklara gönderilen Atinalı koloniciler olan *klerouchoi*'yi betimlemişti. "Yurttaşlarımızın sayısına oranla çok küçük bir toprağımız var, ama çok büyük bir imparatorluğa sahibiz; tüm diğer devletlerin bir arada sahip olduğunun iki katı savaş gemimiz var, ama bunlar sayılarını ikiye katlayacak kadar güçlü" olduğu için bu bir zorunluluktu.[22] Euobia'nın önemini vurguluyordu; "burada kendi memleketimiz üzerinde olduğundan daha büyük kontrolümüz vardı", çünkü daha 506 gibi erken bir tarihte, Atinalılar Khalkis'in büyük ailelerinin topraklarını ele geçirmişler ve bu toprakları 4 bin yurttaşa paylaştırmışlardı; 60 yıl sonra Perikles tarafından bir kez daha dağıtım yapıldı.[23] Gelgelelim 411'de, korkunç sonuçlara yol açan Peloponnesos Savaşı'nın sonuna doğru, Euboia Atina hâkimiyetinden kurtuldu; Thukydides, "Euboia'nın onlara Attika'nın kendisinden daha yararlı olduğuna" işaret etmiş ve Euboia'nın kaybının, bir başka tahıl kaynağı olan Sicilya'daki yenilgiden daha büyük paniğe yol açtığını belirtmişti.[24]

Karadeniz'in her zaman başlıca tahıl kaynağı olduğuna ilişkin yaygın varsayım 4. yüzyıl ve sonrasına ait kanıtlara dayanır.[25] Daha önceki dönemlerde ara sıra yapılan Karadeniz tahılı göndermeleri, hasadın o yıl kötü geçmesinden dolayı Ege'de arz kıtlığı çekildiğini gösterir. Atina için en bariz kaynaklar Ege'nin dört bir yanında, Trakya'da, Lemnos'ta, Euboia'da ve Lesbos'taydı; bu sonuncuda, vaktiyle 20 bin Lesboslunun çalıştığı topraklardan yararlanma hakkı 3 bin Atinalıya verilmiş, onlar da eski nüfusun bir kısmının serfleri olarak kalmasına izin vermişlerdi.[26] Tüm bunlar, Atina'nın Ege ve ötesindeki tüccarların bulabildiği arza gelişigüzel bağımlı kalmadığını ve Atina politikasının icadı olan sistemli ve örgütlü bir tahıl ticaretinin varlığını düşündürür.[27] Bu ticaretten kâr sağlayanların

21 Krş. P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988, ve M. Finley, *Ancient Economy*, Londra, 1973.

22 Isokrates 4:107-109; aktaran Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 77.

23 Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 100.

24 Thucydides, 8:96; krş. Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 126.

25 Herodotos, 7:147.

26 R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, s. 121-123, 530; Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 318.

27 Moreno, *Feeding the Democracy*, s. 319; krş. P. Horden ve N. Purcell, *Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History, Oxford, 2000*, s. 121.

başında, Atina İmparatorluğu'nun denizaşırı topraklarından (*chôra*) araziler verilen zenginler geliyordu.[28]

4

Atina muhalefete tahammül etmiyordu ve Naksoslular 470'te bağımsızlıklarını almaya çalıştığı zaman, Atina Naksos gemilerinin vaktiyle yaptıkları tedarikin yerine para ödemelerini zorunlu tuttu; bu uygulama daha sonra yaygın bir şekilde Atina'nın müttefiklerini de içerdi ve Atina'nın Ege'deki hâkimiyetini nasıl dayattığını açıkça gösteren bir dizi haraç listesi bugüne ulaşmıştır. Fakat Delos Birliği, Güney Yunanistan kentlerini kucaklayan ve Sparta'nın hâkimiyetindeki Peloponnesos Birliği'yle dengeleniyordu. Thukydides iki birlik arasındaki farkı şöyle yorumlamıştı:

> Spartalılar müttefiklerine haraç ödetmediler, ama Sparta'nın çıkarına çalışan oligarşilerce yönetilmelerine özen gösterdiler. Öte yandan, Atina ,zamanla müttefiklerinin donanmalarını (Khios ve Lesbos'unkiler dışında) devraldı ve bunun yerine onları katkı parası ödemeye zorladı.[29]

Böylelikle, Sparta müttefikleriyle birlikte çalışırken, Atina ise hâkimiyetini bağımlılarına dayatıyordu. Öte yandan, müttefikleri Atina'nın çoğunlukla Yunanistan'dan çok uzakta yürüttüğü başarılı liderlikten etkileniyorlardı; Atinalılar yabancı ülkelere karşı kazanılan zaferleri kullanarak Ege içindeki egemenliklerini yayabileceklerini gayet iyi anlamışlardı. 466'da, Atinalı kumandan Kimon önderliğindeki müttefikler, Küçük Asya kıyısındaki Eurymedon Irmağı ağzının açıklarında 200 gemilik Pers donanmasını kelimenin tam anlamıyla paramparça etti. Müttefikler, kendilerine ait 200 gemiyi Pers hâkimiyetine karşı bir ayaklanmayı desteklemek üzere Mısır'a göndererek (459) Perslere karşı yiğitçe savaştılar; ne var ki bu çabaları aşağılayıcı bir yenilgiyle sona erdi. On yıl sonra Delos Birliği, Kimon kumandasındaki donanmasını Perslerin hâkimiyetindeki Kıbrıs'a gönderdi. Bu arada, Atina rakiplere ve asilere zorbalık ederek Euboia'daki gücünü sağlamlaştırırken, bir yandan da egemenliğine yönelik en bariz rakibi Sparta'yla 446'da barış yaptı. Atina Ege'deki topraklarını elinde tutmaya çalışıyor, Sparta ise Peloponnesos'taki üstünlüğünü korumak istiyordu; iki tarafın da farklı saplantıları olduğundan, bu çıkar alanlarını birbirinden ayırmak zor olmadı. Asıl güçlükler, daha küçük kentler Atina ve Sparta'yı kendi çekişmelerine çektiği zaman çıkacaktı.

---

28 P.J. Rhodes, *The Athenian Empire (Greece and Rome*, New Surveys in the Classics, no. 17, Oxford, 1985.

29 Thucydides, 1 [çev. Rex Warner].

Peloponnesos Savaşı'nın patlak vermesinin izi, Adriyatik'te İllirialıların toprağının ucuna kurulmuş küçük fakat stratejik konumlu bir kentte çıkan olaylara kadar geriye gider: Bu kent Epidamnos'tu. Burası, Korinthos Körfezi'nden Spina ve Adria'daki Etrüsk ve Yunan kolonilerine mal sevkıyatının yapıldığı, Atina'nın gitgide daha kuvvetle ilgisini çekmesiyle önem kazanan ticaret güzergâhındaki bir konaklama noktasıydı. Epidamnos'u, Kerkyra'dan (Korfu) Korinthoslu koloniciler kurmuşlardı; dolayısıyla Korinthos'un bir torunuydu ve birçok Yunan kenti gibi burası da aristokratlar ile demokratlar arasındaki hizip çatışmasıyla (İÖ 436-435) bölünmüş durumdaydı. Aristokratlar ile İllirialı barbar müttefiklerinin kuşatması altındaki demokratlar yardım için Kerkyra'ya başvurdu; fakat Kerkyralılar açıkça ilgisiz kaldılar.[30] 120 gemilik filolarıyla (Atina'nınkinden sonra ikinci büyük donanmayla) kendilerini saygıdeğer bir deniz gücü olarak görüyorlardı; denizde rekabet ettikleri anayurtları Korinthos'la ilişkilerini kesinkes dondurmuşlardı. Korinthoslular, Kerkyralıların bir anayurda göstermesi gereken saygıyı göstermediğine kani iken, Kerkyralılar da "bu dönemdeki mali güçlerinin kendilerini Hellas'taki en zengin devletlerle denk kıldığını ve kendi askeri güçlerinin Korinthos'unkinden büyük olduğunu" ileri sürüyorlardı.[31] Korinthos, Epidamnos'taki torunlarından gelen ricaya yanıt vererek kuşatılmış kente yardım edecek koloniciler gönderdiği zaman, bu ilişkiler daha da bozuldu.[32] Böylece Korinthos'un Kerkyralıların kendilerine ait olduğuna inandıkları sulara müdahale etmesi üzerine iki taraf arasında görünüşte anlamsız bir çekişme patlak verdi. Kerkyra yardım için Atina'ya başvurdu: Kerkyralılar, güçlü donanmasıyla Atina'nın Korinthos'un hak iddialarının önünü alabileceğini ileri sürdüler; "Korinthos" diyorlardı, "önce bize saldırdı, ama niyeti sonra da size saldırmak."[33] Atina'nın ittifaklar ağına girmeyi istediler; mamafih Sparta ve Atina arasında geçmişte Delos ve Peloponnesos Birliklerini dengelemek amacıyla yapılan antlaşmaların şartları dikkate alınırsa, bunun bir hata olarak görülebileceğinin de farkındaydılar:

> Hellas'ta hatırı sayılır üç deniz gücü var: Atina, Kerkyra ve Korinthos. Eğer Korinthos önce bizim denetimimizi ele geçirir ve siz donanmamızın onunkiyle birleşmesine izin verirseniz, Kerkyra ve Peloponnesos'un birleşik donanmalarına karşı savaşmak zorunda kalacaksınız. Fakat eğer bizi birliğe alırsanız, savaşa kendi gemilerinizle olduğu kadar, bizimkilerle de girmiş olacaksınız.[34]

30 *Age.*, 1:2; J. Wilson, *Athens and Corcyra: Strategy and Tactics in the Peloponnesian War*, Bristol, 1987; Doland Kagan, *The Peloponnesian War: Athens and Sparta in Savage Conflict 431-404 BC*, Londra, 2003, s. 25.

31 Thucydides, 1:2 [Rex Warner'ın versiyonundan uyarlandı].

32 Kagan, *Peloponnesian War*, s. 27.

33 Thucydides, 1:3.

34 *Age.*

Bu sözlere dayanarak, savaşın yaklaşmasına ilişkin bir kadercilik olduğu söylenebilir. 433'te Atinalılar Kerkyralılara yardım etmek üzere Korfu ve Yunan anakarası arasındaki Sybota'ya gemiler gönderdiler; burada Korinthos ve müttefiklerinin 150 gemisi Kerkyra'nın 110 gemisi ile karşı karşıya geldi. Atina donanmasının yarattığı temel etki psikolojikti: Atina filosu savaşa katılmak üzere geldi ve onların ortaya çıkması üzerine Korinthos donanması, gerçekte böyle bir şey olmadığı halde, daha da büyük bir filonun yolda olduğu kanısına vararak hızla uzaklaştı. Sparta akıllıca davranarak bu olayların dışında kalmıştı.[35]

Thukydides savaş ve siyasetle, özellikle de Atina ve Sparta arasındaki bu çekişme boyunca Yunan devletlerinin siyasal kararlarının ardındaki mantıkla ilgilenmiştir. Çözemediği gizemler vardır: Ege'de bir imparatorluk inşa etmiş olan Atinalılar Yunanistan'ın batısındaki İonya ve Adriyatik sularındaki işlere ne diye karışmak istemişlerdi? Atina, Korinthos ve Kerkyra'nın savaşa girme kararında ticari çıkarları ne denli önemliydi? Korinthoslular ve Atinalılar, İÖ 5. yüzyılda Adriyatik'te açılmakta olan yeni iş fırsatlarının bilincindeydiler. Atina meclisinin bir başka kararında da ekonomik mülahazaların yattığı kuşku götürmez: Halkidiki Yarımadası'nda, günümüz Selanik'inden çok uzakta olmayan bir Korinthos kolonisi olan Potideia'yı kuşatma kararıydı bu; Thessalia (Tesalya), Atina'nın ihtiyaçlarını tedarik ettiği tahıl topraklarından bir bölümüne erişimi sağlıyordu ve Thessalia'nın denetimi ayrıca Atina'nın hâkimiyetindeki Lemnos gibi kuzey Ege adalarının denetimini de belirliyordu. Bu arada, Peloponnesos Birliği, Atinalılara karşı gitgide koro halinde yükselen şikâyetlerle karşı karşıyaydı; bunlar arasında kendi müttefikleri bile vardı: Attika ile Peloponnesos arasında uzanan Aigina, toprakları içindeki adanın bağımsızlığını tehdit eden Atina garnizonunun varlığından yakınıyordu.[36] Başka bir deyişle, diğer Yunanlar Atinalıların, dahil oldukları ittifaklar sistemini bir imparatorluğa dönüştürme tarzına tanık olmuşlardı ve artık bu sürecin ne zaman sona ereceğini merak ediyorlardı. Spartalılar önderlik etmeleri gerektiğine karar verdiler; Sparta'da birçokları savaşa gitmekte son derece isteksizdi ve mesele Sparta meclisinde oya konulduğu zaman, savaş yanlılarının barışçıl bir siyaset izleyenlerden daha çok olacağı başta hiç de kesin görünmüyordu.[37]

Atina ve Sparta arasındaki bu savaşın "Arkhidamian Savaşı" olarak adlandırılan ilk evresinde (İÖ 432-422), Atina denizdeki daha üstün becerisini göstermeyi başardı; 428'de Atinalılar, Lesbos'un başkenti Mytilene

35 *Age.*, 1:4; Kagan, *Peloponnesian War*, s. 34-36, ve harita 8, s. 35.

36 Thucydides, 1:67.2; Kagan, *Peloponnesian War*, s. 41, n.1.

37 Thucydides, 1:6.

yurttaşlarının adadaki Atina hâkimiyetini devirmek ve donanmalarını genişletmek için giriştikleri komployla baş gösteren bir ayaklanmaya büyük bir sertlikle karşılık verdiler.[38] Asiler Sparta'ya, Atinalıların "tek bir güç halinde birleşerek size veya başka bir devlete katılmamız halinde donanmamız konusunda telaşa kapıldıklarını" bildirdiler; gelgelelim, "eğer bize yürekten destek verirseniz, büyük bir donanmaya (en çok ihtiyacınız olan şeye) sahip bir devleti safınıza çekmiş olacaksınız."[39] Peloponnesoslular derhal Mytilenelileri birliklerine dahil ettiler; fakat bu Mytilene'yi tekrar Atinalıların eline düşmekten koruyamadı. Sonraki ünlü ya da rezil tartışmada Atina demokrasisinin kibirli, dışlayıcı havası hissedilir: Atinalılar Kleon gibi generallerin Mytilene'nin tüm erkeklerini öldürüp kadın ve çocukların tamamını da köle yapmak şeklindeki acımasız önerisini kabul ettiler. Bu hükmü yerine getirmek üzere bir *trireme* son hızla Lesbos'a gönderildi. Bununla birlikte, Atinalılar bir kez daha düşünüp kararlarında vazgeçince, emri iptal etmek üzere ikinci bir *trireme* gönderildi. İlk *trireme*'yi büyük bir hızla kovalayan ikincisi, onu yakalamayı başaramadı ama halkı kurtarmak için tam zamanında adaya vardı. O halde bu bir imparatorluktu; asilerin ısrarla söylediği gibi, Atinalılar kendi müttefiklerini yavaş yavaş bağımsızlıklarından yoksun bırakmışlardı ve artık onlara eşit muamelesi yapmıyorlardı.

Peloponnesos Savaşı, hastalıklar ve katıksız insan zulmü sonucu çok büyük can kaybına yol açtı. Veba (muhtemelen hıyarcıklı) Yunanistan'a 430'da ulaştı ve Atina'yı kırıp geçirdi. İS 6. yüzyılda İustinianos dönemi vebasının ve 14. yüzyılın Kara Ölüm'ü gibi daha iyi belgelenmiş vakalarının da çarpıcı şekilde ortaya koyduğu üzere, Akdeniz'in deniz güzergâhları oldum olası salgınların taşınması için bir araç olmuştur. İnsanların günahlarına karşılık tanrıların cezası olarak görülen bu hastalığın patolojisine çok büyük dikkat gösterilmiyordu.

425'te Atinalılar, Sparta'ya giden tedariklere müdahale edebilecekleri antik Nestor'un eski başkenti Pylos'ta bir üs kurmak yoluyla Peloponnesos'u savaşa kışkırtmaya çalıştılar.[40] Bunun sonucunda, 420 Spartalı hoplit, kendilerini Pylos'un tam karşısındaki Sphakteria Adasında sıkışmış halde buldu ve bir süreliğine kaderleri bu savaşın geleceğine bağlanmış gibi göründü. Bu adamlar Sparta ordusu elitinin onda birini oluşturuyor olabilir, bu yüzden kurtarılmaları Sparta açısından büyük önem arz ediyordu. Spartalılar ile Atinalı general arasında yerel bir ateşkes, bu sulardaki yaklaşık 60 gemilik Sparta filosunun, iki taraf ara-

38 Kagan, *Peloponnesian War*, s. 100-101; Contantakopolou, *Dance of the Islands*, s. 239-242.
39 Thucydides, 3:13.
40 *Age.*, 4:1.

sındaki müzakereler tamamlanıncaya değin rehin olarak tutulmak üzere Atina'ya teslim edilmesiyle sonuçlandı. Tüm bunlar asıl savaşa son verilmesini vaat ediyor gibi görünüyordu; fakat Sparta delegeleri kendilerini Atina Meclisi'nin karşısında bulduklarında, düşmanlarına etkili bir zafer kazandırmanın kendileri açısından imkânsız olduğunu anladılar.[41] Böylece savaş devam etti ve Atinalı kumandan Kleon, Pylos'a bir operasyon düzenleyip Sphakteria'daki hoplitleri teslim alarak herkesi şaşırttı; bu Thermopylai'nin tekrarı değildi.[42]

Savaş çok geçmeden Ege'nin ötesine ve Kerkyra civarındaki sulara dek yayıldı. Atinalıların 427'de Sicilya'da yeni bir cephe açmalarına tam olarak yol açan neden esrarını korur. Thukydides, Atinalıların bir yandan Sicilya tahılının Peloponnesos kentlerine ulaşmasını önlemek istediklerini, aynı zamanda da "Sicilya'nın denetimini ele geçirmelerinin mümkün olup olmadığını" merak etmeye başladıklarını düşünüyordu.[43] Adalara hâkimiyet kurmaya alışmış olan Atinalılar, bu adanın ne denli büyük ve denetimi konusunda rakiplerinin ne kadar çok olduğunu kavrayamamışlardı: Kartacalılar potansiyel bir düşmandı; Syrakusalılar daha da yakın bir tehditti, çünkü büyük bir donanmaları olan iyi donanımlı Dorlu koloniciler Peloponnesos tarafının hizmetine girebilirdi.[44] Kadim bağlılıklar öne çıkmıştı: Thukydides'e göre, Sicilyalı koloniciler Atina ittifakını destekleyen İonyalılar ve içgüdüsel olarak Sparta'yı destekleyen Dorlar arasında eşit şekilde bölünmüşlerdi. Sicilya'nın doğusunda, Syrakusa'yla savaş halinde bir İonya kolonisi olan Leontini Atina'dan yardım istedi ve Atinalılar 20 gemi gönderdiler; Leontini'nin kurtarılması ve Messina Boğazı'nda Atina üstünlüğünün kurulması dahil hızla gelen başarılarla, Atina'nın özgüveni arttıkça arttı. Syrakusa, beklendiğinden daha zayıf çıkmıştı, Sicilya ise istilâ için kolay lokma gibi görünüyordu. Bu feci bir varsayımdı.

Atina ve Sparta arasındaki mücadelenin bir sonraki evresinde Sicilya Sorunu yeniden baş gösterdi. Sicilya'daki Atina ittifaklar ağı ada boyunca uzanıyor, Batı Sicilya'nın Helenleşmiş Elymialılarını bile kapsıyordu. Segesta veya Egesta sakinleri yakın geçmişte, bugün bile duran muhteşem tapınaklarını inşa etmeye başlamışlardı. Atina'yı, kendilerini Syrakusa'ya ve müttefiklerine karşı koruyucu olarak görüyorlardı; güneydeki Dorlu Selinous Segesta'ya saldırdığı zaman, Segestalılar yardım için Atina'ya bir heyet gönderdi (İÖ 416/415). Selinous (Selinunte), hatırı sayılır tapınağı bugün hâlâ ayakta duran bir diğer antik Sicilya kentidir. Segesta elçileri, bunun Syrakusa ve Dorlu Yunanların adanın tamamının egemenliğini

41 Kagan, *Peloponnesian War*, s. 142-147.

42 Thucydides, 4:2.

43 *Age.*, 3:86.4.

44 *Age.*, 6:6.1; Kagan, *Peloponnesian War*, s. 118-120.

ele geçirme yolundaki girişimlerinin sadece başlangıcı olduğunun altını çizdiler; ki birkaç Syrakusa tiranının Pan-Sicilya ihtirasları düşünülürse, yeterince inanılır bir iddiadır bu. Bütün bu argümanlar, Atinalıların Sicilya cephelerini yeniden açma coşkusunu besledi.[45] Segesta, sikke olarak basılmamış 60 talentlik gümüşten oluşan hatırı sayılır bir hediye göndererek Atinalıların yardımlarının karşılığını ödemeye hazırdı; Segesta'taki Atinalı elçiler altın ve gümüş tabaklarla yedirilip içirildiler ve ele geçirilmesi Atina çıkarlarına fazlasıyla hizmet edebilecek masalsı zenginlikteki bir ada izlenimiyle ayrıldılar. Oysa gerçekte Segestalılar, stoktaki değerli tabak sayısı nispeten az olduğundan, bir ziyafetten kalkıp diğerine geçen Atinalı elçilerle birlikte evden eve taşıyarak her seferinde aynı tabakları kullanmışlardı.[46] Gene de, bütün bunlar açgözlü Atinalıları baştan çıkarmaya yetip de artmıştı ve meclis Sicilya'ya 60 gemi gönderilmesinden yana oy kullandı; kumandanlardan biri, Sicilya seferinin lafını sakınmayan destekçilerinden ve daha sonraları utanmazca Atina, Sparta ve Pers İmparatorluğu arasında taraf değiştirdikten sonra, savaşın sonuna doğru Atina tarafından kentin potansiyel kurtarıcısı olarak selamlanacak olan Alkibiades'ti.[47] Fakat Alkibiades'e değerini kanıtlama şansı verilmedi; bir gece, Atina kenti çevresine dağılmış fallik Merkür heykellerinden birkaçını kirletmek gibi tuhaf bir saygısızlık eylemine karışmış olmakla suçlandı. Sparta'nın kendisi için Atina'dan daha az tehlike arz ettiğine karar veren Alkibiades, düşman saflarına katıldı.

Atinalılar, Syrakusa'ya en nihayet 414'te bir saldırı başlattı; kent, büyük limanına girişi bloke eden bir çıkıntıdaki konumu nedeniyle hâkimiyet kurulması zor bir yerdi; karşı taraftakiler de kuzeyindeki bataklıklar, taş ocakları ve açık araziyi surlarla (Atinalıları uzak tutmak için Syrakusalıların inşa ettiği savunma surları ve Syrakusa'yı baskı altına alıp tedariklerini kurutmak için Atinalıların inşa ettiği taarruz surlarıyla) kapatmaya çalıştılar. Gene de bu mücadele yalıtılmış ortamda meydana gelmedi: Spartalılar takviye kuvvetler gönderdiler, Atinalılar da donanma desteği için Yunan olmayanlara –Etrüskler ve Kartacalılar– başvurdular. Etrüskler, değerlerini kanıtlayan birkaç gemi gönderdiler; Kartacalılar ise, Atina egemenliği kendileri açısından en az Syrakusa'nınki kadar dezavantaj getireceği için kenarda kalmayı yeğlediler.[48] Küçük bir donanma ve bir orduyla Spartalı kumandan Gylippos'un gelişi, Atina'nın girişimlerini baltaladı ve savaş başladığında Syrakusa donanması Büyük Liman girişini sıkıca tutarak, sonunda (yeni gelen takviyeler de dahil) Atina donan-

45 Krş. Thucydides, 6:6.1.

46 *Age.*, 6:46.3.

47 W.M. Ellis, *Alcibiades*, Londra, 1989, s. 54.

48 Kagan, *Peloponnesian War*, s. 280.

masını ezmeyi başardı.[49] Bunu kısa zaman sonra karadaki çarpıcı zaferler izledi; 7 bin Atina askeri ele geçirildi ve Syrakusa yakınındaki taş ocaklarına götürüldü; sıcakta kokuşmaya terk edildikleri için sıcak çarpması ve kötü beslenme yüzünden binlercesi can verdi. Birçoğu köle yapıldıysa da, Plutarkhosos'a bakılırsa, Sicilyalı Yunanların oyunlarına hayran olduğu Euripides'ten dizeler okuma becerisi bu esirler için özgürlüğe giden bir yol olmuştu.[50] Sicilya seferi böylece veba kadar acı verici bir insani felaketle bitti; üstelik Atina siyasetinin idareden yoksun olduğu anlayışı ve kuşağının en yetkin Atinalı politikacısı Alkibiades'in artık Spartalıların bir misafiri olduğu bilgisiyle birlikte Atina açısından muazzam bir itibar kaybı, tam bir siyasal felaketle de sona erdi.

Peloponnesos'a yönelik tahıl trafiğine müdahale etme umuduyla Sicilya üzerine savaşa girmiş olan Atina, şimdi kendi tahıl trafiğine yönelik tehditlerin kâbusunu yaşıyordu. 411 yılına gelindiğinde, Spartalılar Fenike gemilerini Ege'ye getirmesini umdukları Perslerle bir ittifakı hayata geçirme çabasına girmişlerdi. Pers tutumu muğlaktı, zira Persler bir yandan da Atinalılarla pazarlık halindeydiler: Yunanların bitip tükeninceye dek birbirleriyle savaşması işlerine geliyordu ve o zaman istedikleri her şeye kendileri hâkim olabileceklerdi. Böylelikle, 411'de Sparta'ya vaat edilen Fenike donanması asla gelmedi, ama Peloponnesoslular Hellespontos'un denetimini ele geçirmek ve stratejik açıdan hayati Byzantion kentinde ayaklanmayı kışkırtmak için kendi kaynaklarını kullandılar. Hellespontos'taki [Çanakkale Boğazı] bir dizi deniz savaşı, Sparta'nın denizde gerçekleşen çok önemli bir savaşta avantajı Atina donanmasına verecek kadar deneyimsiz olduğunu gösterdi; fakat bunlar Atina için kolay zaferler olmadı ve içlerinden birini bile kaybetmesi halinde, savaşın tamamını kaybetmesi işten bile değildi.[51] 406'da Arginoussai'de, Khios ve Asya anakarası arasında 155 gemiden sadece 25'ini kaybeden Atinalılar denizde muhteşem bir zafer kazandılar, fakat ardından donanma komutanlarını yargılamaya kalkarak zaferi çarçur ettiler: Boğulan Atinalı denizcilerin cesetlerini denizden kurtarmadıkları için kutsal değerlere saygısızlık etmekle suçlanmışlardı.

Spartalılar nasıl karşılık vereceklerini biliyorlardı; kendi donanmalarını inşa etmekle meşguldüler.[52] Sadece Attika'yı yakıp yıkmak onlara zafer getirmeyecekti; denizde kazanılması gereken bir savaştı bu. 6. yüzyılda Sparta halihazırda Samoslu Polykrates'e denizde meydan okumuştu ve Sparta'nın donanmasına gösterdiği özeni küçümsemek yanlış olur;

49 Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, s. 159-167.

50 Kagan, *Peloponneseasn War*, s. 321.

51 *Age.*, s. 402-414.

52 *Age.*, s. 331-332.

Spartalılar *helot* [Sparta köleleri] kürekçileri kullanarak müttefiklerini ve bağımlılarını seferber etmeyi başarıyorlardı. Atina ile yaptıkları savaşın son aşamalarında en başarılı kumandanlarından biri, deniz komutanı (*nauarkhos*) Lysandros veya Lysander'di; öylesine etkili bir komutan olarak görülüyordu ki, görevi sona erdiği ve artık *nauarkhos* olarak hizmet etmeye uygun olmadığı zaman bile, resmen *nauarkhos* olan kişinin vekili olarak atandı ve Atina'yı mağlup etme görevini tamamlamasına olanak verildi. Savaşı, neredeyse tüm Atina donanmasını ele geçirdiği veya batırdığı Aigospotamoi Savaşı'nda (405) fiilen sona erdiren o oldu.[53] Atina barış istedi ve imparatorluğu dağıldı; artık Hellen imparatorluk gücü haline gelmiş olsa da, Sparta üstünlüğünü dayatmak için 4. yüzyılın ilk yıllarında hem karada hem denizde sıkı mücadelesine devam etmek zorundaydı.[54]

Bu anlamda Peloponnesos Savaşı, Ege Denizi'nin Atina'dan Sparta gölüne dönüşümüyle sonuçlandı. Gene de, bu savaşın şiddetli yankıları Adriyatik ve Sicilya'da da hissedildi. Bu, emperyal ihtirasların, başta Atina'ya ve diğer kentlere Sicilya, Ege ve Karadeniz'den tahıl getiren tedarik güzergâhlarına kimin hâkim olacağı olmak üzere ticari sorunlarla ölümcül şekilde iç içe geçmiş bir savaştı. Ancak gene de, İÖ 4. yüzyıl başına gelindiğinde, kent devletleri çağı da kapanmanın eşiğindeydi; tahıl akışı da dahil, Doğu Akdeniz'in siyasal ve ekonomik coğrafyası, kendi ilahiliğini saplantı haline getirmiş bir Makedonyalı hükümdarın fetihlerinin ardından kesin bir biçimde değişti. Kaldı ki, Kartaca bölgesel egemenliğine karşı gitgide daha ciddi rakiplerle yüzleşmeye başladıkça, Akdeniz sularına hâkimiyetine yönelik bir sonraki büyük mücadelenin baş göstereceği yer Batı suları oldu. Afrika kıyısındaki iki kent, Kartaca ve İskenderiye, bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca Akdeniz'in siyasal ve kültürel tarihine egemen oldu.

53 Xenophon, *Hellenika*, 2:1; Cartledge, *Spartans*, s. 192-202.

54 Xenophon, *Hellenika*, 3:2, 3:5, 4:2, 4:3, 4:4, 4:5, 4:7, 4:8, 4:9, vb.

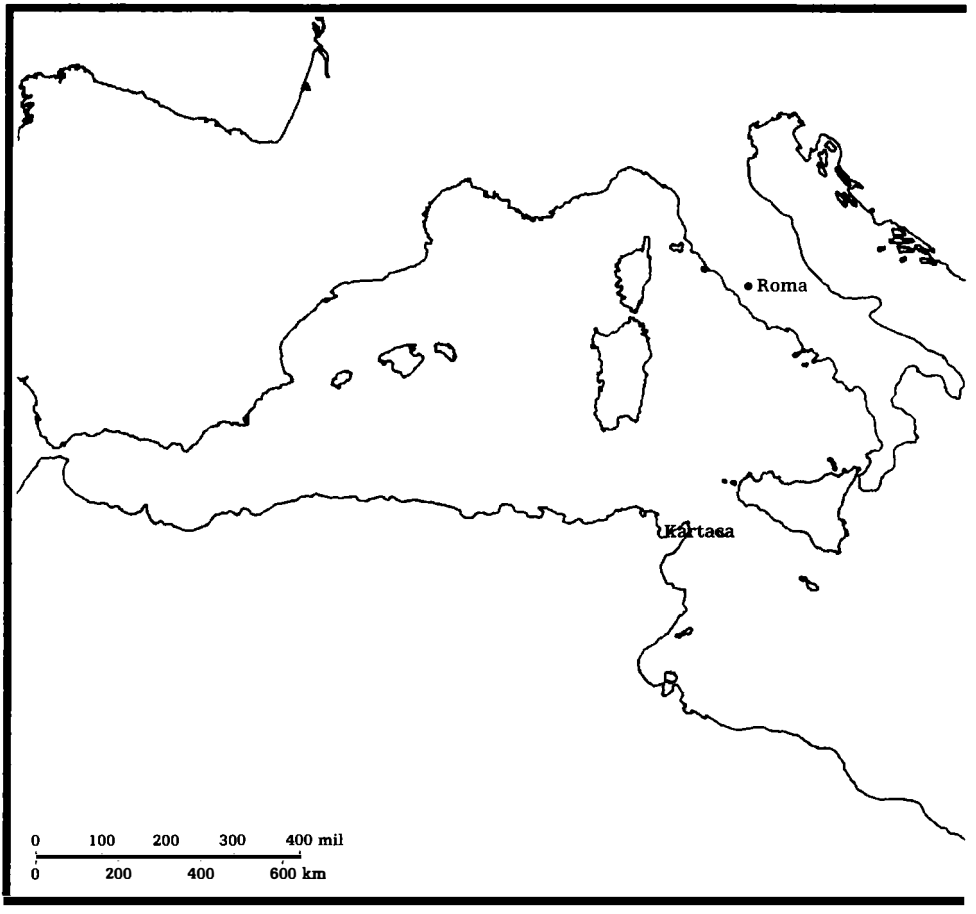
VI

AKDENİZ'İN DENİZ FENERİ, İÖ 350-İÖ 100

1

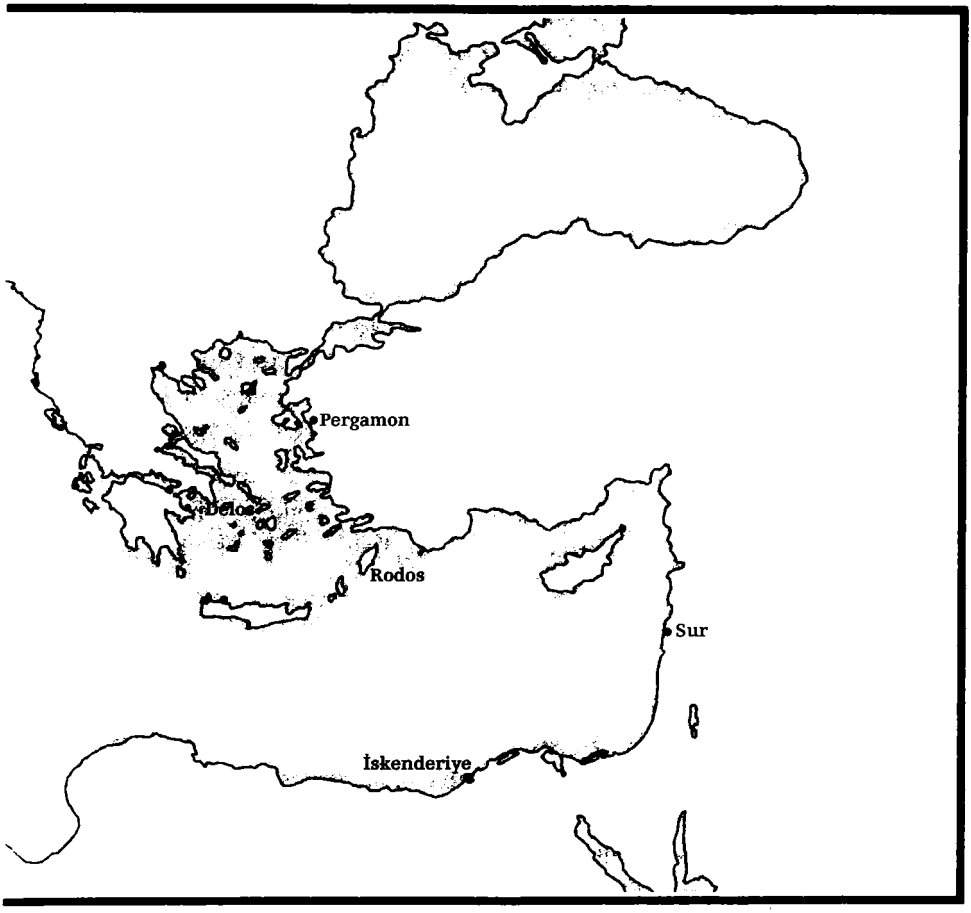
İÖ 333'te, Yunan olma iddiaları güneydeki Atina'da kuşkuyla karşılanan Makedon kralı III. Aleksandros [Büyük İskender], geçmiş yüzyıllarda Yunanistan'a bunca ağır bir tehdit oluşturan Pers hükümdarlarından, Kilikia Kapıları'nın ötesindeki İssos'ta yapılan savaşta muazzam bir Pers ordusunu mağlup ederek intikam aldı. Gene de, Pers hükümdarı III. Darios'u Pers diyarının merkezine dek kovalamadı. Akdeniz sahillerindeki Pers kuvvetini iyiden iyiye etkisizleştirmek gerektiğini çok iyi anlamıştı ve güneye, Suriye ve Filistin'e doğru ilerleyerek, geçmişte Perslere donanmalarını sunan Fenike kentlerinin yönetimini insafsızca ele geçirdi; Tyre [Sur], adadaki kenti anakaradan ayıran büyük dalgakıranı inşa ettirmesinden sonra bile yedi ay boyunca direnerek onu adamakıllı gazaba getirdi. Sur'u ele geçirmesinin ardından, sakinlerinin çoğu katledildi, köle yapıldı veya çarmıha gerildi.[1] Kudüs'ü atlayarak Gazze'ye giden yolu tercih etti, çünkü bu aşamada gerçek hedefi, Kambyses çağından beri yaklaşık iki yüzyıldır bir Pers satrapının yönettiği Mısır'dı; ve karadan yaptığı bu fetih, yalnız Mısır'ı değil Doğu Akdeniz'in tamamını dönü-

1 R. Lane Fox, *Alexander the Great*, 3. basım, Harmondsworth, 1986, s. 181-191.

şüme uğrattı. Zaferinin sonucu, Mısır'ın yönünü değiştirip, yüzünü Nil Vadisi'nden çok Akdeniz'e çevirmesi oldu.[2] İÖ 331'de, Mısır'ın en kuzey ucunda, iç kesimin alüvyonlu arazilerinden bir tatlı su gölüyle ayrılan kireçtaşından bir çıkıntının üzerinde bir kent kurmaya karar verdi; bu, fiilen Mısır'da bulunmaktan çok, daha sonraki Latince belgelerde *Alexandria ad Aegyptum*, "Mısır yolu üzerindeki [veya "yanındaki"] İskenderiye" şeklinde geçen adının da doğruladığı gibi, Mısır'a giden yol üzerindeki bir kentti. İskenderiye'nin Mısır'dan çok bir Akdeniz kenti olduğu düşüncesi, 20. yüzyılda kentteki yabancı toplulukların sürülüp atılmasına dek, 2000 yıl boyunca sürecekti. Bu dönemin büyük bölümünde Akdeniz'in en büyük kenti olarak kaldı.

2 Bilimsel anlatı: P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 cilt, Oxford, 1972, c. 1, s. 3; popüler anlatı: J. Pollard ve H. Reid, *The Rise and Fall of Alexandria, Birthplace of the Modern Mind*, New York, 2006, s. 6-7.

İskender'in saikleri arasında kesinlikle kendi adını ölümsüzleştirmek de vardı.[3] Yakın geçmişte Aşağı Mısır'ın kadim başkenti Memphis'te firavun olarak taç giymişti ve İskenderiye'nin yerini ziyaret ettikten sonra tanrı Zeus Ammon'la bir görüşme yaptı; bunun ardından, Yunanistan'daki fetihleriyle kendi imparatorluğunun temelini kurmuş büyük Makedonyalı II. Philippos'tan ziyade, bu tanrının oğlu olduğunu düşünmeye başladı. Homeros'un eserlerine saplantılı bir ilgisi vardı ve (Plutarkhosos'a göre) Homeros düşlerine girerek ona *Odysseia*'daki, Mısır kıyısı açıklarında yer alan, güzel bir limana sahip Pharos adlı bir adayı betimleyen pasajı hatırlatmıştı. Bir ticaret merkezi olarak İskenderiye'nin önemini kavramıştı ve biyografisinin yazarı Arrian, kentin planlamasıyla İskender'in bizzat yakından ilgilendiği konusunda ısrarlıdır: Ne yazık ki, elde kent

3 Lane Fox, *Alexander the Great*, s. 198.

surlarının ana hatlarını toprağa çizecek kadar tebeşir yoktu, bu yüzden de İskender'in mimarlarından biri bunun yerine –Makedon askerlerinin tayınını eksiltmek pahasına– arpa unu kullanmayı önerdi. Sonunda, kentin unla çizilen sınır işaretleri kuş sürülerini üşüşmesine yol açtı.[4] Akdeniz dünyasının diğer yeni kentlerindeki gibi, erken İskenderiye'nin geniş caddeleri büyük ölçüde daralmış olmasına ve su seviyesinin üstündeki antik kentten geriye pek az şey kalmış olmasına –aslına bakılırsa İÖ 4. yüzyıl sonundaki haliyle kentten hiçbir şey kalmamasına– karşın, sokaklar bugün bile büyük ölçüde ayakta kalan ızgara planına göre düzenlenmişti. İstisnai bir ölçekteydi: batıdan doğuya 5 km ve kuzeyden güneye bunun yarısı kadar. Bir Yunan pelerini yani *chlamys* biçiminde uzun, dar bir kentti bu.[5] Birbirinden, yeni kenti Homeros'un sözünü ettiği Pharos adasına bağlayan uzun bir dalgakıranla ayrılan limanları, planlarda dikkat çekici biçimde gösteriliyordu.

İskender çok geçmeden Mısır'ı arkasında bırakarak muzaffer bir şekilde Pers diyarından Hindistan'a yürüdü ve İskenderiye'nin kuruluşundan sekiz yıl sonra, henüz 32 yaşındayken Babil'de öldü.[6] Onunla birlikte, iki büyük ulusun yüksek kültürlerini birleştiren bir Hellen-Pers imparatorluğu düşü de öldü ve imparatorluğu üç rakip general arasında Makedonya ve Yunanistan, Suriye ve Doğu ve Mısır olarak bölündü. Mısır'ın yönetimini devralan generaller hanedanı onun Mısır'ın en kıyısında büyük bir kent kurma hayalini gerçekleştirdi. Ptolemaios I. Soter ("Kurtarıcı") firavun olarak tek başına iktidara geçerek Helen ve Mısır'ın yönetim ve hükümdarlık anlayışlarını birleştirdi. Ptolemaiosların heykelleri onları oldukça geleneksel bir üslupla firavun olarak temsil ediyordu (ara sıra Yunan saç stilleri görülüyordu) ve Mısır tanrılarına arkaik Mısır üslubunda tapınaklar inşa ettiler.[7] Ptolemaios hanedanı hükümdarları, tıpkı firavunların uzun süredir yaptıkları gibi, kız kardeşleriyle evlenmeyi âdet edindiler; Yunanlara hiç de çekici gelmeyen bir uygulamaydı bu. Fakat İskenderiye bir taraftan da Akdeniz'in dört bir köşesine yayılan yeniden canlanmış bir Yunan kültürünün en hareketli merkezlerinden biri haline geldi. "Helenistik" kültürün en belirleyici özelliği, bunun Yunanlara özgü olmamasıdır; Helenistik sanat üslupları Kartaca ve Etruria'ya ulaştığı gibi, Helenistik fikirler Yahudileri, Süryanileri ve Mısırlıları da büyülüyordu. Helenistik kültüre çoğu zaman antik Atina'nın klasik kültürünün halk

4 Pollard ve Reid, *Rise and fall of Alexandria*, s. 2-3.

5 Strabo, *Geography*, 17:8; J.-Y. Empereur, *Alexandria: Past, Present and Future*, Londra, 2002, s. 23.

6 Lane Fox, *Alexander the Great*, s. 461-472.

7 S.-A. Ashton, "Ptolemaic Alexandria and the Egyptian tradition", *Alexandria Real and Imagined*, ed. A. Hirst ve M. Silk, 2. basım, Kahire, 2006, s. 15-40.

düzeyine inerek bayağılaşması –bir tür antik Yunan barok çağı– olarak bakılmıştır. Gene de, Yunan bilim ve kültürünün en tanınmış isimlerinden bazılarını üreten, Hellas'ın kendisinden çok Helenistik kültür, özellikle de İskenderiye oldu: Matematikçi Euklides, mucit Arkhimedes, komedi yazarı Menander'i erken Roma döneminde İskenderiyeli Yahudi filozof Philon ve hekim Galen izlemişti. İskenderiye, Yunan kültürünün bu yeni, açık versiyonunun tüm Akdeniz'e yayılmasında temel önemdeydi. İskenderiye, Akdeniz kültürünün deniz feneri haline geldi.

Özellikle Ptolemaios hanedanı hükümdarlarının din siyasetinde yenilikçilik ile geleneğin karışması çarpıcıydı. İlk Ptolemaioslar, sıra dışı ihtirasa, enerjiye ve meraka sahip, birçok kültüre açık ve Mısır ekonomisinin idaresinde uzak görüşlü hükümdarlardı. İskenderiye'yi bildiğimiz haliyle canlı bir kent haline getirenler Büyük İskender'den çok onlardı. Ptolemaios I. Soter (ö. 283/282) ve Ptolemaios II. Philadelphos (ö. 246) Yunanlar, Suriyeliler, Mısırlılar ve Yahudilerden oluşan karma bir nüfusu İskenderiye'ye çektiler. Yahudilerin birçoğu, Büyük İskender'e adeta tapan sadık askerler olarak geldiler; o gün bugündür "Alexander" Yahudiler arasında gözde isimlerden biri olarak kalmıştır. Kuşkusuz kendilerine özgü farklı bir külte sahiptiler ve Ptolemaios hanedanı hükümdarlarının buna karışmak gibi bir niyetleri olmadı; Doğu İskenderiye'nin Delta olarak tanınan önemli bir alanı Yahudi faaliyetinin odağı haline geldi ve Akdeniz kıyılarındaki ilk büyük Yahudi yerleşimi orada teşekkül etti. Kadim İsrailliler temelde, çevreleri Filistliler ve kıyı boyunda yaşayan diğer halklarla kuşatılmış, deniz kıyısından uzakta yaşayan kırsal bir toplumdu. Dolayısıyla bu noktaya değin Akdeniz tarihinde öne çıkan bir rol oynamamışlardır. Ancak İskenderiye'nin kuruluşuyla birlikte Yahudi inançları ve kültürü yavaş yavaş Akdeniz'in her yerine yayılmaya başladı. İskenderiyeli Yahudi filozof Philon, Musa'nın kanun getiren rolünün altını çizdi ve Musa'dan miras kalan ilahi emirlerin ahlaki değerini vurguladı. Bir bütün halindeki hukuk sistemi ile güçlü bir ahlaki mesajın birleşiminin yanı sıra tektanrıcılığın entelektüel çekiciliği, bunu izleyen birkaç yüzyıl içinde Yahudiliğe gitgide artan sayıda dönme ve sempatizan kazandırdı. Daha sonraki Yahudi geleneği bu çağı, İÖ 2. yüzyılda Suriye ve Filistin'in Selevkos hanedanından hükümdarlarına karşı Makabi ayaklanmasıyla doruğuna ulaşan, Helenizm ile Yahudilik arasında çoğu zaman şiddetli bir çatışma çağı olarak tanımlayacaktı. Gene de bu hükümdarların, Mısır'daki Ptolemaios hanedanından rakiplerinin gayet iyi anladığı üzere, Yahudiliğe karşı saygı geleneğini durdurmayı başaramamaları dikkat çekicidir: Selevkoslar sünnet gibi Yahudi uygulamalarını baskılamaya ve Tapınak'a pagan sunular yapmaya çalıştılar. Yahudi isyanı anısına yapı-

lan Hanuka bayramına Helen yöntemlerinin kesin olarak reddinin kutlanması olarak bakılmaya başladı. Ayaklanma kesinlikle Helen karşıtı duyguları ifade ediyordu, ama bu duyguların kendisi bile çoğu Yahudinin ne kadar Helenleşmiş olduğunu ortaya koyar; oyunlara katılmaları ve Yunan felsefesini öğrenmeleri yüzünden eleştirilmişlerdir. İskenderiyeli Yahudiler arasında, Filistin Yahudilerinin bölgesel dili olan Aramca yerine Yunanca o kadar yaygın konuşuluyordu ki, göreceğimiz gibi, Eski Ahit'in bir Yunanca versiyonu bile hazırlandı. Kaldı ki, İskenderiye'nin ilk iki yüzyılı içinde Yunanlar ve Yahudiler uyum içinde yan yana yaşadılar. Yahudiler, sinagoglarındaki ithaf kitabelerinde Ptolemaiosları anarken, pagan tapınaklarında dillendirilen, Ptolemaiosların "tanrısal" olduğu iddiasını kabul etmeden hanedanlığı yüksek sesle överlerdi.[8]

Halkın geri kalanı, özellikle de Yunanlar için I. Ptolemaios yeni bir kültü, tanrı Serapis kültünü başlattı. Serapis, boğa tanrı Apis ile dirilen tanrı Osiris'in (ismi de buradan geliyordu: [O]sir-apis) bir birleşimi olarak kısmen Mısır kökenliydi. Fakat Serapis Yunan tanrılarının özelliklerinin birçoğunu da taşıyordu: Dionysos, Zeus ve hattâ –Osiris'in niteliklerine koşut olarak– Yeraltı tanrısı Hades unsurları. Bundan başka, Yunan şifa tanrısı Asklepios'la da bağlantılıydı. Çoğu zaman başında, Mısır'ın bereketi ve büyüyen tahıl ticaretiyle bağlantısını simgeleyen bir tahıl ölçeğiyle betimlenirdi. Dolayısıyla tepeden tırnağa eklektik bu figür Yunan veya Mısır üsluplarında temsil edilebiliyordu.[9] Ptolemaioslar, tanrının doğum yeri olduğu varsayılan Memphis'te Serapis adına Serapeion veya Serapaeum denilen büyük bir tapınak yaptırdılar; İskenderiye'deki Serapaeum tamamen Mısır üslubundaki sfenkslerle bezenmesine karşın, bu tapınak "katıksız Yunan" olarak betimlenmiş heykellerle süslendi. Serapis, İskenderiye'de çok rağbet gördü: "Yeni bir tanrı yaratma çabası bize tuhaf gelebilir, ama muhtemelen o dönemde öyle görünmüyordu."[10] Zira Yunanlar kendi tanrılarını bir tek Helenlere ait olarak görmüyorlardı ve onların kendilerini farklı halklara farklı şekillerde göstermesini kabul etmeye hazırdılar. Nitekim Serapis'in icadı, Mısır tanrılarının Yunan gözlemcilere uygun hale getirilme sürecinin bir parçasını oluşturdu. Yunanların sorusu, "Sizin tanrılarınızın bizimkilerden farkı ne?" değil, "Sizin tanrılarınız bizimkilerle aynı olabilir mi?" idi. Serapis'in eklektik özü, on iki Olympos tanrısı arasında keskin sınırlar bulunmadığı ve bunların –sözgelimi Homeros'un eserlerinde– kişileştirilmesinin kocaman bir ilahi özellikler yumağını anlamlandırmanın bir yolu olduğu düşüncesini de yansıtır; bu

8 J. Carleton-Paget, "Jews and Christians", s. 146-149.

9 Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s. 255; Empereur, *Alexandria*, s. 24-25.

10 Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s.252; ayrıca, s. 116-117.

bazen Serapis'in Yunan ve Mısırlı tanrılar üçlemesi içinde en üstteki yere konulmasıyla da ifade edilen bir tutumdur. Bu tutum, İskenderiye'nin Hıristiyanlarıyla apaçık rekabet içinde Serapis'i evrenin yegâne hakiki tanrısı olarak betimlemeye yönelik daha sonraki girişimlerde doruğuna ulaşacaktır.[11]

2

I. ve II. Ptolemaios döneminde ikinci önemli yenilik, Pharos Adasına büyük deniz fenerinin inşa edilmesiydi; sadece deniz feneri anlamına gelen "Pharos" sözcüğü Yunanca, Latince ve Roman dillerinde varlığını sürdürdü. Bu fener derhal Rodos heykeliyle birlikte dünya harikalarından biri olarak sınıflandırıldı: Her iki anıt da, bulundukları kentlerin şanını ilân etmelerinin yanı sıra, bu şanın önemli ölçüde ticarete dayalı olduğunu da vurguluyorlardı. Deniz Feneri, İskenderiye'ye yönelik ilk planların parçasını oluşturuyordu; bu yapı üzerine çalışmalar İÖ 297'de başladı ve inşası 283'e dek sürdü. Kısmen ihtiyaç nedeniyle inşa edildi: Geceleri görünmeyen ve gündüzleri de kolay kolay izlenemeyen sığlık alanlar kıyıya yakın uzanır. Akdeniz çapında ticaret merkezi olma potansiyelini gerçekleştirecekse, İskenderiye'ye erişimin kolaylaştırılması şarttı. Ptolemaiosların yaptırdığı muazzam yapı, dalgaların 135 m üstünde duruyordu; yapı üç düzeyde inşa edildi; yukarıya doğru incelen en altta yer alan kare biçimindeki temelin üzerinde, en tepede devasa bir Zeus heykeli olan yuvarlak bir sütunla taçlanmış sekizgen kulenin yükseldiği bir platform yer alıyordu. Muazzam aynalar ışığı denize doğru millerce mesafeye –makul bir tahminle 40 mil kadar uzağa– yayıyordu. Deniz Feneri'nin nasıl ışıklandırıldığı bir gizemdir. Zira, yapının bazı kısımları, 15. yüzyıl sonunda buraya inşa edilen daha küçük fakat etkileyici Memlûk kalesinde yeniden kullanılmış olmasına ve Deniz Feneri'nin hatırı sayılır büyüklükteki parçaları bugün sualtı kazılarıyla ortaya çıkarılmasına karşın, Pharos'un tam görünümü ve işleyiş tarzı hâlâ yeterince bilinmemektedir.

Deniz Feneri'nin, hattâ aslına bakılırsa, İskenderiye'nin inşası, ancak Ptolemaiosların muazzam kaynakların denetimini ele geçirmesi sayesinde mümkün olabildi. Onların başarısı, yalnız Mısır'ın kaynaklarından yararlanmalarında değil, İskenderiye ticari faaliyetlerini geliştirdikçe, bu kaynakları büyütmelerinde yatar. Aslı aranacak olursa, bazı gözlemciler İskenderiye'nin refahının en azından Akdeniz'den olduğu kadar, Mısır'ın iç kesimlerinden geldiği konusunda ısrarlıydı: Coğrafyacı Strabo, "kanallar aracılığıyla kente gelen ithal malları, deniz yoluyla gelenlerden çok

11 *Age.*, s. 259.

fazlaydı, nitekim göl limanı, denizdekinden çok daha zengindi," görüşünde olmakla birlikte, onun eseri I. ve II. Ptolemaiosların altın çağından birkaç yüzyıl sonrasına, İS 1. yüzyıl başına aittir.[12] Kent iki yöne de bakarak Mısır'ı Akdeniz'le daha önce hiç olmadığı kadar bağlantılandırmıştı; Akdeniz'in ötesindeki –Kızıldeniz aracılığıyla Hindistan'a– bağlantılar, İskenderiye'nin 2000 yıl boyunca ancak ara sıra kesintilerle sürdüreceği, Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında başlıca antrepo rolünü üstlenmesini sağladı. Ptolemaioslar, İskenderiye ve Mısır ekonomisinin gücünün sürdürülmesi konusunda çok etkili bir anlayışa sahiptiler. Deniz güzergâhlarının hâkimiyetinin sadece İskenderiye'ye bağlı olmadığını biliyorlardı. Rakipleri Selevkoslarla savaşa girmek pahasına, Fenike kentlerini denetim altına almak için çok uğraştılar. Etkili bir donanmaya sahip olacaklarsa, siyasal denetimlerini Mısır'ın çok ötesine, kereste açısından zengin topraklara genişletmek zorundaydılar: Kıbrıs, Lübnan ve Güney Anadolu; hem ayrıca, böyle bir donanma olmadan bu toprakları ellerinde tutmayı başaramazlardı.[13] Böylece başlayan deniz gücü yarışı, yalnız Mısır ve Suriye donanmalarının boyutuyla kalmayıp, gemilerin boyutlarının büyümesine de yol açtı. 4. yüzyılda her iki taraf da kimi zaman 300'ü aşkın gemiyi seferber edebildi ve Fenike tersaneleri Lübnan'ın sedir ağaçlarını, Selevkos hükümdarları için yabana atılamayacak büyüklükte bir donanmaya dönüştürdüler; II. Ptolemaios döneminde, 336 savaş gemilik bir donanma, yalnız 224 adet *quadrireme* (dört sıra kürekli savaş gemisi), *trireme* ve daha küçük tekneleri değil, birçok devasa gemileri içeriyordu; 17 *quinquireme* ve her bir sıradaki kürekçi sayısıyla tanımlanan daha da büyük gemilerdi bunlar: Beş adet "altılı", 37 adet "yedili", 30 adet "dokuzlu", 14 adet "on birli" ve böylece iki büyük "otuzlu"ya kadar giden büyüklükte gemiler vardı. Daha sonraları, IV. Ptolemaios Philapator (ö. 204), devasa bir katamaran olabilecek bir adet "kırklı" bile inşa ettirdi.[14] Bu isimlerin gerçekten de kürekçilerin sayısını mı gösterdiği, yoksa sadece "son büyük gemiden daha da büyük" olduğuna mı işaret ettiği, tartışmalı bir husustur. IV. Ptolemaios'un "kırklı"sı hiçbir zaman savaşa girmedi ve muhtemelen bunu yapmaya uygun da değildi; öte yandan, Mısır'ın Yunan firavunlarının servet ve ihtişamını bolca sergiliyordu. Uzunluğu 130 metrenin, genişliği 16 metrenin üzerindeydi ve 4 bin kürekçi ile 3 bini aşkın denizci ve yardımcı mürettebatının bulunduğu söylenir. Böylesi bir gemiye yiyecek ve su sağlamak bile, küçük bir ikmal filosunun varlığını gerek-

12 Strabo, *Geography*, 17:7; krş. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, c.1, s. 132, 143.

13 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 cilt, Oxford, 1941, c. 1, s. 29.

14 L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, 2. basım, Princeton, NJ, 1991, s. 131-133.

tirmiş olmalı.[15] Gene de, tek sergilenen devasa boyutlar değildi. İsrail'de Atlit yakınlarında sualtında bulunan İÖ 2. yüzyıla ait bir gemi başı, 2¼ metre uzunluğunda ve 465 kg ağırlığındadır.[16]

Ptolemaiosların donanmaları için keresteden başka altın, gümüş, kalay ve demir kaynaklarına ihtiyaçları vardı; sonuncusu Hititlerin, Filistlilerin, Yunanların ve Kartacalıların büyük bir hevesle demirden silah ve aletler yaptıkları uzun yüzyıllar boyunca her nedense Mısır'da ihmal edilmişti. Belki de bunun nedeni, Nil taşkınlarının ardından Mısır toprağının, ağır saban demirlerinin çok fazla gerekli olmayacağı kadar kolay işlenir olmasıydı. Öte yandan, gelişen bir maden sanayisi vardı aslında ve altın, gümüş ve bronz levha ihracatı dokuma, çömlek ve –özel bir mahsul olarak– cam ihracıyla birlikte İskenderiye'nin güçlü yönlerinden biri haline gelmekteydi.[17] Papirüs, İÖ 11. yüzyılda, Wenamun çağından beri komşu ülkelerde büyük talep görmüş diğer bir Mısır ürünüydü; Mısır papirüsü Akdeniz'in her yerine artık çok daha yaygın bir şekilde dağıtılıyordu. Bu malların en hevesli pazarlarından biri, Ptolemaios Mısır'ının ağırlık standardını sikkelerinde kullanmakta olan Kartaca'ydı; Kartaca Ptolemaioslar için değerliydi çünkü İspanyol ve Sardinya gümüşü bu kent aracılığıyla dağıtılıyordu.[18] Bundan başka, İÖ 3. yüzyılda İskenderiye gibi önemli bir ticaret merkezi olan Rodos'la da yakın ilişkiler vardı. Böylece İskenderiye bütün Akdeniz'in büyük iş merkezlerinden biri olarak kendini kabul ettirdi; gücünü yalnız ilk Ptolemaiosların sıra dışı başarılarından değil, kentin Helenistik ticaret ağına hızla eklemlenme becerisinden alıyordu.

Kral II. Ptolemaios'un yöneticilerinden Apollonios'un adı, Mısır çölünden bir dizi papirüste geçer. İÖ 3. yüzyılda, Suriye'den Apollonios'un İskenderiye'deki evine gönderilen bir kargonun kaydedildiği bir gemi manifestosu bunların arasındadır ve ticareti yapılan çeşitli mallara ilişkin zengin kanıtlar sunar: Akdeniz ticaret güzergâhlarında çok rağbet gören Karadeniz'den fındık; Khios'tan peynir; zeytinyağı, incir, bal, sünger ve yün. Bundan başka yabandomuzu, geyik ve keçi eti yükleniyordu. Fakat gemiyi en çok dolduran ürün şaraptı; sıradan şarap taşıyan 138 amfora ve 6 yarı amfora ile tatlı şarapla dolu 5 amfora artı 15 yarı amfora.[19] Bu ticaret dikkat ve özenle vergilendiriliyordu. Ptolemiaoslar firavunlardan, gevşetmeyi hiç düşünmedikleri sıkı bir ticaret denetim sistemi miras

15 *Age.*, s. 130.

16 *Age.*, s. 135 ve şk. 132.

17 Rostovtzeff, *Social and Economic History*, c. 1, s. 367, 387; Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s. 137-139.

18 Rostovtzeff, *Social and Economic History*, c. 1, s. 395-396.

19 Casson, *Ancient Mariners*, s. 160; krş. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, c. 1, s. 226-229.

almışlardı. Gemiler belirlenmiş limanlara geliyor, kargoları da dikkatle kontrol ediliyordu. Bu, Romalılar, Bizanslılar ve Araplar döneminde de devam edecek kadim bir ticari vergilendirme sistemiydi: Kargonun tahmini değerinin belirli bir yüzdesini temsilen kimi zaman %50'ye dek varan (şarap ve zeytinyağı), kimi zaman sadece üçte bir veya dörtte bir oranında olan *ad valorem* [kıymet esaslı] vergiler; vergiler yalnız limanlarda değil, mallar İskenderiye'ye doğru giderken Nil boyunca mevcut olan iç gümrük istasyonlarında da alınıyordu.[20] Bu her ne kadar İskenderiye'deki rıhtımlara ulaşıncaya dek malların fiyatlarını yükseltiyor olsa da, Mısır tahılına ve diğer ürünlerine talep öylesine güçlüydü ki, bu mallar Doğu Akdeniz'de gene de alıcı bulabiliyordu. Bundan başka, İskenderiyeliler Hint Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan ticaretteki aracılık rolünden de kazanç sağlıyorlardı. Geçmişte Yunan tüccarlar Naukratis'te ve başka yerlerde bu ticarete giriş yapmayı başarabilmişlerse de, irtibatların ölçeği artık önemli ölçüde büyümüştü. Altın, günlük ve mürrüsafi, Kızıldeniz'den yukarı doğru taşınan, en çok istenen üç üründü. 270/269'da II. Philadelphos, Nil Deltası'nı Sina'nın batısındaki göllere bağlayan (şimdi Süveyş Kanalı'nın geçtiği) bir kanalı yeniden açtı ve Kızıldeniz'e çıkan bir suyolu yarattı. Hint malları İskenderiye'de alışılmış hale gelirken, Ptolemaioslar da orduları için Afrika ve Hint fillerine erişim olanaklarından yararlandılar.[21] Bir Mısır papirüsü, Hindistan'dan gelen ve 60 kasa hintsünbülü, 5 ton genel baharat, 235 ton fildişi ve abanoz taşıyan *Hermapollo* adlı bir teknenin kargo listesini verir.[22] Akdeniz'in büyük baharat ticareti kurulmuştu ve 15. yüzyıl sonunda Portekizliler tarafından Hindistan'a Ümit Burnu güzergâhının açılmasından sonra bile, İskenderiye bu ticaretin en önemli merkezi olarak kalacaktı.

Gelgelelim, İskenderiye'deki ticarete hâkim olacak ürün tahıldı. Bunun nedeni kısmen, kentin kendini besleyebilmesiyle ilgiliydi. İskenderiye'nin arkasındaki Mareotis Gölü'nü Nil Deltası'na bağlayan kanallar, tahıl erişiminin sorunsuz gerçekleşmesi için inşa edilmişti. Fakat Ptolemaioslar, uluslararası pazarda tahıla her zaman yer olduğunun da oldukça bilincindeydiler; Atina tedarik için yüzünü Bosphorus'a çevirmiş olabilirdi, ama Rodos kendisi ve birçok ticaret ortağı için Mısır buğdayını satın almaya istekliydi.[23] Ptolemaioslar, Mısır toprağının büyük bölümünün firavunun mülkü olduğu bir rejim miras aldıkları için kendilerini istisnai ölçüde güçlü bir konumda bulmuşlardı. Böylelikle köylülerden abartılı bir kira

20 Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, c. 1, s. 150.

21 *Age.*, s. 176, 178-181.

22 Empereur, *Alexandria*, s. 35.

23 Bosphoros tahılı: G.J. Oliver, *War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens*, Oxford, 2007, s. 22-30.

istemeyi ve ürettiklerinin yarısı gibi yüksek bir bedel talep etmeyi başardılar; zira Nil taşkınlarından sonra toprağın verimliliği bu tür talepleri büsbütün akıl dışı kılmıyordu. İhracat pazarında da yeni fırsatlar doğmaktaydı: Karadeniz'de Kelt ve İskit kabilelerinin gerçekleştirdiği istilâlar dizisi, Atina ve diğer Yunan kentlerinin besin ihtiyacını karşılayan kaynakları ve ikmal yolunu tehdit etmekteydi. Tahıl ticaretinden zenginleşme şansını gören Ptolemaioslar, tahıl üretiminin nitelik ve niceliğini artırma çabalarına giriştiler. Bunun yanı sıra, ekilip biçilen arazileri genişleterek, verimliliği ve hasadı geliştirmenin bir yolu olarak demir aletlerin kullanımını teşvik ettiler: "Mısır'da tarım alanında demir kullanımı o kadar yaygınlaştı ki, bu adeta bir devrim düzeyine ulaştı."[24] Sulama iyileştirildi ve arazileri sulamakta kullanılan mekanizmalar arasında, Mısırlı *Fellahin*'lerin [çiftçi] hâlâ kullandığı ve o günlerde *kochlias* ya da "salyangoz" olarak anılan Arkhimedes burgusu* da yer alıyordu.[25] Persler, geleneksel Mısır çeşitlerinden daha üstün, yeni tip bir buğday üretmeye başladılar ve İskenderiye hâlâ canlılığını korurken bu buğdayın avantajlarından yararlanılmaya başladı. Üzüm yetiştiriciliği İskenderiye'nin karşı kıyılarına dek genişledi; bazı iyi şarapların üretilmeye başladığı anlaşılıyor; belki daha da önemlisi, bir zeytinyağı sanayisinin gelişmesiydi, zira Ptolemaioslardan önce Mısır'da zeytin ağaçları yaygınlaşmamıştı. Ptolemaioslar bütün bunları yaparak, Bizans dönemine dek sürecek yeni bir refahın temellerini attılar.

3

Ptolemaioslar gelirlerini harcamakta hiçbir güçlük çekmediler. Hanedanın yüceltilmesi, Büyük İskender'in cesedinin Suriye üzerinden getirilmekteyken ele geçirilip, İskenderiye'nin merkezinde bir yere büyük bir ihtişamla defnedilmesiyle gerçekleştirildi (bu mezarın yerini belirlemeye çalışmak çok uzun zamandır İskenderiye'nin eğlencelerinden biri haline gelmiştir). Fakat İskenderiye canlı bir kentti ve en büyük yapılarının, kuzey kesimindeki muazzam saray kompleksine bağlı olan binalar olmaması şaşırtıcıdır. Orada Ptolemaioslar âlimlere olan derin bağlılıklarını ve aynı zamanda, yaptıkları her şeyin en büyük ve en güzel olması yönündeki kararlılıklarını bir kez daha gösterecek şekilde, birbiriyle bağlantılı bir çifte kurum yarattılar: Mouseion yani "müze" ile, Mısır'ın papirüslerinin dünyanın o güne dek gördüğü en büyük kitap koleksiyonunu oluşturmakta

24 Rostovtzeff, *Social and Economic History*, c. 1, s. 359-360, 363.

* Alçak bir yerden yükseğe su çıkarmaya yarayan aygıt (ed.n.)

25 Diodoros the Sicilian, 1:34.

kullanıldığı İskenderiye Kütüphanesi. Müzler'e* adanmış bir tapınak olan Mouseion fikri yeni değildi (örnek alınacak ünlü Atina modelleri vardı ve I. Ptolemaios bilge bir Atinalı olan Phaleronlu Demetrios'un tavsiyelerinden yararlanıyordu), fakat bu girişim ölçeği, kalıcılığı ve etkisiyle hepsini gölgede bıraktı. Burası müzik, felsefe ve sanatların büyük bir zarafet ve güzellikle icra edildiği basit bir kült merkezi değildi. Öğretim görevlerinden büyük ölçüde âzâde olan âlimlerin, kendilerini tümüyle edebiyat, bilim ve felsefeye adayabildikleri bir İleri Araştırmalar Enstitüsü, adeta Oxford'un All Souls College'ı bir kurumdu. Strabon'a göre, âlimlerin bir araya gelip dinlendikleri bir Ortak Salon'da üyeler birlikte yemek yiyorlardı; kurumun bir vakfı vardı ve hükümdar tarafından atanan bir rahip topluluğa başkanlık ediyordu.[26]

İkinci büyük bilimsel kuruluş olan Kütüphane de oldukça gizemlidir. Erişiminin ciddi âlimlere sağlandığı anlaşılsa da, halka açık bir kütüphane değildi ve âlimlerin tartışmalar yapabildikleri ve yan yana çalışabildikleri yan odalar bulunuyordu. Kökenleri, I. Ptolemaios'un "kütüphaneyi, bugüne kadar her milletin ciddi dikkat gerektiren tüm eserleriyle donatmak" şeklindeki kararında yatar.[27] Mouseion'un Yunan öğrenimiyle ilgilendiği ileri sürülmüş olmakla birlikte, Kütüphane'nin ilgi alanı her durumda Yunan dünyasının ötesine uzanıyordu; gerçi Yunan olmayan çoğu metnin koleksiyona dahil edilmesinden önce tercüme edildiği anlaşılıyor; Mısır Firavunlarının kronikleri, Tanah, Hint masalları. Phaleronlu Demetrios'un (y. 350 - y. 280) ve yetkin ardıllarının idaresi altındaki Kütüphane, Ptolemaiosların büyük saray kompleksi içinde bir bölümde yer alıyordu; bununla birlikte, çok geçmeden Serapeion'da, erişimi daha kolay olduğu anlaşılan bir "kardeş kütüphane" kurulacaktı; ne var ki, ana kütüphanedeki 400 bin "karma" ve 90 bin "karma olmayan" esere karşılık, bu ikincisi 42.800 papirüsüyle ana kütüphanenin boyutlarının belki sadece onda biri kadardı.[28] Papirüs tomarlarından bazılarında birkaç metin vardı, ama daha uzun (İskenderiyeli şair Kallimakhos'un *mega biblion, mega kakon* ["büyük kitap, büyük kötülük"] dediği pek iyi bilinen) eserler ayrı tomarlara bölünmüştü. Ne var ki, kanıtlar nitelik sorununun nicelikle rekabet ettiğini düşündürür. Ptolemaioslar büyük yazarların bulunabilecek en iyi metinlerini elde etmekte kararlıydı: Kopyalarını çıkaracaklarını söyleyip Atinalıları oyuna getirerek Aiskhelos, Sophokles ve Euripides'in

---

* Yunan mitolojisinde ilham tanrıçaları, ilham perileri (ed.n.)

26 Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, c. 1, s. 315; H. Maehler, "Alexandria, the Mouseion, and cultural identity", *Alexandria Real and Imagined*, ed. Hirst ve Silk, s. 1-14.

27 Irenaeus, aktaran: M. El-Abbadi, "The Alexandria Library in history", *Alexandria Real and Imagined*, ed. Hirst ve Silk, s. 167.

28 El-Abbadi, "The Alexandria Library in history", s. 172; Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s. 329.

oyunlarının orijinallerini göndermeye ikna ettiler, sonra da gümüş olarak yüklü miktarda tazminat ödemeyi göze alarak onları alıkoydular.[29] Bu arada, Mouseion'un âlimleri, gayretlerinin büyük bölümünü arkaik ve klasik Yunanistan'ın Sappho ve Pindar gibi usta şairlerinin eserlerini tasnif edip düzenlemeye ayırırken, daha az tanınan ama son derece yetkin klasik yazarların yanı sıra, eserleri çoğunlukla Mısır çöllerinde kumların içinde bulunan küçük papirüs parçaları birleştirilmek suretiyle kurtarılmış Kallimakhos gibi, kendi çağdaşları olan yetenekli sanatçıları ihmal etmişlerdi.[30] Bu anlamda, büyük klasik yazarlar kanonunun yaratılmasında ve Helenistik İskenderiye'nin kendisi pahasına arkaik ve klasik Yunanistan'ın edebi üretimin altın çağı olarak kutsanmasında Mouseion ve Kütüphane hayati önem taşıyordu.

Ptolemaioslar dönemi İskenderiye'sinin edebi ürünlerini küçümsemek hata olur. Kyreneli Kallimakhos ve Rodoslu Appolonios İskenderiye Kütüphanesi'ne hizmet ettiler ve Kallimakhos Kütüphane için bir sınıflandırma sistemi icat etti. Fakat aynı zamanda kalıcı önemde eserler de kaleme aldılar: Kallimakhos epigramlarıyla ünlüyken, Apollonios'un en büyük katkısı, Altın Post arayışındaki İason'un serüvenlerininin ve Medea'yla aşk hikâyesinin bir anlatısı ve Homeros kalıbında bir destan olan *Argonautika*'dır. Fakat üslubu Homeros'unkini taklit etmiyordu: İzleyiciye doğrudan hitap ederek, olayları sanki kendi gözleriyle görmüşçesine aktarmak konusunda alışılmadık ölçüde yeteneklidir ve oldukça süslü üslubunda bir çekicilik hissedilir. Her ne kadar Homeros coğrafyasının etkisinden asla tam olarak kurtulamayıp Romalı yorumcuları hatalarına güldürse de, İason'un geçtiği varsayılan Akdeniz sularına ve onun ötesindeki Avrupa ırmak sistemine ilişkin betimlemeleri çağdaş İskenderiyeli coğrafyacılar ve etnografların etkisini yansıtır.[31]

İskenderiye Kütüphanesi boyutları ve kapsamı açısından emsalsizdi, ama rakipleri de yok değildi. Küçük Asya kıyısındaki Pergamon'un kralları da kendi kütüphanelerini oluşturmuşlardı; bunun büyümesini önlemek isteyen II. Ptolemaios'un Pergamon'a papirüs ihracına ambargo koyduğu söylenir. Fakat Pergamonlu kütüphaneciler buna da bir çözüm buldular: Hayvan postundan parşömenlerin (*pergamenon*) üzerine yazdılar.[32] Öte yandan, İskenderiye'nin koleksiyonu hızla büyüdü ve ardından yavaş yavaş gerilemeye başladı. Zamanla oluşan yıpranmalar, metinlerin yasadışı yoldan kütüphane dışına çıkarılması (ödünç verme yasaktı) ve görece ih-

29 Empereur, *Alexandria*, s. 38-39.

30 Maehler, "Alexandria, the Mouseion, and cultural identity", s. 9-10.

31 E.V. Rieu'nün kendi çevirisi Apollonius of Rhodes, içindeki yorumları: *The Voyage of Argo*, Harmondsworth, 1959, s. 25-27; krş. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s. 627.

32 Pollard ve Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, s. 79.

mal dönemleri, daha Iulius Caesar'ın İskenderiye'de rıhtımın yan tarafında kitapların depo edildiği bazı yapıları ateşe vermesinden önce bile, İskenderiye Kütüphanesi'nin en muhteşem günlerinin artık geride kaldığı anlamına geliyordu.[33] Yıkılması geleneksel olarak İS 642'deki Arap istilasıyla ilişkilendirilmesine karşın, o döneme gelindiğinde imha edilecek pek az şey kaldığı genel olarak kabul edilir ve ne yazık ki, bu büyük kütüphaneden günümüze ulaşan hiçbir özgün malzeme yoktur.[34]

Ptolemaiosların diğer halkların bilgeliğine kapalı olmadıklarının en açık kanıtı, antik yazarların çokça dile getirilmiş olan, II. Ptolemaios'un Tanah'ın (İbranice Kutsal Kitap) bir tercümesini sipariş ettiğine ilişkin raporlarında yatar.[35] Meşhur bir hikâye, Kudüs'teki Yüce Haham tarafından İskenderiye'ye gönderilen 72 bilge Yahudi'nin nasıl yetmiş iki küçük odaya yerleştirilip, birbirinden habersiz şekilde Tevrat'ın ilk beş kitabını tercüme etmelerinin istendiğini anlatır. Sonunda bu kişiler, birbiriyle özdeş 72 tercüme olan "Septuagint" yani "Yetmiş" ile ortaya çıktılar.[36] Aslına bakılırsa, Septuagint onlarca yıl içinde tedricen ortaya çıktı ve yalnız meraklı Ptolemaioslar ve âlimlerinin değil, aynı zamanda gittikçe artan ölçüde Yunanca konuşur olan İskenderiyeli Yahudilerin ihtiyaçlarını da karşıladı: Büyük Yahudi filozof Philon'un bile İbranice'ye vakıf olup olmadığı kesin olarak bilinmez. İlginç olan, Septuagint'in, Yahudilerce muhafaza edilen Tanah'ın standart "Masorah"* metninden birkaç hususta farklılaşan ve doğruluğu şüpheli olduğu için Yahudi Kutsal Kitabı'ndan çıkarılmış hükümler ihtiva eden bir İbranice metne dayanmasıydı. Bu malzemenin bir kısmı, örneğin "Süleyman'ın Bilgeliği" olarak tanınan kitabı, Helenistik felsefeden güçlü etkiler taşır; bu da, İskenderiyeli Yahudilerin Helenistik kültürden soyutlanmamış olup, tam tersine bu kültürü coşkuyla karşıladıklarının bir başka kanıtıdır. Septuagint, Konstantinopolis Hıristiyanları tarafından Eski Ahit metni olarak kabul edilmesiyle, İskenderiye'nin Akdeniz kültür tarihine yaptığı büyük katkılardan biri oldu; aslına bakılırsa, Bizans Hıristiyanlığı, Philon'un sayısız eserleri de dahil olmak üzere İskenderiye Yahudi kültürünü, Yahudilerin kendisinden bile daha çok muhafaza etti.

---

33 Empereur, *Alexandria*, s. 43.

34 El-Abbadi, "The Alexandria Library in history", s. 174.

35 N. Collins, *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*, Leiden, 2000, s. 45: Philo, Josephus (Yahudi yazarlar); Justin, Tertullian (Hıristiyan yazarlar – ayrıca bu eseri I. Ptolemaios'un dönemine atfeden Irenaeus ve İskenderiyeli Clement).

36 J. Carleton-Paget, "Jews and Christians in Alexandria from the Ptolemies to Caracalla", *Alexandria Real and Imagined*, ed. Hirst ve Silk, s. 149-151.

* Terim, bir geleneğin aktarılmasını ifade eder. Yahudi kutsal metinlerinin gelecek kuşaklara aktarılması için Yahudi uzmanlardan oluşan bir grup (masoretler) tarafından MS 7. ve 10. yüzyıllar arasında hazırlanmışlardır (ed.n.)

Ptolemaios hanedanı dönemi İskenderiye'sinde eser veren dikkate değer Yunan âlimlerin bir kataloğunu oluşturmak kolay olurdu. En etkililerinden bazıları aynı zamanda en karanlıkta kalanlardır: Euklides gerçekte bir adam mıydı, yoksa matematikçilerden oluşan bir kurul mu? 3. yüzyılda dünyanın çapını olağanüstü bir kesinlikle ölçmeyi başaran Eratosthenes, İskenderiye'de kütüphaneci olarak hizmet vermişti; bir diğer yenilikçi bilimci, çok fazla ciddiye alınmamakla birlikte, dünyanın güneş çevresinde döndüğü sonucuna varan Aristarkhos'tu ve Aristarkhos'un etkisi, Roma döneminde bir başka İskenderiyeli olan Klaudius Ptolemaios'un (Batlamyus) evrenin merkezinde bulunan dünyaya ilişkin son derece etkili betimlemesini yazmasıyla daha da azalacaktı. İskenderiye'de çok canlı bir tıp geleneği vardı; insan vücudunun kavranışı, yalnız otopsi değil, zindanlardaki mahkûmların diri diri kesilmesi sayesinde elde edilen pratik birikimle çok genişlemişti. Arkhimedes muhtemelen uzun yaşamının (İÖ 287-212) görece kısa bir dönemini Mısır'da geçirdi, ama Eratosthenes gibi İskenderiyeli matematikçilerle temasını sürdürdü.[37] Mesleki yaşamı, Ptolemaios sarayının marifetli aygıtlara olan düşkünlüğünü akla getirir. Bunlardan biri, Antikythera Adası açıklarında deniz yatağından çıkarılmış durumdadır ve evrenin mekanik bir modeli gibi görünür.[38] İskenderiye bilimi yerel ilgiden öteye gidiyordu. Bu isimlerin birçoğunun keşifleri ve icatlarının önemi son derece kalıcı oldu ve İskenderiye'nin, başkenti olarak kendisini kabul ettirdiği Helenistik kültürün muhteşem canlılığının başka bir kanıtını sunar.

4

İskenderiye çevresinden yalıtılarak ele alınamaz. Ticari başarısı, Doğu Akdeniz'le ve en azından Kartaca kadar batıyla olan bağlantılarına dayanıyordu. Doğu Akdeniz'de Atina'nın büyük bir denizcilik ve ticari kudret olarak gerilemesinden doğan boşluğu dolduran başka bir yer daha vardı: Ötesindeki dünya Makedonyalı generaller arasında hızla bölüşülmesine karşın, Yunan kökenli ada aristokrasisi, rakiplerinden bağımsızlığını korumayı başaran Rodos'tu burası. Rodoslular, Selevkos hükümdarı Demetrios'un 305'te adalarını ele geçirme girişimine başarıyla direndiler; Demetrios Suriye'den 40 bin asker getirip bir yıl boyunca Rodos'u taciz etti, ama adalıların kararlılığı sonunda onu geri çekilmek zorunda bıraktı; Rodos'un uğradığı bir dizi ünlü kuşatmanın ilkiydi bu. Bu zafer, güneş tanrısı Helios'un Rodos limanına dikilen devasa bir heykelinin, yaklaşık

37 Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, s. 331, 338-376, 387-389.

38 Pollard ve Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, s. 133-137.

İÖ 280'de tamamlanan ünlü Colossus'un inşasıyla kutlandı. Rodoslular Doğu Ege adalarında ve Küçük Asya kıyısında kendilerine ait hâkimiyet alanları bile kurmayı başardılar; buraları mal ve insan gücü açısından önemli bir kaynak haline geldi.[39] Büyük donanmalar kurdukları ve enerjilerinin büyük bölümünü denizleri, Atina deniz gücünün gerilemesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan korsanlardan temizlemekte harcadıkları için, bu insan gücüne büyük ihtiyaç duyuyorlardı. İÖ 206-203 arasında Rodoslular Girit'te üslenen korsanları ezmek için büyük çaba harcadılar.[40] Kendilerini, seyrettikleri denizlere tek başına hiçbir gücün hâkim olmaması gerektiği ilkesine adamışlardı; rakipler arasındaki güç dengesini korumayı amaçladılar. Böylelikle, her ne kadar Ptolemaios Mısır'ıyla yakın ticari ve siyasi bağlar kursalar da, eğer Mısır donanması Doğu Akdeniz'e hâkim olma tehdidi yaratırsa, Selevkosları desteklemeye hazırdılar. Tüm bunlar, Ptolemaioslar gibi Selevkosların da pek sevdiği mantıksız ölçüde büyük tekneler inşa edilmeksizin gerçekleştirildi. *Trireme*'nin uyarlanmış bir modeli olan *triemiolia* Rodos'un gözdelerinden biriydi; bu gemiler yelken gücü ile kürek gücünü aynı anda kullanabildiklerinden korsanları kovalamak için idealdi. Rodoslular bundan başka, direklerden düşman gemilerinin güvertelerine tutuşucu alevler fırlatan, Rum ateşinin erken bir tipini de kullandılar.[41]

Ptolemaioslar böylesine heybetli bir savaş donanması yaratmış olsalar da, Rodos gemileri İskenderiye'nin ticaret trafiğine egemendi; bu gemiler rüzgârı arkalarına aldıkları zaman Mısır'a sadece üç dört günde ulaşabiliyorlardı; Rodos'a dönüş trafiği çok daha yavaş olsa da kışın bile hiç durmuyordu.[42] Diodoros şöyle yazmıştı: "Rodoslular gelirlerinin büyük çoğunluğunu Mısır'a yelken açan tüccarlarından elde ettiler"; sonra da eklemişti: "hattâ kentlerinin bu krallık sayesinde ayakta kaldığı bile söylenebilir."[43] Kuzeye gönderilen Mısır tahılının büyük bölümünü taşıyanlar Rodoslularken, Mısır'a gelen şarabın büyük bölümü, adalarının her yerinde geniş üzüm bağları geliştirmiş olan Rodoslular tarafından getiriliyordu; bu ticarete ilişkin fiziksel kanıtlar, İskenderiye ve civarında ortaya çıkarılan 100 bini aşkın Rodos amforasının damgalı kulplarında bugüne ulaşmıştır.[44] Bu şarap küpleri aynı zamanda Ege'nin dört bir köşesinde, ta Karadeniz'e ve batıda Kartaca ve Sicilya'ya varıncaya değin her yerde bulunmuştur. Antik kaynaklar, İÖ 200 civarında Rodos ticaretinin

39 N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stroud, 2003, s. 65-57.

40 P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, s. 80-84.

41 Casson, *Ancient Mariners*, s. 138-140.

42 Rauh, *Merchants*, s. 66.

43 Diodoros the Sicilian 22:81.4, aktaran: Rauh, *Merchants*, s. 66.

44 Rauh, *Merchants*, s. 68.

tahmini bir yıllık değerini verirler: Gelen ve giden mallara konan %2'lik bir vergiyle her yıl 1 milyon *drachmai* getiren 50 milyon *drachmai*.[45] Rodoslu bankerlerin oluşturduğu bir ağ, Doğu ve Orta Akdeniz'i sarmıştı; bu bankerler avans kredi vererek Akdeniz ticaret ağının mekanizmalarını yağlıyorlardı. Rodos sikkesinin ağırlık standardı Ege'deki kent ve adalarca da benimsendi. Tüm bunlar düşmanlıktan çok takdir kazandı: Rodos İÖ 227 veya 226'da bir depremle yerle bir olduğunda Sicilya, Mısır, Küçük Asya ve Suriye'den yardım önerileri yağdı.

Helenistik dünyada diğer önemli ticaret ve bankacılık merkezi, başta Rodosluların bölgesel ticaretleri için bir takas merkezi olarak kullandıkları Delos'tu.[46] İÖ 168'den itibaren, basiretsiz davranarak Makedon kralıyla yenişemedikleri bir savaşa girmiş olan Romalılar, Ege'nin ticaret ağlarına müdahale etmeye koyuldular. Rodoslulara müttefikleri (ve değer verdikleri ticaret ortakları) olarak değil de, uyduları olarak davranmaya başlayarak, Rodos'tan donanmasını Makedon krallarıyla mücadele eden Roma'nın hizmetine vermesini beklediler. Rodos'un isteksizliğine misilleme olarak, Roma Senatosu çok daha uysal bir müttefiki olan Atina'yı Delos'u ele geçirmeye teşvik etti, ama iki şartla: Yerli halk adadan sürülecek ve ada bir serbest liman işlevi görecekti. Delos batıyla bağlantıların sürdürülüp genişletilmesini sağlayan Güney İtalyalıların da aralarında bulunduğu bir ticaret topluluğuyla yeniden nüfuslandırıldı; adanın nüfusu İÖ 100 civarında tahminen 30 bine kadar çıktı. İş dünyası çekilince Rodos ani bir gerileme yaşadı; Rodos'un ticari gelirinin hızla 15 bin *drachmai*'ye düştüğü söylenir. Delos'un ticari başarısı, tapınağının zaten büyük olan şöhretini daha da artırdı. Delos'ta yapılan kazılarda, adanın kutsal halesi tarafından korunduğu için surlarla çevrili olmayan çok büyük ticaret alanları ortaya çıkarılmıştır. Yalnız sırasütunlar, portikolar, dükkânlar ve bürolar değil, denizlerin efendisi Poseidon veya haberci tanrı Hermes gibi, tüccarların daha çok rağbet ettiği tanrılara adanmış tapınaklar içeren birkaç *agorai* yani pazar yeri vardı. İtalyanlar esans ve merhem ticaretini teşvik ettiler ve Arabistan'daki günlük ve mürrüsafi kaynaklarına nüfuz eden Suriye üzerinden Nebatî ticaret güzergâhlarına doğru dolaylı bağlantılar kurdular. Bundan başka, 2. yüzyıl sonuna gelindiğinde, doğuda Kilikialı korsanların (kuşkusuz Anadolu açıklarındaki sularda öylesine etkili bir şekilde devriye gezen Rodos'un gerilemesinin bir yansıması olarak) dirilişinin daha da tehditkâr hale gelmesiyle kor-

45 Casson, *Ancient Mariners*, s. 163.

46 Rostovtzeff, *Social and Economic History*, c. 1, s. 230-232; erken gelişimi için bkz. G. Reger, *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314-167 BC*, Berkeley, CA, 1994; daha sonraki gelişmeler: N. Rauh, *The Sacred Bonds of Commerce: Religion, Economy, and Trade Society in Hellenistic-Roman Delos, 166-87 BC*, Amsterdam, 1993.

sanlığın kurbanları olarak işlek bir köle ticareti de vardı. Roma çağına gelindiğinde, Delos "tüm yeryüzünün en büyük emporium'u" olarak tanımlanır olmuştu.[47]

Talihi bir bakıma Rodos'un talihsizliği üzerine kurulmuş olsa da Delos'un başarısı, İÖ 3. ve 2. yüzyıllar boyunca Doğu Akdeniz'in ticaret ve iş ağlarının gittikçe artan ölçüde tutarlı, iyi yönetilen bir sisteme, ilkin Rodos, ardından Delos'un egemenliği altında eklemlenmesinin bir diğer kanıtıdır. Delos yeni ortaklar yaratarak, Napoli Körfezi'ndeki Puteoli'nin tüccarlarını dahil ettiği bu ağı büyüttü. Helenistik dünya siyasal olarak Yunanistan, Suriye ve Mısır olmak üzere üç temel birime ayrılıyordu, ama gene de ortaya çıkmakta olan şey tek bir ticaret alanıydı. Bu genel tabloda tek bir parça eksikti: İÖ 2. yüzyıl ortasında büyük Kartaca şehri haritadan silinmişti. Artık zaman içinde geriye gidip bunun nasıl gerçekleştiğini ve İÖ 100'den önce taşralı Romalıların nasıl olup da Yunan sularına bile hükmetmeye başladıklarını anlamanın sırası geldi.

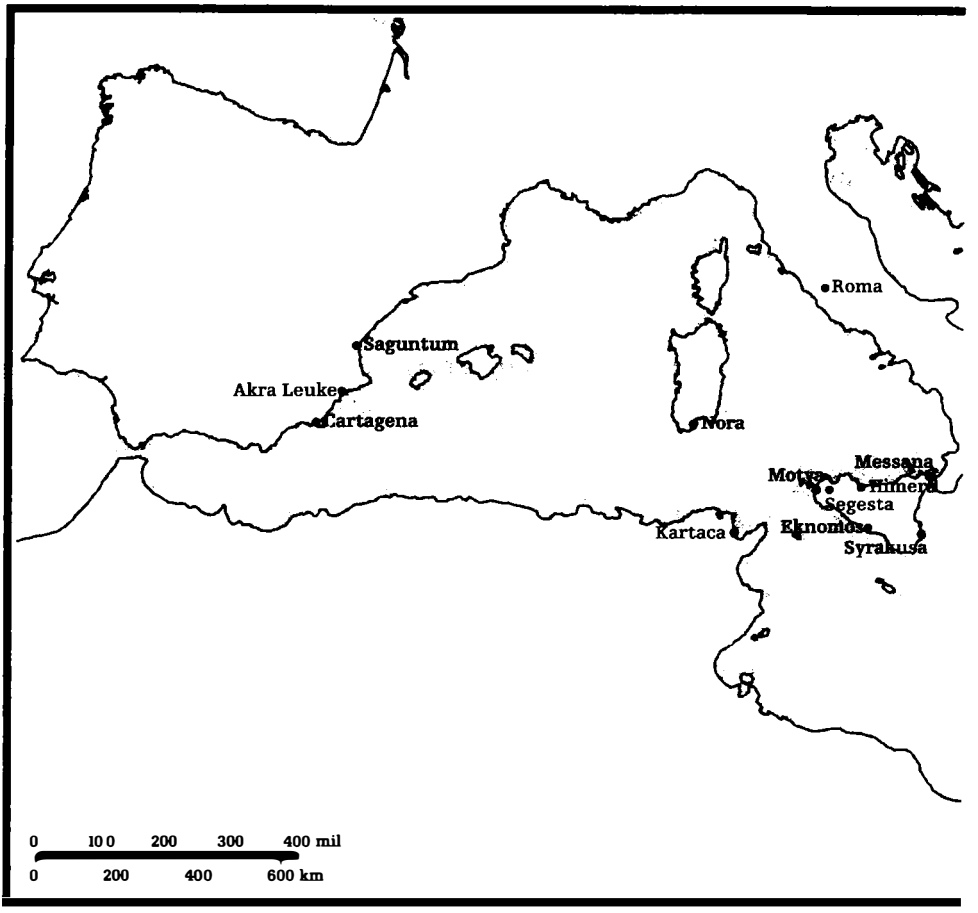
47 Rauh, *Merchants*, s. 53-65, 73-74; Casson, *Ancient Mariners*, s. 165.

VII

"KARTACA YOK EDİLMELİ", İÖ 400-İÖ 146

1

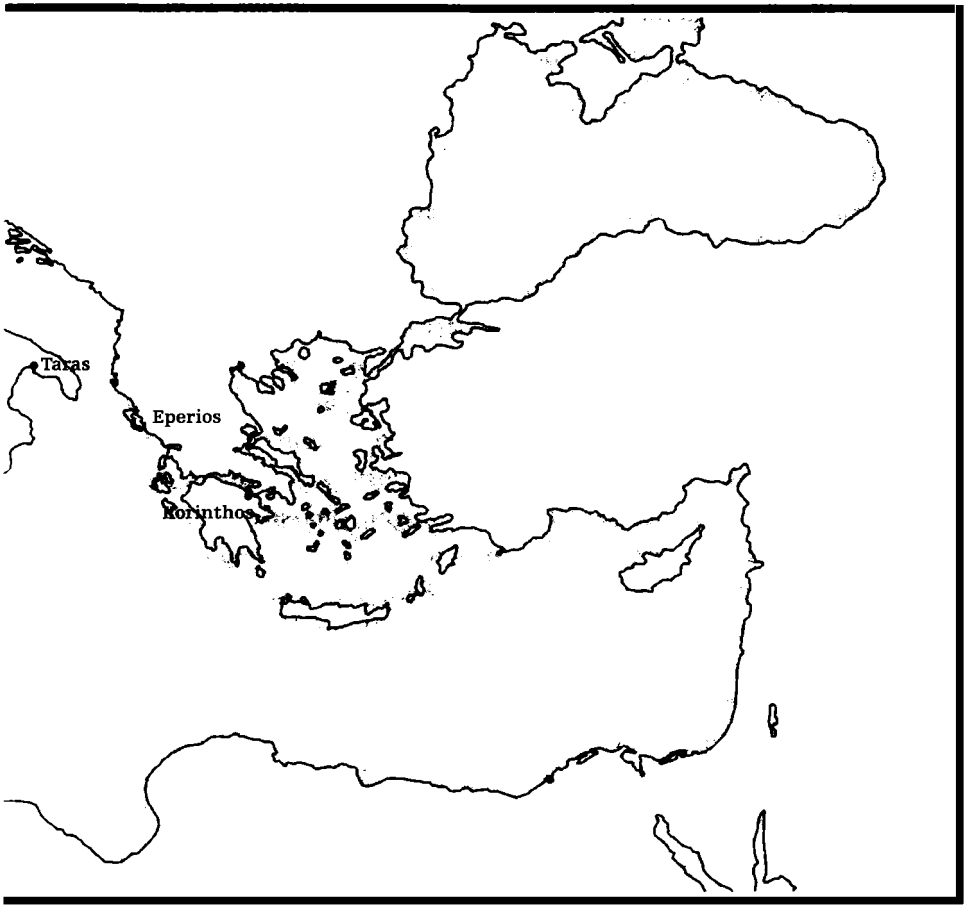
Ege'nin denetimi için Atina ile Sparta arasında süren savaş doruğuna çıkmışken, daha batıda Yunan kentlerini yaşam mücadelesi vermeye iten başka çatışmalar patlak vermişti. Kartaca, Akdeniz'in kendi kesiminde, tıpkı daha doğudaki Atina gibi önemli bir deniz gücüydü. 415'te Kartacalılar Atina'nın Syrakusa'ya saldırmasını seyretmekle yetindiler. Yunanların kendi aralarında bölündüklerini ve dikkatlerini Sicilya'daki Fenike ticaret merkezlerinden uzaklaştırdıklarını görebiliyorlardı. Kendi bakış açılarından, Sicilya'daki Yunan gücünü zayıflatan her şey iyiydi. Öte yandan, Atinalı kuvvetlerin imhası, kendilerini hızla karşılık vermek zorunda gördükleri yeni bir sorun yaratmıştı. Syrakusalılar, ilk kez değilse de, adanın hâkimiyetine tehdit oluşturuyorlardı. Gelgelelim, asıl bela kaynağının Segesta'nın Elymialı sakinleri olduğu bir kez daha ortaya çıktı; bunlar, Atinalıları yardıma çağırmakla yarattıkları hasardan ders almamış gibi, şimdi bir de eski rakipleri Selinouslu Yunanlara karşı Kartaca'nın yardımına başvurmuşlardı. Kartacalıların Segesta'yı desteklemek için mantıklı nedenleri vardı. Burası, başta Panormos (Palermo) ve Motya olmak üzere, Pön yani Fenike kolonileriyle dolu bir bölgede uzanır. 410'da Segestalı-

lar himaye karşılığı Kartaca'nın bağlıları olmayı önerdiği zaman, Kartaca Meclisi, kentlerinin Batı Sicilya'daki varlığını sağlamlaştırma zamanının geldiğini anlamıştı.[1] Segesta'nın çekiciliği, Kartaca'nın, başkanlık ettiği gevşek bir müttefikler ve ticaret istasyonları konfederasyonundan, uyrukları arasında yalnız soydaş Fenikelilerin değil –Kuzey Afrika Berberilerine Yunan yazarların verdiği adla "Libyalılar", Sicilya'daki Elymialılar, Sikeler ve Sikanlar gibi, elbette Sardinyalılar ve İberyalılar gibi– tabi halkların da bulunduğu bir Kartaca imparatorluğuna dönüşümünde belirleyici bir âna işaret ediyordu.

Kartaca seçkinleri arasında kişisel nedenler de iş başındaydı, zira kent bu dönemde Senato'suna hükmeden bir güçlü hanedanlar grubunun de-

1 B.H. Warmington, *Carthage*, Londra, 1960, s. 74-75, 77; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Civilization*, Londra, 2010, s. 121-123.

netimi altındaydı. Hannibal adında önde gelen bir Kartacalının, İÖ 480'de Himera'da Syrakusa ordusuyla yapılan savaşta büyükbabası Hamilcar'ın öldürülmesinin ardından tüm Yunanlara tutkulu bir nefret beslemeye başladığı söylenir. 410'da yaman Hannibal'in kumandasında kolay bir zafer kazanılarak Selinuslular Segesta topraklarından sürülüp atıldı ve bunu 409'da, Güney İtalya, Kuzey Afrika, Yunanistan ve İberya'dan toplanan askerlerle muazzam bir ikinci istilâ izledi. Ksenephon, Thukydides'in eserine biraz da kusurlu devam çalışmasında, Hannibal'in beraberinde 100 bin asker getirdiğini söyledi; bu gerçek sayının belki iki katıdır.[2] Fenikelilerin Yakındoğu'da kullandıklarını örnek alan gelişkin kuşatma makinelerinin yardımıyla, Selinus'un surlarında dokuz gün gibi kısa bir süre içinde gedikler açıldı. Sakinler direnişlerinin bedelini ağır ödediler: 16 bin

2 Xenophon, *Hellenika*, 1:1.

Selinuslu kılıçtan geçirildi ve 5 bini köle yapıldı. Bunu, 480'de öldürülmüş olduğu yerde Hannibal'in büyükbabasının ruhu için 3 bin erkek esirin kurban edildiği Himera'nın yağması izledi.[3] Kartacalılar sadece yağmayla da yetinmemişlerdi. Artık Syrakusa'nın kaybı pahasına Sicilya'nın büyük bölümünde sağlam bir hâkimiyet kurmakta kararlıydılar. Gelgelelim bu, Fenikelilerin Yunanlara karşı yaptığı "etnik" bir savaş değildi: Kartacalılar Atina'ya bir elçilik heyeti gönderdiler ve artık Sparta'yla savaşlarının son aşamalarında olan Atinalılar Kartacalılara hevesli olduklarını gösterdiler, zira bulabilecekleri her türlü müttefike ihtiyaçları vardı.[4] Bunun dışında, Atina ve Kartaca Yunan dünyasında barış kurulur kurulmaz karşılıklı ticaretten de çıkar sağlamayı umuyorlardı.

Derken 407'de, Ksenephon'un oldukça güvenilmez rakamlarına bakacak olursak, Kartacalılar 120 *trireme*'de 120 bin asker çıkararak Batı Sicilya'yı istilâ ettiler; böylesine büyük bir kuvvetle bile, Akragas'ı açlıktan teslim olmaya zorlamaları yedi ay sürdü. 6. yüzyılda yaşamış bir Akragas tiranının, içinde kurbanlarını kızarttırdığı söylenen pirinçten bir boğanın da aralarında bulunduğu sanat eserleri yağmalandı.[5] Bu yeni toprak kazanımları Kartacalıların zevklerini Yunan üsluplarına doğru değişikliğe uğrattı; şüphesiz, 3. yüzyıla gelindiğinde Yunan sanat ve mimarisi Kartaca'yı ele geçirmiş durumdaydı. Batı Sicilya artık dolaysız denetimi altındaydı ve Kartaca doğuya, Syrakusa yoluna açılan güney kıyısındaki Gela'ya gözünü dikmişti. Gelalılar kaçtılar. Yunanların birbiri ardına yenilgiye uğradığını gören Syrakusalılar aceleyle barış yapmaya çalıştılar; ordu ve donanmaları için muazzam tutarlar harcamakta olan Kartacalılar da oldukça cömert şartlarla anlaşmaya hazırdı. Batı ve Güneydoğu Sicilya'da fethedilen yerler onların denetimi altında kalacaktı; ama Yunan nüfus geri dönmeye davet edilirken, Yunan ve Sikel nüfusuyla Sicilya'nın doğu kanadı, temel hedeflerine zaten ulaşmış olan Kartaca'dan bağımsızlığını koruyacaktı.

Çatışmanın bir kurbanı demokrasi oldu. Syrakusa bir kez daha uzun ömürlü bir tiran ve dehşet salan bir hanedanın ilk hükümdarı olan I. Dionysos'un (ö. 367) denetimine girdi. Bu, kendisinden nefret edildiğini bilen bir Sicilyalı tiranın hikâyesidir. Bu yüzden, yaşlı bir kadının bir kent tapınağında esenliği için düzenli olarak dua ettiğini öğrenmek onu şaşırtacaktı. Kadın hiç korku duymaksızın onu berbat bir despot olarak gördüğünü söyledi. Ancak artık çok geride kalan gençlik yıllarındaki ti-

3 A. Andrewes, *Greek Tyrants*, Londra, 1956, s. 137; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 123-124.

4 Warmington, *Carthage*, s. 80.

5 M. Finley, *Ancient Sicily*, Londra, 1968, s. 71; Andrewes, *Greek Tyrants*, s. 129; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 216 (Akragas'ın düşüşünün anısına dikilen bir Kartaca kitabesi için).

ranı hatırlıyordu; bu çok korkunç bir adamdı, ama onun yerini daha da kötü birisi almış, derken onun ardından çok daha kötü biri başa geçmişti. Bu yüzden, eğer o ölürse, yerini akıl almayacak kötülükte birinin alacağını bildiğinden, bu tiranın sağlığı ve esenliği için dua ediyordu. Tiran, bu kadının dürüst yanıtından öylesine etkilendi ki, ona bir torba altın verdi. Bu tiranlar kaba kuvvete dayanıyor ve anayasal hükümdarlar gibi görünme zahmetine bile girmiyorlardı. Fakat aynı zamanda zevk ve kültür sahibi adamlardı; Sicilyalı tiranların erken bir kuşağı, şair Pindar'ın övgülerine mazhar olmuştu ve yeni kuşak da, 388 veya 387'de Syrakusa'yı ziyaret eden ve söylendiğine göre, I. Dionysios'un ardıllarını Platoncu ilkeler uyarınca belirlenmiş siyasalara doğru yöneltmek umuduyla defalarca geri gelen Platon gibi filozofları kazanmaya çalıştı.[6] Platon ve Syrakusa hükümdarları arasındaki yazışmaların çoğu bugün daha sonraya ait icatlar olarak göz ardı edilse bile, Platon'nun Syrakusa sarayıyla bağlarının öyküsü, bu dönemde yalnız Yunan mallarının değil Yunan fikirlerinin de Akdeniz'e boydan boya yayıldığını gösteren bir kanıttır.

Kartaca'yla barış yapan Syrakusa hükümdarı I. Dionysios'tu; fakat Fenikelilerin Batı Sicilya'daki en gözde mülkü olan Motya'yı ele geçirerek 398'de Kartaca'yla savaşı yeniden başlatan da o oldu. Kentin sakinleri katledildi, hatta esir pazarları için kadınlar ve çocuklar bile esirgenmedi; Motya'da yaşayan Yunan tüccarlar hain damgası yiyerek çarmıha gerildi.[7] Bu, Motya'nın tarihinin sonu oldu, ama aynı zamanda devasa bir Kartaca donanmasını 396'da Syrakusa limanına getiren korkunç bir savaşı da başlattı. Kent bir kez daha imha tehdidiyle karşı karşıyaydı; Syrakusalılar limanlarının düşman donanmasını tek tek avlamasını sağlayan yerleşim planından bir kez daha yararlanırken, bir yandan da kara kuvvetleriyle düşmana saldırdılar. Kartacalı kumandan Himilco, yenilgiyi seyrederken Dionysios ile gizli bir anlaşma yaptı ve elinden geldiğince çok Kartacalı askeri tahliye ederek İberyalı, Sikel ve Libyalı müttefiklerini orada yüzüstü bıraktı. Profesyonel paralı asker olan saçlı sakallı İberyalılar, Syrakusa silahlı kuvvetlerine girdiler. Daha vahimi, Kuzey Afrika'daki Kartaca topraklarında çıkan kargaşaydı ve bir süre Kartaca'nın ta kendisi, yanı başındaki Tunus'ta toplanan bir köleler ve asiler kalabalığına yenik düşecek gibi göründü. Asiler dağıtıldı ama Kartaca siyasi bir deprem yaşamıştı. Tek çözüm önceki antlaşma uyarınca kazanılan Yunan kentlerini Syrakusa tiranına terk etmek olsa da, bu aşağılama henüz sona ermemişti: Pön (Fenikeli) yerleşmeleri Kartaca denetimi altında kaldı. Dionysios, Akdeniz'de başka yerlere yaptığı ihtiraslı akınlarla kendini oyaladı; 384'te

6 Warmington, *Carthage*, s. 83, 87; Finley, *Ancient Sicily*, s. 71-72, 91-93.

7 Warmington, *Carthage*, s. 91; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 127-128.

Etrüsk Caere'nin dış limanı Pyrgoi'ye akın ederek, hatırı sayılır bir ordunun masraflarını karşılayacak, 1.500 talent değerinde muazzam bir hazineyi ülkesine götürdü. Muhtemelen bunun getirdiği itibara da ihtiyacı vardı, zira Olimpiyat Oyunları'ndaki elçileri o yıl Pers hükümdarından daha iyi olmayan bir tiranın temsilcileri olarak alaya alınmışlardı. Bir Syrakusa imparatorluğu kurma peşinde değildi, ama kişisel iktidarını sağlama almak için yapmayacağı zalimlik yoktu; aslında bu, Atinalıların, ona "Sicilya *archon*'u [hükümdarı]" olarak hitap ettiklerinde üstü kapalı olarak teslim ettikleri bir noktaydı.[8] Sicilya'nın tamamının denetimi için yeniden mücadele etmekte çok kararlıydı ve 375'te Syrakusa ile Kartaca arasında bir dizi savaş, –üçte ikisi öldürülüp üçte biri köle yapılan– 15 bin kişilik bir Kartaca ordusunun kaybıyla doruğuna ulaştı. Kartaca toparlanarak Dionysios'u mağlup edip 14 bin Syrakusa askerini yok etti. Nihai sonuç, Kartaca'nın çok uzun zamandır hükmettiği Batı Sicilya'nın bazı kesimlerini alıkoyması, hatta Hannibal tarafından ele geçirilen Yunan kentlerinden bazılarını geri alması oldu.

2

Kartaca'nın Syrakusa'yla ilişkilerine damgasını vuran düşmanlık olsa da, bu savaşların sonucu, Kartaca'yı Yunan dünyasına daha yakından bağlamak oldu. Kent aslında artık Fenike'den büsbütün kopmuştu; Sur ve Sayda'yla ticaretin 4. yüzyıl sonunda Kartaca için ne kadar önemli olduğu da Kartaca ile Hellas, Sicilya ve İtalya'nın Yunan kentleri arasında yeniden yoğunlaşan temasla kıyaslandığında, kuşku götürür. Kartaca tanrısı Melkart, Herakles'le özdeşleştirildi. Kartacalılar Sicilya'daki tapınaklarından birini yağmaladıkları için Demeter'i kızdırdıklarına inanmışlardı, bu yüzden onun kültünü Kartaca'ya ithal etmekle de yetinmeyip Yunan sakinlerinin de yardımıyla tapınak ayinlerini Yunan ayin kurallarına göre yürütmeye bile kalkıştılar.[9] Kartacalılar Yunanca öğrendiler; ilişkilerin özellikle kötü olduğu bir noktada, bu dili öğrenmeleri veya konuşmaları yasaklandı; bu da Yunancanın yerel seçkinlerin ikinci dili haline geldiğinin en kesin kanıtıdır. Bu seçkinler, çoğunlukla belirli bir mesafedeki tahıllı, meyveleri ve şarabı bol verimli arazilere sahip olarak, Kuzey Afrika'nın bereketli kıyı şeridini faal bir şekilde kullanıyorlardı. Fenikelilerin Afrika kıyı boyunda kurmuş oldukları daha önemsiz kentler artık tabi kentlerdi. Yerel nüfus ile evlilikler artmıştı; bu eğilim, kimi zaman yerel Berberi hükümdarlarıyla veya hatta Sicilya'daki tanınmış Yunanlarla ailevi bağları

8 Warmington, *Carthage*, s. 93-95; Finley, *Ancient Sicily*, s. 76, 78, 80, 82.

9 Warmington, *Carthage*, s. 94.

olan Kartaca'nın önde gelen ailelerini de kapsıyordu. Kartaca geniş banliyöleri, ticaret ve donanma limanlarıyla, sakinlerinin sayısı belki 200 bine varan kozmopolit bir kent haline gelmişti.

4. yüzyıl boyunca Kartacalılar Syrakusa'yı göz hapsinde tuttular. Afrika ve Sicilya arasındaki denizin yanı sıra adanın denetimi için mücadele ettiler. Korinthoslu amiral Timoleon'un Syrakusa'nın kurtarıcısına dönüştüğü 344-343'te boğazın değeri açıkça ortaya çıktı. Amiralin kötü şöhreti, bizzat Korinthos tiranı olmak uğruna kendi kardeşine karşı bir suikast girişiminde bulunmuş olmasından ileri geliyordu. Plutarkhosos, azmettirdiği iki suikastçı kardeşini öldürürken Timoleon'un yüzünü örtüp ağladığını yazar.[10] Bu yüzden Timoleon, Dionysios hanedanının acımasız siyasetlerine muhalif olan hoşnutsuz Syrakusa soyluları için ideal bir müttefikti. Syrakusa'yı başlangıçta Korinthos'un kurduğu göz önüne alındığında, her ne kadar Yunan dünyasının siyasi ve ekonomik önderlerinden biri olsa ve ancak küçük bir donanma sağlayabilecek olsa da, yardım aranacak yerin Korinthos olduğuna dair bir anlayış varlığını hâlâ koruyordu. Kartaca, Timoleon'un gelişini önlemek için gemiler gönderdiyse de, o ablukayı aşmanın bir yolunu bulunca Kartaca kendini bir başka yıkıcı savaşın içine çekilirken buldu: 341'de Batı Sicilya'da 3 bin Kartacalı öldü ve Kartacalı general Hasdrubal, savaş meydanındaki yetersizliğin alışılmış cezasına çarptırılarak, ülkeye döndüğünde çarmıha gerildi. Kartaca Batı Sicilya topraklarını kaybetmedi ama Timoleon adanın önde gelen şahsiyeti olarak kendini kabul ettirerek, neredeyse tüm Yunan kentinde aristokratik bir hükümet sistemi yaratılmasını teşvik etti. Tiranlar 20-30 yıla kalmadan gözden düştü; daha önemlisi, Sicilyalı Yunanlar birlikte çalışmanın gerekli olduğunu anlamışa benziyorlardı.[11]

İS 120'de ölen Plutarkhosos'un çağına gelindiğinde, Timoleon "tiranlığın sinirlerini kesmiş" ve Sicilya'yı Pön barbarların iktidarından kurtarmış kahraman ve tanrıların gözdesi olarak selamlanmaktaydı. Gerçekteyse, Timoleon kendinden önceki tiranlardan pek de farklı sayılmazdı. İktidarı paralı askerlerin yardımıyla ele geçirmişti; ve adanın her yerindeki küçük tiranları ezmekle, uğruna uzun zamandır mücadele edilen Syrakusa'nın egemenliğini ortaya koymaktaydı. Bağışlatıcı bir özelliği, katarakt nedeniyle görmez olduğu ileri yaşında yerini bırakacak ve Syrakusa halkınca onurlandıracak kadar aklıselim sahibi olmasıydı. Bir diğer bağışlatıcı özelliği de, Sicilya'nın hemen her yerinde bir ekonomik toparlanma dönemine önderlik etmesiydi. Kentler yeniden inşa edildi; içlerinden birkaçı Kartaca savaşlarıyla yakılıp yıkılmıştı: Akragas ve Gela

10 Plutarch, *Parallel Lives*, "Timoleon"; Finley, *Ancient Sicily*, s. 96.

11 Warmington, *Carthage*, s. 102-103; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 136-137.

yeniden canlandı; küçük Yunan yerleşim merkezlerinin büyümesi ve refaha kavuşması da önemsiz sayılmazdı. Güneydoğu Sicilya'daki Scornavacche, 405'te bir Sikel saldırısıyla yıkılmış küçük bir Yunan kasabasının bulunduğu yerdir; artık seramik sanayisinin bir merkezi haline geldi.[12] Bu canlanma, eski Sicilyalı-Yunan nüfus kadar yeni yerleşimcilerin eseriydi. Timoleon, Yunanistan'ın kendisinden ve Güney İtalya'daki Yunan kentlerinden 60 bin kadar yerleşimci getirmiş olabilir. Sicilya ve Atina arasındaki tahıl ticareti 4. yüzyıl sonlarında giderek düzenli bir hal aldı; Sicilya'da bulunan aynı döneme ait çok miktarda Korinthos sikkesinden yola çıkarak değerlendirmek gerekirse, İon Denizi'nin ötesindeki Korinthos ile, Sicilya tarım ürünlerinin Yunanistan'a akıtıldığı hayli yoğun ticari bağlar vardı.[13] Bu yeni refahı bütünüyle Timoleon'a atfetmek yanlış olur. 4. yüzyıl, Orta Akdeniz'deki ticaretin daha geniş ölçekli bir canlanmasına tanık oldu. Peloponnesos Savaşı sırasında patlak vermiş olan veba salgınının şiddeti azalmış ve nüfus artmaya başlamıştı. Kartaca açısından olduğu gibi Sicilya'nın Yunan kentleri için de, Doğu ve Batı'yla ticaret bağlarını yeniden kurmak konusunda yeterince uzun barış dönemleri yaşanmaktaydı. Kartaca, Atina'yla ticari bağlardan yararlandığı gibi, İspanya'yla ticari ilişkilerini de en iyi şekilde kullanmayı bildi.

Kartaca ve Syrakusa arasındaki son büyük çatışma 311'de patlak verdi. Batı Sicilya'daki Kartaca komutanı Hamilcar, Timoleon'un anayasasını ters yüz edip kendini Syrakusa tiranı olarak kabul ettirmeyi başaran Agathokles'in şahsında heybetli bir hasım ile karşı karşıya kaldı. Öncülleri gibi Agathokles de Sicilya'nın tamamını ya da büyük bölümünü Syrakusa denetimine almayı amaçlıyordu. Hamilcar, Syrakusa'nın Doğu ve Orta Sicilya'ya hâkim olmasına anlayış göstermenin Kartaca'nın çıkarına olduğuna hükmetti; Kartacalılar, Agathokles'in Batı Sicilya'daki kendi yerleşimlerine çok yakın Akragas'a yönelik tehditkâr ilgisini görünce endişelendiler. 311'de Agathokles büyük bir orduyla Akragas'a yürüdü, ama 50-60 gemilik bir Kartaca filosu geldi ve Agathokles engellendi. Ertesi yıl, Hamilcar (sadece yedide biri fiilen Kartaca yurttaşı olan) 14 bin kişiyle adaya çıkartma yaptı. Agathokles'in ihtiraslarından rahatsız olan yerel kuvvetlerin de desteğiyle Sicilya'yı kasıp kavurdu. Syrakusa tiranı, gücünün ötesine geçmiş ve Sicilya'daki savaşı kaybetmiş olduğunu anladı. Fakat elinde para da vardı asker de: 3 bin Yunan paralı askerinden başka, İtalya'dan ayartılan 3 bin Etrüsk, Samnit ve Kelt paralı askeri. Yöreden toplanmış 8 bin askeri de ekleyerek, 60 savaş gemisinden oluşan

12 R.J.A. Talbert, *Timoleon and the Revival of Greek Sicily, 344-317 BC*, Cambridge, 1974, s. 151-152; Finley, *Ancient Sicily*, s. 99.

13 Plutarch, "Timoleon"; Talbert, *Timoleon*, s. 156-157, 161-165; Finley, *Ancient Sicily*, s. 99.

bir donanma kurdu ve Ağustos 310'da donanma Kartaca kıyısı yakınındaki Kartaca deniz barikatına yollandı. Agathokles delicesine bir cesaretle askerlerini karaya çıkardı, gemilerini yaktı (çünkü onları koruyacak yeterince askeri kalmamıştı) ve Tunus yakınlarında konaklayarak askerlerini dosdoğru Kartaca'nın üzerine sürdü.[14] Bu, Kartaca Syrakusalıların kuşatması altındayken Syrakusa'nın da Kartacalıların kuşatması altında olduğu anlamına geliyordu.

Denize kolay erişimiyle Kartaca'nın muazzam bir donanma olmaksızın kuşatılması imkânsızdı, dolayısıyla Kuzey Afrika kıyı şeridinin Agathokles tarafından büsbütün sarılması bile Kartaca'nın düşmesini garanti etmedi. Gene de, zengin tarlalarının ve meyve bahçelerinin kaybı kenti çok kötü etkilemiş olmalı. Agathokles'in çıkartma yaptığı ve Kartacalılara karşı bir kara saldırısı başlattığı an, –belki 10 bin askerden oluşan– Libyalı müttefikleri firar etti ve İtalyan ve Yunan paralı askerlerinden 3 bini çarpışmada can verdi. Agathokles, yerinde bir ifadeyle söylendiği gibi, "ne zekâsı ne kaynaklarıyla bir İskender'di."[15] En azından, artık barış yapması gerektiğini anlayabilmişti ve öngörülebileceği gibi, Kartaca'nın batı ucuna hükmederken Yunanların doğu ve orta kesimini denetim altına almasıyla Sicilya haritası eski haline döndü.[16] Şaşırtıcı olansa, bu yenilginin Agathokles'in sonunu getirmemesiydi. Makedonyalı Philippos ve İskender'le başlayarak kendilerini Doğu Akdeniz hükümdarı olarak kabul ettirmiş Yunan krallarına öykünerek yeni "Sicilya kralı" unvanıyla iktidarını kabul ettirdi. Büyük İskender'in kuzeni ve ona denk denebilecek yeteneklere sahip bir general olan Epeiroslu Pyrrhos ile olduğu gibi, Mısır'daki Ptolemaioslar ile bir ittifak evliliği kurarak, emperyal ihtiraslarını, başta Adriyatik olmak üzere başka yerlere yöneltti. İon Denizi'ndeki Kerkyra ve Leukas adalarının denetimini ele geçirdi ve hâkimiyetini iki kez istilâ ettiği Güney İtalya'ya genişletti. Gene de, belirgin bir miras bırakamadı: Umut ettiği gibi kalıcı bir hanedan kurmayı başaramadı ve yarattığı deniz imparatorluğu, İÖ 289'da uğradığı suikasttan sonra ayakta kalamadı.[17]

Agathokles'in fiili mirası, baş düşmanı Kartaca'nın süregiden varlığı ve refahı oldu. Romalılar ilk olarak İÖ 509'da imzalanan ticari antlaşmalarının yenilenmesini istediler. Kartacalılar 509'da Romalıları sadece Etrüsk dostlarının faydalı sayılabilecek komşuları olarak görebiliyorlarken,

14 Finley, *Ancient Sicily*, s. 104; Warmington, *Carthage*, s. 107.

15 Warmington, *Carthage*, s. 113.

16 Finley, *Ancient Sicily*, s. 105.

17 J. Serrati, "The coming of the Romans: Sicily from the fourth to the first centuries BC", *Sicily from Aeneas to Augustus: New Approaches in Archaeology and History*, ed. C. Simth ve J. Serrati, Edinburgh, 2000, s. 109-110.

artık İtalya'da Kartaca'yı birkaç kuşak içinde Sicilya'dan büsbütün atmaya girişebilecek kadar büyük bir güçle ticaret yapıyorlardı. Bu gelişmeleri anlamak için, zaman içinde bir kez daha geriye gitmek gerekiyor.

3

İÖ 300'e gelindiğinde Roma'nın İtalyan yarımadasında öne çıkması, hatta üstünlük sağlaması, karada yapılan savaşların sonucuydu; Roma'nın bir deniz gücü olmaya yönelik hiçbir ihtirası yoktu ve İÖ 348'de yenilen Kartaca'yla antlaşmaları, denizleri geçen Romalıların savaşçı değil tacir olduğuna işaret eder. Bu antlaşmalar, başta Sicilya olmak üzere Kartaca nüfuz alanında yer alan bölgelerde dolaşmamalarını sağlıyordu; gerçi şiddetli kıtlık dönemlerinde, örneğin 493'te, Roma'nın tahılı Sicilya'dan getiriliyordu.[18] Erken dönem Romalıların başlıca derdi, Roma'nın güneyindeki Latium'un geniş alanlarına yerleşmek umuduyla Apeninler'den aşağıya doğru inmekte olan Volsklar gibi komşu halklara boyun eğdirmekti. Romalılar bundan başka İÖ 390'da, gece vakti kazları bağırtarak kurtuldukları çok iyi bilinen Galyalı istilâcıların şiddetli tehdidiyle de yüz yüze kaldılar. Kültürel açıdan pek çok şeyi paylaştıkları Etrüsklerle ilişkileri çok daha karmaşıktı, ama İÖ 396'da en büyük Etrüsk kentlerinden biri olan Veii'nin tümüyle imha edilmesi, Güney Etrüsk topraklarının boyun eğmesinde ilk aşamayı simgeledi.[19] Roma'ya yürüme mesafesindeki Veii'nin düşüşünden sonra, Etrüsk kentleri imha edilmeyip, bunu yerine bir Roma ağının içine dahil edildi; zengin Caere 253'teki yenilgisinin ardından tabi bir müttefik haline geldi ve geçmişte Yunan ve Kartacalı tüccarların toplanıp yerleşmiş olduğu Pyrgoi limanı da dahil olmak üzere, kıyı şeridinin bir kısmının denetimini yitirdi. Bu yüzdendir ki, 20-30 yıl içinde Güney Etruria kıyı boyunca genişleyen Romalıların büyük donanmalar toplamaları ve Sicilya açıklarındaki sularda Kartaca donanmalarını yenmeleri bir rastlantı değildir. Etruria'da kıyı istasyonları elde etmelerinin yanı sıra, Romalılar Ostia'da kendi dış limanlarını da geliştirmeye başladılar; gerçi Ostia'nın başlangıçtaki işlevi Yunan İtalya'sı ve Etruria'dan gelen malları Tiber'e getirmek ve Roma'ya tedarik sağlamaktı.[20]

Ticaret gemileri gelip gidiyordu ama Roma savaş filosu neredeyse hiç yoktan tam donanımlı bir halde ortaya çıkıvermişti. Romalılar denizden

18 Livy, 2:34.4; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars: The Origins of the First and Second Punic Wars*, Berlin, 1998, s. 28; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, s. 31.

19 R. Cowan, *Roman Conquests: Italy*, Londra, 2009, s. 8-11, 21-25.

20 R. Meiggs, *Roman Ostia*, 2. basım, Oxford, 1973, s. 24.

gelen tehditlere pasif karşılık veriyorlardı: İÖ 338'de Latinlerin bölgesindeki kıyıda yer alan Antium'dan (bugün Anzio) gelen Volsk* korsanlar Tiber'in ağzına baskın yaptılar ama yenilgiye uğratılıp püskürtüldüler ve Romalılar imha ettikleri gemilerin *rostra* yani arslanbaşlarını ganimet olarak kentlerine götürdüler. Bu *rostra* Roma Forumu'ndaki konuşmalar için sahnede sergilendi; bu da, konuşmacı platformu anlamına gelen *rostrum* sözcüğünü açıklıyor.[21] Birkaç yıl sonra, İÖ 320 civarında, Spartalılar tarafından kurulmuş Güney İtalyan kenti Taras ile yapılan bir antlaşma, Roma gemilerinin Taranto Körfezi'nde yelken açmaması şartını koşuyor, böylelikle bir Taranto nüfuz bölgesi tanımlayarak Güney İtalya'daki başat Yunan kenti ve "Italiote Birliği"nin lideri haline gelmiş kentin ticari çıkarlarını koruyordu.[22] Bir antlaşmadan dostça ilişkiden bahsetmesi beklenebilecek olsa da, bu antlaşmanın daha muhtemel açıklaması, Yunan kentlerine ve diğer düşmanlara karşı Roma kara seferlerinin, Roma ordularını Yunan kentlerine gitgide yaklaştırmasıdır; bu nedenle, haritada sınır çizgilerinin belirlenmesi gerekiyordu. Antlaşmalar, sözleşmeler ve diğer hukuki belgeler, hemen olması hatta gerçekleşmesi bile mümkün olmayan olasılıklardan söz eder; her ne kadar 311'de *duumviri navales* yani "iki donanma adamı" bir *classis* yani filo oluşturmak ve bunu bakımlı durumda tutmakla görevlendirilmiş olsa da, henüz Roma'nın büyük donanmalar kurma peşinde olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.[23] Bununla birlikte söz konusu filo muhtemelen küçüktü.

Samnit savaşı büyük ve güçlü Samnit ordularının etrafını çevirmeye çalışan Roma ordularını gitgide daha güneye doğru çekti. Roma kumandasındaki 10 gemi İÖ 282'de Taranto Körfezi'nde seyrederken Taraslı Yunanların saldırısına uğradı ve Romalılar flotillalarının yarısını kaybetti; kararlılıklarını kaybetmeyen Romalılar, yine Taranto Körfezi'nde bulunan ve Lucanian hinterland sakinlerinin akınlarına karşı Roma'nın yardımına bavşuran Thourioi (Thurii) kentinde bir garnizon kurdular. Taras Roma'ya sırt çevirmedi, ama onun denizdeki denetiminden korktuğu için değil; zira 10 gemi, Yunan kıyı kentlerinin bir anda seferber edeceği yüzlerce gemi karşısında bir hiçti; gerçek tehdit, Roma'nın İtaliote Birliği'ni† dağıtabilecek ve Güney İtalya'daki Yunan kentlerini birbirine düşürebilecek

---

* Volsklar. İÖ 5. yüzyıldaki Roma yayılmasına direnen eski İtalyan halkı. Osk-Sebalius kabilelerinden biri olan Volsklar İÖ 6. yüzyılda Liris (Liri) Irmağının yukarı vadisinde yaşıyorlardı (ed.n.)

21 Rickman, *Corn Supply*, s. 32.

22 K. Lomas, *Rome and the Western Greeks 350 BC-AD 200*, Londra, 1993, s. 50.

23 Livy, 9:30.4.

† İtalya Yarımadasının Sicilya ve Napoli arasındaki bölgesinin Roma dönemi öncesindeki Yunanca konuşan sakinleri (ed.n.)

kara gücüydü.[24] Roma korkusu, Tarantoluları gözlerini Adriyatik'in karşı kıyısına çevirmeye ve Epeiroslu Pyrrhos'u yardıma çağırmaya yöneltti; Pyrrhos, Akhilleus'un soyundan gelme iddiasındaydı ve dolayısıyla, o zamana gelindiğinde, o güne dek Troyalı Aeneas oğullarınca kurulmasıyla iftihar eden Roma'ya karşı açtığı seferde Troya Savaşı'nın yankıları duyuluyordu. Pyrrhos'un kendini Akdeniz'in müstakbel efendisi olarak görüp, kuzeni İskender'in kısa süreliğine Doğu'da meydana getirdiği kadar büyük bir Batı imparatorluğu yarattığı kuşkuludur; belki sadece Batılı Yunanların, falankslar halinde dizilip fillerle donatılan böyle heybetli bir paralı asker ordusuna yapmaya hazır oldukları ödemelerin peşindeydi. Tarantoluların korktuğu gibi, Güney İtalya kentlerinden Pyrrhos'a olduğu kadar Roma'nın safına katılanlar da oldu ve Pyrrhos İtalya'da ilerledikçe Roma'yı desteklemiş olan bu kentlerden bazıları fırsatçı bir tavırla fikirlerini değiştirdiler. Pyrrhos 280-275 arasında Güney ve Orta İtalya'ya hâkim oldu; zaferleri Pyrrhos'a çok az avantaj sağladı ve birkaç yıl içinde usanıp geri çekilince Roma Taras'ın denetimini ele geçirdi. Güney İtalya'nın Yunan kentleri, (Roma tanrıçasını gösteren özel basım sikkelerle yaptıkları gibi) ara sıra Roma'yı selamlamakla birlikte kendi işlerine baktılar.[25] Kendilerini Latium'da kök salmış bir kara gücü olarak gördükleri sürece, Romalıların o kadar güneydeki kentlerin denetimini ele geçirmek için ne arzuları ne de kapasiteleri vardı. Birkaç yerleşim kurdular: Napoli'nin güneyinde Paestum, Etruria'da Cosa ve Ariminum (Rimini) İtalya kıyıları boyunca kara ve deniz iletişim hatlarını koruması amaçlanan kıyı istasyonlarıydı, ama daha çok iç kesimi, sözgelişi, yeni Beneventum (Benevento) kolonisiyle ehlileştirilebilecek Sanmit ülkesinin uçlarını savunmaya önem verildi.[26]

Pön Savaşları Roma'yı İtalyan kabuğundan dışarı çıkardı. Pyrrhos'a karşı savaşa Kartaca katılmış ve İÖ 276'da onun 100'ü aşkın gemisinin üçte ikisini batırarak büyük bir deniz zaferi kazanmıştı.[27] Birinci Pön Savaşı Sicilya ve Afrika'da yapıldı ve Roma nüfuzu ilk kez açık denizin ötesine kadar uzandı; kara savaşlarının hâkim olduğu İkinci Pön Savaşı Romalıları İspanya'ya çektiyse de, Hannibal'in Alpler üzerinden yaptığı istilânın ardından asıl savaş alanı İtalya'nın ta kendisi oldu; kısa süreli Üçüncü Pön Savaşı, Roma'yı Afrika işlerine daha da derinlemesine soktu ve İÖ 146'da Kartaca'nın yıkımıyla doruğa tırmandı. İlginç olan husus, en azından başlangıçta, Roma'nın belirgin hedeflerinin bile olmayışıdır. Ro-

24 Lomas, *Rome and the Western Greeks*, s. 51'le aynı fikirde olmayarak.

25 Lomas, *Rome and the Western Greeks*, s. 56.

26 Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 19-20.

27 J.F. Lazenby, *The First Punic War: A Military History*, Londra, 1996, s. 34; Miles, *Carthage Must Se Destroyed*, s. 162-165.

malılar Kartaca'yı yıkmak üzere yola çıkmamışlardı; bu kentle kadim antlaşmaları vardı ve aşikâr bir çıkar çatışması söz konusu değildi.[28] Birinci ve İkinci Şavaş arasında, güvenilir olmasa bile ilişkilerin düzeldiği bir barış dönemi hüküm sürdü. Ancak gene de, bu döngünün sonunda Roma, hâkimiyetini yalnız harabe halindeki Kartaca üzerinde genişletmekle kalmadı, aynı yıl Yunanistan'ın geniş topraklarına kadar yayarak bir Akdeniz gücü olarak ortaya çıktı. Belki bu da, "bir akıl tutulması nöbeti"yle* elde edilen imparatorluklardan bir başkasıydı. Roma, Birinci Pön Savaşı'nın yürütülmesinde ne kadar hayati olduğu anlaşıldığı sırada, büyük bir savaş filosunu henüz inşa etmeye başlamıştı. Her iki kent, antikçağın en büyük deniz savaşlarını kapsayan, kara ve denizde on binlerce cana mal olan bir dizi savaşa girdi. Tarihçilerin bu savaşların çıkışını, görece küçük olaylar dizisinin muazzam bölgeleri tutuşturan bir fitile dönüştüğü I. Dünya Savaşı'na benzetmesi boşuna değildir.[29] Tıpkı I. Dünya Savaşı'nın Almanya ve İngiliz-Fransız ittifakı arasında bir çatışmadan çok öte olması gibi, başka çıkarlar da çok geçmeden baş gösterdiği düşünülürse, Pön Savaşları da Kartaca ve Roma arasında bir çatışmadan çok daha fazlasıydı: İberya kentleri, Kuzey Afrika hükümdarları, Sardinya reisleri ve Birinci Pön Savaşı sırasında Sicilya'nın Yunan kentleri bu savaşa dahil oldu. Hannibal'in Roma'ya karşı harekete geçirdiği ordular Galyalı, Etrüsk ve Samnit askerleri içeriyordu; Roma'nın Kartacalılara karşı gönderdiği donanmalar, muhtemelen büyük bir kısmı Yunanlar ile Orta ve Güney İtalya'daki başka müttefikleri tarafından sağlanan çok sayıda gemi barındırıyordu. Bu savaşların "Pön" olarak adlandırılması, çatışmalara Kartaca ve Roma arasındaki ölümüne rekabetin kesintisiz bir tarihinin egemen olduğu yönünde hatalı bir varsayıma dayanır.[30]

4

Antik tarihçiler Pön Savaşları'nın uzunluğu, şiddeti ve vahşeti karşısında şaşkınlığa kapılmışlardı. Roma'nın yükselişini anlatan, Pön Savaşları generallerinden birinin himayesindeki Yunan tarihçi Polybios, Birinci Pön Savaşı'nın o güne dek yapılmış en büyük savaş olduğu kanısındaydı. İÖ 264'ten 241'e kadarki yılları kapsayan süresiyle Troya Savaşı'ndan çok daha uzundu; ayrıca gerisinde tarımsal yıkım getiren İkinci Pön Savaşı

28 Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 107-111, 160-161.

* Victoria çağının tanınmış klasikçisi ve tarihçisi J.R. Seeley'in Britanya İmparatorluğu'nun doğuşu konusunda yaptığı ünlü izah (ç.n.)

29 Örn. A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, Londra, 2000, s. 16, 65, 322.

30 Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 1-4, Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 19-20.

(218-201) da uzun ve yıpratıcı oldu.[31] Kartaca ile yapılan savaş, Roma'dan çok uzaktaki ihtilaflardan çıktı ve müdahale etmenin çıkarlarına en uygun çözüm olduğu, her iki büyük kent için de açık olmaktan uzaktı. Kriz, Sicilya'nın ucundaki Messana'nın, vaktiyle Syrakusa tiranı Agathokles'e hizmet etmiş ve Mamertiniler yani "Mars'ın oğulları"* olarak tanınan bir grup Campanialı paralı askerce ele geçirilmesiyle başladı. 280'lerde geldiler ve Güney Sicilya kentlerine akınlar yaparak tam bir baş belası oldular; Romalıların işe karışmasının nedeni, kendi İtalya seferlerinin düzgün yürümesi sonucunda Messana'nın tam karşısındaki Rhegion (Reggio) adlı Yunan kentine kadar ulaşıp, 270'te orayı işgal etmiş olmalarıydı. Böylelikle Sicilya Romalıların görüş alanına girmişti; ama bu onların adayı istilâ etmeye niyetlendikleri anlamına gelmez. Syrakusa'nın yeni hükümdarı Hieron, Mamertinileri bir savaşta yendiği zaman paralı askerler paniğe kapıldılar ve hem Roma'ya hem Kartaca'ya gönderdikleri habercilerle askeri yardım dileğinde bulundular. Hieron, hesaba katılması gereken bir güçtü; Mısır'ın Ptolemaios hükümdarlarıyla ticari ve diplomatik bağları vardı ve büyük bir geleneği izleyerek, sadece Olimpiyat Oyunları'nı himaye etmekle kalmıyor, bu oyunlarda yarışıyordu da.[32] Kaderin cilvesiyle, yakındaki Lipari adalarında bir Kartaca filosu vardı ve filonun amirali, Mamertinileri Messana'da bir Kartaca garnizonu kurmaya ikna etti.[33]

Mamertiniler kimsenin hâkimiyeti altında olmaktan hoşlanmıyorlardı, üstelik şimdi başka niyetleri vardı; Roma'ya başvurarak Kartacalılara karşı yardımını istediler. Fakat Senato'yu Roma'nın yarımada dışındaki bir çatışmaya karışması gerektiğine ikna etmek kolay değildi. Polybios, birçok Romalının Sicilya'nın tam denetimini kazanmasından ve ardından bizzat İtalya'ya müdahaleye etmeye başlamasından korktuğunu söyler.[34] Bir yoruma göre, Senato harekete geçmekte isteksizdi ve genel bir kurul savaşmaktan yana oy kullandı. Böyle bile olsa, bu Kartaca'ya karşı bir savaş değildi. Sicilya'ya gönderilen Romalı general, Kartacalılara olduğu gibi Hieron'a da hücum etti. Görevi Messana'yı Mamertinilerin düşmanlarına karşı savunmaktı. Sicilya'yı fethetmeyi ve adayı Pön kuvvetlerinden temizlemeyi amaçladığı düşüncesi mantıksızdır. Sonuçta, Mamertini-

31 Polybios, 1:63; Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 1; yıkım üzerine, Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 363-364.

* Mars; Roma mitolojisinde savaş tanrısı (ed.n.)

32 J. Serrati, "Garrisons and grain: Sicily between the Punic Wars", *Sicily from Aeneas to Augustus: New Approaches in Archaeology and History*, ed. C. Smith ve J. Serrati, Edinburgh, 2000, s. 116-119.

33 Lazenby, *First Punic War*, s. 35-39; Goldworthy, *Fall of Carthage*, s. 66-68; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 171-173.

34 Polybios, 10:3; Lazenby, *First Punic War*, s. 37; Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 33-66.

ler kendi başlarına Kartaca garnizonunu Messana'dan atmayı başardılar; ülkesine dönen Kartacalı kumandan, *pour encourager les autres** [diğerlerini cesaretlendirmek için] çarmıha gerildi. Romalılar, Lipari adalarında hatırı sayılır Kartaca filoları bulunurken Messina Boğazı'nın karşısına ilerlemeyi pek istemediler; zaten Roma komutanının İtalya ve Sicilya arasındaki zorlu sularda hiç deneyimi yoktu; dolayısıyla, Mamertinilere doğrudan Roma yardımının düzensiz olması şaşırtıcı değildir. Geldiği zaman da, sadece Syrakusalı Hieron'u ve Kartaca'yı kötü bir ittifaka zorladı. Romalılar ciddi bir gemi sıkıntısı çekiyordu. Kumandanları Appius Claudius, *trireme*'lerden ve 50 kürekli *pentekonter*'lerden oluşan bir donanma için Taras, Velia, Napoli ve diğer Yunan kentlerine başvurdu.[35] Kartacalıların Roma donanmasını hezimete uğrattıkları, ardından Roma'ya kibirli bir mesaj gönderdikleri söylenir: Ya anlaşmaya yanaşırsın, yahut denizde ellerini yıkamana bile izin vermeyiz.[36] Gene de, Kartaca barış yapmayı umuyordu.

Romalılar da özen göstermeyecek kadar mağrurdu ve 263-262'ye gelindiğinde, Sicilya'da en azından 40 bin askeri vardı. Syrakusalı Hieron bundan çok etkilendi ve muhtemel galibin yanında yer almaya karar vererek Kartaca'dan Roma'nın safına geçti (bunun ödülünü cömertçe alacaktı). Daha da önemlisi, Kartacalılar çok sayıda İberyalı, Galyalı ve Liguryalı paralı askerlerle Akragas'ta karargâh kurmuşken Romalıların, çok sayıda askeri denizden taşımayı başarmış olmalarıydı; üstelik bu askerlerin hepsi Romalı veya Latin de değildi; birçoğu İtalya'dan birleşik müttefiklerdi.[37] Roma üstün geldi, kenti yağmaladı, 25 bin sakinini köle olarak sattı ve bugün bakıldığında Kartacalıları Sicilya'dan sürmeye yönelik gerçekçi bir plan gibi görünen teşebbüsü başlattı.[38] Gene de bu, Roma'nın kendini kolonileştirilmiş bir Sicilya'nın efendisi olarak gördüğü anlamına gelmez. Roma'nın ihtirasları çok daha mütevazıydı. Nüfusu müthiş bir hızla artarken, Roma Sicilya tahılına garantili erişimle pekâlâ yetinebilirdi. Roma'nın *optimas*'larının† [en iyi adamlar] çoğu, daha sonraki ku-

---

* Voltaire'in *Candide*'inde geçen ünlü bir söz: "Bu ülkede diğerlerini cesaretlendirmek için ara sıra bir amirali öldürmek akıllıca olur." ("*Dans ce pays-ci, il est bon de tuer de temps en temps un amiral pour encourager les autres.*") Avrupa'daki Yedi Yıl Savaşları'nı (1756-1763) başlatan Minorca Savaşı'nda Fransızlar karşısında bozguna uğrayan İngiliz donanmasının amirali John Byng ertesi yıl görevi ihmal suçundan idam edilmiştir. Voltaire bu olaya gönderme yapar (ed.n.)

35 Polybios, 20:14; Lazenby, *First Punic War*, s. 48; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 174.

36 Diodoros, 23:2.1.

37 Lazenby, *First Punic War*, s. 51, 55.

38 Polybios, 20:1-2; Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 113; Lazenby, *First Punic War*, s. 60; Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 81.

† Roma Cumhuriyeti'nin son döneminde ortaya çıkan aristokratik klik (ed.n.)

şaklarda ticaret yaşamını hor görseler de, bu savaşa girişmek için makul ticari nedenler vardı, hele hele fiilen kazanılabilecek gibi görünmeye başlamasından sonra.[39]

Roma'nın doğru dürüst bir savaş filosuna ihtiyacı vardı. Polybius, Romalıların kendilerine ait bir donanmayı ancak bu dönemde inşa etmeye başladıklarını belirtiyordu.[40] Ağırlıklı olarak Yunan müttefikler veya Etrüsk tabiler tarafından sağlanan gemilere bel bağlanırken, "iki deniz adamı" tarafından idare edilen 10-12 gemiden çok daha büyük bir savaş filosuna doğru önemli bir geçiş oldu. Bunun nasıl başarıldığı, Sparta örneğindekinden bile daha büyük bir gizemdir. Sparta, çoğu kendi denetim sahasındaki komşu Yunan kentlerinin uzmanlığından yararlanabilirdi. Artık 261 veya 260'ta, Roma'nın 100 *quinquireme* [on iki kürekli kadırga] ve 20 *trireme*'yi inşa etmesine karar verilmişti. Romalılar bir Kartaca *quinquireme*'sini ele geçirmişlerdi ve gemi yapımında onu model olarak kullandılar.[41] Romalıların, kurdukları donanmanın mürettebatını nasıl buldukları, gemileri Tiren ve İon denizlerinin çalkantılı sularında yürütebilmek için gerekli denizcilik becerilerini nasıl edindikleri, kirişler ve şekillendirilmiş kerestelerden oluşan yapboz bulmacasının parçalarını bir araya getirmeyi nasıl başardıkları, dahası, bütün bunları kütüklerin kesilmesinden itibaren (Yaşlı Plinius'un daha sonra ileri süreceği gibi) 60 gün içinde nasıl becerdikleri bir sırdır; kullanılan tahtalar o kadar taze ve yaştı ki, zamanla kuruyup büzüldükçe korkunç sorunlar çıkarabilirlerdi. Polybius güvenilir şekilde, gemilerin "derme çatma yapıldıklarını ve güç bela hareket ettiklerini," belirtiyordu.[42] Katran ve halat donanımının ya satın alınması veya imal edilmesi gerekiyordu. Romalı mürettebatın karada yoğun bir eğitim alarak, denize çıkmaya cüret etmeden önce kuru şartlarda kürekçiliklerini geliştirdikleri söylenir. Donanmanın hızla inşasına ilişkin öykünün olabilirliğini destekleyen kanıtlar, keresteleri Pön alfabesinden (rakam işlevi gören) harfler taşıyan, dolayısıyla bu gemilerin tahtaların üzerinde yazılı sayılara göre bir araya getirildiği anlaşılan bir Kartaca savaş gemisinin keşfidir. Roma montaj hatlarının Ostia'da mı, yoksa Güney İtalya'nın Yunan kentlerinde mi olduğu bilinmiyor, fakat bu muazzam ölçüde pahalı bir operasyondu. Başlangıçtaki kuşkularının ardından, Roma kendisini Kartaca ile savaşa büsbütün kaptırdı; ama gene de amaçlarını açıklığa kavuşturmamışlardı. Savaş uğruna mücadele etmek bir onur meselesi haline gelmişti.

39 Ne ki, krş. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 175.

40 Polybios, 20:9; Lazenby, *First Punic War*, s. 62-63.

41 Polybios, 20:9-12.

42 *Age.*, 22:2.

Bu donanmanın ne kadar etkili olduğu cevapsız bir sorudur. Lipari'de bu filoyu kullanmaya yönelik ilk girişim tam bir felaketle sonuçlandı; Roma kumandanı Lipari limanında ablukaya alındı ve mürettebatı o kadar telaşlandı ki kaçıp gitti. Gene de, çok geçmeden bunu aynı sularda, Mylai'de bir başarı izledi; bu başarı, *korax* yani "karga" diye bilinen, kısa ömürlü fakat ünlü borda kancasının icadıyla büyümüştü. Bu aygıt, farklı yönlere salınarak Roma gemilerinin manevra kabiliyeti noksanlığını telafi eden bir rampayla yükseltilebiliyordu; rampanın altında, demirden yapılma sivri uçlu ağır bir ekser [büyük demir çivi] düşman gemisini yakalamakla kalmıyor, güvertesini de yarıyordu.[43] Amaç, Romalı denizcilerin Kartaca gemilerinin güvertesine geçerek göğüs göğse dövüşte ellerinden geleni yapmalarıydı. Romalılar hâlâ denize güvenmiyor ve gemilerle yapılan deniz savaşlarını, gemilerin piyadeler için platform oluşturduğu yapay bir kara savaşına dönüştürecek rampalarla yürütülen bir savaşa dönüştürmeye uğraşıyorlardı. Her geçen yılla birlikte, iki tarafın donanmaları da daha büyük ve ölümcül hale gelmeye başladı. Polybius, Batı Sicilya'da 256'da yapılan büyük Eknomos deniz savaşında, 230 Roma gemisinin yaklaşık 350 (daha yaklaşık bir tahminle 200) Kartaca gemisi ve 150 bin askerle çarpıştığını söyler; bu "herhalde tarihteki en büyük deniz savaşı"ydı.[44] Savaşın daha ileri döneminde, 241'de Sicilya'nın batısındaki Egadian Adalarında yapılan hayati bir savaşta, sayıları sadece biraz daha az görünüyordu; bu durum, savaşın ve fırtınaların getirdiği büyük yıkımın yanı sıra, çok uzun süre denizde kalan gemilerin doğal aşınmaları sonucu, tersanelerin kayıpların yerini doldurmak için tüm hızıyla çalıştığına işaret eder. Gemilerin yüzlerce olması, sonraki yüzyıllarda eşi benzeri görülmemiş olmasıyla, kesinlikle e tkileyicidir, ama gene de klasik yazarların ileri sürdüğü sayılardaki sabit tutarsızlık, bu sayıların ne denli kolaylıkla şişirebileceğini de akla getirir. Günümüz tarihçileri de, sadece gösterişli *trireme*'ler ve *quinqureme*'lerin değil, bütün gemilerin toplamı olmaları halinde –savaş gemileri tatlı su ve cömert besin kaynakları olmaksızın ancak birkaç gün dayanabileceğine göre, deniz piyadelerini, atları ve en önemlisi erzakı taşıyan yük gemilerini de (bir savaş sırasında çarpışmaları görebilecek şekilde, kolay kâr umuduyla kıyıya yanaşan ve büyük bir titizlikle tarafsız kalan tüccarları da) eklemek şartıyla– ancak bir anlam ifade edebilecek bu sayılarla kolayca baştan çıkma eğilimindedir.

---

43 Lazenby, *First Punic War*, s. 64, 66 ve 69, şek. 5.1; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 181-183.

44 J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power in Republican Times*, Amsterdam, 1946, s. 19; Goldsworthy, *Fall of the Carthage*, s. 109-115; ayrıca Lazenby, *First Punic War*, s. 83, 86-87.

Eknomos Savaşı, çok büyük ölçüde *korax* sayesinde büyük bir Roma zaferi oldu. Roma donanması ayrıca filoları yanaşık düzende nasıl dizeceğini de çabucak öğrendi, lakin savaş şiddetini artırdığında hattı bir arada tutmakta zorlanıyordu. Kuşkusuz gemiler, karada düzenli olarak kullanılan Roma savaş düzenleri örnek alınarak diziliyordu. Bu düzenler, Romalılara ince bir hat boyunca uzanan Kartaca donanmasına karşı avantaj sağladı, zira Pön amirallerinin bel bağladığı şey, gemilerinin manevra yapabilmesi ve kaçabilmesindeki kolaylıktı. Hız avantajına sahiptiler ve düşman gemilerine bordalayarak, hatta geminin kıçına yanaşarak düşmanlarını mahmuzlamayı veya batırmayı yeğliyorlardı; Eknomos'ta Pön donanması muhtemelen Roma donanmasının etrafını kuşatıp, yanlarından ve arkasından ölümcül darbeyi indirmek niyetindeydi.[45] Başka bir deyişle, Eknomos Savaşı, denizde nasıl savaşılması gerektiğine ilişkin çok farklı kavrayışlara sahip donanmaların çarpışmasıydı.[46]

Eknomos'taki zafer Sicilya Boğazı'nı Roma donanmasına açtığı gibi, Roma'nın Afrika'ya erişimine de olanak verdi. Artık büyük plan, Kartaca İmparatorluğu'nun merkezi topraklarını istilâ etmekti. Ancak Kartaca'ya hücum ederken, Romalılar kenti yerle bir etmek şöyle dursun, ele geçirebilmeyi bile akıllarından geçirmiyorlardı. 256'da bir Roma filosu Kartaca'nın biraz doğusundaki Aspis'e 15 bini aşkın asker çıkardı ve yakınlardaki çiftliklere ve kasabalara baskınlar yaparak, söylendiğine göre, 20 bin esir aldı, gerçi bunların birçoğu artık serbest bırakılabilecek Romalı ve İtalyan esirlerdi. Fakat Romalılar Afrika'daki mevzilerine tutunamadılar ve Temmuz 255'te üzüntüyle buradan yelken açarak en az 364 gemiyle Sicilya'ya geri döndüler.[47] Burada deniz konusundaki deneyimsizlik, Romalılara Kartaca donanmasının yapabileceğinden çok daha büyük bir felaket getirdi. Roma kumandanları, ani ve şiddetli fırtınalarıyla nam salan yılın bu döneminde Sicilya kıyısında seyretmenin güvenli olmayacağında ısrar eden ve anlaşılan Romalı olmayan dümencilerini değiştirdiler. Ancak Romalılar gösteriş yapma ve Sicilya'nın güney kıyısı boyunca uzanan kentlere boyun eğmeleri için gözdağı verme peşindeydi. Şiddetli fırtınalarla dalgalar uzun gövdeli teknelerin küpeştelerine kadar yükseldi ve bu büyük donanmadan geriye sadece 80 gemi kalırken, muhtemelen İtalya'nın asker gücünün %15'ini oluşturan 100 bini aşkın asker boğuldu: Polybius'a göre, "vaktiyle denizde bundan daha büyük bir felaketin olduğuna dair elimizde hiçbir kayıt yoktur."[48]

45 Krş. Lazenby, *First Punic War*, s. 94.

46 J. Morrison, *Grek and Roman Oared Warships, 339-30 BC*, Oxford, 1996, s. 46-50.

47 Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 115.

48 Polybios, 37:3; Lazenby, *First Punic War*, s. 111; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 181.

Savaşın son eylemi, 241'de Sicilya'nın batısındaki Egadian Adaları açığındaki deniz savaşıydı; bu çarpışmada, yeniden inşa edilmiş Roma donanması 120 kadar Kartaca gemisini batırdı veya zapt etti; Kartaca artık anlaşmaya varmak zorunda olduğunu anlamıştı. Roma, Kartaca'nın var olmaya hakkı olmadığını ileri sürmedi ama ağır şartlar dayattı. Mağlup kentin 10 yıllık bir süre içinde 80 ton gümüş (3200 talent) tazminat ödemesi gerekiyordu; daha da önemlisi Kartaca, Sicilya'daki ve açıklarında bulunan adalardaki çıkarlarından vazgeçmek zorundaydı. Kartaca İtalyan sularına savaş gemilerini göndermeme ve artık Roma'nın sağlam bir müttefiki olan dönek Syrakusalı Hieron'a saldırmama sözü verdi.[49] Gerçekten kazançlı çıkansa, Romalıların Sicilya işlerinin gündelik sorumluluğunu emanet ettiği Hieron oldu. Roma, dolaysız hâkimiyetini Sicilya'ya genişletmek konusunda hiç iştahlı değildi. Savaşın amaçları ağır ağır gelişip ortaya çıkmıştı ama en sona gelindiğinde bile Roma, Kartaca'nın etkisizleştirilmesinden ötesini göremiyordu. Kartaca ticaret filosu Akdeniz'de seyrüsefere devam edebilirdi; Roma'ya olan muazzam miktardaki gümüş borcunu ödeyecekse, bunu yapması da şarttı zaten.

5

Bir Roma donanmasının ortaya çıktığı anı simgelemesi nedeniyle, Birinci Pön Savaşı üzerinde durmamız gerekliydi. Antik tarihçilerin hemfikir olduğu üzere, İkinci Pön Savaşı ilkinin doğal bir sonucuydu. Yenilgisinin ardından Kartaca kendisini Afrika'nın iç kesimindeki Numidia hükümdarlarının gittikçe artan baskısından başka, Sardinya'da üslenmiş paralı asker ordusu arasında ciddi bir isyanla karşı karşıya buldu. Paralı askerler Kartaca komutanının yanı sıra, adada ele geçirdikleri tüm Kartacalıları öldürdüler; ayaklanmayı bastırmak için Sardinya'ya yeni birlikler gönderildiği zaman bu askerler de isyana katıldı. Ne var ki, zamanla paralı askerler sürgün edildi; Etruria'ya gelerek Roma'dan yardım istediklerinde, Senato buna olumlu yaklaştı. Romalılar, Kartaca'nın el altından isyancılara tedarik sağlamış 500 İtalyan tüccarını tutuklamasından rahatsız olmuşlardı. Kartaca, Sardinya'nın hâkimiyeti altında olan bölgeleri üzerindeki yetkesini yeniden kurabilirdi ama Roma'nın kararlılığı karşısında Kartacalılar geri adım attılar ve 238'de Romalılara yalnız 1200 talent gümüşle kalmayıp bizzat Sardinya'yı sundular.[50] Böylelikle Roma, Akdeniz'in iki büyük adasındaki hak iddiasını sonuca ulaştırmış, üstelik Sardinya'yı yalnızca tehditlerle ele geçirmiş oldu. Kartaca itiraz

49 Polybios, 62:8-63.3; Lazenby, *First Punic War*, s. 158.

50 Warmington, *Carthage*, s. 167-168; Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 131-143.

edemeyecek kadar tükenmiş durumdaydı. Roma'nın adanın Pön tüccarlarının daimi uğrak yeri olan birkaç liman ve kıyı istasyonundan başka bir yerinde hâkimiyet kurup kuramadığı ise kuşkuludur. Sardinya, *nuraghi* çevresindeki bağımsız savaşçı reislerin yönetiminde toplanmış binlerce topluluğuyla, aslında fethedilemezdi. Sardinyalılar işbirliği konusunda Romalılara, Kartacalılardan daha fazla yakınlık duymuyorlardı; Roma, Sardinyalılara karşı önemli bir zafer kazanabilmek için İÖ 177'ye dek beklemek zorundaydı.[51] Roma esas olarak Sardinya'nın Tiren sularının denetimini garanti eden stratejik konumuyla ilgileniyordu; gözünü diktiği, adanın kendisi değil, korsanlardan ve Pön savaş gemilerinden uzakta, donanmalarının ikmal yapabileceği güvenli limanlarıyla kıyı şeridiydi. Bu nedenle Roma, bilinçli olarak denizlerin denetimi ilkesine dayalı bir Akdeniz stratejisi geliştirmeye koyulmuştu.

6

Roma'nın Sicilya ve Sardinya'yı ele geçirmesi –daha doğrusu, bu adalardan Kartaca'nın dışlanması– sonucu, Kartaca'nın ihtiraslarının yönü Batı'ya döndü. Kartaca'nın elinde tek kalan, Malta ve İbiza'yla, Kuzey Afrika ve Güney İspanya'daki bazı küçük ticaret merkezleriydi. Hamilcar Barca'nın, ölçek ve ihtiras bakımından yüzyıllarca önce Fenikelilerin yarattığı ticaret yerleşimleri ağını çok geride bırakan bir imparatorluk kurduğu yer İspanya oldu. Hamilcar bir kara hâkimiyeti kurmak peşindeydi; bizzat antik tarihçilerin sorduğu soru, onun bunu kendi kişisel mülkü olarak mı, yoksa antik Tartessos'un gümüş madenlerine sahip çıkmayı da içeren Kartaca genişlemesinin yeni bir sahnesi olarak mı gördüğüdür. Muhtemelen her ikisinin bir karışımıydı. Hamilcar'ın ailesi, yani Barcalar, Kartaca içinde müstesna bir iktidara sahipti; yönetim sistemi cumhuriyet olmasına karşın nüfuzlarına kimse karşı koyamazdı. Kartaca'nın İspanyol kolonilerinde basılan Yunan tarzı sikkelerin Melkart gibi bir tanrı imgesi mi, yoksa Helenistik tarzda çelenkli bir hükümdar imgesi mi taşıdığı konusunda bazı tartışmalar vardır; Barcalar, kendilerini Batı'da bir bölgesel monarşi kurmakta olan yeni İskenderler olarak yansıtma fikrinin cazibesine kapılmışlardı.[52] Hamilcar'ın Kartaca'yı Roma zincirlerinden kurtarmaktaki kararlılığı, ünlü fakat muhtemelen söylentiden ibaret bir öyküde açıkça görülür: İÖ 237'de İspanya'ya doğru yola çıkmadan önce tanrı Baal Hamon'a bir adak hazırlayan Hamilcar, genç oğlu Hannibal'i yanına çağırarak, ona

51 M. Guido, *Sardinia* (Ancient Peoples and Places, Londra, 1963), s. 209.

52 B.D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean 247-183 BC*, Londra, 2003, s. 50-52, 72, 74-76; Miles, *Carthage Bust Be Destroyed*, s. 214-222.

elini kurban edilecek hayvanın üzerine koymasını ve "Romalılara karşı asla iyi niyet taşımayacağına" yemin etmesini söyledi.[53]

Hamilcar'ın ilk olarak dikkatini Güney İspanya'nın gümüş yataklarının olduğu bölgenin denetimini kazanmaya yoğunlaştırması şaşırtıcı değildir. Sardinya'daki gibi, "denetim" düşüncesinin büyük bir dikkatle ele alınması gerekiyordu. İberyalı ve Kelt-İberyalı kabile reisleri ile ittifaklar kurdu ve ordularını tedricen artırdı; öyle ki, İÖ 228'e gelindiğinde, bölgede belki 56 bin askeri bulunuyordu. Barcaların benimsediği diğer denetim aracı kentler kurmaktı (zira İspanya'da Hamilcar'ın yerini damadı Hasdrubal ve ardından, Hasdrubal'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra öz oğlu Hannibal'in aldığı bir yönetim oluşturulacaktı). Hamilcar, genellikle günümüz Alicante'sinin altında bulunduğu üzerinde fikir birliği olan Akra Leuke'nin kurucusuydu; İÖ 227 civarında Hasdrubal da daha güneyde, kıyıda ve gümüş yataklarının daha da yakınında bir kent kurdu. Ne tuhaftır ki, Kartacalılar insanlara ve yerlere isim vermek konusunda yaratıcılıktan uzaktılar. Sayısız Hannibal ve Hasdrubal vardı. Polybios zamanından beri, anakentle karıştırmaktan kaçınmak üzere tarihçiler tarafından sıkça Yeni Kartaca olarak adlandırılmış olsa da Hasdrubal, artık Cartagena olarak tanınan *Qart Hadasht*, "Yeni Kent" adını da aynı zihniyetle koymuştu.[54] Hasdrubal, bu kentin yükseldiği yamaçlardan birinin en yüksek yerine büyük bir saray inşa ettirerek, varlığının hissedilmesini garanti altına aldı. Daha önemlisi, Cartagena'nın Kuzey Afrika'dan kolayca erişilebilir olması, bu kenti Kartaca'yı İspanya'ya bağlayan limanlar ve garnizonlar zincirinin önemli bir halkası yapıyordu.

Kartaca ve Roma arasındaki çatışma fiilen İspanya'nın daha kuzeyinde, günümüz Valensiya'sı yakınındaki kıyı şeridinde yer alan Saguntum'da başladı. Uzun süreli bir kuşatmanın ardından, 219 sonunda Hannibal Roma himayesine girmeyi tercih etmiş olan bu kenti yağmaladı. Romalıların kendi siyasi ve ticari nüfuz alanlarından bu kadar uzaktaki bir yere ilgi göstermesi, onların Cartagena'nın İspanya'daki gücünü pekiştirdiği 18 yıl boyunca endişelendiklerini düşündürür. Bir kez daha, asıl mesele stratejikti: Romalılar, Kartacalılar tarafından arkadan vurulmak istemiyorlardı ve onların, konumlarını Sardinya veya Sicilya'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmaya yetecek bir noktaya kadar güçlendirmelerine izin vermeye hiç niyetleri yoktu. Hasdrubal, İspanya'nın Pön denetimi altındaki kesimleri üzerine Roma ve Kartaca arasında bir uzlaşmaya daha önce girmişti; buna göre Kartacalılar Saguntum'un kuzeyinden epeyce uzakta bulunan

53 Hoyos, *Hannibal's Dynasty*, s. 53.

54 *Age.*, s. 55, 63-67, 79-80; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 224'de Polybios, 10:10'dan alıntı yapar.

Ebro Irmağı'nın güneyinde kalacaklardı.[55] Roma, Kartaca gücünün dirilişini önlemek üzere harekete geçme zorunluluğu hissetti. Hannibal'in ordusunu Alpler'den geçirme ve savaşı Roma'nın kapılarına kadar getirme kararı, bu çatışmayı ya Barca İspanya'sından veya Kartaca'nın 23 yıl önce mağlup edildiği sulardan saptırmaya yönelik yaratıcı bir girişimdi. Gene de, bu Roma'nın, kumandasındaki 25 bin kişilik orduyla birlikte denizden İspanya'ya ulaşarak Emporion antik ticaret istasyonunda karaya çıkan Cnaeus Publius Scipio'nun önderliğinde İspanya'ya saldırmasını önleyemedi. Kartacalılara karşı bir deniz çarpışmasını kazanmayı başardı, ama bu donanmalar ilk savaşta çarpışmış olanlara kıyasla küçüktü: Roma kumandasında yaklaşık 35 gemi vardı. Ne var ki, Kelt-İberyalı müttefiklerinin ihaneti yüzünden Romalılar çok geçmeden batağa saplandı.

Kuzey Yunanistan yeni bir savaşa sahne oldu. Makedon hükümdarı V. Philippos, Hannibal'in Güney İtalya'daki Cannae'de Romalılara karşı kazandığı büyük zaferden (İÖ 216) o kadar etkilendi ki, Roma'ya karşı silaha sarıldı. Roma, aynı anda bu kadar çok cephede savaşmasının mümkün olmadığını gördü; böylece Philippos Arnavutluk kıyısı açıklarında başarılar kazandı. Romalılar Makedon sorununu bir kez daha İtalya'daki kendi stratejileri açısından değerlendirmişlerdi. Adriyatik'in güney kıyısının kontrolünü yitirmekten ciddi endişe duyuyorlardı ve bir Makedon çıkartması tehlikesini savuşturmak için Brundisium'a (Brindisi) bir ordu gönderdiler.[56] Makedonyalılar mevkilerinde tutundular ve Roma onlara boyun eğdirmeyi başaramadı. Roma büyüyen Akdeniz hâkimiyetinin, kendisini daha önce görüş alanına bile girmeyen komşularla temasa ve hatta çatışmaya soktuğunu anlıyordu.

Cicero Sicilya'ya ilişkin şunları yazdı: "Emperyal tacımızın ilk mücevheri, bir eyalet olarak adlandırılabilecek ilk yerdi." Romalılar, gayriresmi imparatorluk uygulamasının artık Sicilya gibi bölgelerde ihtiyaçlarını karşılamadığını düşünmeye başlamışlardı. Syrakusalı Hieron'a hürmet edildi, 237'de Roma'ya resmi bir ziyaret yapmasına bile izin verildi; Syrakusa hükümdarıysa anlamlı bir şekilde hediye olarak Romalılara 200.000 kilelik Sicilya tahılı getirdi. Sicilya'nın güneyi ve doğusunu denetiminde tutması hoş karşılanıyordu, ama 227'ye gelindiğinde, Kartaca ile yapılan en şiddetli deniz çarpışmalarından birkaçının sahnesi olmuş kuzeyi ve doğusu Romalı *praetor*'ların* yetkesine girdi; askeri garnizonlar ve filolar adada hazır tutuluyordu gerçi, ama bunlara erzak tedariki de gereki-

55 Hoyos, *Unplanned Wars*, s. 150-195, özellikle s. 177 ve s. 208.

56 Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 253-260.

* Eski Roma'da çeşitli hukuk davalarına bakan, genel eğlence ve yarışmaların düzenlenmesinden sorumlu olan ve konsüllerin yokluğunda geniş yönetim yetkileri kullanan adli görevli (ed.n.)

yordu. Romalılar tahıl vergilendirmesi konusunda daha resmi sistemler oluşturmaları gerektiğini gördüler. Sorun, yaşlanmış Hieron'un 215'te ölmesinin ve Syrakusa'da kargaşa patlak vermesinin ardından alevlendi.[57] Kentteki Roma'ya karşıt hizipler, hiç olası olmayan bir Pön ittifakıyla, sanki Kartaca hiçbir ganimet istemeyecekmişçesine, bütün adada Syrakusa hâkimiyetini kurmanın hayalini kuruyorlardı.[58] Kartaca on binlerce askeriyle etkileyici bir şekilde adada kendini kabul ettirmeyi başardı; Akragas önemli bir Pön üssü haline geldi. Gelgelelim, Romalıların 213'te ordu ve donanmalarıyla birlikte var güçleriyle yüklendikleri yer Syrakusa oldu. O zamana değin adanın en büyük kenti ve Roma'nın yüz yüze kaldığı yeni belaların kaynağıydı. Romalılar limanı ablukaya almaya çalıştıysa da, gemileri birbirinden o kadar ayrı duruyordu ki, Kartaca donanması aralarından hiç zarar görmeden geçip gidebildi; 212'de 700 ticaret gemisinden oluşan muazzam bir konvoyu 150 savaş gemisinin korumasında Syrakusa'ya sokma girişiminin fazlaca ihtiraslı olduğunun ortaya çıkması aslında pek de şaşırtıcı değildi. Gene de, özellikle geniş bir liman ağzı ve uzayıp giden deniz surlarına sahip bir kente karşı deniz ablukalarının kurulması bu dönemde neredeyse imkânsızdı. Syrakusalılar ve Kartacalılar, Roma gemilerini sudan yükseltip sertçe sarsarak mürettebatının denize dökülmesine yol açan yeni aygıtlar ya da Sicilya güneşinin yakıcı ışınlarını düşman gemilerine yansıtarak tahtalarını tutuşturan aynalar tasarlamaktan zevk alan büyük Arkhimedes'in tavsiyesi sayesinde Roma donanmasını paramparça ettiler. Ne var ki, Roma'nın kararlılığı, Syrakusa'yı 212'de eninde sonunda ele geçirmesini sağladı; Arkhimedes'in de, usta işi tasarımlarından bir başkasını kum üzerine çizerken katledildiği rivayet edilir.[59] Ertesi yıl Akragas Kartacalılarca ödüllendirilirken, bir sonraki yıl Roma, Sicilya'da artık tek bir özgür Kartacalının olmayışıyla övünüyordu.[60] Muhtemel kazanç sadece askeri ve siyasi değil, aynı zamanda kültüreldi: Syrakusa'nın hazineleri yağma edilerek Yunan heykellerinin büyük bir zafer havasıyla Roma'ya taşınması, Romalıların Helenlerin üstün kültürüne yönelik gittikçe derinleşen beğenisini harekete geçirdi.

Savaş on yıl daha sürdü ve sonucunu Sicilya'nın ötesindeki olaylar belirlese de, Sicilya'daki bu başarılar olmasa, Roma'nın bunca şey gerçekleştirmesi mümkün olmazdı. Batıda, Publius Cornelius Scipio, Yeni Kartaca'nın sınırındaki büyük lagünün bir Roma ordusuyla aşılabileceğini fark edince, 209'da kenti ele geçirdi. Bununla birlikte, savaş giderek Ro-

57 Serrati, "Garrisons and grain", s. 115-133.

58 Finley, *Ancient Sicily*, s. 117-118; Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 261.

59 Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power*, s. 79-86; Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 263, 266.

60 Finley, *Ancient Sicily*, s. 119.

malıların Hannibal'i İÖ 202'deki Zama Savaşı'nda nihai yenilgiye uğratacağı Afrika'da yoğunlaşmaktaydı; etrafta dolaşıp yarımadanın aşağısına yukarısına epeyce zarar verdikten sonra Hannibal amaçlarını gerçekleştirmeyi başaramamıştı. Romalıların binlerce askeri Sicilya'dan Afrika'ya taşıma kapasitesi hayati önemde olmakla birlikte, bu başarıya Numidia hükümdarlarıyla yaptıkları ittifaklar da kesin katkı yaptı. Roma'nın deniz hâkimiyetini elde etmiş olduğu gerçeği, Kartaca'nın –nam saldığı büyük *quinquireme*'lerden birine bile izin verilmeksizin– sadece on *trireme* alıkoymasına imkân veren küçük düşürücü nihai antlaşmayla onaylandı. Livius'un aktardığına göre, 500 savaş gemisi Kartaca'nın büyük yuvarlak limanından alınıp yakılmak zorunda bırakıldı. Kartaca, bir kez daha büyük bir ceza kesilerek, Afrika dışındaki tüm mülklerinden yoksun bırakılmasının yanı sıra, Numidialılara tahsis edilen bazı Afrika topraklarından da koparıldı. Hamilcar Barca'nın onca özenle toparladığı İspanyol toprakları da Roma'nın eline geçti. Kartaca'nın Afrika dışında savaş yapması yasaklandı ve fiilen Roma'nın tabi devletlerinden biri konumuna getirildi. Bu şartlar İtalyan komşulara çoğu zaman dayatılan bir şeydi, ama Kartaca için bunun anlamı tam anlamıyla iğdiş edilmekti.[61] Roma, bu kadar öne çıkabilmek için pek fazla bir şey yapmadan kendini bir kez daha hâkim konumda bulmuştu.

7

Hannibal'e karşı elde edilen zafer, Roma'yı Orta Akdeniz'de hâlâ çözülmemiş sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Sonunda Roma himayesini kabul etmeye zorlanan Makedonyalılara karşı iki savaş daha yapıldı; daha güneyde, Roma Orta Yunanistan'da Aetoilia Birliği'yle çarpıştı; daha doğuda, Büyük İskender'in ölümünden sonra Suriye'de iktidarı ele geçiren Yunan generaller olan Selevkosların ordularıyla çarpıştılar.[62] İÖ 187'ye gelindiğinde, Roma'nın toprakları İspanya'daki eski Barca topraklarından Akdeniz ve Levant'a kadar uzanıyordu. Potansiyel rakipler, örneğin muazzam donanmalarıyla Mısır'daki Ptolemaioslar, hâlâ vardı, ama bütün Akdeniz tek bir devletin, Roma Cumhuriyeti'nin kudretli siyasi nüfuzunu ilk kez hissetmekteydi. Bu çatışmalar arasında Kartaca sükûnetini korudu ve Roma ile yaptığı antlaşmanın küçük düşürücü şartlarına sadık kaldı. Kartaca, geriye kalan bir avuç savaş gemisini, Suriye Savaşı sırasında uzaktaki atalarının sularına büyük bir hevesle gönderdi. Kartaca'nın uzağındaki ufukta uzanan geniş topraklardan Roma ordularına ve do-

61 Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 308.

62 Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power*, s. 255-372.

nanmalarına tahıl tedarik etti.[63] İÖ 151'de, Kartacalılar Roma'ya borçlu oldukları tazminat ödemesini nihayet tamamladılar. Tam o sırada, kendilerini Numidia'nın seksenlik hükümdarı Masinissa ile bir savaşın içinde buldular. Kartacalıların, artık Roma prangalarından kurtulmuş olduklarına göre, Masinissa'ya saldırınak konusunda kendi kararlarını verebilecek konumda bulunduklarına dair hiç kuşkuları yoktu. Oysa Roma'da bambaşka bir ruh hali egemendi. Kendi politikalarını kendi yürüten müreffeh, yeniden ayağa kalkmış bir Kartaca, Roma'nın Sicilya, Sardinya veya İspanya'daki egemenliğine dolaysız bir tehdit oluşturınasa bile, artık Akdeniz'in büyük bölümündeki Roma hâkimiyetine dolaylı bir tehdit olarak görülüyordu. Tam bir gelenekselci olan Cato, Kartacalılar ile Masinissa arasında resmi arabulucu olarak Kartaca'ya yaptığı bir ziyaretin ardından, Roma'nın geleceğinin ancak bu kentin yok edilmesiyle temin edilebileceğine ilişkin saplantılı bir fikir geliştirdi. Roma Senatosu'nda yaptığı konuşmalarda durup dinlenmeden Kartaca'ya verip veriştirdi ve Kartaca'yla ilgili olmasa bile, her konuşmasına şu sözlerle son vermeyi âdet edindi: "Ayrıca, benim görüşüme göre, Kartaca yok edilmeli."[64] Kabadayılıklar başladı. İlkin rehineler göndermesi emredildi, Kartaca bunu yaptı; ardından 2.000 mancınık da dahil silah stokunu teslim etmesi istendi, Kartaca bu emre de uydu. Ancak Roma'nın üçüncü talebi asla kabul edilemezdi. Kartacalılara kentlerini büsbütün terk etmeleri ve denizden en az 15 km iç kesimde, kendi seçecekleri bir yere yerleşmeleri emredilmişti.[65] Romalılar, yaşayacakları yeri seçmelerine izin vermekle Kartacalılara karşı cömert davrandıklarını düşünüyorlarsa kendilerini kandırıyorlardı. Kartacalılar bunu reddetti ve savaş patladı; son talebin açıkça gösterdiği gibi, bu artık Kartaca için daha önce hiç olmadığı kadar bir ölüm kalım savaşıydı. Hannibal ile kapışan büyük Scipio'nun evlat edindiği oğlu olan Scipio Aemilianus'un kumandasındaki Roma kuvvetleri dosdoğru Kuzey Afrika'ya yelken açtılar. Bu kez, büyük ölçüde Kartaca nüfuz alanının dışında kalmış olan Sicilya veya İspanya'da gölge boksu yapılmadı. Kartacalılar yeni bir savaş donanması kurmak için olağanüstü bir çaba harcamış olsalar da, kent denizden abluka ve karadan kuşatma altına alınmıştı ve sonunda 146 baharında Romalıların eline geçti. Scipio kent halkını esir aldı ve kentin büyük bir kısmını yerle bir etti (yine de Kartaca'nın bir daha asla ayağa kalkmaması gerektiğinin bir işareti olarak toprağa tuz ektirip ektirmediği aslında belli değildir).

63 Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 331.

64 Warmington, *Carthage*, s. 201-202.

65 Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 338-339.

Pön Savaşları yaklaşık 120 yıllık bir döneme yayılmıştı. Bu savaşlar, Batı ve Orta Akdeniz'in çok ötesinde etkili oldu: Kartaca'nın düştüğü yıl, Roma Yunanistan üzerindeki egemenliğini pekiştirerek, Doğu Akdeniz'in hâkimiyeti üzerine Mısır ve Suriye hükümdarları ile şiddetli bir rekabet fırsatı yakalamış oldu. Makedonlar ve ardından Yunan kent birlikleriyle 20 yılı aşkın mücadele, yine İÖ 146'da Korinthos'un zaptıyla doruğa çıktı. Korinthos, Roma'ya karşı muhalefetin odağı olarak görülüyordu, ama iki limanıyla sahip olduğu ticari çekiciliği yadsınamayacak bir güçtü. Bütün kent acımasızca yağmalandı. Bütün halkı köleleştirildi. Muhteşem ve çoğu antik sanat eserleri açık artırmada satıldı. Gemiler dolusu heykel ve resmin Roma'ya götürülmesi, Yunan sanatına yeni bir aristokratik ilgi dalgasının kabarmasına yol açtı. Bir kentin yıkımının kültürel etkileri ölçülemez bir şekilde böylesine çeşitlilik gösteriyordu. Pön uygarlığı, Kartaca'nın düşmesinden sonra Kuzey Afrika halkının kültürü olarak geride kalırken, Korinthos'un düşüşünden sonra Yunan uygarlığı batıya doğru yayıldı.[66] Bu savaşlar Roma halkının bilincinde başka yollardan yer etti. Augustus Caesar döneminde yazan Vergilius, Kartaca'nın kurucu kraliçesi Dido ile Troyalı sığınmacı Aeneas arasındaki ölümcül gönül ilişkisini betimlemişti. Bu ancak Dido'nun Kartaca'sının cenaze ateşinde imha edilmesiyle çözülebilecek fırtınalı bir ilişkiydi:

> Erkeklerin figanıyla, çığlıkları, dövünmeleri ve haykırışları
> Kayıp kadınların, tırmanıyor yüce göklere.
> Yaygara geri kalmıyor; adeta antik Sur,
> Yahut yeni Kartaca, düşmanlarca ateşe verilmiş olsa;
> Gümbürdeyen harabe, sevgili sığınaklarıyla,
> Tanrısının tutuşmuş tapınaklarını sardığında.[67]

66 Rauh, *Merchants*, s. 38-53.

67 Virgil, *Aeneid*, 4:667-71, Dryden tercümesinde.

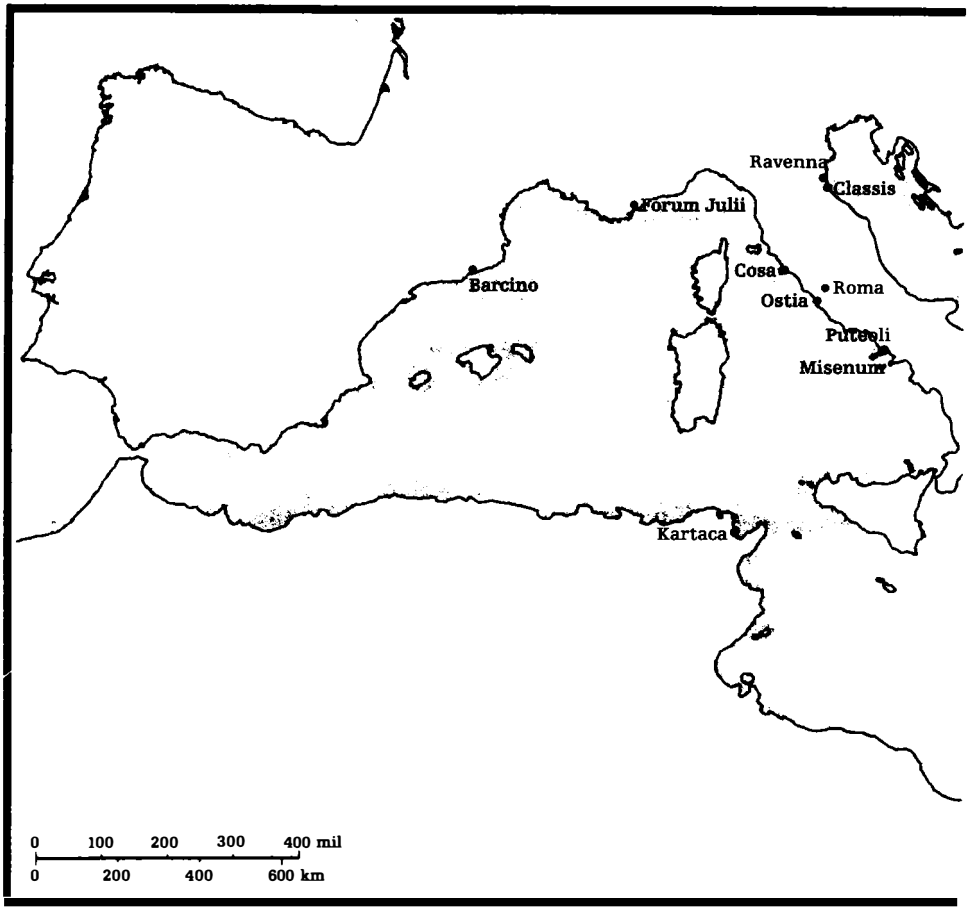
VIII

"BİZİM DENİZ", İÖ 146-İS 150

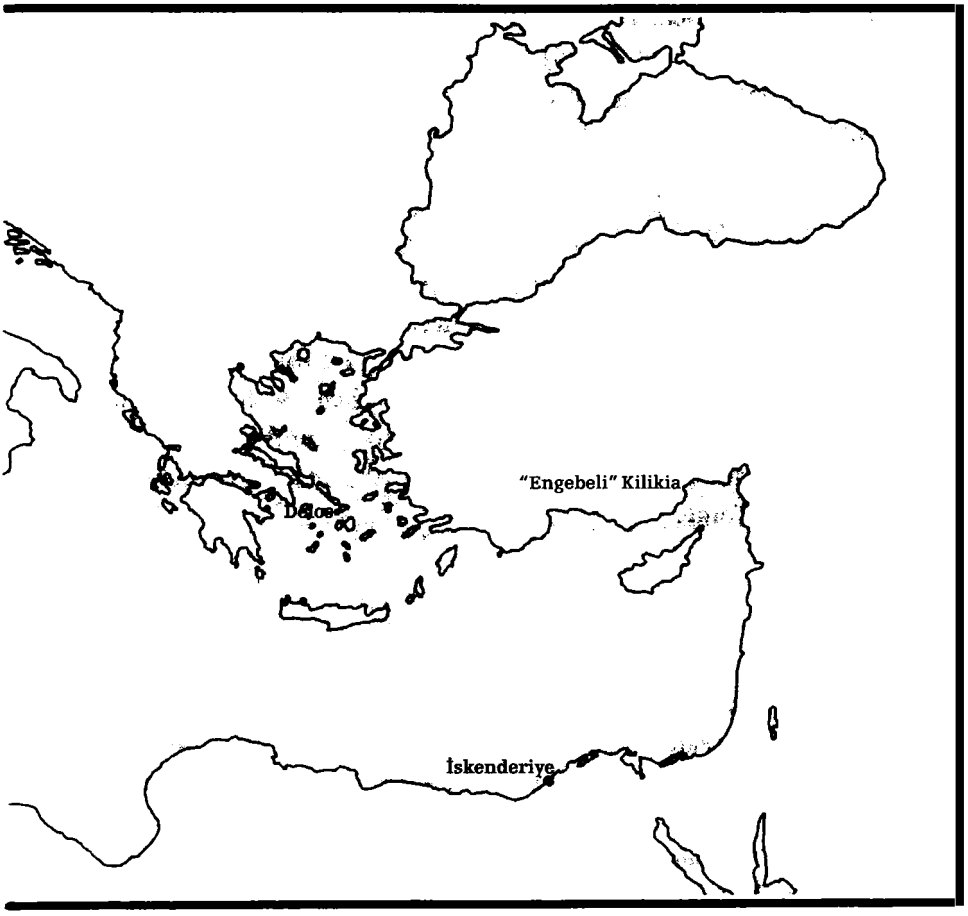
1

Roma'nın Akdeniz ile ilişkisi daha Kartaca ve Korinthos'un düşmesinden bile önce önemli ölçüde değişmeye başlamıştı. Bu ilişki iki biçim aldı. İlk olarak siyasal ilişki vardı: Üçüncü Pön Savaşı'ndan önce, Roma nüfuz alanının batıda İspanya'ya ve doğuda Rodos'a kadar genişlediği, Roma Senatosu'nun kıyılarda ve adalarda doğrudan hâkimiyete sahip olmadığı dönemde bile açıkça ortaya çıkmıştı. Bir de, gittikçe artan şekilde Roma'nın tüccarları ile Akdeniz'in dört bir köşesi arasında yakın bağlar yaratan ticari ilişkiler vardı. Gene de Senato ve tüccarlar farklı halk gruplarındandı. Homeros'un kahramanları gibi, Roma aristokratları da hile, zimmet ve sahtekârlıkla ilişkilendirdikleri ticaretle ellerini kirletmeyeceklerini söylemekten hoşlanıyorlardı. Bir tüccar yalan, aldatma ve rüşvete başvurmadan nasıl kâr edebilirdi ki? Zengin tüccarlar başarılı kumarbazlardı; servetleri riske girmeye ve talihli olmaya dayanıyordu.[1] Bu hor gören tutum, Yaşlı Cato ve Cicero kadar seçkin şahsiyetleri ticari alışverişten alıkoymamıştı gerçi, ama doğal olarak bu ilişkiler, çoğu yeni bir anlayışla Romalı olan temsilciler aracılığıyla yürütülmüştü.

1 M. K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stround, 2003, s. 136-141.

Roma İtalya'nın denetimini ele geçirdikçe, kendi yönetimi altına giren birçok kentin yurttaşlarına müttefik statüsü verdi ve ayrıca kıdemli ordu mensuplarından oluşan koloniler kurdu. Böylelikle "Romalılık" Roma'da yaşama deneyiminden giderek koparıldı; üstelik kentin nüfusunun ancak bir kısmı oy hakkına sahip bir Roma yurttaşı sayılıyordu; bu hak kadınlara ve kölelere tanınmamaktaydı. İÖ 1 civarında Roma'da 200 bin, yani nüfusun yaklaşık beşte biri kadar köle olması mümkündür. Bunların deneyimi Akdeniz etnik tarihinin önemli bir parçasını oluşturur. Kartaca ve Korinthos'tan alınan esirler tarlalarda çalıştırılarak, eşlerinin ve çocuklarının akıbetinden bihaber, evlerinden çok uzakta ağır şartlar altında yaşamak zorunda bırakılmış olabilirler. İberyalı esirler, Güney İtalya'daki gümüş madenlerinde akıl almaz koşullar altında çalışmaya zorlandılar. Arcak yeteneklerini gösterebilenler soylu bir hanede Yunanca eğitmeni o-

larak çalışabiliyor veya (İskenderiye'nin bolluk diyarında ortadan kaybolmaları riskine karşın) efendilerini temsilen ticaret yapmak üzere denizaşırı ülkelere seyahate çıkabiliyorlardı. Bir köle, *Peculium* yani efendisinin kendine bağışladığı mülklerdeki fonları biriktirmek yoluyla –yasal olarak kölenin sahip olduğu her şey gibi bu da köle sahibinin malı olsa da– eninde sonunda özgürlüğünü satın alabiliyor veya kadirşinas bir efendi, çoğu zaman kendi iradesiyle belirlediği şartlar doğrultusunda gözde kölelerini azat edebiliyordu. Azatlı köleler banker ve tüccar olarak büyük servetler biriktirebiliyor, çocukları da Roma yurttaşlığının faydalarının çoğundan yararlanabiliyorlardı. Böylelikle Roma'da Yunanlar, Suriyeliler, Afrikalılar, İspanyollardan oluşan göçmen nüfus gitgide arttı; ayrıca Doğu Akdeniz'de standart iletişim aracı olan Yunancanın, kentin birçok semtinde gündelik dil haline gelmesi de şaşırtıcı değildi. İS 1. yüzyılda yazan

şair Lucanus şöyle homurdanıyordu: "Kent halkı artık yerli Romalı değil, insanlık artıklarından ibaret: Bir *uygar* [civil] savaş yapmak istesek bile yapamayacağımız bir ırklar çöplüğü bu."[2] Züppeliğinde bir tür kendinden nefret etme tonu hissedilir: Güney İspanya'daki Corduba'da doğmuş, henüz küçük bir çocukken Roma'ya getirilmişti. Gene de, soylu ailelerden gelen Etrüskler, Samnitler ve Latinler şöyle dursun, azatlıların oğulları Senato'nun içine bile sızabiliyordu.[3] Komedyen Plautus, hünerli tüccarlar ve zeki kölelerle dolu oyunlarından birini, Kuzey Afrika'nın Pön dilindeki pasajlarla renklendirdi. Kentin ve yakın limanlarının çok sayıda yabancı tüccarı çekmesi nedeniyle dil kargaşası daha da artmıştı: Bir zamanların büyük Fenike kentinin tüccarlarının, Augustus zamanına gelindiğinde ticaretteki rollerini yeniden kazanmasından dolayı Surlular; bu dönemde aralarında bir dizi nakliyeci ve denizci de bulunan Yahudiler; göreceğimiz üzere, Napoli Körfezi'nin Roma'nın tedarik sisteminde özel bir rol işgal etmesi nedeniyle Güney İtalyalılar. "Romalı tüccar" terimi bu nedenle "Roma soyundan gelen tüccar"dan ziyade "Roma'nın himayesi altındaki tüccar" anlamına gelir.

Akdeniz'de Roma egemenliği üç etkene dayanıyordu: Muazzam bir kenti besleyecek erzak; erzağın gelebileceği limanlar; ve tüccarlarının himayesi, yani Doğu Akdeniz'deki varlıkları İskenderiye, Delos ve Roma'nın diğer ortakları etrafında kurulan ticaret sistemlerinin istikrarını tehdit eden korsanların yenilgiye uğratılması.

2

Korsanlar refah peşinde koşarlar. İÖ 2. yüzyılda ticaretin büyümesi, özellikle Rodos'un gerilemeye başlamasının ardından, ne Rodosluların ne de Deloslıların Doğu Akdeniz'i yasadışı denizcilikten arındıracak güçlerinin kaldığı düşünülürse, korsanların serpilip gelişebileceği bir ortam yaratmıştı. Korsanlar doğuda olduğu kadar batıda da başa bela oluyordu. İÖ 123-121'de Metellus "Balearicus", bu lâkabını, artık Roma hâkimiyetine giren Balear Adaları'nda yaşanan özellikle ölümcül bir korsanlık türünü ezmesinin ardından elde etti: Yöredeki korsanlar, saldan daha iyi olmayan deniz taşıtlarıyla denize açılsalar da, inanılmaz derecede sıkıntı yaratabiliyorlardı.[4] Pön başkentinin yıkıma uğratılmasının ardından, bu sularda devriye gezecek hiç Kartaca tüccarı kalmadı. Romalılar sorumluluklarının farkına vardı ve bunları ciddiye aldılar. İÖ 74'te, genç *patrici** Gaius

2 Lucan, *Pharsalia*, 7:400-407, çev. Robert Graves.

3 R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1936, s. 78, 83-88.

4 P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, s. 92-96.

* Latince *patricius*, çoğul *patrici*. Eski Roma'da ayrıcalıklı yurttaşlar sınıfının üyesi (ed.n.)

İulius Caesar, (oldukça eğitimli bir adamdı) retorik eğitimi almayı planladığı Rodos'a giderken korsanların eline düştü. Fidyeye değecek kadar büyük bir ganimet olduğundan, korsanlardan saygı gördü ama henüz serbest bile bırakılmamışken, geriye dönüp hepsini yok edeceğine dair söz verecek kadar da gözü pekti. Bir filotilla toparlayıp, kendini yakalayanları ele geçirerek hepsini çarmıha gerdi. Kendisine karşı çok nazik davrandıkları için insafa gelip, haçların üzerine astırmadan önce hepsinin boğazını kesmişti.[5]

Küçük, çevik filolar Girit, İtalya'nın yanı sıra güneydoğu Anadolu'nun kayalık sahillerindeki (Kıbrıs'ın tam kuzeyinde ve Rodos'tan 200 mil kadar doğuda uzanan ve "Engebeli Kilikia" olarak bilinen, ismiyle müsemma bölgedeki) üslerden geçen deniz nakliyatı güzergâhlarını yağmalıyorlardı. Bir zamanların büyük Etrüsk kentlerindeki ticaret geriledikçe, Etrurialı gemi sahipleri kâr etmenin daha az geleneksel yöntemlerine yöneldi. Rodos'taki bir kitabe, Doğu Akdeniz'de faal olan "Surlu" korsanlara karşı çarpışırken can veren Timakrates'in üç oğlunun kaybının anısını taşır.[6] Bazen donanmaların, Tyrseni korsanları [Etrüskler] belirli düşmanların peşinde denizlerde devriye gezmeye teşvik ettiği de oluyordu. İÖ 200 civarında, Roma'ya giden erzak gemilerine baskın yapan Giritli korsanlarla meşum bir ittifaka giren Sparta kralı Nabis'in yaptığı da budur.[7] Namlı Pompeius'un oğlu Sextus Pompeius gibi, Sicilya'daki asi Romalı generaller kendi gemilerini inşa ettirdiler ve Roma'ya tahıl sevkiyatını önlemeye koyuldular; Sextus Pompeius, tıpkı Sicilya gibi Sardinya'yı da elinde tuttuğundan, bunu kolayca başardı.[8] Adaların ve kıyı limanlarının hâkimleri, kendi sularından geçen ticaret gemilerinden geçiş vergisi talep ediyor ve her türlü itiraza şiddetle karşılık veriyorlardı. Korsanlar ele geçirmiş oldukları para, mallar ve köleleri bırakabilecekleri yerlere ihtiyaç duyuyorlardı; bu yüzden operasyonları, sayısız çalıntı mal satıcısı, dolandırıcı, kaçakçı ve düzenbazı cezbeden Attaleia gibi birkaç küçük limanın sakinlerinin gönüllü işbirliğine dayanıyordu. Kilikialı korsanlar Toros Dağları'nın güney uçlarındaki bütün toplulukları geçindirmeyi başarıyorlardı. Bunlar, gerek erkek gerek kadın soyunun önemsendiği klan temelli toplumlar halinde yaşayan, Luvice konuşan ve yaşlılar yani *tyrannoi* tarafından yönetilen topluluklardı.[9] Korsan gemilerinin mürettebatı,

5 L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, 2. baskı, Princeton, NJ, 1991, s. 191; de Souza, *Piracy*, s. 140-141, 162, 164.

6 De Souza, *Piracy*, s. 50-51'de aktarılır.

7 Livy, 34:32.17-20; Polybios, 13:6.1-2; her ikisini aktaran, de Souza, *Piracy*, s. 84-85.

8 de Souza, *Piracy*, s. 185-195.

9 Rauh, *Merchants*, s. 177, 184; fakat belki de bu *tyrannoi* (ve Etrüskler değil), Rodos yakınlarında faal *Tyrrrhenoi* idi; kolayca düşülebilecek bir etimolojik karışıklıktır bu.

kıyıya göç edip gemilere binmiş dağlı adamlardı; gerçi kıyıdaki Side ve Attaleia'nın denizcilerinin büyük yardımı olmasa denizcilik becerilerini kolay kolay edinemezlerdi. Coğrafyacı Strabon'a göre, Side halkı bu esirlerin özgür doğmuş olduklarını bile bile, Kilikialı korsanların rıhtım yakınında köle mezatları yapmasına izin veriyordu.[10] Plutarkhosos, bu korsanların onca etkili şekilde kullandıkları hafif gemileri betimlemişti:

> Gemilerinin baş bodoslamasında yaldızlı serenleri vardı; sanki bütün o kötülükleriyle gurur duymaktan aldıkları zevkle, yelkenler mordan dokunmuştu ve kürekleri gümüş kaplıydı. Kıyı boyunca müzik ve danstan, ziyafet ve cümbüşten başka bir şey işitilmiyordu.[11]

İÖ 67'ye gelindiğinde, korsanlar bizzat Roma'nın eşiğine ulaşmışlar, Ostia limanına ve tüm İtalya kıyısına saldırılara girişmişlerdi.[12] Plutarkhosos sözünü şöyle sürdürmekteydi:

> Bu korsan gücü tüm Akdeniz'in hâkimiyetini ve denetimini ele geçirdiğinden, denizcilik veya ticaret imkânı kalmadı. Ve kendilerini pazarlarında alabildiğine sıkışmış bulan ve bu devam ederse, ülkede kıtlık ve açlık olacağını göz önüne alan Romalıların çoğunluğunu, en nihayet denizleri korsanlardan geri almak üzere Pompeius'u göndermeye karar vermeye itti.[13]

Pompeius, Roma içindeki iktidar mücadelelerinde halihazırda kendini göstermiş (veya kişinin hangi safta yer aldığına bağlı olarak düşmanlar edinmiş) durumdaydı.[14] Korsanlık sorununa karşı kalıcı, genel bir çözüm bulmakta kararlıydı. İÖ 66'da Akdeniz'i her biri sistematik biçimde korsanlardan temizlenecek 13 bölgeye ayırdı. Korsanlık sorununa ülkenin yakınında el atarak ilk önce Tiren Denizi'ni korsanlardan temizledi. Sicilya, Kuzey Afrika ve Sardinya'ya bir donanma götürüp Cicero'nun "devletin üç tahıl ambarı" olarak adlandırdığı bu yerlere garnizonlar yerleştirerek Roma'nın kendi can halatını garantiye aldı.[15] Bu işin kırk gün aldığı söylenir. Bundan sonra, artık Kilikia'ya saldırmaya hazırdı, ama batıdaki başarılarının haberi donanmasından önce ilerledi ve Kilikia kıyı kentlerinin açıklarında belirir belirmez, kentler birer birer teslim olmaya başladı. Deniz ve karadaki savaş son derece sınırlı oldu.[16] Belki 50 savaş ve 50 nakliye

10 Strabo, *Geography*, 14.3.2; Rauh, *Merchants*, s. 171-172.

11 Plutarch, *Parallel Lives*, "Pompey", 24:1-3, çev. John Dryden.

12 De Souza, *Piracy*, s. 165-166.

13 Plutarch, *Parallel Lives*, "Pompey", 25:1, çev. John Dryden.

14 R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, s. 28.

15 Cicero, *Pro Lege Manilia*, 34; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, s. 51-52.

16 De Souza, *Piracy*, s. 169-170.

gemisiyle gelmişti: Devasa bir donanma değilse de, Kilikialıların hafif teknelerinin boy ölçüşebileceği türden bir filo değildi ve Roma halkı ihtiyaç olursa ona 500 gemi sağlamak yönünde oy vermişti.[17] Pompeius'un amacı, korsanları yeryüzünden silmek değil, korsanlığa son vermekti: Düşmanını katliama uğratmak yerine teslim olmaya zorladı, ekilecek arazi vererek onları yeniden toprağa yerleştirdi.[18] Senato Pompeius'a 3 yıllığına destek sunmuştu; oysa Pompeius'un seferi 3 ay sürdü. Korsanlık bundan böyle Roma'nın ikmal hatlarını tehdit eden büyük bir bela olmaktan çok, fazla zarar vermeyen tacizler haline geldi.

Pompeius, korsanlara karşı savaşını Suriye ve Filistin'de büyük bir Roma hâkimiyetinin kurulmasında bir sıçrama tahtası olarak kullandı; buraların istikrarı yalnızca Roma ordularına değil, yerel hükümdarların Roma ile yapacakları bir ittifakın kendi yetkelerini teminat altına almanın en iyi yöntemi olduğunu kabul etmelerine bağlıydı.[19] Gelgelelim Pompeius'un niyeti Doğu'yu tek hâkimiyet alanı yapmak değildi. Doğu Akdeniz'deki Roma egemenliği, Büyük Pompeius'u İulius Caesar'la, Brutus'u hem Marcus Antonius hem Octavianus ve Marcus Antonius'u müstakbel Augustus Caesar olan Octavianus'la karşı karşıya getiren kısır iç savaşların bir yan ürünüydü. İÖ 48'de Pompeius taraftarları ile Gaius İulius Caesar yandaşları, Kuzeydoğu Yunanistan'daki Pharsalus'taki [Farsala] savaşta karşı karşıya geldiler (İulius Caesar'ın ölen düşmanı düşünürken belirttiği gibi, "bunu kendileri istedi".)[20] Pompeius Mısır'a kaçtı; tuzağa düşürülüp, güvenli olduğunu sandığı kıyıya vardığı an hançerlenerek öldürüldü. Halen Roma denetimi dışında kalan Doğu Akdeniz'deki tek büyük toprak Mısır'dı: "Yıkılırsa bir kayıp, ilhak edilmesi risk, yönetilmesi sorunlu" olan bir topraktı bu.[21] Ancak sıcak takiple Pompeius'u kovalayan İulius Caesar, rakibinin öldürülmesinden ancak iki gün sonra oraya varabildi; (muhtemelen pek güzel olmamakla birlikte) çekici, zeki ve kurnaz kraliçe Kleopatra'ya, erkek kardeşi XIII. Ptolemaios ile iktidar mücadelesinde destek önererek, Mısır'da Roma nüfuzunu kurmanın hemen bir fırsatını buldu. Görmüş olduğumuz gibi, Caesar İskenderiye'yi ateş altına alarak amaçlarına ulaşmış ve Kütüphane'nin tamamını veya bir kısmını tahrip etmekle suçlanmıştır. Hâlâ bağımsız olan kraliçeyi korumak bahanesiyle Roma birliklerini Mısır'a yerleştirmeyi başardı. O Mısır'ı fethetmiş olsun ya da olmasın, Kleopatra onun gönlünü fethetti ve Ptolemaios Caesar adında bir oğulları oldu; kraliçe beraberinde onu da Roma'ya gö-

17 Rickman, *Corn Supply*, s. 51; Syme, *Roman Revolution*, s. 29.

18 Plutarch, *Parallel Lives*, "Pompey", 28:3; de Souza, *Piracy*, s. 170-171, 175-176.

19 Syme, *Roman Revolution*, s. 30.

20 *Hoc voluerunt*: Suetonius, *Twelve Caesars*, "Divus Julius", 30:4.

21 Syme, *Roman Revolution*, s. 260.

türdü ve herkes tarafından Caesar'ın oğlu olarak kabul edildi. Caesar'ın, oğlu müstakbel bir firavun adayı olan bir Roma generali olarak arz-ı endam etmesi Romalı siyasetçileri endişelendirmişti; Caesar'ın da kraliyet ihtirasları olduğunu ileri sürdüler; mamafih çoğu tarihçiye göre, "Caesar, gelebileceği yer dolayısıyla değil, o anki konumu yüzünden suikasta uğradı."[22]

Caesar'ın İÖ 44'te uğradığı suikastin ardından Roma siyasetçilerinin rekabeti, Mısır'ın bir kez daha Roma nüfuzundan çıkma tehlikesini yarattı. Caesar'ın halefi Octavianus ve Caesar'ın dostu Marcus Antonius, 42 yılında Ege'nin kuzey kıyıları yakınında yapılan Philippi Savaşı'nda Caesar'ın katillerinden intikam alsalar da, bu sefer kendi araları bozuldu. Üç muzaffer lider kendilerini Triumvir atayarak Roma dünyasını üçe böldüler: Octavianus batının, Marcus Antonius Mısır ve doğunun egemenliğini alırken, Lepidus'un payına da Afrika toprakları düştü. En baştaki fikir, Roma'nın topraklarını üçe bölmek değil, yeni rejimi kabul ettirmek ve eyaletleri yeniden düzenlemekten ibaretti. Marcus Antonius, Kleopatra'ya birkaç Fenike kenti, Engebeli Kilikia'da kentler ve İÖ 58'de ilhak edilen Kıbrıs'ın tamamını verdi. Kilikia gerçekten bu zahmete değerdi, zira uzun zaman boyunca Fenike ve Kıbrıs gibi, burası da bir kereste kaynağı olarak kullanılmıştı. Bununla birlikte Antonius, Kleopatra'nın tılsımlarıyla baştan çıkan ikinci büyük Romalı oldu ve muhalifleri onun kendisini Mısır'ın bir sonraki hükümdarı olarak gördüğü konusunda ısrar ettiler. Yoksa arzusu, İskenderiye'nin bir Pan-Akdeniz imparatorluğunun yeni başkenti haline mi gelmesiydi? Ermenilere karşı bir seferin ardından, İskenderiye sokaklarında daha önce emsali görülmemiş bir Roma Zafer Alayı düzenlemişti.[23] Bundan sonra Octavianus ve Antonius arasındaki güvensizlik duygusu gittikçe belirginleşti ve iktidar mücadeleleri açık bir savaşa dönüştü.

Octavianus'un büyük halk zaferi İÖ 31'de Mısır'da değil, Batı Yunanistan'da, İon Adaları'nın yakınındaki Actium'da, denizde kazanıldı. Antonius daha büyük bir donanmaya ve ta Mısır'a kadar uzanan iyi bir ikmal hattına sahipti; yoksun olduğu şeyse, müttefikleri olarak gördüklerinin sadakatiydi. Hepsi saf değiştirmeye başladılar ve Octavianus'un gemilerinin ablukasıyla karşı karşıya kalan Antonius, 40 tekneyle ablukayı yarıp İskenderiye'ye kaçmayı başardı.[24] Bunun gerçekten büyük bir savaş olup olmadığı kesin olmaktan uzaktır, ama Octavianus propaganda değerinin kesinlikle farkındaydı.

---

22 F. Adcock, *Cambridge Ancient History*, 12 cilt, Cambridge, 1923-39, c. 9, *The Roman Republic, 133-44 BC*, s. 724; Syme, *Roman Revolution*, s. 53-60.

23 Syme, *Roman Revolution*, s. 260, 270.

24 *Age*., s. 294-297; C.G. Starr, *The Roman Imperial Navy 31 BC-Ad 324*, Ithaka, NY, 1941, s. 7-8; J. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships*, 339-30 BC, Oxford, 1996, s. 157-175.

Genç Caesar, parlak zırhı içinde geminin kıçında,
Buradan önderlik ediyor Romalılara ve tanrılarına savaşta:
Işıl ışıl tapınakları, uzaktan alevlerini çarpıyor;
Ve başının üstünde Julian yıldızı duruyor.

Öbür taraftaysa habis Antonius vardır:

Tam karşıda ise dizilmiş, Antonius'un getirdiği
Barbar yardımlar ve doğulu kralların askerleri,
Araplar hemen yakında ve Baktriyalılar uzakta
Ahenksiz dillerde, karmakarışık bir savaş:
Derken, şatafatlı giysileri içinde, mücadelenin ortasında,
Kötü yazgısı onu izler; Mısırlı karısı
(Sequitur, nefas, Aegyptia coniunx).[25]

Actium böylece binlerce yıl boyunca dünya tarihinde en belirleyici savaşlardan biri olarak kutlanmıştır. Sonucu, Octavianus'a İtalya'da yoksun olduğu şan ve onaylanmayı getirdi; zaferi yeni bir güçler dengesi yaratarak, Konstantinopolis'te Yeni Roma'nın kuruluşuna dek 300 yıl boyunca Doğu Akdeniz'in Roma'ya bağlı kalmasını sağladı.

Antonius, Octavianus'un ordularının doğudan ve batıdan istilâ etmesine değin Mısır'da bir yıl boyunca hayatta kaldı; savaşta yenilerek kendini öldürdü ve birkaç gün sonra da son firavun Kleopatra onu izledi. Kendisini gerçekten bir engerek yılanıyla zehirleyip zehirlemediği bir ayrıntıdır. Önemli olan, Mısır'ın efendisinin artık Octavianus olmasıydı. El koymuş olduğu mirası idrak gücünü hemen sergiledi. Mısır'ı kişisel toprakları olarak tutup, egemen gücün yetkesini orada uyguladığını düşünen Senato ve Roma Halkı'ndan ziyade kendisine karşı sorumlu genel valiler aracılığıyla yöneterek Mısır'a bir firavun gibi hükmetti.[26] Ülkenin en büyük hazinesinin Mısır'ın zümrütleri veya somakisi değil, Nil yöresinin buğday başakları olduğunu anlamıştı.

Bu bakımdan korsanlığa karşı savaşın, Doğu Akdeniz'de çok geniş toprakların edinilmesinin ve Roma iç savaşlarının Akdeniz için çarpıcı siyasal ve ekonomik sonuçları oldu. Romalılar bundan böyle Cebelitarık Boğazı'ndan Mısır, Suriye ve Küçük Asya kıyılarına dek denizlerin güvenliğini sağlamış oldu. Akdeniz'in bir Roma gölü olarak birleşmesi tamamlanmıştı. Bu süreç 116 yıl sürdü. Çok daha kısa olan ikinci evre, Octavianus'un Mısır'e ele geçirmesiyle doruğuna ulaştı. Octavianus, rakiplerini dize getirerek Augustus Caesar, yani Roma dünyasının *Princeps*'i haline geldi. İç savaşlardaki zaferi Vergilius, Horace ve Livius gibi propagandacı şair ve tarihçilerin de katkılarıyla, genellikle yeni bir düzenin

25 Virgil, *Aeneid*, 8:678-680, 685-688, Dryden'in oldukça serbest çevirisinden.
26 Syme, *Roman Revolution*, s. 298-300; Rickman, *Corn Supply*, s. 61, 70.

meydana geldiği ve İmparatorluk Roma'sının doğduğu an olarak kabul edilir. Ancak yeni emperyal düzen aynı zamanda Roma egemenliğinin Mısır kadar doğuya genişlemesiyle de yaratılmıştı. Akdeniz artık *mare nostrum*, "bizim deniz" haline gelmişti, ama "bizim" sözcüğü *Senatus Populusque Romanus*'tan, Roma Senatosu ve Halkından çok daha geniş bir Roma fikrine gönderme yapıyordu. Roma yurttaşları, azatlılar, köleler ve müttefikler Akdeniz'in her köşesinden koşuşarak geldiler: Tüccarlar, askerler ve esirler denizi aştılar. Roma'nın ta kendisine derinlemesine nüfuz edecek, başat olarak Helenistik bir kültürü beraberlerinde getirdiler (Vergilius, Plautus ve Terence gibi şair ve oyun yazarları kavramlarını, içeriklerini ve ölçülerini Yunan modellerine borçluydu); İskenderiye sokaklarının çoktandır aşina olduğu, ama artık gitgide Roma'da bile geçer akçe haline gelen Doğu kökenli temalarla demlenmiş bir kültürdü bu: Apuleius'un taşlamalı romanı *Altın Eşek*'te betimlediği İsis kültü; Kudüs'ün İS 70'te Romalılarca yıkılmasından bile önce, Yahudi tüccarlar ve esirler tarafından Roma'ya getirilen İsrail Tanrısı kültü. Bu ağın merkezinde, doyurulması gereken milyonlarca sakiniyle kalabalık, kozmopolit bir kent olan Roma vardı. Mısır'ın ele geçirilmesi, tahıl tedarikini sağlama alırken, bir yandan da imparatorluk yönetimine halkın gözünde popülerlik kazandırmıştı.

3

Tahıl ticareti Roma tüccarları açısından yalnızca bir kâr kaynağı değildi. İÖ 5'te Augustus Caesar 320 bin erkek yurttaşa tahıl dağıttı; bu gerçeği, zaferlerinin ve başarılarının anısına halka hitaben büyük bir kitabeye iftiharla kaydettirdi, zira Romalıların teveccühünü kazanmak denizde ve karada zaferler kazanmak kadar önemliydi.[27] "Ekmek ve oyunlar" çağı (Panem et circenses) başlıyordu ve Roma halkını kazanmaya çalışmak, birçok imparatorun gayet iyi uyguladığı bir sanattı (aslına bakılırsa, pişmiş ekmek, İS 3. yüzyılda İmparator Aurelianus'un ekmeği tahıl yerine koymasına dek dağıtılmayacaktı).[28] İÖ 1. yüzyılın sonuna gelindiğinde Roma, Pompeius'un elde tutmak için onca çaba gösterdiği Sicilya, Sardinya ve Afrika gibi, Akdeniz'deki en önemli tahıl kaynaklarından birkaçını denetliyordu. Bunun bir sonucu, Orta İtalya'da tahıl ekiminin gerilemesi olmuş olabilir: Daha İÖ 2. yüzyıl sonunda Roma tribünü* Tiberius Gracchus,

27 *Res Gestae Divi Augusti*, ed. P.A. Brunt ve J.M. Moore, Oxford, 1967, 15:2.

28 Rickman, *Corn Supply*, s. 176-177, 187, 197, 205-208.

* Lat. *tribunus*. Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nda, siyasi meclisler her bir oyun eşit ağırlık taşıdığı bir ortam sunmuyordu. Bu nedenle Roma'da sınıf sistemini yansıtan bir meclis sistemi söz konusuydu. *Tribunus*'lar Pleblerin haklarını savunmakla görevliydi (ed.n.)

Etruria'da artık toprak sahiplerinin topraktan ziyade hayvan sürülerinden kazanç sağladığı büyük mülklerin terk edilmesinden şikâyet ediyordu.[29] Roma artık gıda tedarikinde İtalyan ikliminin kaprislerine bağımlı kalmak zorunda değildi, ama asi komutan Sextus Pompeius ile yapılan çatışmanın da kanıtladığı üzere, Sicilya ve Sardinya'yı uzaktan denetlemek kolay değildi. Tahılın ve diğer malların Roma'ya akışını sağlamak üzere gitgide daha da ayrıntılı mübadele sistemleri geliştirildi. Augustus kenti dönüştürdükçe ve Palatine Tepesi'nde büyük saraylar yükseldikçe, –Hint Okyanusu'ndan ipek, parfüm, fildişi, Doğu Akdeniz'den nadide Yunan heykelleri, cam eşyalar, oymalı madeni eşyalar gibi– lüks mallara olan talep filizlenmeye başladı. Daha önce Mısır hükümdarı VIII. Ptolemaios, Kartaca fatihi Scipio'nun başkanlığında bir Roma heyetini İÖ 129'da kabul etmiş ve mükellef ziyafetlerde ağırladığı konuklarına yalnız toplu vücudunu değil, cinsel organlarını da gösteren (muhtemelen Çin'den gelme) ipekten yapılma şeffaf bir tunik giymesiyle derin bir şok yaratmıştı. Fakat Scipio'nun sadeliği Roma soyluları arasında demode olmuştu bile.[30] En az onun kadar sadelik yanlısı Yaşlı Cato bile, deniz nakliyatı teşebbüslerinden %2 hisse satın alarak, gözde azatlısı Quinto'yu temsilcisi olarak gönderdiği bir dizi yolculuk aracılığıyla yatırımlarını genişletiyordu.[31]

Delos'un serbest bir liman olarak kurulmasından (İÖ 168-167) İS 2. yüzyıla kadar geçen dönem, deniz trafiğinde müthiş bir artışa tanık oldu. Gördüğümüz gibi, korsanlık sorunu İÖ 69'dan sonra önemli ölçüde azalmıştı: Yolculuklar artık daha güvenliydi. İlginçtir ki, bütün dönemlerdeki teknelerin çoğu 75 tondan düşük iken, en büyük gemilerin çoğu (250 ton ve üstü) İÖ 2. ve 1. yüzyıllara aittir. Silahlı muhafızlar taşıyan daha büyük gemiler daha küçük teknelerin hızından yoksun olsalar bile, korsanlara karşı kendilerini daha iyi savunabiliyorlardı. Korsanlık geriledikçe, daha küçük gemiler gitgide daha yaygın hale geldi. Bu küçük gemiler en fazla yaklaşık 1500 amfora taşıyabilirken, büyük gemiler 6000 veya daha çoğunu taşıyabiliyordu ve ortaçağ sonlarına dek onlarla boy ölçüşebilecek ciddi bir rakiple karşılaşmadılar.[32] Kargoların değişmeyen birörnekliği düzenli bir ticaret ritmi anlayışını ortaya koyar: Gemilerin hemen hemen yarısı, ister şarap olsun ister zeytinyağı ya da tahıl, tek tip bir kargo taşıyordu. Havaleli mallar Akdeniz üzerinden gitgide daha büyük miktarlarda taşınıyordu. Limanlara erişimi olan kıyı bölgeleri, topraklarına uygun özgül ürünlerde uzmanlaşarak temel gıda maddelerinin düzenli arzını bölgeyi ziyaret eden tüccarlara bırakabiliyordu. Güvenlikleri korsanlığın

29 *Age.*, s. 12.

30 Rauh, *Merchants*, s. 93-94.

31 Plutarch, *Parallel Lives*, "Cato the Elder", 21:6; Rauh, *Merchants*, s. 104.

32 Rauh, *Merchants*, s. 105.

bastırılması ve Roma hâkimiyetinin bütün Akdeniz'e yayılmasının ardından gelen *Pax Romana* yani Roma Barışı'yla korunuyordu.

Etrüsk kıyı şeridi açıklarında denize çıkıntı yapmış bir konumdaki küçük Cosa limanı, bu dönemde malların Akdeniz'deki hareketine ilişkin etkileyici kanıtlar sağlar. Atölyeleri, erken imparatorluk çağının bir soylu ailesi olan, kentlerini başarılı bir sınai merkezine dönüştüren Sestii'nin teşvikiyle binlerce amfora üretti. Cosa'da yapılan amforalar Marsilya yakınındaki Grand-Congloué'deki bir gemi batığında bulundu: Bu batıkta bulunan 1200 adet amforanın çoğu, ailenin damgası olan SES harfleriyle damgalanmıştı. Bunun altında yatan başka bir batık İÖ 190-180'e tarihlenir ve Rodos'tan ve Ege'deki başka yerlerden amforaların yanı sıra, Güney Galya veya İspanya'ya gönderilen muazzam miktarlarda Güney İtalyan sofra takımları içerir. Bunun gibi mallar çok uzak mesafelerdeki iç kesimlere kadar ulaşsa da, gıda maddeleri, nehirler istisna tutulursa, iç kesimlere nakliyenin güç ve masraflı oluşu yüzünden kıyılarda veya yakınlarında tüketiliyordu. Su taşımacılığı, kara taşımacılığıyla mukayese kabul etmeyecek ölçüde ucuzdu; göreceğimiz üzere, denizden kısa bir mesafede bulunan Roma gibi bir kentin bile karşı karşıya kaldığı bir sorundu bu.[33]

İşin erbabı her ne kadar kılçıksız buğdaydan yapılan yumuşak bir un olan *siligo*'yu yeğlese de, özellikle de Sicilya, Sardinya, Afrika ve Mısır'ın (yumuşak olanından daha kuru olduğu için daha uzun süreli ve iyi koşullarla muhafaza edilen) *triticum durum* yani durum buğday unu başta olmak üzere, tahıl temel gıda maddesiydi.[34] Ekmeğe dayalı beslenme sadece mideyi dolduruyordu ve peynir, balık veya sebze gibi bir *companaticum* ("ekmekle yenen şey") besin çeşitliliği getiriyordu. Sebzeler, salamura edilmedikçe pek nakledilemiyordu ama peynir, zeytinyağı ve şarap Akdeniz çapında pazar bulurken, tuzlanmış etin deniz yoluyla nakliyatı büyük ölçüde Roma ordusuna tahsis edilmiş bir ayrıcalıktı.[35] *Garum* yani balık iç organlarından yapılan ve amforalara boşaltılıp tüm Akdeniz'de ticareti yapılan kötü kokulu sos, gitgide daha fazla rağbet görmeye başladı. Barselona'da, katedral yakınlarında yapılan kazılar orta çaplı bir imparatorluk kentinin binaları arasında hatırı sayılır büyüklükte bir *garum* imalathanesini ortaya çıkarmıştır.[36] Roma'dan 1000 millik mesafedeki İskenderiye'ye ulaşmak, iyi bir arka rüzgârıyla yaklaşık 10 gün sürüyordu; gelgelelim, denizciler en iyi ihtimalle üç hafta kadar sürmesini umsa

33 Rickman, *Corn Supply*, s. 16, 121.

34 *Age.*, s. 6-7; ayrıca P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire: A Social and Political Study*, Cambridge, 2005; P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988.

35 Rickman, *Corn Supply*, s. 16.

36 Museu de la Ciutat de Barcelona, Roma seksiyonu.

bile, kötü havalarda, dönüş yolculuğu bunun altı katı zaman alabiliyordu. Kasım ortasından mart başına kadar seyrüseferler neredeyse duruyor ve eylül ortasından kasım başına ve mart ayından mayıs sonuna değin çok tehlikeli kabul ediliyordu. Bu "kapalı mevsim"e belirli bir ölçüye kadar bütün ortaçağ boyunca da riayet edildi.[37]

Yolunda gitmeyen bir kış yolculuğunun canlı bir anlatısını, *Resullerin İşleri*'nde Tarsuslu Paulus verir. Romalıların esiri olan Paulus, Anadolu'nun güney kıyısındaki Myra'dan [Demre] İtalya'ya yola çıkan bir İskenderiye tahıl gemisinin güvertesine bindirildi; fakat denize açılma mevsimini epeyce geçirmişlerdi ve gemi ters rüzgârlar yüzünden çok gecikti; Girit açıklarına geldiklerinde deniz alabildiğine tehlikeli hale gelmişti. Kaptan, kışı Girit'te geçirmek yerine fırtınalı denizlerde yola devam edecek kadar gözü karaydı ve gemisini korkunç geçen iki haftalık bir maceraya attı. Mürettebat "gemiyi hafifletti ve buğdayı denize attı." Denizciler Malta adasına dümen kırıp gemiyi kıyıya yanaştırmayı başardılarsa da gemiyi parçalanmaktan kurtaramadılar. Paulus, adada yaşayan "barbarlar"ın yolculara iyi davrandıklarını söyler; kimse ölmemiş ama Paulus ve diğer herkes üç ay boyunca Malta'da mahsur kalmıştı. Malta geleneği, Paulus'un bu süreyi adalıları Hıristiyanlığa çağırmakta kullandığını kabul eder, ancak Paulus Maltalılar'dan sanki fazlasıyla safdil, ilkel insanlarmış gibi söz eder; valinin hasta babasını iyi etmiş ve yerlilerce tanrı yerine konmuştu. Hava koşulları düzelir düzelmez, orada kışlamakta olan İskenderiye'den başka bir gemi herkesi aldı; derken, Syrakusa, İtalya'nın güney ucundaki Reggio'ya ve ilk tahıl gemisinin gitmesi gereken Reggio'dan bir günlük mesafede bulunan Napoli Körfezi'ndeki Puteoli'ye ulaşmayı başardı; buradan da (Hıristiyan geleneğine göre, boynunun vurulacağı) Roma'ya gitti.[38]

Roma yönetiminin ortaçağ Venedik Cumhuriyeti'nin filolarına benzer bir devlet ticaret filosu kurmaması şaşırtıcıdır; Roma'ya tahıl taşıyan tüccarların çoğu, hatta imparatorun Mısır'daki ve başka yerlerdeki şahsi mülklerinden tahıl getirenler bile özel müteşebbislerdi.[39] İS 200 civarında tahıl gemilerinin 340 ilâ 400 tonluk kapasitesi olması, onların 50.000 *modii* (bir ton yaklaşık 150 *modii*) taşımasına olanak veriyordu; birkaç gemi 1.000 tona ulaşıyordu, ama aynı zamanda, gördüğümüz üzere, bu suları aşan daha küçük tekneler pek çoktu. Roma muhtemelen yılda 40.000 ölçeğe ihtiyaç duyuyordu, dolayısıyla ortalama boyuttaki 800 gemi yükünün bahar ve güz arasında Roma'ya gelmesi gerekiyordu. İS 1. yüzyılda Josephus, Afrika'nın yılın sekiz ayı, Mısır'ın da dört ayı yetecek kadar tahıl sağ-

37 Rickman, *Corn Supply*, s. 15, 128.

38 Resullerin İşleri, 27 ve 28.

39 Rickman, *Corn Supply*, s. 17, 65.

ladığını ileri sürmüştü.[40] Tüm bunlar, 200 bin erkek yurttaşa bedava tahıl dağıtımı için gereken 12 milyon *modii*'den fazlaydı.[41] Kuzey Afrika'nın orta kesimi, Roma'ya İkinci Pön Savaşı'ndan beri tahıl tedariki yapmaktaydı ve İtalya'ya kısa, hızlı yolculuk İskenderiye'den yapılacak uzun nakliyattan çok daha güvenliydi.[42]

Çok sayıda tüccar, tahıl ihraç eden Kuzey Afrika kıyılarından, bugün Piazzale de le Corporazioni olarak bilinen portiko civarında toplandıkları Ostia'ya gidiyordu.[43] Kuraklık ve erozyon, kurak yazları izleyen kış yağmurlarının ideal döngüsünden yararlanan Afrika topraklarını henüz yıkıma uğratmamıştı.[44] Oradaki mükemmel fırsatları imparator bizzat görüyordu: En büyük altı toprak sahibinin mülklerine el koyan Neron, Yaşlı Plinius tarafından Afrika eyaletinin yarısının sahibi olmasıyla övüldü.[45] Aslında Roma hâkimiyeti altında Tunus, başta Kartaca olmak üzere kendi kentlerinin ihtiyacını karşılayan müreffeh bir ülkeden, başta Roma ve İtalya olmak üzere Orta Akdeniz'in çok daha geniş bölgelerini besleyen bir ülkeye dönüştü. Yalnız Roma hâkimiyeti altındaki topraklar değil, özerk Moritanya hükümdarlarının toprakları da bu ağın içine çekilirken, Roma'ya diğer mallar da Afrika'dan geliyordu: Zengin Romalıların sofraları için incir (Yaşlı Cato, bunların üç gün içinde ulaştığını ileri sürüyordu), yermantarı, nar; Roma amfitiyatroları için aslan ve leoparlar.[46] İS 2. yüzyıldan itibaren imparatorlar, İtalyan üretimi düştüğü ve imparatorluğun geri kalanı şöyle dursun, İtalyan nüfusu için bile yetersiz olduğu için Afrikalı köylülerini, kullanılmayan toprakları işgal etmeye teşvik ettiler. Hadrianus'un Kuzey Afrika'daki yetkilileri şöyle yazıyordu: "Caesarımız, insan ihtiyaçlarını dur durak bilmeden koruyan yorulmak bilmez çabasıyla, zeytin ve üzümün yanı sıra tahıl yetiştirmeye de uygun toprakların ekilip biçilmesini emretmiştir."[47] Kış yağışlarını tutmak ve dağıtmak üzere sulama ve setleme uygulandı ve ancak 11. yüzyılda Arap akınlarının ardından dağılacak kalıcı bir sistem kuruldu; karma bir tarım ekonomisinin yanı sıra, denizaşırı ihraç edilen –Afrika kırmızı çizgili çömleklerinden oluşan– çömlekçilik sanayisi gelişti; tüm bunlar geç Ro-

40 Josephus, *Jewish War*, 2:383-5; Rickman, *Corns Supply*, s. 68, 232.

41 Rickman, *Corn Supply*, s. 61, 123.

42 *Age.*, s. 108-112; S. Raven, *Rome in Africa*, 2. basım, Harlow, 1984, s. 84-105. Diğer kaynaklar Sicilya'yı dahil ediyordu: Rickman, *Corn Supply*, s. 104-106; Sardinya: Rickman, *Corn Supply*, s. 106-107.

43 Rickman, *Corn Supply*, s. 67, 69.

44 Raven, *Rome in Africa*, s. 94.

45 Pliny the Elder, *Natural History*, 18:35; Rickman, *Corn Supply*, s. 111.

46 Raven, *Rome in Africa*, s. 86, 93.

47 *Age.*, s. 95.

ma İmparatorluğu'nda ticaret kalıplarına ilişkin önemli kanıtlar sunar.[48] Dolayısıyla Afrika tarımının yoğun ve ticari hale getirilmesi Roma girişimlerinin bir sonucuydu. Artık Akdeniz, Roma kudretinin ve nüfuzunun denizin dört bucağına yayılmasıyla, tamamen bütünleşmiş bir mübadele bölgesi haline gelmişti.

İmparatorluk hazinesi açısından bakıldığında, Mısır tahılının Afrika'nınkine göre bazı üstünlükleri vardı. Bu tahıl sadece Roma'ya yönelmiyordu, zira Mısır Doğu Akdeniz ve Ege'nin geniş bölgelerine ürün arzını hâlâ sürdürüyordu. İskenderiye, yıllık Nil taşkınlarının garanti altına aldığı son derece güvenilir bir kaynak olarak görünürken, günümüz Fas, Cezayir, Tunus ve Libya'sının tahıl arzları dalgalanıyordu ve çok sayıda merkezden elde edilmesi gerekiyordu.[49] En önemlisi, Roma İmparatorluğu'nun tahıl tedarikinin, kıtlığın zaman zaman Sicilya gibi bereketli toprakları bile vurduğu bir çağda kırılgan tek bir kaynağa dayanmamasıydı; Korkutucu kıtlık dönemleri, nadiren de olsa Mısır'da bile yaşanıyordu.[50] Akdeniz'in tamamının arzına erişilince bu kıtlıklar önemsiz bir kaygıya dönüştü. İS 64-66'da, istisnai ölçüde zarif bazı bronz sikkelerin üzerinde (beğenilerin kendinden menkul efendisi olan bu imparatordan beklenebileceği gibi) Neron, dosdoğru tahıl arzına gönderme yapmıştı. Bereket tanrıçası buğday başaklarını tutar ve başka bir figüre, elinde bereket boynuzu tutan Annona'ya ("Hasat") bakar; ortada bir tahıl ölçeğinin yerleştirildiği bir sunak, fonda ise bir tahıl gemisinin kıç tarafı görülür.[51]

4

İtalya'ya tahıl, zeytinyağı ve şarap getirildiğinde, bir şekilde, denizden 16 km içerideki konumu, kentin elverişsiz rıhtımları yüzünden Tiber Irmağı'nın zikzaklı rotası gibi tehlike arz eden Roma'ya nakledilmeleri gerekiyordu. Augustus çağının çözümü, tahılı ilkin Napoli Körfezi'ne getirmekti; burada, günümüzde Napoli'nin banliyösü Pozzuoli olan Puteoli'de büyük, korunaklı bir liman bulunuyordu. Buradan daha küçük teknelere yüklenerek, Campania ve Latium kıyısından yukarıya, Tiber'e doğru taşınıyordu, zira Etruria'daki Cosa ile Latium ve Campania sınırındaki Gaeta arasında uygun limanlar yoktu. Bundan dolayı, Neron (ö. İS 68) Ostia'yı Napoli Körfezi'ne, iki *quinquireme*'nin birbirini geçebileceği genişlikte bağlayarak, İtalyan kıyısındaki külfetli ve bazen de tehlikeli yolculuğu

48 *Age.*, 95, 100, 102.

49 Rickman, *Corn Supply*, s. 69-70 ve Ek. 4, s. 231, 235.

50 *Age.*, s. 115 (İS 99)

51 *Age.*, s. 76,77, ve Ek 11, s. 256-267.

önleyecek büyük bir kanal inşa ettirmeyi planladı. Bu muazzam proje tavsayınca, Tiber'in ağzındaki limanların, başta da yaygın kalıntıları Afrika, Galya ve Doğu'yla olan ilişkilerine, ezcümle kendinden daha fazlasına tanıklık eden Ostia'nın genişletilmesine hız verildi:

Puteoli, tahıl filolarının gelişini önceden haber alıyordu:

> Bugün hiçbir uyarı olmaksızın İskenderiyeli *tabellariae* ortaya çıkıverdi. Bunlar, her zaman filonun yolda olduğu haberini vermek üzere önden gönderilen gemilerdir. Bu, Campanialılar için son derece hoş bir sürpriz oldu; Puteoli'nin tüm halkı rıhtıma gidip İskenderiye gemilerini teçhizatlarına göre tanımlamaya çalışıyor.[52]

Bunun yapılmasının nedeni, İskenderiye tahıl donanmasına özel bir tip yelken tahsis edilmesi ve "tüm gemilerin bunları direklerinin en tepesine çekmeleri"ydi. İmparator Gaius Caligula (ö. İS 41) Puteoli'de üslenen İskenderiye donanmasından gurur duyuyordu ve Yahudi prensi Herodes Agrippa'yı, Puteoli'den gemiye binmesi konusunda uyararak Brindisi, Yunanistan ve Suriye güzergâhından Yahuda'ya* dönmeye teşvik etti; İskenderiye kaptanları gemilerini savaş arabaları gibi kullanmalarıyla nam salmışlardı. Herodes Agrippa Puteoli'den ayrılmasından sonra birkaç gün içinde Mısır'a varmıştı.[53] Puteoli, volkanik topraktan yapılan ve İtalya'nın her yerinde beton yapımında kullanılan çimentosuyla ünlendi. En önemlisi, bu çimento daha da büyük gemilerin barınmasında kullanılan mendirek ve iskelelerin yapımında kullanılıyordu.[54] Mısır'ın Roma'nın eline düştüğü esnada, Puteoli halihazırda Yunan mermeri veya Mısır papirüsü ve camı gibi lüks malların gittiği bir ticaret merkeziydi. Puteolili tüccarlar, Güney İtalya tüccarlarından oluşan canlı bir topluluğunun bulunduğu Delos'ta faaldi. Delos bağlantısı, Puteoli üzerinden İtalya'ya birçok köle sağlamaktaydı. Roma gibi Puteoli de son derece heterojen bir nüfus barındırıyordu; bu nüfus Sur'dan Fenikeli tüccarların, Filistin'in ötesindeki çöl topraklarından Nebatilerin, Serapis kültürünü getiren Mısırlıların küçük tüccar kolonilerini içeriyordu.[55] Fenikeliler bir zamanlar Puteoli'de büyük bir güçtü, ne var ki, İS 174'e gelindiğinde zor günler geçirmekteydiler ve Sur'daki kent yöneticilerine mektup yazarak, dediklerine göre, diğer uluslarınkinden daha fazla olan büroları ve depoları için ödemek zorunda oldukları yüksek kiraların karşılanması için yardım istediler:

---

52 Seneca, *Letters*, 77:1-3, aktaran: D. Jones, *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Stroud, 2006, s. 26.

* İbranice *Yeudah*. Filistin'in ilkçağdaki geleneksel üçlü kısmında en güneyde kalan bölümü (ed.n.)

53 Jones, *Bankers of Puteoli*, s. 28.

54 *Age.*, s. 23-24; ve Strabo, *Geography*, 5:4.6.

55 Jones, *Bankers of Puteoli*, s. 33.

> Eski günlerde Puteoli'de yaşayan Surlular kentin bakımından sorumluydular; sayıları çok, servetleri yüksekti. Fakat şimdi sayımız çok azaldı ve burada tapınakları olan kendi tanrılarımıza yapılan sunular ve tapım için karşılamak zorunda olduğumuz harcamalar yüzünden, istasyonumuzun kirasını ödemek için gereken yıllık 100 bin *dinarii* tutarındaki kaynaklara sahip değiliz. [56]

Bundan başka bir tapınak da "İskenderiye, Asya ve Suriye'de ticaret yapan" tüccarlar tarafından Jüpiter, Iuno ve Minerva adına yaptırıldı.[57] Zarif kamusal binalar, kentin en varlıklı aileleri tarafından inşa ettirildi. Puteoli, muhtemelen Neron'un sarayındakilerden Petronius'un müstehcen romanı *Satyricon*'un geçtiği, ismi verilmemiş Campania kentiydi. Ana karakterlerden biri olan Trimalchio, servetini denizden kazanmış ve kaybetmiş ("Neptün tek bir günde 30 milyon *sesterces*'i yalayıp yuttu"), sonra tekrar sıfırdan başlayan ve artık birçok milyon *sesterces*'lik varlıklarıyla emekli olmuş bir azatlı köledir.[58]

Kurgusal Trimalchio karakteri kadar başarılı olanları gerçekten var olsa da olmasa da, azatlıların limanın iş yaşamında önemli bir rol oynadığı açıktır. Pompeii'de keşfedilen dikkat çekici bir dizi balmumu tablet, Puteoli bankerleri Sulpucii'lerin mali işlerine tanıklık eder. Çoğu İS 35-İS 55 arasına tarihlenen 127 belge bugüne ulaşmıştır.[59] Belgelerden biri, Küçük Asya'daki Caria'dan özgür doğmuş bir Yunan olan Menelaos'tan, tüccar Publius Attius Severus'un vekili köle Primus'un aldığı bin *denarii* borçtur. Severus'un ismi, ayrıca tümüyle farklı bir yerde de ortaya çıkar: İberya Yarımadası'ndan Roma'ya ihraç edilen balık sosu içeren amforaların üzerine damgalanmış olarak. Menelaos'un kendi nakliye gemisi vardı ve bu borcun, Puteoli'den Roma'ya gönderilen bir *garum* sevkıyatının avans ödemesi olduğu sanılmaktadır.[60] Tüm bunlar, Puteoli'nin, daha geniş bir Akdeniz dünyasına –İspanyol balık sosundan servet kazanmış varlıklı bir Romalı tüccarla ilişkileri olan bir Yunan tekne reisinin evine– nasıl eklemlendiğine ilişkin fikir verir. Severus'un güvenilir vekili olarak Roma'daki evinden uzakta faaliyet gösteren bir kölenin varlığı hiç de olağanüstü bir durum değildi. Atina'nın en yüksek dönemlerinde Yunan bankerler Puteoli'de benimsenmiş bankacılık tekniklerinden bazılarına aşinaydılar. Yeni olan husus, bu tür faaliyetlerin artık İspanya'nın *garum* imalathanelerinden Mısır'a varıncaya dek tüm Akdeniz'i kuşatmasıydı. Kredi yalnız yüksek tutardaki nakit avanslardan veya mallardan oluşmuyordu: "Kredi"

---

56 Aktaran, R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, s. 60.

57 Jones, *Bankers of Puteoli*, s. 34.

58 Petronius, *Satyricon*, 76; Jones, *Bankers of Puteoli*, s. 43.

59 Jones, *Bankers of Puteoli*, s. 11.

60 *Age.*, s. 102-117.

sözcüğü (Latincede "inanır" anlamına gelen) bir tür güven duygusunu anlatır. İşbirliği ve güven, Roma barışı çağında daha kolay ve daha etkiliydi.

Puteoli'nin asıl zenginliği tahıldan geliyordu; bu dönemde Puteoli'den yılda 100 bin ton tahıl geçtiği tahmin edilmektedir.[61] Tahılla uğraşmak kölelere ve ücretli işçilere bir sürü iş getiriyordu: İster çuvallara ister kaplara doldurulmuş olsun tahılın vardığı İtalyan limanında boşaltılması ve Roma'ya giden daha küçük gemilere veya mavnalara yeniden yüklenmesi gerekiyordu. Kalite kontrolü ve elbette vergilendirilmek üzere kontrol ediliyordu. Ya limanlarda veya bizzat Roma'da depolanması gerekiyordu ve zararlı küfler, böcekler ve farelerden korunması, bunun için de havalandırılması ve doğru sıcaklıkta muhafaza edilmesi gerektiğinden, tahılın depolanması basit bir iş değildir.[62] Tahıl tüccarlarının, bazıları devasa boyutlarda olan depolarda odalar kiralaması gerekiyordu: Roma'daki Horrea Galbana'nın zemin katında 140'ı aşkın odası varken, Ostia kıyısındaki Grandi Horrea'da da zemin katta 60 oda bulunuyordu.[63] Puteoli'nin konumu, Hindistan ticaretinin İskenderiye'den geçen ürünleri gibi, Doğu'nun lüks mallarına yönelik pazar arayışında olanlar için de iyiydi, zira Senato mensubu aristokratların Baiae, Herculaneum ve Stabiae gibi sayfiyelerine erişimi vardı; hâlâ canlı bir merkez olan Napoli'ye ve Napoli'nin Pompeii gibi uydu kentlerine yakındı.

Tiber'in ağzındaki Ostia, tedricen öncülüğü ele geçirerek, Roma'ya gidecek malları taşıyan gemilerin ulaşım limanı olarak Puteoli'nin yerini aldı. Kökenleri, Roma ve Veii'nin Tiber'in ağzındaki tuzlaların denetimi için çekiştiği İÖ 5. yüzyıl kadar geriye giderse de, Ostia uzun bir zaman boyunca haliçteki bir demirleme yerinden ibaret kaldı. Augustus ve Tiberius dönemlerinde imar programları olmasına karşın, Roma'ya yakın liman tesisleri kurmak için gerçek çaba ancak Cladius döneminde başladı ve İS 42'de Tiber'in 3 km kadar kuzeyinde, sadece Portus ismiyle tanınan yeni bir limanın inşasına başlandı. Amaç Puteoli'yi baltalamak değil, Roma'nın tahılına güvenli erişimi sağlamaktı. Ne yazık ki, Claudius'un mendireklerinin ve iskelelerinin elverişsiz olduğu ortaya çıktı: İS 62'de limandaki 200 gemi ani bir fırtınayla hasar gördü., İmparator Traianus Ostia'nın Portus'unu, Claudius'un limanı içinde daha güvenli ve muhteşem bir altıgen limanla bir asır içinde genişletti. Ardılı Hadrianus döneminde, depolar ve dükkânlar içeren büyük tesisler yeniden inşa edildi. Ostia, birkaç katlı sağlam tuğladan yapılma apartman bloklarıyla doluydu; buranın ta 4. yüzyıla değin bir orta sınıf atmosferi vardı ve rıhtıma adım

61 *Age.*, Ek 9, s. 255.

62 Rickman, *Corn Supply*, s. 21-24, 134-143; G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.

63 Rickman, *Corn Supply*, s. 23; Rickman, *Roman Granaries*, s. 97-104.

atan daha yoksul göçmenlerin birçoğu buraya değil, Roma'nın içindeki kiralık apartmanlara yerleşiyorlardı.[64]

5

Octavianus'un iktidara gelmesinden sonra Akdeniz'in tüm kıyıları ve tüm adaları ya Roma egemenliğine ya da onun nüfuz alanına girdi: Aslına bakılırsa, Akdeniz tam bir *mare nostrum* olmuştu.[65] Roma'nın zaferi, Akdeniz'in dört bir köşesinde iki yüzyılı aşkın bir dönem süren kayda değer bir barış dönemi getirdi. Korsanlık faaliyetlerinde ara sıra kuşkusuz patlama oldu; sözgelimi, Roma denetiminin zayıf olduğu bir bölge olan Kuzey Afrika'nın uzak batısında Moritanyalıların faaliyetleri bunlardan biriydi: İS 171-172'de Mağribî korsanlar İspanya ve Afrika'ya baskınlar yaptılar ve imparator Marcus Aurelius Roma donanmasını bu tehditle baş etmek üzere genişletti. Fakat Roma donanmaları savaşa girdikleri zaman bunu, Germen akıncılarını uzak tutmak için Britanya ile Ren ve Tuna boyları gibi ücra yerlerde de büyük filolar bulunduğundan, genellikle Akdeniz'den çok uzaktayken yapıyorlardı. İstikrarsızlık, imparatorluğun tam yüreğinde olsa bile, bu Akdeniz barışını esas itibarıyla bozamıyordu. İS 68-69'da, Neron'un intiharının ardından gelen fırtınalı "Dört İmparator Yılı"nda bile İmparator Otho, rakibi ve nihai ardılı Vitellius'un yarattığı tehdidi önlemek için donanmaya binlerce denizci aldı. Otho, Ravenna'da ve Puteoli'ye çok yakın Misenum'da üslenmiş iki İtalyan donanmasının desteğine güveniyordu. 69'daki nihai zaferde deniz gücünü Vespasianus da kullandı, ama farklı bir şekilde: İlk önce Mısır'daki iktidar merkezinden Roma'ya tahıl seyrüseferini engelledi ve ardından, Roma'ya yaklaşırken Roma halkına gıda tedarikini serbest bırakmak yoluyla cömertlik göstererek Vitellius'un iktidarını ölümcül şekilde baltaladı.[66] Daha sonra, orduların bölgesel isyanları bastırmak üzere (örneğin) Afrika'ya sevk edilmesi gerektiğinde donanmalar imparatorluğa hizmet etti. Traianus, 115-116'da yaygın bir Yahudi isyanını bastırmak üzere Kyrenaika, Mısır ve Suriye'ye filolar gönderdi.[67] Denizcilerden zaman zaman, gidecekleri yere ulaştıklarında karada savaşmaları da bekleniyordu, ama Pön Savaşları'na benzer büyük deniz savaşları artık sadece edebiyat malzemesiydi, denizcilerin tecrübe etmeyi bekleyebileceği bir şey değil.

---

64 Meiggs, *Roman Ostia*, s. 16-17, 41-45, 57-59, 74, 77.

65 M. Reddé, *Mare Nostrum: Les infrastructure, Le Dispositif et L'Histoire de la Marine Militaire Sous L'Empire Romain*, Roma, 1986.

66 Tacitus, *Histories*, 3:8; Starr, *Roman İmperial Navy*, s. 181, 183, 185, 189; Rickman, *Corn Supply*, s. 67.

67 Starr, *Roman İmperial Navy*, s. 188.

Roma donanmasının Yunan donanmalarından veya durdurulamaz, acımasız Roma ordularından daha az dikkat çekmiş olması şaşırtıcı değildir. Burada genel kanı, *Pax Romana* çağında donanmanın pek fazla faaliyet göstermemiş olduğu şeklindedir. Donanma hizmeti ordu hizmeti kadar muteber değildi. 2. yüzyılda bir lejyoner asker kendi isteği üzerine donanmaya transfer edildi; bu asker, kabul edilemez davranışı nedeniyle cezalandırılmıştı.[68] Gene de, donanma hizmetini gurur kaynağı olarak gören birçokları da vardı. İS 2. yüzyıl başına ait bir Mısır papirüsü, Sempronius diye bir kişinin, birilerinin donanmaya girmeyi planlayan oğlu Gaius'un aklını çelip kararından vazgeçirdiğini öğrenince duyduğu üzüntüyü kaydeder: "Ya aklını başına toplarsın ya da artık benim oğlum olmazsın... Adamakıllı bir hizmete girsen iyi olacak."[69] Fakat donanmaya girmenin önemli toplumsal sonuçları vardı. Akdeniz'deki denizciler, (Tuna boyundaki) Pannonia gibi iç bölgelerdeki de dahil, Roma'nın her yerinden geliyorlardı; birçoğunun Yunan olması şaşırtıcı değildir; ayrıca donanmada yalnız Mısır'a yerleşen Yunanlardan değil yerli Mısırlılardan da olmak üzere, çok sayıda Mısırlı da yer alıyordu. Bu insanlar beraberlerinde kendi tanrılarını getirdiler ve Serapis, Mısır kökenli olsun ya da olmasın, Roma donanmasındaki denizciler tarafından yaygın bir şekilde tapılan bir tanrı oldu: "Serapis denizde büyüktür ve gerek tüccarlara gerek savaş gemilerine o kılavuzluk eder."[70] Tanrıların böyle bir karışımı Roma dünyasının tamamında geçerliydi. Fakat aynı zamanda diğer yönde baskılar da vardı. Latincenin genel geçer dil olduğu bir ortamda donanmaya giren askerler, Latince isimler alarak kendilerini Latinleştirmek ve Romalılaştırmak için uğraşıyorlardı:

> Apion, babası ve efendisi Epimakhos'a selam eder. Sağlığınız ve esenliğiniz için dua etmeden evvel, kız kardeşime ve onun kızına ve erkek kardeşime selam ederim. Denizde tehlikede olduğum sırada beni derhal kurtaran Tanrı Serapis'e şükranlarımı sunarım... Size Eukremon'un yaptığı küçük bir resmimi gönderiyorum. İsmim artık Antonius Maximus'tur.[71]

Birkaç yıl sonra evlenmiş ve ikisi Latin, biri de Yunan isimli üç çocuk babası olmuştu; "Antonius Maximus" artık Serapis'le daha az ilgileniyordu, zira artık kız kardeşinin esenliği için "buradaki tanrıların" önünde dua eder olmuştu. [72]

---

68 *Age.*, s. 67.

69 Aktaran, *age.*, s. 78.

70 Aelius Aristides, aktaran: *age.*, s. 87.

71 Oxyrhynchus papirüsü, aktaran: *age.*, s. 79.

72 *Age.*, s. 84-85.

Roma donanmasının itibarı daha düşüktü, zira bir savaş gücünden çok bir kolluk kuvvetiydi. Ticari taşımacılığa eşlik etmek üzere her ne kadar konvoylar gönderilmese de –ticari taşımacılık kısmen özel teşebbüs olduğu kısmen de nadiren ihtiyaç duyulduğu için– mevcudiyeti, sivil deniz güzergâhlarının güvenliğini sağlıyordu. Güvenliği sağlamak için Napoli yakınındaki Misenum'da, Ravenna'da ve Provenca'daki Forum Julii (Fréjus) gibi bir dizi kıyı istasyonundaki donanmanın varlığı bile yetiyordu. İÖ 29'da resmi adıyla *Colonia Iulia Concordia Carthago* olarak yeniden inşa edilen Kartaca, (İskenderiye'yi bir kenara iterek) Kuzey Afrika'daki başlıca Roma kenti haline gelmesine karşın, donanma tarafından kullanılmadı.[73] Gelgelelim, batıda uzakça mesafedeki Caesarea'da (Cherchel) bir Roma donanması vardı, zira onun ötesinde ara sıra sorun çıkaran Moritanya bölgesi uzanıyordu.[74] Bu, *Pax Romana*'nın Akdeniz için taşıdığı anlamdır: Bu, Tacitus'un Kuzey Avrupa'daki Roma orduları için alaycı bir dille "yakıp yıkıyorlar, adına da barış diyorlar" dediği gibi, muzafferlerin barışını dayatmak amacıyla düşmanları sindirmenin etkin bir yöntemi olmaktan uzak, zararsız bir varlıktı. En azından 3. yüzyıl ortasında, donanmayı iyi durumda tutma ihtiyacı konusunda yeterli bilinç vardı. Gemiler, geç dönem klasik dünyanın geleneksel *quadrireme* ve *quinquireme*'leriydi; Bizans dönemine değin gemi tasarımında önemli yeniliklere ilişkin hiçbir kanıt yoktur, dolayısıyla donanmalar, genellikle suyun ancak 4 m üstündeki alçak küpeşteler gibi, teknelerin geleneksel sorunlarıyla yüz yüzeydi: bu gemiler dalgalı denizlerde seyretmek veya kışın yelken açmak için yetersizdi.[75] Donanma aynı zamanda imparatorluğun dört bir yanındaki memurlarını taşımakta da kullanıyordu, ama (ortaçağ gemilerinin tersine) bu kürekli gemiler, kısmen tasarımları kısmen de imparatorun bir tüccar olmayı istememesi yüzünden, ticaret gemisi olarak da kullanılamıyordu.

Misenum ve Ravenna'yı başlıca kumanda merkezleri olarak kurma fikri Augustus'a kadar geriye gider.[76] Minenum Batı Akdeniz'deki operasyonların kontrol merkeziydi ama görev alanı doğuda çok daha uzaklara da yayılıyordu. Mısır'dan tahıl sevkıyatı hemen kapı komşusu Puteoli'ye vardığı için, Misenum bu deniz güzergâhında olup bitenlere de göz kulak oluyordu. Misenum'un gerisinde, iç kesimdeki bir göl, kazılarak kıyıya bağlandı, böylece donanma güvenli bir iç liman kazanmış oldu; limanın civarında varlıklı Romalıların villaları sıralanıyordu; Tiberius son gün-

73 Reddé, *Mare Nostrum*, s. 402.

74 Raven, *Rome in Africa*, s. 75-76; Reddé, *Mare Nostrum*, s. 244-248.

75 Reddé, *Mare Nostrum*, s. 139, 607, ve daha genel olarak, s. 11-141.

76 Tacitus, *Annals*, 4:5; Suetonius, *Lives of Caesars*, "Augustus", 49; Reddé, *Mare Nostrum*, s. 472.

lerinin bir kısmını burada geçirdi.[77] Öte yandan, daima korsanlar ve eşkıyalar için bir barınak olmuş Dalmaçya kıyısına göz kulak olmak üzere Ravenna'dan filolar gönderiliyordu; bunların yetki alanına Ege de dahildi. Ravenna (günümüz kıyı şeridi antik kıyıdan birkaç mil ötededir) lagünlerle çevriliydi ve bir liman için elverişli değildi, bu yüzden limanı, 3 km ötede, Classis yani "Filo" anlamına gelen bir yerde inşa edildi; bir kanal Classis'i Ravenna'ya bağlıyordu. Bu liman 6. yüzyıla ait Ravenna mozaiklerinde resmedilir, zira önemini uzun süre korumuştur; Classis'in şanlı günlerinden geriye tek kalan, Classe'de yine 6. yüzyıla ait mozaik kaplı Sant'Apollinare Kilisesi'dir.[78] Romalıların, en başta Tiren Denizi'ndeki komuta yerleriyle, Kuzey Adriyatik'ten Akdeniz'e göz kulak olma yeteneği son derece etkileyicidir.

2. yüzyıldan bir tüccarın, Akdeniz'in birliğini hiçbir şeyin sarsamayacağını düşünmesi çok muhtemeldir. Bu Roma'nın hâkimiyetinde siyasal bir birlikti; tüccarların Akdeniz'i hiçbir tedirginlik duymaksızın aşabilmelerini sağlayan ekonomik bir birlikti; ister Yunanca ister Latince ifade edilsin, Helenistik kültürün egemenliğinde kültürel bir birlikti; hatta Yahudi veya Hıristiyan olmayan Akdeniz halklarının tanrılarını birbirleriyle paylaştıklarını da düşünürsek, pek çok yönden dinsel bir birlikti veya çeşitlilik içinde bir birlikti. *Mare nostrum*'u tek bir ülkenin yönetmesi hareket özgürlüğü sağladı ve Akdeniz'de ne öncesinde ne sonrasında eşi hiç görülmeyen bir kültürel karışımla sonuçlandı.

77 Reddé, *Mare Nostrum*, s. 186-197; Starr, *Roman Imperial Navy*, s. 13-21.

78 Reddé, *Mare Nostrum*, s. 177-186; Starr, *Roman Imperial Navy*, s. 21-4.

IX

ESKİ VE YENİ İNANÇLAR, İS 1-450

1

Roma dünyasının tüm diğer liman kentlerindeki gibi, Ostia'nın nüfusu da son derece karmaydı. 1961'de Roma'yı, dünyaya açılan yeni kapısı olan Fiumicino Havaalanı'na bağlayan bir yol inşa edildiği sırada, Ostia'nın dış mahallelerinde sıra dışı bir keşif yapıldı: Avrupa'da bugüne ulaşmış en eski sinagog binası olan Ostia sinagogu. En eski kesimi İS 1. yüzyıla aittir ancak bina 4. yüzyılda onarıldı veya kısmen yeniden inşa edildi. Bu bina en azından 300 yıl boyunca Yahudi ayinleri için kesintisiz kullanıldı. 2. yüzyıla ait bir kitabe, Yasa'nın yazıldığı parşömen tomarlarının konması için Mindis Faustos diye birinin hesabına Sandık yapılmasını kutlar; kitabe birkaç Latince sözcük dışında esasen Yunanca yazılmıştır, zira Roma Yahudileri, Doğu'yla olan bağlantıları nedeniyle gündelik dil olarak Yunancayı kullanmayı sürdürüyorlardı. Bina ve müştemilatının 856 metrekarelik bir alanı vardır ve her şey, bunun yüzlerce Yahudinin mensup olduğu müreffeh bir cemaatin büyük sinagogu olduğunu düşündürür. Bir sinagogdan fazlası olan kompleks, 4. yüzyıla gelindiğinde herhalde Hamursuz Bayramı için mayasız ekmek (hamursuz) pişirmekte kullanılan bir fırın ile bir ayin hamamı içeriyordu. Muhtemelen öğretim ve Yahudi

konseyinin ve hahamlık mahkemesinin toplantıları için kullanılan yan odalar bulunuyordu. Oymalı bir sütun baştabanı, vaktiyle Tapınak'ta olan Menora'yı, Yeni Yıl'da üflenen keçi boynuzundan yapılma boruyu (şofar) ve Yahudi Çardaklar Bayramı'nın (Sukkot) simgeleri olan ağaç kavunu (Etrog) ve süslenmiş hurma dalını (Lulav) betimliyordu.[1] Ostia'daki tek Doğulu kült Yahudilik de değildi. Kentin başka bir yerinde, tuğladan yapılmış küçük bir tapınak Sarapis tapınağı olarak tanımlanmıştır. Çevresinde, zemini Nil'den sahnelerin betimlendiği siyah-beyaz mozaiklerle kaplı bir avlu vardı. Kitabelerin birçoğu İsis kültüne gönderme yapar; Roma ordusunda çok sevilen Mithras'a adanmış birkaç tapınak vardı; Ostia'da da tapılan Ana Tanrıça Kybele'nin erkek bağlılarının çılgınca coştukları sırada kendilerini iğdiş ettikleri söyleniyordu.[2]

Ticaret güzergâhları boyunca taşınan antik inanç sistemleri Yahuda'dan veya Nil'den çıkıp İtalya'ya veya başka topraklara kök saldılar ve Doğu Akdeniz'in Helenistik kültürü ile temasları sonucu değişikliklere uğradılar. Kimi zaman Akdeniz boyunca yolculuk eden bireyler beraberlerinde eski bir inanç değil de yenisini taşıdılar. Tarsuslu Paulus'a Roma'ya giderken rastlamıştık ve aynı kentte Doğu'dan başka bir gezgine, dindaşı Simon Petrus'a kadar uzanan bir silsile gelişti. Suriye, Küçük Asya, Yunanistan ve İtalya'daki yolculuklarında Paulus, takipçilerinin Yahudi Mesih'i olarak alkışladığı bir adamın aslında Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olduğunu vaaz ediyordu. Akdeniz'de büyük bir din devriminin yavaş yavaş olgunlaşan tohumları ekilmişti.

2

Geç Roma döneminde Akdeniz'de baş gösteren iki bariz dönüşüm, Hıristiyanlığın Roma imparatorları tarafından resmi din olarak kabul edilmesi ve Germen istilâlarıydı. Hıristiyanlaşma, putperestlerden ve Yahudilerden yükselen şiddetli muhalefete rağmen ağır ağır gerçekleşti. Doğulu kültler Akdeniz sathına kolayca yayılmıştı yayılmasına, ama Romalıların da farkında olduğu gibi, ne Yahudilik ne de Hıristiyanlık putperest kültlerle boy ölçüşecek güçteydi. Yahudiler ve Hıristiyanlar, putperest tanrılarının varlığını bile düpedüz inkâr etmeleri anlamında "ateist" olarak görülüyorlardı. Tanrısallaştırılan imparatora adak sunmayı reddediyorlardı. Gene de, Doğu Akdeniz'de iktidar elde ettikçe Romalılar, Yahudilere bir istisna yapacak kadar özenliydiler; Yahudiler imparator onuruna kendi tanrılarına kurban sunmakta istekliydiler, bu da sadakatlerini garantilemenin

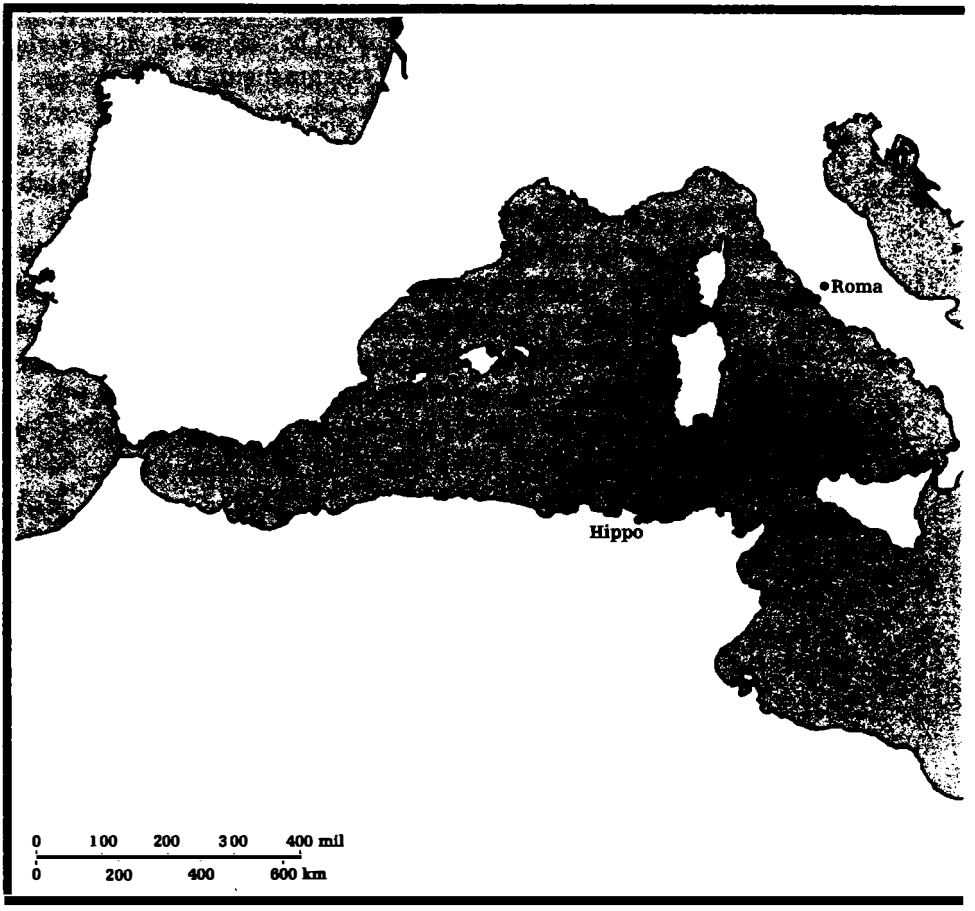
1 B. de Breffny, *The Synagogue*, Londra, 1978, s. 30-32, 37.

2 R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, s. 355-366, 368-376.

tuhaf bir yolu olarak kabul ediliyordu. Tüm diğer uyruklardan, tanrısallaştırılan imparatora gereken adağı sunmaları bekleniyordu; dolayısıyla, Hıristiyanların bunu reddetmeleri, onları yasanın dışına iterek, amfitiyatrolarda vahşice ölme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı. İsa'nın mesajını Yahudi cemaatinin ötesine yaymak için coşkuyla vaaz veren Aziz Paulus ve ardılları, Romalıların artık Yahudi halkının bir kolu olarak sınıflandıramayacağı kadar büyüyen bir Hıristiyan cemaati yaratmıştı. Üstelik Yahudi kurallarına da uymuyorlardı: Sünnet bedene değil, yüreğe yapılmalıydı; domuz etinden kaçınmayı, domuz gibi davranmaktan uzak durmak şeklinde yorumluyorlardı. Çektikleri zulüm olgusu bile Hıristiyanların kararlılığını sağlamlaştırıyordu. Romalılar tarafından idam edilenlere şehit olarak saygı göstermeleri, ölünün kemiklerinin kirli olduğu şeklindeki Yahudi anlayışını bir yana atmaları anlamına geliyordu; böylelikle şehidin kalıntılarıyla ilgili bir kült geliştirdiler. Bazı coşkuluların gözünde bu şehitlerin acısı bir yanılsamaydı, çünkü İsa'nın onları aslanların pençelerine karşı uyuşturduğuna inanıyorlardı; başkalarıysa, çekilen bu acı ve sefaletten, İsa'nın merhametini ve ebedi yaşamın ödülünü kazanmış olmalarının kanıtı olarak sevinç duyuyorlardı.[3]

Yahudilere dinlerine ibadet hakkı genel olarak tanınmış olsa da, Roma politikası tutarlı değildi. İmparator Tiberius, Roma'da Tapınak için para topladığını ileri süren dört sahtekâr tarafından işlenen bir dolandırıcılığın cezası olarak, 4 bin Roma Yahudisini geleneksel sürgün yeri olan Sardinya'ya zaten göndermişti. Dolandırılanlardan biri, Yahudiliğe yakınlık duyan (bu olağandışı değildi) bir senatörün karısıydı. Cladius, İskenderiye'deki Yahudilere, deli imparator Gaius Caligula döneminde yitirmiş oldukları yurttaşlık haklarını iade etmeye razı olmuştu, ancak diasporanın Yahudi cemaatlerinin ileri gelenlerine karşı muhalefette birleştiklerine dair bir kanıt yoktur; İskenderiye sokaklarında sorun çıktığında, bu sorun Yunanların Yahudilere karşı çok yumuşak olduğunu düşündükleri hükümet politikasıdan kaynaklanmıyor, Yahudiler ile Yunanlar arasındaki nefretin bir sonucu oluyordu. Gelgelelim, Filistin'de bulunan Yahudiler üzerindeki baskı, Yahudilerin Akdeniz'in dört bucağına zorunlu veya gönüllü dağılmasıyla sonuçlandı. Akdeniz tarihi açısından bakıldığında, Tapınak'ın İS 70'te Titus ve bizzat Yeruşalim'in (Kudüs) İS 131'de Hadrianus tarafından yıkılmasınınn önemi, "diaspora" sözcüğünde yatar. Yahudi tarihçi İosephus'un işaret ettiği gibi, 70'teki Yahudi isyanını ezdiklerinde Romalıların Yahudi Tapınak'ını yıkmaya niyetli oldukları doğru değildir; fakat, bir kez yıkılıp yağmalandıktan sonra, yeni imparator Vespasianus

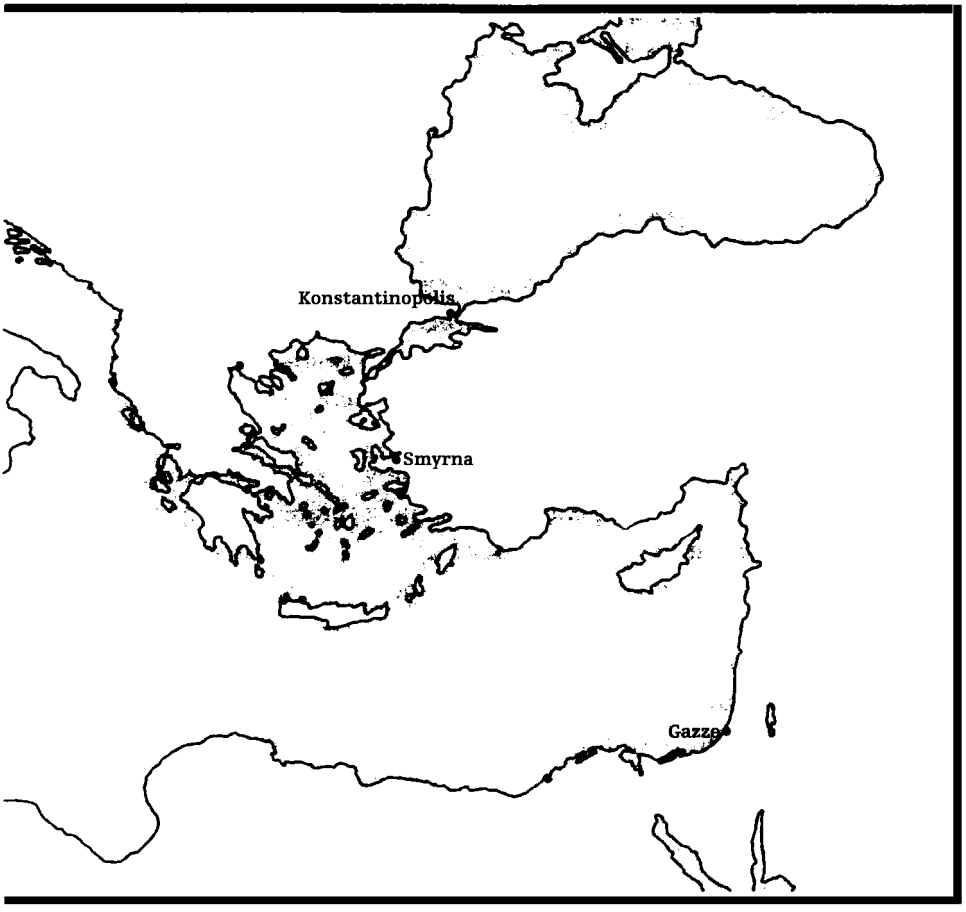
3 R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World From the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, Londra, 1986, s. 428, 438, 453.

ve oğlu Titus Tapınak hazinelerini geçit alaylarında kullanmalarının getirebileceği büyük şanın politik avantajını görmüşlerdi ve Titus, bu tören alayını bugün Roma Forum'unun güney ucunda hâlâ ayakta duran Titus Takı'nın iç tarafındaki ünlü rölyefe hakkettirdi.[4] Çok sayıda Yahudi köle İtalya'ya ve ötesine getirilmişti.

Alışılmadık olan, Roma'nın Kudüs'te Yahudi adak kültüne izin vermemesiydi. Tapınak'ın ele geçirilmesinin, bu muazzam ibadethanenin ve sütunlu avlularının tamamen yıkılmasına yol açmadığı anlaşılıyor (çevre duvarlarının büyük bölümü bugün bile ayaktadır). Geniş kapsamlı onarımlarla, kültün restorasyonu başlayabilirdi. İyi yürekli yaşlı imparator Nerva (ö. 98), Yahudileri Yahudi Savaşı'ndan sonra getirilen özel vergiden

4 M. Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, Londra, 2007, s. 26-28, 421, 440-443.

kurtarmaktan mutluydu ve kültün restorasyonu da çok uzakta değil gibi görünüyordu.[5] Ancak asker ardılı Traianus sert bir politika benimsedi ve hükümranlığının sonunda Suriye, Mısır ve Kyrenaika'daki [Kyrene] Yahudi isyanını (115-115) acımasızca bastırdı: Yahudiler Akdeniz'in her yerine dağıldığından, büyük ölçüde Filistin ve İskenderiye'yle sınırlı olan gerilimler daha da yayıldı. Aslına bakılırsa, Filistin bu isyanlar sırasında görece sakin kalmıştı. Ardılı Hadrianus uzlaşmadan uzak bir çözüm getirdi: Kudüs'ü, Capitolium kültünün Jüpiter'ine adanmış bir kent olarak, Aelia Capitolina adıyla yeniden kurdu; sünnetli erkeklerin kente girmesini yasakladı. Yahudilere ve İsrail tanrısına karşı geliştirdiği düşmanlık, diğer dinlere karşı Roma'nın oldum olası sergilediği saygıya tamamen zıttı. Bunu izleyen Filistin'deki isyan (132-136) çok şiddetli ama umutsuzdu;

5 *Age.*, s. 469-470; FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA yazılı sikkeler.

Kudüs'ün geri alınması ve hatta belki de kurban kültünün geri getirilmesini içeren kısa vadeli başarılar, Hadrianus'un ordularının elinden muazzam bir yenilgi ve 600 bin kadar Yahudi'nin can vermiş olabileceği dehşet verici katliamlarla sona erdi.[6] Bu olayların Akdeniz üzerinde bir kez daha daha yaygın bir etkisi oldu: Çok ama çok sayıda Yahudi, köleler veya kaçaklar olarak batıya doğru dağıldı; Yahudilerin bir asır sonra İspanya'da yaşamaya başladıkları kesin olarak biliniyor.[7] Kudüs'teki yenilginin etkileri sadece siyasal ve demografik değildi. Yahudiliğin karakteri, Ferisiler gibi mezheplerin Eski Tapınak din adamlarının yetkesine meydan okumasıyla geç Tapınak döneminde değişmeye başlamıştı bile. Tapınak'ın kaybı bu değişimlerin ivmesini artırdı; değişimlere Tapınak rahiplerinden ziyade, eğitimli laik kişiler olan hahamlar önderlik ediyordu; ve başlı başına bir yenilik olmayan sinagog, Yahudi öğretim ve ibadetinin odağı haline geldi.

Hıristiyanlara uygulanan zulüm de dalgalar halinde gelmişti. 1. yüzyılda Neron, kendisine Roma'nın bazı kesimlerini yaldızlı bir ihtişamla yeniden inşa etme fırsatını veren büyük yangın yüzünden Hıristiyanları suçlamıştı. 3. yüzyıl ortasında, imparatorlar topraklarının dört bucağındaki Hıristiyanlara karşı işkence ve zulümlerini yeniden başlattılar. İmparator Decius, Cosa'nın Toscana limanında *restitutor sacrorum* yani "kutsallıkların onarıcısı" olarak anılıyordu; bunun, Hıristiyanlara karşı başlattığı coşkulu zulme yapılan bir gönderme olduğu anlaşılıyor. Zulümden uzak durınanın bir yolu, görünüşte ödün vererek alenen Roma tanrılarına tapınırken, kapalı kapılar ardında kendi inancını korumaktı. Bu politikanın geçerliğine, hatta daha da önemlisi, kutsal yazıları Roma yetkililerine "teslim edenlerin" (*donaverunt*) rahip sıfatıyla konumlarının geçerliğine ilişkin anlaşmazlık, karşılıklı sert suçlamalara ve hizipçiliğe yol açtı: 4. yüzyılda Afrika'da faal olan Donatosçu Kilise*, tavizcilere karşı kendisini gerçek inancın öncüsü olarak görüyordu. Roma yetkililerinin yarattığı bu açmazdan çıkmanın bir başka yolu da, Hıristiyanların Yahudi gibi görünmesiydi: 390'larda Antiokheia'daki [Antakya] coşkulu Yahudi karşıtı vaazlarda "cumartesi günü sinagog, pazar günü kilise" denilerek ayıplanan bir tutumdu bu.[8] Hıristiyanlar bu zamana değin üstünlüğü elbette ele geçirınişlerdi, ancak (birçok Yahudi ve Hıristiyanın bile dahil olduğu) gözlemcilere göre, Akdeniz çapında Hıristiyanlık ve Yahudilik arasındaki

6 *Age.*, s. 480, 484-491.

7 S. Sand, *The Invention of the Jewish People*, Londra, 2009, s. 130-146, bu diasporanın ölçeğini ciddi biçimde hafife alır.

* Ceacilianus'un Kartaca piskoposu seçilmesi üzerine 4. yüzyıl başlarında Kuzey Afrika'da Donatos'un önderliğinde gelişen akım (ed.n.)

8 Lane Fox, *Pagans and Christians*, s. 450, 482.

sınırlar Hıristiyan Ortodoksluğunun Aziz Cyprianus gibi öfkeli vaizlerinin bizi inandırmaya çalıştığından çok daha az belirgindi. Yahudiliğe yönelik olarak dile getirilen sövgüler, zaten yere düşmüş olanlara bir tekme daha savurma arzusundan değil, amansız bir rekabet anlayışından ileri geliyordu. Birbirine karşı her iki taraf da acımasızdı. Oysa halkın büyük kesimi öğretinin ince hususlarıyla ilgilenmiyor ve muhtemelen çok büyük fark göstermeyen ahlak kuralları ve dini özlemlere kapılıyordu: komşusunu sevmek, Tanrı'nın bu dünyada değilse bile ötekinde ödüller sunacağı umudu gibi. Birçok Yahudi, muhtemelen hâlâ Babil akademilerinde cilalanıp duran din kurallarına yaklaşımlarında son derece özgürlükçüydü; bu durum da dinler ve mezhepler arasında gidip gelme hareketini çok daha kolay kılıyordu.

Decian zulmü altında Smyrna'da [İzmir] ölen Hıristiyan şehidi Pionius'un yaşamı ve yargılanmasının bir anlatısı, yakalanması esnasında Smyrna'nın kamusal alanlarındaki düşman güruhu oluşturan "Yunanlar, Yahudiler ve kadınlara" aralıksız gönderme yapar; Pionius, gerek Yahudilerin gerek putperestlerin bayramlarını (herhalde Yahudi Purim Bayramı putperest Dionysia: sarhoşluk hali her ikisi sırasında da hoşgörülmenin ötesinde onay görür) kutladıkları sırada pagan kültüne katılmayı reddetti. Bu tür durumlarda, her türlü hahamlık emirlerine karşın, Yahudiler ile *Gentile*'nin [Yahudi olmayan halkların] kutlamaları belli belirsiz birbirine karışıyordu.[9] Smyrna'da ve diğer yerlerde, Yahudi nüfusun etnik olarak epeyce karışık olmasına yol açacak kadar çok sayıda pek çok dönmenin yanı sıra, bu dini benimsemeden Yahudi ayinlerine katılan "Tanrı korkusu olanları" cezbeden büyük ve saygın Yahudi cemaatleri mevcuttu.[10]

Yahudilerin bu başarısı birçok Hıristiyanın gözünde, sapkın Hıristiyanların varlığı kadar inciticiydi. Kuşkusuz, bir kişinin sapkınlığı diğerinin Ortodoks Hıristiyanlığı anlamına geliyordu. Gene de, son derece köktenci bazı hareketlerin olduğu da kesindi. Gerildiği çarmıhta can çekişen Pionius kendisini, Yahudilerin tanrısını İblis olarak kabul eden ve Tanah'ı reddeden Hıristiyan kökenli bir hareket olan Markioncu* inancın bağlılarıyla yan yana bulmuştu.[11] Yahudiler ile bütün anlaşmazlıklarına karşın, ana-akım Hıristiyanlar Tanah'ı kabul ediyor ve onun metnini düzeltmeye yeltenmiyorlardı; Mesih'in gelişine ilişkin kehanetlerini göz önüne alarak bu kitaba büyük değer vermekle birlikte, onu Yahudilerden çok daha farklı okuyorlardı. Aziz Augustinus'a göre (ö. 430) Yahudiler, efendilerinin mülküne göz kulak olmakla görevlendirilen hizmetkârların yerini işgal

9 *Age.*, s. 487.

10 Sand, *Invention*, s. 171-172.

* 2. yüzyılda gelişen, adını Anadolulu din adamı Markion'dan alan Gnostik meshep (ed.n.)

11 Lane Fox, *Pagans and Christians*, s. 492.

eden kutsal metin taşıyıcılarıydı; ne var ki, bu onların muhafaza ettikleri şeyleri iyi anladıkları anlamına gelmiyordu.[12]

Yahudiler ve Hıristiyanlar Akdeniz'in yüzeyinde de temastaydılar. Yahudi gemi sahipleri vardı. Gazze limanlarına Yahudiler sık sık uğruyorlardı. Hahamlar, Gazze Yahudilerinin bir Yunan tanrısı onuruna düzenlenen yerel bir panayıra katılıp katılamayacağını tartışıyorlardı; bu, bir kez daha, Helenistik ve Roma dünyasında Yahudi ve pagan topluluklar arasındaki çoğu zaman bulanık sınırları ortaya koyan bir tartışmadır.[13] Gene de bazı denizci Yahudiler din kurallarına uymakta son derece titizdi. 404'te Küçük Asya'dan bir piskopos, Yahudilerin kendi *navicularii* loncasına sahip olduğu ve ellerindeki çok sayıda gemiyle faaliyet gösterdikleri İskenderiye'deki patrikliğe yolculuk etti. Bindiği geminin kaptanı Amarantus ve mürettebatı, piskoposun eleştirdiği Yahudilerdi; kaptan cuma günü karanlık bastıktan sonra gemisini kendi başına sürüklenmeye terk ettiği zaman piskopos canından endişe etti. Sebt (Şabat) arifesi gelmişti ve (söylediğine göre) kaptanın, ancak yolcuların canı tehlikedeyse gemisini yönlendirmeye izni vardı. Böyle bir durumda, neredeyse tüm Yahudi yasaları bir yana bırakılabilirdi. Bu gemi hakkında dile getirilen her şey, onun nasıl olup da gideceği yere varabildiğine şaşmamıza neden olur: Halat donanımı bozulduğundan yelkenleri açılamıyordu; kaptan yedek çıpayı satmıştı. Aynı dönemde, Talmud'ta kaydedilen hahham tartışmaları, Yahudilerin Büyük Deniz'i aşmaya iyiden iyiye alışkın olduklarını ortaya koyar. Ticaret hukukuyla ilgili meseleleri inceledikleri gibi, Yahudilerin Sebt günü denizde yolculuk etmelerinin caiz olup olmadığını ve istirahat gününde ne gibi eylemlere izin verildiğini (su çekmek, hatta geminin güvertesinde dolanmak gibi) tartışıyorlardı.[14]

3

Constantinus'un Hıristiyanlığa geçmesi, Ekim 312'de Roma'nın hemen dışındaki Milvian Köprüsü Savaşı'nda rakibi Maxentius'a karşı kazandığı zaferin ardından gerçekleşmiş kabul edilegelir; ancak kendisini Roma İmparatorluğu'nun tek efendisi olarak kabul ettirebilmesi bir 13 yılını daha aldı. Aslına bakılırsa, ancak 337'de ölüm döşeğindeyken vaftiz edilmişti, ama 313'teki Milano Fermanı, Hıristiyan tapımı yasağını kaldırmıştı ve Konstantinopolis'te kurduğu Yeni Roma, putperest tapınakla-

12 A.S. Abulafia, *Christian-Jewish Relations, 1000-1300: Jews in the Service of Christians*, Harlow, 2011, s. 4-8, 15-16.

13 R. Patai, *The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, s. 137-142.

14 *Age.*, s. 70-71, 85-100.

rıyla kirletilmemiş bir Hıristiyan kenti olacaktı. 325'te Nikaia'da [İznik], kendisi teolog olmayan imparatorun arabuluculuğunda Teslis'in özü konusunda çetin teolojik sorunları çözmeye çalışan çok çekişmeli bir Kilise Konsili'ne başkanlık etti; sonuç, zaten bölünmüş bir Kilise'de yeni yeni hiziplerin baş göstermesi olsa da, Nikaia Amentüsü o tarihten itibaren Ortodoks Hıristiyanlığın temeli haline geldi. İmparator kendisini "Kilise dışındakilerin piskoposu" olarak görüyordu, fakat aynı zamanda o *pontifex maximus* yani imparatorluğun başrahibiydi. Dinsel değişimin tedrici olması gerektiğine ilişkin bir bilinç sayesinde mi, yoksa pagan ve Hıristiyan düşüncelerinin kendine özgü bir karışımı aracılığıyla mıdır bilinmese de, Constantinus Hıristiyan uygulamalar kadar putperest uygulamalara da önem verdi; hatta –tuhaftır ki– İsa'nın çarmıhının güneş tanrının savaş arabasının üzerine yerleştirildiği Yeni Roma'nın kuruluş törenlerinde bile bu dengeyi gözetti. Eski Roma'da, bugün hâlâ yerinde duran zafer takını gösterişli bir şekilde süslerken, senatörlerin her durumda karşı çıkacağı yeni dinine hiçbir gönderme yapmadı. Bununla birlikte, bugün St. Pietro'nun Rönesans eklentilerinin altında kalan bir pagan tapınağını acımasızca ortadan bölecek şekilde, Aziz Petrus'a adanmış büyük Hıristiyan bazilikasının temelini de attı. Başka çelişkiler de vardı: Sikkeleri SOL INVICTVS yani "fethedilemez güneş" ibaresini taşıyordu. Kurban hayvanlarının bağırsaklarından geleceği okuyan *haruspice*'leri yani Estrüsk kâhinlerini özel amaçları için kullananları ölüm cezasına çarptırırken, bir yandan da Roma'daki bir imparatorluk sarayına yıldırım düşerse *haruspice*'lere danışılmasını istiyordu. Putperestler ile Hıristiyanları bir araya getirme girişimleri vardı: Orduya, imparatora ve tanrı korkusu olan oğullarına zaferi getiren tanrıya hitaben bir dua etmeleri emredilirken, bunun hangi tanrı olduğu belirtilmemişti. Ağır adımlarla ilerlemenin pratik nedenleri vardı; imparator tapımı oldukça gelişmiş durumdaydı ve yaklaşık 20 yılını iktidar mücadelesine harcamış bir hükümdarın, tanrısallaştırılmış imparatorlarına sadakatlerini canla başla ifade eden bir külte mensup putperest bağlılarını gözden çıkarması olanaksızdı.[15]

Constantinus'un izlediği politikaların Hıristiyanlığın Akdeniz çapında yayılmasını muazzam ölçüde kolaylaştırmış olduğunu söylemeye gerek bile yok. Gelgelelim bazı kısıtlamalar da vardı. Emperyal "kuruluş"un karşılaştığı bir sorun, Constantinus'un dikte ettiği Nikaia uzlaşmasını reddeden Ortodoks olmayan hiziplerin doğuşu oldu: Suriye'deki ve başta Kıpti Kilisesi olmak üzere Mısır'daki Monofizitler, Avrupa kara kütlesinin barbar halkları arasındaki Ariusçular; Ortodoksların gözünde tüm bunlar, Teslis'teki Baba ve Oğul'un eşit konumunu reddeden alternatif

15 Lane Fox, *Pagans and Christians*, s. 609-662.

kiliselerdi. Bunların dışına, Constantinus'un Hıristiyanlığı yasallaştırmasından önce baş göstermiş olaylardan kaynaklanan nedenlerden ötürü Hıristiyan komşuları ile kavgalı olan Markioncular ve Donatosçular gibi sayısız küçük grup vardı. Tüm bu hareketler Akdeniz'de kimi zaman barbar paralı askerlerin ve istilâcıların, kimi zaman da hacıların veya Kartaca ya da Antakya yahut İskenderiye'de bir Kilise diğerini sıkıştırdıkça işkenceli idamlardan kaçanların bagajlarında temsil ediliyor ve Akdeniz çevresinde hareket ediyordu.

Bir başka sorun da, putperest inançların ayak diremesiydi. Constantinus'un ardıllarından sadece biri, renkli bir kişiliğe sahip Julianus Hıristiyanlığı terk edecekti. Julianus, Atina'da Yeni-Platoncu felsefe eğitimi almış ve 360'ta imparator olduğu döneme gelindiğinde artık Hıristiyanlığa sırt çevirmişti. Hıristiyanlıktan soğuması, onun Kudüs'te kurban ayinlerine yeniden başlama dileklerine ve putperest tapınakların yeniden açılması taleplerine olumlu bakmasına yol açtı.[16] Yüksek rahibi bulunan bir putperest "kilise" kurmayı amaçladı; aslında bu, imparatorluğun dört bucağında kendi kültlerinin nasıl örgütleneceğini göstermiş Hıristiyan piskoposlara üstü kapalı bir komplimandı.[17] Julianus'un hükümranlığının kısa sürdüğü döneme, doğuda Persler ile yapılan savaşlar damgasını vurdu, fakat putperestlik öylece ölüp gitmemişti. Ancak 6. yüzyılda, I. İustinianos tarafından Atina'daki antik okulların ve akademilerin bastırılmasıyladır ki, felsefi metinlerin putperest bir bakış açısından öğretiminin sonu geldi. "Paganizm"i anlamanın en iyi yolu, onu bir inançlar sistemi olarak değil, herhangi bir akide veya ilahi olarak vahyedilmiş metinler olmaksızın, çok büyük çeşitlilik gösteren, senkretist, akışkan bir yerel kültler külliyatı olarak görmektir.[18] Çoğul olarak kullanıldığında bu paganizmler, her ne kadar Hıristiyanlığın sunduğu ahlak kurallarının, hayırseverliğe yapılan vurgunun ve "Yahudi ve Yunan, köle ve özgür kişiler"i içerme istekliliğinin çekiciliğinden yoksun olsa bile, Hıristiyanlık açısından mağlup edilmesi güç bir inançlar sistemiydi. Hıristiyan kültler, yerel tanrıların Hıristiyan azizlerine dönüştürülmesiyle putperest unsurları yerel olarak barındırmaya başlamıştı (Doğulu savaşçı azizlerde Herakles'ten pek çok şey vardır). Putperest ve Hıristiyan arasındaki çizgi keskin değildi ve putperest kültler Akdeniz kıyıları boyunca uzanan yerel topluluklar arasında güçlü bir nüfuz kaynağı olarak kaldı: 700 civarındaki İslam istilaları esnasında bunlar Kuzey Afrika ve İspanya'da iyiden iyiye kökleşmiş durumdaydı.

16 G. Bowerscok, *Julian the Apostate*, Londra, 1978, s. 89-90, 120-122; P. Athanassiadi, *Julian the Apostate: An Intellectual Biography*, Londra, 1992, s. 163-165.

17 Bowersock, *Julian*, s. 79-93; R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, Londra, 1995.

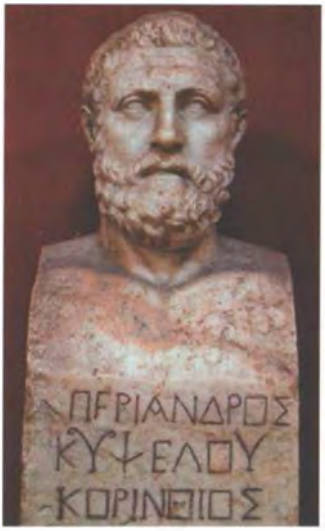
18 Lane Fox, *Pagans and Christians*, s. 31.

23. Orta Sardinya'daki Orolo'nun müstahkem kulesi (*nuraghe*), bir zamanlar binlercesi adanın her yanını benekleyen tarih öncesi kalelerin en iyi korunmuş örneklerinden biridir; bunun gibi birçoğu köylerle çevriliydi. İÖ 1500 ilâ 900'de inşa edilen kule sonraki yüzyıllarda da kullanıldı.

24. Erken dönem Sardinyalılar, adalarındaki madenlerden yararlandılar ve bakır işçiliğinde yetenekliydiler. İÖ 600 civarında yapılmış bu bronz gemi, kandil olarak kullanılmış olabilir. Etruria'daki Vetulonia kadar uzaklarda başka örnekleri de bulunmuştur.

25. Periandros İÖ 627'den 585'e kadar Korinthos'a hükmetti ve ekonomisini etkin şekilde geliştirdi. Sert bir tiran olarak şöhreti, bilgeliğine ve adaletine yapılan övgülerle dengeleniyordu.

27. En ünlü antik İberya heykeli, İÖ 4. yüzyıldan, son derece ayrıntılı takılar takan bir rahibe veya tanrıçanın büstü olan "Dama de Elche"dir. Büst Yunan etkisini gösterir, ama aynı zamanda, antik İberyalıların bıraktığı diğer gerçek boyuttaki heykellerle yakın benzerlikler de taşır.

26. Büyük İskender'in, ölümünden sonra güneş-tanrı olarak yapılan bir tasviri. İskender, İÖ 331'de Mısırlı güneş tanrısı Amon Ra'nın tapınağını ziyaret etti ve Mısırlılardan kendisine bu tanrı olarak tapmalarını istedi. Ölümünden sonra, Ptolemaiosların hâkimiyetindeki Mısır'da antik Mısır ve Yunan dini düşünceleri birbiri içinde eridi.

28. Serapis kültü, Mısır hükümdarı I. Ptolemaios tarafından geliştirildi. Tanrı, boğa tanrı Apis, yeniden doğuş tanrısı Osiris ile, aralarında Zeus ve Dionysos'un bulunduğu birkaç Yunan tanrısının eklektik bir birleşimiydi.

29. İÖ 3. yüzyılda, Kartacalı kumandan, Hannibal'in babası Hamilcar Barca, İspanya'da kişisel bir imparatorluk kurdu ve Yunan üslubunda kendisinin veya tanrı Melkart'ın resmini taşıyan sikkeler bastırdı; muhtemelen niyet, Hamilcar'ı Yunan Herakles'le aynı olduğu düşünülen bu Pön tanrısıyla özdeşleştirmekti.

30. Neron'un (ö. İS 68) tahıl ticareti şerefine basılmış bronz sikkesi. Tanrıça Ceres buğday başağı tutar ve bir bereket boynuzu taşıyan Annona'ya ("Hasat") bakar; aynı zamanda, bir gemi parçasının yerleştirildiği sunak ile bir tahıl ölçeği de görünür.

31. Ptolemaiosların sonuncusu olan Kleopatra, Mısır'ın acımasız olmakla birlikte kültürlü bir hükümdarıydı. Iulius Caesar ve Markus Antonius'la olan ilişkileri sonunda hanedanına felaket getirdi ve Romalıların ülkesini işgal etmesine yol açtı.Evellacc ustrum con pro et et

32. Neron döneminde, Ostia'daki yeni bir rıhtımın tamamlanmasını belirten sikke. Çeşitli açılardan görülebilen farklı gemi türlerinin minyatür tasviri çarpıcıdır.

33. İÖ 31'de Actium'daki savaşa hazır büyük bir Roma savaş gemisi yani *quinquireme*. Bu rölyef, günümüzde Roma'nın güneydoğusundaki Palestrina olan Praeneste'den gelir.

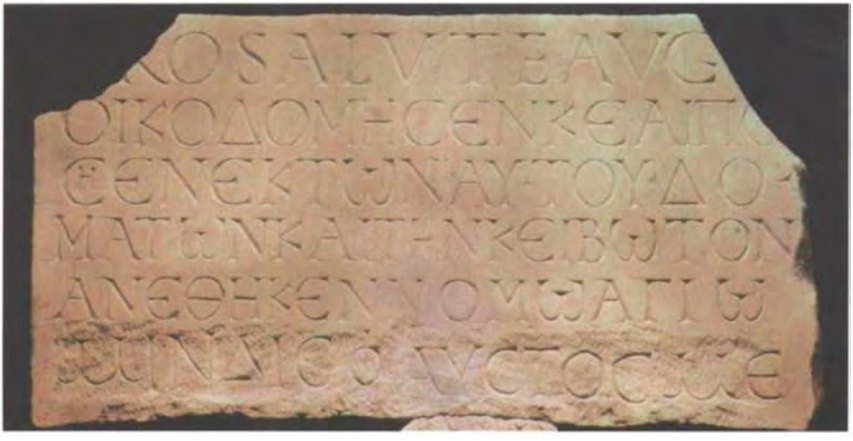
34. Napoli yakınındaki, muhtemelen Puteoli olan bir limandaki seyrüseferi betimleyen bu göz alıcı fresk, Stabiae'deki bir evin duvarlarını süslüyordu ve İS 79'da Vezüv'ün patlamasıyla toprağa gömülmüştü.

35. Ravenna'daki Sant'Apollinare Bazilikası'ndan, Ravenna'nın dış limanı Classis'teki Bizans filosunu ve kentin etkileyici liman istihkâmlarını gösteren 6. yüzyıl mozaiği.

36. Ostia'daki sinagogdan, geç Roma İmparatorluğu'nda Yahudilik simgelerinden biri olan yedi kollu şamdanı (*menorah*) gösteren korniş. Sinagog 1. ve 4. yüzyıllar arasında kullanımda kaldı.

37. 2. yüzyıldan, Ostia sinagogunda, Mindis Faustos'un kesesinden Kanun tomarları sandığının inşasını anan bir kitabe; kitabe, birkaç Latince sözcükle birlikte, temel olarak Roma'daki Yahudilerin günlük dili olan Yunancadır.

38. 12. yüzyıl başında, Venedik'teki San Marco Bazilikası'nın ana mihrabına yerleştirilen Pala d'Oro veya Altın Sancak olarak bilinen muhteşem altar paneli. Bu panel, azizin kemiklerinin 828'de İskenderiye'den çalınmasının ardından, onun kalıntılarını Venedik'e taşıyan gemiyi resmeder.

39. 1885'e ait bir fotoğrafta, Amalfi'nin ortaçağ başı tüccarlarının canlı bir topluluk olarak yaşadığı sarp yarımadada yükseldiği görülebiliyor. Gemilerinin burada da görüldüğü gibi kumsala çekildiği 11. yüzyılda, nüfuzunun doruğundayken bile bir köyden biraz daha büyüktü. Bugün tepedeki manastır lüks bir otele dönüştürülmüş olsa da, Amalfi hâlâ küçük bir kasabadır.

40. Piza'daki birkaç Roma dönemi kilisenin dışını süsleyen sırlı kâseler (*bacini*), Pisalı tüccarların bu ürünün teknolojisinin mevcut olduğu Müslüman topraklara sızmadaki başarısını ilan ederek güneşte ışıldıyor olmalıydı. Muhtemelen Mayorka'dan bu *bacino*, daha küçük bir teknenin eşlik ettiği yelkenli bir Müslüman gemisini resmeder.

Hıristiyan olmayanlarla baş etmenin cebri bir yolu, tapınaklarını ve sinagoglarını yıkmaktı. 400 civarında Gazze, Akdeniz'i Birü's Sebi (Beer-Şeba) ve Petra üzerinden Arap çölünün Nebati kentlerine bağlayan ticaret güzergâhındaki konumundan yararlanan canlı bir liman ve bir düşünce merkeziydi.[19] Başka yerlerde olduğu gibi, tapınaklarını kapatmaya yönelik imparatorluk emirleri burada da göz ardı ediliyordu; yerel çıkarlar, Konstantinopolis'ten gönderilen fermanları ihlal edebiliyordu; dolayısıyla, Gazzelilerin büyük çoğunluğu putperest olarak kaldı.[20] Gazzeli putperestler, içlerinde en çok Zeus'un bir tezahürü olan ve Marnas olarak bilinen tanrıya adanmış bir tapınak olan Marneion'un ihtişam saçtığı Güneş, Afrodit, Athena ve Marnas'a adanmış muazzam tapınaklarda ibadet ederken, kentin acı verecek denli sofu piskoposu Porphyrius, kendisinin tek bir kiliseyle yetinmek zorunda kalmasının küçük düşürücülüğünü bütün benliğiyle hissediyordu. Marnas'ın tapınağı, etrafı iki sütun setiyle çevrili dairesel, kubbeli bir tapınaktı. Porphyrius'un, Konstantinopolis patriki heybetli İoannis Hrisostomos'a bu gidişattan yakınması üzerine tapınakları kapatan bir emir çıkarıldı, fakat imparatorun temsilcisi büyük bir keyifle aldığı rüşvetle Marneion'un açık kalmasına izin verdi. Porphyrius bu kez doğrudan doğruya imparatora başvurmak zorunluluğu duydu; Konstantinopolis'e gittiğinde İmparatoriçe Eudokia'nın ilgisine mazhar oldu ve 402'de Gazze'ye asker gönderildi. Birlikler ufak tapınakları yakıp yıkarak ve hazinelerine el koyarak on gün geçirdi. Ardından dikkatlerini, putperestlerin büyük kapıları önüne barikatlar kurarak savunmaya aldıkları Marneion'a çevirdiler. İmparatorluk askerleri bu kapıları domuz yağı ve katranla yağlayarak ateşe verdiler. Kenti ele geçirdikleri tüm putlardan temizlemeden evvel tapınağı yağmaladılar. İmparatoriçe Eudokia, harabeye dönen Marneion'un yerine bir kilise inşa edilmesi için gereken fonları gönderdi ve Marneion'un sağlam kalmış mermer levhaları, putperestlerin büyük öfkesine yol açacak şekilde kaldırım döşemesi olarak yeniden kullanıldı; böylece putperestler tapınaklarının kalıntıları üzerinde yürüyebiliyorlardı. Eudokia, Euboia'dan 32 adet yeşil mermer sütun gönderdi ve kilise 407 yılı Paskalya'sında kutsandı. Bu arada, Porphyrius'un biyografi yazarına bakılırsa, birçok putperest dinden döndü.[21] Putperestler arasında şiddete başvuranlar da oldu: Bir keresinde Porphyrius, Gazze'nin düz damlarından atlayarak kaçmak zorunda kaldı (bir çileciydi gerçi, ama şehitlik heveslisi olduğu söylenemezdi).[22] Putperestler, Yahudi-

19 G. Downey, *Gaza in the Early Sixth Century*, Norman, OK, 1963, s. 33-59, bu kitabın büyük bölümü son derece korkunç saçmalıklardan oluşur.

20 Lane Fox, *Pagans and Christians*, s. 270.

21 Downey, *Gaza*, s. 17-26, 20-21, 25-29.

22 Kariyeri için bkz. Mark the Deacon, *Life of Porphyry Bishop of Gaza*, ed. G.F. Hill, Oxford,

ler ve Samiriyelilerle dolup taşan, Hıristiyanların ne sayıca ne de kuvvetçe üstün olduğu bir kent olan Gazze'de Hıristiyanlık kültlerden yalnızca biriydi. Hıristiyanların avantajı resmi onaya sahip olmalarıydı; putperestlerin ve Yahudilerin sahip olduğu avantaj ise, imparatorluğun devasa boyutuydu. Gazze'de veya Balear Adaları'nda olan bitenler genellikle Konstantinopolis'in gözünden kaçıyordu.

4

Hıristiyan genişlemesinin önündeki üçüncü kısıtlama, Yahudiliğin hep süregiden kendini dayatışıydı. Yahudiliğin Titus ve Hadrianus tarafından Kudüs'ün yıkılmasının ve Constantinus'un Hıristiyanlığı tercih etmesinin ardından artık yitik bir güç olduğunu kabul etmek gibi bir eğilim vardır. Gene de, bu dinin kadimliği etki gücünü korumasını sağladı. Ahlak kuralları Hıristiyanlıktan çok büyük bir fark göstermiyordu: İsa'nın çağdaşı Haham Hillel'in gözlemlediği gibi, "Tanrın olan Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle sev. İkincisi de şudur: Komşunu kendin gibi sev. Bunlardan daha büyük buyruk yoktur." Dönmelere (sıklıkla dönmeye zorlanan köleler de dahil), kişinin ne kadar bilgili veya kurallara riayet ettiğine pek bakılmadan, kucak açılıyordu.[23] Dolayısıyla Akdeniz dünyasında, Yahudilik ile Hıristiyanlık arasında üstünlük savaşlarının 5. yüzyıl gibi geç bir dönemde bile meydana gelmeyi sürdürmesi şaşırtıcı değildir. Hıristiyan imparatorlar kölelerin sünnet edilmesini önlemeye ve Yahudilerin devlet hizmetine girmesini yasaklamaya giriştiler. Yahudiliği yitik bir güç olarak sunan 5. yüzyıl başı imparatorluk yasaları, o güne dek sahip olduklarını muhafaza etmelerine izin vermekle birlikte Yahudilerin yeni sinagoglar inşa etme hakkını kaldırdı.[24] Yahudilik kelimenin tam anlamıyla yıkılıp gidiyordu.

Akdeniz'in uzak köşelerinde ruhların kurtarılmasına yönelik savaşın doğası, Aziz Augustinus'un bir arkadaşı ve Minorka piskoposu olan Severus'un yazdığı, İS 418'de Minorkalı 540 Yahudinin kitlesel olarak dinden dönmesini betimlediği kayda değer bir mektupta örneklenir.[25] Severus,

---

1913; Marc le Diacre, *Vie de Porphyre, Évêque de Gaza*, ed. H. Grégoire ve M.-A. Kugener, Paris, 1930.

23 Sand, *Invention*, s. 166-178, biraz abartılı olmakla birlikte.

24 Severus of Minorca, *Letter on the Conversion of the Jews*, ed. S. Bradbury, Oxford, 1996, yayına hazırlayanın girişi, s. 54-55; J. Amengual i Btale, *Judíos, Católicos y Herejes: el Microcosmos Balear y Tarraconense de Seuerus de Menorca, Constentius y Orosius (413-421)*, Granada, 2008, s. 69-201.

25 C. Ginzburg, "The conversion of Minorcan Jews (717-418): en experiment in history of historiography", *Christendom and Its Discontents: Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000-1500*, ed. S. Waugh ve P. Diehl, Cambridge, 1996, s. 207-219.

Yahudilerin Minorka toplumundaki en güçlü grup olduğunda ısrarlıdır; bunun nedeni Minorka'nın pek önemli bir yer olması da değildi: "Küçük boyutları, çoraklığı ve acımasızlığı nedeniyle tüm toprakların en metruk olanıdır." Yahudiler, günümüzün Maó veya Mahón'u olan adanın doğusundaki Magona'da üslenmişken, Hıristiyanlar günümüzün Ciutadella'sı olan batıdaki Jamona'da yoğunlaşmışlardı; Severus, Yahudilerin Jamona'da yaşamak için fiziken yeterince güçlü olmadıklarını ileri sürer: bunu deneyecek olurlarsa, hastalıklarla hatta yıldırımlarla yere serilirlerdi. Böyle bile olsa, adanın en önde gelen şahsiyetleri, başta "gerek servette gerek dünyevi onurda yalnız Magona'nın Yahudileri değil, Hıristiyanları arasında da seçkin" olan Theodorus olmak üzere Yahudilerden çıkıyordu.[26] Theodorus'un küçük kardeşi Meletius, 5. yüzyılın en büyük Romalı generali Flavius Aetius'un yardımcısı olacak ve Galya'da Hun paralı askerlerinden oluşan orduları zafere taşıyacak çok seçkin bir askeri kumandan olan Kont Litorius'un kızı Artemisia'yla evliydi.[27] Bu, Litorius'un da Yahudi olduğu anlamına gelmez, hele mevcut imparatorluk yasalarının Yahudilere böylesine yüksek mevkiler verilmesini uygun görmediği düşünülürse; bununla birlikte, kızı Yahudiydi. Severus, adadaki Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki gerilimi kasıtlı olarak vurgular, ancak yine de cemaatler arası ilişkilerin 400'e kadar barışçıl olduğu barizdir. Severus, "şu eski kolay alıbap edinme huyumuz" ve "oldum olası sahip olduğumuz sevgi"den söz ederse de, bu davranışın aslında günahkârlık olduğunda da ısrarlıydı.[28] Konstantinopolis'te yapılan yasalar Theodorus'u ve Yahudi ailesini liderlikten edememişti.

Batı Akdeniz'de derin bir belirsizlik dönemiydi bu. Gotlu Alarik 410'da Roma'yı yağmalamış, ardından da Vizigot orduları İspanya'yı istila etmişti; ayrıca diğer barbar halklar da –Vandallar, Suevler, Alanlar– Batı Roma İmparatorluğu üzerine yürüyüş halindeydi. Bu gruplardan hiçbiri henüz bir deniz gücüne dönüşmemişti, ama Minorka'da bile bir tehdit hissi egemendi. 416'da Aziz Stefanos'un yeni keşfedilen kalıntılarının Minorka'ya gelişi, bu kemiklere ev sahipliği yapan Magonalı Hıristiyanlar arasında bir dinsel coşku patlaması yarattı.[29] Aziz Stefanos, "Yahudilere karşı Tanrı'nın savaşlarının ilki" olarak kabul edilen mücadelede Hıristiyanların "ilk şehit"iydi; kemikleri, yakın geçmişte bulunmuş olduğu Kudüs'ten İspanya ve Kuzey Afrika'ya doğru Akdeniz'de bir tur yapmıştı. Minorka, bir devrim gerçekleştirdiği mola yerlerinden biriydi.[30] Kemikle-

26 Severus of Minorca, *Letter*, s. 80-85.

27 Bradbury: Severus of Minorca, *Letter* içinde s. 34-36.

28 *Age.*, s. 84-85.

29 *Age.*, s. 82-83.

30 Kudüs piskoposu II. Yuhanna: Severus of Minorca, *Letter* içinde, s. 18; ayrıca Bradbury'nin yorumları s. 16-25.

rin keşfi, Kudüs Hıristiyanları tarafından yerli Yahudilere baskıyı artırmakta kullanıldı; kemiklerin bulunmasından hemen önce, Kudüslü Yahudilerin patriki Gamaliel, bir imparatorluk *prefekt*'inin eşiti olarak geleneksel konumundan yoksun bırakılmış ve dönmelerin sünnet edilmesine ve yeni sinagoglar inşasına izin verilmeyeceği emredilmişti. 414'te İskenderiye patrikinin, kentindeki Yahudileri sürgün ettirdiği söylenir; ayrıca Doğu Akdeniz'in her yerinde zorla dinden döndürmeler ve sinagog müsadereleri yaşanıyordu.[31] Aziz Stefanos'un kalıntılarının Minorka'ya gelmesiyle, Hıristiyan nüfus iyiden iyiye özgüven kazandı. Hıristiyanlar ve (Severus da dahil) Yahudi Theodorus, piskoposun da bildiği, Yahudilerin dinden dönmesine kehanet eden rüyalar gördüler. Bir mahşer atmosferi egemendi: Kuşkusuz Yahudilerin dönmesi Mesih'in Dirilişini müjdeliyor olmalıydı. Severus şöyle yazdı:

> Belki de, Havari'nin öndeyilediği, Gentilelerin geleceği ve tüm İsrail'in kurtarılacağı zaman gerçekten de gelip çatmıştı. Ve belki de Tanrı yeryüzünün uçlarından bu ateşi tutuşturmayı, böylece yeryüzünün her köşesinin inançsızlık ormanını yakıp tüketmek için sevgi ateşiyle yanmasını sağlamak istiyordu.[32]

Hıristiyanların kullandıkları yöntemler incelikli sayılmazdı. Yahudileri, kendilerine karşı kullanılacak silahlar istiflemekle suçladılar. 2 Şubat 417'de, Hıristiyanlar Jamona'da toplandılar ve adayı enlemesine geçerek 48 kilometre yürüdüler, ancak bize söylendiğine göre, şanlı amaçlarını akıllarında tuttuklarından bu kesinlikle zahmetsiz bir yürüyüş olmuştu. Severus silah araması yapmak üzere sinagoga girmelerine izin verilmesini istedi ve gönülsüz de olsa isteği kabul edildi, ancak bir arama yapılmasından önce şiddet patlak verdi. Hıristiyanlar içeriye doluşarak sinagogu ateşe verirken, değerli eşyalarını da almayı ihmal etmediler: gümüşler (daha sonra iade ettiler) ve Tevrat tomarları (bunları ellerinde tutmaya karar verdiler). Silahların hayali olduğu ortaya çıkmıştı. Severus, Yahudilere karşı ayaklanmanın "İsa aşkıyla değil, yağma aşkıyla oraya gelen" hırsız bir Hıristiyan tarafından başlatıldığını söyler. Ertesi gün, Ruben adında ilk Yahudi dinden döndü; Yahudilerin geri kalanı üç gün boyunca düşünüp taşındılar ve Theodorus iki dinin gerçeğini Hıristiyanlarla tartışmaya çalıştı, ancak teolojik olduğu kadar pratik de görünen argümanlar sonunda onu yıprattı, zira Ruben onu şöyle uyarmıştı: "Gerçekten güvende kalmak ve saygınlığını ve servetini korumak istiyorsan, İsa'ya inanman gerek." Theodorus, halkının büyük çoğunluğu peşinden gelse bile, dinden dönme-

31 Ginzburg, "Conversion", s. 213-215; Bradbury: Severus of Minorca, *Letter* içinde s. 19, 53.

32 Severus of Minorca, *Letter*, s. 124-125.

ye gönüllü tek kişiydi ve gerçekten de bu oldu.[33] Bazıları biraz daha ayak diredi: Theodorus'un yengesi Artemisia, kocasının dinden dönmesinden sonra inancına sarılmak niyetiyle bir mağaraya sığındı, ama uşağının onun için çektiği suda bal tadı alınca, bir mucizenin gerçekleştiğini anladı ve o da razı oldu.[34]

Severus tüm bu olayların tek tanığı olduğundan, anlattıklarının altında yatana nüfuz etmemiz çok güç. Gene de, bazı hususlar çok çarpıcıdır: Yahudilerin siyasi önemi ve Yahudi kadınların belirgin rolü. Hıristiyanların 9. Mezmur'u okuduğunu işiten Yahudilerin "fevkalâde bir tatlılıkla" onlara katılmasından söz edilmesi, Jamona'dan Magona'ya uzun seferin bile saldırgan niyetlerle başlamamış olabileceğine dair bir ipucu verir.[35] Yahudilerin ve Hıristiyanların, Aziz Stefanos gelene kadar da pek iyi geçinemedikleri sonucuna varmaktan kaçınmak mümkün değildir; ancak Yahudilik ve Hıristiyanlık arasındaki sınırlar son derece geçirgendi ve piskoposların hiç hoşuna gitmeyen de tam olarak buydu. Şiddet, Minorka'nın Yahudilerini dönmeye zorlamış, ancak karşılıklı yakınlık dinden dönmenin şokunu hafifletmişti.[36] Akdeniz'de Nikaia modeline uygun tektanrıcılık egemen olmaya başlıyordu, fakat dışlayıcılığı sadece putperestleri değil, farklı inançtan tektanrıcıları da karşısına almıştı.

33 *Age.*, s. 94-101.

34 *Age.*, s. 116-119.

35 *Age.*, s. 92-93; fakat krş. Bradbury'nin yorumu, s. 32.

36 Bradbury: Severus of Minorca, *Letter* içinde s. 41-42.

X

DAĞILMA, 400-600

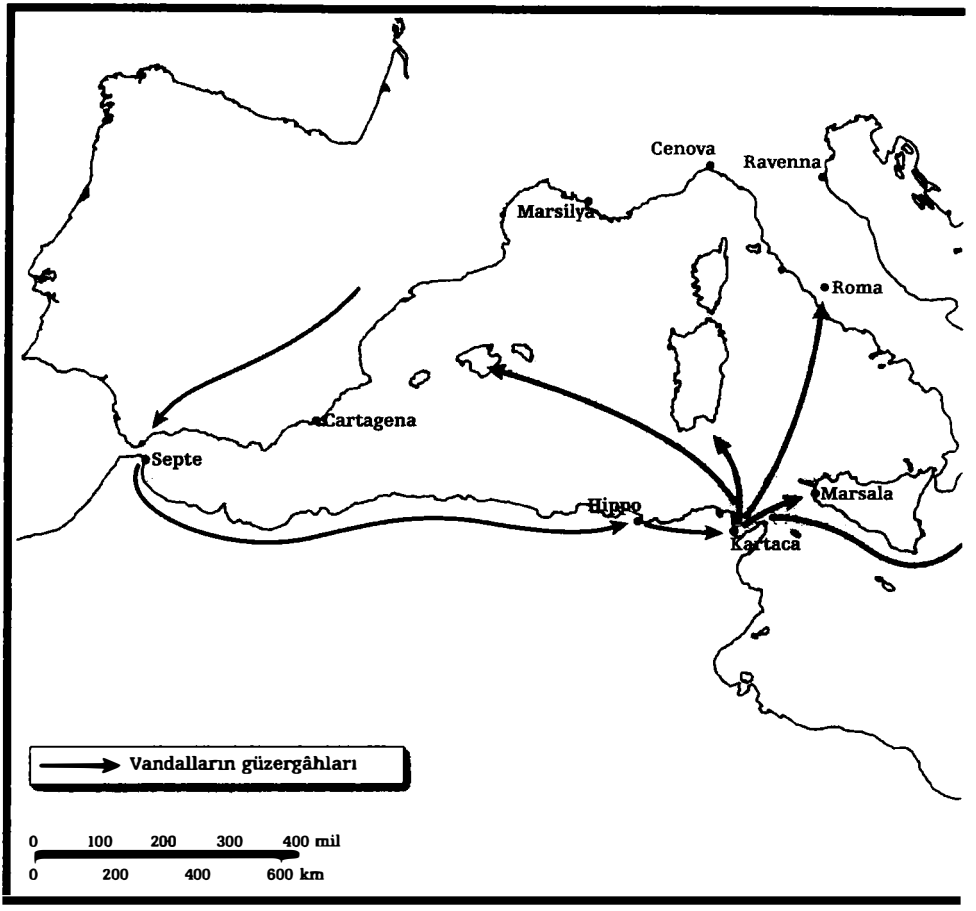
1

Edward Gibbon'ın *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'ni yazdığı günden itibaren, büyük Roma İmparatorluğu'nun nasıl, ne zaman çöktüğü hatta çöküp çökmediği soruları tarihçiler tarafından büyük bir gayretle araştırılmıştır. Gözlemlere göre, ("Samileşme", homoseksüellik, mertlikte azalma gibi) bazıları gerçekten saçma en azından 210 kadar izahat yapılmıştır.[1] Roma'yı –gerek kent gerek imparatorluk olarak– barbar istilâlarının çökerttiği iddiası gözden düştü ve yeniden rağbet gördü.[2] Bazı tarihçiler "Roma'nın düşüşü" anlayışının bütünüyle bir yanlış yorumlama durumu olduğunda ısrar etmiş ve Roma mirasının sürekliliğini vurgulamışlardır.[3] Gene de, Akdeniz açısından bakarsak, 800'e gelindiğinde Büyük Deniz'in birliğinin tuzla buz olduğu son derece açıktır. Bu, dağılma sürecini belirlememiz için bize birkaç yüzyıl ve bazı kuşkular bırakır: 5. yüzyılda barbar Germenler ve ardından 7. yüzyılda Arap fatihler, 8. yüzyılda Charlemagne ve Frank orduları, gerek bölgesel hâkimiyetleri gerek bizzat imparatorluk tahtı için kendi aralarında iktidar mücadelesi veren Roma generallerinin çekişmelerinden söz etmeye bile gerek yok. Açıktır ki,

1 B. Ward-Perkins, *Fall of Rome and The End of Civilisation*, Oxford, 2005, s. 32.

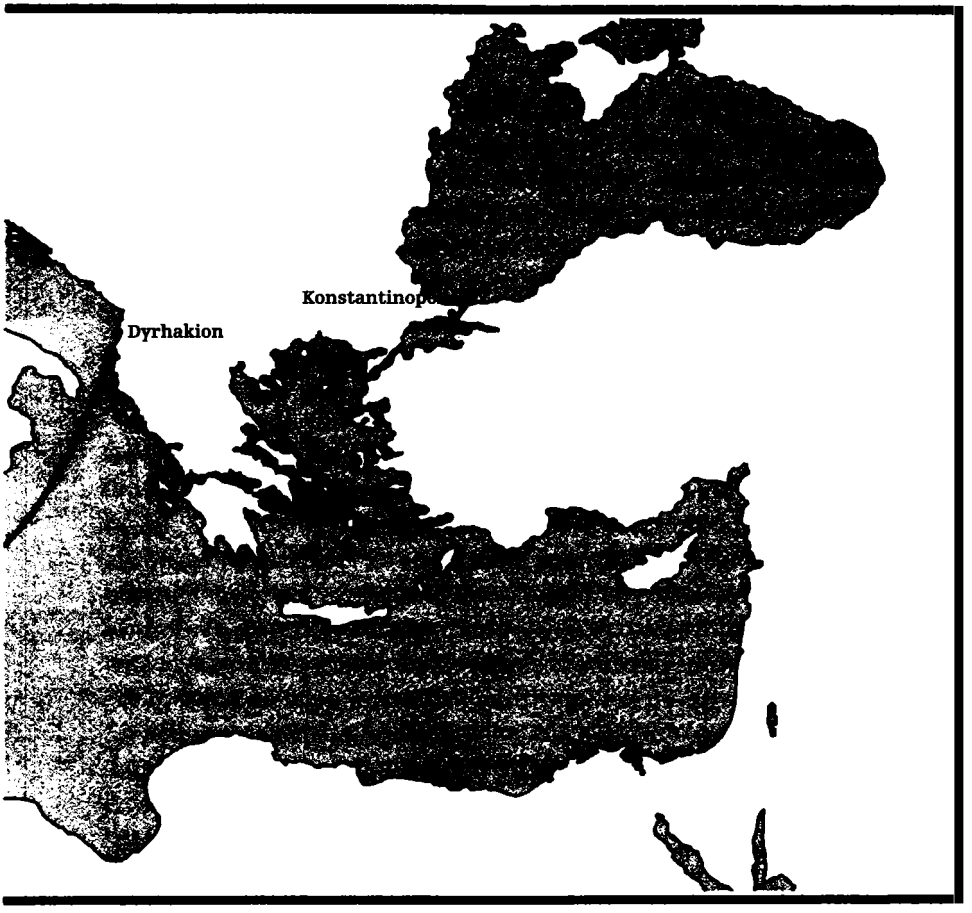
2 *Age.*, s. 1-10; P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History*, Londra, 2005, s. xii.

3 C. Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe From 400 to 1000*, Londra, 2009.

Roma'nın gerilemesi için tek bir "neden" yoktu ve kesinlikle eski düzeni sona erdirip "İkinci Akdeniz" döneminde kopuşa neden olan bir düzine kadar sorunun birikmesinin bir sonucuydu.

400-800 arasındaki uzun dönem boyunca Akdeniz yalnız ekonomik değil siyasal olarak da birbirinden koptu: Roma imparatorları, Akdeniz ülkelerini ve Ren'in batısı ile Tuna'nın güneyindeki geniş Avrupa topraklarını yönetme görevinin tek bir kişinin kapasitesini aştığını görmüşlerdi. 284'ten sonra başa geçen Diokletianus, Nikomedeia'nın [İzmit] doğusuna yerleşti ve imparatorluğun yönetimini, ilkin batıdaki diğer "Augustus"a ve daha sonra 293'ten 305'e dek aynı zamanda "Caesar" olan iki temsilciye olmak üzere bir ortak-imparatorlar grubuna bırakarak, tet-

rarşi denilen bir sistem yarattı.[4] Nikomedeia'daki imparatorluk konutu bile Constantinus'un 330'da bir "Yeni Roma" kurma kararına başlangıç oluşturdu; Roma halkının soyunun geldiğini iddia ettikleri Troya'nın bulunduğu yere baktıktan sonra, onun yerine güzel limanı ve Karadeniz ile Akdeniz'i bağlayan ticaret güzergâhındaki stratejik konumu nedeniyle Byzantion ticaret merkezini seçti. Baş gösteren bir diğer şaşırtıcı değişim, elbette Constantinus'un, bir yeraltı dini olarak var olabildiği yüzyılların ardından Hıristiyanlığı resmen tanımasıydı.

İtalya, son ve çok yerinde olarak "küçük imparator" (Augustulus) olarak adlandırılan Romulus'un Germen savaşçı reisi Odoacer tarafından tahtından indirildiği tarih olan 476'ya dek, Batı Roma İmparatorluğu'nun

4 Heather, *Fall of Roman Empire*, s. 130.

üssü olarak kaldı. Fakat iktidar merkezi Doğu'ya kaymıştı; ve bunun tek nedeni, Akdeniz'in ekonomik gerçekliklerini tanımaktı: Helenistik ve Ptolemaioslar döneminin ticaret dünyası, ticaret bağlantılarıyla ve ortak Yunan kültürleriyle birlikte İskenderiye, Gazze ve Ephesos gibi işlek limanlarıyla Doğu'da hâlâ gelişmekteydi. Doğu ülkeleri hâlâ temelde çiftçiler ve hayvancıların yaşadığı bir yer olduğuna göre, başat olarak kentleşmiş Doğu'yu başat olarak kırsal Batı ile karşılaştırmak fazla basitleştirici bir yaklaşım olsa da, Doğu Akdeniz kıyıları boyunca kentlerin yoğunlaşması ve Doğu'daki tarımsal uğraşların çeşitliliği çok daha karmaşık bir ekonomi yaratıyordu. Geç Roma Mısır'ının değerli dokumalarının güzelliğini bugün bile müzelerde gözlemek mümkündür; lüks mallar Sicilya'nın doğusunda daha büyük ölçekte dolaşıma girmekteydi. Daha temel malların dağıtım kalıbı da değişiyordu. Konstantinopolis'in kuruluşunun bir sonucu da, Mısır tahılının artık Eski Roma'dan Yeni Roma'ya kayması olmuştu.[5] 330'da bu pek de zarar vermeyecek bir değişim gibi görünüyordu. Afrika, Roma'nın tahılının üçte ikisini her durumda karşılıyordu. Burası müreffeh bir bölgeydi ve Kartaca artık Roma ve İskenderiye'den sonra Akdeniz'in en büyük kentiydi. İmparatorluğun nüfusu 3. yüzyıl sonunda ve 4. yüzyılda hastalık sonucu azalmış olsa bile, Kuzey Afrika eyaletlerinin süregiden gücü, Batı başkentini beslemeye hâlâ yeterliydi. Roma ve Kartaca senatörleri ve *equestrian*'ları Afrika mülklerini daha da büyüttüler.[6] Gemicilerin yani *navicularii*'nin kalıtsal loncaları imparatorluk himayesi altına girdi; üyeleri vergi indirimlerine hak kazandı ve bunlara *equestrian* [soylu] statüsü tanındı. İmparatorluk hazinesi gemiciliğin idaresine dolaysız olarak müdahale etmemekle birlikte, *navicularii*'yi himayesi tahıl trafiğinin canlı bir şekilde sürmesini sağladı. Ayrıca Afrikalı çiftçiler gelir kaynakları olarak zeytin ağaçları ve üzüm bağlarına da değer veriyorlardı; bölge, İtalya ve diğer yerlere zeytinyağı ve şarap ihracatçısı olarak gelişti. "Afrika kırmızı çizgili çömlekleri" yalnız Akdeniz'in değil, Galya gibi iç kesimlerin ve Britanya gibi uzak bölgelerin bile başlıca çömlekleri haline geldi. Bunun karşılığında gelen ürün İtalyan tuğlalarıydı. Bu, Afrikalıların tuğla yapımını bilmedikleri anlamına gelmiyordu; ancak tuğla, tahıllarını boşaltıp Afrika'ya dönen tahıl gemilerinde çok elverişli bir safra oluyordu.[7] Bu, Afrika ve özellikle Kartaca açısından bir ekonomik yükseliş dönemiydi. Kent, birbirini çaprazlamasına kesen ve şık yapılarla dolu sokaklarla şekillenmişti: Kartacalılar amfitiyatrolarını çok seviyorlardı ve barbar saldırıları tehdidi olduğunda bile onları oyunlara gitmek-

5 G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, s. 69, 118.

6 B.H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge, 1954, s. 64-65, 113.

7 Ward-Perkins, *Fall of Rome*, s. 103, 131.

ten alıkoymak çok zordu. Liman kentin gururuydu, zira eski Kartaca'nın dairesel limanı onarılmış ve Traianus döneminde altıgen biçiminde büyük bir dış liman daha inşa edilmişti. Bu, Traianus'un Ostia yakınındaki Portus'ta inşa ettirdiği altıgen limanın ikiziydi.[8]

Bununla birlikte Afrika barış dolu bir yer de olmuştu. 3. yüzyıldan itibaren, imparatorluğun uzak sınırları barbarların saldırısı altında kalmıştı; çok uzaktaki Britanya'da, "Sakson sahilinin kontları" Kuzey Denizi'nden gelen Germen akıncılara karşı savunma düzeni almıştı. Gotların, Suevlerin ve diğer Germen halklarının orduları 400 yılı ve civarında Galya, İtalya ve İspanya'da yürüyüşe geçtiği ve 410'da bizzat Roma yağmalandığı zaman bile, Afrika güvenli kalmış görünüyordu.[9] Afrikalı bir entelektüel, Hippo piskoposu olan ve 430'da ölen Augustinus, kabul edilmeli ki, Roma'nın yağmalanması karşısında uğradığı büyük şaşkınlık ve dehşetin esiniyle yazdığı başyapıtı *Tanrı'nın Kenti*'nde (*Civitas Dei* ya da *De Civitate Dei*), Roma gibi kırılgan bir dünyevi kent ve imparatorluğu geride bırakan bir göksel "kent"i anlatıyordu. Gene de, Hippo ve Kartaca, hiç değilse deniz sayesinde korunmuş görünüyorlardı. Barbarlar denizci değil asker olarak tanınıyorlardı. Gotlar İtalya'da sıkışıp kalarak, Calabria'dan Sicilya'ya geçmeyi bile başaramadılar. Diğer barbarlar Vandallar ve Alanlarsa batıya, İspanya dağlarına yöneldiler. Tehdit oluşturabilmeleri zor görünüyordu.

Vandallar Germen kökenliydi ve bir süreliğine günümüz Polonya'sının güneyindeki bölgeleri iskân ettiler; birçok barbar halk gibi, Oğul'un Baba'yla eşit ve onun gibi ebedi olmayıp, Baba'dan ileri gelmiş olduğunu ileri süren bir inancı izleyen Arianus'un Hıristiyanlığının bağlılarıydılar. İsimleri yıkımla eşanlamlı haline gelmesine karşın, "vandalizm" terimi aslında 1794'te, devrimcilerin yarattığı yıkım karşısında çaresizlik içindeki bir Fransız piskopos tarafından icat edilmiştir.[10] Vandallar hazine istiflemeyi kesinlikle seviyorlardı ve Vandal kralları birikmiş altın ve gümüşlerini ekonomide dolaşıma sokmakta –ekonomi tarihçileri tarafından *thésaurisation* olarak bilinen süreç– isteksizdiler. Alanlar ise, bunun tersine, Kafkasya'dan gelmişler ve Güneydoğu Avrupa'ya göç etmişlerdi; dilleri İran kökenliydi ve âdetleri Vandallarınkinden önemli farklar gösteriyordu; sözgelimi, köleleri yoktu. Hiç alışılmadık bu müttefikler İspanya'ya girdiler ve toprağı aralarında bölüştüler, fakat 426'da yeni kurulan ve çok kısa süren bir Got-Roma ittifakı adına Got savaşçı reisi Wallia'nın sal-

8 Heather, *Fall of the Roman Empire*, s. 277-280.

9 Warmington, *North African Provinces*, s. 112; S. Raven, *Roma in Africa*, 2. basım, Harlow, 1984, s. 207.

10 H. Castritius, *Die Vandalen: Etappen Einer Spurensuche*, Stuttgart, 2007, s. 15-33; A. Merrills ve R. Miles, *The Wandals*, Oxford, 2010.

dırısına ve katliamına uğradılar. Barbarlar çoğu zaman birbirleriyle savaşmakta, Romalılara karşı savaşmaktan daha iyiydi. Kabaca günümüz Endülüs'ü denilebilecek Baetica'daki Vandalların neredeyse tümüyle imha edildikleri söylenir. Ancak böylesine ciddi bir yenilginin ardından, hayatta kalanların diğer topraklara saklanması gerekiyordu. Amaçları yağmalayıp gitmek değil, fethedip yerleşmekti. Afrika'yı seçmeleri, yakında olması nedeniyle yeterince mantıklı görünebilir. 429 yazında, topal fakat acımasız kralları Geiseric'in öncülüğünde Cebelitarık Boğazı'ndan geçtiler.

Tanca civarındaki bölge olan Tingitania, İspanya'dan yönetilen bir Roma üssüydü; diğer hallerde, Roma ile ilişkilerini genelde ihtiyatlı bir nezaketle yürüten Moritanya krallarınca yönetiliyordu. Roma bu bölgedeki çıkarlarına Kuzey Afrika'nın diğer kesimlerindekinden daha az önem veriyor ve gevşek ittifaklarla yetiniyordu.[11] Geiseric de Afrika'nın en müreffeh kesimlerinin denetimini ele geçirmekle daha çok ilgileniyordu. Kartaca, tahılı ve zeytin ağaçlarıyla, Güney İspanya'dan bile daha bereketli bir toprak izlenimi vererek, bir vaat edilen ülke olarak ufukta görünüyordu.[12] Gene de, 180 bin asker, kadın ve çocuğu boğazın karşısına geçirmek zorundaydı (bu sayı, Baetica'da neredeyse tümüyle yok edildikleri iddiasının çok abartılı olduğunu düşündürür).[13] Oysa hiç gemisi yoktu ve bu sularda seyreden teknelerin birçoğu en iyi ihtimalle 70 kişi taşıma kapasiteliydi. Birkaç yüz ufakça tekneyi toplamayı başardıysa, halkını boğazın karşısına geçirmesi bir ay sürmüş olabilir. Gene de geriye, bütün bu tekneleri nereden bulduğu sorusu kalır. Güzergâhı onu Cebelitarık Boğazı'nın Atlantik Okyanusu tarafına, İspanya'nın en güney noktası Tarifa'dan, Tanca ile Septe arasındaki sahillere götürdü. Yazın bile çoğunlukla düşmanca olan bu sularda defalarca yapılan bu kısa yolculuk Vandalları ve Alanları Tingitania'ya getirdi, ancak orada oyalanmayıp karadan doğuya doğru yürüdüler ve Mayıs veya Haziran 430'da Hippo'ya ulaşmaları üç aylarını aldı.[14] Hippo 14 ay boyunca direndi, zira Vandallar kuşatma savaşında pek deneyimli değildi ve *–pax romana*'nın uzun yılları boyunca kent istihkâmlarının kolayca ihmal edilmiş olabileceği düşünülürse, ileri görüşlülüğün iyi bir örneği olarak– Hippo, Roma surlarıyla iyi korunmuş durumdaydı. Kentten dışarıyı gözleyenler arasında, kuşatma sırasında vefat eden Hippo piskoposu Augustinus da vardı. Sapkın barbarların Roma'ya getirdikleri yıkımın şimdi kendi eyaletini tehdit ettiğini görebiliyordu.

---

11 Raven, *Rome in Africa*, s. 171.

12 C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, s. 157.

13 *Age.*, s. 160; krş. H.J. Diesner, *Das Vandalenreich: Aufstieg und Untergang*, Leipzig, 1966, s. 51, daha düşük tahminler için.

14 Courtois, *Vandales*, s. 159-163; Castritius, *Vandalen*, s. 76-78.

Hippo'nun fethini, yaklaşık 500 Katolik piskoposun Nikaia [İznik] Konsili'nin öğretilerine bağlı olmaları nedeniyle çoğu minik görev bölgelerinden sürgün edildiği yeni bir Ariusçu* düzeninin kurulması izledi. Bu, Katolikleri hoşgörme şeklindeki Arius uygulamasından ayrılığı simgeliyordu.[15] Ardından Kartaca'nın fethi geldi, ancak Geiseric çok sabırlıydı; o zamana kadar çevresindeki topraklar çoktan Vandalların eline geçmiş olsa da kent ancak 439'da düştü. Krallığın yeni başkenti haline geldi. Gelgelelim Afrika'daki Vandallar yok edici olmadılar; eski düzene pek çok şey borçluydular. Geiseric, *rex Vandalorum et Alanorum* yani "Vandalların ve Alanların kralı" olan resmi unvanının gösterdiği gibi, kendi halkının hükümdarı olmaktan daha fazlasını yapması gereğini anlamıştı.[16] 442'de Vandalların Romalılar ile yaptığı antlaşma şartlarına göre, kralları tam toprak bağımsızlığına sahipti.[17] Geiseric'in biriktirdiği altının çoğu kendi hazinesinde kalsa bile, Vandal yönetiminin ekonomik gerilemeye yol açtığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. İmar programları devam etti; Doğulu tüccarlar Bizans sikkeleriyle birlikte Kartaca'ya geldiler; Kuzey Afrikalı tüccarlar Doğu'ya yolculuk ettiler; Kartaca'nın ticaret limanı yenilendi.[18] Vandal döneminde Kartaca'ya ithal edilen Doğu Akdeniz amforalarının sayısında önemli bir artış oldu. Aynı zamanda Kartacalılar sofralarında yerel kırmızı çizgili çömleklerin en iyi parçalarını kullandılar. Kuzey Afrika tahılının artık Roma'ya zorunlu ihraç edilmeyip yerel tüccarlarca işletilmesi ekonomik teşebbüs alanını hareketlendirdi.[19] Vandallar Doğu ipekleri, hamamları, ziyafetleri ve tiyatrolarından çok hoşlandılar; top oyunlarının tadına vardılar. Latin şiirinin hamileri olarak davrandılar ve İtalya'ya yerleşerek Ravenna'daki yönetim merkezlerinin güzelleştirilmesine girişen Gotlar kadar, onlar da Romalılaştılar.[20] Bununla birlikte, her ne kadar Latince ve daha küçük ölçekte Pönce Afrika'nın *lingua franca*'sı işlevini görse de, Gotlar gibi onlar da (Gunthamund, Thrasamund vb) ken-

---

* 4. yüzyıl başında İskenderiyeli rahip Arius tarafından ortaya atılan Hıristiyan öğretisi. Temel çıkış noktası, kendi kendine var olan ve değişmez olan Tanrı'nın tekliğidir; bu nedenle, kendi kendine var olamayan oğul, Tanrı olamaz (ed.n.)

15 Courtois, *Vandales*, s. 110, 170; Wickham, *Inheritance of Rome*, s. 77.

16 A. Schwarcz, "The settlement of the Vandals in North Africa", *Vandals, Romans and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa*, ed. A. Merrills, Aldershot, 2004, s. 49-57.

17 Courtois, *Vandales*, s. 173; A. Merrills, "Vandals, Romans and Berbers: understanting late antique North Africa", *Vandals, Romans and Berbers*, Merrills, s. 4-5.

18 Merrills, "Vandals, Romans and Berbers", s. 10-11.

19 R. Hodges ve D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, Londra, 1983, s. 27-28; ayrıca Wickham, *Inheritance of Rome*, s. 78; "Kartaca-Roma vergi bağı sona erdi."

20 J. George, "Vandal poets in their context", *Vandals, Romans and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa*, ed. A. Merrills, Aldershot, 2004, s. 133-134; D. Bright, *The Miniature Epic in Vandal North Africa*, Norman, OK, 1987.

di Germen isimlerini kuşaktan kuşağa muhafaza ettiler. Vandal krallığının iç kesimlerinden gelen Albertini tabletleri adı verilen dikkate değer ahşap mülk kayıtlarının da gösterdiği gibi, fetih kırsal yaşamı kesintiye uğratmadı.[21] Eski sistem ayak diremekle kalmıyor, geleneksel enerjisiyle dolup taşıyordu. Kuzeybatı Afrika'nın Romalı, Pön ve Mağribi nüfusu, Vandallara kurdukları devleti sürdürebilmeleri için gereken deniz nakliyatı olanağını sağladı.[22] Gemiler, koşulların gereğine göre ticaret veya asker sevkıyatında kullanılıyordu. 533'te Kral Gelimer'in, Sardinya'nın asi valisini mağlup etme umuduyla adaya gönderdiği 120 gemisi vardı. Vandallar geleneksel savaş gemileri kullanmadılar; başka toprakları fethetmek için denizi aştıkları zaman tek ihtiyaç duydukları, atları ve silahlarıyla birlikte onları taşıyacak gemilerdi.[23]

Vandal krallığı Roma İmparatorluğu'nun Afrika eyaletlerinden çok daha fazlasıydı. Afrika'nın istilasından bile önce Balear Adaları'na akınlar yapmışlardı; 455'te adaları ilhak ettiler.[24] 454'te çok başarılı Roma generali Aetius'un ölümünün ve bir yıl sonra bariz biçimde daha az yetenekli Batı Roma imparatoru III. Valentinian'ın suikasta uğramasının ardından yeni fırsatlar doğdu.[25] En yürekli seferi, Vandal ordusunu Haziran 455'te Roma'ya kadar götürdü. Amaç, Katoliklere karşı Ariusçuların kutsal savaşı değil, yağmaydı: Vandallara öldürüp yıkmadan hazineyi, özellikle de imparatorluk hazinesini bulma talimatı verilmişti. Çok sayıda (karı-kocayı veya çocukları birlikte tutma düşünceliliğini gözetmeden aileleri dağıtarak topladıkları) köle de dahil, muazzam bir ganimetle döndüler. Bazı anlatılara göre, hazinede Titus'un Kudüs'teki Tapınak'tan aldığı Menora ve diğer altın kâseler de bulunuyordu; bunlar Bizanslıların 534'te kenti geri almalarına değin savaş ganimetleri olarak Kartaca'da muhafaza edildi.[26] Geiseric ayrıca 455 veya 456'da Korsika'yı da zaptederek burayı gemileri için bir kereste kaynağı olarak kullandı; sürgün edilen Katolik piskoposlar kendilerini adada ağaç kesme işinde zorunlu işçi olarak çalışırken buldular. Aynı dönemde Vandallar Sardinya'yı da fethetme girişiminde bulundularsa da, 468'de kaybettikleri adayı ancak 482 civarında geri alabildiler. Adaya, *Barbarikinoi* denilen, isimlerini Kuzeydoğu Sardinya'daki vahşi Barbagia dağlarına veren, Afrika'daki topraklarından sürdükleri Mağribileri yerleştirdiler. Sicilya'yı fethetme girişiminde de çekingen davranmayarak, daha 440 gibi erken bir tarihten sonra, 461 veya

21 Merrills, "Vandals, Romans and Berbers", s. 13.
22 Diesner, *Vandalenreich*, s. 125.
23 Courtois, *Vandales*, s. 208.
24 *Age.*, s. 186.
25 Heather, *Fall of the Roman Empire*, s. 373.
26 Castritius, *Vandalen*, s. 105-106.

462'de tekrarlayarak Sicilya Boğazı'na yaptıkları akınları o tarihten sonra her yıl düzenlediler. Bir seferinde Sicilya'nın denetimini Romalılardan almayı başardılar, ama Geiseric'in yarım yüzyıllık savaşçılığın ardından 477'deki ölümünden kısa süre önce, son Batı Roma imparatorunu henüz birkaç ay önce tahtından indirmiş olan ve artık İtalya kralı olarak hüküm süren Germen general Odoacer ile bir antlaşmaya vardılar. Odoacer Sicilya için bir haraç ödedi, ancak sadece Marsala yakınlarındaki adanın en batı ucu doğrudan Vandal denetimi altında kaldı. Gene de, bir süreliğine Vandallar Afrika, Sicilya ve Sardinya olmak üzere Batı Akdeniz'in üç tahıl ambarının denetimini ele geçirmiş gibi görünüyordu.[27] Ardından, Sicilya ve İtalya'dan umdukları kadarını ele geçirmiş olduklarına karar vermelerinden sonra, Geiseric'in hükümranlığının son yıllarında Yunanistan ve Dalmaçya kıyılarına da akınlar yapmaya başlayarak, İon Adalarındaki Zakynthos'u yerle bir ettiler.

Vandallar son derece kendine özgü nitelikte bir deniz imparatorluğu yaratmışlardı. Açık denizlerde korsanlığı özendirdiklerine veya krallarının ticarete dolaysız bir ilgi gösterdiğine dair hiçbir kanıt yoktur. İmparatorluğun tahıl ambarlarının denetimini ele geçirdikleri zaman Roma'nın şah damarına el koyduklarını da biliyorlardı; ve 450 civarında İtalya'da kayda geçen kıtlıklar, Vandalların tahıl trafiğine müdahalesiyle şiddetlenmiş, hatta düpedüz bundan kaynaklanmış olabilir. Roma İmparatorluğu'nun filoları ile sık sık çatışmaya girmediler, zira o tip deniz savaşı nadirdi (gerçi 460'larda Geiseric iki Bizans donanmasını imha etmeyi başardı). Vandal imparatorluğu en yüksek noktasına kurucusu Geiseric'in hükümranlığı sırasında ulaşmış olsa da, Vandallar onun 477'deki ölümünü izleyen 60 yıl boyunca hâlâ önemli bir güçtü. 500'e gelindiğinde, Ariusçu Ostrogotlar ("Doğu Gotları") İtalya'ya hükmediyordu. Ariusçu Vandallar Afrika'ya hükmediyordu. Ariusçu Vizigotlar ("Batı Gotları") İspanya ve Güney Galya'ya hükmediyordu. Akdeniz'in siyasal, etnik ve dini coğrafyası, Yeni Roma'nın kuruluşundan sonraki bir buçuk yüzyıl içinde büsbütün değişime uğramıştı. Dağılma süreci devam ediyordu.

2

Dağılmanın birkaç yönden anlaşılması gerekiyor. Batı Akdeniz'in Doğu Akdeniz'den tedrici bir kopuşu vardı; ayrıca gerek Doğu gerek Batı Akdeniz'de, Doğu kesimleri çok zarara uğrasa da, Batı'dan daha hızlı ve kesin şekilde kurtulacağı bir dizi kriz söz konusuydu. İstilâlar çağının erken Bizans devletinde de çarpıcı etkileri oldu, ancak Batı'da sonuç impara-

27 Courtois, *Vandales*, s. 186-193, 212.

torluk yetkesinin yok oluşu olurken, Doğu'da imparatorluk otoritesi Gotlar, Slavlar, Persler ve Araplar tarafından gerçekleştirilen, hatta istilâcıları 7. yüzyıl Konstantinopolis'inin geçilmez surlarına kadar getiren muazzam akınlardan ayakta çıkmıştı. Yunanistan'ın büyük bölümü 7. yüzyılda Slav kabilelerinin hükümranlığı altındaydı. Bunlar yetmiyormuş gibi, bütün Akdeniz ekonomisi çok farklı bir saldırganın tecavüzüne de uğramaktaydı. 540'lar, herhalde patolojik olarak 14. yüzyılın Kara Ölüm'üne benzeyen, hıyarcıklı ve akciğere saldıran bir veba salgınının başlamasına tanık oldu.[28] Kara Ölüm gibi, İustinianos çağı vebası da başta kent sakinleri olmak üzere çok sayıda insanı, belki Bizans nüfusunun %30'unu alıp götürdü. Doğu Akdeniz'de soğuk fakat kuru kışlar kuraklık ve kıtlığa yol açtı ve herhalde daha da doğudaki benzer iklim değişiklikleri, kalıcı şekilde yaygın olan Doğu Asya topraklarındaki vebayı dizginlerinden koparıp batıya doğru yayılmasına olanak verdi.[29] Bundan başka, geç Roma İmparatorluğu çağında serin geçen bir dönem toprağın bozulmasıyla sonuçlanmış olabilir; bu dönemde üzüm bağları ve zeytin ağaçları için yaratılmış olan teraslaın terk edilmesi toprak kaymalarına ve erozyona da yol açmış olabilir. Fakat burada bir yumurta-tavuk meselesi söz konusudur: Üzüm bağları ve zeytinliklerin terk edilmesi talepte bir gerilemeyi ima eder ve buna bir şeylerin yol açmış olması gerekir. Başka bir görüşe göre, Akdeniz kıyısında yaşayan nüfusun şişip giderek daha fazla tahıl talep etmesiyle aşırı kullanıma açılan topraklar ağaçlardan ve diğer bitki örtüsünden temizlenmiş, bunun sonucunda da yüzey toprağı nehir ağızlarına sürüklenerek buraları alüvyonlarla doldurmuştu. Böylelikle, bir ekolojik kazalar silsilesi (dönemin insanları eylemlerinin sonuçlarını değerlendirmeyi başaramadığı için) üzerinde yaşadıkları topraklara zarar vererek, sonunda kıtlıklara ve kuraklıklara neden olmuştu. O halde, Akdeniz çevresindeki nüfus gerilemesinin, geldiğinde besin kıtlığı ve daha az tehlikeli hastalıkların yerel salgınlarının ardından zaten zayıf düşerek hastalığa karşı bağışıklığını yitirmiş nüfusu daha da ölümcül etkileyen veba salgınından önce başlamış olması beklenebilir.[30] Tüm bunlar teorik gibi görünebilir, ancak alüvyon sorununun gerçekten de kendini gösterdiğine ilişkin Kuzey Afrika'dan, Küçük Asya'daki Ephesos'tan, Yunanistan'daki Olympia'dan, Sardinya'daki Nora'dan ve Kuzeybatı İtalya'daki Luni'den yeterince kanıt vardır.[31]

28 Bazı yazarlar hıyarcıklı açıklamasını reddeder; bkz. W. Rosen, *Justinian's Flea: Plague, Empire and the Birth of Europe*, Londra, 2007.

29 A. Laiou ve C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007, s. 38; C. Morrison ve J.-P. Sodini, "The sixth-century economy", *Economic History of Byzantium from the Seventh Through the Fifteenth Century*, ed. A. Laiou, 3 cilt, Washington, DC, 2002, c. 1, s. 193.

30 C. Vita-Finzi, *Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*; Cambridge, 1969; Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 57-59.

31 C. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe: a Historical Geography of Italy, Spain and*

Bizans imparatoru I. İustinianos döneminde (527-565) hastalık yayılsa da, Akdeniz'in her yerinde Roma hükümranlığını yeniden kurmaya yönelik güçlü atılımlar yapıldı. Veba vurmadan önce, İustinianos Kartaca'nın denetimini ele geçirmişti bile (534); ardından kente savurganca para harcandı: Ünlü dairesel limanına yeni bir portik inşa edildi ve yüzyıl önceki olaylar Kuzey Afrika'daki bir kentin bile kara saldırılarına karşı zayıf olduğunu gösterdiği için, yeni surlar ve hendekler yapıldı. Vandal krallığının yıkılışını, İustinianos'un parlak generali Belisarios'un kumandasında İtalya'da yapılan "Got Savaşları" izledi; Bizans orduları Sicilya'yı silip süpürdü ve Kartaca'nın düşüşünden sadece 2 yıl sonra, bir tünel aracılığıyla girdikleri Napoli'yi klasik bir hileyle ele geçirdiler. İustinianos, İtalya'yı geri almayı özel bir itibar meselesi olarak görüyordu; vaktiyle Ostrogot krallarının üssü olan Ravenna, bir kez daha imparatorluk memurlarının, eksarkhos'larının* makamı haline geldi ve Classis'teki dış limanı Bizans donanmasının üssü rolüne geri döndü. İustinianos'un Gotik düşmanları, imparator adına Belisarios'un kenti geri almasını hâlâ içlerine sindiremediği için Napoli limanı istihkâm edildi.[32] Bizans'ın uzun kolu –ortaçağ Akdeniz ticaretinin büyük merkezlerinden biri haline gelecek bir bölgede ekonomik etkinliğin ilk işaretleri olarak– Cenova civarındaki kıyı şeridine bile uzanıyordu.[33] Aynı anda birkaç cephede savaşmaktan çekinmeyen İustinianos ayrıca Güney İspanya'ya da ordular göndererek, Vizigot tehdidin eşiğindeki Cartagena yakınlarında yer alan bölgenin denetimini ele geçirdi. Sardinya ve Balear Adaları'nın da Bizans hâkimiyeti altına girmesiyle, Bizans'ın merkez topraklarıyla Septe (Ceuta) ve Cebelitarık Boğazı'na kadar uzanan bir iletişim zinciri kuruldu.

İustinianos'un bir Pan-Akdeniz Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurma girişimi, ekonomik kriz çağında Konstantinopolis'in kaynaklarını zorladı. İtalya savaş ve hastalıktan ağır hasar gördü.[34] Limanları geliştirmeye ve liman kentlerinin istihkâmlarını güçlendirmeye yönelik iyimser çabalar, vebayı izleyen nüfus yıkımına karşın devam etti. Konstantinopolis ve İtalya arasındaki bağlantıyı pekiştirme umuduyla, Dyrrhakhion† (eski Epidamnos) kenti, bir kısmı bugüne ulaşan etkileyici bir surlar ve

---

Southern France since the Neolithic, Londra, 1979, s. 328-392.

* Sivil ve askeri yetkilerle donatılmış yönetici. Ordu ve yönetimin birbirinden ayrı tutulduğu Roma geleneğinden kopuşu temsil eder (ed.n.)

32 Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 209; P. Arthur, *Naples: From Roman Town to City-state*, Archaeological Monographs of the British School at Rome, c. 12, Londra, 2002, s. 15, 35; H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris, 1966, s. 411; J. Pryor ve E. Jeffreys, *The Age of* Δρομων*: the Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden, 2006.

33 C. Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 173.

34 Arthur, *Naples*, s. 12.

† Sırpça Drač, İtalyanca Durazzo, Osmanlı dönemi Dıraç, günümüzde Arnavutça Durrës (ç.n.)

kuleler silsilesiyle kuşatıldı. Dyrrhakhion, Konstantinopolis'e giden karayolu olan Via Egnatia'nın sonunda bulunuyordu, ancak veba yüzünden zaten hızla azalmış olan nüfusun çoğu Ege'deki Aigina Adasına kaçmış olsa da, Korinthos'taki benzer çalışmalarla Ege'den deniz yoluyla ulaşımı da kolaylaştırıldı.[35] Benzer bir karışık hikâye Kartaca hakkında da anlatılabilir. Liman çalışmaları kentin ekonomik hayatiyetini temin etmiyordu. Bizans'ın Kartaca'yı geri almasını takiben, Doğu'dan gelen amforaların sayısı önemli ölçüde azaldı. Çelişkili biçimde, tam da Doğu'dan siyasal denetim dayatılırken, Doğu ile ticari bağlar zayıflamıştı; ticaretteki gerileme, tahıl ticaretini devlet denetimi altına sokmaya yönelik girişimlerin tekrar başlamasından kaynaklanmış da olabilir.[36]

6. yüzyıl aynı zamanda Doğu Akdeniz kentlerinin kaderinin büyük değişime uğradığı bir dönemdi; Ephesos tıpkı Atina ve Delphoi gibi çarpıcı bir gerileme yaşadı, ancak İskenderiye yüzyılın ortasına kadar yaklaşık 100 bin nüfuslu canlı bir kent olarak kaldı. Gene de, bazı bölgelerde yeni bir canlılık baş göstermekteydi: Girit'teki Gortyna kenti bir depremin ardından 7. yüzyılda yeni güzel yapılarla süslendi ve başarılı bir çömlekçilik sanayisinin merkezi haline geldi. Girit'in ve ayrıca Kıbrıs'ın sahip oldukları bir avantaj, Slav istilalarının bu adalara ulaşmamasıydı. 7. yüzyıl başına ait altın sikke stokları bu iki adanın kesintiye uğramamış refahına tanıklık eder. Samos ve Khios gibi birkaç Ege adası, Slavlardan kaçan sığınmacılara ev sahipliği ettiler ve başka yerlerde nüfusun azaldığı bir dönemde yeni yerleşimcilerin gelmesiyle canlandılar.[37] Bizans ve ötesinde denizcilik hukukunun standart yasası olarak "Rodos Deniz Yasası" doğdu.[38] Bizans, kuzeyli barbarların yanı sıra, Yunan dünyasının eski rakipleri olan Pers imparatorlarının daha incelikli tehdidiyle karşı karşıyaydı. Pers istilâlarının Akdeniz kıyı şeridinin kentlerine etkisi yıkıcı oldu. Sardis, mermer döşeli sokakları, portikoları ve Akdeniz'in en büyüklerinden olan sinagoguyla 616'ya kadar muazzam bir bölgesel başkentti; kentin Persler tarafından talan edilmesinden geriye, yakılıp yıkılmış bir harabe yığını kaldı ve bir daha asla yeniden inşa edilmedi. Benzer bir kaderi, bir zamanlar kütüphanesiyle nam salmış Pergamon da paylaştı.[39]

35 Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 173-174; G.D.R. Sanders, "Corinth", *Economic History of Byzantium*, ed A. Laiou, c. 2, s. 647-648.

36 Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 28.

37 Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 174, 190-191; C. Foss, *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 1979; M. Kazanaki-Lappa, "Medieval Athens", *Economic History of Byzantium*, ed. A. Laiou, , c. 2, s. 639-641; Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 60.

38 W. Ashburner, *The Rhodian Sea-law*, Oxford, 1909.

39 C. Foss ve J. Ayer Scott, "Sardis", *Economic History of Byzantium*, ed. A. Laiou, c. 2, s. 615; K. Rheidt, "The urban economy of Pergamon", *Economic History of Byzantium*, ed. A. Laiou, , c. 2, s. 624.

Bu badirelere karşın eski ticaret ağlarının bazıları ayakta kaldı, hatta yeniden canlandı. Po Vadisi tahılı, Bizans hükümranlığının yeniden başladığı Classis'ten ihraç ediliyordu. Öte yandan Napoli, bir zamanlar çok büyük miktarlarda tahıl tedariki yaptığı Afrika ile bağlarını gevşetmişti. Bu, Napoli'nin 6. yüzyıla ait arkeolojik katmanlarında, bir zamanlar çok miktarda bulunan Afrika çömleklerindeki azalmayla ölçülebilir.[40] Afrika'ya özgü kırmızı çizgili çömleklerdeki gerileme, Napoli'ye Doğu Akdeniz'den gelen çömleklerin hatırı sayılır miktarı ile tezat oluşturur. Bunlar arasında, Yunanistan anakarası Slav hâkimiyeti altında felaket niteliğinde yıkıma uğramışken gelişen adalardan biri olan Samos'un amforaları da bulunur.[41] Aslına bakılırsa, 600 civarında Roma, Ravenna, Syrakusa ve Kartaca'da Samos çömlekleri belirmişti; dolayısıyla, Doğu Akdeniz ile İtalya ve Afrika'da yeni yeni toparlanan topraklar arasındaki bağlantılar bariz şekilde sürdürülmekte, hatta belki de güçlenmekteydi. Güney İtalya ve Sicilya dış dünya ile bağlantılarını korudu ve Güney İtalya'nın Lombard hükümdarları altın sikke basabildiler. Adriyatik ücra bir Bizans gölüydü ve bu dönemde, Venedik'in de doğacağı topluluklar olarak, bir grup çamurlu limanın ilk kıpırdanışları en üst düzeyde saptanabilir. Koşullar batıda daha zorluydu. Luni inanılmaz bir biçimde geriledi ve bir daha hiç toparlanamadı. 600 civarında sakinleri ancak kurşundan yapılma sikkeler basabiliyordu.[42] Cenova ve Bizans arasında bazı bağlar vardı, ancak bunlar ticari olmaktan çok siyasal gibi görünür. Marsilya, Batı Akdeniz'in ticaret merkezleri arasında önderliğini korudu, ancak geçmişin büyük Yunan kentinin soluk bir gölgesiydi artık: Doğulu amforaların sayısı 6. yüzyılda o kadar azaldı ki, 600'e gelindiğinde 500 civarındaki sayısının ancak dörtte biri kadardı; 7. yüzyılda bu amforalar yok oldu. Öte yandan, Afrika amforaları 6. yüzyılda bir toparlanma gösterdi; dolayısıyla Batı Akdeniz içindeki orta mesafeli ticaret Marsilya aracılığıyla devam etti. Doğu ile temaslar da büsbütün kopmadı. Galya'nın korkunç derecede zalim Merovenj krallarının kronikçisi Tour piskoposu Gregorius, Gazze'nin Suriye-Filistin limanlarından ve Laodikia'dan gelen şaraba değiniyordu.[43] Bu ifadenin çok çarpıcı bir teyidi, Güney Fransa açıklarında Port Cros civarında bulunan, Gregorius çağına tarihlenen bir gemi enkazından elde edilmiştir. Gemi Ege ve Gazze'den şarap amforaları taşıyordu.[44]

40 Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 38; J.W. Hayes, *Late Roman Pottery* (Supplementary Monograph of the British School at Rome), Londra, 1972 ve *Supplement to Late Roman Pottery*, Londra, 1980; C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005, s. 720-728.

41 Arthur, *Naples*, s. 141; Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 191.

42 Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 72.

43 Morrisson ve Sodini, "Sixth-century economy", s. 211.

44 F. van Doorninck, Jr, "Byzantine Shipwrecks", *Economic History of Byzantium*, ed. A. Laiou, ,

Bu döneme tarihlenen yaklaşık 80 gemi enkazı belirlenmiştir. 600 civarında, Güney Fransız kıyısı açıklarında batan bir tekne katran, Kuzey Afrika çömlekleri, Yunan harflerinden grafitili Gazze amforaları ve testileri taşıyordu; tekne, ince kaplamaları ve iyi oturmamış bağlantı yerleriyle kötü inşa edilmişti, bu yüzden batmasına şaşmamak gerek. Bu tekne büyük değildi; 50 tondan az yük almıştı ve en fazla, Roma tahıl gemilerinin kapasitesinin çok küçük bir kısmı olan 8000 *modii* tahıl taşıyabilirdi.[45] 6. ve 7. yüzyıl gemileri Romalı öncüllerinden daha küçüktü. Yaklaşık 626'ya ait, Marmara açıklarında, Yassıada'da bulunan bir enkaz Romalıların kullandığından daha hafif çivilerle inşa edilmişti; 50 tonu aşkın sevkıyat yaptığı düşünülürse, "ancak iyi bir kâr getirecek kadar dayanacak," ucuz inşa edilmiş bir gemiydi.[46] Öte yandan, ağzına kadar dolu, kiremit çatılı bir mutfağı vardı; içindeki eşyalar –kâseler, tabaklar ve kupalar– geminin Ege veya Konstantinopolis'ten geldiğini düşündürür.[47] Zaman zaman daha pahalı kargo taşıyan gemiler de batıyordu: Sicilya'dan, 540 civarına tarihlenen ve 300 tonluk yeşil ve beyaz mermer taşıyan *Marzameni* enkazı bunlardandır. Tekne, bütün bir kilisenin Ravenna ve Libya'daki kiliselerin tefrişatına benzeyen iç mekân döşemelerini taşıyordu. Bu değerli parçalar, dini birörnekliğin duyurusu olarak denizin karşı tarafına gönderiliyordu: Kilise tasarımının üslubundaki tek biçimlilik, tek bir imparator, yani Büyük İustinianos'un hükümranlığında tek bir teolojiyi yansıtıyordu.[48] Doğu Akdeniz gemi enkazları, adaları ve kıyıları bağlayan daha yoğun temasları düşündürür. Türkiye'nin güneybatı kıyısında, İskandil Burnu açıklarında bulunup 6. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir gemi enkazı, Gazze'den şarap ve koşer güveç kâsesi olarak tanımlanan kapları taşıyordu, dolayısıyla teknenin (5. yüzyıl başındaki Yahudi kaptan Amarantus'un hikâyesindeki gibi) bir Yahudiye ait olması çok muhtemeldir.[49]

Bizans açısından bilanço, ciddi bir ekonomik depresyonla birlikte en belirgin biçimde Doğu Akdeniz adalarında olmak üzere sürüp giden canlılığa ilişkin kanıtları birleştirir. Bu ancak hıyarcıklı vebanın yarattığı demografik depremin ardından beklenebilir. Eski merkezler söner ve yenileri canlılık kazanırken, Akdeniz'in ticari haritası yeniden çizilmekteydi. Sağ kalan ekonomik canlılık ağları, Bizans Akdeniz'inin tohumlarını ekerek 8. ve 9. yüzyıllarda yeniden canlanmayı mümkün kıldı. Daha batıda, toparlanma çok daha yavaş ve zor oldu.

---

c. 2, s. 899; A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, British Archaeological Reports, International serie, c. 580, Oxford, 1992, no. 782, s. 301.

45 Parker, *Ancient Shipwrecks*, no. 1001, s. 372-373.

46 Van Doorninck, "Byzantine shipwrecks", s. 899.

47 Parker, *Ancient Shipwreck*, no. 1239, s. 454-455.

48 Van Doorninck, "Byzantine shipwrecks", s. 899.

49 Parker, *Ancient Shipwrecks*, no. 518, s. 217.

3. Bölüm

ÜÇÜNCÜ AKDENİZ,

600-1350

I

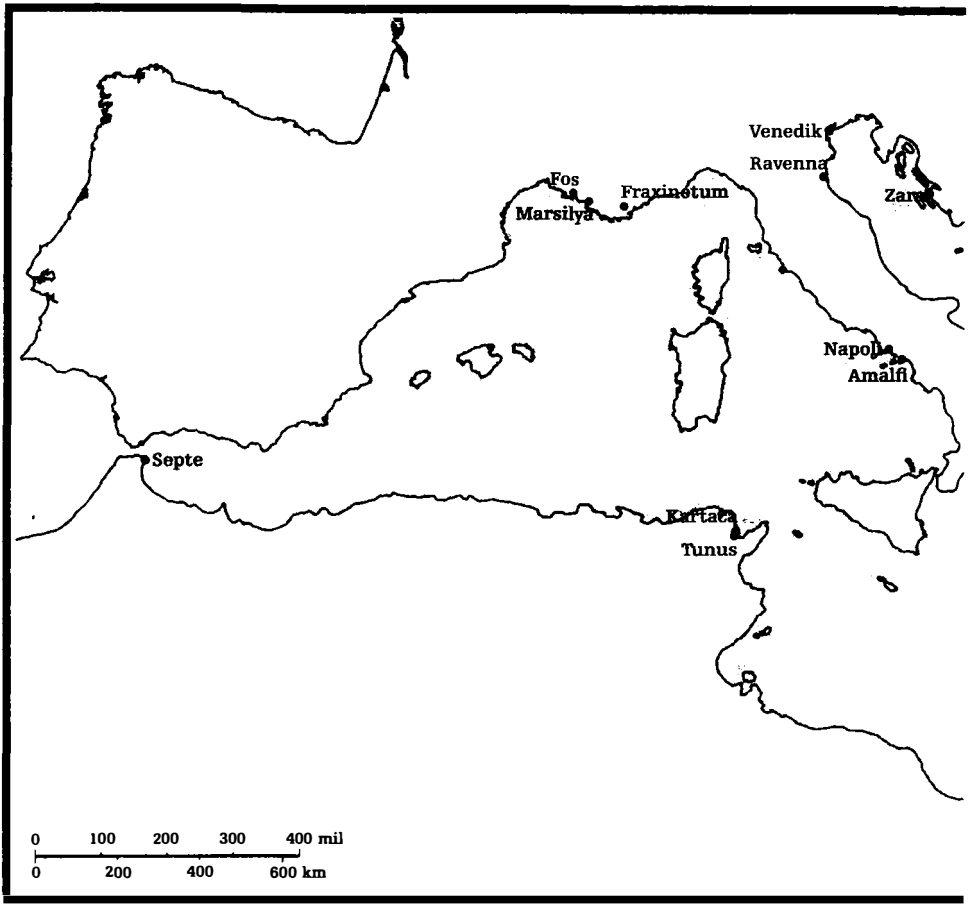
AKDENİZ'İN DİP NOKTALARI, 600-900

1

6. yüzyıla gelindiğinde Akdeniz'in birliği tuzla buz olmuştu. Artık Akdeniz ne siyasal ne de ticari olarak *mare nostrum* idi. Bir ticaret alanı olarak Akdeniz'in temel birliğinin (711'de İspanya'nın istilâsıyla doruğa ulaşan) 7. yüzyıl İslam fetihlerine dek veya hatta ensestçi kitle katliamcısı Charlemagne'ın Frank imparatorluğunun İtalya ve Katalonya'nın denetimini ele geçirmesine dek sürdüğünü göstermeye yönelik girişimler olmuştur.[1] Bundan başka, toparlanmanın geçmişteki tarihçi kuşaklarının varsaydığından çok daha erken başladığını ve 10. ve hatta 9. yüzyılda büsbütün ilerlediğini gösterme girişimleri de olmuştur.[2] Halihazırda belirli bir toparlanma gücü sergilemiş olan Bizanslı Doğu konusunda veya o döneme gelindiğinde Suriye ve Mısır'dan İspanya ve Portekiz'e kadar yayılan İslam toprakları konusunda bu iddiaya karşı koymak güçtür, ancak Batı tam bir muammadır. Bazı tarihçilerin bazı dönemleri gerileme olarak

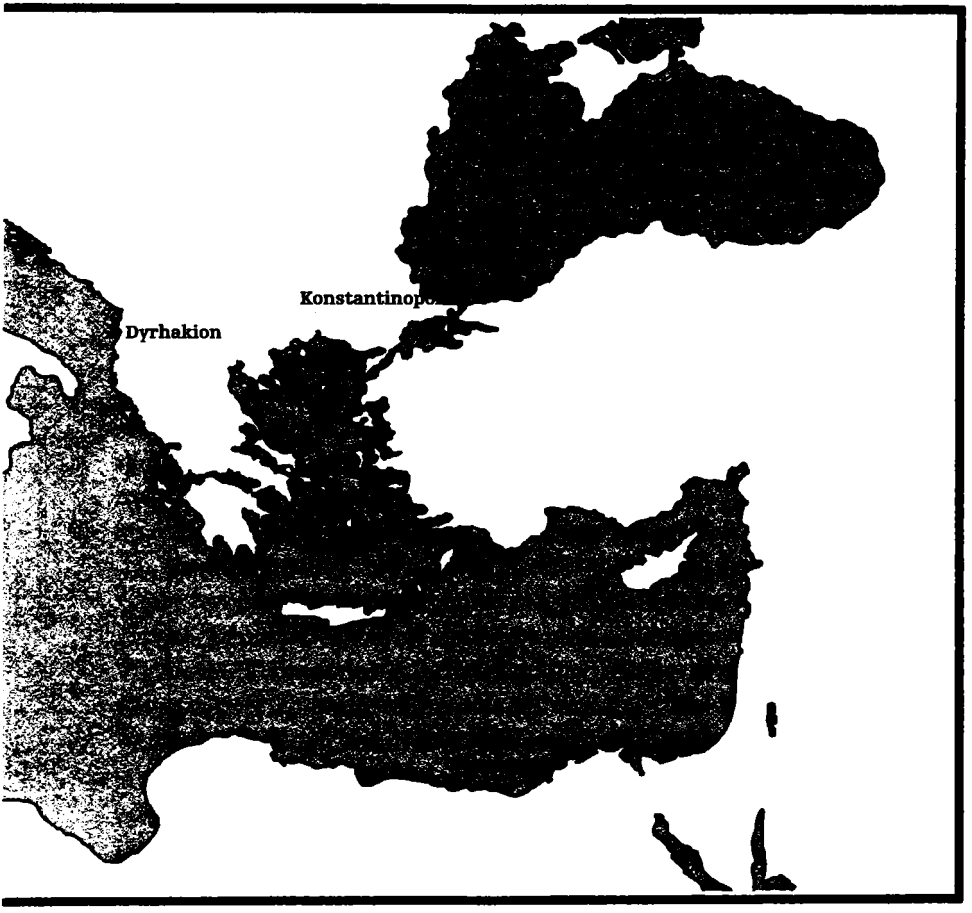
1 H. Pirene, *Mohammed and Charlemagne*, Londra, 1939, krş. R. Hodges ve D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*; Londra, 1983. R. Latouche, *The Birth of Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages*, Londra, 1961.

2 M. McCormick, *The Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge, 2001, s. 778-798.

görürken, diğerlerinin aynı dönemde genişlemeyi saptadıklarını söylemek hiç de abartılı olmaz. Buna mantıklı bir cevap verilebilir: Muazzam bir bölgesel farklılık vardı. Ne var ki, Akdeniz'in birliğini ne zaman yitirdiği veya yitirip yitirmediğinin yanı sıra ne zaman yeniden kazandığı sorusu hâlâ karşımızda durur. Nasıl ki antikçağda Akdeniz'in tek bir ticari ardından da tek bir siyasal bölgede bütünleşmesi, İÖ 10. yüzyılın Karanlık Çağı'ndan Roma İmparatorluğu'nun doğuşuna dek yüzlerce yıl alan bir süreç olduysa, "Üçüncü Akdeniz" çağındaki bütünleşme süreci de aynı şekilde acı verici yavaşlıkla ilerledi. İstilâcı Arapların ve çok daha sonraları Türklerin onca çabalarına karşın tam bir siyasi bütünleşme bir daha asla gerçekleştirilemedi.

Bizans'ın anakara mülklerinin çok büyük bir kısmını Slavlara ve diğer düşmanlarına kaybetmesi, imparatorluğu elinde dikkate değer birkaç

toprakla bıraktı. Sicilya, Güney İtalya'nın bazı kesimleri, Kıbrıs ve Ege adaları Bizans hâkimiyetinde kaldı ve imparatorluk zenginliğini bu toprakların birkaçındaki altın ve gümüş madenlerinden elde etti.[3] Sardinya ve Mayorka bile Bizans süzerenliği altındaydı, ancak Akdeniz çapında işlerliğe sahip bir iletişim ağının hâlâ mevcut olup olmadığı açık değildir. Her ne kadar kent hatırı sayılır ölçüde küçüldüyse de, Konstantinopolis tahıl tedarikinin çoğunun kaynağı olan Mısır üzerindeki denetimini sürdürdü. Batı Avrupa kroniklerinde, "Suriyeli" tüccar ve Yahudi tüccarlar Akdeniz çapındaki ticaret ağlarında Fenikelilerin soyundan gelenlerin süregiden rolüne tanıklık edecek şekilde birlikte anılmaktaydı. Bizanslılar yalnız kuzeyin barbar halklarının değil, Doğu'daki düşmanlarının da ciddi tehdidi altında olduklarını anladılar. Fakat, 7. yüzyıl başında Ku-

3 A. Laiou ve C. Morrisson, *Byzantine Economy*, Cambridge, 2007, s. 63.

düs'teki geçici Pers işgaline karşın, Suriye ve Mısır'daki Bizans iktidarını yıkan Persler değildi.

Akdeniz'de satacak parfüm ve baharat arayışındaki Suriye tüccarlarının aştığı ticaret güzergâhlarının epey ilerisinde, çöl sakinleri Nebatilerin topraklarının ötesinde, Kızıldeniz'in doğu kıyılarının biraz iç kesimlerinde, Akdeniz'in kuzey ve güney sahilleri arasındaki ilişkiyi kalıcı olarak dönüşüme uğratacak bir dini ve siyasi güç doğmaktaydı. Hz. Muhammed'in sağlığında (ö. 632), Müslümanların amacı Arabistan'ın putperest halklarının Müslümanlığa geçmesini ve Arap Yahudi kabilelerinin ya boyun eğmesini ya da Müslüman olmasını sağlamaktı. Kabilelerin (Allah'a değilse bile, en azından Allah'a tapanlara "teslim olması" anlamında) İslam sancağı altında birleştirilmesini, ilk "vekiller" yani halifeler döneminde mahşeri bir askeri ve siyasi enerjinin salıverilmesi takip etti; Muhammed'in ardılları ve orduları, 641'de kumandan Amr İbnü'l-As komutasında Mısır içine akmadan evvel, peygamberlerinin ölümünü izleyen sadece birkaç yıl içinde Kudüs ve Suriye'yi zapt ettiler. Tipik bir şekilde, İbnü'l-As'ın kendi halifesi ile arası açılmıştı bile. Tanrı'nın mutlak birliği İslamın temel akidesiydi, ancak takipçilerinin birliğinin çatlaması çok sürünedi.

İslam Akdeniz'de doğmadı, ancak Akdeniz'in rakip tektanrıcı dinleri, yani Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilk günlerinden itibaren etkileşime girdi (putperestlik ile de etkileşti, ama Müslümanlar Yahudilik, Hıristiyanlık ve Pers ülkesinde Zerdüşçülük dışındaki dinleri hoş görmeyi reddettikleri için, bu etkileşim olumsuz anlamda gerçekleşti). Monofizit kiliselerine bağlı hoşnutsuz Hıristiyanların birçoğu Rum Ortodoks Kilisesi'nin zulmüne uğradığından İslam, Suriye Hıristiyanları arasında mühtediler kazanmayı başardı: Doğu Hıristiyan mezheplerinin birçok taraftarının İslamın aşina yönlerini fark etmesi, onların istikrarlı bir şekilde yeni dine özümlenmesiyle sonuçlandı; zira Müslümanlar İsa'yı Muhammed'den sonra en büyük peygamber olarak kabul ettikleri gibi, bir yandan İsa'nın yalnızca insan olduğunda ısrar etmelerine karşın, Bakire Doğum'u da kabul ediyorlardı.[4] Başta domuz eti yeme yasağı, düzenli günlük ibadet (İslamda beş kez, Yahudilikte üç kez) ve Tapınak'ın yıkılmasından sonra Yahudilikten neredeyse büsbütün çıkarılmış olması nedeniyle, dini ayinlerden sorumlu bir ruhban sınıfının yokluğu olmak üzere İslamın diğer özellikleri, Yahudilik uygulamalarını hatırlatıyordu. Müslüman görüşüne göre, Tanah ile Yeni Ahit, en büyük peygamberin gelişine ilişkin verilen müjdenin değiştirilmiş olduğu bozulmuş metinlerdi; öte yandan, Yahudilerin ve Hıristiyanların, yani "kitap ehli"nin, Müslümanlarla aynı Tanrı'ya

4 T. Khalidi, *The Muslim Jesus: Sayings and Stories in Islamic Literature*, Cambridge, MA, 2001.

taptığını da teslim ediyordu. Bundan ortaya çıkan şey, Hıristiyan ve Yahudi uyruklara, Müslüman olarak inançlarını değiştirmedikleri sürece, bir baş vergisi yani cizye karşılığında kendi dinlerine ibadet etme hakkı veren *zimmi* kavramı oldu. Aslına bakılırsa, *zimmi*'lerin ödedikleri vergiler, İslam devletinin temel dayanaklarından biri haline geldi. Sadece Müslümanlara özgülenen askerlik hizmetinden muaf tutulan *zimmi*'ler, askeri mekanizmayı ödedikleri vergilerle destekliyordu. Bu nedenledir ki, Mısır'daki Kıptilerin veya Kuzey Afrika'daki Berberilerin hızla dinden dönmeleri sorun yaratabilirdi. Hilafetin vergi temelini aşındırabilirdi. Bernard Lewis'in dediği gibi, "ikinci sınıf olsa da, yurttaş" olan *zimmi*'lere karşı hoşgörülü tutum benimsemek mantıklıydı. Başka bir deyişle, *zimmi*'ler toplumun ayrılmaz bir parçası olarak görüldü ve yabancı azınlık olarak kabul edilmediler; aslı aranacak olursa, 7. ve 8. yüzyıllarda, İran gibi Doğu toprakları bir yana bırakılırsa *zimmi*'ler Arabistan hariç, Suriye kıyısı boyunca Mısır'da ve uzak İspanya'da çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Mısır'ın belki 12 bin askerden oluşan bir Arap ordusuyla zaptını kolaylaştıran, Kıptilerin Ortodoks Bizans'a düşmanlığı oldu. Konstantinopolis üzerindeki ilk etkisi, Nil'den Yeni Roma'nın yurttaşlarını besleyen devlet tahılının taşındığı güzergâhın kopmasıydı. Daha sonra, 674 ve 717'de, Konstantinopolis Arap kuşatmaları ile karşı karşıya kalacaktı, ancak şimdilik Araplar Afrika'da kalmışlar ve Mısır'dan Akdeniz'e değil, güneydeki Nübye'ye gözlerini dikmişlerdi: Kızıldeniz yakınındaki toprakların işgali onlara Arabistan'daki hâkimiyetlerini pekiştirme olanağı verecekti. Muhammed'in ölümünden hemen sonra, Arap genişlemesinin temel odağı Irak ve İran oldu, zira İran Arabistan'ın hemen kuzeyindeki en büyük bölgesel güçtü. Demek ki, başlangıçtaki amaçları, Akdeniz'in güney kanadının tamamı boyunca uzanacak bir imparatorluk yaratmak değildi. Akdeniz'deki İslam fetihleri bir ek güç gösterisi anlamına geliyordu. Ancak Nübye'deki başarısızlığın ardındandır ki, batıdaki Kyrenaika'ya yönelerek Berberi kabilelerin topraklarına girdiler.[5]

Bunun akıllıca bir karar olduğu anlaşılacaktı. Kyrenaika ve Afrika eyaleti Bizans yönetimi altında kalırken, buraların Mısır'da amaçlanan bir toparlanma savaşı için üsler olarak hizmet etme tehlikesi daima vardı. Bunu önlemek için, Arapların Kuzey Afrika'daki sahillerin ve limanların denetimini ele geçirmeleri gerekiyordu; buysa, ancak Yemen'den yeni gelen büyük askeri birliklerin yanı sıra, Romalılaşmış kent sakinleri ile çeşitli dini bağlılıkları olan kırsal kabile mensuplarının bir bileşiminden

5 Hodges ve Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, s. 68-69; D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa From Justinian to the Arab Conquest*, British Archaeological Reports, International series, c. 99, Oxford, 1981; Bizans gemileri hakkında: J. Pryor ve E. Jeffreys, *Age of the* Δρομων: *The Byzantine Navy ca 500-1204*, Laiden, 2006.

oluşan Kuzey Afrika'nın yerli halkı Berberilerin yardımıyla mümkündü. Arapların aynı zamanda donanmaya da ihtiyacı vardı; daha 654 gibi erken bir tarihte Rodos açıklarında Bizanslılara karşı kazanılan "Arap" deniz zaferi, sadece yerel Hıristiyan mürettebat istihdam etmekte başarılı oldukları anlamına gelebilir: Deniz savaşı muhtemelen bir tarafta Yunanların, diğer taraftaysa Yunanlar, Suriyeliler ve Kıptilerin arasındaki bir mücadeleden oluşuyordu. Berberiler ile ilişkiler her zaman kolay olmadı: Putperest Berberi kabileler İslama geçti ve ardından Araplar ufuktan kaybolur kaybolmaz kendi inançlarına geri döndüler; bir kabilenin İslama 12 kez geçtiği söylenir.[6] Ayrıca çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi Berberiler de vardı ve Yahudi bir Berberi olması mümkün olan Kraliçe Kahina yiğit bir savaşçı olarak hatırlanıyordu.[7] 7. yüzyılda Berberi Kuzey Afrika'nın İslamlaştırılması hızlı, hafif ve geçici nitelikteydi, ancak gerçek hedefleri olan Bizans kenti Kartaca civarına giderken, İslam ordularına yağma peşindeki Berberi askerlerini de yanlarına alma imkânı vermeye yetti. 660'lardan itibaren, Roma'nın eski Afrika eyaletinin veya onların deyişiyle Ifrikiya'nın daha önemsiz kentlerinin denetimini ele geçirdiler ve kendi garnizon kentleri olan Kayrevan'ı Akdeniz'den biraz içeride kurdular; denizden yararlanmaktan çok, develerini otlatabilecekleri arazilere yakınlığıyla ilgileniyorlardı. 698'de karadan etrafı sarılı ve Konstantinopolis'ten yeterli destek alamayan Kartaca, Suriye ve başka yerlerden getirilen 40 bin kişilik bir Arap ordusunca kuşatıldı; bunlara belki 12 bin kadar da Berberi katıldı. Sıra dışı bir ticaret ve imparatorluk merkezi olarak Kartaca'nın sonunu gerçekten getiren, 750 yıl kadar önceki Roma fethinden çok, Arap fethi oldu. Araplar burayı hiç kullanmadılar ve yakınına, Tunus'ta yeni bir kent inşa ettiler. Bizans en zengin topraklarından bir başkasını daha kaybetmişti; İustinianos'un fethettiği İspanya'nın gümüşü de 630'larda Vizigotlarca yutulunca, geriye Septe, Mayorka ve Sardinya üzerinde gevşek bir yetkeden başka bir şey kalmamıştı. Batı Akdeniz'de Bizans gücü büsbütün yok olmuştu.

2

İslam fetihleri Akdeniz tarihçilerinin önüne bir paradoks getirir. Bir görüşe göre, Akdeniz'in birliğini parçalayan bu fetihlerdi; ancak öte yandan, İslami ticaret ve iletişim ağları esasen güney ve doğu kıyılarıyla kısıtlı kaldığı için, denizin tamamını kapsamasa da Akdeniz'de yeni bir birliğin yaratılmasının temelini atan da İslam oldu. Konstantinopolis, Küçük Asya

6 X. de Planhol, *Minorités en Islam: Géographie Politique et Sociale*, Paris, 1997, s. 95-107.

7 S. Sand, *Invention of the Jewish People*, Londra, 2009, s. 202-207.

ve Bizans Ege'si ile olduğu gibi, başta Venedik ve Amalfi olmak üzere gevşek Bizans süzerenliği altındaki birkaç İtalyan limanı ile yakın ticaret bağları geliştirildi, ancak Güney Galya ve İtalya sakinleri Müslüman denizcileri temelde nahoş köle toplayıcılar olarak tanıdılar. Köleler, Batı Avrupa ile İslam dünyası arasında, genellikle (Doğu Avrupa'dan İspanya'ya, Felemenek manastırlarındaki hadım etme kliniklerinden geçerek köle taşıyan kara güzergâhları da geliştirilen) Akdeniz üzerinden gidip gelen temel tüketim mallarından biri haline geldi. Korsanlığın sürüp gitmesi, ticaretin devam ettiğinin kanıtı olarak alınabilir, zira kendisine bir av bulamaması halinde korsanlığın bir anlamı olamazdı; ne var ki, "Sarazenler"in* kurbanlarının çoğu muhtemelen, köle toplayıcılar tarafından Güney İtalya ve Güney Fransa sahillerinden toplanan kara insanlarıydı. Üç diğer metanın yani papirüs, altın ve lüks dokumanın, tahminen yüzlerce yıl başat ticaret maddeleri olduktan sonra artık bulunmadığı belirlenmiştir. Büyük Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, ortadan kaybolmalarına dayanarak 7. ve 8. yüzyılların Akdeniz'de antik çağdan temel kopmayı temsil ettiğini ileri sürdü; ticaret "sadece damlamaya" dönüşecek kadar yavaşlamıştı.[8] Papirüs çoğunlukla Mısır'da üretildiğinden, bu antik ürünün Batı Avrupa'da ortadan kaybolması ve yerini, yerel olarak imal edilen parşömene bırakması artık Akdeniz çapında ticaretinin yapılmadığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Papalık 10. ve 11. yüzyıl gibi geç bir tarihe kadar papirüs kullanmaya devam eden bir avuç kurumdan biriydi ve Roma'nın Napoli ve Salerno körfezlerinde hâlâ işlev gören ve Konstantinopolis ve İslam toprakları ile bağları süren limanlara yakınlık gibi bir avantajı vardı.

Ticaretin işlek değilse de faal kaldığının kanıtları da vardır. 716'da Galya'nın Frank kralı II. Chilperic, Corbie keşişlerine cömert vergi muafiyetlerinin yanı sıra, Rhône deltasındaki Fos-sur-Mer üzerinden papirüs ve diğer Doğu mallarını ithal etmelerine de izin verdi; gerçi bu, sadece daha eski imtiyazları onaylaması anlamına geliyor olması nedeniyle, Fos üzerinden ticaretin hâlâ canlı olduğunu kanıtlamaz.[9] En parlak çağında Fos kuzeye yalnız İspanyol derisi ve papirüsüyle (yılda her biri 24 tabakalık 50 deste) kalmayıp 4762 kg zeytinyağı, 30 varil kokulu balık sosu, 13,6 kg karabiber, bunun beşte biri kadar kimyonun yanı sıra, tüm bu miktarların gerçekten vardığını kabul edersek, muazzam miktarda incir, badem

* Ortaçağda Batılıların Müslümanlar için kullandığı ad (ed.n.)

8 Pirene, *Mohammed and Charlemagne*; A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, Princeton, NJ, 1951; McCormick, *Origins*, s. 118; P. Horden ve N. Purcell, *Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, s. 153-172 [s. 154, "sadece damlama" referansı için]; ayrıca, C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005, s. 821-823.

9 McCormick, *Origins*, s. 65; Horden ve Purcell, *Corrupting Sea*, s. 164.

ve zeytin de gönderiyordu.[10] Görmüş olduğumuz gibi, yakındaki Marsilya, büsbütün yok olmayan Kuzeydoğu Akdeniz'deki birkaç limandan biriydi. Arkeolojik araştırmalar, 6. yüzyılda kentin gerçekten büyüdüğünü ve Kartaca ve bölgesi ile bağlarının 600'den sonra da güçlü kaldığını gösteriyor. Batı Avrupa'da güvenilir bir altın kaynağı bulunmadığına göre, Akdeniz ile bağlarına tanıklık eden yerel bir altın sikke bile bulunuyordu.[11] Fakat 7. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Marsilya baskı altındaydı. Kartaca'nın Arapların eline geçmesi kentin Afrika'ya bağlarının kopması anlamına geliyordu. Altın arzı kurumuş ve sikkeler basılamazken, Doğu amforaları da artık gelmez olmuştu.

Radhaniyyah olarak tanınan bir grup maceracı, çokdilli Yahudi tüccar grubu, 9. yüzyıl Arap yazarı İbn Hordadbeh tarafından betimlendi.[12] Bu tüccarların yolculuk ettiği, bazıları Galya üzerinden Prag'a ve oradan Karadeniz'in kuzeyindeki geniş açık alanlara yayılan Beyaz Bulgarların krallığına giden karayolu, diğerleri Provence'dan Mısır'a ve oradan Kızıldeniz'den aşağıya Hindistan'a veya Levant'taki Antakya'dan Irak, Hindistan, Seylan ve bir kez daha deniz üzerinden Uzakdoğu'ya kadar uzanan dört ticaret güzergâhını sıraladı. Gelgelelim, bazıları İspanya'dan yola çıkıp Levant'a Kuzey Afrika kıyılarını izleyerek gidiyordu; bu, sığlık alanlar, ters rüzgâr ve akıntılar yüzünden deniz yerine karadan yolculuk edilmesi daha kolay bir güzergâhtı.[13] Nil Deltası'ndan dönen Radhaniyye tüccarları bir gemiye binip Konstantinopolis'e gidiyor veya Galya'ya başka bir yolla dönüyorlardı. Bu tüccarların güzergâhlarının bu betimlemeleri, Radhaniyyenin yemek çeşnileri, parfüm ve ilaç taşıyan baharat tüccarları rolünü ortaya koyarsa da kuzeydeki bağlantıları, onların demir silahlar, kürkler ve köleleri, demir sıkıntısı çeken ve kuzeyden gelen kılıçları sevinerek satın alan Müslüman alıcıların bulunduğu Akdeniz'e getirmelerine de imkân veriyordu.[14] Yegâne köle tüccarlarının Radhaniyye olmadığı kesindi; 961'e gelindiğinde, Müslüman Kurtuba'da yaşayan 13.750 *Siklabi*, Slav köle vardı. Günümüz Doğu Almanya'sı olan Vender topraklarında Germen ve Slav halkları arasındaki savaş, bol ve düzenli esir tedariki temin ediyordu ve *slavus* ve "slave" (köle) terimleri, bu kölelerin birçoğunun Slav kökenlerini çağrıştırır. Slav sınır bölgelerinden köleler, Karadeniz'den getiri-

10 Horden ve Purcell, *Corrupting Sea*, s. 163.

11 *Age*., s. 164-165; S. Loseby, "Marseille: a late Roman success story?", *Journal of Roman Studies*, c. 82 (1992), s. 165-185.

12 E. Ashtor, "Aperçus sur les Radhanites", *Revue Suisse d'Histoire*, c. 27 (1977), s. 245-275; Y. Rotman, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Cambridge, MA, 2009, s. 66-68, 74.

13 Krş. J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Mediterranean World*, Cambridge, MA, 2009, s. 138.

14 M. Lombard, *The Golden Age of Islam*, Amsterdam, 1987, s. 212; Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 66-67.

len Çerkeslerle birlikte Suriye ve Mısır'a da geliyordu.[15] Korkunç olmakla birlikte, iğdiş edilme travmasını atlatanlar da dahil bu kölelerin kaderi, daha sonraki yüzyıllarda Atlantik Okyanusu'nun ötesine Amerika kıtasına götürülen çok sayıda kölenin kaderiyle her zaman aynı değildi. Güçlü görünümlü delikanlılar iğdiş edilmeyip Kurtuba'da emirin muhafızlığına giriyor, kimi zaman yüksek askeri kumandanlığa kadar yükseliyordu. Öte yandan, kadınlar haremin kapalı dünyasına giriyorlardı; güzel yüzlü erkek çocuklar ise oğlancı hükümdarların eline düşüyordu. Radhaniyye etiketine çok uyan bir tüccar, Frank imparatoru Sofu Louis'nin kişisel himayesinden yararlanan bir İspanyol Yahudisi olan Zaragozalı Abraham'dı. 828 civarında faaliyet gösteren Abraham, geçiş ücretlerinden muaftı; yabancı köleler satın alma ve onları Frank topraklarında satmasına açıkça izin verilmişti, ancak 846'da Yahudi tüccarlar, Lyon başpiskoposu tarafından tedarik kaynakları olarak Provence kentlerinden daha öteye gitmemek ve Hıristiyan köleleri Kurtuba'daki alıcılara satmakla suçlandılar.[16]

Roma deniz gücü korsanlığın yok edilmesine dayanmışken, Müslüman deniz gücü korsanlığın devamına dayanıyordu. Müslüman donanmalarında, gemilerin mürettebatını oluşturdukları kuşku götürmeyen Yunan, Kıpti, Berberi ve İspanyol denizcilerin hizmet etmesini sağlayan da buydu. Batı gemiciliği Müslüman hükümdarların hizmetindeki korsanlar tarafından serbestçe hedef alınıyordu. 9. yüzyıla mensup bir Arap yazar, diğer Hıristiyan topraklara giden Akdeniz'deki Hıristiyan gemilerin Müslüman korsanlarca nasıl meşru bir hedef olarak belirlenebildiğini betimliyordu; eğer bir gemiye el konur da kaptanı bir Endülüs emiri gibi bir Müslüman hükümdarın himayesi altında yolculuk ettiğinde ısrar ederse, bunu bir belgeyle kanıtlaması talep edilebiliyordu.[17] 711'de İspanya'nın Arap ve Berberi orduların tarafından istilası –Cebelitarık Boğazı'nın aşıldığı hayati önemdeki harekât dışında– çok az deniz operasyonu gerektirse de 8. yüzyılın geri kalan bölümü, Müslüman donanmalarının Batı Akdeniz'de özgüven kazanmasına tanık oldu. 698'de Kartaca'nın düşüşünden sonra korsanlıktaki patlama, Bizans donanması tarafından oldukça kolayca bastırıldı, ancak Bizans'ın Sicilya'nın batısındaki denizlerin fiili denetimini yitirmesi, Müslüman donanmalarına uzaktan bile olsa hâlâ Bizans egemenliğini tanıyan adaların ve kıyıların açıklarında sınırsız bir özgürlük verdi: Balear Adaları, Sardinya, Liguria kıyısı bu durumdaydı.[18]

15 D. Abulafia, "Asia, Africa and the trade of medieval Europe", *Cambridge Economic History of Europe*, c. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M.M. Postan, E. Miller ve C. Postan, 2. basım, Cambridge, 1987, s. 417.

16 McCormich, *Origins*, s. 668, 675; Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 73.

17 P. Sénac, *Provence et Piraterie Sarrasine*, Paris, 1982, s. 52.

18 J. Pryor, *Geograhpy, Technology*, s. 102-103.

Bu bölgenin güvenliği 800 civarında ciddi biçimde bozuldu. Batı Akdeniz'in yüzeyinin dört bir köşesinde deniz çarpışmaları patlak verdi. Bu olaylar genellikle Akdeniz adalarında hâkimiyet kazanmaya çalışan Arap istilacıları püskürtmeye yönelik bir mücadele olarak sunulur. Ne var ki, çoğu zaman Müslüman donanmalarının niyeti, İslam topraklarını genişletmekten çok, (satışa çıkarılacak esirler de dahil) ganimet ele geçirmekti. Savunma durumunda oldukları daha açık olmakla birlikte, aslında Hıristiyanlar da köle almaya ve ganimet kapmaya hevesliydiler. Kaldı ki, artık Batı'da Müslüman donanmalarına karşı savaşmaya istekli büyük bir güç bulunduğundan, gerilim artmış ve korsanlar daha da pervasız davranmaya başlamışlardı. 798'de Arap donanmaları, İspanya'nın başlangıçtaki istilâsında bir hedef olmamış Balear Adaları'na saldırdı. Konstantinopolis'in hiçbir şekilde yardım edemeyeceğini bilen adalılar, bunun yerine Galya ve Kuzey İtalya hükümdarı, yeni egemenleri kabul ettikleri Charlemagne'a başvurdular. Charlemagne kuvvetlerini gönderdi ve Araplar adalara bir sonraki akınlarında püskürtüldüler.[19] Oğlu Louis'ye, Rhône Deltası'nın savunması için bir filo inşa etmesini emretti ve Güney Fransa ve Kuzeybatı İtalya limanlarını koruyacak yeni kıyı istihkâmları kurmakla görevlendirdi. Cenova'nın Frank kontu Hadumar Korsika'yı istilâ eden Araplara karşı bir filoya kumanda etti ve çarpışmada öldürüldü. Gerek Korsika gerek Sardinya açıklarında savaş devam etti ve Burchard adlı bir Frank amirali 13 düşman gemisini imha etti. Bu arada, (kısaca değindiğimiz) Venedikliler Sicilya ve Kuzey Afrika açıklarındaki sularda devriye geziyorlardı; onlar veya Bizans hizmetindeki diğer gemiler el-Endülüs yani Müslüman İspanya'dan gemilere karşı kayda değer zaferler elde ettiler. Sicilya ile Afrika arasındaki küçük fakat stratejik olarak değerli Lampedusa Adasına saldıran 13 Arap gemisi 812'de Bizanslılar tarafından yok edildi. Çok geçmeden, Kuzey Afrikalılar olayların yeterince ileriye gitmiş olduğuna karar verdiler ve Sicilya'nın Bizanslı valisi Gregorios ile on yıllık bir ateşkes imzaladılar.[20] Hıristiyan donanmaları artık Sicilya'nın batısına hâkimken, Bizanslılar Orta Akdeniz'de çok ihtiyaç duydukları bir saygınlık kazanmışlardı; Sicilya ve Calabria'ya Arap akınları kıyı kent ve köylerinde çok büyük hasarlara yol açmıştı.

Müslümanların, Sicilya'dan köle ve ganimetten daha fazlasını isteyerek, yavaş yavaş tamamı Kuzey Afrika'nın Aglebi emirlerinin hâkimiyetine gireceği 827'de adaya bir istila başlatmaya karar vermeleri Bizanslılar açısından talihsizlikti. Sardinya ve Korsika'ya da akınlarını yeniledikle-

19 J. Haywood, *Dark Age Naval Power: A Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*, Londra, 1991, s. 113.

20 *Age.*, s. 114-115.

rinde, Franklar Afrika kıyısına muazzam bir deniz saldırısı ile karşılık verdiler. Sorun, Frank donanmasının kalıcı bir üssü olmamasıydı ve birbiri ardına çarpışmaları kazandıktan sonra bile Susa'daki tek bir yenilgi Frankları Afrika'dan çıkarmaya yetti. Zaten Frank imparatorluğu, 814'te Charlemagne'ın ölümü ve ardılı Sofu Louis'nin iç rekabetlere kayan ilgisinin Batı Akdeniz'den uzaklaşmasıyla zirvesini geride bırakmıştı. 840'larda Araplar Marsilya, Arles ve Roma'ya akın yapacak kadar meydanı boş bulmuşlardı. Bir Müslüman donanması, her biri Güney İtalya'da hâkimiyet iddiasında bulunan Bizanslılar ve Frankların yüzünü kızartacak şekilde 847'de Bari limanını ele geçirdi ve burada bir emirlik kuruldu; bu küçük devlet, Frankların ve Bizanslıların en nihayet Müslümanları kovmalarına yetecek kadar uzun süre birlikte çalışmayı öğrendikleri 871'e dek varlığını koruyacaktı.[21] 9. yüzyılda deneme kabilinden hamlelerin ardından, 10. yüzyılda Arap korsan üsleri Provence kıyısında ve biraz içerideki Fraxinetum'da (La Garde-Freinet) yerleşti. Arap korsanlığı Provence'dan yapılan Hıristiyan ticaretine ciddi tehditler oluştururken, Müslümanlara bir köle ve savaş ganimeti arzı sağladı.[22]

3

Bizanslılar Müslüman ilerleyişi karşısında karma başarı elde etmişlerdi. 718'de Arapları Konstantinopolis surlarından püskürtmüş olarak, 8. yüzyıl başında Akdeniz'deki donanmalarını seferber ettiler; ne var ki, başta Sicilya'daki yerel ayaklanmalar, Akdeniz çapındaki deniz güzergâhlarında kurdukları denetimlerini tehlikeye attı. 6. yüzyıldan beri Bizans donanmasına hâkim olan *dromôn*, zamanla boyutları büyüyen ancak 12. yüzyıla dek Akdeniz'in her yerinde standart savaş gemisi haline gelen savaş kadırgasının bir çeşidiydi; bu geminin temel özellikleri arasında, kare yerine Latin (üç köşeli) yelkeni kullanması, küreklerin ana güvertenin altına yerleştirilmesi ve (herhalde) deniz kabuğu gövde yerine yuvarlık omurgalı inşa edilmesiydi. Başlangıçta, her iki tarafta tekli olarak kürek çeken (yani "*monoreme*" olan) 50 adamdan oluşan küçük bir mürettebatla yürütülürken, 150'ye varan kürekçi çiftleriyle çekilmeye başlayarak "*bireme*" (çifte) haline geldi.[23] Benzer gemilerle donanmış Müslüman filoları büyük bir güçlükle karşı karşıyaydı: Kuzey Afrika kıyılarının sığlıkları, kayalıklar ve kumlukları, kıyı boyunca doğu-batı hareketini güçleştiriyordu. De-

21 G. Musca, *L'emirato di Bari, 847-871*, Bari, 1964; Haywood, *Dark Age Naval Power*, s. 116.

22 Sénac, *Provence et Piraterie*, s. 35-48; J. Lacam, *Les Sarrasins dans le haut moyen Âge Français*, Paris, 1965.

23 Pryor ve Jeffreys, *Age of the* Δρομων*: the Byzantine Navy ca. 500-1204*, Leiden, 2006, s. 446-447.

niz nakliyatı daha kuzeydeki adadan adaya atlayan güzergâhları seçmek zorundaydı ve bu da, korsanlığın ve köle ticaretiyle birlikte Müslüman donanmalarının Balear Adaları, Sardinya ve Sicilya civarındaki sulara saldırması için iyi bir nedendi.[24] Bu gemilerin "sulara egemen olduğunu" söylemek donanmaların işleyiş tarzının ancak kabataslak bir tanımını verir: Eğer denizin bir bölgesinde fiilen devriye gezeceklerse, kadırgaların ikmal yapabilecekleri dost bir limana erişimleri olması hayati önemdeydi. Bizans'ın merkezi topraklarından donanmalar göndererek uzaktan kumanda etmek imkânsızdı, en iyi seçenek, deniz sınırlarında Bizans üsleri kurmaktı.[25] Bizanslılar Kıbrıs ve Girit'in kuzeyindeki (bir süreliğine Araplara kaptırılan) suları tutmayı başardılar. Bu onlara Ege'de ve biraz daha ötesinde iletişimi sürdürme fırsatı verdi, ancak Bizans İmparatorluğu'nun uçlarında, en çok da Adriyatik'te durum çok daha tehlikeliydi.

Bizanslıların bölgede karşılaştıkları güçlükler, Arapların görece geç gerçekleşen Bari fetihlerinin yanı sıra, hükümdarları 8. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, başkenti Ravenna'da bulunan eski Bizans eyaleti yani Eksarkhosluğu da dahil (751) İtalya'nın çok büyük bölgelerini ele geçirmiş bulunan Franklarla birlikte başladı. Frank orduları, Charlemagne'ın Avarların büyük, zengin imparatorluğunu ezerek günümüz Slovenya, Macaristan ve Kuzey Balkan topraklarından büyük bölgeleri imparatorluğuna kattığı Adriyatik yakınlarında 790'larda hâlâ faaldi. 791'de Franklar, ismen halen Bizans hâkimiyetinde bulunan Adriyatik'in en üst kesimindeki kayalık yarımada İstria'yı ele geçirdiler.[26] Bu seferler Frank ve Bizans çıkarlarını karşı karşıya getirdi. Franklar ile Bizanslılar arasındaki hoşnutsuzluk, Charlemagne'ın 800 yılının Noel Günü Roma'da Batı Roma İmparatoru olarak taç giymesiyle (gerçi yeni imparator buna önemsiz bir olay gibi gülüp geçiyor olsa da) ağırlaştı. Bizans, 1453'teki yıkılışına değin Roma İmparatorluğu'nun gerçek halefi olma iddiası konusundaki derin hassasiyetini koruyacaktı. Charlemagne'ın Sicilya'yı ele geçirmeyi düşündüğüne ilişkin raporlar huzursuzluğu daha da artırdı. Charlemagne'ın, ona duyduğu saygının bir nişanesi olarak, Bizans'ın himaye yetkesi iddiasında olduğu Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nin anahtarlarıyla birlikte bir de fil gönderen Bağdad'taki Abbasi halifesi Harun Reşid'le komplo kurduğu bile düşünülüyordu.

Konstantinopolis Adriyatik'e, Bizans merkezi topraklarına sızmak isteyen düşman ordulara ve donanmalara karşı ilk savunma hattı olarak

24 J. Pryor, "Byzantium and the Sea: Byzantine Fleets and the History of the Empire in the Age of the Macedonian Emperors, c.900-1025 CE", *War at Sea in the Middle Ages and Renaissance*, ed. J. Hattendorf ve R. Unger, Woodbridge, 2003, s. 83-104; Pryor ve Jeffreys, *Age of the* Δρομων, s. 354; Pryor, *Geography, Technology*, s. 108-109.

25 Pryor ve Jeffreys, *Age of the* Δρομων, s. 333-378.

26 Haywood, *Dark Age Naval Power*, s. 110.

bakıyordu. Dyrrhakhion'dan Thessaloniki'ye uzanan Via Egnatia'nın savunmasının bir ticaret güzergâhı olarak öneminden çok ayrı, askeri bir gerekçesi vardı.[27] Bu nedenle Bizanslılar Dalmaçya ve Arnavutluk kıyı şeridini Franklar, Slavlar, Araplar ve diğer istilâcı ve akıncılara karşı savunmaya çaba harcadılar. İstria'daki Poreč gibi kentlerdeki muhteşem erken Bizans mozaikleri bugüne ulaşsa da, burası Latin Kilisesi'nin egemenliğinde ve günümüzde kaybolmuş Dalmaçya diline evrilen bir tür Latin diyalektinin konuşulduğu bir bölgeydi.[28] Aynı zamanda Grado lagünleri ve bataklıkları boyunca bir hilal çizip aşağıya, İtalya tarafından bir dizi *lidi* yani kumsalları geçerek Ravenna'nın kuzeyinde, pek de uzağında bulunmayan Comacchio limanına kadar uzanan Bizans nüfuzu, Yukarı Adriyatik'in İtalya kesimine de yayılmaktaydı. Ravenna Eksarkhosluğunun kaybı, Bizans'ı tüm İtalyan hâkimiyetinden yoksun bırakmamıştı ve her ne kadar insanlardan çok balıklar iskân etse ve buğdaydan çok tuz üretse bile, bu toprakların değerli olduğu ortadaydı.

Su ve kumun kontrol için birbiriyle itişip kakıştığı istikrarsız bir dünyaydı bu. Piave, Po ve Adige'yle birlikte sayısız daha küçük akarsuyun alüvyonlarını bıraktığı yer burasıydı. 6. yüzyıl yazarı Cassiodorus'a göre, bu bataklık arazinin erken dönem sakinleri "su kuşları gibi, kâh karada kâh denizde" yaşıyorlardı ve refahları sadece balık ve tuzdan geliyordu; gerçi tuzun bir bakıma altından değerli olduğunu yazar da kabul ediyordu: Tuza herkes ihtiyaç duyar, ancak altına ihtiyaç duymayan insanlar da vardır herhalde. Cassiodorus, bataklık halkını "aynı yiyecek ve benzer evler ortak olarak paylaşılır, böylece hiç kimse diğerinin ocağına haset etmez ve onlar dünyaya hükmeden ahlaksızlıklardan aridir," diyerek idealize ediyordu.[29] Barbar istilâları, lagünleri fethederek değil ama Lombardlar olarak bilinen Germen halkının ordularından kaçanlar için bir sığınağa dönüştürerek, bölgeyi dönüşüme uğrattı. Bu göç bir anda olmadı; bir dizi köy Comacchio, Eraclea, Jesolo, Torcello ve "yüksek kıyı" yani (sonraları Rialto diye kısaltılan) Rivo Alto civarındaki küçük adalar kümesinde ortaya çıktı. Torcello'nun küçük topluluğunda, 7. yüzyıla kadar geçmişe uzanan cam atölyeleri vardı. Comacchio, belki 715 gibi erken bir tarihte Lombard hükümdarlarından imtiyazlar almıştı. Adalardan biri olan Grado, kilise örgütündeki yetkesi tüm lagünleri kapsayan yüksek unvanlı patrikin makamı haline gelse de, başka piskoposlar da ortaya çıkıyordu; belirli bir boyuta ulaşmış her yerleşimde, ticaretin gelişmekte olduğunu kuvvetle düşündürecek şekilde bir tane bulunuyordu.[30] Her ne kadar

27 McCormick, *Origins*, s. 69-73, 559-560.

28 M.G. Bartoli, *Il Dalmatico*, ed. A. Duro, Roma, 2000.

29 F.C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, s. 3-4.

30 Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, s. 690, 732-733; McCormick, *Origins*, s. 529-530.

siyasal bağlılıkları Konstantinopolis'e olsa da, burada da piskoposlar Dalmaçya'daki gibi Latin usullerini izliyorlardı. Bizans Eksarkhosluğunun yıkılışından önce, buranın sakinleri siyasi rehberlik ve askeri koruma için Ravenna'ya bağlıydı ve daha 697 gibi erken bir tarihte Eksarkhos, lagünleri koruması için bir *dux* yani askeri kumandan atamıştı.[31] 751'de Eksarkhosluğun yıkılışından sonra, lagünlerin değeri, çelişkili bir şekilde ücralıklarından ileri geldi. Bölge, gerçek Roma İmparatorluğu'nun Kuzey İtalya'daki süregiden varlığının bir beyanıydı.

8. yüzyıl sonlarında Frankların İtalya'ya gelişlerinin ardından, lagünlerin sakinleri yeni Roma imparatoru Charlemagne'ın safına geçmeye ayartıldılar. Orduları yakındaydı ve onları Lombardiya ve ötesinde ticaret imtiyazları vaatleriyle ayartmayı başardı. Kaldı ki, Franklar barbar kimliklerinin sert köşelerini törpülemeye koyulmuşlar, klasik kültüre gösterdikleri özenle kendilerini saygın kılmışlardı. Lagünlerde ve Dalmaçya'da Frank yanlısı ve Bizans yanlısı hizipler ortaya çıktı. Mevzilerine tutunmakta kararlı olan Bizanslılar, 9. yüzyıl başında Yukarı Adriyatik'e bir donanma göndererek Franklar ile bu sularda çarpıştılar. 807'de Bizans lagünlerin çoğunu geri aldı ve iki yıl sonra hâlâ Franklara bağlı olan Comacchio'yu kuşattı. Bunun, Charlemagne'ın oğlu ve İtalya kralı Pepin'in kumandasında bir Frank ordu ve donanmasını bölgeye çekmek gibi talihsiz bir sonucu oldu. Korkutup kaçırdığı Bizans donanması, lagünleri tehlikeye açık bırakarak gidince Pepin, Rivo Alta'yla lagün içindeki yerleşimlere erişebilme umuduyla Malamocco'daki *lido*'yu kuşattı. Doge Andrea Dandolo'nun 14. yüzyıla ait kroniki, Franklara kuşatmanın kendilerine zarar vermediğini ve hâlâ bir sürü yiyecekleri olduğunu kanıtlamak için bölge sakinlerinin nasıl ekmek dilimleri bombardımanına tuttuğunu betimliyordu; bu birçok kuşatmayla ilişkilendirilen ve pek de inanılması gerekmeyen bir masaldır.[32] Gerek Franklar gerek Bizanslılar bu savaşı daha önemli meselelerden bir sapma olarak kabul ediyor ve barış yapmak istiyordu. Charlemagne, imtiyazlar verirse Bizanslılardan gönülsüz de olsa imparator olarak tanınma elde edeceğini anladı. 812'de Bizans'ın lagünler üzerindeki hâkimiyet iddiasına saygı gösterirken, bölge sakinlerinden 16,3 kg gümüşten ibaret yıllık bir haraç alınması ve Dalmaçya'daki Slavlara karşı donanma yardımına dayalı bir formül ortaya çıktı. Haraç ödemesi çok büyük bir yük sayılmazdı, çünkü barış İtalya'nın pazarlarına imtiyazlı erişim getirmekteydi ve Adriyatik'in bu köşesi, Batı Avrupa ile Bizans arasında bir iletişim kanalı işlevi görerek, Doğu ve Batı imparatorluklarının himayesinden yararlandı. Bu, tüccarların sonuna dek yararlanacağı benzersiz bir konum oldu.

31 Lane, *Venice*, s. 4-5.

32 Haywood, *Dark Age Naval Power*, s. 195, 88-94 arası notlarda verilen kaynaklar.

Lagünlerden ve Charlemagne ile yapılan Adriyatik savaşından fiziksel, siyasal ve ticari bir varlık olarak Venedik kenti doğdu. Franklar ile çatışma, lagünün dağınık halkını, deniz istilâcılarından uzun bir *lido*'yla korunan ama kara istilâcılarını caydırmaya yetecek kadar kıyı şeridinden uzakta, savunulabilir bir grup adada toplanmaya teşvik etti. Venedikliler ıslak toprağı yavaş yavaş kütük yığınlarıyla derinlemesine doldurup İstria'dan getirilen keresteyle ahşap evler inşa ederek, Rialto'ya en yakın adalara yayıldılar. Erken Venedik bir mermer kent değildi ve kendine ait bir piskoposu bile yoktu; en yakın piskopos, Rialto civarındaki yerleşimlerin doğu ucundaki Castello Adasında ikamet ediyordu.[33] Venedikliler Adriyatik'te yelken açmakta oldukları kadar, mavnalar ve *punt* denilen altı düz sandallarla Po Deltası'nda seyretmekte de ustaydılar, ancak *dux* yani *Doge* makamına hükmeden, esasen anakaradaki çiftliklere sahip olan birkaç aile ortaya çıktı, zira Venedik, seçkinlerinin toprağı ekmekle ilgilenmemelerine yol açacak kadar yoğun ticaretin egemenliği altına henüz girmemişti.[34]

Bununla birlikte, Venedik'in tek bir kentte kaynaşmaya başlamasından önce, çok uzaklardaki ticaret bağlantıları geliştirilmeye başlamıştı bile. Tuz, balık ve kereste ticareti de hafife alınamayacak nitelikteyken, Venedikliler Doğu ile Batı arasındaki sınırlı lüks ticaretinde girişimciler olarak bir rol edindiler. Rakipler çok azdı: 8. yüzyıla gelindiğinde, Roma bile Akdeniz çapında çok az mal alır olmuştu. Lüks ithalat hacmi küçük, fakat Venediklilerin taşıdığı malların nadideliği yüzünden kârlar yüksekti: Lüks tüketim ürünleri arasında ipekliler, mücevherler, altın eşyalar, azizlerin kalıntıları bulunuyordu.[35] Bu malları, temel olarak Po Vadisi'yle komşu bölgelerin Lombard prenslerine, Frank krallarına ve lüks düşkünü piskoposlarına satıyorlardı. Yukarı Adriyatik bölgesindeki yerleşimlerde Bizans ve ara sıra Arap sikkeleri bulunmuştur. Frank-Bizans deniz savaşı dönemine tarihlenen bir sikke definesi, Bolonya'da, lagünlere açılan su yollarından biri olan Reno Irmağı kıyısında bulundu. Define Bizans, Güney İtalyan ve İslami altın sikkelerinden oluşan bir çuvaldı; Bizans sikkeleri Konstantinopolis'ten gelmedir; İslami altınlarsa Mısır ve Kuzey Afrika'dan parçalar içerir. Bu, paranın Akdeniz çapında bağlantıları olan bir tüccar tarafından bir nehir gemisiyle taşınıyor olduğunu düşündürür. Venedik gemileri kimi zaman Konstantinopolis'e giden veya oradan dönen elçileri taşımakla görevlendiriliyordu.[36] Artık Marsilya gerileme halinde olduğundan, Venedik Doğu Akdeniz'le –ticari, diplomatik, dini– temasların sürdürüldüğü ana liman haline gelmişti.

33 Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, s. 690.

34 Lane, *Venice*, s. 4.

35 Krş. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, s. 73, 75.

36 McCormick, *Origins*, s. 361-369, 523-531.

Doğu'dan Venedik'e ulaşan tüm gezginler arasında o güne değin en önemlisi, İncil kitaplarından birinin yazarlığı ve İskenderiye Kilisesi'nin kuruculuğu atfedilen, çok uzun zaman önce ölmüş bir Yahudiydi. 828-829'da İskenderiye'deki bazı Venedikli tüccarlar, onun çalınmış kalıntılarını bir fıçıya tıkıştırıp üstünü domuz kemikleriyle öterek, kargolarını domuzun altını eşelemekten imtina eden Müslüman gümrük memurlarından geçirmeyi başardılar; eğer bir rölik* hırsızı başarıya ulaşırsa, bu azizin onayının kesin bir işareti olarak görülüyordu.[37] Aziz Markos, *Doge*'un sarayının hemen yanındaki bir şapele yerleştirildiyse de, 19. yüzyılda katedrale dönüştürülmesine değin Doge'un şapeli olarak kalacak büyük bazilikayı yaratmak üzere muazzam şekilde genişletilmesi ancak 11. yüzyılda gerçekleştirilecekti. Bu, İskenderiye'nin kaybı pahasına Venedik'i bir hac merkezi yapmakla kalmadı; aynı zamanda Venedik'in, Hıristiyanlığın patriklik makamlarından biri olarak İskenderiye'nin kadim rolünü kısmen sahiplenmekte olduğu anlamına geliyordu.[38] Konstantinopolis'le yakın ilişkileri dolayısıyla Venedik aynı zamanda Batı Roma İmparatorluğu'nun yok olup gitmiş şaşaasının arasında Bizans kültürünü muhafaza etmeye çalışıyordu. Venedikliler, yalnız suda inşa edilmiş kendine özgü bir kent yaratmakla yetinmediler; bu lagünlerde ortaya çıkmakta olan şey aynı zamanda Batı Avrupa, Bizans ve İslam arasında askıda duran büsbütün ayrı bir kültür ve tamamen ayrı bir devletti.

4

Venedik'in ve biraz daha sonra Amalfi'nin Doğu ile Batı arasındaki sınırlı iletişimin başlıca merkezleri haline gelmesi olgusu, devamlılığın ne derece bozulduğunu da ortaya koyar. Her ikisi de yeni kurulmuş kentlerdi. Geç Roma İmparatorluğu'ndaki yıkımın ölçeği o derece büyüktü ki, Batı Akdeniz'in ticaret merkezleri ticaret haritasından silinip gitti. Bu, İskenderiye'nin 6. yüzyıl krizinden ayakta çıktığı ve Mısır'daki İslam fethinden sonra da canlı bir ticaret merkezi olarak kaldığı Doğu Akdeniz için geçerli değildi. 8. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Bizans'ta genel toparlanmanın işaretleri vardır, ancak Batı toparlanma yolunda daha yavaş ilerledi ve yitirilen, Roma'nın denizin tamamına hâkim olduğu çağda gelişen Akdeniz çapındaki yoğun temas oldu. Roma döneminde, bu temas ticari olmanın çok ötesine geçmişti: Doğu'dan imparatorluk başkentine dini düşünceler akmıştı; sanatsal üsluplar taklit edilmişti; askerler ve köleler çok

* Kutsal kabul edilen bir kişinin kemikleri ya da onunla ilgili herhangi bir eşya (ed.n.)

37 P. Geary, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, NJ, 1978.

38 D. Howard, *Venice and the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven, CT, 2000, s. 65-67.

uzaklardaki doğum yerlerinden buraya gelmişti. Köleler "Karanlık Çağ"da sayısal olarak daha az olsalar da hâlâ oradan oraya taşınıyorlardı, ancak Doğu'dan Batı'ya kültürel etkiler, Konstantinopolis sarayından gönderilen armağanların güvensiz denizlerde korsanlar ve su sızdıran gemilerin izin verdiği ölçüde, barbar bir kralın sarayına gitmeye başlamasıyla, egzotik bir nitelik almaya başlamıştı.

Bu dönemde Akdeniz ölçeğinde seyrüsefer akışını hesaplamaya çalıştıklarında, tarihçilerin 8. yüzyılda, 9. yüzyılda olduğundan çok daha az hareketin gerçekleştiğini kabul etmeleri gerekir ve bu da yalnızca 8. yüzyıla ait yazılı kaynakların yok oluşunun sonucu gibi görülemez, zira bu dönemde gemi enkazları kanıtları da çok daha az zengindir.[39] Bu iki yüzyılda kaydedilen 410 hareketin sadece dörtte biri 8. yüzyıla tarihlenmektedir ve bu orana, çoğunlukla özel yolculuklar yapan misyonerlerin, hacıların, sığınmacıların ve elçilerin seyahatleri de dahildir. Sadece 22 tüccar yolculuğu belirlenebilmiştir; Müslüman tüccarlar kâfirlerin ülkelerine girmek istemiyorlardı ve hakkında bir şey duyduklarımız ya Yahudi ya da Suriyelilerdi; gerçi bunlar eninde sonunda "tüccar"dan daha başka bir anlama gelmeyen genel bir terimdi.[40] Batı Avrupa ve Bizans arasında siyasi, ticari, kiliseye özgü temasları başlatma umuduyla karşılıklı olarak elçiler gönderiliyordu; elbette halihazırda gelişmekte olmadığından değil. Batı Avrupa'da 8. ve 9. yüzyıllara ait Arap sikkeleri bulunmuş olsa da, bunların büyük miktarlarda gelmesi, Charlemagne'ın Kuzey İspanya ve Güney İtalya'ya kadar yayılan yeni Frank hâkimiyetini oluşturmakta olduğu 8. yüzyıl sonunda gerçekleşti ve Bizans sikkeleri büyük miktarlar halinde ancak 9. yüzyıl ortasından itibaren görünmeye başladı.[41] Aslına bakılırsa, bu Arap sikkelerinin birçoğu, Müslüman İspanya'da basılmış olmaları nedeniyle Avrupa kökenliydi.

Batı ve Doğu Akdeniz toprakları ile Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasındaki temasın yeniden başlaması, denizi engellenmeden aşabilmenin mümkün olduğunu düşünen tüccar gruplarının faaliyetlerine bağlıydı. Onların bunu yapmalarını belirleyen pek çok etken vardı: Dini kimlikleri; riski denetim altına almak ve kâr edebilmek için başvurdukları yasal mekanizmalar; çok büyük uzamlarda birbirleriyle iletişim kurma yeteneklerini bu etkenler arasında sayabiliriz. 10. yüzyıla gelindiğinde gerek İslam topraklarında gerek İtalya'nın bazı kesimlerinde böyle gruplar ortaya çıktı.

---

39 McCormick, *Origins*, s. 433-438.

40 Krş. A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, Princeton, NJ, 1951, s. 45-46.

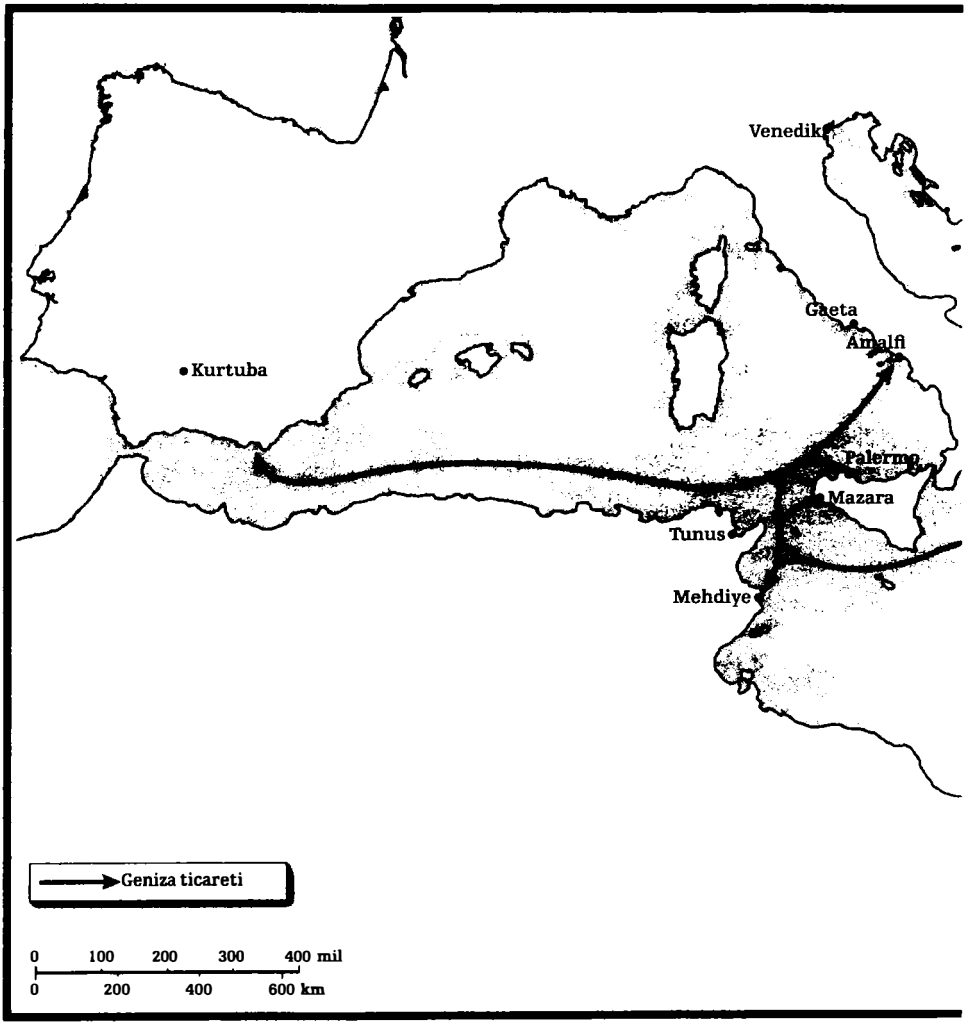
41 McCormick, *Origins*, s. 436, 440, 816-851.

II

HIRİSTİYAN VE İSLAM ÂLEMLERİ ARASINDAKİ SINIRLARIN AŞILMASI, 900-1050

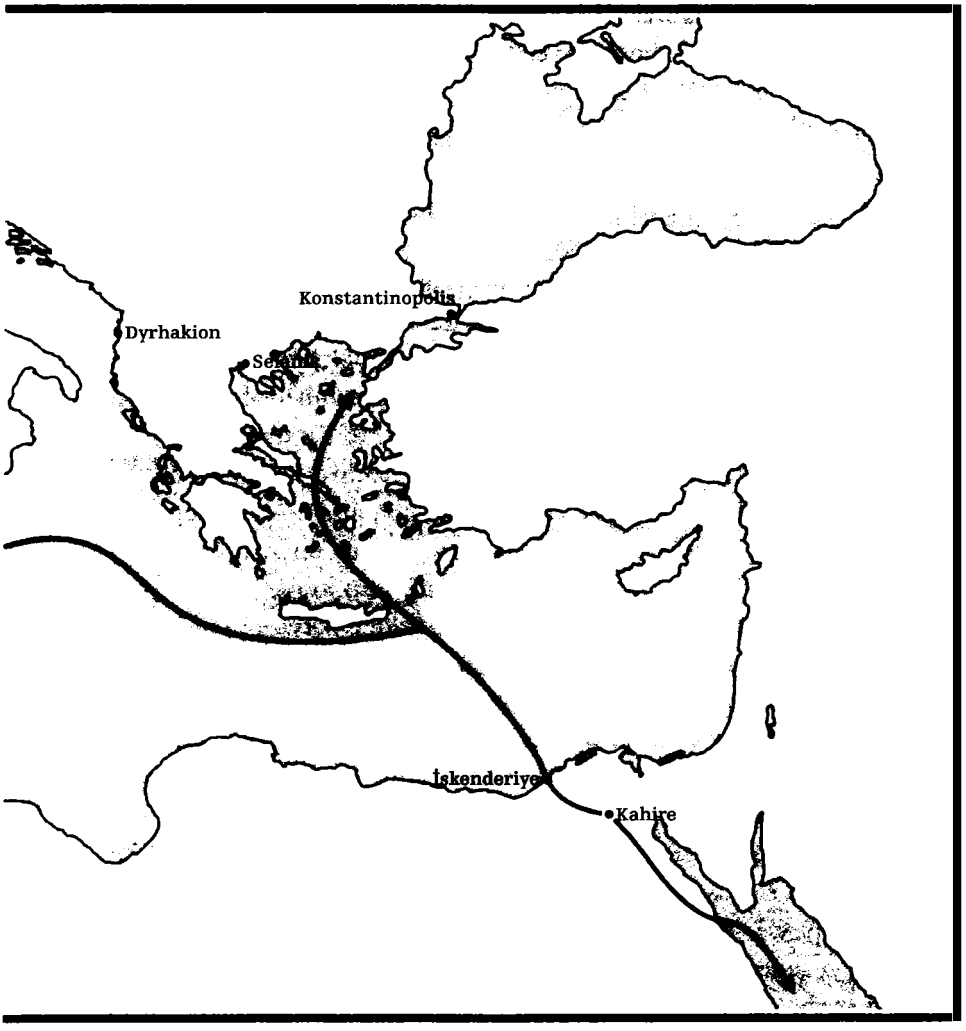
1

Müslüman hâkimiyetinin Fas, İspanya ve sonunda Sicilya'yı da içerecek şekilde büyümesi, Akdeniz'in güney yarısının, ticarete yönelik muhteşem yeni fırsatlar sunan Müslüman egemenliğinde bir göle dönüşmesi anlamına geliyordu. Kayıtlarda en çok Yahudi tüccarlar öne çıkar. Bu durumun, kayıtların günümüze ulaşmasıyla ilgili bir tesadüf mü olduğu, yoksa bu tüccarların Kuzey Afrika, İspanya ve Mısır'ın Kıpti ve Süryani Hıristiyanlar veya Müslüman kent sakinlerinden daha başarılı mı oldukları kesin olarak bilinmiyor. Gayrimüslim tüccarların belirgin bir avantajı olduğunu düşünmek için haklı neden var. Müslümanlar, kâfir topraklarda yaşamalarını hatta ticaret yapmalarını yasaklayan kanunlarla kısıtlanmış durumdaydı. Bunun anlamı, Akdeniz'deki Müslüman kentlerin hükümdarlarının kapılarını Hıristiyan ve Yahudi tüccarlara açarken, kendi Müslüman sakinlerinin İtalya, Katalonya veya Provence'a gitmeyi göze almaktan sakınmalarıydı.

Yahudi tüccarlar hakkında bu kadar çok şey bilinmesinin nedeni, Kahire Genizası olarak bilinen koleksiyonda bugüne ulaşmış yüzlerce mektup ve ticaret belgesidir. 7. yüzyıl ortasında, Mısır'ın Arap istilacıları üslerini ("Hendek" anlamına gelen) Fustat'ta kurdular ve başkentlerini Yeni Kahire'nin büyük kalesi civarına ancak daha sonraları taşıdılar.[1] Eski Kahire yani el-Fustat, kentin Yahudi ve Kıpti nüfusunun üssü haline geldi; 11. yüzyılda bir grup Yahudi, Ben Ezra Sinagogu'nu yeniden inşa ederek,

1 S. Reif, *A Jewish Archive From Old Cairo: The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey, 2000, s. 2 ve şek. 1, s. 3.

üst kata ancak bir merdivenle çıkılan, içine gereksiz kâğıt ve elyazmalarını atarak düzensiz şekilde yığdıkları bir depo yani Geniza ekledi-ler. Tanrı'nın adını taşıyan hiçbir şeyi yok etmek istemiyorlardı; dolayısıyla İbrani harfleriyle yazılmış hiçbir şeyi imha etmediler. Geniza koleksiyonunun "bir arşivin tam tersi" olduğu şeklinde son derece yerinde bir ifade vardır, çünkü amaç, sistemli referanslar için kullanılabilecek ulaşılabilir bir oda yaratmaktan çok belgeleri yok etmeksizin atmak, fiilen onları yerüstüne gömmekti.[2] Bu yazmalar bilimcilerin ilgi alanına 1896'da girdi;

2 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Port-*

o tarihte iki İskoç kadın, evvelce sadece Septuagint'te muhafaza edilen Yunanca versiyonundan bilinen ve Yahudiler (ve sonraları Protestanlar) tarafından Kanon sayılmayan apokrifa olarak kabul edilen Ben Sira Hikmetleri'nin veya Ecclesiasticus'un İbranice metni gibi görünen şeyi Cambridge'e getirdiler. Bu, ister kayıp bir İbranice orijinal, isterse bir Yunanca orijinalden yapılmış İbranice bir tercüme olsun, gene de büyük bir keşifti. Cambridge'de Talmud okutmanı Dr. Solomon Schechter o kadar heyecanlandı ki, Kahire'ye yolculuk yapıp, sinagog deposunun içindekilerin satışı için pazarlık yaparak çoğunlukla yırtık, ezik ve buruşuk minik kâğıt parçalarından oluşan, tasniflenmesinin yüzlerce yıl sürmesine yol açacak kadar karmakarışık halde bulunan depodaki yazmaların yaklaşık dörtte üçünü alıp döndü (diğer parçalar halihazırda tek tek pazarda satılmış ve St. Petersburg'tan New York'a kadar dağılmış durumdaydı).[3] Geniza, muazzam sayıda (heyhat, ne yazık ki tarihsiz) tüccar mektupları gibi, başta İspanyol filozof Musa İbn Meymun ve İspanyol şair Yehuda ha-Levi olmak üzere, ortaçağ Yahudilerinin birçok büyük şahsiyetinin elinden çıkma yazışmaları içeriyordu.[4]

Geniza'daki tüccar mektupları incelenmeye başladıktan sonra, ortaçağ İslam dünyasındaki ekonomik yaşam hakkındaki bilgilerin kroniklerdeki referanslardan, yasal dava kayıtlarından ve arkeolojik kanıtlardan derlenmesi gerekti. Bu nedenle, bu malzemenin keşfi ve muhafazası kadar önemli bir husus, (İsrail'de yaşayan ve daha sonra Princeton'da çalışan) Shlomo Dov Goitein'ın "bir Akdeniz toplumu" adını verdiği çevrenin toplumsal ve ekonomik yaşamını yeniden inşa etmek üzere bu malzeme içinde keşif yapma kararı almasıydı. Kullandığı bu ibare, "Geniza Yahudileri"nin, kanıtlarının çoğunun geldiği kabaca 950 ilâ 1150 dönemindeki Akdeniz dünyasının ticaret toplumlarının ne kadar tipik unsuru olduğu sorusunu doğurur. Ben Ezra sinagog cemaatinin Mısır Yahudiliğini ne kadar tipik şekilde temsil ettiği bile kesin değildir. Sinagogları, daha sonraları İtalya ve Almanya'daki Yahudilerce kullanılan ayin usullerinin atası olan eski "Filistin" ayin usulünü takip ediyordu. Başka bir sinagog, yalnız Iraklı Yahudileri değil bu rakip ayin usullerini izleyen herkesi, özellikle İberya'nın Sefardi* Yahudilerini kapsayan "Babilli" Yahudilerin ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Mısır'da ayrıca Talmud'un yetkesini reddeden birçok Karaim Yahudisi ile Samiriyeliler de vardı. Gene de, Ben Ezra Yahudileri, Fustat'ta yaşayan birçok varlıklı Tunuslu Yahudiyi onurlara gark ederek, kendi si-

---

rayed in the Documents of the Cairo Geniza, c. 1, *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, s.7; krş. Reif'in *Jewish Archive* şeklindeki kafa karıştırıcı başlığı.

3 S. Shaked, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents*, Paris ve Lahey, 1964.

4 Reif, *Jewish Archive*, s. 72-95.

* İbranice "Sefarad": İspanya (ed.n.)

nagoglarına katılmaya ikna etmişlerdi. Bu, Geniza belgelerinin neden İspanya veya Irak'la bağlantılardan çok, Akdeniz çapında Tunus ve Sicilya bağlantılarına ilişkin bilgiler açısından zengin olduğunu açıklayabilir.

2

Geniza belgeleri sadece Fustat'ta yaşayanların yaşamını kaydetmez. Hıristiyan Batı kentleri ile temaslar sınırlı olsa da, bu Yahudiler Endülüs, Sicilya ve Bizans da dahil Akdeniz'in her yerindeki aileleri, dostları ve ticaret vekilleriyle yazışıyorlardı.[5] Çoğunlukla karayoluyla gönderilen malların emanet edildiği (Kuzey Afrika kıyısı boyunca çok işlek bir kara trafiği vardı) Müslüman tüccarlara birçok gönderme yer alır; bunun nedeni, birçok Yahudinin, bir kervana eşlik ederken kaçınması zor olan Sept günü yolculuk etmek konusunda engelleri olmasıydı. Sept günü deniz yolculuğu, kişinin bizzat Sept günü yola koyulması gerekmediği sürece, daha az karmaşık bir sorundu.[6] Belki de bu basit gerçek, yani deniz yolculuğuna yönelik dini tercihleri, Geniza Yahudilerini Akdeniz'i aşmaya bunca istekli girişimci tüccarlara dönüştüren nedendi. Birbirleriyle Akdeniz çapında bağlar kuran, kendi seçkinleri ve âdetleriyle, çok yakın ilişki içinde bir toplum yarattılar; Fustat ve Palermo'daki aileler arasında ittifak evlilikleri yapılıyordu ve bazı tüccarların bir dizi limanda evleri hatta eşleri vardı. 11. yüzyılda Fustat'tan gönderilmiş bir mektup, bu temasların erimine işaret eder. İbn Yiju diye biri, Sicilya'daki kardeşi Yosef'e mektup yazarak, kızını Yosef'in oğluyla evlendirmesini önerir ve kendisi ta Yemen'deyken biricik oğlunun ölmüş olduğunu bildirir.[7] O halde bu açıkça bir Akdeniz toplumuydu; ancak Mısır, Kızıldeniz limanı Aydhab'a uzanan kısa bir kara yoluyla bağlandığı Hint Okyanusu ile Akdeniz'in ticaret çevreleri arasında bir köprü işlevi gördüğünden, aynı zamanda Akdeniz'in ötesine de geçmiş gibi görünür. Tüccarlar, Batı Akdeniz'i Yemen ve Hindistan'a bağlayan ticaret ağlarını genişletmeyi başardılar. Doğu baharatı Mısır üzerinden Akdeniz'e pompalanıyordu.

Geniza Yahudileri, Akdeniz'in Müslüman kesimlerinde gelişmekte olan yeni refahtan yararlanmak açısından muhteşem bir konumdaydılar. Mısır bölgenin ekonomik enerji santraliydi. İskenderiye, denizin karşı kıyıları için ticaret ve iletişim merkezi olarak canlandı; Kahire, İskenderiye'yi Nil ve çöl üzerinden Kızıldeniz'e bağlayan zincirin temel halkası olarak patlama yaptı. Bunun dışında Kahire, Fatımi hanedanının iktidar üssünü 969'da

5 Bizans üzerine: J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009.

6 R. Patai, *Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, s. 93-96; Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 280-281.

7 Shaked, *Tentative Bibliography*, no. 337.

Tunus'tan, rakipleri olan Bağdad'taki Abbasi ve Kurtuba'daki Emevi halifelerinin iddialarına meydan okuyarak halife olarak hüküm sürecekleri Kahire'ye taşımasıyla başkent haline de geldi. Fatimiler Şii olsalar da, çoğunlukla Sünni Müslüman ve birçok Hıristiyan Kıpti ve Yahudiden oluşan bir nüfusa hükmettiklerini de çok iyi biliyorlardı; hepsine de genellikle büyük bir özenle muamele ediyorlardı. Şii bayrağını dalgalandırdıkları zaman, bu onların Akdeniz ve Doğu'daki Sünni rakiplerine karşı kendilerini kabul ettirmeye çalışmalarından kaynaklanıyordu. Nadide altın sikkelerinin de gösterdiği gibi, Fatımiler, ticareti Mısır üzerinden Kızıldeniz'e kanalize etmek ve olağanüstü kârlar elde etmek yoluyla Ortadoğu'da üstünlük kazandılar. Bu başarı, geçmişte Basra Körfezi'nden Dicle ve Fırat'a giden ticaret güzergâhlarından elde ettikleri gelirle lüks şekilde yaşamış ve kârları azaldıkça artık altın sikkelerinin bozulduğuna tanık olan Abbasiler pahasına elde edildi. Geniza tüccarları, Doğulu lüks malları Akdeniz'deki müşterilerine satarken Kızıldeniz güzergâhlarını kullanıyorlardı.[8]

Buradaki Yahudi tüccarlar belirli mallarda uzmanlaştılar; tahıl ticaretiyle pek fazla uğraşmadılar. Gene de, çok canlı bir tahıl ticareti faaliyeti mevcut olmalıydı, çünkü İslam dünyasının yaratılmasının başlıca sonuçlarından biri, Levant ve Kuzey Afrika kentlerinin canlanmaya başlaması oldu; aslına bakılırsa, içlerinden kimileri tamamen yeni kurulan Fustat ve Keyrevan gibi garnizon kentleri, Sahra'dan çıkarılan altının Mehdiye (el-Mahdiya) ve Tunus gibi yerlere aktarıldığı limanlardı. Çok sayıda kentli, kendi sanayileri için ihtiyaç duydukları dokuma iplikleri ve madenler de dahil temel gıda maddeleri ve hammadde konusunda dışarıdan gelecek arza bağımlıydı. Kentlerde ihracat malları imal eden ve çok uzaklardan gelen yiyecek maddeleri satın alan uzmanlaşmış zanaatkâr grupları doğdu. Tunuslular Sicilya tahılına bel bağlamaya başladılar, ancak onlar (veya onlar adına hareket eden Geniza tüccarları) keten ve genellikle kendilerinin Sicilya'dan aldıkları ham pamukla imal ettikleri pamuklu kumaş ihraç ediyorlardı. Akdeniz'in ayırdığı topraklar arasındaki bu ortak yaşam, denizin her yerinde görülüyordu: Müslüman İspanya tahılını Fas'tan alıyor ve Faslılara mamul mallarını –dokuma, çömlek, madeni eşya– satıyordu. Koşullar izin verdiği zaman, Mısırlılar geçmiş yüzyıllarda yaptıkları gibi, fena halde ihtiyaç duydukları ahşap için Bizans Kıbrıs'ına ve Küçük Asya'ya gidiyorlardı.[9]

Geniza tüccarları, ekonomik genişlemenin yarattığı fırsatlardan kusursuz bir şekilde yararlandılar. Kullanımı Yahudi yasasına göre belirle-

8 Abulafia, "Asia, Africa and the trade of medieval Europe", *Cambridge Economic History of Europe*, c. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan, E. Miller ve C. Postan, 2. basım, Cambridge, 1987, s. 421-423.

9 Ticaret temasları: Holo, *Byzantine Jewry*, s. 201-202.

nen ticari araçları yeterli bulmayarak, genelde bir ticari girişimdeki riski, hahamların öngördüğü gibi yolculuk eden vekile değil, ülkede kalan pasif ortağa yükleyen İslam uygulamalarını benimsediler.[10] Bu, daha genç tüccarların, girişimlerinin yolunda gitmemesi halinde büsbütün yıkıma uğrama korkusu olmaksızın önde gelen tüccarların vekilleri veya aracıları olarak bir kariyer yapabilmelerini sağladı.[11] Akdeniz çapında ödeme transferleri için incelikli yöntemler kullanıldı: Yolculuk eden tüccarın borçlarını ödemek, gerektiğinde mal almak ve masrafları karşılamak konusunda çok ihtiyaç duyduğu kredi belgesi tipleri, poliçeler ve çekler kullanıldı.[12] Büyük bir gayretle keten ve ipekli ticareti yaptılar ve ipek topları çoğunlukla bir miktar nakit toplamak gerekene kadar bir çekmecede depolanan bir tür yatırıma dönüştü. Keten Mısır'dan gelip Sicilya ve Tunus'a gönderilirken, ipek kimi zaman İspanya ve Sicilya'dan geliyordu; Sicilya'da İran ipeklisinin taklitleri yapılıyordu; orijinal ticaret malını taklit etme uygulaması İslam dünyasında yaygındı; bu bir sahtekârlık değil, tersine saygı belirtisi olarak görülmelidir.[13] Geniza tüccarları, ipeğin farklı kalitelerini ayırt etmekte ustaydılar ve en iyi İspanyol ipeğinin yaklaşık yarım kilosunun Mısır'da liman girişinde 33 dinar getirirken, düşük kalite Sicilya ipeklisinin yarım kilosunun iki dinardan fazla etmeyeceğini gayet iyi biliyorlardı.[14] Keten, iplik haline getirilmiş olsun ya da olmasın, çok büyük miktarlarda alınıp satılıyordu ve kısmen Fustat –İtalyan tüccarların Almanya bile dahil olmak üzere hemen her yerde yapılan keten ve pamuklu dokumalar için kullandıkları ve modern Avrupa dillerine geçen bir terim olan *fustian*– adını taşıyan ketenden yapılma bir tip kumaş vardı.

Geniza dünyası, bilinen dünyanın en batı ucuna dek uzanıyordu. Müslüman İspanya yani Endülüs, Geniza tüccarlarının yürüttüğü ticaretin ana odaklarından biri olmamakla birlikte, İspanya kökenli meslektaşlara yapılan pek çok gönderme vardır. *El-Endülüsî* veya *ha-Sefardi* adı verilen bazıları yani "İspanyollar", aynen 11. yüzyılda Sicilya, Tunus ve Mısır'da yaşayan Yakop el-Endülüsi'nin ailesi gibi, Akdeniz'de dolaşıp durdular.[15] Büyük tüccar Halfon ben Nethanel, 1128-1130 arasında İspanya'daydı; ardından 1132-1134 arasında Hindistan'da kalıp 1138-1139'da Endülüs'e geri döndü.[16] Sicilya, Geniza ağının mihraklarından biriydi. 9. yüzyılda

10 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 429.

11 Shaked, *Tentative Bibliography*, no. 22, 244 [buğday], 248, 254, 279, 281, 338 vd

12 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 229-248, 257-258.

13 S. Goitein, "Sicily and Southern Italy in the Cairo Geniza *Documents*", *Archivio Storico per la Sicillia Orientale*, c. 67 (1971), s. 14.

14 Abulafia, "Asia, Africa", s. 431; Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 102.

15 O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula 900-1500*, Cambridge, 1994, s. 91-92.

16 *Age.*, s. 92.

Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman, istilâcıların eline ilk geçen kent, adanın batısındaki Mazara oldu. Burası, Mısır'a giden gemiler için büyük bir durak noktası haline geldi ve küçük tekneler de Mehdiye ve diğer Tunus limanlarına mal taşımaya başladılar; Mazara'ya geldikten sonra, mallar Doğu'ya gönderilmek üzere daha büyük gemilere yükleniyorlardı. Endülüs, Sicilya ve Mısır arasında yolculuk eden gemilerden bazıları büyüktü; 1050 civarında, her biri 500 yolcu taşıyan 10 büyük gemi İskenderiye'den Palermo'ya geldi. Mazara'da Mısır keteninin satıldığı ünlü bir pazar vardı ve Mısır'daki tüccarlar, Batı'ya ne kadar keten gönderileceğine karar verebilmek için oradaki keten fiyatlarını öğrenmeyi sabırsızlıkla bekliyorlardı. Mısırlı gelinlerin çeyizinde, diğer birçok nadide kumaşla birlikte bolca kullanılan ipekliler başka bir yönde yolculuk ediyordu: Yastıklar, yatak örtüleri, halılar ve gelinin başını örtmekte kullanılan *mendil* veya *mantilla* denilen bir eşya da bunlar arasındaydı.[17] Sicilya'nın otlak olarak ayrılan çok geniş arazileri vardı ve bazıları yaldızlı olan yüksek kalite derinin ve koyun peynirinin adanın en değerli ihraç malları arasında olması şaşırtıcı değildir.[18] Bazıları yeni ve taze olmak üzere peynirler, Mısır kadar uzaklara taşınıyordu.

Bu, Müslüman Sicilya'nın büsbütün sakin olduğunu ileri sürmek değildir; (imparatorun Konstantinopolis'e geri getirmekte kararlı olduğu mücevher olan) Doğu Sicilya'ya Bizans saldırılarının yanı sıra, rakip emirler arasında çarpışmalar oluyordu. 11. yüzyılda Mısır'a gönderilen dokunaklı bir mektup, Yosef ben Samuel diye birinin, Sicilya'ya yenilenen Bizans saldırıları esnasında yaşadığı acı dolu deneyimleri betimler. Yosef Tunus'ta doğmuştu, ancak Mısır'da yaşayıp orada evlendi; Palermo'da da bir evi vardı. Gemisinin batması onu çırılçıplak ve beş parasız Kuzey Afrika sahillerine savurdu. Neyse ki, Trablus'ta kendisine borcu olan bir Yahudiyi bulmayı başarmıştı; bu parayla yeni giysiler satın alıp Palermo'daki evine doğru yola koyuldu, ama oraya vardığında bir komşusunun evini yerle bir ettiğini gördü. Mektubunda bu adamı mahkemeye vermek için yeterli parasının olmadığından yakınıyordu. Bununla birlikte, Mısır'a 5 kilo ipekle birlikte bir avuç altın sikke göndermeyi başardı. Bizans donanmalarına katlanmaya bile hazırdı; karısını ve oğlunu alıp Palermo'ya getirmek için Mısır'a gitmek istiyordu, ancak karısının buna razı olup olmayacağını ve bunun yerine onu boşamasının mı daha iyi olacağını bilmiyordu. Gezgin tüccarların, tanıklar olmaksızın ölüp de Yahudi şeriatına göre bu durumda yeniden evlenmesi yasaklanan zevcelerinin belirsizlik içinde kalması durumuna karşı bir şartlı boşanma belgesi yapmaları âdettendi. Eğer

17 Goitein, "Sicily and Southern Italy", s. 10, 14, 16.

18 Goitein, ***Mediterranean Society***, c. 1, s. 111; Goitein, "Sicily and Southern Italy", s. 31.

karısı istiyorsa şimdi bu boşanma geçerli olabilirdi, ancak Yosef karısını sevdiği için buna karşı çıkıyor ve boşanma belgesini sadece Tanrı korkusu ve denizlerde onu bekleyebilecek kaderin endişesiyle yazmış olduğunu belirtiyordu. Sözlerini ağlamaklı şöyle sürdürüyordu:

> Ve Tanrım, ah Tanrım, ya o küçük çocuk! Pekiyi bildiğim dindarlığın doğrultusunda onunla ilgilen. Daha güçlü hale geldiği zaman bir öğretmenle vakit geçirmesini sağla.[19]

Geniza belgeleri deniz nakliyatına ilişkin bilgiler açısından zengindir. Çoğu gemi sahibi Müslümandı. Kişinin, yelken açmadan önce gemiye binip kargosuna göz kulak olması ve yola çıkmadan önceki geceyi ibadet ederek ve son dakika mektuplarını ve talimatlarını yazarak geçirmesi akıllıca bir davranıştı. Kuşkusuz, tarifeler güvenilmezdi ve gemiler fırtına, korsanlarla ilgili haberler ve hatta devlet müdahalesi yüzünden limanda kalmak zorunda kalabiliyordu; tıpkı denizcilik mevsiminin sonunda Palermo limanında İspanya'ya doğru yola çıkmak üzere olan bir gemiye devlet tarafından el konulup, tüm yolcularının bütün bir kış boyunca orada kalmak zorunda bırakıldığı zaman olduğu gibi. Bir yolcu, "elleri(m) ayakları(m) kesilmiş" (bir deyim olarak anlaşılması gerekir) Palermo'da kısılıp kaldığından dem vurarak yakınıyordu. Yolculuğun süresi de öngörülemiyordu; 1062'de bir gemi İskenderiye'den Mazara'ya 17 günde gidiyordu; gelgelelim başka bir mektup, Perahya Yiju adlı bir tüccar Palermo'dan (şahsen hiç sevmediği ve pis bulduğu) Messina'ya gitmeye çalışırken, geminin bir noktadan diğerine uğraması yüzünden bir hafta harcadıklarını anlatır. Küçük bir teknenin İskenderiye'den Almeria'ya ulaşması 2 ayı aşkın zaman alıyordu, ama 13 günde gitmek de mümkündü.[20] Yolcular kendi şiltelerini, çatal bıçaklarını ve tabak çanaklarını kendileri getiriyordu ve kimi zaman eğer ketenden oluşuyorsa pek de rahatsız olmayabilecek kargolarının üzerinde yatıyorlardı; hiç kamara yoktu ve yolculuk güvertede geçiriliyordu. Mektuplarda, muhtemelen çok basit olan yiyecekler hakkında çok az bilgi yer alır.[21] Goitein'ın edindiği izlenim, gemi kazalarının nadir olduğudur; tarihçiler tarafından çok konu edilmelerinin nedeni, bunlara dair betimlemelerin kaçınılmaz olarak çok canlı olmasıdır. Gemiler gidecekleri yere varıyordu ve Geniza halkı denizden korkmuyordu. Muhtemelen kara yolculuğundan daha tehlikeli değildi. Kaptanlar Kuzey Afrika kıyı boyundan seyrettiklerinde, karayı gözden kaçırmamaya çalışıyorlardı ve anlaşılan, sadece gümrük vergilerini denetlemek için değil onların iyiliği

19 Goitein, "Sicily and Southern Italy", s. 20-23.

20 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 311-312, 314, 317, 325-326; Goitein, "Sicily and Southern Italy", s. 28-30.

21 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 315-316.

için gemilerin hareketini gözleyen gözetleme kuleleri vardı. Gemi hareketlerini teyit eden mesajlar İskenderiye'ye veya oradan çıkış limanına gönderiliyordu ve işadamları, gemiyle giden mallarının düzgün şekilde gittiğine ilişkin haberleri alıyorlardı.[22]

Ticaret güzergâhlarının keten kadar fikirleri de nasıl taşıdığını gösteren, kitaplar ve –belgelerin doğası gereği Yahudi olan– âlimlerin hareketine ilişkin bolca kanıt vardır. 1007 civarında, Fas'tan Bağdad'a deve kervanıyla Doğu'ya yolculuk eden Müslüman tüccarlarla birlikte, dini konuda bir soru gönderilmişti.[23] Yahudiler için mümkün olan, Müslümanlar için de çok kolaydı ve Yunan tıp ve felsefe eserlerinin metinleri Güney İspanya'dan Akdeniz'in her yerine dağılıyordu. 10. yüzyıl Kurtuba'sına (Córdoba) ulaştığı zaman Dioskorides'in tıp metnini kimsenin anlamadığı doğrudur; gelgelelim, anlatıldığına göre, halifenin hekimi olan Yahudi Hisday ibn Şaprut bir Yunan keşişiyle çalışıyordu ve ikisi birlikte metnin Arapça bir tercümesini hazırladılar. İspanya'yı Mısır ve Suriye'ye bağlayan hat boyunca ekonomik, kültürel ve dini birlik belirli bir derecede sağlanmıştı. Şiilik ile Sünnilik arasındaki mezhep bölünmesiyle, Emeviler, Fatımiler ve Abbasiler arasındaki siyasal bölünmelere karşın, İslam ülkeleri ticari ve kültürel etkileşimde bulunuyordu. Buna, Mekke'ye giden Akdeniz çapında hacıların durmak bilmez hareketinin yanı sıra, çeşitli dinlerden tüccarların faaliyetleri de yardım ediyordu. Büyük ölçüde bu dünyanın dışında kalanlar Hıristiyan Batı Avrupa sakinleriydi. 10. ve 11. yüzyıllarda İtalya ve Fransa'nın Latin tüccarları bu sulara hâlâ çok ihtiyatla açılabiliyorlardı. Başarının sırrının Müslüman düşmanla işbirliği olduğunu bildiklerinden, gemilerini Müslüman denizlerine ancak çok az sayıda Hıristiyan kenti gönderiyordu. Bu kentlerden biri, erken tarihini daha önce incelediğimiz Venedik'ti. Bir diğeri de, Sorrento Yarımadası'nın dağlarına yaslanan inanılmaz konumuyla, daha az dikkate değer olmayan Amalfi limanıydı.

3

Amalfi, Akdeniz tarihinin büyük gizemlerinden biridir. Roma'nın güneyinde büyük bir İtalyan ticaret merkezi olarak ortaya çıkacak herhangi bir kent varsa, hiç kuşkusuz bu, pamuklu sanayisi, iç kesimlere erişimi ve tek başına fiziksel boyutuyla, işlek ve varlıklı Napoli'ydi; dahası Napoli'nin, 6. ve 7. yüzyıllarda gerileme yaşamış olsa da hiçbir zaman yıkıma uğramamış kesintisiz bir ticaret tarihi vardı. Ancak gene de, kabaca 850 ile 1100

22 *Age.*, c. 1, s. 319-322.

23 Reif, *Jewish Archive*, s. 167.

arasındaki üstünlük dönemi boyunca Amalfi, uluslararası ticaret merkezi olarak Napoli'yi geride bıraktı; oysa hiçbir tarihi geçmişi olmayan, 6. ve 7. yüzyıllarda bir gözetleme kulesinin etrafında büyüyen bir kentti.[24] Yamaca doğru kıvrılarak tırmanan tek bir ana caddesi ve yapılarının altından ve arasından ilerleyen dar sokaklarıyla Amalfi, Venedik'in gelecek vaat etmeyen bir rakibi gibi görünür.[25] Bu, bazı tarihçilerin "Amalfi miti"nden söz etmelerine ve Hıristiyan, Yahudi ve özellikle Müslüman yazarların tutarlı biçimde Amalfi'yi 10. ve 11. yüzyıllarda Batı'nın büyük antreposu olarak betimlemelerini reddetmelerine yol açmıştır.[26] Bir İtalyan tarihçi Amalfi'yi "tüccarsız" bir kent olarak resmetmiştir: Onun gözünde Amalfililer, kayalık dağ eteklerindeki üzümbağlarını ve bahçelerini ekiyor, ticarete ise sadece ek bir gelir kazanma yolu olarak bakıyorlardı.[27] Ne var ki, diğer kıtalara ulaşabilecek yetkinlikte gemiler inşa etmek pahalı bir işti ve ticari genişlemeye ivme kazandırdı.

Minik Amalfi hikâyenin yalnızca bir kısmıdır. Gerçekte "Amalfili" [Amalfitan] etiketi, başta Sorrento Yarımadası'nın zirvelerine kurulmuş bir sürü minik kasabanın sakinleri olmak üzere Güney İtalya'nın her yerinden gelen bir tüccarlar ve denizciler kitlesi hakkında kullanılan genelgeçer bir marka adıdır. Amalfi'nin yukarılarında bulunan, kendine ait limanları olmayan Ravello ve Scala'nın tüccarlarının denize açılma yolu, Amalfi gemileriydi; Atrani, bir kaya çıkıntısıyla ayrıldığı Amalfi'den 5 dakika yürüme mesafesindeydi; Maiori ve Minori, Salerno'ya giden kısa sahil güzergâhında yer alıyordu; Cetara, balıkçı filosunun üssüne dönüşecekti ve kuşku yok ki, bu dönüşüm çoktan olmuştu bile. Kısacası, Positano'dan 1025'te kurulan La Cava'daki büyük Santissima Tirinità manastırına dek Sorrento Yarımadası'nın güney kıyısının tamamı "Amalfi" sayılıyordu. Bataklıklarıyla Venedik'e olan benzerliği, ilk bakışta düşünülebileceğinden daha fazladır. Venedik, tümü de bir tür geçilemezlik hissi veren sarp dağlar veya derin uçurumlar yerine, deniz suyu ile birbirinden ayrılmış küçük topluluklar yığınından doğmuştu. Her iki topluluk da, yurtlarının barbar istilâlarına karşı sığınmacılara barınak olarak doğduğuna inanıyorlardı. Tıpkı *Doge*'lar gibi çok gevşek biçimde uzak Bizans yetkesini tanıyan Düklerin yönetimindeki Amalfi dağınık, parçalanmış bir kent oluşturuyordu. Kuzey Afrika'dan Sarazen akınlarının olduğu dönemde bu dağı-

24 P. Arthur, *Naples: from Roman Town to City-State*, Archocological Monographs of the British School at Rome, c. 12, Londra, 2002, s. 149-151.

25 D. Abulafia, "Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean Economy", *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500*, D. Abulafia, Aldershot, 1993, makale i, s. 8-9; B. Kreutz, "The ecology of maritime success: the puzzling case of Amalfi", *Mediterranean Historical Review*, c. 3, 1988, s. 103-113.

26 Kreutz, "Ecology", s. 107.

27 M. del Treppo ve A. Leone, *Amalfi Medioevale*, Napoli, 1977, bu görüşler del Treppo'nundur.

nıklık Amalfililere, tıpkı lagünler boyunca dağılmış Venediklilerin sahip olduğuna benzer bir avantaj sağladı.

Amalfililerin bir donanma oluşturabilecek yeterlikte olduğunun ilk işaretleri, 812 kadar erken bir tarihte, Ischia ve Ponza Adaları açıklarına kadar gelip dayanmış Müslüman akınlarına karşı direnmek üzere, Sicilya'nın Bizans valisi tarafından Akdeniz ticaretinde faal hale gelen bir başka kent olan Gaeta'dan denizcilerle birlikte onların da çağrılmalarından anlaşılabilir. Müslüman ordularının Sicilya'yı istilâ etmesi ve donanmalarının küstahça Roma'ya kadar saldırıp St. Pietro Bazilikası ile surları olmayan San Paolo'yu yağmalamasıyla tehlike daha da büyüdü; üç yıl sonra bir Güney İtalyan donanması Ostia açıklarındaki bir deniz savaşında düşmanını yenmeyi güçlükle başardı; bu olay asırlar boyunca Roma'nın kurtarılışı olarak görüldü ve Rafaello'nun Vatikan sarayındaki fresklerinde ebedileştirildi, zira hamisi X. Leon bu zafer döneminin papası IV. Leon'la aynı ismi taşıyordu.[28] Papa onları kendi tarafına çekmeye çalışarak Amalfi'ye Roma limanlarına serbest erişim hakkı verdi. Onlar da herhalde kendi kendilerine sorınuşlardır: Roma'daki papalık sarayının özlemini çektiği lüks malların peşine düştüklerinde her şeyden önce Sicilya, Tunus ve ötesine gitmeleri gerekirken, Roma'yla ticaret etmenin ne faydası olacaktı ki? Bu yüzden Amalfililer ve Gaetalılar, Papalıktan gelen aforoz tehditlerine karşın Müslümanlar ile bir anlaşma yaptılar ve onlara manevi değilse bile maddi kurtuluşu getiren de bu oldu. 906'ya gelindiğinde, Gaeta konsülünün, vasiyetinde betimlediği gibi, altın, gümüş ve bronz sikkeleri, mücevherleri, bir kiliseyi donatacak kadar ipek ve mermer malzemesi vardı.[29]Amalfililer de Güney İtalya'nın iç kesimindeki Montecassino'da bulunan Benedikten tarikatının büyük ana manastırının Kudüs kadar uzaklardaki vekilleri olarak hareket ederek ihtiyaçlarını karşıladılar. Amalfililer, Athos Dağı'nın kutsal manastırları arasında yer alan ve Rum ve Latin Kiliselerinin dostluğa benzer bir ilişkiye sahip olduğu bir dönemde, bir Benedikten manastırının hamileriydi.

Uzaktaki Konstantinopolis, tumturaklı mektuplarla Amalfi düküne ve önde gelen kentlilere *protospatarius* (kavramsal olarak bir askeri kumandanın unvanı) gibi unvanları ihsan etmekten mutluluk duyuyordu.[30] Gelgelelim, imparatorun özellikle dikkatini çeken bir aile vardı: Pantaleoni. 11. yüzyılda Pantaleoni'nin bir üyesi, Montecassino manastır kilisesi, Amalfi

28 G. Imperato, *Amalfi e il Suo Commercio*, Salerno, 1980, s. 38, 44.

29 C. Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400-1000*, Londra, 1981, s. 150; Gaeta hakkında: P. Skinner, *Family Power in Southern Italy: The Duchy of Gaeta and Its Neighbours, 850-1139*, Cambridge, 1995, özellikle s. 27-42 ve s. 288.

30 Imperato, *Amalfi*, s. 71.

Katedrali ve Sursuz San Paolo'ya muhteşem bronz kapı takımları getirdi.[31] Bunlar Pantaleoni'nin Doğu'dan getirdiği birçok lüks madde içinde sadece en muhteşem olanlarıydı. Bu adamlar, Bizans toprağında ticaret yapabilecekleri üsler istiyorlardı ve 10. yüzyılda Konstantinopolis'te rıhtımlara ve depolara sahiptiler.[32] Adriyatik'in karşı kıyısında, Bizans'ın çok sağlam müstahkem kalesi Dyrrhakhion'un Venediklilerle birlikte ana sakinleri arasındaydılar.[33] Gerek Venedik gerek Amalfi tüccarları, Dyrrhakhion'dan Thessaloniki üzerinden Konstantinopolis'e giden büyük yoldan yararlanmaya hevesliydi.

Amalfi, daha da doğuda, Fatımi topraklarında kalıcı bir iz bıraktı. Amalfili şahıslar, gittikçe bulunmaz hale gelen kutsal yadigârlar dışında pek az ticari avantaj sağlayan bir kent olan Kudüs'te bir misafirhane kurdular. Fakat Montecassino manastırının temsilcileri olarak, Avrupa'dan sayıları gitgide artarak –sıklıkla Güney İtalya limanlarından– Kutsal Topraklar'a doğru yola koyulan hacıların ağırlanmasında Benedikten keşişlere öncelik sağlamaya dikkat ettiler. Bu misafirhane başlangıçtaki mütevazı halinden, sonraları Rodos ve Malta'yı Türklere karşı savunacak Saint Jean Şövalyeleri'nin merkezine dönüştü. 11. yüzyıldan, günümüzde merkezi Roma olan, Malta'nın bağımsız şövalye tarikatına kadar kesintisiz bir çizgi uzanır.[34] Bir efsane, Amalfililerin 1099'da Birinci Haçlı Seferi sırasında kuşatıldığında Kudüs'te olduğunu bildirir. Müslümanlar tarafından Haçlılara taş fırlatmaya zorlandıklarında, buna uymak mecburiyetinde kaldılar; taşlar havadayken mucizevi biçimde ekmek somunlarına dönüşerek, açlıktan kırılan Hıristiyan ordusunu beslediler. Kuşkusuz, gerçekte olan, Amalfililerin Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki çatışmalarda taraf olmaktan kaçınmaları sayesinde refaha ulaştıklarıydı.

10. yüzyılda Fustat'ta bir Amalfi kolonisi bulunuyordu; 996'da üyeleri Fatımi halifelerinin tersanelerini ateşe vermekle suçlandılar ve bunu izleyen ayaklanmada 160 kadar İtalyan tüccar katledildi.[35] Fustat'ta yaşayan Amalfililer Yahudi tüccarlarla ilişkiler kurdular ve Geniza mektuplarında ara sıra "Malf" diye bir yerden bahsedilir. Geniza tüccarları karabiber satmak için Amalfi'ye gittiler. Uğradıkları katliama karşın, Fatımilerle bağ-

31 H. Willard, *Abbot Desiderius of Montecassino and The Ties Between Montecassino and Amalfi in The Eleventh Century*, Miscallanea Casinese, c. 37, Montecassino, 1973.

32 Abulafia, "Southern Italy, Sicily and Sardinia", s. 12.

33 Anna Komnene, *Alexiad*, 6:1.1.

34 J. Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310*, Londra, 1967, s. 36-37.

35 C. Cahen, "Un texte peu connu relative au commerce orientale d'Amalfi au Xe siècle", *Archivio Storico per le Province Napoletane*, c. 34 (1953-1955), s. 61-67.

lantı Amalfililerin servetini yarattı.[36] Afrika'daki ticaretten kazandıkları altınları eriterek para basmayı başardılar.

Batı'daki toparlanma, Müslüman düşmanla anlaşmaya istekli Amalfililer gibileri için kârlar üreterek devam etti. Ne var ki, iki başka İtalyan kenti yani Cenova ve Piza, çok daha yüksek kârlar getiren daha saldırgan bir politika izlemeye başlıyordu.

36 A. Citarella, *Il Commercio di Amalfi Nell'alto medioevo*, Salerno, 1977.

III

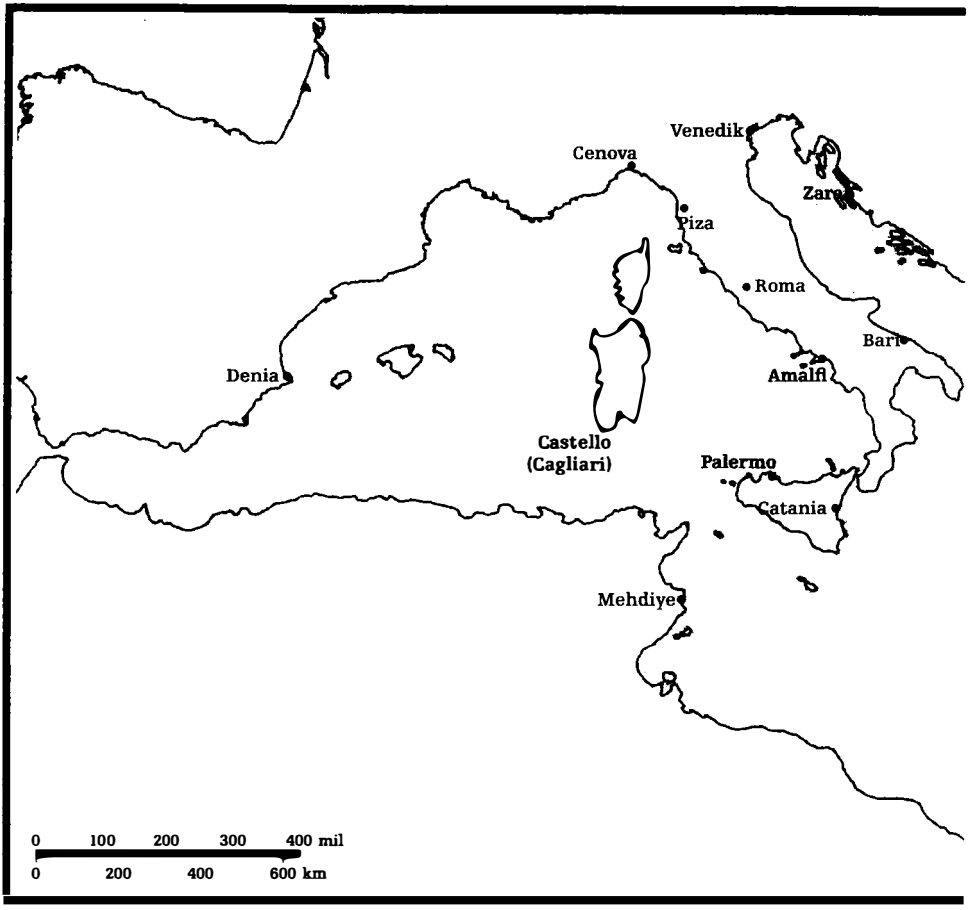
BÜYÜK DENİZ-DEĞİŞİM, 1000-1100

1

Piza ve Cenova'nın yükselişi de neredeyse Amalfi'ninki kadar gizemlidir ve bu iki kentin Batı Akdeniz'i korsanlardan temizlemekte ve Kutsal Topraklar, Mısır ve Bizans kadar Doğu'ya uzanan tüccar ve yerleşimci kolonileri tarafından finanse edilen ticaret güzergâhları yaratmaktaki hayret verici başarılarıyla, bu gizem iyiden iyiye artar. Piza ve Cenova'nın profilleri alabildiğine farklıydı. Cenova 7. yüzyılda bir Bizans valisinin makamı olmuştu, ama 934-935'te Kuzey Afrika'dan gelen Sarazenlerce vahşice kesintiye uğratılan iki-üç yüzyıllık bir dinginliğin ardından geriledi.[1] Görünürde hiçbir kaynağı yoktur; Ligurya Alpleri tarafındadır ve tahıl üreten ovalardan kopuktur. Kıyı şeridinin en gözde ürünleri şarap, kestane, otlar ve zeytinyağıdır ve Cenova'nın *pesto* olarak bilinen, zenginlikten çok yoksulluğu ifade eden fesleğen sosunu geliştirmesini sağlayan da bu otlar ve zeytinyağıydı. Limanı, uzun yüzyıllar süren geliştirmelerden sonra ortaçağ sonlarına doğru uygun hale geldi, ama kentin doğu ve batı kıyıları boyunca bir arada sahile çekilen gemileri en çok koruyan hava şartlarıydı.[2]

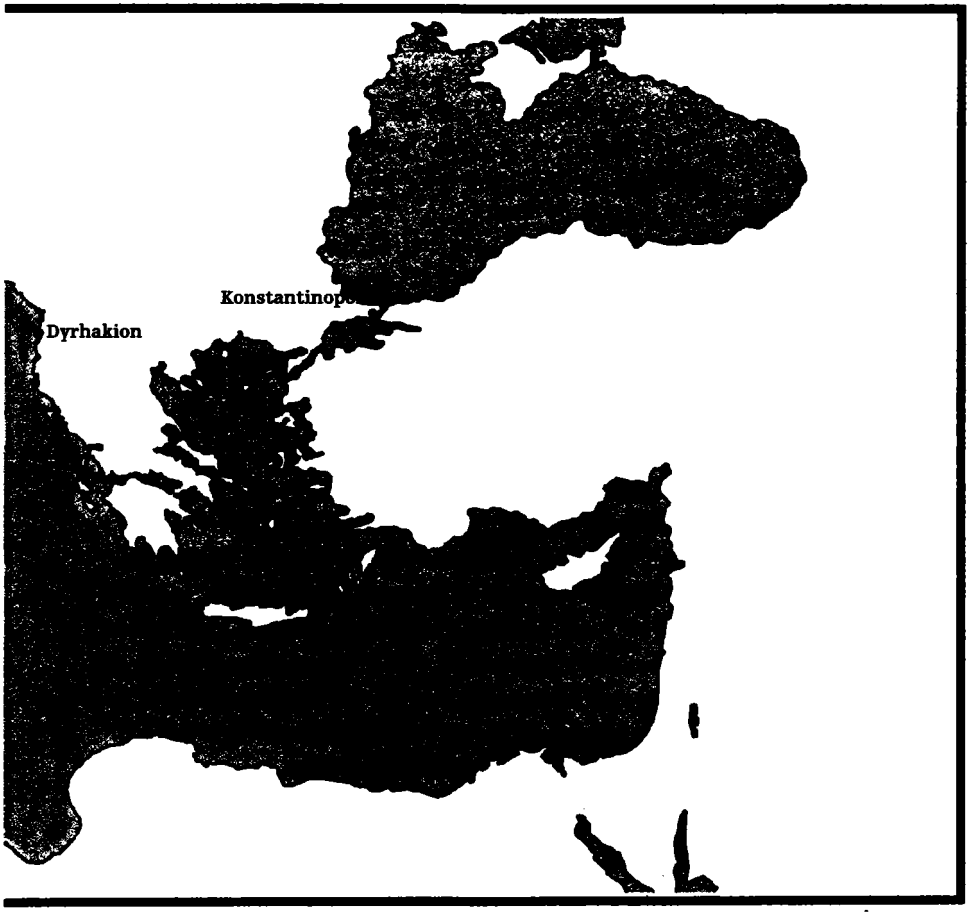
1 S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill, NC, 1996, s. 14.

2 *Age.*, s. 10-11 (limanına ilişkin oldukça olumlu bir görüşle birlikte).

Cenova, gemi inşası istisna edilirse, bir sanayi merkezi değildi. Cenevizler hayatta kalmak için mücadele etmek zorundaydı; bu yüzden ticaret yolculuklarını kentin hayatta kalmasının anahtarı olarak görmeye başladılar. Kentleri büyüdükçe, buğday, tuzlanmış et ve peynir tedariklerinde dışarıya bağımlılıkları da arttı. Bu mütevazı başlangıçlardan, sanayi öncesi dünyada en ihtiraslı ticaret ağlarından biri doğdu.

Piza tümüyle farklı görünüyordu. Kent, denizden birkaç kilometre mesafede, Arno Irmağı'nın iki yanına yayılmıştı; ırmağın denize döküldüğü yerdeki çamurlu, bataklık arazi Piza'yı iyi bir limandan yoksun bırakıyordu. Kentin en bariz varlıkları, kıyıya kadar inen, tahıl ekilen ve kıyı şeridine yaklaştıkça da, Piza'ya yün, deri, et ve süt ürünleri sağlayan koyunların salındığı düzlük arazileriydi. Piza yurttaşlarının beslenme konusunda Cenevizler gibi kaygılanması gerekmiyordu. Öte yandan, alçak Toskana sa-

hili, Provence ve Sardinya'daki gizlenme yerlerinden gelen Müslüman deniz akıncılarına kayalık Ligurya'dan çok daha açık durumdaydı; Piza'nın donanmasının ilk kez ortaya çıktığı döneme gelindiğinde, kentin başlıca düşmanı Müslümanlar haline gelmişti. 982'de Piza gemileri, Sicilya'daki Müslüman akınlarını durdurma umuduyla güneye, Calabria'nın içlerine ilerleyen Alman İmparatoru II. Otto'nun ordusuna eşlik etti. Bir sonraki yüzyılda Piza ve Cenova Tiren Denizi'ni Sarazen korsanlardan temizlemeye odaklandı. Bunu başarmanın en aşikâr yolu, Sardinya'da hâkim mevziler kurmaktan geçiyordu; Piza ve Cenova erken davranıp, Müslüman İspanya'da Denia (Deniyya) ve Mayorka [Ceziretü'ş-Şarkiye] hükümdarı Mücahid'in ordu ve donanmasının 1013'te Sardinya'ya yürümesine şiddetle karşılık verdi.[3] Tüm adayı fethetmek isteyip istemediği bilinmemekle

3 *Age.*, s. 22-23.

birlikte, Mücahid'in kuvveti Sardinya'daki bazı kıyı istasyonlarının ötesine neredeyse hiç geçemedi. 1016'ya gelindiğinde, Mücahid'i Sardinya'dan kovalamak, Müslüman düşmana karşı Hıristiyan kutsal savaşı yandaşları olarak Pizalılar ve Cenovalıların itibarını çok güçlendirdi. Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki güç dengesi yavaş yavaş değişiyordu: Müslüman diyarlardaki merkezi güç daha parçalı hale geldikçe, Piza ve Cenova donanmaları bu fırsattan yararlandı.

2

Bu iki kent Sardinya'yı daha iyi tanıdıkça, adanın başlı başına değerli olduğuna daha da çok ikna oldular. Adada muazzam bir koyun nüfusu vardı ve 12. yüzyıla gelindiğinde, Pizalılar ve Cenevizler Sardinya'yı kendi *contado*'ları yani kırsal kesimlerinin bir uzantısı olarak görmeye başladılar. Orta kalitede muazzam miktarlarda tahıl vardı; güneyde tuzlaya dönüştürülebilen büyük lagünler bulunuyordu; Pizalılar ve Cenevizler ilkel bir halk olarak gördükleri Sardinyalıları köleleştirmek konusunda hiç vicdan azabı da duymuyorlardı. Bu Sardinyalılar, *nuraghi* çağından beri şaşırtıcı derecede az değişmiş bir toplumun koyun, sığır ve atlarını listeleyen ilginç arazi belgelerinde muhafaza edilmiş bir tür geç dönem Latince konuşuyorlardı. Sardinya denize sırtını dönmüş kırsal bir toplum olarak kaldı: Bir adaydı ancak gerçek anlamda Akdenizli sayılmazdı. Siyasi ve dini kurumlar arkaikti. 10. yüzyılda, artık kaybolmuş Bizans yetkesinin son temsilcileri olarak küçük krallar veya "hâkimler" ortaya çıkmıştı. Ancak Bizans başka bir biçim alarak ayak diriyordu. Adanın kiliseleri Yunan Ortodoks ayin kurallarının bir çeşidini uyguluyordu ve 1100'den önce en azından bazıları, haç şeklindeki Yunan üslubunda inşa edilmişti. Papalık bu âdetleri şiddetle eleştirdi ve anakaradan, aralarında Montecassino'dan Benediktenlerin de bulunduğu keşişlerin buraya gitmesini destekledi.[4] Tüm bu değişimler Sardinya'da yaşamın dönüşüme uğramasına katkıda bulundu; *maiorales* diye adlandırılan önde gelen ailelerin üyeleri Ceneviz veya Pizalı kadın veya erkeklerle evleniyorlar ve artık tencere, tava bile ithal edildiğine bakılırsa, anakaranın ürünlerini kolaylıkla satın alıyorlardı. Ne var ki, hastalık, kötü beslenme ve yüksek ölüm oranlarıyla boğuşan Sardinya köylülerinin yaşam standardı son derece düşük kalmıştı. Bu, beslenecek daha az boğaz ve ihraç edilecek daha çok tahıl anlamına geliyordu. Piza ve Cenova'nın Sardinya'ya yaptığı muameleyi anlatan tek bir sözcük vardır: sömürü.

4 D. Abulafia, "Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Mediterranean Economy", *Commerce and Conquest in the Mediterranean*, 1100-1500, Aldershot, 1993, makale i, s. 24.

12. yüzyıl boyunca Cenevizler adaya düzenli olarak gemiler gönderdi; taşıdıkları ucuz fakat hayati ürünler, yapılan yatırıma güvenli bir getiriyi garanti ediyordu. Kenarda az da olsa bir parası olan herkes –sözgelişi, mütevazı bir mirasa sahip olan dul kadınlar– Cenevizlerin Sardinya'ya yaptıkları ticari yolculuklara 5-10 gümüş liralık yatırım yapıp, birkaç ay sonra geriye 6-12 gümüş lira alabiliyorlardı.[5] Sardinya, Piza ve Cenova'ya ilk sömürge deneyimlerini verdi. Bu iki kent, hâkimlerin sadakatini sağlayarak denetimi korumaya çalıştılar. 1100 civarında bu çoğu zaman iki kentin büyük kiliselerinin aracılığıyla gerçekleştirildi. Güneydeki Cagliari'nin hâkimi Mariano Torchitorio Güney Sardinya'daki Cenova topraklarında bulunan San Lorenzo Katedrali'ni verdi. Ancak ileri görüşlü bir adam olduğundan, Piza'ya da bazı hediyeler vermeyi ihmal etmedi.[6] Buna karşın, bir tarafı diğerine karşı kışkırtmak ancak kısa vadeli sonuçlar getirdi. Piza ve Cenova karşı konulamayacak kadar güçlüydü. Pizalılar, kendilerine özgü çarpıcı mimari üslupla, dışları siyah-beyaz şeritler halinde mermer kaplı katedraller ve manastırlar inşa ettiler; Piza'nın üstünlüğünün daha açık beyanı olamazdı. 12. yüzyıl başında inşa edilen Santa Trinità di Saccargia manastırı, zebra desenli cephesi ve kanatlarıyla, bu mimarinin tipik Kuzey Sardinya örneğini oluşturur. *Nuraghi* çağından beri ilk müstahkem kentleri inşa edenler Pizalılar ve Cenevizler oldu: Cagliari'nin hâkimiyetinde, Pizalılar bugün hâlâ Cagliari kentine hâkim olan sadece Castello olarak bilinen sarp tepeyi işgal ederek, çevresini yüksek surlarla çevirdiler ve burayı kendi askerleri ve tüccarlarının güven içinde barınabileceği bir Piza kalesine dönüştürdüler. Cenova'nın Doria ailesi, 1102 civarında Kuzeybatı Sardinya'daki Alghero'yu kurmalarıyla anılır. 12. ve 13. yüzyıllarda, papaların ve Kutsal Roma imparatorlarının buranın (en azından kuramda) kendi mülkleri olduğu konusundaki ısrarlarına karşın, Cenova ve Piza Sardinya'daki iktidarlarını pekiştirmeyi başardı. Çünkü aslında asıl önemli olan, adada kimin bulunduğuydu. Sorun, gerek Cenova gerek Piza'nın adanın ele geçirebilecekleri kadar çok bölümüne sahip çıkmak istemesiydi. Sonuç, bu iki kent arasındaki acı rekabet oldu. İki kentin bu kadar sık savaşmasının nedeni, İtalyan anakarasındaki anlaşmazlıklardan ziyade Sardinya'ydı. 1200'e gelindiğinde, Sardinya çevresindeki sular büyük ölçüde Müslüman korsanlardan temizlenmişti; ancak –Cenevizlere saldıran Pizalılar veya tam tersi– İtalyan korsanlar alabildiğine artmıştı.

---

5 *Age.*, s. 25-26.

6 J. Day, *La Sardegna sotta la Dominazione Pisano-Genovese*, Torino, 1986; =J. Day, "La Sardegna e i suoi dominatori dal secolo XI al secolo XIV", *La Sardegna Mediovale e Moderna*, J. Day, B. Anatra, L. Scaraffia, (Storia d'Italia UTET, ed. G. Galasso, Torino, 1984), s. 3-186; F. Artizzu, *L'Opera di S. Maria di Pisa e la Sardegna*, Padua, 1974.

3

Pizalılarla Cenevizlerin kendi donanmalarını kurmayı başarmalarının bir nedeni, Kuzey İtalya'daki merkezi yetkenin çöküşüydü. "İtalya krallığı"nın varlığı kavramsal olmaktan öteye çok az geçiyordu ve hükümdarı, 10. yüzyıldan beri, aynı zamanda 962'de I. Otto'ya papa tarafından taç giydirilmesiyle yeniden canlanan Batı Roma İmparatoru unvanını da taşıyan Alman kralıydı. Yerel imparatorluk vikontlarının gücü söndü; bu ve diğer kentlerin günlük yönetimi yerel *patrici*'lerin eline geçti. 12. yüzyıl başına gelindiğinde, bunlar özyönetime dayanan topluluklar halinde örgütlenmeye başladılar; tarihçiler "komün" ve "kent-cumhuriyeti" terimlerini kullanır, ancak bu kentlerin hepsi bir dizi farklı terim (örneğin Cenova'da, kelime anlamı "ekmeği (*pane*) birlikte bölüşenler" olan *compagna*) kullanıyordu. Aslına bakılırsa, Cenova hükümeti 1100'den sonra bir iş ortaklığı yönetimine çok benziyordu. *Compagna*, bir Haçlı donanması inşası gibi özgül bir sorunu veya Cenova'da kimi zaman suikastlar ve sokak çatışmalarıyla sonuçlanan siyasal gerilimleri çözmek için, birkaç yıllık sınırlı bir dönem için oluşturuluyordu. Komün, bazı yönlerden tüm topluluğu kucaklayan bir kamu kurumuydu, ancak çok önemli bazı bakımlardan özel bir birlikti de; gerçi "kamusal" ve "özel" arasındaki ayrım 12. yüzyıl Cenevizlerinin zihninde berrak değildi. Kent, *compagna*'ya başkanlık eden memurların denetimine ancak tedricen giren surla çevrili özel topraklar, manastırların ve soyluların mülkleri, vergiden muaf küçük arazi parçalarıyla doluydu. Bu memurlar, Roma cumhuriyet modeli bilincini kanıtlayan debdebeli "konsül" unvanını taşıyorlardı, ancak ilk *compagna* ortaya çıktığı zaman, altıya varan sayıda konsül vardı.[7] Antik Roma'da olduğu gibi, gerçek iktidara sahip olanlar tarafından seçim sistemi dikkatle manipüle ediliyordu ve bu dönemde iktidar sahipleri daima *patrici* sınıfından geliyordu.[8]

Bu *patrici*'ler Cenova'nın ticari imparatorluğunu yarattılar ve benzer gelişmeler Piza'da da baş gösterdi. Çetrefil soru, bunların kim oldukları –Cenova'da Doria ve Spinola veya Piza'da Visconti ve Alliata gibi, tekrar tekrar kayıtlara geçen isimleri– değil, servet ve kudretlerinin ticaretten mi, yoksa topraktan mı kaynaklandığıdır. İtalyan kent komünleri, kentin çevresindeki bölgenin, orada ikamet etmeye çoktandır alışmış olan küçük soylularını, statüleri ticaret, dokuma atölyeleri veya bankacılıktan gelen servete dayanan, görece sonradan görmelerden oluşan bir zümreyle bir araya getiriyordu. 12. yüzyıl başına gelindiğinde, Piza ve Cenova'da bu

7 Epstein, *Genoa*, s. 33-36.

8 Krş. A. Greif, *Institutions and The Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*, Cambridge, 2006, s. 229; ayrıca L.R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley, CA, 1949.

gruplar, fazladan nakit ihtiyacı duyan eski ailelere yeni para getiren ittifak evlilikleri aracılığıyla iyiden iyiye kaynaşmış durumdaydı. Üyeleri savaş meydanlarında veya deniz çatışmalarında kayda geçen ailelere girmenin saygınlığı, ticaret topluluğunun en zengin üyelerini cezbediyordu. Yeni bir dayanışma kendini gösterdi. Bu *patrici* sınıfı, kesinlikle yurttaş topluluğunun büyük bir kesimini oluşturan zanaatkârlar veya denizcilerle iktidarını paylaşmak istemiyordu. Komünün doğuşu, kentlerin demokratik cumhuriyetler haline gelmiş olduğuna işaret etmiyordu; daha çok, oligarşinin zafer kazandığı –dolayısıyla Cenova sokaklarındaki hizipler arasındaki acı mücadeleler– anlamına geliyordu. Gelgelelim bu şiddet patlamaları arasında, eşi benzeri görülmemiş çapta para kazanma fırsatları vardı. Seçkinler, gitgide daha uzak yerlere yönelen denizaşırı ticarete yatırım yaptılar; kentsel mülk satın aldılar ve kırsal arazilerini idare etmeye hatta denizin karşı kıyısında, Sardinya'da elde ettikleri topraklarla genişletmeye devam ettiler. Kent yönetimi, bu faaliyetlere uluslararası ittifakların ticareti etkilediği zamanlar dışında pek az müdahale ediyordu; zaten bu ittifaklara karar verenler de, ticarete egemen olanlarla aynı kişilerdi.[9]

Piza ve Cenova aristokratik bir komün oluşturan ilk kentler arasında olmasına karşın, bunlar 1100 civarında Kuzey İtalya'nın karşı kıyısında da gözlemlenebilen genel eğilimlerdi. İç kesimlerdeki, özellikle de büyük Lombard ovasındaki kentlerin büyümesinin Akdeniz'de olan bitenlere önemli etkileri oldu, zira bu kentler denizaşırı lüks mallara talebin merkezleri haline dönüşürken, kendi seçkinleri de artık talep ettikleri ipekliler ve baharata karşılık olarak Akdeniz çapında ihraç edilebilecek nadide kumaşlar ve madeni eşyaların üretimini gitgide daha fazla sağlıyorlardı. Cenova ve Piza'yla, İtalya'nın doğu kıyısındaki Venedik, kendilerini Amalfili daha eski tüccarlar kuşağının yakın ve düzenli temas kurmayı başaramadığı tüketicilere mal temin ederken buldular. Bunun yanı sıra, bu kentler Alpler'in ötesine de gözlerini dikmeye başlamıştı. Venedik üzerinden gelen mallar Güney Almanya'daki saraylar ve kentlerde revaçtaydı ve 12. yüzyıl Alman tüccarları Venedik'e gelerek, yüzyıllar boyunca burada üslenmiş Alman tüccarlarının ticari temsilcisi olarak faaliyet gösterecek *Fondaco dei Tedeschi* yani Alman antreposunun temellerini attılar.[10] Ceneviz tüccarları, Rhône'dan yukarıya, Akdeniz'e götürmek üzere en nadide Felemenk yün kumaşlarını satın alabildikleri Champagne'ın doğuş halindeki pazarlarına gitmeye başladılar. Cenova Piza ve Venedik'in deniz

9 Epstein, *Genoa*, s. 19-22, 41; Greif, *Institutions*, s. 230.

10 G. Rösch, *Venedig und das Reich: Handels- und Vekehrspolitische Beziehungen in der Deutschen Kaiserzeit*, Tübingen, 1982.

ticaretine odaklanmış, ancak Batı Avrupa çapında dallanıp budaklanan kollarıyla yepyeni bir ağ doğuyordu.

Bu ticaret devrimini, iş yöntemlerinde ve defter tutmada ortaya çıkan etkileyici gelişmeler destekliyordu. Aslına bakılacak olursa, bu dönemde Cenova ekonomisi ve toplumu hakkında bu kadar çok bilgi sahibi olmamızın nedeni, 1154'ten itibaren kentin noterlerince kaydedilen sözleşmeler, vasiyetnameler, arazi satışları ve diğer muameleleri içeren ciltlerce belgenin bulunmasıdır.[11] Bugüne ulaşan bu noterlik kayıtlarının ilki, müşterileri arasında 12. yüzyıl Cenova'sının en güçlü aileleri bulunan Giovanni Scriba diye biri tarafından ("Kâtip John/Yuhanna") İskenderiye'den ithal edilmiş kalın, pürüzsüz bir kâğıda yazılan kalın bir defterdir.[12] İş yöntemleri gittikçe daha ayrıntılı hale geldi; kısmen Katolik Kilisesi'nin, anlamı fahiş faiz oranlarından düpedüz ticari kârlara kadar muazzam ölçüde değişen bir terimle, "tefecilik" kokusu veren her şeye kamusal olarak karşı olmasının da zorunlu kıldığı bir şeydi bu. En katı biçiminde, aforoza kadar varabilecek kilise yasaklarından kaçmak için mekanizmalar geliştirilmesi gerekti. Borçların belirli bir para cinsinden verilip başka bir para cinsiyle ödenmesi, faizi döviz kurunun bilinmezliğinde gizleyebiliyordu. Gene de tüccarlar, çoğu zaman kendilerinin düpedüz *societas* yani "ortaklık" adını verdikleri ortamda iş yapıyorlardı; burada pasif bir ortak toplam yatırımın dörtte üçünü yaparken, meslektaşı dörtte biriyle birlikte, kararlaştırılan yere giderek orada ticaret yapma sorumluluğunu da üstleniyordu. Dönüşünde kârlar yarıya bölünüyordu. Bu, genç bir tüccarın sermayesini oluşturması için iyi bir yöntemdi, ancak bir başka düzenleme daha da yaygın hale geldi: *Commenda* adı verilen bu yöntemde, yolculuk eden ortak kendi beceri ve hizmetleri dışında hiç yatırım yapmıyor ve kârın dörtte birini alıyordu. Bu düzenlemeler servetin *patrici* seçkinlerinin ötesine yayılmasını sağladı; denizin ve yabancı topraklardaki limanların tehlikelerinden korkmayan, çok meşgul, ihtiraslı bir tüccar sınıfı doğmaktaydı.[13] Cenevizler ve Pizalılar Akdeniz'e gözlerini dikmiş, her bir köşesinde fırsatlar görüyorlardı.

4

Memleket yakınındaki sularda ustalaşmak Bizans ve İslam topraklarındaki daha ihtiraslı girişimler için temel başlangıç noktasıydı. Bari (847

11 S.A. Epstein, *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150-1250*, Cambridge, MA, 1984.

12 D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations Between Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, s. 11-22.

13 Q. van Dosselaere, *Commercial Agreements and Social Dynamics in Medieval Genoa*, Cambridge, 2009.

ve 871 arasında) Müslüman emirlerin hâkimiyetindeyken, Venedik'in Adriyatik'i Müslüman donanmalarından temizlemesi gerekti; 880'de minnettar Bizans imparatorundan aldığı imtiyazlarla ödüllendirildiğinde, çabalarının karşılığını aldı. 992'de Venedik bir kez daha Bizans'ın yardımına koştu ve bu kez ticari imtiyaz elde etti.[14] Pizalılar ve Cenevizler Bizans imparatoru gibi kudretli bir hamiye sahip değillerdi, kendi çabalarına güvenmek zorundaydılar. 1063'te bir Piza donanması Müslüman Palermo limanına akın ederek bazı düşman gemileri tahrip edip, bu türden mütecavizleri uzak tutmak için limana gerilen devasa zinciri ele geçirdi. Rıhtımın ötesine geçmedilerse de muazzam miktarlarda ganimet elde ettiler.[15] Kârlarının bir kısmını, Pizalıların inşasına başladığı büyük Santa Maria Katedrali'ne bağışlayarak tanrıyı yüceltmekte kullandılar; kentin artan refahını simgeleyen bir şey varsa, o da bu muhteşem mermer kiliseydi.

Bu atılımlar, Müslümanlara karşı kutsal bir mücadelede oldukları yönünde bir kavrayışı yansıtıyordu. Tanrı bu çabalarını zaferle, ganimetle ve henüz pek de iyi açıklanmamış ruhani kazançlarla ödüllendirecekti. Maddi ve ruhani ödülleri ayıran keskin bir çizgi yoktu. Bu, Pizalılarla Cenevizlerin Tunus sahilindeki Mehdiye kentine bir saldırıya giriştiği 1087'deki olaylardan açıkça anlaşılır.[16] Denize uzanan bir dil üzerinde kurulu Mehdiye, sonunda Mısır'ın hâkimiyetini ele geçiren Fatımi hükümdarlarca kurulmuştu ve Timbuktu civarında, Nijer Irmağı'nın dirseğinde toplanan altın tozunun nakledildiği büyük kentlerden biriydi; bu altın, Sahra'dan geçen kervanlarla taşınarak Akdeniz'e ulaşıyor ve İslam topraklarının ekonomisine pompalanıyordu. Mehdiye'nin denetimi aynı zamanda Sicilya Boğazı'nın denetiminin anahtarı ve dolayısıyla Doğu ve Batı Akdeniz arasında serbest geçiş olanağı olarak da görülmüş olabilir. Böylelikle çok uzun bir dönem Hıristiyan fatihlerin –12. yüzyılda Norman kralları, 14. yüzyılda Fransız Haçlılarının– hedefi olarak kaldı. Ancak 11. yüzyıl sonunda refahının doruğundaydı. Geniza tüccarları Doğu karabiberi ve Mısır keteni satmak üzere buraya sık sık uğruyorlardı.[17] 1062'den 1108'e dek Mehdiye tek bir güçlü emirin, servetini yalnız ticaretten değil, Calabria'daki Nicotera ve Sicilya'daki Mazara'ya yönelik korsan saldırı-

14 D. Abulafia, "Gli italiani fuori d'Italia", *Storia Dell'Economia Italiana*, ed. R. Romano, Torino, 1990, c. 1, s. 268; yeni basım içinde: D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500*, Aldershot, 1993; D. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, s. 33, 41.

15 Abulafia, *Two Italies*, s. 52.

16 H.E.J. Cowdrey, "The Mahdia campaign of 1087", *English Historical Review*, c. 92 (1977), s. 1-29; yeni basım H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, Londra, 1984 içinde makale xii.

17 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Commnities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, c. 1, *Economic Foundations*, Berkeley, s. 196-200, 204-205.

larından yapan Tamin'in hâkimiyeti altındaydı.[18] Yakın komşuları açısından Tamin tam bir baş belasıydı. Fatımiler, Tunus'u Mısır bağlaşmasına geri getireceklerini düşündükleri Bedevi ordularını (Banu Hilal ve Banu Sulaym) salıverme budalalığını gösterdiler. Sonunda, Bedevilerin tek yaptığı, kargaşayı daha da artırmak ve kırsal kesime onarılamaz derecede zarar vermek oldu; öyle ki Kuzey Afrika sakinleri, Tunus'un tüm Akdeniz'in ekmek sepeti olduğu yüzlerce yıldan sonra, artık Sicilya tahılına muhtaç hale gelmişlerdi.[19] 13. yüzyıl başına mensup bir Arap yazarı olan İbnü'l-Athir'e göre, Hıristiyanlar Sicilya'nın Norman kontu Roger'i Mehdiye'ye karşı seferlerine dahil etmeye çalıştılar (yüzyılın son çeyreğini, adadaki Hıristiyan denetimini genişletmeye harcamıştı); ne var ki, "Roger bacağını kaldırıp rahatça yellendi" ve bunun yol açabileceği sıkıntı hakkında yakındı: "Gıda maddeleri ticareti Sicilyalıların ellerinden onların ellerine geçecek ve ben de her yıl tahıl satışlarından elde ettiğim geliri onlara kaptıracağım, öyle mi?"[20]

İtalyan müttefikler 1087'de Kont Roger olmadan bile ilerlemeye hazırdı. Papa III. Victorius, sefere katılanları Roma'da ağırladı; St. Pietro türbesini ziyaret etmiş olduklarını gösterecek şekilde, her birine hacı torbaları verildi. Bu, 1095'te Birinci Haçlı Seferi'nin telkin edilmesinden itibaren, Haçlılara hacılar olarak muamele edildiğinde ısrar eden Haçlı Seferleri'nin modern tarihçilerini haklı olarak heyecanlandırır: "Görünüşe bakılırsa, hac ve kutsal savaş bir araya gelmekteydi."[21] Palermo'daki gibi, Mehdiye'ye akın eden ama kenti almayan ve muhtemelen böyle bir beklentileri hiç olmayan İtalyanlar büyük hasar verdiler. Kaldırdıkları ganimetlerle, cephesini Mehdiye'den ele geçirdikleri çinilerle süsledikleri, Piza'nın merkezindeki Cortevecchia'da inşa edilen St. Sisto Kilisesi'nin inşaat giderlerini karşılamayı başardılar.[22] Bundan başka, Pizalılar Latince bir zafer şiiri sipariş ettiler. "Pizalıların zaferi hakkında şarkı" (*Carmen in victoriam Pizanorum*), İsrailoğullarının kâfir komşularına karşı mücadelesini hatırlatan Eski Ahit imgeleriyle doludur. *Medianiti* yani Mehdiye halkı, şairin versiyonunda kadim Medyenlilere dönüştürülürken, Pizalılar kendilerini Makabilerin

18 Cowdrey, "Mahdia Campaign", s. 8.

19 Abulafia, "Asia, Africa and the trade of medieval Europe," *Cambridge Economic History of Europe*, c. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. Postan, E. Miller ve C. Postan, 2. Basım, Cambridge, 1987, s. 464-465.

20 Abulafia, *Two Italies*, s. 40.

21 Cowdrey, "Mahdia Campaign", s. 18, 22.

22 D. Abulafia, "The Pisan *bacini* and the medieval Mediterranean economy: a historian's viewpoint", *Papers in Italian Archaeology, IV: the Cambridge Conference*, part iv, *Classical and Medieval Archaeology*, ed. C. Malone ve S. Stoddart, British Archaeological Reports, International Series, c. 246, Oxford, 1985, s. 290; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Londra, 1987 içinde makale xiii.

hatta dahası Musa'nın varisleri olarak görüyorlardı: "İşte! Bir kez daha İbraniler Mısır'ı yağmalıyor ve Firavunu mağlup etmekle şenlik yapıyor; Büyük Deniz'i sanki kuru topraktan geçer gibi aştılar; Musa en sert taştan bile suyu sıkıp çıkarır."[23] Şiir, kâfir ile savaşın kutsal nedeninin salt ticari kaygıların yerini aldığı ateşli bir atmosfer icat eder.

Piza ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin her zaman böyle hasmâne olmadığını gösteren bir kanıt, Pizalıların kiliselerini bezemekte İslam çinilerini kullanmasıdır.[24] Çok iyi sırlanmış ve rengârenk bezenmiş bu çinilerin üslubu, Batı Avrupa'da üretilen çok daha sade çinilerden çok farklıydı ve kiliselerin iç kesimlerine yerleştirildiğinde güneş ışığında mücevher gibi ışıldıyorlardı.[25] Piza'daki kiliselerin kulelerine ve cephelerine bezenen *bacini* yani büyük çanaklar yalnız savaşın değil, ticaretin ve Doğu'dan gelen objelere duyulan hayranlığın hikâyesini anlatır. 11. yüzyılda inşa edilen kiliselerin cepheleri nadide Mısır çinileri sergiliyordu. Mehdiye seferinden önce ve epeyce sonra bile, Sicilya ve Tunus'tan gelmiş çanaklar bulunuyordu; Fas'tan Piza'ya, mavimsi sırla kaplı yeşil ve kahverengi, oldukça sade çömlekler geliyordu. Pizalılar bu tip dekorasyona o denli alışmışlardı ki, kendi sırlı çini sanayilerini geliştirmelerinden çok sonra, 13. yüzyılda bile kilise kulelerine *bacini* yerleştirmeye devam ettiler. İtalyanların Müslümanlardan edindikleri tek şey çömlekçilik değildi; aynı zamanda Rönesans İtalya'sının *maiolica* [İtalyan çinisi] temellerini atacak teknolojiyi de ödünç aldılar.

Piza'daki St. Piero a Grado Kilisesi cephesine yerleştirilmiş bir çanakta, üçgen yelkenli, keskin kavisli pruvası ve dik pupasıyla üç direkli bir tekne tasviri yer alır; bu, Müslüman Mayorka'dan bir gemidir ve tasarımı son derece stilizedir.[26] Gene de bu imge, Akdeniz'in güney sularında İslam egemenliği çağında İspanya, Afrika ve Sicilya arasında mal taşıyan kocaman yelkenli gemi tipinin bulanık bir izlenimini ortaya serer. Geniza mektuplarındaki çok büyük kapasiteli, hem ağır kargoları hem de yolcuları taşıyan, *qunbar* olarak bilinen gemi tasvirlerine uyar.[27] Bir başka çanak, bir yelkenle birlikte küreklerle donanmış daha küçük bir gemiyle yan yana iki direkli bir gemiyi gösterir ve bu hızlı, uzun, alçak, zarif bir teknenin temsili olabilir.[28] Burada Geniza mektupları yine imdadımıza ye-

23 Cowdrey, "Mahdia Campaign", s. 28, dize 68; ayrıca s. 21.

24 G. Berti, P. Torre vd., *Arte Islamica in Italia: i Bacini delle Chiese Pisane*, Museo Nazionale d'Arte Orientale'deki bir sergi katalogu, Roma, Pisa, 1983.

25 Abulafia, "Pisa *bacini*", s. 289.

26 *Age.*, s. 290-291; J. Pryor ve S. Bellabarba, "The Medieval Muslim Ships of the Pisan *bacini*", *Mariner's Mirror*, c. 76, 1990, s. 99-113; G. Berti, J. Pastor Quijada ve G. Rosselió Bordoy, *Naves Andalusíes en Cerámicas Mallorquinas*, Palma de Mallorca, 1993.

27 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 306.

28 Pastor Quijada, içinde: *Naves Andalusíes en Cerámicas Mallorquinas*, s. 24-25.

tişir. Orada *ghurab* adı verilen hafif kadırgalar ortaya çıkar; bu sözcük, teknenin dalgaları yarma yeteneğine atfen, bir kılıcın keskin ucu anlamına geliyordu. Alternatif olarak, Tunus'tan Suriye'ye kadar bütün yolu aşma kapasitesine sahip bir deniz mavnası olan uzun ve alçak bir tekne, yani *qarib* de kullanılabiliyordu.[29]

5

Akdeniz'deki Müslüman hâkimiyetine karşı meydan okumalar 11. yüzyıl sonunda kritik düzeye ulaştı. Halihazırda Güney İtalya'daki Lombard ve Bizans topraklarında kendilerine dominyonlar oluşturmuş Norman şövalyeleri Robert Guiscard ve kardeşi Roger de Hauteville'in orduları tarafından Sicilya'nın istilâsının ardından, 1060'larda Müslüman Akdeniz'deki Hıristiyan genişlemesi iyiden iyiye ilerledi. "Longobardia" olarak bilinen Bizans eyaletinin başkenti Bari'nin denetimini ele geçirmelerinden on yıl önce, 1061'de, Messina Boğazı'nı geçip Sicilya'ya hâkim ve Norman tehdidinden büyük ölçüde habersiz olan üç emir arasındaki acı çekişmelere müdahale etmeye karar verdiler. Bu emirlerden biri olan İbnü'l-Havas, kendi kız kardeşini bir tepede yer alan Enna kentinde gözaltında tutuyordu; bu kadın, kudretli ve hiç sevilmeyen Katanya emiri İbn at-Thimnah'nın çok istismar ettiği karısıydı; zorba emir onu zorla geri almaya çalışmışsa da başaramamıştı. İbnü's-Simna çaresizlik içine Normanlara yardımına gelmeleri için yalvardı ve Robert ile Roger de Hauteville bunu kabul ettiler. En azından dış görünüşte istilâcılar olarak değil, Katanya emirine askeri destek olarak geldiler ve bu ittifakı, Messina'nın zaptıyla başlayıp 1072'de Palermo'nun zaptıyla devam ederek (gerçi fetih 1091'de Note'nin düşüşüne dek tamamlanamayacaktı), adanın tamamını tedricen istilâ etmenin temeli olarak kullandılar. Asker ve atları Messina Boğazı'ndan geçirme yetenekleri etkileyicidir. Roger Sicilya kontu oldu ve Kuzeybatı İtalya'daki Savona'dan bir soylu kadınla evlendi; kadın Ligurya'dan ve İtalya'nın diğer kesimlerinden, *Lombardi* olarak tanınacak çok sayıda yerleşimciyle birlikte geldi. Bu göçle birlikte, Sicilya'nın ağır ilerleyen Latinleşme süreci başladı ve Ligurya İtalyancasıyla bağlantılı diyalektleri konuşanlar, 20. yüzyılda birkaç Doğu Sicilya kentinde hâlâ bulunuyordu.[30]

Gene de, adanın karakteri çabucak değişmedi. 12. yüzyıl Sicilya'sının pek çok özelliği, 1100 civarında çoğunluğu oluşturan Müslümanlar, onlardan sadece biraz düşük sayıyla Yunanlar ve tüm nüfusun belki %5'i kadar

29 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 305-306.

30 D. Abulafia, "The Crown and the economy under Roger II and his successors", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 37 (1981), s. 12; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean* içinde.

Yahudilerden oluşan, ister Norman olsun ister "Lombard", Latin yerleşimcilerin %1'den az olduğu karma bir nüfusun yurdu olarak kaldı. Yunanlar Sicilya'nın kuzeydoğusunda, Val Demone olarak bilinen Etna çevresindeki bölgede, özellikle de Norman Sicilya'sının temel tersanesi haline gelen Messina'da yoğunlaşmışlardı. Her bir gruba hatırı sayılır bir özerklik verildi: Enna gibi fethedilen kentlerle yapılan "teslim antlaşmaları"nda kurumsallaştırılan ibadet özgürlüğü; dindaşlar arasındaki davalar için cemaate özgü yargı mahkemeleri; muaf olanların artık Hıristiyanlar, yükümlülerin ise Müslümanlar olması dışında, kitap ehli halklara özgü Müslüman cizye vergisinin devamı olarak, Müslümanlar ve Yahudilerce ödenen *gesia* yani baş vergisini alan kontun himaye garantisi.

Bu arada, Robert Guiscard'ın Güney İtalya'daki Bizans eyaletini ve komşu Lombard prensliklerini fethetmesi Bizans imparatorunu çok kızdırdı. Papalık ve Yunan Ortodoks Kilisesi arasındaki ilişkinin papaların tüm Hıristiyanlık üzerindeki yetkelerini vurgulamaya başlaması yüzünden 11. yüzyılda zaten bozulduğu yetmiyormuş gibi, Bizans kilisesine bağlılığın Güney İtalya'dan da silinip gitme tehtidini şimdi de Norman zaferleri yaratıyordu. 1054'ün "Doğu Hizipçiliği" çoğunlukla bir Katolik Batı ile Ortodoks Doğu arasındaki kopmanın en belirleyici ânı olarak kabul edilirse de, o yılın olayları çok geniş bir kavgalar kataloğundaki olaylardan yalnızca biriydi: Papalık temsilcisi Silva Candidalı Humbert Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın yüce sunağındaki, Konstantinopolis patriki ve efendisi imparatorun yüzüne afaroz fermanı fırlattı. Latin piskoposlarının en azından siyasal konularda genelde Konstantinopolis'in yetkesini kabul etmeye, papa da dahil Batılı hükümdarlardan daha istekli olduğu Apulia'nın kıyı kentlerinde, Bizanslılar Latin ve Yunan Kilisesini ustalıkla dengelemişlerdi. Normanların gelişi, Latini Latine, Yunanı Yunana düşürdü; İtalya'nın parmak ucundaki Calabria ve ardından Sicilya'daki Norman fethi binlerce Yunanı Robert'in kardeşi Roger'ın hükümranlığı altına soktu. 1071'de Bari'nin düşmesinin ardından, Robert Adriyatik'in karşı kıyısında İtalya'ya bakan Bizans topraklarını istilâ planları yaptıkça, Norman düşmanlığı daha da arttı. Dyrrhakhion ve İon Adalarını, oğlu sarışın dev Bohemond'un da yardımıyla, Bizans topraklarının derinlerine nüfuz edebileceği bir giriş kapısı olarak görüyordu. Robert'in Bizans'a karşı açtığı seferin gerekçesi, tahttan indirilerek sürgün edilen sabık imparator Mikhail Dukas adına hareket ediyor olmasıydı; maiyetine Mikhail olduğunu beyan eden kaçak bir keşişi aldı. Bu keşişe Dyrrhakhion surları önünde imparatorluk giysileri içinde geçit töreni yaptırdı; bunun üzerine (tarihçi Anna Komnene'nin ısrarla belirttiğine göre) mazgallı siperlere birikmiş kent halkı tarafından "Mikhail" derhal ve haykırışlarla düzmece

ilân edildi. Anna'dan da bunu söylemesi beklenirdi, zira kendisi tahttaki imparator olan, askeri ve siyasi başarılarıyla Bizans'ın kaderinde büyük bir canlanma yaratacak hanedanın kurucusu Aleksios Komninos'un kızıydı. Anna, Robert'in Konstantinopolis tahtına göz koyduğundan kuşkulanıyordu ve bu kuşkusuna katılmamak elde değil. Arnavutluk'a saldırı, Via Egnatia'dan Bizans'ın tam yüreğine sürdürmeyi planladığı bir savaşın ilk perdesiydi sadece.

1081-1082'de oğlu Bohemond daha aşağıdaki kıyıda bulunan Valona'ya gelip burada kara üzerinden ilerlerken, Robert de Dyrrhakhion'a bir deniz saldırısı başlatmak niyetiyle, hayvan postlarıyla kaplanmış muazzam kuşatma kuleleri taşıma kapasitesine sahip gemilerden bir donanma inşa ettirdi. Mevsim yazdı ve denizlerin sakin olması gerekirdi, ancak Anna Komnene, Robert'in filosunu dağıtıp imha eden şiddetli bir fırtına göndererek Tanrı'nın Bizanslılara iyilik ettiğini bildirmişti. Bulutlar şiddetli sağanakla boşalırken, gemilere inşa edilen kuleler sırılsıklam olan postların ağırlaştırmasıyla güverteye yıkıldı. Gemilere su doldu ve ancak Robert'la adamlarından birkaçı canlarını sahile dar atıp sağ kurtulmayı başarabildi. Böylesine büyük bir aksilik karşısında bile, inatçı Robert Guiscard bunu ilahi bir yargı diye görmeyerek yeniden saldırmaya karar verdi.[31] Robert kalan kuvvetlerini bir araya toplayarak Dyrrhakhion'u kuşattı, hatta surları deviren devasa kuşatma kulelerinden bazılarını bile getirdi. Bu surlar o kadar sağlam inşa edilmişti ki, Bizanslı yazarlara göre, üstünde iki savaş arabası yan yana geçebiliyordu; bu, savaş arabalarının çoktan yok olduğu 11. yüzyıl savaş sanatı gerçekliklerinden çok Homeros'a borçlu olan bir imgedir. Zira Dyrrhakhion ancak ihanet ve aldatmacayla kazanılabildi. Sonunda bir Amalfili tüccar Dyrrhakhion'un kapılarını istilacılara açtı.[32]

Aleksios'un imparatorluğunun batı uzantısında güçlü bir düşman ile yapılacak savaşın nasıl idare edilmesi gerektiğine dair akıllıca bir çözümü vardı. Donanması, yurdundan bu kadar uzakta savaşıp kazanma kapasitesinden yoksundu. Bizans deniz gücü Ege'yle kısıtlıydı ve Bizans'ın karada da yeterince derdi vardı: Başkent Konstantinopolis'te başa çıkmak zorunda olduğu hizip bir yana, Selçuk Türkleri Küçük Asya'daki doğu sınırlarına, Slavlar Balkanlar'a saldırıyorlardı. Bizanslılar diplomasiyi çatışmaya yeğlediler, ancak diplomasinin Robert Guiscard'ı tek başına ehlileştirmeyeceği de açıktı. Bunun yerine, diplomasi başka bir yere yöneltildi: Tüccarları Adriyatik çıkışını geçilmez yapacak çatışmaların korkusuyla yaşayan Venedik. Arnavutluk'taki bir Norman zaferi, Güney İtal-

31 Anna Komnene, *Alexiad*, 3:12.

32 *Age.*, 4:1-5:1.

ya donanmalarının Adriyatik'e girişi denetim altına almalarını sağlardı. Venedik ise, Güney Adriyatik'in batı kıyısını kontrol eden iktidarın, doğu kıyısına hâkim olamamasından her zaman hoşnutluk duymaktaydı. Bu yüzden Venedikliler, Dyrrhakhion açıklarındaki Guiscard'ın donanmasına karşı Bizans'a donanma desteği vermeye razı oldu. Çiviler çakılı putrellerle dolu gemilerle yelken açıp, putrelleri düşman gemilerine fırlatarak delikler açtılar. Sonunda Bizans Dyrrhakhion'u geri aldı ve (İtalya'da da sorunlarla karşı karşıya olan) Robert çekilmek zorunda kaldıysa da, Bohemond bir süre daha Arnavutluk'u kasıp kavurmaya, zarar vermeye devam etti. Robert saldırmak için geri döndüğünde yaşlı ve hastaydı, 1085'te seferdeyken, Kefalonya'da, hâlâ onun "açıkgöz" anlamına gelen lâkabı Guiscard adını taşıyan Fiskardo'nun küçük limanında öldü. Aleksios ve sarayı bu haber üzerine rahat bir soluk alsalar da, bu kesinlikle Güney İtalya hükümdarlarının Arnavutluk üzerinden Bizans'ı istilâ etmeye yönelik son girişimleri olmayacaktı.

Bu arada Venedikliler İmparator Aleksios'a haberciler gönderdiler; bunun üzerine 1082'de imparator da onlara hediyeler yağdırmakla kalmayıp, bir yandan da kendi *duli*'si yani uyrukları olduğunu vurgulayan bir Altın Berat gönderdi. Armağanlarının en değerli ve tartışmalı olanı, Karadeniz ve Kıbrıs dışında, Bizans İmparatorluğu'nun her yerinde Venediklilere vergiden muaf ticaret yapma hakkıydı. İmparator, Konstantinopolis'in baharat ve lüks malları aldığı Akdeniz ile, tüccarların kürk, kehribar ve diğer kuzey ürünlerini getirdiği Karadeniz arasındaki bağlantı noktası olarak özel rolünü korumak istiyordu. Venediklilere Altın Boynuz [Haliç] kıyısında bir iskele ve (kendi fırınıyla birlikte) kiliselerini de içeren ufak bir arazi bile verildi.[33] 1082 imtiyazı Akdeniz'e bir altın standardı getirdi; ve ne zaman İtalyan kentleri donanma yardımı ihtiyacı duyan bir ticaret ortağıyla ittifak müzakeresi yapsa, ellerinin altında kullanacakları bir emsal oldu.

Venedikli ve diğer İtalyan tüccarların Bizans ekonomisine ne dereceye kadar hâkim olduğuna ilişkin farklı görüşler vardır. Uzun vadede, İtalyanların varlığı muhtemelen ihracata yönelik tarımsal ürünlerin ve kumaşların üretimini teşvik etti.[34] Açıktır ki, 1100 civarındaki yıllarda Bizans'taki Venedik varlığı hâlâ çok sınırlıydı. Bizans dünyasındaki Venedik tüccarının ana hedefleri yurtlarına şaşırtıcı derecede yakındı: Normanlardan geri alındıktan sonra Dyrrhakhion; Ege'ye girmeden Ko-

33 R.-J. Lilie, *Handel und Politik Zwischen dem Byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam, 1984, s. 9-16; Abulafia, *Two Italies*, s. 54-55; Abulafia, "Italiani fuori d'Italia", s. 268-269.

34 J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009, s. 183-186.

rinthos Körfezi'nde Lechaion'daki antik limanı kullanarak erişilebilen Korinthos'u tercih ediyorlardı. O dönemde Venedikliler ekonomik patlama yapan kentlerine dönerken buralardan şarap, zeytinyağı, tuz ve tahıl götürüyorlardı, zira Venedik'te görece ucuz bu gıda maddelerine talep hiç durmadan artıyordu.[35] Çoğu Venedikli tüccara göre, ufukta ipeklileri, mücevherleri ve madeni eşyalarıyla Konstantinopolis uzanıyordu. Ancak kendilerine tanınan ayrıcalıklardan tam olarak yararlanmayı düşünmeye başladılar. Bu bir yetkilendirme sorunuydu, zira kendilerini hâlâ Doğu Roma İmparatorluğu'nun uzak bir diyarının sakinleri olarak görüyorlar ve imparatorluk uyrukları olarak statülerinden gurur duyuyorlardı: Bunun en bariz işaretini, 11. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis'teki Havariyun Bazilikası örnek alınarak yeniden inşa edilen St. Marco Bazilikası'ndan başka yerde aramak gerekmez. San Marco'nun Doğulu bağlantıların eksiksiz bir kataloğunu hatırlatması istenmişti, zira kemikleri muhafaza edilen azizin patriklik makamı olan İskenderiye'yle olan bağlantıyı da gururla ilân ediyordu.[36]

Böylelikle, 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Piza ve Cenova gittikçe artan bir şevkle Batı Akdeniz'i Müslüman korsanlardan temizlemek için silaha sarılmış ve Sardinya'da kendilerine ait bir dominyon kurmuşlardı; bu arada Venedikliler Bizans İmparatorluğu dahilinde benzersiz sayılabilecek bir konum elde etmişlerdi. Akdeniz'deki Müslüman hâkimiyeti artık hiçbir şekilde mutlak sayılmazdı, hele hele Birinci Haçlı Seferi'nin orduları ve donanmaları harekete geçmeye başladığı zaman.

35 Abulafia, "Italiani fuori d'Italia", s. 270.

36 D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven, CT, 2000, s. 65-109.

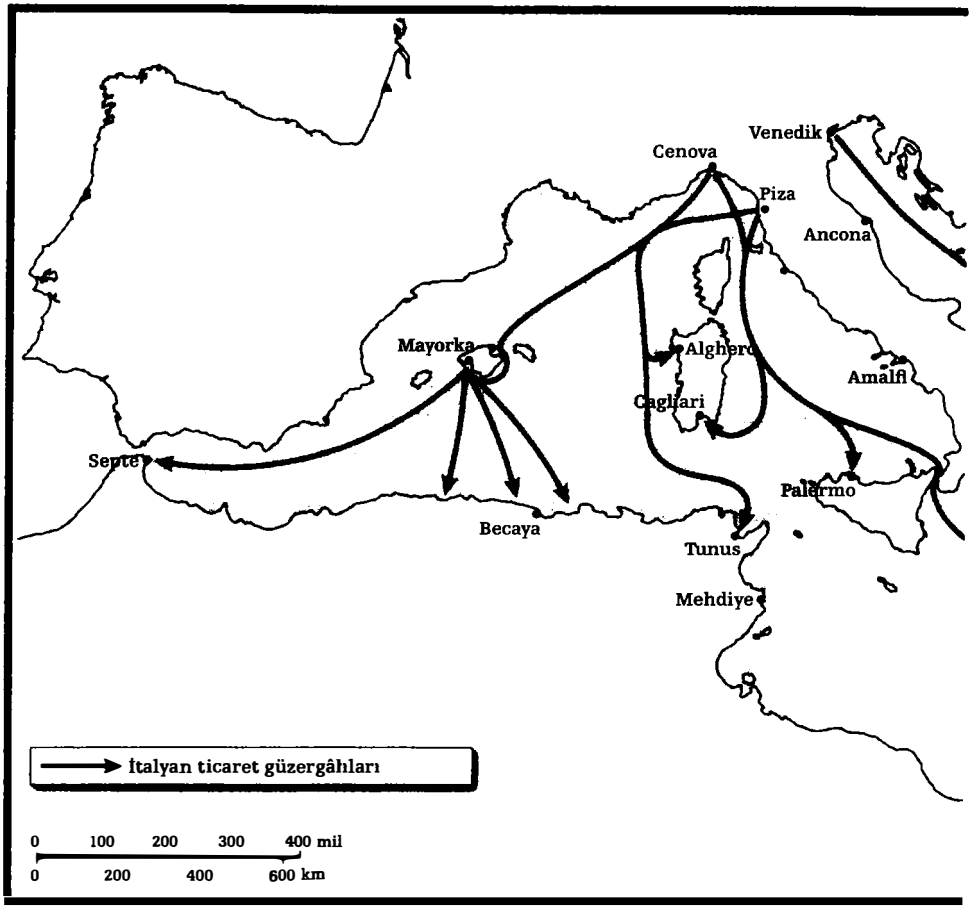
IV

"TANRI'NIN BAHŞEDECEĞİ KAZANÇ", 1100-1200

1

1085'te Papa II. Urbanus Orta Fransa'daki Clermont'ta verdiği vaazla, Akdeniz ve Avrupa'nın siyasi, dini ve ekonomik haritasını dönüşüme uğratacak bir hareket başlattı. Vaazının konusu, Müslüman Doğu'da Hıristiyanların ezilmesinin, Türkler ile savaşan Hıristiyan ordularının yenilgisinin ve İsa'nın çarmıha gerilip dirildiği yer olan Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nin artık kâfirlerin elinde olması rezaletinin Hıristiyan âlemi üzerine yağdırdığı utançtı.[1] Papa Urbanus'un, Güney Fransa gönüllülerini Doğu'ya gitme ve Türklere karşı Bizans'a yardım etmeye çağıran bir seferberlik vaazı olarak düşündüğü konuşma, Hıristiyan âleminin şövalyelerine birbiriyle (ruhlarının kurtuluşunu tehlikeye atarak yaptıkları) mücadeleleri bırakıp silahlanmış olarak, bu büyük yolculukta ölenlerin ebedi kurtuluşa ulaşacaklarından emin bir yürekle, kutsal bir hacda birleşerek güçlerini kâfire karşı yöneltmek olarak anlaşıldı. Burada, Kilise tarafından vaaz edilen günahların kefaretinin ödenmesi aktine şövalye

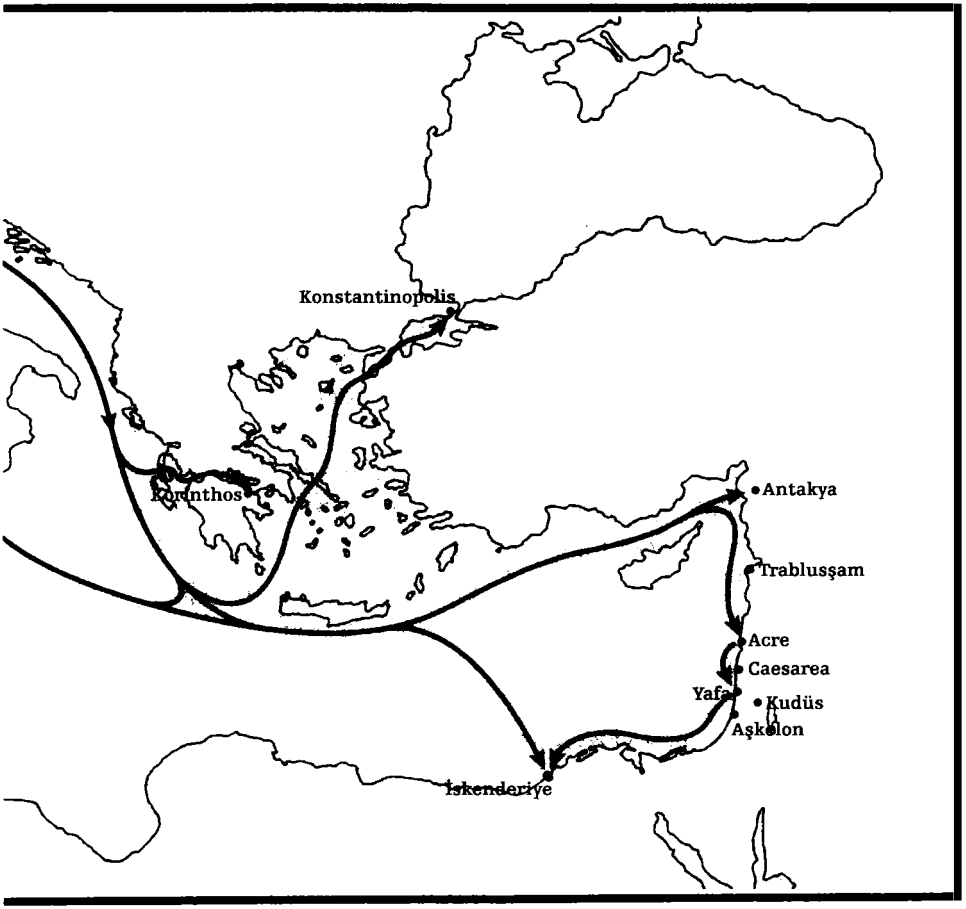
1 Daha önceki planlar için bkz. H.E.J. Cowdrey, "Pope Gregory VII's crusading plans", *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, ed. R.C. Samil, H.E. Mayer ve B.Z. Kedar, Kudüs, 1982, s. 27-40; yeni basım H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, Londra, 1984 içinde makale x.

sınıfından daha fazla kimseye uygun olmayan bir eylemi yerine getirmek için bir fırsat vardı; savaşmak, ancak bu kez tanrının hizmetinde savaşmak. Bir Haçlı Seferi'ne katılanlar için tüm geçmiş günahların silinmesi kavramı, ancak tedricen resmi öğreti haline gelecekti. Fakat papanın İsa adına sunmuş olduğu fırsatın halk zihnindeki anlamı, kilise kanunu vekillerinin çok daha ihtiyatlı ifade biçimlerinin çok ötesine geçmekteydi.

Birinci Haçlı Seferi'nin başlıca güzergâhı Akdeniz'in etrafından dolaşarak, orduyu karayoluyla Balkanlar üzerinden Anadolu'ya götürdü; birçok Haçlı, Konstantinopolis'teki Bosphoros'a [Boğaziçi] kadar denizi görmedi, ta ki sayılarının savaş, hastalık ve bitap düşmekten iyiden iyiye azaldığı Suriye'ye varıncaya kadar.[2] Doğu'daki hedefleri bile, bir kıyı kenti değil Kudüs'tü; böylece, Kudüs'ün 1099'daki fethi, göreceğimiz gibi

2 J. Prawer, *Histoire du Royaume Latin de Jérusalem*, 2 cilt, c.1, Paris, 1969, s. 177-238.

ancak İtalyan donanmalarının çözeceği bir sorun, yani denizden kopuk bir kuşatılmış alan yarattı. Başka bir kuvvet, Robert Guiscard'ın oğlu Bohemond'un bir ordu topladığı Apulia'dan yola çıktı. Bizanslılar onun aslında, babasının Bizans topraklarını fethetme amacını gerçekleştirmeyi mi planladığını merak ediyorlardı ve bu yüzden, Konstantinopolis'e vardığında, imparatorun *lizios*'u yani vasalı haline gelerek onun yetkesini tanımaya zorlandı; Batılı bir feodalite terimi olan bu unvanın kullanılmasının nedeni, Bohemond'un Bizans yasaları uyarınca verdiği sözlerden ziyade, kendi âdetlerine göre ettiği yeminlere bağlı kalacağa benzemesiydi. 1098'de kendisini, Bizans'ın çok yakın geçmişte Türklere kaptırdığı Antiokheia'nın [Antakya] prensi ilân ettiği zaman, imparatorluk sarayı onun prensliğinin Bizans süzerenliği altında bulunduğu konusunda çok ısrar etti. Çoğunlukla kötü silahlanmış büyük bir insan güruhunun

1098'de Antakya'yı, 1099'da da Kudüs'ü ele geçirebileceklerini kanıtlaması gerçekten şaşırtıcı olmakla birlikte, Bizanslılar bunu İsa'nın önayak olduğu bir zaferden çok, tipik barbar şansı olarak görme eğilimindeydi. Konstantinopolis'ten bakılınca, Haçlı Seferi'nin sonucu baştan aşağı olumsuzdu. Batılı şövalyeler Bizans topraklarının, Selçuk Türkleri ile Fatımi halifelerinin aralarında çekiştikleri topraklarla olan hassas sınır bölgelerine yerleşmişlerdi.

Bohemond'un Haçlı Seferi'ne katılmaktaki dinsel dürtülerinin hafife alınmaması gerekirse de, temelde o bir pragmatistti: Haçlı ordularının Akdeniz'e erişim olmaksızın hiçbir şeyi elde tutamayacağını ve Hıristiyan donanmalarının deniz desteği olmaksızın Batı'yla tedarik hatlarının açık tutulamayacağını açıkça görüyordu. Bu nedenle İtalyan donanmalarıyla bağ kurması gerekiyordu. Cenova ve Piza'da Papa Urbanus'un konuşmasının Cenevizlere Grenoble ve Orange piskoposlarınca ulaştırılan haberinin yarattığı coşkuya bel bağlayabilirdi. Cenova yurttaşları, aralarındaki anlaşmazlıkları gömerek, altı konsülün talimatı altında bir *compagna*'da birleşme zamanının gelmiş olduğuna karar verdiler; *compagna*'nın amacı, öncelikle Haçlı Seferi için gemiler inşa edip silahlandırmaktı. Tarihçiler uzun zamandır Cenevizlerin Haçlı Seferi'ni bir ticaret fırsatı olarak gördüklerini ve Haçlıların fethettiği tüm topraklarda, Venediklilerin yakın geçmişte Bizans İmparatorluğu'nda kazandıklarına benzer ticari imtiyazlar elde etmeyi umduklarını ileri sürmüşlerdir. Gene de, Haçlı Seferi'nin sonucunu öngöremezlerdi; ticari faaliyetlerini askıya almaya ve tüm enerjilerini, çok uzak diyarlardaki muharebeler ve fırtınalarda kaybedilmesi çok muhtemel donanmaların inşasına aktarmaya istekliydiler. Onları harekete geçiren dini coşkuydu. I. Haçlı Seferi'ne katılan bir Ceneviz olan kronikçi Caffaro'ya göre, I. Haçlı Seferi'nden bile önce, 1083'te *Pomella* adlı bir Ceneviz gemisi, Flandre kontu Robert'la Kudüs'ün ilk Latin hükümdarı Bouillonlu Godfrey'i İskenderiye'ye götürmüştü; oradan güçlükle Kutsal Mezar'a gitmeyi başarmışlar ve burayı Hıristiyan âlemine geri kazandırmanın hayalini kurmaya koyulmuşlardı.[3] Öykü tümüyle hayaliydi, ancak kentlerini Kudüs'ün fethi için yapılan savaşta önemli bir rol oynamaya yazgılı gören Ceneviz seçkinleri arasındaki belirli bir zihniyeti ifade eder.

Temmuz 1097'de 12 kadırga ve bir de daha küçük gemi Cenova'dan yelken açtı. O dönemde Cenova'nın nüfusunun tamamının ancak 10 bin kadar olabileceği düşünülürse, kentin erkek nüfusunun hatırı sayılır bir bölümünü oluşturan mürettebat yaklaşık 1200 kişiydi.[4] Donanma her

3 S. A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill, NC, 1996, s. 28-29.

4 *Age.*, s. 29.

nasılsa Haçlıların nerede olduğunu biliyordu ve Suriye'nin kuzey kıyısı açıklarında onlarla temasa geçti. Antakya hâlâ kuşatma altındaydı ve Ceneviz donanması, Bronz Çağı'ndan beri Antakya'nın Akdeniz'e açılan kapısı olarak işlev görmüş dış limanı olan San Symeon [günümüzde Samandağ] açıklarına geldi.[5] Haziran 1098'de Antakya'nın düşmesinden sonra, Bohemond Cenevizli Haçlıları, Antakya'da bir ticaret kolonisinin çekirdeğini oluşturacak bir kilise, civarında otuz ev, bir depo ve kuyuyla ödüllendirdi.[6] Bu imtiyaz, Cenevizlerin Haçlılar tarafından yaratılan devletlerde alacakları pek çok imtiyazdan ilkiydi. 1099 yaz başında, seçkin bir Ceneviz ailesi olan Embriachi'nin üyeleri Yafa açıklarına demir atarak, Kudüs'ü kuşatan Haçlı ordusunun yardımına koştu; kendi gemilerini parçalayıp, bu keresteleri kuşatma makinelerinin inşasında kullanılmak üzere Kudüs'e götürdüler. Ve Ağustos 1100'de, 3 bin adam taşıyan 26 kadırga ve 4 ikmal gemisi bir kez daha Cenova'dan yola çıktı.[7] Yeni kurulan Kudüs Krallığı'nın Kuzey Fransa hükümdarı I. Baudouin'le temasa geçtiler ve Batı Avrupa ile kuşatılmış krallık arasındaki ikmal hatlarını korumak açısından temel önemde olduğundan kıyı şeridini fethetmeye yönelik ağır ilerleyen sürece giriştiler. Mayıs 1101'de antik kıyı kenti Caesarea'yı yağmaladılar.[8] Ceneviz liderleri ganimeti bölüştürürken, her bir denizciye birer kilo karabiber dağıttılar; bu da önemsiz bir Levant kentinin bile baharat yönünden ne kadar zengin olduğunu gösterir. Bundan başka, Caesarea'nın Büyük Camii'nde asılı duran büyük bir yeşil kâseyi, bunun Son Akşam Yemeği'nde kullanıldığına ve zümrütten yapıldığına inanarak alıp götürdüler (asırlar sonra biri düşürdüğü zaman camdan yapılmış olduğunun ortaya çıkmasıyla yanlış olduğu anlaşılacak bir inançtı bu).[9] Kâse neredeyse kesin olarak İS 1. yüzyıla ait Roma işçiliğinin nadide bir örneği olduğundan, kökenleri konusundaki sezgileri tümüyle yanlıştı. Büyük bir zafer gösterisiyle Cenova'daki katedrale taşınarak, Kutsal Kâse unvanının birkaç adayından biri olarak büyük ilgi topladı.[10]

Yeşil kâse, Cenevizler açısından, kent yıllıklarında tümünün ilahi ganimet işareti olarak kutlandığı ticari imtiyazların herhangi biri kadar büyük bir ödül olmuştu büyük olasılıkla. Cenevizler Suriye ve Filistin'in deniz limanlarının denetiminin ele geçirilmesinde yardıma ihtiyacı olan Haçlı devletlerinden her birinin (Kudüs, Trablusşam, Antiokheia) hüküm-

5 L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, s. 190-191, panel 23.

6 M.-L. Favreau-Lilie, *Die Italiener im Heiligen Land vom Ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098-1197)*, Amsterdam, 1989, s. 43-48.

7 Epstein, *Genoa*, s. 30.

8 Prawer, *Histoire*, c. 1, s. 254, 257.

9 Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, s. 94-95.

10 R. Barber, *The Holy Grail: Imagination and Belief*, Londra, 2004 s. 168.

darlarıyla dostluk kurdu. 1104'te, iyi bir limanı ve iç kesime kolay erişim sağlayan konumuyla liman kenti Akkâ'nın zaptıyla talihleri alabildiğine iyiye döndü. Bunu izleyen 200 yılın büyük bölümü boyunca Akkâ, Kutsal Topraklar'da ticaret yapan İtalyan tüccarların ana üssü olarak işlev gördü. Kudüs hükümdarlarının, kendilerine Filistin kıyısı boyunca fethine yardım ettikleri kentlerin üçte birini vaat ettiklerini gösteren belgeler ortaya koydular, ancak bu belgelerin gerçekliğine hiç kimseyi inandıramadılar; hiçbir işe yaramadıysa bile, bu belgeler onların ihtirasının boyutlarına tanıklık eder.[11] Onlara Kahire'nin o dönemde Avrupa'daki adı olan üçüncü bir "Babil" bile vaat edilmişti, zira Fatımi Mısır'ını istilâ etmeye yönelik sonu gelmez planlar yapılıyordu. Bütün bunların üstüne, ceza yasasından mülkiyet haklarına dek yayılan, Cenevizleri kralın mahkemelerinin gündelik adalet uygulamasından ayıran yasal muafiyetler de eklendi.[12] Cenevizler, Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nin içine kendi özel imtiyazlarını altın yaldızlı harflerle kaydeden bir kitabe dikme izinlerinin olduğunda ısrarlıydılar. Bu kitabe konulmuş olsun olmasın, böyle bir kamusal kayıt talebinin kendisi bile, Cenevizlerin hiçbir zaman kendine ait önemli bir donanma gücü geliştiremeyen Kudüs Krallığı'nda ayrıcalıklı özel konumlarını sürdürmekte ne kadar kararlı olduklarına işaret eder.[13]

2

Cenevizlerin rakipleri vardı. 1099'da piskoposları Daimbert'in önderliğinde bir donanma gönderdikleri Haçlı Seferi konusunda Pizalılar da çok coşkuluydu. Yafa'yı ele geçirmekteki yardımları karşılığında ödüllendirildiler ve oraya bir ticaret üssü kurmayı başardılar.[14] Bu üç İtalyan kentinden, Haçlılara yardım etmek konusunda en ağırdan alan Venedik oldu. Venedikliler, Bizans imparatorunun aç ve kötü donanımlı Batılı Haçlı kalabalıklarının Konstantinopolis'e gelişini sükûnetle karşılamadığının farkındaydılar. Ayrıca Fatımi İskenderiye'sinde ticaret yapan Venedikli tüccarları da riske atmak istemiyorlardı. Gene de, Haçlıların Ceneviz'e getirdiği ganimeti görerek, sonunda Doğu'ya onlar da 200 gemi gönderdiler. İlk durak, Küçük Asya'nın güneyindeki küçük, gerilemiş Myra [Demre] kentiydi; burada yaptıkları kazılarla, denizcilerin koruyucu azizi olan

11 Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, s. 88-89, 106.

12 Epstein, *Genoa*, s. 32.

13 D. Abulafia, "Trade and Crusade 1050-1250", *Cultural Convergences in the Crusader Period*, ed. M. Goodich, Menache, S. Schein, New York, 1995, s. 10-11; yeni basım D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100-1550*, Aldershot, 2000 J. Pryor, *Geography, Techonology, and War*, s. 122, 124.

14 Favreau-Lilie, *Italiener im Heilligen Land*, s. 51-61; Prawer, *Histoire*, c. 1, s. 258.

Nikola'nın kemiklerini aradılar. Venedikliler, 1087'de Bari'den giden bir grup denizcinin Myra'dan çalmayı başardığı Aziz Nikola'nın kemiklerinin üzerine beyaz taştan muhteşem bir bazilika dikmesine haset ediyorlardı. Konumu itibariyle Kutsal Topraklar'a gitmeyi isteyen hacılar için çok uygun bir çıkış noktası olan Bari, o tarihten sonra başlı başına önemli bir hac yerine dönüştü. Venedikliler kazılarında, Venedik *lido*'sunda San Niccolò Kilisesi'ni inşa etmelerine yetecek kadar insan kemiği buldular.[15] Myra'dan sonra, dikkatlerini tekrar Haçlı Seferi'ne çevirdiler. Ana görevleri, Hayfa'ya saldıran Haçlılara yardım etmekti; kentin 1100'deki yağmasına Müslüman ve Yahudi nüfusun dehşet verici katliamları eşlik etti.[16] Bu, Haçlılara Karınel Dağı'ndan Akkâ'ya kadar tüm körfezin denetimini getirdi. 1110 yılına kadar Filistin kıyısının çoğunu ele geçirmişlerdi; ne var ki, Askalon* 1153'e kadar Mısırlıların elinde kaldı.[17] Askalon'un Mısır dönemi, Kutsal Topraklar'ın kıyısı boyunca düşman kuvvetlerinin varlığı sürdükçe donanmalarına ihtiyaç duyulduğundan fiilen İtalyanların çıkarlarına hizmet etti; hatta Kudüs'teki kraliyet sarayından sızdırmayı umdukları daha iyi imtiyazlar için donanmalarına daha da büyük ihtiyaç vardı.

İtalyanlar kendilerini kutlayabilirdi. Barış dönemlerinde ticaret bariz şekilde gelişiyordu, ancak savaşta da kusursuz iş fırsatları vardı: Ganimet ve kölelerin ele geçirilmesi, silahların (genellikle iki tarafa da) tedariki, düşman gemilerine karşı korsan saldırıları bunlar arasındaydı. Gelgelelim, Kudüs'ün Latin krallarına desteklerini, başta Mısır ve Bizans olmak üzere, diğer bağlara ve taahhütlere karşı dengelemek kolay bir iş değildi. Bizans imparatoru, Venediklilere çok fazla imtiyaz tanıdığını düşünmeye başlamıştı bile. 1111'de Pizalılara sınırlı ticari imtiyazlar dizisi tanındı, ardından 1118'de Aleksios Komninos'un oğlu ve ardılı II. İoannis, 1082'de Venedik'e verilen Altın Beratı yenilemeyi reddetti. Venediklilerin başka yerlere yönelmesine şaşmamış olsa gerek; onlar da Haçlı Seferi için yepyeni bir coşku patlaması sergilediler ve bir donanma yardımı dileğine, Kutsal Topraklar'a muazzam bir donanma göndererek karşılık verdiler. 1123'te Askalon açıklarında Fatımi donanmasının büyük bölümü denizin dibini boyladı.[18] Bu, Venediklilere hâlâ Müslümanların elinde olan ve ancak ertesi yıl düşecek olan Sur (Tyre) kentini kuşatma fırsatı verdi. Burada sadece kentin üçte birini ele geçirmekle kalmayıp dışındaki arazilerin ya-

15 Abulafia, "Trade and Crusade", s. 10-11.

16 Prawer, *Histoire*, c. 1, s. 258-259.

* Aşkelon'un Helenistik dönemdeki adı (ed.n.)

17 R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, Londra, 1973, s. 17; R.C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge, 1956, s. 94-96.

18 Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 115.

nı sıra, gelecekte zaptına yardım edecekleri her kentte bir kilise, meydan, fırın ve sokakları olma hakkını elde eden Venedikliler son derece imtiyazlı bir konuma ulaştılar. Tüm ticaret vergilerinden muaf olacaklardı; bu muafiyet, "kralın veya baronlarının tüm topraklarında, her bir Venedikli tıpkı Venedik'te olduğu kadar serbest olacaktır" şeklinde beyan edilmekteydi.[19] Sur, Suriye-Filistin sahilinde ana üsleri haline geldi. Bu, Fatımi donanmasının ara sıra yaptığı *razzia*'ları [gazve] engellemedi, ancak Mısır donanması artık tedarik için gidebileceği hiç üs kalmadığını anlıyordu. Bir keresinde su almak umuduyla karaya çıkmaya çalışan Mısırlı denizciler, Latin Krallığı'nın sadık okçuları tarafından kovalandılar.[20] Böylece Fatımiler, binlerce yıldır Levant gemi yapımcılarının hayati bir kaynağı olan Lübnan ormanlarına erişimlerini yitirdi. Askalon'daki deniz savaşı Fatımi donanmasının tümüyle yok olmasını simgelemese bile bir dönüm noktası oldu: Müslüman gemiciliği artık Hıristiyan donanmalarının üstünlüğüne karşı koyamıyordu. Doğu Akdeniz'deki deniz güzergâhlarının hâkimiyeti Pizalılar, Cenevizler ve Venediklilerin eline geçmişti. İlk Haçlı Seferleri'ne katılmaları, bu kentlere yalnız Kutsal Topraklar'da yer alan kentlerdeki mahallelerde değil, aynı zamanda Akdeniz'i çok büyük bir ölçekle boydan boya kuşatan güzergâh üzerinde de hâkimiyet kazandırmıştı.

Nihayet, Bizans imparatoru bile, Venedikliler olmaksızın dayanamayacağını anladı. Gönülsüzce de olsa 1126'da imtiyazlarını teyit etti.[21] Venedik varlığı Bizans ekonomisini canlandırınaktaydı.[22] Venedikliler imparatorluk hazinesine hiç vergi ödemeseler bile, iş yaptıkları Bizans uyrukları ödüyordu ve uzun vadede ticari vergilendirme geliri düşmek yerine arttı. Ancak imparatorlar en yakın mali kaygılardan ötesini her zaman göremiyorlardı. Hiç vergi ödemeyen son derece ayrıcalıklı bir grubun varlığı yabancı düşmanlığı yaratmaktaydı.[23] 1140'larda İmparator I. Manuil Komninos farklı taktikler benimseyerek Venediklilere yeniden saldırdı: Bazı İtalyanların kentin sakini haline gelip kendilerini kent yaşamıyla bütünleştirirken (*bourgesioi* yani burjuvalar haline gelirken), daha baş belası olan diğerlerinin asıl olarak denizaşırı ticaret için geldiği Konstantinopolis'e akın ettiklerini fark etmişti. Bir Venedik semti yaratmak ve Venedikli tüccarları daha kolay denetlemek için Altın Boynuz [Haliç] kenarında, Alman ve Fransız tüccarlardan aldığı araziyle, onlar için kapalı bir mahalle oluşturdu.

19 J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, s. 221-226; J. Richard, *Le Royaume Latin de Jérusalem*, Paris, 1953, s. 218.

20 Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 115, 116.

21 R. -J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi* (1081-1204), Amsterdam, 19894, s. 17-22.

22 J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Camhridge, 2009, s. 183-186.

23 Abulafia, "Italiani Fuori d'Italia", s. 207-210.

3

Kuzey İtalyalıların yükselişi, 11. yüzyıl Akdeniz'inde ticaretlerini başarıyla yürütmüş diğer tüccar gruplarının gölgede kalmasıyla sonuçlandı: Bunlar Amalfililer ve Geniza tüccarlarıydı. Amalfi, Bizans sarayının lütfunu kaybetti ve Konstantinopolis'te ikamet eden Amalfililer Venediklilere vergi ödemek zorunda kaldılar. Bunun aşikâr bir nedeni, Amalfi'nin Venedik'in sunduğu şeyi tedarik edememesiydi: Yani, Robert Guiscard'ın donanmasını mağlup edecek büyüklükte bir donanma. Amalfi 1131'e dek Norman hâkimiyetinden büyük ölçüde bağımsız kalsa da, Bizans'ın gözünde, Güney İtalya'nın Norman fatihlerinin kaleleriyle çok yakın olan konumu ciddi biçimde tehlike arz ediyordu; Salerno kısa bir deniz yolculuğu mesafesindeydi.[24] Gene de Amalfi hâlâ hesaba katılan bir güçtü. 1127'de Amalfi ve Piza bir dostluk antlaşmasına girdi. Fakat 1135'te Pizalılar, Güney İtalya ve Sicilya'a yeni kurulan Norman Krallığı'nın Germen istilâsına katıldılar. Sicilyalı Roger, Amalfi gemilerinin limandan ayrılmasına ve buldukları tüm düşman gemilerine saldırmasına izin verdi; kuşkusuz, yeni uyrukları pahalı yüklü miktarda mal taşıyan Pizalı tüccarları başıboş dolaşırken bulma hayalini kuruyorlardı. Amalfililer uzaktayken Piza donanması Amalfi limanına girdi ve kenti yağmalayarak büyük ganimet toplayıp götürdü; 1137'de bir kez daha saldırdılar.[25] Amalfi'nin deniz ticareti, Palermo, Messina ve Sardinya'yı içeren Tiren Denizi sularına kadar küçülürken, Güney İtalya'daki kara ticareti sağlıklı bir şekilde gelişti ve Benevento gibi iç kesimlerdeki birçok kentte Amalfililerin küçük bir çekirdeği yaşamaya başladı.[26] 1400'e gelindiğinde, nadide kâğıdıyla tanınmış olmasına karşın, Amalfi heyecan verici olmasa da şarap, zeytinyağı, domuzyağı, yün ve keten kumaş gibi temel maddelerin kaynağı haline gelmişti.[27] Bu değişimlerin altında çarpıcı bir devamlılık mevcuttu. Amalfililer denizin kendilerinin tek geçim kaynağı olmadığını oldum olası biliyorlardı. Sorrento Yarımadası'nın dik yamaçlarındaki üzüm bağlarını yetiştirmeye devam ettiler ve kendilerini yalnızca profesyonel tüccarlar olarak görmediler.[28]

12. yüzyılda Akdeniz'i etkileyen daha geniş çaplı değişimler Amalfi'yi kenara itti; artık Kuzey İtalya ve Alpler'in ötesindeki yeni ticaret mer-

24 A. Citarella, *Il Commercio di Amalfi Nell'alto Medioevo*, Salerno, 1977.

25 D. Abulafia, *Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, s. 59-61.

26 G. Imperato, *Amalfi e il Suo Commercio*, Salerno, 1980, s. 179-235.

27 D. Abulafia, "Soutbern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean economy", *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, D. Abulafia*, Aldershot, 1993, makale i, s. 10-14.

28 M. del Treppo ve A. Leone,, *Amalfi Mediovale*, Napoli, 1977.

kezlerinden çok uzakta kalmıştı. Cenevizler, Pizalılar ve Venedikliler Lombard ovası şöyle dursun, Fransa ve Almanya'ya bile çok daha kolay erişim sağlar ve çok uzaktaki Flandre'daki büyük kumaş kentleriyle bağlantılar kurmayı başarır olmuşlardı; böylece değerli Felemenk yünlü kumaşlarının Mısır'daki alıcılara satışı Cenevizler için düzenli bir kâr kaynağı haline geldi. Amalfi artık gezgin ticaretin eski bir düzenini temsil eder hale gelmişti; eski düzende, az sayıda tüccar İslam dünyasının ve Bizans'ın yüksek uygarlık merkezlerinden çok yüksek fiyatlı lüks malları, Batı Avrupa'da aynı derecede az sayıda varlıklı prenslerle üst düzey din adamlarına taşıyorlardı. O dönemden itibaren, Amalfi, Ravello ve komşu kentlerin seçkinleri Sicilya Krallığı'nın kamu hizmetine giren ve birkaçı çok başarılı olan atalarınca kendilerine aktarılan defter tutma ve muhasebe bilgisini kullandılar. Bu seçkinler Doğulu motiflere düşkünlüklerini yitirmedi. Ravello'nun Rufolo ailesi, 13. yüzyılda İslam mimari üsluplarını örnek alan bir sarayla, hem İslam hem Bizans üsluplarından unsurlar çağrıştıran "Chiostro del Paradiso"su (Cennet Avluları) ile ünlü Amalfi Katedralini yaptırdı.[29] Doğu motiflerini ödünç alma kararı ille de diğer dinlere ve kültürlere açık oluşa işaret etmiyordu. Venedik'teki gibi, egzotik üsluplar varlık, itibar ve aile gururunun yanı sıra, Amalfi'nin (Venedik'le birlikte) Doğu ve Batı arasındaki iletişime egemen olduğu günlere duyulan özlemi işaret ediyordu.

Aynı dönem, bir diğer tüccar ve seyyah grubu olan Geniza tüccarlarının gölgede kalmasına sahne oldu. 1150 civarında, Kahire Genizası'nda depolanan tüccar mektupları seli kurumaya başladı.[30] 1200'den sonra Mısır'la ilgili olmayan meseleler Geniza'dan büyük ölçüde kayboldu. Endülüs'ten Yemen ve Hindistan'a kadar uzanan daha geniş dünya artık Nil'in vadi ve deltasıyla kısıtlanmıştı. Siyasal afetler, Fas ve İspanya'da Yahudiliğe hoşgörüsüz olan el-Muvahhidun hizbinin (Muvahhidler) yükselişini içeriyordu; Muvahhid Batı'dan kaçarak göç eden Yahudi mülteciler arasında filozof ve hekim Musa İbn Meymun da vardı.[31] Gene de, Geniza tüccarlarının yüz yüze kaldığı en büyük zorluk İtalyanların yükselişi oldu. Venedik ve Cenova Yahudi yerleşimini umudunu köreltiyordu. Bir İspanya Yahudi seyyahına göre, 1160 civarında Cenova'da, Fas'taki Septe'den gelmiş iki Yahudi yaşıyordu yalnızca.[32] İtalyanlar Akdeniz çapında iletişimin de-

29 J. Caskey, *Art and Patronage in the Medieval Mediterranean: Merchant Culture in the Region of Amalfi*, Cambridge, 2004.

30 S. D. Goitein, *Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo, Geniza*, c.1., *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, c. 1, s. 18-19.

31 D. Corcos, "The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews", *Journal of Medieval Iberian Studies*, c. 2, 2010, s. 259-285.

32 Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, Londra, 1907, s. 5; Abulafia, *Two Italies*, s. 238.

netimini daha fazla ele geçirdikçe ve Müslüman deniz taşımacılığı Hıristiyan saldırısına her zamankinden fazla maruz kaldıkça, eski deniz güzergâhları Geniza tüccarlarına artık daha az çekici gelmeye başlamıştı. Ayrıca, Geniza Yahudilerinin geçmişte yolculuk ettikleri Bizans ve Mısır arasındaki deniz güzergâhları bile İtalyan donanma gücü büyüdükçe, gerek Bizans imparatorlarından gerek Fatımi halifelerinden imtiyaz beratları alan İtalyan gemicilerin eline geçmeye başladı.

Yahudi tüccarların nüfuz kaybına uğramasının önemli bir nedeni daha vardı. 12. yüzyıl sonunda, Kârimi olarak bilinen bir Müslüman tüccarlar konsorsiyumu doğdu ve Kızıldeniz'den Yemen ve Hindistan'a giden, Yahudilerin önceki iki yüzyılda son derece faal oldukları güzergâhların denetimini ele geçirdi. Bu güzergâhlar Akdeniz'i besliyordu: Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki Aydhab'a gelen Doğu baharat ve parfümleri, karayoluyla Kahire'ye, oradan da Nil üzerinden İskenderiye'ye nakledliliyordu. 1180'lerde başına buyruk bir Haçlı kumandanı olan Reynaud de Châtillon'un (Medine ve Mekke'ye akın yapmak umuduyla) Kızıldeniz'de bir donanma kurma girişimlerinin ardından Kızıldeniz gayrimüslim gezginlere kapatıldı. Kârimiler 15. yüzyıl başına değin buradaki ticarette egemenliklerini sürdürdüler.[33] Mısır hükümdarlarının tavassutuyla gerçekleştirilen muazzam bir ortaklık İtalyanlar ile Kârimileri bir araya getirdi ve karabiber ile diğer baharatların Akdeniz'e düzenli akışını garanti etti. Tek bir bireyi Güney İspanya'dan Hindistan'a kadar tüm yol boyunca taşımakta olan ticaret ağları artık ikiye bölündü: Akdeniz kesimi Hıristiyan, Hint Okyanusu kesimi Müslüman olmuştu.

Fatımi hükümdarları ve (en ünlüsü Kürt askeri kumandan Salahûddin olan) ardılları Eyyubiler, ticaret gelirlerini artırmaya meraklıydılar. Bu yalnızca merkantilist bir ruhtan doğmuyordu; özellikle baharat ticaretini savaş masraflarını karşılama kaynağı olarak görüyorlardı. 1191-1192'de 12 ay boyunca, beşte bir diye adlandırılan verginin (*humus*), Nil limanları aracılığıyla ticaret yapan Hıristiyan tüccarlardan elde edilen miktarı 28.613 altın dinara yükseldi. Bu, bu limanlar aracılığıyla yapılan ihracatın –Salâhûddin'in Kudüs'ü zaptı üzerine Üçüncü Haçlı Seferi hazırlıklarının başladığı ve İtalyan kentleri gibi Güney Fransa ve Katalan kentlerinin Kutsal Topraklar'a donanmalar gönderdiği– bu zorlu dönemde bile yaklaşık 100 bin dinara vardığı anlamına gelir.[34] İsmine karşın, bu vergi

33 D. Abulafia, "Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe", *Cambridge Economic History of Europe*, c. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan, E. Miller ve C. Postan, 2. basım, Cambridge, 1987, s. 437-443; krş. Holo, *Byzantine Jewry*, s. 203'deki kavram hataları.

34 H. Rabie, *The Financial System of Egypt, AH 564-741/AD 1169-1341*, Londra/Oxford, 1972, s. 91-92.

frenkkimyonu, kimyon ve kişniş gibi baharatlarda beşte birden daha yüksek orandan salınıyordu, zira Mısır devleti, Batı Avrupalıların bu ürünleri almaya ne kadar hevesli olduğunu gayet iyi biliyordu. 12. yüzyıl sonunda, gümrük memurlarından biri olan el-Mahzumi, Mısır limanlarından geçen malları listelediği bir vergi kılavuzu kaleme aldı. Geniza mektuplarının ortaya koyduğundan çok daha geniş bir ürün yelpazesinden söz eder: Dimyat piliç, tahıl ve şap ihraç ediyordu; şap Mısır'da devlet tekelinde olan bir üründü. Bu sıradan gri tozu bir sabitleme ve arındırına aracı olarak kullanan Avrupalı tekstil üreticilerinin şap ihtiyacının miktarı gitgide artıyordu.[35] Mısır aynı zamanda devlet tarafından ağır biçimde vergilendirilen keten, devletin gittikçe artan denetimine giren zümrüt, firavun mezarlarından yağmalanan altın ve Batı'da *mommia* adıyla çok rağbet gören bir ilaç (toz haline getirilmiş mumya) da ihraç ediyordu. Nil Deltası limanlarına Mısır'da çok az bulunan kereste geliyordu; demir, mercan, zeytinyağı ve safran gibi Doğu'ya İtalyan tüccarları tarafından taşınan tüm emtia ise İskenderiye'ye geliyordu.[36] Bu emtiadan bazıları savaş malzemesi olarak sınıflandırılabilirdi ve Papalık sarayı, Kuzey İtalya filolarının, bir yandan Kudüs'ün Latin Krallığı'nın başlıca deniz savunma kuvveti olarak hareket ederken veya gibi görünürken, aynı zamanda Müslümanlara silah tedarik etmesinden gittikçe daha fazla kaygı duymaya başlamıştı. Arap yazarların *cenaviye* yani "Cenova" olarak bilinen bir kalkandan söz etmeleri, bu kalkanlardan en azından bir kısmının yasadışı olarak İtalya'dan getirildiğini düşündürür.[37]

Ara sıra gerginlikler patlak verip İtalyan tüccarların tutuklandığı oluyordu, ancak Fatımiler ve Eyyubiler finansman olanaklarını baltalama riskine girmedi. Bir keresinde, Pizalı denizciler bir Piza gemisindeki Müslüman yolculara saldırdılar; erkekleri öldürüp kadın ve çocukları köle aldıkları gibi, tüm mallarını da çalmışlardı. Mısır yönetimi, buna misilleme olarak ülkedeki Pizalı tüccarları zindana attı. Bundan kısa süre sonra, 1154-1155'te Pizalılar Fatımi Mısır'ına bir elçi gönderdiler. İlişkiler düzeltildi ve tüccarlar için geçiş belgesi elde edildi.[38] Mısır'ı Kutsal Topraklar'a yeğleyen yalnızca Pizalılar değildi. 1171'den öncesine ait, bugüne ulaşan 400 Venedik ticaret sözleşmesinin yarısından fazlasının Konstantinopolis'le ilgili olması şaşırtıcı değildir, ancak Kudüs Latin

35 Abulafia, "Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe", s. 436.

36 C. Cahen, *Makhzūmiyyāt: Études sur L'Histoire Économique et Financière de l'Égypte Médiévale*, Leiden, 1977.

37 C. Cahen, *Orient et occident au temps des croisades*, Paris, 1983, s. 132-133, 176.

38 K.-H. Allmendinger, *Die Beziehungen zwischen der Kommune Pisa und Ägypten im hohen Mittelalter: Eine Rechts- und Wirtschaftshistorische Untersuchung*, Wiesbaden, 1967, s. 45-54; Cahen, *Orient et Occident*, s. 125.

Krallığı ile yapılan sözleşmelerden çok fazlasını oluşturan 71'i de Mısır'la ilgilidir.[39] Bunlar artık çoğu kaybolmuş bir belgeler yığınından ancak kazara bugüne ulaşmış olanlarıdır, ancak Doğu'nun çekiciliğinin ne denli güçlü olduğunu hissettirir.

Konstantinopolis, İskenderiye, Akkâ veya Palermo'ya erişim, bu toprakların hükümdarlarıyla olan çekişmeler yüzünden engellendiği zaman, İtalyan tüccarları için Kuzeybatı Afrika da baştan çıkarıcı olabiliyordu. Pizalılar ve Cenevizler deri, yün, nadide çini almak için Mağrib limanlarını ziyaret ediyorlar ve Fas'tan gittikçe artan miktarlarda tahıl alıyorlardı. Özellikle önemli olan, Sahra çapında yayılan kervan yollarından Mağrib kentlerine altın tozu biçiminde ulaşan altın arzıydı.[40] 12. yüzyıl ortasında, bu topraklar İslamın uzlaşmaz mezhebi el-Muvahhidun'un hâkimiyeti altındaydı. Muvahhidlerin kendi Berberi halifesi vardı ve (örneğin, yerlerini aldıkları Murabıtlar gibi) Sünni Müslümanların gözünde sapkındılar. Başlıca özelliği, saf ve katıksız İslam olarak görülen, temel ilkesi Tanrı'nın mutlak birliği olan İslama bir dönüş girişimiydi; bağışlayıcılık gibi özelliklerine ad vermek bile Tanrı'nın gerçek özünü yanlış anlamak demekti. Yahudi ve Hıristiyan azınlıklarına düşmanca baksalar bile, İspanya ve Kuzey Afrika'daki Muvahhid halifeleri, bir gelir kaynağı olarak gördükleri yabancı tüccarlara kucak açtılar. 1161'de Cenevizler Fas'taki Muvahhid halifesine bir elçilik heyeti gönderdiler; 15 yıllık bir barış antlaşması imzalandı ve Cenevizlere Muvahhid topraklarının her yerinde mallarıyla hiç rahatsız edilmeksizin yolculuk etme imkânı verildi. 1182'de kayıtlı Ceneviz ticaretinin %29'u Septe'yle yapılmıştı; bu oran Norman Sicilya'sından biraz fazlaydı, ancak Becaya ve Tunus da dahil edilirse, yaklaşık %37 ile Cenova ticaretine Kuzey Afrika egemendi.[41]

Cenevizler Tunus, Becaya, Mehdiye ve Kuzey Afrika kıyısı boyunca uzanan diğer önemli kentlerde bir *fonduk* –yaşam alanları da olan bir depo veya karargâh– edindiler.[42] İtalyan ve Katalanların *fonduk*'ları bir ticaret semtinin tamamına yayılabiliyordu. Ceneviz noter Pietro Battifoglio'nun 1289'a ait işlemleri, Tunus'ta Muvahhid hükümdarının bile vergi almaktan mutluluk duyduğu şarap fıçılarıyla tıkabasa dolu tavernalarıyla gurur duyan tüccarlar, askerler, rahipler ve düşmüş kadınlardan oluşan büyük ve canlı bir Ceneviz topluluğunu ortaya serer.

39 Cahen, *Orient et Occident*, s. 131.

40 L. de Mas Latrie, *Traités de Paix et de Commerce et Documents Divers Concernant les Relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique Septentrionale au Moyen Âge*, Paris, 1966.

41 D. Abulafia, "Christian Merchants in the Almohad Cities", *Journal of Medieval Iberian Studies*, c. 2, 2010, s. 251-257; D. Corcos, "The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews", s. 259-285.

42 O.R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003, s. 278.

4

Ticaret sözleşmeleri kullanılarak birkaç başarılı Ceneviz ve Venedikli tüccarın yaşamı ve kariyeri yeniden kurgulanabilir. Toplumsal merdivenin en üstünde, Cenova'nın della Volta'sı gibi *patrici* aileleri oturuyordu; bu ailelerin üyeleri çoğunlukla konsül mevkiine sahiplerdi ve cumhuriyetin dış politikasını –Norman Sicilya'sı, Bizans, İspanya Müslümanları ve benzerleriyle barış mı, yoksa savaş mı yapılacağını– onlar belirliyordu. Aynı zamanda denizaşırı ticaretin de faal yatırımcıları olduklarından, yararlanmayı istedikleri ticari kâr paylarını getiren siyasal antlaşmaları yapmaya yetkili olarak müthiş avantajlıydılar.[43] Büyük Ceneviz aileler kapalı klanlar halinde kümelenmişlerdi ve klanın ortak çıkarı bireyin kısa vadeli çıkarına ağır basıyordu.[44] Rakip klanlar konsüllük ve diğer mevkilerde üstünlük elde etmeye çalıştıkça, Cenova'nın ödediği bedel şiddetli hizip çekişmesi oluyordu. Öteki uçta, Venedik *patrici* sınıfıysa, *doge*'un yetkesini eşitler arasında birinci olarak kabul etmek yoluyla, çekişmeyi genellikle kontrol edebiliyordu; burada da Ziani, Tiepolo ve Dandolo gibi büyük aileler hem yüksek mevkilere hem de Konstantinopolis ve İskenderiye gibi gerçekten çok kârlı yerlere yapılan ticarete hâkimdi. Birçok başarılı tüccarı içeren bir kentsel üst orta-sınıfın servetinde, başarılarının büyük katkısı oldu. Büyük *patrici* hanelerini pleb kökenli tüccarlardan ayıran yalnızca ataları değildi; *patrici*'ler ayrıca onlardan çok daha çeşitli varlıklara da sahip olduğundan, savaş döneminde ticaret durgunlaştığı zaman, kentsel ve kırsal mülklerinden veya vergilerinden gelir elde etmeyi sürdürüyorlardı. Konumları sıradan tüccarınkine göre çok daha az kırılgandı; ayakta kalma güçleri çok daha fazlaydı. Bu yüzden, ticari devrim birçok servet yaratırken, aynı zamanda 12. yüzyılın büyük denizcilik kentlerinde seçkinleri daha da zenginleştirdi ve onların hâkim konumunu zayıflatmaktan çok güçlendirdi.

İki "yeni adam" iyi belgelenmiş durumdadır. Venedikli Romano Mairano 1140'larda, temelde Konstantinopolis'teki Venedik kolonisinden yola çıkarak Yunanistan'a yaptığı ticaret gezilerinde mütevazı bir başlangıç yapmıştı.[45] Ardından İskenderiye ve Kutsal Topraklar gibi daha ihtiraslı istikametlere yöneldi. Kariyeri, Venediklilerin Bizans'ı İslam topraklarına bağlayan deniz güzergâhlarının denetimini nasıl ele geçirdiklerini gösterir. Konstantinopolis ile daha küçük Yunan kentleri arasındaki teması sürdürmekle, Bizans'ın iç ticaretine de iyiden iyiye yerleşmiş durum-

43 Abulafia, *Two Italies*, s. 50-51.

44 D.O. Hughes, "Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa", *Past and Present*, no. 66 (1975), s. 3-28.

45 R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, Stuttgrat, 1905; J. ve F. Gies, *Merchants and Moneymen: The Commercial Revolution, 1000-1500*, Londra, 1972, s. 51-58.

daydılar.[46] 1158'e gelindiğinde, Romano iyiden iyiye zenginleşmiş, Kutsal Topraklar'daki Tapınak Şövalyeleri'ne 25 bin kiloluk demir tedarik edecek düzeye gelmişti. Romano artık basit bir tüccar değildi, seçkin bir gemi sahibi olmuştu. Bizans imparatoru Venediklilere sırt çevirdiği zaman bile, onun yıldızının hâlâ yükseldiği anlaşılıyor; I. Manuil, Venedik'in, düşmanı olan Sicilya kralına yakınlık gösterdiğinden kuşkulanıyordu; beri yandan, halihazırda Bizans ekonomisinde işgal ettikleri kudretli konum, Bizanslıların gittikçe daha fazla içerlemesine neden oluyordu. Bu eğilimin farkında olan Mairano, 1160'ların sonunda işini Venedik'te kurmaya başladı. İlk karısı öldükten sonra yeniden evlendi ve yeni eşinin dolgun drahomaları sayesinde daha da zenginleşti. Geleceğin *doge*'u Sebastiano Ziani'yle birlikte iş yaparak, Venedik ticaret donanmasının en büyük gemisi olan *Totus Mundus* veya *Kosmos*'u inşa ettirerek Konstantinopolis'e yelken açtı. Ancak niyeti sahte bir güvenlik anlayışı yaratmaktı; ve Mart 1171'de, halk desteğine güvenebileceğini bilen imparator Venediklilere karşı *Kristallnacht** benzeri tecavüzlerinin dizginlerini kopardı. Binlerce Venedikli kendi semtlerinde tutuklandı, yüzlercesi öldürüldü, mülkleri müsadere edildi. *Kosmos*'un yelken açmaya hazır olarak durduğu rıhtımlardan kaçabilenler, sirkeye batırılmış hayvan postlarından bir kaplamayla alevli oklara ve mancınıklara karşı korundular. *Kosmos* felaket haberleriyle birlikte Akkâ'ya ulaşmayı başardı, ancak Romano Mairano tüm diğer mal varlığını kaybetmişti ve muhtemelen bu muazzam gemiyi inşa ettirdikten sonra borca batmış durumdaydı. İki yıl sonra gemisi, Manuil Komninos'a bağlılığını ilân eden ve Manuil'in rakibi, Germen imparatoru Friedrich Barbarossa'nın kuşatması altında olan Ancona açıklarında yeniden ortaya çıktı. Venediklilerin, Ancona'nın Adriyatik'te ticari bir rakip haline geldiğine ilişkin kaygılardan bağımsız olarak bu kez Barbarossa'yı Manuil'e tercih etmesi şaşırtıcı değildi. Ancona'nın bombardımanına memnuniyetle yardım etseler de kent Germenlere karşı direndi.[47]

Bu tarihe gelindiğinde, Mairano 50 yaşına yaklaşmıştı ve işini en başından tekrar kurmak zorundaydı. Bunu bir kez daha *patrici* Ziani ailesine başvurarak yaptı; müteveffa *doge*'un oğlu Pietro, Romano'nun İskenderiye'ye yapacağı bir yolculuğa 1000 pound yatırım yaptı. Roma-

46 D. Jacoby, "Byzantine trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade", Thesaurismata, c. 30 (2000), s. 25-77; yeni basım D. Jacoby, *Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, The Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, 2005 içinde makale i.

* Almanya'da Kasım 1938'de Yahudilere karşı gerçekleştirilen ve sokaklara saçılan kırık camlardan esinlenilerek "Kristal Gece" diye adlandırılan pogrom (ed.n.)

47 D. Abulafia, "Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173", *Papers of the British School at Rome*, c. 52, 1984, s. 208; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100-1400*, Londra, 1987, makale ix.

no, savaş malzemeleri ihracına karşı Papalık yasağını hiçe sayarak, beraberinde büyük bir kereste kargosu taşıdı. Venedik ve Konstantinopolis'in ilişkileri bu kadar kötüyken Kuzey Afrika, Mısır ve Kudüs Krallığı'na gönderdiği gemilerle karabiber ve şap ticareti yaptı. Yeni bir imparator Venediklileri 1187-1189'da kusursuz şartlarla yeniden kabul ettiğinde, o da Konstantinopolis'e dönmeye hazırdı. İleri yaşında bile Romano, Mısır ve Apulia'yla ticarete yatırım yapmayı sürdürdü; ne var ki, 1201'de bir kez daha fonları tükenmeye yüz tuttuğu için kuzeninden borç aldı ve bunun üzerinden çok geçmeden de öldü.[48] O halde bu, başarıları kadar, iflas ve tam ortasında maceralı bir kaçışla sonuçlanan iş felaketleriyle de tanımlanabilecek, inişleri ve çıkışları olan bir kariyerdi.

Bir başka istikrarsız kariyer de Salernolu Solomon'a aitti. Güney İtalya'dan gelmesine karşın, tıpkı Mairano gibi *patrici* ailelerine yakın olduğu Cenova'da ticaret yaptı.[49] Bunun dışında, sadık uyruğu veya *fidelis*'i olduğu söylenen Sicilya kralıyla da kişisel bağları vardı. Cenova'nın hemen dışında bir arazi almak istediği zaman Ceneviz sayılmak istediğini ifade etti ve kızı yoluyla *patrici* ailelerinden biriyle bir ittifak evliliği kurmaya çalıştı; Salerno'ya sırt çevirmişti. Salerno'nun, Amalfi ve komşusu olan Cenova, Piza ve Venedik gibi daha atak ticaret kentlerinin gerisinde kaldığını görüyordu; zaten servetini de Cenova'da yaptı. Salerno'dan beraberinde, kendisi kadar hevesli bir tacir olan karısı Eliadar'ı getirmişti; zira Cenova'da kadınları ticaret girişimlerine yatırım yapmaktan alıkoyan hiçbir şey yoktu. Solomon ve Eliadar zorlu bir ikili oluşturarak gözlerini Akdeniz'in tamamına diktiler. Romano Mairano gibi Solomon da servetin peşinde en ücra köşelere gitmeye istekliydi. 1156'da Mısır, Sicilya ve Batı'da altın fırsatlar göz kırpıyordu. O yılın yazında Fatımilerin daha cömert ruh halinden yararlanmaya karar verdi. Bir yatırımcılar ekibi adına İskenderiye'ye gitmeyi kabul edip, oradan da Nil üzerinden Kahire'ye geçerek, buradan cila veya boya maddesi olarak kullanılabilen bir reçine olan lak ile kırmızı boyanın kaynağı kızılağaç satın aldı. Solomon'un onu bambaşka yönlere çeken bir dolu ilgi alanı vardı. Aynı yıl, Ceneviz elçiler Sicilya kralıyla bir antlaşma müzakeresi yaptıkları sırada parayı alıp ortadan kaybolan bir Cenovalıdan, o dönemde büyük bir miktar olan $2^{2}/_{3}$ poundluk altın sikkelerini geri almaya çalışıyordu.[50] Karısı Eliadar'ı Ce-

48 Gies, *Merchants and Moneymen*, s. 57-58.

49 Abulafia, *Two Italies*, s. 237-254, Yahudi olmadığını gösterir; krş. E.H. Byrne, "Easterners in Genoa", *Journal of the American Oriental Society*, c. 38 (1918), s. 176-187; ve V. Slessarev, "Die Sogennanten Orien im mittelalterlichen Genua. Einwänderer aus Südfrankreich in der Ligurischen Metropole", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, c. 51 (1964), s. 22-65.

50 *Age.*, s. 102-103, 240.

nova, Fréjus ve Palermo'yu bağlayan üçgen bir ticaret ağını idare etmesi için evde bırakarak çıktığı Doğu yolculuğunda iki yılını geçirdi.

Doğu'dan döndükten sonra Solomon bu kez Batı'ya yönelerek, Sicilya ve hatırı sayılır meblağlarda yatırım yaptığı eski gözdesi Mısır'la olduğu gibi, Mayorka ve İspanya'yla da ticarete girişti. Bir belge, döneminin tipik ihtiraslı girişimlerinden olan bir görevlendirmesini belgeler: "İspanya'ya, ardından Sicilya veya Provence veya Cenova'ya, Provence'dan Cenova veya Sicilya'ya, veya isterse Sicilya'dan Romanya'ya [Bizans İmparatorluğu] ve sonra Cenova'ya, veya Sicilya'dan Cenova'ya."[51] Büyük Ceneviz *patrici*'leri Solomon'un Mısır yolculuğuna, belgelerde geminin Mısır'da satılabileceğini ima eden bir ibareyi görmezden gelerek, hevesle yatırım yaptılar. Zira İtalyanlar İskenderiye tersanelerine sadece kereste göndermiyorlardı; Fatımi donanmasında kullanıma hazır bütün gemileri gönderdikleri de oluyordu. Solomon başarısının doruğundaydı; dışarıdan gelmiş biri olmasına karşın kızı Alda'yı, Mallone klanının nüfuzlu bir üyesinin oğluyla nişanladı. Solomon'un kayıtlarını tutturduğu kendine ait bir noterliği vardı ve belgeler onun çok savurgan bir tarzda yaşadığını düşündürecek şekilde "Solomon'un sarayı"ndan tumturaklı bir dille söz eder. Gelgelelim, Romano Mairano gibi, o da hiçbir şekilde denetiminde olmayan siyasal değişimlerin insafına kalmıştı. 1156'da Sicilya kralıyla dostluk kuran Cenova, muazzam miktarlarda tahıl ve pamuğa erişim sağlayan çok kazançlı bu ittifaktan 1163'te çekilmek zorunda kaldı; Germen imparatoru Friedrich Barbarossa'nın soluğu Cenevizlerin ensesindeydi ve Sicilya istilâsı için kurduğu orduya katılmaya mecbur kaldılar. Ansaldo Mallone, oğlu ve Solomon'un kızı arasındaki avantajlı nişanı bozdu. Solomon ve Eliadar'ın ticaret imparatorluğu ansızın son derece kırılgan hale gelmişe benziyordu.

Bununla birlikte, Sicilya'yla bazı temaslar hâlâ mümkün olabiliyordu. Eylül 1162'de, Cenevizlerin Germenlere katılarak Sicilya'yı terk etmesinden birkaç ay sonra, Solomon seçkin bir Sicilyalı Müslüman ve Sicilya'daki Müslüman cemaatinin önderi olan İbn Hammud'un temsilcilerini kabul etti; İbn Hammud ona ermin bir kaftan, gümüş kadehler ve diğer değerli eşyaların güvenliği karşısında para göndermişti. Bir Sicilyalı Arap yazar, İbn Hammud'u şu veciz sözlerle anar: "Parasının paslanmasından yakınmaz." Son derece varlıklıydı: Sadakatsiz olduğu suçlamasından yararlanarak, Sicilya kralı ona muazzam bir servet tutan 113 kilo altınlık bir para cezası verdi.[52] Bu türden temaslar Solomon'un iş dünyasında ka-

51 Abulafia, *Two Italies*, s. 244.

52 Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. R. Boardhurst, Londra, 1952, s. 358-359; Abulafia, *Two Italies*, s. 247-251, Ceneviz belgelerinde "Caitus Bulcassem" olarak görünür.

labilmesini sağladı, ancak onunki gibi çıkarlara ve uzmanlığa sahip biri için koşullar cidden kötüleşmişti. Cenova ile Kudüs kralı arasındaki tartışmalar Kutsal Topraklar'la ticarete ket vuruyordu; üstelik Batı ve Doğu Akdeniz arasındaki geçitleri tutan Sicilya kralıyla Cenevizlerin bozuşmaları yüzünden Doğu Akdeniz'e erişim güçleşmişti. Bunlar üzerine, diğer Ceneviz tüccarları gibi, Solomon ve karısı artık yüzlerini Batı Akdeniz'e çevirerek bugünkü Cezayir'deki önemli liman Becaya'yla ticarete başladılar. Solomon 1170 civarında ölmüş olsa gerek. Bir ittifak evliliğiyle kendisini Ceneviz *patrici*'leri arasında konumlandırma ihtirası siyasal olaylar yüzünden suya düşmüştü. Kendisi ve varisleri *patrici* rütbesine girene kadar, konumu daima kırılgan olmaya mahkûmdu. Cenova dışında sahip olduğu arazi sadece 108 pound Ceneviz gümüşü ediyordu ve serveti temelde nakit, alacaklar, yatırımlar ve spekülasyonlardan oluşuyordu; oysa kent aristokrasisinin serveti kentsel ve kırsal mülklere sapasağlam kök salmış durumdaydı. Salernolu Solomon ve Romano Mairano gibilerinin yoksun olduğu dayanma gücü de buradan kaynaklanıyordu. Ancak yine de, gerçekleşmekte olan ticari devrimi *patrici*'ler ve tüccarlar birlikte çalışarak yaratmışlardı.

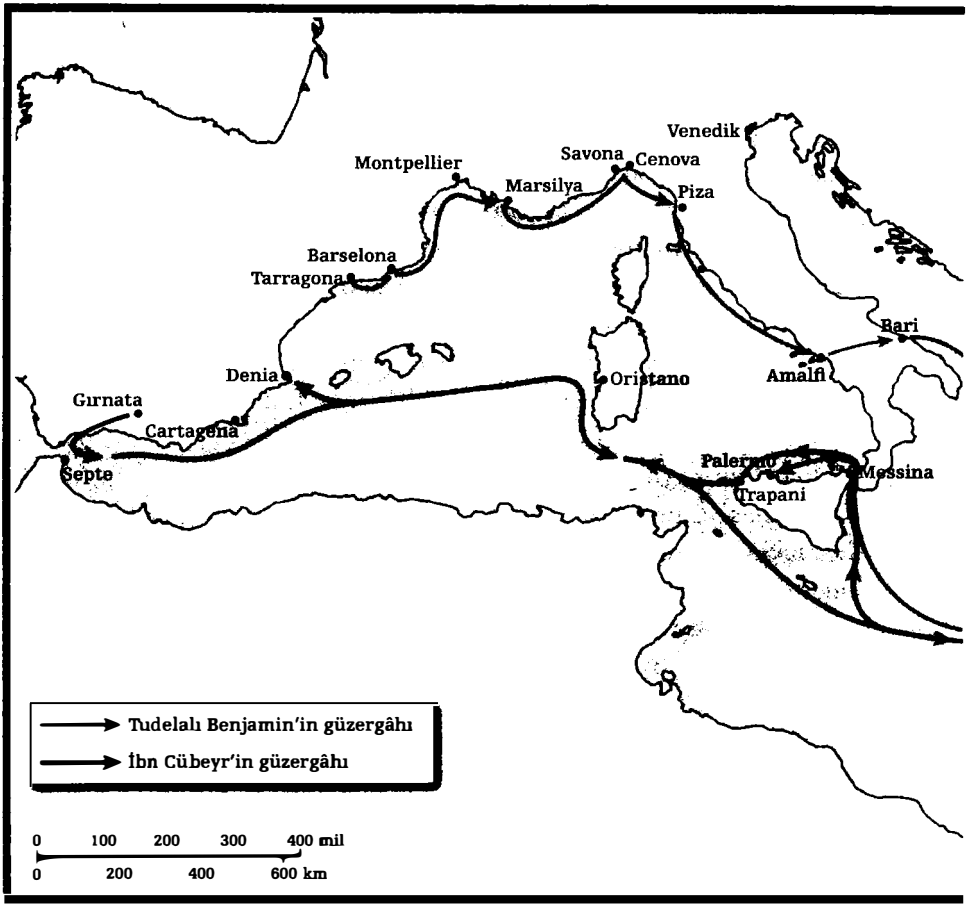
V

DENİZ GÜZERGÂHLARI, 1160-1185

1

12. yüzyıla ait kaptan günlükleri veya seyir defterleri yoktur, ama İspanya'dan Doğu'ya yolculuk ederken Akdeniz'i aşan Yahudi ve Müslüman hacıların çok canlı anlatıları mevcuttur. Tudelalı Benjamin, Navarre'daki bir kasabadan gelen bir hahamdı ve yolculuğuna 1160 civarında çıkmıştı.[1] Günlüğünün amacı, Akdeniz topraklarını, Avrupa ve ta Çin'e kadar Asya'nın büyük bölgelerini, İbrani okur için İbrani dilinde betimlemekti ve ziyaret ettiği her kentteki Yahudi sayısını büyük bir özenle kaydediyordu. Kitabı Konstantinopolis'e, oradan aşağıya, Suriye kıyısına kadar Akdeniz çapında hakiki yolculukları kaydederse de, hayal gücü çalıştıkça daha da fantastik hale gelen Akdeniz'in ötesindeki daha ücra bölgelere ilişkin betimlemelerinin ya başka raporlara veya rivayetlere dayandığı açıktır. Ama Kudüs'e gittiği ve Zion Dağı'nda [Cebel Sahyun] Kral Davud'un varsayılan mezarı karşısında hayranlığını dile getirdiği su götürmez. Kutsal Topraklar'a ilişkin Hıristiyan tutkuları daha da şiddetlendikçe, küçümsedikleri haçlıların etkisi altında Yahudi hacıların dikkati de

1 Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, Londra, 1907; ayrıca *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. Signer, Malibu, CA, 1983; buradaki referanslar özgün Adler baskısına aittir.

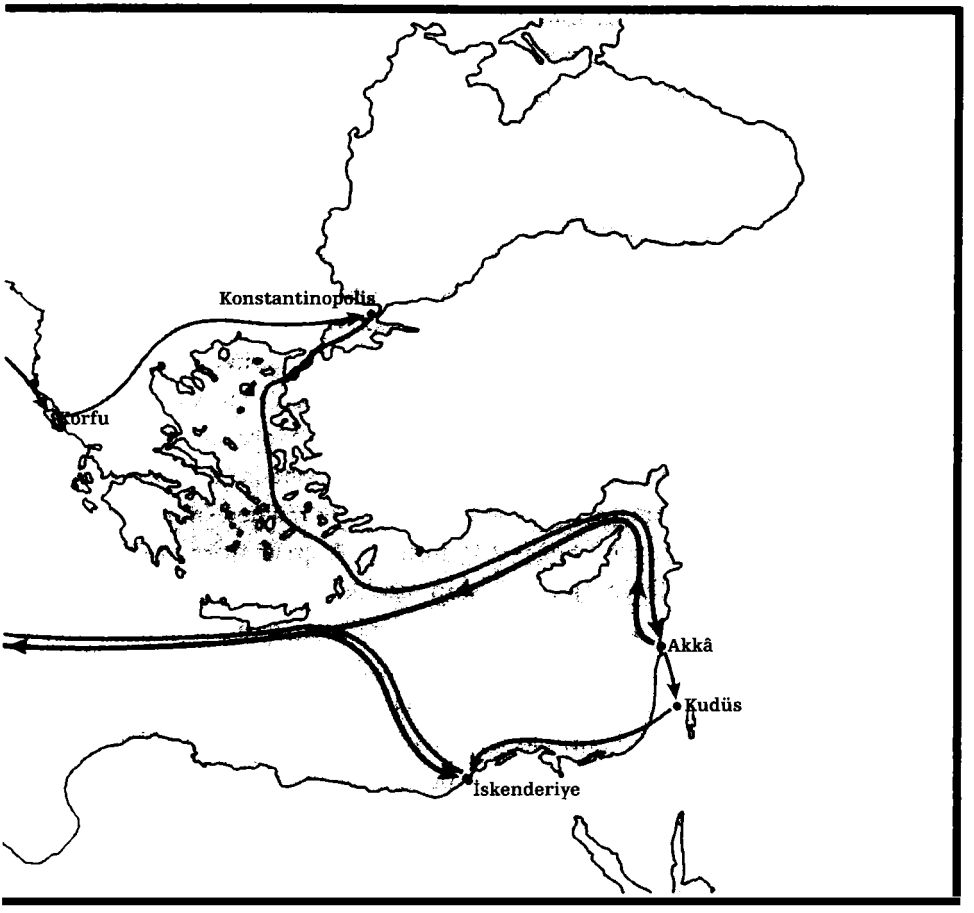

oraya yöneliyordu.[2] Benjamin'in güzergâhı onu Navarre'dan alıp Aragon krallığından ve Ebro Irmağı'ndan, "devler ve Yunanlar" tarafından inşa edilmiş muazzam antik istihkâmlarından çok etkilendiği Tarragona'ya götürdü.[3] Buradan, hahamlar ve Yunanistan, Piza, Cenova, Sicilya, İskenderiye, Kutsal Topraklar ve Afrika dahil her diyardan tüccarlarla dolu, "küçük ve güzel bir kent" olan Barselona'ya geçti. Benjamin, Barselona'nın Akdeniz çapında temaslar geliştirmeye başladığına ilişkin paha biçilmez ve çok erken kanıtlar sunar.[4] Dünyanın dört bucağından, hatta söylediğine bakılırsa, İngiltere'den tüccarları çeken bir başka yer de Montpellier'di:

2 J. Prawer, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, 1988, özellikle s. 191-206.

3 Benjamin of Tudela

4 *Age.*, s. 2.

"Burada Ceneviz ve Pizalılar aracılığıyla ticaret yapan her milletten insan bulunuyor."[5]

Marsilya'dan denizyoluyla Cenova'ya ulaşmak dört gün sürdü.[6] Cenova "bir surla çevrili ve kent sakinleri bir kralla değil, diledikleri gibi seçtikleri yargıçlarca yönetiliyor," diye yazmıştı. Bunun yanı sıra, "denizin hâkimiyetine sahip" olduklarında üsteliyordu. Burada aklından geçen, en az ticaret kadar korsanlıktı zira Müslüman ve Hıristiyan topraklarına (Bizans dahil) yapılan akınlardan söz ediyordu ve dönerken beraberlerinde getirdikleri ganimetlerden çok etkilenmişti. Piza iki günlük yolculuk me-

5 *Age.*, s. 3; krş. H.E. Mayer, *Marseilles Levantehandel und ein Akkonensisches Fälscheratelier des XIII. Jahrhunderts*, Tübingen, 1972, s. 62-65.

6 Krş. M. Soifer, " 'You say that the Messiah has come...'; the Ceuta Disputation (1179) and its place in the Christian anti-Jewish polemics of the high Middle Ages", *Journal of Medieval History*, c. 31 (2005), s. 287-307.

safesinde bulunuyordu ama, iddiasına göre, Cenevizler kentlerindeki "on bin" kuleden birbirleriyle savaşan Pizalılar ile sürekli savaş halindeydi.[7] Karayoluyla Bari'ye gitti ancak 1156'da Sicilya Kralı I. Wilhelm tarafından yerle bir edilmesinin ardından kenti (yıllar sonra gittiğinde) perişan halde buldu.[8] O dönemde yine Sicilya hâkimiyeti altında olduğunu söylediği Korfu'ya geçti ve sonra enerji dolu halde Thebai'den Konstantinopolis'e giden karayoluna vurarak, Akdeniz'e bir daha ancak Gallipoli'ye ulaştığında döndü. Buradan, adadan adaya geçerek Ege'nin güneyine indikten sonra, Cuma gecesini Şabat günlerinden çıkarıp cumartesi gecesini dahil eden, "İsrailoğullarının her yerde aforoz etmiş olduğu *Epikursin* [Epikürcüler] denilen sapkın Yahudilerden" bazılarının davranışları karşısında dehşete kapıldığı Kıbrıs'a geçti.[9] Onların varlığı, Doğu Akdeniz'de bir sürü küçük mezhebin hâlâ gelişmekte olduğunun hatırlatıcısıdır; Benjamin Lübnan kıyılarında yolculuk ederken, çok tehlikeli bir mezhep olan İsmaili Haşhaşinlerle karşılaştı ama onların elinden kurtularak, Levant'taki Ceneviz üslerinden biri olan, ve onun doğru gözlemlediği gibi, soylu Embriaco ailesinin bir üyesi tarafından yönetilen Cübeyl'e [Gibellet, Byblos] ulaşmayı başardı. Burada keşfettiği, bir tahtın üzerinde bir heykelin, iki yanında da kadın heykelciklerinin yer aldığı antik tapınak onu büyüledi. Bu, antik İsrailoğulları'nın mücadele etmiş olduğu kadim putperest uygulamaların kanıtıydı ama onun inancına göre modern putperestler de vardı: Tekrar yola koyuldu, şimdi, sözde ensest yapan ve karılarını değiş tokuş eden kanun tanımaz putperestler olarak tanımladığı Dürzi savaşçıların bölgesinden geçmek zorundaydı.[10]

Yolculuklarının bir aşamasında Benjamin Mısır'a vardı ve İskenderiye'deki liman imkânlarından çok etkilendi: Yüzlerce mil öteden görülebilen Deniz Feneri ve dünyanın dört köşesinden gelen tüccarlar vardı: Venedik, Toskana, Amalfi, Sicilya dahil "tüm Hıristiyan krallıklardan", Yunanistan, Almanya, Fransa ve İngiltere'den, İspanya ve Provence'tan, Endülüs ve Mağrip gibi Müslüman topraklarından.[11] "Hindistan tüccarları oraya her çeşit baharat getiriyor, Edom [Hıristiyan âlemi] tüccarları da satın alıyor," du. Dahası "her bir milletin kendine ait bir hanı var" dı.[12] Benjamin dönüş yolculuğunu Sicilya üzerinden yaptı; Sicilya sarayının şaşaasına dair betimlemesi bir sonraki bölümde ele alınacak.

7 Benjamin of Tudelo, *Itinerary*, s. 3.
8 *Age.*, s. 9.
9 *Age.*, s. 14-15.
10 *Age.*, s. 17-18.
11 *Age.*, s.76, n.1: Bir yazmada 28 grup, diğerinde 40 grup yer alır.
12 *Age.*, s. 75-76.

2

Benjamin günümüzde bir antikçağ meraklısı diye tanımlanabilirdi. Roma, Konstantinopolis ve Kudüs'teki antik yapılardan büyülenmişti. Karşılaştığı her bir Yahudi cemaatini listeleme dürtüsü, ayrıntılara dikkatine ve karşılaştığı birçok halka duyduğu ilgiye denkti. Kutsal Topraklar hakkında yazdığı zaman Kudüs, Hebron [El Halil] ve Tiberias'taki [Tâberiye] kutsal yerler ve hahamların mezarlarının rehberi rolüne soyunması ve Hıristiyanlığın kutsal yerlerini anlatısına dahil etmemesi şaşırtıcı değildi. Yolculuk etmekteki kişisel amacı, çok muhtemelen Kutsal Topraklar'da hac yapmaktı ama gene de diğer ilgi alanları da sürekli su yüzüne çıkıyordu. Yaklaşık 25 yıl sonra yazan Muhammed ibn Ahmed İbn Cübeyr'de de durum aynıdır.[13] 1145'te Valensiya'da doğdu ama Muvahhid halifesi Abdülmümin'in oğlu olan Granada [Gırnata] valisinin kâtibi oldu. Kusursuz Muvahhid referanslarına karşın vali içki içmekten hoşlandığından, biraz şarap içmesi için İbn Cübeyr'e de ısrar etti. İbn Cübeyr efendisine itaatsizlikten ölümüne korkuyordu ve hayatında ilk defa içki içti. Fakat vali, kâtibini ne kadar üzdüğünü anlayınca, kadehini yedi kez altın sikkelerle doldurdu.

İbn Cübeyr, bu parayı en iyi şekilde kullanmasının yolunun Mekke'ye gitmek olduğuna karar vererek Şubat 1183'te yola çıktı; iki yılı aşkın süreyle İspanya'dan uzakta kaldı.[14] Ceuta'da [Septe], İskenderiye'ye gitmeye hazır bir Ceneviz gemisi buldu. Yolculuğun ilk ayağı onu Endülüs'te ta Denia'ya [Danya] kadar geri götürdü; gemi buradan yola koyulup İbiza, Mayorka ve Minorka'dan sonra, iki haftada Sardinya'ya ulaştı, buradan da Fas'a yelken açtı: "Hızı bakımından dikkate değer bir yolculuk olmuştu."[15] Bu aynı zamanda siyasal sınırları aşan bir yolculuktu: Muvahhid Fas'ından, Muvahhidlerin ezeli düşmanı olan Sünni Murabıtların hâkimiyetindeki Balear Adaları'na ve oradan da Piza deniz gücünün egemen olduğu Sardinya'ya gittiler. Gene de asıl tehdit insan değil doğa oldu. Sardinya açıklarında şiddetli bir fırtına patlak verdi ama İbn Cübeyr'in gemisi, bazı yolcuların ikmal amacıyla karaya çıktıkları Sardinya'nın batısındaki Oristano'ya ulaşmayı sonunda başardı; bu yolculardan, Müslüman olan bir tanesi, pazar yerinde 80 Müslüman kadın ve erkeğin köle olarak satılmak üzere getirildiğini görmekten üzüntü duymuştu.[16] İbn Cübeyr'in gemisi, limandan çıkmak için uygun bir rüzgârdan yararlandı. Bu bir hataydı. Bir fırtına daha patlak verdi, hem de o kadar güçlü ki, gemi mayistra yelkenini kullanamadı, ancak bunlardan biri güçlü rüzgârla

13 Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. R. Broadhurst, Londra, 1952.

14 Broadhurst, *age*, s. 15

15 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 26.

16 *Age.*, s. 27.

yine de yırtıldığı gibi, yelkenlerin sabitlendiği serenlerden biri de gitti. "Orada hazır bulunan Hıristiyan kaptanlarla, yolculuğa çıkıp fırtınaya tutulan Müslümanların hepsi, ömürlerinde böyle bir fırtına görmediklerinde hemfikirlerdi. Tarif etmeye çalışmak bile gerçekliğini küçültür."[17] Bu korkunç havaya karşın, hedefleri olan Sicilya'ya varmayı başardılar, çünkü gemi çoğunlukla "adalar güzergâhı" olarak adlandırılan, akıntıların ve rüzgârların avantajlarından en iyi şekilde yararlanıldığı batı yönünde bir rota izliyordu.[18] Devam etselerdi, kışın kuzeybatı rüzgârları yolculuklarını kolaylaştırabilirdi, ama bahar başında hâkim rüzgârlar yön değiştirdikçe havanın durumu tahmin edilemez oluyordu.[19] Sicilya'ya yanaşıp Etna'yı gözlemlediler ve Girit'e doğru yola koyularak, Septe'den yola çıkmalarından yaklaşık dört hafta sonra bir gece adaya vardılar. Buradan Kuzey Afrika'daki Libya Denizi'ne yöneldiler ve 29 Mart günü İskenderiye'nin deniz feneri ufukta belirmişti. Bütün yolculuk 30 gün sürdü; Geniza mektuplarında kaydedilen yolculuklarla kıyaslandığında çok fazla sayılmazdı.[20]

Karadaki sıkıntılar da açık denizdeki kadar büyüktü. İskenderiye'ye vardıklarında gümrük memurları gemiye çıktılar ve her bir yolcunun kişisel eşyalarının yanı sıra tüm kargolarının listesi kaydedildi. Müslümanlar, yanlarında bir tek hac için gereken tedarike sahip olsalar bile, zekat denilen bir hayır vergisi ödemek zorunda bırakıldılar. Bir diğer seçkin yolcu, Gırnata'dan gelen bir hekim olan Ahmed ibn Hasan, Batı'da olup bitenler hakkında görüşmek ve gemide taşıdığı mallar hakkındaki sorulara yanıt vermek üzere muhafızlar eşliğinde devlet dairesine götürüldü. Önemli yolculara yapılan bu sorgulama Akdeniz limanlarında standart bir uygulamaydı; İbn Cübeyr, İspanya'ya dönerken Palermo'ya vardığında daha da dikkatli bir sorgulamaya tutuldu.[21] Ardından yolcular aşırı derecede titiz gümrük memurlarının aşağılayıcı aramalarına maruz kaldı:

> Gümrük boğucu derecede kalabalıktı. Küçüklü büyüklü tüm mallar aranıp karmakarışık bir araya getirilirken, eller içeride olabilecekleri bulmak için kuşağa dalıyordu. Ardından bu şahıslara, bulunmuş olanlar dışında hiçbir şeye sahip olmadıklarına dair yemin ettiriliyordu. Bütün bunlar sırasında ellerin müdahalesi ve aşırı kalabalık yüzünden birçok eşya kayboldu.[22]

17 *Age.*, s. 28.

18 J. Pryor, *Geography, Techonology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge, 1988, s. 37'de aktaran Roger of Howden.

19 Proyor, *Geography, Techonology, and War*, s. 16-19 ve s. 17, şekil 3a-b.

20 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 29.

21 *Age.*, s. 346-347; ayrıca J. Riley-Smith, "Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign merchants", *Relations Between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh, 1973, s. 112.

22 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 31-32.

İbn Cübeyr, bütün bunlar adil ve merhametli Sultan Salahûddin'e duyurulsaydı keşke diye yakındı: Kesinlikle bu türlü davranışları yasaklardı.

Bununla birlikte, İbn Cübeyr İskenderiye'ye hayran kalmıştı. Bugün gerek antikçağ gerek ortaçağ kentinden geriye pek az şey kalmıştır. Yeraltındaki İskenderiye İbn Cübeyr'in zamanında bile yerüstündekinden daha etkileyiciydi: Evlerin ve kentin sokaklarının altında akan kuyuları ve su yolları ile, "yerin altındaki yapılar, üstündekiler gibi, hatta onlardan bile daha güzel ve güçlü." Sokaklarda, "göklere tırmanacak, hatta semaları boğacak şekilde dikilmelerinin amacı ve nedenini kimsenin söyleyemeyeceği" büyük sütunları gözlemledi; ona bunların geçmiş zamanların filozofları tarafından kullanıldığını söylediler, ama o bunların bir astronomi rasathanesine ait olduğundan emindi. İskenderiye Kütüphanesi'nin anıları masala dönüşmüştü. Fener'den muazzam ölçüde etkilendi; en üst seviyesinde kendisinin de gidip ibadet ettiği bir cami vardı. Burada, imamlarının maaşlarını devletin ödediği 12 bin kadar –başka bir deyişle, çok ama çok fazla– cami olduğunu öğrendi. İslam âleminin büyük bir kentine yakışır şekilde medreseler, imaretler ve hamamlarla doluydu; devletin gözetiminde hastalar evlerinde ziyaret ediliyor ve ardından onların bakımından sorumlu hekimlere bilgi veriliyordu. Her gün yolculara 2 bin somun ekmek dağıtılıyordu. Kamusal fonlar buna yetmediği zaman masrafı Salahûddin'in özel hazinesinden karşılanıyordu.[23] Vergiler düşüktü ama Yahudiler ve Hıristiyanlar standart *zimmi* vergilerini ödemek zorundaydı. İbn Cübeyr, Sünni İslam inancı Muvahhid inançlarından çok uzak olan ve Muvahhidler ile ilişkileri hiç de iyi olmayan Eyyubi sultanına övgülerinde tuhaf şekilde ifrata vardırıyordu.

İbn Cübeyr İskenderiye'den yola koyulup Nil'den güneye, Kızıldeniz'e ve oradan Mekke'ye gitti ve Akdeniz'e bir daha ancak Eylül 1184'te, Şam kıyısı üzerinden ve Golan Tepeleri'ni aşarak Kudüs Latin Krallığı'nın elindeki Akkâ'ya gittiğinde döndü. Müslümanların iskân ettiği fakat Franklaın sahip olduğu topraklardan geçti: Tibnin, "Akkâ'nın efendisi olan domuzun annesi olan kraliçe olarak bilinen dişi domuza aittir," der.[24] Baştan çıkarılmaya karşı direnmeye son derece kararlı olan İbn Cübeyr ve diğer hacılar Akkâ'ya 18 Eylül'de girdiler; ve Allah'ın bu kenti yok edeceğine dair coşkulu umutlarını dile getirdiler. Ziyaretçiler burada da gümrüğe gönderildiler; binanın büyük avlusunda, yeni gelen kervanların barınması için uygun alan bulunuyordu; burada Arapça konuşan ve tüy kalemlerini abanoz ve altından yapılma hokkalara batırarak yazan Hıristiyan kâtiplerin oturduğu taş banklar vardı. Krala Gümrük Dairesi'ni işletme

23 *Age.*, s. 32-35.

24 *Age.*, s. 316.

imtiyazı karşılığında çok büyük paralar ödeyen bir mültezim için çalışıyorlardı. Bu ortaçağ Akdeniz'inde standart uygulamaydı ve İbn Cübeyr'in ziyaret ettiği binanın Han el-Umdan olduğu neredeyse kesindir: Türkler döneminde büyük ölçüde yeniden inşa edilmekle birlikte, bugün liman yakınında hâlâ ayakta duran, bir avlu etrafında düzenlenmiş revaklı önemli bir yapıdır bu.[25] Üst katlarda, önceden muayene edilmiş malların depolandığı bir yer vardı, ancak gümrük memurları çok titizdi ve ticari mal taşımadıklarını söylenen kişilerin yol eşyalarını bile muayene ettiler; İskenderiye'nin tersine, "bütün bunlar uygarca ve saygıyla, şiddet ve insafsızlıktan uzak bir şekilde yerine getirildi."[26]

Akkâ 1184'te bile büyük bir limandı, üstelik 1190'dan itibaren İtalyan ve diğer Avrupalı tüccarlara yeni imtiyazların yağdırılmasının ardından daha da büyüyecekti. Bu imtiyazlar, 1187'de Salahûddin'in Kudüs'ü ve Haçlı Krallığı'nın çoğunu fethetmesini izleyen çok acil bir durumda deniz yardımı göndermelerinin bir ödülü olarak verilmişti. Pizalılar, Levant ticaretinin meyvelerini tam olarak toplamaları için fazla güneye düşen Yafa'daki işlerini kuzeye, Dımaşk [Şam] ve iç kesimleriyle uygun bağlantıları olan Akkâ'ya taşımayı başardılar. Bunun nedeni, Akkâ'nın özellikle elverişli bir limana sahip olması değildi. Çoğu Akdeniz limanında olduğu gibi Akkâ'da, açıkta demirleyen gemiler liman girişinden bir zincirle uzak tutuluyor ve malların kıyıdan gelen teknelerle taşınması gerekiyordu: "Dışarıda demir atmak zorunda olan büyük gemilerin sığacağı kadar geniş değil, ancak küçük gemiler girebiliyor." Hava kötü olduğunda gemilerin sahile çekilmesi gerekiyordu. Ortaçağ tüccarlarının ticaret istasyonlarını seçmeleri sırasında elverişli limanlar bir ön şart oluşturmuyordu; bunun örnekleri Barselona, Piza ve Messina'da görülür. Gene de, İbn Cübeyr yalnız boyutlarına değil, gemiler ve kervanlarla gelen, böylece "yolları ve sokakları insanlarla tıklım tıklım olan ve Müslüman ve Hıristiyan tüccarların adım atacak yerin zor bulunmasına" yol açacak şekilde bir arada oluşuna gönderme yaparak, Akkâ'nın "bütün ihtişamıyla Konstantinopolis'e benzediğini," görüşünü benimsiyordu. Her zamanki gibi, İbn Cübeyr gördüklerinden duyduğu hayranlığı lanetlerle maskelemekte gecikmemişti: "Burada imansızlık ve Allahsızlık diz boyu, her taraf domuzlar ve haçlarla dolu."[27] Haçlıların camileri kiliseye dönüştürmesinden doğal olarak acı duyuyordu ama eski Cuma Camii'nde Müslümanların kullanımına ayrılmış bir köşe bulunduğunu da fark etmişti. Zira Frank yerleşimciler ile yerli halk arasındaki ilişki, Muvahhid olan İbn Cübeyr'in veya yeni

25 R. C. Smail, *Crusaders in Syria and the Holy Land* (Ancient Peoples and Places, Londra, 1973), s. 75.

26 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 317-318.

27 *Age.*, s. 318, 320.

gelen Haçlıların isteyebileceğinden daha az gergindi. Bu yeni Haçlılar geldiklerinde, halkın birbiriyle iyi geçinmesine şaşıp kalmışlardı. Kuzey Suriye'deki Şeyzer'in yaşlı şeyhi Usame İbn Munkid (1095-1188), Hıristiyan-Müslüman topluluklar arasındaki dostane ilişkileri ortaya koyan bir hatırat bıraktı. İyi tanıdığı bir Frank şövalyesi hakkında, "en yakın dostlarımdan biriydi ve o kadar sık görüşüyorduk ki, bana 'biraderim' demeye başladı," diye anlatır.[28] Kudüs Krallığı'nın Frankları, bu dönemde İspanya ve Sicilya'da meydana gelmekte olan geniş kültürel temaslara kıyasla, Müslüman kültürden çok az şey aldılar ancak pratikte gene de bir *convivencia* gerçekleştirilmişti. İbn Cübeyr Hıristiyan krallıktaki bu Müslümanların varlığından çok huzursuzdu. "Tanrı'nın gözünde, bir Müslümanın herhangi bir kâfir ülkesinde kalmasının, İslam topraklarındaki yollar açıkken oradan geçiyor olması dışında hiçbir bahanesi olamaz," demişti.[29]

Bununla birlikte, Hıristiyan gemiciliği en güvenli ve itimat edilir yolculuk yöntemi olarak kabul ediliyordu; bu yüzden, İbn Cübeyr bile batıya dönerken, "sanatında keskin zekâlı ve deniz kaptanlığı görevlerinde hünerli," olduğunu söylediği bir Ceneviz denizcinin kaptanlığındaki gemiyi tercih etmişti. Amaç, ekim ayında 15 gün kadar esen doğu rüzgârını yakalamaktı, çünkü yılın geri kalanında, nisan ortasından mayıs sonuna kadarki dönem dışında, hâkim rüzgârlar batıdan esiyordu. 6 Ekim 1184'te, İbn Cübeyr'le diğer Müslümanlar Kudüs'ten dönen 2 bin Hıristiyan hacıyla birlikte gemiye bindiler; gerçi verdiği bu rakamlar tek bir gemi için imkânsız denecek kadar yüksektir: "Müslümanlar Franklardan uzak yerlere yerleştiler," ve İbn Cübeyr, Tanrı'nın çok geçmeden Müslümanları onların varlığından kurtaracağı umudunu dile getirdi. O ve diğer Müslümanlar eşyalarını yerleştirdiler ve gemi uygun rüzgârı beklerken, daha rahat uyumak için her gece karaya çıktılar. Bunu yapmaları az daha felaketle sonuçlanıyordu. 18 Ekim'de hava geminin yola çıkması için uygun değil gibi görünüyordu ve yelken açıldığında İbn Cübeyr hâlâ yatağındaydı. Gemiye yetişmek için çaresizlik içinde arkadaşlarıyla birlikte dört kürekli büyük bir tekne kiraladılar ve geminin peşine düştüler; ne de olsa tüm eşyaları gemideydi ve yolculuk ücretini de ödemişlerdi. Dalgalı denizde oldukça tehlikeli bir kovalamaca oldu bu, ama akşam olduğunda Ceneviz gemisini yakalamışlardı. Beş gün boyunca uygun rüzgâr devam ettiğinden, batı rüzgârı esmeye başlayana kadar epeyce yol almışlardı; kaptan ters rüzgârın etkilerinden elden geldiğince korunmak için ileri geri yön değiştiriyordu, ama rüzgâr 27 Ekim'de tam kuvvetle esmeye başladı

28 Usama ibn Munqidh, *Memoirs of An Arab-Syrian Gentleman or An Arab Knight in the Crusades*, çev. ve ed. P. Hitti, 2. basım, Beyrut, 1964, s. 161.

29 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 320-322.

ve yelkenlere bağlı seren kırılıp denize düştüyse de, denizciler yeni bir tane yapmayı başardılar.[30] Rüzgâr dindiği zaman, İbn Cübeyr'in Kuran'dan yaptığı alıntıyla, deniz "billurdan bir saray" gibi oldu.[31] 1 Kasım akşamı olduğunda Hıristiyanlar Tüm Azizler Yortusu'nu kutladılar; genci yaşlısı, kadını erkeği tüm Hıristiyanlar bir mum taşıyor, duaları ve vaazları dinliyorlardı: "Tüm gemi, baştan aşağıya ışıl ışıl yanan fenerlerle donatıldı."[32] İbn Cübeyr bir kez daha açıkça etkilenmişti ama her zamanki gibi bunu itiraf etmek istemiyordu.

İbn Cübeyr'in güncesi bu dönemdeki gemi yaşamının rakipsiz bir anlatısını sunar. Yolculukta ölen Müslüman ve Hıristiyanların çok kadim bir gelenek uyarınca güverteden denize fırlatılarak nasıl defnedildiğini anlatır. Ceneviz denizcilik yasası uyarınca, denizde ölenin malları kaptana devrediliyordu: "Ölenin gerçek varisinin mirasını alabilmesinin hiçbir yolu yok ve bizler buna şaşıp kaldık."[33] Gemi ikmal yapmak için hiçbir yerde durmadı ve her iki dinden hacıların birçoğu birkaç gün boyunca yiyecek sıkıntısı çekti. Gene de, diye üsteler İbn Cübeyr, gemide satın alınabilecek bir sürü taze yiyecek vardı ve "bu gemide sanki her çeşit malla dolu bir kentte yaşanıyor gibiydi." Ekmek, su, (karpuz, incir ve nar dahil) meyve, ceviz, bezelye, fasulye, peynir, balıktan başka daha pek çok yiyecek vardı; işlerinin erbabı Ceneviz denizcilerin her türlü ekstra erzak için fahiş fiyatlar isteyebileceklerini gayet iyi bildiği de açıktı. Rüzgârla Bizans hâkimiyeti altındaki bir adaya sürüklendiklerinde, yolcular yerlilerden et ve ekmek satın aldılar. Girit yolunda gemi başka fırtınalara tutuldu ve yolcular kışı Yunan adalarından birinde veya Afrika kıyısında bir yerlerde geçirmek zorunda kalmaktan –tabii o da canlarını kurtarabilirlerse– endişelenmeye başlamışlardı. Aslına bakılırsa, rüzgâr onları düpedüz Girit'e geri götürüyordu. Duygularına kapılan İbn Cübeyr bir Arap şairden şu dizeleri aktarmaktan kendini alamadı: "Deniz acı bir lezzettir, hiç yola gelmez."[34] Sonbaharda Doğu'dan Batı'ya yolculuğun mümkün olduğu bir dönem olduğunu öğrenen İbn Cübeyr, görüşünü şöyle dile getiriyordu:

> Her yolculuk yönteminin kendine özgü mevsimi vardır ve deniz yolculuğunun en elverişli zamanda ve bilinen dönemde yapılması gerekir. Bizim yaptığımız gibi kış aylarında pervasızca maceraya atılmak doğru değildir. Allah'ın dediği olur.[35]

30 *Age.*, s. 325-328.
31 Kuran, 27:44.
32 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 328.
33 *Age.*, s. 329.
34 *Age.*, s. 330-331.
35 *Age.*, s. 332.

Karamsarlığı yersizdi. Çok geçmeden görüş alanlarına İskenderiye'den gelen diğer beş gemi girdi; bu küçük filotilla et, zeytinyağı, buğday ve arpadan yapılma çok pişirilmiş kara ekmek almak için İon Adaları'ndan birinin limanına girdi; bütün "pahalılığına karşın insanlar kapış kapış aldılar (zaten ucuza satılan hiçbir şey yoktu) ve ihsanları için Tanrı'ya şükrettiler."[36]

Gemiler limandan ayrıldığı zaman Kasım yaklaşıyordu; kış yaklaştıkça yolculuk daha da meşakkatli bir hal aldı. Güney İtalya açıklarında "kabaran dalgalar hiç durmaksızın gemimizi dövüyor, yarattığı sarsıntı yürekleri hoplatıyordu." Fakat sonunda Calabria sahilini gördüler; Hıristiyanların çoğu yeterince sıkıntı çektiklerine karar verip burada karaya çıkmaya karar verdiler, çünkü fırtınalardan başka şimdi bir de açlık çekmeye başlamışlardı. İbn Cübeyr ve arkadaşları artık her gün yarım kiloluk ıslak peksimetle idare etmeye başlamışlardı. Karaya çıkanlar, yanlarındaki tüm yiyecekleri gemide kalanlara sattılar ve Müslümanlar tek bir peksimet için gümüş bir *dirhem* ödemeye bile razı oldular.[37] Sicilya'ya yaklaştıklarında hissettikleri rahatlama çok geçmeden yok oldu. Deniz anakara ile Sicilya arasında deli gibi çırpındıkça, Messina Boğazı kaynayan bir kazana dönüşmüştü. Şiddetli rüzgârlar gemiyi Messina'ya yakın sahile sürükledi ve yelkenlerden biri sıkıştığından indirilemedi; gemi rüzgârı ardına almış çılgınca sığlıklara doğru ilerledi ve omurgası deniz yatağına çarpıp sıkıştı. Dümen yelpazelerinden biri kırılmış, çıpalar işe yaramaz olmuştu; Müslüman olsun Hıristiyan olsun, gemideki herkes kendini Tanrı'nın takdirine teslim etti. Yüksek statüden bazı yolcular bir şalupaya alındı, ama şalupa kıyıdan dönmeye çalışırken paramparça oldu. Gemide mahsur kalan yolcuların imdadına küçük sandallar yetişti, ama hayrına değil: Sandal sahipleri kurtarılma ayrıcalığına karşılık çok yüksek bir bedel talep ettiler. Bir geminin kazaya uğradığı haberi, kısa süre önce savaş filosunun inşasına nezaret etmek üzere Messina'ya gelmiş olan Sicilya kralına ulaşınca, o da olan biteni görmeye sahile geldi. Kayıkçıların davranışından hoşnut kalmayarak, istedikleri parayı ödeyemeyecek kadar yoksul olan bir dizi Müslümanı karaya çıkarmaları için dağıtılmak üzere yüz *tari* (küçük altın sikkeler) dağıtılmasını emretti. İbn Cübeyr, "bize merhamet eden" kralı Messina'ya getiren öngörüsü için Tanrı'nın hikmetine şaşıp kaldı.[38] Kral Wilhelm hâlâ güvertede kalmış olanları gerçekten kurtarmıştı, çünkü karaya oturduğunun ertesi günü gemi paramparça oldu.

Bu dehşet verici deneyime karşın, İbn Cübeyr Messina limanının bu kadar kolay erişilebilir olmasına çok şaşırmıştı. Gemiler dosdoğru kıyıya ya-

36 *Age.*, s. 333.

37 *Age.*, s. 334; Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 36.

38 Ibn Jubayr, *Travels*, s. 336-338.

naşabiliyordu ve yolcuları ve malları sahile taşıyacak salapuryalara gerek duyulmuyordu; tek gereken bir iskele tahtasıydı. Gemiler "rıhtım boyunca kazıklara veya ahırlarına bağlanmış atlar gibi dizili öylece duruyordu."[39] Gelgelelim, Endülüs'e ulaşmak için, İspanya'ya giden bir Ceneviz gemisi aramak üzere adadan Trapani'ye geçmek zorunda kaldı. Genelde bu hiç sorun olmazdı, ama kral her türlü gemi yolculuğuna ambargo koymuştu: "Bir filo hazırlıyora benziyor ve kendi filosu yola çıkmadan önce hiçbir gemi yelken açamıyor. Tanrı onun planlarını bozsun ve amaçlarına ulaşamasın!" Bu filonun hedefinin Bizans İmparatorluğu olduğunu anlamaya başlamıştı, çünkü Sicilya'daki herkes, Robert Guiscard'ın yüzyıl önceki planlarının bir tekrarı olarak, Kral Wilhelm'in sarayında tuttuğu ve Bizans tahtına çıkarmaya niyetlendiği genç bir adam hakkında konuşuyordu.[40] Ambargo can sıkıcı bir şeydi, ama evvel eski işe yarayan yollarla kralın memurlarını etkilemek her zaman mümkündü. İbn Cübeyr konvoy halinde batıya yolculuk edecek üç gemiden birinde yer bulmayı başardı ve gemilerin Ceneviz sahipleri kraliyet memuruna rüşvet verip, yelken açmalarını görmezden gelmesini sağladılar. Gemiler 14 Mart 1185'te yola çıktı. Sicilya'nın batısındaki Egadi Adaları'nı geçerek küçük Favignana limanında durdular; burada, İbn Cübeyr'in aylar önce Mekke'de tanıştığı İskenderiye'den Kuzey Afrikalı hacıları getiren Ceneviz Marko'nun gemisiyle karşılaştılar. Eski dostlar bir araya geldi ve hep birlikte kendilerine güzel bir ziyafet çektiler. Dört gemi şimdi hep birlikte İspanya'ya doğru yola koyulmuştu, ama rüzgâr onlarla oyun oynuyor gibiydi; Sardinya'ya, sonra da güneye sürüklenip sonunda tekrar Sardinya'ya yöneldiler. Cartagena'da İbn Cübeyr bir kez daha İspanyol toprağına ayak bastıktan sonra nihayet 25 Nisan 1185'te Gırnata'daki evine ulaştı. Anlatısına bir Arap şairin sözleriyle son verdi: "O kadın asasını fırlattı ve orada kaldı, tıpkı gezginin yolculuğunun sonunda yaptığı gibi."[41]

İbn Cübeyr hava konusunda son derece talihsizdi ve Messina açıklarındaki deniz kazası gündelik bir felaket sayılmazdı. Yüz yüze kalmış olduğu tehlikeleri ve güvertedeki insanların sayısını ve çektikleri eziyetleri hiç kuşkusuz abartmıştı. Gene de, yolculuğu gerek Müslüman gerek Hıristiyan hacıların Ceneviz gemilerini kullanmaları başta olmak üzere, pek çok yönden muhtemelen dönemin tipik özelliklerini sergiliyordu. Gemileri "yöneten" Ceneviz kaptanlardan bahseder, ancak bu büyük gemilerin sahibi genellikle kaptanları oluyordu. Ceneviz yatırımcılar, çoğunlukla altmış dörtte bir gibi küçük bir hisse satın alıyorlardı, böylece ticaret ge-

39 *Age.*, s. 339.

40 *Age.*, s. 353, 356.

41 *Age.*, s. 360-365.

misinin mülkiyeti çok kişiye yayılıyordu. Faal bir yatırımcı riski dağıtıyor ve birkaç gemiden hisse satın alıyordu. Bu hisseler için kullanılan sözcük *loca*, "yerler" idi ve bunlar tıpkı günümüzün hisse senetleri gibi alınıp satılabiliyor ve miras olarak bırakılabiliyordu.[42] Her bir gemi gibi, kaç hisseye bölündüğü de farklı olduğundan, sabit bir fiyat yoktu; hisseler genellikle 30 pound değerinde Ceneviz parasıyla satın alınabiliyordu, ki bu da orta sınıftan bir Cenevize miras kalabilecek ve onun yatırım yapmaya karar verebileceği bir meblağdı. Hisse sahipleri arasında az sayıda kadın da bulunuyordu; birçok hisse sahibi Ceneviz yönetiminde yer alıyordu; içlerinde della Volta ve Ebriachi gibi Cenova'daki en büyük ailelerin üyeleri vardı. Bu hisseleri elde bulundurmak, yolcuların ödediği ücretlerden ve tüccarların depolama alanlarından gelen kiralarla gelir sağlayabiliyordu. Hisselerin toplam değeri, 1192'deki bir örneğin gösterdiği gibi, 2480 pound kadar yüksek, ya da ömrünün sonuna yaklaşmış veya kapsamlı onarım gerektiren bir gemiyi temsil ettiği kuşku götürmeyen bir örnekte olduğu gibi, 90 pound kadar düşük olabiliyordu.[43]

Gemilerde iki ana kategori vardı. Hafif kadırgalar savaşta ve elçileri yabancı saraylara göndermekte kullanılıyordu, ancak tıpkı antikçağda olduğu gibi, bunlar da dalgalı denizlere uygun değildi ve rüzgârın hafif olduğu veya limana girmek için manevra yaparken küreklerini kullanarak genellikle kıyı boyunca seyredebiliyorlardı. Kadırgaların tek bir Latin yelkenli direkleri ve pruvadaki bir koçbaşı yerine sivri bir burnu veya mahmuzu bulunuyordu. Bu gemilerde, özgür yurttaşlar olan 20 ilâ 80 kürekçi çalışıyordu. 16. yüzyıldan beri yaygın olduğu üzere tek bir devasa küreği paylaşmak yerine, Venedik'te *alla sensile* diye bilinen kürek sistemiyle, bir sıraya olturan iki kürekçiden her biri farklı uzunluklarda bir küreği çekiyordu.[44] Güçlü yönleri hızlı olmalarıydı, çünkü omurgasız gemileri kolaylıkla geride bırakabiliyorlardı. Birçok kadırganın sahibi özel müteşebbislerdi ama savaş döneminde Komün tarafından, herhalde mebzul meblağlar karşılığında, el konulduğu da oluyordu.[45] Ceneviz belgeleri, Latince gemi sözcüğü *navis* olarak bilinen tıknaz yelkenlilerden, kadırga hakkında olduğundan çok daha sıklıkla bahseder ve *barca* olarak anılan daha küçük tekneler hakkında pek bir şey söylemezler; zira bu tekneler Korsika ve Sardinya kıyısında veya iki ada arasında, az mal taşınıp az

42 H. Krueger, *Navi e Proprietà Navale a Genova: Seconda Metà del Secolo XII (=Atti della Società ligure di storia patria*, c. 25, fas. 1, Cenova 1985.

43 *Age.*, s. 148-149, 160-161.

44 J. Pryor ve E. Jeffreys, *Age of* Δρομων: the Byzantine Navy ca 500-1204, Leiden, 2006, s. 423-444.

45 Pryor, *Geography, Techonology, and War*, s. 64; Krueger, *Navi*, s. 26.

para yatırılan kısa menzilli yolculuklara çıkıyorlardı.[46] Büyük *nave*'ların uzunluğu 24 metreye, genişliği de 7,5 metreye ulaşabiliyordu. 13. yüzyıl başına gelindiğinde, bunların Latin yelkenli iki hatta üç direk taşıdıkları olabiliyorduysa da, İbn Cübeyr bundan kolayca, rüzgâr gerektirdiğinde bunların, kabasorta donanıma uyarlanacağı anlamını çıkarır. 1200'den sonra bu gemiler daha yüksek, iki hatta üç güverteli inşa edilmeye başladı, ancak alt güverteler son derece dardı ve amaç yolcuların koşullarını iyileştirmekten çok, yükleme alanını genişletmekti.[47] Kıç dümenleri henüz Akdeniz'de kullanıma girmemişti; Yunanlar ve Etrüsklerin tercih ettiği dümen küreği hâlâ rağbetteydi. Gemilerin ne kadar dayandığı kuşkuludur. Sağlam Roma kadırgalarının tahıl nakliye araçları olarak uzun bir hayatı olmuştu, ama ortaçağ gemileri daha hafif inşa ediliyor ve kalafatlanmaları ile onarımlarına çok daha büyük dikkat gösterıneyi gerektiriyordu.

Çoğu gemi varış noktalarına güvenle ulaşabiliyordu, bu yüzden de farklı girişimler şeklinde dağılmaları halinde kötü yatırım sayılmazlardı. Bu, denize sadece az sayıda gemi gönderen Amalfi ve (Cenova'dan çok uzak olmayan) Savona gibi kentlerin dezavantajlı bir konumda olduğu anlamına geliyordu: Bu kentlerin tüccarları yatırımlarını gerektiği ölçüde dağıtamıyorlardı. Dolayısıyla, bunlardan Salernolu Solomon gibi bazıları Cenova, Piza veya Venedik'e giderek oralarda daha kazançlı ticaret fırsatını kullanıyordu. Bunun birçok etkisi oldu. Bu üç kentin ticareti patlama yaptı ve potansiyel rakipleri onlarla boy ölçüşemedi. Cenevizlerle Pizalıların Akdeniz'in kendi denetledikleri kesimindeki zaferi, 12. yüzyıl sonunda Provençal limanlarından Levant'a yelken açan gemilere yük değil, sadece hacıları ve diğer yolcuları taşıma izni verilmesindeki ısrarlı tutumlarıyla doruğuna ulaştı.[48]

Gemideki her şey ve herkes sımsıkı bir araya getiriliyordu ve yolcular kendi yüklerini yastık ve yorgan olarak kullanarak yıldızların altında uyuyorlardı. 13. yüzyıla gelindiğinde, mallar güvertenin altında tutulmaya ve her geminin sonuna kamaralar inşa edilmeye başladı, böylece ortaçağın daha konforlu birinci sınıf yolculuğuna para ödemeye istekli olanlar için kalacak bir yer ilk kez ortaya çıktı.[49] Deniz yolculuğunun zorlu koşullarında, Akdeniz'i aşan yolcuların birçoğunun yanlarında taşıdığı şey imandı: Denizdeki talihsizlikleri, Tanrı'nın rızasını kazanmaları için bağlılıkları-

46 Kureger, *Navi*, s. 24-27.

47 Pryor, *Geography, Technology, and War*, s. 29-32; R. Unger, *The Ship in The Medieval Economy, 600-1600*, Londra, 1980, s. 123-127.

48 D. Abulafia, "Marseilles, Acre and the Mediterranean, 1200-1291", *Coinage in the Latin East: The Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, ed. P. Edbury ve D.M. Metcalf, British Archaeological Reports, Oxford, 1980, s. 20-21, yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Londra, 1987 içinde makale x.

49 Unger, *Ship in the Medieval Economy*, s. 126.

nın bir sınanışı olarak gören hacıların imanı; tüccarların, Akdeniz'in güney ve doğusundaki kimi zaman tehlikeli diyarlara yapılan yolculukların risk ve kazançlarını hesaplamaktaki yeteneklerine olan imanı. Tüccarlar da elde ettikleri her türlü kazanç için esirgeyici ve bağışlayıcı bir Tanrı'ya şükretmeleri gerektiğinin bilincindeydiler; bu *proficuum quod Deus dederit* yani "Tanrı'nın ihsan ettiği kâr"dı.

VI

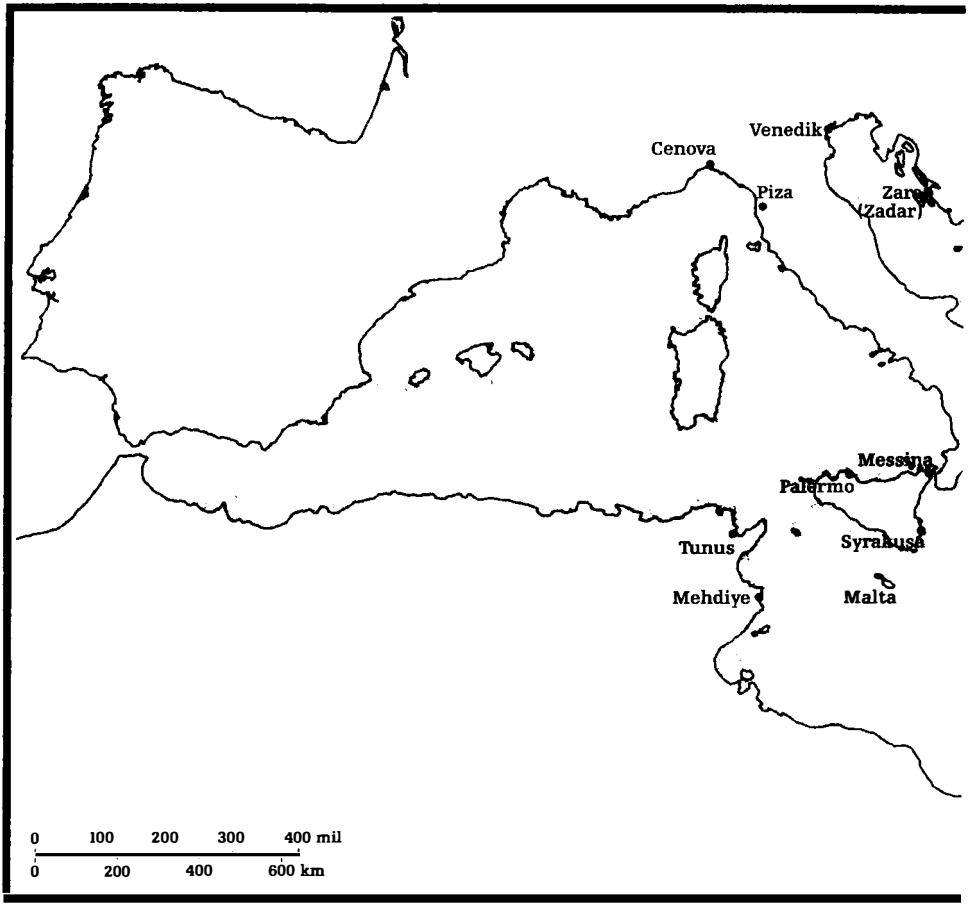
İMPARATORLUKLARIN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ, 1130-1260

1

Piza, Cenova ve Venedik'in filoları, İtalyan sularında yelken açan yegâne donanmalar değildi. "Büyük Kont" I. Roger tarafından Sicilya'nın fethi 1091'e kadar tamamlandı. Ada Norman egemenliğinde gelişip kalkındı: Messina, Cenova ve Piza'yı Akkâ ve İskenderiye'ye bağlayan ticaret güzergâhları üzerinde bir uğrak yeri olarak işlev görerek Latin tüccarları cezbetti; İbn Cübeyr burayı "kâfir tüccarların pazarı, dünyanın her yerinden gelen gemilerin odağı" olarak adlandırmakta ve Sicilya donanmasının inşa edildiği büyük bir askeri mevki olduğuna da değinmekteydi.[1] Hükümdar, topraklarında üretilen katran, demir ve çeliğin büyük bölümünü kendi kullanımına ayırmıştı, zira gemi inşasında gereken hammaddelerin denetimi hayati önemdeydi.[2] I. Roger'in acımasız ve becerikli oğlu II. Roger, Güney İtalya'nın kuzenlerinin yönetimi altındaki geniş kesimlerin denetimini eline geçirdi; en az bunun kadar önemlisi, yeni ihdas edilen Sicil-

1 Ibn Jubayr, *The Travels of ibn Jubayr*, çev. R. Broadhurst, Londra, 1952, s. 338; D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, s. 116-119.

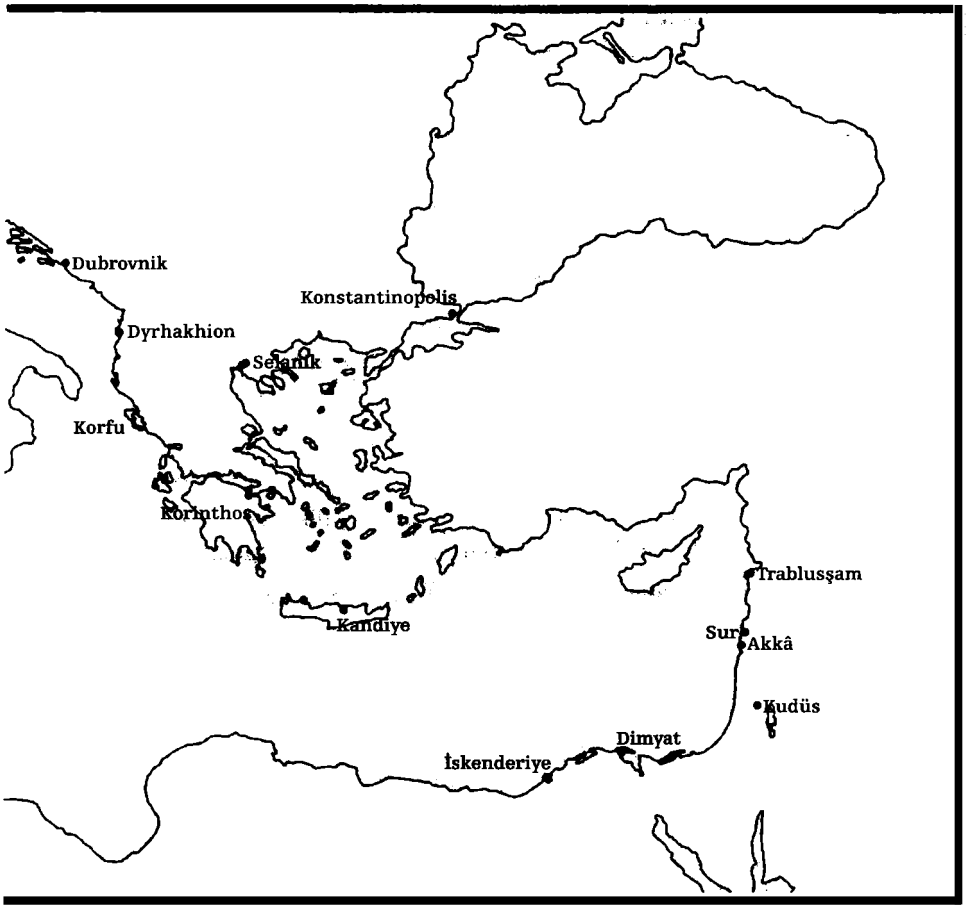
2 Abulafia, "Crown and the Economy Under Roger II", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 7 (1981), s. 12; yeni baskı D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Londra, 1987, makale i.

ya tacı 1130'da bizzat papa tarafından başına giydirildi. Kendisini Yunan tiranlarının ardılı olarak gören ve bir gasıp değil, antik krallığı yeniden canlandıran kişi olduğunu ileri süren II. Roger'nin Akdeniz ihtirasları çok güçlüydü.[3] Halkın önüne Bizans imparatorluk kostümü veya bir Arap emirin kaftanıyla çıkıyordu. Saray şapelini en nadide Yunan mozaikleriyle ve bir Arap zanaatkârın eseri olan enfes bir ahşap çatıyla süsledi. Septe'den gelmiş soylu bir mülteci olan İdrisî'ye, Akdeniz ve onun ötesindeki dünyayı (bir haritasıyla birlikte) en ufak ayrıntılarıyla düşünebilmesi için bir dünya coğrafyası sipariş etti.

Propaganda eylemle desteklendi. İkinci Haçlı Seferi dönemi olan 1147-1148'de dikkatini Bizans İmparatorluğu'na çevirdi. Haçlı Seferi çağrısı,

3 H. Wieruszowski, "Roger of Sicily, *Rex-Tryannus*, in The Twelfth-Century Political Thought", *Speculum*, c. 38, 1963, s. 46-78, yeni basım H. Wieruszowski, *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*, Roma, 1971.

kuzey Suriye'de yer alan Edessa'daki [Urfa] Haçlı kontluğunun Müslümanlara geçmesinin ardından, 1147'de papa tarafından yapılmıştı; Roger donanmasını vermeyi önerdi, ancak düşmanı Alman hükümdarı III. Konrad'dan gelen baskı altında öneri reddedildi. Roger de donanmasını başka yerde kullandı. 1148'de Bizans İmparatoru Manuil Komninos'un İkinci Haçlı Seferi ordularının kendi topraklarından geçmesiyle dikkatinin dağılmasından yararlandı. Donanması Korfu'yu ele geçirip Korinthos ve Atina'ya saldırırken, askerleri iç kesimlere yürüyerek, beraberlerinde getirdikleri Teb'li düzinelerce Yahudi ipek işçisini imparatorun saray atölyelerine yerleştirdiler. Bir Bizanslı kronikçi Sicilya kadırgalarının dönüşünü etkileyici bir şekilde anlatıyordu:

> Onca güzelim objeyle dolu ve küreklerine kadar denize batmış Sicilya *trireme*'lerini gören herkes, bunların korsan gemileri değil, her çeşitten mal taşıyan tüccar gemileri olduğunu da söyleyebilirdi.[4]

Burada bir ters tepme olması şaşırtıcı değildi. Roger'in artık Adriyatik çıkışını denetlemesinden telaşlanan Venedikliler, Manuil Komninos'a donanma yardımı gönderdiler; onun da halihazırda çok aşırı bulduğu ticaret imtiyazlarını yenilemekten başka çaresi kalmadı. Venediklilere karşı güvensizliği, Korfu kuşatmasında nasıl oyalandıklarına ilişkin raporları aldığında daha da güçlendi: Manuil'in karayağız çehresiyle alay etmek için bir Afrikalıya muhteşem kıyafetler giydirip imparatorluk sancak gemilerinden birine koymuşlar ve Bizans sarayının kutsal törenlerini alay edercesine taklit etmişlerdi.[5] Roger, farkında olmadan Bizanslıları ve Venediklileri birbirlerinden ne kadar hoşlanmadıklarını anlamaya zorluyordu. Roger'in Yunanistan'a saldırıları yıldırım baskınlarıydı, ayrıca Kuzey Afrika'da kalıcı bir denizaşırı imparatorluk kurmaya da girişmişti.[6] Buradaki siyasal ve ekonomik düzensizlikten ustalıkla yararlandı: Şiddetli bir kıtlık döneminde Sicilya tahılı, yetkesinin Afrikalı emirlerce birbiri ardına tanınması için kullanıldı ve 1146'da Tripoli'ye [Trablusgrap] bir filo göndererek, çok büyük güçlük çekmeden kenti fethetti.[7] İki yıl sonra, Mehdiye emiri El Hasan'ın başkaldırısı üzerine, Amiral Antakyalı Georgios kumandasında bir filo gönderdi; küçük Pantellaria Adası açıklarında Sicilya donanması bir Mehdiye gemisiyle karşılaştı ve gemide posta güvercinleri olduğu fark edildi. Georgios, kaptanı Mehdiye'ye bir haber gönderip, Emire bir Sicilya donanmasının yelken açtığı haberinin doğru olduğunu, ama geminin Bizans İmparatorluğu'na gitmekte olduğunu söylemeye zorladı. El Hasan bunun son derece makul olduğuna karar verdi ve 22 Haziran 1148'de şafak sökerken ufukta beliren Sicilya donanmasını görünce dehşete kapıldı. El Hasan kaçtı; kent kolayca zapt edildi ve Georgios askerlerine iki saatlik yağma izni verdi.

Bundan sonra, kraliyet himayesini Mehdiyelilere de sundu, hatta ticaretin olabildiğince hızlı başlayabilmesi için yerli tüccarlara krediler ayarlandı. Müslümanların kendi yasaları uyarınca yaşamasını sağlamak üzere, kadılar yerli topluluk içinden seçildi; yabancı tüccarlar geldi; refah geri döndü. Roger bu fetihler silsilesini, kısmen yeniden Hıristiyanlaştı-

4 Niketas Choniates, aktaran: Abulafia, *Two Italies*, s. 81.

5 D. Nicol, *Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, s. 87.

6 D. Abulafia, "The Norman Kingdom of Africa and the Norman Expeditions to Majorca and the Muslim Mediterranean", *Anglo-Norman studies*, c. 7, 1985, s. 26-41; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Londra, 1987, makale xii.

7 Ibn al-Athir: Abulafia, *age.*, s. 34 içinde.

rılmış bir "Afrika krallığının" kurulmasının ilk aşaması olarak görüyordu. Mehdiye'ye Hıristiyanları yerleştirmeye girişti, zira Hıristiyanlık son 500 yılı aşkın zamanda tedricen silinip gitmişti.[8] Fakat aynı zamanda, krallığının çevresindeki denizlerin denetimini ele geçirmeyi hedefleyen, daha geniş stratejik bir planı vardı; 1127'de Malta'yı yeniden işgal etmişti bile (ada ilk olarak 1090'da babası tarafından işgal edilmişti) ve nüfuzunu Batı Yunanistan açıklarındaki İon Adaları üzerinde yerleştirmeyi de çok istiyordu.[9] Tüm bu noktalara sahip olmak, krallığının çevresinde bir deniz *cordon sanitaire* [karantina kuşağı] yaratmasına olanak vererek, düşman gemilerinin –ister Bizans'ın hizmetindeki Venedikliler olsun, ister Alman imparatorunun hizmetindeki Pizalılar– topraklarını istilâ etmelerini önledi. 1154'te öldüğü zaman, büyük bir deniz imparatorluğu kurmanın eşiğine gelmişti.[10] Roger donanmasıyla yelken açmayıp, kumandayı baş yöneticisi, vaktiyle Mehdiye hükümdarına hizmet etmiş ve artık "emirlerin emiri" unvanıyla gösteriş yapan, son derece hareketli ve sıra dışı ölçüde yetenekli bir Ortodoks Hıristiyan olan Antakyalı Georgios'a vermişti. Daha sonra, Modicalı Wilhelm diye biri 1177'de, "bahtı açık kraliyet filosunun" *amiratus* yani emirliğine atandı ve işte özgül olarak bu donanma anlayışı çerçevesinde *amiratus* yani "amiral" sözcüğü 13. yüzyılda Fransa, İspanya ve başka yerlerde kullanılmaya başladı. Bu, Sicilya Arapçasından türemiş, 12. yüzyılda Orta Akdeniz'de Sicilya donanmasının üstünlüğü yansıtan bir terimdi.[11]

1154'ten sonra Roger'in oğlu "Kötü" Wilhelm, krallığın dokusunu bir arada tutmakta babasından çok daha başarısız oldu. Apulia'da, Venedik donanması desteğinde Bizans istilasıyla karşı karşıya kalan Wilhelm, muhtemelen Afrika mülklerinin savunulmasının imkânsız olduğunu kabul etmekle durumu iyi değerlendirmiş oldu. Kuzey Afrika kentleri, Wilhelm'in anayurtta karşı karşı olduğu güçlükleri sezmiş ve talihlerini Fas'ta hızla genişleyen Muvahhid harekètiyle birleştirmişlerdi; 1159'da Mehdiye saldırısına Muvahhid halifesi bizzat kumanda etti. Ocak 1160'da, Muvahhidler surlarını yıktıkları kentin Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine ölüm ile İslam arasında tercih yapma hakkı tanıdılar.[12] Bu büyük kayıptan dolayı Wilhelm şiddetle suçlandı, ancak o (veya danışmanları) dışişlerinde hünerli oldukğunu göstermişti. Wilhelm Bizans istilasını püskürterek,

8 Abulafia, "Norman Kingdom of Africa", s. 36-38.

9 C. Dalli, *Malta: The Medieval Millennium*, Malta, 2006, s. 66-79.

10 C. Stanton, "Norman Naval Power in the Mediterranean in the Eleventh and Twelfth Centuries", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 2008.

11 L.-R. Ménager, *Amiratus' Αμηρας: l'Émirat et Les Origines de L'Amirauté*, Paris, 1960; L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, s. 59-60.

12 Abulafia, "Norman Kingdom of Africa", s. 41-43.

Manuil Komninos ile antlaşmaya vardı; bu, gönülsüzce de olsa krallığın meşruiyetinin bir Bizans imparatoru tarafından ilk tanınmasıydı.

Tam Cenevizler, Pizalılar ve Venedikliler doğu ve batı arasında mal ve hacı taşıyan uzatılmış güzergâhların denetimini ele geçirdiği zaman, Sicilyalılar da Tiren Denizi ve Doğu ile Adriyatik ve Doğu arasındaki hayati koridorlarda denetim kurdu. Bu sulardaki Sicilya deniz üstünlüğü Kuzey İtalyanları bir çıkmazla karşı karşıya bıraktı. Gemilerinin Sicilya donanmasının insafına bırakmak istemiyorlarsa, Palermo'daki sarayla bir çeşit dostluk kurmaları gerekiyordu. Ne var ki, Bizans ve Alman imparatorlarını teskin etme arzularıyla sürekli başka yönlerde hareket ediyorlardı. 1156'da Cenevizlerin Kral I. Wilhelm ile yaptıkları antlaşma hakkında kentin kronikçisi şöyle yazdı: "Dünyanın her yanındaki bilge kişiler, Cenevizlerin verdiklerinden çok daha büyük ve iyi şeyler alacağını çok uzun zamandır ve yaygın biçimde söylemekteydiler."[13] Kral Wilhelm'in, Cenevizlerin donanmalarını krallığına yönelik bir istilada düşmanlarının hizmetine vermeyeceklerine dair bir güvenceye ihtiyacı vardı.[14] Cenevizlere Messina üzerinden İskenderiye ve Kutsal Topraklar'dan taşıdıkları kargolara indirimli vergi imtiyazı tanındı; zira bu antlaşma, Doğu güzergâhlarının güvenliğiyle olduğu kadar, Sicilya'dan belirli malların çıkarılması hakkıyla da ilgiliydi. Sicilya'nın ürününe aynı şekilde Cenevizlerin de ihtiyacı vardı. Kent büyüdükçe, beslenme ihtiyacı da artıyordu ve Sicilya buğdayı Sardinya'nınkinden daha bol, üstelik ondan daha kaliteliydi; üstelik bir de, Sardinya buğdayı için Cenevizlerin Pizalılarla rekabet etmesi gerekiyordu. Antlaşma, Cenevizlerin buğday, (büyük ölçüde Hıristiyan bir bölge olan Batı Sicilya'dan) tuzlanmış domuz eti, yün, koyun postu ve (başlıca Agrigento civarındaki bölgeden) nasıl pamuk alacaklarını tanımlar.[15] Cenova, yüzyıllar boyunca Sicilya'nın ucuza satın alınıp, gitgide büyüyen kente düşük maliyetle taşınabilen tahılına bağımlı kalacaktı; ve Cenevizler Sicilya'dan Kuzey İtalya'ya büyük miktarlarda ham pamuk getirmek yoluyla, ortaçağ boyunca gelişimini sürdürecek bir pamuk sanayisinin temelini atmış oldular.[16] En iyi pamuklardan bir kısmı Sicilya kralının egemenliğindeki Malta'dan geliyordu ve Malta pamuğu daha 1164'te Cenova'da kayıtlarda geçer.[17] Sicilya ticareti tedricen tersine dönmekteydi, böylece geleneksel olarak Kuzey Afrika'yla olan yakın bağlar yerini Kuzey

13 Caffaro: Abulafia, *Two Italies*, s. 97 içinde.

14 Krş. G. Day, *Genoa's Response to Byzantium, 1155-1204: Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Urbana, IL, 1988.

15 Abulafia, *Two Italies*, s. 90-98.

16 M. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600*, Cambridge, 1981.

17 Abulafia, *Two Italies*, s. 218; Dalli, *Malta*, s. 84.

İtalya'yla yakın bağlara bırakıyordu. Sicilya, Norman egemenliği altında Avrupa ekonomik ağına giriyordu. O an için hâlâ, tüccarların yalnız tahılla kalmayıp, İslam Akdeniz'inin geleneksel ürünleri olup 1200'den sonra gözden düşen ve Müslüman çiftçilerinin sayısının azalmasıyla yerini daha da fazla tahıla bırakan şeker ve çivit de bulabildikleri egzotik bir diyardı. Cenevizler tahıl ödemelerine katkıda bulunmak için İtalyan, hatta Felemenk yünlü kumaşını giderek artan miktarlarda Sicilya'ya getirdikçe, kuzey ve güney arasındaki bağlar gitgide güçlenip yakınlaştı; Sicilya, Kuzey ve Güney İtalya arasında hammaddeler ve besin temin ederken, Kuzey İtalya'nın mamul maddelerin arzını yaptığı tamamlayıcı bir ilişki geliştirilmeye başladı. Sicilya hükümdarı, Sicilya'daki muazzam tahıl topraklarının efendisi olarak, mütevazı ama hayati varlıklarından büyük bir servet edinmeyi başardı.[18]

"İyi" olarak nam salmış Kral II. Wilhelm (1166-1189), büyük ve kudretli bir donanmanın varlığına dayanarak, daha geniş çaplı Akdeniz faaliyetlerine yakından ilgi gösterdi. Yeni yeni önemli bir liman haline gelmekte olan Dalmaçya kenti Dubrovnik'i (Raguza) himayesi altına alarak yetkesini Adriyatik çapında kabul ettirdi.[19] Ancak gözü aslında Adriyatik'in çok ötelerindeydi. 1174'te Mısır'daki İskenderiye'ye muazzam bir saldırıda bulundu; 1182'de Mayorka yönünde yelken açtıysa da donanması hiçbir başarı elde edemedi; ölümünden hemen önce, hâlâ kuşatma altındaki Haçlı devletlerine yardım göndermeyi planlıyordu. Kendisini gerek Müslümanlara gerek Yunanlara karşı İsa'nın savaşçısı olarak görüyordu. 1185'teki en ihtiraslı seferi Sicilya donanmasını Bizans İmparatorluğu'nun derinliklerine kadar götürdü. İtalyan tüccarlarından destek almayı ümit edebilirdi, zira 1182'de, yeni imparator Andronikos Komnios'un alenen teşvik ettiği iğrenç bir şiddet patlamasında Konstantinopolis'teki Latinler katledilmişti. Ege'ye girmekte olan bir Venedik gemisi Malea Burnu açıklarında diğer Venedik gemileriyle karşılaştığında, bu gemilerin mürettebatı şöyle haykırıyordu: "Neden burada durdunuz? Kaçmazsanız hepiniz ölürsünüz, çünkü biz ve tüm Latinler Konstantinopolis'ten sürgün edildik." Haber böylece yayıldı.[20] Ancak kurbanların çoğu Pizalı ve Ceneviz'di; Venedikliler

18 Bkz. Abulafia, *Two Italies*, s. 255-256, 283-284; Abulafia, "Sicily, Southern Italy and Sardinia in the medieval Mediterranean economy", D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean*, 1100-1500, Adershot, 1993, makale i, s. 1-32; sömürge ekonomisi: H. Bresc, *Un Monde Méditerranéen: économie et Société en Sicile, 1300-1450*, 2 cilt, Roma/Palermo, 1986; bir başka görüş: S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.

19 D. Abulafia, "Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily", *Slavonic and East European Review*, c. 54 (1976), s. 412-428; yeni basım *Italy, Sicily and the Mediterranean* içinde makale x.

20 C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge, MA, 1968, s. 41-42, 195-196.

Konstantinopolis ile hâlâ çok eski kavgalarından birini yapıyor oldukları için oradaki sayıları çok değildi.

1185'e gelindiğinde, Wilhelm aradığı bahaneyi bulmuştu: Gezgin bir sahtekâr, tahtı gasp edilmiş bir imparator olduğu iddiasıyla sarayına gelmişti ve Wilhelm hiç ikna edici olmayan bu şahsı imparatorluk tahtına yeniden oturtmak gibi soylu bir ödevi üstlendi.[21] Eyleme geçme zamanı geldiğinde, donanması 100 yıl önce Robert Guiscard'ın belirlediği yöntemi izledi: Dyrrhakhion alındı ve karaya çıkarılan bir ordu Thessaloniki'ye kadar ilerledi; bu kent de zapt edildi ve tüm Peloponnesos'u dolaşarak gelen kraliyet donanmasının yardımıyla yağmalandı. Bizans İmparatorluğu'nun ikinci kentinin düşüşü Yunanları heyecanlandırmıştı.[22] Sicilyalılar Thessaloniki'yi ellerinde tutmayı başaramamış, ancak saldırıları Bizans'ın Batılılara olan nefretini daha da derinleştirmişti.[23] Wilhelm'in ihtirasları tüm Akdeniz'i kuşatmış olsa da, eksik olan kalıcı başarıydı. Bu hususta Kuzey İtalyanlar daha iyi performans göstermişlerdi.

2

12. yüzyılın son yıllarıyla 13. yüzyılın başlangıcı, Akdeniz'in siyasi coğrafyasını kalıcı şekilde değiştiren bir dizi politik karışıklığa sahne oldu; gerçi, İtalyan deniz cumhuriyetleri Akdeniz geçişlerini gitgide daha güvenli hale getirmek amacıyla bu değişimlerden yararlandılar. 1169'da Kudüs Kralı Amaury, Fatımi Mısır'ına saldırmak amacıyla Manuil Komninos ile ittifak kurmak gibi ciddi bir hesap hatası yaptı. Manuil muazzam bir Bizans filosu sağlayacaktı; bu da, kararlı olduklarında Bizanslıların hâlâ büyük bir donanma kurabildiklerini düşündürür. Amaury, Frank ordusunu silah başına çağıracak ve hep birlikte Nil Deltası ve Kahire'ye saldıracaklardı. Sonuçta bir Frank ordusu gerçekten de Kahire'ye ulaştı, ancak burada bir kukla yönetim kurma girişimleri bir halk ayaklanmasına yol açtı. Fatımiler devrildi ve Mısır, Latin Krallığı'nın uysal bir müttefiki olmak şöyle dursun, bu krallığa muhalefetin odağı haline geldi.[24] Çok geçmeden yeni bir Eyyubi sultanı, Kürt kökenli Sünni bir Müslüman olan Salahûddin, İslamın en kutsal üçüncü kenti için yapılacak mücadelede, Ortadoğu'nun Müslümanlarını Franklara karşı birleştirecek bir dava bu-

21 *Age.*, s. 161.

22 Eustathios of Thessalonika, *The Capture of Thessaloniki*, ed. ve çev. J.R. Melville-Jones, Kanberra, 1988.

23 Brand, *Byzantium Campagnes the West*, s. 175.

24 G. Schlumberger, *Les Campagns du Roi Amaury Ier de Jérusalem en Égypte au XIIe Siècle*, Paris, 1906.

lacaktı.[25] Suriye ve Fatımi hükümdarlarını birbirine düşürmek şeklindeki geleneksel Frank stratejisini yok eden Salahûddin, Müslüman Suriye üzerindeki hâkimiyetini Mısır'ın denetimiyle birleştirdiği için, Frank Kudüs'üne yönelik tehdit artık çok daha büyüktü. Kötü yönetilen Frank ordusunu 1187'de Tâberiyye yakınlarındaki Kurun Hıttîn'de uğrattığı büyük hezimet, Kudüs'ün fethine ve büyük Akkâ limanı da dahil Filistin kıyısının zaptına kadar vardı; bu mağlubiyetten sadece Sur kurtulabildi.

Batı'nın tepkisi şiddetli oldu, ancak hedeflerine ulaşmayı başaramadı. 1189'da başlatılan Üçüncü Haçlı Seferi ağırlıklı olarak deniz gücüne dayanıyordu: Marsilya'nın gemileri, İngiltere kralı ve Normandiya dükü I. Richard'ın ordusunun Sicilya üzerinden Levant'a sevkiyatına yardım etti; Sicilya (vaktiyle müteveffa kral I. Wilhelm'le evli olan karısının çeyizini geri almaya yönelik, büyük ölçüde para canlısı girişimleriyle bağlantılı) müdahalesi, Messina'daki Yunanlar ile Latinler arasında büyük karışıklığa yol açtı. Richard, Komninos hanedanının asi bir üyesinin elindeki Kıbrıs'ı ele geçirmeyi ve sonunda, günümüz İsrail ve Lübnan'ının kıyı boyunda ince bir kıyı şeridiyle birlikte Akkâ'yı da geri almayı başardı, ancak Kudüs'ü zapt edemedi. Akkâ sokakları her zamankinden daha çok İtalyan denizci ve tüccar kalabalığıyla kaynıyordu: Çaresizce ihtiyaç duydukları deniz desteği Frank hükümdarlarını, Akkâ ve Sur'da pek bol olan yabancı tüccarlara ticari imtiyazlar yağdırmaya zorladı; Sur'daki bir bina olan "Yeşil Saray"ın, üsleri olarak kullanmaları amacıyla Marsilya, Montpellier ve Barselona tüccarlarına verilmesinden başka, gümrük vergilerinden de muafiyet tanındı.[26]

Akkâ, her biri kendi haklarını şiddetle savunmakta ısrarlı birçok efendi arasında bölünmüş bir kent haline geldi: Venediklilerin ve Pizalıların liman yakınında özyönetimli mahalleleri vardı ve bu kurtarılmış bölgelerin arasına hatırı sayılır bir Ceneviz grubu sıkıştırılmış durumdaydı. 13. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, surlarla çevrili Venedik semti, St. Marco ve St. Demetrius'a adanmış kiliseleri içeriyordu; topluluğun *bailli*'si yani yöneticisi için bir *palazzo*; bir sarnıç; zemin katında on altı dükkân, üç katında depolar bulunan bir *fonduk* ve St. Marco Kilisesi rahibinin konutu yer alıyordu. İtalyan mahalleleri çok kalabalıktı; Ceneviz mahallesinde 60 kadar ev bulunuyor olması mümkündür.[27] Farklı cemaatler arasında

25 E. Sivan, *L'Islam et la Croisade: Idéologie et Propagande Dans les Réactions Musulmanes aux Croisades*, Paris, 1968.

26 Abulafia, "Marseilles, Acre and the Mediterranean 1200-1291", *Coinage in Latin East: the Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, ed. P. Edbury ve D. M. Metcaft, British Archaeological Reports, Oxford, 1980, s. 20, Yeni baskı: D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Londra, 1987, makale xv. s. 20.

27 J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, s. 230-237, 241.

silahlı çatışmalar patlak veriyordu: Saint Sabas Savaşı (1256-1261), Ceneviz ve Venedik kesimleri arasındaki sınırlar üzerine bir tartışmayla başlayarak kontrolden çıktı ve Cenevizlerin Akkâ'yı boşaltmasıyla sonuçlandı. Cenevizler merkezlerini Sur'a taşıdılar; buna karşılık, evvelce Sur'da hâkim unsur olan Venedikliler Akkâ'ya daha da sağlam yerleştiler. Rakip cumhuriyetler akıllarını birbirleriyle öylesine bozmuşlardı ki, artık krallığın Müslüman düşmanlarının sürekli tehdidini bile ihmal ediyor gibi görünüyorlardı; gerçi bu açıdan Latin Doğu'nun kavgacı Frank soyluları da onlardan geri kalmıyordu. Tapınak ve Hospitalier (veya Saint Jean) Şövalyelerinin* askeri tarikatlarının de Akkâ'da geniş mahalleleri vardı ve kendi siyasal özerklikleri onlar da konusunda bastırıyorlardı.[28] Kudüs patriğinin ve diğer lordların toprakları çıkarılırsa, Akkâ'daki Frank kralı için pek fazla bir şey kalmıyordu geride, ancak onun elinde de ticaret vergilerinden hızla artarak gelen gelirler vardı; vergiden muaf tüccarlar bile, oldukça garip denebilecek yüzde %11 5/24 oranındaki standart vergi de dahil, tam vergi ödeyen iç kesimlerdeki tüccarlarla iş yapmak zorundaydı. Ortaçağ Akdeniz hükümdarları, vergileri düşürmenin, ticareti hareketlendirerek onlara daha az değil daha çok kazandırdığını çok iyi anlamışlardı.[29]

Salahûddin, İtalyan ziyaretçileri yüreklendirmek konusunda Frank rakipleri kadar hevesliydi. Bir gelir –ve, başka kimse bakmazken silahlanma– kaynağı olarak çok değerliydiler.[30] Mısır gitgide daha fazla Avrupa malı, özellikle de Lombardiya ve Felemenk'ten değerli kumaşlar satın alıyordu. Talep, çoğunlukla en iyi ve yumuşak İngiliz yünlülerinden yapılan ve Doğulu çivit veya kırmızböceğine benzer bir kırmızı boya olan İspanyol *grana*'sıyla renklendirilen lüks ve (bir Mısırlı için) egzotik kıyafetler giyme isteğinden ibaret değildi. Ortadoğu sanayileri geriliyordu. Bunun meydana gelme nedeni belli değildir; İslami Akdeniz yine de aşırı derecede kentleşmişti ve Kahire, Şam ve İskenderiye gibi birkaç kent hâlâ son derece büyüktü. Gelgelelim, açıktır ki, İtalyanlar avantajı ellerine geçirmişti.

Piza, diğer Toskana tüccarlarının ana kapısı olarak işlev gördü; Piza yargıçlarına tabi oldukları ve oradaki Piza sakinlerinin ödemesi gereken

---

* St. Jean Hospitalier Tarikatı, Kıbrıs Şövalyeleri, Malta Şövalyeleri, Rodos Şövalyeleri ya da St. Jean Şövalyeleri olarak da bilinir (ed. n.)

28 R. C. Smail, *Crusaders in Syria and the Italy Land* (Ancient Peoples and Place, Londra, 1973), s. 74-75 [haritayla birlikte]; M. Benevenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Kudüs, 1970, s. 97-102; Prawer, *Crusader Institutions*, s. 229-241; P. Pierotti, *Pisa e Accon: L'insediamento Pisano Nella Città Crociata. Il porto. Il fonaco*, Pisa, 1987.

29 J. Riley-Smith, "Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign mercants," *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edingburgh, 1973, s. 109-132.

30 Cahen, *Orient et Occident au temps des croisades*, Paris, s. 139.

vergileri ödedikleri sürece denizaşırı Piza mahallelerinde yaşamalarına izin verildi; o takdirde Pizalı kabul edilerek, yerel hükümdarın Piza'ya verdiği her türlü muafiyetten yararlanabiliyorlardı. Üretimini Doğu'da satmak konusunda iyi konumlanmış bir kent de, Toskana'nın iç kesiminde, Batı'daki safran üretiminin en büyük merkezi olan, pek çok kuleye sahip San Gimignano kentiydi. Çiğdemin bir türünün son derece hassas eril organlarından yapılan safran, Batı'da Doğu topraklarından çok daha yüksek kalitede üretilen baharatların nadir bir örneğiydi. Boya maddesi, çeşni ve ilaç olarak kullanılıyordu ve son derece emek-yoğun bir üretimi olması nedeniyle aşırı derecede pahalıydı.[31] San Gimignano'dan bazı tüccar bu ürünü Akkâ'ya taşıyor, ardından Müslüman topraklarına geçerek Halep'e kadar ilerliyorlardı. Cenova, Piza ve Venedik tarafından başlatılan ticari devrim, Akdeniz kıyısından uzaktaki diğer kentlerin sakinlerini de kuşatmaya başlamıştı. Floransa da çok başarılıydı; tüccarları Fransız ve Felemenk atölyelerinde imal edilen nadide dokumaların gezgin satıcılığını yapıyorlardı ve daha sonraları, bu kumaşların kusursuz taklitlerini kendileri üretmeye başladılar. Floransalı işadamları Tunus, Akkâ ve başka yerlerde, yalnız kumaş satışlarından değil, aynı zamanda orta değerli ödemeler için uygun olsa da, İslami Batı'da arzı son derece kısıtlı olan altın ve gümüş mübadelesinden elde ettikleri muazzam miktarlarda altın biriktirmeye başladılar. 1252'de hem Cenevizler hem de Floransalıların kendi altın sikkelerini basmalarına yetecek kadar büyük bir altın stoku birikmiş durumdaydı; bunlar Charlemagne çağından beri (Sicilya, Güney İtalya ve İspanya'nın bazı kesimleri dışında) Avrupa'da üretilecek ilk sikkelerdi.[32] 1300'e gelindiğinde, Floransa florininin Akdeniz'in her köşesindeki varlığı, İtalyanların önceliğini ve Büyük Deniz'in gitgide tek bir ticaret bölgesi halinde eklemlendiğini gösteriyordu.

3

Fatımilerin düşüşünden bile daha çarpıcı olan, Sicilya Krallığı'nın yıkılmasıydı. Salahûddin, bol kârlı tekellerin uygulanması da dahil, eski yönetim sistemini sürdürmeyi başarırken, Sicilya ve Güney İtalya'nın 1190'larda açgözlü baronların esiri olması, Orta Akdeniz'de muazzam bir

31 D. Abulafia, "Crocuses and Crusaders: San Gimignano, Pisa and the Kingdom of Jerusalem", *Outremer: Studies in the History of Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, ed. R.C. Smail, H.E. Mayer ve B.Z. Kedar, Kudüs, 1982, s. 227-243; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, makale xiv.

32 D. Abulafia, "Maometto e Carlo Magno: le due aree monetarie dell'oro e dell'argento", *Economia Naturale, Economia Monetaria*, ed. R. Romano ve U. Tucci, *Storia d'Italia, Annoli*, c.6, Torino, 1983, s. 223-270.

istikrarsızlık yaratmıştı. Sicilyalı çoğu baronun sert muhalefeti karşısında, Piza ve Cenova donanmalarının fırsatçı desteğini alan Alman imparatoru, Hohenstaufen hanedanından VI. Henry, (II. Roger'in ölümünden sonra doğan kızı olan) karısı adına hak iddia eden krallığı istila etti.[33] Fethinin tadını, 1194 ve 1197 arasında, Konstantinopolis'in fethi için bir Haçlı Seferi ve savaş planladığı üç yıl süreyle çıkarabildi. Ardından dul karısı Constance, ömrünün son yılında Sicilya'yı eski dengesine döndürmeye çalıştı, ancak dağılma başlamıştı: Batı Sicilya'da Müslümanlar ayaklanma halindeydi ve çeyrek yüzyıl daha isyan halinde olacaklardı. Constance öldükten sonra küçük oğlu Friedrich, Palermo'daki rakip hiziplerin oyuncağı haline geldi ve Güney İtalya anakarasındaki baronlar ve piskoposlar, kraliyet topraklarını ciddi bir muhalefetle karşılaşmaksızın devralmak için bu fırsattan yararlandılar.

Sicilya sularının denetimi Kuzey İtalya korsanlarının eline geçti. Cenevizler ve Pizalılar, İmparator Henry'nin kendilerini bir ittifaka girmeye ikna etmeye çalışırken öne sürdüğü cömert vaatlerden bazılarını hayata geçirmeye karar verdiler. Cenevizlere Syrakusa'nın mülkiyeti vaat edilmişti ve böylece 1204'te bir Ceneviz korsanı Alamanno da Costa "Syrakusa Kontu" olarak bölgeye hâkim oldu. Piza gemiciliği, Sicilya sularında Ceneviz komününün onayıyla hareket eden Ceneviz korsanların aralıksız saldırılarına maruz kalıyordu.[34] Bu arada Alamanno'nun Ceneviz dostu, "balıkçı" lakaplı Enrico Pescatore de Malta kontluğuna geldi. Malta kontu Enrico, kendine ait flotillosu ve muazzam ihtiraslarıyla, açık denizlerde devlet izniyle korsanlık faaliyetinde bulunanların en tehlikelilerinden biriydi; 1205'te Yunan sularına akın yapmak üzere 300 Ceneviz ve Maltalı gemiciyle iki kadırga gönderdi; adamları, para, silah ve 200 balya Avrupa kumaşıyla yüklü olarak Konstantinopolis'e giden iki Venedik tüccarını yakaladılar. Uluslararası bir krizin patlak verdiği olayın ardından Lübnan'daki Tripolis'e [Trablusşam] kadar sızdılar; Hıristiyan kontunun, Suriyeli Müslümanlara karşı yardım etmelerinin karşılığında Cenevizlere ticaret hakları vaat ederek anlaşmaya razı olmasına değin kenti kuşatma altında tuttular.[35] Enrico'nun başarıları, maiyetinde hizmet eden büyük müzisyen Peire Vidal'in şiirinde kutlanıyordu:

> Cömerttir, cesurdur ve şövalye ruhludur, Ceneviz'in yıldızıdır o, karadaki ve denizdeki tüm düşmanlarının dizleri titrer adını duyunca... Ve sevgili oğlum Kont Enrico düşmanlarının topunu yok etti ve dost-

33 Abulafia, *Two Italies*, s. 172-173, 190-192.

34 D. Abulafia, "Henry Count of Malta and His Mediterranean Activities: 1203-1230", *Medieval Malta: Studies on Malta Before the Knights*, ed. A. Luttrell, Londra, 1975, s. 111; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, makale iii.

35 *Age.*, s. 112-113.

> ları için öyle güvenli bir sığınaktır ki, hepsi dilediği gibi gelir gider korkusuz, kaygısız.[36]

O halde, Ceneviz korsanları kendi özel ihtiraslarının peşinde koşarken bile, cumhuriyetin yararına çalıştıkları düşünülürse, kendilerini ortada bırakma ihtimali hiç bulunmayan Cenova adına çıkarlar sağlamaya çalışıyorlardı.

Enrico'nun bir sonraki eylemi, yani Girit fethi girişimi, Akdeniz'de bir başka büyük devletin yıkılışını izledi. 1180'de I. Manuil Komninos'un ölümünün ardından taht kavgaları Bizans aristokrasisinin tüm siyasi enerjisini tüketmekteydi; dört yıl önce de, Manuil'in kaçarak hayatını kurtaracak denli şanslı olduğu, Küçük Asya'da yer alan Miryakefalon'daki büyük bir Türk askeri zaferi, bu enerjinin bir kısmını zaten baltalamıştı.[37] İtalyan korsanlar Ege'de üsler edindiler; Korfu bir Ceneviz korsanının eline geçti, artık buradan Adriyatik çıkışına geçerken Venedik gemilerine rahatça baskın yapabilecekti.[38] Pizalılar ve Cenevizler, önceki bölümde değinilen, 1182'de Konstantinopolis'te yurttaşlarının katledilmesinin intikamını Bizanslardan çıkarmakta kararlıydılar.[39] En korkunç tecavüz cürümlerinden biri, Fortis adında bir Pizalı korsanla işbirliği halinde olan Ceneviz korsanı Guglielmo Grasso tarafından işlendi. Hiçbir ceza görmeden 1187'de Rodos'a akın yaptıktan sonra, Salahûddin tarafından Bizans imparatoru Isaakios Angelos'a gönderilen bir Venedik gemisine hücum etmişlerdi; gemi, Salâhûddin'in elçilerinin yanı sıra vahşi hayvanlar, kaliteli ahşap, değerli madenler ve sultandan özel bir armağan olarak "gerçek çarmıh"ın bir parçasını taşıyordu. Korsanlar, birkaç Pizalı ve Ceneviz tüccarı dışında, gemide kim var kim yok herkesi kılıçtan geçirmiş ve Fortis eline geçirdiği bu yadigârı Akdeniz'i aşarak, Güney Korsika'da kayalarla çevrili, o dönemde Pizalı yurttaşlarının elindeki Bonifacio kentine götürmüştü. Cenevizler, gerçek çarmıh üzerindeki haklarının daha fazla olduğunu düşündüler ve Bonifacio'ya akın yapıp hem yadigârı hem kenti ele geçirip, bundan sonra da ellerinden bırakmadıkları kenti, Kuzey Sardinya'daki ticaret etkinlikleri için üs olarak kullandılar.[40] Salahûddin'in elçilerine saldırı konusunda Batılılar çok az pişmanlık duydular; zira onların yolculuğu, Bizanslılar ile Eyyubilerin Kudüs Krallığı'na karşı birlik içinde olmalarının bir kanıtı olarak görülüyordu.

Krizler Bizans'ı her cepheden kuşatmıştı. Güneydoğu Avrupa'da Bulgaristan ve Sırbistan'ın savaşçı reisleri Bizans gücüne meydan okuyordu.

---

36 Aktaran: *age.*, s. 113-114, n. 43, 46.

37 Brand, *Byzantium Confronts the West*, s. 16.

38 Abulafia, "Henry Count of Malta", s. 106.

39 Brand, *Byzantium Confronts the West*, s. 209.

40 *Age.*, s. 210-211; Abulafia, "Henry count of Malta", s. 108.

İmparatorluk tahtının kontrolünü yitirmiş Komninos ailesinin üyeleri, Karadeniz'deki Trapezus (Trabzon) ve Kıbrıs'ta kendi devletlerini kurmuşlardı. Doğrusu Bizans, fethedilmeden önce bile çatlayıp dağılmaya başlamıştı. 1202'de doğuya yeni bir Haçlı Seferi planlandığı zaman, hedef, Salahûddin'in ekonomik güç merkezi İskenderiye olarak belirlenmişti. İskenderiye zapt edilirse, Kudüs Krallığı'nın kaybedilen kentleri ile değiş tokuş edilebilir veya Eyyubi devletini yok edilebilecek bir ileri mevki olarak kullanılabilirdi. Dördüncü Haçlı Seferi'nin öyküsü pek çok kez anlatılmıştır: Haçlıların Venedik'te nasıl gemi kiraladıkları; Venedikliler tarafından talep edilen ücretleri ödemedikleri, Venediklilerin kısmi ödeme karşılığı onları nasıl Dalmaçya kıyısındaki Zara (Zadar) fethine ikna ettiği; ardından Haçlıların kendi himayelerindeki Aleksios Angelos'u imparatorluk tahtına oturtma umuduyla, nasıl Konstantinopolis'e gitmeye karar verdikleri; 1203'te Aleksios'a karşı Bizanslar arasındaki düşmanlık arttıkça, Haçlılar, özellikle de Venedikliler ile Bizanslılar arasındaki ilişkilerin nasıl bozulduğu; IV. Aleksios'un nasıl devrildiği, buna karşılık Haçlıların Konstantinopolis'e bir taarruzla nasıl karşılık verdiği; ve Nisan 1204'te kentin muazzam surlarının aşılarak, vaktiyle girilmesi mümkün olmayan kentin alınıp birkaç gün içinde nasıl yağmalandığı pek çok kez anlatılmıştır.[41] Venedikliler St. Marco Kilisesi'nin hazinesini mücevherli kâseler, necefli ibrikler, altın yaldızlı ve mineli kitap ciltleri, azizlerin yadigârları ve imparatorluk sarayı ve kentin büyük kiliselerinden ele geçirdikleri diğer muhteşem ganimetlerle doldurdular. Başta Konstantinopolis Hipodromu'ndan gerçek boyutlardaki bronz atlar olmak üzere, bu objelerin birçoğu hâlâ St. Marco'da bulunmaktadır. San Marco'nun kenti, artık yeni Konstantinopolis ve yeni İskenderiye olmuştu.[42]

Konstantinopolis'in düşüşünden en bariz kazanç sağlayanlar, Bizans'ın ticaret güzergâhlarının denetimini ellerine geçiren ve rakiplerini dilediklerı zaman dışlayabilen Venedikliler olmuştu. İmparatorluk parça parça edildi: Thessaloniki ve Girit'in mülkiyeti, öncü Haçlılardan Kuzeybatı İtalyalı aristokrat Montferratlı Boniface'ye verilirken, Konstantinopolis'in tahtı Felemenk kontu Baldwin'e gitti. Bizans prensleri Küçük Asya'da Nikaia (İznik) ve Batı Balkanlar'da Epeiros'ta (Epir) direnmeye devam ettiler. İmparator Baldwin'in, kısıtlı kaynaklarıyla Bulgarlar ile savaşa çok uzun zaman harcaması gerekti. Bizans'tan geriye kalan küçük devletler, Bizans merkez topraklarını geri almak için azimle savaşmaya devam ettiler ve

41 J. Phillips, *The Foruth Crusade and the Sack of Constantinople*, Londra, 2004; J. Godfrey, *1204: The Unholy Crusade*, Oxford, 1980; D. Queller ve T. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, 2. basım, Philadelphia, 1997.

42 D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven, CT, 2000, s. 103, 108.

yoksulluk içindeki Konstantinopolis Latin İmparatorluğu, nihayet Nikaia hükümdarı olan ve 1261'de Konstantinopolis'i geri alan Mihail Paleologos tarafından yıkıldı.[43] Öte yandan, Venedik kendisini "Romanya imparatorluğunun [yani Bizans İmparatorluğu] çeyrek ve yarım çeyreğinin hâkimi" ilân etti. En az İmparator Baldwin kadar baskı altında olan Boniface, Girit'i cumhuriyete satarak 1000 gümüş mark toplamaya karar verdiği zaman, Venedik'in hissesi, en azından kâğıt üzerinde yükseldi. Boniface zaten adaya fiilen hâkim değildi, bu yüzden Venedik isterse mülkiyetini alsın diye düşünmüş olmalı. Venedik'in bunu yapmayı istemesi için mükemmel nedenleri vardı: Ada, Doğu'ya giden yolların tam ortasında duruyordu ve Venedik tüccarlarının zaten iyi bildiği gibi, bir tahıl, zeytinyağı ve şarap kaynağıydı.

Venedikliler harekete geçemeden önce, Malta kontu Enrico, adanın kralı olmak amacıyla Girit'e geniş çaplı bir deniz saldırısına girişti ve Dördüncü Haçlı Seferi'nin ganimetlerinden dışlanmış olan Cenevizler el altından onu desteklediler. 1206'da Kandia'yı (Heraklion) ve adadaki on dört müstahkem mevkii işgal etti. Büyük bir cüretle Papa III. Innocentius'a bir elçi gönderip, kendisini Girit kralı yapmasını istediyse de, papa buna karşı çıktı. Cenova, Enrico'nun bu büyük girişimiyle hiç ilgisi yokmuş gibi davranmıştı, ancak 1208'de ona gemiler, adam ve yiyecek tedarik ederek açıktan ilgi göstermeye başladı ve çok geçmeden adadaki kentlerde depolar, fırınlar, hamamlar ve kiliseler edinme sözünü aldı. Yavaş bir başlangıçtan sonra, Venedikliler adam ve silahlarla hızla karşılık verdiler; büyük Tiepolo ailesinin bir üyesi Girit düklüğüne atandı. Cenevizlerin Venedik ile uzun bir savaşa hiç niyeti yoktu ve 1212'de bir antlaşma imzaladılarsa da, Malta ve Syrakusa'nın Ceneviz kontlarının korsanlık faaliyetlerine son vermek bir altı yıl daha aldı.[44] Bundan sonra, Enrico gayet utanmaca, hizmetlerini Sicilya kralı ve (1220'den sonra) Kutsal Roma İmparatoru Friedrich'e sunarak onun amirali oldu; kaçak avcı artık avlak muhafızıydı.

Bu kısa çatışmanın öneminin hafife alınması yanlış olur. Gördüğümüz gibi, 1256 ve 1261 arasında acımasızca dalaştıkları Akkâ güzergâhlarında en büyük rakipler haline gelen Cenova ile Venedik arasındaki ilk büyük yüzleşmeydi bu. Cenevizler, eski Bizans İmparatorluğu'nun ticaret üzerindeki Venedik denetimine derin bir içerleme halindeydi ve 1261'de Konstantinopolis'i yeniden zapt ettiği zaman, cömert ihsanlar karşılığında Mikhail Palaiologos'a donanma desteği önermeleri hiç de şaşırtıcı

43 J. Longnon, *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949; D. Nicol, *The Despotate of Epeiros*, Oxford, 1957; M. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975.

44 Abulafia, "Henry Count of Malta", s. 115-119.

değildir. Fakat 1212'den sonra Girit Venedik'in eline geçti ve Venedikliler kendilerini, Serenissima'yı (Venedik Cumhuriyeti'ni) günahı kadar sevmeyen bir Yunan nüfusunun efendileri olarak buldular (1363'te büyük bir isyan çıkmıştı). Öte yandan, Venedik Doğu Akdeniz'deki tedarik hatlarını sağlamlaştırmıştı; Yunanlar ve Venedikliler işbirliği yapmayı zamanla öğrendiler ve Venedikliler yerli Giritlilerle evlendikçe adada yavaş yavaş –Katolik ve Ortodoks Hıristiyan arasındaki sınırların bile bulanıklaştığı– karma bir kültür gelişti.[45]

4

Girit içindeki bu yerel etkileşimlere karşın, İtalyan topluluklarının Latin Doğu dahilinde veya Akdeniz çapındaki kültürel gelişmelerinin önemini ölçmek zordur. Doğu'daki sanatçıların Toskana ve Sicilya'da işlerliği olan yöntemlerle Bizans tasvirlerini ödünç aldığını kanıtlayan, 13. yüzyıl Kudüs Krallığı'ndan birkaç tezhipli yazma belirlenmiştir. 1204'te Konstantinopolis'in düşmesi, daha fazla Bizans objesini Batı'ya sokarak İtalyan sanatı üzerindeki Bizans etkisini pekiştirdiği kadar, klasik metinlere ilgi duyan Venediklilerin bunları elde edip inceleyebilecekleri bir imkân yarattı.[46] İslami motifler bezeme amaçlıydı ve Venedik ile Güney İtalya yapılarında kendini gösteriyordu, ancak bunları üreten kültüre yönelik merak çok sınırlıydı. Doğulu kültürlere ilgi büyük ölçüde pratikti. 12. yüzyıl Konstantinopolis'inde, Yunan felsefesinin eserlerini tercüme etme girişimleri (Batı'dan gelen veya Latince yazılacak resmi yazışmaları gerçekleştirmek olan) ana ödevlerinin ötesine geçen bir veya iki Pizalı tercüman vardı. Pizalı Jacob 1194'te İmparator Isaakios Angelos'un tercümanı olarak hizmet etti.[47] İsmi karma bir ebeveynliği ima eden Pizalı William oğlu Maimon, Kuzey Afrikalı Muvahhidler ile yapılan müzakerelere yardım etti; Pizalı kâtipler Muvahhidlerle Arapça yazışıyorlardı. Pizalılar Kuzey Afrika'dan muhasebe konusunda bazı yararlı dersler bile aldılar. Pizalı tüccar Leonardo Fibonacci bir süre Tunus'ta yaşadı ve 13. yüzyılda Arap rakamları üzerine ünlü bir risale yazdı.[48] Fakat noterlerin yaradılıştan gelen tutuculuğu, hesaplamaların hâlâ Latin rakamlarıyla yürütülen yorucu bir ödev olması anlamına geliyordu.

45 S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and The Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000.

46 Howard, *Venice and the East*, s. 93.

47 Brand, *Byzantium Confronts the West*, s. 213.

48 *Leonardo Fibonacci: il Tempo, Le Opere, L'eredità Scientifica*, ed. Marcello Morelli ve Marco Tangheroni, Pisa, 1994.

Akdeniz ticaret güzergâhları 1209 sonrası onlarca yıl boyunca Güney Fransa'yı tutuşturacak çok farklı birtakım düşünceleri de taşımış olabilir. Bizans imparatorları, ruhani âlemlere hükmeden iyi bir Tanrı'nın bedenin dünyasına hâkim bir İblis ile mücadele ettiği ikili bir evren görüşü vaaz eden Bogomilci heretikliğin* 11. yüzyılda etkin bir şekilde bastırmıştı. Tarihçiler, Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri sırasında Konstantinopolis'ten geçen Haçlıların veya Piza ve başka yerlerden gelen İtalyan tüccarların Bogomiller ile temasa geçtiğini ve onların inançlarını Avrupa'ya taşıdıklarını, bu inançların burada 12. yüzyıl Languedoc'undaki Katharosçu heretiklik† şeklinde geliştirildiğini ileri sürmüştür.[49] Görüşlerinde genellikle ılımlı olan İtalyan Katharosçular, düşüncelerini Adriyatik'in karşısından, Dubrovnik ve komşuları üzerinden getiren Balkanlar'daki sapkınların etkisi altında kalmışa benzer. Gelgelelim, bu fikirlerin Batı Avrupa'ya ana denizcilik ticaret güzergâhları üzerinden ulaştığı iddiasındaki sıkıntı, bu fikirlerin liman kentlerine girmemiş olmasından kaynaklanıyor: Montpellier Akdeniz ticaretinin önemli bir merkeziydi, ancak genel olarak sapkınlığa bulaşmamış kabul ediliyordu ve Ceneviz Katharosçu bulmak da çok zordur. Cenevizlerle Venediklilerin Katharosçu olmaları uzak ihtimaldir. Cenevizler para kazanmakla çok meşguldüler ve kendilerini bedenin dünyasına adamışlardı; *Genuensis, ergo mercator* deyişindeki gibi: "Cenevizli, o halde bir tüccardır."

* 10-15. yüzyıllar arasında Balkanlar'da gelişen dualist bir mezhep. Mezhebin adı, kurucusu rahip Bogomil'den gelir (ed.n.)

† Yunanca *Katharos*: "arı", "temiz". 12. ve 13. yüzyıllarda Batı Avrupa'da ortaya çıkan heretik Hıristiyan mezhep (ed.n.)

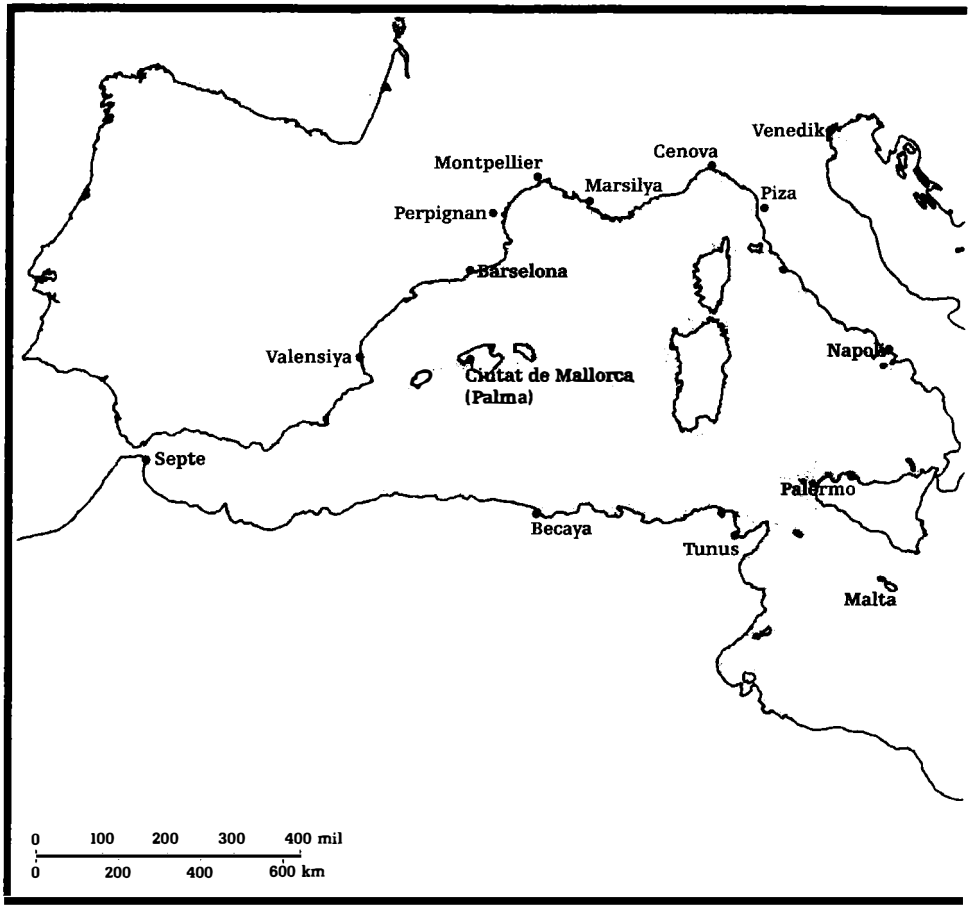
49 C. Thouzellier, *Hérésie et Hérétiques: Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeios*, Paris, 1969.

VII

TÜCCARLAR, PARALI ASKERLER VE MİSYONERLER, 1220-1300

1

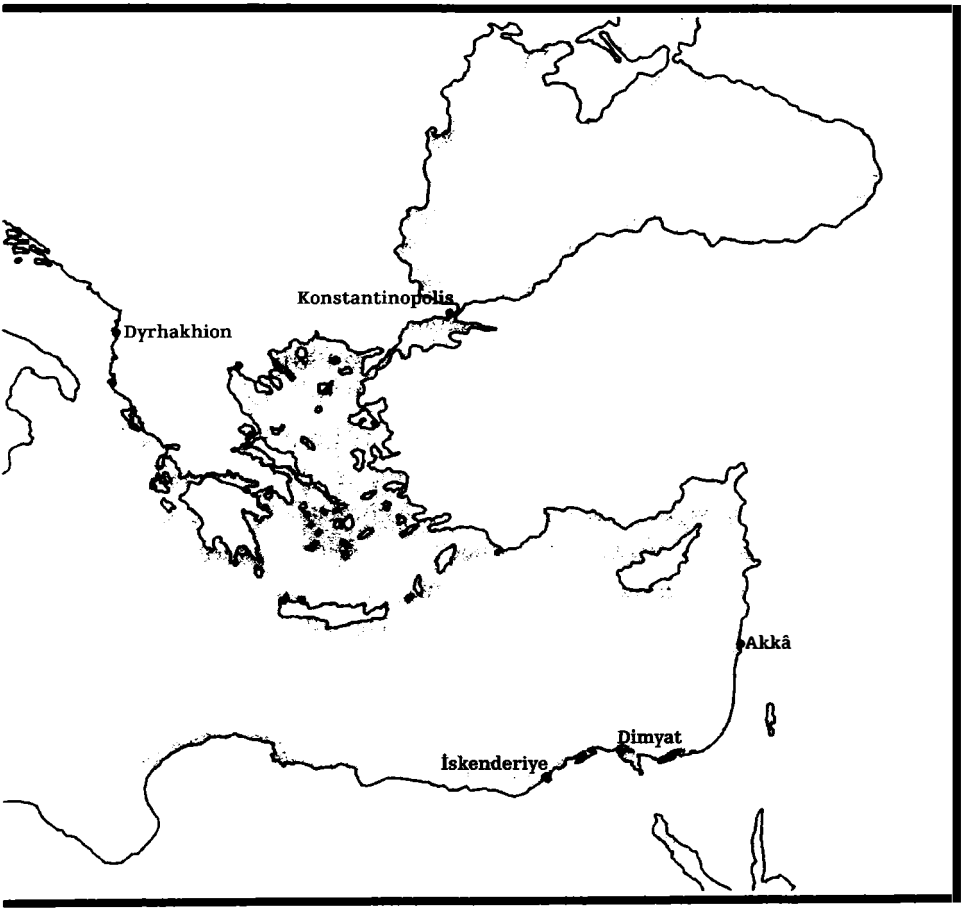
Orta ve Doğu Akdeniz'de imparatorlukların yıkılışı, Uzak Batı'da Muvahhid devletinin dağılışına denk düşer. Halifeler Muvahhidliğin aşırı uçtaki öğretilerine karşı coşkularını yitirdiler ve hareketin ilkelerine ihanet etmekle suçlandılar. Halifenin, 1212'de Las Navas de Tolosa'da İspanya'nın Hıristiyan krallarının elinde uğradıkları askeri yenilginin ardından, kölelerinden biri tarafından boğularak öldürüldüğü söylenir. İspanya ve Tunus'taki Muvahhid toprakları, Muvahhidliğe yapmacık bağlılık gösteren yeni bir yerli krallar kuşağının eline geçti. Tunus'un hâkimiyetini ele geçiren Hafsî hükümdarları, kendilerini Muvahhid hilafetinin varisleri ilân ettilerse de, meşruiyet amacı dışında, Muvahhid inançlara derin bir bağlılıktan yoksundular. Berberi kökenli Mariniler, uzun bir mücadelenin ardından 13. yüzyıl ortasında Fas'ta Muvahhid gücünü yok ettiler. Aynı zamanda, Gırnata'ya egemen olan Nasrî hanedanı, hâkimiyetini 1492'ye dek sürdürdü; Muvahhidliğe değil, Sünni İslama derinden bağlıydı. Bunların dışında 13. yüzyıl, Hıristiyan Batı Akdeniz'inde de büyük bir dönüşüme sahne oldu: Piza'nın Korsika ve Sardinya çevresindeki sulara egemenlik konusunda Cenova ile rekabeti, 1284'te Meloria Savaşı'ndaki yenilgi ve

demir zengini Elbe'nin kaybıyla doruğuna ulaştı.[1] Pizalılar Sardinya'nın hükmettikleri kesiminden büyük toprakların denetimini yitirmeseler, hatta Elbe'yi geri alsalar da gerek Piza gerek Cenova'nın karşısına yeni bir rakip, bir kıyı cumhuriyeti değil ama Barselona'nın önderlik ettiği ve Aragon kralı ve Katalonya kontu "Fatih" I. Jaime'nin gitgide büyüyen iktidarınca desteklenen bir şehirler topluluğu çıktı.

Aragon krallarının Akdeniz emeli 13. yüzyıl öncesinde aşikâr değildi. 1118'de ancak Zaragoza'nın Müslüman emirliğini yıkan küçük, dağlık krallığın hâkimleri olarak, enerjilerinin büyük bölümünü Hıristiyan Kastilya ve Navarro'ya müdahale etme girişimlerine harcıyorlardı. Fakat 1134'te Aragon "Savaşçı" Kral Alfonso, ardında bir veliaht bırakmadan öldü; bir keşiş olan kardeşi, üremek üzere manastırını terk etmeye zorlandı; gele-

1 D. Herlihy, *Pisa in The Early Renaissance*, New Haven, CT, 1958, s. 131-133.

cekte Barselona kontuyla evlenecek bir kızı oldu. Sonuç olarak, Barselona Kontluğu ve Aragon Krallığı 12. yüzyıl ortasından itibaren birleşti; ancak bu birlik, sadece dağlık Aragon'da bir kral olan, Katalonya'da hâlâ (kavramsal olarak Fransa kralının hâkimiyeti altında kalmaya devam eden) bir kont olmaya devam eden hükümdarın şahsında, sadece kişisel düzeydeydi. Dahası, Barselona kontu en iyi ihtimalle eşitler arasında birinci olduğu Katalonya'daki bölgesel çatışmalarla uğraşıyordu. Ne var ki, Pireneler boyunca, Languedoc ve Roussilon'da bir dizi müttefikleri ve vasalları olduğundan, kontun ufku Katalonya'nın ötesine uzanıyordu. 1209'da (genellikle adlandırıldığı üzere) Aragon-Katalonya'nın kont-kralının Güney Fransa'nın içişlerine karışması, onu papalığın Katharosçu sapkınlara karşı vaaz ettiği büyük Haçlı seferi olan Albigenses Haçlı Seferi'ne sürükledi. Güney Fransa'daki vasallarının birçoğu sapkınları korumakla,

hatta bizzat sapkın olmakla suçlansalar da, kont-kral II. Pedro, senyör olarak yükümlülüklerini ön plana aldı ve Simon de Montfort'un kumandasındaki Kuzey Fransa istila ordusuna karşı yardımlarına koştu. Pedro, 1213'te Toulouse yakınlarındaki Muret'te yapılan savaşta ölerek, ardında Montpellier'de küçük yaştaki veliahtı Jaime'yi (James) bıraktı; bu olaylar Katalonya'yı daha da istikrarsızlaştırdı.[2]

Barselona, Tudelalı Benjamin'in sözleriyle, onun zamanında hâlâ "küçük ve güzel bir kent"ti; buna karşın, 1160 civarında İtalya ve tüm Akdeniz'den tüccarların geldiğini de ileri sürüyordu.[3] Gelgelelim bu, kentin kaderinde kötü bir noktaydı, zira Akdeniz sahillerinde 11. yüzyılda patlama yapma noktasında gibi görünen bir İspanyol kenti varsa, o da Hıristiyan Barselona'ydı.[4] Güney İspanya'ya dağılmış Müslüman krallıkları tehdit edip akın yapmaktan hoşlanan enerjik ve savaşçı kontlarının hükümranlığında, muazzam meblağlarda haraçlar alınarak ekonomiye altın pompalanması ve üzüm bağları, meyve bahçeleri ve Barselona'nın batı ucunda (günümüz Ramblas'ının yakınlarında) diğer mülklere yatırım yapan Ricart Guillem gibi varlıklı işadamlarının faaliyetleri yüreklendirildi. Bir kale muhafızının oğlu olan Ricart Barselona'nın, 1090'da baş belası bir paralı asker olan El Cid'e karşı savaşan ve altın karşılığı gümüş ticareti yapmak üzere Müslüman Zaragoza'ya giden yükselen yıldızıydı. Fakat Barselona'nın bu ilk çiçek açışı kısa sürdü ve ardından uzun bir kış hüküm sürmeye başladı; 11. yüzyıl sonunda Murabıtların Güney İspanya'da hâkimiyet kurmasından sonra ödenen haraçlar kentin kaynaklarını kuruttu.[5] Ardından Cenova ve Piza'nın yükselişiyle Barselona kenara itildi, çünkü İtalyan gemilerinin Septe ve Becaya gibi cazip limanlara giden İtalyan gemilerinin güzergâhlarından biraz sapa kalıyordu: Mayorka ve İbiza'ya uğramadan geçiyor ve İberya kıyısıyla, Valensiya'nın biraz güneyindeki korunaklı bir liman olan Denia'yla temas kurmayı yeğliyorlardı. Barselona'nın iyi bir limanı yoktu, bugün son derece mükemmel görünen limanı modern zamanlara aittir. Orduları 1148'de Tortosa'ya saldırdığında, Katalanlar hâlâ Ceneviz donanmasına bel bağlamak zorundaydılar. Bununla birlikte, Katalanlar Barselona'da, katedralden sahildeki açık araziye doğru inen, kentin güneyindeki (bugün tamamen kentin içinde, "Gotik Semt"in güneyinde kalan) Regorik Kapısı'nda bir tersane kurarak, kendi-

2 D. Abulafia, *The western Mediterranean Kingdoms 1200-1500: The Struggle for Dominion*, Londra, 1997, s. 35-37.

3 Benjamin of Tudela, *Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. M. Adler, Londra, 1907, s. 2.

4 S. Bensch, *Barcelona and Its Rulers, 1096-1291*, Cambridge, 1995.

5 J.-E. Ruiz-Domènez, *Ricard Guillem: Un Sogna Per Barselona*, R. Conde y Delgado de Molina tarafından yayına hazırlanan belgeler ekiyle birlikte, Napoli, 1999; fakat krş. Bensch, *Barcelona*, s. 85-121, 154-155.

lerine ait küçük filolar inşa etmeye koyuldular.[6] Aynı zamanda Barselona, kont-kralın sarayının kentin kuzeydoğu kesimine hâkim olduğu başkentti. İyi düzenlenmiş bir kent yönetimi sistemi geliştirmesine karşın, Barselona hiçbir zaman özgür bir cumhuriyet olmamıştı ve dahası, kent Pizalıların ve Cenevizlerin sahip olduğu hareket serbestisinden yoksundu.[7] Fakat bu aynı zamanda kentin başarısının nedenlerinden de biriydi. 13. yüzyılda, Barselona *patrici*'leri ile kont-kralın çıkarları giderek artarak çakıştı. Denizaşırı ticaretin ve Akdeniz çapında donanma seferlerinin yararlarını hepsi görmeye başlamışlardı.

2

Büyük Katalan hâkimleri, I. Jaime'nin rüştüne erişinceye kadar anakenti Montpellier'de bulunmadığı uzun dönem boyunca, birbirleriyle didişip durdular; buna rağmen, kraliyet hakları ciddi bir şekilde baltalanmadı, zira Jamie'nin destekçileri arasında, kraliyet yetkesini desteklemesinin kendi konumunu güçlendireceğini düşünen kont Roussillon gibi ileri gelenler bulunuyordu. 1220'lere gelindiğinde, genç kral Haçlı Seferi'ne çıkan bir kahraman olarak itibarını kazanmaya heveslenmişti. Atası III. Ramon Berenguer'in, Piza'nın donanma desteği sayesinde 1114'te kısa süreliğine yaptığı Müslüman Mayorka'nın fethine yönelik çok eski planlarını canlandırdı. Ne var ki, bu kez Mayorka'ya kendi uyruklarının gemilerinden oluşan bir filoyla saldırmayı önerdi. Aslında Cenevizler ve Pizalılar ticaret istasyonlarına sahip oldukları Mayorka'ya öyle yerleşmişlerdi ki, Jaime'nin ihtiraslarına tamamen olumsuz bakacaklarına kuşku yoktu.[8] Kral Jaime, seçkin bir gemi sahibi Pere Martell tarafından şerefine verilen büyük bir ziyafette tebaasına danışarak işe başladığında, Martell bunu adil ve kârlı bir girişim olarak alkışladı:

> Ve efendimiz, o adayı fethetmenizi iki nedenle çok yerinde buluruz: İlkin, sizin ve bizim gücümüz artacaktır; ikincisi, bu fethi duyanlar, Tanrı'nın yaratmaktan memnun olduğu bir toprağı ve denizdeki krallığı almanızın harika olduğunu düşüneceklerdir.[9]

---

6 S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: the Catalan and Tuscan Coasts, 1100-1235*, Leiden, 2001.

7 Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, s. 52.

8 Bernat Desclot, *Llibre del rey En Pere, Les Quatre Grans Cròniques*, ed. F. Soldevila, Barselona, 1971, bl. 47; D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, s. 7-8.

9 James I, *Llibre dels Feyts, Les Quatre Grans Cròniques*, ed. F. Soldevila, Barselona, 1971, bl. 47, burada J. Forster'ın çevirisinde yapılan değişikliklerle aktarılır (*Chronicle of James I of Aragon*, 2 cilt, Londra, 1883); Abulafia, *Mediterranean Emporium*, s. 7.

O andan itibaren kralın ve tüccarların çıkarlarının örtüştüğü aşikârdı. Jaime, Katalan gemilerinin yanı sıra Marsilya'daki kaynaklara da başvurabilirdi, zira Provence kontları Barselona hanedanının küçük erkek kardeşler kolunun mensuplarıydı. Jamie, Mayıs 1229'da toplam 150 büyük gemiyle birlikte çok sayıda küçük gemi topladı. Bunun "tüm denizin yelkenlerle beyaza keseceği kadar büyük bir filo" olduğunu ileri sürdü.[10] Zahmetli bir geçişin ardından Katalanlar ve müttefikleri karaya çıktı ve yılın sonunda (Katalanların Ciutat de Mallorca olarak bildiği günümüz Palma'sı) başkent Medine Mayurka'yı zapt etmişlerdi. Katalan kentleri gibi Marsilya ve Montpellier de, yardımlarının karşılığı olarak kent surları dışındaki kentsel mülkler ve topraklarla ödüllendirildi. Ceneviz ve Piza'nın hassasiyetlerinin bilincinde olan kral, bu büyük girişimine karşı çıkmış olsalar da, Mayorka'daki İtalyan tüccarlarına ticari imtiyazlar ihsan etti. Bu edimleri Ciutat de Mallarco'nın ticari genişlemesinin temelini oluşturdu. Gelgelelim adadaki huzursuzluğu yatıştırmak aylar sürdü. 1231'de Jaime blöf yaparak Minorka'nın gözünü korkutup teslim olmasını sağladı: Doğu Mayorka'daki askerlerini Minorka'dan görünecek şekilde bir araya topladı ve karanlık bastığında her bir askere iki meşale verildi; Uzaktaki alevleri gördükleri zaman Minorka Müslümanları, muazzam bir ordunun tepelerine binmeye hazır olduğunu düşünerek bir teslim mesajı gönderdiler. Kendi kendilerini yönetmek ve dinlerine uygun şekilde yaşamaları karşılığında yıllık bir haraç ödemeye başladılar.[11] İbiza 1235'te kralın onayladığı ama Tarragona başpiskoposunun örgütlediği özel bir seferle zapt edildi.

İbiza fethinin düşündürdüğü gibi, aslında Jaime bu adalarla pek fazla ilgilenmiyordu. Mayorka yönetimini, İberyalı bir prens olan Portekizli Pedro'nun eline büyük bir memnuniyetle bıraktı; karşılığında Pedro'nun yetkesinde olan Pireneler'deki stratejik öneme sahip toprakları aldı. Jaime hâlâ denizden çok karaya göz dikmiş durumdaydı. Gene de, Mayorka seferinin sonucu, Balear Adaları'nın ansızın Hıristiyan donanmaları için bir ileri mevki haline gelmiş olmasıydı ve Jaime zaferini, yaptıklarını bir otobiyografiye kaydettirerek kutladı; bu otobiyografi, bir ortaçağ kralına ait bugüne ulaşmış bu türden ilk örnektir. Tüccarların ve fatihlerin artık denizin karşı kıyısına ve İspanya kıyısına –Mayorka'ya ve ardından, 1238'de Jaime'nin fethettiği bir diğer yeni Hıristiyan toprak olan Valensiya'ya– taşıdıkları bir dil olan Katalanca yazılmıştı. Yaşamının sonunda, hayatta kalan iki oğlundan büyüğü olan Pedro'yu Aragon, Katalonya ve Valensiya'yla ödüllendirmenin doğru olduğunu düşündü; küçük oğlu Jaime için de sınır-

10 James I, *Llibre dels Feyts*, 54. ve 56. bölümler

11 Abulafia, *Mediterranean Emporium*, s. 65-68, 78-79.

ları genişletilmiş bir Mayorka krallığı yarattı. 1276'dan 1343'e kadar süren bu yeni krallık, Jaime'nin Pireneler'in Fransa tarafında sahip olduğu değerli toprakları da içeriyordu: Roussillon, Cerdagne ve Akdeniz'i Kuzey Fransa'ya bağlayan önemli ticaret merkezi Montpellier. Kasıtlı olsun ya da olmasın, denize dayanarak yaşayacak bir krallık yaratmıştı.

Fetihleriyle ilgili bir sorun vardı: Müslüman nüfusla ne yapılacaktı? Jaime Müslümanları ekonomik bir varlık olarak görüyordu. Mayorka'da birçoğu, Hıristiyan senyörlere bağlı topraklarda kaldılar. Bazılarının göç etmesi, bazılarının da din değiştirmesiyle, Müslüman topluluk yavaş yavaş azaldı. Ancak bu, toprağın boşalması anlamına gelmiyordu: Gerek Katalonya gerek Provence'dan olsun, denizin karşı kıyısından Hıristiyanların göçüyle adanın nüfus karakteri hızla değişti; öyle ki, 1300'e gelindiğinde Müslümanlar artık her yandan kuşatılmış bir azınlıktı.[12] Öte yandan, kral Valensiya'da kendisini bir Müslüman krallığa hükmeden bir Hıristiyan kral olarak sundu: Valensiya kentinin merkezinde Müslüman nüfus pek kalmamış olsa da, kentin dışında büyümekte olan bir Müslüman mahallesi gelişmişti ve eski Müslüman Valensiya krallığının Müslüman topluluklarına kendi yasaları ve dinlerini uygulama hakkı verilmiş, hatta (Minorka'da da olduğu gibi) Hıristiyanların ve Yahudilerin onların küçük kasaba ve köylerine yerleşmelerini yasaklamıştı. Bu kasaba ve köyler, çoğunlukla Arapların İslam fetihlerinin ilk günlerinde batıya getirmiş olduğu ekinler ve zanaatlarda uzmanlaşan önemli üretim merkezleriydi: Çini, (pirinç dahil) tahıl, kurutulmuş meyve, değerli kumaşların hepsi mevcuttu ve kara veya Akdeniz üzerinden yapılan ticaretteki vergiler aracılığıyla krallığa ve soylu senyörlere hatırı sayılır gelirler sağladı.[13] Müslümanlara önerilen teslim antlaşmaları kimi zaman sadece yenilmiş olduklarına işaret eder; neredeyse eşitler arasındaki antlaşmalar gibi yazılmışlardır.[14] Fakat bu istikrarı sağlamanın iyi bir yöntemi gibi gözüküyordu, en azından 1260'larda Valensiyalı Müslümanlar ayaklanana ve daha katı koşullar dayatılana kadar durum buydu. Kraliyet hoşgörüsü gerçek ancak koşullu ve kırılgandı.

Jaime, Barselona'daki büyük Yahudi cemaati deniz ticaretiyle (veya, kolaycı klişelerin tersine, tefecilikle) pek fazla ilgilenmese de, Yahudilerde özel bir potansiyel görüyordu.[15] Katalonya, Provence ve Kuzey Afrika'dan

12 *Age.*, s. 56-64.

13 Bkz. A. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, Cambridge, 1983.

14 R. Burns ve P. Chevedden, *Negotiating Cultures: Bilingual Surrender Treaties on the Crusader-Muslim Frontier Under James the Conquerer*, Leiden, 1999.

15 L. Berner, "On the western shores: the Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, "el Conqueridor", 1213-1276", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1986.

Yahudileri Mayorka'ya yerleşmeye davet etti. Bir Yahudi özellikle dikkatini çekmişti: Birçok kervanın Nijer nehir dirseğinden toplanan altın arzını getirdiği Sahra'nın kuzey ucundaki Sicilmasa kentinden bir Yahudi olan, 1240 civarında ticaret ve finansla uğraşan ve Ciutat de Mallorca'dan mülk edinen Ammarlı Solomon. Böyle bir şahsiyet Kuzey Afrika pazarlarına rahatça girerek Mayorka'yı Katalonya ile İslami Akdeniz arasında bir köprüye dönüştürebilirdi. İspanya'nın içindeki Yahudilerin birçoğu gibi, onun da akıcı Arapça konuşma gibi bir avantajı vardı. O halde, bir sonraki yüzyılda Mayorka'da yerleşik Yahudilerin ve Yahudilikten dönenlerin, gerek Müslüman gerek Hıristiyan kaynaklardan kesin coğrafi bilgileri kullanan ve Akdeniz kıyı şeritlerini ve ötesindeki denizlerin çizimindeki ince ayrıntılarıyla bugün bile herkesi şaşırtan ünlü denizyolları haritalarını üreten kartografya stüdyoları kurmaları bir rastlantı değildir.[16]

İspanya içinde, üç İbrahimi dinin karşılaşması çeşitli kılıklara büründü. Kastilya'nın derinliklerindeki Toledo'da, Kral X. Alfonso Yahudi aracıları kullanarak (Arapçaya çevrilmiş Yunan eserleri de dahil) Arapça metinlerin tercümelerini himaye etti. Akdeniz kıyılarında bu türden faaliyetler daha sınırlıydı. Aragonlu I. Jaime'nin kafasındaki en önemli soru pratik nitelikteydi: Valensiya ve hükmettiği diğer topraklarda bulunan potansiyel olarak huzursuz Müslümanlar üzerindeki denetimini nasıl koruyacağı meselesine yoğunlaştı; bir de dinsel sorun vardı: Yahudi ve Müslüman tebaasına Hıristiyanlığa dönme fırsatı verıneli miydi, verecekse bunu nasıl yapmalıydı? Bu cemaatlere salınan özel vergilerden muazzam yarar sağladığından, tıpkı Güney Akdeniz kıyı şeridinin ilk Müslüman fatihleriyle aynı çıkmaza düşmüştü: Çok fazla dönme, vergi kaynaklarını aşındırabilirdi. Bu yüzden, Yahudi tebaasının misyoner frerler tarafından verilen vaazları dinlemek üzere ayinlere katılmasında ısrar ederken, bu talebinden muaf tutulmak üzere kendisine özel bir vergi ödemelerinden gizliden gizliye hoşnuttu. Gene de, Katolik keşişleri destekleyen kamusal bir gösteri yaptı. Dominiken tarikatının başındaki Ramon de Penyafort, Katalan Yahudileri ve Kuzey Afrika Müslümanları arasındaki misyonlara öncelik veriyordu. Başarılarından biri, misyonerlerin hahamlar ve imamlarla hasımlarının şartları üzerine tartışmalarını sağlayacak şekilde çok iyi düzeyde Arapça ve İbranice öğrenip, Talmud ve hadisler üzerine inceleme yapabilecekleri dil okullarının kurulmasıydı.[17] 1263'te Kral Jaime Barselona'da, Gironalı seçkin hahham Nahmanides ile Yahudilikten dönme Hıristiyan Paulus'un Mesih'in gelip gelmediği konusunda kamu

16 Abulafia, *Mediterranean Emporium*, s. 78-79, 204-208; A. Hernando vd., *Cartogràfia mallorquina*, Barselona, 1995.

17 R. Vose, *Dominicans, Muslims and Jews in the medieval Crown of Aragon*, Cambridge, 2009.

önündeki şiddetli tartışmasına ev sahipliği yaptı; her iki taraf da zaferini ilân etmişti ancak Nahmanides artık mimlenmiş bir adam olduğunu ve Katalonya'yı terk etmek zorunda olduğunu biliyordu. Akkâ'ya kaçarken sahilde mühür yüzüğünü kaybetti; bu yüzük bulunmuştur ve bugün Kudüs'teki İsrail Müzesi'nde sergilenmektedir.[18]

1286'da Mayorka'daki Ceneviz antreposunda bir Yahudi ile İngheto Contardo adında önde gelen bir Ceneviz tüccarı arasında geçen daha mütevazı ikinci bir tartışmanın raporundan, farklı dinlerden insanlar arasındaki gündelik karşılaşmaların niteliğine dair bir şeyler çıkarılabilir. Yerli bir haham, Ceneviz ahbapları ile münakaşa etmek üzere Ceneviz mahallesine gelmeyi âdet edinmişti. Contardo, halıama bir düşman değil, aydınlanma ve selamet ihtiyacında bir dostu olarak davranıyordu. Soğuktan donan bir Yahudi bulması halinde, onu ısıtmak için memnuniyetle tahtadan bir haçı indirip, parçalara ayırarak yakacağını söyledi.[19] Yahudi de, madem Mesih geldi, neden hâlâ dünyada savaş var ve neden siz Cenevizler Pizalılar ile böylesine şiddetle çekişiyorsunuz, diye Contardo'yu alaya aldı. Bu şiddetli çatışma yılları, aynı zamanda Akdeniz'de sürekli gidip gelen ve Hıristiyan ve Müslüman mistisizmi hakkında da bir şeyler bilen karizmatik bir kabalistin kariyerini anlamaya çalışmamızı sağlayan bir ortam da sunar: İbrani takvimine göre 5000 yılında (1239-1240) Zaragoza'da doğan Abraham ben Samuel Abulafia.[20] Joachim gibi Abulafia da Son Günler'in gelişiyle ilgileniyordu; kendisini papanın huzurunda ilân edecek bir Mesih temasına 1263'teki Barselona tartışmasında değinilmişti.[21] Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna yolculuk etti: Güney İtalya'dan yola koyularak 1260'da Akkâ'nın ötesine geçmeye çalıştı, ancak Kutsal Topraklar'dan, İsrail'in Oniki Kayıp Kabilesi'nin yerleşik olduğu efsanevi Sambatyon Irmağı'na giden yol Franklar, Müslümanlar ve Moğollar arasındaki savaş yüzünden kapalıydı. Abulafia Barselona'ya döndü, ancak huzur bulamayıp 1270'lerde yeniden yola koyularak Yunanistan'daki Patras ve Thebai'de öğretilerini yayarken Güney İtalya'daki Trani Yahudilerinin öfkesini uyandırdı ve Mesihçi misyonunu ifşa etmeyi planladığı papalık sarayına geçti, bütün bu süre boyunca da vahiy kitapları yazdı. Eserleriyle, İbrani alfabesinin harflerinin, özenle ayrıntılandırılmış kombinasyonlar halinde, Tanrı'ya giden ruhani bir yol oluşturacak şekilde kullanılabildiğine olan inancının dam-

18 R. Chazan, *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and Its Aftermath*, Berkeley, CA, 1992.

19 En iyi edisyon: O. Limor, *Die Disputatinonen zu Ceuta (1179) und Mallorca (1286): Zwei Antijüdische Schriften aus dem Mittelalterlichen Genua*, Monementa Germaniae Historica, Münih, 1994, s. 169-300.

20 H. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany, NY, 2007.

21 *Age.*, s. 33-34.

gasını bastığı özgün, coşkucu bir kabalistik sistem yarattı. Tanrı tefekkürüne alabildiğine dalmış bir ruhun, maddi varlığını terk ederek Tanrı'nın betimlenemez güzelliğine tanık olabileceğine inanıyordu. Huzuruna çıkmak için yaptığı dilekten birkaç gün önce papanın ölmesi onun açısından bir talih oldu ve Fransisken tutuklayıcılarının kafasını daha da karıştırmayı başardığı hapiste geçen bir ayın ardından, kendini adamış müminleriyle çevrili olarak Güney İtalya'ya ve Sicilya'ya doğru yola koyuldu; son olarak 1291'de –bu sularda yaşamak için çok kötü bir zamanda– Malta ve Gozo arasındaki Comino Adasında görüldü.

Abulafia'nın kariyeri, köktenci dini düşüncelerin kimi zaman bizzat yenilikçi kişi, kimi zaman da takipçileri tarafından, Akdeniz'de yapılan yolculuklar vasıtasıyla nasıl yayıldığını örnekler. Kariyeri aynı zamanda, mistiklerin Tanrı'ya nasıl yaklaşılacağına ilişkin fikirlerinin tüm vahyedilmiş dinlerin bağlıları arasında nasıl paylaşıldığını ve değiş tokuş edildiğini de gösterir. Son derece velut bir Katalan yazar ve misyoner olan Ramon Llull (1232-1316), kendi mistik kuramlarında Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların ortak inançlarından yararlanmaya ve Akdeniz'de yaptığı, en az Abraham Abulafia'nınkiler kadar ihtiraslı yolculuklarda beraberinde götüreceği bir sistem veya "Sanat" oluşturmaya girişti. Llull, saygın bir Barselona ailesinin Mayorka kolundan geliyordu; Mayorka'nın yeni toplumunda bir kraliyet saray mensubu olarak yükseldi, ancak altını çizdiği gibi, günahkâr ve sefahat içinde bir hayatı sürdü; 1274'te Mayorka'daki Randa Dağı'nda yaşadığı mistik bir deneyim onu, yeteneklerini inançsızların dine döndürülmesinde kullanması gerektiğine ikna etti.[22] Arapça ve İbranice öğrenmeye girişti ve Mayorka dağlarındaki Miramar'da misyonerler için bir dil okulu kurdu. Yüzlerce kitap yazdı ve defalarca (sadece Peygamber'i inkâr ettiği için sürgün edildiği) Kuzey Afrika'ya gitti, ancak herhangi birini dine döndürdüğüne dair hiçbir kanıt yoktur. Belki onun "Sanat"ı küçük bir takipçi zümresi dışında herkes için fazlasıyla karmaşıktı. "Sanat"ı izah etmenin bir yolu, onu mevcut olan her şeyi sınıflandırma ve her bir sınıf arasındaki ilişkiyi anlama çabası olarak görmektir. Bu şekilde İyilik, Büyüklük, Kudret ve Bilgelik dahil dokuz "mutlak" (gerçi bu sayı eserlerinde değişiklik gösterir) ile Başlangıç, Orta ve Son gibi dokuz "göreli" tanımladı. Şifrelerin, diyagramların ve simgelerin bolluğu, kitaplarından bazılarını ilk bakışta anlaşılmaz kılsa da, bunların yanı sıra daha genel okura hedefleyen dine döndürme temalı novellalar da yazdı.[23]

22 H. Hames, *The Art of Conversion: Christianity and Kabbalah in the Thirteenth Century*, Leiden, 2000; D. Urvoy, *Penser l'Islam: Les Présuppossés Islamiques de L'"art" de Lull*, Paris, 1980.

23 D. Abulafia, "The apostolic imperative: religious conversion in Llull's *Blaquerna*", *Religion, Text and Society in Medieval Spain and Northern Europe: Essays in Honour of J.N. Hillgarth*, ed. L. Shopkow vd., Toronto, 2002, s. 105-121.

Lull Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanların aynı Tanrı'ya ibadet ettiklerinde ısrar etmesi ve Hıristiyanlığın rakiplerinde İblis'in yandaşlarını görmeye yönelik gittikçe artan eğilime yüz çevirmesiyle, Hıristiyan misyonerler arasında alışılmadık bir şahsiyetti. *Gentile ve Üç Bilge Adam Kitabı*'nda, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam inançlarının genel olarak adil ve bilgilendirici bir anlatısını sunuyor ve bir Yahudi muhatabın Tanrının varlığına dair kanıtları gözler önüne sermesine izin veriyordu. Kitabı, "madem ki Tek Tanrı, Yegâne yaratıcımız, bir tek Efendimiz var, o halde tek bir inancımız, dinimiz, mezhebimiz, Tanrı'yı sevmenin ve onurlandırmanın da tek bir yolu vardır ve birbirimizi sevmemiz ve birbirimize yardım etmemiz gerekir" görüşünü ileri sürüyordu.[24] Vaaz ettiklerini uygulamaya geçirmeye çalıştı. İskenderiye ve diğer Müslüman toprakları ziyaret eden tüccarlar için, buraların sakinleri ile Hıristiyanlığın ve İslamın göreli erdemleri hakkında nasıl tartışabileceklerine dair kısa bir el kitabı yazdı. Fakat onlar karabiber fiyatları konusunda tartışmaya girmekle daha çok ilgileniyorlardı; İslamın her türlü eleştirisinin tutuklanıp ülkeden sürülmek, hatta idam edilmek anlamına geleceğini de biliyorlardı. Llull'un 1293'te Cenova'dan Afrika'ya geçmek için ilk girişimi, cesaretini yitirmesi nedeniyle başarısız oldu. Korkudan felç olup yola çıkmayı reddederek güzel sözleriyle etkilemiş olduğu insanları utandırdığında, kitaplarını ve diğer eşyalarını gemiye yükletmişti bile. Gelgelelim, çok geçmeden Tunus'a doğru yola çıktı ve burada Müslümanlara, dinlerinin hakikiliğini kendisine kanıtlayabilirlerse din değiştirmeye hazır olduğunu ilân etti; bu onları tartışmaya çekmeyi hedefleyen bir komployu. Sözlü kavgaları sultanın dikkatini çekti ve ölüm cezası tehdidiyle bir daha asla geri dönmemesi emredilerek bir Ceneviz gemisine konup, ülkeden gönderildi. Misyonerlere yönelik bu tür tehditler onları çoğu zaman şehitlik hülyasına sürüklüyordu.[25] Öğretilerini Napoli ve Kıbrıs'a taşımasının ardından, 1307'de Kuzey Afrika'ya, bu kez Becaya'ya geri dönerek pazaryerinde durup İslamı kınadı. Tutuklandığı zaman yetkililere şunları söyledi: "Katolik dinin gerçeğini yaşamış İsa'nın gerçek hizmetkârı, inançsızların ruhları için ruhani yaşam lütfunu kazanabilecekken fiziksel ölüm tehlikesinden korkamaz." Bununla birlikte, Ramon, sarayda belirli bir nüfuza sahip Ceneviz ve Katalan tacirlerini büyülemişti ve onun idam edilmemesini sağladılar. Sultan'ın son derece kadim bir oyun oynadığı bir dönemde, 1314'te Tunus'a döndü: Sultan, rakiplerine karşı elini güçlendirmek için Katalanların desteğinin peşine düşmüştü ve Hıristiyanlığa geçmekle ilgi-

24 Ramon Llull, "Book of the Gentile and the Three Wise Men", *Doctor Illuminatus: a Ramon Llull Reader*, A. Bonner, Princeton, NJ, 1993, s. 168.

25 "Vita coetanea", Bonner, *Doctor Illuminatus*, s. 24-25, 28-30.

lendiğine ilişkin fısıltıların yayılmasına izin verdi. Bu nedenle Llull'a en sonunda kucak açılmış oldu, ancak artık yaşlı bir adamdı ve muhtemelen 1316 baharında Mayorka'ya dönüş yolculuğu sırasında gemide öldü.[26]

Sultan misyonerlerden çok paralı askerlerle ilgileniyordu. Katalan milisler Mağrip hükümdarlarının ayakta kalmasına yardım etmişti, ancak onların varlığına Aragon kralı da değer veriyordu: Kuzey Afrikalı sultanların, göreceğimiz gibi, 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başında Batı Akdeniz'in Hıristiyan monarşilerini sarsan şiddetli rekabetlere çekilmemelerinin teminatını oluşturuyorlardı. Kastilya Prensi Henri gibi bazı paralı askerler, Avrupa'da toprak edinmeyi başaramamış maceraperestlerdi.[27] Yeni ortaya çıkmış bir olgu oldukları söylenemez. 11. yüzyıl sonunda, Papa VII. Gregorius Müslüman ordulardaki Hıristiyan askerlerin dini ihtiyaçlarını sağlama umuduyla Kuzey Afrikalı emirlere yatıştırıcı mektuplar yazmıştı. İspanya'da, Hıristiyanlar Müslüman ordulara, Müslümanlar da Hıristiyan ordulara katılıyordu. Ne var ki, 1300'e gelindiğinde paralı askerler Kuzey Afrika'nın bazı kesimlerini neredeyse Katalonya-Aragon'un zahiri koruması altındaki yerlere dönüştüren daha geniş bir stratejinin parçasını oluşturuyordu.

3

Katalanların bir başka uzmanlık alanı da denizde yelken açmaktı. 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Katalan gemileri güvenlik ve itimat edilebilirlik konusunda iyi bir şöhrete kavuşmuşlardı; eğer bir tüccar mallarını yüklemek için, diyelim ki Palermo'da bir gemi arıyorsa, sözgelişi 1298 yılında orada bulunan, Mateu Oliverdar'a ait sağlam ve dayanıklı *Sanctus Franciscus* gibi bir Katalan gemisi seçmesi gerektiğini bilirdi.[28] Cenevizler gemilerinin mülkiyetini hisselere bölmeyi severken, Katalanlarda çoğu zaman büyük bir geminin tek bir sahibi oluyordu. Toskanalı buğday veya köle tacirlerine yer kiralarlar ve geminin tamamını veya bir kısmını kiralamaya istekli zengin tüccarlar ararlardı.[29] Barselonalı ve Mayorkalı gemi sahipleri ve tüccarlar, İtalyanların çok uzun zamandır egemen oldukları yerlere giriyorlardı. 1270'lerde, Barselona'dan orta sınıfa mensup dul bayan Maria de Malla, oğullarını mastik (çok değer verilen sakız) getirmele-

26 Bonner, *Doctor Illuminatus*, s. 43.

27 C. –E. Dufourcq, *L'Ebspagne Catalane et le Maghrib au XIIIe et XIVe Siècles*, Paris, 1966, s. 514-520.

28 D. Abulafia, "Catalan merchants and the western Mediterranean, 1236-1300: studies in the notarial acts of Barcelona and Sicily", *Viator: Medieval and Renanissance Studies*, c. 16 (1985), s. 232-235; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1000-1400,* Londra, 1987, makale viii.

29 *Age.*, s. 235, 237.

ri için gönderdiği Konstantinopolis ve Ege'yle ticaret yapıyordu; Doğu'ya Kuzey Fransa'daki Châlons ketenleri dahil değerli kumaşlar ihraç ediyordu. Malla ailesinin en büyük özelliği, kurt ve tilki dahil kürk ticaretiydi.[30] Katalanlara Tunus, Becaya ve diğer Kuzey Afrika kentlerinde kendi konsoloslarının yönetiminde *fonduk*'lar kurma hakkı verilmişti. Denizaşırı konsolosluklardan kazanılabilecek büyük kârlar vardı. I. Jaime, 1259'da Tunus'taki Katalon konsolosunun kendisine ödediği kiranın ne kadar düşük olduğunu öğrendiğinde öfkeden deliye dönmüştü. Derhal meblağı üç katına çıkardı.[31] Katalan nüfuzunun bir diğer odağı da İskenderiye'ydi; 1290'larda, de Malla ailesi orada ketentohumu ve karabiber arayışındaydı. Aragon kralı II. Jaime 14. yüzyılda Mısır sultanını Filistin'deki Hıristiyan kutsal yerlerin bazıları üzerinde kendisine himaye yetkesi vermeye ikna etmeye çalıştı ve sultan, "çeşitli mallarla dolu büyük gemiler" göndermesi halinde ona İsa'nın Çilesi'nin yadigârlarını vaat etti.[32] Papalık, Aragon kralına zahiri desteğiyle birlikte, Mısır'da Katalanlarla İtalyanların canlı ticaretini yasaklamaya çalıştı; Müslüman düşmanla ticaret yapanlar aforoz edilecekti. Fakat Aragon kralı, iki Katalan başkeşişin Mısır'la ticaret yapan tüccarları çok yüksek tutan cezalara maruz bırakarak temize çıkarmasını sağladı. Bu cezalar zamanla ticarete salınmış bir vergiye dönüştü ve muazzam gelirler getirdi: 1302'de İskenderiye'yle ticarete ödenen cezalar kralın Katalonya'dan elde ettiği kayda geçmiş gelirlerin neredeyse yarısını oluşturuyordu. Baskı uygulamak şöyle dursun, Aragon kralları ticarete ortak olmaya başlamışlardı.[33]

Doğaldır ki, Katalanlar Doğu'ya yapılan baharat ticareti üzerindeki İtalyan tekelini kırmak istiyorlardı. Gene de, onların gerçek gücü Batı Akdeniz'de yarattıkları ağda yatıyordu. Tunus'un *fonduk*'lar, tavernalar ve kiliselerle dolu geniş yabancı kesiminin sokakları Katalanlar, Pizalılar ve Cenevizlerle doluydu. Kuzey Afrika limanlarına erişim, Sahra çapındaki altın taşıyan güzergâhlara erişim anlamına geliyordu; Katalanlar bu diyarlara, Felemenk ve Kuzey Fransa keten ve yünlülerini ve 1300'den sonra kendi dokuma sanayileri geliştikçe Barselona ve Lleida'dan değerli kumaşlar getiriyorlardı. Bundan başka, Katalan İbiza ile Güney Sardinya ve Batı Sicilya'da çok bol ancak güneye doğru gidildikçe çöllerde az bulunan ve kimi zaman başlı başına bir para gibi kullanılan tuz da getiriyorlardı.

30 *Age.*, s. 220-221.

31 A. Hibbert, "Catalan consulates in the thirteenth century", *Cambridge Historical Journal*, c. 9, 1949, s. 352-358; Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib*, s. 133-156.

32 J. Hillgarth, *The Problem of a Catalan Mediterranean Empiere 1229-1327* (English Historical Review, ek no. 8, Londra, 1975), s. 41; A. Atiya, *Egypt and Aragon*, Leipzig, 1938, s. 57-60.

33 Hillgarth, *Problem*, s. 41; J. Trenchs Odena, "*De alexandrinis* (el comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)", *Anuario de Estudios Medievales*, c. 10, 1980, s. 237-320.

13. yüzyıl Barselona'sı büyük bir ekonomik gelişme gösterirken, büyüyen bir kent için yeterli gıda arzı bulunmasını sağladılar: Sicilya daha önce büyük, yuvarlak, battal gemilerle taşınan buğday ticaretinin odağı haline gelmişti ve o kadar başarılı oldular ki, daha 1260'lar gibi erken bir tarihte Akdeniz'in diğer kesimlerine Sicilya buğdayı tedariki yapmaya başladılar: Bunların arasında, 11. yüzyılda Arap kabilelerin Kuzey Afrika'nın kırsal kesiminde yarattığı tahribattan hiç toparlanamamış olan Tunus; kendi tedariklerine göz kulak olması beklenebilecek Cenova ve Piza; Provence kentleri bulunuyordu.[34] 1280 sonlarına ait bir ticaret sözleşmesi, yakın geçmişte Palermo limanındaki *Bonaventura* gemisinin, Agrigento'ya giderek orada "adı geçen geminin alabileceği ve taşıyabileceği kadar çok miktarda buğdayla" doldurulmasını talep ediyordu.

Katalanlar bir başka önemli kargoda da uzmanlaşmışlardı: köleler. Bunlar "Siyah", "Zeytuni" veya "Beyaz" olarak çeşitli biçimlerde betimlenen, genel olarak Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerdi. Mayorka, Palermo ve Valensiya'da satışa çıkarılıyor, Katalan ve İtalyan sahiplerinin hanelerinde ev işleri yapmak üzere dağıtılıyorlardı. 1287'de Aragon kralı, Minorkalıların hıyanet suçu işlediklerine karar vererek, teslim antlaşmasının geçersiz olduğunu ilân edip adayı istila etti ve köle yaptığı tüm ada nüfusu Akdeniz'in her yerine dağıtıldı; bir süreliğine esir pazarında bir arz fazlası bile oldu.[35] Talihli ve daha iyi bağlantılara sahip esirler, dindaşları tarafından fidyeyle kurtarılıyordu; Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanların hepsi din kardeşlerinin kurtarmalığı olarak fonlar ayırıyordu, Katalonya ve Provence'de yaygın olarak temsil edilen Teslis ve Merced tarikatları, Müslümanların eline düşmüş Hıristiyanları fidye karşılığı kurtarmakta uzmanlaşmıştı.[36] Güney Fransa sahillerinden Sarazen akıncılar tarafından kaçırılan genç kadın imgesi, ortaçağ romansının başlıca temasıydı, ancak Katalanlar ayni olarak karşılık vermeye tamamen hazırdılar; Akdeniz ticaret ağlarına dürüst ticaret kadar korsanlıkla da girmişlerdi.

Bu arada, Mayorka gemileri Kuzey Afrika ve İspanya'ya yönelik aralıksız bir trafik akışını sürdürüyorlardı. 1284'te Mayorka limanından ayrılmaya hazırlanan gemicilere verilen dikkate değer bir dizi lisans, neredeyse yılın her günü, hatta ocak ayının ileri tarihlerinde bile adadan gemilerin yola çıktığını ve her ne kadar ticaret ılıman aylarda daha canlı da olsa, artık ticaret mevsimi diye bir şey kalmadığını ortaya koyar. Bu gemilerden bazıları, *barka* adı verilen, bir düzineden az mürettebatı bu-

34 Abulafia, "Catalan Merchants", s. 222.

35 *Age.*, s. 230-231.

36 J. Bromdan, *Ransoming Captives in Crusader Spain: The Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Philadelphia, 1986; J. Rodriguez, *Captives and Their Saviors in the Medieval Crown of Aragon*, Washington, DC, 2007.

lunan, İspanya anakarasına tekrar tekrar gidip gelebilen hızlı küçük teknelerdi. Daha tipik tekneler, *leny* (sözcük anlamı "tahta") adı verilenlerdi; *leny*'ler açık denizde Kuzey Afrika'ya giden daha uzun menzilli yolculuk için çok uygundu.[37] Mayorkalılar da öncüydü. 1281'de iki Ceneviz gemisi ve bir Mayorka teknesi Londra limanına ulaştı ve Mayorka gemisi 267 çuval kaliteli İngiliz yünlüsü yükledi; Mayorkalılar 14. yüzyılın epey ileri tarihlerine dek İngiltere'yle düzenli ticareti sürdürdüler. Fenikeliler, Tartessos'a giderken Cebelitarık Boğazı'ndan geçmekte hiç güçlük çekmemişlerdi, ancak ortaçağ gemileri Atlantik'ten gelen akıntılar ile Cebelitarık ve Septe arasındaki sis ve ters rüzgârlarla çarpışıyorlardı. Aynı zamanda, karşı sahillerin Fas'taki Marini Berberiler, Güney İspanya'daki Gırnata'nın [Granada] Nasri hükümdarlarıyla da sözcüğün gerçek anlamıyla çarpışıyorlardı. Bunlar hiç dost sular değildi ve Atlantik Okyanusu'ndaki deniz güzergâhlarının açılışı, teknik olduğu kadar diplomatik bir zaferdi. Ham yün ve Felemenk dokumaları artık Floransa, Barselona ve yünün işlendiği, dokumaların imal edildiği diğer kentlere götürülmek üzere kuzeyden doğruca Akdeniz'e getirilebiliyordu. En kolay Küçük Asya kıyısındaki Phokaia'dan [Foça] elde edilen sabitleme maddesi şap Bruges, Ghent ve Ypres'in kumaş imalathanelerine taşınabiliyordu; artık yüksek maliyetli ve bıktırıcı karayolu ile Doğu Fransa veya Almanya üzerinden ırmaklardan ilerleyen güzergâhtan kaçınmak mümkündü. Her ne kadar aralıksız krizler olsa, Katalan savaş filoları sıkça Cebelitarık Boğazı'nda devriye gezse de, Akdeniz ve Atlantik yavaş yavaş birleşmeye başlamıştı. 14. yüzyıl başına gelindiğinde,Akdeniz gemi yapımcıları kuzey *cog*'larının geniş, yuvarlak biçimini taklit etmeye başlamışlardı; bunlar, Baltık ve Kuzey Denizi'nde işleyen büyük kargo tekneleriydi; isimleri bile *cocka* şeklinde uyarlandı. Katalan ve Ceneviz gemileri Fas kıyısında da, özlemini çektikleri tahılla dolu pazarlar buldular; buraların sakinleri İtalyan ve Katalan dokumalarını almaya hevesliydi; bu gemiler 1340'lara gelindiğinde Mayorkalıların fethetmeye çalıştıkları (ancak başaramadıkları) Kanarya Adaları'na dek uzaklara gitmeye başlamışlardı.[38]

Tahmin edilebileceği gibi, 1276'dan sonra kendi krallarına tabi olan Mayorka tüccarları kendi konsolos ve *fonduk*'larını istemeye karar verdiler. Bu, I. Jaime'nin topraklarını aralarında paylaşan iki kardeşin, Aragonlu Pedro ile Mayorkalı Jaime'in arasındaki gerilimin birçok kaynağından birini yarattı. Denizciler ve tüccarlar bu gerilimlerden yararlanmakta gecikmeyeceklerdi. 1299'da, bir gemisi olan Pere de Grau adında bir hain,

37 Abulafia, *Mediterranean Emporium*, s. 130-139.

38 *Age.*, s. 188-215; A. Ortega Villoslada, *El Reino de Mallorca y el Mundo Atlántico: Evolución Político-Mercantil (1230-1349)*, Madrid, 2008; ayrıca Dufourcq, *L'Espagne Catalane et le Maghrib*, s. 208-237.

Batı Sicilya limanı Trapani'de bir Ceneviz marangozun alet kutusunu çalmakla suçlandı. Buna karşılık Pere aslında marangozun onun şalupasını çaldığını iddia etti. Konu Katalan konsolosunun önüne getirildi, ama Pere şu sözlerle itiraz etti: "Bu konsolosun Mayorka yurttaşları üzerinde hiçbir yetkisi yoktur, onun yetkisi ancak Aragon kralının hâkimiyeti altında olanlar üzerindedir."[39] Katalanlar ticaret ağlarını Akdeniz çapında genişletir genişletmez, parçalanma tehdidi de başlamıştı.

4

Bu parçalanma Akdeniz ölçeğinde genişledi. 13. yüzyıl ortasında büyük siyasal değişimler bir kez daha bölgesel güç dengesini yerinden oynattı. Haçlı Seferleri, kendisine Kudüs Krallığı adını veren ve Akkâ'dan yönetilen kırılgan, dar sahil şeridini korumak için boş yere çabaladı. Bu krallık küçüldükçe, baronlar arasındaki hizip çekişmelerinden daha çok etkilendi, zira monarşi çok zayıfken, İtalyan komünleriyle askeri Hospitalier ve Tapınak tarikatlarını içeren diğer rakip güçler çok kuvvetliydi. Batılı hükümdarlar Mısır'ın krallığa karşı oluşturduğu tehlikenin farkındaydı ve gemilerle sevk edilen bir dizi Haçlı Seferi Mısır'ı hedef aldı: Beşinci Haçlı Seferi 1219-1221 arasında Nil Delta'sındaki Dimyat'ın denetimini kısa süreliğine ele geçirdi; Fransa kralı IX. Louis de 1248'de Dimyat'a felaketle sonuçlanan bir Haçlı Seferi açtı; her iki seferde de Haçlılar Mısır fetihlerini Kudüs ile değiş tokuş etmeyi veya, boş bir hayalle, hem Mısır'ı hem de Kutsal Topraklar'ı ellerinde tutmayı umut etmişlerdi. Ne var ki, Hıristiyan kralların dikkati giderek, bu bölümde ileride ele alınacak Sicilya savaşı gibi, kendi ülkelerine daha yakın çekişmelere kayarak Haçlı Seferi'nden uzaklaştı. Haçlı Seferleri'ne ilişkin retorik çok fazlaydı ve küçük deniz seferleri de yapılıyordu, ancak 1248'den sonra, Kutsal Topraklar'a büyük çaplı seferler çağının sonu gelmişti artık.[40] Köle kökenli askeri kumandanlar Eyyubi hanedanında iktidarı ele geçirerek, 1250'den 1517'ye dek Mısır ve Suriye'ye hâkim oldular; bu Memlûkler İtalyan tüccarlarıyla Mısır yönetimi arasındaki ticari düzenlemeleri devam ettiriyorlardı, ancak aynı zamanda Latin Kudüs Krallığı'nı haritadan silmeye de kararlıydılar. Akkâ 1291'de dehşet verici katliamlar arasında Memlûklerin eline geçti; gerçi birçok mülteci son ayrılan gemilere binerek Kıbrıs'ın güvenli topraklarına kaçmayı başarmıştı. Akkâ uluslararası bir ticaret merkezi niteliğini yitirdi ve Doğu'daki Latin hâkimiyeti Kıbrıs Krallığı'yla kısıtlanmış oldu.

39 Abulafia, "Catalan Merchants", s. 237-238.

40 N. Housley, *The Later Crusades: From Lyons to Alcázar 1274-1580*, Oxford, 1992, s. 7-17.

Dördüncü Haçlı Seferi'nin bir mirasının, Konstantinopolis'teki güçsüz Frank yönetimi olduğunu görmüştük; 1261'de Ceneviz yardımıyla Nikaia'daki [İznik] Bizans yönetiminin geri aldığı Cenova'nın ödülü, Karadeniz'in tahıl, köle, balmumu ve kürklerine erişimi de içeren cömert ticari imtiyazlar oldu. Bunun yanı sıra, II. Friedrich'in Norman yönetim sistemini canlandırıp güçlendirdiği Sicilya'da da şiddetli bir değişim yaşanıyordu; başarılarından biri, 1235'te Kuzey Afrika'daki Cerbe'ye karşı bir sefer başlatacağı Sicilya donanmasını yeniden kurmasıydı.[41] Papalık onun Almanya, Sicilya ve Kuzey İtalya'nın bazı kesimleri üzerindeki birleşik yönetimine karşı çıktığında, Friedrich donanmasını, 1241'de bir papalık konseyine katılmak üzere Ceneviz gemileriyle Roma'ya yolculuk eden bütün bir kardinaller ve piskoposlar heyetini ele geçirmekte kullandı.[42] Kaderin bir cilvesiyle, Friedrich'in amirali de Ansaldo de' Mari adında bir Cenovalıydı; zira Cenevizler her zamanki gibi Friedrich'in yanında ve karşısında olanlar şeklinde bölünmüş durumdaydı. Friedrich ile papalık arasındaki şiddetli savaşlar tam anlamıyla Akdeniz tarihinin parçası sayılamazsa da, 1250'deki ölümünü izleyen yıllarda Akdeniz'in bütünü açısından önemli yansımaları oldu. 1266-1268 arasında Friedrich'in Sicilya ve Güney İtalya'daki varisleri yenildi; Anjou ve Provence kontu ve Fransa'nın Haçlı Kralı IX. Louis'nin kardeşi olan papalık yandaşı Charles dışında tümü ortadan kaldırıldı.

Charles yalnız kendisi için değil Anjoulu varisleri için de bir Akdeniz imparatorluğu yaratmaya koyuldu. İmparatorluğun merkezindeyse, denizde Sicilya ile Afrika arasında olduğu kadar, Güney İtalya ile Arnavutluk ve Sardinya arasındaki suların denetimini sağlayan bir *cordon sanitaire* ile kuşatılmış Sicilya Krallığı ve Güney İtalya'nın yer almasını hayal ediyordu. Henüz gençken Provence varislerinden bir kadınla evlenerek bu toprakları Aragonlulardan kapmayı başarmıştı; onun yönetimi altında Marsilya'nın isyankâr *patrici*'leri yetkesini kabul etmeye zorlandı ve limanları onun büyük tophanelerine dönüştürüldü.[43] 1269'da, Aragon kralı I. Jaime'nin itirazına karşın, oğlu Philippe'in Sardinya kralı seçilmesini sağlayacak bir tertibe girişti.[44] Her ne kadar Kıbrıs kralı yaygın biçimde kabul gören bir karşı iddiaya sahip olsa da, küçülen Kudüs Krallığı unvanını 1277'de Antiokheia prensesi Maria'dan satın aldı. Charles gerek Tunus'ta gerek Doğu'da kendisini Müslümanlara karşı bir Haçlı önderi olarak görüyordu, ama Doğu'ya olan asıl ilgisi eski Bizans İmparatorluğu'na yönelikti. Arnavutluk'ta Hohenstaufen'in elindeki toprakları ele geçirdi ve

41 D. Abulafia, *Frederick II: A Medieval Emperor*, Londra, 1988, s. 164-201.

42 *Age.*, s. 346-347.

43 G. Lesage, *Marseille Angevine*, Paris, 1950.

44 Abulafia, *Mediterranean Emporium*, s. 240-245.

Dyrrhakhion'u zaptetti; ardından bir dizi Arnavut savaşçı önderinin onayıyla "Arnavutluk kralı" unvanını aldı.[45] Bizanslıların Konstantinopolis'i geri almalarının ardından, Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra ele geçirmiş olduğu imparatorluk tahtına Frank hanedanını yerleştirmenin ve Frank imparatorunu kızıyla evlendirmenin hayalini kuruyordu. Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos'un Bizans ve Latin Kiliselerini papalık denetimi altında yeniden birleştirmeyi cidden düşündüğüne inanmamıştı. Ona göre, hizipçi Bizanslıları Roma'nın yetkesi altına sokmanın tek yolu zora başvurmaktı.

Charles, Venediklilerle ortak olarak Konstantinopolis'e büyük bir donanma göndermeyi planladı; Dyrrhakhion, Via Egnatia üzerinden Bizans'ın derinliklerine nüfuz edebilecek bir üs olmaya uygundu. Robert Guiscard ve İyi Wilhelm'in savaş planları raftan indirildi ve tozları alındı. Charles, çok çeşitli gelirlerinin yarısını, 50 veya 60 savaş gemisi ve belki 30 yardımcı gemiden oluşan donanmasının inşasına ayırdı. Bu kadırgalar büyük, sağlam ve herhalde açık denizlerde uzun süre seyretme kabiliyetine sahip devasa gemilerdi.[46] Böylesi bir filoyu yürütmek, en azından 907 kg, daha büyük olasılıkla 1417 kg altına mal olurdu.[47] Ağır vergilendirilen tebaalarının neye tahammül edebileceklerine dair inanılmaz bir yanlış hükümdü. Sonunda düdüklü tencere patladı. Palermo'da, adaya 11. yüzyıl sonundan itibaren göç etmiş olan Latin yerleşimciler, Mart 1282'de patlak veren Sicilya'daki Vesper Ayaklanması'nda Charles'ın Anjoulu askerlerine saldırdılar.[48] Sloganları "Fransızlara ölüm!"dü, ancak düşmanlıklarının önemli diğer bir odağı da, Amalfi ve Napoli Körfezi'nden gelen, Cenevizler ve Pizalılarca Akdeniz ticaretinden dışlanmış olarak, şimdi hesap tutmadaki becerilerini önce II. Friedrich, ardından I. Charles'ın hizmetine sunan bir grup bürokrattı.[49] Bunların vergi sisteminin küçük ayrıntılarına duyduğu coşku, ada seçkinlerinin düşmanlığına neden olmuştu. Asiler burada özgür bir cumhuriyetler federasyonu kurma umuduyla hızla adayı fethetti. Naif bir tutumla desteğine başvurdukları Charles'ın büyük müttefiki papanın öfkeli red cevabını alınca, bu kez de II. Friedrich'in kız torununun kocası olan, Hohenstaufen hanedanının hayatta kalan son üyesine döndüler: Fatih Jaime'nin oğlu Aragon kralı III. Pedro (Peter).

45 P. Xhufi, *Dilemat e Arbërit: Studime Mbi Shiqipërinë mesjetare*, Tiran, 2006, s. 89-172.

46 J. Pryor, "The galleys of Charles I of Anjou, king of Sicily, ca. 1269-1284", *Studies in Medieval and Renaissance history*, c. 14, 1993, s. 35-103.

47 L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, s. 15.

48 Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, s. 66-76; S. Runciman, *The Sicilian Vespers: a History of the Mediterranean World in the Thirteenth Century*, Cambridge, 1958.

49 H. Bresc, "1282: classes sociales et révolution nationale", *XI Congresso di storia della Corona d'Aragona*, Palermo, 1983-1984, c. 2, s. 241-258; yeni basım H. Bresc, *Politique et société en Sicile, XIIe-XVe siècles*, Alershot, 1990 içinde.

Ağustos 1282'de Pedro, kendisinin Haçlı Seferi olarak adlandırdığı Kuzey Afrika kenti Alcol'e karşı saldırmak üzere, donanmasıyla birlikte tesadüfen yakınlardaydı. Bunun aldatıcı bir görünüm olup, onun aslında Sicilya'yı ele geçirmek için komplo kurup kurmadığı çok tartışılmıştır. Bir Fransız askerin genç bir Sicilyalı ev kadınına yaptığı cinsel tacizle başlayan Palermo'daki olaylar örgütsüz, hatta kaotik görünür. Eylül'de Pedro geldiğinde, o veya daha doğrusu karısı Constance, Sicilya seçkinlerinin çoğunun desteğini kazandı. Ne de olsa, karısının Sicilya üzerindeki hak iddiasını savunmaya gelmişti ve Güney İtalya sakinleri de isyana katılmış olsalar ve kendisi de Anjoulu Charles'ın iyi finanse edilen ordusunu yenmeye yetecek kaynaklara sahip olsaydı, Güney İtalya'yı da ele geçirecekti (Charles, büyüyen Floransa kentine verdikleri destekle Apulia tahıl arzını temin eden Floransalı bankerlerin açtığı istikrazlardan yararlanıyordu).[50] Sonuç, köşeye sıkışmak oldu: Gerek III. Pedro'nun gerek I. Charles'ın öldüğü 1285'e gelindiğinde, Aragon kralı Sicilya'yı, Anjou kralı da Güney İtalya'yı aldı, ama her ikisi de "Sicilya kralı"nı unvanları arasında sayıyordu. (Anakara krallığı yerinde bir şekilde çoğunlukla "Napoli Krallığı" olarak anılıyordu.) 1302 ve ertesinde papalığın arabuluculuk girişimlerine karşın Anjoulular ile Aragonlular arasındaki rekabet, paha biçilmez mali kaynakları kurutarak ve ara sıra fiiliyata dökülecek şekilde patlak vererek 14. yüzyıl boyunca sürdü. Anjoulular 1283'te Fransız kralını Aragon'u istilaya ikna ettiler (Fransa için bir felaket oldu); Aragonlular, Toskana ve Lombard kentlerindeki Anjou yanlısı Guelfler ve Aragon yanlısı Ghibellineler arasındaki, her iki taraf açısından da ölümcül sonuçları olan çekişmede bir sadakat odağı sunan İtalya'daki papalık karşıtı hizipleri desteklediler.[51]

Bu çatışma karada olduğu kadar denizdeki savaşta da kendini gösterdi. Anjoulu Charles, kendisininkinden küçük olan Katalan donanmasını muhtemelen önemsiz addediyordu. Bu bir hataydı, özellikle de Kral Pedro'nun Calabrialı bir soylu olan Roger de Lauria'yı donanmasının başına getirmesinden sonra. Roger de Lauria, Akdeniz tarihindeki en büyük deniz komutanlarından biri, adeta yeni bir Lysandros'tu.[52] Küçük, iyi işleyen Katalan donanmasının tersine, Charles'ın donanması etkileyici ölçüde iyi donanımlı, ama uyumluluktan yoksundu; Güney İtalyanlar, Pizalılar ve Provençallerden (Provanslılar) oluşan bir yamalı bohça gibiy-

50 D. Abulafia, "Southern Italy and the Florentine economy, 1265-1370", *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, s. 377-388; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean* makale vi.

51 Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, s. 107-171.

52 J. Pryor, "Tbe naval battles of Roger de Lauria", *Journal of Medieval History*, c. 9, 1983, s. 179-216.

di. Ekim 1282'de Roger de Lauria, Calabria kıyısı açıklarında Nicotera'da Charles'ın donanmasını mağlup ederek, yirmi Anjou ve iki Piza kadırgasını ele geçirip Charles'ı Güney İtalya anakarasında savunmaya çekilmeye zorladı.[53] Gelgelelim, Charles Sicilya'yı ele geçirmek istiyorsa, adayı Afrika'dan ayıran Sicilya Boğazı üzerinde hâkimiyet kazanmaya da ihtiyacı vardı. Burada karşısına yine Roger de Lauria dikildi; savaş alanı, uğrunda bir Anjou garnizonu ile Aragon istila kuvvetinin çekiştiği Malta sularıydı. Haziran 1283'te 18 kadırgadan oluşan bir Provençal (Provence) donanması, Malta'nın Büyük Limanı haline gelecek olan yere vardılar, ancak Lauria'nın 21 kadırgalık donanması peşlerindeydi. İki donanma bütün gün boyunca çarpıştı ve karanlık çökerken Anjoululular gemilerinden birçoğunu teslim etmek ve birkaçını da batırmak zorunda kaldılar. Anjou zayiatı daha az ciddi değildi: Belki 3.500 Anjou askeri öldürüldüğü gibi, Aragonlular aralarında soyluların da bulunduğu birkaç yüz esir de aldılar. Kurbanların çoğu muhtemelen Marsilyalıydı; kent bu savaşta nüfusunun yaklaşık beşte birini kaybetmiş olabilir.[54] Fransızlar 1283'te Katalonya istilasına giriştiklerinde hazır bulunan Katalan filoları Roses açıklarında Fransız donanmasının yarısını ele geçirdi. Roger şöyle söyleyecekti: "Hiçbir kadırga veya gemi, hatta inancıma göre hiçbir balık, Aragon kralının armasını taşımadığı sürece bu denizde seyredemez."[55]

Anjoululular bundan sonra aralıksız süren Katalan akınlarına karşı Güney İtalya kıyılarını bile savunamaz hale geldiler; Tiren Denizi'ndeki hâkimiyetlerini kaybettikleri, I. Charles'ın oğlu Salerno prensinin, Napoli açıklarında Roger de Lauria'nın gemilerine karşı bir Anjou donanmasının başına geçecek kadar gözü kara davrandığı Haziran 1284'te bir kez daha doğrulandı. Napolili birçok denizci, Katalanlar ile savaşa girmeyecek kadar akıllıydı ve gemilere ancak kılıç tehdidiyle bindirilmişlerdi. Bu kez felaket farklı bir biçim aldı. Napoli filosu imha edilmedi ancak birkaç Provençal kadırgası ele geçirildi; üstelik bunların birinde Salernolu Charles bulunuyordu.[56] Babası 1285'te ölmesine ve (en azından Anjoulular gözünde) kendisi Sicilya kralı ve Provence prensi haline gelmesine karşın, 1289'a kadar Aragon esiri olarak tutuldu. Bunu izleyen yıllarda, Katalan donanması cüretkârca faaliyetlerini Akdeniz çapında genişleterek, (bir Napoli mülkü olan) Kephalonya'ya, Kykladlar'a ve Khios'a akınlar yaptı; Tunus kıyısı açıklarındaki Cebre ve Kerkennah Sicilya hâkimiyeti altına alındı. Hiç kimse Roger de Lauria'nın karşısında duramıyordu. Onun kesintisiz deniz zaferleri silsilesi Sicilya'nın Aragonların elinde kalmasını sağladı.

53 Mott, *Sea Power*, s. 29-30.

54 *Age.*, s. 31-32.

55 Bernat Desclot'nun kroniğinden: Bkz. *age*, s. 39-40.

56 Mott, *Sea Power*, s. 33-34.

Mayorka farklı bir sorundu. III. Peter daha en başından babasının, topraklarını Aragon kralı ile Mayorka kralı arasında bölmesine içerlemişti. Kardeşi Mayorka kralı II. Jaime, arkasından hançerlercesine Anjou davasına sahip çıktığı zaman Pedro Roussillon'u istila etmiş, Perpignan'daki kraliyet sarayına yürümüş ve kendisini kardeşinin yatak odasında kilitlenmiş bularak büyük bir hüsran içinde kapıyı döverken, Jaime pislik içindeki bir lağım çukurundan çıkarak kırsal kesime kaçmıştı. Tacını ancak papalık arabuluculuğu sayesinde 1298'de geri alabildi.[57] Gene de Pedro, yeni fethedilen Sicilya adasını diğer topraklarından ayırıp ayrı bir devlet olarak ikinci oğluna verdiğinde, babasıyla benzer bir karar vermişti. Berbat bir gerçeği tanıyan bir karardı bu: Sicilyalılar Barselona hanedanı yanında değil, Hohenstaufen hanedanı için savaşmıştı. Kaldı ki, Sicilya anavatandan çok uzak ve Barselona'dan denetlenmesi çok zor hatta olanaksız bir mülktü. Gene de ada son derece iştah açıcı bir topraktı. Vesperum Ayaklanması'ndan* çok önce, tahıl ve pamuk peşinde olan Katalan tüccarlar kitleler halinde Palermo, Trapani ve diğer limanlara gelmekteydi. Gelgelelim, Pedro'nun amacı, kendi tüccarının çıkarlarını savunmak değil, karısının hanedan hakkını kurtarmaktı. Pedro'nun ölümünden sonra tüccarların önündeki fırsatlar üç Aragon kralı –Aragon-Katalonya, Mayorka ve Sicilya– arasındaki çekişme yüzünden tehlikeye düşecekti.

Siyasi bölünmelere ve Katalan-Aragon dünyası içinde ara sıra kendini gösteren ambargolara karşın Katalanlar, İtalyanların yanı sıra kendileri için bir alan yaratmayı başarmışlardı. Akdeniz hâkimiyeti rekabetine tam zamanında girdiler: Barselona Afrika, Sicilya ve Doğu'ya erişim için rekabet etmeye başladığı zaman Cenevizler, Pizalılar ve Venedikliler deniz güzergâhları üzerinde henüz tam bir denetim sağlamamışlardı. Katalanlar, kartografya da dahil denizcilik sanatları konusunda etkileyici bir ustalığa sahipti. Ama aynı zamanda rakiplerinin tümüyle yoksun olduğu başka bir avantajları daha vardı: Aragon krallarının himayesi altında Tunus, Tilimsen ve İskenderiye'de hükümdar saraylarına kolay erişim imkânı kazanmışlardı. Daha sonraki kuşaklar, Fatih Jaime ve Büyük Pedro dönemlerine Katalonya'nın kahramanlık çağı olarak bakacaklardı.

57 Abulafia, *Mediterranean emporium*, s. 10-12.

* Anjou hanedanından Napoli ve Sicilya Kralı I. Carlo'ya karşı, Sicilya'daki Fransızların katledilmesiyle başlayan ayaklanmalar. Adını, Palermo yakınlarındaki bir kilisede, Paskalya ayini sırasında akşam duaları (vesperum) okunurken başlayan çatışmalardan alır (ed.n.)

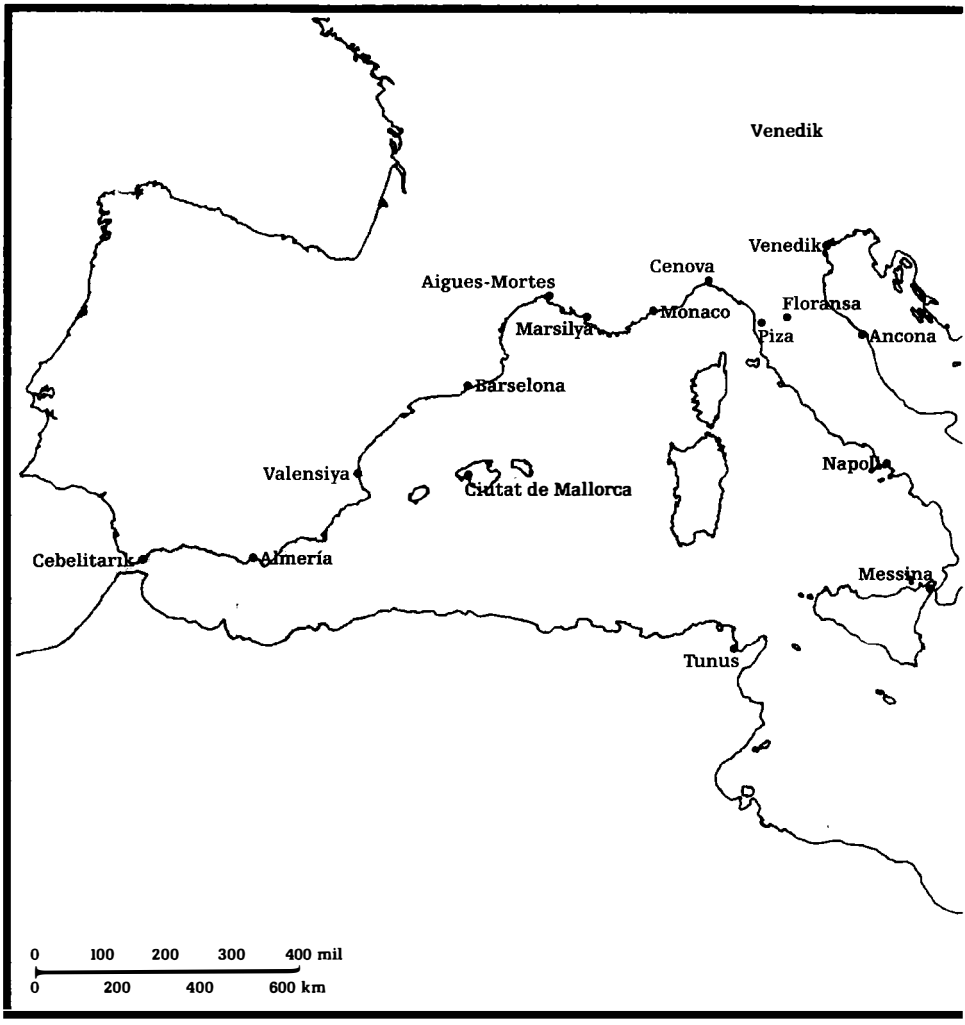
VIII

SERRATA – KAPANIŞ, 1291-1350

1

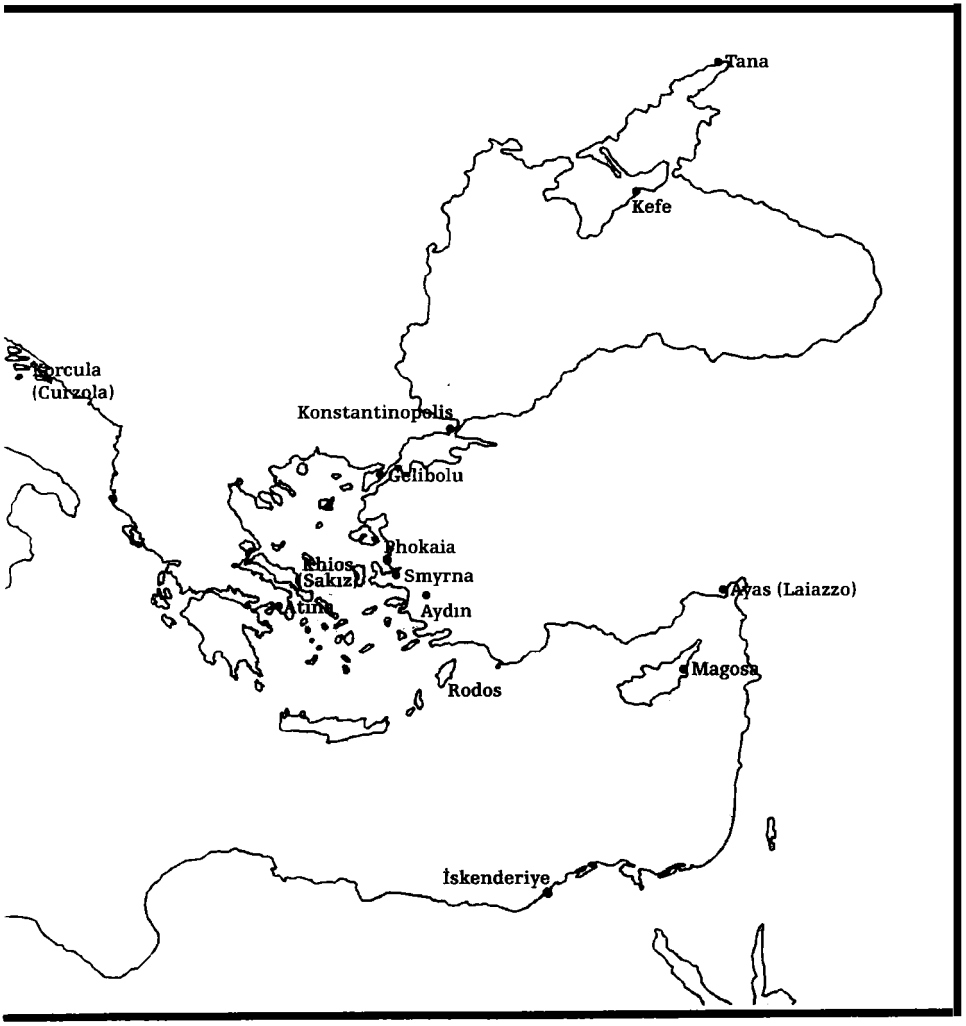
1291'de Akkâ'nın düşüşü, aslına bakılırsa son 20-30 yıldır kenti korumak için çok az çaba göstermiş olan Batı Avrupa'yı şoke etmişti. Yeni seferler başlatma planları pek çoktu ve en coşkulu olanlar arasında, Katalan esaretinden kurtuluşundan sonra Napoli Kralı II. Carlo vardı. Fakat bütün bunlar sözde kaldı; Aragonluları mağlup etmeye çalışırken, bir Haçlı Seferi başlatamayacak kadar meşguldü, üstelik bunu yapacak kaynaklardan da yoksundu.[1] İtalyan tüccarlar, Doğu ipeği ve baharatına Akkâ üzerinden erişimin kaybıyla başa çıkmak için uğraşlarını çeşitlendirdiler. Venedik tedricen Mısır'da önderliği ele geçirirken, Cenevizler 1261'de Konstantinopolis'te bir Ceneviz kolonisinin kurulmasının ardından Ege ve Karadeniz'den daha havaleli mallara yoğunlaştılar. Fakat Bizans imparatorları Cenevizlere karşı temkinliydi. Cenevizler akıllarına eseni yapabileceklerini düşünmesinler diye, daha düşük düzeyde olsa bile Venediklilere de ayrıcalıklar tanıyorlardı. VIII. Mikhail ile oğlu II. Andronikos, Cenevizleri Pera veya Galata olarak bilinen, kocaman bir Ceneviz kulesinin bugün hâlâ İstanbul'un siluetine egemen olduğu, Altın Boynuz'un (Haliç) kuzeyindeki yüksek araziyle sınırladılar, ancak bir yandan da on-

1 S. Schein, *Fideles Cruces: the Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land, 1274-1314*, Oxfod, 1991.

lara özyönetim hakları verdiler ve Ceneviz kolonisi öylesine hızlı büyüdü ki, kısa sürede genişletilmesi gerekti. 14. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Ceneviz Pera'nın ticaret gelirleri bir güneş gibi parlayarak, yedide bir gibi bir oranla, Bizans Konstantinopolis'inkileri gölgede bırakmıştı. Bu imparatorlar, Ege ve Karadeniz'in denetimini fiilen Cenevizlere bıraktılar ve Mikhail'in 80 gemiden oluşan donanması oğlu tarafından dağıtıldı. Kutsal Ortodoks Kilisesi'ni kutsal olmayan Katolik Kilisesi ile birleştirmeye yönelik tüm girişimlerin reddedilmesinin mükafatı olarak, Tanrı'nın Konstantinopolis'i koruyacağı varsayılmıştı.[2]

2 A. Laiou, *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge, MA, 1972, s. 68-76, 147-157.

Cenevizler bir Venedik varlığını genelde hoş gördüler, zira savaş ticarete hasar veriyor ve değerli kaynakları tüketiyordu. 1298'de olduğu gibi, ara sıra bir tarafın korsan saldırılarının krize yol açtığı ve bu kentlerin savaşa girdiği oldu. O yıl meydana gelen Curzola (Korčula) Savaşı'nda 80 Ceneviz kadırgası 90 Venedik gemisi ile karşı karşıya geldi. Venedikliler Adriyatik'in derinliklerinde, kendi yuvalarındaydı. Ancak Ceneviz direnişi galip geldi ve Çin'e dair sıra dışı masallarını, Cenova'da aynı hücreyi paylaştığı bir Pizalı gezgin âşığa yazdıran (söylendiğine göre) Marco Polo dahil yüzlerce Venedikli esir düştü.[3] Polo'nun gerçek hikâyesi sadece bir ce-

3 F. C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, s. 84.

saret veya gözükaralık değildi, Akkâ üzerinden Uzakdoğu'ya yola koyulan Venedikli mücevher tüccarlarına genç Marco eşlik ediyordu. 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi, Asya ötesi ticaret güzergâhlarının yeniden düzenlemesine yol açarak, Doğu ipeklerini Karadeniz sahillerine getiren bir güzergâh açtı; bununla birlikte, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz boyunca uzanan deniz noktası Doğu Hindistan'dan İskenderiye ve Akdeniz'e baharat taşımaya devam etti. Asya ötesi bu egzotik ticarete, 1260'larda Karadeniz erişimini sağlamalarından sonra Cenevizler ve Venedikliler girmeye çalıştılar. Tahmin edilebileceği gibi, Venedikliler pahalı, lüks mallarla ilgilenirken, Cenevizler köleler, tahıl ve kurutulmuş meyvelerle Karadeniz sahillerinin yerel ürünlerine yoğunlaştılar. Batı Avrupa'nın her yerindeki kilise ve sarayları aydınlatacak iyi kalite balmumu da çok rağbet görüyordu. Cenevizler, Kırım'daki Feodosya'da (Kefe) çoğunlukla Çerkes ve Tatar olmak üzere binlerce esir topladılar; bunları ev hizmeti yapmak üzere İtalyan kentlerine veya onları sultanın muhafızı olarak istihdam eden Mısır'daki Memlûklere sattılar. Cenevizlerin göstere göstere Müslüman düşmana yetenekli askerler tedarik etmelerinin papalık sarayını telaşlandırıp öfkelendirmesi şaşırtıcı değildi.

Cenevizler, vaktiyle antik Atina'nın beslenmesine yardım eden Karadeniz tahıl trafiğini canlandırarak, Pontus tahılını Konstantinopolis'in çok ötesine gönderdiler. İtalyan kentlerinin boyutları büyüdükçe, gitgide daha uzaklardan tahıl getirtmeye başlamışlardı: Fas, Bulgaristan ve Romanya kıyıları, Kırım, Ukrayna bunlar arasındaydı. Oralardaki üretim maliyetleri Kuzey İtalya'dakinden çok daha düşüktü, dolayısıyla, nakliye maliyeti hesaba katılsa bile, bu topraklardaki tahıl, anavatanda Sicilya veya Sardinya'dan ithal edilen tahıldan daha yüksek olmuyordu. Cenevizler bütün bu kaynaklardan elde ettikleri tahılı Akdeniz'in her yerine taşıdılar: Onlar ve Katalanlar Tunus'a yiyecek tedarik ettiler; Sicilya'dan Kuzey İtalya'ya gemilerle tahıl naklettiler.[4] Talebin sürekli olduğu bir kent, bir dokuma son işlem ve imalat merkezi, ekonomik bir güç merkezi olarak yeni yeni belirmeye başlayan Floransa'ydı. Epeyce iç kesimde bulunsa da Floransa, yün tedariki ve besinleri bakımında Akdeniz'e bağımlıydı; kent, on iki aylık ihtiyacının ancak beş ayına yetecek kadar tahıl üreten bir kırsal kesimi denetliyordu. Toskana toprağı genellikle çoraktı ve yerel tahıl, dışarıdan ithal edilen durum buğdayı düzeyine ulaşamıyordu. Bir çözüm, müttefikleri Napoli'nin Anjoulu krallarına, Apulia'nın sınırsız görünen tahılına erişim sağlayacak şekilde düzenli olarak kredi vermek oldu.[5]

4 D. Abulaia, "Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento", *XI° Congresso della Corona d'Aragona*, 4 cilt, Palermo, 1983-1984, c. 2, s. 5-22; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100-1400*, Londra, 1987, makale vii.

5 Abulafia, "Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370", *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, s. 377-388, Yeni basımı: Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, makale vi.

Bu gelişmeler, Akdeniz'i çevreleyen toprakların toplum ve ekonomisindeki muazzam değişimlere yansıdı. 1280 ve 1300'e gelindiğinde nüfus artıyor, tahıl fiyatları yükseliyordu. Yerel kıtlıklar daha sıklaşmıştı ve kentler ihtiyaç duydukları gıda için gittikçe daha uzaklara bakmak zorunda kaldılar. Avrupa'daki ticari devrim kentlerdeki istihdam olanakları kırsal kesimden işçileri çektikçe, kentsel büyümede hızlı bir ivmeye yol açtı. Batı Avrupalı kentler, Akdeniz ekonomisine tarihte hiç olmadığı kadar hâkim olmaya başladılar: Katalan topraklarından Toskana'ya kadar uzanan büyük yaydaki birkaç büyük merkezin adını vermekle yetinirsek, bunlar; Valensiya, Mayorka, Barselona, Perpignan, Narbonne, Montpellier, Aigues-Mortes, Marsilya, Savona, Cenova, Piza ve yaygın şekilde kullanılan ve taklit edilen altın florinleriyle Floransa'ydı. 14. yüzyıl başından beri görünümü çok az değişmiş olan, tuzlalarıyla tanınan Aigues-Mortes, 1240'larda Languedoc'un doğrudan denetimini daha yeni elde eden Fransa krallığının Akdeniz'e ticari kapısı olarak kuruldu. Kral IX. Louis, karmaşık bir feodal düzenlemenin parçası olarak, Aragon kralının hâkimiyeti altındaki bir ticaret, bankacılık ve imalat merkezi olarak gelişmekte olan Montpellier kentini endişeyle seyrediyordu. Tüm bu ticaret faaliyetini, aynı zamanda 1248'deki felaketle sonuçlanan Haçlı Seferi'nin de çıkış noktası olan, lagün tuzlalarındaki yeni limanına yöneltme umudundaydı. Sonuçta, Aigues-Mortes çok geçmeden Fransız kraliyet denetiminden bir yüzyıl daha kaçınmayı başaran Montpellier'nin dış limanı haline geldi.[6] Venedikliler, 100 bin kent sakinini nasıl besleyecekleri sorusuna kendilerine özgü bir yanıt verdiler. Yukarı Adriyatik'e gelen tüm tahıllı kentlerine yönetmeye çalıştılar; Venedikliler ilk tercih hakkına sahip olacak, ardından, geriye kalanlar Ravenna, Ferrara ve Rimini gibi aç komşulara yeniden dağıtılacaktı. Adriyatik Denizi'ni, daha sonra anılmaya başladığı gibi "Venedik Körfezi"ne dönüştürmenin gayreti içindeydiler. Venedikliler, Apulia buğdayına erişimlerini garantiye almak için Anjoulu Charles ve ardıllarıyla sıkı pazarlık ettiler; bunu elde etmek için gerekirse I. Charles'ın, Sicilya Vesper Ayaklanması'nın yılı olan 1282'de başlaması planlanan Konstantinopolis seferini desteklemeye bile hazırdılar.

Ceneviz ve Venedikli büyük yuvarlak gövdeli gemiler gıdanın yanı sıra, Küçük Asya'dan Batı'ya şap da taşıdılar; Cenevizler ilkin ve kısa süreliğine, şap üreten toprakların en ucunda, maceracı Ceneviz Benedetto Zaccaria'nın 1297'de bir "Asya krallığı" kurmaya çalıştığı Küçük Asya kıyısında, daha sonra da yakınında bulunan, 1346'da Ceneviz tüccar ailelerinin konsorsiyumu tarafından ele geçirilen (ve 1566'ya dek muhafaza

6 G. Jehel, *Aigues-mortes, un port pour un roi: les Capétiens et la Méditerranée*, Roanne, 1985; K. Reyerson, *Business, Banking and Finance in Medieval Montpellier*, Toronto, 1985.

edilen) Khios'ta [Sakız] kendilerine ait merkezler kurdular. Khios sadece Phokaia'nın [Foça] şapına erişim sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda kuru meyve ve mastik üretiyordu. Khios'tan daha önemli olansa, Akkâ'nın düşüşünün bıraktığı büyük boşluğu dolduran Kıbrıs'taki Famagusta'ydı [Magusa]. Sakinlerinin büyük çoğunluğu Bizans Yunanları olsa da Kıbrıs, Fransız kökenli Lusignan ailesinin yönetimi altındaydı. Hükümdarları çoğunlukla hizip kavgası içindeydi, ancak Kıbrıs'ın komşu ülkelerle yoğun ticaretinden doğan refahının desteğiyle iki yüzyıl daha ayakta kalmayı başardı.[7] Yabancı tüccarlardan oluşan muazzam topluluklar adayı ziyaret etmekte ve yerleşmekteydi: Famagusta Venedik, Cenova, Barselona, Ancona, Narbonne, Messina, Montpellier, Marsilya ve başka yerlerden gelen tüccarların üssüydü; harabe halindeki Gotik kiliseleri, tüccarlarının biriktirdiği servete bugün bile tanıklık eder.[8]

Ticaret güzergâhları Kıbrıs'tan, bir diğer Hıristiyan krallığa, günümüz Türkiye'sinin güneydoğu kıyısındaki Kilikia Ermenistan'ı da dahil edilecek şekilde genişledi. Batılı tüccarlar Ermenistan'a Kıbrıs üzerinden buğday tedarik ettiler; Ermenistan'ı da, kendilerini Akdeniz'den alıp Tebriz ve ötesindeki ipek pazarlarına götüren egzotik ve meşakkatli ticaret güzergâhlarının giriş kapısı olarak kullandılar. Kıbrıs'ın, Süryani Hıristiyan tüccarların Ancona ve Venedik'ten işadamlarının temsilcileri olarak hareket ettiği Beyrut'la yakın ilişkileri vardı; bu ticaret ağındaki Süryani tüccarların, İtalya'da, hatta Almanya'da işlenerek kumaşa dönüştürülecek muazzam miktarlarda ham pamuk göndermeleri, Akdeniz'de Hıristiyan ve İslam âlemleri arasındaki sınırları aşan tek bir ekonomik sistemin doğmakta olduğunun açık işaretiydi. Pamuklu kumaşın bir kısmı eninde sonunda Mısır ve Suriye'de satılmak üzere Doğu'ya getiriliyordu. Ticaret ve siyaset Lusignan krallarının zihninde kaçınılmaz olarak iç içe geçmiş durumdaydı. Kıbrıs Kralı I. Peter 1365'te İskenderiye'ye karşı ihtiraslı bir Haçlı Seferi başlattığı zaman, büyük planı (halihazırda birkaçını ele geçirdiği) Güney Anadolu ve Suriye limanlarında Hıristiyan egemenliğinin kurulmasını da içeriyordu, ancak Mısır'da uzun süreli bir sefer onun kaynaklarını aşıyordu; bu sefer, İskenderiye'nin yıkıcı bir şekilde yağmalanmasına dönüşerek, bir kutsal savaş olduğu ilân edilmesine karşın seferin gerçekte maddi kaygılardan kaynaklandığını kanıtladı. Kıbrıs'a dönüşünün üzerinden çok geçmeden, düşman edinmeyi adeta sanat edinmiş olan Kral Peter suikast sonucu öldü.[9]

---

7 P. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge, 1991; çok faydalı araştırmalar, B. Arbel, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot, 2000.

8 D. Abulafia, "The Levant trade of the minor cities in the thirteenth and fourteenth centuries: strengths and weaknesses", *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)*, ed. B.Z. Kedar ve A. Udovitch, *Asian and African Studies*, c. 22, 1988, s. 183-202.

9 P. Edbury, "The Crusading Policy of King Peter I of Cyprus, 1359-1369", *The Eastern Mediter-*

2

İtalyan ve Katalan tüccarların ticari üstünlüğü denizdeki üstünlüklerine dayanıyordu. Büyük yuvarlak gövdeli yelkenli gemiler serbestçe ancak Hıristiyan sahillerinden Müslümans sahillerine geçebiliyordu, zira denizlerde uzun, kürekli kadırgalar devriye geziyordu. Kadırgaların boyları enlerinin neredeyse sekiz katıydı, kürek ve yelken gücüyle seyrediyordu. Kürekle seyrederken dört ilâ altı adam aynı hizada oturuyor, her küreği iki ya da üç kişi çekiyordu. Ticaret tekneleri olarak, en çok baharat gibi değeri yüksek mallardan küçük miktarlarda taşımaya uygundu, çünkü taşıma kapasitesi çok sınırlıydı. Hızlı ve manevra kabiliyetine sahip teknelerdi, ancak açık denizlerde alabora olma tehlikesine gene de açıktı. Felemenk güzergâhı geliştikçe, Atlantik Okyanusu'nda seyretmek üzere daha uzun, daha geniş ve (en önemlisi) daha yüksek gemiler yapılmaya başladı; böylece, inşa edilen yeni "büyük kadırgalar" Biscay Körfezi'nin rüzgârları ve akıntılarıyla başa çıkabiliyordu.[10] Yuvarlak gövdeli gemiler arasında, 1260'larda inşa edilmiş olan *Roccaforte* boyutunda az sayıda Venedik ve Ceneviz teknesi de bulunuyordu: Bu, çoğu yuvarlak gövdeli geminin taşırma suyunun iki katını aşkın kapasitede, yaklaşık 500 tonluk devasa bir gemiydi.[11]

Başta Venedik'ten Levant veya Felemenk'e seyredenler olmak üzere, bazı filolar konvoy halinde hareket ediyordu ve Venediklilerin *muda* sistemi dediği silahlı koruma gücüne sahiplerdi. Buna karşın, Müslüman veya Hıristiyan korsanların yaygın faaliyetlerinin, seyrüseferi uzun dönemler boyunca engellediği oluyordu. 1297'de Cenova'dan bir asi hizip, kapüşon giyme âdetinden ötürü "Keşiş" [Monk] lakabı verildiği söylenen bir Grimaldi ailesi üyesinin önderliğinde, Ceneviz kara dominyonunun en batı ucundaki Monaco kayalığını ele geçirdi (aslına bakılırsa, *Monoikos* ismi antikçağdaki Phokaiolu [Foçalı] yerleşimcilerden kaynaklanır ve *monk* veya *monaco* ile hiç ilişkisi yoktur). Monacolu denizciler, 1318'de Cenova'nın senyörü haline gelmiş Anjoulu Napoli kralı Bilge Robert'i destekleyerek, onlarca yıl herkesin başına dert oldular. 1336'da Monegasque korsanlar, Felemenk'ten mallarla yüklü dönen iki gemiye el koydular. Senato tüm Felemenk gemi seferlerini askıya almak zorunda kaldı; seferler 20 yıl kadar yeniden başlamadı. Grimaldi olduğu yerde kalıp bela olmaya devam etti ve bu aile bugün bile Monaco'nun yöne-

---

ranean Lands in the Period of the Crusades, ed. P. Holt, Warminster, 1977, s. 90-105; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, s. 147-179.

10 R. Unger, *The Ship in the Medieval Economy, 600-1600*, Londra, 1980, s. 176-179; J. Robson, "The Catalan fleet and Moorish sea-power (1337-1344)", *English Historical Review*, c. 74, 1959, s. 391.

11 Lane, *Venice*, s. 46.

timinde olsa da, para kazanmanın korsanlıktan biraz daha saygın yöntemlerini bulmuşlardır.[12]

Ticaret başarılı bir tüccar sınıf yaratmanın yanı sıra, *patrici* ailelerinin iktidarını da güçlendirdi. Venedik'te aristokrasi en kârlı ticaret yollarına hükmederken tahıl, tuz ve şarap ticaretini yuvarlak gövdeli gemilerindeki orta sınıf tüccarlara bıraktı. Kimin soylu olarak nitelendirileceğinin çok açık bir tanımı yoktu, ancak yüzlerce yıldır toplumsal basamakların en üstünde yer alan Dandolo gibi çok eski aileler vardı. Sorun, yeni şahısların büyük servetler edindiği ve kadırga konvoylarının nereye yelken açacağı ve hangi yabancı kralla antlaşmalar yapılacağı gibi, (14. yüzyıl başında) aristokrasiye dayanan Senato'nun verdiği kararlarda söz sahibi olmak iddiasında bulunduğu artan refah dönemlerinde, bu basamakları kimin tırmanmasına izin verileceğiydi. 1297'de önerilen çözüm, Senato'nun ve yüksek komitelerin seçildiği Büyük Konsey üyeliğini, halihazırda üye olanlar ve onların varisleriyle –birçoğu Tiepololar gibi önde gelen tüccar aileler olan yaklaşık 200 aileyle– sınırlamaktı. Yıllar içinde bazı aileler soylular arasına arka kapıdan kabul edilmekle birlikte, bu *Serrata* yani "kapanış"ın az çok nihai olması amaçlanıyordu.[13] *Serrata* bu bakımdan siyaset, ticaret ve toplumda aristokrasinin üstünlüğünü yeniden olumlama fırsatı oldu.

3

14. yüzyıl başında başarılarının tadını Katalanlar da çıkarıyorlardı. Vesperler Savaşı'nın 1302'de resmen sona erişi, Sicilya, Mayorka ve Barselona'yı bağlayan güzergâhları yeniden açtı. En önemlisi, Aragon kralı, karşılığında Sicilya'yı alma umuduyla papanın 1297'de Aragonlu II. Jaime'ye vermiş olduğu Sardinya'daki hakkını savunmaya karar verdi.[14] Jaime'nin kardeşi Friedrich, Sicilya'nın bağımsız kralı olarak adada sıkıca tutunarak saldırganca karşılık verdi ve Kral IV. Alfonso'nun Sardinya istilası ancak 1323'te meydana geldi. Onun dürtüleri öncelikli olarak hanedan hakları olsa da, Katalan tüccar topluluğu tahıl, tuz, peynir, deri ve –daha önemlisi– gümüş bakımından böylesine zengin bir adanın fethinden hatırı sayılır kazanç elde edeceklerini düşündü.[15] Sözde fatihler, yerli

12 D. Abulafia, "Venice and the Kingdom of Naples in the last years of Robert the Wise, 1332-1343", *Papers of the British School at Rome*, c. 48, 1980, s. 196-199.

13 S. Chojnacki, "In search of the Venetian patriciate: families and faction in the fourteenth century", *Renaissance Venice*, ed. J.R. Hale, Londra, 1973, s. 47-90.

14 Başka bir proje de Arnavutluk ile bir değiş tokuşu içeriyordu: D. Abulafia, "The Aragonese Kingdom of Albania: an Angevin Project of 1311-16", *Mediterranean Historical Review*, c. 10, 1995, s. 1-13.

15 M. Tangheroni, *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona*, I: *La*

Sardinyalıların dış hâkimiyeti kabul etmekteki ezeli isteksizliğini hesaba katmamışlardı. Katalanlar başta kıyı boyunca yer alanlar olmak üzere kentlere sığındılar (Katalanca konuşan torunları hâlâ Alghero'da yaşamaktadır) ve Sardinyalıları kent surlarının dışında tuttular. Bu arada Cenevizler ve Pizalılar Katalan istilasını kendi hâkimiyet haklarına tecavüz olarak görüyorlardı. Nihayet Pizalıların Güney Sardinya'daki topraklarını alıkoymalarına izin verildi, ancak Piza artık gücünü yitirmişti; kısa süre önce kent Aragonlu II. Jaime'ye gönüllü tabiyeti bile düşünür olmuştu. Cenevizler daha ciddi bir sorundu. Katalan gemilerine yıkıcı saldırılarla karşılık verirken, Katalanların da zalimlikte onlardan geri kalır yanı yoktu. Sardinya çevresindeki denizler tehlikeli hale geldi. Bu pek çok rakibin göz diktiği bir adaydı; sözde efendileri ile kadim sakinleri arasında, bir sözde efendi ile diğeri arasında çekişmelere konu oluyordu. Yerli direnişi 14. yüzyıl sonunda, adanın orta batısındaki Arborea'da üslenmiş dinamik bir krallığın kurulmasıyla doruğuna ulaştı; kraliçesi Eleonora bir kanun koyucu olarak çok ünlüdür.[16]

Merasime Düşkün Peter (IV. Pedro) olarak tanınan ihtiraslı, ufak tefek kralın 1337'de Aragon tahtına çıkmasının ardından, Aragon sarayı bir imparatorluk stratejisi olarak adlandırılabilecek projeler geliştirdi. Hükümranlığının başlangıcında, kuzenin Mayorka'daki davranışının yarattığı sorunu çözmekte kararlıydı. Mayorka kralı III. Jaime akli olarak istikrarsız izlenimi verir. IV. Pedro'nun, Mayorka'nın Aragon kralının vasalı olduğundaki ısrarına derinden içerliyordu, ancak endişe verici ilişkilerini tartışmak üzere Barselona'ya geldi. Gemisi bir sahilsarayın surları önüne çekildi ve onun ısrarı üzerine, gemiyi saraya bağlayan üstü kapalı bir köprü inşa edildi; ardından, Pedro'yu gemiye çıkmaya ikna etmeye çalıştı ve hikâyeye göre, Aragon kralını kaçırmak gibi delice bir planı vardı. Mayorka ticaret camiası bütün bunları bıktırıcı buluyordu. İstedikleri ve ihtiyaç duydukları, Barselona'da bulunan aynı düzeydeki rakipleriyle yakın ilişkileri korumaktı. Aragon kralının Jaime'yi asi ilan edip 1343'te Mayorka'yı ele geçirmesi onlar için bir kurtuluş oldu; Katalan donanmasında 22 kadırga dahil, 116 gemi bulunuyordu.[17] Jaime, topraklarını geri alma teşebbüsünün üzerinden çok geçmeden öldü. Uzun yaşamının sonunda (hükümdarlığı elli yıl süren) Pedro hâlâ, Aragon Sicilya'sını kürkçü

Sardegna, Pisa/Cagliari, 1981; C. Manca, *Aspetti dell'espansione economica catalano-aragonese nel Mediterraneo occidentale: il commercio internazionale del sale*, Milano, 1966; M. Tangheroni, *Città dell'argento: Iglesias dalle origini alla fine del Medioveo*, Napoli, 1985.

16 F.C. Casula, *La Sardegna aragonese*, 2 cilt, Sassari, 1990-1991; B. Pitzorno, *Vita di Eleanora d'Arborea, principessa mediovale di Sargena*, Milano, 2010.

17 Abulafia, *Mediterranean emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, s. 15-17, 54.

dükkânına geri getirecek bir ittifak evliliği pazarlığının peşindeydi. İmparatorluk hülyası gerçeğe dönüşmeye başlamıştı: En azından, Katalan tüccarlarının büyük kârlar elde etmeyi umduğu bir Katalan-Aragon "imparatorluğu" hayata geçmeye başlamıştı. 1380'de Pedro, savaşın yıprattığı Sardinya adasının denetimini alıkoyma gereği üzerine düşünürken, bu Akdeniz ötesi bağlantıların önemini açıklıyordu:

> Eğer Sardinya yitirilirse, bu Mayorka'nın da yitirileceği anlamına gelecektir, zira Mayorka'nın oldum olası Sicilya ve Sardinya'dan aldığı gıdanın gelişi duracaktır ve sonuç olarak nüfusu azalan toprak kaybedilecektir.[18]

Sicilya, Sardinya, Mayorka ve Katalonya'yı bir araya getiren, İtalyan adalarının düzenli olarak Mayorka ve Barselona'ya hayati gıda arzı yaptığı bir ağ doğuyordu.

Donanmanın bakımı ve onarımı baş ağrısı yaratan bir sorundu. 13. yüzyılda Barselona'da bir tersane inşa edildi; çekirdeği bugünün Denizcilik Müzesi olmuştur. Burada tersane işçileri gizli olarak çalışıyorlardı ve kemerlerden sarkan büyük demir halkalar, gövdeyi yükseltmek için palanga takımı kullanabilmelerini sağlıyordu. Fakat 25 kadırgayı barındıracak bir tersane inşasının maliyeti, bir kraliyet danışmanının hesabına göre, 2 bin ons [56,6 kg] altın tutuyordu ki, bu Aragon krallarının karşılayabileceğinden yüksek bir miktardı. Üstelik bu, gemileri iyi durumda tutmanın ve gemicilere gıda, silah ve diğer teçhizat tedarikinin masrafları hesaba katılmadan önceki tutardı. Katalan kadırgalarındaki gemicilerin besini peksimet, tuzlu et, peynir, fasulye, zeytinyağı ve şarabın yanı sıra nohut ve bakla içeren tekdüze bir menüden ibaretti; Ceneviz, Venedikli ve Napolili gemicilerin besininden başlıca farkı, bu öğelerin dengesiydi; Venedikliler daha az peksimet ve peynir ve daha fazla tuzlanmış et alırken, Napoli donanması bedava şarapla yıkanıyordu (bu onların çarpışmalardaki kötü performanslarını açıklayabilir mi acaba?).[19] Sarımsak, soğan ve baharatların yardımıyla peksimetin üzerini lezzetli bir malzemeyle kaplamak mümkündü; üstelik, sarımsak ve soğanın bünyeyi iskorbüt gibi hastalıklara karşı koruduğu da anlaşılmış durumdaydı. Peksimet adı üzerinde bir malzemeydi; sert fakat hafif, kolay muhafaza edilen ve besleyici olsun diye *biscoctus*, yani "iki kez pişmiş" ekmekti.[20] Tuzlanmış balığın yokluğu

18 *Age.*, s. 14, 248.

19 L. Mott, *Sea power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, s. 216, tablo 2, ve s. 217; J. Pryor, "The Galleys of Charles I of Anjou, king of Scily, ca. 1269-1284", *Studies in Medieval and Renaissance History*, c. 14, 1993, s. 86.

20 Mott, *Sea Power*, s. 211-224.

tuhaf görünür. Tuzlanmış balık Barselona'da öğünlerin önemli bir parçasıydı; yerli ançüez boldu ve balık ayrıca, özellikle Hıristiyanların et yemesinin yasak olduğu Büyük Perhiz döneminde, Atlantik Okyanusu'ndan da getiriliyordu. Öte yandan, geminin karinasının altında bol miktarda mevcutken kraliyetin balığa para ödemesi için neden de yoktu. Tuzlanmış gıdalar suya ihtiyacı artırıyordu ki, bu da sürekli bir sorundu. Her bir kürekçinin, hele hele sıcak havada kürek çekerken, günde en az 8 litre suya ihtiyacı oluyordu. Gemiler 5 bin litreyi aşkın su taşıyabiliyordu; ne var ki, bu su kolayca bozuluyor ve arıtılıp sirkeyle tatlandırılması gerekiyordu. Bununla birlikte, erzak ikmali gerekiyordu ve çözüm, tıpkı antikçağda olduğu gibi, sık sık karaya yanaşmaktı.[21] Bu tedarik sorunlarında ustalaşmak amiralin başta gelen ödevlerinden birini oluşturuyordu. Bir donanma komutanından fazlası olmak zorundaydı.

Batı Akdeniz'in bazı kesimleri yasak bölgeydi. 1340 civarında Cebelitarık Boğazı'nın komutası Cenevizler, Katalanlar ve Faslı Mariniler arasında çekişme konusu oldu.[22] Sorun, Güney İspanya'nın Faslıların istilasına uğraması korkusuyla daha da ağırlaştı; 11. ve 12. yüzyıllarda İberya'nın Hıristiyan krallıklarına karşı Fas'ın gerçekleştirdiği istilaların yarattığı tehdidin bir tekrarıydı bu. Hıristiyan devletler açısından neyse ki, Gırnata'nın Müslüman hükümdarları Marini tehdidinden kaçınmak konusunda Hıristiyanlar kadar kaygılıydı, ancak 1330'ların sonunda, Faslılar ile boğaz geçişini büyük ölçüde tehlikeye sokacak şekilde ittifak kurdular. İlk defa olmamakla, Kastilya kralı Cebelitarık'ı kuşatarak boğazın denetimini ele geçirmeye çalıştı, ancak bu arada bizzat Müslüman kuvvetlerin kuşatması altında kalınca, istemeden de olsa geri çekildi.[23] 1340'ta Kastilya donanması Cebelitarık açıklarında, yeniden hareketlenen bir Fas donanmasına yenilerek 32 savaş gemisini kaybetti. Bu yenilginin şoku, Aragonluları uzun süredir çekişme halinde oldukları Kastilyalılar ile barış yapmaya teşvik etti. Aragon kralı en az 60 kadırga donatmayı umuyordu, ancak gereken fonlar için *Corts* yani parlamentolarına yalvarmak zorun kaldı; Valensiya *Corts*'u 20 kadırga, hatta kavgacı Mayorka kralı bile 15 kadırga vermeyi önerdi. Bu arada Faslılar İspanya'ya girmekte serbest kalmışlardı, ama Kastilyalılar, bu kez Portekiz'in yardımıyla, Ekim 1340'ta Güney İspanya'daki Salado Savaşı'nda bir Fas ordusunu hezimete uğrattı. Savaşta ele geçirilen Marini savaş sancağı Toledo Katedrali'nin hazinesinde bugün bile görülebilir. Gelgelelim, bu zafer savaşa son vermedi ve 10-20 kadırgalık filolar defalarca boğaza gönderildi. Bunlar Fas-

21 Tangheroni, *Aspetti del commercio*, s. 72-78.

22 Robson, "Catalan fleet", s. 386.

23 G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, Londra, 1974, s. 60-72; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, 2. basım, Staplehurst, Kent, 2000, s. 37-40.

lılarınkine kıyasla oldukça küçüktü; Faslılar her nasılsa 1340'ta 60 kadırganın da içinde bulunduğu 250 gemilik filo göndermeyi başarmışlardı.[24] Savaş, Kastilya Kralı XI. Alfonso'nun Algeciras [Ceziretü'l Hadra] üzerine yürüdüğü 1344'te sona erdi; bu sefer, her ne kadar hemen komşu kapısı olan Cebelitarık fethedilmeden kalmış olsa da, bir Hıristiyan kralın boğazın kuzey kesimini ele geçirmesiyle sonuçlanacaktı.[25]

Müslüman donanma faaliyeti Doğu Akdeniz'de de canlandı. Bu, bir dereceye kadar, Türkiye kıyıları açıklarındaki sularda Hıristiyan başarılarına bir tepkiydi. 1310'da neredeyse 20 yıl önce Akkâ'dan çıkarılmış olan Hospitalier Şövalyeleri, Kıbrıs'taki mevcut üslerinden yola koyularak, birkaç yıl boyunca Türk akınlarının hedefi olmuş ve ismen Bizans hâkimiyetinde bulunan Rodos'u ele geçirdiler.[26] Hospitalier Şövalyeleri bundan böyle Rodos'u üsleri yaparak büyük bir filo inşa ettiler ve faal bir şekilde korsanlığa giriştiler. Bunun yanı sıra, muazzam bir Haçlı donanması için yardım almak umuduyla Batılı hükümdarlarla –Fransa, Napoli ve diğer ülke krallarıyla– sonu gelmez pazarlıklar yapıyorlardı. Fakat bu donanmanın hedefi artık yalnız Kutsal Topraklar ve Mısır'daki Memlûk devleti değildi. Dikkatleri, giderek, Küçük Asya sahillerine gelerek oyunun kurallarını değiştirmiş olan Türklere çevrilmişti: Türkler, Anadolu platosunda mahsur kalmalarını sağlayan kadim Bizans kordonunu yarmışlar ve Hospitalier Şövalyeleri nasıl zamanla denize uyarlanmışlarsa, aynısını Türkler de, Bizans imparatorluk donanmasından çektikleri Rum işgücünün yardımıyla yapmışlardı; VIII. Mikhail, İtalyan donanmalarının onu koruyacağı ve artık Sicilya'daki asiler ile savaşa saplanıp kalmış Anjoulu Charles'ın tehdidinden kurtulmuş olduğu düşüncesiyle, 1284'te tasarruf amacıyla Bizans donanmasını dağıtmıştı. En önemlisi Ege'ye sınırdaş Aydın Beyliği olmak üzere, Küçük Asya kıyısı boyunca bir dizi küçük Türk beyliği doğmuştu. Hıristiyanlar açısından iyi haber, bu Türk beyliklerinin en az Hıristiyan topraklarına akın yapmaya harcadıkları kadar, kendi aralarındaki çekişmelere zaman harcamasıydı. Bununla birlikte, Aydın Beyi olan Umur Paşa'nın, birkaç yıl önce Atina'nın denetimini ele geçirmiş ve Sicilya'nın Aragonlu krallarının sözde yetkesini kabul etmiş olan Katalan paralı askerler ile ittifak kurmasıyla Aydın Beyliği 1318'e gelindiğinde Hıristiyan komşularının başına tam bir bela kesilmişti.[27] Bu Katalanlar ile Aydınlı Türkler arasında, Venediklilerin şiddetli öfkesini çekecek ilginç bir ittifak ortaya çıktı; bir Venedikli soylunun feodal mülkü olan Santorini

24 Robson, "Catalan fleet", s. 389-391, 394, 395, 398.

25 Harvey, *Gibraltar*, s. 44-45.

26 J. Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310*, Londra, 1967, s. 225; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, s. 123.

27 K. Setton, *The Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, 2. basım, Londra, 1975.

Adası iki kez saldırıya uğramıştı ve Venedikliler bu müttefiklerin bir sonraki adımının Girit'i tehdit etmek olmasından endişeleniyorlardı.[28]

Türk tehdidinin çözümü, doğru dürüst donatılmış, iyi finanse edilen Hospitalier Şövalyeleri, İtalyan donanmaları, Napoli'nin Anjouluları ile Fransızların Ege'de tam bir hâkimiyet kuracak şekilde bir arada çalışacağı bir deniz Haçlı Seferi'nde yatıyor gibi görünüyordu. Bu çözüm, başlıca kaygıları kendi ticaret güzergâhlarını ve bölgede sahip oldukları toprakları korumak olan Venedikliler ve Cenevizlerin ihtiraslarıyla tehlikeye girdi. Venedik'in eninde sonunda üyesi olduğu, Batılı donanmalardan oluşacak bir "Kutsal İttifak", 1334'te Ege'yi korsanlardan geçici olarak temizledi.[29] Fakat sorun hallolmadı ve papanın büyük bir hevesle teşvik ettiği bir başka Haçlı Seferi, 1344'te Smyrna'yı [İzmir] Umur Paşa'dan geri almayı başardı. Smyrna Haçlı Seferi sadece yüzeysel bir başarıydı. Hıristiyanlar ancak 30 kadar kadırgadan ibaret bir donanma toplamayı başarmışlardı: Batı'nın coşkusu gerçek olmaktan çok nazariydi.[30] Büyük Timur'un 1402'deki fethine kadar dikkate değer bir şekilde, ellerinde tutacakları kaleyi ele geçiren Haçlılar, iç kesimleri fethetmeyi başaramadılar ve değerli bir ticaret merkezi, kuşatılmış bir garnizon kentine dönüştü. İşin gerçeği, Haçlıların kaynakları düpedüz yetersizdi. Anjoulu Napoli kralı Bilge Robert gibi hükümdarlar, çok uzun zamandan beri Haçlı Seferi vergileri toplamış, hatta Haçlı filoları donatmıştı, ancak bunlar sihirli bir şekilde başka bir şeye dönüşerek, Ceneviz Ghibellineler veya Sicilya'nın Aragonlularına karşı kralın savaşlarında kullanılmışlardı.

Bu bölgenin istikrarsızlığını daha da artıran, Khios'un [Sakız] 1346'da bir Ceneviz anonim şirketince fethinin ardından bölgedeki Ceneviz varlığının güçlenmesi oldu; ada Ceneviz yatırımcılar arasında bölüşüldü ve *Mahona* yani şirket tarafından yönetilmeye başladı. Başlıca kâr kaynakları şap, mastik ve kurutulmuş meyveydi ve Batılı donanmalar yoluyla daha fazla maceraya atılmaya hevesleri yoktu; Hospitalier Şövalyeleri bile zamanla Haçlı coşkularını kaybetmiş ve Rodos'un ticaret güzergâhları üzerindeki muhteşem konumundan yararlanmaya koyulmuşlardı. Hemen doğuda, Aydın'ın yenilgisinin Anadolu'da bıraktığı iktidar boşluğu, kuzeybatıya yeni yerleşmiş başka bir Türk topluluğu tarafından çabucak dolduruldu. Osmanlı Türkleri Bizans'a karşı *cihad*'ın coşkulu taraftarıydı (1331'de Nikaia'yı [İznik] fethetmişlerdi), ama dönemin tüm Türkleri gibi, paralı asker ihtiyacındaki Hıristiyan hükümdarlara hizmetlerini sunma-

28 E. Zachariadou, *Trade and crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venedik, 1983, s. 13-14.

29 *Age.*, s. 27-37.

30 N. Housley, *Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274-1580*, Oxford, 1992, s. 59-60; Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 49-51.

ya da daima hazırdılar. Nitekim, Balkanlar'daki ilk güçlü mevkileri olarak Dardanellos'un [Çanakkale Boğazı] Avrupa yakasındaki Kallipolis'e [Gelibolu] yerleşmelerine izin veren VI. İoannis Kantakuzinos oldu.

Dolayısıyla Hıristiyan donanmalarının üstünlüğü, 14. yüzyıl ortaları gibi geç bir tarihte bile tartışmasız değildi. Katalanlar, Cebelitarık Boğazı hâkimiyetine yönelik Müslüman rakiplerini denetim altında tutmalarına yetecek büyüklükte donanmalar seferber etmek için canlarını dişlerine taktılar. Buna rağmen, Aragon kralının Katalan tüccarları ile kurduğu ittifak, Batı Akdeniz topraklarını gerek ihtiyaç gerekse lüks tüketim mallarıyla tedarik etmeye muktedir, iyi bütünleşmiş bir ağ yaratmıştı. Ufak tefek kesintiler ve iplerin kopma noktasına geldiği durumlar olsa da Venedik ve Cenova arasındaki barış 1299'dan 1350'ye kadar korundu. İyi bir savaş arayışındaki Ceneviz amiralleri başka işverenler buldular. Daha önce 13. yüzyılda II. Friedrich'e hizmet etmişlerdi; 1300'e gelindiğinde, Kastilyalılara Akdeniz ve Atlantik'te donanmaları seferber etmeyi öğretiyorlardı ve böylece Portekiz donanmasının temellerini attılar. Fakat 700 veya 800 yıl sonra Akdeniz'e dönen kanlı bir yeni istilacıya direnmeyi başaramadılar.

4

Kara Ölüm, kimi zaman, Avrupa ve Akdeniz topraklarında üst ortaçağ dönemindeki ekonominin aşırı hızlı genişlemesi üzerinde doğal bir denetim olarak görülmüştür: Nüfus öyle hızlı artmıştı ki, tahıl fiyatlarını aşırı zorlayıp, yumurta ve piliç gibi üst düzey pazara hitap eden gıda maddelerinin üretimini çok fazla artırarak, toprak üzerinde tahammülfersa bir baskı yarattı. Kötü hasat veren verimsiz topraklar tarıma açıldı; her bir buğday başağının önemi vardı. Kıtlıklar, özellikle Toskona gibi aşırı kentleşmiş bölgelerde gitgide daha sık görülmeye başladıysa da, özellikle 1315'te Alpler'in güneyindeki bölgede çok az etki yapmış olan Büyük Kıtlık'tan itibaren Kuzey Avrupa'daki gıda sıkıntıları çok daha zorlayıcı hale geldi.[31] Gene de, daha iyimser bir tablonun çizilmesi mümkündür. 1340'a gelindiğinde, nüfus en azından Batı Avrupa ve Bizans'ta zirve yapmıştı. 1329 ve 1343 arasında, Mayorka'nın kentsel nüfusu %23 küçüldü; benzer rakamlar Provence ve diğer yerlerdeki kentler için de bulunabilir.[32] Daha gelişmiş uzmanlaşma ticaret ağlarını harekete geçirerek, ticari ürünler karşılığında kentlere temel ihtiyaç maddeleri getirmekteydi. Daha 1280 gibi erken bir tarihte Pizalılar Arno'nun ağzındaki vasat tahıl top-

31 W.C. Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton, NJ, 1966; krş. D. Abulafia, "Un'economia in crisi? L'Europa alla vigilia della Petse Nera", *Archivio storico del Sannio*, c. 3, 1998, s. 5-24.

32 O. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, s. 281.

raklarını koyunlara terk etmişlerdi; denizaşırı tahıl karşılığında deri, et, peynir ve yün ticareti yapıyorlardı, çünkü bir koyunun kullanışlı olmayan neredeyse tek bir parçası bile yoktu. Safran ve şarap gibi ticari ürünlerde uzmanlaşan küçük Toskana kenti San Gimignano, 20. yüzyıl öncesi tüm dönemlerden daha yoğun bir nüfusa ulaşmayı başardı. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, ticari ağı tüccarlarının yerli safranı doğuda ta Halep'e kadar gidip satmasıyla Akdeniz'e doğru genişlemişti. Kuzey Avrupa'da da gözlenebilen bu "ticarileşme" eğilimi, Kara Ölüm'ü izleyen gelişmelerden birçoğunu kestirilebilir hale getirir.

1340 civarında ekonomi bir krizden çıkmış olsun olmasın, Kara Ölüm Avrupa ve İslam âlemindeki dengeyi altüst etti. Akdeniz çevresindeki toprakların nüfusunun yaklaşık yarısının ölümü, Akdeniz halklarının toplumsal, ekonomik, dinsel ve siyasal yaşamları üzerinde çarpıcı etkileri yaratacaktı. Bu ekonomik olduğu kadar psikolojik bir şoktu.[33] Ne var ki, veba Bronz Çağı'nın sonunu ve Akdeniz'de Roma birliğinin yıkılışını simgeleyen umutsuz dönemlere benzer uzun bir Karanlık Çağ getirmedi. geç Roma İmparatorluğu'nun dertlerini daha da derinleştirerek toparlanmayı geciktirmiş de olsa vebanın gelişi, baş gösteren muazzam gerilemenin tek nedeni değildi. Bununla birlikte, 14. yüzyıl vebası Akdeniz ve ötesindeki topraklarda yeni bir düzenin yaratılmasına yol açan dönüşümlerin ana etkeni oldu.

İstemeyerek de olsa, Kara Ölüm'ün Akdeniz'e gelişinin sorumlusu Cenevizlerdi. Hıyarcıklı veba, Kırım'da yer alan Kefe kentindeki ticari üslerine tüccarlar tarafından değil, 1347'de Kefe'yi kuşatan Moğol ordularınca getirildi.[34] Birkaç İtalyan gemisi Kırım'daki savaştan kaçmayı başarmıştı; güzergâhları onları Konstantinopolis'e götürdü, ancak kendileri hastalığa yakalanmamış olsalar bile, gemide bazı kaçak yolcular vardı: Bunlar, Karadeniz filolarının ambarlarını dolduran tahıla bayıldıkları gibi, kargo ambarındaki kumaş balyalarına da yerleşen vebalı pire taşıyıcısı kara sıçanlardı. Eylül 1347'ye gelindiğinde, hıyarcıklı vebanın kasıp kavurduğu Bizans başkentinin sakinleri enfeksiyonu da beraberlerinde taşıyarak kaçmaya başladılar. 300 kişi taşıyan bir esir gemisi Karadeniz'den İskenderiye'ye yelken açtı; Arap tarihçi el-Makrizî'ye göre, gemi Mısır'a vardığında sadece 45'i sağ kalmış ve çok geçmeden onlar da ölmüştü.[35] 1348 baharında Gazze'ye de bulaşan hıyarcıklı vebayı Doğu Akdeniz'e ya-

33 B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976.

34 M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ, 1977; Benedictow, *Black Death*, s. 60-64, 69; bunun hıyarcıklı değil, pnömonik veba olduğuna dair görüş için bkz. B. Gummer, *The Scourging Angel: the Black Death in the British Isles*, Londra, 2009.

35 S. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: a Comparative Study*, Kahire, 2005, s. 1-2.

yan bir merkezin de İskenderiye olması şaşırtıcı değildir. Batı Akdeniz'de vebanın geldiği ilk liman Messina oldu. Bir Sicilyalı kronik yazarı, hastalığın gelişinin suçunu, Doğu'dan kaçan ve Ekim 1347'de gelen 12 Ceneviz kadırgasına yüklüyordu. Messina sakinleri veba bakterilerini de yanlarında taşıyarak adanın çeşitli yerlerine kaçtılar ve enfeksiyon boğazın karşı yakasındaki Reggio'ya da sıçrayarak, Mayıs 1348'e kadar çoktan Napoli'ye ulaşmıştı.[36] 1348 bahârına gelindiğinde, Kara Ölüm Mayorka'yı pençesine almış ve buradan klasik ticaret güzergâhlarıyla Katalan dünyasını aşarak Perpignan, Barselona ve Valensiya'ya ve oradan aşağıya, Gırnata Müslüman krallığına yönelerek Mayıs 1348'de Almeira'ya (el-Mariyya) kadar ilerlemişti.[37] Aynı ay içinde, Barselona sakinleri vebaya son verecek ilahi inayete aracılık etmesi için dua ederek, ellerindeki tüm aziz yadigârları ve heykelleriyle geçit törenleri yaptılar; bu tür geçit alayları, hastalığa son vermek şöyle dursun, onun daha da yayılmasına yol açtı doğal olarak.[38] Veba Nisan 1348'de Tunus'a, çok yüksek olasılıkla Sicilya'dan, gelirken bir başka enfeksiyon kaynağı da, Mayorka'dan Fas ve Cezayir limanlarına yolculuk eden Katalan gemileri oldu.[39] 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar süren kentsel hareketlilik, Akdeniz'in batı sahillerinin en az Ortadoğu'nun kalabalık kentleri kadar vebaya açık olduğu anlamına geliyordu. Her yerde afallatıcı sayılarda can aldı: Batı Akdeniz'in Katalonya gibi bazı kesimlerinde tahminen %60-70'lere vararak nüfusun üçte birini yok etti.[40] Yayıldıkça şiddetlenerek, enfeksiyonun solumayla bulaşmasından saatler sonra can alan pnömonik bir biçim aldı.

Avrupa ve Akdeniz nüfusunun neredeyse yarısının kaybı ekonomik ilişkilerde çarpıcı etkiler yarattı. Gıdaya olan talep büyük ölçüde azaldı; gerçi vebanın hemen ertesinde işgücü ya ölmüş veya başka yerlere gitmiş olduğundan, Sicilya ve diğer yerlerdeki tarlalar ekilmeden kaldığı için pek çok insan açlık da çekmişti. Hastalık Cenova, Venedik ve diğer ticaret ketlerinin dar sokaklarında ve kanallarında çok kolay yayıldığından, büyük ticaret kentlerinin nüfusu yıkıma uğradı.[41] Kara Ölüm bir defalık bir salgın olmadı: 14. yüzyıl sonunda vebanın tekrar tekrar ortaya çıkması, tam toparlanmaya başlamışken bütün nüfusu gene yere serdi; yeni veba salgınları özellikle gençleri vuruyordu, zira daha yaşlı kuşaklar veba yıllarını atlatmış ve bir ölçüde direnç kazanmışlardı. Sicilya Vesperum

36 Benedictow, *Black Death*, s.70-71, 93-94.

37 *Age.*, s. 77-82, 89-90, 278-281.

38 *Age.*, s. 82-83

39 *Age.*, s. 65-66.

40 *Age.*, s. 380-384.

41 D. Abulafia, "Carestia, petse, economia", *Le epidemie nei secoli XIV-XVII*, Nuova Scuola Medica Salernitano, Salerno, 2006.

Ayaklanması'ndan sonraki yüzyılda, sakinlerinin sayısı 850 binden 350 bine düşen Sicilya, nüfusunun %60'ını kaybetmiş olabilir; çok büyük önemdeki iki olay, 1347 vebası ile adada 1366'da patlak veren bir başka veba salgınıydı.[42] Kara Ölüm'ün yarattığı yıkımlardan ve dehşetten sonra bir daha hiçbir şey eskisi gibi olamayacaktı. Akdeniz'i dönüştürmesine karşın veba gene de, kalıcı bir gerileme yaratmamıştı. Tüccar *fonduk*'ları gibi eski kurumlar yerli yerinde kaldı; Cenevizler, Venedikliler ve Katalanlar birbirlerine saldırmaya devam ediyorlar; Hıristiyanlar, iktidarlarını o an için koruyan Memlûklere karşı Haçlı Seferi için ayrıntılı planlar hazırlıyorlardı. Bütün bunların altında, eski ağların işleyiş tarzında ince fakat önemli değişimler vardı ve Cebelitarık Boğazı'nın ötesinde rakip bir ticaret bölgesinin doğduğuna ilişkin ilk emareler belirmişti. 14. yüzyıl sonunda, bütün bu toparlanma sürecinden Dördüncü Akdeniz doğdu.

42 S. R. Epstein, *Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.

4. Bölüm

DÖRDÜNCÜ AKDENİZ,

1350-1830

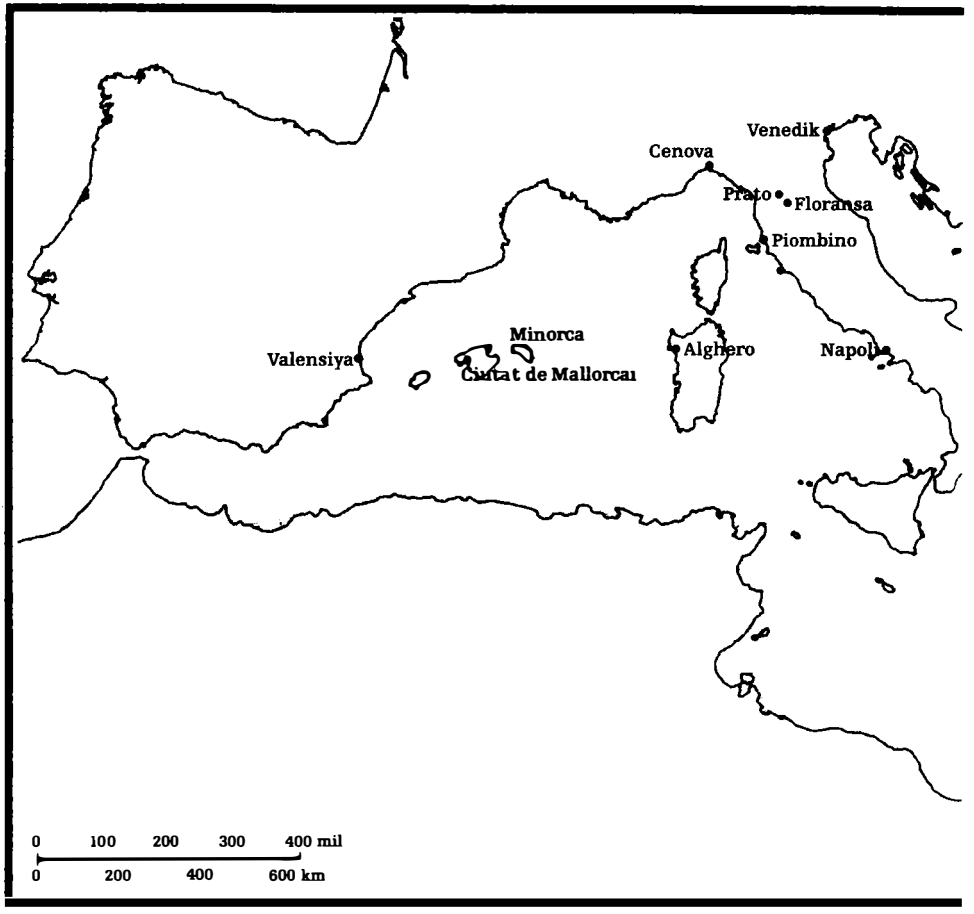
I

SÖZDE ROMA İMPARATORLARI, 1350-1480

1

Vebanın gelişinin ve nüfustaki çarpıcı düşüşün ardından Akdeniz'de gıda arzı üzerindeki baskı azalmıştı. Bu eski Akdeniz tahıl ticaretinin yok olup gitmesi anlamına gelmiyordu. Aslına bakılırsa gelişmişti bile: Daha niteliksiz topraklar terk edilip çayıra dönüştürülürken, başka alanlar şeker ve boya maddeleri gibi ürünlere ayrılır hale geldikçe, Büyük Deniz'i çevreleyen ülkelerin ekonomik yaşamı daha da çeşitlendi. Uzmanlaşma arttıkça, her çeşit emtiadaki ticaret hareketlendi. Akdeniz ekonomisi yeni bir biçim almaya başladı. Yerel temaslar öne çıktı: Kereste gibi ürünler, gemilerle Katalonya kıyılarına nakledilyordu; yün, Apulia'dan Adriyatik'in karşı kıyısındaki Dalmaçya'nın filizlenmekte olan kentlerine ve (koyunuyla nam salmış) Minorka'dan, 1400 civarında "Prato tüccarı" Francesco di Marco Datini'nin saplantılı biçimde, her bir balyanın kaydedildiğini ve her bir yazışma parçasının –tarihçilerin lehine olacak şekilde, yaklaşık 150 bin mektup– muhafaza edildiğini ileri sürdüğü, kayıtların tutulduğu yer olan Toskana'ya gönderiliyordu.[1] İbiza'daki temsilcilerinden biri şöyle yakını-

1 D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, s. 217-221; F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale (studi nell'Archivio Datini di*

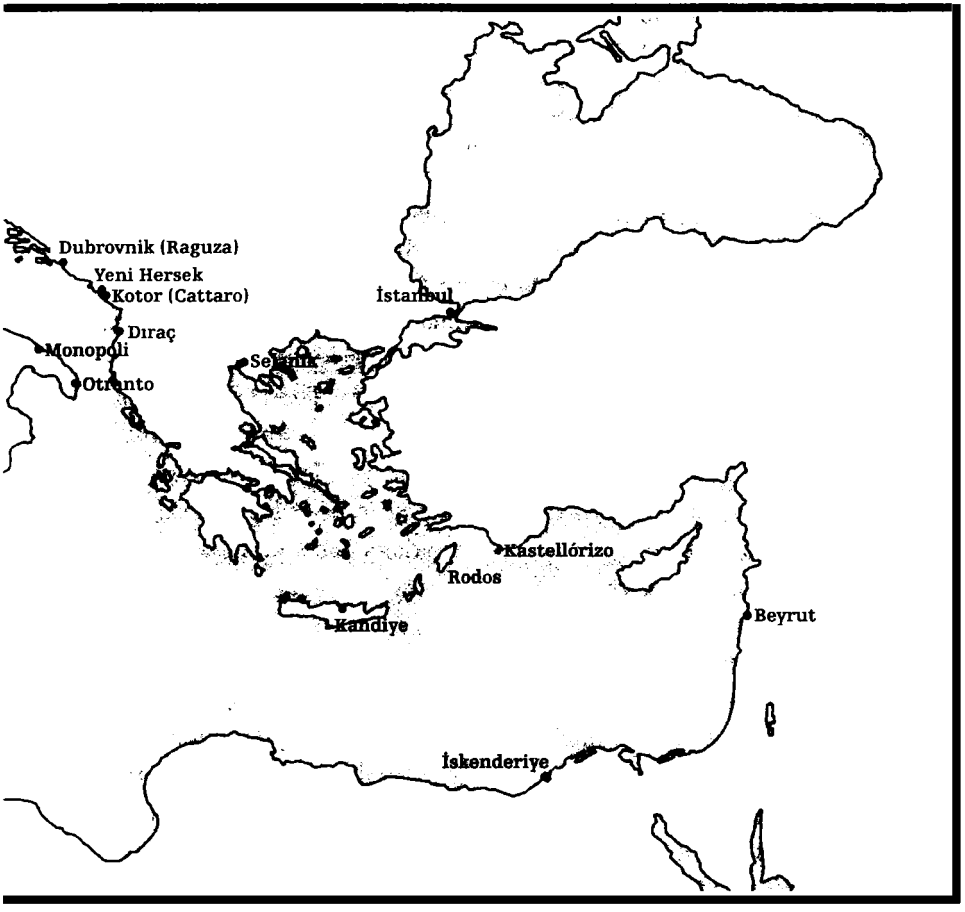

yordu: "Bu toprak sağlıksız, ekmek kötü, şarap kötü; Tanrı beni bağışlasın, iyi hiçbir şey yok! Korkarım postu burada bırakacağım."[2] Fakat işin gerekleri kişisel konfordan önde geliyordu.

Prato tüccarının İspanyol kıyısındaki San Mateu'da üslenmiş Toskana temsilcileri de vardı; milyonlarca hayvanın yazın yüksek arazide, kışın da platoda otlatılmasıyla İspanya'nın iç kesimlerinin derinlerinde Meseta'yı koyunlar fethederken, onun San Mateu'daki temsilcileri de en iyi Aragon yünlerini topluyorlardı. Marco Datini'nin erişimi Mağrip'e ve doğudaki Balkanlar ve Karadeniz'e dek genişledi. 1390'larda, Karadeniz'den Çerkeslerin ve Kuzey Afrika'dan Berberilerin Mayorka ve Sicilya'nın esir pazar-

Prato), Siena/Floransa, 1962; I. Origo, *The Merchant of Prato*, 2. basım, Harmondsworth, 1963.

2 Origo, *Merchant of Prato*, s. 128.

larında satıldığı bir dönemde köle ticaretine de girdi.[3] Akdeniz ötesindeki Şark topraklarından çivit, kızılağaç, karabiber, sarısabır, (limon renkli) zerdeçal ve havlıcanın yanı sıra, Büyük Deniz dahilinden pamuk, mastik ve rafine şeker elde ediyordu. İspanya ve Fas'tan muazzam miktarlarda ham yünle birlikte devekuşu tüyü, fildişi, pirinç, badem ve hurma ithal ediyordu. Valensiya'dan, yaygın bir uygulama olarak, kendi hanedan armasıyla süslü bir yemek takımı sipariş etti ve birkaç yıl sonra bir sipariş tekrarı yaptığı zaman çok öfkeliydi ve desenin kaydı muhafaza edilmemişti.[4]

Datini, tipik bir 14. yüzyıl sonu işadamı değil, bir oligarktı ve kariyeri, ticaret ve mübadelenin süregiden canlılığının kusursuz bir kanıtı-

3 I. Houssaye Michienzi, "Résaux et stratégies marhcandes: le commerce de la compagnie Datini avec le Maghrib (fin XIVe-début XVe siècle)", yayımlanmamış doktora tezi, Avrupa Üniversite Enstitüsü, Floransa, 2010.

4 Origo, *Merchant of Prato*, s. 97-98.

nı sunar. En olumsuz koşullarda bile işlerini yürütmeyi başardı; 1402'de Milano dükü Floransa hariç Toskana civarındaki tüm büyük kentleri midesine indirdiği zaman bile. Akdeniz tüccarları, kâr etmenin yolunu barışta olduğu gibi savaşta da daima bulmuşlardı. Yine de önemli bir değişim vardı. 14. yüzyıl başında Bardi, Peruzzi ve Acciaiuoli adlı üç büyük Floransa bankası, verdikleri krediye aşırı bağımlı olan Napoli kralları, Rodos Şövalyeleri ve Avrupa'nın derinliklerindeki hükümdarlar ile yakın bağlar kurmuşlardı, ama Kara Ölüm arifesinde, başta İngiliz kralına verilen borçlar olmak üzere çok fazla zehirli borç* biriktirmiş oldukları aşikâr hale geldiğinde bankalar çökecekti. Sonradan onların yerini alan uluslararası bankalar, fazla genişlememeye ve mütevazı operasyonlarla yetinmeye dikkat ettiler; bu yaklaşım, denetleyen ailenin siyasal iktidarına ve şöhretine karşın Medici Bankası için de geçerliydi.[5] Daha ihtiyatlı yaklaşım sabit kârlar getiriyordu. İhtiraslar da artık daha mütevazıydı: Katalanlar Felemenk ve İngiltere'ye olduğu gibi, bir zamanların hatırı sayılır ticaret merkeziyken önemi azalan Marsilya'ya da daha az kadırga gönderir olmuştu. Böylelikle, yeni zihinsel tutumlarla bir araya gelen yeni yapılar doğdu.[6] Kentsel yaşam yalnız zanaat loncalarının gelişimine yansıyan artan uzmanlaşmayla değil, insan gücü yokluğu yüzünden köyleri işlevsizleşmiş kırsal kesim sakinlerinin kentlere göçüyle de hareketlendi. Mısır'da toprağın terk edilmesi, Nil Deltası'nın ekolojik istikrarını korumuş olan sulama tesislerinin ihmaline yol açtı. Delta yoksullaştı ve ücretler düştü; oysa Avrupa, kıyılarındaki emeğin sınırlı mevcudiyetine tepki olarak yükselme eğilimindeydi.[7] Gelgelelim, kent nüfusu birçok örnekte 1400'e gelindiğinde veba öncesi düzeylere ulaşacak şekilde artmıştı ve bu durum Cenevizleri, Venediklileri ve Katalanları, Akdeniz ve Karadeniz'in tahıl ambarlarını keşfetmeye yüreklendirdi.

Vebanın gelişi, Hıristiyanların günahlarından nedamet getirme ihtiyacında olduklarına dair bir anlayışı harekete geçirmiş olsa da, varlığını kabul ettikleri günahları arasında, birbirleri ile savaşmanın bulunmadığı açıktı: Venedik ve Cenova 1350-1355 ve 1378-1381 arasında yeniden (Chioggia Savaşı) gırtlak gırtlağa gelmişti. Her iki durumda da savaşın nedeni Ege'den Karadeniz'e erişim konusundaki anlaşmazlıktı. İlk çatışma sırasında Venedikliler, Sardinya'nın hâkimiyeti konusunda Cenevizler ile rekabet halindeki Aragon kralı ile bir ittifaka girdiler. Venedikliler donan-

* Borç alandan geri alınma ihtimali çok düşük olan borçlar (ed.n.)

5 R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397-1494*, Cambridge, MA, 1963.

6 B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976, tüccarlar arasında, varsayılan bir ekonomik depresyona denk psikolojik depresyonun var olduğunu ileri sürer.

7 O. Benedictow, *Black Death 1346-1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, s. 118-133.

malarını Batı Akdeniz'e göndererek, 1353'te Kuzey Sardinya'daki Alghero açıklarında Cenevizlere karşı bir zafer kazanırken, Katalanlar da ta Bosphorus kadar uzaklara bir donanma gönderip, amirallerinden birini çarpışmada yitirdiler. Gene de savaş iki tarafa da yaramadı: Venedik "Dalmaçya dükalığını" 350 yılın ardından Macaristan'a kaptırırken, Cenova da iç savaş girdabına kapıldı; kent, Milano'nun Visconti hâkimlerinin dominyonu oldu ve Viscontiler Ceneviz kaynaklarının tükenmiş olduğuna karar verip, 1355'te aynı derecede tükenmiş bir Venedik ile barış yaptılar.[8]

1378'de savaş yine patlak verdiği zaman başlangıçta dikkatler küçük Tenedos Adasına [Bozcaada] yönelmişti; adanın denetiminin, Dardanelle geçiş güzergâhındaki egemenliği temin ettiği düşünülüyordu. Birkaç yıl öncesinde bir Bizanslı gasıp, adayı yardımları karşılığında Cenevizlere bağışlamıştı, ancak Venedik onun rakiplerinden birinden, adanın denetiminin kendilerine geçmesi için söz aldılar.[9] Kara Ölüm'ün mevcut insangücünü çok büyük ölçüde azalttığı ve Venediklilerin Dalmaçya'dan çok sayıda kürekçi toplaması gerektiği düşünülürse, Cenova ve Venedik'in savaşma arzusu iyiden iyiye garip görünür. Çok ciddi başka sorunlar da vardı. Bu savaşlar arasında, Venedikliler 1363'te Girit'te, yalnız yerli Bizanslıların değil, büyük ve kadim Gradenigo ailesi gibi bazı Venedikli soyluların da karıştığı bir isyanla başa çıkmak zorunda kaldılar.[10] Kuzey İtalya'da yeterince geniş bir hinterland bulunmadığından, isyan Venedik tedarik ağının güvenilirliğini yok etti. Cenova ve Venedik bu iki savaş esnasında, Ceneviz donanmalarının nadiren girmeye cesaret ettiği Adriyatik'te çarpışırken, Venedik farklı ve daha da fazla tehlikeli bir yönde ağır risk altına girdi. Macaristan kralının Adriyatik'in doğu kanadını denetlediği 1378-1380 arasında Venedik artık tehlikeli biçimde korunmasız kaldı. Kent, Doğu Akdeniz'deki emperyal ihtiraslarının, cumhuriyetin ancak Venedik'e yakın denizlerde hâkimiyeti oldukça gerçekleşebileceği gerçeğiyle bir kez daha yüz yüze geldi.

Cenevizler Macaristan kralından ve Venedik'in yakın komşusu Padua'nın Carrara hâkimlerinden yardım almayı başardığı zaman, Venedik kendini her taraftan kuşatılmış buldu. 1379'da Cenevizler Venedik Lido'su boyunca uzanan köyleri yaktı ve müttefik kuvvetler bütün güçleriyle Venedik lagününün güney ucundaki Chioggia kentine taarruz ettiler. Müttefikler, San Marco Bazilikası'nın portikosunda duran dört bronz ata dizgin vuruncaya dek durmayacaklarını ilan ederek övünüyorlardı. Bu,

8 F. C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, s. 176-179; S. A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill, MC, 1996, s. 220-221.

9 Lane, *Venice*, s. 186; Epstein, *Genoa*, s. 219-220.

10 S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000, s. 145-161.

kentin 9. yüzyılda Karolenjlerin lagünleri kuşatmasından beri karşılaştığı en büyük tehlikeydi. Venedik kuşatmaya dayanmayı başardı; sonunda erzakları tükendikçe kuşatma altında kalan Cenevizler oldu. Haziran 1380'e gelindiğinde, Cenevizler konumlarının sürdürülemez olduğunu idrak edip barış yaptılar. Bu çatışmanın bir önemli özelliği, Venediklilerin çok miktarda barut harcayarak, gemilerinin baş kasarasına yerleştirilen topları kullanmasıdır. Ceneviz komutanı Pietro Doria, bir top güllesinin çarptığı kulenin üzerine yıkılması sonucu ölmüştü.[11]

Venedik tarihçileri Chioggia Savaşı'nı bir Venedik zaferi olarak sınıflandırmaktan hoşlanıyor olabilir, ancak aslında Cenevizlerin Lido'nun kumsallarına kadar gelmesi bile başlı başına büyük bir aşağılanmaydı. Venedik Tenedos'u kaybetti, Dalmaçya'yı geri alamadı, Kıbrıs'ta Ceneviz haklarını (ve bu nedenle şeker ticaretinde Ceneviz rolünü) tanımak zorunda kaldı, hatta anakaradaki bağlısı Treviso'nun hâkimiyetini Avusturya düküne bırakmak zorunda kalarak, Kuzeydoğu İtalya'da sahip olduğu bu tahıl topraklarını yitirmiş oldu; Kuzeydoğu İtalya'nın kimi kesimlerindeki Habsburg gölgesi I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek sürecekti.[12] Venedik gerek 1359 gerek 1378 savaşlarında, hem toprak hem de itibar açısından kazandığından çoğunu kaybetti. Bu savaşların çatışmalar kadar vahim bir başka sonucu da, iki kentin gemilerinin Ege'de, Konstantinopolis'ten geçerek Kırım'ın tahıl topraklarına doğru yan yana seyrettiği dönemlerde gayet barışçıl olan ilişkilerinde çarpıcı kesintilere yol açmasıydı. 1381'den sonra, iki kent kendi ticaret çevrelerini ve ticari çıkarlarını dikkatle tanımlayarak, yeni çatışmalardan kaçınmaya özen gösterecekti: Venedik, kadırgalarını baharat arayışıyla İskenderiye ve Beyrut'a göndererek Levant ticaretinin başlıca merkezi olarak kaldı; Cenevizler ise Küçük Asya, Yunanistan ve Karadeniz'e gönderdikleri yuvarlak gövdeli gemilerde taşınan –şap, tahıl ve kurutulmuş meyve gibi–havaleli mallara daha fazla ağırlık verdiler: "Kuşüzümü" (*currant*) adını Korinthos'tan alırken, Karadeniz'in güneydoğu sahilindeki Trapezus'taki (Trabzon) bağımsız Bizans devleti, fındığın rakipsiz kaynağı oldu. 1300 civarında Ceneviz ve Venedikli gezginleri İran'ın derinliklerine, Çin kadar uzak diyarlara bile götürmüş olan ihtiraslı ticaret girişimlerinin peşinde koşan kalmamıştı; tüccarlar denizin karşı kıyılarındaki hayati bağlarını onarmaya odaklanma kararı almışlardı.[13]

Bir istikrar unsuru, kentin en büyük ve belki de tüm Akdeniz'de en iyi örgütlenmiş sanayisi olan gemi yapımı endüstrisiydi. *Tana* diye bilinen büyük atölyeler silsilesiyle yan yana duran Arsenal, karanlık derinlikle-

11 Lane, *Venice*, s. 189-201; Epstein, *Genoa*, s. 237-242.

12 Lane, *Venice*, s. 196.

13 Krş. Kedar, *Merchants in crisis*.

rinde Dante'nin Cehennem'in yankılarını işittiği 14. yüzyıl başında adamakıllı kurulmuş haldeydi.

> Kışın denize açılmayan Venediklilerin,
> kalafata çektikleri tekneleri
> onarmak için tersanede zift kaynatmaları gibi
> bu sırada kimi gemisini yeniler,
> kaç sefer yapmış geminin bordasını temizler;
> kimi pruva, kimi pupa çekiçler;
> kimi kürek yapar, kimi halat büker;
> kimi mizana, kimi artene yelkeni diker
> işte buranın dibinde de,
> ateşin etkisiyle değilse bile,
> kutsal bir beceriyle bir zift kaynıyordu,
> kıyısı dört bir yandan sarıyordu.[14]

On iki kadırganın çekilebildiği bir Eski Arsenal ile onun üç katı büyüklüğünde bir Yeni Arsenal vardı. 14. yüzyıl sonuna gelindiğinde, bir amiral komutasında etkili bir üretim sistemi geliştirilmişti: Arsenal yılda yaklaşık üç büyük ticaret kadırgası üretebiliyordu; Levant ve Felemenk'e yolculukların 1340'lardan itibaren gitgide daha düzenli hale gelmesiyle kadırgaların boyutunun önemli ölçüde büyümüş olması haricinde, bu çok fazla gibi görünmeyebilir. Bu büyük kadırgalar, belki ayrıca 200 denizciden oluşan çok büyük mürettebat taşımalarının yanı sıra, 150 tona kadar yük de taşıyabilen latin (üçgen yelken) donanımlı *trireme*'lerdi. Senato tarafından dikkatle onaylanmış güzergâhlarda, sıklıkla daha küçük silahlı kadırgaların eşlik ettiği, konvoy halinde yolculuk eden bu büyük kadırgalara sadece Venedik yurttaşları mal yükleyebiliyordu; yurttaşlık statüsüne ulaşmak 25 yıl alıyordu ve daha önce görmüş olduğumuz gibi, ipek ve baharat ticaretinden oluşan en kârlı yolculuklara Venedik soylularının yatırımları hâkimdi. Daha mütevazı mallar için, özel tersanelerde yapılan ve tasarımında daha az kısıtlamaya tabi, kare yelkenli ticaret *cog*'larını kullanıyorlardı. 15. yüzyıldan bilinen en büyük *cog*, yaklaşık 30 m boyunda ve 720 ton su taşırma kapasiteliydi.[15] Gemi inşa becerileri denizcilik becerilerine denkti ve Venedik önemli bir kartografya merkezi olarak Cenova ve Mayorka ile boy ölçüşebiliyordu. Böylelikle Venedikli denizciler Akdeniz sahilleri hakkında pek çok kesin bilgiye sahip oldular. Kaldı ki, pusulanın gittikçe artan kullanımıyla birlikte, denizcilik mevsimini yılın büyük bölümüne yaymak mümkün hale gelmişti.[16]

---

14 Dante Alighieri, *Divina Commedia*, "Inferno", 21:7-15 (Buradaki bölüm Rekin Teksoy çevirisinden alınmıştır, Oğlak Yayınları); Lane, *Venice*, s. 163.

15 Lane, *Venice*, s. 122-123, 163-164; F.C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissane*, Baltimore, MD, 1934.

16 Lane, *Venice*, s. 120.

2

Denizcileri hep meşgul eden bir ticaret girişimi, hacıları Kutsal Topraklar'a götürmekti. Filistin'deki son Hıristiyan ileri karakollarının yitirilmesi hac yolculuklarına bir son vermedi; Aragon kralları, Kutsal Topraklar'daki Hıristiyan tapınaklarının himayesine ilişkin müphem haklar uğruna diğerleri ile çekişiyordu; ayrıca Memlûk sultanları da, Batılı hükümdarlarla siyasi ve ticari antlaşmaları müzakere ederken Kutsal Topraklar kartını oynayabileceklerini gayet iyi biliyorlardı. Hac yolculuğu, fiziksel olarak talepkâr bir faaliyetti, zaten öyle olması gerektiği de varsayılıyordu. Felix Fabri, 1480'de Almanya'dan Kutsal Topraklar'a yolculuk eden Dominiken bir keşişti ve geride geminin güvertesindeki kokuların, rahatsız ortamın ve sefaletin canlı bir anlatısını bıraktı: Etler kurtçuklarla kaynıyordu, su içilemeyecek durumdaydı, her yerde haşerat vardı; İskenderiye'den mevsim dışı çıktığı dönüş yolculuğu onu İbn Cübeyr gibi daha önceki bazı yolcuları vuran rûzgârlar ve dalgalara maruz bıraktı. Neyse ki, uyumak için en iyi yerin, kapalı kısımdaki sert baharat balyalarının üstü olduğunu öğrenmişti.[17] Ancak, en azından bilgin bir azınlık için, hac yeni bir biçim almaktaydı. 1358'de Petrarca, bir dostu olan Giovanni Mandelli'den birlikte Kutsal Kabir'e yolculuk etme daveti aldı. Kendisi için yola çıkmamanın kesinlikle daha güvenli olduğuna karar verdiyse de, Mandelli'ye Akdeniz'i geçme güzergâhını betimleyen küçük bir kitap armağan etme iyiliğinde bulundu. Bütün bu yerlerin Odysseia tarafından ziyaret edilmiş olduğunu belirtiyor; İtalya'nın iyice güneyinde yer alan Crotone'deki Juno Lacinia tapınağına işaret ediyordu; Kilikia'nın, Pompeius'un korsan çetelerini mağlup etmiş olduğu yer olduğunu gözlemliyor; İsa'nın çarmıha gerilme yerini temaşa etmek için kısa bir ara veriyordu ("böyle bir meşakkate, ... zihninle zaten görebildiğin şeyi... kendi gözlerinle görmek dışında hiçbir nedenle girişmezdin"); fakat sonunda Mandelli'yi Kudüs'te değil ama İskenderiye'de ve baharat çuvalları arasında değil ama İskender'in mezarı ve Pompeius'un cesedinin küllerinin durduğu vazo önünde yolda bıraktı.[18] Klasik antikçağ yerleşimleri çevresindeki kültürel turizm ufukta belirmişti artık. Petrarca'nın *Itinerarium ad Sepulcrum Domini*'sinin (İsa'nın Mezarına Yolculuk) günümüze kalan kırkı aşkın elyazması bunun, hele ki 15. yüzyıl Napoli'sinde, ne kadar popüler olduğunu gösterir, nitekim Mandelli de Güney İtalya sahilleri boyunca uzanan klasik yerleşimler hakkında bilgi yağmuruna tutulmuştu; okuru cezbeden de kutsal yerlere ilgiden çok buydu.

17 P, Prescott, *Jerusalem Journey: Pilgramage to the Holy Land in the Fifteenth Century*, Londra, 1954; H. Prescott, *Once to Sinai: the Further Pilgrimage of Friar Felix Fabri*, Londra, 1957.

18 *Petrarch's Guide to the Holy Land: Itinerary to the Sepulcher of Our Lord Jesus Christ*, ed. T. Cachey, Notre Dame, IN, 2002.

Petrarca'nın klasik turizmi, 1420'lerde kendisini önce kendi kentinde, ardından tüm Akdeniz çevresindeki klasik anıtlar karşısında hayranlıktan nefesi kesilmiş bulan Ankonalı bir tüccar tarafından hayata geçirildi. Ankonalı Cyriac'ın siyasal güdüleri de vardı: kendini Osmanlı padişahına tanıttı; padişah, Cyriac'ın bir yandan Türklere karşı bir Haçlı Seferi'nde kullanılabilecek bilgiler toplamak niyetinde olduğunu anlamamıştı. Fakat klasik geçmişin fiziksel kalıntılarından hakiki bir zevk alıyordu; 1436'da gittiği Delphoi'de, yanılarak ana tapınak olduğunu sandığı yer ile tiyatro ve stadyuma hayran kalıp, kitabeleri kopya ederek ve krokileri çıkararak altı gün geçirmesi, çok büyümüş olan Delphoi'nin sakinlerini hayrete düşürmüştü.[19] Klasik geçmişle ilgilenen kişilerin büyük çoğunluğu Petrarca gibi koltuklarında rahatça oturmayı yeğlemiş olsalar da, Cyriac'ın kariyeri, Akdeniz yolculuğunun baştan çıkarıcılığının artık yalnızca dini veya ticari olmakla kalmadığını kanıtlar.

Yolculuk edenlerden çok azı kendini karşı kıyıda yaşayan halkların dinine ve âdetlerine verip "yerliler gibi yaşadı". Bologna'da İslamın öğretilerini keşfeden, Kuzey Afrika seyahatinde din değiştirip, Abdullah et-Tercüman adıyla tanınmış bir 15. yüzyıl Müslüman âlimi olan Mayorkalı keşiş Anselmo Turmeda istisnadır. Bir yüzyıl sonra, Gırnata (Granada) doğumlu olan âlim ve diplomat el-Hasan İbn Muhammed el-Vazzan, nam-ı diğer Afrikalı Leo (Leo Africanus), Hıristiyan korsanların eline düşerek Roma'ya götürüldü ve Papa X. Leo'nun himayesine girdikten sonra Afrika coğrafyası üzerine bir eser yazdı: Kendisi, Akdeniz'in ötesindeki İslam âleminin fiziksel gerçekliklerini Batılı okurların gözleri önüne serebilmiş ve İslamdan Hıristiyanlığa geçip sonra tekrar İslama dönmüş bir kişidir.[20]

3

Aragon krallarının ve onların hâkimiyeti altındaki birçok krallığın yazgısı, 14. yüzyıl sonuyla 15. yüzyılda Akdeniz'in daha genel yazgısının kusursuz bir kılavuzudur. Katalan nüfuzu Akdeniz'in karşısına, çok uzaktaki İskenderiye ve Rodos pazarlarına dek genişledi; ve yüzyılın sonunda Aragon kralı gerek İber Yarımadası'nda gerekse daha genel Avrupa siyasetinde başat bir şahsiyetti. Aragon Kralı Martin'in oğlu ve veliahtı Genç Martin, Sicilya prensesinin kaçırılıp İspanya'ya götürülmesinden sonra onunla evlendi; bu da ona 1392'de adayı istila etmek için yeterli gerekçeyi verdi;

19 Cyriac of Ancona, *Later Travels*, ed. E. Bodnar, Cambridge, MA, 2003; M. Belozerskaya, *To Wake the Dead: a Renaissance Merchant and the Birth of Arhaeology*, New York, 2009; B. Ashmole, "Cyriac of Ankona", *Art and Politics in Renaissance Italy*, ed. G. Holmes, Oxford, 1993, s. 41-57.

20 N.Z. Davis, *Trickster Travels: a Sixteenth-century Muslim between Worlds*, New York, 2006.

15. yüzyılda ada, ada parlamentolarına hesap vermekle yükümlü genel valilerce yönetildi ve Sicilya'nın ayrı bir nesep oluşturan Aragon kralları gitgide etkisizleşerek sonunda gözden kayboldu. Barışın Sicilyalılar açısından da iyi olduğu aşikârdı; onların tahılını satın almak isteyenler için de iyiydi. Katalan soylular Sicilya'da geniş mülkler edinerek oraya yerleşmeye başladı.[21] Genç Martin'in Sardinya'da sıtmaya yenik düşmesinden önceki son başarısı, o adanın büyük kesimlerindeki Katalan-Aragon denetimini de geri almasıydı; daha sonraları adada, sözgelişi sanatta Katalan kültürel nüfuzu hâkim olacaktı.[22]

Aragon yöneticilerinin gösterdiği atılganlık en güçlü biçimde, 1416'da tahta çıkan ve 15. yüzyılın büyük hükümdarlarından biri haline gelecek olan V. Alfonso tarafından sergilendi.[23] Barselona hanedanının erkek varisler soyu tükenmişti ve Alfonso Kastilya'dan geliyordu; bununla birlikte, gözü hâlâ dışarıda, Akdeniz'deydi ve planları bütün denizi kapsıyordu. Tüm Aragon kralları gibi o da bir lakap edinmişti; İspanyol soydaşı Seneca'nın eserlerinde okuduğu hükümdar nitelikleriyle donanmış, cömert bir hâmi olarak görülme arzusunu da pek güzel ifade ediyordu: "Âlicenap". Alfonso'nun antik Roma imparatorlarının bu ünlü filozofunun eserlerini okuma nedeni, antikçağ savaşlarına ait kahramanlık anlatılarına duyduğu büyük ilginin yanı sıra, tutkulu bir klasik metin araştırmacısı olmasıydı. En başarılı iki Roma imparatoru olan Traianus ve Hadrianus'un İspanyol olduğunu biliyordu.[24] Alfonso, büyüyen Türk tehdidi karşısında Akdeniz'de Roma İmparatorluğu'nu diriltme özlemindeydi. Hükümranlığının başlarında, papalığın çok eski dönemde, 1297'de Aragon krallarına Sardinya'yla birlikte önermiş olduğu Korsika'ya saldırdı. Calvi kalesinin ötesinde pek fazla bir başarı elde edememişti, ancak yaptığı sefer, ihtiraslarının İspanya'da miras aldığı topraklarla hiç de sınırlı kalmadığını ortaya koyuyordu. Kurduğu Roma imparatorluk düşlerinin peşinden giderek İtalya'ya döndü ve sıkıntıya düşmüş Napoli Kraliçesi II. Giovanna'ya hizmetlerini sunmayı önerdi, hatta kraliçeden kendisini veliaht ilan etme sözünü bile kopardı (renkli özel yaşamına karşın Giovanna'nın hiç oğlu olmamıştı). Ne yazık ki, gitgide çalkantılı hale gelen krallığını Anjou dükü ve Provence kontu Anjoulu René'ye de vaat etmişti. *Le bon roi René*, Alfonso'nun şövalyelik kültürü ve sanat himayesi tutkusunu paylaşıyor-

21 P. Corrao, *Governare un regno: potere, società e istituzioni in Sicili fra Trecento e Quattrocento*, Napoli, 1991.

22 J. Carbonell ve F. Manconi (ed.), *I Catalani in Sardegna*, Milano, 1994; G. Goddard King, *Pittura sadra del Quattro-Cinquecento*, 2. basım, Nuoro, 2000.

23 A. Ryder, *Alfonso the Magnanimous King of Aragon, Naples, and Sicily, 1396-1458*, Oxford, 1990.

24 P. Stacey, *Roman Monarchy and the Renaissance Prince*, Cambridge, 2007.

du; bunun yanı sıra krallıkları hâkimiyetinde toplama tutkusunu da paylaşıyordu; gelgelelim, 1458'de öldüğünde Alfonso'nun hükmettiği altı, yedi krallığa nazaran, 1480'de yaşamının sonuna geldiğinde onun elinde hiçbir şey kalmamıştı.[25] Güney İtalya'nın denetimi üzerine René ile yapılan aralıklı savaş 20 yıldan fazla sürdü ve kraliyet kaynaklarını tüketti, zira güçlü bir donanma bulundurmak olağanüstü masraflıydı. Monarşinin mali rezervleri tehlikeli şekilde azalmıştı ve bu yüzden Alfonso süklüm püklüm parlamentolarına başvurarak, onlara en çok değer verdikleri imtiyazlar için pazarlık etme fırsatı vermek zorunda kaldı.[26] Neyse ki Anjoulu René daha da yoksuldu, ancak Ceneviz donanmasını seferber etmeyi buna rağmen becerdi: Cenevizlerin Katalanlara karşı husumeti, yüzyılı aşkın zaman önce Sardinya'daki Katalan istilasından beri hâlâ sönmemişti.

Alfonso hayatının en ciddi tehlikesiyle karşı karşıyaydı. 1435'te donanmasını Ponza Adası açıklarında Cenevizlere karşı yöneltti; yenildi, ele geçirildi ve Cenova'ya götürüldü. Ardından Cenevizler esirlerini, Alfonso'dan etkilenen ve onunla bir ittifaka girmeye karar verdiği zaman olayları ters yüz eden senyörleri Milona dükü Filippo Maria Visconti'ye vermek zorunda kaldılar. Milano dükü kendi dükalığını, İtalya hâkimiyeti planları dikkatini İberya işlerinden saptıran Alfonso'ya miras bırakmayı bile aklından geçirdi. René ile yapılan uzun ve masraflı savaş, Alfonso'nun surların altından tünel kazmak yoluyla 1442'de Napoli'yi zaptetmesiyle doruğuna ulaştı. Her zaman kendi krallığı olarak gördüğü Napoli'den sürgün edilmesinden sonra bile, René fatih Aragonlulara karşı baskısını sürdürdüğü gibi, Cenova da Güney İtalya'ya 1460'lara kadar süren düşmanca seferlerin üssü olarak kaldı.[27] İtalyan seferleri Napoli'nin düşüşüyle de sona ermedi. 1448'de Alfonso küçük fakat stratejik açıdan değerli Piombino devletçiğinin kapılarına dayanmıştı; Piombino, zengin demir yatakları olan Elbe adasıyla birleşmişti ve Tunus kadar uzak topraklara hem ticaret hem akın yapan kendi donanması vardı.[28] Piombino'dan Cenova ve Napoli arasındaki gemilerin hareketini denetlemesi mümkünken, kent aynı za-

25 J. Favier, *Le roi René*, Paris, 2009; M. Kekewich, *The Good King: René of Anjou and Fifteenth-century Europe*, Basingstoke, 2008.

26 W. Küchler, *Die Finanzen der Krone Aragon Während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. und Johann II.)*, Münster, 1983; L. Sánchez Aragonés, *Cortes, monarquía y ciudades en Aragón, durante el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Zaragoza, 1994.

27 A. Gallo, *Commentarius de Genuensium maritima classe in Barchinonenses expedita, anno MCCCCLXVI*, ed. C. Fossati, Fonti per la storia dell'Italia medievale, Rerum italicarum scriptores, ser. 3, c. 8, Roma, 2010; ve C. Fossati, *Genovesi e Catalani: guerra sul mare. Relazione di Antonio Gallo (1466)*, Cenova, 2008.

28 D. Abulafia, "From Tunis to Piombino: piracy and trade in the Tyrrhenian Sea, 1397-1472", *The Experience of Crusading*, c. 2: *Defining the Crusader Kingdom*, ed. P. Edbury ve J. Phillips, Cambridge, 2003, s. 275-297.

manda Toskana istilası için de bir sıçrama tahtası konumundaydı. Piombino çetin ceviz olduğunu gösterdiyse de, Piombino hâkimi akıllı bir yaklaşımla, Alfonso'nun iyi niyetini kazanmak için altın bir kadeh biçiminde yıllık haraç ödemeye başladı ve yıllar içinde Elbe'nin her iki kıyısındaki üsler Aragonluların, 16. yüzyılda da İspanyolların denetimine geçti.[29] 15. yüzyıl ortasına gelindiğinde İtalya'nın çoğu, beş büyük gücün elinde bölünmüş durumdaydı: Milano, Floransa, Venedik, Papalık ve Aragon Krallığı. Aragon kralı en büyük (iki İtalyan adası da dahil edildiğinde, daha da büyük) toprağı denetlemesine karşın, diğer dört güç 1454'te (Alfonso'nun imzasını ertesi yılın başında ekleyeceği) Lodi Barışı'na girdiği zaman, yarımada üzerinde hâkimiyet kurma hülyasından vazgeçmek zorunda kaldı. Bu antlaşma, ara ara ciddi kesintiler olsa da sonraki 50 yıl boyunca barışı sağladı ve amaçlarından biri, imzalayanların enerjisini acilen Türkler ile savaş ödevine kaydırabilmesiydi.

Konstantinopolis, barış antlaşmasından bir yıl önce Fatih Sultan Mehmed'in eline geçmişti. Türklere karşı direnişe dair tüm konuşmalardan hiçbir sonuç çıkmadı; aslı aranacak olursa, Balkanlar'da gitgide daha fazla özgüven kazanarak ilerlemeye devam ediyorlardı. Alfonso, daha 1447'de, güç durumda kalmış Macar kralı Hünyadi Yanoş'a yardım sözü vermişti. Alfonso söz verdiği askerleri topladı ve onları Macaristan yerine kendi savaşı için Toskana'ya gönderdi. Gelgelelim Türklere karşı Haçlı Seferi konusunda sadece kendi çıkarını kollayan biri de değildi.[30] Alfonso, İsa adına savaşan kurtarıcı kral –Napoli'deki zafer takının muhteşem heykellerinde ele alınan bir tema olarak yeni Galahad– imgesini kendine pek yakıştırıyordu. Türklere karşı savaşında büyük Arnavut lideri İskender Bey'e heyecanla destek verdi, zira Arnavutluk'un Osmanlılara kaptırılması, onların donanmalarını ve ordularını Güney İtalya önlerine getirebilirdi.[31] Alfonso'nun ihtirasları, Rodos'un doğusundaki minik bir ada olan Kastellórizo'ya kadar genişlemişti; burası, Doğu Akdeniz'in derinliklerine yönelik Aragon deniz harekâtları için üs haline geldi (bugün Yunanistan'ın

29 D. Abulafia, "The mouse and the elephant: relations between the kings of Naples and the lordship of Piombino in the fifteenth century", *Communes and Despots: Essays in Memory of Philip Jones*, ed. J. Law ve B. Paton, Aldershot, 2010, s. 145-160; G. Forte, *Di Castiglione di Pescaia presidio aragonese dal 1447 al 1460*, Grosseto, 1935; ayrıca *Bollettino della società storica maremmana*, 1934-1935'te basılmıştır.

30 M. Navarro Sorní, *Calixto II Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Valensiya, 2003; krş. A. Ryder, "The eastern policy of Alfonso the Magnanimous", *Atti dell'Accademia Pontaniana*, c. 27, 1979, s. 7-27.

31 D. Abulafia, "Scanderbeg: a hero and his reputation", *Scanderbeg*, H. Hodgkinson, Londra, 1999'a giriş, s. ix-xv; O.J. Schmitt, *Skënderbeu*, Tiran, 2008; Almanca baskı: *Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Regensburg, 2009; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, ed. W. Hickman, Princeton, NJ, 1979, s. 390-396.

en uzaktaki adasıdır).[32] Konstantinopolis'in düşmesinden kısa süre önce, o ve Yunan prensi Dimitrios Paleologos, Konstantinopolis'teki iktidarı son Bizans imparatoru XI. Konstantinos'un elinden almak ve Alfonso'nun Peloponnesos'ta kendi genel valisi olması için planlar kuruyorlardı. Türkleri mağlup etmeye ve Doğu Akdeniz topraklarını geri almaya yönelik bu büyük hedefler, Alfonso'nun ölümünden sonra Joannot Martorell'in yazdığı canlı roman *Tirant lo Blanc*'da anılmaktaydı.[33] Pek çok yönden farfaracı kahraman Tiran, bir Alfonso figürüdür, daha doğrusu, kralın olmayı özlediği figürdür ve kitap (sıklıkla açık saçık aşk sahnelerinin ortasında) Alfonso'nun Osmanlıların gizli müttefikleri olarak gördüğü Cenevizlerle birlikte bir Türk ordusunu mağlup etmenin en iyi yoluna dair tavsiyelerle doluydu.[34] *Tirant lo Blanc*'da, Cenevizler Rodos'u Türklere karşı savunan Hospitalier Şövalyeleri ordusunu başarısızlığa uğratmaya çalışırlar:

> Lord Hazretleri bilmelidir ki, tarikatımızdan iki Ceneviz freri bize ihanet etmiştir, zira onların tavsiyesi üzerine habis Cenevizler çok az kargo ama bir sürü askerle dolu bütün o gemileri gönderdiler. Kalemizdeki hainler menfur bir eyleme başvurarak, arbaletlerimizdeki kertikleri kaldırıp bunların yerine sabun ve peynir yerleştirdiler.[35]

Konstantinopolis'in 1453'teki son kuşatmasında Cenevizler benzer kuşkular uyandırmışlardı.[36]

4

1453'e gelindiğinde Osmanlılar, güçlü bir yönetim ve *cihad*'ın kutsal davasına derin bir bağlılık sayesinde, başta Aydın'ın korsan kalesi olmak üzere, Küçük Asya kıyısında uzanan rakip Türk beyliklerini tümüyle yok etmişlerdi. 1402'de Orta Asyalı savaşçı lider Timur'un (Timurlenk) elinden tattıkları muazzam yenilgiye karşın Osmanlılar çabucak toparlandılar.

---

32 D. Duran i Duelt, *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458), colección documental*, Barselona, 2003; C. Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, c. 46, Barselona, 1994, s. 203-234.

33 D. Abulafia, "Genoese, Turks and Catalans in the age of Mehmet II and Tirant lo Blanc", *Quel mar che la terra inghirlanda. Studi sul Mediterraneo medievale in ricordo di Marco Tangheroni*, 2 cilt, Pisa, 2007, c. 1, s. 49-58; İngilizce çeviriler: C.R. La Fontaine, *Tirant lo Blanc: the Complete Translation*, New York, 1993 aslına tam uygun bir çeviri ve D. Rosenthal (çev.), *Tirant lo Blanc*, Londra, 1984, kısaltılmış bir versiyon.

34 E. Aylward, *Martorell's* Tirant lo Blanch: *a Program for Military and Social Reform in Fifteenth-century Christendom*, Chapel Hill, NC, 1985.

35 *Tirant lo Blanc*, bölüm 99.

36 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Otoman Turks by Doukas: an Annotated Translation of* Historia Turco-Byzantina, ed. H. Maoulias, Detroit, 1976, bölüm. 38:5, s. 212.

1420'ye kadar Balkanlar'da yeniden faal hale gelmişlerdi bile. Bizans imparatoru 1423'te Thessaloniki'yi Venedik'e sattı; ama bu hâkimiyetin özlemini onca zamandır çekmiş olan Venedikliler, kenti Sultan II. Murad'ın orduları önünde düşmesinden önce sadece 7 yıl ellerinde tutabildiler. Genç II. Mehmed'in tahta çıkması, aşırı genişleme korkusuyla hızlı yayılmaya karşı çıkan görece ihtiyatlı danışmanlar ile daha maceracı hizip arasındaki çekişmeyi çözdü; bu ikinci grup Mehmed'i, Roma-Bizans'ı Türk ve İslami yönetim kavramlarıyla birleştiren Müslüman Türklerin denetiminde Roma İmparatorluğunu yeniden hayata döndüren önder olarak görüyordu. Amacı, Roma İmparatorluğu'nu yıkmaktan çok, onu eski gücüne kavuşturup hayata geçirmekti. Rum kâtipleri onu, Bizans imparatorlarının bilinen unvanı olan Romalıların *Basileus*'u ve otokratı olarak betimleyen belgeler çıkardılar.[37] Fakat onun imparatorluk hülyası Yeni Roma'yla tatmin olmamıştı; kendisini Eski Roma'nın da efendisi yapmak istiyordu. Yürürlükteki politikalar da Batı'daki olayları dikkatine getirip duruyordu. Arnavutluk'taki İskender Bey ayaklanması, padişahın Balkan topraklarının yönetiminde bağımsız Hıristiyan beyliklere izin vermeye yönelik geleneksel Osmanlı siyasetinin kusurları olduğunu anlamasını sağladı. İskender Bey gibi, Osmanlı sarayında Müslüman olarak eğitilmiş olanlar bile eski dinlerine dönebiliyordu. Dolayısıyla, Osmanlı yetkesinin doğrudan uygulanması gerekiyordu ve Osmanlı iktidarı Adriyatik sahillerine doğru inmeye başladı. İskender Bey'in 1468'de ölümünden sonra Arnavut ayaklanması sönüp gitti; 1478'e gelindiğinde Mehmed, Arnavut kıyısındaki Valona'nın (Vlorë) denetimini ele geçirmişti ve sonraki birkaç ay içinde muazzam istihkâmlı Rozafa tepesinin hâkimiyetindeki Scutari (Shkodër, İşkodra) kentini Venediklilerin elinden aldı.[38] Antik Dyrrhakhion yani Durazzo (Dürrës, Osmanlı döneminde Dıraç) ertesi yüzyılın başına dek Venediklilerin elinde kaldı, Karadağ fiyortlarının derinliklerindeki Kotor (Cattaro) limanı Venedik himayesinden yararlanıyordu; ancak Adriyatik'in bu kesimindeki Venedik hâkimiyetinin geri kalanı eriyip gitti.[39]

Venedikliler, asileri desteklemenin İstanbul'daki ticari konumlarını tehlikeye atabilecekleri kaygısıyla, İskender Bey konusunda kayıtsız kalmışlardı. Gene de Arnavutluk kıyısını yitirmeleri, çok ağır bir bedel olacaktı; yalnız bir tuz kaynağı olarak yararlılığından da değildi bu; çünkü Venediklilerin Adriyatik'ten çıkış yollarında Arnavutluk kıyısından ilerlemeleri gerekiyordu. Kıyıdan iç kesime giden yollar da değerliydi, çünkü bu güzergâhlar dağlık Balkan iç kesimlerindeki gümüşe, kölelere ve

37 H. İnalcık, *The Otoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973.

38 Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 359-366.

39 P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355-1420)*, Perast, 1999, s. 75-115.

diğer ürünlere erişimlerini sağlıyordu. Ege'deki Venedik deniz üslerine Türk saldırıları başladığında bu güçlükler daha da katmerlendi: Lemnos (Limni) ve Negroponte (Euboea, Osmanlı döneminde Eğriboz) Osmanlıların eline geçti. Sonuçları konusunda akıllılık eden Bâbıali (genellikle tanındığı ismiyle Osmanlı sarayı) hâlâ Venediklilere ticari imtiyazlar tanımaya devam etti. Mesaj açıktı: Tıpkı Akdeniz'in her yerindeki Müslüman hükümdarların yüzyıllardır yaptığı gibi, Osmanlılar da denizaşırı Hıristiyan tüccarlara hoşgörü gösterebilirdi; ama *Beyaz Deniz*'de Venedikli veya Ceneviz bölgesel hâkimiyetini kabul edilemez görüyorlardı.[40]

Hükümranlığının sonuna doğru Mehmed, Akdeniz'de Hıristiyan devletler ile yüzleşmekte kararlıydı. Türklerin dikkatinin aşikâr bir odağı, Hospitalier Şövalyeleri'nin 1310'dan beri işgal ettikleri ve oradan Müslüman gemilerine korsan akınlar yaptıkları Rodos'taki Hospitallier karargâhı oldu; Şövalyeler, bundan başka Küçük Asya'da da birkaç kıyı istasyonunun denetimini ele geçirmişlerdi; büyük Halikarnasos Mozolesi'nin taşlarından kalelerini yaptıkları Bodrum da bu istasyonların başında geliyordu. Rodos ayrıca antik dünyanın en şöhretli kentlerinden biri olarak da Mehmed'i cezbediyordu.[41] İstanbul'da yerleşmiş Meister Georg adında bir Sakson top dökümcüsü, Türklere kalenin planına ilişkin paha biçilmez bilgiler vermeyi önerdi, ancak 1480'de Rodos'un savunma yapılarının, en iyi uzmanların elinden çıkma muazzam Türk topları için bile çok sağlam olduğu ortaya çıktı. İki taraf da hiç acıma göstermedi: Hospitalier Şövalyeleri geceleri huruçlar yapıp öldürdükleri Türklerin kelleleriyle dönüyor ve kalenin savunmacılarını yüreklendirmek için bunları geçit alaylarında gezdiriyorlardı. Azimli direnişten hüsrana uğrayan Türkler, gemilerine saldırmama sözü veren Şövalyeler ile barış yaptılar.[42] Padişahlar bu yenilgiyi unutmadılar, ancak Rodos 42 yıl daha St. Jean Şövalyeleri'nin mülkü olarak kaldı. Türk tehdidinin alabildiğine şiddetli olduğu bir dönemde küçük de olsa bir sevinç getirdiği için, Rodos'ta olanları Batı Avrupalılar da unutmadılar. Hemen ardından, kuşatmanın ahşap oyma bir tarih yazması Venedik, Ulm, Salamanca, Paris, Bruges ve Londra'da erken dönem bir çoksatar oldu.

Bununla birlikte, Türk donanmaları hâlâ Batı'yı tehdit ediyordu. Arnavutluk'a yakınlığı ve Adriyatik girişinin her iki tarafındaki Osmanlı

40 L. Malltezi, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjatë sundemit Venedikas (aspekte te jetës së tyre)*, Tiran, 1988, s. 229-241 [Fransızca özet]; O.J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Münih, 2001.

41 L. Butler, *The Siege of Rhodes 1480*, Order of St. John Historical Pamplets, no. 10, Londra, 1970, s. 1-24; E. Brockman, *The Two Sieges of Rhodes 1480-1522*, Londra, 1969; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 396-399.

42 Butler, *Siege of Rhodes*, s. 11, 22.

denetiminin Venedik'i padişahın iradesine boyun eğmeye zorlayacağından dolayı Güney İtalya en aşikâr hedefti. Venedik Türklere çok fazla dikleniyormuş gibi görünmek istemiyordu. 1480'de Türkler Otranto'ya saldırdığında, Venedik gemileri Türk askerlerinin Arnavutluk'tan İtalya'ya geçişine yardım etti; gerçi Venedik buna bizzat resmi onay vermemişti. 40'ı kadırga olmak üzere 140 Osmanlı gemisi 18 bin asker taşıyarak boğazı geçti. Otranto sakinlerinin teslim olmayı reddetmesinden sonra, Türk kumandanı Gedik Ahmed Paşa, hayatta kalanlara ne yapılacağını bildirerek taarruzuna devam etti; kentin istihkâmları zayıf ve toplardan da yoksun olduğundan, sonucu tahmin etmek zor değildi. Kenti zaptetmesinin ardından Ahmed Paşa tüm erkek nüfusu kılıçtan geçirerek yaklaşık 22 bin kişiden sadece 10 binini sağ bıraktı. 8 bin köle Otranto Boğazı'ndan karşı kıyıya, Arnavutluk'a gönderildi. Yaşlı başpiskopos katedral sunağının üzerinde öldürüldü. Türkler bunun ardından Güney Apulia'ya yayılarak komşu kentlere akınlar yaptılar. Napoli kralı, V. Alfonso'nun oğlu Ferrante ordularını Toskana'ya göndermişti, ancak askerleri ve gemileri hazır olur olmaz başarılı bir karşı saldırı başlatmayı başardı. Türkler geri çekilirken bile, geri dönüp Apulia limanlarını fethetmeye niyetli olduklarını açıkça gösterirken, öte tarafta bu durum abartılarak, Arnavutluk'tan hem İtalya'ya hem Sicilya'ya saldırmaya hazır devasa bir ordu olduğu rivayet ediliyordu.[43]

Otranto kuşatması Batı Avrupa için büyük bir şok oldu. Başta Aragon kralı ve Napolili Ferrante'nin kuzeni II. Ferdinand olmak üzere, Akdeniz'deki tüm Hıristiyan devletler Türklere karşı yardım önerdiler. Çok ilginç bir istisna, padişahın orduları ve donanmaları ile yapılan onlarca yıllık savaşların ardından çok fazla yorgun düştüğü iddiasındaki Venedik oldu. Türk akıncıları, Kuzey İtalya'da kısmen Venedik hâkimiyeti altındaki bir bölge olan Friuli'ye sızmaya başlamışlardı; denizden olduğu kadar karadan da Türk tehdidi yaklaştıkça, Venedikliler savaştan kaçınmayı tercih ettiler.[44] Apulia'daki Venedik konsolosuna, Hıristiyan zaferinden duyduğu memnuniyeti Napoli kralına yazılı değil sözlü olarak bildirmesi tavsiye edildi; yazılı mesajlar çoğunlukla casuslar tarafından çalınıyordu. Serenissima (Venedik) Cumhuriyeti, padişahın çalınan tebrik mektuplarından birini görüp Venedik'i ikiyüzlülükle suçlamasından korkuyordu.

Güney İtalya'ya bir başka saldırı konusunda yakın tehdit, Mehmed'in Mayıs 1481'deki ölümüyle ortadan kalktı. Fatih Sultan Mehmed öldüğünde henüz 49 yaşındaydı. Gelecek yıllarda Fransa kralı VIII. Charles ve Aragon

43 H. Houben (ed.), *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito*, 2 cilt, Galatina, 2008; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 390-391, 395.

44 Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 390-396.

kralı Ferdinand gibi Batılı hükümdarlar, Türklere karşı savaşı temel bir siyasaya dönüştüreceklerdi. Her iki hükümdar da, Güney İtalya'yı kontrol etmeleri halinde, çok büyük bir Haçlı Seferi için gereken kaynaklara sahip olabilecekleri ve artık çok yakında olan Osmanlı topraklarına yönelik saldırılarda Apulia'yı rampa olarak kullanabilecekleri görüşündeydi; aynı zamanda, Aragon kökenli yerli bir hanedanın varlığına karşın her ikisi de Napoli üzerinde hâkimiyet iddiasındaydı. 1494-1495'te VIII. Charles'ın Güney İtalya istilası ona Napoli hâkimiyetini getirdi, ancak konumunun sürdürülebilir olmadığının anlaşılması çok sürmedi ve kısa sürede çekilmek zorunda kaldı. Venedik artık kendini her taraftan tehdit altında hissediyordu. Türklere karşı Haçlı Seferleri, Osmanlı Arnavutluk'una bakan sular aracılığıyla sadece seyrüseferi tehlikeye sokacaktı. Bu nedenle Venedik, 15. yüzyıl sonunda, Boğaz'dan serbest geçişi garanti altına almak için bir dizi Apulia limanını denetimi altına almıştı.[45] 1495'te, tüyler ürpertici katliam ve zalimce tecavüz sahneleri arasında Monopoli'yi Fransızlardan aldılar; ardından, Napoli kralı II. Ferrante'yi Trani, Brindisi ve Otranto'yu kan dökülmeden kendilerine vermeye ikna ederek, 1509'a dek ellerinde tuttular. Kralın müttefiklere ihtiyacı varken, onların da tahıl, şarap, tuz, zeytinyağı, sebze ve toplar için güherçile ihraç eden Apulia'nın ürünlerine ihtiyaçları vardı.[46] Bununla birlikte, Durazzo'nun [Dıraç] 1502'de Türklere kaptırılması, Venedik'i Boğaz'ın Arnavutluk yakasındaki en önemli mola yerinden yoksun bıraktı. Bugün bile ayakta duran yeni istihkâmları henüz yapmışlardı. Akdeniz, Osmanlı Doğu ve Hıristiyan Batı olarak ikiye bölünüyordu. Yanıt bekleyen sorulardan biri, hangi tarafın yarışı kazanmaya daha yakın olduğu ise, bir diğer soru da, Batı Akdeniz sularına hangi Hıristiyan devletinin hâkim olacağıydı.

5

Bununla birlikte, iki dünya arasında birkaç köprünün de kurulduğunu söylemek gerek. Batı kültürü, eski Roma İmparatorluğu'nun egemeni olma iddiası bakımından anlaşılır bir şekilde Osmanlı sarayının çok ilgisini çekiyordu. Bu arada Batı Avrupalılar da Türkleri anlamaya çalıştılar ve egzotik Şark mallarını edinmeye devam ettiler.[47] Ressam Gentile Bellini,

45 C. Kidwell, "Venice, the French invasion and the Apulian ports", *The French Descent into Renaissance Italy 1494-1495: Antecedents and Effects*, ed. D. Abulafia, Aldershot, 1995, s. 295-308.

46 *Age.*, s. 300.

47 N. Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanism and the Otoman Turks*, Philadelphia, 2004; R. Mack, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600*, Berkeley, CA, 2002.

Venedik'ten İstanbul'a giderek, orada II. Mehmed'in bugün Londra'daki National Gallery'de sergilenen ünlü portresini yaptı.[48] Batı'nın üzerindeki baskı (esas itibariyle, padişahların dikkatlerini o taraf yerine İran'a yönelttiği zaman) nadiren hafifledi, ancak Osmanlılar kendi toprakları ile Batı Avrupa arasında, tüccarların Batılı Hıristiyanlar ile Türklerin zıt dünyalarına girebildiği tarafsız bir bölge yaratmanın önemini anlamışlardı. Bu bölge, Batılıların Raguza olarak tanıdığı, ticaret yapan küçük fakat canlı Dubrovnik Cumhuriyeti oldu. Kökenleri, tıpkı Venedik ve Amalfi gibi, barbar istilalarından kaçarak Güney Dalmaçya'da, Slav akınlarına karşı dağlardan oluşan bir surla korunan bu kayalığa yerleşen mültecilerdi. Latin Raguzalılara kısa süre sonra bir Slav nüfusu katıldı ve 12. yüzyıl sonuna gelindiğinde kentte, bazıları Güney Slav diyalektleri, bazıları da İtalyanca ile yakından ilişkili bir Roman dili olan Dalmaçyaca konuşan iki dilli bir toplum yaşıyordu; kent sakinleri Slav dillerinde "ormandan gelen" anlamına gelen *dubrovčani* olarak biliniyordu. İç kesimlerdeki atılgan Sırp ve Bosna prensleri ile antlaşmalara girmelerine karşın, Raguzalılar hâmilere ihtiyaç duyuyorlardı ve bunları önce Sicilya'nın Norman krallarında, ardından da 1202-1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra Güney Dalmaçya'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştıran Venedik'te buldular.[49]

Macar kralının, 1350'de Venedik ile Cenova arasındaki savaşa müdahalesinin peşi sıra Dalmaçya'yı Venedik'ten zorla almasıyla Raguza (1358'den itibaren) Macar süzerenliği altına girdi.[50] Bu, Raguzalılara çok büyük ölçüde dış müdahale olmaksızın kendi kurumlarını ve kendi ticari ağlarını geliştirme fırsatı verdi. Gümüş ve köleler bakımından zengin Bosna'nın iç kesimlerine erişimden yararlanabilen bir ticaret aristokrasisi doğdu; Dubrovnik bölgede tuz alım satımının ana merkezi haline geldi.[51] Doğu Akdeniz'deki gümüşe olan talep, yerel kaynakların yokluğu yüzünden oldum olası yoğun olmuştu ve Raguzalı tüccarlar Doğu'da Bizans ve Türk topraklarına bazı girişimlerde bulunmuşlardı.[52] Dubrovnik, Kara Ölüm'ü takiben doğan yeni fırsatlardan büyük ölçüde yararlanmayı becerdi. Yerel ticaret gelişti; aslına bakılırsa, düzenli olarak Apulia'dan

48 C. Campbell, A. Chong, D. Howard ve M. Rogers, *Bellini and the East*, National Gallery, Londra, 2006.

49 D. Abulafia, "Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily", *Slavonic and East European Review*, c. 54 (2006), s. 412-428; yeni basım Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100-1400*, Londra, 1987, makale x.

50 R. Haris, *Dubrovnik: A History*, Londra, 2003, s. 58-63.

51 F. Carter, "Balkan exports through Dubrovnik 1358-1500: a geographical analysis", *Journal of Croation Studies*, c. 9-10 (1968-1969), s. 133-159; yeni basım F. Carter, *Dubrovnik (Raguza): a Classic City-state*, Londra, 1972, s. 214-292, geri kalanının çoğu, L. Villari, *The Republic of Ragusa*, Londra, 1904'e ait olan tuhaf eseri.

52 B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris, 1961.

Dalmaçya'ya taşınan buğday, zeytinyağı, tuzlanmış et, şarap, meyve ve sebzeler olmaksızın ne Dubrovnik ne de komşuları ayakta kalabilirdi; bir kıyı kenti olması yüzünden mümkün görünmese bile, balık dahi Güney İtalya'dan ithal ediliyordu.[53] Herhangi bir şeyin yetiştirilebileceği uygun toprak çok azdı. Bir 15. yüzyıl yazarı Philippus de Diversis, yaşadığı kentin temel özelliklerini şöyle açıklıyordu:

> Raguza bölgesi, yüksek nüfusu kadar kıraç toprakları yüzünden çok dar bir gelirle kıt kanaat geçinir, bu yüzden hiç kimse, başka bir varlığı yoksa, toprağıyla ailesini geçindiremez ve ticarete girmelerinin asıl nedeni de budur.[54]

Kent *patrici*'lerinin, antik Roma *patrici*'lerinin kaçındığı bir tabu olduğunu bildiği ticarete girmelerinden utanç duyuyordu. Öte yandan, yerel kaynakların yokluğu önemli sanayilerin doğuşunu harekete geçirmişti: Güney İtalya ve İspanya'nın ham yünü işlenip yünlü kumaş imal ediliyordu ve 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Dubrovnik kayda değer bir dokuma merkezine dönüşmüştü. Adriyatik'in karşı yakasında, Güney İtalya kentleriyle bağlantının hayati önemi vardı. Dubrovnik, Napoli krallarına Osmanlı topraklarında olup bitenler hakkında değerli bilgiler verdi. Karşılığında da, bu krallar Adriyatik'teki korsanlığı önlediler ve Raguzalıları liman vergilerinden muaf tuttular.[55] Raguza gemilerinin Apulia açıklarındaki sulara hâkim olmasına izin verildi. Bu, Raguza donanmasının Akdeniz'deki en büyük ticaret filolarından biri olmasına tanık olan bir genişleme evresinin başlangıcıydı; İngilizceye "Raguza"nın bozulmuş hali olan *argosy* sözcüğünü sokan, İason'un Argonotları değil Dubrovnik oldu. Raguzalı bir *patrici*, Benedetto Cotrugli veya Kotruljević, Napoli'de darphane yöneticisi oldu; ama en çok, başarıyı garanti eden iş becerilerini tek tek sıraladığı ticaret sanatı konulu risalesiyle tanınır. Tüccarlara yönelik bilgece tavsiyeleri arasında, kumardan ve iskambil oyunlarından uzak durmanın yanı sıra fazla yiyip içmemeleri de yer alıyordu.[56]

---

53 B. Krekić, "Four Florentine commercial companies in Dubrovnik (Ragusa) in the first half of the fourteenth century", *The Medieval City*, ed., D. Herlihy, H. Miskimin ve A. Udovitch, New Haven, CT, 1977, s. 25-41; D. Abulafia, "Grain traffic out of the Apulian ports on behalf of Lorenzo de'Medici, 1486-7", *Karissime Gotifride: Historical Essays Presented to Professor Godfrey Wettinger on his Seventieth Birthday*, ed. P. Xuereb, Malta, 1999, s. 25-36; D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Political, Religious, 1100-1550*, Aldershot, 2000, sunumu içinde makale ix; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci (1442-1495)*, Belgrad, 1971, s. 210.

54 Filip de Diversis, *Opis slavnogo grado Dubrovnika*, ed. Z. Janeković-Römer, Zagrebreb, 2004, s. 156; B. Krekić, *Dubrovnik in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: a City Between East and West*, Norman, OK, 1972, s. 35.

55 Spremić, *Dubrovnik i Aragonci*, s. 207-211 [İtalyanca özet].

56 B. Cotrugli, *Il libro dell'arte di mercatura*, ed. U. Tucci, Venedik, 1990; B. Kotruljević, *Knji-*

Büyük Slav prenslerinin hükmettikleri topraklara yürüyüş mesafesinde uzanan bir deniz cumhuriyetinin, onların müdahale teşebbüslerinden kaçınması mümkün değildi; bu yüzden de Raguzalılar –bunlar Türk bile olsa– biraz uzaktaki hâmileri yeğliyorlardı. Kentin sıkıntıları, düşmanları olan Slavlar ve Türklerin birkaç yönden yaklaştığı 15. yüzyılda daha da arttı. Kent, bugün bile ayakta duran etkileyici bir sur silsilesiyle çevriliydi. Bir düşman da, Dubrovnik'in arkasındaki, Herzegovina olarak tanınmaya başlayan toprakların *herceg*'i yani dükü Stjepan Vukčić'ti. Bağımsız ruhlu olmasına ve Babıâli'ye boyun eğmeyi, yetkesini tehlikeye atmaktan çok garantiye almanın bir yolu olarak görmesine karşın, Osmanlı sarayı bu unvanını onaylamıştı. Kotor Körfezi girişindeki Herceg Novi'de [Yeni Hersek], Dubrovnik'i bile gölgede bırakacak bir ticaret yerleşimi kurmak için para bulmaya karar verdi. Kâr kaynağı, Şark'tan gelecek egzotik emtia olmayacaktı; asıl kaynak, geleneksel olarak Dubrovnik üzerinden ticareti yapılan tuz olacaktı.[57] Toprak ihtirasları konusunda Raguzalılar da masum değildi. Elbette Herceg Novi'yi, hattâ Herzegovina'ya kısa mesafedeki Sırp kenti Trebinje'yi ele geçirmek istiyorlardı. 1451'de Raguzalı haberciler, (aynı zamanda sapkınlığından şüphelenilen) *herceg*'in suikastla öldürülmesinin ödülünün 15 bin düka ve Raguza *patrici*'liğine yükselme anlamına geleceğini ilan etti.

Bu tehdit Vukčić'i, ordularını Raguza topraklarından çekecek kadar korkutmuştu, ancak Fatih Sultan Mehmed'in, egemenliğini Balkan prensliklerine genişletmesiyle Dubrovnik neredeyse aynı anda yeni bir tehdit ile karşı karşıya kaldı. Böylece 1458'de Raguza elçileri, karşılığında ticari imtiyazlarının teyidini almak umudu taşıyarak, ceplerinde bir teslim olma önerisiyle, uğraşa didine padişahın Üsküp'teki [Skopje] sarayına gittiler. Sıkı pazarlıkların yapılması gerekmişti, ancak 1472'ye gelindiğinde yıllık haraç olarak 10 bin altın düka gönderiyorlardı; ve bu meblağ gitgide yükselmeye devam edecekti.[58] Düzenli haraç ödemeleri kentin devasa surlarından bile daha iyi bir güvenlik garantisiydi. İlginç bir durum gelişti. Raguzalılar Osmanlı yönetimindeki topraklarla ticaret yaptılarsa da, kuşatma altındaki Napoli Kralı Ferrante'nin hizmetine girmek üzere Arnavutluk'tan Güney İtalya'ya geçen İskender Bey gibi Türk düşmanlarına yine de destek verdiler; görünüşe göre, Türkler tarafından topraksız bırakıldığı zaman ondan kurtulmak için yaptıkları her şeyi unutup Vukčić'e sahip çıktılar. Yine de Türkler, Babıâli'ye mal ve haraç veren bir

---

ga o umijeću trgovanja, Zagreb, 2005; ayrıca, rüzgârlar, dalgalar ve navigasyon üzerine B. Kotruljević, *De Navigatione –O plovidbi*, ed. D. Salopek, Zagreb, 2005.

57 Haris, *Dubrovnik*, s. 88-90.

58 *Age.*, s. 93, 95; N. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship according to the firmāus of Murād III (1575-1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, Lahey/Paris, 1967.

ticari aracı olmasının lehlerine olduğunu görerek Dubrovnik'e nadiren haddini bildirdiler. Raguzalılar 1500 civarında, Arnavutluk kıyısındaki Osmanlı ilerleyişini durdurmaya çalışan Venediklilerin uğradığı ağır bozgundan yararlanmayı başarmışlardı. Venedik artık İstanbul'la ticaret yapamıyordu, ama Raguza gemileri sancaklarını serbestçe Türk sularında dalgalandırarak Doğu ve Batı arasında mal taşıyordu. Raguzalılar, Osmanlı padişahına ödedikleri haracı dert etmeyerek, LIBERTAS şiarında özetlenen kentin özgürlüğü mitiyle böbürlendiler.

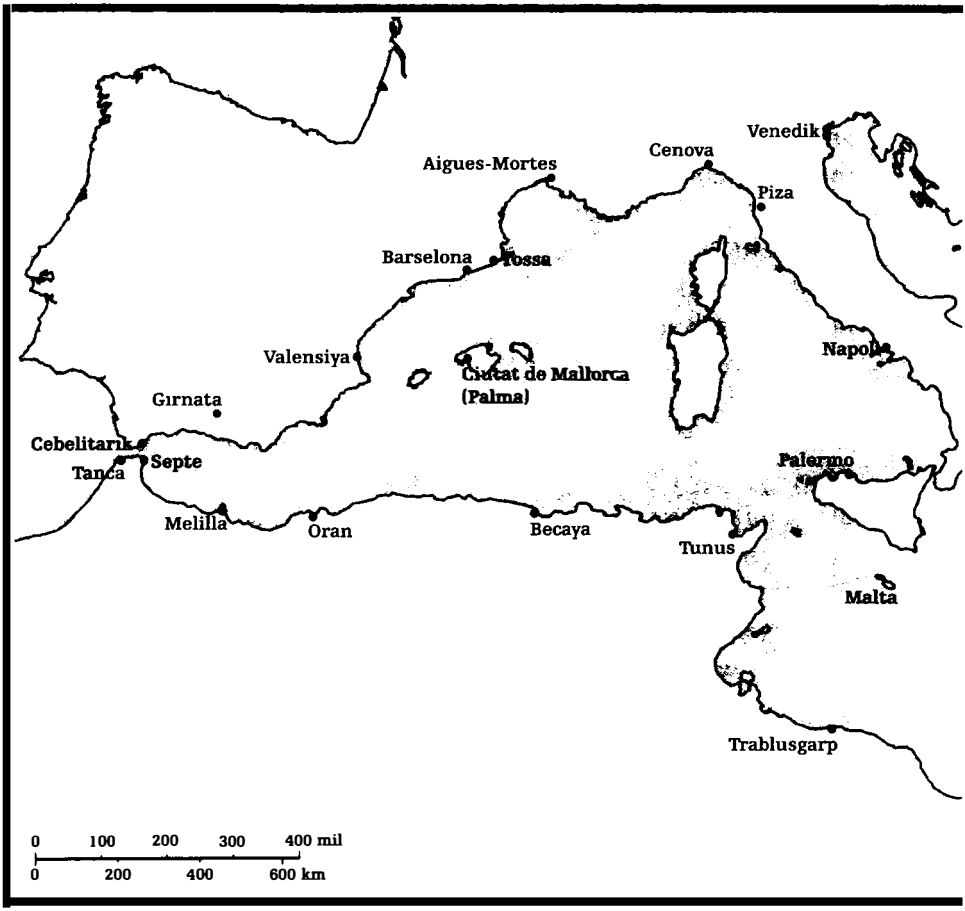
II

BATI'DAKİ DÖNÜŞÜMLER, 1391-1500

1

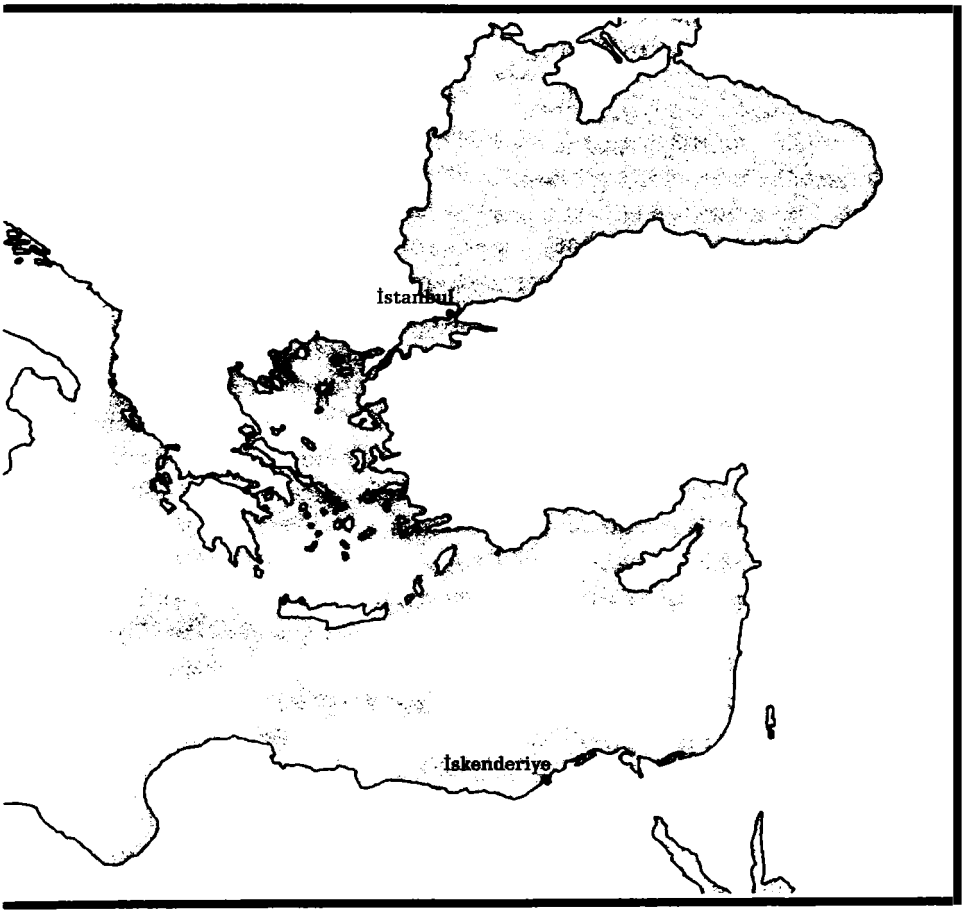
Raguzalılar Türklerle özel ilişkilerinden çıkar sağlarken, Cenevizler ve Venedikliler Osmanlı sarayıyla bağ kurmakta daha ihtiyatlı davrandılar. Padişah onları geri çevirmemeye özen gösteriyordu ancak onlar Doğu Akdeniz'i gitgide tehlikeli olarak görüyorlardı. Güçlükler, rejimlerini desteklemek üzere gitgide daha yüksek tutarlar talep eden Mısır'ın Memlûk sultanları ile Venedikliler arasında zaman zaman baş gösteren tartışmalarla daha da ağırlaşıyordu. Memlûkler bölgesel bir tehdit de oluşturuyorlardı. 1424-1426'da Kıbrıs'ı istila ederek, kralı Giano'yla [Janus] birlikte altı bin esir almışlardı; Giano'nun tahtına dönebilmesi için 200 bin dükalık bir fidyenin ödenmesi gerekmişti; o günden sonra bir daha hiç gülmediği rivayet edilir. 1444'te Rodos'u kuşattılar. 1460'da 80 gemi gönderdiği Kıbrıs'ın tahtında hak iddia eden birini desteklemeleri Hıristiyan âleminde büyük dehşet yaratmıştı, zira bir piç olan Lusignanlı Jacques'ın hiçbir hakkı olmayan bir tahta çıkabilmek için Mısır'ın yardımına başvurmayı istemesine hiç kimse anlam verememişti.[1]

1 N. Housley, *Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274-1580*, Oxford, 1992, s. 196-197.

Bu bölgelerdeki Osmanlı ve Memlûk baskısı hoşgörüsüz olmaya başladıkça, Cenevizler ve rakipleri dikkatlerini giderek Batı'ya çevirip, şekeri Sicilya ve İspanya'dan, tahılı Sicilya ve Fas'tan satın almaya başladılar. 15. yüzyılın ortaları Cenova'da, ilk bakışta bütün olumsuz gidişata rağmen ortaya çıkmış gibi görünen, gerçek bir ekonomik rönesansa sahne oldu: Kent iç savaş yüzünden hâlâ tükenip gidiyordu, ancak nüfusun geniş kesimleri ticaret ve yatırımdan yararlanmayı başardı ve kent ekonomisinde bir patlama yaşandı. Özellikle cazip bir yatırım, yeni kamu bankası olan, sonunda Korsika'nın mülkiyetini ele geçirecek olan Banco di San Giorgio'nun hisseleriydi.[2] Cenevizler, Küçük Asya'da Phokaia'nın [Foça] şap madenlerine kolay erişimde uğradıkları kaybı, 1464'te Roma'nın kapısının eşiğinde

2 J. Heers, *Gênes au XVe siècle: civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire*, Paris, 1971.

yer alan Tolfa'daki şap madenlerinin keşfiyle telafi ettiler; Papa II. Pius, bu keşfi "Türk'e karşı en büyük zaferimiz" diye tanımladı. "Türk"e olan bağımlılığı azaltmıştı azaltmasına ama dikkatlerini Orta İtalya'ya çevirip orada yeni bir şap tekeli kuran Cenevizlere bağımlılığı hiç azaltmamıştı. Şeker üretim teknolojisi tüccarların önünden Batı'ya doğru yolculuk etti ve Doğulu şeker sanayisi gerilemeye başladı.[3] *Trappeti*, yani ileri teknolojili şeker fabrikaları Sicilya'da geliştirildi. Valensiya'da, en kuzeyde şeker üretimi yapılıyor ve burada plantasyonlar kurmak üzere ta Almanya'dan işadamları geliyordu; ham şekeri işlemekte kullanılan seramik kâselere olan ihtiyaç yerel çömlek sanayisini de harekete geçirerek, birçok modern müzede örnekleri bulunan "Hispano-Moresque" (İspanyol-Mağribi) çöm-

3 E. Ashtor, "Levantine sugar industry in the late Middle Ages: a case of technological decline", *The Islamic Middle East, 700-1900*, ed. A.L. Udovitch, Princeton, NJ, 1981, s. 91-132.

lekçiliğiyle Valensiya'ya yeni bir şöhret getirdi.[4] Batı'ya yöneliş öylesine güçlüydü ki, Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek 1420'lerde Madeira'ya ve ardından Azorlar, Kanaryalar, Yeşil Burun (Cabo Verde) adalarına ve São Tomé'ye kadar ulaştı; bunların birçoğu Portekiz temellüküydü, fakat sermaye ve teknoloji Cenevizlerden geliyor olsa da, Madeira'daki ilk şeker stoklarının Sicilya'dan geldiği söylenir.[5]

Atlantik Okyanusu'na çıkıştaki uğrak noktaları yeni bir önem kazanmıştı. 1492'ye dek bir İslam devleti olmasına karşın Gırnata [Granada], düzenli olarak Almería ve Málaga'yı ziyaret ederek ipek, kurutulmuş meyve ve seramikler satın alan Ceneviz, Floransalı ve Katalan işadamlarının faaliyet merkezi haline geldi. Bu Hıristiyan tüccarlardan elde ettikleri mali destek olmaksızın, Gırnata'nın Nasri sultanlarının iktidarda kalmayı (veya Elhamra Sarayı'nı inşa etmeyi) nasıl başardığını anlamak mümkün olmazdı. Kendileri Gırnata'yı bir arada tutanın coşkulu İslam anlayışları olduğunu düşünmekten zevk alsalar da, yabancı fonların daha az önemli olduğu söylenemez.[6] Gırnata, Kastilya krallarının, sultanlara kabul ettirdiği haraç ödemelerinde ara sıra gösterdiği başarıyla daha da etkisizleştirildi. Kastilyalılar ile Gırnatalılar arasındaki sınır savaşı hiç kesintiye uğramasa da, çok uzun süreli bir turnuva niteliği alarak, kazanılan topraktan çok, güzeller güzeli Mağribi prensesler hakkındaki İspanyol halk şarkılarının yaratılmasına yaradı.

Bu kırılgan istikrar, Portekizlilerin Septe üzerine 100 gemi gönderip, kısa bir kuşatmanın ardından kenti zaptettikleri Ağustos 1415'te tehlikeye girdi; kralın, daha sonraları "Denizci" olarak tanınacak olan oğlu Henrique kendini bu savaşta kanıtladı. Dikkate değer bir zaferdi: Portekizliler boğazdaki karmaşık akıntıları hemen hiç bilmiyorlardı ve donanmaları yaz fırtınalarının elinde oyuncak oldu, hattâ bir bölümü geriye, İspanya'ya doğru sürüklendi. Bu, Septe valisine Fas'tan takviyeler isteyecek kadar zaman kazandırdıysa da, daha sonra aptallık ederek takviye isteğini iptal etti. Portekizliler ilk planlarına sadık kalmak ile bir Gırnata

4 Bunlar arasında Wallace Koleksiyonu (Londra), Hispanic Society of America (New York) ve İsrail Müzesi (Kudüs) sayılabilir.

5 D. Abulafia, "Sugar in Spain", *European Review*, c. 16 (2008), s. 191-210; M. Ouerfelli, *Le sucre: production, commercialisation et usage dans la Méditerranée médiévale*, Leiden, 2007.

6 A. Fábregas Garcia, *Producción y comercio de azúcar en le Mediterráneo medieval: el ejemplo del reino de Granada*, Granada, 2000; J. Heers, "Le royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle)", *Le Moyen Âge*, c. 63, 1957, s. 109; yeni basım J. Heers, *Société et économie à Gênes (XIVe-XVe siècles)*, Londra, 1979 içinde makale vii; F. Melis, "Málaga nel sistema economico del XIV e XV secolo", *Economia e Storia*, c. 3, 1956, s. 19-59, 139-163; yeni basım F. Melis, *Mercaderes italianos en España (investigaciones sobre su correspondencia y su contabilidad)*, Sevil, 1976, s. 3-65; R. Salicrù i Lluch, "The Catalano-Aragonese commercial presence in the sultanate of Granada during the reign of Alfonso the Magnanimous", *Journal of Medieval History*, c. 27 (2001), s. 289-312.

mülkü olan Cebelitarık'a saldırmak arasında tereddüde düştüler; pek çok yönden Cebelitarık en bariz tercihti, çünkü kayalıkta 1410'da çıkan bir isyanın ardından Fez ile Gırnata arasında salınıp duruyordu. Ancak Septe daha büyük ve çok daha zengindi; daha alçak mevkideki Monte Hacho'yu Afrika kıtasına bağlayan dar bir yarımadanın iki yanındaki konumu çok daha az tehditkârdı. Kentin fethi, dönemin Avrupalılarını hayrete düşürdü. Bunu yaparken Portekiz sarayının aklında ne olduğunu tam olarak kimse anlayamıyordu. Şaşkınlığı daha da artıran, Portekizlilerin ketumluğuydu: Onların bir donanma kurduğunu ve yabancı gemiler kiraladığını herkes biliyordu bilmesine, ancak Kastilyalılar Gırnata'ya saldırmanın sadece Kastilya'ya özgü bir hak olduğunda üstelelerken Portekizlilerin donanma kurması, herkesçe Gırnata topraklarına saldırmayı planladıkları şeklinde yorumlanmıştı.[7]

Böylelikle Marini Fas, Nasri Gırnata ve Kastilya'nın yanı sıra, hoş karşılanmayan dördüncü bir devlet olarak Portekiz de Cebelitarık Boğazı'na girmiş oldu. Portekizlilerin özlemini çektiği Septe'nin zenginliği olsa da, bunu elde etmeyi başaramadılar: Müslüman tüccarlar, temel olarak bir Portekiz garnizonunun iskân ettiği ve cezalarını çekmek üzere hükümlülerin gönderildiği boş bir hayalet kente dönüşen kenti terk etti. Herhalde Portekizliler, Septe fethinin onlara Fas'ın Atlantik kıyısının buğday tarlalarına erişim sağlayacağını umut etmişti, ama bu seferin etkisi tam aksi yönde oldu. Septe, Portekizlilerin boynunda bir değirmentaşına dönüştü. Gene de, ondan vazgeçmeyecek kadar mağrurdular, hatta yeni yeni Fas toprakları ele geçirmeyi umuyorlardı: 1437'de Tanca'yı ele geçirmeye kalkışıp yüz kızartıcı bir başarısızlığa uğradılar (çok daha sonra, 1471'de kenti işgal etmeyi başaracaklardı). Prens Henrique'in kardeşi Fernando, ancak Portekizliler Septe'yi teslim ettiği zaman salıverilmek üzere, rehine olarak Fez'e gönderildi; Henrique buna razı oldu ve ardından antlaşmadan ebedi utancı olacak şekilde döndü, böylece kardeşi hapishanede ölüme terk edildi.[8] Uzun vadeli sonuç, Septe'nin Portekizlilerin ve 1668'den itibaren İspanyolların elinde kalması oldu.[9] Septe fethi, Luis de Camöes'in Portekiz genişlemesinin büyük destanı *Lusiads*'ı yazdığı 16. yüzyıldan itibaren, Afrika kıyısındaki Portekiz genişlemesine doğru ilk adım olarak görülmüştür:

> Bin yüzen kuş, yayılarak
> İçbükey kanatları rüzgârda,

7 P. Russell, *Prince Henry "the Navigator": a Life*, New Haven, 2000, s. 29-58.

8 *Age.*, s. 182-193.

9 B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, Londra, 2009, özellikle s. 399-422.

Yardılar bembeyaz, çalkantılı dalgaları
Herkül'ün sütunlarını diktiği yere.[10]

Ne var ki, Portekizlilerin Afrika'nın çevresinden dolaşan Hindistan ticaret yolunu açmayı henüz öngörmedikleri çok açıktır; Hint Okyanusu'na Atlantik Okyanusu'ndan girme olasılığı Ptolemaios'un *Coğrafya*'sında şiddete reddediliyordu.

Portekizli denizcilerin acil hedefi uzak okyanuslar değil Akdeniz'di.[11] Kara Ölüm'ü izleyen büyük yeniden yapılanmanın özelliklerinden biri, yeni iş merkezlerinin ve yeni ticaret gruplarının doğuşuydu; Portekizliler gibi Atlantik Okyanusu'ndan gelen Akdeniz ziyaretçileri daha da yaygınlaştı. Bu ticaretin büyük bölümü, yoğun biçimde kullanılan kısa, düzenli güzergâhlarla sınırlıydı. Portekizliler, Basklar, Kantabriyalılar ve Galiçyalılar tuzlu balık ticaretlerini Valensiya ve Barselona'ya kadar genişlettiler.[12] Daha ihtiraslı uzak mesafeli yolculuklar da yapılıyordu: 1412'de İbiza'da bir İngiliz gemisi kaydedildi; 1468'de Napoli kralı Ferrante İngiltere kralı IV. Edward ile ticari bir antlaşmaya girdi.[13] En ihtiraslı İngiliz seferleri Bristol tüccarları tarafından başlatıldı. 1457'de Robert Sturmy üç gemiyle Levant'a yelken açtı, ancak dönüş yolculuğunda Malta açıklarında Cenevizlerin saldırısına uğrayınca gemilerden ikisi batırıldı. Haber İngiltere'ye ulaştığında Kuzey Avrupa'nın Akdeniz ticaretinde rekabet girişimlerine yönelik Ceneviz engellemelerine karşı büyük bir protesto yükseldi. Southampton belediye başkanı alelacele bulabildiği tüm Cenevizleri tutukladı.[14] Bunlar İngiltere ile Akdeniz arasında, sonraki yüzyıllarda bu denizi dönüşüme uğratacak olan bağların şiddet dolu başlangıcı oldu.

Fransız gemilerinin de, Akdeniz'deki limanlardan gemiler göndererek İskenderiye'yle olan baharat ticaretinde kendilerine uygun bir yer açmaya girişmeleri çok şaşırtıcı bir gelişme değildi.[15] Varlıklı bir kürkçünün oğlu

10 Luis Vaz de Camões, *The Lusiads*, çev. L. White, Oxford, 1997, canto 4:49, s. 86.

11 F. Themudo Barata, *Navegação, comércio e relações políticas: os portugueses no Mediterrâneo Occidental (1385-1466)*, Lizbon, 1998; J. Heers, "L'expansion maritime portugaise à la fin du Moyen-Âge: la Méditerranée", *Actas do III Colóquio internacional de estudios luso-brasileiros*, c. 2, Lizbon, 1960, s. 138-147; yeni basım Heers, *Société et économie* içinde makale iii.

12 R. Salicrú i Lluch, *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la Lleuda de Madiona (febrer de 1434)*, Anuario de estudios medievales, annex no. 30, Barselona, 1995.

13 D. Abulafia, "The Crown and the economy under Ferrante I of Naples (1458-1494)", ed. T. Dean ve C. Wickham, *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays Presented to Philip Jones*, Londra, 1990, s. 135-140, Yeni basımı: D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean 1100-1500*, Aldershot, 1993.

14 A. Ruddogek, *Italian Merchants and Shipping in Southampton 1270-1600*, Southampton, 1951, s. 173-177.

15 K. Reyerson, *Jacques Coeur: Entrepreneur and King's Bursar*, New York, 2005, s. 3, 90-91; J. Heers, *Jacques Coer 1400-1456*, Paris, 1997, farklı görüşte olduğu, M. Mollat, *Jacques Coeur ou l'esprit de l'entreprise au XV siècle*, Paris, 1988 ve C. Poulain, *Jacques Coeur ou les rêves concrétisés*, Paris, 1982.

olan Bourgesli Jacques Couer, 1432'de Narbonne'dan İskenderiye ve Şam'a yolculuk etmiş ve Levant'taki ticaret fırsatları karşısında büyülenmişti. Muazzam yeteneklerinin çabucak kabul gördüğü kraliyet hizmetine girdi; Kral VII. Charles'a, saraya lüks mallar da dahil olmak üzere mal tedarikinden sorumlu *argentier* yani levazımcı olarak hizmet etti; 1440'larda ve 1450'lerde Fransa ile gerek Mısır gerek Kuzey Afrika arasında bağlar kurmaya ilişkin hülyasını gerçekleştirmeye koyuldu. En azında dört kadırga çalıştırıyordu ve çağdaşı bir yazara göre, "çağının tüm Fransızlarının arasında, yünlü giysiler ve Fransa'nın atölyelerinin diğer ürünleriyle yüklenmiş, Afrika ve Doğu kıyılarının her yerine yolculuk eden kadırgaları donatıp silahlandıran ilk oydu."[16] Montpellier yakınındaki durgun havuzlarında sıkışıp kalmış Aigues-Mortes'i, iddialı bir gemi inşası programı için en uygun yer olarak görmeye başlamıştı; Barselona kent konseyi, baharat ticaretini oraya saptırmasından ve bir Fransız kraliyet tekeli kurmaya çalışmasından endişe ediyordu. Aslına bakılırsa, Fransız kadırgalarının sahibinin Fransa kralı veya feci ihtiraslı *argentier*'inin olduğu kesin değildir; belki de bu pek önemi olmayan bir meseleydi, zira kral ve maliyecisi kârları paylaşıyordu. Jacques Coeur'ün temsilciler ağı, Mısır'ın Memlûk sultanlarının yakınlığını kazanma çabalarıyla güçlenerek, onun uygun şartlarla ticaret yapmasına olanak verdi. Coeur, merkantilistlerin Akdeniz çapında faal bir ticaret politikasının siyasi avantajlarına çok iyi uyum sağlamış ilk örneklerinden biri kabul edilir.[17] Memlûk sultanı ve Provence hükümdarı Anjoulu René'ye kadar uzanan yabancı devletlerle olan temasları, kendi dış politikasını kendisi yürütüyor izlenimi uyandırırken, başarıları kıskançlık doğurdu. 1451'de düşmanları ona sırt çevirdi; zimmete para geçirme ve hıyanetle suçlanarak işkence gördü ve idam edildi. Bu ticaret ağı tutuklanmasına dek ayakta kalmamış olsa da, Jacques Coeur'ün kariyeri, hırslı işadamlarının 15. yüzyıl ortası Akdeniz'inde yakalamayı başarabileceği yeni fırsatları açıkça kanıtlıyordu.

2

Cebelitarık Boğazı'ndan yapılan tüm seyrüseferlerin bu büyük kayalığı geçmesi gerekiyordu. Kastilyalı maceracılar, 14. yüzyılda kısa bir süre boyunca hemşehrilerinin elinde kalan kenti geri almaya kararlıydı. 1436'da Niebla kontu, Cebelitarık'a başarısız bir saldırıdan geri çekildikleri sırada, kırk refakatçisiyle birlikte boğuldu; kalıntıları küçük düşürücü bir şekilde, Cebelitarık'ın giriş yerine hâlâ adını veren bir *barcina* yani hasır

16 Aktaran, Reyerson, *Jacques Coeur*, s. 87.

17 *Age.*, s. 90, 92, 162; Mollat, *Jacques Coeur*, s. 168-180.

sepette sergilendi. En sonunda Medina Sidonia dükü, Gırnata sultanına bağlılıklarını bildirmek üzere gitmiş olan önde gelen yurttaşlarının yokluğundan yararlanarak 1462'de kayalığı fethetti. Kendi savaş donanmalarına sahip inanılmaz derecede nüfuzlu soylular olan Medina Sidonia dükleri, sakinlerini yeni bir nüfusla değiştirmek de dahil, kayalıkta istediklerini yapabilecekleri kanaatindeydiler. 1474'te 4350 *converso* yani Yahudi kökenli Yeni Hıristiyan, Cebelitarık'a yerleştirildi; kendi toprakları olan Kurtuba'da (Córdoba) yaşamış oldukları sıkıntılardan kaçmayı umut ediyorlardı ve kent garnizonlarını kendi kaynaklarından finanse etmeyi önerdiler. Gelgelelim dük çok geçmeden *converso*'ların, kenti onlara yakınlık gösterdiği bilinen kral ve kraliçeye sunacağına inandı. Kendisi, Portekiz Septe'ye (Ceuta) bir sefer planlamıştı (Hıristiyan komşularına sevgisi bu kadardı), ancak flotillasını Septe yerine Cebelitarık'a yönlendirip orayı kolayca eline geçirdi. Bu kez kayalığı terk etme sırası *converso*'lara gelmişti. Kayalık, 1501'de Kastilya kraliçesi Isabella böylesine önemli stratejik bir konumun kraliyet denetimi altına girmesinde ısrar edene dek Medina Sidonia ailesinin elinde kaldı.[18]

Kastilya'nın, başta 13. yüzyılda fethedilen eski Müslüman Murcia krallığı olmak üzere Akdeniz sahili sınırlıydı. 15. yüzyılda gerek Kastilya gerek Aragon, Isabella ile Portekiz kralı arasında Kastilya tahtının denetimi konusunda 1470'lerde doruğuna ulaşan şiddetli iç savaş dönemleri yaşadı. O tarihe gelindiğinde Isabella, Aragon ve Sicilya kralı II. Ferdinand'la evlenmişti. Tıpkı Kastilya gibi, Aragon Krallığı da bir iç savaş döneminden henüz çıkmıştı. 1458'de Napoli'de ölen Aragon kralı V. Alfonso, Güney İtalya krallığını elden çıkarılabilir bir mülk olarak görmüş ve onu gayrimeşru oğlu Ferrante'ye ihsan etmişti; tüm diğer topraklar –İspanya anakarası, Balear Adaları, Sardinya ve Sicilya'daki toprakları– Alfonso'nun, bir Navarre evliliğiyle zaten kral olan kardeşi Juan'a geçti. Navarre ve daha sonra Katalonya'daki destekçilerinin, hele hele kuşkulu –muhtemelen zehirlenerek– ölümünden sonra kahraman ilan ettikleri sevilen veliahtı, Viana prensi Charles'a (Carlos de Viana) Navarre'ı bırakmayı reddetti. Navarre'daki iç savaş Katalonya'daki iç savaşın da başlangıcı olmuştu. Bu çatışmanın nedenleri, Kara Ölüm'ün yol açtığı büyük ekonomik dönüşümlerden dolayı kentsel ve kırsal kesimde baş gösteren toplumsal gerilimlerdi.[19]

Barselona'da, *Busca* olarak bilinen popüler hizipler daha düşük vergiler, kent yönetimine katılım, yabancı kumaşların ithaline ve yabancı gemi-

18 D. Lamelas, *The Sale of Gibraltar 1474 to the New Christians of Cordova*, ed. S. Benady, Gibraltar ve Grendon, Northants, 1992; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, 2. basım, Staplehurst, Kent, 2000, s. 48-53.

19 P. Wolff, "The 1391 pogrom in Spain: social crisis or not?", *Past & Present*, no. 50, 1971, s. 4-18.

lerin kullanımına sınırlar getirilmesini talep ediyordu.[20] Verdikleri (para sıkıntısı içindeki monarşinin hoşuna giden) mesaj, "ekonomik toparlanma" olarak en iyi şekilde tercüme edilebilecek tek bir sözcükte özetlenebilirdi: *redreç*. *Busca* Kent Konseyi'nde iktidar elde etmişti, ancak Barselona'nın sorunlarını çözemeyeceğini gösterdi. V. Alfonso'nun hükümdarlığına gelindiğinde, *Busca* dur durak bilmeden, eski *patrici* ailelerinin gevşek bir topluluğu olan *Biga* ile iktidar mücadelesi içindeydi; 1462'deki Katalonya iç savaşı patlak verdiğinde kent hâlâ bölünmüş bir topluluktu. Mayorka da bölünmüş bir topluluktu. 15. yüzyıl boyunca başkent sakinleri ile adanın geri kalanına yerleşmiş olan *forenses* ("dışarlıklılar") arasında, tekrar tekrar baş gösteren siyasi galeyanlar oldu. Alfonso'nun İspanyol topraklarında bulunmadığı bir sırada çatışma çok şiddetlendi; Mayorka kenti *forenses* tarafından kuşatıldı. Buna ek olarak, veba 15. yüzyılın ikinci yarısı boyunca (1467, 1481, 1493'te) hâlâ kasıp kavurmaya devam ediyordu.[21]

Gene de tablo bütün bunların düşündürdüğü kadar kasvetli değildi. Mayorka'da varlıklı hâmiler etkileyici sanat eserleri sipariş ediyorlardı. Bu, Mayorka, Valensiya, Barselona ve Perpignan yurttaşlarının etkileyici *Ilotjas* yani Deniz Konsolosluğu olarak tanınan ticari mahkeme makamları olarak işlev gören ve denizaşırı yolculuk sözleşmelerinin sigorta kaydı, tahvillerin satışı, para takası gibi her tür ticari işlerin yürütüldüğü binaların yapıldığı dönemdi.[22] 1430'da inşa edilen Mayorka'daki *Ilotja*, Alfonso'nun Napoli'deki Castelnuovo adlı devasa kalesindeki büyük salonu, İspanya'nın Gotik üsluplarını Akdeniz'in karşı kıyısına taşıyarak tasarlamış olan seçkin Katalan mimar Guillem Sagrera'nın eseriydi. Onun, süzülen sütunlarıyla nefes kesici *Ilotja* tasarımı, Pere Compte 1483-1498 arasında daha az etkileyici olmayan *Ilotja*'sını Valensiya'da inşa ettiği zaman kısmen izlendi. Valensiya'daki *Ilotja*'nın iç duvarlarının tepesindeki çarpıcı bir Latince kitabe şöyle der:

> Ben on beş yıl içinde inşa edilen muhteşem bir binayım. Yurttaşlarım, bakın ve yalan söylemlere yol açmadığı, parayı fahiş faize vermediği zaman ticaretin ne kadar iyi bir şey olduğunu görüp sevinin. Bu şekilde hareket eden tacir bolca servet kazanacak ve sonunda ebedi bahtiyarlığa ulaşacaktır.

---

20 C. Carrère, *Barcelone: centre économique à l'époque des difficiltés, 1380-1462*, 2 cilt, Paris/Lahey, 1967; C. Batlle, *Barcelona a mediados del siglo XV: historia de una crisis urbana*, Barselona, 1976.

21 J.M. Quadrado, *Forenses y Ciudadanos*, Biblioteca Balear, c. 1, Palma de Mallorca, 1986 [2. basımın yeni baskısı, Palma, 1895], veba: M. Barceló Crespi, *Ciutat de Mallorca en el Trànsit a la Modernitat*, Palma de Mallorca, 1988.

22 P. Piña Homs, *El Consolat de Mar: Mallorca 1326-1800*, Palma de Mallorca, 1985; R. Smith, *The Spanish Guild Merchant: a History of the Consulado, 1250-1700*, Durham, NC, 1972, s. 3-33.

İlk bakışta bu, Aragon Krallığı topraklarının "bolca servet kazandığı" bir çağ değilmiş gibi görünür.[23] 1380'lerdeki bankacılık başarısızlıkları mali girişimlere gölge düşürünce, coşkusunu önceki 20, 30 yılda büyük ölçüde kaybetmiş İtalyan sermayesi İspanyol kıyı şeridine hâkim olmaya başladı.[24] Barselona iş âlemi seçkinleri bütün o tehlikeleriyle birlikte, ticaretten iyiden iyiye soğumuş ve gitgide makul ölçüde güvenli getirileriyle tahvillere yatırım yapmayı yeğlemeye başlamışlardı; yeni bir kamu bankası olan *Taula de Convi*'nin ("takas masası") 1401'de, rıhtımın yanı başındaki Barselona *Ilotja*'sında kurulmasıyla, bu daha da hareketlendi. Bütün bunların üstüne, kral Alfonso'nun Akdeniz seferlerini sürdürmek için yaptığı mali talepler İspanyol topraklarındaki fonları tamamen kuruttu. Bununla birlikte, iyi haberler de vardı. Aragon Krallığı'nın ticari ağları dağılmamıştı; bir değişim olduysa bile, bu yepyeni bir canlılık kazanması oldu. 1404-1464 arasında hemen her yıl gemiler Barselona'dan Doğu Akdeniz'e yola çıktı ve bunların birçoğu yabancı değil Katalan gemileriydi. Levant'a 1411'de 11, 1432'de 7, 1453'te 8 Katalan gemisi gitti. Sayılar küçük gibi görünebilir, fakat bunlar baharat gibi yükte hafif ama pahada ağır malları almak için gönderilen gemilerdi. Levant ticaretini onlarca yıl süren özenli çabalarla inşa etmiş olan Katalanlar, büyük Levant ticaretinde Venedikliler ve Cenevizlerin ardından üçüncü sıraya yükseldiler; Beyrut'ta ticaret yaptılar ve Şam'da bir konsolosluk kurdular.[25] Bunun yanı sıra Felemenk ve İngiltere'ye düzenli seferler (çoğunlukla yabancı gemilerle) yapılıyordu.[26]

Bunlar büyük kadırgalarla izlenen itibar güzergâhlarıydı, ancak ayrıca tahıl, kurutulmuş meyve, zeytinyağı, tuz ve köle taşıyan sağlam yuvarlak gövdeli *cog*'larla yapılan hayli canlı bir ticaret de vardı. 1428-1493 arasında Barselona'dan yaklaşık dörtte biri Sicilya'ya, aşağı yukarı %15'i Sardinya'ya ve %10'undan fazlası Güney İtalya'ya, başka bir deyişle Aragon Krallığı'nın İtalyan mülklerine yapılan 2.000 yolculuğun kaydı bugüne ulaşmıştır. Rodos'u çok sayıda Katalan gemisi de ziyaret ediyordu (bu dönemde 129), çünkü burası sadece Şövalyeler'in kalesi değildi: Aynı

23 Klasik olumsuz görüşler: J. Elliott, *Imperial Spain 1469-1714*, Londra, 1963, s. 24, 30-31; P. Vilar, "Le déclin catalan au bas Moyen Âge, *Estudios de Historia Moderna*, c. 6, 1956-1959, s. 1-68; J. Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton, NJ, 1969, ilgili kesimlerin yeni basımı, R. Highfield (ed.), *Spain in the Fifteenth Century 1369-1516*, Londra, 1972, s. 31-57, 248-275.

24 A.P. Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, Cambridge, MA, 1943.

25 D. Coulon, *Barseclone et le Grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine, ca. 1330-ca. 1430*, Madrid/Barselona, 2004.

26 M. del Treppo, *I Mercanti Catalani e l'Espansione della Corona d'Aragona nel Secolo XV*, Napoli, 1972, s. 16'ya bakan rakamlar; D. Pifarré Torres, *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*, Barselona/Montserrat, 2002.

zamanda Türkiye, Mısır ve Suriye'ye erişimi sağlayan bir dağıtım ağının merkezi olarak işlev görüyordu.[27] Güney İtalya'nın dokuma ticaretindeki Katalan denetimi Kral Alfonso'nun himayesine çok şey borçluydu. 1442'de Napoli'yi zaptetmesinden sonra, Anjoulu krallar döneminde kentin iş hayatına egemen olan Floransalı tüccarları kentten sürdüler. Katalanlar rakiplerinin yerini alma fırsatının üzerine atladılar. 1457'ye gelindiğinde Napoli, sayıları tüm diğerlerini aşan Katalan tüccarlarla kaynıyordu.[28] Güney İtalya'yı ucuz yünlü kumaşlar seline boğmakta o kadar başarılı oldular ki, Napoli kralı Ferrante, mevcut Aragon kralının özbeöz yeğeni olmasına karşın, 1465'te Katalanların yaptığı ithalatı yasaklamaya çalıştı.[29]

15. yüzyılda Katalan ticaretinin niteliğinde inceden inceye, fakat önemli başka değişimler de oldu. Eklemlenmiş yerel ticaret ağları gitgide önem kazandı; gemiler genellikle daha az uzağa seyahat ederek, hemen yakınlarda elverişli konumlarda bulunan arzların peşine düştü. Küçük (belki 300 sakini bulunan) Tossa kenti ve Barselona arasında, Katalan ormanlarından Barselona'ya muazzam miktarlarda kereste taşıyan aralıksız bir trafik oluştu.[30] Bundan bile önemli bir ahşap kaynağı, kilisesindeki dikkate değer bir *nau* yani yuvarlak gövdeli gemi modeli bugün Rotterdam'da muhafaza edilen Matarò'ydu; bu, Katalanların 15. yüzyıldaki gemi inşa becerilerinin yegâne kanıtını oluşturur.[31] Sıradan fakat önemli bir diğer işlek ticaret alanı da balık nakliyatıydı. 1434'ün vergi kayıtları, muazzam miktarlarda tuzlanmış sardalyenin Büyük Perhiz döneminde Biscay Körfezi'nden Barselona'ya nasıl taşındığını gösterir; Barselonalılar ayrıca barlam, ton ve yılanbalığının da hevesli tüketicileriydi. İspanyol kıyılarından zeytinyağı, bal, ahşap, maden, deri, post, boya maddeleri geliyordu; vebanın saldırılarından sonra ekonomik toparlanmanın temelini sağlayan yerel ürünlerin tamamını bunlar oluşturuyordu.[32]

1462'yi izleyen on yıl, Barselona ticaretinin Katalan iç savaşıyla sekteye uğramasına sahne oldu, ancak 1472'den sonra toparlanma şaşırtıcı şe-

27 1390-1493 tarihleri arasında Barselona'dan Rodos'a 154 yolculuk yapılmıştı, dell Treppo, *Mercanti cataloni*, s. 59.

28 Del Treppo, *Mercanti catalani*, s. 211, 213, 231-244.

29 Abulafia, "The Crown and the economy under Ferrante", s. 142-143.

30 D. Abulafia, "L'economia mercantile nel Mediterraneo occidentale (1390ca.-1460ca.): commercio locale e a lunga distanza nell'età di Alfonso il Magnanimo", *Schola Salernitana. Dipartimento di Latinità e Medioevo, Università degli Studi di Salerno, Annali*, c. 2, 1997, s. 28-30; yeni basım D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Political, Religious, 1100-1550*, Aldershot, 2000 içinde makale viii; M. Zucchitello, *El comerç maritime de Tossa a través del port barceloni (1357-1553)*, Quaderns d'estudis tossencs, Tossa de Mar, 1982.

31 H. Winter, *Die katalanische Nao von 1450 nach dem Modell im Maritiem Museum Prins Hendrik in Rotterdam*, Burg bez, Magdeburg, 1956; *Her Matarò-Model: een bijzondere Aanwist*, Maritiem Museum, Prins Hendrik, Rotterdam, 1982.

32 Salicú, *Tráfic de mercaderies*.

kilde hızlıydı.[33] 1470'ler boyunca, Adriyatik'teki Raguza ve Venedik, Sicilya Krallığı'ndaki Trapani, Syrakusa ve Malta da dahil, Akdeniz'in dört bir yanındaki büyüklü küçüklü limanlarda Katalan işlerine göz kulak olacak konsoloslar görevlendirildi. Alman ve Savoyard tüccarlar Barselona'ya geldiler.[34] Bir kez daha fırsatlar çoğalmıştı. İç bunalıma karşın hayatiyetini Mayorka da şaşırtıcı derecede korudu. Mayorka'dan çıkan gemiler Kuzey Afrika, Barselona, Valensiya, Napoli, Sardinya hatta ara sıra Rodos ve İskenderiye kadar uzaklara gidiyorlardı. 15. yüzyılın ilk yarısında kaydedilen Mayorka ile Kuzey Afrika arasındaki 400 kadar yolculuktan %80'i Mayorka gemileriyle yapıldı. Mayorka önceki yüzyıllardaki gibi, Kuzey Afrika ile Katalan ticaretinin bir odak noktası, altın arzına erişimi yüzünden çok gözde bir pazardı. Mayorka'da Yahudi işadamı Astruch Xibili İspanyol anakarası, Güney Fransa ve Kuzey Afrika ile yapılan ticarette sigorta simsarı olarak muazzam iş yaptı.[35] Denizcilik sigortası, Barselona'daki gibi burada da dönemin –Hıristiyan deniz nakliyatını hedef alan Müslüman korsanlığı, Hıristiyan devletler arasındaki çatışmalar, kentlerdeki çalkantılar gibi– gerçekliklerini yansıtacak şekilde gitgide daha fazla ciddiye alınır olmuştu. Gene de, çarpıcı olan husus, bu dönemde denizin dört bucağında iş yapanların uyum sağlama yeteneği, hatta iyimserliğidir.

Aragon Krallığı topraklarında bir kent, gerçek anlamda bir ekonomik patlama yaşıyordu: Valensiya. John Elliott "15. yüzyıl Valensiya açısından altınçağ oldu," diye yazmıştır; 15. yüzyıl boyunca "bir jiroskop kadar istikrarlı kalan" altın sikkeleri hesaba katılırsa, çok yerinde bir terimdir bu.[36] Kent, İspanya'dan ayrılıp İtalya'ya yerleşmesinden önce V. Alfonso'nun gözde ikâmet mevkiiydi; bu durum, kentte üretilen sanat eserlerine ve iddialı inşa projelerine de yansıdı. Valensiya ticari kurumların gelişiminde önemli bir rol oynadı. Kraliyet yargıçları statüsüne sahip Deniz Konsolosları muhteşem *Ilotja*'nın içinde toplanarak denizcilik ve ticaret hukukuna bağlı davaları karara bağlıyorlardı. Bu görevliler tüccar camiasının "en yetenekli, en yetkin ve en deneyimli" üyelerinden seçiliyordu; hükümlerini şatafatlı merasimlere başvurmadan hızla vererek, ister zengin ister yoksul olsun herkese tarafsız adalet dağıtmak zorundaydılar. Gelgelelim, asıl amaç camia içinde çatışmayı körüklemek değil uyumu sağlamak olduğun-

33 M. Peláez, *Catalunya després de le Guerra Civil del segle XV*, Barselona, 1981, s. 140; krş. del Treppo, *I Mercanti catalani*, s. 586-587.

34 Peláez, *Catalunya*, s. 145, 153-159.

35 P. Macaire, *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, 1986, s. 81-91, 411; O. Vaquer Bennasar, *El Commerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma de Mallorca, 2001.

36 Elliott, *Imperial Spain*, s. 24; "jiroskop" için bkz. E. Hamilton, *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre 1351-1500*, Cambridge, MA: Harvard University Pres, 1936, s. 55-59.

dan, mahkeme dışı uzlaşmaları yeğliyorlardı.[37] Bilhassa Valensiya konsolosu, son derece kapsamlı kanun kitabının 1491'de kentte yayımlanması ve yaygın bir şekilde dağıtılması nedeniyle şöhret kazandı.

Kanun, denizcilik hukukunun son derece kadim sorunlarını ele alıyordu:

> Gemideyken herhangi bir mal veya meta sıçanlar yüzünden zarar görürse ve patron gemiyi sıçanlardan korumak için bir kedi tedarik etmemiş ise, hasarı kendisi ödeyecektir; bununla birlikte, mal yüklenirken gemide kediler varsa, ama yolculuk sırasında bu kediler ölmüş ve patronun gemiye fazladan kedi alabileceği bir limana ulaşılmasından evvel sıçanlar mala hasar vermişse ne olacağı açıklanmamıştır. Eğer geminin patronu, kedilerin satın alınabileceği ilk uğranan limanda kediler satın alıp gemiye koyarsa, hasar kendi ihmali yüzünden gerçekleşmediği için, sorumlu tutulamaz.[38]

Bir fırtına sırasında kaptanın, kargonun bir kısmı atılmazsa geminin batacağına inanması halinde, gemisindeki tüccarları bir araya getirmesi zorunlu tutulmuştu. Onlara şunu ilan edecekti:

> "Beyefendiler, tüccarlar, eğer yükü hafifletmezsek kendimizi ve gemideki herkesi tehlikeye atmış olacağız, ayrıca kargo ve diğer emtia ve mülkler de dahil, her şeyi kaybedeceğiz. Eğer siz sayın tüccarlar, gemideki yükü hafifletmemize onay verirseniz, Tanrı'nın da yardımıyla gemideki tüm insanların yanı sıra kargonun çoğunu da kurtarabileceğiz..." İnsan yaşamının, geminin ve tüm kargonun feda edilmesindense, kargonun bir kısmından kurtulmanın daha akıllıca olacağı aşikârdır.[39]

Deniz Konsolosluğu'nun çoğu zaman kılı kırk yaran yasamasının içinden ışıldayan temel ilke, sorumlulukların tanınması ve tüm tarafların mutabakatının korunması gerektiğidir. Böylelikle, eğer geminin kaptanı müstakbel bir yolcuya, gerçekte olduğundan daha geç bir tarihte limandan ayrılacağını söylerse, doğan zararların telafisiyle birlikte tüm yolculuk bedelinin geri ödenmesi gerekir. Başta bu âdet ve düzenlemelere riayet olmak üzere yolcuların da kendi sorumlulukları vardı.[40] Valensiya (İngiltere kralı IV. Edward ve Floransalı Mediciler için yemek takımlarını da içeren) yüksek kalite porselenler ihraç ettiği için, porselenleri gemiye nasıl yükleyeceğini bilen, işinin erbabı liman işçilerinin tutulmasına gösterilen özen

37 S. Jados (ed. ve çev.), *Consulate of the Sea and Related Documents*, Tuscaloosa AL, 1975, s. 3-18; Smith, *Spanish Guild Merchant*, s. 20-25.

38 Jados, *Consulate of the Sea*, s. 38; ayrıca s. 35-38, 54-57, 204-208.

39 *Age.*, s. 56-57; O.R. Constable, "The Problem of jettison in medieval Mediterranean maritime law", *Journal of Medieval History*, c. 20 (1994), s. 207-220.

40 Jados, *Consulate of the Sea*, s. 65, 68-69.

şaşırtıcı değildir. Liman işçileri iyi bir iş yaptılarsa ve gene de bazı kırılmalar olduysa, bundan gemi sahibi değil tüccarlar sorumlu tutuluyordu.[41] Denizcilere pazar, salı ve perşembe günleri et, diğer günler de güveç verilmek zorundaydı; her akşam peynir, soğan, sardalye veya başka bir balıkla peksimet de alacaklardı. Bir de şarap tayını vardı ve bunun (çamur rengi tatlı bir maya elde etmek üzere suya batırılmasıyla) kuru üzümden, hatta incirden gemide üretilen şarapla tedarik edilmesi de mümkündü.[42]

Valensiya, Barselona'daki sıkıntılardan –bankacılık krizleri, *Biga* ve *Busca* arasındaki siyasal çekişmeden ve her şeyden çok da Barselona *patrici*'lerinin yabancı bankerleri kentten ihraç etme çabalarından– yararlandı.[43] Bunun dışında, Kuzey İtalya'yı Atlantik Okyanusu'na bağlayan ticaret güzergâhlarındaki daha elverişli konumundan da yararlandı.[44] Ceneviz ve Floransa kadırgaları, Barselona'yı pas geçip İbiza'dan aşağıya yöneliyorlardı. Valensiya'da mola vererek, Valensiya *horta*'sının yani kırsal kesiminin hâlâ yabana atılmaz büyüklükteki Müslüman nüfusunun özel olarak yetiştirdiği pahalı tarım ürününü yükleyebiliyorlardı: Bu ürünler kurutulmuş meyve, şeker ve pirinçti; sonuncusu, piliç kıyma ve şekerle karıştırılarak, *blancmange* olarak bilinen beyaz bir pelte haline getirildiği İngiliz sarayında çokça rağbet görüyordu.[45] Valensiya'ya hâkim olan yabancı sermaye, kentin ekonomisini hareketlendirip, ondan daha yabancı düşmanı olan Barselona'ya göre üstünlük sağladı. Valensiya'yı Batı Akdeniz'deki üsleri olarak kullanan Ceneviz, Milanolu, Venedikli, Toskanalı, Felemenk ve Almanlardan oluşan canlı tüccar toplulukları vardı.[46] Milanolular silah ve diğer madeni emtiayı ithal ediyordu. Languedoclu tüccarlar, kısmen Toledolu Yahudilerin yürüttüğü bir ticaret olarak Kastilya platosundan buraya getirilen yünden muazzam miktarlarda alma-

41 *Age.*, s. 135-137; porselenler hakkında: *Valenza-Napoli: rotte mediterranee della ceramica/ València-Nàpols; les rutes mediterrànies de la ceramica*, Valensiya, 1997.

42 Jados, *Consulate of the Sea*, s. 79.

43 M. Teresa Ferrer i Mallo, "Els italians a teres catalanes (segles XII-XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, c. 19 (1980), s. 393-467.

44 J. Guiral-Hadziiossif, *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410-1525)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1986, s. 281-286; D. Igual Luis, *Valencia y Italia en el siglo XV: rutas, mercados y hombres de negocios en el spacio económico del Mediterráneo occidental*, Bancaixa Fundació Caixa Castelló, Castellón, 1998.

45 P. Iradiel, "Valencia y la expansión economica de la Corona de Aragón", *En las costas del Mediterráneo occidental: las ciudades de la Peninsula Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, ed. D. Abulafia ve B. Gari, Barselona, 1997, s. 155-169; E. Cruselles, *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media, 1380-1450*, Lleidà, 2001; E. Cruselles, *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana, 2007.

46 Bkz. P. Mainoni, V. Mora, C. Verlinden'in çalışmaları: A. Furió (ed.), *València, mercat medieval*, Valensiya, 1985, s. 83-156, 159-173, 267-275.

ya eğilimliydiler.[47] Valensiya'dan Müslüman tüccarlar Gırnata'nın Nasri emirliğ ile ticaret yapıyordu.[48] Kral Ferdinand'ın kentten daha yüksek vergiler almaya yönelik açgözlü girişimleri 15. yüzyılda büyümeyi yavaşlattı.[49] Gene de, Aragon Krallığı için bilanço dikkat çekecek kadar olumludur, hatta İtalyan mülklerindeki toparlanma hesaba katılırsa, daha da olumlu olduğu söylenebilir: Bu mülkler, buğday ve şeker zengini Sicilya, buğday ve tuz zengini Sardinya'ydı.[50] Katalan-Aragonlu ortak pazarı gelişti ve Kara Ölüm'ün ardından ekonominin köklü biçimde yeniden yapılandırılmasından yararlandı.

3

Valensiya'nın başarısının tuhaf bir yönü vardı: iş âleminde Yahudilerin eksikliği. 15. yüzyıl İberya krallıklarının, diğer Batı Avrupa devletlerine nazaran benzersiz bir özelliği, her birinde Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların varlığıydı. İspanya dahilinde, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki gündelik ilişkiler, kimi zaman Hıristiyanların Müslüman ve Yahudi düğünlerine katılmasına ve Valensiya'da Müslüman ve Hıristiyanların ortak atölyeler kurmasına varacak kadar yakındı. Fakat 14. yüzyıl sonuna gelindiğinde *convivencia*'nın yerini bir güvensizlik atmosferi almıştı. Kara Ölüm'ün yayılmasından Yahudiler sorumlu tutuldu; bu tutum Barselona ve başka yerlerdeki Yahudi semtlerine şiddetli saldırılara kadar vardı.[51] Vebanın bir etkisi de, üyelerinin kimi zaman Yahudilere ticari rakipleri gözüyle baktığı yeni bir orta sınıfın doğmasıydı. 14. yüzyıl sonunda, Güney İspanya'daki Ecija başrahibi Ferran Martínez, sinagoglarını yıkmaya ve parşomen tomarlarını ve kitaplarını yağmalamaya girişerek, şiddetli bir tutkuyla Yahudilere karşı vaazlar verdi. Kastilya Tâcı, onun çığırından çıkardığı güçlerin dizginlerini çekmeyi başaramadı ve 1391'de başrahibin desteğinde Sevil'de halk isyanları başladıktan sonra, Yahudilerin katledilmesi ve kitlesel dinden dönmeler eşliğinde kuzeye ve doğuya doğru Aragon Krallığı'nın topraklarına yayıldı.

Bu irinin Batı Akdeniz çapında yayılması 1392'de Aragon Sicilya'sında Yahudilere karşı saldırılara kadar varmıştı.[52] Valensiya kentindeki Yahudi

47 Örneğin, Gentino Abulafia: "Els mercaders Ilenguadocians en el renge de València durant la primera meitat del segle XIV", *València*, Furiò, s. 217.

48 Salicrù, "Catalano-Aragonese commercial presence", s. 289-312.

49 E. Belenguer Cebrià, *València en la crisi del segle XV*, Barselona, 1976.

50 S. R. Epstein, *Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992; C. Zedda, *Cagliari: un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*, Napoli, 2001.

51 O. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: the Complete History*, Wooosdioge, 2004, s. 281.

52 Wolff, "1391 pogrom", s. 4-18.

semti yok edildi, zira kentin toplam 2500 Yahudisinden, katliamlar veya dinden dönmelerden sağ kurtulup olanları anlatabilen 200 kadar Yahudi kaldı. Yahudilerin 8. yüzyıldan beri yaşadığı Barselona'da yarattığı şok, çok büyüktü. Eski kentin kuzeybatı köşesindeki *Call* yani Yahudi mahallesi istila ve tahrip edilmişti. Mayorka'da vali muavinine karşı köylü isyanı çığırından çıktı: Mayorka kentinin dışındaki Bellver Kalesi'ne girmeyi başaramayan köylüler *Call*'a dönüp burayı istila edip, bulduklarının çoğunu katlettiler. Aragon kralı I. Ferdinand ve Papa XIII. Benedictus, 1413-1414'te Tortosa'da Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında halka açık bir münazara düzenlediği zaman yukarıdan yeni baskılar geldi. Bu eşitler arasında bir tartışma değil, birçok Yahudi lideri zorbalıkla dinden döndürmeye yönelik bir girişimdi.[53] Aragon Krallığı'nda Yahudiliğini ifşa edenlerin sayısı azalsa da, dönmeler arasında kapalı kapılar ardında atalarına ait dine bağlı kalanlar da pek çoktu. 1480'lere gelindiğinde, İspanyol krallıkları dahilinde Enkizisyon'un yeniden kurulmasıyla, gizlilik daha da önemli hale geldi. Aragon Krallığı'ndaki Yahudi yaşamı, kitlesel sürgün sonucu değil ama İberya içindeki hoşgörüsüz baskıların bir sonucu olarak sonuna geliyor gibi görünüyordu.

1391 ve 1413-1414'ün kitlesel dinden dönmeleri, baskı altındaki çoğu Yahudinin din değiştirebileceğini ima ediyora benziyordu. II. Ferdinand, 1479'da Aragon tahtına geçmesinden sonra, adaşı olan büyükbabasının sert politikalarına tedricen geri dönmeye başladı. Eski dini uygulamalarını sürdüren (genellikle "Marranos" diye bilinen) Yahudi dönmeler meselesini ele almak için Aragon Enkizisyonu'nu yeniden canlandırdı ve eski Hıristiyan aileler tarafından bile kraliyet müdahalesinin bir aracı olarak görülmesine yol açacak şekilde bunu İspanya çapında genişletti.[54] Enkizisyon faaliyetini yürüten Dominiken keşişler dönmeler ve Yahudiler birbirinden kesinkes ayırt edilip, hâlâ Yahudi olduklarını söyleyenler İspanya'dan çıkarılına kadar işlerinin bitmeyeceğine Ferdinand'ı ikna etmişlerdi.[55] Ferdinand'ın büyük umudu, Yahudilerin çoğunun gitmek yerine dönmesiydi (Yahudi kökenli halka antipatisi yoktu ve samimi *converso*'lar gerçekten onun gözdesi oluyorlardı). Gene de, bu fermanlar bir kitle göçüne yol açtı. Pek çok Yahudi –belki 75 bin kadarı– İspanya'dan ayrılsa da, o zamana kadar, bu kadar çok Katalan ve Aragonlu cemaatlerin 1391 karışıklarından sonra yok olması sonucu, artık büyük çoğunluk Kastilya Yahudileri haline gelmişti. Ne var ki, gerek Aragonlu gerek Kastilyalı bir-

53 H. Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*, Rutherford, NJ, 1982, s. 168-215.

54 A.Y. d'Abrera, *The Tribunal of Zaragoza and Crypto-Judaism, 1484-1515*, Turnhout, 2008.

55 R. Conde y Delgado de Molina, *La Expulsión de los Judíos de la Corona de Aragón: documentos para su estudio*, Zaragoza, 1991, belge no. 1, s. 41-44.

çok İspanyol Yahudi, sığınacak bir toprak aramak üzere Aragon Tahtı'nın limanlarından yollara döküldü.

Mülteciler kimi zaman çok iyi muamele görürken, kimi zaman da berbat davranışlara maruz kaldı: Kaptanları ve mürettebatları tarafından denize dökülen gemiler dolusu Yahudinin hikâyelerine inanmamak için bir neden yoktur.[56] Fas sultanı onları istemediğine göre, en yakın Müslüman toprağı ihtimal dışı bir seçenekti. Onları taşıyan gemilerin birçoğu Cenevizlere ait olsa da, Cenova hiç de kucaklayıcı bir tutum içinde değildi, zira kent içinde Yahudi yerleşimi asla teşvik edilmemişti: Cenova'da karaya çıkan Yahudiler, hiç kimsenin işine yaramayan kayalıklarla ve molozla dolu bir avuç toprağa sıkıştırıldılar; birçoğu şiddetli bir kışla karşı karşıya kalarak dinden dönmek zorunda kaldı.[57] Güney İtalya'da yeni bir yurda doğru ilerlemeleri daha anlamlıydı; orada onlara Ferdinand'ın kuzeni Ferrante kucak açtı, göçmenlerin zanaatkâr mı yoksa tüccar mı olduklarını anlamak için memurlarına her birini tek tek kontrol ettirdi ve Yahudilere *humanamente* olarak davranılmasında ısrar etti. Ferrante birkaç ay sonra, Yahudilerin –ekonomik sonuçlarından kaygılanan Palermo kent konseyinin itirazlarına rağmen– kovulduğu bir başka yer olan Aragon Sicilya'sından gelen ikinci bir Yahudi göçmen dalgasına kucak açtı.[58] Ferdinand denizin karşı tarafında yeni topraklar fethettikçe, Yahudileri sürme tutkusunu korudu; onları 1509'da Oran'dan, 1510'da Napoli'den sürdü.[59]

Bu sürgünlerin, sayısından çok geniş Akdeniz dünyasındaki etkisi önemlidir. Güney İtalya'ya, oradan da sürgün edilince her yere yayıldılar: Bazıları biraz kuzeye giderek Ferrara ve Mantua'daki dost prensliklerin saraylarına ulaştılar, bazıları da Osmanlı topraklarına girdiler; onların dokuma işçiliği, tüccarlık ve hekimlik becerilerinden yararlanma düşüncesiyle padişah kendini talihli saydı. Osmanlı sarayındaki 16. yüzyıl mensubu bir Fransız temsilcisinin yazdığına göre:

> [Yahudiler] arasında en mükemmelinden her tür sanat ve zanaat işçileri ve özellikle yakınlarda aforoz edilip İspanya ve Portekiz'den sü-

56 Samuel Usque, *Consolation for the Tribulations of Israel (Consolaçam as Tribulaçoens de Israel)*, ed. M. Cohen, Philedelphia, 1964; Joseph Hacohen ve Anonim Düzeltmen, *The Vale of Tears (Emek Habacha)*, ed. H. May, Lahey, 1971.

57 G.N. Zazzu, *Sepharad addio-1492: I profughi ebrei della Spagna al "ghetto" di Genova*, Cenova, 1991.

58 N. Zeldes, "Sefardi and Sicilian Exiles in the Kingdom of Naples: Settlement, Community Formation and Crisis", *Hispania Judaica Bulletin*, c. 6 (5769/2008), s. 237-266; D. Abulafia, "Aragonese kings of Naples and the Jews", ed. B. Garvin ve B. Cooperman, *The Jews of Italy: Memory and Identity*, Bethesda, MD, 2000, s. 82-106.

59 D. Abulafa, "Insediamenti, diaspora e tradizione ebraica: gli Ebrei del Regno di Napoli da Ferdinando il Cattolica a Carlo V", *Convegno internazionale Carlo V, Napoli e il Mediterraneo = Archivio storico per le province napoletane*, c. 119 (2001), s. 171-200.

> rülen, Hıristiyanlığa büyük zarar ve hasar verecek şekilde, Türklere türlü türlü icatları, zanaatleri ve toplar, arkebüzler, barut, top mermisi ve diğer cephanelikleri öğreten Marranolar vardı; bunlar aynı zamanda orada hiç görülmemiş matbaayı kurdular, bununla Yunanca, Latince, İtalyanca, İspanyolca ve İbranice dilinde, hepsine vâkıf olarak, çeşit çeşit dillerde türlü türlü kitapları ortaya çıkardılar.[60]

Müslümanların azınlık olduğu çok geniş topraklara hükmeden Osmanlılar, zimmi statüsünün dayatıldığı alışılmış sınırlamalara tabi Yahudilerin kendi hâkimiyetleri altında olması konusunda çok rahattılar. Selanik (Thessaloniki) Yahudiler için özel bir yerleşim odağı haline geldi.

Sürgünlerin birçoğu İspanya'dan ihraç edilmelerini, İsrail'in çilelerinin daha da artacağının değil, Yahudilerin Mesih'in önderliği altında kurtarılmasıyla yakında sona ereceğinin bir işareti olarak gördüler. Bu ruh haliyle, bazıları uzak atalarının ülkesine giderek, Celile tepelerindeki Safed'e yerleştiler ve burada da büyük bir hevesle dokuma atölyeleri ve benzer işletmeler kurdular. Aynı zamanda, kendilerini kabalacı metinlere ve Akdeniz'le ötesine büyük ölçekte yayılan litürjik şiirler üretmeye verdiler. Hahamlarından biri olan, Toledo yakınlarındaki Maqueda'dan Fez'e ve son olarak da Safed'e giden Jacob Berab, burada Mesih Çağı'na bir başlangıç olarak *Sanhedrin*, yani Bilge Yahudiler konseyini yeniden kurma hülyasına kapıldı.[61] Sürgünler doğuya doğru yolculuk ederken, beraberlerinde İspanya'nın veya İbranicede *Sepharad*'ın anılarını da taşıdılar. Bu Sefardi Yahudilerin birçoğu, Osmanlı toprakları ve Kuzey Afrika'ya yaydıkları 15. yüzyıl İspanyolcasını konuşmaya devam ettiler; Türkçe gibi başka dillerden de sözcükler almasına karşın, genelde "Ladino" olarak anılan bir dildi bu. Ladino'nun Akdeniz Yahudileri arasında yaygın olarak benimsenmesi, Sefardilerin kendi ayin ve teamüllerini Yunanistan, Kuzey Afrika ve İtalya'nın büyük bölümüne dayatmasına eşlik eden kültürel emperyalizm eyleminin parçasıydı. Çünkü Sefardiler, kendilerinin *hidalgo*'ların [İspanyol soylusu] Yahudi eşdeğerinden geldikleri ve İspanya'da ihtişam içinde yaşamış Yahudi halkının soyluları oldukları konusunda ısrar ediyorlardı. Peygamber Ovadya bile "Sefarad'daki Yeruşalimli sürgünler"e gönderme yapmamış mıydı?

1492 aynı zamanda, [Batı'da Boabdil olarak tanınan] Gırnata emiri XII. Muhammed İspanya'da kentini, Isabella'nın Kastilya tahtına yönelik kuşkulu iddiasını teyit etmesine yardım eden uzun ve acılı bir savaşın

---

60 Aktaran: M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Londra, 2004, s. 48; *Maranes, converso*'lar için daha sık kullanılan bir terim olan "Marranos" anlamına geliyordu.

61 A. David, *To Come to the Land: Immigration and Settlement in Sixteenth-century Eretz-Israel*, Tıscaloosa, AL, 1999.

ardından 2 Ocak günü Ferdinand ve Isabella'ya teslim ettiği zaman, İspanya'daki Müslüman hâkimiyetinin bütünüyle sona erişine sahne oldu. Müslümanların eski emirliklerinde kalma hakkını korusa da teslim anlaşmasında, burayı terk etmek istemeleri halinde yolculuk masraflarının kral ve kraliçe tarafından karşılanacağı da belirtilmekteydi. Granada'dan ve tüm Kastilya topraklarından ancak 1502'de, Granada Sierra'sında üç yıl sonraki bir ayaklanmanın ardından ihraç edildiler. Gene de, Müslüman nüfusu Valensiya Krallığı'nda ve Güney Aragon'da yoğunlaşmış olan Aragon Krallığı topraklarındakine benzer bir ihraç harekâtı meydana gelmedi. 15. yüzyılda Valensiya Krallığı'nın nüfusunun belki üçte biri Müslüman olmakla birlikte, Hıristiyan yerleşim geliştikçe ve Müslüman aileler asıl dine döndükçe bu oran düştü. Bugün bile her perşembe günü Valensiya Katedrali dışında toplanan su mahkemesi, geç ortaçağ Müslüman çiftçilerinin bazı ilke ve yöntemlerini devam ettirir.[62] Fakat İslam âleminden soyutlanma ve seçkinlerinin kaybı, Aragon ve Valensiya Müslümanlarının İslami veya bazı yörelerde Arapça bilgilerini korumak için çok fazla çaba göstermek zorunda olmalarına yol açacaktı.[63] Ferdinand, Müslümanların ihracının, babasının dönemindeki iç savaş yüzünden zaten riske atılmış krallıklarda bir nüfussuzlaşma ve ekonomik kaosa yol açacağını anlayabilen akıllı bir hükümdardı. Ancak ölümünden dokuz yıl sonra 1525'de, her bir İspanyol Müslümanı Hıristiyanlığa döndürme çabasına girişildi ve ancak 1609'dan sonradır ki, tanınmaya başladıkları adlarıyla *Morisco*'lar İspanya'dan kitleler halinde ihraç edildiler.[64]

4

Ferdinand, sadece kralın eşi olması hasebiyle Aragon'da kraliçe konumundaki karısı Isabella'yla, Kastilya ve Granada'da neredeyse eşit statüteye sahipti. Fakat kraliçenin 1504'teki ölümünden sonra, Cortes (parlamento) birkaç yıl Ferdinand'ın Kastilya Krallığını engelleyerek, dikkatini daha kesin şekilde Akdeniz'e çevirmeye ve amcası Alfonso'nun Akdeniz imparatorluğunu yeniden canlandırmaya teşvik etti. Aragon Krallığı'nın kaderinden kaygı duyuyordu ve kendi ölümünden sonra Kastilya ve Aragon'un bir kez daha yollarını ayıracağını varsayıyordu. "Büyük Kaptan" diye anılan parlak kumandan Fernando González de Córdoba'nın yardımıyla, Kral XII. Louis döneminde Türkleri ezme niyetinden çok Louis'nin Milano dükalığındaki hak iddiasına tutunmak umuduyla İtalya'ya dönmüş olan Fran-

62 T. Glick, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, MA, 1970.

63 L.P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*, Şikago, 1990.

64 M. Meyerson, *The Muslims of Vanencia in the Age of Fernando and Isabel: between Coexistence and Crusade*, Berkeley, 1991; L.P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Şikago, 2005.

sızlar ile kısa bir mücadelenin ardından, 1503'te Napoli'deki doğrudan Aragon hâkimiyetini bir kez daha yerleştirdi.[65] Burada Napoli, Alfonso açısından da olduğu gibi, başlı başına bir amaç değildi: Siyaseti çoğunlukla güçlü bir Mesihçi çeşniyi barındıran Ferdinand, Türkleri mağlup etmek ve Kudüs'ü geri almak için bir Haçlı Seferi'ne önderlik etme özlemindeydi ve Büyük Kaptan'ın komutasında –kabul etmek gerekir ki, İtalyan topuğuna pek de uzak olmayan– Kefalonya'ya yönelik olduğu gibi, doğuya birkaç sefer yapıldı.[66] Bu hayalleri daha da körükleyen, eksantrik bir Ceneviz denizcisi Kristof Kolomb'un, Ferdinand'ın yüreğinin arzuladığı her şeyin masrafını karşılamasına yetecek kadar altını Hint Takımadaları'nda bulacağında üsteleyip durmasıydı.[67]

Ferdinand, Katalan uyruklarının Atlantik Okyanusu'ndan çok Akdeniz'de yelken açmasını yeğliyordu ve bu hususta, amcası Alfonso'nun geliştirmiş olduğu, Sicilya, Sardinya, Napoli, Mayorka ve Kuzey Afrika'da yeni kazanılan mülkleri kuşatan bir Katalan Ortak Pazar fikrinden esinlenmekteydi. 1497'de Medina Sidonia dükü, Fas kıyısındaki Melilla'nın zaptının ne kadar kolay olduğunu zaten göstermişti; burası bugün bile İspanyol olarak kalmıştır. Güçlü din adamı Kardinal Cisneros'un yardımıyla Ferdinand 1509'da Oran'ı mülklerine ekledi. Yaşlı kardinal bir merkebin sırtında gümüş bir haç sallayarak İspanyol ordusunun önünde geçit yaptı ve askerleri İsa adına savaşmaya çağırdı. Bu ateşli coşkuyu, İslama karşı horgörüsünü Arapça kitapları şenlik ateşlerinde yaktırıp, insanlığı büyük bir mutlulukla muazzam bilgi dağarcığından yoksun bıraktığı Gırnata'nın fethi de söndürememişti. Oran'ın düşüşünü 1510'da Becaye ve Trablus'un zaptı takip etti.[68] Kuzey Afrika kıyılarında, Libya kadar doğu kesimine kadar uzanan İspanyol garnizonlarının varlığı, Hıristiyan âleminin Akdeniz'in orta ve batısındaki gücünü pekiştirdi, ama aynı zamanda İspanya'nın ele geçirdiği kentleri geri almak niyetindeki bir dizi Müslüman hasmın hırsını da tetikledi. Ferdinand, İslama karşı yaptığı kutsal savaşta kazandığı puanlardan çok hoşnut olsa da, onun Afrika

65 J.-E. Ruiz-Domènec, *El Gran Capitán: retrato de una época*, Barselona, 2002; C.J. Hernando Sánchez, *El Reino de Nápoles en el imperio de Carlos V: la consolidación de la conquista*, Madrid, 2001; D. Abulafia, "Ferdinand the Catholic and the kingdom of Naples", *Italy and the European Powers: the Impact ofWar, 1503-1530*, ed. Christine Shaw, Leiden, 2006, s. 129-158; F. Baumgartner, *Louis XII*, Stroud, 1994.

66 J.M. Doussinague, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, 1944, s. 91-106.

67 D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008; M.A. Ladero Quesada, *El primer oro de América: los comienzos de la Casa de la Contratición de las Yndias, 1503-1511*, Madrid, 2002.

68 A. Hess, *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Şikago, 1978, s. 37-42; Dossuinague, *Politica internacional*, s. 194-209, 212-228, 346-352; R. Gutiérrez Cruz, *Los presidios españoles del Notre de Africa en tiempo de los Reyes Católicos*, Melilla, 1998.

ihtiraslarının pratik bir boyutu da vardı. Mağrib'in kıyı şeridinin denetimi, yalnızca Avrupa deniz nakliyatının Afrika kıyısı boyunca ilerleyen güzergâhları kullanması değil, aynı zamanda İspanyol varlığının Müslüman korsanları caydırması nedeniyle de, Doğu'ya giden Katalan ve diğer gemileri koruyacaktı.

Ferdinand, Akdeniz'in kendi zihninde ne kadar önemli bir yeri olduğunu, Isabella'nın ölümünden sonra savaşın hasar verdiği Güney İtalya krallığını yeniden ayağa kaldırmak için birkaç ay Napoli'de kaldığı zaman da göstermişti. Aragon Krallığı topraklarına bir erkek varis kazandırma umuduyla, muktedir ve kültürlü Pireneli prenses Germaine de Foix'yla evlendi.[69] Gene de tüm bu görkemli siyasalar, erkek soy çizgisinin tükenmesiyle tehlikeye düştü. Ferdinand ve Isabella'nın oğlu Genç Juan ebeveyninden önce öldü. Germaine de Foix da hayatta kalabilen bir veliaht doğuramadı. Böylelikle hem Kastilya hem Aragon, Ferdinand'ın deli kızı Juana'ya ve torunu Habsburg prensi Gentli Carlos'a* kaldı.[70] Carlos döneminde İspanyol topraklarındaki iktidar, kesin bir şekilde Aragon'dan tekrar Kastilya'ya kaydı. Yenidünya ticaret yollarının açılmasıyla, Kastilya, özellikle de Sevil ekonomik patlama yaparken, Akdeniz'deki Katalan ağları cansızlaşmaya yüz tuttu. Geleneksel Aragon çıkarları İtalya'da uygulanmaya devam etti, ancak vaktiyle Barselona ve Valensiya'dan hükmedilen Akdeniz imparatorluğunu giderek Kastilyalılar ele geçirmeye başlamıştı.[71]

69 R. Rios Lloret, *Germana de Foix, una mujer, una reina, una corte*, Valensiya, 2003.

* V. Karl ya da İspanyollarca verilen adıyla Carlos (1500-1558). Anne ve baba soyu nedeniyle Habsburg, İspanyol ve Fransız kanı taşıyordu. Önce Kastilya, Aragon, Napoli ve Sicilya krallıklarını tevarüs eden (1516), son olarak da Kutsal Roma-Germen İmparatoru unvanlarını şahsında birleştiren, Türkçe liteatürde Şarlken adıyla tanınan hükümdar (ç.n.)

70 B. Aram, *Juana the Mad: Sovereignty and Dynasty in Renaissance Europe*, Baltimore, MD, 2005.

71 D. Dandelet ve J. Marino (ed.), *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion, 1500-1700*, Leiden, 2007; T. Dandelet, *Spanish Rome, 1500-1700*, New Haven, CT, 2001.

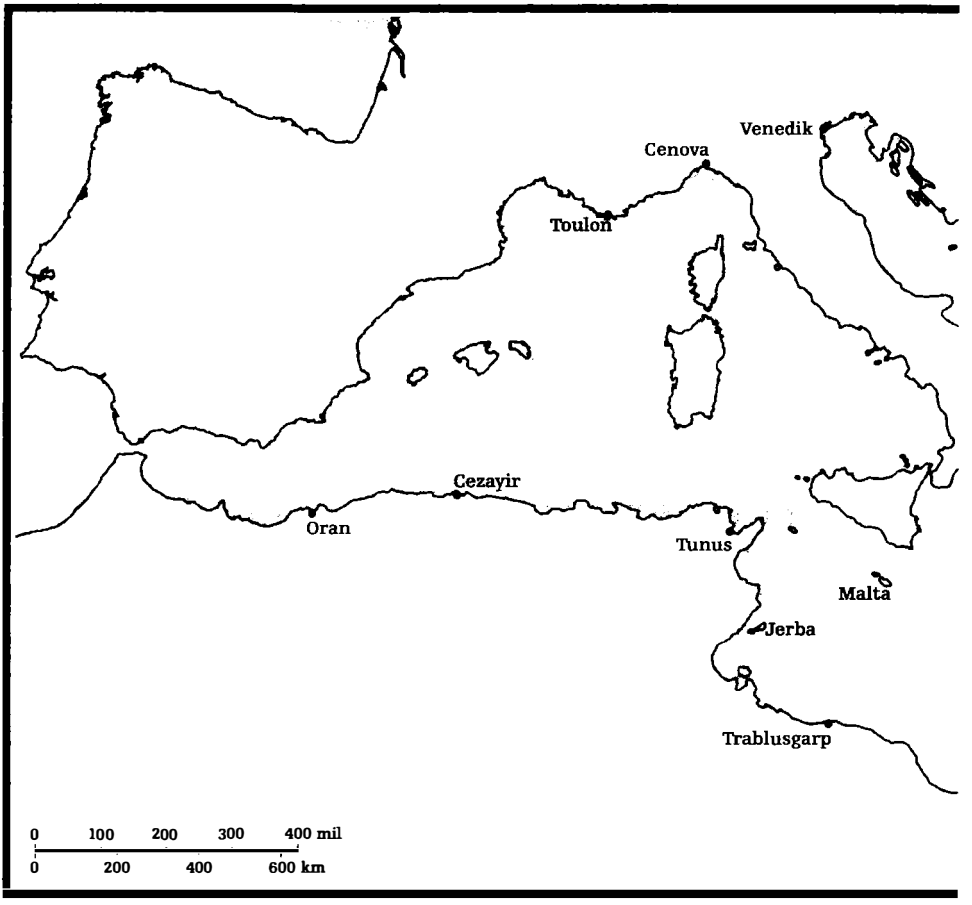
III

KUTSAL İTTİFAKLAR VE ŞEYTANİ İTTİFAKLAR, 1500-1550

1

Kara Ölüm ertesinde Akdeniz'in yeniden biçimlenmesi ağır ilerleyen bir süreç olmuştu. Başta Osmanlı gücünün genişlemesi olmak üzere, Akdeniz dahilindeki siyasal değişimlere ek olarak, Cebelitarık Boğazı'nın ötesinde meydana gelen gelişmeler, uzun vadede, bu denizin kıyılarında ve adalarında yaşayanların yaşamında büyük ölçüde dönüşüm yarattı. Atlantik Okyanusu'nun açılışı, Afrika kıyısından aşağıya, Kanarya Adaları'na yapılan yolculuklarla zaten vebanın gelmesinden önceki onyılda başlamıştı ve 15. yüzyıl başlarında Madeira ve Azorlar'ın keşfi ve yerleşilmesiyle devam etti.[1] Madeira'da şeker plantasyonları geliştikçe, Felemenk ve Kuzey Avrupa'nın diğer kesimlerinin, vaktiyle Akdeniz içinde elde edilmekte olan pahalı ürünlerin doğruca Atlantik Okyanusu'ndan tedarik edilmesi mümkün hale geldi. 1482'ye gelindiğinde altın, Batı Afrika'da, Ekvator'dan çok uzak olmayan São Jorge da Mina'da ("Maden") bir Portekiz kalesinin kurulmasıyla, Avrupa'ya Sahra'dan ve Mağrib'in Müslüman limanları üzerinden aktarılmasına gerek kalmadan ulaşmaya başladı; "Gine ticareti",

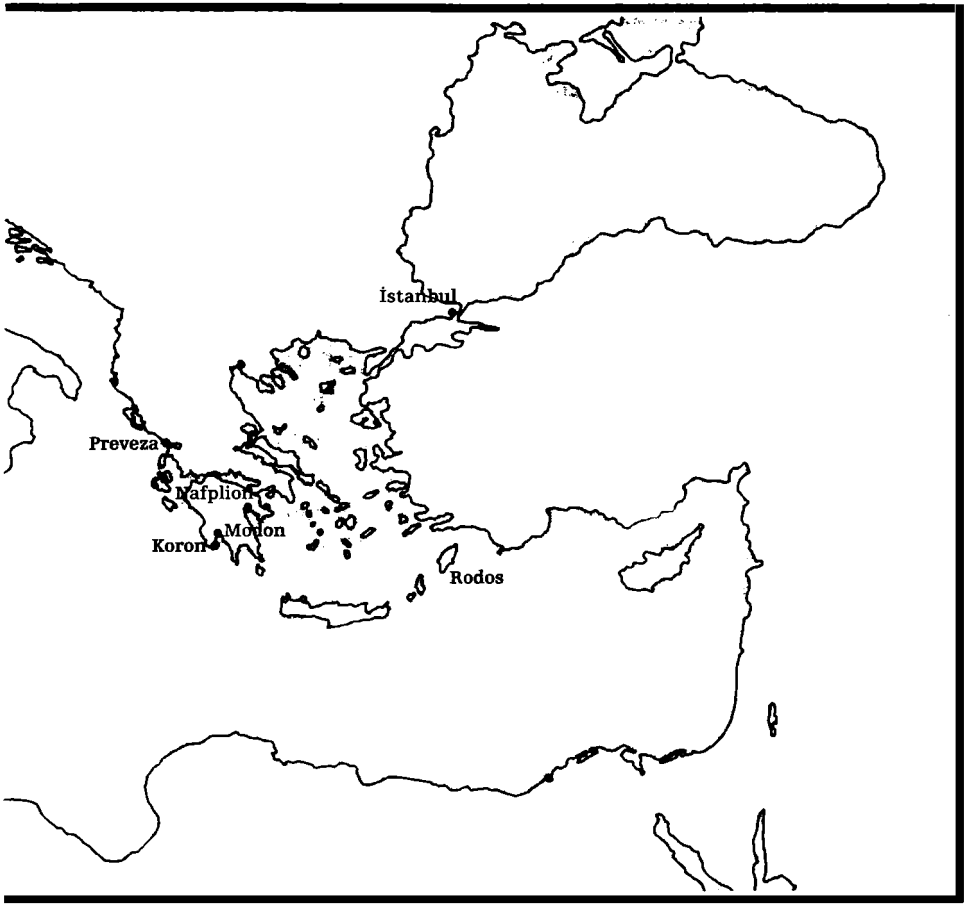
1 D. Abulafia, *Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008, s. 33-44, 82-86.

Septe'nin bu ticareti yürütmekteki başarısızlığını telafi etti. Atlantik Okyanusu aynı zamanda Akdenizli efendiler için bir köle kaynağı oldu: Kanarya Adaları sakinleri, Afrika'nın karşı kıyısındaki Bereriler ve gittikçe artan şekilde Mina'dan kuzeye taşınan Siyah kölelerdi bunlar. Bunların birçoğu Lizbon'dan geçtikten sonra Valensiya, Mayorka ve diğer Akdeniz limanlarına ulaştırılıyorlardı.[2]

Derken, Kolomb'un Ekim 1492'de Karayib Adaları'na girişiyle birlikte Kastilya, her ne kadar Krallığın özgür uyrukları oldukları varsayılsa da yerlilere altın üzerinden getirilen ağır vergiler yoluyla acımasızca sömürülen değerli bir maden kaynağı da edinmiş oldu. Cenevizler, İspanya'da hiç sevilmemelerine karşın Sevil'e yerleştiler ve kraliyet onayıyla Atlan-

2 D. Blumenthal, *Enemies and Familiars: Slavery and Mastery in Fifteenth-century Valencia*, Ithaka, NY, 2009.

tik ötesi ticaret faaliyetlerini yürütmeye koyuldular. Aynı zamanda, finans alanına da el attılar; Doğu Akdeniz'deki Ceneviz mülkleri üzerindeki Türk baskısı artmıştı; bu yüzden Cenevizler kaderlerini, Türklere kafa tutabilmeye en muktedir güç olan İspanyollarla birleştirmekte giderek daha fazla ısrarcı oldular. Akdeniz denizciliği giderek tehlikeli olmaya başladıkça, Venedikliler de seçeneklerini yeniden değerlendirmeye başladılar. 15. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Venedik Rönesans İtalya'sının ıstıraplı siyasetine iyiden iyiye kapılarak, Doge Francesco Foscari döneminde, yüzyıl önce kontrol ettikleri küçük toprakların çoğunda bir anakara hâkimiyeti elde ettiler. Venedik buyruğu, San Marco aslanının Milano yılanını söküp attığı Bergamo'ya kadar batıya ulaştı. Bu, Venedik'in Akdeniz çıkarlarından vazgeçtiğini söylemek anlamına gelmez; tersine, Serenissima (Venedik) Cumhuriyeti'nin, Doğu Akdeniz'deki bağlı topraklarını tedricen Osman-

lılara kaptırdığı 16. ve 17. yüzyıllarda *Terraferma*'da (anakara) varlıklar edinmeye başlamasını sağlayacak yeni bir yön bulduğunu gösterir.[3] Venedik kendini giderek tehlikeye açık hissetmeye başlamıştı ve liderleri, donanmalarını Osmanlılara kafa tutmakta kullanmaktaki isteksizliklerinin, onları Batı Avrupa'nın ikiyüzlülük ve fırsatçılık ithamlarına maruz bıraktığının farkındaydı.

Denizlerin daha az güvenli olduğu hissi bir yanılsama değildi. 15. yüzyıldan itibaren korsanlar Akdeniz'in dört köşesinde gemilere, kıyılara ve adalara akın ederek, her yıl binlerce köle alıp götürmeye başlamıştı.[4] Müslüman korsanlığından en şiddetli şekilde etkilenen Hıristiyan toprakları arasında Calabria, Sicilya ve Mayorka başı çekiyordu; bu bölgeler, 9. ve 10. yüzyılların Sarazen akınlarından bu yana bu çapta bir Müslüman korsanlığına hedef olmamıştı. Korsanlık inanılmaz bir yaygınlık kazanmıştı; denizlerde çok uzun yıllardan beri devam etmiş İtalyan ve Katalan tüccarlarının denetimi artık eski bir hatıraya dönüşüyordu. Hem Hıristiyan hem Müslüman korsanlar vardı; Hıristiyanlar arasında en faal olanlar, Rodos'taki St. Jean Şövalyeleri'ydi. Bu şövalyeler, İslama karşı kutsal savaş idealine bağlı kaldılar ve belki yarım düzine iyi donanmış kadırganın bakımı için Batı Avrupa'daki mülklerinden yararlandılar. Öteki tarafta, Berberi *corsair*'ler 300 yıl boyunca Hıristiyan âlemini tehdit etmeyi sürdürdü. Osmanlı sarayının desteğini arkalarına almışlardı; Kuzey Afrika'da güvenli üsler kurdular; başlarında enerjik ve yetenekli kumandanlar vardı; Hıristiyan ve Müslüman donanmaları arasındaki savaşı Batı Akdeniz'in derinliklerine kadar taşıdılar.[5]

Doğu Akdeniz 16. yüzyılın ilk çeyreği boyunca bir Osmanlı gölü haline geldi. Osmanlı genişlemesinin aşikâr bir izahı, din yayma arzusu ve padişahların, atalarının kutsal savaş askerleri yani gaziler olarak Bizanslılara karşı vermiş olduğu savaşları unutmamış olmalarıydı; gelgelelim, Balkanlar'da erken ortaçağın Arap halifelerinin mantığıyla, kitap ehli toplulukları değerli bir vergi geliri kaynağı olarak kabul ederek, uyruklarının çoğunun Hıristiyan ve Yahudi olarak kalmasını da yeğliyorlardı. Kısmen muhteşem saraylarının gereksinimlerini karşılamak ve kalabalık payitahtlarına ipek, mücevher, altının yanı sıra, tahıl gibi daha mütevazı mallar temin etmek için ticaret ağlarını korumaya çalıştılar, çünkü işlev-

3 B. Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeeth Centuries*, Londra, 1968.

4 F. Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, 2 cilt, c. 2, s. 880, bu olguyu çok geçe tarihler.

5 J. Heers, *The Barbary Corsairs: Warfare in the Mediterranean, 1480-1580*, Londra, 2003; G. Fisher, *Barbary Legend: Trade and Piracy in North Africa 1415-1830*, Oxford, 1957; ayrıca, J. Wolf, *The Barbary Coast: Algiers under Turks, 1500-1830*, New York, 1979.

sel ticaret güzergâhlarının bereketli bir gelir kaynağı olduğunu gayet iyi anlamışlardı; Raguzalıları himaye etmeleri ve Venedikliler ile Cenevizlere ticaret antlaşmaları önermelerinin nedeni de buydu.[6] Başka yerlerdeyse, hâkimiyetlerini dayatmaya çalıştılar. 1516'da Osmanlı orduları Suriye'de Memlûkleri ezerek, Mısır'ın hızlı ve kolay işgalinin yolunu açtı. Bu fetihler Hıristiyanların elinde dağınık bir adalar grubu bıraktı: Ege adalarında (bizzat çoğu korsan olan) çeşitli İtalyan hâkimler 20, 30 yıl içinde Türkler tarafından avlandılar; Kıbrıs Venediklilerin, Khios (Sakız) da Cenevizlerin elinde kalmaya devam etti, ancak Rodos 1522'de uzun ve zorlu bir kuşatmaya maruz kaldı. Bu kuşatma yeni Osmanlı padişahı Süleyman'a askeri yeteneklerini kanıtlama fırsatı verdi. Padişah, Rodos'ta 1480'deki yenilginin intikamını almak için bizzat oraya gitmişti. Kale bir Türk kuşatmasına karşı etkileyici bir şekilde istihkâm edilmişti, ancak faal savunmacıların sayısı azdı; daha alt rütbeden olanların sayısı çok daha fazla olsa da, Şövalyeler'in sayısı sadece 300'dü. Şövalyeler Aralık 1522'de teslim oldular ve Osmanlıların kimi zaman kendilerine karşı cesurca savaşanlara gösterdiği saygıyla, Şövalyeler'e cömert şartlar sunuldu.[7]

Artık yersiz yurtsuz kalmış olan Hospitalier Şövalyeleri'nin Müslümanlara karşı savaşa yeniden başlamaları şarttı. Neyse ki, Kutsal Roma İmparatoru ve (Sicilya'yı da içeren) Aragon Krallığı topraklarının hükümdarı V. Karl'ın hazır bir çözümü vardı. Şövalyeler'e Mart 1530'da, "yıllarca dolaşarak sabit bir yurt" aramış olduklarına değindiği muhteşem bir berat verdi; Sicilya Krallığı'nın birkaç bağlı toprağını onlara vermeye hazırdı: Afrika kıyısındaki Trablus'la birlikte Malta ve Gozo. Sicilya egemenliğinin tanınması karşılığında tek gereken, her Azizler Yortusu'nda Sicilya genel valisine bir Malta şahini hediye edilmesiydi. Katolik Ferdinand 1510'da Trablus'ta bir İspanyol garnizonu kurmuştu kurmasına, ama karanın her tarafından bastıran Berberilere karşı kentin korunmasının zor olduğu ortaya çıkmıştı.[8] V. Karl'a göre önemli olan Trablus'u elde tutmaktı; Malta'yı tutmanın daha az önemli olmadığının anlaşılmasının ardından kent 1551'de kaybedildi.

Berberi *corsair*'ler ilk bakışta son derece örgütlü St. Jean Şövalyeleri'nden çok farklı gibi görünüyordu. Bununla birlikte, korsanlar da kendi şöhretlerini hak edecek kadar uzaklara yolculuk etmiş savaş-

---

6 P. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994, s. 123-141.

7 R. Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle fort he Mediterranean 1521-1580*, Londra, 2008'deki canlı anlatılar, s. 11-27; ve B Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the centre of the World*, Londra, 2009, s. 261-265.

8 A. Hess, *Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago, IL, 1978, s. 21, 42, 75-76.

çılardı. Bir bölümü, Hıristiyan dininden ayrılan Rum kökenli dönmelerdi; diğerleri, Calabrialı, Arnavut, Yahudi, Ceneviz, hatta Macar asıllıydı.[9] Onlar da, en azından hepsi, yalnızca kendi çıkarlarının ve eğlencesinin peşinde koşan başıboş psikopatlar değildi. Aralarında, Osmanlı sarayına keşifler çağında kesin bilgiler veren Piri Reis başta olmak üzere, Akdeniz ve ötesindeki dünyanın ayrıntılı haritalarına sahip hünerli denizciler bulunuyordu.[10] Fakat en namlı *corsair**, Batı'da kızıl sakalı yüzünden böyle anılan Barbarossa'ydı [Barbaros Hayreddin]. Aslına bakılırsa, o bir değil iki korsandı: Uruj veya Oruç ile kendisinin küçüğü, Hızır veya Khizz diye anılan iki kardeşti bunlar. Bu adamların etrafında muazzam bir efsaneler silsilesi yaratıldı ve neyin uydurma, neyin gerçek olduğunu anlamak her zaman zordur. Genel olarak, bu kardeşlerin, adayı İtalyan dükü Niccolò Giustiniani'nin elinden alan Fatih Sultan Mehmed hükümranlığında, Lesbos [Midilli] adasında doğdukları kabul edilir. Muhtemelen bir Hıristiyan olarak doğmuş babaları, Osmanlı ordusunda bir yeniçeri olarak hizmet etti ve daha sonra bir Hıristiyan kadınla evlenerek yuva kurdu; ta İstanbul'a kadar uzanan geniş bir bölgede çömlek ticareti yapıyor ve çoğunlukla oğullarını beraberinde götürüyordu. İşte bu yolculuklarda Barbaros biraderler denizcilik becerilerini kazandılar. Yolculuklarından birinde Oruç, Anadolu kıyılarından kereste toplarken gemisinin, Rodos'tan yola çıkmış *Our Lady of Conception*'ın takibine uğradığını gördü. Oruç ele geçirildi ve bir kadırgada kürek mahkûmu olarak çalışmaya koşulmasına karşın, alışılmadık şekilde bir, iki yıl sonra fidyesi verilerek kurtarıldı; bununla birlikte, kahramanca bir kaçış hikâyesi her yerde anlatılmaya başladı. Sevinçle denizlere dönerek, Hızır'ın eşliğinde İspanya ile Mağrib arasındaki sularda dolaşmaya başladı; iddiaya göre, iki kardeş 1492'de İspanya'dan Yahudi ve Müslüman mültecilerin Osmanlı topraklarına ulaşmasına yardım etmişlerdi.[11]

Başlangıçtaki donanımları, mürettebatının tamamı yağma ve şan peşinde koşan, yaklaşık 100 gönüllüden oluşan hafif bir kadırgaydı ve 1502 civarında, çok uzun zamandır bir korsan yatağı ve Hıristiyan istilacılar ile Müslüman savunmacılar arasındaki savaşın sahnesi olan Cerbe'yi üsleri olarak kullanmaya başladılar. Tunus sarayıyla bağ kurup, Hafsi sultanının yetkili korsanları olarak faaliyet gösterdiler; 1504'te, derin koyları korsanların gözdesi olan Elbe'ye yelken açtılar ve Papa II. Iulius'un

9 Ö. Kumrular, *El Duelo entre Carlos V y Solimán el Magnífico (1520-1535)*, İstanbul, 2005, s. 126.

10 M. Özen, *Pirî Reis and his Charts*, 2. basım, İstanbul, 2006, s. 4, 8-9.

* Faaliyetini devlet himayesinde yürüten korsanlara özel terim (ed.n.)

11 Fisher, *Barbary Legend*, s. 42; Heers, *Barbary Corsairs*, s. 61; Özen, *Pirî Reis*, s. 4; Rogreson, *Last Crusaders*, s. 156.

hizmetinde seyrettiği ortaya çıkan iki kadırganın yanı sıra, 300 asker ve 60 Aragonlu soyluyu Napoli'ye taşıyan bir İspanyol gemisine saldırdılar. Kadırgaları kolayca ele geçirerek, Tunus'ta kahramanlar, Roma'daysa dehşet verici düşmanlar olarak şöhretlerini alabildiğine artırdılar. 1506'ya kadar 8 gemileri olmuştu, ancak başarıları onlara öyle bir nam kazandırmıştı ki, Osmanlı padişahı onlara *Hayreddin* yani "dinin koruyucusu" unvanını ihsan etti. Müslüman *corsair*'ler ile Hıristiyan hasımları arasında bir yıpratma savaşı yapılmaya başladı; bu hasımlar yalnız (gerek tüccar gerek *corsair* olan) Ceneviz veya Katalan denizcileri değil, aynı zamanda Akdeniz'in kıyı kalelerini ve Fas'ın Atlantik kıyılarını ısrarla taciz etmeye devam eden Portekizli ve İspanyol denizcilerdi. Melilla ve Oran'daki başarılarına karşın, İspanyolların Cezayir'deki en büyük başarısı, limanı koruyan ıssız kayalıklar oldu; bunlar 1510'da toplarla istihkâm edildiyse de kentin denetimini sağlayamadı.[12]

Bu çatışmalar sırasında Müslümanların büyük bir avantajı vardı: Tetuan civarında yer alan Fas hinterlandındaki savaş reislerinin desteğine başvurabiliyorlardı. Yazlarını denizlerde geçiriyor, İspanya'ya akınlar yapıp, Tetuan'ın istihkâmlarında çalıştırmak üzere binlerce köle ele geçiriyorlardı. Hızır tek bir ay içinde 21 ticaret gemisini ve (kadın ve çocukların da bulunduğu) 3800 Hıristiyan köleyi ele geçirdiğini iddia ediyordu. Kardeşleri durmaksızın Mayorka, Minorka, Sardinya ve Sicilya'ya baskınlar yapıyorlardı ve bu akınların etkisi, Batı Akdeniz'in tehlikeli şekilde açıkta olan adalarından taşınıp iç kesimde birkaç kilometre uzağa yeniden inşa edilen kent ve kasabalarının sayısından anlaşılabilir.[13] Oruç, bir kurbanının soluk borusunu vahşi bir çoban köpeği gibi ısırıp koparabilen türden kana susamış bir adam olarak nam salmıştı; ama bir yandan da cin gibi bir politikacıydı ve şöhretini siyasal amaçlarına ulaşmakta kullandı. Cezayir kıyısındaki Cicelli kentinden itibaren kendi topraklarını kurdu. Kentin sakinleri, buğday stoklarının çok azalmış olduğu bir dönemde onun buğday yüklü bir Sicilya kadırgasını zaptetmesinden çok etkilenmişlerdi. Onu Cicelli'nin yönetimini almaya davet ettiler; Cezayir'de bir darbe yapması çok sürmedi. Denizden biraz geride önemli bir kent olan Tlimsen'deki bir veraset krizinden de yararlandı ve 1517'de kendini buranın hâkimi ilan etti. Bütün bunlar, Oran'da üslenmiş ve yerel reislerle dostane ilişkiler geliştirmeye çalışmış olan İspanyollarda büyük bir endişe yaratmıştı.[14] İspanya'nın yeni hükümdarı Habsburg V. Karl, bu Kuzey Afrika

12 Heers, *Barbary corsairs*, s. 63; Rogerson, *Last crusaders*, s. 160-163; Hess, *Forgotten frontier*, s. 63-4.

13 R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500-1800*, Basingstoke, 2003; Crowley, *Empires of the Sea*, s. 34.

14 Heers, *Barbary Corsairs*, s. 64-65.

mülklerindeki askerlerini seferber etme gereği gördü. Neyse ki, Tlimsen sorunu, Oruç'u Türk hâkimiyetinin casusu olarak gören sakinleri tarafından kendiliğinden çözüldü; kentliler tarafından kovulan Oruç, İspanyol askerlerce tuzağa düşürüldü ve çarpışmada öldü.

İkinci Barbaros, yani genelde Hayreddin olarak tanınan Hızır, artık Oruç'tan bile daha ürkütücü bir şöhret edinmişti. Ağabeyi Barbaros'un yani Kızıl Sakal'ın yerini aldığını göstermek için Hızır da sakalını kızıla boyadı. 1529'da Cezayir girişindeki adalarda bulunan kaleleri İspanyollardan alarak Mağrib'in kıyı kentlerindeki iktidarını güçlendirdi.[15] Aynı yıl, artık çok kolay erişilebilecek mesafede bulunan Balear Adaları'ndaki Formentera açıklarında bir İspanyol flotillosunu mağlup ederek, kaptanlarıyla birlikte 7 kadırgayı ele geçirdi; kaptanlar canını sıktığı zaman hepsini kılıçtan geçirtti.[16] Cezayir, Barbaros'un başkenti olmuştu, ancak Osmanlı padişahının himayesini kaybetmemeye de çok özen gösteriyordu. İstanbul'dan özerkliğini koruyabilecek kadar uzaktaydı ve Osmanlı sultanının gözünde de Babıâli'nin maddi desteğinden yararlanabilecek kadar değerliydi. Osmanlı padişahlarının dikkati Akdeniz'den Balkanlar'a ve İran'a gidip geliyordu ve Doğu'da Safevi şahlarıyla mücadeleleri onları sık sık Akdeniz işlerinden uzaklaştırıyordu. Bu işleri Barbaros Hayreddin'in vekâleti aracılığıyla yürütmek, kaynaklarını tek bir savaş arenasına bağlamaktan çok daha mantıklıydı. Cezayir beylerbeyi yapılan Barbaros kendini *kapudan paşa* [kaptan-ı derya] olarak tanıtmaktan gurur duyuyordu. Sultan I. Selim ona bir Türk sancağı, toplar ve savaş mühimmatıyla birlikte 2.000 yeniçeri gönderdi.

1530'ların başına gelindiğinde, Hayreddin, Selim'in halefi Süleyman'ın güvenini kazanmıştı; hatta Batı Akdeniz'de izlenmesi gereken strateji konusunda görüşleri alınmak üzere İstanbul'daki saraya çağrıldı, zira en büyük sorun, Türklerin İspanyol rakiplerine karşı şiddetle baskı uygulamaya nasıl devam edebileceği meselesiydi. Veziriazam İbrahim Paşa'nın, bölge hâkiminin dul karısı güzel Giulia Gonzaga'yı esir almak umuduyla, Barbaros'u İtalya kıyısında Roma'nın güneyindeki Fondi'ye gözü kara bir saldırı yapmaya yüreklendirdiği söylenir. Rivayete göre, Türkler Fondi'nin kapısına dayanınca kadın yarı çıplak kaçmıştı; oysa aslında o gece Fondi'de bile değildi.[17] Napoli genel valisi, Güney İtalya'nın yeni Rodos olacağı, yani Türk topraklarının hemen kıyısındaki son sınır karakoluna dönüşeceği

15 Kumrular, *El Duelo*, s. 119; ayrıca, Ö. Kumrular, *Las Relaciones entre el Imperio Otomano y la Monarquía Católico entre los Años 1520-1535 y el papel de los Estados Satellites*, İstanbul, 2003.

16 Heers, *Barbary Corsairs*, s. 68.

17 *Age.*, s. 70-71.

konusunda karamsarlığa kapıldı.[18] 1534'te, Türklere karşı kuşkuyla yaklaşmasıyla tanınan hükümdarının ölümünün ardından bir veraset kavgası patlak verdiğinde, Osmanlı padişahının Tunus'a gönderdiği donanmaya elbette Hayreddin kumanda ediyordu. Barbaros toplarıyla kenti dövmeye başladıysa da, V. Karl akabinde karşı taarruza geçti. Barbaros'un Tunus'ta tutulan 20 bin Hıristiyan köleyi yok etme tehdidine karşın taarruzu sürdürdü. V. Karl 1535'te Tunus'u geri aldı, yönetimini de pragmatik bir yaklaşımla, eski hükümdarının en küçük oğluna teslim etti; elbette ağır bir haraç talebiyle birlikte: 12.000 altın, 12 şahin ve 6 nadide at istemişti.[19] Fakat başlangıçta V. Karl, Tunus'taki zaferinden dolayı uyruklarının kutlamayı hak ettiğini hissettiyse bile, aşırı iyimserlik ettiğini anlaması çok sürmeyecekti. Birkaç ay içinde bir flotilla Cezayir'den kolayca sıyrılıp çıktı ve Barbaros'un adamlarının direğe küstahça İspanyol bandırası çekip, büyük bir yüzsüzlükle Mahón'un muazzam doğal limanına girmeye cüret edecekleri Minorka'ya gitti. Kenti talan ettiler ve 1800 köle aldılar.[20]

2

Türk nüfuzunun Batı Akdeniz'e genişlemesine karşı Hıristiyan tepkiler iki biçim aldı: karşı çıkma ve uzlaşma. Fransız kralı I. François, birçok rakibinin rezalet olarak gördüğü şekilde, Türkler ile işbirliğine istekli olduğunu gösterdi; ne var ki, İspanya'da Osmanlılar ile mücadele Hıristiyanların Mağribilere karşı uzun zamandır vermekte oldukları büyük Haçlı Seferi'nin bir devamı ve pekişmesi olarak görülüyordu. V. Karl, "Barbaros'a karşı en etkili görünen şeyi" ilahi yardımla yapmayı başarabileceği umuduyla, "Yaratıcımızın yardım ve rehberliğinin" peşine düştü.[21] Ceneviz amiral Andrea Doria kumandasında bir Hıristiyan karşı taarruzu başladı.[22] Doria'nın ailesi önceki yüzyıllarda da birçok büyük amiral çıkarmıştı, ancak Doria daha çok kendi kendisinin efendisiydi: Başına buyrukluğunu, 1528'de François'nın Napoli'ye başlattığı bir saldırıya bizzat katılmayarak sergiledi ve ardından I. François'yı terk edip V. Karl'ın safına geçti. Fakat büyük olasılıkla onu V. Karl'ın hizmetine geçmeye karar verdiren etken, ilkeleri değil paraydı. Her ne kadar doğduğu kentin tersanelerine giriş hakkı olsa da, kendi filosunu yönetiyordu; gönüllü müretteba istihdam ediyor, bunlara her türden mahkûmu ilave ediyordu; dine karşı küfrün kesinlikle yasaklandığı bir ahlâk düzeni kurmasına karşın,

18 Kumrular, *El Duelo*, s. 119.

19 Heers, *Barbary Corsairs*, s. 71.

20 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 63.

21 Wolf, *Barbary Coast*, s. 20 [1535].

22 P. Lingua, *Andrea Doria: Principe e Pirata nell'Italia del '500*, Cenova, 2006.

başarı silsilesi onu gönüllüler arasında popüler yapmıştı.[23] Doria, pek çok yönden, belirli bir bağımsızlık derecesi ile bir dava uğruna çalışmaya istekliliğini şahsında birleştiren Barbaros Hayreddin'in bir ayna imgesiydi. 1532'de Yunanistan'a karşı gönderildiğinde, Peloponnesos'un (Mora) güney ucundaki Koron [Koroni] deniz üssünün zaptını parlak bir şekilde gerçekleştirerek rüştünü ispatladı. Doria, Türk kordonunun arasından sızıp askerlerini karaya çıkarmayı başararak düşmanlarını büyük şaşkınlığa uğrattı. En şanlı günlerinde Koron ve Modon [Methoni], Venedik İmparatorluğu'nun doğudan İon Denizi'ne giden ticaret güzergâhlarını koruyan "iki gözü" olmuştu. Koron'u Türklerden geri almak büyük bir stratejik başarıydı; Süleyman kenti geri almak umuduyla 60 kalyon gönderdiyse de, Doria hepsini kapı dışarı etmeyi başardı.[24]

Süleyman 1537'de Korfu'ya Hayreddin kumandasında 25 bin asker gönderince Batı'nın kaygısı derinleşti. Korfu'daki bir Türk kuşatması açıkça Batı'ya yönelik bir tehditti: Osmanlılar İtalya'ya yönelik saldırılar için bir çıkış rampası elde edecekler ve Adriyatik'teki seyrüseferi denetleyebileceklerdi. Papalık himayesi altında Nice'de kurulan bir Kutsal İttifak Doria, İspanyollar ve geleneksel olarak Babıâli'yle ilişkilerinde son derece ihtiyatlı davranan Venedik'i bir araya getirdi. 1538 başında Hayreddin, Doğu Akdeniz'de aralarında Nafplion (Osmanlı döneminde Mora Yenişehir) ve Peloponnesos'daki (Mora) Monemvasia'nın da (Benefşe/Menekşe) bulunduğu bir dizi Venedik üssüne saldırılarla karşılık verdi. Bu sadece bir misilleme savaşı değildi: Hepsi birlikte ele alındığında, Venedik adaları ve kıyı istasyonları Batı deniz taşımacılığına ikmal hatları ve korunma sağlıyordu. Osmanlılar bazen yağmalayarak bazen haraç ödemeye zorlayarak Venedik'in elinden 25 adayı aldığını iddia etti.[25] Gelgelelim Kutsal İttifak'ın toplu haldeki kuvvetleri –yani 36 Papalık kadırgası, 10 St. Jean gemisi, 50 Portekiz gemisi yanında 61 Ceneviz gemisi– 28 Eylül 1538'de Korfu açıklarındaki Preveze'de Hayreddin'in kumandasındaki Osmanlı donanması ile karşı karşıya geldiğinde, Doira, en nihayetinde kendi kendisinin efendisi olduğu izlenimini haklı çıkarırcasına sönük bir performans sergiledi.[26] Batı donanmasının kayıplarını görür görmez, savaşa devam etmek yerine geri çekildi. Bir Ceneviz olarak Venedik çıkarlarını korumakta hiçbir yarar görmüyordu; Süleyman ve Hayreddin'in yarattığı tehdidin bilincinde olsa da, onun önceliği Batı Akdeniz'in savunmasıydı. Çağdaşı bir Fransız gözlemci, Doria ve Barbaros'u, birbirini yemeyen kurtlara veya "birbirinin gözünü oymayan" kargalara benzetmişti.[27]

23 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 49; Heers, *Barbary Corsairs*, s. 69.

24 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 55; Rogerson, *Last Crusaders*, s. 288.

25 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 69.

26 Lingua, *Andrea Doria*, s. 94-101.

27 Wolf, *Barbary Coast*, s. 20.

3

Fransa kralı, Türklerle nasıl başa çıkılması gerektiği konusunda farklı bir çözüm sundu. I. François, İtalya'nın bazı kesimleri –selefi XII. Louis'nin bir hak iddasına sahip olduğu Milano dükalığı ve gerek VIII. Charles gerek XII. Louis tarafından istila edilmiş olan Napoli krallığı– üzerindeki tarihsel hak iddiaları yüzünden V. Karl ile yaptığı çatışmaya sıkışıp kalmıştı. V. Karl 1495'teki Napoli fethini, İstanbul ve Kudüs üzerine yapılacak muzaffer bir Haçlı Seferi'nin ilk adımı olarak görmüş olsa da, 1498-1515 arasında hüküm süren XII. Louis, olaylara daha dar bir açıdan bakıyordu. Midilli'ye [Lesbos] bir deniz seferi başlattı, ancak bu tam bir felaketle sonuçlandı ve onu Doğu Akdeniz'deki tüm ihtiraslarından vazgeçirdi. 1507'de Cenova'nın oldum olası çalkantılı işlerine dalarak kentteki bir isyanı bastırdı, ancak amacı, bir kez daha Türklere karşı büyük bir Fransız seferi başlatmaktan çok, İtalya'nın kuzeybatısındaki iktidarını sağlamlaştırmaktı. Aragonlu Ferdinand'ın Kuzey İtalya'daki muhalefeti seferber etme yeteneğini hafife almıştı. 1511'de Ravenna'daki yenilgi Louis'yi İtalya'dan çekilmek zorunda bıraktı; bununla birlikte, halefi François, önce Milano'yu geri alıp, ardından çok daha ihtiraslı planları fora ederek Fransa'nın Habsburg hasımlarından öcünü almakta kararlıydı; tüm bu planlar, 1525'te büyük Pavia Savaşı'nda küçük düşürücü bir mağlubiyet alıp esir düşmesiyle sonuçlandı [28] Madrid'teki hapsinden salıverilmesinden sonra, François hızla Habsburg komşularıyla barış içinde yaşama sözünden döndü, zira Fransa, V. Karl'a farklı derecelerde bağlı olan topraklarla her tarafından çevrilmiş durumdaydı. Bu komşulardan bazıları V. Karl'a pek de sadık sayılmazdı ve François'nın kuşatılmaktan sandığı kadar korkmasına gerek yoktu; gelgelelim İtalya'daki imparatorluk düşünü ancak Habsburglara baskıyı sürdürdükçe gerçekleştirebileceğini de biliyordu.[29]

Fransız kralı İspanyollar ile Türkler arasındaki Akdeniz savaşlarına karışarak kendi sıkıntılarını Batı Avrupa'da çözmeye çalıştı.[30] En sonunda, Türklerle ittifak peşine düştüğünde asıl amacı barış değil, nifak sokmaktı. 1520'de Tunus'a bir elçilik heyeti gönderip, *corsair*'leri kendi "Napoli Krallığı'nda imparatorun sorunlarını artırmaya" teşvik etti; François'nın hükümdarı olmayı arzuladığı Güney İtalya'nın sakinlerinin çıkarlarına

28 D. Abulafia, "La politica italiana della monarchia francese da Carlo VIII a Francesco I", *El reino de Nápoles y la monarquía de España: entre agregación y conquista*, ed. G. Galasso ve C. Hernando Sánchez, Madrid, 2004.

29 Heers, *Barbary Corsairs*, s. 73-74.

30 R. Knecht, *Renaissance Warrior and Patron: the Reign of Francis I*, Cambridge, 1994, s. 296; J. Luis Castellano, "Estudio preliminar", *Franceses, Protestantes, Turcos: los Españoles ante la política internacional de Carlos V*, J. Sánchez Montes, 2. basım, Granada, 1995, s. ix-xlvi.

pek saygı göstermeyen bir plandı bu.[31] Fransızlar ve Türkler arasındaki ittifak gizliydi ve müdahalenin büyük bölümü, Fransız casuslarının Hıristiyan savaş reislerini Habsburg topraklarına saldırmakta Türklerle yan yana yürümeye kışkırttığı Balkanlar'da gerçekleşti. François 1529'da, Andrea Doria'nın saf değiştirmesi üzerine, amiralden intikam almak isteğiyle Süleyman'a elçilik heyetleri gönderdi; aynı yıl Fransızlar, Cezayir limanı girişindeki İspanyol kalesinin zayıflatılmasında kullanılan topları tedarik etti. Yedi yıl sonra, V. Karl Fransız ve Osmanlı sarayları arasında eşzamanlı olarak Habsburg topraklarına saldırma konusundaki anlaşmanın istihbaratını almıştı. V. Karl, Türklere karşı bir Kutsal İttifak kurulmasını isteyerek François'yı köşeye kıstırmaya çalıştı, zira bu ittifak kurulursa, Fransız kralı da Hıristiyan birliği ile Türk ittifakı arasında alenen bir taraf seçmek zorunda kalacaktı.[32] Süleyman'ın 1529'da Viyana'ya taarruzu başarılı olsaydı, François'nın nasıl tepki göstereceğini merak etmemek elde değil. 1532'de, padişaha gönderilen bir elçilik heyeti, François'nın önceliklerini acımasız bir berraklıkla ifade etmişti. Süleyman, Macaristan ve Avusturya'dan çok İtalya'ya yoğunlaşması konusunda uyarılmıştı. François, Süleyman'ın askerlerinin Habsburgları yarımadadan kovacaklarını, bunun üzerine kendisinin İsa'nın sancağını yükseltip İtalya'ya gökten inmiş bir kurtarıcı olarak gireceğini umuyordu. Gelgelelim, Süleyman'ın dikkati giderek İran şahı ile savaşa kaydı ve Akdeniz'in idaresini Kuzey Afrika'daki Barbaros Hayreddin'e bıraktı. Fransız kralının tarafında katıksız bir sinizm göze çarpıyordu. 1553'e gelindiğinde bu ittifakın gizli bir tarafı kalmamıştı: Hayreddin'in gönderdiği elçilik heyetleri Fransa'da kabul edildi ve birkaç ay sonra gelen 11 nefis Türk kalyonu bizzat padişahın elçilerini getirdi. Müzakereler, siyasal ittifakı maskeleyen bir ticaret antlaşması olan "Kapitülasyonlar"ın imzalanmasıyla doruğa çıktı.[33]

Türklere verilen Fransız desteği utanmazcaydı. 1537'de 100 Türk gemisine ikmal yapmak üzere yola çıkan 12 Fransız kadırgası, Orta Akdeniz'de Hayreddin'in donanmasını arayarak dolaşırken Malta Şövalyeleri'nin gemilerinin elinden kurtulmayı başardı. 1543'te Güney İtalya kıyılarına dehşet saçıp Reggio valisinin kızını kaçırırken Hayreddin'in filosuna bir Fransız sefiri eşlik ediyordu. Padişah, Fransız kralına Barbaros'un donanmasını ödünç vermeyi bile önermişti. Barbaros'un donanması coşkulu müzik ve halk kutlamaları arasında Marsilya'ya girdi. François, Türk donanması onuruna verilen muazzam ziyafetin yiyeceklerini sağlamakla yetinmedi, aynı zamanda "denizin efendisi olsun" diye Hayreddin'in savaş

31 Heers, *Barbary Corsairs*, s. 73.

32 Hess, *Forgotten frontier*, s. 73; Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos*, s. 52.

33 Knecht, *Renaissance Warrior*, s. 296, 299, 329.

filosuna ikmal yaptırdı. Ardından Türkler, Fransa'nın değil, bir imparatorluk vasalı olan Savoy dükünün hâkimiyeti altındaki doğu kıyıları boyunca akınlar yaparak eğlendiler: Nice kuşatıldı ve Antibes rahibeleri kaçırılarak köle yapıldılar.

Fransız-Türk ittifakının ilginç tarihinde en sıra dışı olay bu noktada baş gösterdi: François, Toulon'u Türk donanmasına açarak, Hayreddin'in adamlarını kışı geçirmeleri için buraya davet etti. Barbaros'a bir pelerin ve gümüş bir tabak hediye etti. 30 bin Türk kente ve çevresine dağıldı ve Toulon katedrali bir camiye dönüştürüldü. Bir esir pazarı kuruldu, zira Türkler çevredeki kırsal kesimden kadın ve erkekleri toplamaya devam ediyor, bazı erkekleri kadırga hizmetine koşuyordu. Fransız parası yerine Türk sikkeleri tedavül etmeye başladı. Kent konseyi, Türk askerlerinin çok fazla zeytin tüketmesinden ve doğal kaynakları pek zengin olmayan bir bölgede yiyecek ve yakacak arzının kıtlaşmaya başlamasından yakınıyordu. Barbaros, Fransa'daki varlığı nedeniyle büyümeye başlayan tartışmaların gayet iyi farkındaydı ve azalan erzak konusunda kendisi de endişeliydi; kralı kendisine 800 bin altın *écu* vermeye ikna etti ve Mayıs 1544'te kentten ayrıldı. Barbaros'un Fransız filosunu kendisine katılmaya ikna edip Toulon'dan ayrılmasının ardından vahşi boyutlarda yeni talanlar başladı: Toskana kıyısındaki Talamone yağmalandı; Ischia, saldırganlara para, kız ve oğlan çocuklar vermeyi reddedince yerle bir edildi; ve bütün bunlar François'nın utanç içinde kalmış sefiri le Paulin'in gözleri önünde gerçekleşmişti.[34] 1544'ün daha sonraki döneminde, François mahcup düşmüş olarak, Türklere karşı İspanya'yla birleşme sözü vererek V. Karl ile barış yaptı, ancak gerçekte François ve halefi III. Henri, Berberi *corsair*'ler de dahil Türk filolarının, ortak Habsburg düşmanın topraklarına yapılan akınlarda işbirliği yapmaktan hiç vicdan azabı duymadılar. Örneğin 1550'lerin sonunda Fransa ve Cezayir filoları, oldum olası dışa açık ve savunmasız olan Minorka'ya ve Napoli'ye gözle görülür uzaklıktaki Sorrento'ya yapılan saldırılara katıldı.

V. Karl da, ara sıra Akdeniz'deki Müslüman hükümdarlar ile, özellikle de Tunus hükümdarları ile işbirliği yapmak istemeyecek kadar ilkeli sayılmazdı. Venedik'in de ticari çıkarlarına hizmet etmek adına Osmanlılara taviz vermek gibi bir geleneği vardı. Dubrovnik (Raguza) tarafsızlığını, Babıâli'ye ödediği vergilerle sağlıyordu. Ama Kral François kendi çıkarını Hıristiyan rakiplerinden çok daha acımasızca kolluyordu ve bunu da İtalya'da topraklar ve askeri bir kumandan olarak şan kazanmak umuduyla yapıyordu. V. Karl, büyük ölçüde tepkisel olan politikalarını dikkatle yapılandıran, daha ağırbaşlı bir şahsiyetti: Fransa, Kutsal Roma İmparatorluğu ile artık ken-

34 *Age.*, s. 489; Heers, *Barbary Corsairs*, s. 83-90; Hess, *Forgotten Frontier*, s. 75.

di hükümranlığında bulunan İspanyol krallıklarının üstünlüğüne meydan okurken, İslamın Akdeniz'de yayılması ile Protestanlığın Avrupa'da yayılmasının aynı dönemde gerçekleştiğini görüyordu. V. Karl'ın siyasal tutkularını belirleyen, Muhteşem Süleyman ve Martin Luther ile onların ardıllarına karşı verdiği savaştı. 1556'da ölümünden kısa süre önce tahttan feragat ettiği zaman Akdeniz'deki güçler dengesi hâlâ çok hassastı. Bunu izleyen 16 yıl içindeki üç olay, Büyük Deniz'in kısmen Hıristiyan bir Batı ile temelde Müslüman Doğu olarak bölünmesini kesinleştirdi: Malta kuşatması, Kıbrıs'taki Osmanlı fethi ve İnebahtı [Lepanto] muharebesi.

4

16. yüzyıl Akdeniz'inde sıralanan donanma kuvvetlerine bir göz atmak, Osmanlıların gelişinin, İslamın ilk dönemlerini hatırlatan yeni bir düzen yaratmış olduğunu ortaya koyar. Müslüman bir imparatorluğun iktidarını kara ve denizde her yöne doğru genişletme çabasına girmesiyle, Müslüman kumandası altındaki donanmalar Doğu Akdeniz sularının kontrolünü ele geçirmişlerdi ve Batı Akdeniz'deki Hıristiyan donanmalara da bölgedeki vekilleri Berberi kıyısı hükümdarları aracılığıyla meydan okuyorlardı. Müslüman donanmalarının İslam devletlerine –Mısır ve Suriye açıklarında Memlûk donanmaları, uzak batıda Fas donanmaları, Ege'de Türk emirler– yakın sularda kararsız denetimini sürdürdüğü yüzyılların ardından Müslüman deniz gücü devasa bir ölçekte her yana doğru genişlemişti.[35] Donanma iktidarının gitgide Ceneviz ve Venediklilerin eline geçmesiyle başlayan Bizans çağının tersine, İstanbul muazzam bir donanmanın kumanda merkezi haline geldi. Yetenekli amiraller denizde savaş sanatı konusunda uzmanlaştılar. Donanma sadece bir savaş gücü değildi; padişahlar bu yolla, sürekli artan nüfusuyla başkentin buğday tedariki kadar, Osmanlı sarayı için lüks mallar sağlanmasında da çok istekliydiler.[36] Bu arada, Batı'da İspanyol donanma gücü İtalyan kaynaklarına bel bağlar olmuştu. Bir sonraki bölümde, Malta ve İnebahtı'da Türkler ile savaştığını göreceğimiz "İspanyol" gemilerinden çoğu, İspanyol Napoli ve Sicilya'sına aitti.[37] Messina'daki tersane yüzlerce yıldır faal kalmıştı; ama Sicilya ve Güney İtalya'nın Akdeniz içindeki donanma egemenliği mücadelesindeki rolü, Anjoulu Charles'ın 13. yüzyılda bir deniz imparatorluğu yaratma girişiminde bulunmasından beri önem arz etmemişti.

35 Brummett, *Ottoman Seapower*, s. 89-121.

36 *Age.*, s. 131-141.

37 G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560-1800*, Londra, 1998, s. 29-30; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589-1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, s. 13, 132.

Bu değişimlerin yanı sıra muhafazakârlık da vardı. Akdeniz tarihinin sıra dışı özelliklerinden biri, kadırganın bu kadar uzun ömürlü olmasıdır. Gemiler, özellikle Osmanlılar tarafından olgunlaşmamış veya "yeşil" keresteden inşa edildiği zaman, antikçağın büyük Roma tahıl gemileri kadar uzun süre kullanılamıyordu. Fakat Venediklilerin inşa ettiği (duraklarına kürekle çekilerek götürülmesi gereken ve Felemenk ve Levant'a yönelik geç ortaçağ ticaretine hizmet etmek üzere büyük ticaret kadırgalarından geliştirilmiş ağır ve hantal tekneler olan) devasa *galeasses* bir yana, kadırganın temel tasarımı oldukça az değişmişti.[38] Bir İspanyol kadırgasının uzunluğu 40 metre, genişliği ise oranını kabaca 8:1 yapacak şekilde, sadece 5-6 metre olabiliyordu. Antikçağdaki gibi, geminin boyunca uzanan yükseltilmiş bir güverteyle, daha alçak düzeye yerleştirilmiş kürek oturakları bulunuyordu. Bu boyda bir geminin her iki yanında, tipik olarak beş kürekçinin oturduğu yaklaşık 25 kürek sırası olabiliyordu.[39] Uygun olduğunda yelken gücü de kullanılıyordu ve Batı Akdeniz'de, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılandan daha büyük yelkenler tercih ediliyordu: Bu, Batı Akdeniz'deki daha açık denizlerde yapılan denizciliğe daha uygun olabilir; ne var ki Adriyatik, İon ve Ege Denizlerinde, kadırgalar bir adadan diğerine geçme ve çok sert girintili kıyılar boyunca seyretme eğilimindeydi; Osmanlı Ege'sinde kadırgalarla çok yoğun bir ulaşım ağı işliyordu.[40] Yelkenle seyrederken, hız düzeyleri kayda değerdi ve hızları 10, hatta 12 knotlara kadar çıkabiliyordu, ancak kürekle normal seyir hızı sadece 3 knot olurken, kaçma veya kovalama amacıyla hızlı bir atağa kalkıldığında bu hız iki katına çıkabiliyordu. Doğaldır ki, adamlar yüksek hızı çok uzun süre devam ettiremiyordu; dakikada 26 kürek çekim oranı muhtemelen ancak yirmi dakika sürdürülebilirdi. Eski sorunlar ayak diriyordu: Alçak borda yüzeyleri çarpıntılı denizlerde kolayca dalga alıp gemiyi batırabiliyordu; ayrıca, sık uğraklar yapmaksızın kürekçilere yeterli su ve yiyecek temin etmek çok zordu.[41] Bu sorunlar, fırtınalı havalarda ufukta kara görünecek şekilde çok açılmadan ilerleyerek çözülebiliyordu, bu yüzden kadırgalar hâlâ sahillerle kucak kucağa seyredebiliyordu. Gene de, en başta Akdeniz rüzgârlarının kaprislerinden tümüyle bağımsız olmadıkları için, manevra yapabilme avantajına sahiptiler; iyi eğitimli bir mürettebat gemiyi dar bir alanda döndürebiliyordu.

38 J. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, 2. basım, Londra, 2003, s. 245-247.

39 N. Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Lepanto*, Londra, 2006, s. 179-181; Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 209-234; H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, Londra, 2003, s. 73 [kadırga planı].

40 Capponi, *Victory of the West*, s. 183-184.

41 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 78-79, 211-220; Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge, 1988, s. 85.

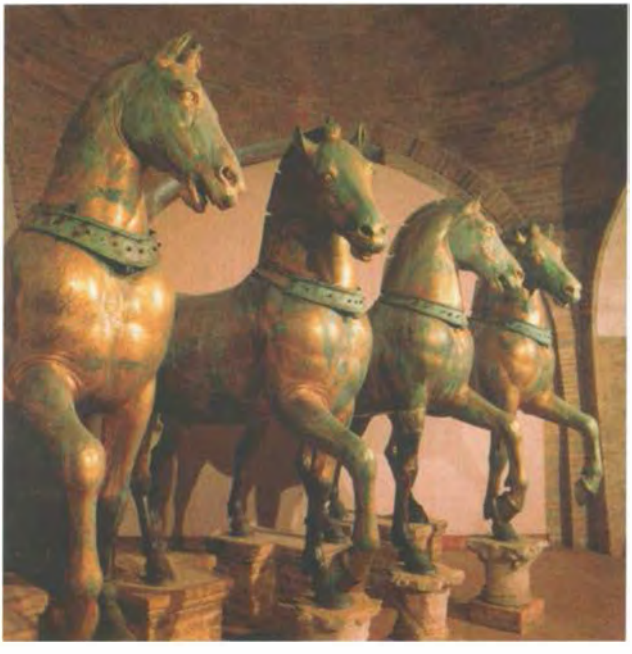
Bu mürettebat genellikle kölelerle özgür denizcilerin bir karışımıydı. Bir mürettebatı idare etme sanatı, ekip çalışması gereğini bilinçlerine aşılamaktan geçiyordu kuşkusuz. Özgür olanlarla olmayan kürekçileri yan yana oturtmak yaygın bir uygulamaydı; özgür kürekçilerin daha büyük imtiyazları vardı ve genel olarak prangalı olan forsa komşularına göz kulak olmakta da kullanılabiliyorlardı. Gene de, Osmanlı donanmaları bazıları forsalar, diğerleriyse gönüllülerin istihdam edildiği gemilerin bir karışımından oluşabiliyordu: 16. yüzyıla ait bir kayıt, 40'ının forsalar, 60'ının özgür Müslüman maaşlı askerler ve diğer 40'ının da yine maaşlı olan Hıristiyan gönüllülerin kürek çektiği 130 gemilik bir donanmadan söz eder; kayıt, aynı zamanda savaş döneminde mürettebatın, tek güvenilir unsur olmalarından dolayı özgür Müslümanlardan seçilmesine dikkat edildiğini de vurgular. Köylerden –her 20-30 haneden bir kürekçi– asker göndermeleri ve bakımları için para ödemeleri bekleniyordu.[42] Venedik'in bir *Milizia da Mar*'ı vardı; 1545'te Venedik ve bağlı devletlerinden asker toplanmasını örgütlemesi için kurulan bir hükümet dairesiydi bu; yaklaşık 4 bin kürekçi Venedik lonca ve kardeşlik cemiyetlerinden geliyordu ve herhangi bir dönemde kütüklerde, kadırga tayfalarının kura çekilerek belirlendiği 10 bin kayıtlı asker bulunuyordu.[43] Özgür kürekçilerle forsalar, ister Hıristiyan ister Müslüman gemilerinde hizmet etsinler, çok sıkı disipline tabi tutuluyorlardı. Tüm kürekçilerin tempoyu tutturması ve küreğin ağırlığını taşımasının çok temel olduğu açıktır (bazı kadırgaların bireysel kürekleri vardı, ancak birçoğu *quinquireme*, yani beş kişinin tek bir devasa küreği hareket ettirmekle yükümlü olduğu tipten gemilerdi). Seyir halindeyken gemideki koşullar son derece nahoştu: Kürekçilerin oturdukları yerde ihtiyaç gidermeleri gerekiyordu; gerçi akıllı bir kumandanın, dışkıların ve diğer pisliklerin günaşırı yıkanmasını sağladığı düşünülebilir. Bu arada, hava iyiden iyiye berbat kokmaya başlıyordu. Eşyaların depo edilebileceği pek az yer vardı ve gece boyunca kürek sıralarının altında ve lumbar ağzında kıvrılıp uyumaları gerekiyordu. Gemi dalga alıp da battığı zaman, ayakları zincirlenmiş forsaların kaçıp kurtulma şansı olmuyordu: 1571'de İnebahtı'da yapılan büyük savaşta her iki taraftan muazzam sayıda forsa bu şekilde can verdi. Yol alırken birçokları neredeyse çıplak kürek çekiyordu; Akdeniz'in yaz sıcağında vücudun susuz kalması ciddi bir sorundu ve bazıları oturdukları yerde düşüp ölüyorlardı; ancak birazcık aklı olan bir kumandan, kürekçilerini kaybetmenin telafisi imkânsız bir yıkım olduğunu bilirdi. Bir vardiya sistemi, kürekçilerin güçlerini toplamak için yeterince zamanı olması anlamına geliyordu. En çalışkan ol-

42 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 125-126.

43 Capponi, *Victory of the West*, s. 198-199.

41. *Fonduklar* genel olarak bir avlu etrafında iki katlı olarak inşa edilmiş sıra kemerli yapılardı. Haçlı Akkâ'sında, bugün Sütunlu Han (*Han el-'Umdan*) olarak anılan, ticaret mallarından vergilerin alındığı kraliyet *fonduk*'u, Osmanlılar tarafından yeniden inşa edilmiş olmakla birlikte, biçimini korumuştur. İtalyan tüccarların kentin başka kesimlerinde kendilerine ait *fonduk*'ları vardı.

42. Konstantinopolis'teki Hipodromu, antik Yunan işçiliğinin ürünü olan ve Dördüncü Haçlı Seferi sırasında kente yaptıkları taarruzun ardından Venedikliler tarafından ele geçirilen ganimetlerin bir parçasını oluşturan dört muhteşem at süslüyordu. Bozulmaya başlayıncaya değin, San Marco Bazilikası'nın girişinin üstünde mağrur konumlarını korudular.

43. Septeli Müslüman âlim ve hükümdarlık ailesi mensubu İdrisî, Sicilya'nın Norman krallarına coğrafyacı olarak hizmet etti. Eserinin 12. yüzyıla ait elyazmaları bugüne ulaşmamış olmakla birlikte, bu ortaçağ sonu dünya haritası, muhtemelen İdrisî'nin çizdiği haritanın bir kopyasıdır. Güney tepede yer alır, bu yüzden Akdeniz sağ alt kesimdeyken, Adriyatik Avrupa kara parçasının derinliklerine kadar girer.

44. Mayorka'da çizilen 14. yüzyıl başı bir portolan haritasından ayrıntı. Sardinya merkezde yer alır ve Mayorka, Katalan kralının bayrağıyla göze batar şekilde gösterilir. Kıyılar yer adlarıyla tıkış tıkıştır.

45. 1229'da Aragonlu Kral I. Jaime'nin birliklerince Mayorka kentinin zaptını gösteren 13. yüzyıl duvar resmi. Bu olaylar, aynı zamanda Kral Jaime'nin Katalanca yazılmış ve ortaçağdan ilk kraliyet özyaşamöyküsü olan *Başarılar Kitabı*'nda kutlanmaktaydı.

46. "Ölü sular" anlamına gelen Aigues-Mortes, Akdeniz'e yönelik bir Fransız ticaret üssü ve Doğu'ya yönelik Haçlı Seferleri'nin çıkış noktası olarak Camargue'ın ucunda bulunuyordu. Çoğu iyi korunmuş durumdaki yapıları 14. yüzyıla aittir; bu döneme gelindiğinde, artık Mayorka hâkimiyeti altında bulunan eski rakibi Montpellier'nin dış limanı olarak işlev görüyordu.

47. Cenova, Liguria Alpleri ile denizin arasında sıkışmış durumdadır ve Hartmann Schedel'in 1493'te basılan *Nuremberg Chronicle*'ı, limanın yanında sıkışık biçimde kümelenmiş binalar, kuleler ve kiliseler yığınını güzelce resmeder; (*üst ortada*) kentin 12. yüzyıl ortasında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın tehdidi altında olduğu sırada inşa edilen heybetli kapılar görünüyor.

48. Azametli 15. yüzyıl surlarıyla, Dubrovnik'in güneydoğudan görünümü. Az görünen liman öteki yanda yer alır ve sağdaki yüksek binalardan biri tahıl ambarıydı. Kent, Placa veya Stradun olarak tanınan, bugün kentin zengin arşivlerini barındıran tartım evi veya Sponza Palace'ın hemen sağında sona eren bir caddeyle ikiye bölünür; Yahudi mahallesi sarayın solunda uzanır.

49. 15. yüzyılda, Valensiya hinterlandındaki Manises, muhteşem bezemeli sırlı seramik üretiminin büyük merkeziydi. Bu kâse, Floransa'nın degli Agli ailesinin armasını taşır; İtalyan *particileri* bu İspanyol-Mağribi çömleklerinin hevesli alıcılarıydı. Mağribi teknolojisinden esinlenen Hıristiyan çömlekçiler üretime hâkim olmaya başladı, ama Müslüman ve Hıristiyan ustaların yan yana çalıştığı bazı ortak işlikler de vardı.

50. Sunu olarak hazırlanmış, ortaçağdan benzersiz örnek olarak bugüne ulaşan bu kargo gemisi maketi, ilk olarak Katalonya'daki Mataró'da bir kilisede duruyordu. Uzunluğu yaklaşık 120 cm, eniyse 50 cm'den fazla olan maket, 1420 civarına aittir ve kısmen Akdeniz'den gelmiş dut ağacından yapılmış, gövdesi Akdeniz üslubunda bükümlü ahşap levhalardan oluşturulmuştu.

51. Valensiya'nın 1483 ilâ 1498'de inşa edilen muhteşem Borsa (*Ilotja*) binası. Sütunları dimdik yükselen bu salon iş görüşmeleri için kullanılırken, başka bir salonu da Valensiya ticaret mahkemesi kullanıyordu. Dürüst ticareti yücelten kitabenin, kornişin çevresinde aktığı görülebilir.

52. *Deniz Konsolosluğu* olarak bilinen denizcilik yasası, Valensiya'da ve denizaşırı Katalan tüccarları arasında ticaret hukukunu belirledi. Basılı bir müshası 1494'te yapıldı. Daha erken döneme ait bu yazma nüsha, kralın ve tüccarların, Akdeniz'de siyasal ve ticari bir imparatorluk yaratmak üzere birlikte çalıştığının bir hatırlatıcısı olarak, Kral Alicenap Alfonso'yu (ö. 1458) saraylılarının ortasında gösteriyor.

53. Konstantinopolis'i fethettiği için "Fatih" lakabıyla anılan Osmanlı padişahı II. Mehmed. İtalyan kültürünün büyüsüne kapılan padişah, İtalyan ressam Gentile Bellini'yi sarayına davet etmiş ve sanatçı, Mehmed'in 1481'deki ölümünden kısa süre önce bu eseri vücuda getirmişti.

54. Yaşamının sonunda Latin Hıristiyanlığa karşı ihtiraslı seferlere girişen Mehmed'in Güney İtalya'daki Otranto'ya gönderdiği donanma kenti işgal etti, fakat 1480'de Rodos'u zaptetmeyi başaramadı. Burada, bir Fransız minyatür sanatçısı, Hospitalier Şövalyeleri'yle anlaşma yapmak zorunda kalan Türklerin yenilgisini kutlar; surlarda ve kıyı kalesinin üzerinde şövalyelerin bayrakları görülebilir.

55 ve 56. (*solda*) Aynı zamanda Hayreddin ve Barbaros olarak tanınan Hızır (ö. 1546), Berberi *corsair*'lerin en acımasızlarından biriydi; Cezayir'de üslenen Hızır, Minorka ve İtalya'ya hücumlar yaptı ve Fransa kralı I. François'nın davetiyle Toulon'da kışladı. Bu resim, kendisi de donanmada hizmet etmiş olan Nakkaş Haydar Reis'in eseridir. Andrea Doria (*sağda*) en seçkin Ceneviz ailelerinden birine mensuptu. Fransa kralının hizmetine girdi, ama ardından 1528'de Charlemagne'ın hizmetine girmek için onu terk etti. Barbaros Hayreddin'in zorlu bir rakibiydi ve 1532'de Güney Yunanistan'daki Koron'un geri alınmasında olduğu gibi önemli zaferler kazandı.

57. Hayreddin, 1534'te Tunus'ta patlak veren bir iktidar mücadelesi üzerine gönderilen bir Osmanlı donanmasına kumanda etti. Charlemagne müdahale etti ve 1535'te Tunus'u geri aldı; İspanyollar Goleta yakınındaki Lac de Tunis'e bugün bile ayakta duran bir kale inşa ettiler. Bir nakışlar serisi için hazırlanmış bu resim İspanyolların Goleta zaptını gösterir.

duğunu kanıtlayanlar yükseltilerek geminin komuta kademesinde görevlendiriliyor ve güverte altındaki yorucu ve sefil koşullardan kurtarılarak, diğer hayati işlevleri yerine getirmek veya tempo tutturmak gibi işlere yardım etmekte kullanılıyordu. O halde, kadırgalardaki korkunç sefalet resminin, bir dereceye kadar, değiştirilmesi gerekiyordu; gerçi forsalara, hatta gönüllülere olumlu ve düşünceli bir muamele göstermek de en az tersi kadar hatalı olabilirdi. Sıkı bir disiplin hüküm sürüyordu.

Osmanlı donanmasındaki forsalar, mahkûmun Müslüman olması halinde, tek bir saç lülesinin sarktığı kazınmış kafalarından ayırt edilirlerdi; ayaklarına esaretlerinin simgesi olarak demir bir halka takılırdı. Böylelikle karada kolayca tanınabiliyorlardı. Zaten zamanlarının çoğunu da karada geçirirlerdi. Kış yolculukları (elçilik heyetlerini taşımak, yıldırım baskınlar icra etmek vb amaçlarla) nadir değilse de, forsalar çoğunlukla kışın kızağa çekilirler ve sık sık denizle hiç ilgisi olmayan işlerde, sözgelişi bostanlarda ve atölyelerde yedek işgücü olarak kullanılırlardı; bazıları, teknik olarak (en azından Venedik'te) kurallara aykırı olmasına karşın, kendi hesaplarına ticaret yaparlardı; ancak bütün bunlar, özgürlüklerini satın almak için gereken parayı biriktirmeleri açısından önemliydi. Denize açılma sezonunda bile, yelken açma emrini beklerken karada vakit geçirmek zorundaydılar ve çoğunlukla onlara, kent surlarının içinde derinlere kazılmış mahzen ve hücrelerden oluşan ve kendi dükkân ve pazarları bulunan kapalı bir alan oluşturan *bagni* yani mahalleler tahsis edilirdi. *Bagni* içindeki koşullar orta halliden sefile doğru değişiyordu; eşcinsel tecavüzler çok yaygındı. Öte yandan, *bagni* çoğunlukla ibadet mekânları da içerirdi: Livorno *bagno*'sunda bir cami, Cezayir *bagno*'sunda kilise ayinleri için bir alan vardı. Farklı dinlere hoşgörü, Kuzey Afrika gibi bazı bölgelerde, özgür kalabilmek amacıyla din değiştirme eğilimiyle dengeleniyordu ve Hıristiyan dönmeler Berberi donanmalarında çoğunlukla komuta düzeyine yükselerek önemli bir rol oynuyorlardı.[44]

Forsaların ağır görevlerini yerine getirebilecek kadar iyi beslenmiş oldukları, bunun da karaya çıkma gereksinimini artırdığı anlaşılıyor. Önceki yüzyıllarda olduğu üzere, farklı filolar farklı besin kombinasyonları tedarik ediyordu: 1538'de İspanyol donanmasının Sicilyalı kadırgalarında kürekçilerin tayını yani *ciurma*'sı, günde 737 gram peksimet ve haftada üç gün 113 gram et, geri kalan dört gün de –temelde sebzeden yapılan– güveçten oluşuyordu. 16. yüzyılda İspanya dışından gemilere nohut tedariki uygun görülmüş ve verilen et miktarı azaltılmıştı. Bu dönemde, kadırgalar giderek daha büyük ölçeklerde inşa edilirken, gıda maliyeti de Batı Avrupa'nın her yerinde yükseliyordu. Demek oluyor ki, 16. yüzyıl sonuna

44 Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters*, s. 42-43 (mühtediler), 115-129 (*bagni*).

gelindiğinde kadırgaların gıda ihtiyacı fahiş fiyatlarla karşılanır hale gelmişti: "Akdeniz savaş kadırgasının tıpkı *Tyrannosaurus rex*'inki gibi olan iştahı, onu karşılayacak çevrenin yeterliğini çoktan geride bırakmıştı."[45] Türklerin Balkanlar ve İran'da, İspanyolların ise V. Karl'ın oğlu ve ardılı, asık suratlı II. Felipe döneminde başkaldıran Felemenk'te yürüttükleri kara seferlerinin muazzam masrafı, her iki tarafta da Akdeniz filolarına ayıracak çok az para bırakınca, Akdeniz egemenliği bir yenişememe halinde kilitlenmişti.

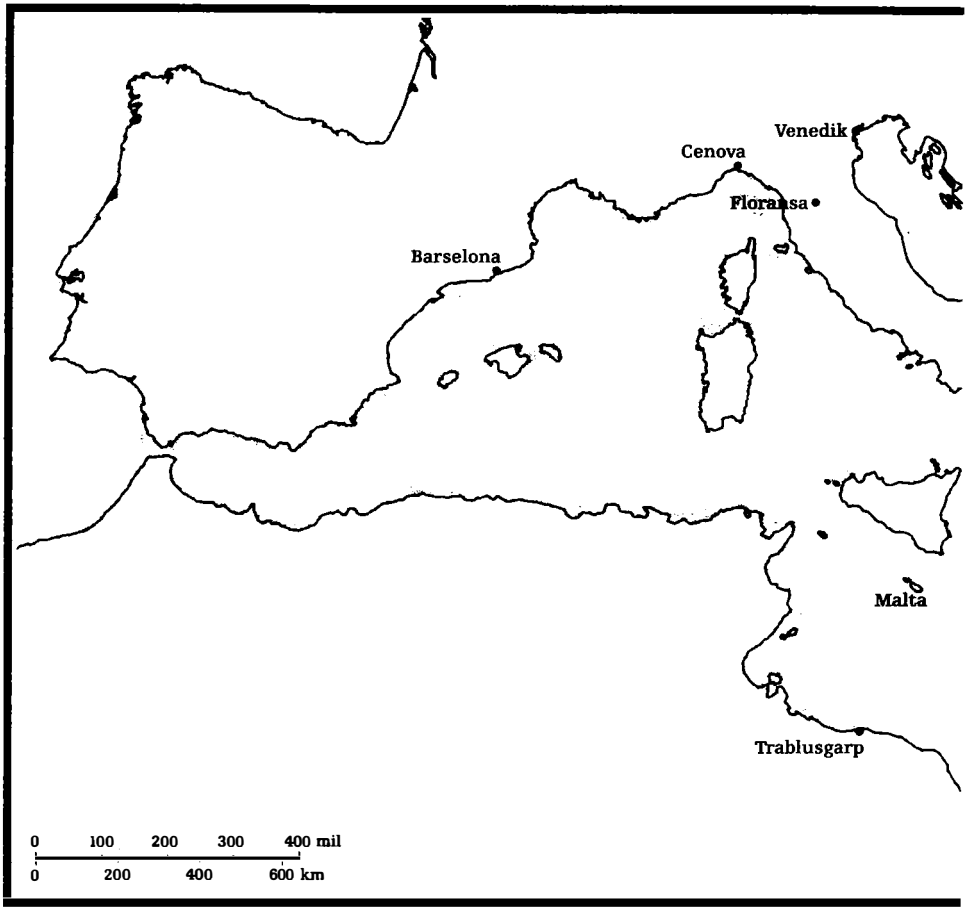
45 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 237-239.

IV

AKDENİZ: BEYAZ DENİZ İÇİN YAPILAN SAVAŞ, 1550-1571

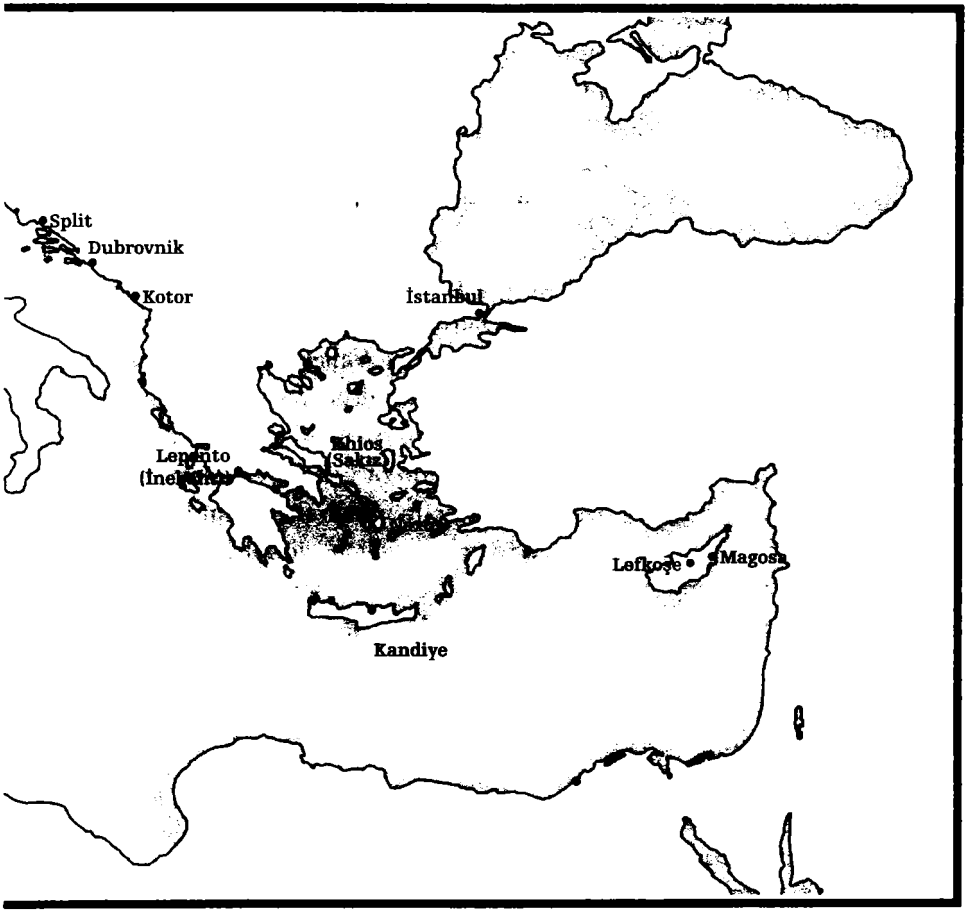
1

Jean de Valette, Hospitalier Şövalyeleri'nin Rodos'ta üslendikleri günlerde köle akınları yapmış bir St. Jean Şövalyesi'ydi. Teslim oluşuna tanık olduğu Rodos'un tahliyesinden birkaç yıl sonra, Şövalyeler'e Malta'yla birlikte ihsan edilen Trablus valiliğine atandı; ardından, 1541'de kadırgası *San Giovanni* Türk korsanlar ile bir çatışmaya girdi ve kendisi de yakalanıp 47 yaş gibi ömrünün ileri bir çağında kürek mahkûmu yapıldı. Malta Şövalyeleri ile Türkler bir esir mübadelesi yapana kadar bir yıl boyunca uğradığı bu aşağılamadan sağ kurtuldu. Malta'ya döndüğünde, Tarikat hiyerarşisinde yükseldi; ara sıra kapıldığı öfke patlamalarıyla tanınmakla birlikte, aynı zamanda cesur, heybetli bir şahsiyet olarak hayranlık da topluyordu. Türk nüfuzunun Malta'ya, hatta Sicilya'ya gitgide yayıldığı sırada, Tarikatın potansiyel bir lideri olarak temayüz etmekteydi. 1550'de, Türk hizmetindeki en yetenekli donanma komutanlarından biri olan Turgut veya Dragut, Tunus kıyısındaki Mehdiye'yi zaptettiyse de, İspanyollar çok geçmeden kenti geri aldılar. Turgut, Cerbe açıklarında Andrea Doria'nın filosuyla kapışmış, ancak Doria tam onu tuzağa düşürüyor gibi olduğunda kaçıp kurtulmuştu; Malta ve Gozo'ya doğru yel-

ken açarak Şövalyeler'in yurdu olan adayı yakıp yıktıktan sonra, 40 yılık Hıristiyan işgalinden sonra kaybedilen Trablus'a muzaffer bir saldırıya girişti.[1] İspanyollar dengeyi kendi lehlerine çevirmek için girişimde bulundular ve 1560'da (yarısı kadırga olmak üzere)100 gemilik bir filoyu nihayet Cerbe'yi zaptetme umuduyla sefere çıkardılar. Andrea Doria'nın yaşı ilerlemişti artık ve komuta, kayırınacı bir yaklaşımla varisi ve yeğeninin oğlu Gian Andrea Doria'ya verildi; genç Andrea Doria, kaptanlarını katı bir disiplin altına almayı başaramadı. Oysa Hıristiyan kökenli yetenekli bir genç amiral olan Piyale'nin önderliğindeki Türk karşı taarruzu karşısında safları sağlam tutmak için sıkı disiplin gerekiyordu. Piyale'nin yelkenleri fora edip İspanyol donanmasına vurma emrinin, "denizcilik

1 Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, 2 cilt, Londra, c. 2, s. 973-987.

tarihindeki muhteşem ani kararlardan biri" olduğu ileri sürülmüştür.[2] Cerbe'yi izleyen yıkımdan pek az İspanyol kadırgası kaçabildi.[3] Sicilya ve Papalık donanmalarının bu yenilgiden toparlanmaları yıllar aldı. En az gemilerin kaybı kadar yıkıcı olan, İspanyol ve İtalyan subay sınıfı ile yetenekli denizci ve zanaatkâr (fıçıcı, lostromo, denizci) sınıfında meydana gelen kayıplardı; İspanya'nın en iyi adamlarından 600 zayiat verilmişti.[4] Bu zafer Türklerin özgüvenini iyiden iyiye artırdı. Büyük bir atılımın eşiğinde olduklarını düşünmek için haklı gerekçeleri vardı.

Tehlikede olan, bütün Akdeniz'in hâkimiyetiydi. Doğu Akdeniz'den Batı'ya geçişleri denetleme arzusundaki her hükümdarın Sicilya Boğazı'nı

2 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, 2. basım, Londra, 2003, s. 143.

3 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 973-987.

4 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 137-147.

kontrol edebilmesi gerekiyordu. Trablus gitmiş ve Tunus'un denetimi kuşkulu hale gelmişken, Malta'da tutunmanın önemi, Hıristiyan âleminin gözünde giderek netleşmişti. Türk yazarlar, "lanetli kayalık" dedikleri yerin zaptı konusundaki sabırsızlıklarını gösterdiler ve Mağrib ve Ege arasındaki iletişimin sorunsuz işleyebilmesi için padişahı burayı derhal alması konusunda uyardılar.[5] Malta'nın zaptı uyarısı, Hospitalier Şövalyeleri'nin korsan saldırılarının ardından daha da şiddetlendi. Malta hizmetindeki kumandanlar arasında en kötü şöhretli olanı Romegas'tı. Haziran 1564 başında, Yunanistan'ın batısının açıklarında, Venedik'e gitmekte olan büyük Türk kalyonu *Sultan*'a saldırdı; 80 bin düka değerinde mala el koydu. Ardından, Kahire ve İskenderiye valileri yetmiyormuş gibi, Harem-i Hümayun'dan 107 yaşında olduğu söylenen, yaşlı ve çok sevilen bir sütanneyi ele geçirdi. Süleyman hedeflerini açıkça ortaya koydu:

> Malta Adasını fethetmek niyetindeyim ve bu seferin kumandanı olarak Mustafa Paşa'yı tayin ettim. Malta Adası, küffârın karargâhıdır. Maltalılar halihazırda Akdeniz'in doğu kesiminde Müslüman hacıların ve tüccarların Mısır'a giderken kullandığı güzergâhı tıkamış durumdadır. Piyale Paşa'ya, Donanma-yı Hümayun'un seferine katılmasını emrediyorum.[6]

Muazzam bir Türk filosu, 30 Mart 1565'te Batı Akdeniz'in kapılarının yakında kilitleneceğine ilişkin özgüvenli bir beklentiyle İstanbul'dan yelken açtı; 30 bin asker taşıyan 170 savaş gemisi ve 200'ü aşkın nakliye gemisi 18 Mayıs'ta Malta önünde dalgalarla inip çıkıyordu bile.[7] Bu yenilmez bir armada gibi görünüyordu; ufuk yelkenlerle beyaza kesmişti.[8] Trablus'ta üslenmiş yaşlı Turgut'un kumandasında başka gemiler de yoldaydı. Osmanlı kerpeteninin Malta'yı kıstırıp çatır çutur ezeceğine hiç kuşku yoktu.

Bunun gerçekleşmemesinin nedeni, kısmen Türklerin aldığı kötü kararlar kısmen de Maltalıların, Hospitalier Şövalyeleri olan yeni efendilerine bağlılığının bir sonucuydu. Malta aristokrasisi, adanın merkezindeki antik başkentleri Madina'daki taş saraylarına sığınmışlardı. Ancak daha alt kesimlerden Maltalılar, Hıristiyanlık davasıyla coşkuyla özdeşleşip izciler olarak görev yaparak, kuşatılmış garnizonlara mesajlar taşımak için tehlikeli sularda yüzmekten çekinmediler. Çatışma Büyük Liman'da ve girişlerinde yoğunlaştı. Günümüz başkenti Valletta ancak kuşatmadan sonra inşa edilmiştir ve şimdi bulunduğu yerde, ucunda oldukça alçak bir sur

5 E. Bradford, *The Great Siege: Malta 1565*, 2. basım, Harmondsworth, 1964, s. 14.

6 A. Cassola, "The Great Siege of Malta (1565) and the İstanbul State Archives", *The 1565 Ottoman/Malta Campaign Register*, A. Cassola, I. Bostan ve T. Scheben, Malta, 1998, s. 19.

7 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 1014-1017.

8 Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle for the Mediterranean 1521-1580*, Londra, 2008, s. 114.

dizisiyle savunulan St. Elmo kalesi bulunan kayalık bir dil olan Sciberras Dağı vardı. St. Elmo'nun tam karşısında, Şövalyeler Malta'nın günümüzde Birgu olarak adlandırılan eski limanı Vittoriosa'da üslenmişlerdi; burada Rodos'taki yaşam biçimlerini kopya ederek, St. Jean Tarikatı'nın bölündüğü her bir parça yani *langues* için (örneğin, artık bir Protestan kraliçe tarafından yönetilen İngiltere'nin *langue*'ı ancak tek bir şövalyeyi içeriyordu) bazı karargâhlar kurdular. Vittoriosa'nın ucunda, devasa St. Angelo Kalesi limanı tutuyordu. Karşısındaki banliyösü Senglea'dan dar bir koyla ayrılıyordu. Bunlar çoğunlukla iyi istihkâm edilmiş alanlardı ve şaşırtıcı olmayacak şekilde Türkler de bunlara yöneldi. Malta'nın savunmasına katılan bir İtalyan askeri olan Francisco Balbi di Correggio, yazdığı kuşatma hatıratında iki kumandan, yani kara kuvvetlerinin başındaki Mustafa Paşa ile donanma kuvvetlerinin başındaki, ondan çok daha genç Piyale arasındaki tartışmaları, görünüşe bakılırsa aslına uygun bir şekilde anlatmıştır. Balbi'nin sözünü sakınmaz ifadesine göre, Mustafa'nın Mdina'yı alma tavsiyesi uygulanmış olsaydı, "kesinlikle kaybederdik, çünkü bütün takviyelerimiz bize Mdina üzerinden ulaşıyordu. Fakat Her Şeye Kadir Tanrı buna izin vermedi, zira kıskançlık içindeki iki paşa, birbirine şiddetle karşı çıktı; karşı taraftan kaçanlardan öğrendiğimiz buydu."[9] Türkler bunun yerine, sonradan Şövalyeler'in Büyük Liman'daki tutunma noktalarını kırabilecek olmanın yanı sıra filolarının büyük bölümünü sokabileceklerini umdukları, kuzeydeki Marsamuscetto koyuna (günümüz Valletta ve günümüz Sliema arasındaki kanal) erişebilecekleri gerekçesiyle, St. Elmo'yu ele geçirmeye karar vermişlerdi. Özgüvenle doluydular. St. Elmo on günü aşmadan onların olacaktı.

Türkler, hasımlarının kararlılığını hafife almışlardı ve içine düştükleri korkunç duruma şaşırıp kaldılar: Ağaç örtüsünden yoksun, çorak, devasa ordularının ihtiyaçlarını büyük güçlükle karşılayabildikleri kayalık bir adayla karşı karşıyaydılar. Et (canlı sığır dahil), peksimet, şarap ve peynir tedarikleri bol olan St. Elmo Kalesi, 800 askerle savunuluyordu.[10] Donanma topları surları hiç durmadan dövüyordu; Şövalyeler Türklerin hisarı tutuşturan ve tam ortasına düşen ölümcül ateşlerle saldırısına karşılık verdiler. Türkler Malta'nın zannedildiğinden çok daha az zayıf olduğunu anlamaya başlamışlardı. St. Elmo kayda değer şekilde 23 Haziran'a dek direndi. Bu kısmen, Şövalyeler'in savunmaya çalıştıkları Hıristiyan davasına bağlılıkları sayesinde gerçekleşmişti. Dehşet verici katliam sahneleri arasında ölene dek savaşmaya kararlıydılar: Balbi, Büyük Liman'ın suyunun kandan kıpkırmızı kestiğine tanıklık eder. Kuşatma sırasında 89

9 F. Balbi di Correggio, *The Siege of Malta 1565*, çev. E. Bradford, Londra, 1965, s. 51-53.

10 *Age.*, s. 55, 61-64.

Şövalye öldürülmüştü, ancak bunlar çok daha büyük bir kuvvetin seçkinleriydi: Onlarla birlikte 1500 Fransız, İtalyan ve İspanyol asker de can vermişti. Osmanlı kayıpları daha da ağırdı: Her bir Batı Avrupalı askere karşı dört katı Türk asker ölmüştü.[11] Artık Büyük Üstad olan Jean de Vallette, görünüşe göre, her yerde belirerek ve anlaşılan hiç uyumayarak, moralleri yükseltti. Sicilya'dan gelen Hıristiyan imdat gemileri o ana dek pek az şey başarabilmişlerdi, gerçi Temmuz başında imdat kuvvetinden 700 asker Vittoriosa'ya girmeyi başardı. Türklerin adadan kovulabilmesi için daha büyük yardım gerekiyordu, ancak gene de Avrupa saraylarının bir Osmanlı zaferinin yaratabileceği sonuçları idrak etmesi zaman aldı. De Valette, Sicilya'ya aralıksız yardım mesajları göndermekteydi, ancak İspanyol kralı, tıpkı Cerbe'de olduğu gibi, donanmasını kaybetmekten çekiniyordu. Osmanlı ilerleyişini Doğu Akdeniz'e geri püskürtmenin kendi görevi olduğuna inanmasına karşın Felipe, zaman zaman bu savaşa bir muhasebecinin kuşkucu gözleriyle bakıyordu. Kral sonunda Sicilya genel valisi Don García de Toledo'nun önerisine razı olarak, büyük bir donanmanın derhal Malta'ya gönderilmesine karar verdi; ama Madrid ile Palermo arasındaki yetersiz iletişim, tıpkı Sicilya'daki mevcut kadırgalardaki azalma gibi, gecikmeyi daha da ağırlaştırdı (Don García Haziran sonunda sadece 25, iki ay sonra 100 gemi istemişti).[12]

St. Elmo'nun düşüşü Türklere, Şövalyeler'in Senglea ve Vittoriosa kalelerine çoktandır yapılması gereken taarruzu, Mustafa Paşa'nın bu kentlerin arkasındaki yüksek araziye getirdiği topları kullanarak başlatma imkânı verdi. Bunu yoğun bombardıman ve iğrenç katliamlarla geçen haftalar izledi. Düpedüz ya savunmacılar şanslıydı, veya onların gözünde, Tanrı onları ve adayı kurtarmıştı. Ağustos başındaki bir çaresizlik noktasında bir Maltalı bölüğü Senglea yakınında Türk karargâhını yakıp yıktı. Öldürdükleri aslında savaşamayacak kadar hasta düşmüş olanlardı, ancak yarattıkları hasar, Sicilya'dan çoktandır beklenen imdat kuvveti oldukları varsayımıyla daha da güçlendi. Aslı aranacak olursa, bunlar Mdina'dan çıkıp gene oraya dönen atlı kuvvetlerdi; ve Türkler Mdina'ya kendi bölüklerini gönderdiklerinde, antik başkentin ne kadar korunaklı olduğunu görüp şaşırdılar. Bu ve diğer olaylar, Balbi'nin anlattığına göre, Piyale ve Mustafa paşalar arasında yeni tartışmalara yol açtı. Piyale, büyük bir Hıristiyan imdat kuvvetinin geldiği istihbaratının doğruluğunda ısrarlıydı. "Eğer durum böylese, kendi görevinin donanmayı kurtarmak olduğunu hissediyordu. 'Padişahımız,' dedi, 'donanmayı, böyle bir orduyu düşündüğünden çok daha fazla düşünüyor.' Bu karşılığı verdikten son-

11 *Age.*, s. 91.

12 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 1018; Crowley, *Empires of the Sea*, s. 155-156, 165-166.

ra arkasını dönüp çıktı."[13] Türkler Vittoriosa'yı topa tuttukça ve kenti bir moloz yığınına dönüştürdükçe, acımasız katliamlar bir ay daha sürdü; Mustafa, Süleyman'ın kuşatma hakkında bilgi talep eden mektupları karşısında mahcuptu; padişah mektuplarında, şimdiye kadar çoktan bir zafer elde edilmesi gerektiğini de söylüyordu.

Kısa bir süreliğine talih Türklerden yana dönmüş gibi göründü: Yaz sonu fırtınaları Sicilya'dan gönderilen imdat kuvvetini, Syrakusa'dan Pantelleria Adasını geçip Trapani'ye kadar geniş bir yay çizmesine yol açacak şekilde rotasından savurmuştu; derken kuvvet en nihayet Gozo'ya ilerlemeyi başardı ve Malta'ya 6 Eylül 1565'te vardı. Sicilya'dan gelen kuvvetlerin çıkarma haberi duyulduğunda, bu durum Mustafa Paşa ile Piyale arasında yeni anlaşmazlıklar doğurdu:

> Uzun süren sert bir tartışmadan sonra, Mustafa güçlü bir imdat kuvvetini karaya çıkarmış olduklarından emin olunduğuna göre, yapılacak en iyi şeyin derhal ayrılmak olduğu yönünde görüş bildirdi. Ama Piyale şöyle dedi: "Be hey Mustafa, padişah hazretlerine nasıl bir gerekçe göstereceksin? Düşmanı bile görmeden gidersen, senin kelleni vurdurmaz mı? Onları görmemişsen, nasıl bir kuvvetten kaçtığını bile söyleyemezsin ki!"[14]

Böylece Mustafa kalıp savaşmaya razı oldu, ancak askerleri pek o ruh halinde değildi: İmdat gücünden gelen 10 bin asker, Mustafa'nın ordusunu Mdina yakınında hezimete uğrattı ve Türk ordusu Piyale'nin gemilerine doğru kaçmaya başladı. 12 Eylül olduğunda, hâlâ hayatta olan Türklerin tümü gitmişti. Binlercesini Sciberra Dağı'ndaki derine çatma mezarlara gömerek arkalarında bıraktılar. Balbi, kuşatmada 35 bin Türk askerinin öldüğünü belirtir ki, bu başlangıçtaki istila kuvetinden daha büyük bir rakamdır.[15]

Malta kuşatmasının Batı'nın morali üzerinde yarattığı etkinin hafife alınmaması gerekir. Türk yenilgisi haberi yaklaşık bir hafta içinde Papalık sarayına ulaşmıştı. Papa halk önünde bir açıklama yaparak, Kral Felipe'nin adını bile anmadan, Tanrı'nın inayetiyle ve Şövalyeler'in marifetiyle zafere ulaşıldığını bildirdi.[16] Malta zaferi, Süleyman'ın ve Berberi *corsair*'lerin karşısında yaşanan yenilgiler döngüsünün kırılmasını temsil ediyordu: Rodos'un kaybı, Preveze Savaşı, Cerbe'nin düşüşü. İspanyollar kendilerini tazelenmiş hissetmişler ve Katalonya, Güney İtalya ve Sicilya'da yeni bir donanma inşa etmeye koyulmuşlardır, zira Osman-

13 Balbi, *Siege of Malta*, s. 145-147, 149-150; Crowley, *Empires of the Sea*, s. 176-177.

14 Balbi, *Siege of Malta*, s. 182.

15 *Age.*, s. 187.

16 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 1020.

lıların tam güçle geri döneceklerini düşünüyorlardı; fakat artık Türklerin karşı saldırısından kaçmak yerine karşı koymaya çalışacak kadar enerji ve güvene sahiptiler. Osmanlılarsa bu yenilgiyi, Akdeniz'de Türk üstünlüğü döneminin sonu olmaktan çok, küçük bir terslik olarak algıladılar. Padişahın hâlâ muazzam bir asker kaynağı vardı. Fiilen donanmasını kaybetmemişti. Ne Piyale ne Mustafa Paşa'nın kafası uçurulmuş olsa da, Mustafa kumandanlıktan azledildi. Gelgelelim, tüm beklentilerin tersine, Hospitalier Şövalyeleri Osmanlıların Batı Akdeniz'e olanca güçleriyle girmesini önlemeyi başarınıştı. Kuşkusuz, Türklerin orada, Osmanlı egemenliğini tanıyan Berberi emirleri arasında zaten müttefikleri vardı. Ayrıca Osmanlılar, birçoğu hâlâ İslama bağlı kalan, dinde ve gündelik yaşamda "Mağribi uygulamaları" ezmeye yönelik girişimlere derinden içerleyen *Morisco*'lar yani İspanya toprağındaki Müslümanlar arasında da müttefikler bulmayı umuyorlardı. *Morisco*'lar 1568 sonunda isyana kalkıştılar ve Berberi devletlerden yardım gören ayaklanma çok kanlı iki yılın sonunda ancak bastırılabildi; Berberin desteğini kolayca alabilmişlerdi, çünkü "bu dönemde kralın kuvvetleri birçok uzak yerde tümüyle başka işlerle meşgul olduğu için İspanya'da tek bir kalyon bile yoktu."[17] Bir Osmanlı atılımı, İspanyol monarşisini, Müslüman korsanlarının varlığına karşın kendi denizcilik alanı olarak gördüğü bir bölgede savunmaya geçmeye pekâlâ zorlayabilirdi. Bunun yerine, üç önemli adanın yani Khios [Sakız], Kıbrıs ve Girit'in hâlâ Ceneviz ve Venediklilerin elinde olması gerçeğini göz önüne alan Babıâli, dikkatini artık Doğu Akdeniz'e çevirecekti.

2

Şövalyeler, hükmettikleri halktan uzaktılar. Bu Sövalyeler Fransız, İspanyol ve İtalyan soylularıydı; üremeleri resmi olarak kesinlikle yasaktı; en alt kademedeki Şövalye'nin en soylu Maltalı'dan daha önemli olduğu söylenmiştir.[18] 1565'ten sonra Hıristiyan âleminin kurtarıcıları olarak övüldüler, zira korkunç koşullar altında sergiledikleri metanet ve azim, onlara ta Protestan Avrupa kadar, hatta diş bileyerek olsa bile, İstanbul'a kadar uzak ülkelerde saygınlık kazandırmıştı. Gelgelelim, Malta'nın Akdeniz'in göbeğindeki stratejik konumu, Osmanlı orduları ve donanmalarının hedefi olmaktan başka şekillerde ifade ediliyordu. Şövalyeler'in gelişi ve yönetim merkezleri olarak Mdina yerine Vittoriosa'yı seçmeleri, önceden küçük bir balıkçılık limanı olan kentin yaşamını son derece hareketlen-

17 D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, çev. M. Shuttleworth, Londra, 1982, s. 58.

18 R. Calaviero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St. John and Malta in the Eighteenth Century*, Londra, 1960, s. 23.

dirmişti. Şövalyeler'in en büyük gelir kaynağı, Rodos'taki günlerinden beri korsanlık faaliyetleri olmuştu, ancak şimdi Maltalı kaptanları aynı zamanda korsanlık lisansları için başvurmaya yüreklendirmişlerdi; Tarikatın (kırmızı üzerine beyaz bir haç) sancağını dalgalandırmalarına izin veriliyor ve kârlarının %10'unu Büyük Üstad'a ödüyorlardı. Gene de, etkili toplarla silahlandırılması gereken bir savaş gemisini donatmak pahalı bir işti; bir korsan flotillası, Büyük Üstad'ın sahip olduğu gemilerle yerel korsanların gemilerinden oluşan bir kombinasyon olabiliyordu.[19] Romegas gibi korsanlar, ele geçirilen gemileri çoğunlukla Malta'ya getirip mezada çıkarıyordu.[20] Ve akınlardan getirilen ganimetler arasında en paha biçilmezi, erkekseler Şövalyeler'in kadırgalarında forsa olarak işe koşulabilen köle kargosuydu. 16. yüzyıl sonu Malta'sında devasa bir esir pazarı vardı. Vittoriosa limanı gelişip Akdeniz aşırı yolculuklarda önemli bir uğrak yeri haline geldikçe, Hıristiyan denizciler yolculukta ölmüş veya kaçmış olan kölelerinin yerine yenisini koymak için bu kentin esir pazarına giderek bel bağlar oldular. Önceki yüzyıllardaki gibi, yurtlarında geri dönmelerini isteyen bir yakını olan kölelerin fidyeyle kurtarılmasından elde edilebilecek kâr da cabasıydı.[21]

Göreli barış dönemlerinde Maltalılar, başta Sicilya olmak üzere çevre sularda ticaret yapıyorlardı; Büyük Kuşatma arifesinde, 1564-1600 arasında adadan yapılan yolculukların %80'i Sicilya'yaydı. Sicilya yolculuklarının sayısının 4700'e ulaşmasından, söz konusu faaliyetin yoğunluğu açıkça anlaşılabilir. Fakat aynı zamanda Marsilya'ya 300 kadar ve Napoli'ye 250 kadar kayıtlı yolculuğun yanı sıra, ara sıra Mısır, Suriye, Libya, İstanbul, Cezayir, Dalmaçya ve ta İngiltere ve Felemenk gibi uzak yerlere kadar Kuzey Denizi'ne yapılan ziyaretlerin de kaydı vardır. Bu arada, Şövalyeler'in varlığı Malta'yı Akdeniz'in dört bucağından yerleşimciler için bir çekim noktası haline getirdi. Bizzat Şövalyeler'in peşinden yola düşüp Rodos'tan gelen Rum tüccarlar vardı. Ölçeğin daha alt basamaklarında, Akdeniz çevresinde gıda dağıtan bu büyük mekanizma içindeki küçük *cog*'larıyla, uluslararası ilişkilerde pek esamesi okunmayacak yerli Maltalı işadamları yer alıyordu. Naxxar, Zebbug ve iç kesimlerdeki diğer yerlerden gelen köylüler, amacı Sicilya tahılını Malta'ya getirmek olan ticari girişimlerine küçük miktarda altınla yatırım yapıyorlardı. Malta'da ahşap da çok kıttı ve her şeyden önce bir deniz gücü olan Şövalyeler'in varlığı adadaki kereste ihtiyacını muazzam ölçüde artırmış-

19 J. Abela, "Port Activities in Sixteenth-century Malta", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, University of Malta), s. 151-152, 155.

20 *Age.*, s. 161, 163.

21 G. Wettinger, *Slavery in the Islands of Malta and Gozo*, Malta, 2002.

tı.[22] Şövalyeler'in adaya düzenli kereste tedariki yapabilme yetenekleri, en azından de Valette'nin başlattığı, Büyük Liman'ın bugünkü haline dönüşmesiyle sonuçlanan devasa inşa projeleri kadar etkileyicidir. Kudüs'ün St. Jean Hospitalier Şövalyeleri'nin varisleri olan Malta Şövalyeleri, hastaların bakımı ödevlerini unutmadılar: Revirlerinin büyük koğuşu, yeniçağ başı Avrupa'sında mevcut en büyük koğuştu. Hastaların bakımı, pahalı ve egzotik baharatları, hatta lüks madenleri sürekli el altında bulundurmayı gerektiriyordu: Yemeği gümüş tabaklarda sunma uygulaması zevk düşkünlüğünü değil, gümüşün toprak çömlekten daha sıhhi olduğu bilincini yansıtıyordu.

Malta, Orta Akdeniz'in 16. yüzyılda ekonomik bir patlama yaşayan tek mevkii değildi. Bu, İtalya'nın her iki kıyısında "serbest limanlar"ın ortaya çıktığı bir çağdı. İki tip serbest liman gelişmişti: Tüm din ve kökenden insanlara kucak açan ve Enkizisyon'un müdahalesinden korunmuş limanlar; ve günümüz anlamında serbest olan, ticareti teşvik için vergilerin düşürüldüğü veya kaldırıldığı limanlar. İlk tipin iyi bir örneği, Batı Adriyatik'teki Papalık Devletleri içinde yer alan Ankona'dır.[23] Başta Dubrovnik'le [Raguza] olmak üzere Adriyatik aşırı mübadelelere yoğunlaşmasına karşın, Ankona geç ortaçağda, tekelci Venediklilerin kıskanç bakışlarına rağmen Ankona'nın Papalık temsilcileri tarafından korunan Akdeniz aşırı ticareti, sınırlı ölçüde de olsa sürdürmeyi başardı. 1500 civarında her yıl Levant'a gönderilen 2, 3 gemi geriye ham ipek ve pamukla birlikte baharat da getiyordu; daha sonra bunlar hem Ankona hem Dubrovnik'ten dışarıya dağıtılıyordu. Ankona'dan Doğu'ya gönderilen mallar sabun, zeytinyağı ve şaraptı, ancak tıpkı dokuma sanayisinin ünlü bir yan ürünü olan Fabriano kâğıdı gibi Floransa ve Siena'dan karayoluyla gönderilen kumaşlar da buradan yükleniyordu. İtalyanlar Fabriano kâğıdını, Doğu'dan öğrenmiş oldukları tekniklere göre, kırpıntılardan üretiyordu; bu durum, 1500'e gelindiğinde Batı teknolojisinin nasıl Doğu teknolojisinin yerini aldığının kanıtıdır.[24] O tarihe kadar Floransalılar Doğu'ya giden dokuma trafiklerini Ankona'ya yönlendiriyorlardı; bu trafik, yalnız Floransa'da üretilen ipekli ve kadifelerle kalmıyor, Batı Avrupa'nın her yerinden gönderilmiş malları da içeriyordu: Rheims'ten nehir ve karayoluyla, artık Kuzey ve Güney Avrupa'yı bağlayan gelişkin bir iş merkezi olan Lyon'a taşındıktan sonra buraya gelen keten gibi. Amaç, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin pazarlarını beslemekti. 1520'den itibaren Türk, Raguzalı, Rum ve

22 Abela, "Port activities", s. 104, 114, 122, 139-142.

23 P. Earle, "The commercial development of Ancona, 1479-1551", *Economic History Review*, 2. seri, c. 22, 1969, s. 28-44.

24 E. Ashtor, "Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo", *Rivista storica italiana*, c. 88, 1976, s. 213-253.

Yahudi tüccarlar Ankona'da toplandıkça, Floransalılar yurtlarına daha yakın olan Balkan müşterileriyle, tüm milletten ve dinden olanlar için hızla serbest bir limana dönüşmeye çalışan bu kentte buluşmaya başladılar. Yahudi tüccarlar iki gruptan oluşuyordu: *Ponentini*, büyük ölçüde Marrano dönmelerinin soyundan gelen (ve bazı örneklerde müphem "Portekizli" etiketi altında hâlâ teorik olarak Katolik olan) Batı Akdeniz Sefardileri; ve *Levantini*, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmiş olup İstanbul, Selanik ve İzmir'den dış ticaret yapan Sefardilerdi. Bir grup daha çok Batılı yaşam tarzlarına uyum sağlarken, diğeri Türk örf ve âdetlerini benimsemişti.

Balkanlar'dan büyük miktarlarda hayvan postu geliyordu; ve Ankona büyüyüp geliştikçe, kent tahıl tedariki için *İtalyan Marche*'lerinin ötesine başvurmak zorunda kaldı; Raguzalılar bunu Sicilya, Güney İtalya, Ege ve (bir darı kaynağı olan) Arnavutluk'taki arz kaynaklarından karşıladılar.[25] 16. yüzyıl sonunda tahıl arzında gittikçe daha fazla baskı oluştu: Toprak üzüm bağları ve zeytinliklere ayrılıyordu, buna tepki olarak yerel nüfus İtalya ve İberya'da geriledi, ancak arazilerin yerel tüketim amaçlı tahıl üretimine ayrılması ve uluslararası pazara arza olan ilginin yitirilmesi kaçınılmaz sonuçtu. Bu, Akdeniz'in başka yerlerinden fazla gıda arzını ithal ederek ancak hayatta kalabilen kent toplulukları için ciddi bir sorun oluşturdu. Sorun, yalnız Büyük Deniz çapındaki ticaretin niteliğini değil, kıyılarına yakın arazilerdeki tarımı da değiştirmekte yaşanan daha büyük güçlükler dizisinin bir parçasıydı.[26] Floransa dokuma arzı, Orta İtalya'daki siyasi çekişmelerin ardından 16. yüzyıl sonunda küçüldüğünde, Ankona daha da öne çıktı ve ta Londra kadar uzak yerlerden yünlü dokuma ithal etmeye, daha sonra Balkanlar'da dağıtılmak üzere bunları Dubrovnik, Yeni Hersek [Herceg Novi] ve Kotor'a aktarmaya başladı.[27] Dolayısıyla Ankona'nın yükselişi İtalya'nın küçük bir köşesine özgü basit bir olgu değildi. Ankona "bağlantılı" eksiksiz bir ağ doğmaktaydı; en yoğun Adriyatik'te olmakla birlikte, ötesine de uzanıyordu. Ankona, birçok milletten tüccarların yüz yüze geldiği, İslam ve Hıristiyan âlemleri arasında bir "hakiki sınır boyu"ydu.[28]

Ankona'nın iş ortağı Dubrovnik [Raguza], zenginliğinin doruğuna tam da Osmanlılar ile İspanyollar arasındaki bu ağır gerilim döneminde ulaştı, zira Senato'su büyük bir hünerle hasım donanmalar arasında dümen kırabiliyordu. Haraçlar Babıâli'ye akmaya devam etse de, Raguza gemileri

25 R. Haris, *Dubrovnik: a History*, Londra, 2003, s. 162.

26 F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550-1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, s. 127.

27 Earle, "Commercial development of Ancona", s. 35-37; M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blè pendant la second moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966.

28 Earle, "Commercial develepment of Ancona", s. 40.

1588'de İngiltere'yi istila etmeye yönelik, felaketle sonuçlanan girişiminde İspanyol Armadası'na katılmakta tereddüt etmedi; İskoçya açıklarında bulunan "Tobermory batığı"nın bir Raguza gemisi olduğu sanılmaktadır.[29] Toprakları temelde sıkışık bir surlu kentten oluşan bir cumhuriyetin, daha 1530 gibi erken bir tarihte 180 gemilik bir filoya sahip olması bile başlı başına olağanüstü bir başarıydı. 1580'e gelindiğinde, bu filonun toplam kapasitesi 40 bin ton olarak tahmin edilmektedir.[30] Raguza, hem bir Katolik kent hem de Osmanlıya tabi bir devlet olmasından sonuna kadar yararlandı. Fakat aynı zamanda kapılarını Hıristiyan olmayan tüccara da açmaya başlamıştı. Kent yöneticileri, 1500'de İspanya ve Güney İtalya'nın iki yakasından yapılan sürgünleri müteakiben Raguza'daki Yahudilerin sayısının artması üzerine, başlangıçta Yahudi yerleşimini yasaklamak istemişlerdi. Derken, 1532'ye gelindiğinde Yahudi tüccarları, bir Yahudi yerleşiminin kuvvetle teşvik edildiği Ankona güzergâhında kullanabilecekleri hayati bir bağlantı olarak görmeye başlamışlardı. Bunun üzerine kent yöneticileri, ticareti harekete geçirme umuduyla Yahudi tüccarlara yönelik gümrük vergilerini indirmeye koyuldular. Akın eden Sefardi yerleşimciler arasında birkaç hekim de vardı. 1546'da küçük bir getto alanı kuruldu, ancak yer aldığı alan, Venedik gettosu gibi ücra ve nahoş bir yer değildi: Raguza'nın işlek ana caddesi olan Stradun veya Placa'nın hemen yanındaki gümrük binası Sponza Sarayı'na yakındı. 1667'deki şiddetli bir deprem bu bölgenin çoğunun yeniden inşasına yol açtıysa da, getto antik sinagoguyla bugün bile ayırt edilebilir durumdadır.[31]

Raguza kozmopolit bir kente dönüştü. Latince metinler üzerine araştırmaların Hırvatça literatürün büyümesiyle boy ölçüştüğü kültürel bir çiçeklenme dönemiydi bu; oyun yazarı Marin Držić, antik Roma oyun yazarı Plautus'tan etkilendi ve yalnız milliyetçi Hırvatların değil, onu sosyalizmin müjdecisi olarak gören Titocu Yugoslavya'dan Hırvatların da dikkatini çekecekti. Bu arada Fransiskenler ve Dominikenler de, bugün bile ayakta duran hatırı sayılır kütüphaneler oluşturdular; ve *İtalyan Marche*'leri ve Venedik'tekilerden oldukça bağımsız olan sanatsal üsluplar, Hırvat kültürünün yanı sıra İtalyan kültürünün derin etkisinin başka bir kanıtıdır.[32] Aslına bakılırsa, İtalyanca yönetim dili olmaya devam ediyordu. Adriyatik'in (Venedik dahil) liman kentleri, Doğu ve Batı kültürlerinin kaleydoskopik bir karışım yarattığı yerlerdi.

29 V. Kostić, *Dubrovnik i Engleska 1300-1650*, Belgrad, 1975.

30 Haris, *Dubrovnik*, s. 163-164; F. Carter, "Commerce of the Dubrovnik Republic, 1500-1700", *Economic History Review*, 2. ser., c. 24, 1971, s. 390.

31 V. Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546-1808)*, Zagreb ve Dubrovnik, 2005.

32 Harris, *Dubrovnik*, s. 252-260, 271-284.

Raguza hem denize hem karaya bakan bir yerdi. Yakındaki Trebinje kentinden ve daha uzaktaki Mostar ve Yeni Pazar'dan [Novi Pazar] gelen hayvan postlarını ithal etmesiyle, Bosna iç kesiminden gelen hayvan derilerinin bir kaynağıydı, ancak Raguzalılar ayrıca Marmara, Ege ve İon Denizleri aracılığıyla Bulgaristan kıyısından da post getiriyorlardı.[33] 16. yüzyıl başında (Balkan yününden dokunan kendi yünlüleri de dahil) Avrupa yünlü dokumaları ticaretinin en büyük uzmanları oldular; gerçi yüzyılın ikinci yarısında, yünlü ticaretlerinin çoğunu Balkanlar üzerinden karayoluna çevirmek zorunda kaldılar. Bunun nedeni kısmen, kendi ticaretlerini Dubrovnik'ten uzaklaştırıp, daha kısa mesafede yer alan Split'teki [Spalato] ileri üslerine çeviren Venedikliler ile rekabetleriydi. Gerek Raguzalıların gerek Venediklilerin karşı karşıya kaldığı diğer güçlükse, Kuzey Denizi'nden yeni rakiplerin gelişiydi: çok yakında adlarından daha sık bahsedeceğimiz Hollandalılar ve İngilizler.[34] Londra'da gelişen Raguza kolonisi 16. yüzyılın ikinci yarısında, Batı Akdeniz deniz güzergâhının gitgide güvensiz hale gelmesi nedeniyle zayıfladı; tarafsız konumları bile Raguzalıları denizcilik sigortasının kısıtlayıcı sorumluluklarına karşı korumuyordu.[35] Üstelik, göreceğimiz üzere, Hıristiyan din kardeşleri, Raguza'nın biraz kuzeyindeki daracık koylar ve adalarda üslenmiş Uskokların korsanlığı sürekli bir rahatsızlık kaynağıydı.

Gelgelelim, 16. yüzyılda gerileyen deniz seyrüseferi, yerine kara güzergâhları daha büyük önem kazandı.[36] Fernand Braudel, bunu büyük ölçüde bir 16. yüzyıl sonu gelişmesi olarak gördüyse de, bu eğilim aslında Ankona, Raguza ve diğer birkaç merkezin Osmanlı âlemi ile Batı Avrupa arasında bir ortak zemin haline gelmesiyle başladı, zira her iki taraf da çatışma dönemlerinde bile birbirlerinin mallarına göz dikerdi. Braudel, bir etkenin de Kıbrıs, Endülüs, Napoli ve başka yerlerdeki toplu katır yetiştiriciliği olduğunda üsteliyordu; ama bu, tabiri caizse, arabayı atın önüne koşmak anlamına gelebilir. Neden taşımacılıkta gemiler yerine katırlar daha çok tercih edilir olmuştu? Bu sorunun bir yanıtı, deniz güvenliğinde, uzun zamandır yavaş ve masraflı kabul edilen karayolunun deniz nakliyesi karşısında göreceli bir avantaj kazanmasına yol açacak kadar büyük gerilemeydi. Sözgelimi, 16. yüzyıl sonunda ham ipek Napoli'den Livorno'ya, oradan da Almanya ve Felemenk'e karayolundan gönderiliyordu. Raguza, Bosna-Hersek üzerinden Balkan ticaretine

33 F. Carter, "The commerce of the Dubrovnik Republic, 1500-1700", s. 369-394; Yetersiz yeni basım: *Dubrovnik (Ragusa): Classic City-State*, Londra, 1972, s. 349-404; Harris, *Dubrovnik*, s. 160.

34 Carter, "Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 386-387.

35 Harris, *Dubrovnik*, s. 270.

36 Braudel, *Mediterranean*, c. 1, s. 284-290.

daha çok girmeye başlamış ve artık İngiltere, Karadeniz ve Levant gibi uzak mesafe deniz ticareti konusunda daha az hevesli olmuştu.[37] Braudel, Akdeniz sahillerindeki yeni ticaret merkezlerinin doğuşunu bile deniz güzergâhlarından çok karadaki canlılığın bir kanıtı olarak gördü: İzmir'in 17. yüzyıl başındaki yükselişi İran'ın zenginliklerine erişimi sağlıyordu; Venedik'in Kotor ve ardından Karadağ'ın [Montenegro] "kara dağları"ndan öteye ticaretini geliştirme girişimleri gibi. En dikkat çekici olan, *Marrano* Daniel Rodriguez'in, Split'in [Spalato] Venedik'in Adriyatik'in doğu kıyısındaki başlıca hammadde kaynağı kenti haline gelmesi gerektiğine ilişkin önerisiydi; bu antik kentin yeniden inşasına ve 1600'e gelindiğinde ipekliler, halılar ve balmumunda uzmanlaşan capcanlı bir ticaret merkezi olarak yaratılmasına yol açan bir öneriydi.[38] Osmanlılar bu tür planları memnuniyetle karşılayarak, Balkanlar'dan geçen yollara muhafızlar yerleştirdiler. Venedik'in büyük kadırgaları artık Adriyatik'ten İskenderiye ve Southampton'a gönderilmek yerine, bunun üçte biri mesafedeki Split'e kadar gönderiliyordu; ancak üstlendikleri bu kısa yolculuk bile Hırvat korsanlar yüzünden artık fasılalarla yapılıyordu.[39] Daha kısa ve daha yerel deniz güzergâhlarına yönelik bu eğilim, Kara Ölüm'den sonra zaten başlamıştı (İspanyol sularındaki gelişmelere daha önce değinildi). Uzak mesafeli güzergâhların gölgede kalması tedrici bir süreçti. Akdeniz'in bir ulaşım vasıtası olarak önemi azalmaya başlıyordu.[40]

Savaşın ve korsanlığın etkileri bir yana, Atlantik Okyanusu'nun açılması Kuzey Avrupa topraklarındaki ekonomilere yeni bir soluk getirdi; Baltık çavdarı, Kuzey'de en büyük ticaret malı haline geldi. İspanya ve Batı Avrupa'daki enflasyon belası kimi zaman Amerikan gümüşünün bu dönemdeki hızlı akışına atfedilmiştir.[41] Dördüncü Akdeniz Habsburglar ve Osmanlılar arasındaki savaşın bir sonucu olarak parçalanmakla kalmamıştı sadece; Atlas ekonomisinin dinamik genişlemesinin sonucu olarak bir yandan da marjinalleşmişti. Gene de bu tablo büsbütün karanlık değildi. Sözgelişi Barselona, her ne kadar ortaçağdaki altın çağının sonuna gelmesinden sonra kent tarihlerinin ilgi alanından çıkmış gibi görünse de ticaret haritasından büsbütün silinmemişti. Türklere ve Berberi *corsair*'lere karşı gönderilecek donanma ihtiyaçlarını karşılamak üzere bol miktarda gemi inşa kontratları yapılıyordu. Katalan dokumaları

37 *Age.*, c. 1, s. 285.

38 Harris, *Dubrovnik*, s. 172.

39 Braudel, *Mediterranean*, c. 1, s. 286-287; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615*, Londra, 1965, s. 3-15.

40 Tabak, *Waning of the Mediterranean*, s. 173-185.

41 E. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Cambridge, MA, 1934.

Yenidünya'da yeni bir pazar buldu. Barselona ticareti, her ne kadar deniz güzergâhlarından kara güzergâhlarına kayma şeklindeki genel kalıba uyarak daha çok İspanyol iç kesimine yönelse ve denize daha az yoğunlaşsa da, 16. yüzyılda epeyce genişlemiş olabilir. Denizde, Barselona'dan yapılan ticaretin başını gitgide daha çok çekmeye başlayanlar Cenevizler ve Güney Fransa tüccarları oldu ve Cenevizler, Katalanların 300 yıldır ilk sırayı aldığı Batı Akdeniz adaları ticaretine hâkim olmaya başladı. 1591'de Cenevizlerin Barselona'dan çıkarılmasına yönelik istekler olsa da, İspanya'daki İtalyan tüccarına karşı düşmanlık yeni bir durum değildi. Öte yandan, çok sayıda Fransız yerleşimci Barselona'ya gelmişti; öyle ki, bir tahmine göre, 1637'ye gelindiğinde nüfusun %10'u Fransız kökenliydi.[42] Güney İtalya'da Cenevizler, uzak mesafeli bağlantıların yönetimini ele geçirdikleri gibi, İspanyol Napoli'nin maliyesini de yürütüyorlardı.[43] Aslına bakılırsa, Cenova İspanyol imparatorluğunun bankeri olmuş, beklenen Amerikan gümüşü karşılığında, İspanyol Krallığının maliyesinin iyiden iyiye bağımlı olduğu borçları vermeye koyulmuştu.[44]

3

Akdeniz'in yüzeyinde yeni bir uğraş bulanlar arasında, İspanya ve Portekiz'den sürülen Yahudiler de vardı. İçlerinden ikisi uluslararası şöhret buldu ve Kıbrıs'ın Osmanlılara kaptırılması ve büyük Lepanto deniz savaşıyla doruğuna ulaşan olaylar silsilesine doğrudan karıştılar. Beatrice Mendes de Luna, Portekizli Yahudilerin 1497'de topluca din değiştirmesinden birkaç yıl sonra, 1510 civarında Portekiz'de doğdu. İspanya'yla aynı hükümdarı yani V. Karl'ı paylaşan Felemenk'te yaşayan ailesi, bazı üyeleri imparatorluk ailesiyle evlilikler kurmuş olmasına karşın, heretik oldukları zannı altında kaldı; bu kadar büyük bir servet biriktirmek sahte bir güvenlik duygusu getirdiği için problemliydi; zengin *Marrano*'lar, ister kutsal ister kötücül amaçlarla olsun, kolayca hedef gösterilebiliyordu.[45] V. Karl Yahudilikten dönen tüm bu kuşkulu kişilerin, Protestanlığın Alman topraklarında yayılmasına katkıda bulunmaları gerektiğine kanaat getirmişti. 1545'te Beatrice ve yakın akrabaları alelacele Felemenk'i

42 J. Amelang, *Honored Citizens of Barcelona: Patrician Culture and Class Relations, 1490-1714*, Princeton,NJ, 1986, s. 13-14; A. Garcia Espuche, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Madrid, 1998, genel olarak ve s. 62-68, Fransız yerleşimciler için.

43 A. Musi, *I meranti genovesi nel Regno di Napoli*, Napoli, 1996; G. Brancaccio, *"Nazione genovese": consoli e colonia nelle Napoli moderna*, Napoli, 2001, s. 43-74.

44 R. Carande, *Carlos V y sus banqueros*, 3 cilt, 4. basım, Barselona, 1990; R. Canosa, *Banchieri genovesi e sovrani spagnoli tra Cinquecento e Seicento*, Roma, 1998; Braudel, *Mediterranean*, c. 1, s. 500-504.

45 C. Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi*, Philadelphia, 1948, s. 21-49.

terk ederek Venedik'e gittilerse de, orada da Yahudileşmekle suçlanmaları üzerine bu kez, Este prenslerinin, gitgide görkemli hale gelen kentlerine refah, tıbbi beceriler ve nadide müzik eserleri getiren Yeni Hıristiyan yerleşimcilere olumlu bir tavır takındıkları Ferrara'da sığınacak yer buldular. Beatrice de Luna servetini geri aldı ve açıkça Yahudi olarak yaşayan ve Enkizisyon'dan kaçan *Marrano*'ları destekleyen Gracia Nasi olarak kendini baştan yarattı veya tekrar buldu; "Ferrara Ladino İncili" adıyla basılan ve hem Yahudi hem Hıristiyan okurları hedefleyen Tanah'ın ilk İspanyolca tercümesi ona ithaf edildi.[46] 1552'ye gelindiğinde bir kez daha Enkizisyoncuların İtalya'da huzurunu kaçırmalarına yol açacak kadar dikkatini çekti; böylece, Balkanlar'da kendisine eşlik edecek 40 atlıdan oluşan maiyetiyle, büyük bir debdebe içinde İstanbul'a doğru yola koyuldu. Raguza hükümeti onu ağırlayarak sağduyulu davranmış oldu, zira İstanbul'a gider gitmez Raguza'daki ticari temsilcileri kente bir sürü iş bağlantısı getirdi.[47] Padişah ona ve maiyetine, kendi topraklarındaki Yahudilere zorunlu tutulan kostüm yerine, Venedik tarzında giyinmeye devam etmeleri için izin verdi. Gelgelelim, Beatrice Batı'ya büsbütün sırt çevirmedi; Doña Gracia, dindaşlarını savunmaktaki kararlılığıyla, İtalya'ya ve Akdeniz'e olan ilgisini devam ettirdi.

1555'te Papalık Enkizisyonu Ankona'nın üzerine çullanıp, kentte ticaret yapan ve geçmişte buraya yerleşmeleri için yüreklendirilen yüz küsur "Portekizli" arasında sapkın aramaya başladığı zaman, bu kararlılığın ne kadar güçlü olduğu apaçık ortaya çıktı. *Marrano*'ların uğradığı işkence, aynı zamanda Roma'daki Yahudileri de daracık bir gettoya sıkıştıran Papa IV. Paulus'un dönemindeki yeni saldırgan siyasasının bir işaretiydi; Paulus, Papalık yetkisindeki bir ticaret kentinde, tanrısızlık olarak gördüğü şeyin yaygınlığı karşısında dehşete kapılmıştı. Bu ruh haliyle, temsilcilerine Portekizlileri tutuklatıp, (300 bin düka değerinde olduğu söylenen) mallarını müsadere ettirdi ve içlerinden 26'sını kazığa bağlayıp yaktırdı. Doña Gracia padişaha sesini duyurmayı başarmıştı ve Muhteşem Süleyman Mart 1556'da, Papa Paulus'a müttefiki Fransız kralının elçisi aracılığıyla bir mektup gönderdi; bu mektupta, kendi uyrukları olan Yahudi mahkûmları serbest bırakmasını talep etti; padişah, hazinesinden 400 bin düka yitirmiş olduğunu belirtiyor, ancak yeterince nazik bir ifadeyle, kendisini "tüm imparatorların Büyük İmparatoru" olarak tanımlarken, Papaya "İsa Mesih'in Kuşağının Yüce ve Güçlü Efendisi" unvanını uygun buluyordu.[48] Papa, cevaben Türk uyruklarının canlarını ve mallarını kur-

46 M. Lazar (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara*, Culver City, CA, 1992; Roth, *Doña Gracia*, s. 73-74.

47 Miović, *Jewish Ghetto*, s. 27.

48 *Age of the* Δρομων: s. 138-146, 150-151.

tarmaya hazır olduğunu, fakat diğer Yeni Hıristiyanların yakılmasının devam edeceğini söyledi; dönmeyen Yahudilere karşı gösterdiği iyi tutumun, Ankona'da sadece onlara özel bir getto kurdurmasından da anlaşılabileceğini belirtti (bu sözlerde alaycı bir niyet yoktu). Bunun haberi İstanbul'a geldiğinde, Doña Gracia'nın çevresi Ankona'yla ticareti boykot etme hareketini koordine etmeye başladı. Bir kısım *Marrano* kuzeye, Urbino dükünün topraklarındaki Pesaro limanına kaçmıştı; Ankonalılar da, ticari faaliyetlerin bu nedenle son yarım yüzyıldır son derece başarılı olmuş kendi limanlarından, vaktiyle önemsiz bir rakipleri olan bu limana kaydığını görünce hayli tedirgin olmuşlardı.[49]

Gelgelelim Pesaro'nun liman tesisleri çok daha kötüydü ve Ankona'daki *Marrano* olmayan Yahudiler, bir Türk boykotundan Hıristiyan komşularıyla birlikte kendilerinin de zarara uğrayacağından ciddi bir endişe duyuyorlardı. Ayrıca, Sefardi hahamların, Portekizli bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş zengin, mütehakkim bir kadının kılavuzluğunu reddetmesi yüzünden, Osmanlı İmparatorluğu içinde de tartışmalar patlak vermişti. İmparatorluğun her yerinde sinagoglar ve okullar kurmaktaki olanca cömertliğine karşın, Doña Gracia'yı yeni bir Esther olarak görmeye yanaşmıyorlardı. Boykot çabucak sönüp gitti. Ankona ayakta kaldı. Bir kadın tek başına Ankona'yı yok edemezdi; ancak kent yöneticileri, Sefardi tüccarlar tarafından yürütülen bir Türk boykotunun, refahlarının sonu demek olacağını gayet iyi anlamışlardı. Bu güngörmüş grubun siyasi, kültürel ve dini sınırları aşmaktaki becerisiyle, yerel baskı tuzaklarına düşme riskine rağmen edindiği büyük nüfuzu kabullendiler. İspanya ve Portekiz sürgünleri Doğu'ya doğru (ve bazı örneklerde Alçak Ülkeler'e [Belçika-Hollanda-Lüksemburg]) gitmişlerdi, ancak diasporaları İberya'dan çok uzaktaki ülkelerde yeni yerleşimler olmakla kalmadı. Doruğundayken, bir yönde Brezilya ve Batı Hint Adaları'na, öteki yönde Goa ve Calicut'a kadar uzanan eksiksiz bir denizcilik ağı meydana geldi.[50] 500 yıl önce ataları Geniza tüccarlarınınkinden çok daha büyük bir ticaret âleminde yaşıyorlardı. Yahudilerin İspanya'dan kovulmaları, olayları yaşayanlar için bir trajedi ve felaket olmuştu; bir sonraki kuşak ise bu yıkımı yeniden doğuma dönüştürdü.

Doña Gracia'ya İstanbul'dayken yeğeni ve damadı João Miguez de katıldı; sünnet edilmesinin ardından, mütevazı biçimde "prens" anlamına gelen Yasef Nassi adını aldı. Kariyeri teyzesininkinden de dikkat çekiciydi. 1566'da Muhteşem Süleyman'ın ölümünün ardından iktidar mücadelesini

49 *Age.*, s. 154-158.

50 D. Studnicki-Gizbert, *A Nation upon the Ocean Sea: Portugal's Atlantic Diaspora and the Crisis of the Spanish Empire 1492-1640*, Oxford ve New York, 2007.

kazanan adayı desteklemiş olma bahtına erişti ve içki şişelerini savaşlara tercih ettiği söylenen "Ayyaş Selim" lakaplı Sultan II. Selim'in güvenilir bir danışmanı oldu.[51] Şarap Yasef Nassi'ye servet kazandırırken, efendisinin düşüşünü de hızlandırdı. Süleyman'ın şeriat uyarınca İstanbul'da şarap satışını yasaklamış olmasına karşın, Yasef Nassi'ye, Venedik mülkü Girit'ten gelip İstanbul üzerinden Moldavya'ya gidecek şarapların nakliyesinin tekeli verilmişti. Bu Osmanlı devletine yıllık 2 bin dükalık güzel vergi gelirleri sağlıyordu ve payitahttaki şarap yasağı Yahudiler ve Hıristiyanların ticareti için gevşetildiği zaman Nassi'nin serveti iyiden iyiye şişti; kuşkusuz bu ticaret gayrimüslimleri aşıp ekonominin daha geniş kesimlerine de yayılacaktı (Topkapı Sarayı'na zaten akıp duruyordu).[52] Klasik antikçağda şarabıyla nam salmış bir yer de Kykladlar'da, Dionysos'un adası olarak anılan Naxos [Nakşa] olmuştu ve bu nedenle, Selim tahta çıktığında Yasef'e Nakşa Dükalığı ihsan edildi. Ada 1536'ya dek gevşek bir Venedik hâkimiyeti altında kalmış, bu tarihte Türkler yönetimi ele geçirmiş fakat Latin dükünün haraç ödediği sürece kalmasına izin vermişlerdi; Nakşa'nın Rum Ortodoks sakinleri Babıâli'ye kötü yönetimden yakındılar ve Selim, bir Yahudi dük atamanın bir Katolik atamaktan daha az yakışıksız olmayacağına hükmetti. Gerçekte, Nakşalılar dışarıdan dayatılan her türlü yönetime düşmandı; ne var ki Nassi, zamanının çoğunu, unvanıyla kurumlanarak son derece şatafatlı bir yaşam sürdüğü İstanbul'da geçiriyordu.

Yasef gözlerini Ege'nin ötesine dikmişti. Celile'deki Tâberiyye'de Yahudi yerleşimini teşvik edecek bir plan tasarladı.[53] Yakındaki Safed'in mistisizme eğilimli Sefardi Yahudilerin, bir dokuma sanayisi ve hatta matbaayı geliştirme çabalarına karşın sağlam bir gelir kaynağı yoktu; Nakşa dükü onların kurtuluşunu ipekte gördü ve dut ağaçları diktirmeyi önerdi. Ayrıca, Venedik'in genişleyen dokuma sanayisini taklit edecek bir yünlü kumaş sanayisi harekete geçirmek umuduyla, İspanyol yönünün Akdeniz'in öteki ucundaki Tâberiyye'ye gönderilmesini sağladı.[54] Ta İtalya kadar uzaklardan yerleşimcileri buraya çekmek istiyordu, zira Papalık Devletleri'nde yeni bir zulüm nöbeti yüzlerce Yahudiyi Doğu'nun daha hoşgörülü Osmanlı topraklarına doğru hareketlendirmişti; Akdeniz'deki Yahudi cemaatlerde dolaşıma giren bir mektupta durum tumturaklı bir dille şöyle ifade ediliyordu:

> Hakşinas olan, Nassi'ye [prens] hitaben zafer şarkılarının ülkesinin köşesinden, mümaileyh efendinin kendi cebinden bolca para ayırıp

51 C. Roth, *The house of Nasi: the Duke of Naxos*, Philadelphia, 1948, s. 39-40.

52 *Age.*, s. 46-47.

53 *Age.*, s. 75-137.

54 Joseph ha-Cohen, *The Vale of Tears*, aktaran: Roth, *Duke of Naxos*, s. 137.

> Venedik ve Ankona gibi birçok yerlerde esirlerin iniltilerine bir son vermek adına, gemiler ve yardım gönderdiğini duymuş bulunuyoruz.[55]

Tâberiyye'ye ulaşmak hiç kolay değildi. Bir gemi dolusu göçmen St. Jean Şövalyeleri'nce ele geçirildi ve yolcular köle yapıldı. Yahudi yerleşimciler Filistin'in kadim kutsal kentlerini yeniden nüfuslandırarak Mesih'in gelişini hızlandırmayı umuyorlardı; ne onlar ne de Yasef Nassi'nin bir Yahudi devleti veya beyliği kurmaya yönelik tutarlı bir düşüncesi vardı. Sonunda, Tâberiyye teşebbüsü tavsadı, zira bölge hâlâ güvenlikten yoksundu ve ancak 18. yüzyıl ortasındadır ki, yerleşimciler bu kez kalıcı olarak buraya döndüler.[56]

4

Nakşa dükü Osmanlı sarayında hatırı sayılır bir nüfuz edinmeyi başarmıştı. 1568'de Fransa'da el konulan muazzam tutarlardaki mülkünü ve fonlarını geri alma çabalarıyla çileden çıkmıştı ve Selim'i, dükün taleplerinin karşılanmasına değin Fransız gemilerindeki malların üçte birinin müsadere edilmesine dair bir ferman çıkarmaya ikna etti. Fermanın hedefi, İskenderiye üzerinde yapılan Levant ticaretiydi, ancak Mısırlı vergi memurları bunun Venedik ve Raguza'dan gelen gemilere de uygulanacağını zannedince, ferman beklenmedik bir karışıklığa yol açtı. Bu arada, Fransız sarayı, Osmalı ile kadim ittifakının, topu topu haksızlığa uğradığını iddia eden (hem de bir Yahudi) bir kişinin kişisel çıkarları yüzünden ihlali olarak gördüğü bu durum karşısında şok olmuştu. Fransız kralı ile Osmanlı padişahı arasındaki ilişkiler zamanla düzeltilse de, Yasef Nassi'nin talepleri hiçbir zaman tamamen karşılanmadı.[57] Ne var ki, Osmanlıların Kıbrıs'ı istila etmeyi planladığı 1569'da, padişah onun tavsiyelerine kulak vermeye yine hazırdı. O yılın Eylül'ünde Venedik Arsenal'indeki devasa bir patlama dört kadırgayla birlikte barut deposunu imha ettiğinde, aslında her an meydana gelebilecek bir kaza olan olayı, Nakşalı Yahudinin çevirdiği dolaplara hamleden türlü rivayetler ortaya çıktı. Aslına bakılırsa, o da ünlü teyzesine çok kötü davranmış olan ve Kykladlar'daki adalarını denetleme özlemi çeken Venedik'e diş biliyordu. Ayyaş Selim'in, kafası iyiyken Nassi'ye nihai ihsanı vaat etmiş olduğu söylenir: Osmanlıların Venedik'in elinden koparmaya karar verdikleri Kıbrıs'ın tacı; bununla da

55 Roth, *Duke of Naxos*, s. 128.

56 Haim Abulafia'nın önderliğinde: J. Barnai, *The Jews of Paletsine in the Eighteenth Century under the Patronage of the Committee of Officials for Paletsine*, Tuscaloosa, AL, 1992, s. 152-153.

57 Roth, *Duke of Naxos*, s. 62-74.

kalmayan hikâye, büyük zafer günü için bir taç sipariş ettiğine ve üzerinde "Yasef Nassi, Kıbrıs Kralı" ibaresini taşıyan bir sancak yaptırdığına ilişkin rivayetlerle daha da süslenip püslendi. Daha kesin olarak söylemek gerekirse, Venedikli gözlemciler, Veziriazam Sokollu Mehmed'in tersine tavsiyede bulunmasına karşın, Yasef Nassi'nin Kıbrıs'a bir taarruz yapılması için baskı yaptığını düşünüyorlardı.[58] Her zamanki gibi, Türk politikasının formüle edilmesi zaman aldı; pek etkili ve ikna edici konuşan savaş ve barış yanlıları vardı. Bütün bunlara karşın, Kıbrıs'a bir saldırı söylentisi, İstanbul'daki hemşerilerinden sorumlu Venedik *bailo*'sunun, planların hazırlanmakta olduğunu bildirdiği Ocak 1566'da yayılmaya başlamıştı bile; Eylül 1568'de, sözde bir iyi niyet ziyareti için 64 kadırgalık bir Osmanlı filosunun Kıbrıs'a gelişiyle daha da telaşlandılar. Türkler gayet rahat bir tavırla ele geçirmeleri gereken iki kentin istihkâmlarını incelediler: İç kesimdeki Nicosia [Lefkoşa] ve doğu kıyısındaki Famagusta [Magosa]. Nakşa dükü de ziyaretçiler arasındaydı.[59]

Doğu Akdeniz'in en uzak köşesinde izole bir haldeki Hıristiyan mülkü olarak Kıbrıs bariz bir hedefti. Türkler yakın geçmişte Cenevizleri Ege'deki son üsleri olan Khios'tan [Sakız] (1566) atmışlardı. Bu korunaklı Hıristiyan bölgelerin varlığı Osmanlıların dikkatini, İran'ın Safevi şahları ile mücadele ve Hint Okyanusu sularını yeni rakipleri Portekiz'in Hint donanmasından temizlemek gibi diğer acil ihtiyaçlardan saptırıyordu. Bu sularda İslamın Arabistan'daki kutsal kentlerine yönelik hacı trafiğine Hıristiyan korsanların müdahalesi, bir diğer gerçek rahatsızlık kaynağıydı. İslamcı savaş yanlıları, önceki zamanlarda adanın Müslümanlarca işgal edilip yönetildiğini ya da hiç olmazsa haraca bağlandığını ileri sürüyorlardı; bir zamanlar darü'l-İslam'ın parçası olan toprakların, mümkün olduğu anda geri alınması temel bir kuraldı. Aslı aranacak olursa, Venedikliler Kıbrıs'a yönelik artan tehdide maruz kaldıkları zaman, Sokollu meselenin artık şeyhülislam önderliğindeki İslam âlimlerinin elinde olduğunu söylemiş ve Türklerin Venedik ile onlarca yıldır iyi ilişkiler geliştirmiş olmasının hatırlatılmasından hiç etkilenmemişti.[60] Gelgelelim Babıâli artık, savaştan kaçınmak istiyorsa Venedik'i adayı teslim etmeye zorlayan bir ültimatom vermekteydi.

Osmanlı tutumu nasıl sertleştiyse, her zamanki gibi bir donanmaya verecek parayı nereden bulacağı konusunda endişelense de II. Felipe'in tutumu da öyleydi; birlikleri, Protestanlar ve İspanyol Krallığı'na karşı diğer asiler ile savaşırken Felemenk'te sözcüğün gerçek anlamıyla bataklığa

58 *Age.*, s. 138-142; Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Leponto*, Londra, 2006, s. 127.

59 Capponi, *Victory of the West*, s. 119-123.

60 *Age.*, s. 121, 124-125.

saplanmışlardı. Felipe bu savaşın masraflarını karşılayacak parayı Papanın toplayabileceğini umuyordu. Felipe bu seferin masraflarının yarısını önerebilirken, Venedikliler çeyreğini verebiliyordu.[61] Bunu yalnız mali konularda değil, komuta zincirine ilişkin sonu gelmez pazarlıklar izledi. O sırada II. Felipe, Alva dükünün ölümünün ardından sert ve her an bozulabilecek bir barışı kabul ettirdiği Alçak Ülkeler'deki olayların dağıttığı dikkatini bu tarafa çevirebilecek hale gelmişti.[62] Bizzat İspanya'da, birçoğu atalarının dinine bağlı kalan *Morisco*'lar arasındaki isyan, İspanyol kaynaklarını tüketerek Felipe'in bir Kutsal İttifak çağrısına yanıt vermesini geciktirdi; Türklerin İspanya'ya Berberi hükümdarların ve *Morisco*'ların desteğiyle bir darbe vurma tehlikesi, İslam ordularının İspanyol toprağına geri dönmek üzere olduğuna dair korkular uyandırması nedeniyle, aynı zamanda bu İttifak'ı daha acil hale de getiriyordu.

Tüm bu bocalamalar Türklere Kıbrıs'ın tepesine çullanma fırsatı verdi. 1570 Temmuz başında, 160 kadırga içeren 400 gemilik bir donanma ile yaklaşık 100 bin kişilik devasa bir ordu getirdiler.[63] Venedikliler toprak ve taş surlarını onarmak ve genişletmek için işe koyulmuş olsalar da, Türkler ilk hedef olarak iç kesimdeki Nicosia'yı seçtiler. Nicosia bir süre dayandı ancak surların içinde umutsuzca bir çarpışmadan sonra Türk askerleri iğrenç ödüllerini aldılar: kentin sakinlerini öldürme, dilediklerine tecavüz etme ve her şeyi yağmalama hakkı. Bütün bu süre boyunca, Batılı devletler Kıbrıs'taki olaylardan bihaber, hâlâ aralarında tartışmakla meşguldü. Sonunda 200'den az savaş gemisinden oluşan bir donanma Eylül ortasında Kıbrıs'a doğru yelken açtığında, doğuya doğru seyrederken Nicosia'daki yenilginin haberini aldı; sonra ne yapmak gerektiğini bilememeleri, Felipe'nin amirali Gian Andrea Doria ile Papalık kumandanı Marcantonio Colonna arasında yeni tartışmalara yol açtı. Nicosia'da Türklere meydan okumak için hiçbir şey yapılmamıştı; aslında makul olan da buydu, zira Doria kesinlikle haklıydı: Devasa ordular ve çok daha büyük bir donanma olmaksızın iç kesimdeki bir kenti geri alma umudu hiç yoktu. Malta kuşatması küçük bir adanın dış ucunda yoğunlaşmıştı; Kıbrıs çok farklı bir meseleydi.[64] Tek umut kaynağı, kendine ait sağlam bir savunma hattının olması ve gıda ihtiyacını temelde denizden sağlayabiliyor olması nedeniyle henüz Türklerce zaptedilmemiş olan Famagusta'ydı. Türk donanmasının büyük ölçüde Famagusta civarındaki sulardan çekilmiş olduğu 1571 kışında bir fırsat doğar gibi oldu; bir Venedik filosu zayıf

61 *Age.*, s. 128-130.

62 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 1105.

63 Capponi, *Victory of the West*, s. 137; A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Londra ve Lefkoşa, 1990, s. 28-35.

64 Capponi, *Victory of the West*, s. 150-154; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, s. 36-48.

Türk savunmalarını yardı, ancak kentte sadece 1319 asker bırakarak toplamda 8100 kişilik bir savunma birliği oluşturdu. İstanbul'daki Sokollu Mehmed, kuşkusuz Famagusta'yı teslim etmek zorunda olsalar da, bunun Venedikliler ile barış görüşmelerini başlatmak için iyi bir fırsat olduğunu hesaplamıştı. Gerçekten savaşma gücüne veya iradesine sahip olup olmadıklarını merak ediyordu.[65] Ne var ki, Venedik savaşçı bir ruh halindeydi; Venedikliler, yüzyılın başında yitirmiş oldukları ve stratejik olarak gözlerinde Kıbrıs'ın Türklerin gözündeki kadar değerli olan Durazzo'yu [Dürrës, Dıraç] geri almayı bile başarmışlardı. Venedik, adayı bırakma karşılığında Famagusta'da bir ticaret istasyonu önerisini geri çevirdi. Her halü kârda, başka bir yerdeki müzakereler sonuna ulaşmak üzereydi. Papa, Venedik ve İspanya'yı bir araya getiren ve Felipe'ye başta Kuzeybatı Afrika'daki savaş olmak üzere, kendi gözünde çok değerli olan amaçların bazılarının İttifak'ın da sürekli amaçları olmasını şart koşan bir antlaşma getiren çok ihtiraslı bir Haçlı kuvveti en nihayetinde kurulmuştu: Kutsal İttifak.[66] Kumandanı, V. Karl'ın gayrimeşru oğlu, genç ama enerjik Avusturyalı Johann'dı.

Kutsal İttifak'a gereken büyük donanmanın inşası, Famagusta dayandığı sürece devam etti. Türkler, baskın yaptıkları Venedik Girit'i üzerinden İon Denizi ve Güney Akdeniz'e bir donanma gönderip, Venedik donanmasının dikkatini başka yöne çekerek daha büyük meselelerle uğraşmaktan alıkoydu. Artık Türklerin eline geçen kıyı kaleleri arasında, Karadağ ile Arnavutluk arasındaki günümüz sınırının hemen kuzeyinde yer alan Ulcinj [Ülgün] de vardı. Türk gemileri hasımlarını kuzeyde ta Korcula ve Dubrovnik'e varana dek yakıp yıktı (Raguzalılar, her iki tarafça da özenle saygı gösterilen tarafsızlıklarını korumuşlardı).[67] Derken Türkler Kuzey Adriyatik'te, Venedik'in oldukça yakınındaki Zadar'da [Zara] konakladılar; Venedik'te 180 yıl önceki Chioggia Savaşı'nın anıları yeniden canlanmış olsa gerek. Ne var ki, amaç Venedik'i ezmekten çok korkutmaktı; Venedikliler, imparatorluklarının kırılgan ve Osmanlı gücüne direnişin boşuna olduğuna ikna etmekti. Kaldı ki, aylar süren bombardımanın ardından, harap olmuş Famagusta kenti teslim olmaya hazırdı. Ağustos başında Venedik kumandanı Bragadin Türk kumandanı Lala Mustafa'nın çadırındaydı. Mustafa, Venediklilerin elindeki 50 Müslüman hacının idam edilmiş olduğunu öğrenince, görüşme nahoş bir seyir aldı. Lala Mustafa'nın hoşnutsuzluğu bir öfke nöbetine dönüştü. Bragadin'in refikleri oracıkta öldürüldü, Bragadin'in de uzuvları kesildi; on gün sonra diri diri derisi

65 Capponi, *Victory of the West*, s. 160-161.

66 *Age.*, s. 170.

67 *Age.*, s. 229-231.

yüzüldü; içi doldurulmuş derisi Kıbrıs çevresinde muzaffer bir şekilde gezdirildikten sonra İstanbul'a gönderildi.[68] Bu Venedik'e olduğu kadar Osmanlı sarayına da, özellikle Sokollu Mehmed'e bir mesajdı: Lala Mustafa bu rezil davranışla Venedik ile barışın hâlâ mümkün olduğunu düşünenlerin umutlarını boşa çıkarmayı amaçlıyordu.[69] Bu zalimce idama hiç gerek yoktu: Kutsal İttifak donanması yelken açmaya hazırdı. Hıristiyan donanması Korfu açıklarında seyrederken, Famagusta'nın düşmüş olduğunu öğrendi. Bu haber sadece kararlılıklarını pekiştirmeye yaradı.[70]

Bunu izleyen, Korinthos körfez girişindeki büyük savaş, çok uzun zamandır tarihte dönüm noktası oluşturan deniz savaşlarından biri olarak kabul edilmiştir: II. Felipe çağında Akdeniz dünyası üzerine çalışması bu savaşın bir anlatısıyla doruğuna ulaşan Fernand Braudel, bunu "bütün 16. yüzyılın en muhteşem askeri olayı" olarak tanımlar. Braudel veciz ve gizemli bir dille, "bu olayda Don Juan'ın [Avusturyalı Johann] kaderin su götürmez bir maşası," olduğunu ilan eder. Adriyatik girişinin yakınında yapılan mücadelenin, Sicilya Boğazı'ndaki kuşatmadan daha farklı sonuçları olmuştu. Türkler, savaştan önceki aylarda Adriyatik'te kazanmayı çok istediklerini ortaya koymuşlar ve denizdeki akınlarına, Bosna'daki topraklarından Adriyatik'in başındaki Venedik mülklerine yönelik kara akınları da eşlik etmişti. Bu akınlar sadece imparatorluk inşası veya İslamın hâkimiyetinin yaygınlaştırılması amacıyla yapılmadı. Daha sonra açıkça ortaya çıkacağı gibi, Türkleri kışkırtan bir başka etken de, Kuzey Dalmaçya'daki Slav Hıristiyan korsanlar, yani Uskoklar olmuştu.

Düşman kuvvetler arasındaki denge son derece hassastı. Her iki tarafın gemilerindeki asker sayısı aynıydı: Türk denizcilerin daha deneyimli olması mümkün olmakla birlikte, iki tarafın gemileri de 30 bin civarında asker taşıyordu.[71] Türk gemilerinin sayısı daha çoktu; Hıristiyan tarafında tam 200, Türk tarafında ise 300 kadar gemi mevcuttu. Osmanlı kumandanı Müezzinzâde Ali, Hıristiyan donanmasını etrafından çevirme niyetiyle gemilerini haç biçiminde dizerken, hattının merkezini, Hıristiyan donanmasını hazmedilebilir dilimlere ayırma girişiminde bulunacak şekilde düzenlemişti.[72] Ne var ki, Osmanlı donanması kısmen "yaş" tahtadan yapılmışken ve gözden çıkarılabilir –yenisi yapılana kadar bir, iki mevsim dayanmaya uygun– kabul edilirken, Batılı gemiler dayanıklı inşa

68 H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, Londra, 2003, s. 208; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, s. 61-66.

69 Capponi, *Victory of the West*, s. 233-236.

70 Guilmartin, *Gunpowder and galleys*, s. 252.

71 Capponi, *Victory of the West*, s. 263-264; Bicheno, *Crescent and Cross*, s. 300-308.

72 Capponi, *Victory of the West*, s. 259-260; Bicheno, *Crescent and Cross*, s. 252, 260 [yayılma ve açılış aşamaları planı].

edilmişti. Osmanlı donanması ağırlıklı olarak, suya iyice batan kadırgalardan oluşuyordu; bu özellik gemilerin zarar görme ihtimalini artırırken, aynı zamanda daha ağır Hıristiyan gemilerinin etrafını çevirmeyi umdukları kıyıya yakın sığ sularda onlara manevra imkânı veriyordu.[73] Hıristiyan donanması Türklerinkinin iki katı topa sahipti, ancak Türkler pek çok okçu da getirmişlerdi; toplar tahripkârdı, ancak doldurulmaları uzun sürüyordu; okçuların bir sonraki oku fırlatması ise an meselesiydi.[74] Ayrıca her iki taraf, müthiş isabetli olmasa da, gayet hızlı doldurulabilen ve geç ortaçağın ölümcül tatar yayının yerini almış fitilli tüfek, arkebüz, piştov kullanıyordu.[75] İspanyol amiral gemisi *Real* 400 Sardinyalı arkebüzcü taşıyordu; Osmanlı sancak gemisi *Sultana*'da ise bunun yarısı kadar arkebüzcü vardı.[76] Buna bir de, Ithaka'nın doğusundaki Kurzolaris adalarının sıkışık konumunun Hıristiyan kadırgalarının hızlı yayılmasını önleyerek yarattığı sorunlar ekleniyordu.[77]

Bu koşullarda savaşın dehşet verici zayiatla sonuçlanması şaşırtıcı sayılmaz. Kutsal İttifak donanması, Türklere karşı mücadelede en can alıcı ânın geldiğine inanmıştı ve Türk ateşi altında etkileyici cesaret eylemleri çok cana mal oldu. Venedikli kumandan Agostino Barbarigo da, Serenissimo Cumhuriyeti'nin amiral gemisini ilerleyen Osmanlı kadırgalarının üzerine sürüp yollarını kesmeye çalıştığında, gemisinin güvenliğini neredeyse hiçe saymıştı. Hepsi de Querini ve Contarini gibi büyük Venedik hanedanlarının üyesi olan Venedikli kaptanlar birbiri ardına can verdi. Barbarigo, gemisine düşen ok sağanağı altında miğferinin siperini budalaca kaldırmış olduğu halde, pervasızca yoluna devam etti ve çok geçmeden gözünden vurularak o da hayatını kaybetti. Ne var ki, Venedik filosuna bağlı Papalık ve Napoli kadırgaları arkadan yetişti ve sonunda Türkler azar azar geri püskürtüldü.[78] Venedik kalyonlarının pruvalarından ağır top ateşi Türk gemilerini paramparça etmiş ve oturaklarında prangalanmış forsalar, kadırgalarının lime lime olmuş kalıntılarıyla birlikte denizin dibini boylamıştı. Aralıksız top ateşinin yarattığı duman Türk okçularını engelliyordu. İğrenç ve fanatikçe katliamın ardı arkası gelmiyordu.[79] Sonunda Hıristiyan denizciler, çarpışırken yiğitçe ölen Müezzinzâde Ali'nin sancak gemisine bordaladılar; bir sırığın ucuna geçirilen kafası Hıristiyanların moralini iyice yükseltti.[80] Savaşın sonunu getirmeyecekti bu, zi-

73 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 253, 255, 257.
74 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 272.
75 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 158-160.
76 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 279.
77 Capponi, *Victory of the West*, s. 256.
78 *Age.*, s. 268-271; Bicheno, *Crescent and Cross*, s. 263.
79 Crowley, *Empires of the Sea*, s. 284-285.
80 Capponi, *Victory of the West*, s. 279.

ra savaşa daha sonra Cezayir gemileri de girdi. Fakat karanlık çökerken, Kutsal İttifak filosu dökülen kandan kızıla boyanmış sulardan çekildi ve yaklaşan fırtınaya karşı bir sığınak buldu. Ertesi sabah, ölüm ve yıkım kanıtlarından, Kutsal İttifak'ın yalnız muazzam bir zafer kazanmakla kalmadığı, Türklerin ölü sayısının neredeyse sayılamaz olduğu da ortaya çıktı. Türk tarafından, yalnız forsalar değil kaptanlar ve kumandanlar da dahil belki 25 hatta 35 bin ölü verilmişken, Hıristiyan kayıplar çok daha hafif, ancak gene de hesaba katılması gereken düzeydeydi: 8 bin ölü ve çok daha büyük sayıda yaralı (onların da 4 bini sonradan ölecekti); zayiatın yaklaşık üçte ikisi Venediklilerden çıkmıştı; bu durum kentin hünerli işgücüne kolay kolay telafi edemeyeceği ağır bir darbe vurdu. Öte yandan, Türk kadırgalarında bulunan en az 12 bin Hıristiyan kurtarılmıştı.[81]

Muazzam kayıplara karşın, zafer haberi Venedik'te Kıbrıs'ın kaybının yarattığı çaresizlik havasını yumuşattı. Lepanto'dan [İnebahtı] mağlup düşmanın sancaklarını peşinden sürüyerek gelen gemiyle, Venedik'e getirilen zaferin büyüklüğü anlaşıldı; zafer Venedik, Roma ve İtalya'yla İspanya'nın her yerinde yalnız şenlik ateşleri ve *fiesta*'larla değil, *Doge* Sarayı ve diğer kamusal alanlarda kocaman freskler ve tuvallerle daha kalıcı şekilde kutlandı.[82] Gene de zafer stratejik açıdan bir yenişememe durumundan öteye geçmiyordu, zira bunu izleyen yıllarda, iki taraf da bu ölçekte yeni donanmalara uygun insan gücü, kereste ve tedarikler bulacak veya en azından, bunları büyük deniz muharebelerinde riske atacaklardı.[83] Avusturyalı Johann [Don Juan de Austria], zaferin heyecanı içinde, bizzat İstanbul'a kadar taarruza devam etmek istemişti, ancak II. Philip, her zamanki ihtiyatlılığıyla, savaştan sağlam çıkan kadırgaların kışı İtalya'da geçirmesinin en iyisi olacağına karar verdi.[84] Braudel'in belirttiği gibi, Lepanto (İnebahtı) zaferinin İtalya ve Sicilya'yı başka saldırılardan korumaya yardım ettiği doğrudur, fakat Malta kuşatması, Sicilya açıklarındaki sularda Hıristiyan hâkimiyetini zaten koruyordu. Akdeniz'in siyasal haritası, 7 Ekim 1571'e kadar gelen yıllar ve haftalarda çizilmişti. Famagusta düşmüş ve Venediklilerin Kıbrıs'ı geri alma umudu hiç kalmamıştı; Malta kararlı durmuştu ve bu sulara tekrar dönecek ve 1574'te Tunus'taki konumlarını sağlamlaştıracak olsalar da, Türklerin Şövalyeler'in kalesine bir kez daha saldırmadan önce durup tekrar düşünmesi gerekecekti. Braudel, önemli olanın "Türk üstünlüğü tılsımının bozulması" olduğunda ısrar eder.[85] Lepanto, daha önceden meydana gelmiş bir konumu pekiştir-

81 Bicheno, *Crescent and Cross*, s. 319-321; Capponi, *Victory of the West*, s. 289-291.

82 Bicheno, *Crescent and Cross*, levha 6a, 6b, 7.

83 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 247-248.

84 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, s. 1103.

85 *Age.*, c. 2, s. 1088-1089.

mişti: Akdeniz artık iki deniz gücü arasında bölünmüştü; doğuda, Venedik hâkimiyetindeki Girit dışında bütün önemli kıyıları ve adaları elinde tutan Türkler; batıdaysa Malta ve İtalya donanmalarının desteğini alan İspanyollar vardı.

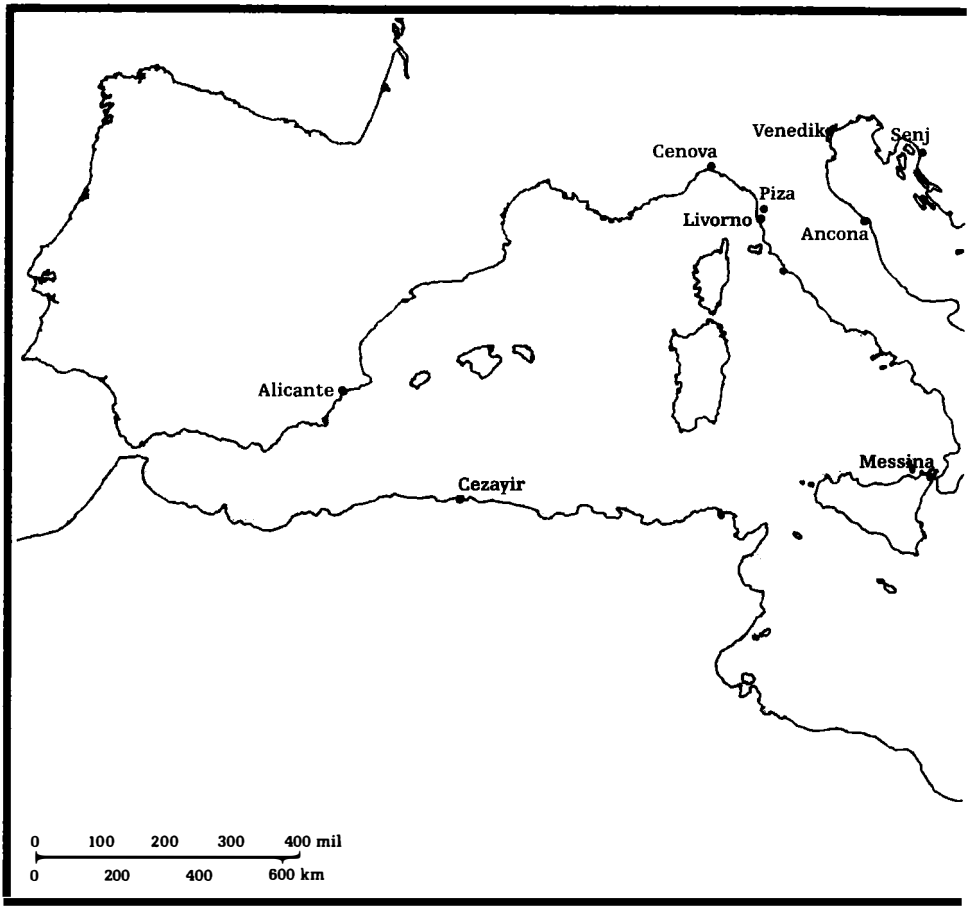
V

AKDENİZ'DEKİ TÜREDİ TÜCCARLAR, 1571-1650

1

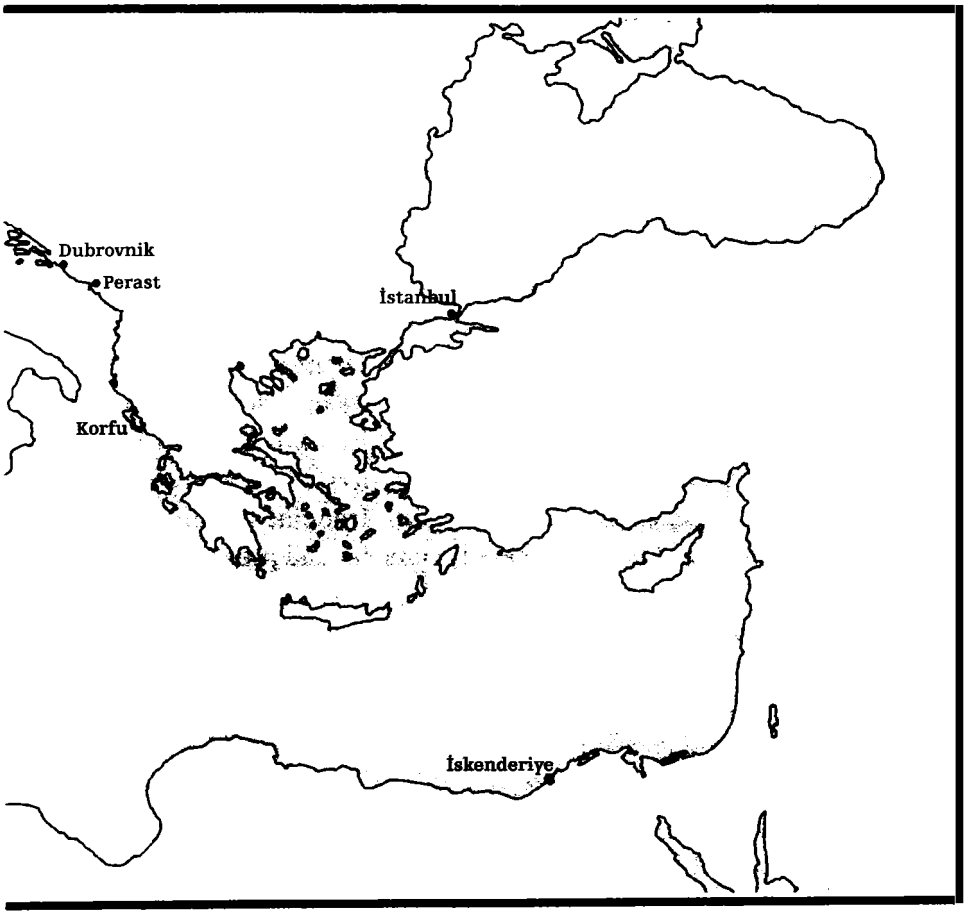
İnebahtı [Lepanto] Savaşı ile 17. yüzyıl ortası arasındaki dönem belirli bir bütünlük arz eder. Berberi *corsair*'ler ortadan kaybolmamış; aslına bakılırsa, Babıâli doğrudan yetkesini Batı Akdeniz'e genişletme umudunu artık yitirdiği için, Osmanlıların dizginlerini iyiden iyiye serbest bırakmak zorunda kalmasıyla, Berberi *corsair*'ler daha da azgınlaştı.[1] Batı Akdeniz aynı zamanda Hıristiyan *corsair*'lerin; Malta Şövalyeleri'ne artık bir de, tarikatları 1562'de Toskana'nın Medici dükü tarafından kurulan Toskana korsanları ve kutsal savaşçılarından oluşan Santo Stefano Şövalyeleri eklenmişti. Venedikliler gibi onlar da İnebahtı zaferinden birtakım Osmanlı sancaklarıyla dönmüşlerdi; bu sancaklar, her gün Katolik ayininin tütsüleri arasında aykırı bir şekilde İslam inancını ilan edercesine bugün bile Piza'daki kilisede asılı durur. Berberi *corsair*'lere karşı Hıristiyan Malta veya Santo Stefano Şövalyeleri'nin zafer kazandığı saldırılar ve misillemelere dair sonu gelmez menkıbeleri burada tekrarlamak yersiz olur; en talihsiz kurbanlar, daima zapt edilen ticaret gemilerinden ve İtalya, İs-

1 G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560- 1800*, Londra, 1998, s. 26-27.

panya ve Afrika kıyılarından ele geçirilip köleliğe sürüklenenlerdi (Fransızlar, Osmanlı sarayı ile bağlarının bir sonucu olarak, Müslüman akıncılara karşı görece korunmalı kalmayı sürdürdüler). Sicilya'dan yelken açan kadırgalar, İspanya kralının İtalyan mülklerini deniz akıncılarına karşı savunma umuduyla denizlerde devriye gezmeyi sürdürdüler; ne var ki, yalnız yeni gemi tiplerinin daha etkili görülmesinden değil, kadırgaların inşa ve bakım masraflarının caydırıcı olması yüzünden büyük çaplı kadırga savaşları artık sona ermişti. Buna rağmen Osmanlılar İnebahtı'nın hemen ertesinde savaş filolarını yeniden inşa ettiler. Batı'da alarm zilleri çalmaya başlamıştı: Osmanlıların bir Hıristiyan hedefe ikinci bir muazzam saldırı başlatacağına kesinlikle inanıyorlardı.

Gelgelelim Babıâli deniz savaşlarına karşı iştahını kaybetmişti ve İran'ın Şii şahlarına karşı geleneksel rekabetinin peşine düşerken İspan-

yolları rahat bıraktı. İspanyolların dikkati de artık Akdeniz'den sapmış olduğu için, aslında bu son derece elverişli bir durumdu; II. Felipe'nin büyük ihtirası, Kuzey Avrupa'nın her yerine sızmaya başlayan yeni tip bir kâfir grubu Protestanları mağlup etmekti artık. Felipe, İngiltere kraliçesi Elizabeth ile Alçak Ülkeler'deki asi uyrukları ile yapılan savaşlar arasında sıkışıp kalmıştı. Yalnız Osmanlılardan değil, Endülüs'teki topraklarının, nüfusunu kaybedip metruk hale gelmesine yol açan göçleriyle, Morisco'lardan da kurtulmuştu.[2] Buna ek olarak, Portekiz ile onun denizaşırı imparatorluğu şeklinde, hiç beklenmedik bir hediye kucağına düşüvermişti. Portekiz'in Haçlı cesareti ve ruhuyla dolup taşan genç kralı Sebastian, 1578'de birliklerini götürdüğü Fas'ta korkunç bir hezimete uğradı;

2 D. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, çev. M. Shuttleworth, Londra, 1982, s. 259.

bunun üzerine yerini Aviz hanedanının son üyesi Kardinal Henry almış ve o da bir veliahtı olmaksızın 1580'de ölünce, Portekiz Krallığı, Fas'ı ehlileştirmeye yönelik eski Portekiz hülyasının peşine düşmeyen İspanya kralı Felipe'ye kalmıştı.[3] Felipe'nin Eski ve Yenidünya'da hükmettiği topraklar kümesi içinde Akdeniz oldukça küçük görünür olmuştu. Ortaçağa mensup bir İtalyan siyaset kuramcısı Giovanni Botero'nun 1589'da yayımladığı *Devletin Aklı* (Hikmet-i Devlet) adlı eseri özellikle İspanya'da çok rağbet gördü. Botero, dağınık devletlerin doğası gereği zayıf olduğunu, ancak donanmalarını esnek kullanmak yoluyla İspanyolların bu sorunu aştığını ileri sürüyordu. İspanyol İmparatorluğu dahilinde, "hiçbir devlet donanma kuvvetlerinin yardımının ulaşamayacağı kadar uzak değildir"; bu da Katalan, Bask ve Portekizli denizcilerin İberya'da Kral Felipe'nin İtalyan devletleriyle, hatta Alçak Ülkeler'le tek bir bütün halinde birleşmesini mümkün kılar: "Bunun dışında dağınık ve idaresi güç gibi görünen imparatorluk, böylesi denizcilerin elindeki donanma kuvvetleriyle birleşik ve düzenli olarak hesaba katılmalıdır."[4]

Akdeniz'deki sükûnet Osmanlılar ile İspanyollar arasında üstü kapalı bir anlaşmadan kaynaklanmıştı. Ancak İspanyol devriyelerin kendilerini en çok Güney İtalya, Sicilya ve İspanya kıyı sularını korumakla sınırlaması nedeniyle, denizi aşmak iyiden iyiye zorlaşmıştı. Yahudi ve Müslüman tüccarlar düzenli olarak mallarının Hıristiyan korsanlarca zapt edildiğini görmeye başlamışlardı. Bozguncu yeni denizciler Akdeniz sularına çıktıkça, tehlikeler alabildiğine arttı. Atlantik ekonomisi yeni bir enerjiyle ivme kazanmaya başladıkça Hollandalı, Alman ve İngiliz denizciler, ister ticaret ister korsanlık amacıyla olsun, Akdeniz'in içlerine kadar girmeye koyuldular; Kuzey Avrupalı tüccarlar, Atlantik Okyanusu'nda olduğu gibi, Akdeniz içindeki tahıl ve baharat trafiğinin büyük bir payını kaptıkları zaman, 1300'den beri yavaş yavaş gelişmekte olan Akdeniz ve Atlantik arası ilişki çok daha yoğunlaştı. Bu ziyaretçiler hakkında kısaca söylenecek başka şeyler de olmakla birlikte, aynı zamanda geleneksel olarak hâkim güçlerin denizciliğine şiddetli bir tehdit oluşturan Akdeniz içinden de yetkisiz müdahiller vardı. Senjli Uskoklar Cres, Krk ve Rab adalarının ardında, Kuzey Dalmaçya'nın adacıkları ve haliçleri arasına sıkışıp kalmış bir üsten faaliyet gösteriyorlardı. Şimdi muhteşem güzellikte bir kıyı şeridi olarak görülen yer, 16. yüzyıl sonunda büyük korkulara neden oluyordu. Bu bölge, Adriyatik kıyı boyundaki Venedik mülkleri bir yana, Osmanlıların Balkan iç kesimindeki topraklarıyla, günümüzde Slovenya

3 B. Rogerson, *Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, Londra, 2009, s. 399-422.

4 G. Botero, *The Reason of State*, çev. D. ve P. Waley, Londra, 1956, s. 12; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589-1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, s. 9-10.

ve Kuzey Hırvatistan arasındaki Habsburg toprakları arasında yer alan sınır bölgesiydi. Böyle bir ortam, bildiğini okuyan, bağımsız zihniyetli eşkıyaların ve *corsair*'lerin türemesi için çok elverişliydi, hele hele kendilerini Hıristiyan âleminin ve Habsburg Avusturya'sının iyiliği için Türklere karşı Hıristiyan Haçlı Seferi'nin bayraktarı olarak sunuyorlarsa.[5]

Uskoklar, Hırvat halk destanlarında Robin Hood figürlerine dönüştürülmüş ve sayılarının azlığı ve gemilerinin yetersizliğine karşın Venedik'i Adriyatik'in bir köşesine itmeyi başarmışlardı. Bu onları günümüz Yugoslavya'sında milliyetçi ekolün, ardından da sosyalist tarihçilerin kahramanlarına dönüştürdü.[6] Fakat Uskoklara fazla romantik gözle bakmak doğru olmaz. Onların da kendi *patrici* liderleri vardı ve Büyük Deniz'in gerek Hıristiyan gerek Müslüman kıyıları boyunca faaliyet gösteren *corsair*'ler ve eşkıyalardan pek de farkları yoktu. *Uskok* terimi "mülteci" anlamına gelir; ve tıpkı Berberi *corsair*'ler gibi onlar da Adriyatik, Dubrovnik [Raguza] ve Arnavutluk boyunca uzanan Venedik kolonilerinden aldıkları insan gücüyle etnik çeşitlilik gösteriyorlardı. Bazıları Habsburg olarak doğmuşlardı; bazıları ise İtalyan denizciler ve ara sıra da Müslüman dönmelerdi; ve geçmişleri zamanla biraz değişime uğradı, öyle ki, 1590'lara gelindiğinde, büyük bir bölümü Zadar ve Split'in gerisindeki Dalmaçya iç kesiminden, Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki bitmek bilmez savaş boyunca şiddetli baskı altında kalan bölgeden geliyordu.[7] Venedik bakışı, Uskokların "Türk yöneticilerin zorbalığına dayanamayarak" Senj'e kaçan "Türk'ün eski uyrukları" olduklarıydı.[8] Senj, uğradıkları haksızlıkları gidermekte onlara bir şans vermişe benziyordu: "Çapa ve sabanlarını bırakıp gelmiş, paçavralar içinde ve çıplak ayaklı adamlar, kısa sürede semirip zengin oldular."[9]

Senj doğal bir limana sahip değildi. Bora olarak bilinen güçlü rüzgâr estiğinde, paramparça olmasınlar diye gemilerin sahile çekilip sıkıca bağlanması gerekiyordu. Fakat kent sarp dağlar ve ardındaki gür ormanlarla iyi korunmuş durumdaydı.[10] İnebahtı [1571] ile yaklaşık 1610 arasında, nüfuzlarının doruğundayken Uskoklar Senj'in epey güneyinde, Dubrovnik'ten pek de uzakta sayılmayacak, ta Neretva Irmağı ağzına ka-

5 C.W. Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*, Ithaka, NY, 1992, s. 8; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615*, Londra, 1967, s. 3-15.

6 E. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Manchester, 1959, ve *Bandits*, Londra, 1969; krş. T. Judt, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, Londra, 2008; Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 10-11.

7 Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 51-52, 56-62, 67-68, 72-74.

8 *Age.*, s. 70, n. 43 [1558].

9 Venedik raporu, aktaran: Bracewell, *Uskoks of Senj*, s.83.

10 Bracewell, *The Uskoks of Senj*, s. 2; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 3.

dar geniş bir alanda ileri karakollar kurmayı başardılar.[11] Bunlar uslanmaz bir eşkıya çetesiydi. Avusturya yetkilileri düşmanlarıyla barış halinde oldukları zaman bile, bu durum Uskokları fırsat düştükçe Venedik veya Türk gemilerine saldırmaktan alıkoymuyordu.[12] 1590'larda Venedikliler Uskoklara, Osmanlılardan kaçan Hıristiyan mülteciler olarak kucak açmak şöyle dursun, Senj'i ablukaya alarak ve (1596'da Senj'deki toplam silahlı adam sayısı yaklaşık 1000'ken ve genellikle 600 civarındayken) çok sayıda Uskok'u idam ederek, onlara tehlikeli suçlular muamelesi yapmaya devam etti.[13] Venediklilerin onlara tahammül edebilmesinin tek koşulu, kötülük dolu yöntemlerini terk edip Serenissima (Venedik) Cumhuriyeti'nin kadırgalarında sadakatle hizmet etmeye razı olmalarıydı.[14]

Daha 1520 gibi erken bir tarihte, Senj'den yelken açan akıncılar Adriyatik'te Türk gemilerini tehdit etmeye başlamıştı. Türkler ile antlaşmalara girmekteki isteklilikleri ve ara sıra Venedik ile Habsburglar arasında Slovenya sınırları üzerinde çıkan çatışmalar yüzünden Venedikliler de onlara av oluyordu. İlk zamanlarında Uskoklar, yerel teknelerle taşınan balık, şarap, zeytinyağı ve peynir kargolarına el koymakla yetinirken, çok geçmeden işi kara ve deniz üzerinden Toskana'dan İstanbul'a uzanan ulaşım güzergâhını tehdit edecek şekilde, Dubrovnik ve Ankona'ya giden büyük yuvarlak gövdeli gemilere saldırmaya vardırdılar.[15] 1599'da Venedikliler Uskoklardan öylesine bıkkınlık getirmişlerdi ki, Uskok istilasındaki sulara özellikle yakalanması kastıyla zehirli şarap kargosu göndererek, Uskokların tümünün onu içip ölmesini bile umdular. Uskoklar hayatta kaldıklarına göre, bu entrika anlaşılan fiyaskoyla sonuçlandı. Dubrovnik'le ilişki de rahatsız ediciydi. Raguzalılar Türkler ile işbirliği yapıyor gibi görünüyorlardı ve Raguzalı kent yöneticileri, Türklerin Dubrovnik ile Uskokların işbirliğine asla tahammül edemeyeceklerini biliyorlardı. Bir keresinde Raguzalılar, kent kapılarından birini idam edilen Uskok kelleleriyle süsleyerek, niyetlerini hem Uskoklara hem de Osmanlılara açıkça ifade ettiler. Sonuç tahmin edilebilirdi: Bir Raguza raporu "bize aynen Türkler gibi muamele ediyorlar," diyordu.[16]

Bununla birlikte, Uskoklar genelde Hıristiyanlardan çok Yahudilerin ve Müslümanların kargolarına ilgi duyuyorlar ve bu gemilere düpedüz "kâfir" mallarına el koymak için bordalıyorlardı. Bunun bir sonucu olarak, Yahudi tüccarlar Hıristiyanlara göre yedi kat fazla sigorta ödemesi tale-

11 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 6.

12 Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 8; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 8.

13 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 10.

14 Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 63-4; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 10.

15 Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 103-104; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 8.

16 Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 202-203.

binde bulunmaktaydı. Müslümanlara da ağır bir bedel ödetiliyordu: Kotor Körfezi'nde gelişmekte olan bir liman olan Perast'tan bir kaptan, 1581'de gemisine Uskoklar bordaladığı zaman Müslüman yolcularına onlarla kendisinin ilgileneceği konusunda teminat vermiş olmasına karşın, yolcuları esir alınıp götürülürken Senj'e yelken açtı ve Uskoklarla oturup âlem yaptı.[17] İtalya'dan ticaret yapan Yahudi ve Müslüman tüccarlar çeşitli hileler denediler. Kargoları bir haçla işaretlemek belki çok açıktı; sahte bir tanesiyle birlikte, gizli tutulan gerçek bir muhasebe defteri tutmak bir başka katakulliydi. Bu arada, Senj piskoposu, Türklerle özellikle silah ticaretinde işbirliği yapan Hıristiyan tüccarların aforoz edilmeyi hak ettiğini teyit etmekten –veya başka türlü okumak gerekirse, Senj'den yelken açan kutsal savaşçılar onların kargolarına el koyarsa, itiraz etmeyeceğini ihsas etmekten– mutluluk duyuyordu.

2

Bu gelişmeler, Venedik'in siyasal ve ekonomik yaşamında, aslında 15. yüzyıl ortasından beri görülebilen genel bir eğilimi doğrulamaktaydı: büyük Levant ticaretinden çekilme ve kentin Kuzey İtalya'nın yaşamına eklemlenmesi. Korsanlığın etkilerinin tümüyle dışında, Venedikliler 1497'de Portekizlilerce açılan yeni Doğu güzergâhının etkileriyle başa çıkmak zorunda kalmıştı. 1560'a gelindiğinde Venediklilerce 12 ticaret evinin kurulmuş olduğu İstanbul'da güçlü bir Venedik varlığı devam ediyor olsa da, ortaçağ ticaretinin en iyi günlerinden beri sayılar önemli ölçüde gerilemiş durumdaydı.[18] Geleneksel olarak Venedik'in Levant ticaretine hâkim olmuş *patrici*'lerin yanı sıra, başta 16. yüzyılda Venedik'e yerleşmiş Yahudiler olmak üzere, başka işadamları da faaliyet gösteriyordu. Kent yönetiminin izniyle tefecilikte yoğunlaşmış ve kentin kuzeyine sıkıştırılmış "yeni dökümhane" veya Ghetto Nuovo'da yaşamaya zorunlu tutulan Alman ve İtalyan Yahudileri vardı. Onların hemen yanında, Akdeniz ticaretiyle, özellikle Balkanlar üzerinden Selanik ve İstanbul'a uzanan karayolu ticaretiyle daha fazla ilgili topluluklar vardı: Ankona'daki gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen "Levantenler" ile sıklıkla ömürlerinin büyük bölümünü, en azından görünüşte, Hıristiyan olarak geçirmiş Portekizli *Marrano*'lar ağırlıkta olmak üzere "Ponentinler" yani batılılar arasında bölünmüş olan Sefardiler. Ponentinler, Venedik Enkizisyonu'nun soruşturma tehdidiyle karşı karşıya kaldılar, ancak Venedik'in kendisine bağlı Levant tüccarı ihtiyacı,

17 *Age.*, s. 210, n. 109, 211-212.

18 E. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, MD, 2006, s. 24.

Hıristiyan Ortodoksluğunu dayatmaya ilişkin kaygılara ağır basacaktı.[19] Venediklilerin pragmatizmi, cumhuriyetin San Giorgio dei Greci adında bir Rum Ortodoks kilisesinin kurulmasını onaylamaktaki istekliliğinde de görülebiliyordu, zira İtalya'da o döneme dek tüm diğer Bizans kiliseleri *Uniate*, yani Papalık yetkesini tanıyan kurumlardı.[20]

"Venedik'in gerilemesi" kolaycı bir yaklaşımla sadece Venedik deniz gücünün gerilemesiyle özdeşleştirilir.[21] Aslına bakılacak olursa, Venedik 16. yüzyılda dikkate değer bir uyum sağlama gücü göstermişti. Bu, Kıta Avrupası'nın batısında bir ekonomik genişleme dönemiydi ve Venedikliler de kazançlardan kendi paylarına düşeni aldılar. Cam yapımı gibi eski sanayiler büyüdü ve yünlü dokuma üretimi muazzam ölçüde gelişti. 1516'da kent, yılda 2000 toptan az dokuma üretiyordu, ancak Venedik üretimini 1565'te bu miktarın on katına çıkarmıştı.[22] Kent, Floransa'da dokuma üretimindeki benzer gerilemeden ve ham yünde düzenli İspanyol arzından yararlandı. Bu durum, arzın deniz yolunun yanı sıra Lombardiya üzerinden karadan da gelmesiyle, Batı'yla yapılan ticaretin güzergâhlarını daha da öne çıkardı; gerçi kentin, İonya Adaları ve Girit'teki mülklerinden tahıl, zeytinyağı ve şarap arzına olan ihtiyacı da devam ediyordu. Kıbrıs'ın kaybı Venedik gemi yolculuklarının menzilini küçültmüştü; ancak Osmanlılar ile barışın yeniden tesisi, o dönem için Girit'in hâlâ güven altında Venedik yönetiminde kalmasını sağladı; adadaki hâkimiyetlerine yönelik başlıca tehdit Türklerden değil, uslanmaz yerli halkından kaynaklanıyordu.

Venedik'in ("gerileme"den çok daha uygun bir ifadeyle) yeniden biçimlenmesi, başkalarının Levant ticaretine girmek konusunda kendilerini daha özgür hissetmesini sağladı. Venedik'in geri çekilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege'deki ve Anadolu Mısır arasındaki ticaretinde hizmet eden Rumlar arasında ticari faaliyetin canlanmasıyla telafi edildi.[23] Öte yandan, İngilizlerin gelişi, İspanya kralı ile İngiltere kraliçesi ve Katolik monark ile Protestan hasmı arasındaki büyük rekabetin bir yan ürünü olarak kendini göstermişti. Elizabeth kısmen siyasal nedenlerle –"Türk"ün şahsında II. Felipe'nin bir hasmını görüyordu temelde– ancak aynı zamanda ticari saiklerle de Babıâli'yle temasa geçmek istiyor-

19 B. Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*, Oxford, 1983, özellikle s. 201-312; R. Calimani, *The Ghetto of Venice*, New York, 1987.

20 D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance, Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, Oxford, 1966.

21 Örn. Tenenti, *Piracy and the decline of Venice*, s. 56; krş. R. Rapp, "The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: international trade rivalry and the commercial revolution", *Journal of Economic History*, c. 35, 1975, s. 499-525.

22 F. C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, s. 309-310.

23 M. Greene, "Beyond northern invasions: the Mediterranean in the seventeenth century", *Past and Present*, no. 174 (2002), s. 40-72.

du. 1578'de, danışmanı Walsingham "Türkiye'yle ticaret" üzerine yazdığı risalede, Kraliçe Elizabeth'in bir mektubunu taşıyan "işbilir bir adamı" gizlice Osmanlı padişahına göndermenin zamanının geldiğini belirtti. 1580'de, Osmanlı topraklarıyla ticareti geliştirmek üzere bir "Türkiye Kumpanyası" kuruldu.[24] Bu hamle aynı zamanda İngiliz tüccarların, çok uzun zamandır İngiltere'yi egzotik emtiayla tedarik etmiş, geleneksel olarak İtalyan tüccarlarının hâkim olduğu pazarlardaki yeni atak tutumunu da yansıtıyordu. 1582'de Venedik ile antlaşmalarını yenilemiş olmasına ve Venedik kalyonları onun hükümranlığının sonuna dek ülkeye gelmeye devam etmesine karşın, Venedik gemileri ve mallarının gümrük vergilerini yükselten kraliçe, Akdeniz'le ticarette, kendi uyruğu olan tüccarları kayırma niyetini açıkça gösteriyordu.[25] İngilizlerin hedeflerinden biri, "Barbary Company"nin tüccarlarının Elizabeth'in 1558'de İngiltere tahtına çıkmasından önce bile varlıklarını hissettirdiği Fas'tı. İhracat malları arasında, İngiliz tüccarlarının İspanyollara ve Portekizlere karşı kullanılmasından mutluluk duyduğu silahlar bulunuyordu.[26]

Bunların hiçbiri İngilizleri, Akdeniz'i büsbütün bir yana bırakarak, baharatları Kuzey Avrupa'ya daha soğuk ama Afrika çevresinden dolaşan Portekiz güzergâhından herhalde daha hızlı olan kuzeybatı veya kuzeydoğu geçidi üzerinden başka güzergâhlar geliştirmeye çalışmaktan alıkoymadı; sonuç olarak, İngilizler Moskova ticaretine girmiş oldular. Bu yol istedikleri baharatları veremediği için, Elizabeth'e bağlı korsanların son derece şöhret bulduğu korsanlık ve ticaret bileşimini kullandıkları Akdeniz'e geri döndüler; çok geçmeden Levant Kumpanyası (Levant Company) olarak tanınacak Türkiye Kumpanyası (Turkey Company) ile ilişkisi olanlar, aynı zamanda Muscovy Company'ye de yatırım yapmışlardı.[27] Venedikliler bu gelişmeler konusunda karamsardı. İngiliz ticaret gemileri Türk sularına girdikçe, Venedik'i İngiliz dokumalarını Venedik'ten Osmanlı topraklarına iletmekten geleneksel olarak elde ettikleri gelirden yoksun bırakıyorlardı. İngiliz kraliçesi ile Osmanlı padişahı arasında bir antlaşma onlar açısından kötü haberdi. Venedikliler Elizabeth'in din siyasetini de onaylamıyorlardı; Venedik'in Papalık'ın en yürekten destekçisi olduğunu söylemek zordu, ancak gene de, Elizabeth'in öldüğü 1603 yılına dek İngiltere'ye resmi bir sefir göndermedi.[28] Buna karşın, Venedik'in

24 J. Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven, CT, 2009, s. 28-32; M. Fusaro, *Uva passa: una guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1540-1640)*, Venedik, 1996, s. 23-24.

25 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 59-60.

26 T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, Manchester, 1959, s. 92-312.

27 Fusaro, *Uva passa*, s. 24.

28 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 60, 72.

yararlandığı bazı gelişmeler de oldu. İngiliz gemilerinin bizzat Venedik'e kadar yolculuk etmeye başlamaları, kentin ayakta kalması için gitgide daha çok bağımlı hale geldiği, başta tahıl olmak üzere temel kuzey ürünleri arzına ulaşmasını sağladı: Akdeniz'de tahıl arazilerinin ekim dışı kalması ve üretim düşüşü daha 1587 gibi erken bir tarihte musallat olmaya başlayan bir dizi kıtlıkla ağırlaştıkça, kuzey tahılı ticaretinin hacmi büyüdü. Atlantik Okyanusu'ndan gelen kurutulmuş ve tuzlu balık da sürekli rağbet gören bir üründü; *stoccafisso* ("stockfish" [kurutulmuş tuzsuz balık]) popüler Venedik mutfağında temel bir malzeme haline geldi ve öyle de kaldı.

İngilizler ve Hollandalılar satmak için olduğu kadar satın almaya da geliyorlardı.[29] İngilizlerin dikkati başlangıçta karabiber ve zencefil gibi egzotik baharata değil, Venedik yönetimi altındaki adalarda yetiştirilen ürünlere odaklanmıştı: İonya Adaları'ndan Zante ve Kefalonya bu adaların başında geliyordu. Ortaçağ sonlarından itibaren İngilizler kuşüzümü, kuru üzüm ve sultani üzümü saplantı haline getirmişlerdi ve İtalyanların *uva passa* (kuru üzüm) dedikleri ürünlere ulaşmak için Venedikliler ile rekabetleri pek çok çirkin olaya yol açtı. İngiliz tüccarları İonya Adaları'na öylesine başarılı bir biçimde girdiler ki, çok geçmeden adaların kuru üzümlerinin büyük bölümünü onlar toplayıp götürür olmuşlardı. Venedik hükümetinin, yabancı tüccarlarla iş yapmalarını önlemeye çalışması adalılar ile Serenissima arasında, ada sakinlerinin uzun uzadıya yakındıkları ve büyük ölçüde görmezden gelinen bir sorun olarak varlığını korudu.[30]

Bu arada İngilizler Venedik gemilerine –hele hele kendi dokuma tezgâhlarına yün sağlayan İspanya'yla ticaret yapanlara– saldırmaktan hiç vicdan azabı duymuyorlardı. Ekim 1589'da bir İngiliz kaptanı Korfu limanında bir Venedikli kaptan ile kapıştı; İngilizi düelloya davet eden İtalyan, bir de üstüne ona arsız köpek diye hakaret etmişti. Venedik gemisi limandan çıkıp gittiği zaman İngiliz kaptan küstahça peşine düştü. Kısa süren karşılıklı bir top ateşinin ardından, İtalyan kaptan yetti artık diyerek gemisini terk etti, ancak İngiliz kaptan o zaman bile, Korfu limanına dönen şalupasını bir süre kovaladı. Bu korsanların hiç kimseye saygısı yoktu. 1591'de Cezayir limanında hoş karşılanmış olan İngiliz korsanlar Livorno'dan batıya yolculuk ederken, Balear Adaları ile Barselona arasındaki kanalda bir Raguza gemisini yağmaladılar. Kuzey Afrika hâkimleri, ganimetlerini Berberi hükümdarlarıyla paylaştıkları sürece, korsanların kendi limanlarını kullanmasından çoğunlukla hoşnut bile oluyorlardı.

29 Rapp, "Unmaking of the Mediterranean trade hegemony", s. 509-512.

30 Fusaro, *Uva passa*, s. 25-26, 48-55; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 61.

Mürettebatın yarı yarıya Müslüman ve İngiliz olması mümkündür.[31] Bir İngiliz sürgün olan John Ward'un komutasında 300 adam vardı; 1607'de bir Venedik kalyonunun kaptanına dehşet salıp teslim olmasını sağladı ve kargosunu Tunus'ta 70 bin krona satmasının hemen ardından, 400 bin kron değerinde mala el koyduğu başka bir av buldu.[32] Enkizisyon'un eline düştükleri zaman Protestanların gördüğü muameleye öfkelenen İngiliz korsanlar, Venedik'in elinde bulunan adalardaki Katolik kiliselerine de saygısızlıkta bulunmaktan geri durmuyorlardı.[33]

Korsanlar bu başarılarında yeni teknolojiye çok şey borçluydular. Akdeniz'e beraberlerinde, İtalyanların *bertoni* dedikleri yüksek bordalı yelkenli gemilerini de getirdiler. Bunlar, İspanyol ve Venedik filolarında moda olmaya başlayan kalyonlara oldukça benziyordu, ancak bunların derin, güçlü bir omurgası vardı ve üç kare (kabasorta) yelkenle çok iyi işlev görüyorlardı. Özellikle büyük sayılamayacak bu gemiler, yaklaşık 60 kişilik mürettebat ile her üç adam için bir top taşıyorlardı. Akdeniz'deki rakipleri bu gemileri ele geçirmeyi başardıkları zaman, bunları çeşitli şekillerde kullandılar, hatta İngiliz ve Hollandalı kaptanlardan bu gemileri satın aldılar. Ne var ki, Venedik tuhaf şekilde tutucu bir tavır almıştı. Latin yelkenli kalyonları uzun yüzyıllar boyunca kentin ticaretini ve imparatorluğu savunmuştu ve Venedik hükümetini, yeni tipteki gemilerin cumhuriyetin savunması açısından hayati olduğuna ikna etme girişimleri nafileydi. Venedik seçkinleri, 13. yüzyılda işe yaramış olanın 17. yüzyılda da niye işe yaramayacağını anlayamadı. *Bertoni* Venedik'te ancak, cumhuriyetin İngiltere ve Hollanda'ya Avusturya Habsburglarına karşı mücadelesini desteklemesi için yalvardığı 17. yüzyıl başında sıkça görünür hale geldi. 1619'a gelindiğinde Venedik donanması 50 kalyonun yanı sıra 50 de *bertoni* içeriyordu. Gene de, Venedikli kaptanlar *bertoni*'yle seyrederken, kuzeyli denizcilerin daha üstün becerilerine meydan okumayı beceremedikleri anlaşılıyor. 1603'te bir Venedik *bertone*'si olan *Santa Maria della Grazia*, Venedik mülkü olan Girit açıklarında zapt edildiğinde İskenderiye'ye gitmekteydi. Ardından, serbest bırakıldığı zaman Adriyatik'e yelken açmışken gece el konuldu ve topları alındı. İtalyanlar artık denizde yenilmez değildiler.

Kuzeyliler bununla yetinmeyip diğer kuzeylilere de saldırıyorlardı; İngilizler ile Hollandalılar arasındaki ilişki 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında uç noktalarda şiddetle salınan bir ilişkiydi. 1603'te İngiliz, İtalyan

31 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 74-75.

32 *Age*, s. 77-78; C. Lloyd, *English Corsairs on the Barbary Coast*, Londra, 1981, s. 48-53; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, Londra, 2010, s. 19-25, 30-42.

33 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, s. 63-64.

ve Rum denizcilerden oluşan karma bir mürettebata kumanda eden Thomas Sherley, Kykladlar'dan Ege tahılını Cenova'ya taşıyan iki Hollanda gemisine hücum etti. Toskana'nın Medici dükünün temsilcisi ve Türklere karşı bir tür Haçlı komutanı havasını vermekten hoşlansa da, Sherley'in Hollandalılara saldırmayı bu resmin içine nasıl oturttuğu tam bir gizemdi. Mediciler, İngiliz *bertoni*'lerini satın almaktan ve İngiliz denizcilerini istihdam etmekten çok mutluydular. Dük barutunu bile İngiltere'den alıyordu. Son derece etkili bir korsan olması nedeniyle John Ward'u kendi hizmetine girmeye ayartmanın iyi bir fikir olup olmayacağına bile kafa yordu. Toprakları Nice'e kadar uzanan Savoy dükü, her türden şüpheli denizciye kendi bayrağını dalgalandırma ve Villefranche'deki limanını kullanma izni vermekte hiçbir sakınca görmüyordu.[34] Alberto Tenenti'nin işaret ettiği gibi, "16. yüzyılda Akdeniz'de gerçek bir değişim meydana geliyordu; bu, denizciliğe ait ve ticari olduğu kadar psikolojik bir değişimdi": Haçlı ruhu yerini, Türkler ve Mağribiler ile işbirliğine hevesli korsanlarca yalancı çıkarılsa da kutsal savaş diliyle ara sıra maskelenen bir sinizme bırakmıştı.[35] Bunun en bariz örneğini Santo Stefano Şövalyeleri oluşturuyordu: 17. yüzyıla gelindiğinde, Toskana'nın Medici düklerinin verdiği cömert imtiyazlardan yararlanabilen çapulculara dönüşmüşlerdi.

Kuzeyliler, 17. yüzyılın –kokuşmuş su, buğday biti dolu peksimetler, sert disiplinden oluşan– zorlu gemi yaşamının Akdeniz sularında seyrederken biraz hafiflediğini gördüler. John Baltharpe, 1670'te Akdeniz civarındaki yolculuğunun edebi değeri olmayan bir anlatısını yapmış İngiliz bir denizciydi. Messina'da mola verdiklerinde "gemide her gün bir pazar" kuruluyordu ve oradan satın alınabilen mallar:

> İpek Çoraplar, Halılar, Brendi,
> İpek Boyunbağı, yine çok nadide:
> Lahana, Havuç, Turp, Ceviz,
> Bir erkeğin sürtüklerden yiyebileceği son şey:
> Limonlar, Portakallar ve güzel İncirler,
> *Seracusa* Şarabı ayrıca, bir de Yumurta.

Livorno'da, Baltharpe "*Italian*'lar arasında iyi bir yemek" olan mükemmel balıklar bulmaktan hoşnut kalırken, "Cales" yani Cagliari'de "pis kokudan başka bir şey" bulamamıştı. Etin çok az bulunduğu ve " İngiliz Peyniri ve Tereyağı yerine, azıcık Zeytinyağı, ve Tanrı bilir daha kötüsünü" bulabildiği" Alicante'de bile, bol miktarda kırmızı şaraptan teselli bulmuştu: "Bu *Boğaların* kanı… Tatlı, Lezzetli, çok baştan çıkarıcı. Şişeyi bitirmek

34 *Age.*, s. 64-65, 70-71, 85, 138-143.
35 *Age.*, s. 82.

bir an bile almıyor."[36] Geleceğe bakarsak, Lord Nelson'ın 1800 civarında, adamlarına Sicilya limonları (bütün Britanya Donanması için yılda 30 bin galon) tedarik etmeye yönelik çabaları, Akdeniz'de ve ötesindeki mürettebatının iskorbüt hastalığından uzak durmasını sağlamıştı.[37]

Kuzeylilerin Akdeniz'e ilgisi, 16. yüzyılda yaşam standardının yükselmesiyle daha da katmerlendi ve bu eğilim her ne kadar 17. yüzyılda durduysa da, Lepanto'dan [İnebahtı] sonra da kuzeyliler buradaki varlıklarını sürdürdüler. Kimlikleri çeşit çeşitti: Öncüler (1587'de Akdeniz hasatları kötü gittiğinde gelmiş) Hansa Almanları oldu, ancak varlıklarını çok güçlü bir şekilde devam ettiremediler; oysa "Felemenkler", genel olarak Flandre'ın Katoliklerinden çok, giderek İspanyol Hollanda'sının asi kuzey vilayetlerinden gelen Protestan Hollandalılardan oluşuyordu.[38] Hollanda donanmalarının yükselişi, Portekiz'in Doğu'yla baharat ticaretinin mihrakı olarak Antwerp'in doğuşuyla birlikte başladı, ancak Hollanda refahı, Akdeniz'deki genişleyen ticaret ve korsanlık faaliyetlerinin kârlarına dayandığı kadar, Atlantik ve Hint okyanusları trafiğindeki kazançlarına dayanıyordu.[39] Birleşik Vilayetler İspanya'dan bağımsızlığını bir oldu bittiyle elde ettiği zaman, iş dünyası Hollanda tersanelerine doğru giderek daha fazla kaydı. Akdeniz'de başlangıçta Kuzey Afrika'da ilerleme kaydeden ve ara sıra Hollanda gemilerine (Osmanlı sularında güvenliklerini garanti edecek) Fransız bayrağı dalgalandırma hakkı veren Fransızlar ile bir ölçüde işbirliği yapıldı.[40] Elverişli bayrak (FOC) ibaresi durumu çok güzel anlatır: Kaptanlar, özgül bir milletin Akdeniz kıyıları ve adalarının hükümdarlarından talep edebilecekleri her türlü korumayı elde edebilmek için bayraklarını değiştirip duruyorlardı.

3

Bu denizde seyreden tüm milletler arasında, "Portekiz milleti", en çok da *Marrano*'lar özel ilgi gördü. Portekiz Enkizisyonu (kraliyet emriyle) Portekiz'de Yahudiliğin ezilmesinden (1497) sonraki yıllarda Yeni Hıristiyanlar'a işkence etmekten imtina etmişti; ama 1547'de bunlara sırt çevirdiğinde, birçokları daha sıcak karşılandıkları topraklara göç etmeye koyuldu. Ponentin Yahudilerinin belirsiz statüsü, gelirlerini maksimize

36 J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, s. 35, 45, 58-59, 68-69; N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: a Naval History of Britain, 1649-1815*, Londra, 2004, s. 132-133.

37 Rodger, *Command of the Ocean*, s. 486.

38 M.-C. Engels, *Merchants, Interlopers, Seamen and Corsairs: the Flemish' Community in Livorno and Genoa (1615-1635)*, Hilversum, 1997, s. 47-50.

39 Rapp, "Unmaking of the Mediterranean trade hegemony", s. 500-502.

40 Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 50-51.

etmelerinde onlara yardım edecek tüm tüccarlara himayelerini sunmayı oldum olası seven Toskana dükleri gibi hükümdarlarca sömürüldü. "Portekizlilere" himayelerini genişletmekte, düklerin topraklarındaki tüm Yahudileri kurtarmak gibi bir hedefleri yoktu; aslına bakılırsa, Floransa Yahudilerini 1570'te bir gettoya kapatmışlardı.[41] Ne var ki, yavaş yavaş yalnız kuşku götürür dinsel sadakatleri olan *Marrano*'ların değil, Levanten Yahudilerinin, Müslümanların ve Kuzey Avrupalıların da yerleşme ve özel vergi şartlarından yararlanabileceği bir açık liman kurmanın faydalarını görmeye başladılar. 1574'te ölen Dük I. Cosimo, Livorno'yu uykulu bir balıkçı köyünden, Akdeniz ticaretinin büyük merkezlerinden birine dönüştürdü. Ömrünün sonlarına doğru limanda büyük geliştirmeler yapıldı ve kenti Arno Irmağı'na bağlayarak, malları Piza ve Floransa'ya taşımayı kolaylaştıran bir kanal kazıldı; ardılı I. Francesco döneminde Livorno, etkileyici bir beşgen surlar setiyle kuşatıldı. Bu alan içinde, Rönesans kent planlamacılığının temel ilkeleri doğrultusunda, Roma üslubunda dikdörtgen bir sokak planı oluşturuldu.[42] Nüfus yavaş yavaş arttı: 1601'de 762 asker, 114 Yahudi ve (her Akdeniz limanında talep gören cinsel hizmetlerin üzücü bir hatırlatıcısı olan) 76 genç fahişe de dahil, yaklaşık 5 bin sakini vardı. Bundan sonra, liman altyapısı geliştikçe, kent nüfusunda patlama oldu.[43]

Yabancıların Livorno'da yaşama hakkı, Medici hükümetinin Katolik olmayan uyruklarıyla arasındaki ilişkiyi 200 yılı aşkındır belirleyen *Livornine* denilen imtiyazlar silsilesiyle de teyit ediliyordu. Bu imtiyazlardan 1593 tarihli olan en ünlüsünde, dük "Levanten ve Ponentin, İspanyol ve Portekiz, Rum, Alman ve İtalyan, Yahudi, Türk ve Mağribi, Ermeni, Farisi ve diğerleri, tüm Milletlerden tüccarlara" kucak açıyordu.[44] Bir İtalyan kentinde, listede İtalyanların isminin ne kadar altta yer aldığını görmek ilginçtir. Bundan başka, belgenin *Marrano*'lara tekrar tekrar kucak açtığını belirtmesi de önemlidir: Ponentin, İberyalı tüccar veya Yahudi olarak. Ponentin tüccarlar, Hıristiyanlık maskesi taşısalar da kendilerini Yahudi olarak tanıtmak zorundaydılar, böylece Enkizisyon'un müdahalesinden muafiyeti de garanti etmiş oluyorlardı; bu da, özellikle İspanya ve Portekiz'le yoğun olarak ticaret yapıyorlarsa, sürekli kimlik değiştirmek zorunda kalmaları anlamına geliyordu, ama zaten bu işin erba-

41 S. Siegmund, *The Medici State and the Ghetto of Florence: the Construction of an Early Modern Jewish Community*, Stanford, CA, 2006.

42 F. Trivellato, *The Familiarity of Strangers: the Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, CT, 2009, s. 74; L. Frattarelli Fischer, "La città medicea", *Storia illustrate di Livorno*, O. Vaccari vd., Pisa, 2006, s. 57-109; daha genel olarak, D. Calabi, *La città del primo Rinascimento*, Bari/Roma, 2001.

43 F. Braudel ve R. Romano, *Navires et merchandises à l'entrée du port de Livourne*, Ports, Routes, Trafics, c. 1, Paris, 1951, s. 21; Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 41.

44 Trivellato, *Familiarity of Strangers*, s. 76; Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 40.

bı olmuşlardı.[45] Ekonomik faaliyetlerine pek az kısıtlama konuluyordu; gayrimenkul almalarına yalnızca İtalya'da izin veriliyordu. Genelde, 18. yüzyıla gelindiğinde, büyük ve muhteşem bir bina olan sinagoglarının yakınında yaşamalarına karşın, resmi bir Yahudi mahallesi yoktu. Doğu Akdeniz'den gelen Ermeni tüccarların da kendilerine ait bir kilisesi vardı. Kürek mahkûmlarına ayrılan mahalle olan *bagno*'da üç cami mevcuttu, gerçi Livorno'ya gelen özgür Müslüman sayısı da giderek artmaktaydı; hatta bir Müslüman mezarlığı kurulması için gereken izin verilmişti.[46]

Tüm bunlar, Livorno ile İslam ülkeleri arasında ticaret güzergâhlarının açıldığını gösteren gelişmelerdi: 1590 civarında İskenderiye'den yola çıkan gemiler geliyordu; ancak gerçek başarı öyküsü 1573 ve 1593'te Kuzey Afrika güzergâhlarının açılması oldu: Braudel ve Romano bu dönem içinde Fas'taki Laraş ve Tunus'u kapsayan geniş bir bölgeden Livorno'ya yapılan 44 yolculuk tespit ettiler. Bu temaslar, Sefardi tüccarların yatırımları veya Berberi ve Medici hükümdarları arasında işbirliği olmaksızın gerçekleştirilemezdi; Hollandalılar da bu trafiğe girerek sigorta ve fazladan taşıma kapasitesi sağladılar. Bu güzergâhlar, tahılını olduğu gibi balmumu, deri, yün ve şekerini de Kuzey Afrika'dan alan Toskana'nın tedariki açısından hayati önemdeydi.[47] Kalay, çamfıstığı, torik ve ançuez gibi temel ürünler de İspanya ve Portekiz'den, çoğunlukla Güney Fransa limanlarına bağlı gemilerle getiriliyordu. Gelgelelim İspanyol ticaretinin coğrafyasında bir şeyler değişmişti. Barselona'nın Livorno'yla pek az teması, Valensiya'nın ise çok mütevazı bir rolü vardı; oysa mükemmel bir limanı olan ve düzgün yollarıyla İspanya'nın iç kesimlerinin ürününe erişimi sağlayan Alicante, Akdeniz İspanya'sında en gözde liman olmuştu. Alicante'nin kendisi, yerli zeytinyağından üretilen sabun ve şarap dışında pek az üretim yapıyordu; "Asya veya Afrika'nın uyuklayan iç kesimlerinde görülebilecek türden bir sömürge fabrikası havasına benzer özelliğini modern çağlara kadar korudu."[48] Alicante ile Livorno arasındaki güzergâhta (ve Alicante ile Cenova arasında rakip bir güzergâhta), minik böceklerden yapılma kermis (kırmızı) ve mor boya, pirinç, ipek, bal, şeker ve hepsinden önemlisi de yün taşıyan Raguzalılar başat aracılardı ve her ne kadar İspanyol krallıkları içinde ibadet özgürlüğüne sahip olmasalar da, Yahudi tüccarlar bu ticarette önemli bir rol oynadılar.[49]

---

45 Y. Yovel, *The Other Within: the Marranos, Split Identity and Emerging Modernity*, Princeton, NJ, 2009.

46 Trivellato, *Familiarity of Strangers*, s. 78, 82.

47 Braudel ve Romano, *Navires et Merchandises*, s. 45; Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 180.

48 Braudel ve Romano, *Navires et Merchandises*, s. 46; J. Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, s. 80-82.

49 Braudel ve Romano, *Navires et Merchandises*, s. 47.

Livorno aynı zamanda Cebelitarık Boğazı'nın ötesindeki topraklarla da –Atlantik Okyanusu'ndan önemli bir İspanyol ticaret merkezi olarak doğmakta olan Cádiz, Lizbon ve Kuzey Denizi ülkeleriyle– ilişkiler geliştirdi. Livorno, Hollandalıları tıpkı bir çiçeğin cezbettiği arılar gibi kendine çekiyordu. *Livornine* [Livornolular], kentlerinde Protestan yerleşimini özellikle teşvik etmeseler de, Hollandalı tüccarlar belirli bir ihtiyat payıyla orada barış içinde yaşayabileceklerini görmüşlerdi. Livorno, Akdeniz'deki Hollanda ağının mihrakı olduğu gibi, Atlantik Okyanusu sularından gelen birçok Hollanda gemisinin de hedefiydi. Kuzey Afrika'yla ticaretin yoğunlaşmasına ve ara sıra yaşanan iyi hasatlara karşın, Toskana'nın Baltık tahılı iştahı hiç azalmadı. Kalitesi genellikle Akdeniz'dekinden üstün kabul ediliyordu ve aynı zamanda –nakliye masrafları göz önüne alındığında bile– genelde daha ucuzdu. Gördüğümüz gibi, bu dönem Akdeniz kıyıları civarında tarımın gerilemesini yansıtır. İtalyanlar kuzey çavdarından hoşlanmaya başlamıştı: 1620'de, Livorno'ya tahıl getiren Hollanda gemilerinin yaklaşık beşte biri, sadece çavdar taşıyordu. Medici dükleri, uyrukları yeterli gıda masrafını karşılayabilsinler diye Hollanda'da uygun fiyatlar için pazarlık ediyordu; ve tahıl Akdeniz'de bol olduğu zaman, bunu füme veya kurutulmuş ringa, sardalye ve morina, hatta havyarla ikame etmek daima mümkündü.[50] Bu tahılı getiren Hollandalı tüccarların tek yaptığı, Kuzey Avrupa'dan mal getirip dönüşte mal götürmek değildi. Akdeniz içindeki nakliyeciliğe girerken, gemilerle İtalya'nın kuzeyine taşıdıkları Güney İtalyan tahılı ve tuzuna ambarlarında seve seve yer açtılar. Kuzey Avrupa'da 1630'da olduğu gibi bir kıtlık olduğu zamanlarda, Hollandalı kaptanlar, yasadışı olarak tahıl ihraç ederken yakalanan herkesin kazığa bağlanıp açlıktan ölmeye bırakılacağına dair Osmanlı emirlerini çiğneyerek, Ege'de Livorno için tedarik toplamaktan geri durmadılar. Akdeniz içindeki tahıl arzları yeterli olduğu zaman, pazarları araştırarak Alicante'de yün ve tuz, İonya Adaları'nda şarap ve kurutulmuş meyve, Ege'de ipek vb topluyor ve Levant'taki büyük ticaret merkezlerindeki ilişkilerini geliştirmeye çalışıyorlardı; Halep, Suriye'deki en büyük *emporium* (ticaret merkezi) olarak öne çıkmıştı ve orada aynı zamanda Filistin ve Kıbrıs'taki ticarete göz kulak olan bir Hollanda konsolosu bulunuyordu. Halep iç kesimde yer aldığından, gemiler İskenderun'da [Alexandrietta] demirliyor, ardından malların karayoluyla taşınması gerekiyordu; bu mallar, tıbbi özellikleri nedeniyle son derece rağbet gören çivit ve ravent gibi egzotik ürünler içeriyordu.[51]

50 Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 67, 91-99, 206-213; K. Persson, *Grain Markets in Europe, 1500-1900: Integration and Deregulation*, Cambridge, 1999.

51 Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 65, 67-73, 96; Halep hakkında, Mather, *Pashas*, s. 17-102.

1608'de Dük Ferdinand "Flaman-Alman milleti"nin, Felemenk ve Hollandalı tüccarların defnedilebileceği yeraltı mezar odasını da içeren, Madonna'ya adanmış bir Katolik şapeli inşa etmesine izin verdi. Kaçınılmaz olarak, birçok Protestan Katolik bölgesinin dışında gömülmeyi tercih etti; onlara da özel bahçeleri kullanma izni verildi. Öte yandan, "millet"in bazı önde gelen üyeleri sadık Katolikleri; tıpkı Madonna şapelinin mali işler sorumlusu olan ve işlerini Via Ferdinanda adlı ana caddedeki evinden yürüten Bernard van den Broecke gibi. Evinde on oda ve bir düzine resim, kafesteki bir papağan, bir tavla tahtası ve şık mobilyalarla süslü bir kabul salonu bulunuyordu; bahçede bir çeşme ve geniş bir limonluk vardı. Van den Broecke Livorno'dan, Toskana, Napoli, Sicilya ve Venedik dükünün sarayının yanı sıra elbette Kuzey Avrupa'yı da kuşatan kocaman bir iş ağını yürütüyordu. 1624'te, morina balığını Newfoundland'dan doğruca Napoli'ye getiren bir ticaret güzergâhının planlarını da yaptı, ancak İngiliz müdahalesi yüzünden planlar suya düştü; Napoli'nin hâkimi İspanya ile bir kez daha savaşa tutuşan İngiltere kralı bu morinalara el koydu. Buna karşın İngilizler ve (van den Broecke de dahil) Hollandalıların ara sıra Toskana sancağını elverişli bayrak olarak kullanarak İspanya ile ticari işbirliği yaptıkları da oldu. Van den Broecke, Akdeniz dahilindeki köle ticaretine girmekte hiçbir sakınca görmemiş olsa da, buradaki asıl amacı, nüfuzlu esirlerin ailelerinden fidye parası sızdırmaktı. En iyi şekilde geri dönebilmeleri için kendi hanesindeki kölelere iyi bakılmasına özen gösteriyordu; bu kölelerin "pek de şımartılmadan hayatta kalmaları ve giyinip kuşanmalarının" sağlanması gerekiyordu.[52] Van den Broecke'nin ticarethanesi 1630'lara kadar gelişmeye devam etti; o tarihte İspanya ile yaşanan siyasal güçlükler, İngilizlerin rekabeti ve salgın hastalıklar hayatı zorlaştırmıştı. Bununla birlikte, özellikle Sefardi Yahudiler burayı Sefardi yerleşimin odak noktalarının bağlantı yeri olarak kullanmaya devam ettikleri sürece, kent Akdeniz ticaretindeki önemini korudu. Bu odak noktaları Halep, Selanik ve giderek İzmir'di.

4

Livorno'nun büyük başarısı istisnai değildi. Cenevizler de 17. yüzyılda, gümrük muafiyetlerine 1590'da gıda maddeleriyle başlayıp 1609'da tüm mallara teşmil ederek, kendi serbest limanlarını yaratma teşebbüsüne girişmişlerdi. Bu Livorno'dan daha farklı bir serbest limandı: Livorno, temelde ikamet ve ticaret yapma hakkı konusundaki kısıtlamalardan azade tüccarları çekmeye çalışırken, Cenova'da asıl vurgu, ticari malın

52 Engels, *Merchants, Interlopers*, s. 179, 191, 195, 201.

serbest geçişine yapılmaktaydı. Cenova, Akdeniz hâkimiyeti için Piza, Venedik ve Barselona ile rekabet ettiğinden, kentin ve iş âleminin niteliği muazzam ölçüde değişime uğradı. Ticarete yönelik faal ilgiden İspanyol sarayına para sağlanmasına olan kaymanın, İspanyol kraliyet borçlanmasını yapanlar seçkin ailelerin üyeleri olsalar bile, Ceneviz toplumuna tepeden tırnağa etkileri olmuştu. 1560'lara gelindiğinde, büyük ailelerin mensupları gemi sahipliğine olan ilgilerini kaybetmişlerdi.[53] Ceneviz gemileri, Cenova limanına gelen gemiler arasında bir azınlık haline geldi: 1596'dan itibaren Cenova limanından geçen gemilerin %70'i yabancıydı. Tahmin edilebileceği gibi, Raguzalılar çok faaldi ancak aynı zamanda Hollandalıların 17. yüzyılda gitgide daha önemli bir rol üstleneceği şekilde, Almanya'dan gelen Hansa ve Alçak Ülkeler'den gelen gemiler de çok etkindi.[54] 16. yüzyıl sonunda, Ceneviz tüccarları çoğunlukla Raguza gemilerinden hisse alıyorlardı, ama bu sadece meydana gelmiş olan büyük değişimin altını çizer: İki yüzyıl önce küçük bir Adriyatik cumhuriyetinin "la Superba"ya, mağrur Ceneviz cumhuriyetine üstün gelebileceği söylense gülünüp geçilirdi.

Cenevizler kendilerini İspanyol Krallığı'nın bir müttefiki olarak görüyorlardı; İspanya kralı ise onları daha ziyade uyrukları olarak görme eğilimindeydi, ama bu noktada üstelemeleri, Cenevizlerin İspanya ittifakına yakınlıklarını zayıflatmaya yaradı sadece. İspanyollar sırf Cenova'nın kendi planlarının neresine oturduğunu göstermek için 1606 ve 1611'de, Malta Şövalyeleri'ne verdikleri haraçlara savaş talimatlarında Cenova'ya nazaran öncelik tanıyacakları teminatını verince, Cenevizler bunu haklı olarak İspanya'nın Cenova'yı da bir tabi ülke olarak gördüğü şeklinde yorumladı. Bu mesele üzerine tartışmalar, zaman zaman savaş için yerini alan Ceneviz ve Malta kadırgalarının, toplarını birbirine yöneltmesine ve İspanyol amirallerinin hepsini geriye almak zorunda kalmasına yol açacak noktaya tırmandı. Ancak aslına bakılırsa, İspanyol maliyesi, kadırgaları İspanya'dan Cenova'ya –1600'den 1640'a kadarki dönemde 70.000.000 gümüş real kadar– külçe altın/gümüş taşıyan Cenevizlere çok ciddi bir şekilde bel bağlamış durumdaydı. İspanya Krallığı'na verilen Ceneviz borçlarının temelini oluşturan ilke, Yenidünya'dan gelen gümüş ve altının gelirinden telafi edilen avanslardı.[55] Diğer kadırgalar, Messina'dan kârlı ham ipek ticaretine yönelmişti; ipek Cenova'nın yüzyıl önce canlanan refahının temellerinden biri olmuştu ve bir İspanyol mülkü olan Sicilya'dan,

53 T. Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*, Baltimore, MD, 2005, s. 45, 193-194; E. Grendi, *La repubblica aristocratica dei genovesi*, Bolonya, 1987, s. 332.

54 Grendi, *Repubblica aristocratica*, s. 339-343, 356-367.

55 Kirk, *Genoa and the Sea*, s. 34-35, 84-87, 91-96.

tüccarlardan her bir kuruşu almaya çalışan bir İspanyol hükümetince aynı şekilde ağır şekilde vergilendirilen tahılla birlikte gelmesi nedeniyle, İspanya ile yoğun ama sorunlu ilişkisini simgeliyordu.[56]

Cenevizler, geçmiş zamanlarda kadırgalarını Akdeniz'in dört bucağına, hatta ötesindeki denizlere gönderen Cenova'nın şaşaalı çağını anarken Venediklilerle aynı nostaljiyi paylaşıyorlardı. Bir Ceneviz soylusu olan Antonio Giulio Brignole Sale, 1642'de kent yöneticilerinin Cenova'nın refahını geri getireceğini umdukları yeni bir kadırga filosunun inşası için lehte ve aleyhte argümanları ele aldığı bir risale kaleme aldı. "Pek çoğu limana yerleştirilmiş ticaret alanlarının daha çok sayıda ve daha ayrı olması, dolayısıyla herkesin kolayca istihdam bulabileceği bir yer olması" nedeniyle, Akdeniz'in ideal bir faaliyet alanı olduğuna emindi. Kadırgalar inşa edilerek, "Cenevizlerin görkem ve şanının özel bir sahnesi" olan "antik Levant güzergâhları"nın yenilenmesi mümkün olabilirdi; planına karşı olanların, Akdeniz'in artık ortaçağ günlerindeki gibi olmadığı ve ortaçağ üslubunda kadırgalar inşa etmenin yitirilen dünyayı geri getiremeyeceği şeklindeki görüşlerine hak verse de bu hususta ısrarcıydı.[57]

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda Akdeniz bir çeşit yön kaybına uğradı. Cenevizlerin Levant ticaretini yeniden yapılandırma girişimlerine karşın, Akdeniz Batı Avrupa'daki önceliğini Atlantik Okyanusu tüccarlarına kaptırdı; artık onların Hollanda'dan Brezilya'ya ve Doğu Hint Adaları'na ya da İngiltere'den Newfoundland ve Moskova'ya kadar uzanan nüfuz alanlarında, Akdeniz en ilginç veya en önemli kaygıları değildi.[58] 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl başının ilk vaadi gerçekleşmemişti.

56 Grendi, *Repubblica aristocratica*, s. 207.

57 Kirk, *Genoa and the Sea*, s. 119-123.

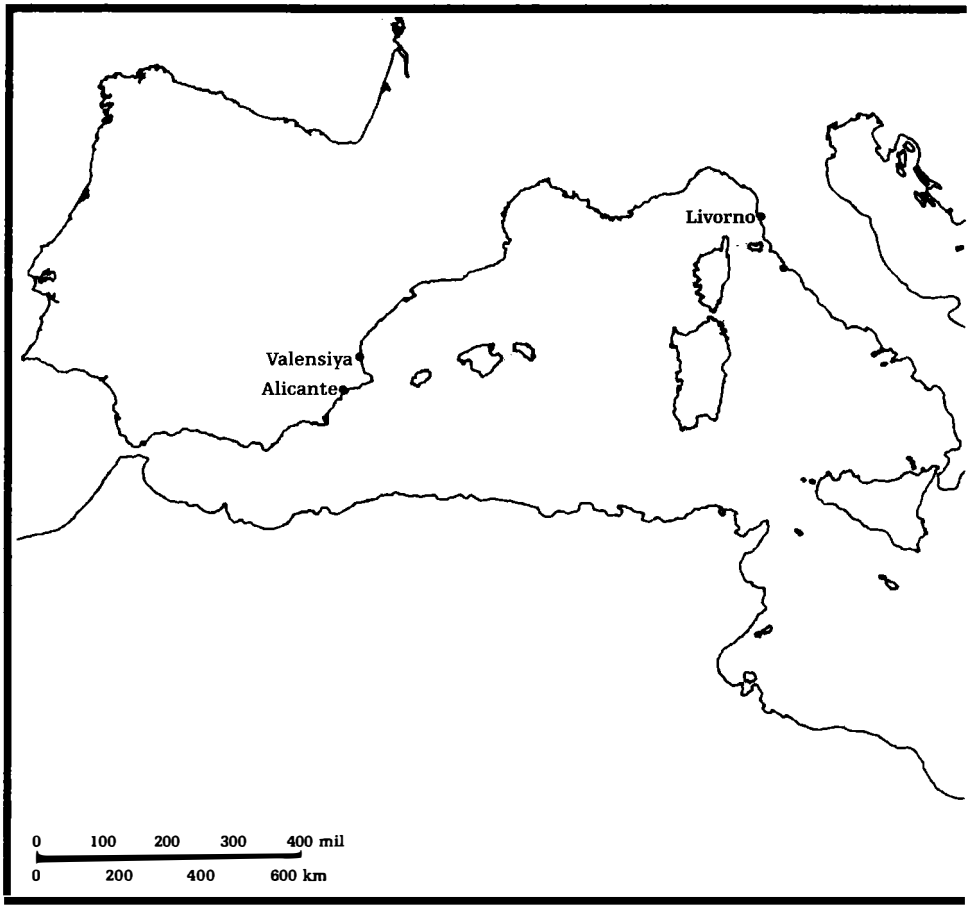
58 F. Tabak, *Waning of the Mediterranean 1550-1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, s. 1-29.

VI

ÇARESİZLİK İÇİNDEKİ DİASPORALAR, 1560-1700

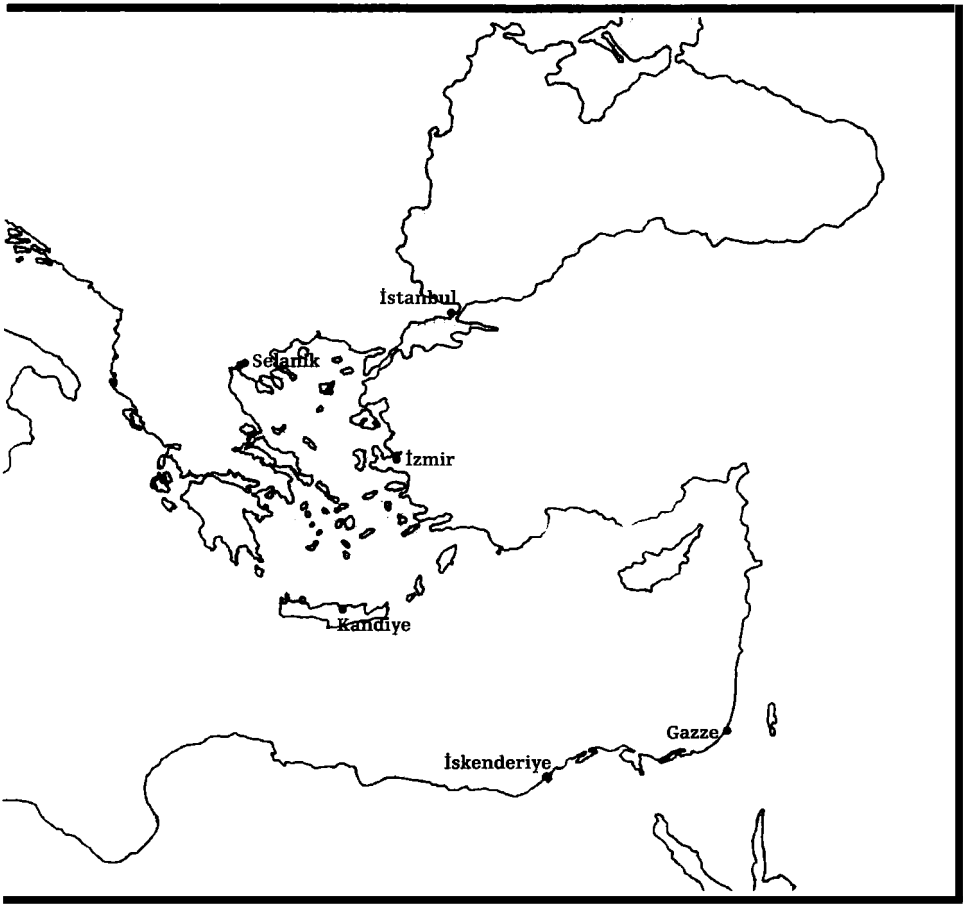
1

Osmanlı padişahları gibi vergi memurlarıyla birlikte İspanyol kralları da, Akdeniz'in kendi denetimleri altındaki bölgelerinde dolaşanların dini kimliğine kuvvetli bir ilgi gösterdiler. Kimi zaman, Hıristiyan ve Müslüman imparatorlukların çatışmasıyla belirlenen bir çağda, Akdeniz keskin bir biçimde iki din arasında bölünmüş gibi görünür. Gene de, Osmanlılar hükmettikleri toprakların birçoğunda Hıristiyan azınlıkların varlığını çoktandır kabul etmişken, diğer gruplar dini kimlikler arasında (mecazi olarak) yolculuk ediyorlardı. Sefardi Yahudilerin Akdeniz İspanya'sının limanlarına girdiklerinde görünüş itibariyle dönüşüp Hıristiyan "Portekizli" olmaktaki şaşırtıcı becerilerini daha önce görmüştük. Bu varoluş, birçok Sefardinin kandırılmış bir İzmirli Yahudiyi Mesih olarak yücelttiği 17. yüzyılda, kendi gerilimlerini tetikleyen dünyalar arasında askıda kaldı. Benzer gerilimler İspanya'nın Müslüman nüfusunun kalıntıları arasında da görülebiliyordu. *Morisco*'ların trajik tarihi, açıkça ibadet eden son Müslümanların 1525'te din değiştirmesi ile kovulmalarına yönelik 1609'daki nihai karar arasında, büyük ölçüde Akdeniz dışında meydana geldi; dinler arasında arafta kalan kendine özgü kimliklerini bu halka veren, İslam âleminden bunca yalıtılmış olmalarıydı gene.

Bu "*Morisco*"ların yurt edindiği dünya Yahudi kökenli başka bir *converso* grubununkinden önemli yönlerden farklılık gösteriyordu. Bazı *Morisco*'lar Enkizisyon huzuruna çıkarılmasına karşın, İspanyol yetkililer önceleri İslam ibadetini görmezden geldi; muaf tutulan şüphelilerin mülkünü müsadere yoluyla gelirini artıramayacağını keşfederek hüsrana uğrayan Krallıktan, bazen bir "hizmet" karşılığında Enkizisyon'un müdahalesinden muafiyet kazanmak mümkündü.[1] Birçok *Morisco* cemaatinin bir Hıristiyan rahibi yoktu, nitekim eski dinlerine ibadet etmeyi sürdürmeleri sürpriz değildir; Hıristiyanlaşmanın gerçekleştirildiği bölgelerde bile, Granada dışındaki Sacromonte'de mevcut kayda değer kurşun tabletlerde, "son günlerde dine yardım edenler Araplar olacaktır" gibi kehanetleri ve

1 L. P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Chicago, IL, 2005, s. 206-207; M. Carr, *Blood and Faith: the Purging of Muslim Spain, 1492-1614*, Londra, 2009, s. 109-117.

bir Hıristiyan halifeye veya halefe (Muhammed'in değil İsa'nın) gizemli göndermeleriyle kendini gösteren İslamlaşmış bir Hıristiyanlık ortaya çıktı.[2] Pek çok yönden, Krallığın başlıca kaygısı dini olmaktan çok siyasaldı: Bir İspanyol Hıristiyan yazar, Granadalı *Morisco*'ların liderlerinin gizlice Berberi devletleri ve Türk hükümdarları ile, onların himayesi altında bir devletçik kurma umuduyla müzakere etmiş olduklarını bildiriyordu, fakat gemileri ve tedarikleri olmadığından bu umutsuz bir davaydı; hem ayrıca Kuzey Afrika'daki İspanyol sahil istasyonları, Berberi devletler ile *Morisco*'lar arasındaki temaslara karşı kısmi bir bariyer oluştururken, "Cezayirli korsanlar, karada zorlu seferler başlatmaktan çok, korsanlıkta ve kıyılar boyunca ticaret yapmakta iyi" olduklarını da ifade ediyordu.[3]

2 Metinler,: Harvey, *Muslims in Spain*, s. 382-398, içinde.

3 D. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, çev. M. Shuttleworth, Londra, 1982, s. 42.

Bunu rağmen, fazla sevinmek de yersiz olurdu. *Morisco*'lar, Katolik kralın orduları ve donanmaları çok uzak ülkelerde –yalnız Lepanto [İnebahtı] ve Malta değil, Hollanda'da da– savaşırken İspanya'nın dikkatini saptırmak yoluyla Osmanlı padişahlarını desteklemiş olabilirler. II. Felipe, babası V. Karl gibi, imansızlık sorununu siyah-beyaz olarak görüyordu, dolayısıyla Felipe'ye göre, İspanya içinde itaatsiz *Morisco*'ların varlığı, son tahlilde, en kuzeydeki topraklarının itaatsiz Kalvencilerinin varlığıyla aynı şekilde sorun teşkil ediyordu: Felipe, "Tanrı'ya ve dünyaya karşı özel bir yükümlülüğüm var," diye yazmıştı, zira "sapkınlar var olmaya devam ettiği sürece (ki Tanrı'nın buna izin vermeyeceğini umuyorum), bu daha büyük zararlar ve tehlikelere, ve ülke içinde savaşa kapı açabilir."[4]

Bu korkular, hükümet ve Enkizisyon'un doğru dürüst Hıristiyanlara çevirmeye yönelik sürekli girişimleri yüzünden çileden çıkan Granadalı *Morisco*'lar arasında şiddetin patlak verdiği 1568'in son günlerinde gerçeğe dönüşmüş gibi görünüyordu. *Morisco*'lara Arapça yerine Kastilya dili konuşmaları emredilmişti; "öylesine gurur duydukları Mağribi giysileri" giymeleri yasaklandı; kadınlara peçeyi çıkarmaları ve yüzlerini göstermeleri emredildi; kamusal hamamlarda toplanmamaları emredildi ve düğünlerde ve diğer kutlamalarda Mağribi dansları yasaklandı.[5] Aman vermeye yanaşmayan iki hasım arasında kana susamış iğrenç bir savaş iki yıl sürdü; korkulduğu gibi, asilere destek vermek için Kuzey Afrika'dan Türkler ve Berberiler geldi, Babıâli ve Kuzey Afrika hükümdarları ile diplomatik bağlantılar kuruldu.[6] Gene de bu destek, bu olaylarda gösterdiği acımasızlığıyla kısa zamanda İnebahtı'daki Hıristiyan donanmasının başına geçecek olan Avusturyalı Johann kumandasındaki İspanyol birliklerinin azmini kırmaya yetmedi. *Morisco*'ların sorunu, "kendi çabalarına bel bağlamak yerine, (bütün karşıt kanıtlara rağmen) Berberi kıyısından onlara yardım etmek için büyük orduların, veya bu olmazsa, onları, ailelerini ve mülklerini avucumuzdan çekip alacak devasa donanmaların gelecek olması konusunda kendilerini kandırmaya devam etmeleriydi."[7] Aslına bakılırsa, Osmanlı sarayı, İspanya'nın erişimleri haricinde olduğuna karar vererek, dikkatini çok daha erişilebilir ve elde edilebilir olan Kıbrıs gibi bir ödüle yöneltmişti.[8] *Morisco*'ların çektiği güçlükleri iyiden iyiye artıran da, ayaklanmanın kıyı şeridinde değil, Alpujarras dağlarında ve Granada'da yoğunlaşmasıydı. Yenilginin ardından, 50 bin *Morisco*

4 Aktaran: G. Parker, *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, Londra, 2002, s. 33.

5 Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, s. 41; Carr, *Blood and Faith*, s. 153-158.

6 Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, s. 150-151, 217-218 vd ; Harvey, *Muslims in Spain*, s. 337-340; Carr, *Blood and Faith*, s. 159-179.

7 Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, s. 218 [yapılan değişikliklerle birlikte].

8 Harvey, *Muslims in Spain*, s. 339.

kendilerini Kastilya'nın dört bir köşesine dağılmış halde buldu; tek büyük Müslüman yoğunlaşması Valensiya Krallığı'nda kalmıştı.[9] Gelgelelim bu geçici bir çözüm olarak görüldü; II. Felipe 1580'de Portekiz tahtını ele geçirdiğinde, bütün İberya'da eksiksiz dini birörnekliği dayatma imkânı ortaya çıkmış gibi görünüyordu. Tartışılan bir olasılık, düşman Kuzey Afrika'nın nüfusuna katkıda bulunmanın anlamı olmayacağına göre, *Morisco*'ların tümünü gemilere bindirip, denize açıldıktan sonra gemiyi batırmaktı. Segorbe piskoposunun tüyler ürpertici önerisiyse, *Morisco*'ları, özellikle tüm erkeklerin iğdiş edilip, kadınların da kısırlaştırılmasından sonra, "tamamen yok olup gidecekleri" Newfoundland'e sürmekti.[10] Dolayısıyla, toplu tehcir düşüncesi, sonunda karar verildiği tarihten otuz yıl kadar önce, 1580'lerden itibaren gündemdeydi. Sorun sürülüp sürülmemeleri değil, bunun hangi yoldan yapılacağıydı. Bu, başta tüm *Morisco*'ları potansiyel hainler, Hıristiyanlığın siyasi ve dini düşmanları olarak kabul ediyor ve Hıristiyan toplumuna özümlenmiş –hatta bazıları rahip olmuş– önemli sayıda dönmenin varlığını yadsıyordu; İspanya'da, hele hele Valensiya Krallığı'nın *Morisco*'ların yoğunlaştığı topraklarında, gittikçe artan ekonomik güçlüklerin yaşandığı bir dönemdeki etkileri de hiç göz önüne alınmıyordu. Zira o döneme gelindiğinde Valensiya kentinin gerilemesi aşikâr hale gelmişti; ipek ve şeker sanayilerinin durumuna ilişkin haklı endişeler ve sulama sistemlerinin kötüleşeceğine, dolayısıyla kentin kırsal kesimden çektiği, zaten kıt olan arzın iyice kuruyacağına dair mülahazalar vardı.[11] Valensiya *Corts*'u yani parlamentosunun bu tehcir eyleminin, kiliseler ve manastırlar da dahil Valensiyalı derebeylerini yıkıma uğratacağından kuşkusu yoktu ve Krallığın genelde İspanya kıyılarını muhafaza etmek için topladığı gelirleri kaybedeceğine işaret etmek üzere krala Valensiyalı elçiler gönderildi. Bütün bunlar nafileydi; elçiler Kral III. Felipe'ye ulaşana kadar, tehcir kararı Ağustos 1609'da çıkarılmıştı bile.[12]

Sonunda, insanları Kuzey Afrika'ya göndermenin daha kolay olduğu argümanı kazanmıştı ve sürgün fermanı, *Morisco*'ların Berberi ve Türk hükümdarları ile vatana ihanet niteliğindeki yazışmalarında ısrar ederek başlıyordu.[13] Ferman, Krallığın sağladığı gemilerle derhal tahliye hususunda üstelese de, sürecin çok daha yavaş işleyeceği ortaya çıkmıştı; sürgünler 1614'e dek sürdü. Tehcire karşı öne sürülen ekonomik argümanlara

9 Carr, *Blood and Faith*, s. 182.

10 Harvey, *Muslims in Spain*, s. 395-396, H.C. Lea, *The Moriscos of Spain: their Conversion and Expulsion*, Philadelphia, 1901, s. 296'yı gözden geçirerek.

11 J. Casey, *Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, s. 79-100.

12 Lea, *Moriscos*, s. 318-319; Casey, *Kingdom of Valencia*, Cambridge, 1979, s. 228-229; Carr, *Blood and Faith*, s. 256.

13 Lea, *Moriscos*, s. 320; kısmî metin, içinde: Harvey, *Muslims in Spain*, s. 310-311.

kısmen kulak verilmişti: Her 100 *Morisco*'dan 6'sının kalmasına izin verildi; bunlar çiftçilik yaptıkları ve Hıristiyan yandaşlığı gösterdikleri düşünüldüğü sürece topraklarında yaşamaya devam edebileceklerdi; gidenlerden "mülkleri devralanlara, başka şeylerin yanı sıra şeker değirmenlerinin ve sulama sistemlerinin nasıl çalıştığını öğretmeleri" bekleniyordu. Ferman, gidecek olanların eksiksiz kategorileri konusunda en titiz ayrıntılarıyla –modern okura Nazi Berlin'indeki utanç verici Wannsee konferansını hatırlatacak şekilde– kaleme alınmıştı, zira karışmış aileler vardı ve ebeveynlerinden biri Eski Hıristiyan olan çocuklarla ilgili sorunlar doğuyordu.[14] Sürgünlerin ülkeden ayrılacağı limanlar büyük bir dikkatle belirlendi; Alicante, Valensiya ve Tortosa bu limanlar arasındaydı. *Morisco*'ların Osmanlı donanmasını İspanya'ya getirmek üzere ve Türklere yardım olarak 150 bin asker göndermeyi önermiş olduklarını iddia eden bir telkin kampanyası başlatıldı. *Morisco*'lar direnmek istediler, ancak onları kendi yurtlarından uzaklaştıracak İspanyol kuvvetlerinin ne kadar büyük olduğunu gördüklerinde, bu şekilde ellerine hiçbir şey geçmeyeceğini anladılar. Aslına bakılırsa, *Morisco*'lar, kalmalarına ve Hıristiyanlara toprağı nasıl işleyeceklerini öğretmelerine izin verilen özel kategoriye hiç kimsenin gönüllü olmaması gerektiğine karar vermişlerdi. *Morisco*'ların gösterdiği dayanışma etkileyici boyutlardadır. Valensiya Krallığı'nda Gandia [Kandiye] dükü, şeker tarlalarını ekip biçecek kimsenin kalmadığını öğrendiğinde çaresizliğe kapıldı. Olup bitenler *Morisco*'lar için olduğu kadar onun için de bir felaketti. 2 Ekim 1609'da yaklaşık 4 bin *Morisco* Denia'da, çoğu onları Berberi kıyısına götürmek üzere özel olarak gönderilmiş Napoli kadırgalarına bindiler; gemiye çıkanların sayısı gittikçe arttı ve kısa süre içinde 28 bin kişi Kuzey Afrika'ya taşındı. İspanyol gemilerinin yolcularını burada bırakmaları zor olmadı: İlk sevkıyat, hâlâ bir İspanyol mülkü olan Oran'a yapıldı ve *Morisco*'lar buraya vardıklarında, Müslüman topraklara yerleşme hakkı için Tlimsen hükümdarıyla görüşmeler yaptılar. Diğer mülteciler, İspanyolların başta yaptıkları bedava nakliye önerisini şiddetle reddederek, kendi yolculuk araçlarını kendileri buldular. İster istemez "devasa bir bitpazarına" dönüşmüş limanda onların ipeklilerini ve dantellerini sudan ucuza kapatmak için gelmiş Hıristiyanların gözü önünde 14.500 kişi Valensiya'dan gemilere bindi.[15] Bazı *Morisco*'lar bunun kendileri için bir zulüm olmaktan çok kurtuluş olduğunu açıkça gösterdiler: Berberi beyleri "bize efendilerimizin yaptığı gibi köle değil, Mağribi olarak yaşama hakkı verecektir."

Döneme ait bazı tahminler daha düşük olmakla birlikte, gidenlerin sayısının 150 bin kadar olduğuna dair kanıtlar vardır: Valensiya Enki-

14 Lea, *Moriscos*, s. 322-325, n. 1.

15 Carr, *Blood and Faith*, s. 263.

zisyonu, Valensiya limanından giden 17.766 kişi de dahil, 100.656 gibi bir toplam rakam verdi ve 3269'u on iki yaşından küçük, 1339'u da sütten kesilmemiş bebeklerdi.[16] Çok geçmeden dikkati antik Aragon Krallığı'na çevirme zamanı gelmişti; buradan ayrılan *Morisco*'ların sayısı 74 bin iken, Katalonya'dan gidenlerin sayısı biraz daha düşüktü; birçoğu Tortosa üzerinden deniz yoluyla ayrıldılarsa da, diğerleri çok ağır koşullara tahammül ettikleri, Pireneler'den Fransa'ya giden karayolunu seçtiler. Fransa kralı IV. Henri, neredeyse hepsinin gemilere bindirilip Kuzey Afrika'ya gönderilmesinde ısrar etti.[17] Fransız-Osmanlı ittifakı İspanyol Müslümanlarının himayesini içerecek şekilde genişletilmedi ve Protestanlar ile Katolikler arasındaki acı savaşlardan zafer kazanarak çıkan Henri, Protestanlığı terk ederek kazanmış olduğu krallığında yeni dinsel farklılık istemiyordu.[18] Gene de Fransızlar gördükleri karşısında afallamışlardı. Kardinal Richelieu daha sonra bu olayları, "insanlık tarihinde en akıl almaz, en barbar eylem" olarak betimleyecekti; gerçi muhtemelen İspanyol Müslümanlarını savunmaktan çok İspanyol Hıristiyanlarının mahkûm edilmesiyle ilgileniyordu.[19] Bu arada İspanyol Krallığı dikkatini Kastilya'ya yöneltmiş ve 1614 başında hükümet III. Felipe'ye görevin tamamlandığını bildirmişti.[20] Tüm İspanyol krallıklarından gidenleri toplarsak, tahminen 300 bin *Morisco* sınır dışı edilmişti.[21]

Her ne kadar bazı Müslüman asıllı ama iyice asimile olmuş Hıristiyanlar da, Aşai Rabbani ayinini gönüllü olarak alanların kalmalarına izin verileceği teminatına rağmen sürülmüş olsalar da, İspanyol Hıristiyan bakış açısından bu sürgün imansızlara karşı bir eylemdi. Krallığın zalimliğinin ilginç etkisi, İspanyol siyasetine içerlemiş karma bir nüfusun, artık Berberi sahiline yerleştirilmesi olmuştu ve *Morisco*'lar bütün enerjilerini İspanyol kıyı şeridine korsan baskınlar yapmaya yönelttiler. İntikam ruhunun yanı sıra, romantik şekilde anımsanan bir geçmişe duyulan nostaljinin kalıcılığı da etkiliydi. Endülüs müziği, kısmen *Morisco*'lar kısmen de daha önceki –Granada'dan ve başka yerlerdeki sorunlardan kaçıp, Kuzey Afrika kentlerine daha önceden yerleşmiş olan mülteciler gibi– sürgün grupları arasında korundu. Kuzey Afrika'nın yerli sakinleri, sürgünleri, onların beklediğinden daha az sıcak karşıladı. Birçok *Morisco*, "Mağribi" uygulamalara karşı onlarca yıllık Hıristiyan kampanyalarından

16 Lea, *Moriscos*, s. 326-333 [rakamlar: s. 332, n. 1]; Harvey, *Muslims in Spain*, s. 314-316.

17 Harvey, *Muslims in Spain*, s. 317; Carr, *Blood and Faith*, s. 286.

18 Lea, *Moriscos*, s. 340-341.

19 Aktaran: J. Casey, "Moriscos and the depopulation of Valencia", *Past and Present*, no. 50 (1971), s. 19.

20 Harvey, *Muslims in Spain*, s. 320-331.

21 M. García Arenal, *La diaspora des Andalousiens*, Aix-en-Provence, 2003, s. 103.

sonra artık dil, giyim-kuşam ve âdetleri bakımından kabul edilemeyecek kadar İspanyollaşmış gibi görünüyordu; kendilerini Mağribi nüfustan soyutladılar. Tunus'a yerleşen *Morisco*'ların çoğu İspanyolca konuşuyor ve İspanyol isimleri taşıyorlardı; hatta 1492-1609 arasında, İspanya'da tanımış oldukları hintinciri gibi Amerikan meyvelerini Kuzey Afrika'ya getirdiler.[22] Kendi tarzlarını anlayan yoldaşlar bulmak istediklerinde, bazen üç dinli eski İspanya nostaljilerini paylaşan, yerli Yahudi cemaatleriyle aralarına bir mesafe koyan ve bir tür Kastilya dili konuşmaya devam eden Sefardi Yahudilerin onları daha iyi anladığına karar verdikleri oldu. Böylelikle, Kuzey Afrika'daki sürgünlerinde Sefardi Yahudiler ile Endülüs Müslümanları arasında duygusal bir akrabalık bağı kuruldu.

2

Aynı yüzyılda Sefardi Yahudiler de şiddetli bir krizden geçmişti. Başlangıç noktası İzmir kentiydi. İzmir ve Livorno, İtalya'yı Osmanlı dünyasına bağlayan ikili sistemin bir parçasıydı.[23] İki kent de 16. yüzyıl başında önemli bir yer değildi. Fakat Baron de Courmenin 1621'de İzmir'i ziyaret ettiğinde şunları yazacaktı:

> Şu anda İzmir'in büyük bir yün, balmumu, pamuk ve ipek trafiği var; bunları Ermeniler Halep'e gitmek yerine buraya getiriyorlar. Çok fazla gümrük vergisi ödemediklerinden oraya gitmekten daha avantajlı buluyorlar. Venedikli, İngiliz veya Hollandalıdan çok, Fransız olan ve büyük serbesti içinde yaşayan birkaç tüccar var.[24]

İonya Adaları'nın kurutulmuş meyveleri gibi, İzmir'de yabancı tüccarların ilgisini çeken de bu türden yerel üretimdi; dönemin diğer tüccarları da İran ipeğinin, Anadolu üzerinden Ermeniler tarafından gittikçe artarak akmasına değindiler. Türklerin Avrupalı ipek tüccarlarıyla, İstanbul'un da ihtiyaç duyduğu tahıl ve meyve peşinde koşan Avrupalı tüccarlarla olduğundan daha az sıkıntıları vardı.

1566'dan sonra Avrupa'nın Ege'yle ticareti, bölgedeki son Ceneviz üssü olan Girit'in de kaybıyla iyiden iyiye dengesini yitirmişti. Artık denizin açıklarında güçlü bir Ceneviz üssünün olmaması sonucu, yerel olarak üretilen pamuk ve Babıâli'nin –pis kokulu dumanına karşı genel bir nefretten değil, bölge ne kadar tütün üretirse o kadar az gıda maddesi üreteceği, oysa Osmanlı payitahtı her zaman düzenli gıda tedariki ihtiyacı duydu-

22 *Age.*, s. 123, 137, 139.

23 M. Greene, "Beyond northern invasions: the Mediterranean in the seventeenth century", *Past and Present*, no. 174 (2002), s. 40-72.

24 Aktaran: D. Goffman, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990, s. 52.

ğu için– kuşkuyla baktığı tütün gibi daha yeni emtiayı sunan İzmir gelişmeye başladı.[25] Khios'un [Sakız] düşmesinden neredeyse hemen sonra Fransa kralı IX. Charles, İzmir'de Fransız tüccarlarının ticaret haklarını elde ederken (1569), I. Elizabeth'in 1580'de İzmir'de ticaret yapmak üzere elde ettiği imtiyaz beratı İngiliz Levant Kumpanyası'nın ayrıcalığı haline geldi; ardından Hollandalılar da 1612'de imtiyaz aldılar.[26] Ecnebi tüccarlar, İzmir'in bir körfezin içine yerleşik, korsanların yıldırım baskınlarına karşı korumalı konumundan çok hoşnutlardı ve onların varlığı İzmir'e sayısız Yahudi, Rum, Arap ve Ermeni tüccarı da çekti.[27] 1675 yılına ait bir seyyah raporu, pek inandırıcı gelmese de, 15 binlik bir Yahudi nüfustan söz eder ki, bu aslında muhtemelen 1.000, 2.000 kadar olmalıdır. Bu Yahudiler Akdeniz'in her yerinden ve ötesinden geliyorlardı: Gerek Levanten gerek Portekizli Sefardiler, Romaniotlar (Rum Yahudiler) ve doğu Avrupalı Aşkenaziler vardı. Portekizli Yahudilerin yasal statüsü değişiklik gösteriyordu, zira kendilerine en yararlı vergi muafiyetlerine sahip hamilerin peşindeydiler: 17. yüzyıl sonlarında, bir noktada (Danimarkalılar ve Venediklilerle birlikte) İngiliz himayesini kabul ettiler, sonra da Raguzalılara döndüler; ama sonunda padişah, bir sürü vergi indirimini yadsıyarak ve –sözgelişi, 1695'te "İzmir'deki en büyük rakiplerimiz Yahudiler" olduğunu ileri süren Levant Kumpanyası gibi– rakiplerini memnun ederek, onları kendi himayesi altına aldı.[28]

17. yüzyıl İzmir'inin özgül tabiatı, hemen rıhtım boyundaki Frenk Caddesi'nde özellikle açık bir şekilde görünüyordu. Avrupalıların şık döşenmiş evleri orada bulunuyordu. Evlerin arkasındaki bahçeler rıhtıma açılıyor ve malların taşınması için geçit olarak kullanılıyordu; yukarıya doğru tırmanan teraslar Avrupalıların depolarının çatısına çıkıyordu.[29] 1700'de bir Fransız ziyaretçi şu gözlemleri yapmıştı:

> Kenti boydan boya geçen Frenk Caddesi'nde Türkler nadiren görülür. Bu caddedeyken kendinizi sanki Hıristiyan dünyasındaymışsınız gibi hissedersiniz; İtalyanca, İngilizce veya Hollanda dilinden başka dil işitilmez. Selamlaşırken herkes birbirine şapkasını çıkarır.

Fakat Frenk Caddesi'nde işitilen dillerden en yaygın olanı Marsilya tüccarlarının Provençal (Provance) diliydi, "çünkü başka her yerden çok Provence'dan gelenler vardı." Hıristiyanlar kendilerine ait tavernaları iş-

25 *Age.*, s. 61-64, 74-75.

26 E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Atina, 1992, s. 74-79.

27 Goffman, *İzmir*, s. 67, 77.

28 *Age.*, s. 81-84; Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 80-81, 106.

29 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 35.

letme hakkına sahipti, ancak tavernaları bütün gün ve gece boyunca açık tutarak, bu konuda oldukça pervasızca davranıyorlardı. Dikkate değer başka bir husus da ibadet özgürlükleriydi: "Kiliselerde alenen ilahi söylüyorlar; mezmur okuyor, vaaz veriyor ve hiçbir sorunla karşılaşmaksızın İlahi Ayini icra ediyorlar."[30] İşlek bir liman kenti doğmuştu; bu kentte ticaretin gerekleri Müslümanların, Yahudilerin ve çeşit çeşit Hıristiyan mezheplerinin yan yana bir arada var olmasını sağlamıştı: Batı Avrupalıların kullandığı üç kilisenin yanı sıra, Rumlar için iki ve Ermeniler için de bir kilise vardı. Birkaç sinagog da vardı, ancak 1660'larda Portekizlilerin sinagogundaki olaylar Yahudi dünyasını fazlasıyla bölecekti; alevlerin yangınını Yahudiler kadar Hıristiyanlar ve Müslümanlar da hissedecekti.

İzmir'deki farklı etnik ve dini gruplar iş âleminde birlikte çalıştı. İngiliz Levant Kumpanyası'nın tüccarları çoğu zaman Yahudi temsilciler istihdam etti; ve bunlar arasında elden ayaktan düşmüş, gut hastası (sıklıkla Sevi, Tzvi, Sebi olarak yazılan) Mordekay Zevi adında, meslek hayatının ilk dönemlerini yumurta ticareti gibi mütevazı bir işe adamış biri de vardı.[31] Üç oğlu vardı; ikisi kendisi gibi simsar oldu, ama üçüncüsü olan Sabetay olağandışı hayaller görmeye başladı ve Yahudi âlimliğinin gizli anlamlı alanlarından bazılarına daldı. İlkin İspanya Yahudileri arasında ve 1492'den itibaren Filistin'deki Safed'de Kabala araştırmaları gelişmeye başlayalı uzun zaman olmuştu. Hahamlar, kişinin bilgi ve olgunluk birikimine sahip olacağını düşündükleri kırk yaşından önce Kabala çalışmalarına girmenin tehlikeli olduğu görüşündeydi; fakat bu görüş, çok genç yaşında kendisini eğiten Sabetay Zevi'yi yolundan döndürmedi: "Her şeyi kendi başına öğreniyordu, çünkü kendi başlarına Yaratıcı'nın bilgisine ulaşan dört kişiden biriydi." Burada sözü edilen diğer üç kişi ise resul Abraham [Hz. İbrahim], Yahuda kralı Hezekiah ile Eyüp'tü.[32] Sabetay'ın ruhsal gelgitleri ve hali tavrı, onun çift kutuplu (bipolar) bir kişiliğe sahip olduğuna pek az şüphe bırakır. Kendinden kuşku duyma ve içe dönüklük özelliğiyle, esrime ve megalomani arasında gidip geliyordu. Yeşu'nun "Bulutların üstüne çıkacağım," sözlerini dile getirdiği zaman, kendisinin de bunu yaptığını hayal etti ve arkadaşlarını, kendisinin havaya yükselme gücüne sahip olduğunu onaylamaya çağırdı. Onlar Sabetay'ın bunu yaptığını gördüklerini inkâr ettiler. O zaman onları şiddetle azarladı: "Bu şanlı görüntüye şahit olmaya lâyık değilsiniz çünkü benim gibi arınmış değilsiniz."[33]

30 Goffman, *İzmir*, s. 137'de aktarılan pasajlar; ayrıca, J. Mather, *Pashas: Traders, and Travellers in the Islamic Worlds*, New Haven, CT, 2009, s. 94, 213.

31 G. Scholem, *Sabbatai Sevi, the Mystical Messiah, 1626-1676*, Londra, 1973, s. 106-107, 109 n. 17; ve genellikle yanlışlarla dolu, J. Freely, *The Lost Messiah: in Search of Sabbatai Sevi*, Londra, 2001, s. 14-15.

32 Moses Pinheiro of Smyrna, aktaran: Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 115.

33 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 126-127.

İsrail halkının kurtuluşunun zamanı gelmiş gibi görünüyordu. 1640'larda, Doğu Avrupa'da Kazakların yaptığı dehşet verici katliamlar, ta Akdeniz'deki Yahudiler arasında bile derin bir kriz duygusu yarattı ve mülteciler Osmanlı İmparatorluğu'nda buldukları sığınağa, olan bitenlerin hikâyelerini de beraberlerinde getirdiler. Kriz anlayışı, tıpkı 1492'de İspanya'dan sınırdışı edilmenin daha önceki Mesih ateşini tutuşturduğu zamanki kadar güçlüydü. Artık 20'li yaşlarında olan Sabetay kendisini bir Mesih figürü olarak ortaya koymaya koyuldu; gerçi kendini tam olarak nasıl lanse ettiği konusunda bazı muğlak noktalar vardı. Yüzlerce yıllık geleneği bir kenara iterek, Tanrı'nın dört harfli Ad'ını sinagogda telaffuz etmeye başladı (Yahudiler daima *Adonai* yani "Efendimiz" sözcüğünü kullanırlar) ve Tevrat'ın ta kendisindeki emirlerine, örneğin bir hayvanın böbreklerinin çevresindeki, Tapınak sunularına ayrılmış yağı yememe emrine karşı çıkmaya başladı. Yasak yiyeceği yerken şu duayı bile etti: "Kutsa bizi, ey Tanrımız ve evrenin hükümdarı olan, yasak olana izin veren Efendimiz." Özel yaşamı karmaşıktı: Karısı Sera, doğrusunu söylemek gerekirse, bir fahişeydi ve falcı olarak biraz servet edinmişti, ancak bu evlilik, bir fahişeyle evlenmiş olan peygamber Hoşea'nın yaşamını yeniden canlandırmayı amaçlıyordu sadece.[34] Selanik'te bir süre kalan Sabetay, çevresine kehanet becerilerinden ve özgüveninden etkilenen müritler toplamaya koyuldu. Doğu Akdeniz'e, görüşleri tüm Yahudi âleminde saygı gören Filistinli hahamların onayını kazanma amaçlı olduğu açıkça anlaşılan yolculuklar yaptı; en önde gelen takipçisi, sonuna kadar yanında kalacak olan Gazzeli Nathan adında gürültücü bir Yahudiydi. Ne yazık ki, Sabetay, El Halil'deki [Hebron] takipçileri için bile herhangi bir mucize gerçekleştirmeyi reddediyordu; burada önde gelen Sefardi haham Haim Abulafia şu açıklamayı yaptı: "Ben, Mesih'in bu şekilde geleceğine inanmıyorum."[35] Ne de olsa Sabetay, Kral Davud soyunun bir üyesi olmanın itibarından yoksundu.

İzmir'e geri dönen Sabetay ve "Sabetaycı" takipçileri 12 Aralık 1665'te İzmir'deki Portekiz sinagogunu bastılar ve eski önderlerini kovdular. Böylelikle O ve bağlıları faaliyetleri için bir üs bulduktan sonra, yeni bayramlar belirlediler ve (Yahudilerin başlıca duası artık gerçekleşmiş olduğuna göre, başta Tapınak'ın yıkılışının anısına yaz orucu olmak üzere) eski kutsal günleri kaldırdılar. Sabetay, o zamana dek görülmemiş bir şekilde kadınları Tevrat okumaya çağırdığı gibi, *Meliselda* adında, bir imparatorun güzel kızının genç bir adamla tanışıp sevişinesini anlatan bir Yahudi-İspanyol erotik romansını okuyarak cemaatini eğlendirdi: "Yüzü,

34 Freely, *Lost Messiah*, s. 50, 61.

35 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 358-359; Freely, *Lost Messiah*, s. 76.

parıltılı bir ışık kılıcı, dudakları mercan kırmızısı ve parlak, teniyse süt beyazıydı."[36] Daha önce hiç kimse fark etmemiş olsa da, bu şarkı aslında İlahi Varlık'ı temsil eden Mesih ile Tevrat arasındaki bağın bir simgesiydi. Mesih sadece bir dini lider değil, gerçek bir kral olacaktı; böylece Sabetay, takipçilerini Portekiz, Türkiye ve Roma (son ikisi kendi kardeşlerine ayrılmıştı) gibi toprakların kralları ve imparatorları olarak adlandırmaya başladı; söylemeye bile gerek yok ki, büyük bir gösterişle oturduğu "Yahudilerin kralı" makamının tadını çıkarıyordu; böyle adlandırmak gerekirse eğer, başarılarının haberi, gerek Sefardi gerek Hıristiyan tüccarların yazışmalarıyla Amsterdam'a kadar ulaştı.[37] Öfke uyandırmak şöyle dursun, bu eylemler takipçilerinin onun vaat edilen Mesih olduğuna inandığını teyit ediyordu.

Gelişmeleri büyük bir titizlikle izleyen Hıristiyanların gözünde bu olayların anlamı oldukça farklıydı: "O dik kafalı Nesil'in İhtidası için bir aracı olup olmayacağını yalnız Tanrı bilir."[38] Sabetay hareketinin köklerinin izi sürüldüğü zaman, Hıristiyan tüccarların, Doğu Akdeniz Yahudileri arasında artan ve çok geçmeden İtalya'ya da yayılacak olan coşkuya ilgisini anlamak daha kolay olur. Onun kendisini eski kanunun bazı parçalarını bir yana bırakabilecek güç ve yetkiye sahip bir Mesih olarak sunuşu, Yeni Ahit'teki Nasıralı İsa'nın betimlenmesini çağrıştırır. Genç Sabetay'ın, babasının işi dolayısıyla İzmir'deki İngiliz ve diğer Hıristiyan tüccarlarla irtibatı vardı. Onlar arasında da kıyamet fikirleri yaygınlaşmaktaydı, zira dini coşkuyla dolup taşan Protestan mezheplerin yer kavgasına tutuştuğu, bazılarının –Oliver Cromwell'in de kesinlikle kayıtsız olmadığı– kendi Mesihçi fikirlerini benimsediği 1640'lar İngiltere'si de bir dini mayalanma halindeydi; bu mezhepler kendi Eski Ahit'lerini büyük dikkatle okuyor ve İsa'nın İkinci Gelişi kehanetiyle ilgili olduğunu düşündükleri pasajlara daha da çok dikkat gösteriyorlardı. Bu gruplar arasında, kendi kökenleri de kıyamet beklentileriyle dolu Quakerların öncülleri olan Beşinci Krallık Adamları da vardı.[39] Hıristiyan tüccarları ve dolaylı olarak Sabetay Sevi'yi etkileyen bir başka hareket, simya dahil derin bilgiler sistemi olan ve 17. yüzyıl başında basılı sözle yaygınlaşan "Gül-Haç aydınlanması"ydı.[40] Bu hareketin kökleri, Otuz Yıl Savaşı'yla yıkıntıya dönüşmüş Almanya'da yatar, ancak akideleri Kuzey Avrupa'nın her yerinde bilim insanlarını çekiyordu. İzmir pamuğunu İngiltere'ye taşıyan ticaret güzergâhları ezoterik fikirler götürüyordu.

---

36 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 396-401; Freely, *Lost Messiah*, s. 85.

37 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 374-375; Freely, *Lost Messiah*, s. 84.

38 İngiltere'ye mektup, aktaran: Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 383.

39 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 101.

40 F. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Londra, 1972.

Gene de Sabetay Sevi'nin faaliyetlerinin Akdeniz'in Osmanlı kesimlerinde merkezileştiği düşünülürse, adının padişahın dikkatini çekmesine de şaşmamak gerekir. Burada kendi kardeşini "Türkiye kralı" yapmış bir Yahudi uyruktan söz ediyoruz. Takipçilerinin sinagoglarında, hükümdar adına okunan geleneksel dua değiştirilmişti; cemaat bundan böyle, Tanrı'dan padişahı kutsamasını dilemek yerine, "Mesihimiz, Tanrı'nın meshettiği Yusuf, göksel aslan ve göksel [erkek] geyik, adil Mesih, krallar kralı, sultan Sabetay Sevi"ye dua ediyordu.[41] Vezir Fazıl Ahmed Paşa, İslamın diğer dinleri hor gören sofu bir dalının etkisi altına girmişti; önceleri Girit'te Venediklilere karşı savaşla meşguldü, ancak artık efendisinin dikkatini bu başbelası peygambere çekmişti.[42] Sabetay ise Fazıl Ahmed ile yakınlaşma planları yapıyordu. 30 Aralık 1665'te Sabetay ve takipçileri İzmir'den gemiye binerek, onun hükümranlığını kuracağı İstanbul'a doğru yola çıktılar. Mevsim dışı bir yolculuk, Ege'de yapılan bu kısa mesafede bile tehlikeliydi, ancak Zebur 107'nin sözleri, uğradıkları fırtınayı dindirmeye yetmişti: "Rab kurtardı onları dertlerinden. Fırtınayı limanlığa çevirdi, yatıştı dalgalar." Neredeyse 40 gün boyunca denizde kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudileri onu karşılamak için kalabalıklar halinde toplanmıştı; ancak onu Türk yetkililer de bekliyordu. Doğruca hapse atıldı; buna rağmen, esarete götürülüşü bile bağlıları tarafından büyük bir merasime dönüştürüldü; hapse girdikten sonra da sevgi ve ilgi toplamaya devam etti. Sultan IV. Mehmed Balkanlar'a giden yol üzerinde bulunan Edirne'de olduğundan, bu peygamberin hükümdarın huzuruna getirilmesi biraz zaman aldı. Orada bir mucize gerçekleştirip Mesihliğini kanıtlamak ile İslamı kabul etmek arasında bir seçim yapması istendi. Gerçekleştirmesi istenen mucize, Türk okçuların oklarıyla onun çıplak bedenine nişan alması ve okların mucizevi bir şekilde bedenine hiç zarar vermeden içinden geçip gitmesiydi. Sabetay itiraz etti. Bunun yerine "Türk'e dönme"ye tercih etti ve daha fazla patırtı çıkarmadan bunu yaptı da.[43]

Edirne Yahudilerinin onca yüksek beklentilerle onun padişahın sarayına getirilişine tanık olmak üzere toplandıkları düşünülürse, Sabetay Sevi'nin dönmesi daha da çarpıcı hale gelir. Sabetay, onların beklentisini karşılamak şöyle dursun, izleyicilerini suçlamış gibi görünür. Saray kapıcılığı onursal makamını ve Mehmed Efendi ismini kabul etti. Türkiye, İtalya ve başka yerlerdeki Yahudi cemaatlerin uğradığı şok muazzamdı. Yahudi âleminin her yerinde, bütün bunların onun düzmece peygamber

41 Freely, *Lost Messiah*, s. 93.

42 *Age.*, s. 133-134.

43 Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 673-686.

olduğunu kanıtladığını ileri sürenler, olayların akışından kederlenip cesaretlerini yitirenler ve onun eylemlerini dünyaya vahyindeki bir sonraki aşama olarak görenler vardı: Belki de Mesih sonunda kendini ortaya koymadan önce, Türk'e dönmüş gibi görünmek zorundaydı; bazı takipçileri onun yolundan giderek Müslüman olurken, bir yandan da gizlice Yahudi ibadetlerini sürdürerek bugün Türkiye'nin bazı kesimlerinde hâlâ varlığını koruyan Dönme mezhebini oluşturdular. Bir Cizvit yazar, Sabetay'ın uzun oruçları esnasında kendisini güçlendirdiği bir peksimetler yığını bulundurduğunda ısrar etse bile, onun bir sahtekâr olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Sabetay Zevi, kendi kendini kandıran, megalomanyak ve aklını yitirmiş biriydi, ancak muhalifleri bile onun ve bağlısı Gazzeli Nathan'ın âlim kişiler olduğunu kabul ediyordu.[44] Bununla birlikte, "biraz öğrenmek tehlikeli bir şeydir", hele hele ezoterik Kabala evreninde bu daha da geçerliydi. Yolculukları ve kurduğu hareketin yayılması, Akdeniz limanlarını birbirine bağlayan ağların önemli yönlerini ortaya serer: Düşünceleri, İzmir'deki ticaret üssünden Selanik'e, Livorno'ya ve oradan da Balkan ve İtalyan iç kesimlerine süzülmüştü. Düşünceleri sadece Yahudi toprağında büyümeyip, kendi fikirlerini İngiltere, Hollanda ve Orta Avrupa'dan İzmir'e getirmiş olan Protestan tüccarların kıyamet coşkuculuğuyla da sulanmıştı. Bu Kuzeyliler Akdeniz'in ticari olduğu kadar dini haritasının da yeniden çizilmesine katkıda bulunmuşlardı.

3

Bu anlamda dönme *corsair*'leri, yerlerinden edilmiş *Morisco*'ları, Sabetaycı dönmeleri, "Portekizli" tüccarlarıyla birlikte 17. yüzyıl Akdeniz'i, dini kimliklerin dur durak bilmeden bozulup yeniden şekillendiği bir yerdi. Girit örneğinin gösterdiği üzere, Hıristiyan topluluklar da güçlü baskılara uğradılar. Burada, Venedikliler ellerindeki son büyük denizaşırı mülkün denetimini sürdürmek için uzun bir mücadeleyle karşı karşıya kaldılar. Girit, Venedik'e hatırı sayılır bir mali yük haline gelmeye başlamıştı ve cumhuriyet bu adayı Türklere karşı savunmak için bir donanmayı gönderip gönderemeyeceğinden çok, ne zaman göndermek zorunda kalacağını merak ediyordu; zira 1571'de Kıbrıs'ın zaptını Girit'e bir Türk taarruzunun izlemesi kaçınılmazdı. Bu sadece Türkler ile bir mücadeleden ibaret değildi. Giritlilerin kendileri –evliliklerle gerek Yunan gerek yerli nüfusla karışmış Venedik kökenliler– 16. yüzyıl sonunda şarap ticaretinin sunduğu fırsatları, adanın her yerine üzüm bağları ve zeytin ağaçları dikerek yakaladılar; 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde zeytinyağı Girit'in

44 Haim Abulafia, içinde: Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 359.

başlıca ihraç ürünü haline gelmiş ve Girit şarabı Osmanlı Ege'si ve Nil Deltası'ndaki tüketicilerinin susuzluğunu giderir olmuştu. Tahıl ticareti, Girit'in kendini beslemekte güçlük çekmeye başladığı bir noktaya gelmişti; adanın bir zamanlar bizzat Venedik'in başlıca tahıl kaynağı olduğu düşünülürse, gerçekten şaşırtıcı bir dönüşümdür. Giritliler kendi tahıllarını Osmanlı topraklarından ithal etmeye başlamışlardı; Venedikliler Osmanlı padişahına saygılarını sunmaya devam ettiği ve padişah kendi imparatorluğu dahilinde tahıl arzının sıkıntıda olduğunu hissetmediği sürece, uzun süre iyi yürüyen bir düzenleme oldu. Böylelikle Girit ve Osmanlı dünyası arasındaki bağlar, Osmanlıların 16. yüzyıl ortasında Girit'in denetimini ele geçirmesinden önce bile iyice sıkılaşmıştı.[45] Osmanlıların Girit'te Venedik hâkimiyetine tahammül etmesinin tek nedeni, Venedik ile Osmanlı toprakları arasındaki iş akışının devam etmesi arzusuydu; ne var ki, Venedik tedricen Levant ticaretinden el çekmeye koyuldukça, Babıâli de Venedik Cumhuriyeti ile özel ilişkisine daha az ilgi duymaya başladı. Ayrıca Osmanlılar Avrupalı devletlerin Otuz Yıl Savaşı haline dönüşecek bir çatışma içinde birbirlerinin boğazına sarıldığını ve Girit'e bir taarruz karşısında birleşik bir Hıristiyan tepkisi ihtimalinin çok düşük olduğunu da gözlemlemekteydi. Kaldı ki, Osmanlılar artık dikkatlerini, 1624-1639 arasında tüm enerjilerini tüketmiş İran ile çatışmaya yöneltmek zorunda değillerdi.[46]

Uzun Girit Savaşı'nın *casus belli*'si (savaş nedeni), 1644 sonunda, İstanbul'dan Rodos'a, oradan da Mısır'a seyretmekte olup haremin baş hadımağası [babüssaade ağası] ile yeni Mekke kadısını taşıyan bir Türk gemisine el konulması oldu. Korsanlar Maltalıydı; harem ağasını öldürdükleri gibi, kadıyı da esir aldılar. Muazzam bir ganimete el koydular. Venediklilerin bu saldırıda hiçbir dahli olmamasına karşın Osmanlı sarayı, Maltalıların Girit ve Kefalonya'daki Venedik limanlarını kullanmış olduklarında ısrar ettiler. 1645 Haziran'ının sonunda büyük bir Osmanlı donanması Girit açıklarına geldi.[47] Batı Akdeniz'in Hıristiyan donanmaları usulen seferber edildi ve Napoli, Malta ve Papalık Devleti'nden birkaç gemi gönderildi. Venedik doğal olarak kendi donanmasını hazırlamıştı ve cumhuriyet seksen yaşındaki *doge*'u komutan atadı, ancak tüm bu çabalar boşunaydı: Birkaç ay içinde Osmanlılar, Girit'in ikinci ve üçüncü kentleri olan Chania [Hanya] ve Rethymnon'un [Resmo] yanı sıra, iç kesimin büyük bölümünü de çoktan zapt etmişlerdi.[48] Venedik'in talihi, başkent

45 M. Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranea*, Princeton, NJ, 2000, s. 62-67, 110-119.

46 *Age.*, s. 17.

47 *Age.*, s. 14; R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Liverpool, 1951, s. 121-122.

48 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s.122-125.

Candia'nın [Kandiye] hendekler, surlar, hisarlar ve dış istihkâmlarla gayet muhkem bir şekilde korunuyor olmasıydı; son moda askeri mimarinin bu örneği, Türklerin tüm top atışlarına dayanacak şekilde yapılmıştı. Müttefiklerin genel stratejisi, Osmanlı donanmasını Girit'ten uzakta ve imparatorluğun yüreğine yakın bir yerde savaşa çekmekti: Çanakkale Boğazı çatışmanın başlarında kapışma noktası oldu ve 1654'ten itibaren Venediklilerin Girit seferine destek için Osmanlı donanmalarını Ege'ye girmekten alıkoymaya çalıştığı birkaç şiddetli çarpışma yapıldı. [49] Gene de, Candia üzerindeki baskı gittikçe artmış ve 1669'a gelindiğinde durum vahim bir noktaya gelmişti. İspanya kralı verdiği yardım sözünü tutmadı, çünkü Osmanlılardan çok Fransa'dan gelmesi olası saldırılar konusunda endişeleniyordu. Fransız kralı yardım gönderdi, ancak filosu Osmanlı donanmasının gücüne denk değildi; Osmanlıların hızlı ve kolay deniz zaferi müttefikleri darmadağın ederek Candia'yı korunmasız bıraktı. 6 Eylül 1669'da Venedikliler kenti teslim ederek Girit'te Osmanlı egemenliğini kabul ettiler; ayrıca, hep yaptıkları gibi, bunu Osmanlılar ile bir barış antlaşması yapma fırsatı olarak kullandılar.[50] Venedikliler Girit'e 13. yüzyıl başından beri hükmettikleri için, kendi tarihlerindeki şanlı bir çağı artık geride bıraktıklarını açıkça anlamışlardı. Teslim ettikleri esnada Venedik elçileri şöyle dediler: "Bütün dünyada eşi menendi olmayan bir kaleyi teslim etmeye geldik. Burası, hiçbir sultanın sahip olmadığı paha biçilmez bir incidir." Saatler içinde artık ona bir sultan sahip olacaktı.

Osmanlıların gelişi Girit'te bir devrime yol açmadı.[51] Kandiye bölgesel bir ticaret ağının merkezi haline gelirken, batıdaki Hanya uluslararası ticaretin gözde limanı oldu. Bir zamanlar Venediklilerin ticaret yaptığı yerlerde, Fransızlar Babıâli'yle sıcak bağlarının tarihini kullanarak onların yerini almaya çok hevesliydiler. Girit'te İslamın yaygınlaşması bile şarap üretimine son vermedi. Gerek Fransız gerek Giritli tüccarlar adadan tatlı Malvezi şarabı, zeytinyağı, kurutulmuş meyve, peynir, bal ve balmumu aldılar; başta Kuzey Afrika kıyılarını kıtlığın vurduğu zaman olmak üzere, ara sıra buğday da ihraç ediliyordu. 1699'da yazan bir Fransız ziyaretçiye göre, Arkadi manastırı keşişleri, muhteşem aromasıyla "zengin, özel bir tadı olan, yoğun, koyu renkli" bir şarap üretiyorlardı. Bu arada Giritliler, artık Girit ürünlerinin ana pazarı haline gelmiş Osmanlı Mısır'ı üzerinden Yemen'den kendilerine gelen kahveye karşı hiç yitirmeyecekleri bir damak zevki geliştirmişlerdi. Venedik hâkimiyeti altında mütevazı bir role itilmiş ancak Türk fethinden bile önce kendilerini ön plana çıkarma-

49 *Age.*, s. 148-167.

50 *Age.*, s. 181-184; Greene, *Shared World*, s. 18, 56.

51 Greene, *Shared World*, s. 121.

ya başlamış bulunan yerli tüccarların doğuşu da çarpıcıdır. Bu, Türklerin adayı devraldıklarında, adanın mallarını Osmanlı topraklarına arz etmeye istekli tüccarlardan oluşan yerli uzmanlığının sağlam bir temelinin bulunduğu anlamına gelir.[52]

Rum denizci ve tüccarlar gittikçe daha yaygın bir görüntü olmaya başlıyordu ama fethedilen Kandiye'de tüccarların çoğunluğu Müslümandı. Kentin yeniden nüfuslandırılmış olduğunu söylemek işin kolayına kaçmak olur, bu Kandiyeli Müslüman tüccarların çoğu aslında yer değil, din değiştirmiş olan Girit yerlileriydi. 1751'e gelindiğinde, Müslümanlar Kandiye'nin ticaret filosunu oluşturan 48 geminin neredeyse hepsinin sahibiydi.[53] Girit kentlerinin her yerinde İslamın kolayca benimsenmesi kayda değerdir. Yerli nüfus geçmişin silinmemesini sağladı. Adanın ortak dili Türkçe değil, Rum Ortodokslar gibi Müslümanlarca da kullanılan Rumcaydı. Giritlilerin, ada hiyerarşisini Venedik'in denetlediği günlerde Latin Kilisesi'yle olan düzenli irtibatları kesildi. Venedikliler Ortodoks piskoposların adaya ayak basmasını bile yasaklamışlarsa da, Ortodoks kiliseleri ve manastırları hükümet himayesi altında işlemeye devam etmişti; Giritli keşişler adanın ötesinde hayranlık topluyordu ve birkaçı Sina'daki Aziz Katerina Manastırı başrahibi olmuştu. Osmanlı fatihler Ortodoksların desteğini kazanma fırsatını kaçırmayarak, Kandiye'nin denetimini ele geçirmelerinden bile önce, Girit'e bir başpiskopos atamışlardı.[54] O halde, Girit'e İslamın gelişi kadar önemli bir diğer unsur da, yeni dini benimsememiş olanlar arasında Ortodoksluğun yeniden öne çıkarılmasıydı. Sina'yla yakın bağlarıyla Girit, Doğu Akdeniz'de Rum Ortodoksluğun yeniden canlanmasının merkezi oldu.

4

Akdeniz limanları, sahilleri ve adalarının sakinlerinin tek bir topluluktan oluştuğu anlayışı, *lingua franca* adı verilen ortak bir dil kullanımına ilişkin kanıtlarla pekişir.[55] Farklı sahillerden insanların iletişim kurmasını sağlayan bu diller, Pön dili, Yunanca ve son olarak Alt Latincenin Akdeniz'in çok geniş kesimlerinde kullanıldığı kadim zamanlara dek uzanır.[56] Birçokları, ses kadar jestlere dayanan kaba karma dillerle iletişim kurmuş olsa gerek. Sefardi Yahudiler arasında Yahudi-İspanyolcası, tüccarlar, hacılar ve diğer seyyahlar arasında kolay iletişimi mümkün kıla-

52 *Age.*, s. 122-140; 141-154; Greene, "Beyond northern invasions".

53 Greene, *Shared World*, s. 155.

54 *Age.*, s. 175-181.

55 J. Dakhlia, *Lingua franca: histoire d'une langue métisse en Méditerranée*, Arles, 2008.

56 J. Wansborough, *Lingua Franca in the Mediterranean*, Richmond, Surrey, 1996.

cak şekilde Levant'tan Fas'a kadar uzanan bir alanda, yeterince yaygın olarak kullanılıyordu ve Yunanca konuşan Romanyot Yahudiler tarafından bile benimsenmeye başlamıştı. Roman dilleri konuşanlar genellikle iletişim kurmakta pek güçlük çekmezken (İtalyanca konuşanların bugün İspanya'da bir toplantıya katıldıkları zaman tanıklık edebileceği gibi), Latin kökenli diller ile Müslüman toprakların Arapça veya Türkçesi arasındaki engeller çok daha yüksekti. Yeniçağ başlarında Türkler, gemileri ve donanımlarını kopya ettikleri kaynaklar hakkında bir fikir verecek şekilde İtalyanca ve Yunancadan gelen çok geniş bir denizcilik terimleri dağarcığını kullandılar.[57] Denizciler ve tüccarların iletişim kurma ihtiyacı, köle sahiplerinin esirlerine emirler verebilme isteğine denkti; *bagno*'lar yani köle mahalleleri de aynı zamanda Türklerin veyahut Avrupalıların icabında dillerin –özünde genellikle bir İtalyanca ve İspanyolca bileşimi olsa da– bu tuhaf karışımıyla emirler yağdırdığı yerlerdi. Tunusluların *lingua franca*'sı İtalyancaya yakınken, Cezayirlilerinki İspanyolcaya daha yakındı; gerek coğrafi gerek siyasal yakınlıkları onların ayırt edici özelliklerini belirliyordu.[58] Cezayir'in bir 18. yüzyıl paşası hakkında, "*lingua franca*'yı anlıyor ve konuşuyor ama özgür Hıristiyanlarla iletişiminde bunu kullanmayı onuruna yediremiyor," deniyordu. Bu dil, bazen akıcı Türkçe ve Arapça kullanmayı çok zor bulan dönme *corsair*'ler tarafından yaygın biçimde kullanılıyordu. *Lingua franca*'daki sözcükler etimolojik kaymalara uğruyordu; böylece Türkler arasında İtalyancadan türeyen *forti* "güçlü" değil "kibarca, usulca", *todo mangiado* ise "yenilip yutulmuş" değil "gözden kaybolmuş" anlamına geliyordu.[59] *Lingua franca*'nın, resmi kuralları olan ve üzerinde anlaşmaya varılmış bir sözcük dağarcığına sahip bir dil olduğunu düşünmek hata olur; aslına bakılırsa, erken yeniçağ Akdeniz halklarının değişmekte olan kimliklerini en iyi ifade eden de *lingua franca*'nın bu akışkanlığı ve değişkenliği oldu.

57 H. ve R. Kahane ve A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Grek Origin*, Urbana, IL, 1958.

58 G. Cifoletti, *La lingua franca mediterranea*, Quaderni patavini di linguistica, monograf, no. 5, Padua, 1989, s. 74; *Dictionnaire de la langue franque ou petit mauresque*, Marsilya, 1830, s. 6 [yeni basım Cifoletti, *Lingua franca*, s. 72-84 içinde].

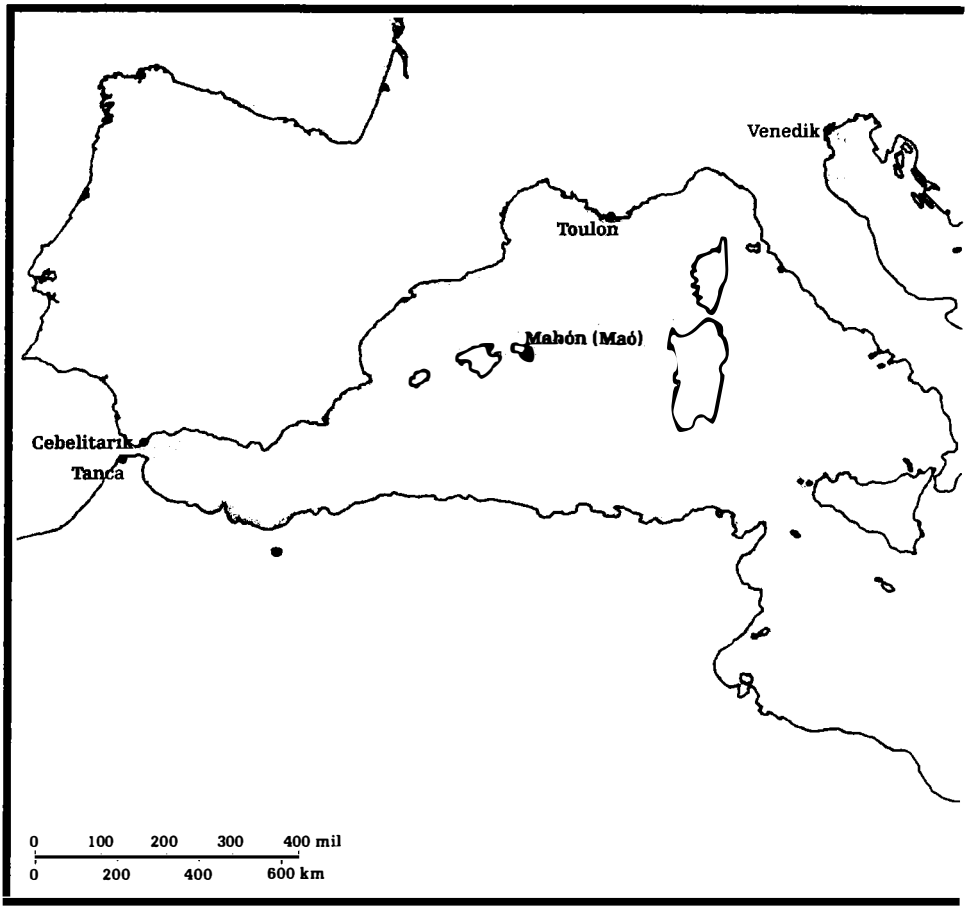
59 R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: While Slavery in teh Mediterranean, The Barbary Coast and Italy, 1500-1800*, Basingstoke, 2003, 25, 57, 114-115; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-Century Mediterranean*, Londra, 2010, s. 58-61; Cifoletti, *Lingua franca*, s. 108.

VII

ÖTEKİLERİN YÜREKLENDİRİLMESİ, 1650-1780

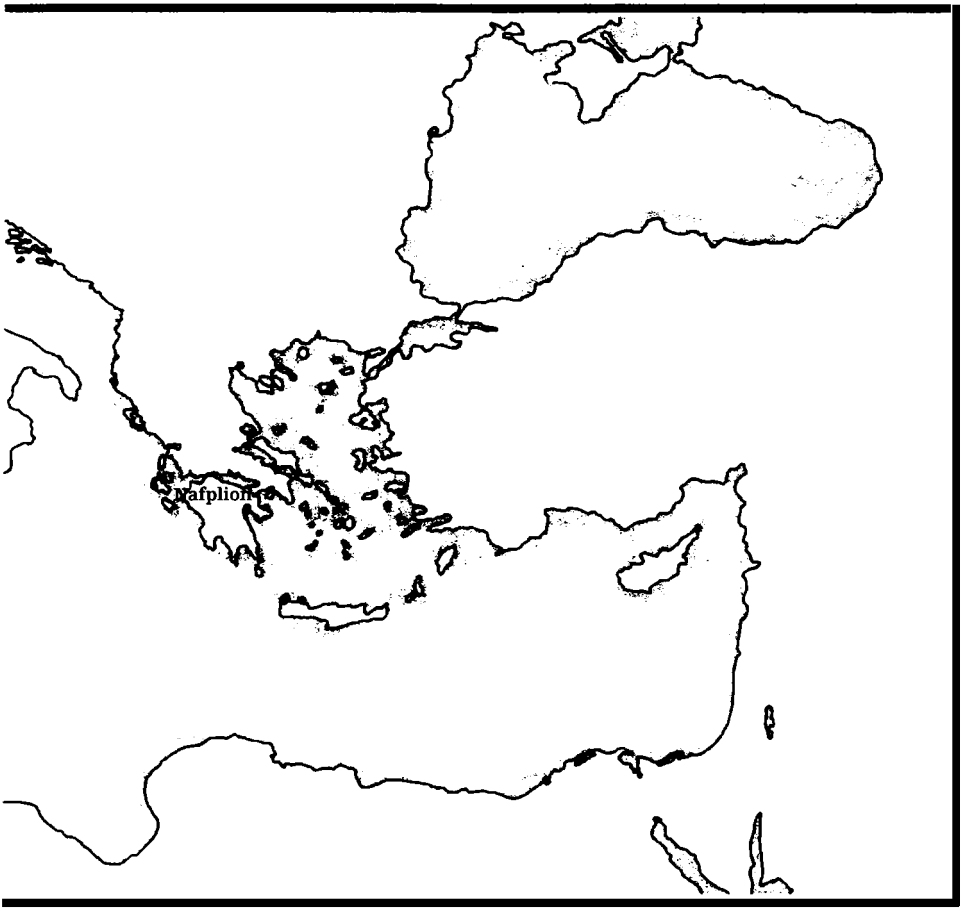
1

17. yüzyılın akışı içinde, Avrupa devletleri arasındaki ilişki Akdeniz'de önemli yansımaları olan çarpıcı bir değişime uğradı. Otuz Yıl Savaşı'nın 1648'deki sonuna değin Katolikler Protestanlarla savaştı ve mezhep kimliği, Avrupa'da çekişen devletler açısından başat mesele oldu. 1648'den sonra işin içine daha büyük bir siyasal gerçekçilik veya sinik hesaplar girmeye başladı. Birkaç yıl içinde, bir numaralı İngiliz Protestan Oliver Cromwell'in gözünde İspanya kralıyla işbirliği yapmak mümkün hale gelirken, İngilizlerin Hollandalılara karşı kuşkuları Kuzey Denizi'nde çatışmaya yol açar oldu. İngilizlerin Akdeniz'le ilişkilerinin niteliği de değişime uğradı: Kraliyet filoları müdahale etmeye başladı ve İngilizler (1707'de İskoçya'yla birleşmenin ardından Britanyalılar) Batı Akdeniz'de kalıcı üsler aradılar: önce Tanca, ardından Cebelitarık, Minorka, derken 1800'de Malta. Bu anlamda, İngilizler İspanyol müttefiklerden kopup Fransız müttefikler edinmeye başladıkça ve İspanyol kraliyet veraseti sorunu Avrupa'yı bölüp Akdeniz'de gerileyen bir İspanyol imparatorluğundan ganimet elde etme imkânlarını açtıkça, 1648'den Napoléon savaşlarına kadar olan dönemi, sıkça baş gösteren geri dönüşler tanımladı. İspanya'nın

sıkıntıları aşikârken, Osmanlıların en şanlı dönemlerini geride bırakmış olduğu daha az açıktı: 1683'te Viyana'daki Osmanlı kuşatması başarısız oldu, ancak Akdeniz'de Türk kadırgaları hâlâ ciddi bir tehdit oluşturuyordu ve Osmanlılar, deniz savaşı her patlak verdiğinde Berberi müttefiklerine güvenebiliyorlardı.

Buna karşın, Venedikliler birkaç yıl boyunca Mora'nın [Peloponnesos] denetimini ellerinde tutmayı başardılar ve ilginçtir ki, bu kez saldırgan olan onlardı. Bir zamanlar olduklarından daha gözü pek davranan Venedikliler, kendi denizcilik güzergâhlarına en yakın bölgelerde Türk gücünü kırına hedefinde iddialıydılar. 1685'te ve 1686'da Mora'nın her iki yakasındaki Türk kalelerini ele geçirip yakıp yıkma eylemleri, 30 Ağustos 1686'da Nafplion'un [Mora Yenişehri] zaptıyla doruğuna ulaştı. Bu, Dalmaçya'da, Eylül 1687'de zapt ettikleri Herceg Novi'deki [Yeni Hersek] Türk üssünden

başlayarak tüm kıyıyı temizleme girişiminin başlangıcıydı. Osmanlılar 1698'de hem Dalmaçya hem Mora'da Venedik denetimini kabul ederek anlaşmaya razı oldular. Ama bu kalıcı bir barış oluşturmadı, çünkü Venedik filosunun Yunanistan'ın batısındaki Matapan Burnu açıklarında bir Türk donanmasıyla çarpıştığı Temmuz 1718'e gelindiğinde Venedik Mora'nın çoğunu yitirmişti. Her iki taraf da ağır kayıplara uğramıştı, ancak Türkler üstünlüğü elde edemeyeceklerini anlayıp geri çekildiler. Osmanlılar ile yarım yüzyıllık barışı sağlayan yeni bir antlaşma imzalandı ve bu, iktidarı ve nüfuzunun sönmekte olduğu bir dönemde Venedik'in gerçekten ihtiyacı olan şeydi. Venedik açısından temel mesele, artık Akdenizli olmayan rakiplerinin böylesine önemli bir rol oynamakta olduğu Levant ticaretini korumak değil, daha önemlisi, cumhuriyetin Dalmaçya'daki mülklerini korumaktı. Fakat Türklerin toprağın her bir santimetresi için savaşmak

zorunda kalmasıyla, Venedik Cumhuriyeti artık mecalsiz bir devlet olmadığını göstermişti.[1]

2

17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılda İngilizler ile İspanyollar ve daha sonra Britanyalılar ile Fransızlar arasındaki çatışmaları yeniden başlatmasıyla, en batıdaki olayların Akdeniz'de de yansımaları oldu. İngilizlerin, Kolomb'un yolculuklarının ertesinde İspanyollarca işgal edilmiş olan Jamaika'yı 1655'te ele geçirmesiyle, İspanyolların Milletler Topluluğu Lord Protektor'una* duyduğu dostluk, Protektor'un hazine filolarının güvenliğini tehdit eden bir eylemi desteklemesi üzerine bir öfkeye dönüştü. Savaş bulutları toplanırken, İngiliz gemileri Kral IV. Felipe'nin donanması hakkında casusluk yapmak üzere Cádiz'e yelken açtı. İki endişe söz konusuydu: İspanya kralı devasa bir donanmayla Jamaika'yı kurtarmaya çalışır mıydı? İkincisi de, İngiliz ticaret gemilerinin Akdeniz'e erişimi, İspanyol saldırganlığı yüzünden engellenir miydi? Bu belirlenebilirse, Akdeniz'in hemen girişindeki İngiliz üssünün bir dizi stratejik avantajı olabilirdi. Cromwell'in casusu Montague, aşikâr ganimetin Cebelitarık olduğunu, ancak burasının çok güçlü bir şekilde tahkim edildiğini bildirdi. O halde, belki de onun yerine Berberi kıyısına bakmak daha akıllıca olurdu. Onun görüşüne göre, "bir düzine veya 15 hızlı ve çevik fırkateyn" ve bir kale yardımıyla, Cebelitarık Boğazı İngiliz ticaretine açık tutulabilirdi. Olası fetih hedefleri, artık İspanyolların denetimi altındaki Septe ve bir Portekiz komuta mevkii olan Tanca'ydı. Cromwell Cebelitarık'ı ele geçirme düşüncesini beğenmişti ve daha sonranın Donanma komutanı Samuel Pepys, Cebelitarık kayalığını anakaraya bağlayan berzahı kesmek amacıyla, boğaza el arabaları ve küreklerle dolu bir gemi göndermekte ısrar etti; ancak bu gemi ele geçirildi.[2]

II. Charles yönetimindeki İngiltere'de monarşinin yeniden kurulmasından sonra bile, Akdeniz'in girişine İngiliz bayrağını dikme fikri unutulmadı. Hemen akabinde, 1661'de, İngiltere ile Portekiz arasındaki kadim ittifakın, bu kez de İspanya'dan bağımsız olarak yenilenmesiyle mükemmel bir fırsat doğdu; bu ittifak İngiltere'ye yalnız Charles'ın cefakâr krali-

1 R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Liverpool, 1951s. 194-211, 236, 264-270.

* Daha önce tahta çıkan kralın reşit olmadığı durumlarda naiblik kurumu olarak adı geçen Koruyucu Lordluk; Fetret (1649-1660) döneminde ilk olarak 1653'te Oliver Cromwell'in kurmasıyla Protektora olarak anılan dönemi (1653-1659) başlatan, 1658'de kendisinin ölümü üzerine, oğlu Richard Cromwell tarafından işgal edilen, İngiltere, İskoçya ve İrlanda Milletler Topluluğu'nun devlet başkanlığı kurumu (ç.n.)

2 G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, Londra, 1974, s. 142-146.

çesi olarak Braganzalı Catherine'i getirmekle kalmayıp, çeyiziyle Bombay ve Tanca'yı da İngiltere'ye sundu. Bu şekilde, tek bir top bile ateşlemeye gerek kalmadan bir üs edinilmişti; elbette, Portekizli valinin Tanca'yı teslim etme emrini aldığında sinirlenmesi ve bunu yapmakla 1471'den beri kente hâkim olmuş uzak atalarının onurunu çiğnediğine inanması sayılmazsa.[3] Yabancı gözlemciler de şaşkınlığa kapılmışlardı. Kral XIV. Louis, Londra'daki Fransız sefirine yazdığı mektupta, İngilizlerin Cebelitarık Boğazı'nın denetimini ele geçirmeye çalıştığından yakınıyordu; tıpkı Baltık girişinde Danimarkalıların yaptığı gibi, boğazdan geçen gemilere vergi koymaya teşebbüs edebilecekleri kanaatindeydi.[4]

Aslına bakılırsa, kentin dökküntüye benzeyen görünüşü karşısında İngilizler de hüsrana uğramışlardı ve doğru dürüst bir su ikmali sağlamak konusunda endişeliydiler: Samuel Pepys, "Şu sırada, Kale Çeşmesi dışında su yok, Mağribiler bunu almamızı önlemenin bir yolunu bilseler, onu da keserlerdi," diye bildirmişti.[5] Buranın II. Charles'ın tâcının parlak bir mücevheri olacağını hayal ederken yanılmışlardı. Neredeyse hiç insan bulunmayan kentin yeniden nüfuslandırılması gerekiyordu; yüzyıllar önce, Portekizliler yakındaki Septe'yi zapt ettiğinde başvurulan bir fikir, buraya mahkümları nakletmekti; daha tuhaf başka bir fikir de, İskoçya'nın nüfusunun üçte birini buraya sürmekti. Bu kente sahip olmanın, gerek Atlantik kıyısındaki Fas'ı gerek Akdeniz dahilindeki Berberi devletlerle ticareti geliştireceği varsayılıyordu.[6] Eğer bu gerçekleştirilebilirse, kent surlarının ötesindeki bölgenin hükümdarı ile dostane bir ilişki geliştirmek hayati önemdeydi. Bu kişi, İngilizlerin Gayland dedikleri Abdullah Geylan'dı; ovalardaki 4 Arap kabilesi ile tepelerdeki 18 Berberi kabilesi hâkimiyeti altında yaşıyordu. Geylan'ın şişman, kurnaz, şehvetli, "dikkatli ve içkiye düşkün," olduğu söylenir: "Çelişkili bir yaradılışı var."[7] Dostluk veya en azından dostluk vaatleri ile düşmanlık arasında gidip geliyordu; sözgelişi, İngilizlerin Tanca'nın dış kesimlerinden yakacak odun toplama ricasını reddetmişti. Korkakça tutumu ona, daha doğru dürüst kurulmadan yeni koloninin güvenliğini riske atmak istemeyen İngiliz validen bir sürü imtiyaz kazandırdı. Sonunda talepleri artık iyiden iyiye sinir bozucu

3 E. Routh, *A. Tangier: England's Lost Atlantic Outpost 1661-684*, Londra, 1912, s. 10; A Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-Century Mediterranean*, Londra, 2010, s. 204.

4 Routh, *Tangier*, s. 27.

5 S. Pepys, *The Tangier Papers of Samuel Pepys*, ed. E. Chappell, Navy Records Society, c. 73, Londra, 1935, s. 88; A. Smithers, *The Tangier Campaign: the Birth of the British Army*, Stroud, Glos, 2003, s. 31-32.

6 Routh, *Tangier*, s. 21, 28.

7 Aktaran: Routh, *Tangier*, s. 23-24; Bromley, içinde: J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St. David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, s. xxvii-viii.

hale geldi (50 varil barut ve İngiliz gemilerinin kullanım hakkını istemişti) ve çok geçmeden Faslı askerler sığır hırsızlığına ve İngiliz askerler ile çarpışmalara girmeye başladılar: Rüzgâr tersine dönüp de Geylan'ın İngilizler ile tekrar dost olmasından önce, bu çatışmalarda vali Lord Teviot da dahil 600 İngiliz askeri can verdi.[8]

İngiliz Tanca'sı canlı bir liman kentine dönüşecek şekilde gelişti; ilk valisinin bulduğu boş alanlar çok geçmeden çeşitli kökenden insanlarla doldu: 1200, 2000 kişilik bir askeri birliğin yanı sıra, çeşitli zamanlarda Hollandalı tüccarları, Portekizli keşişleri, Müslüman esirleri ve Avrupalı ve Kuzey Afrikalı Yahudileri içeren yaklaşık 600 sivil sakini vardı. Faal biçimde ticaret yaptıkları Müslümanlar ile irtibatları nedeniyle Yahudiler şüphe çekiyordu. Samuel Pepys, "Enkizisyon'dan kaçmak için İspanya'dan gelmiş yoksul bir Yahudiyle karısının" öyküsünü kaydetmişti; İngiliz karargâhının başkumandanı hiç yakınlık göstermeyerek, "'Tanrı cezalarını versin, yakılmaları gerekir!' deyince, Enkizisyon'a götürülüp yakıldılar."[9] Daha sıcak karşılanan başka ziyaretçiler de vardı: Pepys, ta İzmir gibi uzak yerlerden gelen, mallarını "Fas pazarına taşımak üzere kumsala indiren" Türk ve Ermeni tüccarları betimlemişti.[10] Güvenli yer arayışındaki tüccarlar, kenti çevreleyen çok etkileyici yeni istihkâmlardan cesaret almış olabilirler; tasarımı için Christopher Wren'e yapılan davet geri çevrilmesine karşın dalgakıranı da etkileyiciydi.[11]

İngiltere'de Tanca'nın yararı konusundaki görüşler değişiklik gösteriyordu, ancak Lord Belasyse 1665'te Teviot'nun halefi olarak geldiği kentin erdemlerini vurgulayacaktı:

> Majesteleri, İspanya Boğazı'ndan geçecek gemileri göreceğimiz, Afrika'nın bereketli dağlarının çiçeklerinin rayihalı parfümleri, nadide meyve ve salataları, mükemmel havası, bu yerin verdiği anlaşılan et ve şaraplarıyla, buradan tüm dominyonlarından çok daha fazla itibar elde edeceklerdir.[12]

Bu fazla iyimser bir görüştü. Hollandalılar ile savaş yaklaşıyordu; Hollandalılar bir Akdeniz donanması toparlamaya çalışıyorlardı ve İngilizler de Tunus ve Trablus ile siyasal ve ticari bağlarını güçlendirerek buna karşılık verdiler. Ardından Hollandalılar, Tanca'ya acil ihtiyaç maddelerini getiren flotillayı tahrip etti ve birkaç ay sonra, 1666 başında, XIV. Louis İngilizlere karşı Kalvenci Hollanda'yı desteklemeye karar verdi. Fransız ticaret ve

8 Routh, *Tangier*, s. 66-69; Smithers, *Tangier Campaign*, s. 49-53.

9 Pepys, *Tangier Papers*, s. 97; Routh, *Tangier*, s. 272-276.

10 Pepys, *Tangier Papers*, s. 41.

11 Tinniswood, *Pirates of Barbary*, s. 211-215.

12 Routh, *Tangier*, s. 81; ayrıca, Sir Henry Sheres'in görüşü Tinniswood, *Pirates of Barbary*, s. 205 içinde.

imalatını geliştirmek için çok gayret gösteren bakan Colbert, Akdeniz'de İngilizlere karşı gemiler gönderdi. Ama "Tancalı" İngiliz korsanlar Fransızlara ve Hollandalılara karşı dikkate değer bir başarı göstererek, ele geçirdikleri gemileri ve yüklerini Tanca'ya getirip satışa çıkardılar.[13] Tanca kolonisi oldukça kolay toparlanabildiğini gösterdi. Pek çok yönden, en ciddi sorunu Cebelitarık Boğazı civarında değil Londra'da yatıyordu. Tanca girişiminin maliyeti, çeşitli cephelerde çatışmalarla uğraşan bir saray için aralıksız bir endişe kaynağıydı. Hollandalılar ile yapılan savaşa katkıda bulunduğu sürece, Tanca'daki İngiliz varlığı bir anlam taşıyordu. Bundan başka, Tanca'nın, başta Cezayir olmak üzere Berberi hükümdarlarla işbirliği veya İngiltere ile antlaşmalarına saygı göstermeyen Berberi *corsair*'lere karşı operasyonlar için etkili bir üs olduğu da ortadaydı. Fakat İngiltere'nin Akdeniz'in kapılarında bir üsse ihtiyacı olduğuna herkes inanmıyordu, hele ki Tanca garnizonunu, İngiltere'nin başka yerde kullanmaya ihtiyaç duyduğu cephane ve asker kaynaklarını tüketmeye zorlayan Geylan gibi ne yapacağı belli olmayan bir komşusu varken.

II. Charles'ı 1683'te politikasını gözden geçirmeye iten de bu mülahazalar oldu. O döneme gelindiğinde, İngiliz kolonisine çok uzun bir süre düşmanlık eden sabık hasmı XIV. Louis'ye mali olarak bağımlı hale gelmişti ve kraliyet hazinesinde artık Faslılara karşı yeni seferleri karşılayacak para kalmamıştı. II. Charles Tanca garnizonunun giderlerini kendi kaynaklarından karşılamaya karar verdi; bu ona yılda 70.000 pound olmak üzere toplam 1.600.000 pounda patladı, ancak bu parayı sonsuza kadar ödeyemeyeceğini biliyordu.[14] Kenti, korsanlık ile mücadelede birçok İngiliz tüccarı yanında kendine de paye biçen Portekizlilere iade etme, veya Charles'ın ileri sürdüğü gibi, donanmaları giderek tehlikeli biçimde büyüyen (1683'te 276 gemi) yeni Fransız müttefiklerine devretme fikirleri tartışıldı. Fakat en nihayet, son vali Lord Dartmouth, kenti yerle bir edip dalgakıranı tahrip etmeye yönelik açık talimatlarla birlikte 1683'te Tanca'ya gönderildi. Böylece, 1684'te İngilizler arkalarında bir moloz yığını bırakarak en nihayet Tanca'yı tahliye ettiler.[15] Ayakta kalan tek şey, Cebelitarık Boğazı'nı ele geçirme özlemiydi. II. Charles Tanca'yı [Cebelitarık Boğazı'nı] gerçek bir üzüntüyle terk etmişti ve İngiltere'nin bugün bile Britanya bayrağının dalgalandığı Akdeniz kentini ele geçirmesi yalnızca yirmi yıl alacaktı.

13 Routh, *Tangier*, s. 82-86.

14 Pepys, *Tangier Papers*, s. 77; Hills, *Rock of Contention*, s. 150; Routh, *Tangier*, s. 242-244.

15 Pepys, *Tangier Papers*, s. 65; Routh, *Tangier*, s. 247-266; ayrıca s. 266'ya bakan levha; Smithers, *Tangier Campaign*, s. 142-149; Tinniswood, *Pirates of Barbary*, s. 242-253.

3

Gelgelelim, Cebelitarık'ın ele geçirilmesi, Akdeniz'in girişinde bir İngiliz üssü fikrini hayata geçirmeye yönelik dikkatle planlanmış bir girişim değildi. Yine Sir John Seeley'in ünlü deyişine gönderme yapacak olursak, "bir dalgınlık nöbetinde" edinilen bir kazanç olmuştu. 1690'lara gelindiğinde, bir taht krizinin İspanya'yı parçalamaya başlayacağı artık aşikârdı. İspanyol Habsburgların sonuncusu, 1700'de ölen II. Karl'ın hiç veliahtı yoktu ve tam bir gerizekâlı olarak görülüyordu; Habsburglar arasındaki akraba evlilikleri, son iki yüzyıldır sağlıklarında hiç de olumlu bir etki bırakmamıştı. Vasiyetinde yerine geçecek kişi olarak, XIV. Louis'nin torunu, Anjou dükü Philip de Bourbon'u aday gösterdi; beklendiği gibi, Fransa'nın komşuları, bir Fransız prensin muazzam İspanyol İmparatorluğu'nun Avrupa, Akdeniz ve Amerika kıtasındaki topraklarını miras edinmesinin, Fransa'yı, nüfuzunun doruklarındaki İspanya'dan bile daha büyük bir dünya devletine dönüştürerek, korkunç sonuçlara yol açacağını düşünüyorlardı. Bunun alternatifi, İspanyol tahtına Avusturya kolundan birini geçirerek, İspanya'da Habsburg soyunun muhafazası gibi görünüyordu. Mevcut İngiliz kralı bir Hollandalı olan Orangeli William olduğundan Hollandalılarla İngilizlerin çıkarları örtüşüyorsa da, Hollandalıların da aynısını yapmış olabileceği gibi, İngilizler "kendi ticaret ve denizcilik faaliyetleri dışında hiçbir çıkar peşinde olmadıklarında," ısrar ediyorlardı; bir Fransız prensin İspanyol kralı olması halinde, "artık Boğaz'ın ve denizin Fransa'nın yardım ettiği veya desteklediği tüm ülkelerin ve limanlarının efendisi olacağına göre, ne zaman bir Fransız kral münasip görürse, İngilizlerin Akdeniz ticareti kesinlikle engellenecekti."[16] Kral William daha da ileri giderek şunu ileri sürüyordu:

> Akdeniz ticareti açısından, Berberi sahilindeki limanlara sahip olmak bir zorunluluk olacaktır; örneğin Septe veya Oran'ın yanı sıra, İspanya kıyısında, Minorka Adasındaki, çok iyi bir liman olduğu söylenen Mahón gibi kentlere; belki limanın güvenliği için tüm adaya sahip olmamız da gerekebilir.

Fakat XIV. Louis Septe, Oran ve Minorka gibi İspanyol topraklarının, İspanyol mirasında hiçbir hak iddiası olmayan İngilizlerce işgaline alabildiğine karşıydı. Hiç kuşkusuz, Minorka İber Yarımadası'nın bir parçası değildi, ancak "onlara Akdeniz ticaretinin efendiliğini sağlayacak ve [Hollandalılar dışında] tüm diğer milletlerin buradan dışlanmasına yol açacaktı." Mahón'un İngiliz veya Hollandalılarca alınması, Fransız donan-

16 Portland Kontu, aktaran: Hills, *Rock of Contention*, s. 157-158; M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, s. 45.

masının kumanda üssü olarak Toulon'un konumunu baltalayacaktı; bu durum, Colbert'in artık ölmüş olması ve Fransız donanmasının daha az enerjik biçimde yönetilmesi nedeniyle daha da önem kazanmıştı.[17]

İngilizler, Bourbon soyundan Anjoulu Philip ile Avusturyalı Habsburg III. Karl arasındaki İspanyol Veraset Savaşı'nı (1701-1714), İspanya'daki krizin avantajından yararlanma fırsatı olarak gördüler: Fethe açık Karayip Adaları vardı; burada şartlar, hazine gemilerinin ele geçirilmesi için iyice olgunlaşmıştı. İngilizler, Cádiz'e mi yoksa Cebelitarık'a mı saldırmak konusunda müteredditti, ancak asıl saik, İspanya'nın Atlantik Okyanusu ulaşımına müdahale etmek kadar, Akdeniz'deki pek iftihar edilen İngiliz ticaretinin korunmasıydı. Cádiz çok daha büyük ve zengin bir kentti; çok küçük bir kasaba olsa da Cebelitarık'ın stratejik konumu daha baştan çıkarıcı görünüyordu.[18] Temmuz 1704'te İngiliz amiral Rooke'un sancak gemisinde toplanan Savaş Konsey'i, Darmstadt-Hesseli Prens George'un kumandasında bir ordunun Cebelitarık'a taarruz etmesini kararlaştırdı. Amaç, Cebelitarık'ı İngiltere için fethetmek değil, onun "İspanyol kralına itaatini zayıflatmak"tı.[19] Elbette, İspanya'nın tek bir kralı yani Avusturyalı taht adayı kastediliyordu. Cebelitarık sakinleri, tumturaklı bir kraliyet mektubuyla III. Charles'ı kralları olarak kabul etmeye davet edildilerse de, onlar büyük bir nezaketle ama aynı derecede kararlı bir tavırla, Hesseli George'a uzun bir ömür diledikten sonra, Fransız aday "Kral V. Felipe'nin güvenilir ve sadık uyrukları" olduklarında ısrar ettiler. Cebelitarık, sur dizileri ve kaliteli topları sayesinde muhteşem bir şekilde savunuldu, ancak müdafiler yoksunken, istilacıların sahip olduğu şey, insan gücüydü. Hücum edenlerin, kentin kadın ve çocuklarını, kayalığın güney ucunda sığındıkları Europa Meryem Ana Tapınağı'nda tuzağa düşürmelerinden sonra, kent konseyi ve askeri vali, "kent ve vasallarının hiçbir sonuca ulaşmayacak ve kente ve vasallarına şiddetli kayıplar verdirecek olandan daha iyi teslim şartları aramalarının, Majestelerini daha çok memnun edeceği," görüşünde birleştiler.[20] "Majesteleri"yle kastettikleri yine Karl değil, Felipe'ydi. Böylece Cebelitarık teslim oldu ve kente garantiler verildi. Fatihler Protestanlığı dayatmayacaklardı; ne de olsa burayı bir Katolik kral adına ele geçirmişlerdi. Yerli nüfus, bugün bile özgür Cebelitarıklıların yurdu olarak kabul edilen, biraz içerideki San Roque'a çekildi.[21]

17 Hills, *Rock of Contention*, s. 158-159.

18 S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1942, s. 5.

19 Hills, *Rock of Contention*, s. 167-169, ve Ek A, s. 475-477; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, 2. basım, Staplehurst, Kent, 2000, s. 65; S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, s. 12.

20 Aktaran: Hills, *Rock of Contention*, s. 174, konsey zabıtlarından.

21 *Age.*, s. 176-177.

Kayalığı kimin yöneteceğine dair tartışmalar, bu fethin İngiliz birlikleri tarafından İspanya'nın gerçek hak sahibi kralı adına gerçekleştirilmiş olduğunu açıkça ve sürekli ifade ediyordu: "İngiltere [kendi adına] bir fetih yapmış olduğu iddiasında bulunmak istememektedir."[22] Hesse, Cebelitarık'ı İspanya'ya bir giriş kapısı olarak kullanmayı umuyordu: Katalonya'ya Cebelitarık'tan deniz yoluyla girişilecek bir saldırı planı onaylandı ve Kral III. Karl harekâtı yürütmek üzere Cebelitarık'a geldi. Kısa süre sonra Cebelitarık'ın ebediyen Britanya kraliçesine kaybedilmesiyle, Karl'ın o harekâtta İspanya'nın ilk birkaç santimetresinin hâkimiyetini almış olmasının biraz ironik olduğu söylenebilir. Artık ileri sürülen argüman, Cebelitarık'ın "daha üstün bir güce karşı bir filoyu koruyamayacağı, ancak tek tek gemilerin veya 4-5 savaş gemisinin güvenliği için kullanılacağı ve bu bakımdan ticaret(imiz) açısından büyük avantaj sağlayacağı" yönündeydi.[23] İngilizler, Cebelitarık'a sahip olmanın, Batı Akdeniz'in denetimi açısından daha büyük olanaklar açtığını görmeye başlamışlardı. Lizbon'daki İngiliz sefiri Methuen, III. Karl'ın İspanyol tahtındaki hak iddiasının başarısız olması ihtimaline karşı uyararak, "İngiltere asla İspanya'da ticaretimizin ve imtiyazlarımızın bir teminatı olacak Cebelitarık'tan vazgeçemeyecektir," diyordu. İngiltere'deki propagandacılar, Cebelitarık'ın erdemlerini "iş dünyamızın tam göbeğinde, Boğaz'ın tam girişinde yer almasıyla, bir sahilden diğerine hâkim olan ve Doğu Fransa ile Cádiz arasındaki savaş gemilerimizin huşuyla baktığı," yer olarak methediyordu.[24] Abartı ayyuka çıkınıştı: Cebelitarık aslında küçük, terk edilmiş bir kentti ve tersaneleri hâlâ çok geri kalmış nitelikteydi.

1711'de, III. Karl'ın ağabeyi Kutsal Roma İmparatoru I. Joseph'in ölümüyle güç dengesi önemli ölçüde değişti. Karl, imparatorluk tahtına seçilmeyi bekleyebilirdi ve İspanyol savaşına doğudaki Habsburg topraklarından başka kaynakları da yönlendirmeyi başarabilirdi. Fakat hiç kimse İmparator V. Karl'ın ikili imparatorluğuna dönmeyi istemiyordu. İspanya'nın en güneyindeki bu çentik (Paris'ten görüldüğü şekliyle) İngilizlerde kaldığı sürece Felipe'nin İspanyol kralı olarak kabul edileceği bir anlaşmaya Britanya hükümetini ikna etmek güç olmadı. Tartışmalar adeta sonu gelmez ve karmaşık nitelikteydi. Bir noktada, Fransızlar V. Felipe adına, İspanya'nın "tek bir karışı"nın bile başkalarına bırakılmasına itiraz ettiler; derken, Cebelitarık'ın verilmesinin gerçekten ne anlama geldiğine ilişkin görüşler ileri sürdüler; indirgemeci görüş, buranın bir kale, kasaba ve limandan başka bir şey olmadığı, etrafında hiç arazi hatta kayalık bile bulunmadığı şeklindeydi.[25] Asıl soru, Cebelitarık'ın aslında ne olduğuydu.

22 *Age.*, s. 183, 195.

23 Aktaran: Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, s. 6.

24 Aktarılan pasajlar, içinde: Hills, *Rock of Contention*, s. 204, 205.

25 *Age.*, s. 219.

Tüm sorunları çözeceği varsayılan 11 Nisan 1713 tarihli Utrecht Antlaşması'nın 10. maddesine göre, artık Britanyalılarca İspanya kralı olarak tanınan V. Felipe:

> Cebelitarık Kenti ve Kalesinin tam ve eksiksiz mülkiyetini, liman, istihkâmlar ve ona ait hisarlarla birlikte devretmiştir; ve sözü geçen mülkü, hiçbir istisna veya engel olmaksızın, her türlü haklarıyla birlikte ebediyen kullanılmak üzere bırakmıştır.

Cebelitarık'ta Katolikler serbestçe ibadet edebileceklerdi; ancak Britanya kraliçesi, Kral Felipe'nin ricası üzerine, Yahudilerin ve Mağribilerin Cebelitarık'ta yaşamayacağını kabul etmişti; bununla birlikte, Fas'tan gelen ticaret gemileri burada limana girebileceklerdi.[26] Yasak ancak kentin yeni hâkiminin sözüyle çiğnenebilirdi ve Yahudi simsarlar, Cebelitarık'ın 1704'te ele geçirilmesi ile 1713 antlaşması arasındaki kısa süre içinde buraya gelmişlerdi bile. Yahudilere, donanmaya erzak ve teçhizat arzındaki faaliyetleri nedeniyle, gitgide daha çok değer verilmeye başladı. Buna rağmen, Cebelitarık'ın potansiyelinin ortaya çıkarılması ve değerinin bilinmesi için daha 20-30 yıl gerekecekti: Kayalıktaki depolarının yetersiz olması ve gemilerin onarımı için uygun tesislerinin bulunmamasına ilişkin şikâyetlerin sonu gelmiyordu. 18. yüzyılda Yahudilere giderek daha çok Ceneviz katıldı. Büyük ölçüde simsarlar, gezgin satıcılar ve gemi levazımatçılarından oluşan kendine özgü bir toplum doğmaya başladı; bununla birlikte, Cebelitarık'a egemen olan unsur 5.000 kadar denizciyken, sivil halkın büyük bölümü ancak sefil olarak betimlenebilecek koşullarda yaşıyordu.[27]

4

Utrecht Antlaşması İspanyol toprağının bir başka parçasını da Büyük Britanya'ya sunmuştu: Minorka. Berberi *corsair*'ler ile çatışmalara giren İngiliz gemileri 1670'lerde İspanya'nın izniyle burayı erzak istasyonu olarak kullanmışlardı, ancak tesisler kötüydü; hiç depo olmadığı gibi, bir sürü sıçan vardı; bununla birlikte, "Ekmek, Şarap, Tavuk, Yumurta, her şey ucuz, 8 reale bir Koyun alınıyor"du.[28] 1708'de, İngilizler adayı işgal ettiler, ancak müttefikleri III. Charles adanın egemenliğini bırakmaya hiç hevesli değildi; İngilizler bunun yerine V. Felipe ile anlaşma yapmaya karar verdiğinde, İspanyol tahtında hak iddia eden Bourbon hanedanı mensubu,

26 Utrecht antlaşması maddeleri, içinde: Hills, *Rock of Contention*, s. 222-223; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, s. 18-22, 25-26.

27 Constantine, *Community and Identity*, s. 14-34.

28 Balthapre, *Straights Voyage*, s. xxv, 61.

Fransa açısından dezavantajlarına karşın adayı vermeye razı oldu; bu, çok çabuk pişman olacağı bir tavizdi.[29] Marlborough dükü, Cebelitarık'ın bir yol istasyonu olarak hizmet edebilecek Minorka'nın önemini kavramıştı; Akdeniz'de kalıcı Britanya üslerinin yaratılmasına yönelik büyük bir stratejinin evrimi başlamıştı.[30] Ancak adanın kaynaklardan yoksun oluşu ivedi bir sorun oluşturuyordu. Bir ordu kıyılarında karargâh kurduğu anda, adanın herkesi beslemekte yetersiz olduğu ortaya çıkmıştı, zira yerli sakinlerini güç bela besleyecek kadar tahıl üretiyordu ve hayvanlarının eti çok sertti. Adanın bazı kesimleri tümüyle ağaçtan yoksundu, bu yüzden odun tedarik etmek çok güçtü. Askerlere konaklama yeri bulmakta bile güçlük çekiliyordu.[31] Sıcak, çorak Minorka'da hizmet, tam bir çile olarak görülüyordu. Gene de, Akdeniz'in en mükemmel limanı Mahón'daydı: Liman 4,8 km uzunluğunda ve bazı yerleri 800 m genişliğindeydi; girişinin yaklaşık 200 metre eninde olması, düşman gemilerinin limana girmesini ve hasar vermesini güçleştiriyordu. Kaldı ki, girişi, çok sağlam Sen Philip kalesinin koruması altındaydı. Liman kadar önemli bir başka özelliği de, Fransa'nın güneyine yakın bir üssü elde tutmanın stratejik değeriydi: Toulon'daki Fransız donanması 353 km kuzeydoğuda bulunuyordu: İspanya'daki İngiliz kuvvetleri kumandanı Stanhope, "İngiltere hem savaş hem barış döneminde Akdeniz'e hukuk getirecek adadan asla ayrılmayacaktır," diye yazmış ve Fransızları uzak tutmanın önemini vurgulamıştı; İngilizlerin, Fransızları İngiliz Kanalı'nda ehlileştirmek için nasıl Dunkirk'i elde tutuyorlarsa, onları Akdeniz'de ehlileştirmek için de Minorka'yı elden bırakmaması gerekiyordu.[32]

İngilizler Minorka'nın keşfedilmemiş potansiyeli olup olmadığını merak etmeye başlamışlardı. Böylesine iyi bir limanla, bu adanın Akdeniz ticaretinin antreposuna dönüşmesi işten bile değildi. Ticaret teşvik edilirse Minorkalılar da "zengin ve gelişen bir halk" haline gelebilirdi.[33]Adanın vali yardımcılarının gelmiş geçmiş en yetkini Richard Kane, yeni refah getirecek önemli projeleri peş peşe başlattı. Bataklıklar kurutuldu ve meyve bahçelerine dönüştürüldü (*quen* yani "Kane" adlı bir erik cinsi bugün bile adada yetiştirilir) ve adanın hayvancılığını daha iyi hale getirmek umuduyla Kuzey Afrika'dan sığır ithal edildi. Kane, anavatanında bir tarım devrimine öncülük eden 18. yüzyıl İngiliz yenilikçilerinin ru-

29 D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a History of the British Occupation of Minorca Between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, s. 206-207; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, s. 28-111; M. Mata, *Conquests and Reconquests of Menorca*, Barselona, 1984, s. 129-160.

30 Gregory, *Minorca*, s. 26.

31 J. Sloss, *A Small Affair: the French Occupation of Menorca during the Seven Years War*, Tetbury, Glos., 2000, s. 40-43; Gregory, *Minorca*, s. 35-36, 144-146.

32 Aktaran: Gregory, *Minorca*, s. 26.

33 Mata, *Conquests and Reconquests*, s. 160.

hunu paylaşıyordu. 1719'a gelindiğinde, Mahón'u Ciutadella'ya bağlayan bir yol tamamlandı; bu iş iki yıl sürmüştü ve yol günümüzde hâlâ *Camí d'En Kane*, "Bay Kane Yolu" olarak bilinir.[34] Mahón, batı kıyısındaki rakibi Ciutadella'nın (antik Jamona) yerine yeni başkent yapıldı. Bu karar, başta ada soyluluğu olmak üzere yerli Minorkalılarla ile adalıları çoğu zaman nankör ve işbirliğine yanaşmaz bulan İngiliz yetkililer arasındaki anlaşmazlığı daha da derinleştirdi: Vali yardımcısı Murray, 1777'de ada yargıçlarına yani *jurat*'lara yazdığı yazıda, onları kadim yoksunluklarından çekip çıkaranlar İngilizler olduğu halde, şimdi korunmakta oldukları Enkizisyon'un veya Berberi *corsair*'lerin dönüşünü görmeyi mi istediklerini soruyordu.[35] Mahón, İngilizlerin adayı kalkındırma çabalarının odağı haline gelmişti: Yeni tersaneler inşa edildi ve kente hâlâ damgasını vuran düzgün sokaklar yapıldı. İngiliz mimarisinin damgasını, evlerin İspanya'dan ziyade Güney İngiltere'nin kıyı kentlerini çağrıştıran giyotin pencereleri de ele verir.

Bu projeler ne kadar akıllıca da olsa, Minorka'yı Akdeniz ticaret limanları listesinde üst sıralara çıkarmaya tek başına yetmedi; kent öncelikle bir deniz üssü olarak kaldı. İngiliz-Fransız (ve İngiliz-Hollanda) rekabeti savaşla olduğu kadar ticaretle de yürütülüyordu ve İngiltere'nin Akdeniz ticareti gücünü korusa bile, Fransızlar 18. yüzyılın büyük bölümünde pazar lideri olarak kaldılar. Osmanlı zevkine ve iklimine daha çok hitap eden daha hafif ve parlak renkli kumaşlar sunan Fransız kumaş üreticileri, Levant pazarlarındaki talebi karşılamakta daha başarılıydı. Türkiye'deki İngiliz ticareti, önceki yüzyılın başarılarının ardından, ihracatın 1700'de 233.000 poundken 1774'te 79.000'e düşmesiyle büyük bir gerileme gösterdi. Fransızlar, 18. yüzyılda İzmir'le Marsilya üzerinden yaptıkları ticaretin aslan payını kaparak, İzmir'i Osmanlıların Batı'yla ticaretinin başlıca merkezine dönüştürdüler; ne var ki, Suriye, Kıbrıs, İskenderiye, Selanik, Berberi naiplikleri ve İstanbul'da da (1720'de Marsilya'da şiddetli bir hıyarcıklı veba salgınının patlak vermesi gibi aralıklarla da olsa) gayet faaldiler. Genel değerlendirmede İngilizlerin Akdeniz ticareti bu dönemde gerçekte yükselmişti, ancak bu yükseliş Amerika, Afrika ve Asya'yla ticaretindeki kadar hızlı değildi. Kaldı ki, ticari faaliyetlerini Akdeniz'de ister Fransa ister İspanya ile olsun girdiği çatışmalar da aksatmaktaydı. Minorka'yı Batı Akdeniz'in tahıl deposu yapmaya veya bir yerli pamuk sanayisini geliştirmeye, yahut tuzlalar yaratmaya yönelik hayranlık uyandıran politikaların etkisi çok fazla olmadı.[36]

---

34 *Age.*, s. 163; J. Sloss, *Richard Kane Governor of Minorca*, Tetbury, 1995, s. 224; Gregory, *Minorca*, s. 59-60, 151.

35 Gregory, *Minorca*, s. 90, 156; Mata, *Conquests and Reconquests*, s. 164.

36 E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Atina,

Ticareti teşvik etme arzusunun ada toplumunda başka önemli etkileri de olmuştu. İngiliz işgalinden itibaren Protestanlar, Yahudiler ve Yunanlar için bir yer bulundu. Katoliklerin İngiliz Krallığı'na sadık olmadığına ilişkin (İngilizlerin hizmetinde çok sayıda İrlandalı Katolik askerin bulunması nedeniyle zayıflayan bir argümanla) sürüp giden kuşkuya karşın, İngilizler Katolik Kilisesi'nin haklarını korumaya söz vermişlerdi. Buna rağmen, Katolik yetkililer Britanya'nın Enkizisyon gibi kadim kurumların İngiliz hâkimiyeti altındaki bir toprakta yeri olmadığı konusundaki ısrarına içerlemekteydi. Vali Kane 1715'te ve sonra 1721'de, yabancı Katolik rahipleri adadan ihraç ettiği ve Kilise mahkemelerine sınırlar koyduğu bazı emirler çıkardı. Kane sonunda Minorka'da Anglikan kiliseleri kurmanın zamanının geldiğine karar vermişti; bunlar (belirtildiği üzere) Akdeniz'de bugüne dek inşa edilen ilk Anglikan kiliseleri olacaktı. İngilizler, Cebelitarık'ta yaptıkları gibi, Yahudileri ve Mağribileri Minorka'dan sürmeye asla söz vermediler ve 1781'e gelindiğinde, adada kendi sinagogları olan 500 kişilik bir Yahudi cemaati oluşmuştu bile. Minorka'nın etnik ve kültürel çeşitliliği, daha yakından gelmiş olsalar da, 100, 200 Yunan'ın gelişiyle daha da arttı: Korsika'da bir Yunan mülteci topluluğu yaşıyordu. Bunlara bir kilise kurma hakkı verildi, fakat düşmanca duygular taşıyan Katolikler, dini liderleri Papalık yetkesini tanıyan ancak Ordodoks kilise ayin usulünü izleyen Katolik Yunan olmalarına karşın, başlangıçta onlara arazi satmayı bile reddettiler. Enkizisyon'lu geçen birkaç yüzyılın ardından Minorka yerlilerinin farklı uygulamalara karşı hiç sabrı kalmamıştı ve İngilizlerin ibadet özgürlüğünü koruma girişimi kaçınılmaz olarak yeni gerilimlere yol açtı.[37]

Birkaç topluluk yani *universitat* halinde örgütlenmiş olan Minorka seçkinleri, İngilizleri ahlaki olarak münafık bir işgal ordusu olarak görmeye devam ettiler. Minorkalı soylular, içlerinden bazıları güzel rahibelerle sohbet etmek için manastırları ziyaret etmeyi alışkanlık haline getirip çevreye rahatsızlık veren İngiliz subaylarının kızlarına yanaşmasına izin vermediler. 1749'da romantizm peşindeki üç rahibe Ciutadella'daki bir manastırdan kaçarak bir İngiliz subayının evinde saklandılar. Anglikan olup İngiliz subaylarla evlenmeleri, yerli *jurat*'ların gözünde büyük bir rezalet olduysa da, vali sadece, adamlarının ada rahibeleriyle arkadaşlık

---

2000. s. 119-121, 131; Gregory, *Minorca*, s. 144, 149-155, ve 274, n. 1, R. Davis, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Newton Abbot, 1962, s. 256'daki verileri özetler; R. Davis, "English foreign trade", *The Growth of English Overeas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ed. W. Minchinton, Londra, 1969, s. 108 ve s. 118'in karşısında tablo; Gregory, *Minorca*, s. 144, 149-155.

37 J. Sloss, *Richard Kane, Governor of Minorca*, Tetbury, Glos, 1995, s. 210; Gregory, *Minorca*, s. 71, 119, 122, 132-134.

etmemesi gerektiğine dair bir emir çıkarmakla yetindi.[38] Bunun dışında, sömürge gücü ile adalılar arasındaki toplumsal kaynaşma kısıtlı kaldı. Gene de, İngiliz işgali (Londra'dan ithal edilen bir unsurun da matbaa olması dolayısıyla, sözcüğün gerçek anlamıyla) damgasını basacak kadar uzun sürdü. Minorka Katalancası tersane jargonundan sözcükler aldı: "Mahogany"den [maun] *móguni*, "screw"dan [vida] *escrú*, "ruler"dan [hükümdar] *rul* sözcükleri türetildi. Minorkalıların yeme-içme alışkanlıkları bile, "gravy"den gelen [et sosu] *grevi* ve özünde Londra cini bulunan ardıç kokulu bir içki gibi yeniliklerle, bir tür İngiliz çeşnisi kazandı. Küçük Minorkalı çocukların savaş çığlığı *faitim!* ise, İngilizce "fight him!"den [Kapış onunla!] türemiştir.[39]

İngilizler Minorka'nın savunmasını garanti altına almadılar. Sen Philip Kalesi adamların saklanabileceği, erzak ve mühimmatın kuru olarak muhafaza edilebileceği derin tüneller ağıyla, Britanya İmparatorluğu'nun en güçlü kalelerinden biriydi; bununla birlikte, ancak Londra'daki hükümet tarafından çözülebilecek çok ciddi bir sorun varlığını koruyordu: Birlikler hâlâ yetersizdi.[40] Bu ve yeterli donanma desteği yokluğunun İngiliz hâkimiyeti açısından felaketle sonuçlanacağı, 1756'da Amiral Byng'in Minorka'yı (ve sonunda kendini de) Fransız istilasından koruyamadığı zaman açıkça ortaya çıktı. Amiral Byng'in bunu izleyen yargılanması ve idamı, Minorka'yı Fransız hâkimiyeti altına sokan olayları gölgelemiştir. Yedi Yıl Savaşı Akdeniz'de değil, Amerika kıtasında Fransızların güneydeki Louisiana'yı kuzeydeki Büyük Göller ile bağlantılandıran bir kaleler silsilesi inşa etmeye teşebbüs ettiği Ohio Irmağı'nda başladı; gerçekleşmesi halinde bu girişim, 13 İngiliz kolonisini Kuzey Amerika'nın doğu kıyı şeridine sıkıştırmak anlamına gelebilirdi. Fransızlar, Akdeniz donanmasının konumlandığı yer olan Toulon açıklarındaki sulardan uzaklaştırarak İngiltere'yi Akdeniz'de de sıkıştırmaya çalışmaktaydı. Fransızların orada 16 veya 17 savaş gemisi donatmakta olduğuna ilişkin raporlar Londra'ya ulaştı. Cartagena'daki İngiliz sefiri, olan bitenin farkındaymış gibi görünüyordu:

> 100 taburun büyük bir gayretle Roussillon'a yürümekte olduğu ve bu askerlerin Minorka'ya karşı kullanılacağı ve sevkıyatlarının şu anda Marsilya'da bulunan ticaret gemileriyle yapılacağı ve Toulon'daki tüm savaş gemilerinin de konvoy halinde gönderileceği istihbaratını almış bulunuyorum.[41]

38 Gregory, *Minorca*, s. 126-127; Mata, *Conquests and Reconquests*, s. 164.

39 Mata, *Conquests and Reconquests*, s. 237-238.

40 Sloss, *Small Affair*, s. 2-4.

41 Konsolos Banks, H.W. Richmond (ed.), *Papers Relating to the Loss of Minorca in 1756*, Navy Records Society, c. 42, Londra, 1913, s. 34 içinde ve ayrıca bkz. s. 38, 50; B. Tunstall, *Admiral*

O halde, başlangıçta Akdeniz Yedi Yıl Savaşı'nın sadece ikincil bir sahnesiydi, ancak İngilizlerin Minorka'yı Fransızların Levant ticaretine müdahale edecek bir üs olarak kullanmayı düşündükleri hızla ortaya çıktı.

Kısmen para yokluğu nedeniyle, Britanya hükümeti Fransız tehdidine zayıf bir karşılık verdi. Amiral Byng kusursuz ölçüde yetkin bir kumandandı, ancak emrine 10 gemilik bir filo ile hepi topu 722 asker verildiğinde, görevini başarmasının neredeyse imkânsız olduğunu biliyordu. Üstelik diğer savaş gemilerinin Atlantik Okyanusu'ndaki görevlere gönderilmesiyle gecikmeler de yaşandı. Byng'in görevi, Minorka'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi halinde adayı kurtarmak, saldırıya uğramamışsa da Toulon'daki limanı abluka altına almaktı.[42] Nisan 1756'da Akdeniz'e doğru Portsmouth'tan henüz yola çıkmıştı ki, donanma Marki de Galissonnière, ordu ise Dük de Richelieu'nün kumandasında olduğu halde Fransız filosu Minorka'nın tepesine çullandı. Richelieu, XIII. Louis'ye hizmet eden o ünlü parlak ve vicdansız kardinalin yeğeninin oğluydu; Galissonnière, kariyeri (muhtemelen ufak tefek ve kambur olması nedeniyle) yavaş ilerlemiş yetenekli bir amiraldi. Galissonnière, Fransız filosunun bu görev için gereken çapta olmasını sağlamıştı: 15.000 asker için 163 nakliye gemisine sahipti. En az iki top güvertesi bulunan gemiler arasındaki 84 toplu *Foudroyant*'a denk bir gemi, amiral gemisi *Ramillies* de dahil olmak üzere (şimdi 14 gemi içeren) İngiliz filosunda bulunmuyordu.[43] Fransızlar Ciutadella'da karaya çıkmakta ve zaten Protestan İngilizlerden kurtulmaya çoktan istekli Minorkalıları mağlup etmekte pek güçlük çekmediler. Vali yardımcısı Kane'in inşa ettirdiği yol da vardı; bu, adamların doğudaki Mahón'a sevkini sağlamaya yeterli gibi görünüyordu; gerçi İngilizler bu değerli yüzeyi bozarak ağır toplarla gelen Fransızların ilerleyişini güçleştirmek için Yahudiler ve Yunanlardan oluşan bir işgücü göndermişlerdi. Buna karşın, eldeki tüm İngiliz askerleri birkaç gün içinde Sen Philip's Kalesi'ndeydi.[44]

Böylece, 1756 Mayıs'ının ortasında Balear Adaları açıklarına geldiği zaman Byng'in önündeki görev, Sen Philip's Kalesi'ni kurtarmaktı. Astlarıyla toplandığı bir savaş konseyinde, filosunun stratejisini belirleyen kilit sorunların ana hatlarını ortaya koydu: Fransız filosuna saldırarak Minorka'yı kurtarma şansı var mıydı? Bariz bir şekilde olmadığı görünüyordu. Bu sularda Fransız filosu olmasaydı bile, Minorka Fransız denetiminden çıkarılabilir miydi? Bunu da mümkün görmüyorlardı. Ama mağ-

---

Byng and the Loss of Minorca, Londra, 1928, s. 22, 32, 39; D. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, Londra, 1962, s. 36, 38, 315, n.6.

42 Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, s. 59-60, 65.

43 Tunstall, *Admiral Byng*, s. 103.

44 Sloss, *Small Affair*, s. 7-16.

lup olurlarsa, Cebelitarık tehdit altına girecek miydi? Kesinlikle girerdi. Dolayısıyla, "oybirliğiyle filonun doğruca Cebelitarık'a ilerlemesi gerektiği fikrine" vardılar.[45] Sen Philip's Kalesi'nin savunması göreviyle baş başa kalan vali yardımcısı, yiğitçe yaptığı bu savunmayı elinden geldiğince uzun sürdürdü. Byng'e gelince, Akdeniz'deki bir İngiliz mülkünün nasıl olup da ezeli düşmana kaptırıldığını öfkeli bir kamuoyuna açıklamak zorunda olan Britanya hükümetinin oyalayıcı ve pinti politikasının kurbanı olduğu halde, günah keçisi olarak kamuoyunun önüne atıldı. Kendisini savaş meydanından kaçma suçlamasına karşı yetkin biçimde savunduğu divan-ı harp yargılamasından sonra, gene de suçlu bulundu ve 14 Mart 1757'de idam edildi. Minorka'nın kaybı kesinlikle onun kabahati değildi.[46] Onun için aracılık etmeye çalışanların arasında, centilmen bir düşman olarak Dük de Richelieu ile dükün mektuplaştığı, en ünlü eserinde Candide'in, bir İngiliz amiralinin idamına tanık olduğu Portsmouth'a getirilişini betimleyen Voltaire de bulunuyordu: "Bu ülkede diğerlerine ibret olsun diye, ara sıra bir amiral öldürmenin iyi olduğunu düşünüyorlar."

Fransızlar Minorka'yı sadece birkaç yıl ellerinde tutabildiler; İngiltere ile yapılan barış, adayı 1763-1782 arasında olduğu gibi, Napoléon'a karşı mücadelenin adanın stratejik önemini artırdığı 1798-1802 arasındaki kısa bir İspanyol hâkimiyeti döneminden sonra yeniden İngiliz hâkimiyetine döndürdü. Ne var ki, bir Batı Akdeniz üssünün stratejik avantajının bilincinde olmalarına karşın İngilizler Minorka'ya hiçbir zaman tam anlamıyla yerleşmediler. Fransa, İspanya ve Afrika'ya o denli yakın olmasına karşın bu kısmen, adayı (asırlarca önce Piskopos Severus'un da yakındığı gibi) tuhaf bir şekilde ücra, çorak ve metruk bir yer olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Kısmen de, Minorka'yı yem olarak kullanıp bir başka Akdeniz devleti ile sağlam bir dostluk kurma umuduyla, olası bir müttefike verebileceklerini düşünmelerindendi.[47] Bu tür tartışmalar 1780'de Rusya ile yapıldı. Rusya'nın nasıl olup da ansızın bir Akdeniz gücü haline gelmiş olduğunu anlamak için birkaç yıl öncesine dönmemiz gerekiyor.

45 Metin, Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, ek v, s. 311 içinde; Tunstall, *Admiral Byng*, s. 137-139.

46 Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, s. 294-302.

47 I. de Madariaga, *Britain, Russia, and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the American Revolution*, New Haven, CT ve Londra, 1962, s. 239-263, 295-300.

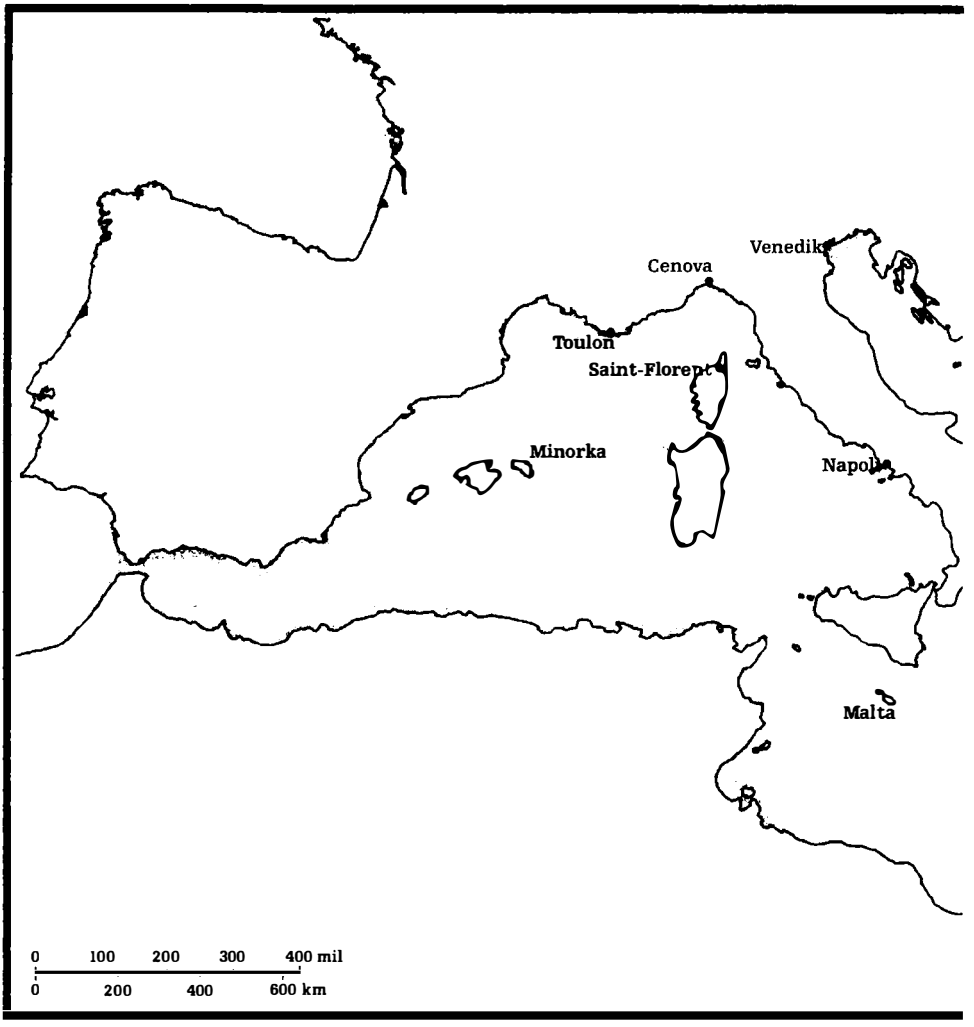
VIII

RUS PRİZMASINDAN BAKIŞ, 1760-1805

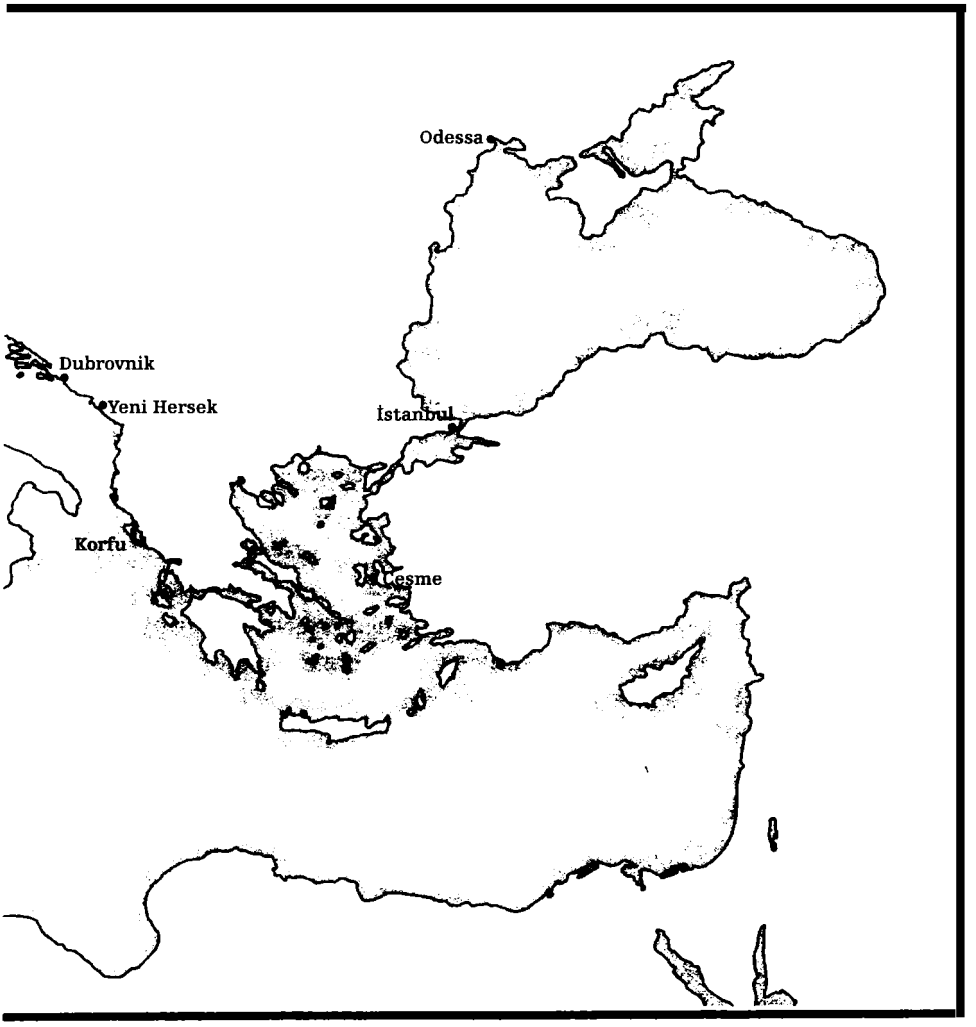
1

Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek gücünü kaybetmesi Rus çarlarının dikkatinin Akdeniz'e yönelmesine neden olmuştu. Rus nüfuzu 17. yüzyıl sonundan itibaren güneye, Azak Denizi ve Kafkasya'ya kadar yayıldı. Kırım'a hükmeden Osmanlılar, Büyük Petro'nun İran'ı ikiye bölmesi üzerine kendilerini tehdit altında hissettiler.[1] O an için, Rusların dikkati Baltık hâkimiyeti konusunda İsveçliler ile çatışmaya yönelmişti, ancak Petro Karadeniz'e de serbest erişim yolu arıyordu. Bu planlarda, tıpkı Petro'nun yaratmak istediği yeni teknokratik Rusya'nın çeşnisi kadar, restore etmeyi amaçladığı eski Rusya lezzeti de seziliyordu. Çarın Bizans imparatorunun dini hatta siyasi varisi –Moskova'nın da "Üçüncü Roma"– olduğu fikri, Petro Baltık kıyısındaki yeni başkenti St. Petersburg'u kurduğu zaman bile tümüyle silinip gitmemişti. Aynı şekilde, Rusya artık Karadeniz'deki Osmanlı iddialarına meydan okumaya yetkin yüzlerce gemisiyle de övünüyordu; Büyük Petro'nun Pyotr Mihayloviç takma adı altında Batı Avrupa tersanelerine yaptığı ünlü inceleme gezisine karşın, aslında bu Rus gemileri gerçek bir deniz savaşı yapma yeterliğinden uzaktı ve gemiler de kötü inşa edilmişti. Sözün özü bu, "disiplin, eğitim ve moral yönünden

1 R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool, 1951, s. 237-242, 270-276.

zayıf, manevra yapmakta marifetsiz ve kötü yönetilen ve kötü donanımlı" bir filoydu; dönemin bir tanığı, imparatorluk donanması ambarlarında kendir, katran ve çivilerin bitmiş olması yüzünden, "Rus donanmasından daha kötü bir yönetim dünyada görülmemiştir," yorumunda bulunmuştu. Ruslar, modern bir komuta yapısı kurma girişimiyle, İskoç amiralleri istihdam etmeye koyuldukları gibi, donanma ambarları için de Britanya'ya başvurdular; bu ilişki, İngiltere'nin Levant ticaretinin zayıfladığı 18. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya arasında devam etmiş olan yoğun ticari ilişkiyle de kamçılandı: 18. yüzyılın son otuz yılı boyunca, herhangi bir yılda Levant'a azami 27 İngiliz gemisi yolculuk ederken, 700 kadarı da

Rusya'ya gidiyordu.[2] Bu anlamda, Kuzey Denizi, Baltık ve Atlantik Okyanusu ekonomisi büyümeye devam ederken, Akdeniz göreli olarak durgunlaşan bir denize dönüşmüştü.

Bu yüzdendir ki, Rus donanmalarını Akdeniz sularına getiren ne Akdeniz hatta ne de Karadeniz'deki olaylardı. Çok uzaklarda, Kuzeydoğu Avrupa'da Rus Çariçesi Büyük Katerina Polonya'nın çekişmeli tahtına kendi adayını oturtmak için zorla araya girmişti; yeni kralın muhaliflerine karşı yapılan akınlar Osmanlı topraklarına dek taşarak 1768'de bir Türk-

2 M.S. Anderson, "Great Britain and the Russian fleet, 1769-70", *Slavonic and East European Review*, c. 31 (1952), s. 148-150, 152, 154.

Rus savaşını başlattı.[3] İngilizler 1766'da Katerina ile bir ticari antlaşma yapmışlar ve dikkatle idare edildiği takdirde, Çariçe Katerina'nın onlara birçok kazanç sağlayacağına ikna olmuşlardı. Rus denizcilik genişlemesinin ancak İngiliz yardımıyla gerçekleştirilebileceği düşünülürse İngiliz hükümeti, Rusya'nın aslında sadece Britanya'ya bağımlılığını artıracağını varsayıyordu. Hükümet aynı zamanda, Türklere karşı başarılı bir Rus seferiyle denetim altına alınmaması halinde Fransız tüccarlarının eninde sonunda Karadeniz'e de nüfuz edeceği inancındaydı. Britanya yönetimi, Rus filolarının Akdeniz'i Britanya çıkarlarına yönelik tehditlerden temizleyeceğini varsaymıştı. XV. Louis'nin bakanı de Broglie de sorunu aynı şekilde ele alıyordu: Türklere karşı bir Rus donanma zaferi Levant'taki Fransız ticaretini tehlikeye sokacaktı.[4]

Gene de, Rusların Akdeniz'de herhangi bir şey başarma ihtimali çok düşük görünüyordu. Karadeniz filosu, Osmanlı payitahtının boğazlarından geçecek kadar cesur değildi, bu yüzden Ruslar Cebelitarık'tan geçerek Baltık'tan Akdeniz'e girecek 5 filo göndermeye karar verdiler. Dolayısıyla, gerek Kuzey Denizi gerek Akdeniz'de Rusların dost bir devletin donanma tesislerinden yararlanması zorunlu hale geldi; doğrusu, gemilerinden bazıları, denizde uzun aylar boyunca kalacak durumda değildi (İngiliz Hull limanına varır varmaz, iki büyük geminin ciddi onarımlardan geçmesi gerekmiş, biri de İngiltere'nin güney kıyısında karaya oturmuştu). İngilizler sözümona tarafsızlıklarını korumak konusunda çok özenliydiler, ancak Amirallik Rus gemilerinin ihtiyaçlarını Cebelitarık ve Minorka'da satın alınabileceklerine dair emirler çıkardı. Ocak 1770'te Rus savaş gemileri Mahón'da hazır edilmiş ve Ruslar Mahón'daki konsolosluklarına bir Yunanı atamışlardı.[5]

Türkler Rus donanmasına İngiliz yardımı konusunda homurdanırken, Ruslar doğuya ilerleyerek 6 Temmuz 1770'te Sakız'ın hemen ardındaki Çeşme açıklarında Türk donanmasıyla savaşa girdiler. Savaşın başlangıcında Ruslar kendilerini sıkıntılı bir durumda buldu: Gemilerinden biri, bir Türk gemisinin alev almış direği güvertesine düştüğü zaman infilâk etti. Sonunda, talih düpedüz Ruslardan yana döndü: Güçlü bir batı rüzgârı, Sakız ile Türk anakarası arasındaki boğazda kullandıkları kundak gemilerini kullanmalarına yardımcı oldu ve birçok Türk gemisi yandı.

---

3 N. Saul, *Russia and the Mediterranean, 1797-1807*, Şikago, IL, 1970, s. 4.

4 Anderson, "Great Britain and the Russian fleet", s. 150; M.S. Anderson, "Great Britain and the Russo-Turkish war of 1768-74", *English Historical Review*, c. 69 (1954), s. 39-58.

5 Anderson, "Great Britain and the Russian fleet", s. 153, 155-156, 158-159; Anderson, "Great Britain an the Russo-Turkish war", s. 44-45; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 281; D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a History of the British Occupations of Minorca between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, s. 141.

Avusturya imparatoru bu durumdan etkilenmiş ve kaygılanmıştı: "Bütün Avrupa'nın bu adamları zapt etmesi gerek; bunlar Türklerden de beter."[6] Bir zafer kazanmış ve bir anlamda deniz idaresini ele geçirmiş olmalarına karşın, Rusların bundan sonra ne yapmaları gerektiğine dair hiçbir fikirleri yoktu; gene de bazı ikmal istasyonları kurdular ve Ege'de ve Şam valisini ele geçirdikleri Dimyat kadar güney bölgelerde birkaç yıl boyunca çarpışmalara girip baskınlar yaptılar. Fakat Ruslar Akdeniz'de, İngilizlerin Minorka'da gerçekten değerli, stratejik konuma sahip bir liman olduğunu keşfettikleri türden bir üsten yoksundu.

Buna rağmen, Akdeniz'deki güç dengesinin beklenmedik şekillerde değişmiş olduğuna dair genel bir anlayış oluşmuştu. Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle birlikte Venedik'in artan zayıflığı bir iktidar boşluğu bırakmış ve göreceğimiz üzere, yalnız Ruslar değil başat çıkarları başka yerlerde olmasına karşın Danimarkalılar, İsveçliler ve sonunda Amerikalılar bile Akdeniz'e girmeye niyetlenmişlerdi. Aslına bakılırsa bu da sorunun bir parçasıydı: Eski güçler olan Venedikliler ve Raguzalılar dışında herkes Akdeniz'i, faaliyet gösterdikleri pek çok siyasi ve ticari çevreden yalnızca biri olarak görüyordu; Berberi *corsair*'ler bile hiç karşılık görmeden pervasızca Atlantik sularında baskınlar yapıyorlardı. İngiliz karşı tehditleri karşısında Fransız eylemsizliği, Ruslara Doğu Akdeniz'de hareket serbestisi vermişti.[7] Aslı aranacak olursa, 1774'e gelindiğinde Ruslar, bütün zorluklara rağmen, Levant sularının denetimini etlili bir şekilde yine ele geçirdikleri için, 1774'e gelindiğinde çok az çatışma vardı. Bununla birlikte, Ege'nin Çanakkale girişini denetleyen Limni [Midilli] ve Gökçeada [İmroz] gibi önemli adaları ele geçirememişlerdi; sadece Cebelitarık yoluyla girebildiklerine göre, Akdeniz'de nasıl kalıcı bir varlık gösterebildiklerini anlamak zordur.[8] Ruslar henüz Akdeniz'deki varlıklarından ne gibi avantajlar elde edebileceklerini hesaplama çabası içindeydiler: Doğu Akdeniz'in denetimi, Rusların 1774'te Türkler ile yaptıkları barış antlaşmasının da gösterdiği gibi, başlı başına bir amaç değildi. Küçük Kaynarca Antlaşması şartlarına göre, Türkler Karadeniz kıyısında kısmi Rus denetimini ilk kez tanımışlardı; Rusya aynı zamanda Boğazlar'dan Akdeniz'e ticaret gemilerini geçirme hakkını da elde etmişti ve bu, Karadeniz'in kuzey sahillerini Akdeniz'e bağlayan antik ticaret güzergâhlarının yeniden canlanması ihtimalini artırmıştı. II. Katerina artık Ortodoks Rusya'nın başta Rumlar olmak üzere Doğu Avrupa'nın Hıristiyan halklarına kar-

6 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 286-291; E.V. Tarlé, *Chesmenskii boy i pervaya russkaya ekspeditsiya v Arkhipelag, 1769-1774*, Moskova, 1945, s. 105, n. 1; F.S. Krinitsyn, *Chesmenskoye srazhenye*, Moskova, 1962, s. 32-34 [haritalar].

7 Anderson, "Great Britain and the Russo-Turkish war", s. 56-57.

8 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 286-305.

şı görevlerini düşünmeye koyulmuştu. Ruslar 1770'te Mora'da bir Rum ayaklanmasını kışkırtmaya yönelik ciddi fakat nafile çabalara giriştiler. Osmanlı hâkimiyetinde baskı altındaki Yunanistan'a yardım etme ideali, daha büyük bir idealin parçasını oluşturuyordu: Rus çarlarının bir süredir kafa yorduğu, Konstantinopolis'in Ortodoks Hıristiyanlığa geri kazandırılması olarak tanımlanabilecek "Büyük İdea"ydı bu.[9]

2

Ege'de elde edilen birkaç yıllık başarı, Rus sarayının yeni Akdeniz maceralarına karşı iştahını iyice kabartmıştı. Bu projelerin hiç değişmeyen bir özelliği, Akdeniz'in ötesinden kaynaklanmasıydı. 1780'de İngiliz hükümeti, Amerika kolonisinin asileriyle mücadeleye batmış durumdaydı; bu isyan, Fransızlarla İspanyolların Birleşik Devletler'e verdiği destekle iyiden iyiye tehlikeli boyutlara tırmandı. 1779'dan 1783'e değin, Cebelitarık bir kez daha İspanyol ablukalarına ve sonunda, Vali Eliot'ın tüm azimli savunmalarına karşın, aman vermez bombardımanlara maruz kaldı.[10] Böylesine baskı altında olması yüzünden İngiltere'nin, tercihen gemileri olan birtakım müttefikler bulması önemliydi ve bu noktada Rusya aşikâr bir dost olarak kendini gösteriyordu. Gene de, dostluğun satın alınması gerekecekti. İngiliz bakan Stormont, Katerina'yı "bu konumda bir limanın Rusya'ya sağlayacağı avantajın, üzerinde durmaya bile gerek olmayacak kadar açık" olduğunu ileri sürerek, Mayorka'ya ortak bir taarruza ikna etmeye çalıştı. "Büyük Petro'nun bu fikri derhal benimseyeceği"nde ısrar ederek, Mayorka'yı Rusların ele geçirmesi karşısında İngiliz hükümetinin sevinmekten başka bir şey yapmayacağını garanti etti. Stormont, Britanya'nın düşmanlarının Porto Riko veya Trinidad'ı önererek Rusya'yı kendi saflarına çekmeye çalıştıklarına dair rivayetlerden kaygılanmıştı. İngilizler, Akdeniz'in Rusya'yı gizemli bir şekilde çeken bir deniz olduğunu kavramışlardı. Ruslar, ister İspanya ister İngiltere'den gelsin, Karayipler'deki adaları almalarına dair önerileri sertçe geri çeviriyorlardı. II. Katerina'nın bakanı Potyomkin, bulunduğu o yüksek yerden kibirle bakıp St. Petersburg'daki İngiliz elçisi Sir James Harris'e şöyle söylemişti: "Uzak sömürgeleri verirseniz, bizi mahvedersiniz. Gemilerimizin Baltık'tan güçbela çıktığını görüyorsunuz, o zaman bunlara Atlantik Okyanusu'nu nasıl geçirteceksiniz?" Sir James onun yanından, "Çariçe'yi müttefikimiz

9 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 7-8; Anderson, "Great Britain and the Russo-Turkish war", s. 46.

10 S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1992, s. 174-176, 189-198; T.H. McGuffie, *The Siege of Gibraltar, 1779-1783*, Londra, 1965; M. Alexander, *Gibraltar Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, s. 92-114.

olmaya sevk edebilecek tek feragat, Minorka'yı onlara bırakmak olacaktır" izlenimiyle ayrıldı; burası "Çariçenin şanının bir sütunu" olacaktı. Potyomkin'in vizyonu, Minorkalıların desteğini kazanmayı hesaba katmamıştı: Hepsi sürülecek ve adaya Yunanlar yerleştirilecekti. Minorka, Batı Akdeniz'de Ortodoksluğun bir kalesi, Rusların Osmanlılara karşı mücadelesinde bir ileri karakol olacaktı.

Harris'in sorunu, bunun düpedüz Potyomkin ve hükümetinin açıkça ilan edilmiş menfaatine yönelik bir teklif olmasıydı; İngiliz hükümeti aslında ona açık bir öneride bulunma yetkisi vermemişti ve Ruslar bölünmüş bir Avrupa'da iktidar simsarları olarak eyleme geçme fırsatından çok hoşlanmışlardı. Bir yandan Katerina Minorka'ya hakikaten göz koymuştu, ama öte yandan bunun karşılığında İngiltere'nin gerçekten önemli bir şeyi, Rus donanma desteğini beklediğini de görüyordu. Minorka'nın İspanyol ve Fransız akınlarından korunmasının zor olacağının da bilincindeydi. Bir keresinde şu yorumu yapmıştı: "Baştan çıkarılmaya gelmeyeceğim." Kendi misyonunun, Atlantik Okyanusu ve Akdeniz'deki çatışmayı kızıştırmaktan çok, savaşan taraflar arasında barış yapılmasını sağlamak olduğuna karar verdi. Pratik sağduyusu galip gelmişti ve İspanyollar dikkatlerini artık Minorka'ya çevirerek Şubat 1782'de adayı İngilizlerden sökerek aldıklarından, vardığı hüküm bir yıl içinde doğru çıkacaktı.[11] Bu konularda Çariçe'ye yapılan öneriler üzerine, Edmund Burke olması muhtemel bir anonim yazar tarafından sunulan veciz bir yorum şöyledir:

> İngiltere'nin, Bothnic Körfezi'nin* dibinden belli belirsiz bir müttefikin ve daima kuşkulu bir dostun nüfuzuyla, Akdeniz ve Arkhipelago'da yeni bir deniz imparatorluğu kurmaya kalkışması kadar saçma ve körü körüne bir politikayı uzun uzadıya düşünecek ve kınayacak kadar boş zamanı olmuştu.[12]

Bu sözler birkaç yıl sonra, Britanya hükümetinin Rusya'ya geçmişteki desteği yüzünden dizini dövmeye başladığı sırada yazılmıştı. 1788'de Britanya hükümeti, XVI. Louis'nin Rusların Akeniz'e ulaşmasını önlemek için Manş Denizi'nde ortak bir ablukayla ilgilenip ilgilenmeyeceğini artık düşünecek durumdaydı.[13]

---

11 I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the American Revolution*, New Haven, CT ve Londra, 1962, s. 240-244, 250-252, 258, 263, 298-299; Gregory, *Minorca*, s. 187-199.

* Baltık Denizi'nin kuzey kesimini oluşturan körfez (ç.n.)

12 Aktaran: Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 12, *Annual Register of 1788, or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1788*, Londra, 1789, s. 59'dan.

13 M.S. Anderson, "Russia in the Mediterranean, 1788-1791: a little-known chapter in the history of naval warfare and privateering", *Mariner's Mirror*, c. 45, 1959, s. 26.

Katerina Minorka teklifini reddetmese de, bu müzakereler ve sonunda İngilizlerin Ruslara olan yakınlığının soğuması, Rusya'nın Akdeniz savaş ve diplomasisinde önemli bir rolü kendi başına kazanmış olduğunu gösterir; daha sonra bu rolü her daim sürdürmeye çalışacaktı. 1783'te Kırım'ı ilhakı ve Rus yetkesinin (Odessa'nın kurulmasına yol açacak şekilde) Karadeniz kıyısı boyunca genişletilmesi, Akdeniz'deki Rus ihtiraslarını daha da artırdı; zira çariçe artık, Çanakkale Boğazı'na doğru ticaret ve denizcilik girişimleri için yeni bir üsse sahipti. Pek çok şey Osmanlılar ile ilişkilere bağlıydı; 1789'da, Katerina Osmanlı ile savaş halindeyken, Rusların verdiği yetkeyle hareket eden Rum *corsair*'ler Adriyatik ve Ege'de Türk gemilerini taciz etti. Bağımsız bir cumhuriyet olarak son cüretkârlık eylemlerine girişen Venedik'in hevesli desteğini de almışlardı: Rum kaptan Katzones'e Venedik'in Korfu limanını üs olarak kullanmasına izin verildi; bu da Rusları adayı Akdeniz'de avantajlı bir mevki olarak kullanabileceklerini düşünmeye itti. Katzones, Türklerin yaşamını çok zorlaştırmıştı: Kotor Körfezi'ndeki Yeni Hersek [Herceg Novi] kalesini ele geçirdi ve ta Kıbrıs'a kadar baskınlar yaptı. 1789'a gelindiğinde, Rus sancağı altında üç "disiplinsiz, büyük ölçüde düzensiz ve yarı korsan denebilecek filo, Osmanlılara gerçek bir baş ağrısı olmaya başlamıştı."[14]

İstikrarı sağlamanın yolu aşikârdı: Barış antlaşmaları ülkelerdeki yakınmaları en azından kısa vadeli olarak çözdü ve ticaret gemilerine güvenli geçiş olanağı verdi. Dolayısıyla, 1792'de Türkler ile barış imzalanır imzalanmaz, Akdeniz'deki Rus ticareti, kısmen Odessa'nın bu kadar iyi bir konumda olması sayesinde genişlemeye başladı; büyük ölçüde buzlanma sorunu yoktu ve Ukrayna ile Güney Polonya'nın geniş düzlüklerine erişimi çok iyiydi. Resmi kuruluşu olan 1796 yılında, Odessa halihazırda 49 Türk, 34 Rus ve üç Avusturya gemisine ev sahipliği yaptı ve Yunanistan, Arnavutluk ve Güney Slav topraklarından yerleşimcileri kendine çekti. Korfu, Napoli, Cenova ve Trablus'tan tüccarlar geldi. Geleceğe bakıldığındaysa, 1802-1803'e gelindiğinde Odessa, Yunanistan, İtalya ve İspanya'dan, en çok elverişli Türk, Rus ve Avusturya bayraklarının dalgalandığı gemilerle getirilen muazzam miktarlarda zeytinyağı, şarap, kurutulmuş meyve ve yün ithal eder olmuştu; bu arada Rus Karadeniz limanları, ithalatının neredeyse iki katı değerinde tahıl ihraç eder olmuştu (aslına bakılırsa, 1805'te tahıl ihracatı şok edici bir meblağ olan 5.700.000 rubleye ulaşmıştı).[15] Tüm bu ticari başarı, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbest geçiş imkânı olmadan asla gerçekleşemezdi; bu da ancak Türklerin Rusya ile bir antlaşma yapmasıyla, ya da daha kaygı verici olanı,

14 *Age.*, s. 27-31.

15 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 178-179.

Rusların Osmanlılar karşısında İstanbul'u Türklerden alıp Ortodoks efendilerine geri verecek bir zafer kazanmasıyla garanti altına alınabilirdi.

Odessa'nın kurulduğu yıl, Rus gücünün sınırlarını bilecek kadar zeki olan Katerina'nın yerini, ihtirasları annesininkini çok fazla aşan oğlu Pavel aldı. Pavel, 1782'de tanınmamak için kullandığı "Kuzey Kontu" adıyla Akdeniz'de Napoli, Venedik ve Cenova'yı kapsayan büyük bir tur yapmıştı ve bu deneyimleri Pavel'in içinde, bölgede bir Rus kalesi oluşturmaya yönelik güçlü bir arzu uyandırmıştı.[16] Beş yıllık kısa hükümranlığında bir kez daha Rusya'yı Akdeniz'in yüreğine sürükledi. Ruslar Akdeniz'de hâlâ bir ada üssü arıyorlardı; ama Çar Pavel'in dikkati Minorka'dan doğuya kayarak, onun yerine Malta'ya odaklanmaya başlamıştı. Gene de, önceden olduğu gibi, Akdeniz Rus müdahalesini kışkırtan koşullardan uzaktaydı ve Pavel'in öncelikli ilgisi adaya değil Şövalyeler'e yönelmişti. Malta Şövalyeleri ile Rusya arasındaki bağlantılar uzun yıllar öncesine gidiyordu. Büyük Petro, Osmanlılara karşı ortak bir sefer önermesi için generali Boris Çeremetov'u 1697'de adaya göndermişti. Rus gemileri Karadeniz'de Türk donanmasıyla çarpışırken, küçük fakat yetkin Malta donanması da Ege'de Türklere saldıracaktı. Büyük Üstad, hâlâ pek az kabul gören, ve ne de olsa Ortodoks Hıristiyanlığın kalesi olmaya devam eden Rus İmparatorluğu'yla kaderini birleştirmek istemedi. Gene de Çeremetov, Hamsin Yortusu ayini için Valetta'daki muhteşem Manastır Kilisesi'ne getirilen Vaftizci Yahya'nın kolunun yadigârına gözyaşlarıyla dolu bağlılığıyla, Şövalyeler'i fazlasıyla etkilemişti; başka bir Hıristiyan âleminden gelen bu ziyaretçinin ayine iştirak etmesi Şövalyeler'de büyük bir hayranlık uyandırmıştı.[17]

Şövalyeler ile Rus sarayı arasında Katerina döneminde de bazı meseleler baş göstermişti. Bunları yaratan, Polonyalı bir soylunun, Polonya'nın Rus denetimindeki alanlarında bir Hospitalier Şövalyeleri manastırı kurulmasına ilişkin karmaşık bir miras meselesiydi.[18] Katerina, Şövalyeler'i Polonya'daki muhaliflerine karşı kullanabileceğini düşünmüş ve doğal olarak Rus İmparatorluğu'nda Katolik kurumlar oluşturulmasından pek hoşnut kalan Büyük Üstad ve Papadan mesajlar getirdiğinin de bilincinde olarak, eski bir tanıdığı olan İtalyan asıllı bir Malta Şövalyesi Michele Sagromoso'yu 1769'da sarayında ağırlamıştı. Gelgelelim, Katerina koruması altındaki, şüphe uyandıran ve gülünç bir İtalyan olan Cavalcabó markisini kendi vekili olarak Malta'ya gönderince dini sorunlar baş göstermişti. İşler hiç iyi başlamadı: Şövalyeler Katolik olmayan bir devletçe

16 *Age.*, 27.

17 R. Cavaliero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St John and Malta in the Eighteenth Century*, 2. basım, Londra, 2009, s. 103.

18 *Age.*, s. 144-149.

bir *chargé d'affaires* [maslahatgüzar] atanmasına itiraz ettiler, üstelik Şövalyeler arasındaki güçlü Fransız yanlısı grupla komploya girdiğinden kuşkulandıkları Cavalcabó'yu hiç mi hiç güvenilir bir şahsiyet olarak görmemişlerdi. Zira Şövalyeler'in birçoğu Fransız olduğu gibi, Malta Tarikatının Fransa'da geniş mülkleri vardı.[19] Cavalcabó'nun amacı, bu aşamada hâlâ Doğu Akdeniz'de dolaşmakta olan Rus donanmasının Malta'ya erişimini sağlamaktı. 1775'e gelindiğinde, hüsrana uğrayan çarlık temsilcisi zorba efendilerine karşı bir ayaklanma başlatmaları ve adalarını Çariçe Katerina'ya tevdi etmeleri gibi boş bir umutla, Şövalyeler tarafından çoktandır kenara itilmiş antik Malta soyluluğu ile işbirliği yapmaya gayretindeydi. Şövalyeler, Katerina'nın vekilinin tuhaf davranışlarından gitgide daha çok rahatsız olmaya başladılar. Valleta'nın dışında yer alan Floriana'daki evine baskın yaptıklarında, binanın silahlarla dolu olduğunu keşfettiler. Cavalcabó derhal kovuldu ve yaşamının son günlerini, Fransa'da dolandırıcılıktan tutuklanma korkusu içinde yaşayarak utanç içinde geçirdi.[20]

O halde, Çar Pavel'in Malta Şövalyeleri'ne yanaşması çok da şaşırtıcı bir durum değildi.[21] Pavel delikanlılığında Şövalyeler'in tarihini okumuştu ve romantik bir şekilde, Tarikat'ı devrime karşı potansiyel bir siper olarak görüyordu: Burada söz konusu olan, ortak Hıristiyan şevkiyle bir araya gelmiş, kendi çağının Avrupa devletleri arasındaki ufak tefek anlaşmazlıklarını aşmış safkan soylulardı. Tarikat'ın Katolik kimliğinden hiç rahatsızlık duymuyordu ve en büyük Ortodoks prens olarak, Tarikat'la yakın bir çalışma yürütebileceği konusunda hiç kuşkusu yoktu.[22] Malta Şövalyeleri'nin iki cephede onu destekleyebileceğini hayal ediyordu: Bir Polonyalı-Rus manastırı Doğu Avrupa'da Türklere karşı yürütülen savaşa para ve asker katkısı yaparken, Malta'daki Şövalyeler Rus filolarıyla birlikte çalışarak Türkleri Akdeniz'de sıkıştıracaktı. Böylece, eski Bizans topraklarında Ortodoks hâkimiyetinin yeniden kurulması çok sürmeyecekti. Bu muazzam hülyanın önünde aşılamayacak bir engel duruyordu. Bu engelin adı Napoléon Bonapart'tı.

3

Fransız İhtilali ile bunu izleyen Napoléon Savaşları tüm Akdeniz'i etkiledi. Devrimci hükümetin İngiltere'ye savaş ilanının üzerinden çok geç-

19 *Age.*, s. 181-201.

20 D. Gregory, *Malta, Britain, and the European Powers, 1793-1815*, Cranbury, NJ, 1996, s. 105; Cavaliero, *Last of the Crusaders*, s. 155, 158.

21 Krş. Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 35.

22 Gregory, *Malta, Britain*, s. 106; Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 36-38.

meden, 1793'te İngiliz donanması bir süreliğine, Fransız donanmasının Akdeniz sularını herhangi bir şekilde kullanmasını önlemeyi başarmış gibi göründü. Jakoben köktencilere karşı çıkanların acımasız bir şekilde ezilmesinin eşliğinde Fransa ve komşuları arasındaki savaş şiddetlendikçe, Fransız vilayetlerinde isyanlar patlak verdi. Toulon yurttaşları Jakobenleri iktidardan indirdi ve güneye doğru ilerleyen ihtilal ordularından kentlerini kurtarmaları için İngilizlere başvurdu. Mültecilerin akın akın dolduğu kentte yiyecek kıtlığı başladı. Talih eseri, Lord Hood komutasındaki İngiliz gemileri halihazırda Toulon'u ablukaya almıştı; ancak bu, Toulon'daki yoklukları daha da ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramadı. 23 Ağustos'ta Hood, kent sakinlerinin Kral XVII. Louis'yi tahtın varisi olarak tanımaları halinde, Toulon'un idaresini üstlenmeye razı oldu. Bkz. den duydukları korkuları monarşi coşkusunun eksikliğini telafi ettiği için, Toulonlular cesaretlerini toplayıp bunu kabul ettiler. İşgal, Fransız donanmasının yarısını İngiliz denetimi altına soktu. Ancak Hood'un kara kuvvetleri zayıftı ve Napoléon Bonapart kumandasındaki devrim ordusu liman girişindeki, "Petit Gibraltar" olarak tanınan kaleyi zapt ettiği zaman (17 Aralık 1793) Hood, İngiliz pozisyonunun savunulamaz olduğunun farkına vardı. İngilizler geri çekilirken, Fransız savaş gemilerinden dokuzunun yanı sıra üç fırkateyni de tahrip ettiler ve Fransız donanmasının geleceğinin bağlı olduğu kereste depolarını havaya uçurdular. Bundan başka, İngiliz ve İspanyol donanmalarına dahil edilecek 12 gemiyi daha beraberlerinde götürdüler.[23]

Bu, Fransa ile yapılan tüm savaş boyunca Fransız donanmasına indirilen darbelerin en şiddetlilerinden biri, en azından Trafalgar'da dizginlerinden boşanan yıkım kadar ciddi bir imha eylemiydi. Akdeniz'deki tüm İngiliz kumandanlar, Napoléon faal olduğu sürece saplantılı bir şekilde Toulon'u izledi.[24] İngiliz kumandanlar oradaki Fransız filosu ile mücadelenin yeni yöntemlerini icat etmek zorunda kaldılar. Bir çözüm, 1798'de Güney Fransa'ya yakın bir ileri mevzi olarak Minorka'nın geri alınmasıydı. Gerçi bundan önce, bir başka ayartıcı ihtimal daha kendini ortaya koymuştu. 1768'de, Fransız Krallığı Korsika'yı Cenevizlerin elinden almıştı; Cenevizler adanın denetimini, hitabeti kuvvetli ve ilham verici Pasquale Paoli'nin önderliğindeki adalı milliyetçi kuvvetlere zaten kaybetmiş durumdaydı. Ve ardından, Fransa'nın İngiltere'ye savaş ilanından önce,

23 M. Crook, *Toulon in War and Revolution: from the* Ancien Régime *to the Restoration, 1750-1820*, Manchester, 1991, s. 139-148; D. Gregory, *The Ungovernable Rock: a History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary War (1793-1797)*, Madison, WI, 1985, s. 52/7; N. A. M. Rodger, *Command of the Ocean: a Naval History of Britain, 1649-1815*, Londra, 2004, s. 429.

24 P. Mackesy, *The War in the Mediterranean, 1803-1810*, Londra, 1957, s. 5, 7, 13.

Livorno'da ihtilal hükümetinin Korsika'yla hiç ilgilenmediğini ve adanın satışa çıkarılacağına dair haberler dolaşmaya başlamıştı. Rusların, adayı Batı Akdeniz'de potansiyel bir donanma üssü olarak görerek, Ceneviz hükümetinin Korsika'yı geri alması için gereken parayı vermeye istekli oldukları söyleniyordu.[25] Bu rivayetler İngilizlerin Korsika'ya olan ilgisini harekete geçirdi; bu ilgi Büyük Britanya'nın kendini Fransa'yla savaş halinde bulmasıyla daha da artacaktı.

Toulon İngilizlerin elindeyken Pasquale Paoli, Korsika'nın İngiltere ile bir ittifaka girmesi konusunda gitgide daha çok istekli hale geldi. İngilizlerin Toulon'u kaybetmenin önemini gayet iyi anladığını şu sözlerinden anlamak mümkündür: "Toulon'un ele geçirilmesi bir şanstır; bu, İngilizlerin bizi kurtarmalarını zorunlu kılıyor." Paoli'nin gözünde büyüttüğüyse Korsika'nın yararlılığıydı. Elinizdeki kitapta adanın isminin Sardinya, Mayorka, Girit veya Kıbrıs kadar geçmemesinin en açık nedeni, Akdeniz çapında deniz nakliyatı için pek az tesise sahip olması kadar, ürünlerinin de diğer adalardan çok daha kıt olmasıydı; 12. yüzyılda Piza hâkimiyeti altına girmesinden beri kullanılan, kuzeydeki bir alan olan Balagne'de bir miktar tahıl üretimi vardı; ancak burası içe dönük halkıyla, soyutlanmış, tutucu iç kesimlerinin erişimi güç bir bölgeydi. Bu nedenle, Cenevizlerin eninde sonunda adayı elde tutma çabalarından vazgeçmeleri şaşırtıcı olmadı.[26] Gelgelelim, İngilizler Korsika'nın bir donanma üssü olarak hiç kullanılmamış bir potansiyeli olduğunu tahayyül etmeye koyulmuşlardı. Belki, diye ileri sürülüyordu çılgınca bir fikirle, Ajaccio sonunda Livorno'ya rakip bir liman ve Korsika da "Akdeniz ve Levant'taki tüm pazarlara hâkim olabilecek bir *emporium*a" dönüşebilirdi. 1794'te İngilizler Balagne'deki Saint Florent'e baskın yaparken, birkaç hafta içinde Korsika parlamentosu da Büyük Britanya'yla birleşme kararı verdi; ada, Kral III. George'un egemenlik yetkesi altında özyönetimli bir topluluk olacaktı. Korsikalılara, kraliyet armasının yanı sıra bir Mağribi kellesi taşıyan kendi bayraklarını dalgalandırma hakkı verildi; bayrakta bir de şu düstur yer alıyordu: *Amici e non di ventura*, yani "rastlantı eseri olmayan dostlar."[27]

Ne var ki, İngilizler ile Korsikalılar arasındaki ilişki bozulmaya yüz tutacaktı: Paoli hayal âleminden uyanmıştı ve Napoléon kendi memleketi olan adaya eylemciler sızdırdıkça, devrimci komiteler gitgide faal hale geliyordu. 1796'da William Pitt hükümeti, Korsika'daki İngiliz pozisyonunun savunulamaz hale geldiğine karar verdi; İngiltere-Korsika birliği çözüldü ve İngiliz askerleri geri çekildi. Adanın değerine dair beslenen ümitler

25 Gregory, *Ungovernable Rock*, s. 30-31, 47.

26 D. Carrington, *Granite Island: a Portrait of Corsica*, Londra, 1971.

27 Gregory, *Ungovernable Rock*, s. 63, 73, 80-84.

çabucak hüsrana dönüşmüştü. Pitt, Büyük Katerina'nın İngiliz gemi taşımacılığına özel bir erişim vaadi karşılığında Korsika'yı almak isteyip istemeyeceğini merak ediyordu; Katerina'yı, adayı 6.000'i geçmeyecek sayıda askerle tutabileceğine ve Korsika parlamentosunun iyi niyetine ikna etmeye çalıştı. Katerina, bu öneri daha ona ulaşamadan öldü. O esnada, Akdeniz'de bir Rus varlığına ilişkin İngilizlerin görüşü, İngiltere'nin asıl çaba ve harcamaları devrimci Fransa ve hemen ertesinde Napoléon ile savaşa adanmışken, Rusların İngiltere'nin ikincil hedeflerini yerine getirebilecek faydalı ahmaklar olarak hizmet edebilecekleri yönündeydi.

Akdeniz'in denetimini Fransızlardan söküp almak artık Nelson'un ve onun oldukça yetkin meslekdaşlarının –Hood, Collingwood, Troubridge ve diğerlerinin– amacına dönüşmüştü. Bir başka önemli amaç da, Napoléon'un Mısır'da bir Fransız üssü kurma girişimlerini önlemekti; Napoléon buradan daha da doğuda, Hindistan'daki İngiliz emperyal projelerine müdahale edebilirdi, zira İngilizler 18. yüzyıldan beri orada iktidarlarını kurmakla uğraşıyorlardı. Bir Fransızın İngilizlerce ele geçirilen mektubu, Mısır seferinin ardındaki gerekçeleri ortaya koyar:

> Hükümet gözlerini Mısır ve Suriye'ye dikmiş durumda: Bunlar iklimleri, topraklarının iyi ve verimli oluşuyla, Fransız Tahıl Ticaretinin Siloları, fazlalıklarının depolanma yeri ve zamanla Hindistan'ın zenginliklerinin ardiyesi haline gelebilecek topraklardır: Bu toprakların sahipliği ve düzenli biçimde örgütlenmesini gerçekleştirmekle, daha da ileriye bakabileceğimiz, sonunda Hint Takımadaları'ndaki İngiliz Ticaretine son verebileceğimiz, hepsini kendi yararımıza çevirebileceğimiz ve kendimizi aynı zamanda Afrika ve Asya'nın Egemenleri haline getirebileceğimiz su götürmez bir gerçektir. Tüm bu mülahazaların bir araya gelmesi Hükümetimizi Mısır'a sefer girişimine itmiştir.[28]

Nelson istisnai parlaklıkta bir kumandandı, ancak İngiltere ile Fransa arasındaki savaşı Akdeniz'in derinliklerine çeken ve olayların akışını bir kez daha becerikli ama alışılmadık bir yolla Rus ve Maltalı bakış açısından görmeye yönelten, hasmı Napoléon oldu.

Bonapart, daha en baştan Malta'nın kazanmaya değer bir ödül olduğunu görebiliyordu. Henüz devrimci Direktörler Meclisi'nde (Directeurs) çalıştığı 1797'de üstlerine yazdığı bir mektupta, Fransa'nın yandaş bir Büyük Üstad'a ihtiyacı olduğunu ileri sürerek, "Malta Adası bizim açımızdan önemlidir," demişti. Ona göre, bunun en az yarım milyon frankla yapılması mümkündü: Mevcut Büyük Üstad, geçirdiği inmeden sonra bir daha asla kendi toparlayamamıştı ve halefinin Alman van Hompesch olması bekleniyordu:

28 Huntingdon Record Office, Sismey belgeleri 3658/E4 (e).

> Valletta'nın Fransızlara çok yakın duygular besleyen 37.000 sakini var; artık Akdeniz'de hiç İngiliz kalmayacak; neden bizim donanmamız veya İspanyol donanması Atlantik Okyanusu'na gitmeden önce Valletta'ya yelken açıp onu işgal etmesin? Sadece 500 Şövalye var ve Tarikat'ın asker sayısı 600'den ibaret. Eğer biz yapmazsak, Malta, Napoli kralının hâkimiyetine girecek. Bu küçük ada her ne pahasına olursa olsun almamıza değecektir.[29]

Adadaki odun ve su kıtlığı göz önüne alınırsa, bir ikmal üssü olarak Malta'nın önemini biraz gözünde büyütmüş olsa da, bunlar akıllıca yorumlardı. Valletta'nın muhteşem istihkâmları ne de olsa –kâfir Türk'e karşı savaş Maltalı korsanların amacı olarak kalsa da, eski Hospitalier Şövalyeleri'nin tutkulu, hatta fanatik idealleri büyük ölçüde sulanmış– iyi yaşamla baştan çıkmış, yetersiz bir savunma ordusunun adamlarını gizleyen bir maskeydi artık.[30] Kaldı ki, Malta'nın Napolililer tarafından ele geçirilme tehlikesi, yerel önemin ötesine geçiyordu. "Sicilyateyn hükümdarı" (İki Sicilya Kralı) Nelson ve İngiltere'yle yakın bağlar kurmaktan hoşlanıyordu ve onun Malta Takımadaları'nın nihai hâkimiyetine ilişkin tarihsel iddiası, her yıl Büyük Üstad'a haraç olarak verdiği şahinle tanınmaktaydı.

Von Hompesch usule uygun şekilde Temmuz 1797'de Büyük Üstad seçildi. Rus imparatorunu, Polonya-Rus manastırı aracılığıyla Tarikat'ın gücünü eski haline getirebilecek bir müttefik olarak görürken, aynı zamanda kendisinin de topraklarında doğduğu Avusturya imparatorundan olduğu gibi, Tarikat'ın pek çok mülkünün bulunduğu Fransa'da olup bitenlerden dehşete düşmüş Fransız Şövalyeleri'nden destek de bekliyordu.[31] Vom Hompesch, haklı olarak, Napoléon'un gerçek kaygılarının başka bir yerde yattığını varsayıyordu; ancak Napoléon, Doğu Akdeniz'deki hedeflerini gerçekleştirebilmek için Malta'yı kontrol etmesi gerektiğine inanmıştı. Mayıs 1798'de Malta üzerinden Mısır'a gitmek üzere devasa bir Fransız donanması yola çıktığı zaman von Hompesch, sanki kendisine yardım edecek konumdaymışlar gibi Ruslara ve Avusturyalılara güvenmeye devam etti. Sabık Büyük Üstad'ın kâtibi olarak hizmet etmiş Doublet, "Malta kendi sularında hiç bu kadar büyük bir donanma görmemiştir," diye gözlemde bulunmuş ve yerli Maltalı topluluğun liderleri, artık adayı Tarikat'ın elinden alma tehlikesi oluşturanın bir Türk değil Batı Avrupa donanması olmasındaki ironiye kafa yormaya koyulmuştu.[32] Fransız donanması Malta'ya ulaştığında, von Hompesch ihtiyatlı bir yaklaşımla ge-

29 Aktaran: Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 39, J.E. Howard, *Letters and Documents of Napoleon*, c. 1, *The Rise to Power*, Londra, 1961, s. 191'den alıntı.

30 Cavaliero, *Last of the Crusaders*, s. 9-101.

31 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 39-40.

32 Cavaliero, *Last of the Crusaders*, s. 223, 226.

milerin bir seferde dörderli gruplar halinde limana girebileceğinde ısrar ettiği zaman, Napoléon'un temsilcisi şöyle yakınıyordu: "Bir düşünülürse, 500 ilâ 600 yelkenlinin bu şekilde limana girmesi ve acilen ihtiyaç duyulan diğer şeylere ulaşması için ne uzunlukta bir zaman gerekecektir?" Temsilci, İngilizlere bundan çok daha uygun şartlar sağlandığını söyleyerek, yakınmasını sürdürüyordu.[33] Gene de, Bonapart'ın istediği yanıt da aslında buydu. 15.000 askerini çıkartıp adanın yönetimini ele almak için aradığı bahane elindeydi artık. Von Hompesch, bu kadar üstün kuvvetlere karşı tutunma şansının sıfır olduğunun farkına vardı. Adayı teslim etti ve Napoléon 13 Haziran'da Şövalyeler'i adadan sürdü; çok büyük miktarlardaki gümüş tabağı eritti ve Malta Şövalyeleri'nin arşivlerine el koydu; ancak belgeleri okumak için değil, genelde olduğu üzere, cephane fişeklerinin sarılmasında kullanmak için. Böylelikle, Şövalyeler kimliklerinden yoksun bırakılarak, tıpkı Akkâ'nın ve daha sonra Rodos'un düşüşünün ardından olduğu gibi, Hıristiyan devletlerin insafına kaldılar. Bir kez daha, Tarikat'ın varlığını sürdürmesi artık şüpheli hale gelmişti.

Malta'nın zaptı, Çar Pavel'in Rus donanmalarını yeniden Akdeniz'e sokma kararlılığını pekiştirmeye yaradı. Adanın bir ahşap ve su kaynağı olarak yararlılığını gözünde büyütmüş olması yadsınamaz. Ama esasında Malta'dan daha önemli fetihlere doğru ilerlemeye niyetliydi.[34] İlk hamlesi, Tarikat'ın Rus manastırını von Hompesch'i görevden almaya ve Kasım 1797'de yeni Büyük Üstad olarak kendisini seçtirmeye ikna etmek oldu.[35] Bir dizi Rus Ortodoks soylusunu Malta Şövalyesi olarak atayarak yoluna devam etti ve şövalye cübbesini, Büyük Üstad olarak (tartışmalı) konumundan Rus Çarı konumundan olduğu kadar gurur duyduğu izlenimini verecek şekilde her gün giydi. Kendisini şövalyeliğin numunesi olarak görüyordu. Avusturyalı bir bakan, "şu anda Çar'ın tek meşguliyeti Malta" gözleminde bulunmuştu.[36]

Pavel'in çağdaşlarına yaşattığı pek çok sürprizden bir tanesi de, Osmanlılar ile yaptığı ittifak oldu. Bunu, Amiral Nelson'un İskenderiye yakınlarındaki Ebukır Körfezi'nde Napoléon'un donanmasına karşı 1798 yazında kazandığı büyük zafer izledi ("Nil Savaşı"); bunun ardından İngilizler Fransız ordularını Mısır'dan çıkarmayı başardılar; Napoléon'un ülkenin muazzam antik eserlerini yağmalamasını önlemeyi başaramamışlardı gerçi.[37] Babıâli, 16. yüzyıldan beridir Fransız ittifakından genel anlamda

33 *Age.*, s. 223-224; Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 41-42.

34 Krş. Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 45.

35 Cavaliero, *Last of the Crusaders*, s. 236, 238, 242.

36 Kont Philip Cobenzl, aktaran: Cavaliero, *Last of the Crusaders*, s. 238; Gregory, *Malta, Britain*, s. 108.

37 R. Knight, *The Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, Londra, 2005,

hoşnut kalmıştı. Gelgelelim, Osmanlı Mısır'ına bir Fransız çıkarması kabul edilebilir bir şey değildi. Hem ayrıca Balkanlar'da, başta Ionnina [Yanya] hâkimi Arnavut [Tepedelenli] Ali Paşa başta olmak üzere, Fransa'ya tehlikeli şekilde yakınlık duyuyormuş gibi görünen baş belası şahsiyetler vardı. Artık padişahın, Levant'taki ihtiraslarının Osmanlıların izin verebileceğinden daha fazla olduğunu göstermiş ve aynı zamanda Napoléon'un donanmaları ve ordularının gözlemcilerinden daha zayıf olduğunu ortaya koymuş olan bir Fransa'ya sırt çevirmesinin zamanı gelmişti. Rus-Türk ittifakının en önemli özelliği, Ebukır'dan sadece bir, iki hafta sonra imzalanan, Rus donanmasının Boğaziçi'nden Akdeniz'e yelken açmasına izin veren bir hazırlık antlaşması olmasıydı.[38] Neyse ki, Türkler ve Ruslar ortak bir hedef üzerinde anlaşmaya varabilmişlerdi: Napoléon'un Mayıs 1797'de Venedik'i zapt ettikten sonra Venedik imparatorluğunun kalıntılarının tamamını silip süpürürken kısa süre önce el koyduğu İonya Adaları. Türkler, Ankona'nın Balkanlar'da bir Fransız istilası amacıyla kullanılabileceğinden kuşkulanmakta ve Korfu'nun ile komşularının denetimini Adriyatik ablukası için zorunlu bir adım olarak görmekteydiler. Yeni müttefikine karşı beslediği derin güvensizliği bir kenara atmayı her iki taraf da başardı. Aslına bakılırsa, pek yontulmamış, Rusçadan başka dil bilmeyen bir asker olan Rus donanma kumandanı Uşakov, bütün şanı İngilizlerin kazanmasını istemediği için Nelson'a kıskançlıkla yaklaşıyordu; Nelson da kendi açısından Malta ve Korfu'yu İngiltere'ye saklarken, bu pek de başarılı olacağa benzemeyen müttefikleri Doğu Akdeniz'de tutmakta kararlıydı. Uşakov'u "şerefsizin biri," diye betimledikten sonra "Ruslardan nefret ediyorum," diye yazmıştı.[39] Türkler modern Fransız gemilerinden oluşan, iyi inşa edilmiş bir filoya sahipti, ancak birçoğu aslında Rum olan denizcileri pek disiplinli değildi; Karadeniz'deki Rus tersaneleri ise yurttan çok uzakta uzun bir savaşa dayanacak güçte gemiler üretmekten acizdi.[40] Gene de, Türkiye ve Rusya birleşik kuvvetleri, 1799 Mart'ının başında İonya Adaları'nın denetimini ele geçirmişlerdi. Çar her zamanki gibi St. Jean Tarikatı'nı hatırlamış ve Uşakov'u ödüllendirmek için onu bir St. Jean Şövalyesi yapmıştı. İonya Adaları'nın yönetimi için konulan şart son derece açıktı. Yedi ada, Türk egemenliği altında aristokratik bir "Septinsular Cumhuriyet" (Yedi Adalar Cumhuriyeti); gelgelelim Rusya da bir hami devlet olarak adalar üzerinde özel nüfuz sahibi olacaktı.[41]

---

s. 288-303; P. Padfield, *Maritime Power and the Struggle for Freedom: Naval Campaigns that Shaped the Modern World, 1788-1851*, Londra, 2003, s. 147-171.

38 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 65.

39 Knight, *Pursuit of Victory*, s. 675.

40 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 79, 87; Gregory, *Malta, Britain*, s. 109.

41 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 99.

Rus donanmasının denize dayanıklılığına ve kumandanına ilişkin gerçek kuşkularını bir kenara atan Nelson, artık Torino'dan güneye doğru ilerleyen bir Rus ordusunun daha büyük bir gerçeklik olmasıyla Uşakov'a yazdığı mektupta, Malta'ya ortak bir taarruz önerdi. Nelson, bunun İngiliz desteğiyle gerçekleştirilen bir Rus istilasına dönüşmesi konusunda endişeliydi. Israrla vurguladığı husus şuydu: "Bir Devlet'in Ada'da diğerinden biraz fazla askeri olabilir, ama diğerine üstünlük kuramaz. Fransız bayrağı indirildiği zaman, başka hiçbir bayrak değil, Tarikat'ın sancağı çekilmelidir."[42] Bir tarihçiye göre, "Akdeniz'deki Rus umutları asla Ekim 1799'dakinden daha vaatkâr görünmemişti." Uşakov da bunu biliyordu ve aralıkta, Çar'ın fikrini değiştirmiş olduğunu bildiren bir imparatorluk *ukaz*'ı aldığında dehşete düştü: Bu emre göre, derhal Akdeniz'den ayrılacak ve tüm Rus filosuyla birlikte Karadeniz'e çekilecekti; Korfu'daki Rus mevzileri, bir Rus filosunun Ege'den Karadeniz'e geçişinde padişahın iyi niyetine yol açması beklentisiyle, doğrudan doğruya Türklere teslim edilecekti. Çekilme hiç de çabuk olmadı. İonya Adaları'ndaki Rus müdahalesi Adriyatik'teki Habsburg denetimini etkileme tehdidi yaratmış ve Avusturyalılar Napoléon'un kendilerine bir parça şeker niyetine teslim ettiği Venedik hâkimiyetinin tadını yeni yeni çıkarmaya başlamışlardı. Pavel'in hesaplarının gerçeklerle ilgisi yoktu ve muhayyilesinde ihtilal sonrası Avrupa'yı, Napoléon ile karşı karşıya olan gönülsüz müttefikler arasında taksim edince, Kutsal Roma imparatoruna lütfedip Venedik ile Alçak Ülkeler arasında bir tercih hakkı verdi.[43]

Pavel'in ihtiraslarının gerçeklikten ne kadar uzak olduğunu gösteren bir başka örnek de, Uşakov'un çürümeye yüz tutmuş filosuyla Doğu Akdeniz'e yelken açmayı imkânsız bularak kışı Korfu'da geçirmek zorunda kalmasıydı. Ruslar, İngilizler tarafından aciz bir şekilde Malta kuşatmasının dışında tutuldular ve Korfu'dan Karadeniz'e doğru ancak Temmuz 1800'de yola çıkabildiler. Napoléon'un Malta'da tutunmak konusunda hiç umudu yoktu, kendi deyişiyle "düşmanlarım arasına bir nifak sokmak," umuduyla, burayı bir hediye olarak Pavel'e sundu; Çar öneriyi kabul ederek tuzağa düştü; Kasım 1800'de Malta'nın birkaç ay önce İngilizlerce ele geçirilmiş olduğunu öğrenecekti.[44] İngilizler, Şövalyeler'in geri dönmesine dair açıkça beyan ettikleri sözlerini unutmaya karar verdikleri gibi, Valletta'yı zapt ettiklerinde diğer müttefiklerinden hiçbirinin bayrağını çekmeye de zahmet etmediler: Ne Çar-ve-Büyük Üstad'ın, ne St. Jean Tarikatı'nın, ne de Malta'nın antik hâkimi Napoli kralının bayrağı çekildi. Londra'daki Dışişleri Bakanlığı, tam

42 Aktaran: Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 124-129.

43 *Age.*, s. 128.

44 Gregory, *Malta, Britain*, s. 113, 115.

kendine özgü bir tarzla bu usulsüzlük hakkında mızıldanarak, "kabul gören Büyük Üstad" olarak (bu biraz da abartmaydı) Çar'a yapılan hakarete ilişkin ürkek korkularını ifade etti. Fakat Malta'da *in situ* [doğal olarak] İngiliz ordu ve donanmasında bu korkunun zerresi yoktu.[45] Artık Malta'da, bir buçuk yüzyılı aşkın bir süre İngiliz bayrağı dalgalanacaktı. Napoléon bundan sonra olanları ancak rüyasında görebilirdi: Çar Danimarka, İsveç ve Prusya'nın yardımıyla bir "Tarafsız Kuzey Silahlı Kuvvetleri" kurarak İngiliz gemilerine ambargo uyguladı. Derken Napoléon'un düşü bir kâbusa dönüştü. Baltık ve Kuzey Denizlerinde savaş patladı; Nisan 1801'de Kopenhag Savaşı'nda Danimarka filosu paramparça edildiği zaman, teknik olarak komuta kademesinde ikinci sırada yer almasına karşın, parlak zafer tacıyla ortaya çıkan yine Nelson oldu.[46] Bundan bir hafta kadar önce hoşnutsuz Rus subayları çarın yatak odasına dalıp onu boğazlamışlardı. İngilizler bu beklenmedik müttefikin akıbetini öğrenince rahatladılar; Napoléon ise kendisi gibi megaloman olan çarın ölümüyle derinden sarsıldı ve bu suikastın ardında bir İngiliz komplosu olduğuna kanaat getirdi. Oysa aslında Pavel'in en büyük düşmanı kendisiydi.

4

Pavel'in ardılı I. Aleksandr hükümranlığına daha ihtiyatlı başladı. 1801'de Fransa ile yapılan Pan-Avrupa barış müzakerelerinin ardından Rusya'ya, Şövalyeler'e iade edilen bir hükümet altında Malta'nın özerkliğinin garantörlüğü önerildiğinde, Çar nezaketle teklifi reddetti: Adanın süzereni olma yetkisiyle, özerkliğini Sicilyateyn kralından daha iyi koruyacak kimse olabilir miydi?[47] Öte yandan, Aleksandr İonya Adaları'nda Rus ilgisini yeniden canlandırmayı, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun sendelemeye başlamış gibi görünmesinden dolayı (bu uzun bir sendeleme olacaktı) çok hevesliydi. İmparatorluk danışmanı Czartoryski, Türkiye'yi "başat ve hayati parçaları çürümüş ve kangrenli" bir devlet olarak tanımlıyordu.[48] Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması halinde, Czartoryski, Osmanlı'nın Avrupa topraklarının Romanovlar ve Habsburglar arasında bölünürken, Ege, Anadolu ve Kuzey Afrika'da İngiltere ve Fransa'nın hisselerinin yanı sıra Rumların bağımsızlığına dayalı bir plan geliştirmişti. Habsburg imparatoru Dubrovnik [Raguza] dahil Dalmaçya kıyısını alırken, Rusya kuşkusuz İstanbul'la birlikte Kotor ve Korfu'yu alacaktı. Pratik eylemlere de girişildi: Güney İtalya'dan bir Fransız tehdidi karşı-

45 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 145-146.

46 Knight, *Pursuit of victory*, s. 362-384.

47 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 162-163; Gregory, *Malta, Britain*, s. 116-140.

48 Aktaran: Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 185.

sında İonya Adaları'nın savunması güçlendirildi ve Ruslara yandaşlar kazandırma umuduyla Kotor gibi kentlere konsoloslar gönderildi.[49] Ancak (kısmen İngiltere'nin Malta'yı teslim etmeyi reddetmesi üzerine) Fransa ile yapılan Amiens Barışı 1803'te bozuldu ve kısa süre sonra tacını kendi giyerek Fransa imparatoru olacak Napoléon, Kıta Avrupası'nda kaslarını yeniden esnetmeye koyuldu.[50] Bu olaylar Aleksandr'ı gemilerini yeniden Akdeniz'e sokmaya yöneltti. Lord Nelson'ın 21 Ekim 1805'te Akdeniz'in hemen dışındaki Trafalgar'da elde ettiği "şanlı zafer" ekmeğine yağ sürdü.[51] Akdeniz, Fransız karşıtı deniz nakliyatı açısından daha güvenli hale getirilmişti, ama ölen kahraman Nelson, aslına bakılırsa donanmalarının denize dayanıklılığını kanıtlamak için çok çalışmış olsalar da, hâlâ güvenilmez olan Ruslara karşı uyarıda bulunmak üzere orada değildi artık.

Aleksandr döneminde, seleflerinin dönemlerinde olduğu gibi, Akdeniz'deki Rus çıkarı, Çar'ın himayesini genişletmeye çalıştığı Ortodoks Slavların sempatisini kazanabilmesiyle çok yakından ilişkiliydi. İşte bu nedenle Ruslar, dağlarla kuşatılmış, Osmanlıların hiçbir zaman tümüyle hâkimiyetleri altına almaya zahmet etmedikleri Ortodoks Karadağ beyliğine erişimi sağlayan Kotor Körfezi'ne gemiler gönderdiler. Kotor'un 400 ticaret gemisine barınak olduğu (gerçi bu sayının, sandaldan öteye gitmeyecek boyuttaki tekneleri de içermesi gerekir) söylenmesine karşın, Karadağ'ın Ruslar açısından önemi pratik değil ideolojikti.[52] Din meselesi Rusların Dubrovnik'e yaklaşımlarında da öne çıkıyordu. Raguzalılar Sırplardan korkuları yüzünden dar toprakları dahilinde Ortodoks Kilisesi'ne karşı geleneksel olarak caydırıcı tavır almışlardı ve 1803'te Senato, Rus konsolosluğuna ait şapeli bile kapatmıştı. Mart 1806'ya gelindiğinde, Dalmaçya kıyısından bir Fransız ordusu yaklaşıyordu ve Raguza hükümeti Fransızlar gelirse veya geldiği zaman, Dubrovnik istihkâmlarına Rus askerlerinin yerleştirilmesine isteksizce de olsa izin verdi. Ancak Mayıs sonunda, Fransızlar Raguza topraklarına girerken Senato, Fransız Katoliklerinin Rus Ortodokslarına yeğ olduğuna karar vererek, burunlarının dibinde Fransız birlikleri ile Karadağ Slavlarının desteklediği Rus birlikleri arasında cereyan eden savaştan uzak durdular. Ruslar bir süre nüfuzlarını Dalmaçya kıyında genişletmeyi başarsalar bile, Dubrovnik bir Fransız üssü olarak kaldı ve 1808'de Raguza'nın cumhuriyet hükümeti, hafif bir sızlanmayla birlikte Venedik cumhuriyeti gibi yok olup gitti. Fransız komutan Marmont'un temsilcisinin ilan ettiği gibi: "Efendiler, Raguza Cumhuriyeti ve hükümeti feshedilmiştir ve yenisi kurulmuştur." Dubrovnik,

49 *Age.*, s. 186.

50 Knight, *Pursuit of Victory*, s. 437-450.

51 *Age.*, s. 501-524.

52 Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 198.

önce Napoléon İtalya'sının, ardından yeni İllirya vilayetinin yetkisi altına dahil edildi. Marmont, yeni yaratılan *duc de Raguse* unvanıyla ödüllendirildi.[53] Dubrovnik 1806'da 277 yelkenlinin barınağı olsa da, 1810'da kullanılan gemi sayısının sadece 49 olduğu düşünülürse, çöküş sadece siyasal düzeyde kalmadı.[54] Cumhuriyet, kendi çıkarlarına hizmet etmesi kesinlikle mümkün olmayan savaşlar arasında kapana kısılmıştı. Osmanlıların sönen gücü, Ragusalıları Türklerin onlara sağladığı geleneksel tarafsızlık ve güvenlik garantisinden yoksun bırakmıştı; Türk desteğini sağlamaya yönelik bir girişim sonuçsuz kaldı, çünkü Osmanlılar bu aşamada Fransızlara fazlasıyla minnettar durumdaydılar.[55] Bu, LIBERTAS gibi bir düsturu olan cumhuriyet için yüz kızartıcı bir sondu.

Bu olay aynı zamanda Akdeniz'deki Rus müdahalesinin sonunun da başlangıcı oldu. Ruslar St. Petersburg'dan bu kadar uzak harekâtlarda denetimlerini korumakta hâlâ güçlük çekiyorlardı. Günümüz Romanya'sındaki Eflâk konusunda Türkler ile yaşanan derin anlaşmazlıklar sonrasında Rus-Türk antlaşmasının 1806 sonlarında çöküşüyle birlikte, bu deniz harekâtları iyiden iyiye tehlikeye girdi. Ruslar ve Türkler şaşkınlıkla kendilerini bir anda savaşta buldular. Bazı kuruntularla Büyük Britanya Ruslara destek verdi, ancak 1807 Temmuz başında, Çanakkale'nin girişini yarmak umuduyla Athos Dağı [Aynaroz] açıklarında Napoléon ile en büyük deniz savaşlarından birini yapan Ruslar oldu.[56] Kâğıt üzerinde bu bir Rus zaferiydi, ancak gerçekte Türk donanması hâlâ Çanakkale'yi ablukada tutabiliyordu; hem zaten Çar yeterince sıkıntı çekmekteydi. Karadeniz'den Akdeniz'e kârlı ticaret bu savaş sırasında kurumuştu; Avrupa'daki aksiliklerin ardından Çar, 1807'de Tilsit'te Napoléon ile barış yaparak Akdeniz'deki ihtiraslarından büsbütün vazgeçmiş, Akdeniz'deki donanmasını da öylece terk etmişti. Rus gemileri düpedüz oldukları yerde saplanıp kaldılar. Atlantik Okyanusu'na kaçmaya çalışanlar İngilizlerce kolayca ele geçirildi. Birkaç gemi Trieste, Venedik ve Korfu'ya gitti, ancak oralarda da fazla bir imkân bulamadıklarından teslim, terk veya imha edildiler; diğerleri Toulon'a ulaşarak Fransız donanmasına katıldılar: Napoléon, Rusya ile barışın Rus donanmalarını elde etme avantajı vereceğini ummuştu. Fransız subaylar, Rus bayrağının yerine Fransız bayrağı çekmek için aceleyle Korfu'ya koştular.[57] Akdeniz müdahalesi Rusya'ya epey pahalıya mal olmuş ve sonunda kalıcı denebilecek sıfır avantaj getirmişti.

53 Harris, *Dubrovnik: a History*, Londra, 2003, s. 397-401.

54 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 431-437; Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 198-206.

55 Harris, *Dubrovnik*, s. 397.

56 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 449-453.

57 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 457-458; Mackesy, *War in the Mediterranean*, s. 211; Saul, *Russia and the Mediterranean*, s. 216-220, 222; L. Sondhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy, 1797-1866*, West Lafayette, IN, 1989, s. 19.

IX

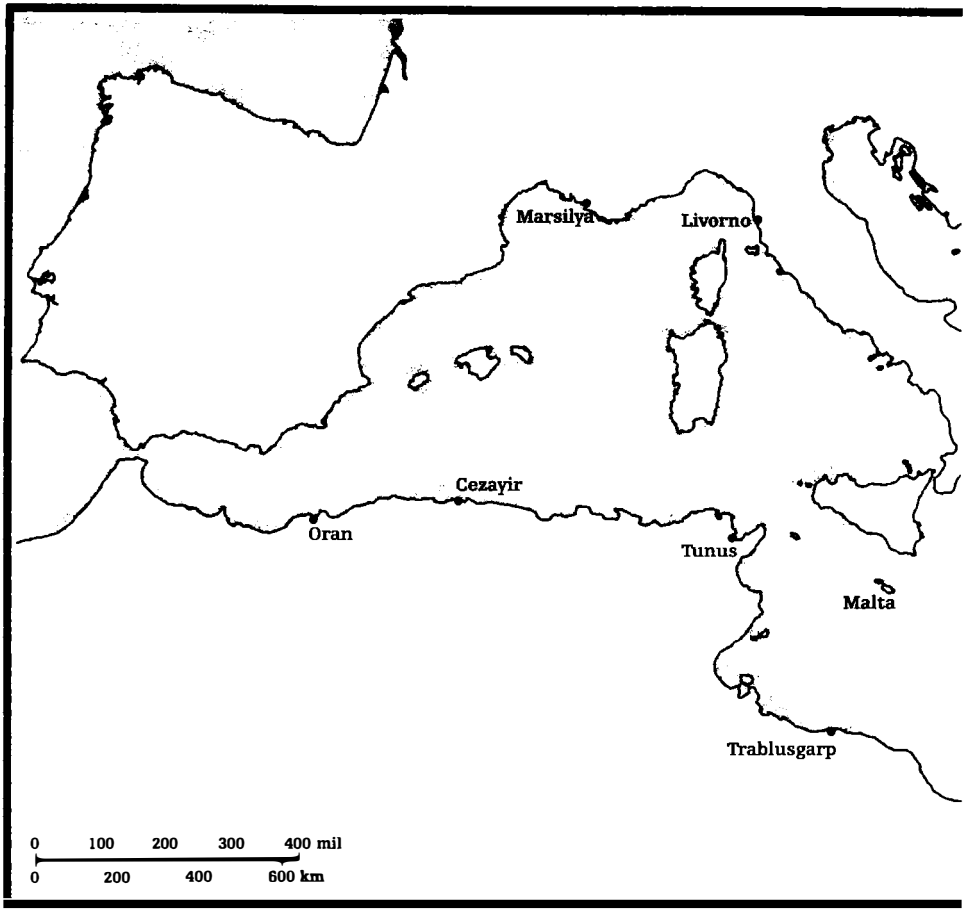
DAYILAR, BEYLER VE PAŞALAR, 1800-1830

1

Trafalgar Savaşı Akdeniz'i İngiliz deniz taşımacılığına sonuna kadar açmış, ancak Büyük Britanya henüz deniz yolları üzerine rakipsiz bir egemenlik kazanmamıştı. Napoli kralı Ferdinand'ın vekili olarak savaşan Britanya ile Napoli tahtını gasp etmeye çalışan Mareşal Murat'ı destekleyen Napoléon orduları arasındaki, Sicilya ve Güney İtalya'nın denetimine yönelik şiddetli mücadele Temmuz 1806'da Maida Savaşı'nda iyice tırmanışa geçmişti (Calabria'nın derinlerinde tam bir İngiliz zaferiyle sonuçlandı).[1] Maida Savaşı Napoléon'un, bu kadar çok birliğinin en çok denetlemeyi istediği Kuzey ve Orta İtalya'dan bu kadar uzak yerlerde bunca sefil koşullarda mıhlanıp kalmasına izin verecek kadar aptal olduğunu gösterdi. Taranto'yu Güney İtalya ve Adriyatik girişi ile İon Denizi'ni denetlemek için bir üs olarak kullanmaya ilişkin eski hülyalar buhar olup uçmuştu.[2] Gene de, İngiliz donanması, bu zaferin öyküsünün düşündürdüğünden çok daha fazla yıpranmıştı. İngilizlerin Malta'yı Trieste'ye bağlayan ulaşım kanalını açık tutmaları gerekiyordu, zira Trieste, halen Almanya üzerinden güzergâhları Napoléon ordularınca kuşatılmış olan

1 P. Mackesy, *The War in the Mediterranean 1803-1810*, Londra, 1957, s. 121-153.

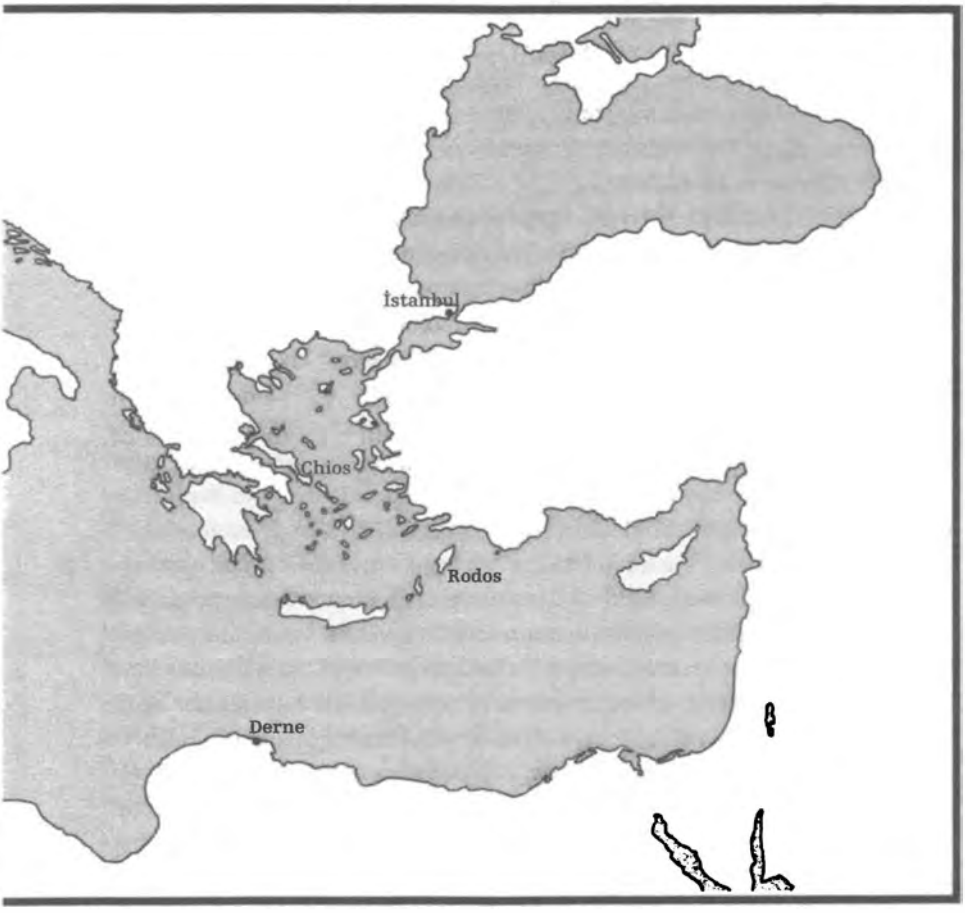
2 1803'te: Mackesy, *War in the Mediterranean*, s. 21.

Avusturya İmparatorluğu'ndan tedarik sağlamasının önemli bir kaynağı haline gelmişti.[3] Ve 1808 yılına gelindiğinde, Fransızlar Akdeniz'deki eski denetimlerini geri alıyor gibi görünüyordu; Toulon'daki donanmalarını yeniden oluşturmuşlardı ve Napoli ile Sicilya'ya bir deniz taarruzuna kalkışacaklarına dair korkular vardı.

İngiliz hükümeti, Akdeniz'deki savaşı sürdürmenin bir anlamı olup olmadığına kafa yoruyordu. Araya başka kaygılar karıştı: Fransızlar İspanya'nın denetimini ele geçirmeye çalışıyorlardı ve İber Yarımadası Savaşı'nın patlak vermesiyle dikkatler İberya'daki son derece zorlu kara seferlerine kaydı. Koşulların ne kadar çetin olduğu, İngiltere yakınında, Karayipler'de ve başka yerlerde yapacak pek çok görevi olmasına karşın, savaşa katılan İngiliz donanmasının boyutlarından da anlaşılabilir. 8

3 *Age.*, s. 98, 319.

Mart 1808'de Nelson'un yetkin halefi Amiral Collingwood'un denetimi altında iki top güverteli 15 savaş gemisi vardı; bir tanesi Syrakusa'da, biri Messina'da, biri de Korfu açıklarında konumlanmıştı; 12'si Cádiz'i muhafaza ediyordu. Bu büyük savaş gemileri, çoğunluğu Türkiye ve Adriyatik kadar uzak kesimlere dek devriye ve keşif gezileri yapan Akdeniz'deki 38 fırkateyn, şalupa, brik ve keç [iki direkli yelkenli gemi] tarafından destekleniyordu. Napoléon Savaşları'nın ilk aşamalarında İngiliz donanma gücü daha da küçüktü: Temmuz 1803'te 11 savaş gemisi, Temmuz 1805'deyse 10 savaş gemisi.[4] Antikçağdaki, hatta İnebahtı'daki devasa savaş donanmalarıyla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılın haşım donanmalarının boyutları çok küçük görünür. Öte yandan, İngiliz gemileri, özellikle ateş gücü ba-

4 *Age.*, ekler 1 ve 5, s. 398, 403-404.

kımından Fransızların ve İspanyollarınkine göre açıkça üstündü.[5] İngiliz hükümeti hiç durmadan donanma kaynaklarını nereye yoğunlaştırmak gerektiğine dair seçimler yapmak zorunda kaldı, ama bu kararlar Akdeniz'deki filolardan zaman ve uzam açısından çok uzak bir yerde alınıyordu: Toskana, Napoli ve Dubrovnik'i ablukaya alma önerileri, tartışmalarını hayal dünyasına sürükledi.[6]

İngilizlerin müttefik ihtiyacı vardı. Rus ihtirasları donanma yardımı sağlamakta yararlı olmuştu. 1809'a gelindiğinde, İngilizler Arnavut diktatörü Ali Paşa'nın dizginlerini ele geçirmeye çalıştılar; amaçları İonya Adaları'nı kendileri adına ele geçirmesini sağlamaktı. Ayrıca, her ne kadar Ali Paşa'ya düşman olsalar da, Osmanlılara karşı isyan eden Rumların desteğini de kazanmaya çalıştılar. Ve İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı topraklarındaki aşırı sorunların Türkleri, imparatorluklarının çökmesine yol açacak kadar zayıflatmasından da çekiniyordu. Birleşik Krallık açısından bir ölüm-kalım mücadelesi olan Napoléon ile savaşları sırasında böyle bir şeyin olmasını henüz istemiyorlardı. Akdeniz'de bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu İonya Adaları'nı işgal etmek ve Septinsular [Yedi Adalar] Cumhuriyeti'ni Büyük Britanya'nın himayesi altına almaktan geçiyordu. Amiral Collingwood, İon Adaları'na gelişlerinin bile Fransızları umutsuz bir teslimiyete zorlayacak kadar korkuttuğu 2000 askeriyle çıkartma yaptı. Avusturyalı bir bakan olan Kont Stadion, İngiltere'nin artık "Adriyatik'in efendisi" olduğuna inanıyordu.[7]

Napoléon Savaşları'nın sonuna gelindiğinde İngiltere ganimetlerini elde etmişti: Malta, Korfu, Sicilya. Sicilya, 1806 ve 1815 arasındaki Napoléon savaşlarının son evrelerinde, nereden bakılırsa bakılsın, İngiliz koruması altındaki bir devlete dönüştü. Kral Ferdinand İngiliz yardımına bağımlı kalışına içerliyordu ancak İngilizler Sicilya'daki hâkimiyetlerini sıkı tuttular: Oradaki deniz üslerine ihtiyaçları vardı ve donanmaları için temel malları tedarik etmeleri gerekiyordu.[8] Adadaki İngiliz varlığı, Murat'ın 1810'da istilaya cesaret edememesini sağladı, üstelik Napoléon'un bunu yapmasına dair emrine ve kendisinin Messina Boğazı'na dek ilerlemiş olmasına karşın.[9] İngilizler, Fransızları durdurmak ve özellikle onları Mısır'dan ve Hindistan'a giden güzergâhlardan uzak tutmak için

5 R. Knight, *Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, Londra, 2005, s. 555.

6 Mackesy, *War in the Mediterranean*, s. 229.

7 *Age.*, s. 352-355; L. Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797-1866*, West Lafayette, IN, 1989, s. 42; M. Pratt, *Britain's Greek Empire: Reflections on the History of the Ionian Islands from the Fall of Byzantium*, Londra, 1978.

8 D. Gregory, *Sicily, the Insecure Base: a History of the British Occupation of Sicily, 1806-1815*, Madison, WI, 1988; Knight, *Pursuit of Victory*, s. 307-327.

9 Mackesy, *War in the Mediterranean*, s. 375.

Akdeniz'de kalıcı bir varlık göstermeleri gerektiğini çok iyi anlamışlardı. Akdeniz ticaretinde genel bir düşüşe karşın, ticari bir zihniyet de iş başındaydı ve İngiltere'nin engelsiz erişiminin söz konusu olması halinde Akdeniz pazarları daha da çekici olacaktı. Napoléon Savaşları başka çarpıcı değişimler de doğurdu. Napoléon'un 1797'de Venedik Cumhuriyeti'ni yok etmesi Avrupa'nın geri kalanında pek üzüntü yaratmadı; Raguzalılar da, Bonaparte'ın mağlup edilmesinden sonra bile imtiyazlarını geri almak konusunda kimseyi ikna edemedi. Akdeniz'in eski ticari güçleri haritadan böylece silinip gitti.

2

Venedik ve Raguza ticaretinin sönüşü, Akdenizli olmayan diğer milletlerin gemilerine yeni fırsatlar sağladı. Ticaret gerilemiş olabilirdi ancak ticari fırsatların birçoğu hâlâ oradaydı. Evet, Sicilya Akdeniz'in tamamına hizmet veren büyük bir tahıl ambarı olarak kadim konumunu yitirmişti. Adanın nüfusu 18. yüzyıl boyunca %50 artmış ama bu artışın büyük bölümü başta Palermo olmak üzere kentlerde yoğunlaşmıştı. Bu arada tahıl üretimi, kısmen hasılatı mümkün olduğu kadar artırmaktaki başarısızlık, kısmen de toprağın üretim dışı kalması yüzünden düşmüştü. Sicilyalılar 17. yüzyılda her yıl 40 bin ton tahıl ihraç etmekteydi ancak iklim koşulları kötüleşiyordu; bugün "Küçük Buzul Çağı" olarak adlandırılan yağışlı iklim, etkenlerden yalnızca biriydi, çünkü Akdenizli üreticiler Baltık ve başka bölgelerin rekabetiyle karşı karşıya kalmışlardı.[10] 19. yüzyılda, Woodhouse ve Whitaker gibi İngiliz müteşebbisler Batı Sicilya'da ağır Marsala şarapları üretimi için bağcılığı teşvik ettiler. Akdeniz'de hâlâ kolaylıkla edinilebilen mallar vardı; Sardinya ve Kuzey Afrika'dan mercan, Yunanistan ve Türkiye'den kurutulmuş meyveler, Osmanlı toprakları üzerinden ihraç edilen kahve gibi. Danimarkalılar, Norveçliler ve İsveçliler kuzey ticaretlerinin getirilerinden edindikleri zenginlikle, Kuzey Afrika kıyılarında, (hükümdarları ismen Osmanlı padişahının temsilcileri olması nedeniyle dayı, bey ve paşa gibi muhtelif unvanlarla tanınan) Berberi "naiplikleri"nde kendilerini göstermeye başladılar. 1769'dan itibaren Danimarkalılar, Cezayir dayılarına, deniz nakliyatı faaliyetlerini himaye etmesi karşılığında "hediyeler" taşımaya başladılar; gerçi dönem dönem dayının daha büyük bağışlar istediğine karar verdiği ve İskandinav deniz nakliyatı faaliyetlerini taciz ederek bunu elde ettiği de görülmemiş şey

10 F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550-1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, s. 221-225; D. Mack Smith, *A History of Sicily*, c. 3, *Modern Sicily after 1713*, Londra, 1968, s. 272-274; Gregory, *Sicily*, s. 37.

değildi. Bu talepler 1800 civarında Cezayirliler ile Danimarkalıları savaşın eşiğine kadar getirecekti. Bu arada, Tunus beyi onların hediyelerinin düşük kalitesi yüzünden kendisini öylesine aşağılanmış hissetti ki, Mayıs 1800'de bazı Danimarka gemilerine el koydu ve ertesi ay adamlarını gönderip Danimarka konsolosluğunun bayrak direğini paramparça ettirdi; bu olay, Danimarkalıların ve çok geçmeden de İsveçlilerin kendilerini onun insafına kalmış bulacağı, kısa süreli bir savaş başlattı.[11]

Bu sorunlar diplomasi aracılığıyla çözüldü. Beylerin ve dayıların, mali durumlarını kurtaracak hediyelere ihtiyaçları vardı. Birleşik Devletler Kongresi'nin belirttiği gibi, Berberi hükümdarlarının politikaları, Akdeniz sularındaki her bir milleti yeni ticari antlaşmalar için ayartmak, ardından "her bir millet ile dostluğu olabildiğince sık bozmak"tan oluşuyordu.[12] Avrupalı devletler ile yapılan çok fazla sayıda antlaşma, Berberi naipliklerini yabancı gemilerden mal ve esir ele geçirme şansından yoksun bıraktı. Esirler için fidye istenebiliyordu ancak bunlar aynı zamanda hediyeleri garanti eden diplomatik piyon olarak da kullanılabiliyordu; ve onlar Berberi zindanlarındaki berbat koşullarda sürünürken, bedava işgücü olarak kullanılmaları da mümkün oluyordu (gerçi subaylar genelde daha iyi muamele görüyordu). Erler geceleri yere zincirleniyor ve Trablusgarp'ta her gün arpadan yapılma bir peksimet ve biraz keçi eti, biraz zeytinyağı ve su, yabancı maddeyle dolu fasulyeden oluşan bir tayın alıyorlardı. Trablusgarp'ın surlarının inşasında çalıştırılan köleleştirilmiş esirler, "Hıristiyan köpekler" diye azarlanıp kamçılanarak sıcak güneşin altında çıplak elleriyle çalışmaya zorlanabiliyordu.[13] Kuzey Afrikalı hükümdarlar, Hıristiyan devletlerin Sardinya, Sicilya ve Balear Adaları sahillerinden toplamaya devam ettikleri bu adamların ve kadınların, özgürlüklerini kazanmak için her şeyi yapabileceklerini kuşkusuz gayet iyi biliyorlardı.

Berberi zorbalıkları açısından gemileri yeni fırsatlar sunan yeni bir ülke vardı: Amerika Birleşik Devletleri. Amerikalıların Trablusgarp ile savaşı, bir yabancı devlete karşı yeni yeni oluşmaya başlayan birliğin ilk savaşı oldu ve bir Amerikan donanmasının yaratılmasına yol açtı.[14] Amerikalı yazarlar bu Kuzey Afrikalıları medeniyetten uzak "barbarlar" olarak

11 L. Wright ve J. Macleod, *The first Americans in North Africa: William Eaton's Struggle for a Vigorous Policy against the Barbary Pirates, 1799-1805*, Princeton, NJ, 1945, s. 66-68; F. Lambert, *The Barbary Wars: American Independence in the Atlantic World*, New York, 2005, s. 91; Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool, 1951, s. 394-395.

12 Lambert, *Barbary Wars*, s. 90.

13 Elijah Shaw'un tanıklığı M. Kitzen, *Tripoli and the United States at War: a History of American Relations with the Barbary States, 1785-1805*, Jefferson, NC, 1993, s. 97-101 içinde.

14 J. London, *Victory in Tripoli: How America's War with the Barbary Pirates Established the U.S. Navy and Shaped a Nation*, Hoboken, NJ, 2005.

sundu; Mağrib için yaygın biçimde kullanılan ismin "Berberi" [Barbary] olduğu bir dönemde kolayca yapılabilecek bir şeydi bu.[15] Tunus ve başka yerlerdeki Amerikan konsoloslarının gönderdiği raporlar hükmetme sanatına yaklaşımlarının, Amerikan elçilerin tanık olduğu kelle uçurmalar ve uzuv kesmelerden anlaşılabilen beyler, dayılar ve paşaların kontrol edilemeyen zorbalar oldukları inancını teyit ediyordu. George Washington, 1786'da Lafayette'e gönderdiği bir mektupta Berberi *corsair*'lerle ilgili kesin görüşlerini ifade etmişti:

> Böyle bir aydınlanma, böylesine bir özgürlük çağında, Avrupa'nın büyük deniz güçlerinin bu küçük korsan Berberi devletlerine yıllık bir haraç ödemeye razı olmaları nasıl mümkün olur? Bir donanmamız olsaydı, bu düşmanları insanlık adına geliştirir veya yeryüzünden silecek derecede ezerdik.[16]

Birleşik Devletler'in Berberi devletlere böyle ödemeler yapmak konusunda çok geçmeden Avrupa devletlerin kervanına katılacağını öngörememişti.

Birkaç tarihçinin, ABD'nin Berberi devletlere karşı savaşının İslami "barbarlığa" karşı bir Hıristiyan mücadelesi olduğuna ilişkin öne sürdüğü fikir, eldeki kanıtlara uymaz. Frank Lambert'in yazdığı gibi, "Berberi Savaşları öncelikli olarak ticaretle ilgiliydi, teolojiyle değil"; ABD ile Trablusgarp arasındaki 1797 antlaşmasında, ABD'nin anayasal olarak bir Hıristiyan devlet olmadığı açıkça ifade edilmişti ve anlaşmazlık konusu meselelerden dini farklılıkları çıkarmak yoluyla, Müslüman Kuzey Afrika ile ilişkileri kolaylaştıran bu ifadeye Başkan Madison'un hiçbir itirazı olmamıştı.[17] Zira "bunlar kutsal savaşlar olmaktan ziyade, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın bir uzantısıydı."[18] Bağımsızlık Savaşı, İngilizlerin 13 koloninin Krallıktan ayrılmasını tanıdığı 1783'te kâğıt üzerinde sona ermişti. Gerçekteyse, Amerikan gemi taşımacılığının başta Atlantik Okyanusu'nda ve Akdeniz dahilinde serbestçe ticaret yapma hakkı olmak üzere, çözülememiş meseleler vardı. Yeni milletin yurttaşlarının yabancı limanlarda eski Avrupa milletleriyle aynı şartlarla karşılanması ilkesi, Amerikalıların uğruna mücadele etmeye değer gördüğü konulardan biriydi. Büyük Britanya, Amerikan kolonilerini, Atlantik Okyanusu ötesindeki kendi mülklerinin İngiltere'ye hammaddeler sağlayacağı ve aynı zamanda İngiliz sanayisinin artan hasılatının çoğunu satın alabilecek kapalı bir sömürge sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak görüyordu. Sistemin ta-

15 J. Wheelan, *Jefferson's War: America's First War on Terror, 1801-1805*, New York, 2003, s. xxiii, 1, 7, örn.; Labret, *Barbary Wars*, s. 106-107.

16 F. Leiner, *The End of Barbary Terror: America's 1815 War Against the Pirates of North Africa*, New York, 2006, s. ix.

17 Lambert, *Barbary Wars*, s. 118.

18 *Age.*, s. 8; ayrıca s. 109-113.

mamı, 18. yüzyılın merkantilist bakış açısına özgü ticari bir vergilendirme ağıyla korunuyordu. Amerikan muhalefeti 1773'ün ünlü Boston Çay Partisi'yle ifade edildi; iki taraf için de bu ilişkiden kopmak çok güç olmuştu. Daha Amerikan İhtilali'nden 10 yıl önce, 1766'da, *Pennsylvania Gazette* İngiliz yetkililerce verilen "Akdeniz Geçiş Senedi"nin, Philadelphia'daki bir kahvehanede aşağılayıcı bir şekilde ateşe verildiğini bildirmişti.[19]

Amerikalılara göre, Akdeniz'e yapılacak ticaret birbiriyle bağlantılı iki tür soruna yol açıyordu. 1783'ten bile sonra, Cebelitarık gibi İngiliz limanları Amerikan gemilerini ağırlamakta isteksiz davranmış ve İngiliz kaptanları Amerikan deniz taşımacılığı durdurmaya yönelik her türlü fırsatı kullanmış olabilir; İngiliz kaptanlar en çok da Büyük Britanya'nın Fransa ile savaşta olduğu sırada, Amerikan mürettebatı İngiliz hizmetine almaya fazlasıyla hevesliydiler. Akdeniz ticaretinde başarı kazanma imkânlarının Berberi *corsair*'ler yüzünden sınırlı olduğunun belirtilmesine karşın, Lord Sheffield gibi İngiliz siyasetçiler, Amerikalıları İngiltere'nin ticari üstünlüğünü baltalayabilecek potansiyel ticari rakipleri olarak görüyorlardı. İkinci sorun, Kuzey Afrika hükümdarları ile ilişkiler konusundaydı: Amerikalılar onların limanlarına serbest erişimin peşinde oldukları gibi, gemilerine açık denizlerde Cezayir, Tunus ve Trablusgarplı korsanların saldırmaması garantilerini de istiyorlardı. Jefferson, Avrupalıların zaten Akdeniz'de geniş bir varlık gösterdiklerini, gene de Amerikalıların, korsanların "girenleri çok etkili bir şekilde kontrol edebilecekleri" dar boğazlardan geçerek içeriye sızmak zorunda kalacaklarını gözlemleyen Lord Sheffield'a kesinlikle katılıyordu.[20]

O halde, Akdeniz'le Amerikan ticaret hacminin, başta 18. yüzyıl sonunda Akdeniz ticaretinde önder rolü oynayan Fransa olmak üzere Avrupa'nın yerleşik devletlerininkiyle asla rekabet edecek düzeyde olmadığı açıktı. Bununla birlikte, Amerikan müdahalesinin Berberi devletler açısından, onların gayrimüslim deniz güçleriyle ilişkilerini yeniden biçimlendirmekte çok önemli sonuçları oldu. Berberi Savaşları, 1830'dan itibaren, Cezayir'in Fransızlarca fethiyle doruğuna ulaşan bir dizi olayın ilk evresiydi. Başlıca aktörleri arasında, Cezayir'den faaliyet gösteren Yahudi finansörlerden oluşan Bekri ailesi vardı; dayılara nakit akışı sağlamanın yanı sıra Livorno'yla ticaret yaptıkları gibi, Cebelitarık ve Minorka'daki İngiliz üslerindeki dindaşlarıyla yakın ticari bağlarını sürdürüyorlardı. Amerikan gözlemcilerin de kabul ettiği gibi Yahudilerin Cezayir'de kötü muamele gördükleri doğru kabul edilirse, dayının sarayındaki nüfuzları

19 *Age.*, s. 9, 11, 23.
20 *Age.*, s. 47, 50, 76.

daha da şaşırtıcı görünür. Ancak dayı, Avrupalılar ile ilişkilerinde aracı olarak kullanabileceği Yahudi bankerlerin tamamen kendi insafına bağımlı olduklarının da bilincindeydi. Cezayir dayısı, ataları 1391 pogromlarından sonra Cezayir'e gelmiş rakip bir Yahudi önder olan David Duran'ın acımasızca hıyanetle suçladığı David Coen Bekri'yi 1811'de idam etti. Duran, Bekri'nin muteber konumuna yükselmeyi umut etmişti ancak kendisinin de benzer bir sona uğraması çok sürmeyecekti.

Böylelikle dayının yakınında, ara sıra Tunus'taki Amerikan konsolosu William Eaton gibi şahsiyetlerden hasmane yorumlar alan Yahudi ailelerden müteşekkil küçük bir seçkinler grubu kaldı.[21] 1805'te Eaton, Trablusgarp sakinlerine yaptığı bir çağrıda Amerikalıların, paşa makamında hak iddia eden bir rakibe destek verdiğini bildirdi. Eaton, Amerikalıların "Batı'nın en uç sınırlarında yaşayan her millet, her dil ve her dinden oluşan bir millet" olduğunu anlamaları için onlara yalvarıyordu. Mevcut paşa Yusuf Karamanlı'nın, "donanma komutanı ayyaş bir mühtedi, baş nazırının ise açgözlü bir Yahudi olan ciğeri peş para etmez ve yalancı bir hain," olduğunu söylüyordu; donanma komutanı Murad Reis iflah olmaz bir Amerikan karşıtıydı; Cezayir'e Peter Lisle adında içki müptelası bir İskoç olarak gelmiş, din değiştirip paşanın kızıyla evlenmişse de içkiciliğinden vazgeçmemişti.[22] Eaton, "emin olabilirsiniz ki," diye yazmıştı, "Amerikalılarla Muhammedilerin Tanrı'sı aynıdır; tek gerçek ve her şeye kadir Tanrı'dır."[23] Tunus ve komşularında nüfuz edilemez bir dünya bulmuştu. Müslüman Kuzey Afrika'da sayıları pek çok olan Beyaz ve Siyah köleleri gördüğü zaman köleliğin adaletini sorguladı:

> Bunun aslında kendi ülkemde kendi gözlerimle görmüş olduğum barbarlığın bir kopyasından başka bir şey olmadığı üzerine düşündüğüm zaman, büyük pişmanlık tüm ruhumu ele geçiriyor. Üstelik biz özgürlük ve doğal adaletle bunca övünüyoruz.[24]

Eaton, Cezayir'de olduğu gibi Tunus'ta da ticarete hâkim gibi görünen Yahudi tüccarların varlığına işaret etmişti. Giornata adına, Tunus beyine her yıl 60.000 *guruş* ödeyen ve Livorno'da bir "fabrika" yani depoya sahip olan bir Yahudi ticaret şirketini anlattı. Her yıl Tunus'tan 250.000 hayvan postunun yanı sıra çok büyük miktarlarda balmumu ihraç edildiğini ileri sürdü. Buna ek olarak zeytinyağı, buğday, arpa, fasulye, hurma, tuz ve (at da dahil) canlı hayvan Avrupa'ya gönderiliyordu; Fransa ve İngiltere ara-

21 Wright ve Macleod, *First Americans*, s. 48.

22 Kitzen, *Tripoli*, s. 49-50.

23 Aktaran: R. Zacks, *The Pirate Coast: Thomas Jefferson, the First Marines, and the Secret Mission of 1805*, New York, 2005, s. 189-190.

24 Leiner, *End of Barbary Terror*, s. 19.

sındaki savaşın en kızışmış döneminde, Babıâli'nin bağlı devleti olarak son yıllarında hâlâ Dubrovnik'in özel statüsünden yararlanan Raguzalılar, nakliyeci olarak iş görüyorlardı. Bu meyanda, Tunus çarşıları, tam da Amerikalıların Kuzey Afrika'ya getirdikleri mallara muhtaçtı: "Müslin, yünlü değerli kumaşlar, demir, kahve, şeker, karabiber ve her türden baharat, ağartılmış balmumu mumlar, kırmızböceği boyası, kurutulmuş balık ve tomruk." Tunus'ta bu mallara, Birleşik Devletler'e kıyasla üç kat fazla fiyat konulabileceğini öngörüyordu.[25] Yorumları, aklında yalnız Birleşik Devletler ile Kuzey Afrika arasında doğrudan bir ticaret değil, Akdeniz ve Atlantik Okyanusu'nun taşıma ticaretinde de bir rol olduğunu gösterir. Anlatısı Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta imalat sanayisinin yokluğunu teyit eder; inanılmaz miktarlarda balmumu ihracatına karşın, mumların bile ithal edilmesi gerekmekteydi. Gelgelelim, Kuzey Afrika'da kaliteli ahşap eksikliği, özellikle kendi korsan filolarını kuran devletler için ciddi bir sorun olarak kendini dayatıyordu. Bu sorun, yabancı gemilere el koymak veya bunları satın almak yoluyla bir dereceye kadar giderilebiliyordu, ancak Berberi filoları 17. yüzyıldan beri İngiliz ve Hollanda baskısı altında küçülmekteydi; 1800'e gelindiğinde, bir düzine korsan gemisini seferber edebilen her devlet şanslı sayılırdı. Kuzey Afrika'daki ticarete Akdeniz'in diğer köşelerindeki ticaret de eklenebilirdi; bu, ABD'nin Berberi naiplikleri ile barış yapmasından sonra ulaşılan bir sonraki aşama olacaktı. Thomas Jefferson, Akdeniz'e her yıl 100 kadar geminin kargosunu dolduracak kadar çok miktarlarda buğday, un, ayrıca pirinç, tuzlanmış ve kurutulmuş balık ihraç edildiğini belirtmiş; ancak "tüccarlarımız için açıktır ki, o denizdeki maceralar, Berberi kıyısındaki korsan devletlerin yağmalamalarına açık olacaktır," demeyi de ihmal etmemişti.[26]

3

ABD, bağımsızlık anından itibaren Berberi *corsair*'ler sorunuyla başa çıkmaya çalıştı. Mayıs 1784'te Kongre, Berberi devletleriyle müzakereler için yetki verdi. Fas sultanı, Birleşik Devletler'in bağımsızlığını tanıyan ilk hükümdar oldu. Amerikalılar Fas, Cezayir, Trablus ve Tunus ile 1786-1797 arasında antlaşmalar imzaladılar. Cezayir ile Aralık 1794'te imzalanan antlaşmada, ABD dayıya bir keresinde 642.500 dolar ve her yıl barut ve saçma, çamdan gemi direği ve meşe kerestesi içermek üzere 21.600 dolar değerinde deniz ikmal maddesi sözü vermişti; ayrıca dayıya altından bir çay takımı hediye etmişlerdi. Bu, dayının başlangıçta talep ettiği şartlara

25 Wright ve Macleod, *First Americans*, s. 54-55; Lambert, *Barbary Wars*, s. 31.

26 Lambert, *Barbary Wars*, s. 30, 34.

göre önemli bir değişimdi: 2.247.000 dolar nakit ve gövdeleri bakır kaplı iki fırkateyn talep edilmişti. Gene de, dayının haraç olarak söz verilen paranın gelmediğinden şikâyet etmesi üzerine kendisine yeni bir hediye sunmak gerektiğinde, sıkıntılar devam etti; "çok hızlı seyreden 20 toplu yeni bir Amerikan gemisinin kızına hediye edilmesi gerekiyordu", ancak dayı bunu eninde sonunda 36 toplu bir gemiye dönüştürmeyi başaracaktı.[27] Kuzey Afrikalı hükümdarlar, kendilerine gönderilen malların kötü kalitesi ve yetersiz miktarı yüzünden Amerikalıları ve Avrupalıları dur durak bilmeden topa tutuyorlardı. Hıristiyan devletlerse, bu talepleri düpedüz bir soygun olarak gördüklerinden, düpedüz işin kolayına kaçmaya çalışıyorlardı.

Yerel hükümdarın beklediği hediyelerle birlikte şeker, kahve ve ringa taşıyan Batı Hindistan Kumpanyası'na ait bir ticaret gemisinden dönüştürülmüş devasa bir Amerikan savaş gemisi olan *George Washington* 1800'de Cezayir'e geldi. Amerikan hediyelerinin eksik olduğuna dair her zamanki şikâyetlerin ardından, dayı derhal kaptanın bir Cezayir elçisiyle birlikte İstanbul'a seyretmesi gerektiği talebinde bulundu; kaptan reddedemeyecek kadar korkmuştu. Tuhaf kargosu "Nuh'un gemisi" olarak betimlenmiştir: Yalnız at, sığır ve 150 koyun değil 4 aslan, 4 kaplan, 4 antilop ve 12 papağan içeriyordu ve bundan başka, bir haraç olarak Osmanlı padişahına gönderilen 100 Siyah kölenin yanı sıra, aynı sayıda sefaret maiyetini de taşıyordu. Kaptana Cezayir bayrağı dalgalandırması emredildiyse de, o kısa süre sonra Birleşik Devletler bayrağına döndü; mürettebatın, Müslüman ibadet zamanları sırasında Mekke'nin hangi yönde olduğunun söylenemeyeceği şekilde gemiye yön değiştirterek İslamla dalga geçtikleri belirtiliyordu.[28] Amerikalılar aşağılamalarının kendi gazetelerinde bile basıldığını öğrendiklerinde mahcup oldularsa da, dayı ile ilişkiler riskine rağmen korundu. Cezayir ile ilişkiler biraz yetersiz de olsa iyi kötü sürdürülürken, Trablusgarp ile ilişkiler, buradaki paşanın daha fazla haraç istemesi yüzünden iyiden iyiye bozulmaya yüz tutmuştu. Hiç haraç almayı başaramayınca, adamlarını Amerikan konsolosluğuna gönderip Amerikan bayrağı taşıyan bayrak direğini paramparça ettirdi ve ardından flotillasını ganimet yağmalamaya gönderdi; bu flotilla, zapt edilmiş bir İsveç gemisinin yanı sıra, birkaç yıl önce Amerikalılardan ele geçirilerek *Meşuda* adı verilen Boston'dan gelmiş *Betsy*'yi içeriyordu.[29]

Bu, Fransa ve İngiltere'nin barışta olduğu ve Amerikalılarla İskandinavyalıların sadece ticari amaçlarla Akdeniz'deki sükûnetten yararlanma-

27 Kitzen, *Tripoli*, s. 19-20; Lambert, *Barbary Wars*, s. 87.

28 Lambert, *Barbary Wars*, s. 100-103; Kitzen, *Tripoli*, s. 40-42; Wheelan, *Jefferson's War*, s. 96-97; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 396.

29 Lambert, *Barbary Wars*, s. 101; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 397, 403.

ya çalıştığı Ekim 1801 ile Mayıs 1803 arasındaki dönemdi. Fakat Berberi devletler tekrar tekrar yollarına çıktılar ve ABD ilk kez, kendisini bir yabancı devlet tarafından savaşa itilir halde buldu.

1802'de, kendileri de durumdan çok şikâyetçi olan İsveçliler, Trablusgarp'ın abluka altına alınması konusunda Amerikalılara memnuniyetle katıldılar. Bu savaş, daha şimdiden daha büyük bir şey halinde saçılmaya başlamıştı ve Trablusgarp'a tahıl taşıyan kendi gemilerine serbest geçiş iznini reddeden Amerikalılara öfkelenen Fas imparatoru Birleşik Devletler'e savaş açtığı zaman iyiden iyiye alevlendi.[30] Daha sonra, Ekim 1803'te Trablusgarp ablukasında yer alan Birleşik Devletler *Philadelphia* fırkateyni, bir Trablusgarp teknesini takip ederken karaya oturdu. Paşanın adamları, 307 kişilik mürettebatıyla birlikte gemiyi ele geçirdi. Paşa 450.000 dolar fidye sızdırmak için bu durumu fırsat bildi. Amerikan filosunun kumandanı Preble hâlâ askeri bir çözümden yanaydı; çünkü *Philadelphia*'nın düşmanın elinde olmasının onlara denizde gereken avantajı verdiği düşüncesindeydi: Barış döneminde bile *Philadelphia* korsan baskınlarında, ya da Amerikalılar ve Avrupalılardan daha fazla para sızdırmak için bir pazarlık fırsatı olarak kullanılacaktı. Geminin tahrip edilmesi veya, daha iyisi, yeniden ele geçirilmesi gerekiyordu. Gemiye bir gece saldırısı için gözüpek bir plan hazırlandı ve 16 Şubat'ta *Intrepid* adlı keç [iki direkli yelkenli gemi] karanlık bastığında İngiliz bandırasıyla küstahça Trablusgarp limanına gönderildi: *Lingua franca* ile selamlanan kılavuz kaptana, geminin erzak getirmekte olduğu bildirildi. Bu arada, Trablusgarp donanması olan bitenin farkına varmadan öylece limanda yatıyordu. Decatur, düşmanın hızlı kaçışıyla kolaylaşan saldırının başını çekerek, Amerikan efsaneleri arasına girmeyi başardı. Kendi saflarına çekilmekten başka şansları olmadığını anlayan Amerikalılar, *Philadelphia*'yı ele geçirmelerinden itibaren çeyrek saat içinde gemiyi ateşe verdiler. Trablusgarp'un tamamının bu alevlerle aydınlanmış olduğu söylenir.[31] Ağustos 1804'te Trablusgarp limanına yapılan bir sonraki saldırı, Decatur'a daha da büyük bir şöhret getirdi: O gün, daha önce erkek kardeşini öldürmüş dev gibi bir Memlûk Türkün peşine düştüğü söyleniyordu; dev ile boğuşmuş, bahriyeli kılıcı kırıldığı zaman bile pes etmemiş, sonunda (kendisini hedefleyen ölümcül bir darbeyi savuşturan özverili bir denizci tarafından hayatının kurtarılmasından sonra) yakın mesafeden ateş ederek Türk'ü öldürmeyi başarmıştı. Olay, ABD'nin dört bir köşesinde resimler ve baskılarla kutlandı. Amerikan gözüpekliğinin kaba kuvvete nasıl galip geldiğini, ufak tefek, özgür ve kararlı Decatur'un

30 Lambert, *Barbary Wars*, s. 133-4; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 407.

31 Lambert, *Barbary Wars*, s 140-144; Kitzen, *Tripoli*, s. 93-113.

kara ve çirkin Memlûk kölesini nasıl alt ettiğini gösteriyordu. Trablusgarp'taki bu küçük zafer Amerikan özgüvenine ölçüsüz bir katkıda bulunacaktı.[32]

Buna rağmen, bey'in iradesini kırmayı başaramadılar ve Amerikalılar artık William Eaton'ın çok uzun zamandır savunduğu çok farklı bir plan benimsemişlerdi. Eaton, Trablus tahtında hak iddia eden, küçük kardeşi Yusuf tarafından kenara itilmiş Hamid'i aramak üzere İskenderiye'ye yelken açtı. Eaton kendisini (esas itibariyle Araplardan oluşan) bir ordunun başında, çetin koşullar altında karayoluyla Mısır'dan Trablusgarp'a giderken buldu. Hamid'i hükümdarı olarak kabul etmeye hazır gibi görünen bir kıyı kenti olan Derne'ye kadar 650 kilometrelik yolu altı haftada aldı. Sonunda, ABD Hamid'i Trablusgarp'ta tahta çıkarmayı başaramadı ancak Hamid'in dönüş tehdidi bile paşayı müzakereye zorlamıştı. Diğer Kuzey Afrikalı hükümdarların serveti ile kesinlikle karşılaştırılamayacak –60.000 dolarlık fidye ödemesi gibi– daha mütevazı şartlara razı oldu.[33]

4

Cezayir'in daha da dik kafalı olduğu ortaya çıktı. 1812'de, Birleşik Devletler ile Büyük Britanya arasında savaş çıktığının farkında olan Cezayir dayısı, Akdeniz'de artık bir donanma seferber edemeyecek durumda olan Amerikalılara daha fazla baskı yapmaya karar verdi. *Allegheny*'yle getirilen hediyelerin ısrarla kalitesiz olduğunu ileri sürdü; örneğin 27 büyük çaplı halat istemişken sadece 4 halat getirilmişti. Bunun yerine 27.000 dolar talep etti ve Amerikalılar vermeyi reddedince onları sınır dışı ettirdi; konsolos Lear da parayı %25 faizle Bekrilerden alıp ödemek zorunda kaldı.[34] Bu arada Cezayirliler İspanya'daki İngiliz ordusunu desteklemek amacıyla, Cebelitarık üzerinden yapılan kaçak ticaretle uğraşan (Anglo-Amerikan ilişkilerdeki şiddetli bozulmadan habersiz) Amerikan briki *Edwin*'i zapt edip limana getirmişlerdi. *Edwin*'in mürettebatı, tekneyle birlikte Cezayir'de alıkonuldu ve Atlas kıyı şeridi ve Kanada'da savaşla meşgul olan ABD hükümeti sorunu hâlâ müzakerelerle çözebileceğini umut ederek Mağrib'e bir elçi gönderdi. Mordecai Noah Tunus konsolosluğuna getirildi. Noah, "İbrani milletini" paralarını, bütün Amerikalıların genel çıkarına, Eskidünya'dan Atlas ötesine getirmeye teşvik etmekten söz eden, Yahudi dindaşlarına Amerikan toplumunda bir yerleri olduğunu göstermeye hevesli, dikkate değer bir şahsiyetti. Amerikan yönetimi Bekri

32 Lambert, *Barbary Wars*, s. 146-148; Kitzen, *Tripoli*, s. 122, ve s. 123-124'deki levhalar.

33 Lambert, *Barbary Wars*, s. 130-154; Kitzen, *Tripoli*, s. 135-176.

34 Leiner, *End of Barbary Terror*, s. 23

ailesi hakkında her şeyi biliyordu ve dindaşları aracılığıyla Noah dayıya değerli bir erişim imkânı sunabilirdi. Kış 1814'te Cebelitarık Yahudi cemaatiyle bağ kurarak ve liderlerinin birinden Bekrilere verilecek bir referans mektubu alarak Cebelitarık Boğazı'ndan geçti. Fakat ancak bir avuç Amerikan esirin serbest bırakılmasını sağlayabildi.[35]

Başkan Madison bir savaş çığırtkanı değildi; ancaka ABD Trablusgarp'a karşı verilen savaşta kanın tadını almıştı ve Cezayir'e karşı savaşı, Berberi hükümdarların talepkârlıklarına bir son verme mücadelesinin ikinci evresi olarak gördüler. 17 Şubat 1815'te ABD ve İngiltere barış yaptı; bir hafta sonra Madison Kongre'den Cezayir'e savaş ilan etmesini istedi ve Amerikalılar o güne değin hazırladıkları en büyük donanmayı bir araya getirdiler (sadece 10 savaş gemisi vardı). Seferin başına ulusal kahraman Stephen Decatur getirildi.[36] Decatur, daha Cezayir'e bile varmadan birkaç Cezayir gemisine ele geçirerek beklentileri fazlasıyla yerine getirmişti. Dolayısıyla, bu makamda oldukça yeni olan dayıya (önceki iki dayı suikast sonucu öldürülmüşlerdi) şartlarını dayatmak açısından mükemmel bir konumdaydı. Dayının elçisi, Amerikalıların dayattığı antlaşma şartları hakkında düşünmek için mühlet istediği zaman, Decatur şu yanıtı verdi: "Tek bir dakika bile bekleyemem!"[37] Tunus ve Trablusgarp antlaşmaları peşi sıra gelecek şekilde, Cezayir ile bir antlaşma imzalandı. Cezayir antlaşması, Amerikan esirlerinin dönüşünü sağlıyor ve Amerikan konsolosunun görevlerini düzenliyordu, ancak Akdeniz tarihindeki asıl önemi ikinci maddede yatar: Bundan böyle hiçbir şekilde hediye veya haraç ödemesi olmayacaktı. Bu Decatur'un seferinin büyük başarısıydı. Bir emsal oluşturulmuştu ve bu emsalin önemi Avrupalı devletlerce de gayet iyi anlaşılacaktı; ABD'ye o güne dek olduğundan çok daha büyük bir saygıyla bakıyorlardı artık. Amerikalılar kendi kendilerini kutladılar; John Quincy Adams şöyle yazdı: "Akdeniz'deki deniz seferimiz belki de bir ulus olarak doğuşumuzdan bu yana meydana gelmiş en muhteşem şeydir." Çok sürmedi, ama çok daha etkileyici yepyeni bir donanmayla zafer kazanıldı.[38] Berberilere karşı kazanılan zaferler bir Amerikan kimliğinin doğuşunda belirleyici bir an oluşturdu.

35 *Age.*, s. 26-36.

36 Decatur'a Donanma emirleri: Leiner, *End of Barbary Terror*, ek i, s. 183-186.

37 Lambert, *Barbary Wars*, s. 189-193; Leiner, *End of Barbary Terror*, s. 87-122 ve ek iii, s. 189-194 Cezayir antlaşması için.

38 Leiner, *End of Barbary Terror*, ek iii, s. 189-184 [madde 2 için s. 189]; Lambert, *Barbary Wars*, s. 195.

5

Doğuda da yeni bir düzen oluşmaya başlıyordu. 1800'e gelindiğinde, Osmanlı padişahı Mısırlı ve Rum uyruklarının idaresinin gitgide çetin hale geldiğini görmüştü. Kumandanı Mehmed Ali, Napoléon'un Mısır'a gelişi ve çekilişinin yarattığı kargaşadan, Osmanlı devletinin oradaki Memlûk idarecilerini azlederek, 1805'te ülkeye bizzat hükmetme fırsatı olarak yararlandı. Osmanlı süzerenliğini tanımasına ve resmen bir tür genel vali olarak çalışmasına karşın, aslında tamamen kendi kendinin efendisiydi. Arapça yerine Arnavutça ve Türkçe konuşan bir Arnavuttu ve Batı Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın eğitim ve teknolojisinin peşine düşerek, gözlerini Osmanlı dünyasının ötesine dikmişti: Büyük Petro Rusya için neyse, Mehmed Ali de Mısır için o oldu. Planlarının başarısının anahtarı olarak ekonomik gelişmeyi gördüğünden, toprağı devlet mülkiyetine aldı ve bir savaş filosu inşa ettirdi. Bu politikalar, 2000 yıl önce Ptolemaioslaın yaptıklarının neredeyse tıpatıp aynıydı. Sulama projeleri dahil olmak üzere yeni tarım planlarını teşvik etti, zira Batı Avrupa'da yüksek kalite pamuğa olan talebin ne kadar yüksek olduğunu biliyordu; ancak aynı zamanda bir sanayi altyapısı da kurmak istiyordu. Bu yüzden Mısır sadece daha zengin milletlere hammadde ihracatçısı olmakla yetinmemeliydi.[39] 19. yüzyılın başında Avrupa'yı dönüştürmekte olan ekonomik gelişimin faydalarından Mısır'ın da nasiplenmesini sağlamak arzusundaydı. Sözgelişi, yoksulluğun İskenderiye'yi düşürdüğü durumu görebiliyordu: Kent boyut ve nüfus açısından öylesine küçülmüştü ki, artık neredeyse bir köy çapındaydı; uzak mesafeli ticareti pek önemli değildi. Canlanışı Mehmed Ali döneminde, Doğu Akdeniz'in her yanından Türk, Rum, Yahudi, Suriyeli göçmenlerin gelişiyle başladı.[40]

Mehmed Ali'nin giderek artan kendine güveni, 1820'lerde Girit ve Suriye üzerindeki yetkesinin tanınmasına yönelik girişimlerinde kendini gösterdi. Mısır'ı modern bir deniz gücü yapmak istiyorsa, valinin güvenilir kereste arzlarının denetimini ele geçirmesi gerekiyordu; buysa, tıpkı geçen 1000 yılda olduğu gibi, gür ormanlık arazilerin denetimini kazanması gerektiği anlamına geliyordu. 1820'lerde karşı karşıya kaldığı güçlük, Osmanlıların Avrupa'daki topraklarını idare etmekte Afrika'dakilerden daha da az başarılı olmasından ileri geliyordu. 1821'de Mora'da isyanlar patlak verdi; coğrafyanın da lehlerine olması sayesinde asilerin çok geçmeden kırsal kesimin denetimini ele geçirmesiyle, Osmanlıların elinde sadece

39 G. Contis, "Environment, health and disease in Alexandria and the Nile Delta", *Alexandria, Real and Imagined*, ed. Hirst ve Silk, 2. basım, Kahire, 2006, s. 229.

40 O. Abdel-Aziz Omar, "Alexandria during the period of the Ottoman conquest to the end of the reign of Ismail", *The History and Civilization of Alexandria across the Ages*, 2. basım, İskenderiye, 2000, s. 154, 158-159.

Mora Yenişehri [Nafplion], Modona ve Koron'daki deniz üsleri kaldı. Ne var ki, Türkler deniz hâkimiyetini de sürdüremediler. Hydra [Suluca] ve Samos [Sisam] gibi adalar yeni direniş odakları haline geldi. 17. yüzyıldan bu yana gitgide daha faal hale gelen Rum tüccar toplulukları, kendi aralarında toplarla donatılmış ticaret gemilerinden oluşan bir savaş donanması oluşturmuşlardı. Her ikisi de Hidralı kumandanlar yönetiminde, biri 37, diğeri de bir düzine gemiden iki Rum filosu oluşturuldu. Bu Rum deniz kurtlarının Nisan sonlarına kadar ikisi savaş gemisi olmak üzere dört Osmanlı gemisine el koymuş olması, Rumlara Ege'de devriye gezerek Çanakkale yakınlarında bir Osmanlı filosuyla çarpışmaya girecek kadar özgüven kazandırmıştı; Rum filosu Türkler ile aşık atacak düzeyde olmasa da, Rumlar ciddi bir kayıp vermeden çekilmişti. 1822'ye gelindiğinde, Osmanlı hükümeti Rum deniz baskınları yüzünden iyiden iyiye çileden çıkarak, temelde Berberi devletlerden getirilen çok daha büyük bir Osmanlı donanmasını seferber etti. Nisanda Türkler bir Rum sefer kuvvetinin kaleyi ele geçirmeye çalıştığı Sakız'a [Khios] müdahale etti. Yunan kuvveti kovalandı ve Türkler halkın çoğunun öldürüldüğü bir katliama giriştiler; bu olay zamanla Yunanlardaki Türk karşıtlığının bir menkıbesi haline dönüştü ve Eugène Delacroix'nın bir resminin çarpıcı temasını oluşturdu.[41] Rumlar aynen karşılık verdiler: 5-6 ay sonra Mora'daki Tripoliçe'de [Tripoli] yaşayan Müslüman ve Yahudileri katlettiler. Yüzlerce yıl boyunca birçok Rum Müslüman olmuş, birçok Türk de Helenleşmişti. Bir buçuk yüzyıl kadar sürecek Yunan-Türk savaşlarının katliam ve etnik temizliği, bu anlamda Doğu Akdeniz'de Yunanlar ile Türklerin ortak mirasının trajik bir inkârına dayanıyordu.

Gelgelelim bu durum İngiltere, Fransa ve Almanya'daki gözlemcileri tarih, felsefe ve edebiyatını okulda öğrendikleri klasik dünyanın varisleri olarak gördükleri Yunanların başarısını kutlamaktan alıkoymadı. Hükümetler asilere destek vermekte biraz daha ihtiyatlı davranmış olabilir: İngiliz hükümeti, faydacı bir tavırla, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının henüz yeterince arzu edilir olup olmadığından emin değildi; aynı görüşü Mehmed Ali de paylaşıyorduysa da, bu devletin ömrünün uzun olacağına inananlar pek azdı. Sorun, Balkanlar'ın parçalanmasının "Avrupa Ahengi" olarak bilinen hassas mekanizmayı yani Avrupa'daki güç dengesini tamamen bozacak olmasıydı. Doğu Akdeniz'de İngiltere'den daha büyük bir savaş gemisi filosu (22) bulundurarak ticari çıkarlarını koruyan Avusturya bir kaygı kaynağıydı. Avusturyalılar, Türklerle ticaret hevesleri yüzünden Rumların gözünden düşmüşlerdi; oysa tek yaptıkları, Dalmaçya ve Doğu Akdeniz arasında Dubrovnik ve komşuları aracılığıyla kadim

41 Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 483, 486-487.

ticareti sürdürmekten ibaretti.[42] Ancak Avrupa devletleri 1827'de Rumlara yüklü miktarda yardım gönderdiler. Bu arada Mehmed Ali, Rum isyanını olgunlaşmış meyveleri kendi sepetine doldurma fırsatı olarak görerek, 1825 başında Yunanistan'a bir donanma göndermeye karar verdi. Girit, Kıbrıs, Suriye ve Mora'yı kişisel imparatorluğuna katmak niyetindeydi ve Rumları derhal sürüp Güney Yunanistan'ı Mısırlı *Fellahin*'le [çiftçi] yeniden nüfuslandırırsa, bütün Yunanistan'ı elinde tutabileceğini hayal ediyordu. O halde amacı, neredeyse tüm Doğu Akdeniz'e hâkim olmaktı. Güney Ege'deki Rum deniz kuvvetlerini yerle bir etme umuduyla, hiçbir masraftan kaçınmayarak, Girit'in doğusundaki sulara 62 gemi gönderdi.[43]

Savaşan taraflar arasındaki müzakereler çoktan başlamışken, Ekim 1827'de 12 İngiliz, 8 Rus ve 7 Fransız gemisinden oluşan bir donanma Navarin'de Osmanlı Devleti, Mısır ve Tunus'tan toplanmış 3 büyük savaş gemisini içeren (hasımlarında bunlardan on adet vardı) yaklaşık 60 gemilik Osmanlı donanması ile neredeyse kazara denebilecek şekilde karşı karşıya geldi. Bir ateşkes olmasına karşın, Osmanlılar müttefik donanmasının Navarin Körfezi'ne girmesine izin vermedi. Müttefiklerin bir güç gösterisi gerektiğine karar vermesi, körfez içinde bütün şiddetiyle bir deniz savaşına yol açtı; bu çarpışmada Osmanlı donanması tam anlamıyla tuzla buz oldu. Bazı Osmanlı gemileri İskenderiye'ye kaçtı, diğerleri kasıtlı olarak batırıldı. Özellikle İngiliz, Rus ve Fransız amiral gemileri olmak üzere Müttefik donanması da hasar aldı ve 182 asker öldü. Müttefikler bu zaferle ne yapacaklarını bilemediler; Osmanlı padişahı ise kâfirlere cihad ilanıyla karşılık verdi. Rumlar arasında kaotik iç anlaşmazlıkların farkında olan İngilizler ve Fransızlar, gemilerini kendilerine de baş belası olmaya devam eden başına buyruk Rum kaptanlarının üzerine gönderdiler.[44] Fakat Navarin Savaşı, Güney Yunanistan'ın gevşek Osmanlı hâkimiyeti altındaki bağımsızlığını 1828'de güvenceye alan bir antlaşmayı elde etmeye yönelik hayati bir adım oldu. Mehmed Ali artık gelecek için en iyi ihtimalin, İngiltere ve Fransa'yla İskenderiye üzerinden ticaretin canlandırılmasından geçtiğini kabul etmişti, bu yüzden bunu izleyen birkaç yıl boyunca tersanelerini daha da geliştirdi ve İskenderiye'yi Nil Deltası'na bağlayan Mahmudiye Kanalı'ndan faydalandı. Kanal on yıl önce inşa edilmişti.[45] Artık Mehmed Ali'nin mahsullerini devşirmesinin zamanı gelmişti.

---

42 *Age.*, s. 508; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, s. 63.

43 Andeson, *Naval Wars in the Levant*, s. 492-493.

44 *Age.*, s. 523-536.

45 K. Fahmy, "Towards a social history of modern Alexandria", *Alexandria, Real and Imagined*, s. 283-284.

6

Cezayir'deki Fransız istilası, zannedilebileceği gibi Berberi *corsair*'ler faaliyetlerinden değil, Bekri'nin finans hanedanlığından kaynaklanan öngörülemez olayların sonucu gelişmişti. Fransızlar, Devrim Savaşı'nın başlamasından bu yana Fransız ordusunu besleyen Cezayir tahılına karşılık, ülkeye olan birikmiş borçlarının faizine pek de önem vermemişlerdi. 1827'ye gelindiğinde Bekriler paraya sıkışınca, Fransızlar gereken ödemeyi yapana kadar borcu Cezayir hükümetinin kapatmasında ısrar ettiler. Dayı, Bekrilerin ve Fransızların kendisinden para sızdırmaya yönelik bir komploda işbirliği yaptığına hükmetti.[46] Yakın tarih, elbette, başka insanlardan para sızdırmak konusunda dayıların çok daha hevesli olduğunu göstermişti. Dayının Fransızlardan da kuşkulanmasının nedeni, Cezayir'deki ticaret istasyonlarından ikisinin istihkâmlarını güçlendirmeye onların da koyulmuş olmalarıydı. Böylece 29 Nisan 1827'de dayı ve konsolos arasında bir tartışma patlak verdi; bu tartışmada dayı öylesine öfkeye kapılmıştı ki, eline geçirdiği sineklikle Fransız konsolosunun yüzüne vurdu. Fransızların tepkisi, Fransız bayrağı şerefine bir top atışı talep etmek oldu, ancak dayı bu simgesel eylemi hiç düşünmeden reddetti ve korsanlarını Fransız gemilerinin üzerine saldı. 1829 yazına gelindiğinde, Fransızlar Cezayir limanını ablukaya almaya koyulmuşlardı. Buna karşın, Cezayir'in fethini sorunlarının bariz çözümü olarak görmeyip, başlangıçta Fransız yanlısı eğilimlerini göz önüne alarak bunu Mehmed Ali'ye yaptırmanın en iyisi olacağını düşünüyorlardı.

Marsilya'nın ticaret camiası, Cezayir'in fethinden yana ısrarla birkaç ticari argüman ileri sürdü: Abluka sırasında, Cezayir'le ticaret zarar görürken, Türklere karşı Rum isyanı Levant'taki Fransız ticaret faaliyetini engellemişti. Marsilyalı işadamları, Fransız kontrolü altında güvenilir ve güvenli bir ticaret ortağı istiyorlardı. Marsilya'nın güneyinde olması nedeniyle, hedefin Cezayir olması gerektiği aşikârdı. Temmuz 1830'da dayı, parasının çoğunu ardında bırakmak zorunda kalıp Napoli'ye sürgüne gitti. Cezayir naipliğinin daha küçük kentleri olan Oran ve Konstantin, dost Tunuslu prenslere tahsis edildi; neredeyse 300 yıllık işgalin ardından İspanyollar, elde tutulmasının çok pahalı olduğuna karar verip Oran'ı 1792'de Müslümanlara satmışlardı.[47] Gene de, Fransızların düşünceleri, Cezayir'le ne yapmaları gerektiği konusunda berrak olmaktan çok uzaktı. Kendilerini Cezayir'in doğu ve batısındaki hedeflere saldırır buldular: Konstantin'in başına geçirilen hükümdarın, kentini nasıl Avrupalılarla dolu bir ticaret merkezine dönüştüreceği konusunda özgün fikirleri vardı;

46 J. Abun-Nasr, *A history of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, s. 249.

47 *Age.*, s. 164, 166, 251, 254.

ayrıca Cezayir'in doğusundaki Annaba'da da sorun vardı. 1830'larda Fransızlar Cezayir'in tahmin ettiklerinden de çok derinlerine doğru sürüklenmeye başladıklarını gördüler. Osmanlılar, destek isteyen Kuzey Afrikalı hükümdarlara herhangi bir yardım sunmakta, kısmen kaynak kısmen de irade yokluğu yüzünden isteksiz davranıyorlardı. Ama gene de, birkaç vilayetteki yaygın çatışmalara karşın, Cezayir Fransa ve İspanya'dan sömürgeci çekmekteydi: 1847'de yaklaşık 110.000 yerleşimci vardı ve bunlar düpedüz kentlere sinmiş, birçoğu eski rejimin mirî arazilerinden koparılan topraklardan almayı umarak bekliyorlardı.[48] Kentlerse, bunu izleyen 20, 30 yıl boyunca muazzam inşa projelerine sahne oldu ve Cezayir geniş caddeleri ve sağlam, heybetli binalarıyla yeni bir Marsilya'ya dönüştürüldü. Cezayir'in fethi, Akdeniz'de kilit stratejik konumların birçoğunu Fransa, İngiltere, İspanya ve (1830'da hâlâ doğmamış olsa da) İtalya arasında üleştiren bir sömürge fetihleri silsilesinde ilk evreyi oluşturuyordu.

Dördüncü Akdeniz'in tarihi Venedik, Ceneviz ve Katalan kadırgalarının İskenderiye kentine ulaşmak için denize göğüs gerdikleri bir çağda başlamıştı. Mısır'ın, geçmişteki hükümdarların ancak hayal edecekleri yöntemlerle Doğu'ya açılan bir kapı haline gelmesiyle sona erdi. Son kazı makineleri görevlerini tamamlayıp da Süveyş Kanalı'nın yalnız yelkenli gemilere değil buharlı gemilere de açıldığı zamana gelindiğinde, Akdeniz tarihinde de yeni bir çağ açılmıştı: Beşinci Akdeniz doğmak üzereydi.

48 *Age.*, s. 261.

5. Bölüm

BEŞİNCİ AKDENİZ,

1830-2010

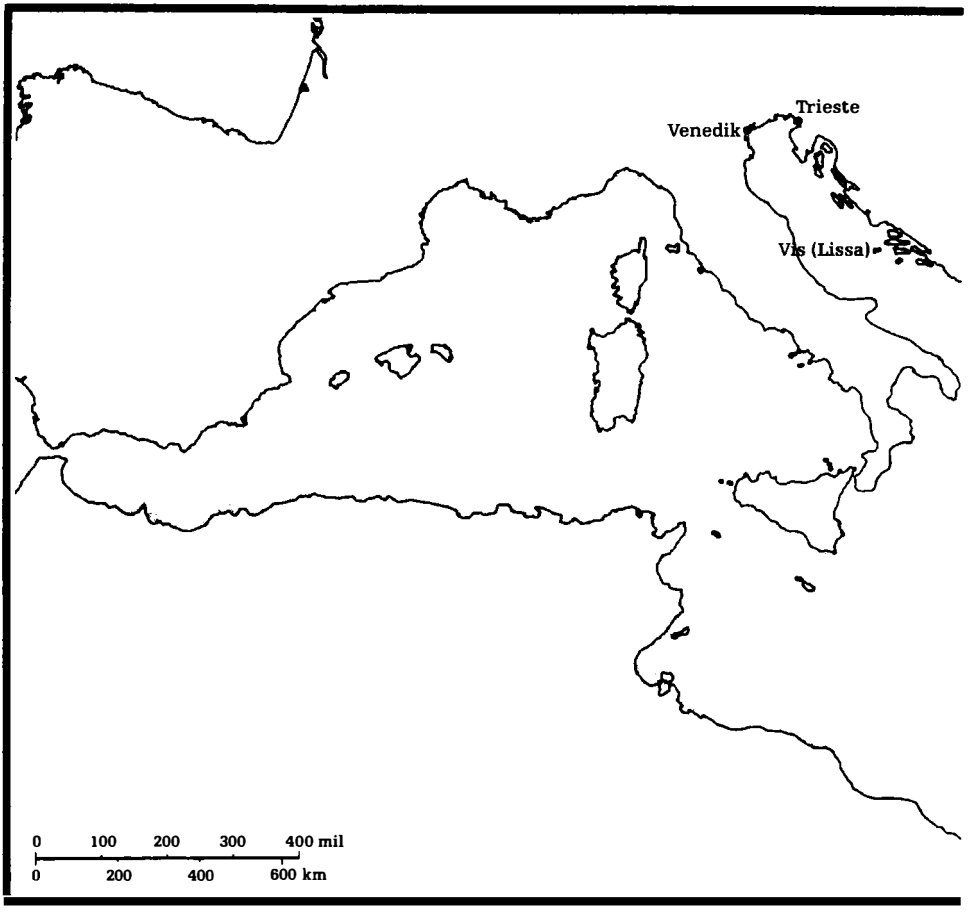
I

İKİSİ DAİMA BULUŞACAK, 1830-1900

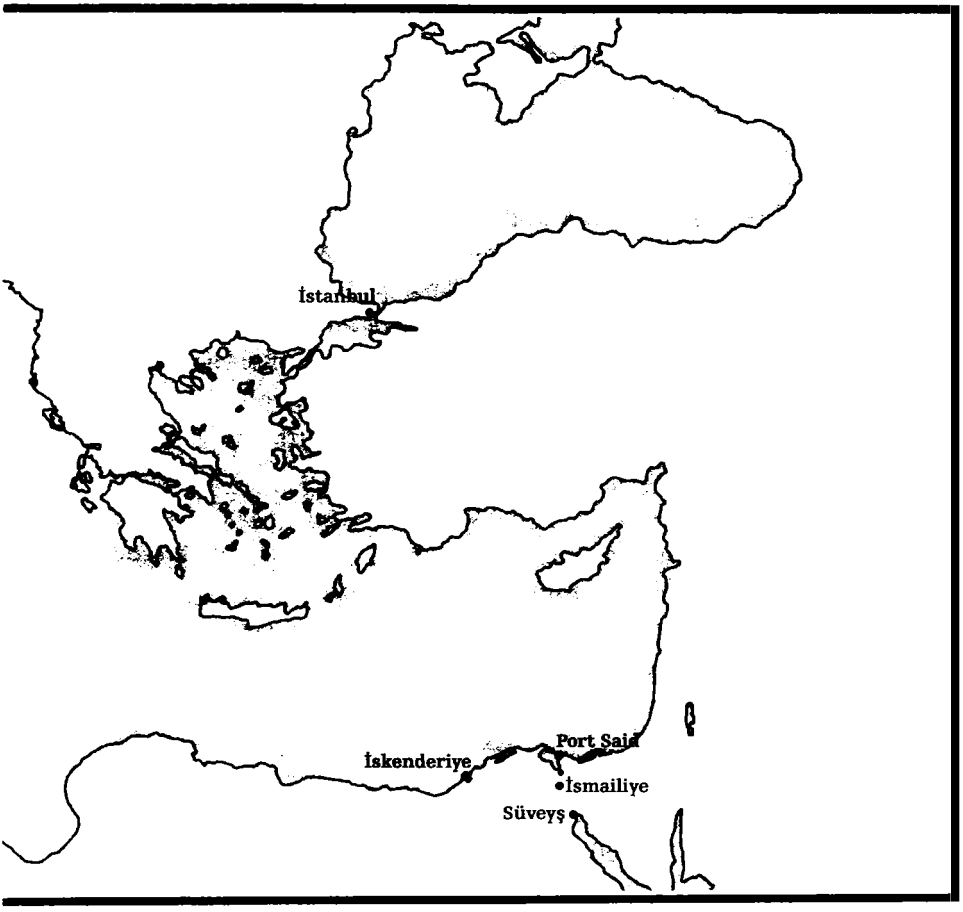
1

İngiliz imparatorluk şairi Rudyard Kipling, çok alıntılanan şu dizeleri kaleme aldı: "Doğu Doğu'dur, Batı da Batı ve bu ikisi asla bir araya gelemez." Ne var ki, 20. yüzyıl başına gelindiğinde, Avrupalı gözlemciler Doğu ve Batı'nın yaşam biçimleri ve tutumları arasında temel farklar olarak gördükleri şeylerden bizzat fazlasıyla etkilenmiş olsalar da, bunlar 19. yüzyılda geçerli değildi. O zamanki ideal, Doğu ve Batı'yı birleştirmekti: Süveyş Kanalı aracılığıyla, Batı Avrupalıların Yakındoğu kültürlerini bağırlarına bastığı, Yakındoğu topraklarının hükümdarlarının da –Osmanlı padişahları ve Mısır'daki alabildiğine özerk valileri– topraklarının bitap düşmüş ekonomisini canlandırmak üzere izleyebilecekleri modeller bulmak amacıyla Fransa ve İngiltere'yi örnek aldığı, fiziksel olduğu kadar kültürel bir birleşme. O halde bu tek taraflı değil karşılıklı bir ilişkiydi: "Oryantalizm"i Batı emperyalizminin kültürel ifadesi olarak görenlerin iddialarına karşın, Doğu Akdeniz'in efendileri fiilen Batı'yla kültürel temasın peşinde koşuyor, daha önemlisi, kendilerini Avrupa'yı ve Akdeniz'i kuşatan monarklar topluluğunun birer üyesi olarak görüyorlardı.[1] 1863-

1 Krş. E. Said'in tarafgir eseri: *Orientalism*, Londra, 1978.

1879 arasında Mısır valisi olan İsmail Paşa, ara sıra frakını ve apoletlerini bir fesle taçlandırdığı oluyorduysa da, her zaman Avrupai giyiniyordu; Arapça değil Türkçe konuşuyordu. Aynı şekilde, Osmanlı padişahları ve daha özgül olarak (İsmail gibi, çoğu zaman Arnavut kökenli olan) saraylıları, çoğunlukla Batılı kıyafetlerle dolaşıyorlardı. Kuşkusuz, hepsi Batılı fikirlerin kullanımında seçiciydiler. Mısır valileri, zeki uyruklarını Paris'e, Napoléon döneminin bir eğitim kurumu olan École Polytechnique'e göndermekten memnundu; ancak bu arada onları Fransız salonlarına çok fazla katılmaktan caydırmaya çalıştılar: Köktenci fikirleri ithal etmek istiyorlardı istemesine ama bunlar yönetim değil teknoloji alanındaki fikirler olmalıydı. 19. yüzyılın başına gelindiğinde, dinin muzaffer savaşçılarının makamı olarak Osmanlı toprakları fikri neredeyse büsbütün ortadan kaybolmuştu. Doğu'daki askeri ve donanma üstünlüklerini yitirmiş olan

Osmanlılar, artık korku değil hayranlık nesnesine dönüşmüşlerdi. Geleneksel yaşam biçimleri Delacroix gibi Batılı sanatçıların dikkatini çekti, ancak Süveyş Kanalı'nı inşa eden Ferdinand de Lesseps başta olmak üzere diğer Batılılar, modernleşmeyi yerleştirmeye istekliydiler. Mısır hükümdarları da Avrupa'yı Mısır'a getirmek konusunda aceleciydiler. Mısır'ın Levant'ın köşesinde bir Afrika ülkesi olması ile Avrupalılaşma çabası arasında bir çelişki görmüyorlardı: Avrupa bir yerden çok bir fikir ve idealdi (hâlâ da öyledir).[2]

Napoléon'un Doğu seferleri Fransızlar arasında Mısır'a karşı çoktan muazzam bir ilgi yaratmıştı: Antik Mısır'ın muhteşem ve zengin bir imparatorluğun merkezi olması gibi, modern Fransa da artık Avrupa'da, Akdeniz'de ve genel olarak dünyada aynı rolü oynayacak donanıma sahip-

2 Z. Karabell, *Parting the Desert: the Creation of the Suez Canal*, Londra, 2003, s. 147, 183.

ti. Bunun temelinde, Fransızların dünyadaki yerlerine dair tasavvurlarında geçerliliğini hâlâ koruyan "uygarlık" kavramı yatıyordu. Antik Mısır'a duyulan bu hayranlık, Napoléon'un ordusunun teknik ressamlarının antik anıtları dikkatlice kaydetmesiyle birlikte başlamıştı; fazlasıyla lüks bir haz olmanın çok ötesinde bu, Doğu Akdeniz'deki Fransız teşebbüsünün temel amaçlarını ifade eden bir görevdi; burada Fransa kendisini firavunların ve Ptolemaiosların imparatorluklarının varisi olarak konumlandırmıştı. Mısır motifleri ilk Napoléon'dan sonra da çekiciliğini yitirmeyecekti: 1848-1870 arasında, yeğeni III. Napoléon'un döneminde, "İkinci İmparatorluk üslubu" şık mobilyalar ve mimari detaylardaki Mısır bezeme biçimlerini yüceltti. Antik Mısırlıların zihinsel dünyası ile temas kurmaktaki güçlük yazılarının okunmaz oluşundan kaynaklanıyordu. Fakat Fransız askerlerinin Reşid'de [Resotta] hiyeroglif, demotik yazı ve Yunan harfleriyle bir kitabeyi keşfiyle, bu sorun bile sonunda çözüldü; Rosetta Taşı'nı Napoléon sahiplense de, kitabe şu anda British Museum'da bulunmaktadır. Mısır yazısının, genç Fransız dâhisi Champollion tarafından 1822'de çözülmesi antik Mısır'a yepyeni pencereler açtı ve birkaç yıl sonra Fransa'yı Akdeniz içinde Osmanlılara bağlı topraklarda bir misyona sahip olduğuna ikna etmek konusunda, Cezayir'in ele geçirilmesi kadar önemli oldu.

Doğu'nun çekiciliklerini saplantı haline getiren ateşli taraftarlar ortaya çıktı. 1830 civarında Barthélemy-Prosper Enfantin, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir bağlantının yaratılmasına adanmış yeni bir mezhebin kerameti kendinden menkul peygamberi haline geldi. Bu sadece bir ticaret ve mühendislik meselesi değildi. Enfantin, Doğu ile Batı'nın fiziksel buluşmasını, rasyonel zihniyetli Batı'da şekillendirilmiş ergil ilkenin, Doğu'daki gizemli yaşam güçlerinde şekillenmiş olan dişil ilkeyle birleşmesi olarak görüyordu: "Akdeniz'i Doğu ile Batı arasındaki bir evliliğin zifaf yatağına dönüştürmek ve Süveyş berzahını bir kanalla delerek bu birleşmeyi tamamlamak." Bu cinsel birleşmeden, yarı-göksel Enfantin'in Musa, İsa ve Muhammed'e ilaveten Aziz Paulus'un da veliahtı olarak şöhret yapacağı bir barış dünyası ortaya çıkacaktı. Bu husus onun düşüncesinin dikkati çeken tek özelliğiydi. Kadına lâyık olduğu saygıyı göstermek konusundaki ısrarı İstanbul ve Kahire'deki birçoklarının kafasını karıştırdı; İspanyol paça pantalonu ve tuhaf gök mavisi ceketiyle, Paris'in bir eğlence figürüne dönüşmesi işten bile değildi. Gene de, Fransız salonlarına girmeyi ve Doğu ile Batı'yı bağlayan bir kanala ilişkin planlarını nezaketle dinleyen Mehmed Ali tarafından kabul edilmeden önce Akdeniz'le Süveyş arasındaki araziyi incelemeyi başardı.[3] Mısır valisi, topraklarına ekono-

3 *Age.*, s. 28-37; J. Marlowe, *The Making of the Suez Canal*, Londra, 1964, s. 44-45.

mik kalkınma getirme gereği konusunda herkes kadar hevesliydi; ancak, çölde kazılacak bir kanalı bir kazanç olarak değil de, kaynaklarını kurutacak bir girişim olarak görüyordu: Kanalın, Mısır'ın merkezi topraklarından geçen ticareti saptırarak artık Nil ve Mahmudiye kanalıyla birbirine bağlanmış olan İskenderiye veya Kahire'ye hiçbir fayda getirmemesinden, buna mukabil bir sürü kârın Fransa veya İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret girişimlerinde bulunan Batı Avrupalı işadamlarına akmasından endişeleniyordu.

Enfantin'in tuhaflıkları ülkesi Fransa'da daha çok hoş görülmüşe benzer, çünkü toplum ve ekonomiye ilişkin Fransız düşüncesine yön vermeye başlayan bir varsayımı renkli bir dille ifade etmekteydi. Enfantin ve çağdaşları, Saint-Simon'un yazılarının etkisi altında, gerek maddi gerek manevi koşulların ilerlemeci gelişmesi ihtiyacının üzerinde duruyorlardı. Sanayileşmenin karanlık yüzünün İngiltere'de kendini göstermesi çok sürmeyecek olsa da, demiryolları ve buharlı gemiler dahil, yeni teknoloji Avrupa ekonomisini dönüştürmeye başlamıştı. Gelgelelim, Paris salonlarında bu kuram galip geldi ve devrimci Fransa'nın *ethos*'undan beslenmeyi de sürdürdü. İlerleme bir ideal haline gelmişti. Anlamlı bir şekilde, en az Louis-Philippe Fransa'sı kadar Mehmed Ali Mısır'ında da bir ideal olmuştu. Süveyş Kanalı örneğinde, ideali gerçekliğe dönüştürmek Ferdinand de Lesseps'e düştü. Diplomatik deneyimini, bir Canal Company oluşturup (yeterince çok değil ama) birçok hissesini satmak ve planlarına karşı çıkanların direnişini yıpratana değin projesinde ısrar etmek için gerekli ayrıntı ustalığı ile birleştirmeyi başardı Fransa ile Levant arasında olduğu gibi İspanya, İngiltere ve diğer yerlere, hatta Odessa'ya buharlı gemilerle yaptığı yorulmak bilmez yolculukları, kanal projesinin bel bağladığı siyasetçiler, yatırımcılar ve uzman mühendislerden oluşan karmaşık bir ağın her yerindeki gelişmelerle devamlı irtibatta kalmasını sağladı. 1848'den itibaren cumhurbaşkanı, 1852'den 1870'e kadar imparator olan Louis-Napoléon'la aile bağlarına sahip olmak gibi büyük bir avantaja da sahipti: Kuzeni, imparatoriçenin annesiydi.

Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştirmek için inşa edilmiş antik kanalların izleri hâlâ Batı Sina'nın taşlık çölüne oyulmuş halde duruyor olsa da, kanalın kendi fikirleri olduğunu ileri süren pek çok kişi vardı. İÖ 3. yüzyılda, II. Ptolemaios Philadelphos, İÖ 500 civarındaki yıllarda Perslerce inşa edilmiş bir kanalın kalıntılarını genişletmişti. Nil ile Kızıldeniz arasındaki bağlantılar erken Arap dönemine kadar fasılalarla da olsa açık kaldı. Gelgelelim, hedefler oldukça kısıtlıydı: Mısır'ın Arap fatihi Amr İbnü'l-As kanal sistemini Mısır buğdayını Mekke'ye taşımakta kullandı.[4] Bir ka-

4 Marlowe, *Making of the Suez Canal*, s. 1-3.

nalın Akdeniz ticaret güzergâhları ile Hint Okyanusu güzergâhlarını bağlayabileceği fikri, 19. yüzyıldan önce ciddi bir şekilde ileri sürülmedi, hem de iyi bir nedenle: Mısır'ın suyolu Nil'di ve çölden geçen paralel bir suyolu, Mısır hükümdarlarını Ptolemaiosların, Fatımilerin ve Memlûklerin tümüyle bel bağladığı vergi gelirlerinden yoksun bırakabilirdi.

Bu iki denizi bağlayan bir ticaret güzergâhının nasıl yaratılacağına ilişkin başka fikirler de vardı. 1820'lerde genç İngiliz müteşebbis Thomas Waghorn, Hindistan'dan İngiltere'ye gönderilen postalardaki aşırı gecikmeleri fark etmiş ve Bombay'dan Süveyş'e bir güzergâhın potansiyelini görmüştü; bu güzergâh aynı zamanda Kızıldeniz ile Nil arasındaki çölü geçen arabalarla yapılan bir yolculuğun sıcak ve rahatsız koşullarına dayanmaya hazır yolcuları da taşıyordu. Nil'e ulaşmanın yarattığı rahatlama, yolcuları nehir boyunca taşıyan buharlı gemileri istila etmiş sıçan, hamamböceği, sinek ve pirelerin yoğunluğuyla etkisini kaybediyordu. Bundan sonra, İskenderiye'yi Malta ve Cornwall'daki Falmouth'a bağlayan aylık buharlı posta gemisi sayesinde İngiltere'ye gitmek bayağı kolay sayılırdı (bu buharlı gemi servislerini daha sonra ele alacağız).[5] De Lesseps, Waghorn'la tanıştığı zaman ondan epeyce etkilenmiş ve yalnız teşebbüs ve cesarette değil, Kızıldeniz ile Akdeniz arasında etkili bir bağlantı yaratma ihtiyacı konusunda da "bir örnek oluşturduğunu" yazmıştı.[6] İngilizler, bir Nil güzergâhının daha uygun olduğunu düşünmeye devam ediyorlardı. Lord Palmerston, başbakanlık döneminde de Lesseps'in planına şiddetle karşı çıktı. Arazi incelemelerinin doğru dürüst çözmeyi başaramadığı teknik sorunlar vardı. Kızıldeniz'in seviyesi Akdeniz'inkiyle aynı mıydı? Amaç, bir şelale değil bir kanal inşa etmekti. Toprak çeşitliliği –kum çölü, kayalık çöl, bataklık– operasyonu daha da girift hale getiriyordu. Fakat Palmerston'un muhalefetinin ardındaki nedenler sadece teknik değildi. Proje başarıya ulaşırsa, Fransızlar Hindistan'a bir geçit elde edecekler, Mısır'daki itibarları ölçüsüzce artacak ve Akdeniz'le Hint Okyanusu'ndaki İngiliz çıkarları zarar görecekti.

Osmanlı padişahı da Kızıldeniz'e bir kanal inşa edilmesine ikna edilmiş olmaktan çok uzaktı. Bu kısmen siyasal bir konuydu. De Lesseps, Mısır yöneticilerini kanal konusunda kendi başlarına karar vermeye teşvik ediyor ve kanalın bizzat Osmanlı padişahının iznine gerek duyduğunu ileri sürenlere kulak asmamaları yönünde uyarıyordu. De Lesseps'in projesine kapılan ilk vali, Mehmed Ali'nin makarnaya olan aşırı sevgisinden

5 Karabell, *Parting the Desert*, s. 56-57; Lord Kinross, *Between Two Seas: the Creation of the Suez Canal*, Londra, 1968, s. 20-30.

6 Kinross, *Between Two Seas*, s. 32-33; R. Coons, *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats: Austrian Policy toward the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd, 1836-1848*, Wiesbaden, 1975, s. 148-161.

bıkıp usandığı obez oğlu Said oldu. Aslına bakılırsa Said, arazi ölçümleri yaptırmaya, de Lesseps'in hisselerine yoğun yatırım yapmaya, hatta Compagnie de Suez'in gazetesine para vermeye çoktan hevesli, kurnaz bir siyasetçiydi. Said'in de başlangıçta tereddüt ettiği doğrudur, ancak işin içine daha çok girdikçe, projenin çökmesinin yol açabileceği kayıpların, başa çıkamayacağı kadar büyüdüğü de aşikârdır. Kuşkusuz sorun paraydı, özellikle de Lesseps'in 1856'da Jacob de Rothschild ile anlaşmaya varmaktaki başarısızlığından sonra.[7] De Lesseps, dünya çapında hisseler çıkararak yeni bir finans kaynağı yaratmaya çalıştıysa da, bunlara sonunda sadece Mısır valisi ve Fransızlar ilgi gösterdi. Said'in işin sonunda, satılmamış hisselerin Mısır'ın sırtına yüklendiğini keşfettiğinde anlayacağı üzere, de Lesseps'in ikna gücü çok fazlaydı. Ama Said'in elde edeceği ödüllerin olmadığı da söylenemez: Kanalın kuzey ucundaki yeni limana Port Said adı verildi; başlangıçta sadece derme çatma bir kamp yeri olmasına karşın, kanal inşası ilerledikçe hızla büyüdü ve kanalın açıldığı dönemde, burası denize yığılan kocaman beton bloklardan oluşan etkileyici bir mendireğe kavuştu. Ocak 1863'te Said'in öldüğü zamana gelindiğinde, her ne kadar hedef konulan 1869 tarihinde tamamlanıp tamamlanmayacağı hâlâ belli olmasa da, proje hatırı sayılır bir ilerleme göstermişti: Çok miktarda toprağın hafriyatı ve kanalın tayin edilen güzergâhında daha yüksek seviyenin ihlali gerekiyordu. Bulunabilen tek çözüm, Said'in topladığı zorunlu işgücü, Mısır'da İsrailoğulları çağından beri uygulanan türden angarya emekti. Angarya emeği, hem köleliğe benzer bir şey olduğu, hem de işçilerin Nil'den kanala ve sonra gene Nil'e sürekli taşınması nedeniyle verimsiz olduğu için, Avrupa'da huzursuzluk yaratıyordu.

Yeni valinin yani Said'in işbilir ve yetenekli yeğeni İsmail'in işbaşına geçmesiyle tüm bunlar değişecekti. Vaktiyle kanala olumlu bakmamıştı, çünkü büyük bir toprak sahibiydi ve *fellahin*'i sıklıkla en çok ihtiyaç duyulduğu mevsimlerde tarlalardan uzaklaştıran angarya sisteminden hoşlanmıyordu. İsmail, St. Cyr askeri akademisinden mezun olmuştu ve Batılı fikirlerden haberdardı. Monarşisini demokratlaştırmak gibi bir niyeti yoktu; bunun yerine, Çar II. Aleksandr'a çok benzer biçimde, bu emek sistemini modernleşen bir toplumda çağdışı görme eğilimindeydi. Şunu söyleyen oydu: "Mısır Avrupa'nın bir parçası olmalıdır."[8] Angarya emeğini askıya alması, de Lesseps'i nereden işçi bulacağı sorunuyla baş başa bırakarak, pek az işgücü bulabildiği Çin'e kadar uzanıp doğudaki diyarlarda araştırma yapmasına yol açtı. Yanıt, modernleşmecilere tamamen uygun olarak makineleşmeden geldi ve 1863 sonunda Borel, Lavalley and

7 Karabell, *Parting the Desert*, s. 131-132; Kinross, *Between Two Seas*, s. 98-99.

8 Karabell, *Parting the Desert*, s. 183.

Company, kanal güzergâhındaki farklı topraklara uygun çok geniş bir dizi makine tasarlamaya koyuldu. Kanalın ortaya çıkarılması için kazılan toprağın yaklaşık dörtte üçü,1867'den 1869'a kadar yani esas itibariyle kanal inşasının son iki yılında makinelerle yapıldı, ancak hâlâ hiçbir şey kesin değildi: Tam son gün kanalda, sıradan her geminin karinasına zarar verebilecek boyutta devasa bir kaya bulundu ve infilak ettirilmek suretiyle yok edildi.[9] Makinelerin kullanımı teşebbüsün maliyetini iki katına çıkarmıştı, ancak makineleşme olmadan proje asla zamanında tamamlanamazdı; oysa projenin hızlı teslimi kanalın vali, padişah ve Fransa imparatorunca onaylanması açısından hayati önemdeydi.

İsmail, pamuktan bolca elde ettiği gelirleri, kanalın inşasına yaptığı katkıyı ödemekte kullanabileceğine ikna oldu. Mısır, Atlantik Okyanusu'nun ötesindeki geleneksel tedarikçi olan ABD'nin iç savaş bataklığına gömüldüğü 1860'larda, pamuğa olan dünya talebinden yararlanabilecek durumdaydı. Uzun vadede olanaklar İsmail'in varsaydığı kadar iyi olmadı, ama birçok siyasetçi gibi o da, ekonomik patlamadan sonra fiyaskonun olamayacağını düşünüyordu; 1866'da mali sıkıntıya düşmüştü bile ve de Lesseps ona danışmaya bile gerek görmeden Mısır için Paris'te ağır bir faizle kredi ayarladı. Kanalın tamamlandığı döneme gelindiğinde, İsmail Paşa inşasına, dönemin paritesine göre bugün yaklaşık 10.000.000 pounda karşılık gelen 240.000.000 frank ödemişti.[10] Siyasi olarak İsmail çok dikkatli bir rota izlemesi gerektiğinin farkındaydı. Osmanlı'yı kendisine yeni bir unvan ve en büyük oğul üzerinden otomatik taht veraseti vermesi gerektiğine ikna etti ve belirli bir haklılık payıyla, bunun artık tüm sonuçlarıyla birlikte bağımsız bir hükümdar olarak tanınması anlamına geldiğini kabul etti. Osmanlılar gönülsüzce de olsa arayıp tarayarak, tam olarak anlamını kimsenin bilmediği ama bir kraliyet yetkesi iddiası gibi görünen, eski bir İran unvanı olan *hıdiv*'i buldular. Öte yandan, en azından kanal bölgesindeki Avrupalı yerleşimcilere karşı özerk bir hükümet gibi davranan Compagnie de Suez'in alabildiğine güçlenen nüfuzu karşısında, İsmail'in telaşlanmak için makul nedenleri bulunuyordu. Kanal üzerindeki Mısır denetiminin aşınma süreci bayağı ilerlemişti.

Kasım 1869'da yapılan kanalın açılış törenleri, hıdivin Avrupa hükümdarlarından sayılma arzusunu zarafetle ifade ediyordu. Konuklar arasında, yandan çarklı *L'Aigle*'deki Fransa imparatoriçesi Eugénie, Avusturya imparatoru Franz Joseph'le Prusya ve Hollanda'dan prensler bulunuyordu. Açılış için hem Müslüman hem Hıristiyan ayinlerine uygun dini törenler yapıldı. İmparatoriçenin günah çıkardığı papaz, "bugün iki dünya tek

9 *Age.*, s. 208-21 1; Kinross, *Between Two Seas*, s. 222-225.

10 Marlowe, *Making of the Suez Canal*, s. 227, 231.

bir dünya oldu," diye ilan etti; "bugün tüm insanlık için büyük bir şenlik günüdür." Enfantin'in kesinlikle onaylayacağı insanlığın kardeşliğine ilişkin bu mesaj, İsmail'in vermek isteyeceği mesajla tastamam aynıydı. Papaz aynı zamanda Kristof Kolomb ile karşılaştırdığı de Lesseps'i de överken, beriki de, daha önce Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaptığı böyle bir kutlamanın tarihin hiçbir döneminde yapılmadığına emindi.[11] 17 Kasım'da 30 gemiyi aşkın büyük bir konvoy Port Said'den kanal boyunca yola koyuldu ve ekâbirin yolculuğu sadece güzergâh boyunca süren cömertçe ikram ve eğlencelerle kesintiye uğradı. İmparatoriçenin yandan çarklı gemisi Kızıldeniz'e 20 Kasım'da ulaştı ve 21 pâre top atışıyla selamlandı. *The Times*'ın bildirdiği üzere, De Lesseps "Afrika'yı bir adaya çevirmişti."[12]

Şimdi her şey, hıdivin iyimserlikle büyük bir kâr elde etmeyi umduğu kanaldan geçecek deniz trafiğinin yoğunluğuna bağlıydı; kanalın kârlarından %15'lik bir hisse hakkı almıştı. Gemicilerin ve tüccarların, Şark'a doğru yeni bir ekspres güzergâhın varlığına uyum sağlamasının birkaç yıl sürmüş olması şaşırtıcı değildir. 1870'te 400.000 tonu aşkın mal yaklaşık 500 gemiyle kanal aracılığıyla taşındı. 1871'de bu 750.000 tona yükseldi. Fakat hıdiv, yıllık 5.000.000 tondan gelir elde edeceğine inandırılmıştı ve bu rakama ulaşmak zaman alacaktı. Kanal inşa edildiği sırada, Port Said bolca Fransız buharlı gemisini (64) ve birçok Mısır gemisinin yanı sıra muazzam sayıda Türk yelkenlisini kendine çekmişti. Avusturya yelkenli gemileri, Sina'nın çorak topraklarındaki Avrupalı yerleşimcileri avutmak üzere Galler ve Güney Fransa'dan kömür, Korsika ve İstria'dan odun, Provence'dan da şarap getirdi.[13] Bu ham rakamlar ile kanalın açılışını izleyen yıllardaki rakamlar arasındaki tezat, su geçidinin açılmasından sonra meydana gelen değişimlere ilişkin gerçek bir fikir verir. Uzun vadede muazzam bir artış oldu: 1870'te 486 gemi, 1871'de 765 gemi geçti ve o 10 yılın geri kalanı boyunca rakam 1400 civarına yükselip, 1880'de 2000'e fırladı ve 1885'te 3600'ü aşan bir noktaya tırmandı; bu tarihten sonra sayı hafifçe geriledi. İngiliz hükümetinin projeye soğuk durmasına karşın, İngiliz işadamları bu avantajdan yararlanmakta hızlı davranmışlardı ve 1870'e gelindiğinde deniz trafiğinin üçte ikisi İngiliz yatırımcılara aitti. 1870'ten sonraki 20 yıl içinde, İngiliz üstünlüğü daha da güçlenmiş, böylece 1889'a kadar yaklaşık 6.800.000 ton malın 5.000.000 tonundan fazlası Büyük Britanya'dan çıkmıştı; bu durum, Fransayı Almanya, İtalya

11 Karabell, *Parting the Desert*, s. 254; Kinross, *Between Two Seas*, s. 246.

12 Kinross, *Between Two Seas*, s. 253.

13 G. Lo Giudice, *L'Austria, Trieste ed il Canale di Suez* (*Trieste, l'Austria ed il Canele di Suez* [Catania, 1979]'un 2. basımı, Catania, 1981, s. 163-167, 180-181; Kinross, *Between Two Seas*, s. 287; Karabell, *Parting the Desert*, s. 269.

ve Avusturya'dan (ağırlıklı olarak Trieste) deniz nakliyatının daha küçük paylarıyla (362.000 ton) bıraktı. Londra'daki Ticaret Kurulu şunu ileri sürdü: "Avrupa ile Doğu arasındaki ticaret gitgide daha çok Kanal üzerinden akıyor ve bu ticaretin durmadan artış gösteren her bir oranını İngiliz bayrağı koruyor."[14]

Bu parlak bir gelecekti, bununla birlikte 1870 yılında hisse sahipleri ancak umut edebiliyorlardı ve emin olamayışları Compagnie de Suez'in bir kâr payı dağıtmasını olanaksız kıldı; bir Fransız broşürü durumu şöyle açıklıyordu: "Süveyş Kanalı Çilesi –Sonuç sıfır– Sonraki adım yıkım!"[15] De Lesseps, dikkatini başka bir kanal projesine, kendi teknik ve mali kapasitesinin çok üzerinde olan Panama'ya odaklanmaya karar vermiş; bu arada Prusya ile savaşında mağlup olması ve Paris'in komüncülerin eline geçmesiyle, Fransız imparatoru sürgüne gitmek zorunda kalmıştı. Paris'te düzenin iadesinden sonra, Üçüncü Cumhuriyet kanala güçlü desteğini verdi ancak bahtsız yatırımcılara yardımcı olmayı başaramadı. İsmail büyük ölçüde tek başına bırakıldı ve 1872'de kaynak sıkıntısı çekerek 800.000.000 frank (32.000.000 pound) borç almak zorunda kaldı; 1875'e gelindiğinde borçları 100.000.000 pounda yaklaşıyordu ve borçlarının sadece yıllık 5.000.000 poundluk faizi bile, gelirlerini onun toplayabildiğinden daha hızlı tüketiyordu; 1863'te Mısır hükümeti vergi gelirlerinden daha azını elde etmişti. Borç verenler açısından çekiciliği teminatlarından geliyordu: Yabancı yatırımcıların isteksiz olduğu sırada de Lesseps tarafından Mısır'ın sırtına yüklenmiş olanlar da dahil, Süveyş Kanalı hisselerinin çok büyük miktarına sahipti. Mısır'ı daha büyük bir siyasal bağımsızlığa doğru yönlendirmeye başlamıştı, ancak mali bedel o kadar büyüktü ki, bu bağımsızlık artık tehlikeye girmişti. 1875'te tek seçenek, Mısır hisselerinin satışı gibi görünüyordu. Fransız alıcılar bunların üstüne atılmaya hazırdı. Derken Benjamin Disraeli, olan bitenin istihbaratını aldı ve Hint Takımadaları'na giden Akdeniz güzergâhının kısmi denetimini 4.000.000 pound karşılığında ele geçirme fırsatına sahip olduğunu gördü. Kraliçe Victoria'yı, "milyonlarca poundluk bir iş" olan hisse alımının, sahibine Kanal'ın idaresinde muazzam bir nüfuz hem de hâkimiyet getireceğini" bildirdi. "Bu kritik anda Majestelerinin yetkesi ve nüfuzu için, Kanal'ın İngiltere'ye ait olması çok önemlidir." 1875 sonuna gelindiğinde İngiliz hükümeti kendisini, onu kanalın en büyük hissedarı yapacak şekilde tüm kanal hisselerinin %44'üne sahip olmuş buldu. Disraeli kraliçeye şu bilgiyi verdi: "Her şey yolunda: Artık sahibi sizsiniz Haşmetmeapları."[16]

14 Lo Giudice, *Austria, Trieste*, s. 180, tablo 20, s. 181, grafik 7; Ticaret Kurulu raporu, içinde: *Making of the Suez Canal*, s. 260.

15 Karabell, *Parting the Desert*, s. 260; Kinross, *Between Two Seas*, s. 287.

16 Marlowe, *Making the Suez Canal*, s. 255-275; Karabell, *Parting the Desert*, s. 262-265; R. Bla-

Bu alımın Mısır ve Akdeniz açısından sonuçları çok büyük oldu. Mısır devlet hazinesini yönetmek ve hıdivlik bütçesine adamakıllı bir disiplin vermek üzere kurulan bir İngiliz-Fransız İkili Kontrol Komisyonu, Mısır'daki İngiltere nüfuzunu iyice artırdı. Gelgelelim komisyon, kendi konumunu güçlendirmesine hiç de uygun olmayacak şekilde, hıdivin kanal gelirleri üzerindeki %15'lik hakkının çok ucuz bir fiyatla bir Fransız bankasına satışına yetki verdi. Osmanlı padişahı, haklı nedenlerle, bunu Mısır'ın İngiltere ve Fransa tarafından devralınması olarak değerlendirirken, İsmail'in yabancı borçlara bağımlılığının hıdivin İstanbul'a yaptığı yıllık vergi ödemelerini tehlikeye attığını da gördü. İsmail, Sudan içinde yeni varlıklar bulmayı hayal ediyordu, ancak güneye gönderdiği ordular, başa çıkabileceğinin çok üzerinde paraya mal oldu. Böylece gitgide daha çok yalnız kaldı: 1879'da padişah onu görevinden azletti; ancak nezaketin çok daha geçerli olduğu bu dönemlerde, sadece Napoli Körfezi'nde bir sürgünle cezalandırılacaktı. Gene de, İsmail'in azledilişi, Avrupalı devletlerle dost olan İsmail'in oğlu Tevfik'in göreve gelişi, Mısır'ın İngilizlerin ağına biraz daha fazla dolanmasına yol açacak gelişmelerdi. 1882'ye gelindiğinde, Tevfik ülkesinde korkunç bir baskı altındaydı: Bir ordu darbesi, eski Türk-Arnavut seçkinlere düşman olan Arap liderliğindeki bir hükümeti başa geçirdi. 1882 yazı sonunda, İngiltere'den gönderilen bir ordunun yardımıyla, İngiliz kuvvetleri, o arada Avrupalıların büyük nefretine yol açacak şekilde yabancıların katledildiği İskenderiye'yi bombardımana tuttu; İngilizler Süveyş Kanalı'nı güvenlik altına aldılar ve görünüşte Tevfik'i görevine iade etmek amacıyla Kahire'ye doğru ilerlediler.[17] Padişah, İsmail'i azletmekle Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'ı hepten yitirmesine yol açan bir dizi olayı harekete geçirmişti, ancak gerçekte olaylar silsilesi, de Lesseps'in işçilerinin Süveyş Kanalı'nın ilk temellerini attığı sırada başlamıştı.

2

19. yüzyıl ortasında Akdeniz'de baş gösteren diğer dönüşüm, zırhlı gemilerin doğuşunu izleyen buharlı gemiler oldu. Buharlı gemi inşasına yönelik ilk girişimler ABD ve Fransa'da 1780'ler kadar geriye gider. Buharlı denizciliğin en temel yenilikleri hız, güvenilirlik ve düzenlilikti. Hızın fazla abartılmaması gerekiyor; o dönemde 8 knot hızlı kabul ediliyordu. Bununla birlikte, 1837'de oluşturulan Trieste-İstanbul buharlı gemi hattı,

ke, *Disraeli*, Londra, 1966, s. 581-570.

17 Marlowe, *Making of the Suez Canal*, s. 255-275, 313-320; Kinross, *Between Two Seas*, s. 293-309, 313-314; Karabell, *Parting the Desert*, s. 262-265.

yelkenli geminin 1 ay hatta 40 günlük yolculuk süresine karşılık bu yolu 2 haftada alıyordu ve yüzyılın sonuna gelindiğinde daha büyük, zırhlı, pervaneli buharlı gemilerin Osmanlı payitahtına ulaşması 1 haftadan az sürüyordu. Buharlı gemiler ters rüzgârlara karşı tiramola yapmak zorunda kalmıyor ve Akdeniz'de her mevsimde yolculuk edebiliyorlardı. Deniz taşımacılığının mevcut rüzgâr ve akıntıları takip eden geleneksel rotalarla kısıtlı kalma düzeyi düşmüştü; başka bir deyişle, güzergâhlar bir noktadan diğerine daha doğrudan hale gelmiş ve bir geminin bir yere ne zaman varacağı belirli bir kesinlik derecesiyle öngörülebilir olmuştu. Öte yandan, bunlar çok pahalıydı ve –yelkenli gemilerin altta makine dairesi yokken– bir buharlı geminin ambarı, gemide başat konumu işgal eden makineler ve kazanlara ek olarak, (kömür biçimindeki) yakıtla dolu olduğu gibi mürettebat ve yolculara ayrılmış kısımlar da yer kaplıyordu; buharlı gemiler, gerektiği zaman veya gücü artırmak için kullanılmak üzere ayrıca yelken de taşıyordu. Bir rapor, "buharlı gemilerin yük gemisi olarak kullanılamadığını ve bunun asla gerçekleşemeyeceğini," bu gemilerin hızlı bir hizmet verdiğini, bir yelkenli geminin gayet rahat bir yaptığı gibi kargoların yüklenip boşaltılması için limanlarda oyalanamayacağı şeklinde izah ediyordu.[18]

Buharlı gemilerin, banka transferleri dahil posta taşımakta daha yararlı olacağı açıkça anlaşılmıştı; başka bir deyişle, buharlı gemiler ticari ödemeleri ve ticari bilgilerin yayılışını hızlandırmanın yanı sıra, buharlı posta gemilerini daha konforlu bulan yolculara imkân sağlamakta hayati bir yardımcı rol oynayabiliyorlardı. Fransız hükümeti, buharlı gemiler için Marsilya'dan Güney İtalya'ya bir güzergâhın açıldığı 1831 gibi erken bir tarihten itibaren buharlı posta gemi rotalarını belirlemeye koyulmuştu.[19] Tarifeler de belirlenebilirdi: 1837'de Avusturya hükümeti, Trieste'de bulunan Lloyd Avusturya Kumpanyası ile, ayda iki kez Trieste'den İstanbul ve İskenderiye'ye giderken Korfu, Patras, Atina, Girit ve İzmir'e uğrayan ve sikke, posta ve yolcu taşıyacak hatlar için sözleşme yaptı.[20] Dört yıl önce, Trieste'deki bir grup sigorta yüklenicisi, 18. yüzyılda benzer bir sigortacılar ortaklığının doğduğu Londra kahvehanesinden aldıkları isimle, Lloyd Avusturya olarak bilinen örgütlenmeyi kurmuşlardı. 1835'te Lloyd Avusturya, sigortacılar olarak işlerinin güncel bilgilere erişimden muazzam ölçüde yararlanacağını anlayarak, bir buharlı gemi şirketi kurdular. Lloyd Avusturya'nın %6 hissesini Viyana'daki Rothschildler kaptılar ve Rothschild'in Londra şubesi gemi ve makinelerin İngiltere'den tedariki-

18 Aktaran: Coons, *Steamships, Statesmen*, s. 55; "Dämpschiffe warden und können niemals Frachtschiffe seyn."

19 *Age.*, s. 26-27, 35, 63.

20 *Age.*, s. 61.

ne yardım etti.[21] 1838'de Lloyd Avusturya filosu, en büyüğü, anlamlı bir şekilde İskenderiye'yi Nil'e bağlayan kanalla aynı adı taşıyan, makineleri 120 beygirgücünde olan ve 410 ton su taşırma kapasiteli *Mahmudié* olan 10 buharlı gemiden oluşuyordu. Filo, Trieste'deki İngiliz konsolosu tarafından "inşası, donanımı ve insan gücü kalitesi yüksek" olarak betimlenmişti.[22]

Peninsular Steam Navigation Company Akdeniz dışında, İngiltere'den Cebelitarık üzerinden geçen hatlar oluşturdu; bu şirket İngiltere ile İberya arasında bir posta hattında uzmanlaşmaya başlamıştı bile (Peninsular and Oriental, yani P.&O. haline gelen şirket adının "peninsular" [yarımadalı] kısmı İber Yarımadası'ndan geliyordu) ve o sırada mevcut kırmızı ve altın yaldızlı İspanyol bayrağı ile mavi ve beyaz Portekiz bayrağını kullanıyordu. P.&O.'nun Lloyd Avusturya ile rekabeti bazı sıkıntılara yol açıyordu: 1845'te İngiliz şirketi, Akdeniz'i boydan boya geçerek Karadeniz'de Trabzon'a kadar uzanan bir hat koydu; İngilizler, Karadeniz'e girdikleri anda, Tuna'da ve Karadeniz kıyılarında sürekli gidip gelen Avusturya buharlı gemilerinin ticari çıkarlarıyla daha da şiddetli çatışma tehdidi yaratmışlardı.[23] Buharlı deniz nakliyatı bir başarı öyküsüne dönüşmüştü: Avrupalı devletler ticaret güzergâhlarında üstünlük kazanmak için çekişiyorlardı gerçi, ancak rekabet gene de dikkate değer ölçüde barışçıl sürmekteydi: 19. yüzyıl ortası Akdeniz'inde bazı deniz çatışmaları patlak verdiyse de, Berberi kıyısında Amerikan ve Fransız zaferlerinden beridir korsanlık tehdidi çok büyük ölçüde azaldığı gibi, savaş donanmaları arasındaki çatışmalar da Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra nadir hale gelmişti.

Tek istisna, bugün Vis olarak bilinen Lissa'daki yeni kurulmuş İtalyan donanmasına karşı Temmuz 1866'da bir Avusturya deniz zaferiyle sonuçlanan savaştır. Napoléon savaşlarından sonra Avusturya'nın Venedik'i ele geçirmesi Venedik donanmasını Avusturya hâkimiyetine geçirmiş ve bir dönem Avusturyalılar, kısa süre Habsburg egemenliğine giren Toskana bölgesinin filolarını da denetim altına almışlardı; 1848'e kadar, Habsburg donanmasının dili İtalyancaydı, denizcilerin çoğunluğu İtalyan olmakla birlikte 1866'ya gelindiğinde artık insan gücünün %60'ını Almanlar oluşturuyordu.[24] Habsburg donanması iyi yönetiliyordu; imparatorun kardeşi,

21 L. Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797-1866*, West Lafayette, IN, 1989, s. 95.

22 Aktaran: Coons, *Steamships, Statesmen*, s. 63.

23 U. Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Civiltà del Risorgimento, c. 45, Udine, 1992, s. 171, n. 13; Coons, *Steamships, Statesmen*, s. 129-132.

24 Sondaus, *Habsburg Empire and the Sea*, s. 5-7, 13, 36.

daha sonra Meksika İmparatoru Maximilian olarak korkunç bir akıbete uğrayacak Ferdinand Maximilian, 1854-1864 yılları arasında başkomutan olarak hizmet etmişti; Maximilian, yalnız buhar gücünün değil gemilerinin gövdelerinin demirle kaplanmasının avantajlarını da takdir ediyordu. Donanmayı yelkenli gemiler ile birkaç buharlı kıçtan çarklı gemiden ibaret halde devraldı; pervaneli uskunalar ısmarladı, bunu hayli pahalı olan zırh kaplamalı fırkateynler izledi. 1861'de Avusturya dökümhaneleri yeterli hız ve nicelikte demir levhalar üretmeye elverişli değildi ve kaplamaların Loire Vadisi'nden sipariş edilip büyük bir gizlilikle Marsilya'dan ihraç edilmesi gerekiyordu. Gelgelelim makineler, Trieste'deki imparatorun da hissesi bulunan yeni bir fabrikada üretiliyordu. İmparator, kardeşini gerekli gördüğü tüm harcamaları yapmakta serbest bırakmıştı.[25]

Kuzey İtalya topraklarının hâkimiyeti, Habsburg imparatorunu Savoy hanedanı altında yarımadayı birleştirmeye çalışan güçler ile çatışmaya sokmuştu. Prusya ile İtalya krallığının bir ittifakı, Venedik ve Kuzeydoğu İtalya'daki Avusturya denetimini tehdit eder olmuştu. Avusturya ve İtalyan donanmaları Hırvatistan sahilindeki Lissa'da karşı karşıya geldiği zaman, Avusturya donanması sayıca çok az gemiye sahipti; İtalyanlar 12 demir kaplamalı buharlı gemiye sahipken, Avusturyalılarda bunlardan sadece 7 adet vardı. Öte yandan, savaş stratejisinde İtalyanlar da hazırlıklı değildi. Demir kaplamalı buharlı gemiler arasındaki çatışma bir yenilikti ve Avusturyalılar (klasik antikçağa bir geri dönüşle) doğru taktiklerin düşmanı mahmuzlamak olduğuna karar verdiler. Bunun gemilerine yararı olmasa da, Avusturyalılar iki İtalyan zırhlısını batırmayı başardılar. Avusturya komutanının itiraf ettiği gibi: "Olay baştan sona bir kaostu... Tek bir gemi bile kaybetmememiz bir mucize." Bütün bu olumsuzluklara karşın Avusturyalılar galip gelmişti.[26] Zafer onlara, İtalyan krallığına kaptırdıkları Venedik'i geri getirmedi, ancak İtalya'nın (bir dizi "Avusturyalı" denizcinin kökeninin dayandığı) Dalmaçya kıyısının denetimini ele geçirmesini engellediler.[27] Lissa'dan sonra Venedik'in kaybının yol açtığı en önemli sonuç, Habsburg İmparatorluğu'nun Akdeniz'e kapısı olarak Trieste'nin öneminin daha da büyümesi oldu.

Trieste, Habsburg hâkimiyeti altında ekonomik patlama yaptı. Süveyş Kanalı'nın açılmasından 30 yıl önce, Viyana'daki bir Amerikan diplomatı Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na coşkulu sözlerle şunları yazmıştı:

> Trieste'nin kendisi güzel ve büyük bölümü itibariyle yeni bir kent; ve genelde yeni kentlerde olduğu gibi çok fazla faaliyet ve ticaret var. Li-

25 *Age.*, s. 184-187, 209-213.

26 *Age.*, s. 252-259, 273 [muharebe krokisi].

27 *Age.*, s. 36-38, 129, 151, 178-179, 259; L. Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867-1918*, West Lafayette, IN, 1994, s. 6-7.

> manı neredeyse her gemi için yeterli derinlikteki suyuyla mükemmel. Çoğu, kazançlı olduğu ve hızla büyüdüğü söylenen ticaretle uğraşan 50.000'lik bir nüfusu var. İthalatı 50 milyon Florin [100.000.000 dolardan fazla] ve ihracatı 40 milyon Florine varıyor.[28]

Trieste'nin karşısına dikilen pek çok sıkıntı vardı: Habsburg iç bölgelerindeki Viyana ve Prag civarından gelmekte olan malların kalitesinin pek de yüksek olmayışı, Trieste'nin Avusturya ürünlerini Akdeniz'de satmasını güçleştirirken, Avusturya merkezi topraklarına erişim Alpler'in varlığıyla engelleniyordu. Öte yandan, Trieste, standart ticari vergilerden cömertçe sağlanmış muafiyetlerden yararlanan bir serbest limandı. Kent, daha 1717'de Avusturya imparatoru VI. Karl'dan imtiyazlar elde etmişti ve bunun ardında, Adriyatik dahilindeki daha da tarihi bir ticaret geleneği yatıyordu; V. Karl Trieste tüccarlarına 1518'de Güney İtalya'da özel haklar ihsan etmişti. Trieste'nin bu ülkelerde hâlâ küçük olan varlığı, siyasal vesayetinden 14. yüzyılda kaçıp kurtulduğu Venedik tarafından gölgelenmiş durumdaydı. Venedik'in ekonomik vesayetinden kurtulması çok daha uzun sürdü: 18. yüzyıl sonunda Venedik tüccarları, bir serbest liman olarak konumundan yararlanmak için Trieste üzerinden mal göndermeye başladılar. Denizcilik kanunlarıyla birlikte başka imtiyazlar 18. yüzyılda İmparatoriçe Maria Theresa döneminde elde edildi ve Venedik 1797'de bağımsızlığını yitirdiği zaman, Trieste bu konumundan daha da çok yararlanmaya koyuldu: 1805'te Trieste'de çoğu Venediklilere ait 537 gemi kayıtlıydı.[29]

Trieste'nin kendine özgü bir yönü daha vardı. Livorno'nun başarısının farkında olan VI. Karl, her dinden işadamlarının yerleşebileceği ve zenginleşebileceği bir yerleşim bölgesi açmıştı. II. Joseph'in 1780'lerde Hoşgörü Fermanlarını çıkarmasından sonra, Yahudiler ve diğer etnik gruplara can ve mal güvenlikleri tanındı.[30] Kalenin altındaki tepenin yamaçlarına sıkışmış Trieste gettosu 1785'te kaldırıldı. Aynı zamanda bir ipek üreticisi olan Elia Morpurgo adlı Yahudi bir yazar, uyruklarının yararına ticaretin gelişmesini sağladığı için Maria Theresa'yı [Eski Ahit'teki] *Özdeyişler* kitabında betimlenen "erdemli kadın" olarak övdü: "Açık limanlar, elverişli ve kolay kestirme yollar, denizde saygın ve güvenli bayrak" sağlamıştı. Trieste'de bulunan diğer dini gruplar arasında Ermeniler, Rum Ortodokslar, Lutherciler, Kalvenciler, Sırp Ortodoklar bulunuyordu. Her bir grup, başıboş serseriler olmayıp ekonomik açıdan yararlı olacak daha fazla

28 Aktaran: Coons, *Steamships, Statesmen*, s. 3; bkz. ayrıca Lo Giudice, *Austria, Trieste*, s. 221.

29 Cova, *Commercio e navigazione*, s. 10, 28-29, 74-75; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, s. 2-3, 12-13.

30 L. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Englightenment Culture*, Stanford, CA, 1999, s. 44-45.

yerleşimci kabul etmeden evvel kentin refahını düşünmeleri beklenen bir *nazione* olarak örgütlenmişti. Dini etiketlerin ardında, başta yakınlardan gelmiş Slovenler ve Hırvatlar, ama aynı zamanda Alman, Hollandalı, İngiliz, Arnavut ve Türk göçmenler veya ziyaretçilerden oluşan bir *guazzabuglia* yani halklar ve dillerin düzensiz karışımı vardı; bununla birlikte, kamusal yaşama İtalyanca ve Almanca hâkimdi.[31]

İtalo Svevo'nun kenti, 1830'lara gelindiğinde kendi okulları ve kurumlarını muhafaza ederken, yerli toplumla da iyiden iyiye bütünleşmiş olan Yahudi cemaatiyle özellikle ünlüdür. Aslına bakılırsa, hahamların, bu cemaatin gerek Şabat gerek Yahudi beslenme kurallarının ihlalleri gibi dini ibadet standartları konusunda son derece öfkelendikleri oluyordu.[32] Yahudi nüfus, kent nüfusunun 4.000'den az olduğu 1735'te güçbela 100'ün üzerindeyken, Trieste sakinlerinin 33.000'i aştığı 1818'de 2.400 gibi bir rakama ulaşmıştı. Habsburg topraklarında diğer her yerdeki kısıtlamalardan özgür olan Trieste Yahudileri, kentin ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynadılar; kuram kadar uygulama da onlara hitap ediyordu: G.V. Bolaffio kambiyo, Samuel Vital ise sigorta hakkında birer kitap yazarken, daha sonraki 20, 30 yılda muhasebe, ekonomi ve ticaret hukukunun geliştirilmesinde de Trieste Yahudileri önemli bir rol oynadılar. Yahudiler aynı zamanda *Borsa*'da faal oldukları gibi, Lloyd Avusturya'nın kuruluşunda da yer almışlardı: Kurucular arasında, Yahudi olan Rodrigues da Costa ve Kohen, Rum Apostopoulo, Slav Vučetić, Ren'in batısından Alman Bruck ile Liguryalı Sartorio vardı; bu son ikisi monarşiyi o kadar memnun etmişti ki, ikisine de soyluluk unvanları ihsan edilecekti.[33] Bu halklar karışımı kültürel bir ivme de sağlamıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Trieste, 1837'de kurulan Caffé degli Specchi yani "aynalı kahve"den başlayarak, edebiyat kafeleriyle tanındı ve 19. yüzyılın sonunda kentin entelektüel ve siyasal yaşamına hükmedense, kent içinde Sloven nüfusun gitgide güçlenen özbilincinden tamamen kopuk olarak, Trieste'nin İtalya'ya mı, yoksa Avusturya'ya mı ait olduğu sorusuydu.[34]

Viyana'dan bakıldığında, birçok halkın değişen gerilim dereceleriyle yan yana var olmayı başardığı başka bir kent olarak Trieste, Doğu'ya açılan ideal kapı olarak görünüyordu. 1830'u izleyen 30 yıl, limanı aracılığıyla iş dünyasında tedrici bir gelişmeye tanık oldu: İthalat tonajı iki katını aşarken, buharlı gemilerin sayısının, yelkenlilerin aleyhine

31 *Age.*, s. 3-4, 10-17, 43.

32 *Age.*, s. 164-173.

33 *Age.*, s. 32; Coons, *Steamships, Statesmen*, s. 9; Cova, *Commercia e navigazione*, s. 153.

34 C. Russell, "Italo Svevo's Trieste", *Italica*, c. 52 (1975), s. 3-36; A.J.P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Londra, 1948, s. 201-203.

artmaya başlaması buharlı gemilerin yavaş yavaş ticaret dünyasında yer bulmaya başladığını gösteriyordu. 1852'de malların %80'i yelkenli gemilerle geliyordu, ancak 1857'ye gelindiğinde bu oran üçte ikiye düşmüştü. Trieste'nin başlıca ticaret ortağı, 1860'larda ihracatının üçte bir kadarının gittiği Osmanlı İmparatorluğu'ydu, ancak ABD, Brezilya, Mısır, İngiltere, Yunanistan gibi ülkelerin tümünün Trieste ile düzenli irtibatı vardı; İskenderiye'deki Trieste deniz taşımacılığı, Türkiye ve İtalya'yı çok geride bırakacak şekilde İngiltere ve Fransa'dan sonra üçüncü sırayı alıyordu; bu iş hacmi 19. yüzyıl sonunda da durgunlaşmadı. Çoğu doğruca Viyana ve Habsburg merkezi topraklarına gönderilmekle birlikte, emtia yelpazesi de etkileyiciydi: kahve, çay ve kakao, çok miktarda karabiber, pirinç ve pamuk.[35] Kanalın açılması ile 1899 arasındaki yıllarda taşınan emtia miktarı neredeyse dört katına çıktı.[36]

Trieste ve Lloyd Avusturya'nın tarihi, 19. yüzyılda Akdeniz'deki yeni koşullardan yararlanmaya çalışanların karşılaştığı fırsatları ve hüsranları ortaya koyar. Akdeniz deniz taşımacılığı tanınmayacak ölçüde değişmişti: Büyük Deniz artık Hint Okyanusu'na bir geçide dönüşmüştü ve bu geçişi yapmak geçmiş çağlardan tümüyle farklı bir deneyim olmuştu; posta ağları geliştikçe enformasyon da gidip geliyordu; Roma İmparatorluğu'nun en görkemli günlerinden beri, artık daha büyük bir güvenlik söz konusuydu. Gene de, Akdeniz'in egemenleri ne Avusturyalılar ne Türkler hatta ne de Fransızlardı; Akdeniz'e artık sömürgeci Britanya hâkim olmuştu.

35 Lo Giudice, *Austria, Trieste*, s. 135, 137, 142, 145-6, tablolar 8, 9, 10, 14, 16.

36 *Age.*, s. 205-206, tablo 29 ve grafik 13.

II

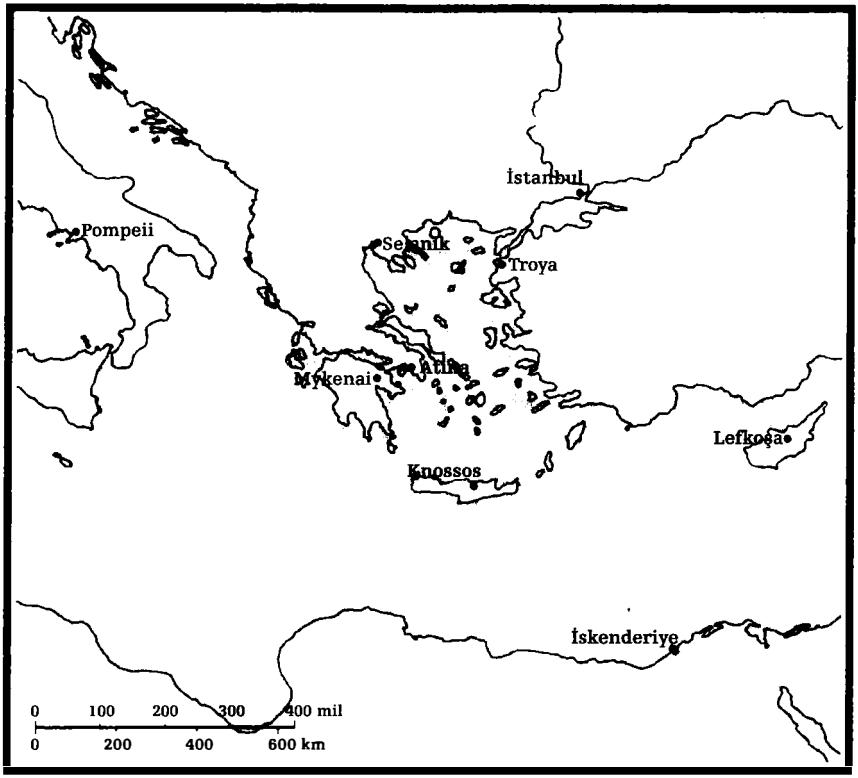
YUNAN VE GAYRİYUNAN, 1830-1920

1

Beşinci Akdeniz'in önemli bir özelliği, Birinci Akdeniz'in keşfi ve İkinci Akdeniz'in yeniden keşfiydi. Yunan dünyası, Homeros'un betimlediği savaş arabalarını süren Bronz Çağ kahramanlarını da kapsayacak şekilde genişlemeye başlamış ve Etrüskler gibi, Roma dünyasının pek az bilinen derin kökleri keşfedilmişti. Böylece, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Akdeniz tarihine yepyeni perspektifler getirildi. Erken bir rehberlik faaliyetinin, geçtiğimiz bölümde ele alınan antik Mısır'a olan ilginin büyümesine yönelik olmakla birlikte geleneksel İncil araştırmalarıyla da yakından bağlantısı vardı. 18. yüzyılda Keşif Gezisi (Grand Tour)*, Kuzey Avrupalı paralı seyyahlara Roma ve Sicilya'daki klasik çağ kalıntılarını tanıtmıştı ve İngilizler bunu, öğrenimin antik objelerden çok antik metinlere gömülmek anlamına geldiği Oxford veya Cambridge'de geçirilecek zamana artık çok daha çekici bir alternatif olarak görüyorlardı.[1] Öte yan-

* Özgün metindeki ifadesiyle "Grand Tour", Avrupa tarihinde sıkça rastlanan bir gezi türüdür. 18. yüzyıldan itibaren antik Yunan "kökler"ini keşfe çıkan Batılı seyyahların gözlem, anı ve arkeolojik bulguları tarihin yeniden yazımında başlıca rolü oynamıştır. Günümüzdeki "kültür turizmi" bu gezilerin kitlesel ve sektörel biçimidir (ed.n.)

1 J. Black, *The British Abroad: the Grand Tour in the Eighteenth Century*, Stroud, 1992.

dan, Winckelmann'ın Yunanların (Roma'nın yapmayı başaramadığı üzere) kendilerini güzelliğin temsiline adadıklarını ileri sürerek, Yunan sanat biçimlerine duyduğu büyük beğeniyi ifade etmesiyle, 18. yüzyıl sonunda antik sanat eserlerinin estetik değerlendirmesi yeni bir çehre kazanmıştı. Winckelmann'ın *Geschichte der Kunst des Alterthums* ("Antikçağda Sanat Tarihi") adlı yapıtı 1764'te Almanca, hemen sonra da Fransızca olarak basıldı ve muazzam ölçüde etkili oldu.

Bunu izleyen 20-30 yılda, Nelson'un boynuzlanmış ev sahibi Sir William Hamilton'ın çok yakından ilgilendiği Pompeii ve Herculaneum'da ve daha sonra Etruria'daki keşifler, içmimarlara zengin motifler, koleksiyoncular ise muazzam miktarlarda ganimet sağladı; Etrüsk mezarları açılmaya başladıkça, gerçekte neredeyse hepsi Yunan olan "Etrüsk vazoların" İtalya'dan yüklenip gönderilmesi, Kuzey Avrupa'nın antik sanata ilgisini daha da artırdı. Yunanistan'da kazı yapmadan ve buluntuları ihraç etmeden önce, Osmanlı memurlarının rızasını satın almak gerekiyordu: En ünlü örnek olan 19. yüzyıl başındaki Parthenon mermerlerini, kuzey müzelerinin diğer kazanımları izledi: Birçoklarının yanı sıra Pergamon sunağı

Berlin'e, Mykenai'den Atreus Hazinesi'nin bezemeleri British Museum'a taşındı. Bu denli çok sayıda çıplak erkek ve kadın heykelinin gündeme bu şekilde gelişi, estetik ve şaşırtıcı olmayacak şekilde erotik tutkuları uyandırmıştı. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın büyük müzelerinde dolaşarak Akdeniz'in antik sit alanlarına temsili geziler yapmak mümkün hale geldi; bu müzelerdeki antik koleksiyonlar Winckelmann'ın ilkelerinin ete kemiğe bürünmesiydi: Klasik sanatı anlamak için, onun güzelliğini takdir etmek hayati önem taşıyordu.[2] Akdeniz dünyası da İngiltere'deki Lawrence Alma-Tadema ve J.W. Waterhouse gibi sanatçılar tarafından yapılan klasik geçmişin hayali rekonstrüksiyonlarını Kuzey Avrupa'dan ithal ediyordu. Alma-Tadema'nın dikkatle araştırılmış ayrıntılara neredeyse fotografik denebilecek bakışı kadar, tuvallerinin bazılarındaki çıplak genç kadın figürleri de onu son derece popüler hale getirdi.[3]

Artık önemli olan, antik Hellas toprağını karış karış dolaşmak değildi. Troya'nın efsaneleri, mevcut olmayan tanrılar ve kahramanlar hakkındaydı ancak Yunanistan ve Yunanlar hakkındaki romantik varsayımlar, Yunanlar kendilerini Osmanlı hâkimiyetinden kurtardıkça güç kazanmıştı. Bu romantik görüşün en ünlü yandaşı, Türklere karşı savaşırken 1824'te yakalandığı ateşli hastalıktan ölen Lord Byron'dı. Klasik geçmişe olan tutkusu, Kuzey Akdeniz'in büyük bölümünü –İtalya, Arnavutluk, Yunanistan– kapsayan Büyük Tur sırasında başlamıştı. Gene de, Yunanistan'a olan ilgisinin, özgürlüğe olan romantik inancından çok klasik geçmişe derinden bağlılığına dayandığını ileri sürmek güçtür. Aslına bakılırsa, İngilizlerin Yunanistan konusunda hiç romantik olmadığı söylenebilir. 1848-1850 arasında, Yunan bağımsızlığından yana olan Lord Palmerston, ayaklanan bir güruhun bir Cebelitarık Yahudisi olan Don Pacifico'nun malına verdiği zararı tazmin etmemesi üzerine, Yunan hükümetine öfke kusmuştu. İngiliz Kraliyet Donanması, Büyük Britanya'yla birlikte Yunan bağımsızlığının ortak garantörleri olan Fransızlar ve Rusların büyük öfkesine yol açacak şekilde, Yunanlar boyun eğinceye kadar Atina'yı ablukaya aldı. Fakat klasiklerin Yunanların davranışından yana değil, buna karşı olacağını ses getiren bir şekilde dile getiren Palmerston en doğrusunu biliyordu:

> Geçmiş günlerde, *civis Romanus sum* diyebildiği zaman kendini küçük düşürmek istemeyen Romalı gibi, bir Birleşik Krallık tebaası da hangi toprakta olursa olsun, İngiltere'nin dikkatli bir gözü ve kuvvetli bir kolu olmasının kendisini adaletsizlikten ve yanlış yapmaktan koruyacağından emin olacaktır.

2 R. Jenkyns, *The Victorians and Ancient Greece*, Oxford, 1980, s. 133-139.

3 *Age.*, s. 313-315, 318-324; C. Wood, *Olympian Dreamers: Victorian Classical Painters, 1860-1914*, Londra, 1983, s. 106-130; *J.W. Waterhouse, The Modern pre-Raphaelite*, Royal Academy of Arts, Londra, 2009.

Antik Hellas ruhundan bir şeylerin Yunan özgürlük aşkında ayak diredi̇ği belki kabul edilebilirdi, ancak 19. yüzyıl başı Yunanlarında Perikles ve Platon'un [Eflatun] soyundan geldiklerini gösterecek özellikleri bulmak zordu. Ve gerçek Romalılar aranıyorsa, sadece İngilizlere bakmak yeterliydi.

2

Troya masallarına harfiyen inanan birkaç kişi vardı. Gördüğümüz gibi, Ege Bronz Çağ uygarlıklarının keşfi, Troya'yı ilk olarak 1868'de ziyaret eden ve beş yıl sonra kazıp çıkartarak "Priamos'un Hazinesi" diye lanse eden Heinrich Schliemann'ın saplantılarıyla başlamıştı. Schliemann, bulduğu objeleri tarihsel jeolojinin ve tarihlemenin hâlâ gelişmemiş olduğu bir dönemde tanımlarken mutlu mesut içgüdülerinin sesini dinledi. İthake'den geçerek, yirmi kadar ölünün küllerinin saklandığı vazoyu topraktan çıkardı; sorun, bunların Odysseus'un ailesinin külleri olup olmadığı değil, ailenin hangi üyesinin küllerinin hangi vazoda olduğuydu.[4] 1876'da, Aslan Kapısı binlerce yıldır kısmen görünür kaldığı için tanımlanması Troya'dan daha kolay olan Mykenai'de kazı yapmaya koyulmuştu bile. Tahmin edilebileceği üzere, orada da Agamemnon ve ailesinin mezarlarını buldu. Buluntularının siyasal sonuçlarından çok Homeros'un geçerliliğini kanıtlamakla ilgileniyordu, ancak ırkçı kuramcılar çok geçmeden onun ortaya çıkardığı şeyleri sahiplenmeye başlayarak, ilk Yunan uygarlığının ve dolayısıyla yüksek Avrupa kültürünün kurucularının sarışın, mavi gözlü Ariler olduğunu ileri sürmeye başlamışlardı.[5] Ne var ki, bilim çevrelerinde, herhangi birini Mikenlerin daha sonraki Yunanlarla yakından akraba olduklarına, hatta erken bir Yunanca konuştuklarına ikna etmek uzun bir süre –80 yıl– aldı. Burada da argümanlar, kazı yapanların Yunanistan ve Girit'te bulmaya başladığı özgül yazı biçimlerine yöneldi: Sir Arthur Evans'ın, miyop gözlerine çok uygun olan minik hiyerogliflerin cezbesine kapılıp Girit'e gelmesi, "Knossos'taki Minos sarayı" adını verdiği kalıntıyı bulmasıyla, ve en az bu kadar önemlisi, yeniden inşa etmesiyle sonuçlanacaktı.

Evans'ın Girit'teki kariyerini anlamanın en iyi yolu, adada 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında meydana gelen siyasal ve toplumsal değişimlerin arkaplanına bakmaktır. 1900'e gelindiğinde, Giritlilerin %30 kadarı, çoğu Rumca konuşan ve Rum asıllı olan Müslümanlardı. Müslümanların arasında büyük toprak sahipleri ve çok yüksek oranlarda tüccarlar vardı

4 C. Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism*, Şikago, IL, 2009, s. 20.

5 *Age.*, s. 38-44.

ve Müslüman nüfus kentlerde yoğunlaşmışken, Rumlar geleneksel olarak kırsal kesime dağılmış durumdaydı.[6] Anakarada Yunanların bağımsızlıklarını kazanması, Girit Rumları arasında kendilerinin de yeni krallığa dahil olma umutlarını artırmıştı. Amaçları *énosis*, "birlik"ti; ve 1821'de Osmanlılara karşı dolu dolu 9 yıl süren Rum isyanının ardından, yüzyılın tamamı boyunca Girit içten içe kaynamaya başladı. Yunan tarihçiler, Türkler tarafından gelen acımasız misillemelerden söz etseler de, iki taraf da masum değildi; yüzyılın sonunda doğu Girit Müslümanları korkunç olaylara maruz kaldılar. Avrupa devletleri Girit'in Yunan krallığına öylece eklenemeyeceğini kabullenmek zorunda kaldı; Türklerin onayıyla, ada Mehmed Ali'ye verildi ve 1830'dan itibaren Girit 10 yıl boyunca Mısır'dan yönetildi. Adalı Rumlardan oluşan bir komite Girit'i tepsi içinde Büyük Britanya'ya sundu, ancak İngiltere'nin o sıralar Girit'i yönetmek veya Doğu Akdeniz'de kaosa yol açacak olayları kışkırtmak gibi bir niyeti yoktu.[7] Osmanlılar uzlaşma gereğini çok iyi anlayarak, Giritlilere 1868'den itibaren daha da büyük özerklik verdilerse de, bu *énosis* yanlılarını tatmin etmedi ve 1897'ye kadar, davalarına ta İskandinavya, İngiltere ve Rusya gibi uzak yerlerden gönüllüler toplamaya devam ettiler.

1898'de savaştan bitap düşmüş adaya nihayet, Yüksek Komiser Yunan Prensi Yorgo'nun yönetiminde Fransız, İtalyan ve İngiliz himayesinde tam özerklik verildi; ancak, ismen hâlâ İstanbul'daki padişaha tabiydi, zira padişah açıkça topraklarının öylece elinden alınmasına izin vermiyordu, hele bundan yararlanacaklar Rum Hıristiyanlar olduğunda bu tavrı daha da kesindi. Her iki cemaati de temsil eden ada hükümeti, bütün enerjisiyle ekonomiyi canlandırmaya gayret etti, ancak birçok Müslüman artık barış gelmiş adayı terk ediyordu, zaten birçoğu da iç savaş hâlâ sürerken kaçmıştı. Ekonominin yeniden inşası, Girit kimliğinin de bir yeniden inşa sürecinden geçmesi şeklinde yürütüldü. 1898'de Arthur Evans'ın Knossos'ta kazı yapmak için çok sayıda yardımcıya ihtiyacı vardı ve Girit hükümetinin ilk eylemlerinden biri, yabancı arkeolojik projeleri teşvik eden, hatta buluntuların ihracına izin veren bir dizi yasa çıkarmak oldu.[8] Giritliler bunu bir halkla ilişkiler uygulaması, himayeci devletlerin müzelerinde adanın geçmişini sergilemek yoluyla Girit'in varlığının tanınmasını sağlama fırsatı olarak görüyorlardı.

Burada barışı arayan bir ada vardı ve kazı ekipleri Knossos'u ortaya çıkardıkça, Evans bulduğu kafa karıştırıcı kalıntıları yorumlama çabasında barışçıl bir Girit imgesi tasavvur etmeye koyuldu. Evans'ın Girit'i,

6 T. Detorakis, *History of Crete,* Iraklion [Kandiye], 1994, s. 368-372.

7 *Age.*, s. 295-296, 320-326, 349 (fazlasıyla tarafgir).

8 Gere, *Knossos*, s. 73.

Minos olduğunu varsaydığı biri tarafından yönetilen bir krallıktı. Yorumlaması, Girit'in geçmişine ilişkin onun varsayımlarına benzer bir geleceği olmasına yönelik içten dileklerini yansıtıyordu; Minos Girit'ini kibar, doğa sevgisi olan anaerkil bir toplum olarak görüyordu; bu toplumda kralın erkek saraylıları kadınsılaşmıştı: Kendisinin tanımladığı büyük "Dans Salonu"nda tıpkı saray kadınları gibi tek ayak üzerinde dönüş yapmaktan zevk alan kararlı moda takipçileriydi bu erkekler. Minos Girit'inin sihirini geri getirme çabasında, işçilerinden onun için dans etmelerini bile istedi.[9] Minos fresklerinin küçücük parçalarından, barışsever prenslerin ve sohbet eden saray hanımlarının büyük, cüretkâr resimleri yeniden inşa edildi. Knossos'taki, onun bereketli hayal gücüne çok şey borçlu olacak şekilde yeniden inşa edilen saray bir bakıma modernist bir barış tapınağıydı.

3

Tarihi pek çok yönden Girit'inkini yansıtan Kıbrıs, nüfusunun Müslüman oranı biraz daha düşük kalmakla birlikte Türklerin kendilerini gittikçe artan bir baskı altında buldukları bir diğer adaydı. Burada Yunanistan anakarasındaki olayların etkisi daha çok hissedildi: 1821'den itibaren Kıbrıslı Rumlar yerlerinde duramaz olunca, Türk vali gayrimüslimlerin silah taşımasını yasakladı. 1830'larda 25.000'i aşkın Rum, adaya Yunan kralının uyrukları olarak dönmeden evvel, Osmanlı yetkililerini rahatsız edecek şekilde, kendilerine Yunan bağımsızlığının garantörleri olarak İngiliz, Rus ve Fransız konsoloslarının himayesini sağlayacak Yunan yurttaşlığına geçmek amacıyla Yunanistan'a gitmek üzere adayı terk etti.[10] Buna rağmen, Kıbrıs'taki Ortodoks çoğunluğun "Yunanlık" anlayışının pek de abartılmaması gerekir: Yunan anavatanıyla birleşme fikirleri Kıbrıs'tan çok Yunanistan'da ortaya atılmıştı; Kıbrıs'ta cemaatler arası ilişkiler çok uzun çağlar boyunca barışçıl olarak kalmıştı. Kıbrıs'taki İngiliz konsolosluğu, *énosis*'in Rum yandaşlarını denetim altında tutmak için Türk yetkililer ile işbirliği yaptı: 1854'te İngiliz yardımcı konsolosu, Lefkoşa'daki lisenin müdürüne atfedilen ihanet niteliğindeki broşür hakkında valiyi bilgilendirdi. Yardımcı konsolos ile vali arasındaki sıcak bağlar, valinin 1864'te oğlunun sünnet düğünü şerefine yapılan kutlama için gönderdiği davetiyede de ifade ediliyordu: "Pazartesi başlayıp Perşembe'ye kadar sürecek olan şenliği ve ayrıca dört günlük akşam ziyafetini şereflendirmenizi rica ederim."[11] Anadolu, Suriye ve Mısır arasındaki konumu göz önüne

9 *Age.*, s. 67, 82-85.

10 A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Londra ve Nicosia, 1990, s. 220, 242-248.

11 *Age.*, s. 216-217.

alındığında, Kıbrıs'ın değeri öncelikle stratejikti. Suriye'ye ihraç edilen arpa ve İskenderiye'ye ihraç edilen keçiboynuzu gibi bazı temel tarımsal ürünlerde ihtiyacından fazlasını üretmesine karşın, adanın yaşam standardı yüksek değildi ve 18. yüzyıl sonundan bir ziyaretçinin sözlerini aktarırsak, "ithalatın pek az önemi var, çünkü Kıbrıs ancak çok az sayıdaki sakininin ihtiyaçları kadarını ithal ediyor." Bu ithal malları da bir miktar değerli kumaş, kalay, demir, karabiber ve kumaş boyasıydı.[12] 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, kumaş boyası yerli sanayide oldukça fazla kullanılır olmuştu: Beyaz İngiliz patiska kumaşı Beyrut'tan getirilip yerel imalathanelerde boyanıyordu; ayrıca oldukça faal bir ipek sanayisi gelişmişti. Ne var ki, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ağının yerel bir parçasını oluşturuyordu ve uluslararası bağlantıları oldukça sınırlıydı.[13] Gelgelelim, antik eserlere olan ilgi arttıkça, Kıbrıs'tan yeni ve büyük ölçüde yasadışı ticaret de gelişmeye başladı. 1865-1875 arasında, Amerikan konsolosu General Louis Palma di Cesnola, "hazinelerim" dediği eserlerin en gayretkeş toplayıcılarından biri oldu; Kourion'daki muhteşem yerleşimden yağmaladığı eserlerin çoğu New York'taki Metropolitan Müzesi'ne gitti.[14]

Doğu Akdeniz'de Türk gücünün sönüşü, İngilizlerin 1878'de adanın yönetimini Büyük Britanya'ya bırakmaya padişahı ikna etmesinden sonra daha da aşikâr hale geldi. Sultan II. Abdülhamid, Rusları uzak tutmak istiyorsa İngiltere'nin desteğine ihtiyacı olduğunu gayet iyi biliyordu, zira Ruslar ancak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbest geçiş hakkı elde edebilirlerse gerçekleştirebilecekleri bir özlemle, hâlâ Akdeniz'de kalıcı bir varlık edinmek istiyorlardı. Osmanlılara İngiliz desteği, Türk yetkesine karşı çıkan Ermeniler ve diğerlerine karşı katliam haberleri İngiltere'ye ulaştıkça zayıflamaktaydı; bağımsız Yunan krallığının sınırları dışında yaşayan Rumlara karşı İngiliz sempatisi de hâlâ çok güçlüydü.[15] Dolayısıyla Kıbrıs bu dostluk için ödenen avans olarak görülüyordu. Tipik Osmanlı üslubuyla Babıâli adadaki egemenlik hakkını korudu ve İngilizlerin yönetimlerinden elde ettikleri her türlü kârı İstanbul'a gönderecekleri varsayıldı (ancak I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Türkiye'nin karşı saflarda çatışmaya girdiği zaman ada Büyük Britanya tarafından ilhak edildi ve Kıbrıs 1925'te bir Taç Kolonisi haline geldi). Kıbrıs'taki İngiliz çıkarı, Büyük Britanya'nın 1882'de Mısır'da üstünlüğünü kurduğu zaman daha da artacak şekilde, tamamen stratejikti. Kıbrıs'ın mülkiyeti İngiltere'ye, Cebelitarık'tan Malta'ya ve Levant'a kadar tüm Akdeniz çapında üslerin denetimini sağladı; ne var ki İngiltere, iki dinden Kıbrıslılar arasında-

12 Giovanni Mariti (1769), aktaran: Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, s. 155.

13 Avusturya Arşidükü Louis Salvator, Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, s. 164-165 içinde.

14 *Age.*, s. 225-234.

15 R. Rhodes James, *Gallipoli*, 2. basım, Londra, 2004, s. 4.

ki husumetin, bir üçüncü tarafın yönetimi altında yaşarken rahatlamak şöyle dursun iyiden iyiye kaynadığı bir kazan edinmişti: Adalı Rumlar, Kıbrıs'ın kaderinin Yunanistan'da olduğu konusunda daha da ısrarcı olmaya yüz tutmuşken, Adalı Türkler de, Girit'te olanlar Kıbrıs'ta da olmaya başladığında başlarına geleceklerden korkmaya başlamıştı. 20. yüzyıl başına gelindiğinde, Kıbrıslı Türkler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türklerin reform hareketini coşkuyla takip eder olmuşlar ve Yunan milliyetçiliği ile rekabeti daha da katmerlendiren bir milli kimlik anlayışını mayalamaya koyulmuşlardı.[16] Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun aşınmasına, farklı etnik ve dini grupların vaktiyle bir derece uyum içinde yaşadığı toplumları parçalama tehdidi yaratan iddiacı milli kimlik ifadeleri eşlik etmekteydi.

4

Milli kimlikler, etnik ve dini grupların dağınık ve iç içe geçmiş olduğu Osmanlı topraklarında gelişmekteydi. Halkların ve dinlerin en karışık birlikteliklerinin Selanik, İskenderiye ve İzmir gibi Akdeniz liman kentlerinde bulunması şaşırtıcı değildir. Özellikle Selanik Türkler, Slavlar ve Rumlar arasında bir savaş meydanına dönüştü; oysa 1912'de kentin en büyük tek grubu Yahudilerdi, hatta Yahudi liman işçilerinin sayısının çokluğu yüzünden cumartesi günleri liman tatil ediliyordu.[17] Mark Mazower'in gözlemlediği gibi, kentte dört ana alfabe ve dört takvim kullanılıyordu; o kadar ki, "Bugün, ama hangi öğle saatinde?" gibi bir soru bile anlamlı olabiliyordu.[18] Kentin büyük kesimlerinde kullanılan anadil, 1492'den sonra Sefarad mültecilerin getirdiği Yahudi İspanyolcasıydı (Ladino). Sinagogların adları hâlâ Selanik Yahudilerinin asıl memleketlerini hatırlatıyordu: Katalanların "Saragossa" adında bir sinagogları vardı (gerçekte Sicilya'daki Syrakusa'da) ve bir tanesi, çoğu müdaviminin İtalyanların makarna sevgisini paylaştığına inanılan Apulia kökenli Yahudiler olması nedeniyle *Macarron* diye anılıyordu.[19]

Selanik'i romantikleştirmek bir hata olabilir. 1911'de, bir Ladino gazetesi olan *La Solidad Ovradera*'da şu görüş dile getirilmişti:

> Selanik tek bir kent değildir. Küçük küçük köylerin yan yana gelmesidir. Yahudiler, Türkler, Dönmeler [Sabetay Zevi'nin takipçileri, Rum-

16 A. Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: the First Wave*, Acta Universitatis Ouluensis, Humaniora, Oulu, 2005.

17 M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Londra, 2004, s. 6.

18 *Age.*, s. 194.

19 *Age.*, s. 242.

> lar, Bulgarlar, Batılılar, Çingeneler, bugün "millet" olarak anılan bütün bu grupların her biri, bulaşıcı hastalıktan korkar gibi, kendini başkalarından uzak tutar.[20]

İtiraf etmek gerekir ki, milli duyguları aşarak tek bir proleter topluluk yaratmayı amaçlayan *Workerzs' Solidarity* (İşçi Dayanışması) adlı bir gazetenin, etnik gruplar arasındaki ilişkilere dair en tarafsız görüşü vermesi beklenemez. Yahudiler, Türkler ve diğerleri arasındaki sorunsuz gündelik etkileşime dair belirli bir anlayışı, Leon Sciaky'nin 19. yüzyıl sonu Selanik'inde geçen çocukluğundan çıkarmak mümkün oluyor; burada, zengin bir Yahudi aile, Sciaky'nin babasının tahıl satın aldığı Bulgar köylülerle sıcak ilişkiler kurduğunu, öte yandan kentin sokaklarında küçük Sciaky'nin, ayaklanma patlak verdiği zaman çoğunlukla öteki toplulukların mensuplarına yardım etmeye istekli Müslüman ve Hıristiyan komşulardan çok yakınlık gördüğü bir yaşama tanık olunur.[21]

Sefardi Yahudiliği, etrafındaki farklı kültürlere, Doğu Avrupa'nın Aşkenazi Yahudiliğinin haşin biçimlerinden oldum olası daha açık olmuştur; ayrıca Batı Avrupa etkileri Osmanlı dünyasında gitgide daha güçlü hissedildikçe, Yahudi seçkinleri hal ve hareketleriyle konuşmalarında o kadar Batılılaşmaktaydı. Sefardi kimliği muğlaktı. İdeal haliyle, İngiltere'de Disraeli'nin de paylaştığı bir görüşle, Doğulu egzotik bir uslup ile Batılı çok yönlülüğü birleştiriyordu. Leon Sciaky henüz bir çocukken, ailesinin toplumsal ve ekonomik konumuyla kültürel özlemlerinin açık bir işareti olacak şekilde Batılı giysiler giyiyordu; örneğin, Selanik'in en zengin Yahudi ailesi olan Allatini, evlerini hem Doğu hem Batı'dan en nadide mobilyalarla döşemişti.[22] 1873'ten itibaren, Alliance Israélite Universelle'in (AIU) kurduğu yeni okullar aracılığıyla öğretilen Fransızca, Ladino'yu bile geride bırakacak şekilde Selanik Yahudileri arasında muazzam ölçüde yayıldı; bazıları Ladino'yu alt sınıfların dili olarak görmeye başlamıştı (İskenderiye'de de Yahudi seçkinler arasında Fransızca *de mode*, hatta *de rigueur* olarak görülüyordu). 1912'ye kadar, AIU'nun (Alyans mektepleri) öğrenci sayısı 4.000'e ulaşmıştı: Kentteki Yahudi okullarında okuyan çocukların yarısından fazlaydı.[23] Selanikliler ve İskenderiyeliler, yenik düşmekte oldukları Fransız kültür emperyalizmi konusunda kaygı duymuyorlardı; yalnız Yahudiler değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir köşesindeki kent sakinleri Fransızcayı seçkinliğin bir nişanesi olarak görüyorlardı.

---

20 *Age.*, s. 253.

21 L. Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, İstanbul, 2000, s. 37 [bir başka baskı, *Farewell to Salonica: a City at the Crossroads*, Londra, 2007].

22 R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, Londra, 1981, s. 90-91; Mazower, *Salonica*, s. 237.

23 Mazower, *Salonica*, s. 234; ayrıca Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 92-93.

Hâlâ Selanik'te hüküm sürdükleri sırada Türkler, bir azınlık olmalarına karşın, üstünlüklerinin farkındaydılar. Sciaky, 1876'da bir Bulgar babanın, kızının bir Türk ile evlenmesini önlemek için yabancı konsolosluklara başvurmasıyla patlak veren isyanları aktardı; Fransız ve Alman konsolosları, herkesin sinirlerinin ayakta olduğu sırada bir camiye girmek gibi büyük bir hata yaptılar ve linç edildiler.[24] Farklı cemaatler arasındaki huzursuzluk 1900'de iyiden iyiye şiddetlendi. Rumlar eğitimin yaygınlaşmasıyla iyice alevlendiler: Çocuklara artık özel okullarında kendi dilleri öğretilir olmuştu ve güneye bakıp, soydaşlarının bağımsız bir Yunan krallığında yaşadıklarını görebiliyorlardı. Slavlar adamakıllı ayağa kalkmış durumdaydı. 1890'larda, bir Bulgarca diyalekti konuşan Makedonyalı radikal Slavlar "İç Makedonya Devrimci Örgütü"nde (IMRO) örgütlenerek, Selanik ile Üsküp arasındaki geniş Osmanlı topraklarında özerklik peşine düştüler; ancak Selanik'i kendi başkentleri olarak görüyorlardı ve bu topraklara bir Bulgar kültürel kimliği vermek niyetindeydiler. Oysa bu, IMRO'nun faaliyetleri hakkında Türklere istihbarat vermek zorunda kalan Selanikli Rumlar için kabul edilemez bir şeydi.[25] IMRO çok geçmeden şiddetli eylem zamanının geldiğine karar verdi. Ocak 1903'te IMRO ajanları Osmanlı Bankası'nın karşısında edindikleri küçük bir manav dükkânına, sergilediği yetersiz meyve-sebzeyi satmaya isteksiz gibi görünen asık suratlı bir Bulgarı oturttular. Ne var ki, dükkân asıl geceleri, IMRO ekibi yeraltından çıkıp Osmanlı Bankası'nın güzelim anıtsal yapısının altına bombalar yerleştirirken faaliyete geçiyordu. Tünel kazanlar bir ara neredeyse yakalanacak gibi oldular, çünkü yollarına çıkan bir kent kanalizasyonunu tıkamışlardı ve yakındaki Hotel Colombo, tesisatının çalışmadığından yakınmaktaydı. Ama işlerine devam etmeyi ve 28 Nisan'da bombalarını patlatarak, bankayla komşu birkaç binanın yıkımına yol açmayı başaracaklardı.[26]

Jön Türkler kendi iktidarlarını dayattıkça ve ortamı siyasal reform havası sardıkça, Selanik'te reformun kudretli dalgaları hissedilmeye başladı. Akdeniz'deki siyasal sıkıntılar Selanik'i geçim kaynağından yoksun bırakıyordu: İtalyanların 1911'de Trablusgarp'ı istila etmesinden sonra İtalyan malları boykot edildi; ayrıca, Avusturya'nın tartışmalara yol açacak şekilde Bosna'yı ilhak etmesiyle, Trieste'yle ticaret de boykota uğradı. Zengin Allatini ailesi bütün bunlardan bıkkınlık getirip Selanik'i terk ederek İtalya'ya yerleşti. Osmanlı iktidarı her zamankinden de hızlı bir şekilde dağılmaktaydı ve 1912'de Yunanların anavatana katmak iddiasıyla

24 Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 37.

25 Mazower, *Salonica*, s. 264-265; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 73-74.

26 Mazower, *Salonica*, s. 266-268; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 75-81.

Selanik'e yürümeleri çok da büyük sürpriz sayılmazdı. Aksi gibi, Bulgar birlikleri de gelmişti ve oradan ayrılmaya niyetleri yoktu; kenti boşaltmaya ikna edildikleri zaman bile surların ötesinde Yunan ve Bulgar birlikleri arasında çatışmalar oldu. Yunanlar Selanik'i böylece ele geçirdiler, ancak Bulgar tehdidi gerçekti ve kent, Leon Sciaky'nin babasının da tahılını satın aldığı bereketli hinterlandından yoksun kalmıştı. 1913'te kentte 40.000 Ortodoksa karşı hâlâ yaklaşık 43.000 Müslüman ve 61.000'i aşkın Yahudi yaşıyordu, ancak Yunan eylemciler onlara hoş karşılanmadıklarını hissettirmeye kararlıydı.[27] Mezarlıkların kutsallığı çiğnendi ve dükkânlar yağmalandı. Girit devriminin kahramanı olan başbakan Venizelos, esasen Ortodoks Yunanlarca nüfuslandırılan bir Yunanistan fikrinin güçlü yandaşıydı. Bu fikrin, Venizelos'un hâlâ kuşkulandığı Yahudileri nereye yerleştirdiği açık değildi. Ağustos 1917'de, kentin çok geniş kesimlerine yayılan bir yangın, Yahudi ve Müslüman semtleri tahrip etti. Gitgide artan Yahudi ve Müslüman göçüyle birlikte, yangın Yunan yetkililerine Selanik'i Yunanların nüfuslandırdığı bir Yunan kenti olarak yeniden biçimlendirme fırsatı verdi. Amaç çok açıktı: Selanik bir kez daha Aziz Demetrios'un Hıristiyan kenti haline gelecekti. Selanik, Thessaloniki adıyla küllerinden yeniden doğacaktı.

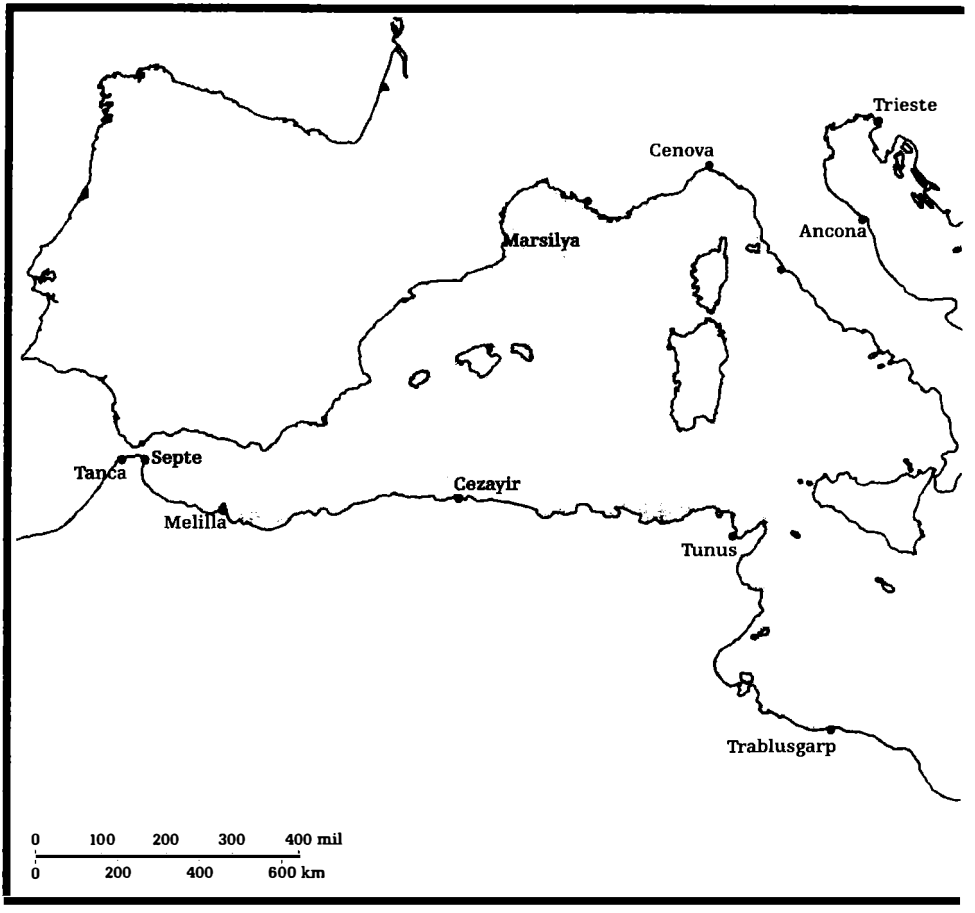
27 Mazower, *Salonica*, s. 303.

III

OSMANLI HURUÇU, 1900-1918

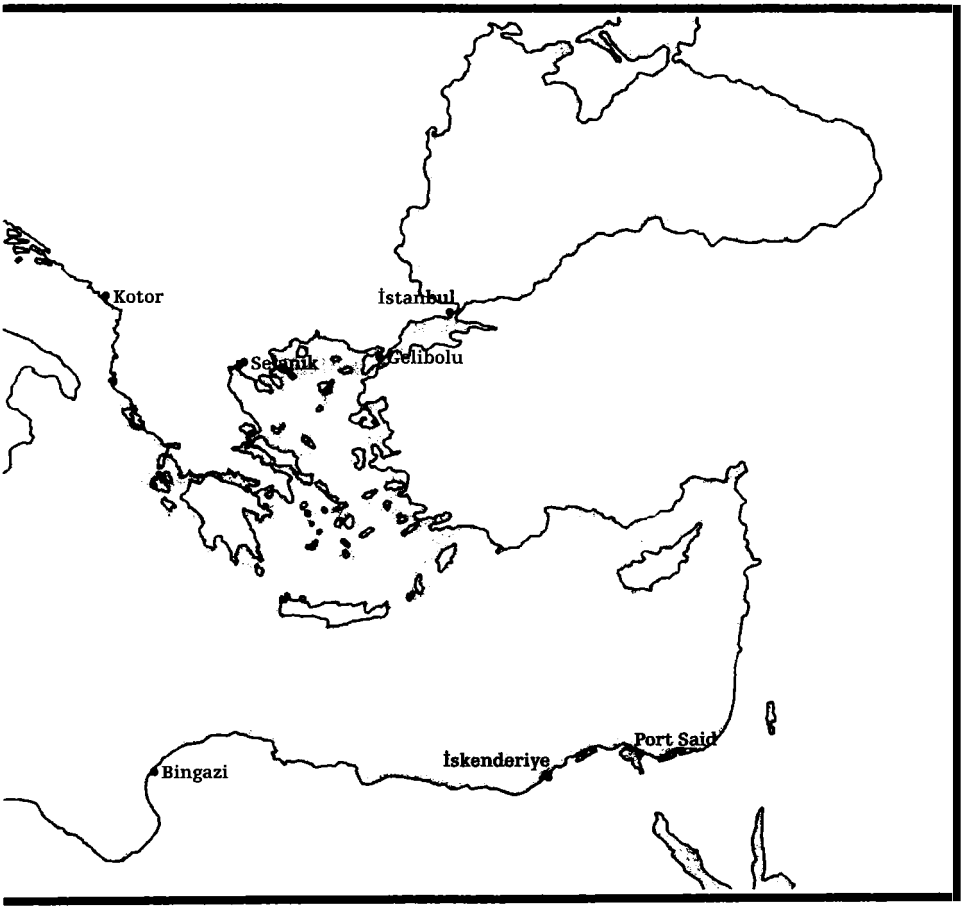
1

Bu kitapta Akdeniz'in tarihi, ister büyük ölçekte ister küçük ölçekte olsun denizin tek bir ekonomik hatta siyasal bölgede bütünleştiği evreler silsilesi olarak sunuldu. Beşinci Akdeniz'in ortaya çıkmasıyla bu sürecin karakteri büsbütün değişti. Akdeniz malların, savaş gemilerinin, göçmenlerin ve diğer seyyahların Atlantik Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na ulaştığı büyük bir arter haline geldi. Akdeniz'i çevreleyen toprakların azalan bereketi ve (sadece iki örnekle yetinmek gerekirse) Kanada'dan tahıl ve ABD'den tütün gibi büyük hacimli ticaretin başlaması, işadamlarının gözünde Akdeniz'i daha az cazip hale getirdi. Mısır'ın canlanan pamuk ticareti bile Hindistan ve ABD'nin güneyi ile rekabetle karşı karşıya kaldı. Cenova'dan çıkarak Batı Akdeniz'e ve oradan Atlantik Okyanusu'na doğru hareket eden buharlı gemiler New York, Şikago, Buenos Aires, São Paulo ve 1900 civarında ekonomik patlama yapan Kuzey ve Güney Amerika'nın diğer kentlerine yerleşecek yüz binlerce göçmeni taşıdı. İtalyan göçmenler en çok güneyden gelenlerdi, zira güneyli köyler, yaşam standartlarında Milano ve diğer kuzey merkezlerinde başlayan yükselmeden zırnık pay alamamıştı.

Öte yandan, Fransızlar açısından Akdeniz'de, başka bir yerde yeni bir yaşam kurma fırsatı kendini gösteriyordu: Cezayir, Fransız göçünün odağı haline gelmişti; buradaki amaç, Kuzey Afrika sahillerinde yeni bir Fransa yaratırken, daha vahşi iç kesimleri sömürge yönetimi altında tutmaktı. Bu siyasetin iki tezahürü, Cezayir'in geniş alanlarının bir Avrupa kenti olarak yeniden inşa edilmesi ve 1870'de 35.000 Cezayirli Yahudiye topluca Fransız vatandaşlığı verilmesi oldu. Cezayirli Yahudiler *évolué* yani "uygarlaşmış" olarak görülüyordu, çünkü onlar Fransız yönetiminin sağladığı fırsatları, Alliance Israélite Universelle'in kanatları altında modern okullar açarak ve kendilerini yeni bir profesyonel sınıfa dönüştürerek kucaklamışlardı.[1] Fransız denetimi altına girmesinden sonra Tunus da, 1880'lerden itibaren daha yavaş olmakla birlikte, Fransız sömürgecileri

1 R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, Londra, 1981, s. 120.

kendine çekti; 1900 civarında Fransızlardan çok İtalyan yerleşimcilerin popüler hedefiydi. Liderleri ülkelerini Akdeniz'de Fransa'ya benzer bir sömürge gücüne dönüştürme fırsatlarını görürken, İtalya Krallığı da Kuzey Afrika'ya göz dikmiş durumdaydı. İtalyanlar, 1930'larda Mussolini'nin yapacağı üzere, *Mare Nostrum* olarak Akdeniz düşüncesini henüz telaffuz etmiyorlardı, zira bu denize İngiltere'nin hâkim olduğu aşikârdı, ancak İtalyan kamuoyu ve İtalyan demokratlar İtalya'nın bir emperyal yazgısı olduğuna inanmışlardı. Argümanlar kısmen ahlakiydi: Cezayir'deki Fransızlar gibi, küçümseyerek geri olarak görülen halklara Avrupa uygarlığını getirme fırsatı vardı. Kısmen de siyasaldı: İtalya görkemli başarılara ulaşabileceğini göstermezse Avrupa'daki nüfuzunu kaybedecekti. Argümanlar büyük ölçüde ekonomikti de: İtalyan devletinin gücü ekonomik ilerlemesine bağlıydı ve bu da ancak bir sömürge toprağının sağlayacağı

hammadde avantajından yararlanılması halinde mümkündü. 1904'e gelindiğinde Tetuán ile Septe ve Melilla'nın iç kesimlerini de içerecek şekilde Fas kıyı şeridindeki kontrolünü genişletmiş olan İspanya, ancak küçük bir rakipti.[2]

1860'larda Tunus'ta devlet maliyesinin çöküşü Fransa ve İtalya'ya aradığı fırsatı verdi. Bey ve hükümetinin yükümlülüklerini yerine getirmemesi halinde, çok sayıda Fransız kreditör zarar görecekti. Durum Said ve İsmail'in Mısır'ında olduğundan çok farklı değildi. Fransızların egemen olmayı amaçladığı bir uluslararası maliye komisyonu kuruldu. İtalyan hükümeti bundan hoşnut değildi: Tunus ekonomisine İtalyanların yoğun şekilde yatırım yapmış olması ve İtalyan yerleşimcilerin büyük sayısı, İtalyanları Tunus ekonomisinin tütün üretimi ve ihracatı ve demiryollarının işletilmesi gibi bütün alanlarında denetim talep etmek konusunda kamçıladı. Ne var ki, 1883'e gelindiğinde Fransızlar hâkim bir konum elde etmeyi başarmışlar ve bey, Tunus üzerinde bir Fransız himayesi kurulmasına razı olmuştu.[3] İtalyan hükümeti başka taraflara bakmak zorunda kaldı ve hemen yakında, Osmanlı hâkimiyetindeki Libya'da benzer fırsatları görmesi çok sürmedi; 1902'ye gelindiğinde, Akdeniz'i paylaşmak niyetindeki Fransızlar ile İngilizler, İtalya'nın orada dilediğini yapabileceği konusunda karar birliği etmişlerdi; gelecekteki düşmanlara karşı İtalya'yı yanlarına çekerek daha geniş bir siyasal ittifak kurmanın kolay bir yoluydu bu. Bu düşmanların kim olduğu kısa sürede açıklığa kavuştu: Alman bankaları, Banco di Roma ile rekabet için Libya'ya yatırım yapmaya başladılar. 1911'de, Libya'da gayrimenkul satın alma hakkı İtalyanlara değil Almanlara verildi. Roma ve İstanbul arasındaki gerilim artarken, Türkler İtalya'yı ticari imtiyazlarla yatıştırmayı denediler. Ancak artık çok geç kalmışlardı. İtalyanlar, İtalya'nın Avrupalı milletler sırasına girişinin ayrılmaz bir parçası olarak, emperyal bir misyona girişmeye karar vermişlerdi. Osmanlı gücünün, özellikle de en dış vilayetlerindeki zafiyeti her gün biraz daha aşikâr hale geliyordu. 1911 Eylül sonunda İtalyan hükümeti Osmanlı'ya savaş ilan etti ve Ekim sonuna gelindiğinde İtalyan filoları, 60.000 askerden oluşan bir işgal gücünü Trablusgarp, Bingazi ve diğer büyük kentlere doğru düzenli bir şekilde sevk etmişlerdi. Bu işin kolay tarafıydı; bu gelişmeler karşısında yerli direniş alevlendi ve İtalyan zayiatı tırmandıkça, İtalyan hükümeti İstanbul ile barış şartlarını müzakere etmeye razı oldu. Her zamanki gibi, Osmanlı padişahı eski tebaası üzerinde ismen sahip olduğu egemenlikten vazgeçmeye kesinlikle yanaşmıyordu. İstiladan bir yıl sonra, Osmanlı Libya'sı üzerinde İtalyan

2 Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, s. 309, 376-381.
3 *Age.*, s. 281-293.

58. 1609 ve 1614 arasında yaklaşık 150.000 Müslüman kökenli İspanyol, yani *Morisco*, içlerinden bazılarının dinlerine bağlı Hıristiyanlar olduklarına ilişkin itirazlarına karşın, İspanya'dan kovuldular. Bu resim, Valensiya Kentinin kuzeyinde gelişmekte olan liman olan Vinaròs'dan denizyoluyla ayrılışlarını betimler.

59. Bu Venedik resmi, Mayıs 1661'de Girit açıklarında on yedi Türk gemisine karşı küçük bir Venedik filosunun kazandığı zaferi kaydeder. Bu döneme gelindiğinde Venedikliler Girit'in ikinci ve üçüncü kentini yitirmişler ve Kandiye'de [Heraklion] tutunmaya çalışıyorlardı; adayı 1669'da tümüyle yitirdiler.

60. İngilizlerin elinde olan Minorka'daki Mahón'a karşı Fransız saldırısı, 1756. Akdeniz'deki en büyük doğal limanın girişini tutan St. Philip Kalesi ön planda görülüyor. Fransa, Toulon'a yakın İngiliz varlığını, kendi Akdeniz donanmasına doğrudan bir tehdit olarak görüyordu.

61. Amiral Byng'in 14 Mart 1757'de HMS *Monarch*'ın kıç güvertesinde idamı. Byng, onu yetersiz gemi ve askerle Minorka'yı kurtarmak gibi imkânsız bir göreve gönderen İngiliz hükümeti ve Amiralliğinin günah keçisi oldu. Voltaire'in herkesçe bilinen sözü gibi, *pour encourager les autres* (başkalarına ibret olsun diye) idam edildi.

62. Amiral Fyodor Uşakov (1744-1817), İon Adaları'nı Fransızların elinden alan Akdeniz'deki Rus donanma komutanıdır. 2000'de Rus donanmasının koruyucu azizi ilan edildi.

63. 1793'ten itibaren Akdeniz'deki İngiliz donanmasının komutanı olan Vikont Hood. Nelson gibi Hood da bir din adamının oğluydu. Onun komutasında İngilizler Toulon'u işgal etti ve Korsika'yı İngiliz Krallığı'na kazandırdı.

64. Alman soylu Ferdinand von Hompesch, Bağımsız Malta Askeri Tarikatı yani Saint Jean Şövalyeleri'nin Malta'yı yöneten son Büyük Üstadı oldu. Temmuz 1797'de göreve seçildikten sonra, Napoléon'un adayı ele geçirmesiyle yönetimi sadece bir yıl sürdü.

65. Stephen Decatur ilk Amerikan deniz kahramanıdır ve hâlâ ismini taşıyan ABD savaş gemileri vardır. 1803 ve 1804'te Libya'daki Trablus limanına ünlü saldırılarını yaptı; kahramanca eylemleri, Berberi *corsair*'lerin kaba gücüne karşı Amerikan cesaretinin zaferini simgeliyordu.

66. Port Said, Süveyş Kanalı'na hizmet vermek üzere inşa edilen yeni bir kentti. 1880'e ait bu fotoğrafta gemiler kanala girmek üzere bekliyor. Ortada solda görünen, yelken ve buhar gücünü birleştiren demir kaplamalı bir gemidir.

67. Almanca, İtalyanca ve Slavca konuşan, Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan karma nüfusuyla Trieste, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Akdeniz'e erişimini sağlıyordu. 1890 civarına ait bu fotoğraf, kentin en önemli denizcilik şirketi olan ve önde gelen hissedarların çok çeşitli etnik geçmişe sahip olduğu Avusturya Lloyd'a ait rıhtımı gösteriyor.

68. İskenderiye'de 1910'larda Mehmed Ali Meydanı olarak da tanınan Büyük Meydan. Burası İskenderiye'yi, Afrika'nın hemen yanına tünemiş bir Avrupa kentine dönüştürme arzusunu harika biçimde ifade ediyordu. Ticari davalara bakan çokuluslu mahkemenin de bulunduğu meydanda, Albay Nasır 1956'da Süveyş Kanalı'nın millileştirildiğini ilan eden konuşmasını yapmıştı.

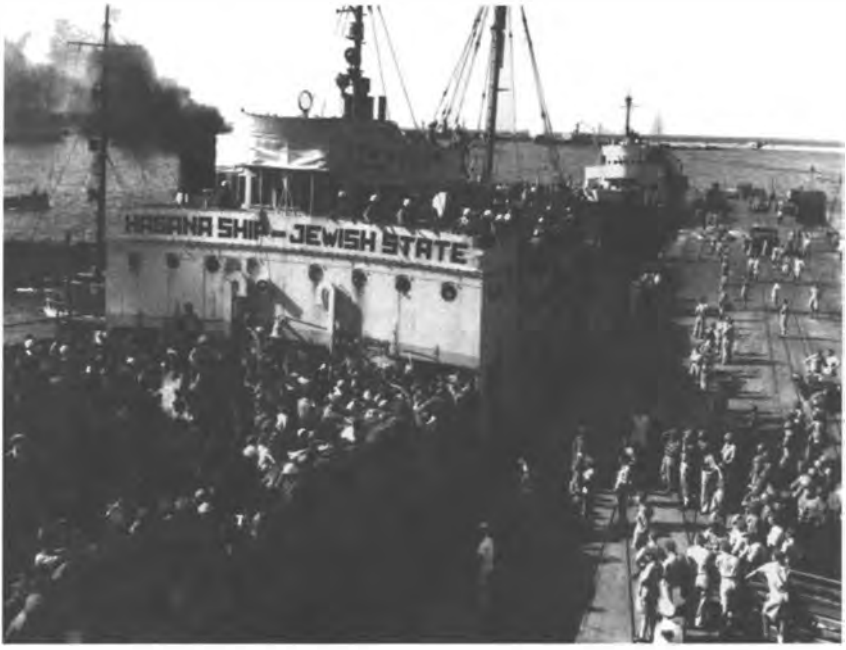
69. İtalyanların Türk Libya'sının işgalini Avrupai bir uygarlaştırma misyonunun parçası olarak tanıtma çabaları, Ekim 1911 tarihli bu Fransız dergisindeki gibi, resimlerle de pekiştiriliyordu. Özgürlük meşalesini taşıyan tanrıçadan esinlenen İtalyan subaylarının sadece varlığı bile, korkak ve ilkel yerlileri korkutup kaçırmaya yeterli oluyor.

70. Fransız donanmasının İngiliz filosuna katılmayı veya tarafsız sulara çekilmeyi reddetmesi, Churchill'i Ekim 1940'ta Mers el-Kebir'de demirlemiş Fransız savaş gemilerine hücum emri vermeye sevk etti. İngiliz eylemlerine karşı duyulan içerleme yalnız diplomatik ilişkilerin tümüyle kesilmesine yol açmakla kalmadı, II. Dünya Savaşı'nın büyük bölümü boyunca mağlup Fransızlar ile Büyük Britanya arasındaki ilişkileri zehirledi.

71. Temmuz 1943'te İngiliz birlikler, Müttefik ordularını yavaş yavaş İtalyan yarımadasına tırmandıracak bir seferin ilk aşaması olarak, Sicilya'ya çıkartma yaptı. Sardinya'ya yapılan yanıltma harekâtı, Almanların asıl hedefin Sicilya değil Sardinya olduğunu düşünmelerine yol açmıştı.

72. Orta ve Doğu Avrupa'dan 4500 Yahudi mülteciyi taşıyan gemi, 7 Ekim 1947'de İngiliz yetkililerince el konulmasından sonra Hayfa'da demirliyken görülüyor. Filistin'e ulaşmaya çalışanların çoğu Kıbrıs'taki kamplara gönderilecekti.

73. İkinci Dünya Savaşı sırasında Özgür Fransa kuvvetlerine komuta etmiş olan Charles de Gaulle, 1958'de iktidara gelerek Üçüncü Cumhuriyet'in başkanı olduğunda, önceden sürdürmeye söz verdiği Cezayir'deki Fransız hâkimiyeti sorunuyla cebelleşmek zorunda kaldı. Burada, Haziran 1958'de Cezayir'e yaptığı, Fransız yerleşimcilerin çok memnun olduğu ziyarette görülüyor.

74. 1960'lardan itibaren İspanya paket tatillerin moda olmasından yararlandı ve ardından bazı sonuçlarından pişmanlık duydu: *Costa*'lardaki beton oteller, restoranlar ve barlarla birlikte, yukarıda görülen Katalonya'daki Lloret de Mar gibi katlanılmaz derecede kalabalık plajlardı bunlar. Benzer manzaralar şimdi Fransa, İtalya, Yunanistan, Kıbrıs ve İsrail'in bazı kesimlerinde de sürekli olarak kendini gösteriyor.

75. 20. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Avrupa Birliği'nin Akdeniz toprakları, Afrika ve Asya'dan göçmen hareketinin katı bir denetim altına alındığı, sıkı korunan bir hudut boyu oldu. Burada, Cebelitarık Boğazı yakınında İspanyol toprağına çıkmaya çalışan bir grup Afrikalı göçmen görülüyor.

hâkimiyetini kavramsal olarak tanıdı.[4] İtalyanlar iç kesimleri denetimleri altına almayı başaramadılar, ancak Cezayir'de olduğu gibi kontrol ettikleri kesimleri Avrupalılaştırmakta kararlı olduklarından, Trablusgarp'ı modern bir İtalyan kenti olarak yeniden inşa etmeye koyuldular.

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, batıdaki Septe'den doğudaki Port Said'e dek uzanan tüm Kuzey Afrika kentleri İspanya, Fransa, İtalya ve İngiltere himayesi altındaydı. Alman Kayzeri 1905'te Tanca'yı ziyaret etti ve Fas'ta Fransız nüfuzunun artışı hakkında epey bir gürültü çıkardı, ancak Almanya Fas'ta da Libya'dakinden daha sağlam bir yer elde edemedi. Aslına bakılırsa Tanca, Fas sultanının iktidarı yabancı konsoloslarla paylaştığı özel bir bölge haline gelmişti. Özellikle önemli bir şahsiyet, sultan ile konsoloslar arasında irtibat memuru olarak görev yapan emniyet başmüfettişiydi; Akdeniz'de İsviçre varlığının nadir bir örneğini sunan bu isim, tarafsızlığı kesin olan birini istihdam etmek saikiyle göreve getirilmişti. Böylece Türkler Kuzey Afrika'daki mülklerinin geri kalanını da kaybetmiş oldular; bu furya esnasında Almanlar kendilerine bu mülklerin hiçbirinde bir yer edinememişlerdi; Avusturyalılar ise Trieste ve Dalmaçya kıyısıyla yetinerek Kuzey Afrika'daki yarışa hiç katılmadılar; ve İngiltere Cebelitarık ile Süveyş Kanalı arasındaki tüm denize hâkim durumdaydı.

2

İtalya açısından ek ve kesinlikle değerli bir ödül de, Oniki Adalar'la birlikte Rodos'tu. Çoğu Rum olan adalılar, Osmanlı hâkimiyetinden çıkmaya çalışmışlardı ve bir "Oniki Adalar Federasyonu" ihtimali iyiye benziyordu: Adalar, ticaret güzergâhlarındaki yerli Rum ve Yahudilere refah getirecek iyi bir konuma sahipti. Gelgelelim İtalyanlar, Osmanlı devlet merkezine bu denli yakın bulunan adaların stratejik değerini gördüler ve Osmanlı ile Libya savaşını fırsat bilerek 1912'de adalara el koydular. İtalya yeni sömürgesinin ekonomisini geliştirmeye çalıştı. Oniki Adalar, Libya'dan olduğu gibi, İtalyanların aynı dönemde Habeşistan'da kurmayı hayal ettiği imparatorluktan çok farklı bir meseleydi ve İtalyanlar, kendileriyle eşit düzeyde gördükleri Oniki Adalar'a insani muamele yapmak konusunda daha istekliydiler.[5] Bu fetih, Avrupa devletlerinin nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtmaya yönelik bir girişimin ilk aşamasını simgeler. Eşgüdümlü bir süreç olduğu söylenemezdi; aslında inisiyatifin büyük bölümü Osmanlı topraklarından geldi, zira geleneksel olarak İstanbul'a

4 *Age.* s. 319-323.

5 N. Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire*, Basingstoke, 1997.

hep bağlı kalmış Arnavutluk bile 1912'ye gelindiğinde bir hoşnutsuzluk odağına dönüşmüştü. I. Dünya Savaşı, Osmanlı vilayetlerinin parça parça koparılmasına yönelik hızla büyüyen bir eğilimi daha da şiddetlendirdi. Osmanlı'nın Alman tarafına bağlılığı kesinlikle kaçınılmaz değildi. Avrupa semalarında savaş bulutları toplanmaya başladıkça, Türkler Rusların Karadeniz'den yarma harekâtıyla Akdeniz'e geçme girişimlerine karşı aşikâr müttefikleri olarak görmeye devam ettikleri İngiltere ile yeni bir antlaşmayı müzakere etmek istediklerini gösterdiler; aynı zamanda, Yunanistan kralı Yorgi'yi Selanik'e kadar getiren Yunan maceracılığının kendi başkentlerine bir tehdit olarak varlığını sürdürdüğünün de bilincindeydiler: Venizelos'un Megali Idea yani "Büyük Düşünce" diye bilinen siyaseti, Yunan başkenti olarak Atina'nın yerine Konstantinopolis'in konmasını da içeriyordu. Fakat Ağustos 1914'te Akdeniz'in en dikkat çeken özelliği, tüm siyasal ilişkilerin aşırı derecede değişken olmasıydı: İngiltere Osmanlı ile uzlaşacak mıydı? Yoksa Rusya ile mi anlaşacaktı? Yunanistan ile ne yapılacaktı? Padişah gitgide Kayzer'in ağına doğru çekiliyordu, ancak hâlâ hiçbir şey kesin değildi. 10 Ağustos 1914'te iki Alman savaş gemisinin Haliç'e girmesine izin verildi ve Osmanlı hükümeti, İngiliz gemileri peşlerine takılacak olursa, Osmanlı topçularının İngilizlere ateş açmasına karar verdi. Bu esnada, İngiltere'de Osmanlı donanması için 7.500.000 pound maliyetle inşa edilmekte olan iki geminin Kraliyet Donanması'nca müsadere edilmesi, İngiliz ve Osmanlı basınında karşılıklı olarak ateşli suçlamalara yol açtı.[6]

Türklere kesinlikle sırt çevirenlerden biri de artık Harbiye Bakanı olan Winston Churchill'di. Başbakan Asquith, 21 Ağustos'ta Churchill'in "şiddetle Türk karşıtı" olduğunu yazdı. Gene de, söyleminin altında, kendine özgü ve cesur bir siyaset yatıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zafer, İngiltere'nin yalnız Akdeniz'de değil, İran'ın Süveyş Kanalı'ndan taşınan önemli bir petrol kaynağı olarak doğmaya başladığı Hint Okyanusu'nda da güvenliğini sağlama alacaktı. Ayrıca, Almanya'ya karşı Rusya'nın da savaşa katılmasıyla Çanakkale, Rusya'ya silah tedarik edilebilecek ve Rusya'nın ödemeler dengesi açısından önemli Ukrayna tahılını ihraç edebileceği hayati bir suyolu haline gelmişti.[7] Mart 1915'te, bir Rus-Alman ateşkesinden korkan İngiliz hükümeti, Rusya'nın İstanbul, Çanakkale, Güney Rumeli ile Çanakkale'ye yakın Ege adalarını kontrol etme isteğine olumlu yanıt verdi.[8]

---

6 R. Rhodes James, *Gallipoli*, 2. basım, Londra, 2004, s. 9-11; P. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Cambridge, MA, 1971, s. 357-358; M. Hickey, *The First World War*, 4: *The Mediterranean Front, 1914-1924*, Botley, Oxon, 2002, s. 33-34.

7 Hickey, *Mediterranean Front*, s. 36.

8 Rhodes James, *Gallipoli*, s. 23, 33-37.

Churchill'in Çanakkale Boğazı'nı zorlayacak bir seferi heyecanla savunması, Dünya Savaşı boyunca Akdeniz'de meydana gelecek en önemli deniz taarruzuyla sonuçlandı. Bu savaş, II. Dünya Savaşı'nın tersine, Akdeniz'de görece sınırlı eyleme tanık oldu; göreceğimiz gibi, Avusturya donanması da, savunmakta kararlı olduğu Adriyatik'in ötesine yönelik çok az girişimde bulundu. Ne var ki, başta Filistin ve İtalya'nın kuzeydoğusu olmak üzere Akdeniz'in uç bölgelerinde, bazı önemli kara savaşları yapıldı. Süveyş Kanalı'na yönelik bir Osmanlı askeri tehdidi, İngilizlerin kendi adaylarını Mısır hıdivliğine getirmesi ve ülkeyi bir İngiliz protektorası haline getirmesi için yeterli oldu; bundan böyle, bu toprakların hâlâ padişahın şemsiyesi altında bulunduğu hayali hem Mısır hem Kıbrıs'ta unutulup gitti.[9] İmparatorluk donanmalarına en çok zarar verecek kapasiteye sahip ve çoğunlukla Atlantik Okyanusu sularında ansızın belirecek olan denizaltılar, Büyük Deniz'in dibinde gittikçe artan sayılarda pusuda beklemeye koyulsa da, savaş boyunca Akdeniz'in yüzeyi oldukça sakin kaldı. Bu göreli sükûnetin kısmi açıklaması, İngiliz ve Alman gemilerinin, Kuzey denizlerinde daha önemli görülen görevlerde kullanılmasıydı.

Son derece tartışmalı istisna 1915'teki Gelibolu seferi oldu. Ocak 1915'te Fisher, meslektaşı Lord Jellicoe'ya şöyle yakınıyordu:

> Kabine Çanakkale'yi, 15 savaş gemisi ve diğer 32 gemi kullanarak ve üç muharebe kruvazörüyle bir destroyer flotillasını *–hepsi de ülkedeki asıl savaş alanında acilen gerekiyor diye!–* oradan uzak tutarak, sadece Donanma'yla almaya karar verdi. Tek bir çıkış yolu var, o da istifa etmek! Ama "*hayır!*" diyorsunuz, bu da düpedüz, kesinlikle onaylamadığı bir şeye razı olan taraf olmam anlamına geliyor. *Atılan tek bir adım konusunda bile hemfikir değilim.*[10]

Ve, Fisher boyun eğdiği zaman bile, Churchill'e şu mesajı gönderdi: "Çanakkale'yi ne kadar çok düşünürsem, orayı o kadar az seviyorum!"[11] Deniz savaşının Kuzey Denizi'nde çözüme ulaştırılması gerektiğine kesinlikle inanıyordu. Gelibolu seferi en çok, Türklerin Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasına hâkim uzantısının üzerinde İngiliz, Avusturalyalı ve Yeni Zelandalı askerler ile yaptığı şiddetli savaşlarla hatırlanır. Başlangıçtaki plan, Fransız desteğindeki İngiliz gemilerinin Boğaz'ı zorlayarak yarıp geçmesiydi. Bunun yapılamayacağı anlaşıldığında, Gelibolu Yarımadası'na uygun yakınlıkta olan Lemnos'un [Limni] güneyindeki devasa doğal liman Mudros [Mondros] Körfezine 50.000 askeri sevk etme kararı alındı. Mondros, Kraliyet Donanması'nın ihtiyaç duyduğu liman te-

9 *Age.*, s. 16-17; P. Halpern, *A Naval History of World War I*, Londra, 1994, s. 106-109.

10 Aktaran: Rhodes James, *Gallipoli*, s. 33.

11 *Age.*, s. 38.

sislerinden yoksundu ve askerlere yetecek kadar su olmadığı gibi, barınmaları için uygun yer de bulunmuyordu. Şubat'ta varmalarından itibaren, hiç de hoş olmayan kış koşullarına tahammül etmek zorunda kaldılar.[12] 18 Mart 1915'te yapılan İngiliz donanma saldırısı üç İngiliz savaş gemisinin kaybıyla sonuçlandı; aslında donanmaya ateş açan Türklerin cephanesi tükenmiş durumdaydı ve asıl işi gören, Boğaz'daki mayınlar olmuştu.[13] İngilizler Rus Karadeniz filosunun 47.000 askeriyle İstanbul'a yola çıkacağını umut ediyordu, ancak Ruslar İstanbul Boğazı'nın girişinde güvenli bir mesafeden Türk mevzilerini bombalamakla yetindiler. İstanbul'un Ortodoksluk adına geri alınma zamanının henüz gelmediğini görmüşlerdi.[14] Devam eden felaketler, Churchill'in Harbiye Bakanlığı'ndan azledilmesiyle sonuçlandı, ancak o zamana gelindiğinde askerler, içinden çıkılmaz bir bataklıkta boğulmaktaydılar:

> Yalçın kıyının ucunda şimdi
> Bir yer var, çorak, metruk,
> İnsan kanıyla sulanmış bir kabirler toprağı
> Zaman'ın kutsadığı, Hafıza'nın takdis ettiği.
> Orada yatar aziz ölünün külleri,
> Karanlık'ın aleviyle tutuşan gençlik,
> Özgürlük için savaşıp, kurşun yağmurunda kazandılar
> Ölümsüz ünlerini, ebediliklerini.[15]

Britanya'nın, Britanya İmparatorluğu ve Fransa'nın, toplam kayıpları 265.000, Türk tarafında ise belki 300.000 oldu; ne var ki, bu dehşet verici kayıplara karşın, Türkler burada tutunmayı başardı ve saldıran kuvvetler 9 aydan kısa bir zaman sonra geri çekildi. Gelibolu'nun İngiliz bakış açısından bazı olumlu etkileri de oldu: Türkler Filistin'deki en iyi birliklerinin birçoğunu oradan Çanakkale'ye sevk etmek zorunda kalarak, Mısır ve Süveyş Kanalı üzerindeki baskıyı hafifletmişlerdi.[16]

3

I. Dünya Savaşı esnasında Akdeniz'in büyük bölümü sakin kalmıştı. Savaşın arifesinde İngilizler ve Fransızlar İspanya kralı Alfonso'yu bir ittifakın içine çekmeyi umuyorlardı ve İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı,

12 *Age.*, s. 40-41; Halpern, *Naval History*, s. 112, 118.

13 Rhodes James, *Gallipoli*, s. 61-64; Halpern, *Naval History*, s. 115.

14 Halpern, *Naval History*, s. 113.

15 J. William Streets, "Gallipoli", *Anthem for Doomed Youth: Poets of the Great War*, ed. L. Macdonald, Londra, 2000, s. 45.

16 Rhodes James, *Gallipoli*, s. 348; Halpern, *Naval History*, s. 106-109.

denizaltıları ve torpidobotları için uygun bir üs olarak Septe'ye göz koymuşken, Fransızlar da Balear Adaları'nı Fransız Kuzey Afrika'sına asker sevkiyatında bir ara istasyon olarak kullanmanın peşindeydi. İspanyol kralı, Fransa ve İngiltere'ye verebileceği her türlü desteğin karşılığı olarak, karışıklık içindeki Portekiz cumhuriyetini ele geçirme isteğini düşüncesizce ortaya atmasaydı, belki müzakereler daha ileri gidebilirdi.[17] Fakat en azından tarafsız kaldı ve İspanyol suları deniz nakliyatı açısından güvenli olmayı sürdürdü. Merkezdeki, donanma faaliyetinin ana odağı, Avusturya filosunun konuşlandığı Adriyatik'ti. İtalyan İrredantista'lar* İstria ve Dalmaçya kıyılarına hasetle göz dikerken, Avusturyalılar da, Doğu Adriyatik kıyılarını kendilerine bağlı tutabilmekteki yeterlikleri açısından Kotor'u hayati önem taşıyan bir deniz istasyonu olarak görüyorlardı. Şubat 1918'de Kotor'daki bir askeri başkaldırı, buraya konuşlandırılmış askerlerin çalışma koşullarına daha büyük özen gösterilmesi gerektiğini kanıtladı. Bahriyeliler, subayların çoğunun karıları veya metreslerinin refakatinde gayet rahat yaşadıklarından yakınıyorlardı ve bir bahriyeli, kendi sabun istihkakıyla yüzbaşısının köpeğini yıkamasının istendiğini ileri sürmüştü. Daha da kötüsü, erler eski püskü giysilerle idare etmek ve çürümüş et ve gramajı düşük ekmekle yetinmek zorundayken, subaylar en kaliteli etler, sebze ve meyvelerle adamakıllı besleniyorlardı. Havacılığın yeni bir faaliyet olduğu göz önüne alındığında, genç hemşireleri etkilemek isteyen subayların, onları uçak yolculuklarına çıkarmış veya deniz uçaklarının ara sıra Avusturyalı subayları Dubrovnik'teki seçkin bir randevuevine taşımış olması da şaşırtıcı değildir. Askerler arasındaki isyan bastırıldığında, yetkililer en öne çıkan elebaşlarını kurşuna dizmekle yetindiler; yıllar sonra denize kıyısı olmayan Macaristan devletinin "naibi" iken bile bu unvanını gururla taşımaya devam edecek olan, göreve yeni terfi etmiş Amiral Horty kumandasındaki donanmada ciddi bir yeniden örgütlenmenin zamanının geldiğini anlamışlardı.[18]

Savaşın başlangıcında Kotor'daki koşullar o kadar kötü sayılmazdı. Liman, fiyordun içinde, Bocche di Cattaro'nun dar boğazının ötesinde uzanır; ardında Karadağ'ın yalçın dağları yükselir. Prens Franz Ferdinand'ın suikast sonucu öldürülmesinden kısa bir süre sonra, Sırp yoldaşlarına yakınlığından dolayı hükümdarının savaş ilan ettiği Karadağ'ın, Avusturyalılar tarafından azami güvenliği sağlamak üzere ehlileştirilmesi şarttı. 1914 yaz sonunda, Avusturya donanması Karadağ'ın limanı Bar'ı bombardımana giriştiğinde, Fransızlar da Malta'dan hatırı sayılır bir filo

17 Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, s. 287-290.

* 19. yüzyılın son çeyreği 20. yüzyılın başında İtalyan topraklarını yabancı yönetiminden kurtarmayı amaçlayan İtalyan yurtseverlere verilen ad (ed.n.)

18 L. Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary 1867-1918*, West Lafayette, IN, 1994, s. 318-324.

göndererek karşılık verdiler. 14 savaş gemisi ve birkaç daha küçük gemiden oluşan Fransız filosu Avusturyalıları Bar'dan uzaklaştırdı ve Kotor'a zarar veremeden Bocche di Cattaro istihkâmlarını bombardımana tuttu. Fakat bu tehlikeli bir durumdu: Mayıs 1915'te İtalya'nın Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etmesine değin, Fransızların İngiliz Malta'sından daha yakın bir üsleri olmadığı gibi, Fransız birlikleri var güçleriyle, çok daha kuzeydeki Marne'da çarpışmaktaydı.[19] Derken Avusturyalılar daha da küstahlaşıp, pervasızca Senigallia, Rimini ve Ankona gibi İtalyan kıyı kentlerine hücum etmeye başladılar; buralarda demiryolu istasyonu, kömür ve petrol depolarını imha edip, bir hastane de dahil birkaç kamusal binaya hasar verdiler; 68 ölü vardı. Buna karşın, Avusturyalılar ana İtalyan donanma üssü olan Taranto'dan uzak duruyorlardı. Bir deniz savaşının peşinde değillerdi. İtalyanlar donanmalarını Apulia'dan Güney Dalmaçya'ya göndererek karşılık verdiler; Dubrovnik'i Kotor'a bağlayan demiryolu hattını tahrip ettiler. Bu kısasa kısas oyunu, Alman U-botlarınca İtalyan deniz taşımacılığına yapılan torpido saldırılarıyla devam etti; İtalya henüz Almanya ile değil, sadece Avusturya ile savaşta olduğu için, U-botlar Avusturya bayrağı utanmazca taşıyorlardı. Kasım 1915'te bu sinsi Alman varlığının çirkin sonuçları ortaya çıktı: Bir Alman U-botunun İtalyan yolcu gemisi *Ancona*'yı, Sicilya'dan New York'a giderken Kuzey Afrika kıyısı açıklarında batırması çok ağır can kayıplarına yol açtı; Amerikan başkanı hararetli bir şekilde Avusturya'yı kınadığında, onlar da elbette Almanları suçlamakta gecikmediler.[20] Sonunda, denizden yenilenen bombardımanın ardından, Avusturya birlikleri Karadağ tepelerine indiler ve başkent Cetinje'yi [Çetince] 1916 başında aldılar.[21]

Görüldüğü üzere bu, Akdeniz'in sadece bir köşesinde yapılan bir üstünlük mücadelesiydi. 1917 baharında hareket, Avusturyalıların artık Durazzo'yu ellerinde tuttukları Arnavutluk ile Otranto arasındaki dar geçit yolunda yoğunlaştı. Eldeki tüm yeni teknoloji elden geldiğince kullanılmaya çalışıldı. Her iki taraf da, herhangi ciddi bir hasar yapamadan düşman gemilerine bomba bırakan deniz uçaklarını harekete geçirdi ve İngilizler Brindisi'de deniz uçakları için yeni bir üs kurdular. Avusturya ve Alman denizaltılarına karşı denize ağlar yerleştirilmişti ancak bunlar bir denizaltıyı durdurabilse bile torpidoyu engelleyemiyordu. İngiliz, İtalyan ve Fransızlara takviyeler yetişti: 14 Japon destroyeri ve bir kru-

19 *Age.*, s. 258-259; Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, s. 365; Halpern, *Naval History*, s. 142-143.

20 Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, s. 275-279, 286; Halpern, *Naval History*, s. 148, 381-385; Halpern, *Naval War in the Mediterranean, 1914-1918*, Londra, 1987, s. 107-119, 132-133.

21 Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, s. 285-286.

vazörü Alman denizaltılarının mağlup edilmesinde oldukça önemli bir rol oynadı; 6 Avustralya kruvazörü de geldi ve Yunanistan'ın gecikmeli olarak Temmuz 1917'de savaşa girişiyle, hatırı sayılır bir Yunan filosu da kullanıma girmiş oldu.[22] Avusturyalılar ile görece sınırlı savaşın önemi, denizin denetimi için verilen mücadelede yeni yöntemlerin ortaya çıkmasında yatar: Hâlâ değerlerini kanıtlamak zorunda olan tayyareler ve bunu çabucak kanıtlayan denizaltılar bu yeniliklerdendi. Bazı yeni tehlikeler artık bariz hale gelmişti: Ticari taşımacılık düşman denizaltıları yüzünden risk altındaydı ve 1917'ye gelindiğinde İngilizler ve Fransızlar, Cebelitarık'tan doğuya doğru giden gemilere eşlik etmek için etkili bir konvoy sistemi başlatmışlardı.[23] Savaş zamanında, yüzyıllık göreli barışın ardından Berberi *corsair*'lerden daha sinsi bir düşman gelmişti: Ganimet ve esir peşindeki *corsair*'lerin asla yapmadıkları bir şekilde nedensizce tahrip eden görünmez ve ölümcül bir düşmandı bu.

22 Halpern, ***Mediterranean Naval Situation***, s. 329-330, 337-342; Sondhaus, ***Naval Policy of Austria-Hungary***, s. 307-308; Halpern, ***Naval History***, s. 393; Halpern, ***Naval War***, s. 344.

23 Halpern, ***Naval History***, s. 396; Halpern, ***Naval War***, s. 386-394.

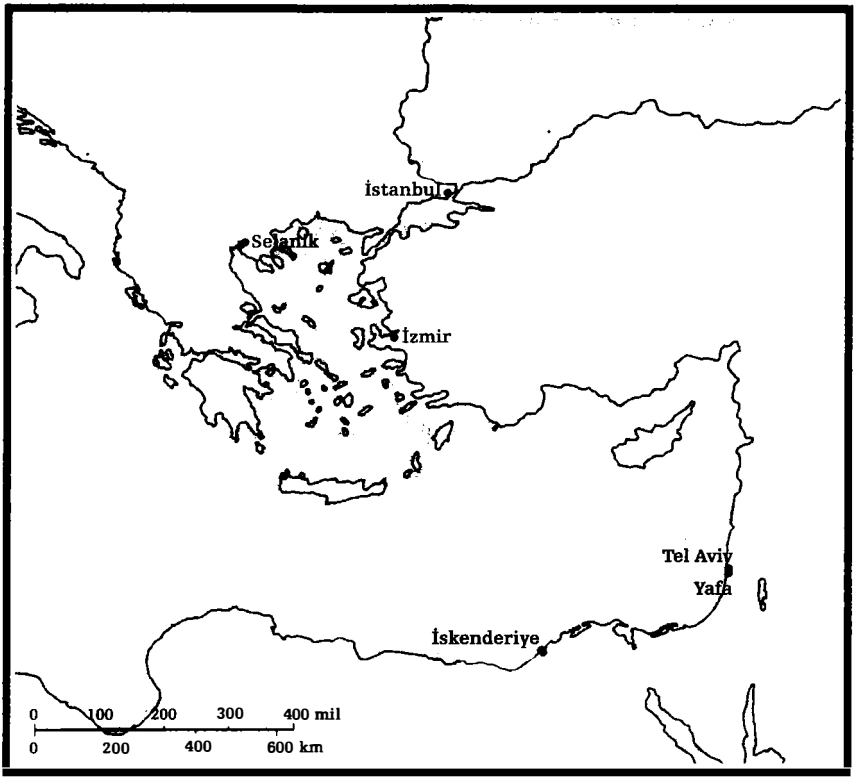
IV

DÖRT BUÇUK ŞEHRİN HİKÂYESİ, 1900-1950

1

Akdeniz açısından bakıldığında, I. Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekişmelerini simgeleyen bir krizler silsilesinin yalnızca bir parçasıydı: Kıbrıs, Mısır, Libya, Oniki Adalar'ın kaybı; derken Filistin'in İngiliz denetimine kaptırılmasını çok geçmeden Suriye'de Fransız mandasının izlediği dünya savaşının kendisi. Tüm bu değişimlerin, farklı etnik ve dini grupların yüzyıllar boyunca bir arada yaşamış olduğu başta Selanik, İzmir, İskenderiye ve Yafa olmak üzere, liman kentlerinde kimi zaman gerçekten çok şiddetli sonuçları oldu. Savaşın sonunda Osmanlı merkezi toprakları muzaffer devletler arasında paylaşıldı; hatta İstanbul İngiliz askerleriyle kaynıyordu.[1] Padişahın siyaseten elinin kolunun bağlanması Türk köktencilere, özellikle Gelibolu'daki başarısıyla temayüz eden Mustafa Kemal'e çok çeşitli fırsatlar sağladı. Türklerin İtilaf Devletleri'ne karşı güvensizliği halktaki infialle katmerlendi: 1915 bahar ve yazında Ermenilerin kitlesel tehciri İstanbul ve İzmir'deki Amerikan diplomatları arasında dehşet uyandırmıştı. Hoyrat memurların gözetiminde, kavurucu sıcakta Anadolu dağlarında yürümeye zorlanan kadın,

1 M. Housepian, *Smyrna 1922*, Londra, 1972, s. 83.

erkek ve çocuklar yollarda düşüp ölür veya sırf eğlence olsun diye öldürülürken Osmanlı hükümeti, Ermeniler arasında yapıldığı rivayet edilen hıyanet komploları hakkında bağırıp çağırıyordu. Niyet, "elli yaş altındaki tüm erkeklerin topyekûn yok edilmesi"ydi.[2] Rumların, Yahudilerin ve yabancı tüccarların kaygısı, Anadolu'nun "arındırılması"nın Ermenilere uygulanan zulümle sınırlı kalmamasıydı. Son günlerinde Osmanlı hükümeti, bir arada yaşama şeklindeki kadim ideale sırt çevirmişti. Türkiye'de de, köktenci Jön Türklerin sıkça ortaya koyduğu gibi, güçlü milliyetçi duygu geçmiş çağların hoş görüsüne ağır basmaya başladı.

İzmir, kısmen vali Rahmi Bey'in Almanya ve Avusturya ile olan Osmanlı ittifakı hakkında kuşkulu olması ve kentinin refahının Rum, Ermeni, Yahudi, Avrupalı tüccarlar ve Türklerden oluşan karma nüfusuna dayandığını anlaması sayesinde, nüfusunun büyük bölümü işkence ve zulümden korunmuş olarak, savaştan fiziksel zarar görmeden çıktı.[3] Ermenileri Os-

2 G. Milton, *Paradise Lost - Smyrna 1922: the Destruction of Islam's City of Tolerance*, Londra, 2008, s. 84-88.

3 H. Georgelin, *La fin de Smyrne: du cosmopolitanisme aux nationalismes*, Paris, 2005; M.-C.

manlı yetkililerine teslim etmesi emredildiği zaman, vakit kazanmak için işi yavaştan alsa da, nihayetinde 100 kadar "adı çıkmış" Ermeniyi belirsiz bir kadere göndermek zorunda kaldı.[4] Rumlar İzmir'de nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı; aslına bakılırsa, buradaki Rum nüfus Atina'dan bile fazlaydı. Rum okul sisteminde ve halk şenliklerinde çok önemli bir rol oynayan Ortodoksluğa son derece bağlı kalınakla birlikte, bu topluluğun içine Yunanistan'dan milliyetçi fikirler de sızmaya başlamıştı. Rumlar kurutulmuş meyve ticaretinde son derece faaldiler ve iç kesimlerden incir hasadının gelişi İzmir rıhtımında büyük bir olaya dönüşürdü. Ladino konuşan Yahudi cemaati, Selanik'te olduğundan daha geri plandaydı, ancak İzmir'de de tıpkı Selanik'te olduğu gibi Batılı modalar yaygınlaşıyordu. Vali bir keresinde Alliance Israélite Universelle'i ziyaret etmiş ve Yahudilerin o günlerde benimsemekte olduğu Batı tipi şapkalar değil fes giymelerini tercih ettiğine ilişkin bir ifadede bulunmuştu: "Sizler Fransa veya Almanya'da değil, Türkiye'de yaşıyorsunuz ve Padişah hazretlerinin tebaasısınız."[5]

Mükemmel bir limana sahip İzmir, diğer Osmanlı limanlarının iş hacminin daralmaya başladığı 18. yüzyıl sonundan itibaren gelişmesini sürdürmüştü. 1800 civarında Osmanlının Avrupa'yla yaptığı ticarete Fransa hâkim olmuş ve kente yalnız Avrupa kumaşları değil, şeker, kahve, kırmızböceği ve çivit gibi sömürge ürünlerinin arzını da yürütmüştü. İzmirli Türkler aslında Fransa'da üretilen fesleri satın alıyorlardı.[6] Avrupalılar arasında, 19. yüzyılın başından sonuna değin İzmir'de iş âleminin canlı kalmasına yardım eden İngiliz, Fransız ve İtalyan kökenli aileleri vardı; en önemli meyve ihracatçısı olan Whittall ve halı fabrikaları 150.000 işçi istihdam eden Griaud gibi aileler ekonomik yaşama egemen durumdaydı. Daha yeni gelenler arasında, Standard Oil Company of New Jersey'in ticaret trafiğinde İzmir'i bir uğrak noktası olarak kullanan Amerikalılar da vardı.[7] Levanten ailelerin muazzam konaklarının bulunduğu, ismiyle müsemma Paradise [Cennet] gibi ferah banliyöler kentten birkaç kilometre ötede kurularak, İzmir'in merkezine demiryolu hattı veya vapur seferle-

---

Smyrnelis (ed.), *Smyrne: la ville oubliée? Mémoires d'un Grand port ottoman, 1830-1930*, Paris, 2006.

4 Milton, *Paradise lost-Smyrna 1922*, s. 86-87, 98-99; Housepian, *Smyrna 1922*, s. 124-125.

5 H. Nahum, "En regardant une photographie: une famille juive de Smyrne en 1900", *Smyrne: la ville oubliée?*, s. 103.

6 Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in teh Eighteenth Century. 1700-1820*, Atina, 1992, s. 121, 207-214; E. Frangakis-Syrett, "Le développemnent d'un port méditerranéen d'importance internationale: Smyrne (1700-1914)", *Smyrne: la ville oubliée?*, s. 23, 37, 45-49; ve aynı derlemede, O. Schmitt, "Levantins, Européens et jeux d'identité", s. 106-119.

7 Milton, *Paradise Lost-Smyrna 1922*, s. 16-19; Frangakis-Syrett, "Développement d'un port", s. 41.

riyle bağlanmıştı.[8] Savaş sürerken bile, tanınan adlarıyla bu "Levantenler" rahat hayatlarını sürdürmeyi başardılar, zira Rahmi Bey yabancı tüccarlara düşman yabancılar muamelesi yapmak için bir neden görmüyordu; zaten bu insanların birçoğu İzmir'de doğmuştu ve pasaportunu taşıdığı ülkeyi hiç ziyaret etmemişti.

Londra'da ise muzaffer İngiliz hükümeti İzmir'in Levanten tüccarının çıkarlarına sağır kalmıştı. İngiltere'de Türklere şiddetli bir düşmanlık vardı: Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Osmanlıları yeryüzünde "kötülüğün en ölümcül köklerinden" biri olarak betimlerken, Başbakan Lloyd George da antik Yunan uygarlığının soylu başarılarını yıllarca ballandıra ballandıra anlattığı sırada Türklerin sefil başarısızlıklarından da söz etmişti; en savruk yanlış hükümlerinden biri, Kemal'i "pazarda bir halı tüccarı" olarak nitelemesi oldu. Bu onu, Venizelos'un Küçük Asya kıyısını da içerecek şekilde Ege boyunca uzanan bir Yunan hâkimiyetinin iadesi hülyasını kucaklamaya iten bir hataydı. Venizelos'a göre burası Yunan uygarlığının tam yüreğiydi: Antik İonya'nın en iyi ihtimalle 800.000 kadar olan Yunan sakinlerinin "Helen ırkının en saf kısmını oluşturduğu" konusunda ısrarlıydı.[9] İngiltere, 1919'da Rusya'daki Bolşevik devrimcilere karşı mücadelede Yunan askeri desteğine değer veriyordu. Bu Yunan özgürlük savaşçılarının elbette ödüllendirilmesi gerekiyordu. 1919'da Paris'teki Barış Konferansı'nda toplanan Amerikalıların ve Kıta Avrupa'sı devletlerinin daha az emin olmasına ve İzmirli Whittall ailesinin, kentin sakinlerinin Yunan hükümetince yönetilmek istemediklerine çünkü Rum, Türk, Yahudi, Ermeni, hepsinin, kentte hüküm süren uyuma değer verdiğini ve yerel özyönetimden ötesini istemediklerini bildiren kanıtlar sunmasına karşın, İngilizler İzmir'le hinterlandını memnuniyetle Yunanlara sundular. Lloyd George, müttefiklerinin çoğunu İzmir ve hinterlandının, Yunan gemilerini oraya göndererek hiç gecikmeden İonya kıyısını işgal edecek Venizelos'a verilmesi gerektiğine ikna etti. Bu gelişmelere şiddetle karşı çıkanlar arasında, İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri olan, önyargıları önündeki görevlere hiç yakışmayan Amiral Bristol de vardı: "Ermeniler de Yahudiler gibi bir ırktır; pek az ya da hiç milli ruhları olmadığı gibi, ahlaki karakterleri de zayıftır"; ama en büyük öfkesini İngilizlere saklıyordu, zira Lloyd George'un yüksek ahlaki kaygılarla hareket ettiğine hiç inanmıyordu: Bütün bunlar petrol rekabeti uğruna yapılıyordu.[10]

Mayıs 1919'da 13.000 Yunan askeri İzmir'e girdi. Sessiz bir başlangıcın ardından olaylar birbirini izlemeye başladı: Türk köyleri yakılıp yıkıldı ve

8 Georgelin, *Fin de Smyrne*, s. 44-50.

9 Milton, *Paradise Lost-Smyrna 1922*, s. 36-38, 121, 127-128, 155, 178.

10 *Age.*, s. 128-134; Housepian, *Smyrna 1922*, s. 63-64, 76.

sadece İzmir'de yaklaşık 400 Türk ve 100 Rum öldürüldü. Yeni Yunan vali Aristides Sterghiades, İzmir seçkinlerinin toplumsal yaşamının üstünde kalmayı yeğleyen mesafeli bir şahsiyetti. Adil olmaya çalıştı ve çoğunlukla tartışmalarda Rumlara karşı Türklerden yanı çıktı; ödediği bedel, zafer sarhoşluğunun kente özgü ne varsa her şeyi tehdit eder hale getirdiği Rumların hor görüsü oldu. Öte yandan, politikaları ticareti İzmir'e geri getirdi. Asıl sorunların yoğunlaşmaya başladığı yer iç kesimlerdi; Kızılhaç, Türklerin yaşadığı alanlarda Yunanlarca yapılan etnik temizliğin kanıtlarını topladı. Kızılhaç, bir Yunan subayına, neden adamlarının Türkleri öldürmesine izin verdiğini sorduğu zaman şu cevabı aldı: "Çünkü çok hoşuma gidiyordu." Aslı aranacak olursa, şiddet her iki tarafın da alameti farikası oldu. Fakat Mustafa Kemal kuvvetlerini topluyordu ve 1921'de Yunanlar, Yunanistan ile Türkiye arasında yükselen batı platosunda bir sınır çizme umuduyla, doğudaki dağlık kesimlere sızmaya teşebbüs ettiği zaman, ilk başarıları çarpıcı bir Türk karşı taarruzuyla yanıtlandı: Yunanlar Anadolu'nun çok derinliklerine kadar çekilme tuzağına düşmüşlerdi. Yunanların hezimeti Türk ordularının batıya bir çağlayan gibi inmesini sağladı ve 9 Eylül 1922'de İzmir'e girdiler, ancak bundan önce yaklaşık 50.000 mağlup Yunan askeriyle iç kesimlerden 150.000 Rum kente toplanmaya başlamıştı.

Bu, Yunan hafızasına dağlanan bir felaketin başlangıcı oldu. İzmir'e giren ilk Türk birlikleri gayet disiplinli süvariler olmasına karşın, onlara Batı Anadolu'daki yakıp yıkmalarda Yunan kanının tadına epeyce bakmış başıbozuk Türkler yani çeteler de eşlik ediyordu. Mülteciler kentte biriktikçe, temelde çeteler tarafından olmakla birlikte, onlarla kısıtlı kalmayan katliam, tecavüz ve yağmalar, en gözde düşmandan başlayarak, günün dile getirilmemiş emri haline geldi: En gözde düşmanlar Yunanlar değil, yine Ermenilerdi. Ne yeni Türk valisi, ne de kente vardığı zaman Mustafa Kemal, bir savaş gerçeği olarak gördükleri anlaşılan manzara karşısında endişelenmişe benziyordu; görünüşe bakılırsa, oluşmaya başlayan yeni Türkiye'de Rumlara ve Ermenilere yer yoktu. Türk mahallesine saygı gösterilmekle birlikte, Ermeni mahallesinin tepeden tırnağa yağmalanmasını, kentin her yerindeki şiddet dalgası izledi. Levanten tüccarların banliyödeki villaları yağmalandı; çoğu Levanten (hayatta kalmışsalar) sahip olduğu her şeyi kaybetti ve ticaret şirketleri kapandı. Nihayet, İzmir sokakları ve evleri (yine Ermeni mahallesinden başlayarak) kundaklandı ve 13 Eylül'de kent ateşe verildi. Bu yangın mülteci sayısını 700.000'e kadar çıkardı, çünkü artık İzmir'in Rumları ve Ermenileri de kaçmak için rıhtıma gitmek zorunda kalmışlardı. Orada onları, umut yaratan bir manzara bekliyordu: İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan gemileri, hepsi kendi

anavatanının çıkarlarını büyük bir asabiyetle korumak üzere limandaydı. Yangın rıhtıma daha da yaklaşarak, büyük ticaret şirketlerinin depolarını ve bürolarını da sardı ve kent merkezi küle dönüşürken, birçoğu yaraları, susuzluk ve mecalsizlik yüzünden can çekişen çaresiz bir insan kitlesi, kurtarılmak için dua ediyordu.

Büyük Güçler'in tutumu tüyler ürpertici bir anlayışsızlıktı. Amiral Bristol, iki Amerikalı gazeteciyi, Türklerin yaptığı canilikleri yazmamaları yönünde uyarmıştı bile. Fransızlar ve İtalyanlar, mültecileri savaş gemilerine almaktan "tarafsızlıkları"nın alıkoyduğunda ısrarlıydı; hatta o derece ki, yüzerek savaş gemilerine çıkan bir sürü insan gerisingeri denize atıldı. Bir Amerikan gemisinin açıklarında biri erkek, diğeri kız iki çocuk bulunduğu zaman, bahriyeliler, daha geniş çaplı bir tahliye planı örgütlemeye çalışan Genç Erkek Hıristiyanlar Derneği'nin (YMCA) bir görevlisi olan Asa Jennings'e yardım etmek istediklerini, ama bunun emirleri çiğnemek olacağını bildirdiler. Jennings bu bahaneyi kabul etmeyi reddetti; çocuklar kurtarıldı ve kardeş oldukları ortaya çıktı.[11] İngiliz savaş gemilerinin güvertesinde, subaylar yemeklerini yerken, birkaç yüz metre ötedeki rıhtımdan gelen canhıraş feryatları bastırsın diye, bandolara canlı denizci şarkıları çalması emredildi. Sonunda İngiliz amiral hararetli ricalara boyun eğdi ve hayran olunacak kadar ısrarcı olan Jennings, yakınlardaki Lesbos'ta [Midilli] üslenmiş Yunan donanmasının yardımını elde etmeyi de başardı. 20.000 kişi İtilaf gemileriyle kurtarıldı ve daha birçoğu da Jennings'in temin ettiği Yunan filosuyla tahliye edildi. Buna karşın, İzmir'de ve hinterlandında 100.000 civarında kişi öldürülmüş ve en az bir o kadarının da, çoğunun yok olup gittiği Anadolu'nun iç kesimlerine sürülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

İzmir Körfezi'ndeki kumandanların kayıtsızlığı ve İstanbul'daki Amiral Bristol'ün apaçık husumeti, insanlık felaketi konusunda 21. yüzyıl başındakinden farklı bir düşünce şeklini yansıtıyordu. Tarafsız devletlerin yapacağı en iyi şey, etnik şiddetin mülksüzleştirilmiş ve can çekişen kurbanlarına yardım sunmak yerine, "tarafsızlık", bir kenarda durup bakmak gibi anlaşılıyordu. Müdahale etmekteki bu isteksizlik, Venizelos'un artık ne Yunanistan ne İngiltere'nin kontrol edebildiği olaylar silsilesini başlatmasını Lloyd George'un desteklemiş olduğu bilinciyle daha da katmerleniyordu. İzmir halkının çoğu gitmişti; yangınla tahrip olmuş Smyrna da varlığını yitirmişti ve yeni Türk kenti İzmir, çok uzun zamandır sürdürdüğü ticari üstünlüğünü bir daha asla elde edemedi. Rumların ve Ermenilerin bıraktığı boşluğu, Girit ve KuzeyYunanistan'dan çıkarılarak akın akın Türkiye'ye gelen Türk mülteciler doldurdu. Sonunda, 1923 Lozan Antlaş-

11 Milton, *Paradise Lost-Smyrna 1922*, s. 176, 322, 332, 354; Housepian, *Smyrna 1922*, s. 191-192.

ması uyarınca, Yunanistan ve Türkiye arasında kitlesel bir nüfus mübadelesi gerçekleşti; yalnızca Girit'ten ayrılan Müslümanların sayısı 30.000'di. Son padişahın Kasım 1922'de İstanbul'dan kaçışı, yeni başkenti, yeni alfabesi ve laik anayasasıyla yeni, Batı eğilimli bir Türkiye'nin kurulmasının önündeki son ve çok zayıf engeli de kaldırınış oldu. Yunanistan'da *Megalé Idea* ölmüştü ölmesine, ancak bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun çokuluslu niteliği de ıskartaya çıkarılmıştı. Halkların ve dinlerin arasında patlak veren gerilimlere, hatta nefretlere ve çeşitli mali ve toplumsal kısıtlamaların yüklenmesi yoluyla Hıristiyanların ve Yahudilerin aşağılanmasına yönelik sık girişimlere karşın, Osmanlı sistemi çok farklı bunca halkı yüzlerce yıl bir arada tutmayı başarmıştı. Bu sistemin yerini, liderleri yüksek sesle milliyetçilik ilan eden bir milletler grubu almıştı ve artık dışarıdan olanlar diye adlandırdıkları grupları –Türkiye'de Rumlar ve Ermeniler, Yunanistan'da Yahudiler ve Müslümanları– içlerinde barındırınaları mümkün değildi.

2

İskenderiye, kültürlerin karşılaşıp karıştığı bir başka liman kentiydi. Şehir modern biçimini, yeni liman bölgesi boyunca şık bir Korniş yolun [kordon boyu] yapıldığı ve apartman blokları ve bürolarla dolu geniş caddelerin ortaya çıktığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında almaya başladı. Bunlar arasında, 1850'ler gibi erken bir tarihte inşa edilen sözde-Kıptî Anglikan katedralinden başka, Mısır'da doğmuş, İtalya'da eğitim görmüş ve arkasından 1920'lerde İskenderiye'de büyük şöhret kazanmış olan mimar Alessandro Loria tarafından tasarlanan olağanüstü yapılar grubu da bulunuyordu. Onun eseri olan Mısır Merkez Bankası bir Venedik *palazzo*'suna benzer; hem bir Yahudi hem de İtalyan olduğu düşünülürse, kimliğine uyacak şekilde Yahudi ve İtalyan hastaneleri de inşa etmişti; en çok ziyaret edilen yapısı, Winston Churchill ve Lawrence Durrell'in, hatta Durrell'in kendi hayal gücünün ürünü olan Justine'in gözdesi Cecil Hotel'dir.[12] Kentin Rum, Yahudi, İtalyan, Kıpti ve Türk sakinleri, Mısır'ın içinde değil yanında bulunan bir Avrupa kendi anlamına gelen, klasik ifade *Alexandria ad Aegyptum*'u yorumlayarak, İskenderiye'yle çok büyük gurur duyuyorlardı.[13] 20. yüzyıl başında Mısır Karına Mahkemesi'nde

12 M. Haag, *Alexkandria Illustrated*, 2. basım, Kahire, 2004, s. 8-20; M. Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, s. 150-151.

13 Haag, *Alexandria, City of Memory*, s. 17; E. Breccia, *Alexandria ad Aegyptum: a Guide to the Ancient and Modern Town and to its Graeco-Roman Museum*, Bergamo ve İskenderiye, 1922; K. Fahmy, "Towards a social history of modern Alexandria", *Alexandria Real and Imagined*, ed. A. Hirst ve M. Silk, 2. basım, Kahire, 2006, s. 282.

temyiz yargıcı olarak hizmet eden bir Amerikalı olan Jasper Brinton, büyük coşkuyla anlattığı İskenderiye hakkında şöyle söylemişti: "Işıltılı ve sofistike, Akdeniz'deki tüm kentlerin ötesinde". Müzikseverler kentin büyük salonlarında Toscanini, Pavlova ve La Scala'nın en muhteşem seslerini dinleyebiliyorlardı.[14] Sokakların, bugün asla kimsenin yapamayacağı gibi, bal döküp yalanacak kadar temiz olduğu söyleniyordu.

Kuşkusuz, kozmopolit İskenderiye, İskenderiye'nin tamamı değildi ve burada kısaca ele alınacak seçkinlerin hayatının, kentin kuzey kıyı boyunda yaşayan çoğu Rum, İtalyan, Yahudi ve Kıptinin sürdürdüğü yaşam ile en ufak bir ilgisi yoktu. 19. yüzyıl haritalarında, dar ve uzun kentin güney kanadı *Ville arabe* olarak adlandırılıyordu, ancak aşçılar, hizmetçiler ve vatmanlar sağlamak dışında, İskenderiye orta sınıflarının yaşamına pek de karışmıyordu. Avrupalılar ekonomik gücünün çoğuna sahip olsalar da, nüfusun sadece %15'ini oluşturuyordu; 1927'de kentte 37.000'i Yunan uyruğunda olan yaklaşık 49.000 Rum, 24.000 İtalyan ve 4.700 Maltalı yaşıyordu. Çeşitli milliyetlerin örtüşmesiyle biraraya gelen 25.000 Yahudi (birçoğu devletsiz kalmakla birlikte, yaklaşık 5.000'i İtalyan pasaportu taşıyordu) vardı; çok sayıda Rum da, Yunan uyruğu olmayıp, ister Kıbrıslı (ki bu onları İngiliz yapıyordu) ister Rodoslu (bu da İtalyan olmaları anlamına geliyordu) veya hatta 1923'ten sonra Türk uyruğu olarak yaşıyordu.[15] Hıdivlik ailesi dahil, nüfuzlu Müslüman ailelerin çoğunluğu buraya Türkiye, Arnavutluk, Suriye veya Lübnan'dan akın etmişlerdi. Mısır'ın bir İngiliz protektorası olmasına karşın, Selanik ve İzmir'de olduğu gibi burada da Fransızlar epeyce ön almışlardı. Bir İskenderiye sürgünü, Arapça okuma bilgisinin mönüler ve gazete başlıklarıyla sınırlı olduğunu itiraf etmişti: "Ben daima İngilizce ve Fransızcayı anadillerim olarak gördüm." Karısı ise başka bir hikâye anlatıyordu: "Annem tepeden tırnağa Frankofon iken, babam yalnızca İtalyanca konuşurdu. Birbirlerini nasıl anladıklarını hiç bilemiyorum, ama her nasılsa anlaşabiliyorlardı."[16] Çat pat Arapça bilgisi çoğunlukla hizmetkârlar ile iletişim kurmakta yararlı görülürdü. Yükselen bir milliyetçilik çağında, her türlü "Doğulu" kimliğin bu şekilde inkârı, bu toplulukların ayakta kalması açısından eninde sonunda hayati bir önem taşıyacaktı.

André Aciman'ın İskenderiye'deki yaşam üzerine yazdığı bir anı-roman birçok İskenderiyelinin düşüncelerinin doğrultusunu gösterir. Aciman'ın ailesi 1905'te İstanbul'dan gelmişti, ama amcası Vili kendisini hem İskenderiye hem Avrupa'yla ilişkilendirmişti:

14 Haag, *Alexandria, City of memory*, s. 136-137.

15 R. Mabro, "Alexandria, 1860-1969: the cosmopolitan identity", *Alexandria Real and Imagined*, s. 254-257.

16 J. Mawas ve N. Mawas'ın (evlilik öncesi soyadı Pinto) anlattıkları, M. Awad ve S. Hamouda, *Voices from Cosmopolitan Alexandria*, İskenderiye, 2006, s. 41 içinde.

> Yüzyılın sonuna doğru Türkiye'de doğan çoğu erkek gibi Vili de Osmanlı kültürüyle ilişkili olan her şeyi hor görüp Batı'ya açlık duyarak, sonunda Türkiye'deki çoğu Yahudi'nin yaptığı gibi "İtalyan" oldu çıktı: Köklerinin, 16. yüzyılda İspanya'dan kaçan Yahudilerin yerleştiği, Piza yakınlarında bir liman kenti olan Livorno'ya dayandığını iddia ederek.[17]

Mimar Loria, faşistlerin kara gömleklerini giymekten, ailesine de giydirmekten hoşlanıyordu; aynı zamanda İskenderiye Sinagogu'nun bağışçılarından biriydi. En nüfuzlu Yahudi ailesi, Kahire'de doğmuş olan büyükbabası servetini Hıdiv İsmail'in bankeri olmasından sonra edinmiş olmasına karşın, bir Avusturya imparatorluk unvanı taşıyan Baron Félix de Menasce'nin ailesiydi; Félix'in dönemine gelindiğinde, bu ışıltılı ailenin servetini koruyan yalnız bankacılık değil, Trieste'yle yaptıkları ticaretti. Baron okullar ve hastaneler kurdu; sırf Nebi Daniel Sokağı'ndaki muhteşem yeni sinagogun liderleriyle geçinemiyor diye kendine ait özel bir sinagog ve mezarlık bile yaptırdı. Yahudi ibadetinin pek az yer tuttuğu laik bir yaşam sürdürmesine karşın, Paris'te öğrenim gören oğlu Jean'ın bir Katolik olarak vaftiz edildiğini öğrenince çok öfkelendi. Onun gözünde daha da kötüsü, oğlunun Dominiken Tarikatı'na katılarak, vaaz vermek için İskenderiye'ye gelmesi oldu. Félix de Menasce, Mart 1918'de İskenderiye'yi ziyaret ettiğinde, heybetli Menasce malikânesinde kalan Siyonist lider Chaim Weizmann'ın yakın bir dostuydu. İlginçtir ki, Baron Félix, Filistinli Araplar arasındaki bağlantılarını, Yahudiler ve Araplar arasında Filistin'in geleceği hakkında çift taraflı bir anlaşmanın müzakere edilmesi yönünde kullandı; ancak artık Filistin'den sorumlu olan İngilizler bu arabuluculuk çabası karşısında hiç olumlu bir tavır göstermediler.[18]

Bu bağlantılar, Lawrence Durrell'in bir Yahudi değil de Kıpti olarak tasarladığı, inanılmayacak bir servete sahip İskenderiyeli banker Nesim karakterinin esinini de vermişti. Durrell, *Alexandria Quartet*'inin ilk cildini Kıbrıs'taki Bellapais'te 1950'lerin başında yazdı, ancak ikinci karısı Eve Cohen nedeniyle İskenderiyeli Yahudilerle olan yakın bağları, Félix de Menasce'nin torunu olan üçüncü karısı Claude Vincendon'la daha da güçlendi.[19] Menasceler, bir diğer seçkin aile olan Zoghebler ile toplumsal olarak kaynaşmış durumdaydı; Süryani Melkit mezhebinden Suriyeli Hıristiyan Zogheb ailesi ipek, kereste, meyve ve tütün alanında pek çok zengin tüccarın bulunduğu bir topluluğun üyesiydi.[20] İzmir Levantenle-

17 A. Aciman, *Out of Egypt*, Londra, 1996, s. 4; K. Fahmy, "For Cavafy, with love and squalor: some critical notes on the history and historiography of modern Alexandria", *Alexandria Real and Imagined*, s. 274-277.

18 Haag, *Alexandria, City of Memory*, s. 139-150.

19 L. Durrell, *Justine*, Londra, 1957; ayrıca *Bitter Lemons of Cyprus*, Londra, 1957.

20 M. Awad ve S. Hamouda, (ed.), *The Zoghebs: an Alexandrian Saga*, İskenderiye ve Akdeniz Araştırma Merkezi monografileri, c. 2, İskenderiye, 2005, s. xxxix.

rinin yüksek burjuva (haut bourgeois) yaşamıyla, Menescelerin ve onlara denk ailelerin gerçekten şaşaalı yaşam tarzı arasında hiçbir benzerlik yoktur, hele İskenderiye seçkinlerinin kral, özellikle de İskenderiye'nin farklı toplulukları ile ilişkisinin önemini anlamış, çok hayranlık toplayan bir hıdiv ailesi üyesi olan Ömer Tosun Paşa'yla [Mısır prensi Omar Toussun] ünsiyetleri olduğu düşünülürse. Bir Yahudi okulundaki veya İskenderiyeli seçkinlerin çocuklarına ödül vermek üzere, bir İngiliz özel okulu model alınarak kurulan Victoria College'a gittiği oluyordu. Kıpti Arkeoloji Derneği'nin onursal başkanıydı ve Kıpti hastanesinin inşasına cömert bağışlar yapmıştı. Aynı zamanda, yerel ekonomiye de büyük ilgi göstererek, pamuk fiyatlarını istikrara kavuşturmak için çabalıyordu.[21]

Yabancı toplulukların gündelik yaşamı ticaret âleminde ve kafelerde dönüyordu; aralarında en ünlüleri, Café Pastroudis başta olmak üzere Rumlara ait kafelerdi. Ayrıca bu kafelerde, en tanınmışı şair Kavafis olan Yunan entelijensiyası üyeleri de boy gösteriyordu.[22] I. Dünya Savaşı'nın büyük bölümünü (bir Arap vatmana âşık olarak) bu kentte geçiren İngiliz romancı E.M. Forster, Kavafis'in şiirlerinin İskenderiye'nin ötesinde şöhret bulmasını sağlarken, Kavafis doğduğu kente temalarında tekrar tekrar geri dönecekti. Sorun zihninin sürekli geri döndüğü kentin, ona hiç de çekici gelmeyen gerçekteki modern kent değil eski İskenderiye olmasıydı.[23] Doğu Akdeniz'in tüm liman kentleri içinde İskenderiye, Osmanlıların düşüşünün ardından gelen siyasal değişimlerden en az hasar göreni oldu; ne de olsa, ilk canlanışını da, padişahların değil hıdivlerin inisiyatiflerinin cezbettiği yabancı yerleşimcilere borçluydu.

3

İskenderiye yeni inşa edilmiş bir kentti; oradan çok da uzak olmayan Filistin'de de yepyeni bir kent doğdu. Orada İngilizler kendilerini Mısır'dakinden çok farklı bir siyasal ortam içinde buldular. I. Dünya Savaşı esnasında, kısmen T.E. Lawrence'ın kışkırtmasıyla patlak veren Arap isyanı, İngiltere'ye Türklere karşı değerli müttefikler kazandırmıştı; aynı anda, bir Yahudi vatanına yönelik Siyonist talepler, özellikle İngiliz hükümetinin 1917 Balfour Deklarasyonu'nda bir Yahudi Yurdu fikrinden yana oldu-

21 S. Hamouda, *Omar Toussun Prince of Alexandria*, İskenderiye ve Akdeniz Araştırma Merkezi monografileri, c. 1, İskenderiye, 2005, s. 11, 27, 35.

22 E.M. Forster, *Alexandria: a History and Guide and Pharos and Pharillon*, ed. M. Allott, Londra, 2004, s. xv içinde aktaran M. Allott.

23 Kavafis'in "The gods abandon Antony", çev. D. Ricks, "Cavafy's Alexandrianism", *Alexandria Real and Imagined*, s. 274; ayrıca N. Woodsworth, *The Liquid Continent: A Mediterranean Trilogy*, c. 1, *Alexandria*, Londra, 2009, s. 175.

ğunu göstermesinden sonra, Filistin'deki Yahudiler ile Araplar arasındaki gerilimin artmasına yol açtı. Yahudi özlemleri, Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen idealist yerleşimciler tarımsal yerleşimler kurdukça bir yurda geri dönüş fikrinde ifade edilir oldu; kibbutz hareketi, Yahudileri kentlerden çıkararak kırların özgür havasına çekmeyi amaçlıyordu, ancak Siyonizmin bir başka damarı daha vardı ve buna göre temel amaç, Filistin'de Yahudilerce iskân edilecek Batılılaşmış bir kentin yaratılmasıydı. 1909'da, çoğunlukla Avrupa Aşkenazilerinden oluşan bir grup Yahudi, antik Yafa limanının 1,5 kilometre kuzeyindeki kum tepelerinin mülkiyetini aldılar ve 66 parsele böldükleri araziyi –idealist olduklarının işareti olacak şekilde– hiç kimsenin daha iyi bir konum elde etmek için girişimde bulunmamasını ve zenginle yoksulun yan yana yaşamasını sağlayacak şekilde, kura çekerek paylaştılar.[24] Niyetleri, bahçeli evlerden oluşan ferah bir kent, daha doğrusu banliyö kurmaktı, nitekim başlangıçta planlara dükkânlar eklemeyi bile reddetmişlerdi. Sakinlerin ihtiyaç duyduklarında tedariklerini Yafa'ya giderek satın almalarını planlıyorlardı. Bir isim ararken, yerleşimciler tepeden tırnağa Siyonist Herzliya ile hoş ve lâtif Yefefia'nın da ("en güzel") yer aldığı bir dizi seçenek üzerinde tartıştılar. Sonunda Theodor Herzl kazandı, çünkü Telaviv adı onun Zion'u yeniden kurmak hakkındaki romanı *Altneuland* yani "eski-yeni kent"in İbranicesidir: *Tel* sözcüğü, ziyaretçilerine geçmiş binyıllardaki Yahudi varlığını hatırlatan antik kalıntılar; *aviv* ise, buğday hasadının ilk yeşil filizleri, dolayısıyla ilkbahar anlamına gelir.[25]

Böylelikle, Kartaca'nın yerine Tunus'un kurulduğu ve Venedik'in lagünlerinden doğduğu ortaçağ başlarından bu yana Akdeniz kıyılarında ortaya çıkmış ilk büyük kent olacak yerleşim alanı kuruldu. Telaviv'in doğuşu, İsrail'in son derece çapraşık doğuş tarihine farklı, Akdenizli bir bakış açısı sunar ve yeni kent Arap komşuları arasında şiddetli tutkular uyandırmıştı; hâlâ Arap ülkelerinde basılan haritaların birçoğunda gösterilmez.[26] Telaviv'in kurucularının zihninde, bir Yahudi yerleşimi kurmak ve sinir bozucu derecede "Şarklı" olarak gördükleri Yafa'dan farklı, Avrupai bir kişilik taşımasını istedikleri konusunda hiç soru yoktu. Bu Avrupai modernlik arzusu, Yafa'da ilk kez görülen bir şey değildi. Güçlü bir Almanlık anlayışıyla birlikte, Tapınakçılar olarak bilinen bir Protestan mezhep, 1880'lerde Yafa dışında iki tarikat yerleşimi kurmuştu: "Geniş caddeleri ve şık binalarıyla, insan metruk bir diyarda yürüdüğünü unutup kendi-

24 Y. Shavit, *Tel Aviv: Vaissance d'une ville (1909-1936)*, Paris, 2004, s. 9, 44-46.

25 J. Schlör, *Tel Aviv: from Dream to City*, Londra, 1999, s. 43-44; M. LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Paletsine, 1880-1948*, Berkeley, CA ve Los Angeles, 2005, s. 60, 72.

26 Schlör, *Tel Aviv*, s. 211.

ni Avrupa'nın medeni şehirlerinden birinde hayal edebiliyor."[27] Yafa'nın varlıklı Arapları da Yafa'nın banliyölerinde konforlu villalar yaptırdılar. Telaviv, Yafa'nın ilk Yahudi banliyösü de değildi. 1838'den beri Filistin'de yaşamış müreffeh bir Cezayirli Yahudi olan Aharon Chelouche, 1880'lerde, satın aldığı arazide Yafa'nın Neve Tzedek banliyösünü kurdu. Neve Tzedek'in görenleri etkileyen özelliği, temiz ve görece ferah genel planıydı ve bu semtteki evler Yafa'daki en güzel konutlar arasında sayılıyordu.[28] Neve Tzedek, çok farklı kökenden yerleşimcileri çekti: Kuzey Afrikalı Cheloucheların yanı sıra, Orta Avrupa'dan gelen Aşkenaziler de varken, Neve Tzedek'in belediye başkanı olacak Solomon Abulafia, Tâberiye'den gelmişti. Telaviv'in kurucuları arasında yer almak üzere Aşkenazi karısı Rebecca Freimann'la birlikte 1909'da buradan ayrıldı. Şaşırtıcı sayılmayacak şekilde, bir fotoğrafında, üzerinde modernleşmenin amblemleri olan ve Yafa'daki Türk ve Arap benzerlerince de giyilen redingot, kravat ve çizgili pantalonla görünür.[29] Yazar Agnon bir süre Neve Tzedek'teki Abulafia hanesinde kaldı ve Telaviv'in İbrani kültürünün merkezine dönüşmesinden önce, orada bir yazarlar ve sanatçılar kolonisi toplandı.

Yafa da yükselişteydi. Her ne kadar hatırı sayılır boyutta hiçbir gemi kıyıya yanaşamasa ve yolcular mavnalarla veya Yafalı hammalların sırtında karaya taşınsa da, Yafa Filistin'de önemli bir liman ve Kudüs'ün denize ana çıkış kapısıydı. Osmanlı padişahı, bugün bile duran bir saat kulesi inşa ettirerek Yafa'ya zarif bir modernleşme simgesi ihsan etti. I. Dünya Savaşı arifesinde, Yafa'da Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan (son grup kabaca toplam nüfusun dörtte biri olmak üzere) 40.000 kişi ikamet ediyordu. Derken, savaş esnasında Yafalılar ve ilerleyen İngiliz ordusu arasında gizli anlaşma ihtimalinden kuşkulanan Türklerin emriyle, kentteki Araplar ve Yahudiler tahliye edildi; ancak Türkler Yafa ve Yahudi banliyölerini yağmalamadılar (aslına bakılırsa, boşaltılmış kenti bir süre işgal eden Avusturyalı birlikler daha çok hasar verecekti) ve Yafa daha sonra kendini toparladı.[30] Yafa garından kuzeydeki Beyrut'a, güneye ve batıdaki Kahire'ye hatta Hartum'a yolculuk yapılabiliyordu. Yafa, gelirini yalnız Akdeniz'den iç kesimlere yönelik transit ticaretinden değil, Osmanlı topraklarına ve Batı Avrupa'ya kadar dağıtılan ünlü portakallarından sağlıyordu. Filistin'in başlıca kültür merkezi, Kudüs'ten çok Yafa'ydı ve Arap nüfus arasında gittikçe büyüyen bir kimlik anlayışı, bir Hıristiyana ait gazetenin ismine ve içeriğine de yansımaktaydı: *Falastin* yani Filis-

27 Aktaran: A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, Londra, 2006, s. 30; Shavit, *Tel Aviv*, s. 31.

28 LeVine, *Overthrowing Geography*, s. 285, n. 2.

29 *Bare Feet on Golden Sands: the Abulafia Family's Story* [İbranice], Telaviv, 2006, s. 18-21.

30 Shavit, *Tel Aviv*, s. 81-84.

tin.[31] Bu, Yafa'nın kültürel yaşamının İskenderiye'ninki ile rekabet ettiğini ileri sürmek değildir. Huysuz Alman Protestanlar bir yana, Arapça konuşulan bir kentti burası; ve Chelouchelar, Arap dostları ve komşularıyla gayet güzel kaynaşmışlardı.[32] Fakat Telaviv'in doğuşu yeni gerilimler yarattı. 1920'lerde Yafalı Hıristiyan ve Müslümanlar çoğunlukla yeni yerleşimi ziyaret etmeyi âdet edinmişlerdi; mantar gibi çoğalmaya başlayan kumar batakhaneleri ve randevuevlerinden başka, Eden Sineması gibi birçok çekim merkezi bulunuyordu. Gelgelelim, Yahudiler ve Araplar arasında şiddet olayları 1921'den itibaren ilişkileri zehirledi; ilk ayaklanma, zaten gergin durumdaki Yafalı Arapların yanlışlıkla Telaviv'deki bir komünist gösteriyi Yafa'ya yürüyen bir güruh zannetmesi sonucu patlak verdi; dış kesimlerdeki bir yazarlar kolonisinin sakinlerinin de aralarında bulunduğu 49 Yahudi öldürüldü.[33]

Gerilimin altında yatan neden, Akdeniz'in karşı yakasından gemiler dolusu Yahudi göçmenin gelmesiydi. 1919'un sonuna doğru, Rus gemisi *Ruslan* Odessa'dan 670 yolcuyla Yafa'ya geldi. Bu Aşkenazi göçmenler eski Yafa'nın özünü değiştirmese bile, Telaviv veya Filistin hinterlandında yaşamaya geldikleri için Yafa ve Telaviv arasındaki denge algılanabilir düzeyde ve hızla değişmekteydi. 1923'te Telaviv'in daha şimdiden neredeyse tümü Yahudi olan 20.000 nüfusu olmuştu. Sonrasında Yafa'nın nüfusunu iyice geçmeye başladı; bir yıl sonra Telaviv'in nüfusu 46.000, 1930'da 150.000 ve İsrail devletinin kuruluş yılı olan 1948'de 244.000 oldu. Yavaş yavaş Yafa'nın belediye yetkesinden kurtulmaya başladı ve Yafa'nın dış kesimlerindeki Neve Tzedek gibi Yahudi mahallelerini içine alarak, 1921'den itibaren özerklik kazanmaya koyuldu ve nihayet 1934'te ayrı bir belediye haline geldi.[34] Telaviv'deki erken bir gelişme de, (akıl erdirilemeyecek şekilde ortadan kaldırılıp, günümüzde yerini çirkin bir devasa apartmana bırakmış olan) heybetli modern binası önemli bir kültür merkezi işlevi gören bir okulun, Herzliya Lisesi'nin kurulmasıydı.[35] Öte yandan, bu gelişme, Yahudi çocuklarını Yafa'daki Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların yan yana eğitim gördüğü, çoğu rahibelerce işletilen karma okullardan uzaklaştırdı.

En önemli gelişmelerden biri de bir liman inşasıydı. Yafa limanı, 1936'da yeni, bu kez her zamankinden de ciddi bir şiddet dalgasının patlamasına dek Telaviv'e hizmet etti. Daha sonra belediye meclisi, Yahudi dükkânlarına karşı Arap ve Arap dükkânlarına karşı da Yahudi boykot

31 LeBor, *City of Oranges*, s. 12-13; LeVine, *Overthrowing Geography*, s. 33-34.

32 LeBor, *City of Oranges*, s. 38-41; Schlör, *Tel Aviv*, s. 208.

33 Shavit, *Tel Aviv*, s. 90-91.

34 *Age.*, s. 9, 34.

35 *Age.*, s. 55-56.

dalgaları sürerken İngiliz yetkililerine, büyüyen kentlerinin kuzeyinde bir liman kurmak için dilekçe verdi. Yahudi önder David Ben Gurion şöyle diyordu: "Ben bir Yahudi denizi istiyorum. Deniz Filistin'in bir devamıdır." Rakip limanın etkisi Yafa'da çok çabuk hissedildi: 1935'te Yafa 7,7 milyon pound değerinde mal ithal ederken, bu miktar ertesi yıl 3,2 milyon pounda düştüğünde Telaviv 602.000 poundluk ithalat yapıyordu; ama 1939'a gelindiğinde, Yafa sadece 1,3 milyon pound mal ithal ederken, Telaviv'in ithalatı 4,1 milyon pounda yükselmişti. 1936 krizi boyunca Arap işgücü kullanılamadığından Telaviv limanının işlerliği, Yahudi liman işçileriyle nam salmış Selanik'ten getirilen işgücüyle sağlanabildi.[36] 1924'de mütevazı düzeyde başlayan ancak 1932'de 831 yabancı şirketin ürünlerini sergilediği bir düzeye kadar tırmanan bir dizi Levant Fuarı da, Telaviv'e refah getiren unsurlardandı. Yaratılmak istenen vizyon, Telaviv'in Akdeniz ve Ortadoğu arasında yeni kavşak noktası olduğu ve (bunun mümkün olabileceğini kanıtlayarak) fuarların Suriye, Mısır ve yeni kurulan Ürdün Krallığı'ndan sergileri çekebileceğiydi.[37]

Her ne kadar Yafa'yla sınırları belirsiz ve çekişmeli olarak kalsa da, bu büyümeye Telaviv'in gerçek bir şehir olarak doğuşu eşlik etti. Kentin inşası, eşgüdümü olmayan özel teşebbüs ile –(o zamana kadar elde edilenden daha fazla mali destek umuduyla) Rothschildlerin adı verilen geniş bir ağaçlık cadde yaratmaya yetecek kadar– belirli bir düzeyde merkezi planlamanın karışımı oldu. 1930'larda, kenti uzun deniz cephesine daha belirgin şekilde birleştirmeyi isteyen İskoç mimar Geddes tarafından hazırlanan bir nâzım plan yapıldı. Kentin çekirdeğinde, dikkat çekici Bauhaus binaları, zengin sakinlerinin modern Batılı kültürün taşıyıcıları olarak görünme isteğini ifade ediyordu; inşa ettikleri "Beyaz Kent", 2003'te UNESCO Dünya Mirası statüsü kazanacak kadar önemli görüldü. Batılı, Avrupalı bir kimliğin öteki ifadeleri, Habima Tiyatrosu ve kentin edebi, sanatsal ve müzikal kültüründe görülebiliyordu. Benzer eğilimler, Yafa'da olduğu kadar İskenderiye, Selanik ve Beyrut'ta da kendini gösteriyordu; gözlemcilerin sık sık dile getirdiği üzere, burada farklı olan, Telaviv'in Napoli ve Marsilya gibi Akdeniz kentlerinden çok, kimi zaman Odessa ve Viyana gibi Doğu Avrupa kentlerine daha çok benzemesiydi.

Gerginliğin gitgide tırmandığı bu dönemde, Yahudi komşularının davranışlarının Yafalıların kafasında yarattığı karışıklık, Arapça gazete *Falastin*'de 1936'da yayımlanan bir çizgi bantta da kendini gösterir. Bir İngiliz başpiskopos, ilki yüzü ve saçları açık olan ama geleneksel Filistin

36 LeVine, *Overthrowing Geography*, s. 88; LeBor, *City of Oranges*, s. 46-47; Schlör, *Tel Aviv*, s. 180, 183-185.

37 Schöler, *Tel Aviv*, s. 191-199.

The man of the two wives

JOHN BULL :— My Lord, I married first an Arab woman and then a Jewess and for the last 16 years I have had no peace at home...

THE ARCHBISHOP :— How did you manage to have two wives, are you not a Christian ?

JOHN BULL :— It was the pressure of the Great war, my Lord ...

THE ARCHBISHOP :— Well my son, if you are sincerely looking for peace you must divorce your second wife, because your marriage to her is illegal ...

الرجل ذو المرأتين

جون بول : اني يا سيدنا تزوجت امرأة عربية اولا ثم تزوجت عليها امرأة يهودية ومنذ ١٦ سنة حتى الآن والخصام قائم في بيتي...

رئيس الاساقفة : و كيف تزوجت اثنتين أنت مسيحيا ؟ ؟

جون بول : كان ذلك تحت ضغط الحرب العظمى يا سيدنا...

رئيس الاساقفة : اذن عليك يا ولدي اذا كنت حقيقة ترغب في السلام ان تطلق الثانية لان زواجك بها غير شرعي...

kıyafeti giyen ve bir güvercinin bulunduğu kafes taşıyan ağırbaşlı bir Filistinli Arap; ikincisi ise mini şort ve dar bir bluz giymiş, sigara içen uzun bacaklı bir Yahudi yerleşimci olan iki karısıyla birlikte kiliseye gelmiş şişman bir tipik İngilizi kibarca uyarır. İngiliz, I. Dünya Savaşı'nın baskısının onu iki kez evlenmeye sevk ettiğini açıklar ve başpiskopos, Yahudi karısından boşanması gerektiğinde ısrar eder. Siyasal mesaj açıktır ancak yeni Yahudi yerleşimcilerin yaşam tarzı hakkındaki huzursuzluk da aynı derecede barizdir.[38] Cheloucheların yerleşimi kurduğu günlerde Yahudiler ile Araplar arasında görülen gündelik ilişkiler yok olup gitmişti. Telaviv'i kuranlar, kendilerinin yaratmak istedikleri ile Yafa'da geride bıraktıkları arasındaki farklılık üzerinde fazlasıyla ısrarcıydılar. Akıllarında sadece modernleşme idealiyle Neve Tzedek'i kuranlar, Doğu'nun âdetlerine tümüyle yabancı olan göçmenler tarafından silinip süpürülmüştü. Böylesi değişimler, Orta ve Doğu Avrupa'daki zulümlerden kaçarak Telaviv'e gelen binlerce yeni yerleşimcinin kentte yarattığı baskılarla birlikte kendiliğinden arttı. Aynı zamanda bazı Siyonist liderler bir Yahudi kenti yaratmanın avantajlarıyla övünüyordu: Israrla bunun, 1900 yıldır kurulmuş, her yönüyle Yahudi olan ilk kent olduğunu iddia ediyorlardı. Kaderin bir cilvesi de, Avrupa'daki zulümler dalgasının yeni ve eşi görülmemiş bir şiddete ulaşarak, Yahudilerin neredeyse veya gerçekten çoğunluğu oluşturduğu Doğu Avrupa kentlerinin tahrip edilmesi oldu. Bu kentlerden biri de Selanik'ti.

4

Selanik'in kendisini Osmanlı İmparatorluğu'ndan nasıl kopmuş bulduğunu zaten görmüştük; kent, İngiliz ve Fransız birliklerinin, Avusturya'ya karşı savaşan Sırp ordularını desteklemek umuduyla (bu umut fazla sürmedi) geldiği 1915'ten itibaren, kendisini savaşın ön cephesinde bulmuştu; İtilaf Devletleri Selanik'e ve İngilizlerin "Kuş Kafesi" adını verdikleri çevresine yerleştiler. İtilaf varlığının huzursuzluk yaratan sonuçları oldu: İngiltere ve Fransa, Yunanistan kralına karşı Venizelos'a destek verdiği zaman, Yunan siyasetinde mevcut bölünmeyi daha da derinleştirdi; Venizelos Selanik'e 1916'da geldi ve kraliyetçiler ile Venizelosçular arasında kavga kızışırken, İtilaf Devletleri Kraliyet Helen Donanması'nın bazı gemilerine el koydular.[39] Derken, 1917 yangınının ve savaşın sona ermesinin ardından, Selanik hâlâ çok büyük bir Müslüman nüfusu alıkoyduğu için

38 LeVine, *Overthrowing Geography*, s. 138, resim 8.

39 P. Halpern, *Naval War in the Mediterranean, 1914-1918*, Londra, 1987, s. 295-300; M. Hickey, *The First World War*, c. 4; *Mediterranean Front 1914-1923*, Botley, Oxon, 2002, s. 65-69.

Yunan ve Türk hükümetlerinin dikkatini çekti: Temmuz 1923'te Selanik'te hâlâ 18.000 kadar Müslüman yaşıyordu. Türkiye'den Yunanistan'a İzmir'i tahrip eden savaştan kaçan mültecileri, Lozan'da kararlaştırılan nüfus mübadelesi altında gönderilenlerin takip etmesiyle, Selanik'e 1 milyon Hıristiyan geldi; bunlardan 92.000'i Selanik'e yerleşti. Kent ve çevresindeki kırsal kesim Müslüman sakinlerinden yoksun bırakılırken, Anadolu'dan gelen Hıristiyanlar, Türklerin evlerine ve arazilerine veya yangından sonra yeniden inşa edilen alanlara yerleştirildiler. Selaniklilerin birçok Anadolulu mültecinin Türkçe konuştuğunu görmesi kaderin bir cilvesi gibiydi; kimliklerini tanımlayan Yunan dili değil Ortodoks Kilisesi'ydi ve âdetleri, aralarında neredeyse 900 yıl yaşadıkları Türk Müslümanlardan neredeyse ayırt edilemez nitelikteydi.[40]

Selanik'te hâlâ 70.000 Yahudi vardı. Yunan hükümeti, başta okullarda Yunanca öğretimi aracılığıyla, onların Helenleşmesini teşvik etti. Bu kimi zaman gerilimlere yol açtı; tıpkı hükümet, "dar görüşlü dini anlayışlar" olarak görülen şeye meydan okuyarak, Yahudi dükkânlarının cumartesi günleri kapalı kalıp pazar günleri çalışabileceği hükmünü kaldırdığında olduğu üzere, bazı gerilimler yaşandı.[41] Ama buna rağmen Yom Kippur günü Selanik'te genel bir bayram yapıldı ve herkes kentin ekonomik istikrarının Yunanlarla Yahudilerin birlikte çalışmasına dayandığını anladı. Fransa, İtalya ve ABD'ye bazı Yahudi göçleri oldu; Hayfa ve Telaviv'de Yahudi liman işçilerine çok değer veriliyordu. Ancak genel algı, muazzam siyasal değişimlere karşın, çok büyük bir tehdit olmadığı yönündeydi. Artık Yunanistan, Türkiye, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın arasındaki sınırlar belirlendiğine göre, bu tehditler yok olmuştu.

Bu görüşün ne kadar hatalı olduğu, Almanların Nisan 1941'de kenti işgal ettiği II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıktı. Değerli Yahudi yazmaları ve objelerine el konulması gibi durumlarda ara sıra öfke dalgaları yaşandı ancak Yahudilere konulan kısıtlamalar, neredeyse iki yıl boyunca, Hitler imparatorluğunun başka yerlerinde olduğundan daha az sıkıydı. Bu kısmen, ağır gıda yoklukları ve Almanların mevcut ticari faaliyeti kesintiye uğratmayı istemeyişi yüzünden, kentin ekonomisinin yıkımın eşiğinde olmasından kaynaklanıyordu.[42] İspanyolca konuşan Sefardilere, Orta ve Doğu Avrupalı Aşkenazilerden farklı bir muamele göstermeyen Naziler, harekete geçmeye karar verdiklerinde bunu hızlı ve etkili bir şekilde yaptılar: Bu eylemlerin ardında Adolf Eicbmann'ın habis eli vardı. Şubat 1943'te Yahudiler gettolara kapatıldılar. Kauçuk fabrikalarında ça-

40 M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950,* Londra, 2004, s. 345, 359-360.

41 *Age.*, s. 402-408.

42 *Age.*, s. 423-428.

lıştırılmak üzere Krakov'a gönderileceklerine ilişkin rivayetler yayıldı; ve 15 Mart'ta kurbanlarla dolu ilk tren Polonya'ya doğru yola çıktı. Ağustos'a kadar kent, dönemin Almanca terimini kullanacak olursak, neredeyse tümüyle *Judenrein* (Yahudilerden arınmış) hale gelmişti. Birkaç haftalık süre içinde, çoğu Auschwitz ve diğer toplama kamplarına vardıklarında derhal gaz odalarına gönderilen 43.850 Selanikli Yahudi hayatını kaybetti.[43] İtalyan konsolosu birkaç kişiyi kurtardı ve içlerinde din adamları da bulunan bazı Yunanlar çoğunlukla ellerinden geleni yaptılar; İspanyol yetkililer çok uzun zamandır İspanyol kardeşleri olarak gördükleri bu Yahudilere yardım etmeye kimi zaman istekli davrandılar. Ancak Naziler Yunanistan'daki Yahudi cemaatinin, Hollanda dışında başka her yerdekinden çok daha büyük bir kesimini yeryüzünden silmeyi başarmışlardı.

Böylece, 350 yüzyıldan sonra eski Selanik varlığını devam ettiremedi. Karşı koyamayan büyük liman kentlerinden ilki İzmir'di. İzmir'in zapt edilmesi belki 100.000 ölüme yol açmıştı. Selanik bunun üstüne sanayileşmiş bir ölüm aygıtının dehşetini yaşadı. Doğu Akdeniz liman kentlerinin yıkımı, bu denli sarsıcı bir yaşam kaybı olmaksızın II. Dünya Savaşı'ndan sonra da sürdü. Her biri Yunan, Türk, Yahudi veya Mısır kenti olarak özgül kimliklerini edindiler. Livorno bu olaylardan çok önce birleşik İtalya'ya katılmıştı ve 19. yüzyıl gibi erken bir tarihte, (ataları kim olursa olsun) *Italia* ile özdeşleşen seçkinleri, kentleri özel imtiyazlarını yitirip üstünlüğü Cenova ve diğer rakiplerine kaptırdıkça, giderek ticaret dışındaki profesyonel mesleklere dönmeye başladı.[44] I. Dünya Savaşı ertesinde Trieste Avusturya-Macaristan'dan ayrıldı ve Avusturya'nın kültürel ve siyasal kimliğinden emin olamayan, Alpler'in ötesine sıkışmış küçük ve önemsiz bir devlet haline gelip yeni Sırp, Hırvat ve Sloven krallıkları tarafından kuşatıldıkça, kentin bir zamanlar avantajı olan coğrafi konumu artık bir utanca dönüştü. Derken, II. Dünya Savaşı ertesinde, 1954'te bir "Özgür Kent" statüsü edinerek İtalya ve Yugoslavya arasında ciddi bir anlaşmazlık kaynağı haline geldi. Kendine özgü kültürel kimliği, daha doğrusu kimliklerin çoğulluğu bu siyasal ve ekonomik değişimlerden sağ çıkmayı başaramayacağını gösterdi.

Her ne kadar çoğulcu kimliğini Telaviv'in ayrı Arap olmayan bir kent olarak gelişmesiyle çoktan kaybetmiş olsa da, Yafa daha da ani bir şekilde değişti. İsrail'in doğumunun arifesindeki 1948 baharında, birkaç hafta içinde on binlerce Yafalı Arap, gemilerle veya karayolundan kaçarak Gazze,

43 Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, Londra, 1981, s. 97.

44 C. Ferrara degli Uberti, "The 'Jewish nation' of Livorno: a port Jewry on the road to emancipation", *Jews and Port Cities, 1590-1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, ed. D. Cesarani ve G. Romain, Londra, 2006, s. 165; D. LoRomer, *Merchants and Reform in Livorno, 1814-1868*, Berkeley, CA ve Los Angeles, 1987, s. 15.

Beyrut ve başka yerlere sığındı. Birleşmiş Milletler Yafa'yı, Filistin'de bir Yahudi devletiyle bir arada yaşaması önerilen Arap devletinin toprak parçası olarak belirlemişti. Nisan sonunda Yahudi birliklerinin bombardımanının ardından Yafa nüfusu gitgide azaldı. Artık sadece 5.000 kadar olan Arap cemaatinin liderleri, Telaviv'in Rotschild Bulvarı'nda İsrail devletinin ilan edilmesinden önceki gün yani 13 Mayıs'ta kenti teslim etti.[45] Bundan sonra, bir Arap azınlıkla Telaviv'in bir banliyösü haline geldi; bu, 40 yıl önceki durumun tam tersine dönmesiydi, kenti terk edenler evlerine bir daha asla dönemeyeceklerdi. İskenderiye'deki nihai eylemse, Süveyş Kanalı milliyetçiliğinin peşinden Cemal Abdülnasır'ın emriyle İtalyanların, Yahudilerin ve diğerlerinin mülklerinin müsadere ve kendilerinin sınır dışı edilmesinin gerçekleştiği 1956'ya kadar bekleyecekti. Kent muazzam bir Müslüman Arap kenti olarak kendini yeniden inşa etti, ancak ekonomisi tepe üstü çakıldı. Eski İskenderiye'den geriye bir şeyler kaldı ama temelde –Rumların, Katoliklerin, Yahudilerin ve Kıptilerin– mezarlıklar şeklinde. Selanik'in mezarlıklarına gelince, devasa Yahudi mezarlığı Naziler tarafından mezarları ve her şeyiyle çoktan yok edilmişti. Şimdi üstünü Selanik'in Aristoteles Üniversitesi'nin geniş kampüsü kaplamaktadır: "Ve bazıları vardır ki, onları hatırlatan hiçbir şey kalmamıştır."[46]

45 LeBor, *City of Oranges*, s. 2, 125-135; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1917-1949*, Cambridge, 1997, s. 95-97, 101.

46 Ecclesiasticus **44**:9.

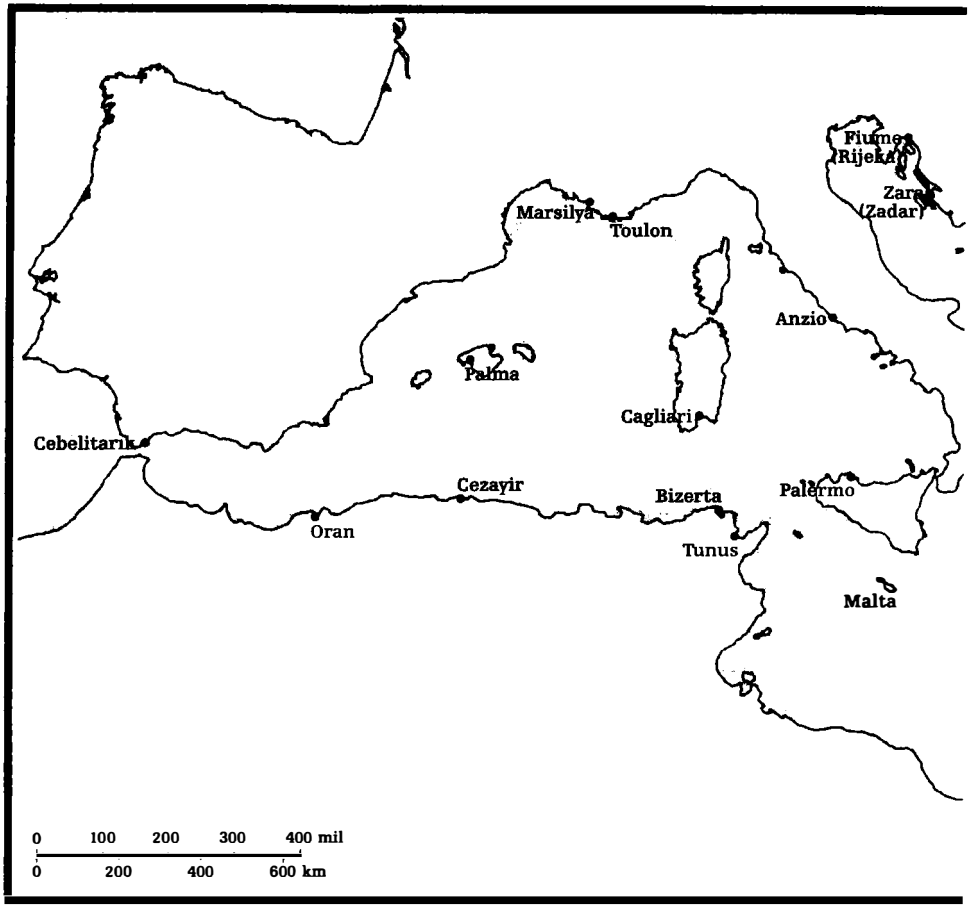
V

YENİDEN *MARE NOSTRUM*, 1918-1945

1

I. Dünya Savaşı sırasında Akdeniz'de en fazla hareket Doğu'da ve Adriyatik'te, dağılmakta olan Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının kıyılarını saran sularda meydana gelirken, 1918-1939 arasında Akdeniz'in tamamı rekabet sahnesi haline geldi.1 Akdeniz'deki üstünlük mücadelesinin merkezinde, 1922'de İtalya'da iktidara gelmesinin ertesinde Benito Mussolini'nin ihtirasları yatıyordu. Akdeniz'e yönelik tutumu ikircikliydi. Bazı anlarda "Okyanuslar"a uzanan ve İtalya'ya "güneşte bir yer" sunan bir İtalyan imparatorluğu düşlüyordu; bu hayali gerçeğe dönüştürmek için 1935'te, bir askeri sefer olarak başlı başına güçlüğü bir yana, o zamana dek İngiltere ve Fransa'nın ona gösterdiği –ne kadarsa artık– itibarı da kaybettiren Habeşistan istilasına girişti. Diğer zamanlarda Akdeniz'in kendisine odaklandı: İtalya "Akdeniz'in ortasına uzanmış bir adadır," dedi; ne var ki, faşist Büyük Konsey'in bunun hapsedilmiş bir ada olduğunda hemfikir olması endişe vericiydi: "Bu hapishanenin parmaklıkları

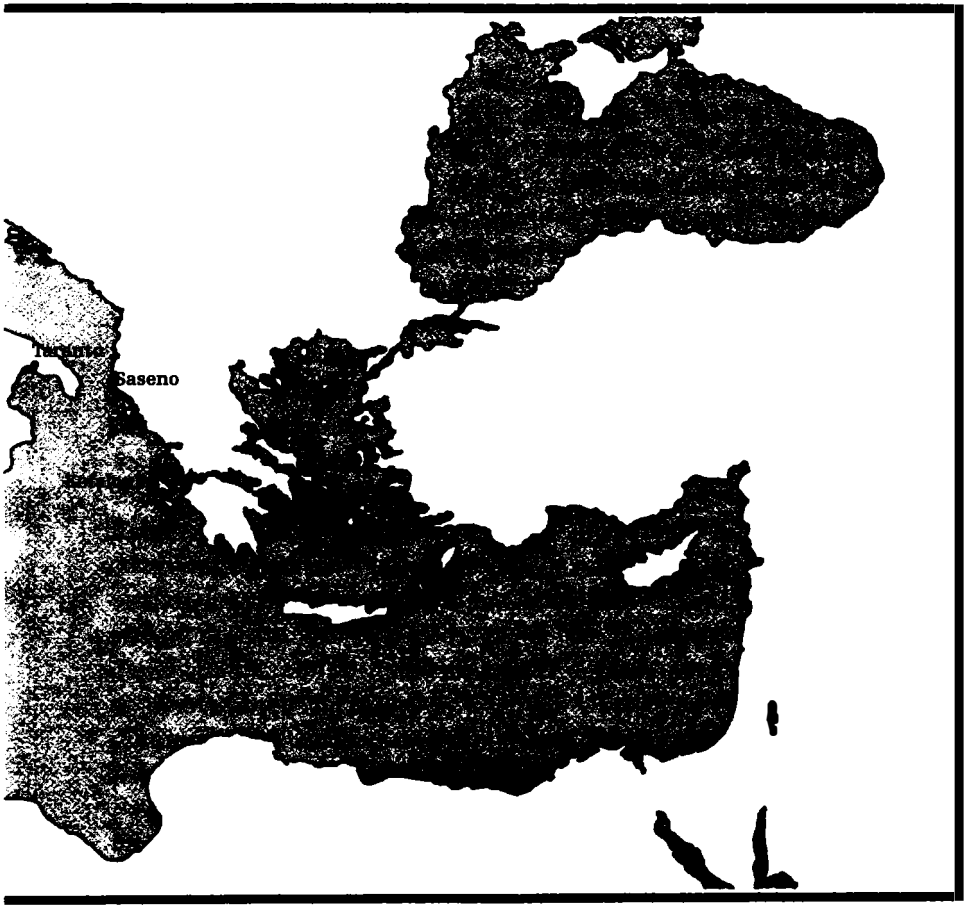
1 D. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble: the North African and the Mediterranean Campaigns in World War II*, Londra, 2004, s. xi, 5, 661; S. Ball, *The Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1939-1949*, Londra, 2009, s. xxxiii.

Korsika, Tunus, Malta ve Kıbrıs'tır. Bu hapishanenin gardiyanları ise Cebelitarık ve Süveyş'tir."[2]

İtalyan ihtiraslarını besleyen, I. Dünya Savaşı sonunda yapılan barış antlaşmaları oldu. İtalya yalnız Oniki Adalar'ı elinde tutmakla kalmadı, Avusturyalıların da Kuzeydoğu İtalya'ya geri itilmesiyle Trieste, Istria'yla birlikte, Dalmaçya sahilinde yer alan ve Luxardo ailesinin ürettiği mükemmel kiraz kanyağıyla ünlü Zara veya Zadar formunda, *Italia irredenta* yani "rehinden kurtarılmamış İtalya"nın çoğunu geri aldı. Istria'daki Fiume (Rijeka), 1919'da milliyetçi şair d'Annunzio'nun ayaktakımından oluşan özel ordusu tarafından ele geçirilerek, "İtalyan Carnaro Naipliği" makamı ilan edildi; uluslararası itirazlara karşın Faşist İtalya 1924'te burayı da anavatana dahil etti. Faşist hülya açısından geçmişin ne denli önemli

2 Aktaran: Ball, *Bitter Sea*, s. 10-11.

olduğunu ortaya koyan tuhaf bir tezahür de, Korsika, Malta ve Dalmaçya tarihinin (ve buraların *italianità* yani "İtalyanlığı"nın) ciddi şekilde incelenmesini teşvik edecek kurumların yaratılmasıydı. Antik Roma'nın yüreğindeki Roma Forum'unun önüne yapılan büyük tören caddesi boyunca yürüyen herkes, Palatin Tepesi'ndeki küçücük bir yerleşimden, tüm Akdeniz'i ve ötesindeki toprakları kuşatan Traianus imparatorluğuna kadar nasıl büyüdüğünü gösteren büyük haritaları hayranlıkla inceleyebiliyordu. İtalyan görüş alanına 1913'ten beri riskli bir şekilde bağımsız Arnavutluk da girmişti: Arnavutluk merkez bankası Roma'da yer alıyordu; yeni hükümdarı Kral Zogo'nun çaresizlik içinde İtalya'dan beklediği mali ve siyasal yardım sorunu, Nisan 1939'da sabırsız bir yaklaşımla Arnavutluk'taki İtalyan istilasıyla çözüldü. Bundan bile önce, İtalya Arnavutluk sahili açıklarındaki küçük bir ada olan Saseno'da önemli bir

denizaltı üssü kurmuştu. Denizaltılar, İngiltere'nin üstünlüğüne meydan okuma zamanı geldiğinde, Akdeniz'deki İtalyan başarısının anahtarı olarak değerlendiriliyordu. 1935'te İtalyan silahlı kuvvetleri komutanı Mareşal Badoglio, İtalya'nın ağır savaş gemilerine hiç ihtiyacı olmadığını, denizin hâkimiyetini daha modern araçlarla kazanabileceğini ileri sürdü. Aslına bakılırsa, İtalyan donanması pek de etkileyici değildi: "Teknolojik olarak geri, operasyonel olarak dengesiz ve yaratıcılıktan yoksun şekilde yönetilmesiyle, donanma savaş sanatının hemen her kategorisinde geri kalmıştı."[3]

Arnavutluk'un işgali ve Libya'daki isyanın bastırılmasının devam etmesi, bir Akdeniz imparatorluğu laflarının kuru gürültüden ibaret olmadığını gösterdiyse de, çoğu gözlemci, Roma *Mare Nostrum*'unun iadesi hakkında şatafatlı ifadeler saçan çıkık çenesiyle Mussolini'yi yarı-komik bir figür olarak değerlendiriyordu. Libya'nın ele geçirilmesi Akdeniz çapında bir kuzey-güney ekseni yaratmış ve Kuzey Afrika İtalya'nın "dördüncü sahili" olmuştu. Bu yüzden, Sicilya ve "dördüncü sahil" arasındaki sulara hükmeden İngiliz Malta rahatsızlık kaynağı olmanın ötesinde bir engel teşkil ediyordu. Mussolini, Libya sahili boyunca 1.600 kilometre uzanan ilk doğru dürüst yolun açılışı ve başkentin bazı kesimlerinin modern bir Avrupa kenti olarak yeniden inşası şerefine, 1937'de Trablusgarp'te görkemli bir ziyaret sahneledi.[4] İngiltere'yi her ne pahasına olursa olsun yolundan çekmeye yönelik Faşist ihtirasın başka bir kanıtı da, Filistin'deki Sünni Müslümanların dini lideri olarak, 1936'da Filistin'deki Arap ayaklanmalarını siyasal nüfuzunu artırmak için kullanan hayli bölücü bir şahsiyet olan Kudüs başmüftüsüne İtalyanların mali desteğiydi. İskenderiye'nin İtalyan topluluğu içinde birçok Siyah Gömlekli'nin zaten bulunduğu Mısır'da, faşist milisler –(doğal olarak birbirinden nefret eden) Yeşil Gömlekliler ve Mavi Gömlekliler gibi gruplar– yaratıldı.[5]

Derken, 1936'da İtalyanlar İspanya'da General Franco'nun acımasız, karizmatik olmaktan uzak ancak etkili iktidarının yanında savaşan Falanjist kuvvetlere faal yardım önerdi. Faşist İtalya 50.000 askerle birlikte, hava ve deniz desteği sağladı ve Balear Adaları için yapılan savaşta önemli bir rol oynadı. Mussolini'nin İspanyol anakarasında toprak talebi yoktu, ancak adalar tümüyle ayrı bir meseleydi. İtalyanlar, Eylül 1936'ya gelindiğinde Cumhuriyetçileri kovaladıkları Mayorka'ya çıktılar; komünizm sempatizanı olmakla suçladıkları 3.000 kadar Mayorkalıyı idam ettiler. Bunu izleyen iki yıl boyunca ada, Valensiya ve Barselona gibi büyük

3 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 48.

4 Ball, *Bitter Sea*, s. 7, 18-19.

5 *Age.*, s. 20-23; Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, s. 151.

Cumhuriyetçi merkezlere vahşice yapılan İtalyan hava akınlarının üssü haline geldi. Mussolini muhtemelen Mayorka'da kalmayı yeğlerdi, ancak aslında istediğini almış durumdaydı: Asıl saplantısı İngiliz donanması olmakla birlikte, Fransız filolarının üslendiği Toulon ve Oran'a yeterince yakın, Batı Akdeniz'de operasyonlarını yürütecek bir merkezdi. Aslında İtalyanlar varlıklarını hissettirmişlerdi: Palma de Mallorca'nın, ismi Via Roma olarak değiştirilen ana caddesinin girişi omuzlarına Roma kartalları tünemiş çocuk heykelleriyle süslenmişti.[6] *Mare Nostrum* 15 asırdan sonra bir kez daha İtalya'dan İspanyol sularına dek genişlemişti.

İngiltere Akdeniz'de ne istediğinden emin değildi. 1939'a gelindiğinde, İngiliz ithalatının sadece %9'u Süveyş Kanalı'ndan geçerken, muhteşem bir limanı olsa da Malta (başta içilecek su olmak üzere) yerel kaynaklardan yoksun olmasının sürekli bir yeniden tedarik gerektirmesi sonucu, aslına bakılırsa özellikle yararlı bir ikmal üssü değildi. Akdeniz'i enlemesine geçen uçakların Cebelitarık ve İskenderiye arasında yeniden yakıt almasını sağlamasıyla, bir uğrak noktası olarak elbette faydalıydı. 16. yüzyıldan kalma harikulâde istihkâmları dışında, korunmalı değildi. Savaşın başında ada, .303 kalibre hafif makineli tüfek taşıyan *Faith, Hope* ve *Charity* adlı, tek motorlu ve çiftkanatlı üç adet uçakla korunuyordu.[7] Stratejik olarak Malta'nın Sicilya'dan hava yoluyla sadece birkaç dakika ötede olmak gibi bir avantajı ve dezavantajı vardı: Tehlikeli biçimde zarar görebilir konumdaydı, ancak İngiltere, Orta Akdeniz'in deniz geçişlerine hâkim bir konumu kolay kolay bırakamazdı. Ne var ki, İngiltere'nin Akdeniz filosunu yoğunlaştırmayı seçtiği yer, Valletta'dan çok daha yetersiz bir limanı kullanmak zorunda kalmasına karşın İskenderiye oldu.[8] İngiltere'nin diğer Akdeniz varlıklarına gelince, Osmanlılardan alındığından beri Kıbrıs bir donanma üssü olarak fazlaca kullanılmamışken, Irak'tan büyük petrol boru hattı terminali olarak Hayfa'nın özel stratejik değeri aşikârdı. İspanya hükümetiyle ilişkilerde Cebelitarık'ın, Almanya ile savaş patlak verdikten sonra bile, İngiliz hükümetinin beklediğinden biraz daha az sorun yaratacağı anlaşıldı: Franco, kısmen İngiltere'nin Kanarya Adaları'nı işgal edeceği korkusuyla, savaşa girmeyi reddederek Hitler'de nefret uyandırdı. Hitler, iç savaş boyunca yıllarca verilen destekten sonra bu tutumu yüzünden, Yahudi kanı taşıyor olabileceğini ileri sürdüğü Franco'yu nankörlükle suçlayarak kınadı.[9] Gene de, İngiltere'nin

6 H. Thomas, *The Spanish Civil War*, Londra, 1961, s. 279 ve n.2.

7 T. Spooner, *Supreme Gallantry: Malta's Role in the Allied Victory, 1939-1945*, Londra, 1996, s. 14; C. Boffa, *The Second Great Siege: Malta, 1940-1943*, Malta, 1992.

8 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 12-16, 40-46.

9 *Age.*, s. 59-60; C. Smith, *England's Last War Against France: Fighting Vichy, 1940-1942*, Londra, 2009, s. 142.

ihtiyaç duyduğu şey, Batı'dan Doğu'ya, özellikle Süveyş Kanalı'na doğru kolay erişim olanağıydı.

İngiltere ve Fransa'nın Eylül 1939'da Nazi Almanya'sına savaş ilan ettiği esnada bile, Polonya'nın savunmasına yönelik bir savaşın Akdeniz'i de kapsayacağını düşünmek için hiçbir neden yoktu. Tarafların çoğu, I. Dünya Savaşı sırasında Flandre'da yaşanan yoğun kara savaşlarının bir tekrarını bekliyordu. Her ne kadar propaganda bakanlığı rutin olarak içi boş övünmeleri seri üretim halinde yaysa da, Mussolini, Hitler'in safına katılıp katılmayacağı konusunda ketumdu: 21 Nisan 1940'ta sözcüsü, "bütün Akdeniz'in İtalya'nın deniz ve hava kuvvetlerinin denetimi altında" olduğunu ve "İngiltere'nin savaşa cüret etmesi halinde derhal sürülüp atılacağını" ilan etti.[10] Ancak Fransa düşmek üzereyken, fırsatçı bir yaklaşımla, 13 Mayıs'ta büyük zafere katılmaya karar verdi. Bu ona işgal edilen Fransa'dan küçük bir dilim sağladı, ancak asıl göz diktiği Nice'i elde edemedi.

2

İngiltere'nin Akdeniz'deki ilk sorunu İtalya değil Fransa oldu. Fransız kumandanların çoğu, bu hezimet karşısında afallamış olarak ülkelerinin kurtuluşunu Pétain'in Hitler ile yaptığı küçük düşürücü anlaşmada gördü; Duydukları utancı Almanya'dan çok İngiltere'ye yönelen hararetli yurtseverlik ifadeleriyle maskelediler: Savaşacak çok az asker göndererek *la Patrie*'yi tehlikeye maruz bırakan İngiltere değil miydi? İngiliz konvoylarını tehdit etmeye başlayan İtalyanlar ile boğazlaşmaya başlamadan önce, İngiliz donanmasının, Force X adı altında kümelenmiş bir kısmı İskenderiye'de bekletilen Fransız donanmasının ne tutum alacağını bilmesi gerekiyordu. Fiilen İngiliz toprağı olan İskenderiye'de Fransızlar gemilerini İngiltere'ye vermeyi reddettiler, ancak gemilerini İngiltere'nin muhafaza altında tutmasını kabul ettiler ve Fransız denizcilerin Vichy'deki Pétain rejimine sözde bağlılığına rağmen pek fazla sorun yaratmadılar.[11] Fakat Fransız donanmasının medarı iftiharı, Oran'da, esas itibariyle Mers el-Kebir limanında yatıyordu ve aralarında dünyanın en iyi donanımlı iki savaş kruvazörü olan *Dunkerque* ve *Strasbourg* da bulunuyordu. Amiral Darlan, Fransız çıkarları olarak gördüğü şeyin ateşli bir savunucusu olduğunu kanıtladı ve Vichy'ye sadakatinin sarsılması birkaç yıl sürdü. İngilizler Darlan'a, filosunu İngiliz donanmasına katmaktan, savaşın sonuna dek hareketsizleştirebilecekleri Karayipler'e getirmeye

10 Aktaran: Ball, *Bitter Sea*, s. 41.

11 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 63; Ball, *Bitter Sea*, s. 48, 50.

kadar bir dizi seçenek sundular. Darlan bu gemilerin Fransız olduğu ve Fransız kalacağı görüşündeydi. İngiliz yetkililer, Kraliyet Donanması açısından geriye kalan tek seçeneğin saldırmak olduğunu açıkça belirttiler; 3 Temmuz 1940'ta aman vermeksizin bunu yaptılar da. *Strasbourg* kaçmayı başarsa da, İngilizler temel askeri hedeflerine ulaşmışlardı: Fransız gemileri, 1.300 Fransız canı pahasına tahrip edilmişti.[12] Ancak İngiltere bu harekâtına karşılık siyasal bir bedel ödedi. Vichy Fransa'sıyla geriye kalan tüm diplomatik bağları da koptu. Darlan'ın İngiltere'ye nefreti fazlasıyla doğrulanmıştı. Hitler, artık Kuzey Afrika ve Fransız Suriye'sindeki Fransız donanma ve ordusunun, büyük bir azimle Vichy rejimine bağlı kalacak adamların kumandasında olduğunu görebiliyordu. İngilizlere karşı kullanılabilirlerdi, ancak her şey pek o kadar berrak sayılmazdı: Fransa kendini savaşın dışında görüyordu. Mers el-Kebir, Hitler'in kendi savaşını Kuzey Avrupa'ya yoğunlaştırması gerektiğine dair hissini doğruladı. Mussolini'nin Akdeniz'de peşine düştüğü kırıntıları almasına izin verilebilirdi, gerçi Tunus kesinlikle bunun dışındaydı: Almanlar uysal bir Vichy Fransa'sının elindeki Kuzey Afrika'yı daha güvenli görüyorlardı ve Ciano'nun Nice, Korsika, Malta, Tunus'la birlikte Cezayir'in bir kısmına yönelik talebine gülüp geçtiler.[13]

Böylece, İngiltere'nin Akdeniz'deki bir sonraki çatışması, Mısır'ın en uç kesimindeki Sidi Barrani'ye el koyan İtalyanlarla oldu, ancak çok uzun sürmedi: Kasım 1940'ta İngilizler, uçak gemisi *Illustrious*'un güvertesinden başlattıkları hava akınlarıyla, İtalyanların elindeki en güçlü gemi olan *Littoria*'ya hasar verip, *Cavour* adlı savaş gemilerini batırmayı başardıkları Taranto'da güçlerini açıkça kabul ettirdiler.[14] Kazandıkları bu hızlı ve kolay zafer, İtalyanları denizde savaşa girme arayışlarından caydırdı ve daha önemlisi, sınırlı bir hava kuvvetinin bile, bir düşman donanmasının azametine galip gelebileceğini doğruladı. Artık sorun, hava akınlarının bir adayı fethetmekte de yararlı olup olamayacağı meselesiydi. Küçük *Faith, Hope* ve *Charity* uçakları, yeni geliştirilen radarın yardımıyla İtalyan *Regia Aeronautica*'ya karşı şaşırtıcı ölçüde etkili olsalar da, Malta neredeyse İngiltere ve İtalya arasındaki savaşın başlamasından beri süren İtalyan hava akınlarından çok zarar gördü; nihayet modern *Hurricane* uçaklarından oluşan bir hava filosunun İngiliz hava savunmasını desteklemesine kadar bu hasarlar sürecekti. Alman ve İtalyan uçakları 1941 başında Cebelitarık'tan doğuya doğru ilerleyen *Illustrious*'u kısmen tahrip ettiyse de, gemi Malta'nın Büyük Liman'ına sığınmayı başardı.[15]

12 Smith, *England's Last War*, s. 57-94; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 62-69.

13 Ball, *Bitter Sea*, s. 51; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 358.

14 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 93-95; Ball, *Bitter Sea*, s. 56-63.

15 Ball, *Bitter Sea*, s. 68.

Malta bombardımanı, Valletta ve Büyük Liman'ın tam karşısındaki Üç Kent'i tahrip ettiği gibi, yüzlerce Maltalı siville birlikte, sürekli olarak erzak ve temel ihtiyaç malzemesi eksikliği çeken adadaki İngiliz askerlerini öldüren günlük Alman hava akınlarıyla şiddetlendi. Durum Aralık 1941'de daha da kötüye gidiyordu. O zamana gelindiğinde, Almanlar Akdeniz'i artık daha çok ciddiye almaya başlamışlardı. Fanatik Kesselring Akdeniz kuvvetleri komutanlığına atandı ve Malta'ya seyreden İngiliz konvoylarını tahrip etmek için kararlı bir çabaya girişti; ne var ki, Alman varlığı büyüdükçe Nazi Almanya'sının Sovyetler Birliği ile savaşa girmesiyle birlikte, diğer cephelerden baskılar da artmaya başlamıştı. Sonbahar geldiğinde, İngilizler Sicilya ve Kuzey Afrika'ya bombardıman seferlerine karşılık verecek duruma geldiler ve İngiliz denizaltıları, Kuzey Afrika'daki Mihver kuvvetlerine ikmal yapan İtalyan ve Alman gemilerini hedef almaya koyuldu. Almanlar ve İtalyanlar öylesine rahatsız oldular ki, Büyük Okyanus'taki tecrübelerini göz önüne alarak, üçüncü büyük Mihver devleti olan Japonya'ya bir adayı ele geçirmenin yöntemi konusunda akıl danıştılar; Japonların önerdiği bir yöntem, adayı açlığa mahkûm etmekti.[16]

Malta'nın Büyük Liman'ı artık molozlar, ölen denizcilerin cesetleri ve batan gemilerden sızan (tutuşma riski taşıyan) petrolle dolmuştu. Savunmacılarının başarısı kısmen, Malta'nın düşmanı taciz eden ve Kuzey Afrika'daki asker ve malzeme sevkiyatını sekteye uğratan uçaklar ve denizaltılar için bir üs işlevini devam ettirmekti. İkinci Büyük Malta Kuşatması'nın Maltalıların zihinde en az 1565 Büyük Kuşatması kadar derin bir iz bırakması şaşırtıcı sayılmaz.[17] Churchill koşulların Mihver Devletleri'nin istila etme ihtiyacı bile duymadığı bir noktaya gelmesinden endişeleniyordu: Malta'nın boyun eğmesi için bir bombardıman bile yetebilirdi. İngiliz konvoyları, Mayorka'nın güneyindeki sularda denizaltılar ve ardından Tunus'tan geçen İtalyan kruvazörleri ile Alman ve İtalyan uçakları yüzünden ağır baskı altındaydı; Ağustos 1942'de, Cebelitarık'tan yola çıkan 14 gemilik bir konvoydan sadece 5'i Malta'ya güvenle varabilmişti.[18] Neyse ki, Almanlar adayı almak konusunda kesin kararlarını vermemişlerdi; bunun nedeni, özellikle Kuzey Afrika'da yakın geçmişte yaşadıkları deneyimlerle gittikçe daha az saygı duymaya başladıkları İtalyan ordusuyla ortak bir harekât gerektirmesiydi; zaten Mussolini de, İngiltere tüm cephelerde teslim olmaya zorlandığı anda adanın kendisinin olacağını varsayıyordu.[19] Yine neyse ki, Rommel doğuya Tobruk'a doğru ilerledikçe, Almanlar gitgide Kuzey Afrika'daki kendi ihtiraslarına yönelmişlerdi;

16 Spooner, *Supreme Gallantry*, s. 27, 40-42, 92, 187-205.

17 Bkz. örneğin, Donanma Amirali Lord Lewin Spooner, *Supreme Gallantry*, s. xv-xvi içinde.

18 Ball, *Bitter Sea*, s. 149.

19 Spooner, *Supreme Gallantry*, s. 17.

böylece Mayıs 1942'ye gelindiğinde, Malta artık bir tali mesele gibi görünmeye başladı. Mihver Devletleri, Akdeniz'deki savaşın küçük, tozlu bir adayı fethederek değil, karada kazanılacağına inanmışlardı. İngiliz komutanlar da "Mısır'dansa Malta'yı kaybetmenin yeğ olduğu" kanısındaydılar.[20] Ne var ki, iradelerini kırmak için yapılan aralıksız bombardımana ve aylarca süren su katılmadık sefalete karşın, adalıların teslim olmayı yüreklice reddetmelerinin Malta'yı kurtaran önemli bir etken olduğu da su götürmez; zaten Kral VI. George'un bütün adayı George Haçı'yla ödüllendirmesi de bu tutumun onurlandırılması olacaktı; madalya, adanın kahramanca direnişinin bir andacı olarak bugün hâlâ Malta bayrağında yer alır. Bombardıman sürecinde 30.000 bina hasar görmüş veya yıkılmış ve 1.300 sivil can vermişti.[21]

Malta dayandı, ancak 1941'de, stratejik değerinin Almanlar için ne anlama geldiği pek anlaşılmasa da İngilizler ile Girit için giriştikleri savaşta galip geldiler.[22] Alman Yüksek Komutası'nın Akdeniz'in önemine ilişkin bölük pörçük bir değerlendirmesi vardı. Almanlar *Mittelmeer*'e [Akdeniz] Balkan perspektifinden bakıyordu. Uzun vadede deniz güzergâhlarına kimin hâkim olacağı ise, İtalya ve İngiltere arasındaki bir mesele olarak görülüyordu. Alman kuvvetlerinin İtalyanlarla birlikte Kuzey Afrika'da çarpışmaya başlamasıyla, Mihver Devletler Akdeniz'deki kuzey-güney tedarik güzergâhını sağlama almayı amaçladılar. Fakat Führer'in bunun için seçtiği yöntem tartışmalıydı. Hitler Akdeniz'e –Cebelitarık'tan geçecek olmaları yüzünden riskli bir operasyon olacak şekilde– U-botlar göndermeye karar verdiği zaman, Amiral Raeder Atlantik Okyanusu'ndaki Alman savaş operasyonlarına zarar vereceği gerekçesiyle bu kararı eleştirdi. Mihver Devletler, bu güzergâhın bu kadar hızla açılması her ne kadar gerçekçilikten uzak olsa da, Akdeniz'in Süveyş Kanalı aracılığıyla Ortadoğu'nun petrol arzına erişim sağladığını biliyorlardı. Fakat Mihver petrol rezervleri tükenmeye yüz tutmuştu; 1942 yazına gelindiğinde, İtalyan donanması yakıtsız öylece kalakaldığında, Almanlar diğer taahhütlerinden dolayı, onlara petrol tedariki yapmayı reddettiler. Böylece Hitler Rusya'nın geniş ovalarını aşıp, İran'a uzanan farklı bir güzergâha yöneldi; üstelik 1941'de Rusya ile savaş sürerken, bu ona daha mantıklı bir çözüm olarak görünüyordu. Bu yönelim ordusunu Stalingrad'a götürdü; orada tıkanıp kalan ordu, ardından korkunç bir hezimete uğradı. Akdeniz'in gittikçe artan önemi Almanları beklenmedik şekilde yakaladı. Kasım 1942'de, artık Amerikalıların da dahil olduğu Müttefikler, Fransız-

20 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 259-265; Ball, *Bitter Sea*, s. 133.

21 Spooner, *Supreme Gallantry*, s. 11.

22 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 158-176.

ların 1830'da Cezayir'i istila ederken kullandıkları sahillere çıktıkları zaman, durumun vahameti daha da berraklaştı.[23]

Cezayir taarruzuna (Meşale Harekâtı) Fas'taki çıkartmalar ve doğuya Tunus'a doğru ilerleme eşlik etti. Almanlar Temmuz 1942'de El Alameyn'de durdurulmuşlardı bile; Kasım'da Montgomery'nin "Çöl Fareleri" ordusu tarafından kesin biçimde püskürtüldüler. Gelgelelim Kuzey Afrika'da başta Darlan olmak üzere Vichy komutanlarının varlığı durumu inanılmaz ölçüde karmaşıklaştırıyordu. Aslında Darlan'ın tek derdi kazanan tarafı desteklemekti. Kendisini Pétain'in veliahtı olarak görüyordu. Müttefiklerin çoğunun korkak bir hain olarak gördüğü bu adama karşı hissettikleri küçümsemeye karşın, Darlan onlarla müzakereye istekliydi. Fakat Müttefiklerin gene de mağlup edilmesinden, o zaman ikili oynayan bir sahtekâr olarak ortada kalmaktan çekiniyordu. Kasım 1942'de General Eisenhower, amiralin göz kamaştırıcı bir hayat sürdüğü Cezayir'de Darlan ile buluştu. Eisenhower, onu Fransız donanmasını Toulon'dan Kuzey Afrika'ya getirterek, Amerikan harekâtına katılmasını sağlamaya ikna etmeyi umuyordu. Darlan kabul etme yönünde jestler yaptı, ancak eski bir rakibi olan Toulon komutasındaki amiralin bunu yapmayı aklından bile geçirmeyeceğini biliyordu ve İskenderiye'deki Fransız gemilerinin komutanları bile, müretebatlarının İngilizlerle iyi ilişkilerine karşın buna karşı çıktılar. Karman çorman bir uzlaşma, Darlan'ın Pétain'in Kuzey Afrika'daki temsilcisi olarak kalmasını sağlarken, İngiltere ve ABD'de büyük infial uyandırdı: Darlan bir işbirlikçi ve Yahudi düşmanı ilan edildi; CBS haber sunucusu Ed Murrow şöyle soruyordu: "Biz Naziler ile savaşıyor muyuz, yoksa onların koynuna mı giriyoruz?" Darlan açmazı, Noel arifesinde fanatik bir kraliyet yanlısının Cezayir'deki hükümet binalarına gizlice girip, keyifli bir öğle yemeğinden dönüşünü bekleyerek onu vurduğu zaman, kibirli amiralin ölümüyle çözülebildi.[24]

Akdeniz hâkimiyeti çekişmesi gitgide daha da şiddetleniyordu; Müttefik başarısı kesin olmaktan uzak gibi görünüyordu. Aralık 1942'de Tunus'taki Vichy komutanı, Bizerta'daki iyi donanımlı Fransız deniz üssünü Mihver Devletler'e teslim etti. Bu arada, Kasım'da Hitler, Vichy denetimindeki alanları işgal ederek Fransa'nın bölünmüş durumuna son vermeye karar vermişti; mükafat olarak Nice'e el koymasına izin verilen Mussolini, bununla kalmayıp Korsika'ya da bazı filolar göndererek oraya İtalyan bayrağını diktirdi. Vichy komutanları Akdeniz savaşında ve siyasetinde şaibeli bir rol oynadılar ve resmen savaşta olmayan bir ülkenin temsil-

23 Ball, *Bitter Sea*, s. 109, 148-149; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 348-351.

24 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 360-362; Ball, *Bitter Sea*, s. 170-173; Smith, *England's Last War*, ss. 246-247, 424-425.

cileri olarak belirsiz konumlarını, iki taraf arasında gidip gelmekte kullandılar. Müttefikler, pek tanınmamış bir Fransız generali olan Henri Giraud'yu Vichy Fransa'sından Cezayir'e denizaltıyla kaçırdıkları zaman, onun da Darlan'ın tüm gurur ve önyargılarına sahip olduğunu görmüşlerdi: General, Müttefiklerin kanişi olmak niyetinde değildi, Yahudi karşıtı yasaların kaldırılmasıyla ilgilenmedi, "olağan şüphelileri" tutuklayıp onları Müttefikler'in bilmediği toplama kamplarına kapattı. En büyük hayali, anavatanını Alman işgalinin büyük utancından kurtaracak muazzam bir taarruza komuta etmekti.[25] Atlantik Okyanusu veya Büyük Okyanus'ta karşı saflar arasındaki çizgiler, Akdeniz'de olduğundan çok daha berraktı.

3

Akdeniz'deki siyasi kargaşa 1943'te daha da arttı. Müttefik kuvvetler Mart'ta Almanları Tunus'taki Medenin'de ezdiler ve Rommel'in ordusu Tunus'tan çıkmak zorunda kaldı. 8 Mayıs'ta Tunus ve Bizerta, 250.000 İtalyan ve Alman askeriyle birlikte Müttefiklerin eline geçti. Tunus'un düşüşü, Akdeniz'i Müttefik gemileri için daha güvenli hale getirdi ve artık 100'e varan sayıda gemiden oluşan süper-konvoylar Cebelitarık veya İskenderiye'ye ulaşmak üzere Malta'dan geçiyordu: Akdeniz'in büyük ölçüde İngiliz denetimindeki bir deniz olarak birliği, tümüyle olmasa bile en azından varsayımsal olarak geri gelmiş gibiydi. Haziran 1943'te Kral VI. George Trablusgarp'tan Malta'ya açık denizde yolculuk yaptı; burada büyük Maltalı kalabalıklarca sevinçle karşılandı. Niyet, yalnız Maltalılara moral vermek değil, Büyük Britanya'nın nihai zafere doğru durdurulmaz bir şekilde ilerlediğini bütün imparatorluğa göstermekti.[26]

Mihver'i bekleyen başka tatsız haberler de vardı. Yunanistan bir iç savaş girdabına kapılmış, Yugoslavya'da da direniş oluşmaya başlamıştı.[27] Mihver içinde, Müttefikler'in Güney Fransa üzerinden büyük bir Avrupa istilası için toplanma noktası olan Sardinya'yı hedef alacaklarına yönelik şüpheler güçleniyordu; Cagliari bu dezenformasyon için ağır bir bedel ödedi; Müttefik bombardımanının izleri orada bugün bile gözle görülebilir niteliktedir. Asıl sorun, Mihver Avrupa'sının (Churchill'in deyimini kullanırsak) "yumuşak karnı"nın Akdeniz Fransa'sı mı yoksa İtalya'sı mı olduğu bulmacasını çözmekti. Haziran 1943'te Müttefikler İtalya'nın ilk parçasını ele geçirdiler: Hedefleri, morali sıfıra düşmüş 12.000 İtalyan askerinin şiddetli bombardımana tutulduğu, Malta'nın batısındaki küçük

25 Ball, *Bitter Sea*, s. 160-161, 167, 178, 186-187; Smith, *England's Last War*, s. 350-351, 361-362, 366, 372-373, 402, 416.

26 Spooner, *Supreme Gallantry*, s. 281; Ball, *Bitter Sea*, s. 261.

27 Ball, *Bitter Sea*, s. 200-209, 1-4-16; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 566.

fakat stratejik konumlu Pantelleria Adasıydı.[28] Müttefikler önceki beklentileri alt üst ederek Temmuz'da Sicilya'ya çıktıkları zaman, Faşist Yüksek Konsey'in özel bir toplantısında üyeler Mussolini'nin aleyhine döndü. Kral Victor Emmanuel'le bir sonraki görüşmesinde istifası bile istenmedi, halihazırda yerine Feldmareşal Badoglio'nun getirildiği kendisine bildirildi ve Quirinale Sarayı'ndan ayrıldığında palas pandıras bir polis minibüsüne tıkılıp tutuklandı. Badoglio hükümetinin gittiği yön pek açık olmamakla birlikte, Almanlar İtalya'daki kuvvetlerini toplamaya koyularak, Müttefik kuvvetlerinin anakaraya geleceği günü bekleye durdular. 22 Temmuz'da Palermo, General Patton komutasındaki Müttefikler tarafından işgal edildi; Müttefikler 17 Ağustos'ta Messina'ya vardıklarında, kent moloz yığınına dönüşmüş ve 75.000 İtalyan askeriyle birlikte 60.000 Alman askeri kaçmıştı. Bu İtalyanlar savaşa devam etmeye hiç istekli değillerdi ve aslına bakılırsa, İtalyan ulusunun ruh hali de onlarınkinden farksızdı; Badoglio, Eylül başında Müttefikler ile bir ateşkes antlaşması imzalamaya tatlılıkla ikna edildi. Alman uçakları İtalyan savaş gemisi *Roma*'yı bombalayarak çok sayıda ölüme neden olduğu zaman, İtalyan donanması vatanın medarı iftiharı olan filoyu Malta'ya yönelterek, gemileri İngilizlere teslim etti. Taranto'daki büyük limanı da kendiliklerinden Müttefikler'e bıraktılar. Öte yandan, adalardaki durum daha karışıktı. İngiliz kuvvetleri Oniki Adalar'ın küçük olanlarını işgal etmeyi başarmıştı; Kefalonya'da Almanlar hiçbir neden olmaksızın 6.000 İtalyan askerini öldürdü; Almanların, İtalyanların, Özgür Fransızların ve Korsikalı direnişçilerin hepsinin adanın parçalarında hak iddia ettiği Korsika'da tam bir kargaşa hâkimdi.[29] Böylelikle, İtalya'nın teslim alınması Akdeniz çapında yeni belirsizlikler başlatacaktı.

1943 yılının sonunda muazzam bir Müttefik kuvvetinin Roma'nın güneyindeki Anzio'da yaptığı sürpriz çıkartmayla Müttefikler sonunda İtalya'ya girdi. Bundan sonra, yarımadanın geri kalanı boyunca ilerlemek için her adımda çarpışmak zorunda kalacaklardı; İtalya'daki siyasal durum, Mussolini'nin firar etmesi ve kuzeyde Nazi denetimindeki "İtalyan Sosyal Cumhuriyeti"nin kurulmasına verdiği onayla, alabildiğine karmaşık hale gelmişti. Ağır ilerleyişine karşın, (beklenebileceği gibi) Özgür Fransızlar ve Amerikalılar, Haziran 1944'te Normandiya'daki Müttefik çıkartmasını dengelemek üzere Güney Fransa'da da çıkartma yapmaya istekliydiler: Toulon'un, düşünülenden daha erken bir tarih olan 26 Ağustos'ta Müttefiklerin eline geçmesiyle, Marsilya taarruzu için gereken insan gücü serbest kalmış oldu; Marsilya da böylece 28 Ağustos'ta düştü.[30]

28 Ball, *Bitter Sea*, s. 220; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 424, 429.

29 Ball, *Bitter Sea*, s. 219-233, 239-240; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 430-452.

30 Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, s. 597.

Çok geçmeden, zihinler Alman yenilgisinin ardından Akdeniz'i nasıl bir geleceğin beklediğine döndü. Tartışmalı meseleler arasında Filistin, Yugoslavya ve komünist ayaklanmanın ülkeyi parçalamaya başladığı Yunanistan bulunuyordu. Ekim 1944'te Churchill, Stalin'e İngiliz konumunu bildirmek üzere Moskova'daydı: İngiltere "öncü Akdeniz Gücü olmalıdır." Almanların Akdeniz'deki transit güzergâhlarına müdahale ettiği zaman İngiltere'nin karşı karşıya kaldığı güçlüklerin farkında olan Stalin buna olumlu bakıyordu; Churchill'e İtalya'da gemiyi sallamayacağına dair söz bile verdi. Bunun nedeni, Stalin'in öncelikli olarak, Sırbistan da dahil Slav Avrupa'daki Sovyet üstünlüğü konusunda İngilizlerin onayını kazanmakla ilgilenmesiydi.[31] Rusların bir Akdeniz gücü olma iddiasını ileri sürecekleri zaman henüz gelmemişti.

31 Ball, *Bitter Sea*, s. 272-277; ve Moskova toplantısı için, s. 280.

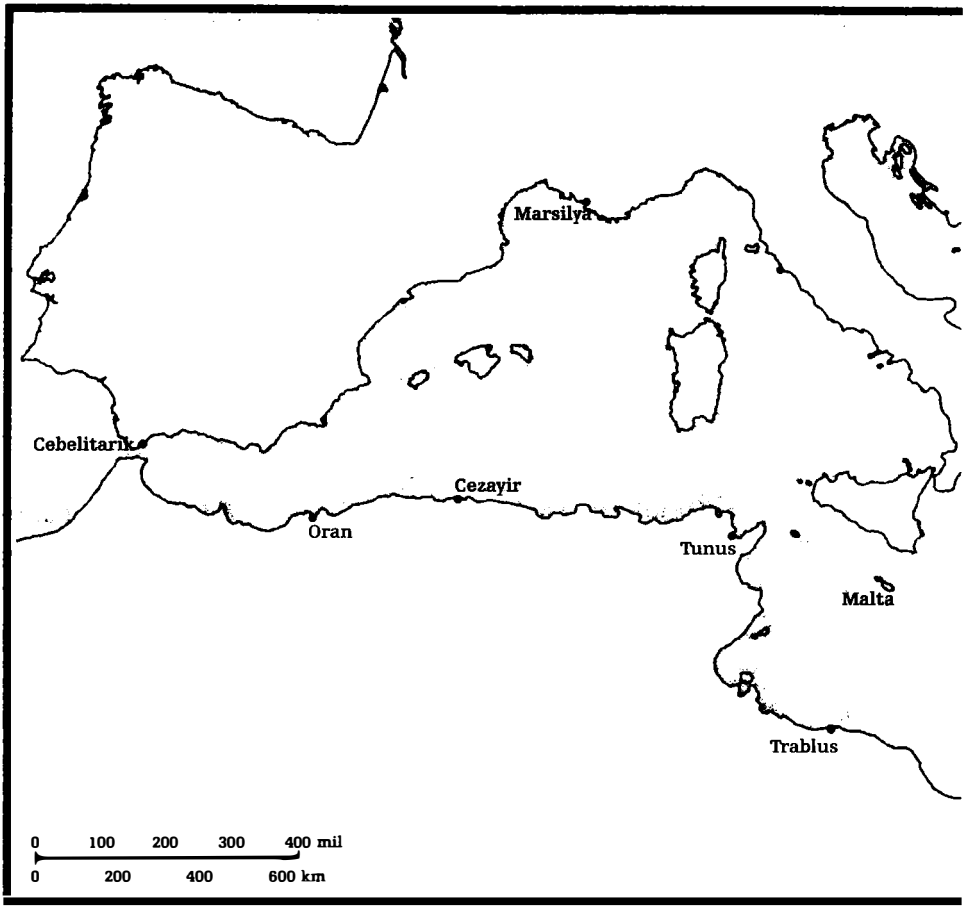
VI

PARÇALANMIŞ BİR AKDENİZ, 1945-1990

1

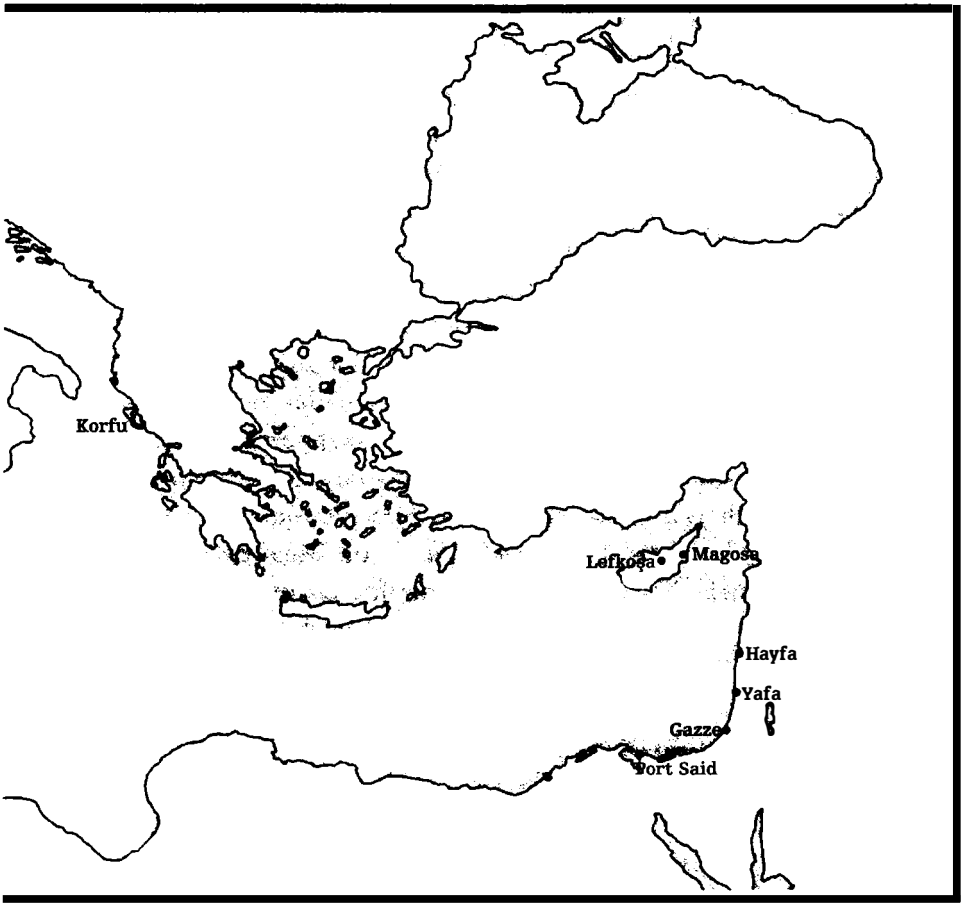
Almanya'ya karşı Müttefik zaferi, Akdeniz sularında ilkinde olduğu gibi II. Dünya Savaşı'nda da çalkantılar yarattı. Yunanistan'ın iç savaştan Batı yanlısı bir hükümetle çıkışından sonra, *énosis* yani Yunanistan'la birleşme yanlısı hareketin yeniden güçlenmeye başladığı Kıbrıs'ta daha da büyük patırtılar patlak verdi. 1940'ların sonunda ABD Sovyetler Birliği'nin genişleyen gücüne karşı giriştiği yeni mücadelede, tam olarak, Yunanlar Batı safında yer alırken Türkiye'nin savaşın dışında kalmış olması nedeniyle Akdeniz'i bir ileri mevzi olarak görmeye başladı. Aleni düstur, komünist zorbalığa karşı demokrasi savunmasıydı.[1] Stalin'in gerçekçiliği, onu Yunanistan'daki komünist ayaklanmayı desteklemekten alıkoymuştu, ama Çanakkale üzerinden Akdeniz'e serbest erişim kazanmanın bir yolunu bulmaya hevesliydi. Sovyet müttefiklerin Akdeniz sahillerinde kendilerini kabul ettirmeleri korkusu, Londra ve Washington'da gerçekliğini koruyordu; ne de olsa, Yugoslavya'nın partizan lideri Tito, savaşın son aşamalarında doğru kartları oynayarak İngilizlerin bile desteğini kazanmıştı.

1 S. Ball, *Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1935-1949*, Londra, 2009, s. 303-306.

Kaldı ki, İtalyanlar Kotor'daki deniz üssü ve savaş sırasında açgözlülükle ele geçirdikleri Dalmaçya parçalarıyla birlikte Zadar'ı da yitirirken, önce İtalyan ardından Alman işgali dönemlerinde can çekişen Arnavutluk, Paris'te öğrenim görmüş komünist lider, uzlaşmasız duruşuyla ülkesini gitgide daha büyük izolasyona sokacak Enver Hoca'nın önderliğinde bağımsızlığını geri almıştı.

İktidara geldiği zaman Hoca, bu ülkenin Tito'nun doğum halindeki Yugoslavya'sı ve Sovyetler Birliği'yle birlikte bir sosyalist uluslar kardeşliğinin parçasını oluşturmasını planlamıştı. Yugoslavlarla kurulan yakın bağlar, Tito'nun Arnavutluk'u Yugoslav federasyonuna dahil etme umudunu sergileyen ekonomik antlaşmalarla mühürlendi. Oysa Hoca'nın başka özlemleri vardı; ona göre, Arnavutluk'un ulusal topraklarının her bir santimetrekaresini savunma hakkı, Arnavutluk kıyısı açıklarındaki sulara

da uzanıyordu: Uzun zamandır Yunanistan'ı Adriyatik'e bağlayan suyolu olarak kullanılmış Korfu Kanalı'na, yabancı ihlalleri önlemek üzere mayın döşendi. İngiltere, dünya ulusları adına Akdeniz'de devriye gezme hakkını ileri sürerek, kanala savaş gemileri göndermeye karar verdi. 22 Ekim 1946'da Korfu'nun kuzeydoğusundaki bir Arnavut limanı olan Sarande yakınlarından geçen iki İngiliz savaş gemisi mayınlara çarptı ve 44 denizci hayatını kaybetti.[2] Mayınları tam olarak kimin temin ettiği tartışmalı bir konudur; kanalda daha sonra yapılan bir mayın temizliği, suda kalan mayınların, yepyeni olmamakla birlikte paslı da olmadığı ve yeni döşendiğini gösterdi ve bunların Hoca adına Tito'nun donanması tarafından döşendiğine ilişkin güçlü bir kuşku uyandı. Arnavutların mayın döşemeye

2 E. Leggett, *The Corfu Incident*, 2. basım, Londra, 1976, s. 28-100.

uygun gemileri yoktu.[3] Hoca özür dilemedi ve olayın müsebbibinin Yunanlar olduğunu söyledi ki, bu olmayacak bir şeydi. Bu, İngiltere ile Hoca'nın Arnavutluk'u arasında diplomatik ilişkiler kurma yönündeki çabaların sonunu getiren olaydı. Öte yandan Tito, Yugoslavya'ya bir uydu muamelesi yapma girişimlerinden rahatsızlık duyarak, Sovyetler Birliği'nin Dalmaçya'da kurmaya can attığı donanma üssüne karşı çıktı.

Akdeniz'deki İngiliz nüfuzu kâğıt üzerinde hâlâ çok güçlüydü: Libya İtalya'dan alınarak bir İngiliz mandasına dönüştürülse de, savaş yüzünden yoksul düşen İngiltere bu ülkeyi elden geldiğince çabuk sırtından atmak niyetindeydi. Amerikalılara Trablusgarp'ın dışında Wheelus Field'da çok geniş hava üsleri kompleksine tam kullanım hakkı verilmesi, aslında Libya'yı İngilizlerden çok onların kazandığı anlamına geliyordu; petrol aramaları ancak 1950'lerin sonunda başlatılacaktı.[4] Ancak İngilizlerin Akdeniz'in geleceğini şekillendirmedeki yetersizlikleri, İngiliz manda yetkililerinin Yahudiler ile Araplar arasındaki şiddeti artık önleyemediği ve İngiliz askerlerinin artan şekilde aşırı uçlardaki hiziplerin hedefine dönüştüğü Filistin'de çok daha berrak şekilde kendini göstermekteydi.[5] Amerikan Savunma Bakanı James Forrestal, Akdeniz'in Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılması gereken bir ileri karakol olduğu düşüncesini saplantı haline getirdi; ama aynı zamanda, Filistin'i hatta Yahudileri de saplantı haline getirerek, Başkan Truman'a Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını desteklemesi için baskı yapan Amerika'daki Yahudiler tarafından Akdeniz'deki Amerikan çıkarlarının baltalandığını da ileri sürmeye koyuldu. ABD Akdeniz'de donanma üsleri kurmak istiyorsa, Yahudi devletine vereceği desteğin, işbirlikleri hayati önemde Arap devletleri gibi oradaki diğer güçleri uzaklaştıracağı görüşünü savunuyordu. Oysa, Sovyetler Birliği'nin ilkin ayaklanmayı teşvik edip ardından Mayıs 1948'de, ABD'nin derhal tanıdığı İsrail devletine, uydusu Çekoslavakya'dan silah tedariki yaptırdığı düşünülürse Stalin'in de Filistin'i kendi amaçları için kullandığı ortadaydı. Bu tür meseleler konusundaki anlaşmazlıklarla çileden çıkan Amerikan başkanı 1949'da Forrestral'i görevden aldı; depresif kişilikteki Forrestral bundan kısa süre sonra kendi canına kıydı.[6]

Bir Akdeniz ortamında İsrail'in siyasal olduğu kadar demografik bir önemi vardı. Filistin'in en büyük Arap kenti olan Yafa sakinlerinin, gele-

3 *Age.*, s. 113, 128-130.

4 Ball, *Bitter Sea*, s. 309, 323.

5 Örneğin bkz. N. Bethell, *The Paletsine Triangle: the Struggle between the British, the Jews and the Arabs, 1935-48*, Londra, 1979; M. Gilbert, *Israel: a History*, Londra, 1998, s. 153-250; A. Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Paletsine, 1921-1951*, Oxford, 1990: 2. basım aynı yazarın, *Collusion across the Jordan*, Oxford, 1988.

6 Ball, *Bitter Sea*, s. 295, 305-314.

cekteki İsrail ordusu Haganah'ın saldırısı karşısında kentin düşmesinden bile önce nasıl dağıldığını görmüştük. Diğer önemli liman da, Arapların ve Yahudilerin karışık yaşadığı bir kent olan, 1948 başında yaklaşık 70.000'lik bir Arap nüfusa sahip Hayfa'ydı. Bağımsızlık savaşının sonuna gelindiğinde, kentte en fazla 4.000 Arap kalmıştı. Koşullar kaçınılmaz olarak çok karmaşık hale gelmişti: Arap liderlerden bazılarının, savaşı erken bırakarak Nisan 1948'de ayrılması, geride kalanların moralini bozdu; Arap Yüksek Komutası, İngilizlerin Mayıs'ta Filistin'den temelli ayrılmasından sonra, rehine olarak kullanılabilecekleri düşüncesiyle Arapların kentten ayrılmasını istiyor gibi görünüyordu; Haganah kenti bombalayarak, paniğe ve ateş altındaki Akka ve Beyrut'a doğru göçe yol açtı. Bombardımanın amacı, Hayfa'daki Arap liderleri hızlı bir teslimiyete itmekti. kentin geleceğinin Yahudilerle Arapların ortak bir teşebbüsü olması gerektiğini ileri süren bazı Yahudi liderler bu şiddet yanlısı politikaya karşı çıktılar; Hayfa'nın Arap mahallelerine gönderilen bir Yahudi heyeti, kenti terk etmemesi yönünde halkı uyardı ve İngiliz askeri istihbaratı raporunda, "Yahudiler topyekûn tahliyeyi önlemek için aşırı çaba gösteriyorlar, ama propagandalarının pek az etkisi olmuşa benziyor," deniyordu.[7] Tahliye haberi yayıldıkça, Haganah'ın ilerlemekte olduğu bölgeleri diğer Araplar da boşaltmaya başladı: Başta Yafa, ama aynı zamanda Celile iç kesiminin kentleri de buna dahildi. Bir Haganah raporu, "kaçış psikozunun" iç kesimlerdeki köylerden gelen ihraç etme raporlarıyla daha da şiddetlendiğini ileri sürmekteydi.[8]

20. yüzyılın daha önceki dönemlerindeki Yahudi yerleşimcilere Siyonist idealler yol gösterirken, sonraki yerleşimcilerin çoğuna Nazi Yahudi kıyımı öncesinde, sırasında ve ertesinde bir sığınak bulma amacı kılavuzluk ediyordu. 1938'den beri İngilizlerin koyduğu göç kısıtlamalarını belirleyen, Arap liderlerin dur durak bilmeyen muhalefetleri olmuş ve sığınmacıların buraya erişimini güçleştirmişti. Bir Yahudi devlete karşı hararetli Arap düşmanlığı Filistin'in kendisiyle de sınırlı kalmıyordu; bu durumun, Arap ülkelerindeki Yahudilerin 1948'den itibaren ivme kazanan yeni bir hurucuna yol açarak, tuhaf bir şekilde İsrail'in nüfusunu artırmak gibi bir etkisi oldu. On iki yıl içinde, Akdeniz'in Yahudi cemaatleri yoğun bir şekilde İsrail'de toplandı. İsrail'in kuruluşu, Kuzey Afrika'da Yahudi karşıtı isyanlarla sonuçlanarak Fas, Cezayir, Tunus ve Libya'dan yüz binlerce Yahudi'nin sonu gelmez bir akın halinde İsrail'e göç etmesine yol açtıysa da, aralarındaki daha zengin ve daha Batılı aileler Ortadoğu'dan uzaklaşarak Fransa veya İtalya'ya yerleştiler. Böylelikle, doğu-batı akı-

7 Aktaran: B. Morris, *Birth of Palestinian Refugee Problem, 1917-1949*, Cambridge, 1997, s. 87.

8 A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, Londra, 2006, s. 122.

nıyla birlikte bir kuzey-güney göçü de yaşandı. 1967'ye gelindiğinde, Akdeniz'de İsrail dışında Yahudi nüfusunun tek büyük merkezi olarak, Kuzey Afrika'dan yaşanan göçler nedeniyle Güney Fransa kalmıştı. Burası dışında, Akdeniz'in 1900 yıllık diasporası ansızın ters yöne dönmüştü.

Doğu ve Güney Akdeniz'deki mülklerinin denetimini yitirmeye başlama sırası şimdi de İngiltere, Fransa ve İtalya'ya gelmişti. Lübnanlılar, pek de uygun olmayan 1943 gibi erken bir tarihte, Fransa'dan bağımsızlık için harekete geçmişlerdi, ancak 1946'da hem Hıristiyanların hem Müslümanların haklarını teminat altına alan ilginç bir anayasa yapıldı; Beyrut, Batılılaşmış yöntemleriyle, Arap Levant'ında büyük bir liman ve bankacılık merkezi haline geldikçe, bağımsızlıkla birlikte ekonomik bir patlama da ortaya çıktı. Mısır'da, geçmişle yolları ayırma eylemi farklı bir biçim aldı: 1952'de Arap subaylarının kurduğu gizli bir örgütün iktidarı ele geçirip Kral Faruk'u sürgüne göndermesi, hanedanın olanca şaşaasıyla hüküm sürdüğü karma bir İskenderiye toplumunun çözülüşünün ilk aşamasını temsil etti. Fransız ve İspanyol Fas, Cezayir ve Tunus'unda ajitasyon, sömürgeci devletler üzerinde gittikçe daha ağır baskı yapar olmuştu. Doğrudan İngiliz denetimi Cebelitarık'tan Malta ve Kıbrıs'a ve Süveyş Kanalı'na doğru daralmaya yüz tuttu. Bu durum, savaş yıllarında olabileceğinden daha az sorun yaratıyordu; Hindistan savaşın sona ermesinden iki yıl sonra bağımsızlığını kazanmıştı, hatta Malaya, Singapur ve Hong Kong'un elde tutulabilmesi sayesinde Süveyş'in önemi zaten gerilemekteydi. Tüm bunlar Churchill'in Akdeniz'de İngiliz egemenliğini geri alma umutlarını bir tek şartla geçersiz kılıyordu: Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'de müttefikler bulmaması halinde sorun yoktu. 1956'ya gelindiğinde, SSCB'nin yaptığı da tam buydu.

2

Kral Faruk'u deviren ihtilal yeni endişeler doğurmuştu. Yeni Mısır lideri Cemal Abdülnasır Arap dünyasına kendisini Arap milletlerinin özsaygısını iade edecek (buna nihai olarak tek bir Arap milleti oldukları konusunda her zamanki ısrar eşlik ediyordu) bir şahsiyet olarak lanse etmeye başladı. Aslında Nasır 1954'te İsrail ile perde arkası diyalogu teşvik etmiş olsa da, iki taraf da birbirine güvenmiyordu ve yakınlaşmaya yönelik müteredditgirişimler çabucak düşmanlığa dönüştü.[9] İngiltere ve Fransa 1954'te Kanal Bölgesi'nden askerlerini çekmekte anlaşmışlardı ve Temmuz 1956'da Nasır'ın İskenderiye'de kanalın millileştirilmesini ilan eden konuşmasına

9 A. Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, Londra, 2000, s. 118-119; Gilbert, *Israel*, s. 306-311; ayrıca bkz. Shlaim, *Politics of Partition*, s. 172.

çok şaşmamış olsalar gerek; belki onları en çok rahatsız eden, Nasır'ın sömürgeci güçleri kınarken ateş püsküren konuşmaları olmuştur. İngiliz Başbakanı Anthony Eden, "Nil'deki Hitler" ile karşı karşıya olduğuna karar vermişti. Bu korkuların ardında küresel kaygılar yatıyordu: ABD, Mısır'a refah getireceği varsayılan Assuan Barajı inşasına verdiği desteği çektiği zaman, Nasır Sovyetler Birliği'nin desteğine başvurdu. Yeni müttefikine Akdeniz'de bir donanma üssü sunma tehlikesi artık görmezden gelinemeyecek bir noktaya gelmişti.

İngilizler ve Fransızlar, Mısırlıların kanalın işletmesini ellerine yüzlerine bulaştıracaklarını varsayarken, İsrailliler Negev'deki yerleşimlere yönelik Mısır bombardımanı ve Mısır işgalinde Gazze'deki Arap *fedayin* tarafından İsrail'e yapılan baskınların şiddet yoluyla durdurulması gerektiğini göstermek konusunda giderek daha kararlı hale gelmekteydiler. Nasır Ekim 1956'da, Gazze'deki ordusunu toparlayarak, haritadan silmekle tehdit ettiği (bu tavır Arap dünyasındaki saygınlığını daha da artırmıştı) İsrail'e sert saldırılar yapmaya girişti.[10] Paris yakınlarında Ekim 1956'da yapılan gizli bir toplantıda David Ben Gurion, Ortadoğu'yu Hıristiyan dost bir Lübnan, İsrail himayesinde yarı özerk bir Batı Şeria, Ürdün ve Irak'ta da bir İngiliz hâkimiyetiyle yeniden istikrar kazandırmak gibi bazı fantastik fikirler öne sürerek, Fransa ve İngiltere'yi Mısır'a karşı harekete geçmeye kışkırttı. İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd, bu planın çok fazla ihtiraslı olduğunu düşünüyor ve Nasır kulak verecek olursa, hâlâ konuşmanın savaşmaktan yeğ olduğuna inanıyordu. Öte yandan, ille de savaş olacaksa, diye üstelemekteydi, o zaman amaç "Kanal Bölgesi'nin fethi ve Nasır'ın ortadan kaldırılması" olmalıydı. Eğer İsrail Mısır'a saldırırsa, kanalı korumak için Fransızlar ile İngilizler de müdahale edecekler, bu da kaybetmiş oldukları yerleri yeniden işgal etmelerine fırsat verecekti, ancak İsrail'in yanında açıkça yer almaları imkânsızdı.[11]

Böylece, Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız gücünün sonunu dünyaya ilan eden büyük fiyasko için sahne hazırlanmış oldu. İsrail Mısır'a saldırdı, hızla Gazze ve Sina'yı ele geçirdi; İngiliz ve Fransız askerleri sözde kanalı korumak ve savaşan tarafları ayırmak amacıyla Kanal Bölgesi'ne çıkartma yaptı; fakat Başkan Eisenhower'ın onay vermemesi sefere erken bir son verdi ve İsrail Sina'dan çekilmek zorunda bırakıldı; üstelik, Eilat'a kadar Kızıldeniz'e (ama Süveyş Kanalı'ndan değil) serbest erişim vaatleri ve Mısır'ın teşvik ettiği *fedayin* baskınlarına son verecek üstü kapalı bir anlaşma dışında fazla bir şey elde edemeden. Nasır her zamankinden de güçlü görünürken, Eden başbakanlıkta ancak birkaç ay daha kalabildi.

10 Gilbert, *Israel*, s. 297-298, 311-312, 317.

11 Shlaim, *Iron Wall*, s. 172-173.

Avrupalıların kanalın korunmasına dair korkularının yersiz olduğu anlaşıldı, ancak bu kriz Akdeniz'in eski efendisini tepeden tırnağa sarsmıştı.[12] Bunu izleyen 11 yılda, Mısır'daki Sovyet nüfuzu, tıpkı kısa bir süreliğine "Birleşik Arap Cumhuriyeti"nde Mısır'a katılmış olan Suriye'de olduğu gibi çok fazla güçlendi. SSCB Nasır'a "danışmanlar" temin ederken, devlet denetimindeki basında bir sürü Yahudi karşıtı karikatürler de dahil olmak üzere Mısır'ın İsrail'e karşı hakaretleri alabildiğine nahoş hale gelmekteydi.

Nasır'ın İsrail karşıtı söylemi, Arap dünyasındaki hâkimiyetini kabul ettirmenin bir aracı olarak işe yarıyordu, ancak Ortadoğu'nun her yerinde onun sözlerini alkışlamak ve İsrail'i kınamak üzere kalabalıklar toplandıkça, kendi sözlerinin çekiciliğine kapılmaya Nasır da başlamıştı. 1967 yaz başında, Akdeniz'de olmasa da Kızıldeniz'de İsrail'e bir deniz ablukası koymayı vaat ediyordu.[13] Önceden davranan İsrail'in 5 Haziran'daki saldırısı, sadece 6 gün içinde Gazze, Sina, Golan ve (Kral Hüseyin'in katılma hatasını yapmasından sonra) Filistin'in Ürdün kesimlerinin işgaliyle doruğuna ulaştı. Bunun sonucu olarak kapatılan Süveyş Kanalı 10 yıl öylece kaldı; İsrail ve Mısır ordularının cephe hattı haline gelerek Mısırlıların sürpriz bir saldırı yaptığı Ekim 1973'e kadar, kanalın kıyılarında bir yıpratma savaşı sürüp gitti: Bu kez amacı "İsrail'i denize dökmek" değil, daha gerçekçi olarak, Sina'yı geri almak olan Yom Kipur Savaşı başlayacaktı. Başlangıçtaki başarılara karşın, Mısırlılar sonunda kanal boyunca püskürtüldüler; bundan sonra, Başkan Sedat'ın çok geçmeden hayatıyla ödeyeceği, aslanın inine girmek ve İsrail parlamentosuna hitap etmek şeklindeki cesurca kararının ardından ciddi barış görüşmelerinin başlaması dört yıl sürdü. Daha sonra kanal, en sonunda İsrail'in de aralarında bulunduğu tüm devletlerin deniz taşımacılığına yeniden açıldı. Ancak Altı Gün Savaşı'nın ikinci bir sonucu, İsrail'e karşı Sovyet tutumlarının sertleşmesi oldu; savaş sırasında, sağı solu belli olmayan Romanya dışında tüm Sovyet bloku İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesti; amaç, Arap dünyasının onayını kazanmak ve İsrail'in dostlarının İngiltere, Fransa ve hepsinden de çok ABD olmak üzere burjuva kapitalist devletler olduğunun altını çizmekti. Aslına bakılırsa, Yom Kippur Savaşı Sovyetler Birliği ile ABD arasındaki vekaleten bir savaş niteliğindeydi: Sovyetler Mısır ve Suriye'ye muazzam miktarda silah tedariki yaparken, Amerikalılar da Azorlar'daki ABD üslerinden yola çıkan gemilerle silah gönderdiler. Filistin Kurtuluş Halk Cephesi gibi, bazılarının Şam'a yerleştirilip burada bir tür Marksist

12 H. Thomas, *The Suez Affair*, Londra, 1967; Shlaim, *Iron Wall*, s. 184.

13 M. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, Londra, 2002, s. 60-116.

doktrin ilan ettikleri şiddet yanlısı Filistinli köktencilerin desteklenmesiyle bir başka Sovyet fesadı yaratıldı.

3

Sovyetler'in Akdeniz siyasetine girişi, tereyağından kıl çeker gibi yürümedi. Stalin İtalya ve Yunanistan'ın Batı âleminde kalmaya devam edeceğini kabul etmişti; ve ABD, İngiltere ve Fransa'nın üç yıl önce kurduğu, İtalya'yı da içeren bir örgüt olması nedeniyle pek de ismiyle müsemma olmayan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) içine 1952'de gerek Yunanistan gerek Türkiye de çekildi. Gelgelelim NATO, Akdeniz'i Sovyet yayılmacılığına karşı bir cephe hattı olarak görmeye başlamıştı: Gerek Kuzey Afrika imparatorluğuyla birlikte Fransa, gerek Cebelitarık, Malta ve Kıbrıs'taki üsleriyle İngiltere, aslında Akdeniz devletleriydi. Ve Sovyet ihtiraslarına karşı Akdeniz'in nasıl savunulması gerektiğine ilişkin, Libya'daki Wheelus Field'daki varlığını hâlâ koruyan ABD'nin de kendi fikirleri vardı. 1952'de ABD Altıncı Filosu, Barselona ve Palma de Mallorca'nın da aralarında bulunduğu sekiz İspanyol limanını ziyaret ederek, rejim düşmanlarını hâlâ büyük bir mutlulukla öteki dünyaya göndermekte olan Generalissimo Franco'ya itibar sağladı. İspanya'nın NATO'ya girmek için diktatörün 1975'teki ölümünü beklemesi gerekse de, ABD İspanya'da bundan epey önce hava üsleri kurmaya koyulmuştu bile.

1950'lerde Fransa giderek belirgin bir şekilde Akdeniz'den uzaklaşmaya başladı. Bu kısmen Avrupa'daki ağırlık merkezinin her zamankinden de belirgin şekilde Kuzey Avrupa'ya kaymış olmasından kaynaklandı: 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması, yalnız ekonomik işbirliği değil, Fransa ve Almanya arasında yeni bir çatışmayı önleme aracı olarak da görülüyordu. Gerçi İtalya'nın da AET'ye eklenmesi, bu kuruma bir Akdeniz boyutu eklemiş gibi görünüyordu, ancak bunun fazla abartılmaması gerekir: İtalya kazandığı giriş hakkını Akdeniz'den çok uzakta bulunan Milano ve Torino'suna borçluydu ve yoksulluğun ezdiği güney bölgesinin düşük okur-yazarlık, tarımsal geri kalmışlık ve sanayileşme yokluğuyla perişan olması yüzünden AET'nin ilk on beş yılında, topluluğun en yoksul devleti olarak kaldı.[14] Akdeniz'e sırt çevirmenin diğer kanıtları, Fransa'nın sömürge kolonilerinden çekilmesinin sorunlu tarihinde kendini gösterir. Fransa, baş belası Faslılara ve Tunuslulara ilkin özerklik ardından bağımsızlık vermiş ancak bunun ardından, kuzey sahilini metropoliten Fransa'yla bütünleştirmiş olduğu Cezayir'de tutunabileceği

14 G. Schachter, *The Italian South: Economic Development in Mediterranean Europe*, New York, 1965.

gibi bir hayale kapılmıştı. Fransız birlikleri ile *Front de Libération National* (FNL; Cebhat et-Tahrir el-Vatani; Milli Kurtuluş Cephesi) arasındaki şiddet dolu savaşı daha da karmaşıklaştıran, Cezayir'deki Fransız çıkarları olarak gördükleri şeyi korumak için hem Cezayir milliyetçileri hem de Fransız hükümetiyle savaşan *Organisation de l'armée secrète* eylemcilerinin de araya girmesiydi. Cezayir sorunu kamuoyunu ve Fransız siyasetini çok sarstı. Dördüncü Cumhuriyet'in devrilmesine ve General de Gaulle'ün 1958'de iktidarı ele geçirmesine yol açan generaller darbesi, Cezayir'deki Fransız yerleşimcilerin Cezayir devlet binalarını işgal etmesiyle başladı, Korsika'daki birliklerin çıkartma yapmasıyla da devam etti. De Gaulle, Cezayir'in Fransız kalması gerektiğini ileri sürerek iktidara gelmişti, ancak çok geçmeden bunun imkânsız olduğunu kabul etmek zorunda kalınca, diğer birkaç general onun davaya ihanet ettiğine karar verip De Gaulle'e karşı bir komplo başlattılar. Bu tehditlerden yılmayan de Gaulle 1962'de Cezayir'in ayrılmasına izin verdi. Sonuçlar öngörülebilecek gibiydi: halkın yeni bir kitlesel hareketi. Cezayir'i henüz terk etmemiş olan yabancılar 5 Temmuz 1962'deki "Oran Katliamı"yla ülkeden ayrılmak zorunda bırakıldılar: Cezayir'in bağımsız olduğu gün, Oran'ın Avrupa mahallesine dalan milliyetçiler, ölü sayısının tartışmalı olduğu (en düşük tahmine göre 100 civarında) bir katliam yaptılar, ancak yüz binlerce Avrupalıyı korkutup kaçırarak amaçlarına ulaştılar. Hâlâ Oran'da bulunan Fransız birliklerse, tarafsızlığını koruma emriyle kenara çekilip bekledi. Belki 900.000 kadar Fransız asıllı Cezayirli bağımsızlıktan önce ve sonra ülkeden ayrıldı; bunların arasında, büyük bölümü Güney Fransa'ya yerleşen, Cezayirli Yahudilerin soyundan gelenler de vardı. Bu göçleri izleyen yerli Cezayirli göç dalgası ile Fas ve Tunus'tan yapılan göçler, Marsilya ve diğer kentlerin özünü dönüşüme uğratacaktı. Ne var ki, bu dönüşüm yeni bir *convivencia* yaratmaktan çok, bardaktan boşanıyor denebilecek çapta akmayı sürdüren bir Kuzey Afrikalı nüfusun varlığı sonucu, FLN terörizminin anılarıyla daha da güçlenerek, Güney Fransa'da çirkin, yabancı düşmanlığı duygularını dizginlerinden kopardı.

Akdeniz'deki mülklerinin ısrarcı bağımsızlık talepleriyle İngiltere de yüz yüze kaldı. Maltalıların önünde üç seçenek vardı: İlki, savaştan önce gözde bir fikir olmakla birlikte, o kuşatmanın ardından artık düşünülemez olan İtalya'ya katılmak; ikincisi, Büyük Britanya'yla birleşerek efendisiyle bağlarını pekiştirmek; son olarak da, bağımsızlığını elde etmekti. İkinci seçenek en geniş desteği buldu, ancak İngiltere Akdeniz içindeki varlığını küçülttükçe, Kraliyet Donanması'nın Malta tersanelerini gitgide daha az kullanmaya başladığı aşikâr hale geliyordu ve 1964'e gelindiğinde bağımsızlık hareketi galebe çaldı; gene de Malta, Kraliçe Elizabeth'i

devlet başkanı olarak tanımayı 10 yıl daha sürdürdü ve İngiliz Milletler Topluluğu'ndan ayrılmadı. Daha sonraları, Dom Mintoff'un sosyalist hükümeti döneminde, Malta bağlantısız konumuyla övünmeye başladı ve bölgede, 1969'da Libya'da iktidara el koyan sağı solu hiç belli olmaz Albay Kaddafi'nin de aralarında olduğu müttefikler aramaya koyuldu. Gene de ada, İngilizlerden kalma o tuhaf mirasını alıkoymuştu: balık-patates kızartması, spiral şeklindeki tarçınlı çörek ve artık Malta dilinden sonra ikinci sıraya inse de İngilizce. Birbirini izleyen Malta hükümetleri, Büyük Liman'ın sahip olduğu olanakların İngiliz donanması olmadan nasıl faydalı şekilde kullanılabileceği belirsiz olduğundan, hep sıkıntı çektiler. Malta'nın bağlantısız konumu, Sovyet donanmasının bu adadan yararlanmayı pek bekleyemeyeceği anlamına geliyordu, ancak SSCB'yle ilişkilerinin ideolojik bir lakap takmaya varacak kadar bozulmasından sonra, Çin burada kendisi için bir fırsat görmeye başlamıştı: Minicik Malta ile devasa Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler eksiksiz bir ciddiyetle kuruldu ve Çinliler Malta'nın kuru havuzlarının geliştirilmesine yatırım yapmaya koyuldular; öte yandan, 1970 sonlarına değin, Çin'in en yakın Avrupalı müttefiki olan ve artık Moskova'nın "revizyonist sosyal faşistlerine" kolaylıklar sağlamayı keyifle reddeden Arnavutluk'taki deniz tesislerine erişimi de vardı.[15]

İngiltere'ye göre, Malta sinir bozucu bir sivrisinek olabilirdi, ancak Kıbrıs tam anlamıyla devasa bir arı kovanıydı. Kıbrıslı Rumlar Yunanistan'la *énosis* istiyorlardı ve adalı Rumlar ve Türkler arasında gitgide büyüyen bölünme, öngörülebilecek bir sonuca ulaştı: Türk hükümeti, Yunanların sahip olduğu bir Kıbrıs'ın Türkiye'nin güney suları için stratejik bir tehdit oluşturduğunda ısrar etti. Gene de, itirazın odağı sadece diğer cemaat değildi. Sömürgeci gücü hedef alanlar arasında, gittikçe radikalleşen lise öğrencilerinin de içlerinde bulunduğu aşırı Rum milliyetçileri vardı. Bunlar, Osmanlılara karşı bağımsızlık savaşı veren Rumların mücadelesini yeniden yaşadıklarını hayal ediyorlardı; bir bölümü de *Ethniki Organôsis Kypriôn Agonistôn* (EOKA) yani "Kıbrıslıların Milli Mücadele Teşkilatı"nın 30 bin üyesi arasına katılmıştı. Gençlik kolları, üyelerine "bütün gücümle Kıbrıs'ın İngiliz boyunduruğundan kurtulması için canım pahasına mücadele edeceğim" şeklindeki yemini Teslis adına etmeyi zorunlu tutuyordu.[16] Ancak bu bir oyun değildi. EOKA komutanı Yorgo Grivas amansız bir fanatik milliyetçiydi. Mücadelenin zirvesinde, Lefkoşa sokakları her gün İngiliz askerlerinin (toplam sayıları 100) ve Türklerin ölümüne tanık

15 H. Frendo, *Malta's Quest for Independence: Relections on the Coruse of Maltese History*, Malta, 1989; B. Blouet, *The Story of Malta*, 3. basım, Malta, 1987, s. 211-222.

16 Durrell, *Bitter Lemons of Cyprus*, Londra, 1957, s. 193-194.

oluyordu; Rum ve Türk toplulukları dikenli telle ayrılmış veya silahlı milislerce nöbet beklenen ayrı mahallelere sığınmak zorunda kaldılar.[17]

Lefkoşa'daki bir Rum lisesinde öğretmenlik yapan ve ardından Kıbrıs'ta bir İngiliz istihbarat subayı olarak çalışan Lawrence Durrell, sorunlar başlarken İngiliz sömürge yetkililerinin kararsızlığını hatırlıyordu:

> Örneğin, Rumlara Yunan gibi davranmalı mı? Atina, Rumları ayaklandırmak için sövgüler ve galeyana getiren sözlerle dolu yayınlar yaparken, Bağımsızlık Günü'nde Yunan Ulusal Marşı çalınabilir mi? Bu konuda kesin bir çizgi yok gibi göründüğünden, şimdilik müphem cana yakınlıklar ile azarlar arasında bir yol tutturmak zorundaydım.[18]

EOKA yemininde Teslis'in zikredilmesi, *énosis* mücadelesinde Yunan Ortodoksluğunun rolünün altını çiziyordu, zira Yunan kimliğinin odağını, Perikles'in varisleri oldukları anlayışı değil, Rum Ortodoks Kilisesi oluşturuyordu; Türkler İslama bağlılık konusunda daha gevşekti. Başpiskopos Makarios, her ne kadar İngiliz yetkililer onu 1956'da adadan göndererek üç yıl boyunca Şeyseller'de alıkoysa da, Rum cemaatinin başında "Ethnarkh"* olarak işlev görüyordu. *Énosis*'in izleyeceği sömürge kolonilerinden çekilmenin sıkı bir yandaşıydı. Türkler de bunun üzerine, Türk ve Rum cemaatleri arasındaki gerilimleri ortadan kaldırmak için, adanın bölünmesi gerektiği argümanıyla karşılık verdiler. Bunun nasıl yapılabileceğini düşünmek zordu, çünkü Türkler adanın her yanına yayılmışlardı. Dahası, Rumlar egemen ekonomik konumları işgal etme eğilimindeyken, Türklerin karma köylerden oluşan bölgeleri yoksul kalmıştı.

Kıbrıs Cumhuriyeti, Makarios'un cumhurbaşkanlığıyla 1960'da kuruldu, ancak dikkatle beslenip büyütülmesi gerekiyordu. Kıbrıs'ın tehdit altında olması halinde müdahale etme haklarıyla birlikte Yunanistan, Türkiye ve İngiltere garantör devletler oldu. İngiltere Dhekelia ve Akrotiri'de yaklaşık 250 kilometrekarelik bir alanı kapsayan ve egemen İngiliz toprağını oluşturan düzensiz biçimli iki üssünü alıkoydu; bunlar NATO'nun Ortadoğu için önemli dinleme istasyonları haline geldi. Kıbrıs anayasasına göre, cumhurbaşkanı yardımcısı Türklerden seçiliyordu ve (Rumların iddiasına göre) sayılarının gerektirdiğinden daha güçlü bir siyasal nüfuza sahip olmuşlardı. Ancak kuşkusuz anayasanın amacı, Rumların adayı Yunanistan'la birleştirerek haksız kazanç elde etmelerini önlemek-

17 J. Ker-Lindsay, *Britain and the Cyrus Crisis, 1963-1964*, Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, c. 27, Mannheim ve Möhnesee, 2004, s. 21, 51-65.

18 Durrell, *Bitter Lemons*, s. 159.

* Yunanca *ethnarkh*, bir halkın ya da bir vilayetin yöneticisi, lideri (ed.n.)

ti. Makarios 1960'ta Kıbrıs'ın ayrı bir cumhuriyet olmasını kabul etmiş olsa da, *énosis*, zalim, aşırı derecede milliyetçi bir rejimin Atina'da iktidarı ele geçirdiği 1967'den sonra bile Kıbrıslı Rumların gündeminde hâlâ yerini koruyordu. Kıbrıs'ta görevli Yunan subaylar 1974 yazında bir sorun kaynağı haline geldi ve Makarios bir darbeyle devrildi. Yunan albayların *énosis*'i cebren gerçekleştirmeye niyetlendiği anlaşılıyordu. Türk hükümeti, garantör devlet olarak bunu yapma hakkı bulunduğu iddiasıyla Temmuz sonunda müdahale etti; Türkiye adaya 30.000 asker çıkardı ve kuzeydeki üçte birini işgal ederken, adamakıllı itibar kaybeden Atina'daki cunta iktidardan düştü. Kıbrıs içinde insani sonuçlar beklenebilecek şekilde gerçekleşti. Yaklaşık 190.000 Kıbrıslı Rum, Türk ordusundan korunmak için Girne'den, Magosa'dan ve daha küçük kasaba ve köylerden güneye kaçtı. Ada böylece en azından etnik olarak bölünmüş oldu, ancak fiziksel ve zihinsel olarak derin yaralar açılmıştı: Türk cephe hattı yakınında, bağımsızlığı izleyen göreli barış döneminden yararlanarak Rumlarca inşa edilmiş otellerle dolup taşan Magosa deniz kıyısı, 400 yıl önce Türkler tarafından bombardıman edildiğinden beri harap durumdaki Gotik kiliseleriyle bir hayalet şehir olan eski Magosa'yı tamamlayacak şekilde, metruk bir hayalet kente dönüşmüştü. Adanın her yerinde uzanan, Birleşmiş Milletler gözetimi altındaki Tampon Bölgeler iki tarafı ayırıyordu. Lefkoşa daha 1963'te Türkler ve Rumlar arasında bölünmüş ve barikatli bölgeler Türklerce iskân edilmişti.[19] Türkler ile Rumlar arasındaki sınır, kenti tam ortasından ikiye bölüyordu. Ancak Nisan 2008'de eski Lefkoşa içinde bir geçiş noktası açıldı.

Türkler, *énosis*'e karşı savunmuş oldukları politikayı hayata geçirerek devam ettiler. 1983'te sadece Türkiye'nin tanıdığı "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" kuruldu; Türkiye buradaki büyük askeri birliklerini korudu ve on binlerce Anadolulu Türkün burada yeni bir yaşam kurmasını teşvik etti. Kıbrıs'taki siyasal değişimler, yer isimlerinin değişiminden, artık kullanılmayan ibadet yerlerinin terk edilmesinden ve elbette her yerde bayrakların varlığından ölçülebilir: Kuzey Kıbrıs'ta Türk bayrağı, beyaz üzerine kırmızı ayyıldızlı Kuzey Kıbrıs varyantıyla birlikte dalgalanmaktadır. Fiilen Kıbrıs dört ayrı yetkeye tabidir: Kıbrıs Rum Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, İngiltere ve Birleşmiş Milletler. Kıbrıs Rum kesiminin 2004'te Avrupa Birliği'ne (AB) katılmasına tarafları bir araya getirme çabaları eşlik etti ve AB, Rum Cumhuriyeti'ni bütün Kıbrıs'ın yönetimi olarak gördüğünden, AB yatırımlarından Türk Lefkoşa, Girne ve Kuzey Kıbrıs'ın diğer kesimlerindeki projeler de yararlanmaktadır. Kıbrıs'ın AB'ye kabul edilmesinin, AB masasında ikinci bir Helenik ses kazanmak,

19 Ker-Lindsay, *Britain and the Cyprus Crisis*, s. 37.

AB'nin Yunan-Türk rekabetleriyle daha derinden ilgilenmesini sağlamak ve bölünmüş Kıbrıs meselesini uluslararası arenaya taşımak için bunu bir fırsat olarak gören Yunanistan tarafından ateşli bir biçimde savunulması şaşırtıcı değildi.[20] Türk nüfus, birleşik federal bir Kıbrıs'a yönelik planları kabul etmeye genelde hazır olmakla birlikte, Kıbrıslı Rumlar kuzeydeki mülklerinin kaybını kabul etmeyi reddettiler; işin aslı, bu sorunun Kıbrıs'ın AB'ye katılma dönemi sırasında çözüleceğine veya çözülebileceğine dair umutların aşırı iyimser olmasıydı. Kuzey Kıbrıs'ı bir çözüme doğru zorlayan en önemli etken, askeri olmak şöyle dursun, ekonomik yaşamda da Türk desteğine tamamen bağımlı, dünyaca tanınmayan bir devlet olma konumunun getirdiği ekonomik sıkıntılardır.[21]

Akdeniz'deki üçüncü ve en küçük İngiliz toprağının sömürge kolonilerinden arındırılmasının hiç şansı olmadığı gibi, böyle bir arzusu da yoktu. İngiltere, Akdeniz'deki İngiliz taahhütleri geriledikçe ve Amerikalıların Güney İspanya'daki üslerin kullanımı konusunda Franco ile anlaşmasından sonra her ne kadar önemi azalsa da, II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Cebelitarık'ı hâlâ hayati önemde bir donanma üssü olarak görüyordu. Fakat İngiltere 1950 civarında, zorbalık sicili yüzünden iyiden iyiye lekelenmiş İspanyol hükümeti ile ilişki geliştirmeye hiç hevesli değildi; İspanya, 1955'te katılmasına izin verildiği zaman bile Birleşmiş Milletler'de sesini duyuramıyordu.[22] Bundan bir yıl önce yeni kraliçe Elizabeth'in altı aylık dünya turu sonunda Cebelitarık'ı ziyaret etmesi, Franco'ya Madrid sokaklarında kalabalıkları mobilize etme bahanesi vermişti. İspanya, ulusal topraklarının her bir santimetresinde hakkı olduğunu ve gerçek Cebelitarık'ın, 1704'te kayalığın gerçek sakinleri tarafından yerleşilmiş yakındaki İspanyol kenti San Roque'nin sakinleri arasında yaşadığı iddiasıyla, Cebelitarıklıların birçoğunun İngilizler gibi yabancı olduğunu ileri sürdü.[23] Diğer dekolonizasyon argümanlarının tersine mesele Cebelitarık sakinlerinin kendilerini yönetmesi değil, doğal sınırlara ilişkin daha geleneksel bir argümandı (bunun Septe ve Melilla'daki İspanyol ileri karakollarına ilişkin Fas iddialarına nasıl uygulanacağı doğru dürüst açıklanmıyordu). Kraliyet ziyaretinin ardından, Franco İspanya ve kayalık arasındaki seyrüsefer üzerine gittikçe şiddetlenen kısıtlamalar koydu. Eski bir Amerikan hava kuvvetleri pilotu şöyle yazdı:

20 M. Gruel-Dieudé, *Chypre et l'Union Européenne: mutations diplomatiques et politiques*, Paris, 2007, s. 160, 165-166.

21 D. Ioannides, "The Dynamics and effects of tourism in Cyrpus", *Mediterranean tourism: facets of socioeconomic development and change*, ed. Y. Apostolopoulos, P. Loukissas, L. Leontidou, Londra, 2001, s. 123.

22 M. Harvey, *Gibraltar: A History*, 2. basım, Staplehurst, Kent, 2000, s. 167-168.

23 M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, s. 237.

> 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında birçok kez Napoli ve Sicilya'dan Cebelitarık'a uçtum. İspanyol Hava Trafik Kontrolü'nün doğuya inen uçaklara aşırı derecede dar yaklaşma koridorları vermesi yüzünden çok zorlu inişler yapmak zorunda kaldım.[24]

İngiltere, Cebelitarık'ı İngiliz donanmasının şanlı günlerinde olduğundan çok daha az kullandığını görerek, bu mesele konusunda tereddüt ediyordu, ancak Cebelitarıklıların İngiltere'ye sarsılmaz bağlılığından da etkileniyordu.[25]

Böylece İngiltere, asıl önemli olanın toprak bütünlüğü değil, Cebelitarıklıların istekleri olduğu konusunda ısrar etti. İngiliz hükümeti Mayıs 1969'da, "Majestelerinin Hükümeti Cebelitarık halkının, özgür ve demokratik şekilde ifade ettiği isteğine karşı, başka bir devletin egemenliğine gireceği hiçbir düzenlemeyi kabul etmeyeceğini" açıkça bildirdi.[26] Kabadayılık etme kapasitesini hiç yitirmemiş Franco, hüsrana uğrayıp çileden çıkarak, İspanya ile Cebelitarık arasındaki sınırı temelli kapattı. Sınır, demokratik İspanya dönemine kadar 13 yıl boyunca kapalı kaldı ve ancak 1986'da İspanya'nın AB'ye katılmasıyla açıldı. Bu süre içinde, Cebelitarık'ta çalışan İspanyol işçiler işyerlerine gidemediler ve Cebelitarıklılar İspanya'ya ancak Tanca üzerinden dolambaçlı turlarla gidebildiler. İspanyol hassasiyeti olağanüstü düzeylere tırmanmıştı: 1965'te İspanya, Cebelitarık Güzeli'nin yarışmaya katılmasına izin verilirse Dünya Güzellik Yarışması'nı boykot edeceğini açıkladı; ancak Foreign Office'te [İngiltere Dışişleri Bakanlığı] İspanya'nın isteklerinin kabul edilmesi, neredeyse tüm kayalık sakinlerinin Büyük Britanya'yla bağların koparılmasını reddetmesiyle sürekli engellendi.[27] İngiliz, İspanyol, Ceneviz, Maltalı, Yahudi, Hindu ve son zamanlardaki Müslüman sakinlerden oluşan karma nüfusuyla Cebelitarık, bir zamanlar çok yaygın olan Akdeniz liman kenti görüngüsünün günümüze ulaşan son örneklerinden biri olarak görülebilir.

---

24 Dr. Charles Stanton'dan özel görüşmelerden.

25 G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*'ın yaklaşımındaki müphemlikler dikkat çekicidir.

26 Alexander, *Gibraltar*, s. 241.

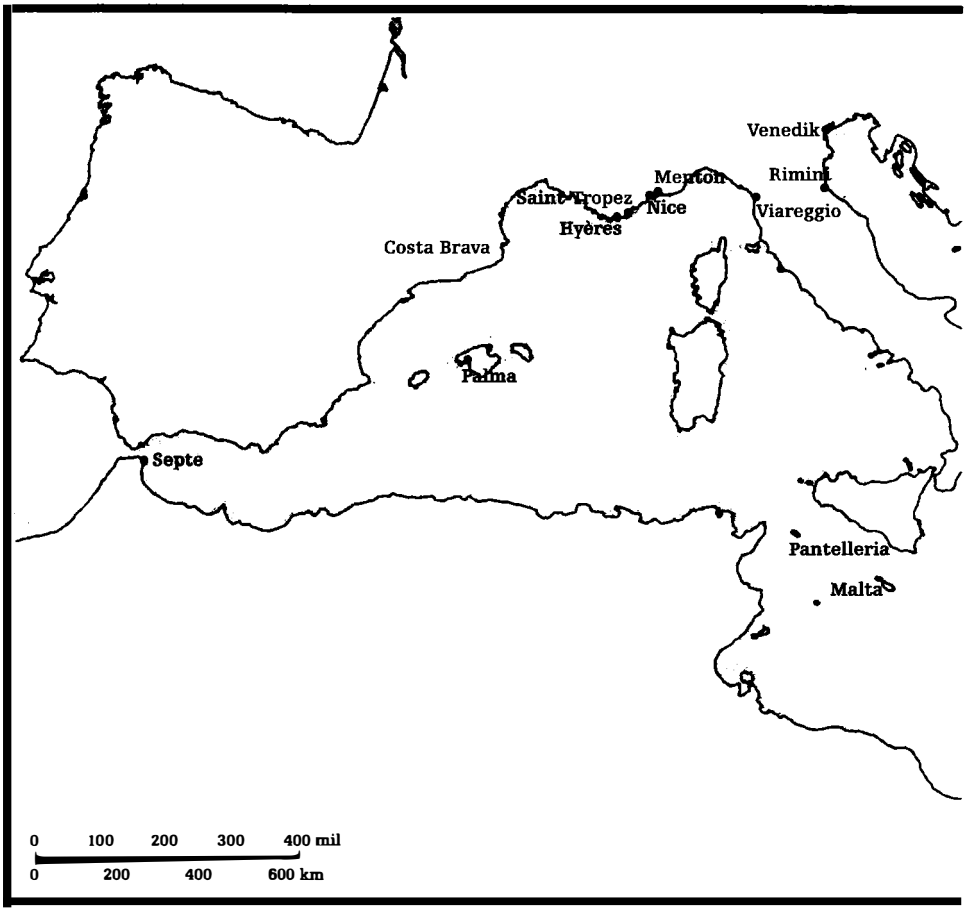
27 S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, s. 414-415.

VII

SON AKDENİZ, 1950-2010

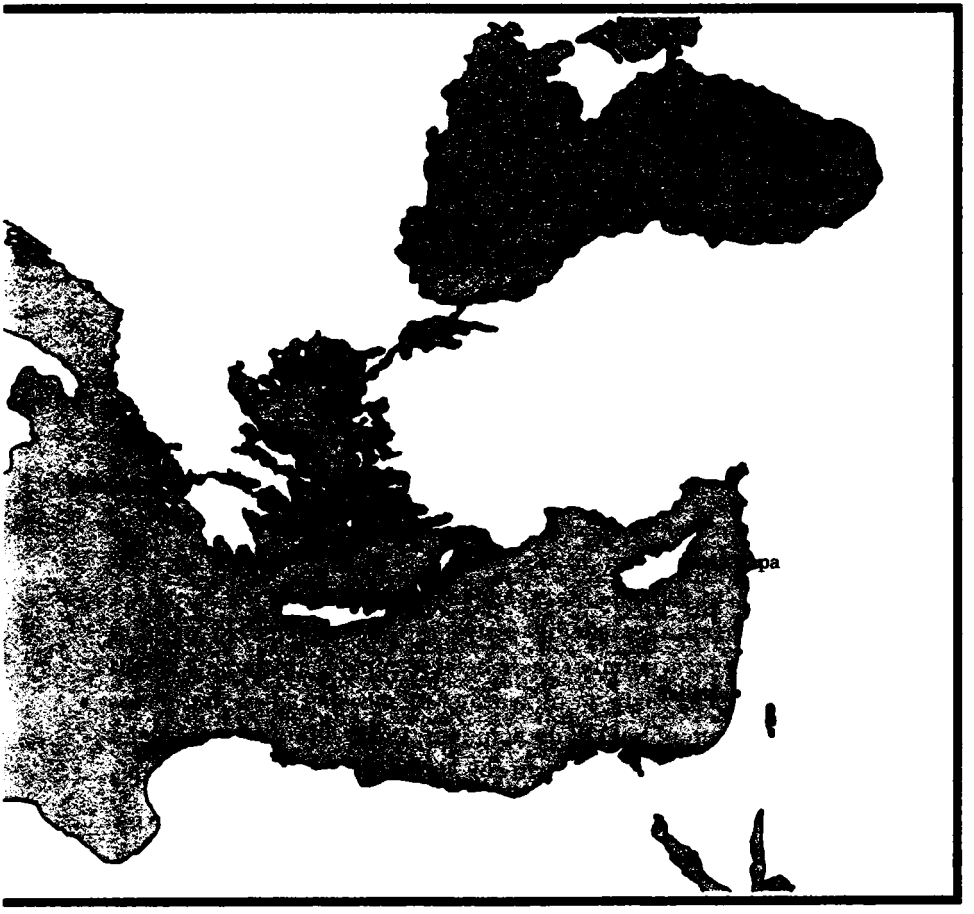
1

20. yüzyıl sonu, Akdeniz'de en büyük göç dönemlerinden biri oldu. Kuzey Afrika çıkışlı ve İsrail içine ve İsrail'den dışarıya yapılan göçler, bundan önceki bölümde ele alınmıştı. Sicilya ve Güney İtalya'dan yapılan göçlerin tarihi de 19. yüzyıla kadar geriye uzanıyordu ve büyük bölümü itibariyle Kuzey ve Güney Amerika'ya yönelmişti. 1950'lerde ve 1960'larda yeniden başlayan göç dalgası bu kez Kuzey İtalya kentlerine yöneldi. Zaten ihmal ve yatırım yokluğundan sıkıntı çeken Güney İtalya tarımı, köyler terk edildikçe daha da geriledi. Diğer yerlerde sömürge bağlantıları öne çıkıyordu; örneğin Kıbrıs'taki İngiliz yönetimi hatırı sayılır bir Rum ve Türk cemaatini Kuzey Londra'ya taşıdı. Bu göçmenlerle birlikte mutfakları da geldi: Piza 1970'lerde Londra'da iyiden iyiye aşina bir lezzet olurken, İngiltere'deki Yunan restoranlarında da bir Kıbrıs çeşnisi vardı. Şaşırtıcı olmayacak biçimde, Güney İtalya mutfağı İtalyan göçmenler arasında öne geçmişti: Ceneviz aşçıların muhteşem ürünü *trenette al pesto* 1970'lerden önce İtalya, hatta Liguria dışında pek az tanınıyordu. Fakat Kuzey Avrupa'nın Akdeniz yemekleriyle büyülenmesinin ilk kıpırtıları, Elizabeth David'in *Book of Mediterranean Food* adlı kitabı çıktığında hafiften his-

sedilmeye yüz tutmuştu.[1] Bu onu, II. Dünya Savaşı sırasında düşmanın hemen önünde, Akdeniz etrafındaki çoğunlukla tüyler ürpertici yolculuklara sürüklemişti. Başlangıçta kitap, başarılardan çok özlemler uyandırdı: İngiltere hâlâ savaş sonrası gıda karneleriyle idare ediyordu ve zeytinyağını bulmak bile çok zordu. Yabancı olmayan bir pazar olan Kuzey Avrupa'da artan refahla birlikte Akdeniz ürünleri yaygınlaştı ve nihayet 1965'te Bayan Davis kendi yiyecek mağazasını açacak cesareti buldu. 1970'e gelindiğinde, İngiltere, Almanya veya Hollanda manavlarında patlıcan bulmak artık hiç zor değildi; 2000 yılına gelindiğinde artık balık, zeytinyağı ve sebzeden yana zengin bir Akdeniz diyetinin, çoğu zaman domuz eti ve yağına dayanan geleneksel Kuzey Avrupa diyetlerinden çok daha sağlıklı olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmış durumdaydı. Bölgesel Akdeniz mutfaklarına yönelik ilgi, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın her yerine yayıldı; yal-

1 E. David, *A Book of Mediterranean Food*, Londra, 1950.

nız İtalyanla kalmayıp, Roma mutfağı hatta yalnız Roma mutfağı da değil, Romalı Yahudilerin mutfağı da derken, bu eğilim böylece arttı.[2] Bundan başka, Bekaa Vadisi ve Golan Tepeleri'ndeki eski ve yeni üzüm bağları yanında, Hırvat sahili boyundaki veya Türkiye'deki umut vaat eden alanlardan sürekli söz edilerek, gelişmiş Kaliforniya bağcılığının etkisi altındaki Apulia ve Alicante'nin bulunduğu güneye kadar tüm Akdeniz şaraplarına ilgi de gitgide arttı. Yavan Kuzey Avrupa mönüleri (Fransa ve Belçika istisnasıyla) uzak bir hatıraya dönüştü. Beslenme biçimindeki bu değişimlerin, anekdot olarak aktarılabilecek bir şey olmaktan çok daha önemli sonuçları oldu: Akdeniz mutfağı küreselleştikçe, eski etnik kimlikler de bozunup değişmeye uğruyordu.

2 C. Roden, *Mediterranean Cookery*, Londra, 1987; J. Goldstein, *Cucina Ebraica: Flavors of Italian Jewish Kitchen*, San Fransisco, 1998.

O halde, bir bakıma, Akdeniz herkesin kültürel mülkü haline gelmiştir. Fakat kıyılarının çok ötesinden kaynaklanan nüfus hareketlerinin de önemli siyasal ve toplumsal etkileri oldu. Yeni Akdeniz'den olmayan geçici veya kalıcı olarak kentlere veya ucuz işgücü olarak kırsal kesime yerleştirildi. 2000 yılının hemen öncesi ve sonrasında Akdeniz'e ulaşan Afrikalı veya Asyalı göçmenlerin birçoğunun tek amacı, Avrupa toprağına ayak basmak ve ardından kuzeye, Fransa, Almanya veya İngiltere'ye kadar ilerlemekti; gerçi büyük İtalyan kentleri de bu süreçte bir mıknatıs işlevi görüyordu; fakat sayılar şiştikçe bu akınla başa çıkmak zorunda kalan ilk devletler Avrupa Birliği'nin Akdenizli üyeleri oldu. Bugün Septe'nin yanı sıra, Sicilya ve Kuzey Afrika arasındaki küçük adalar –Lampedusa, Pantelleria, Malta– gözde giriş noktaları haline gelmiş durumda. Birleşmiş Milletler Mülteciler Dairesi (UNHCR), Mayıs 2009'da gemiler dolusu mülteciyi Libya'ya geri göndermesi yüzünden İtalya'yı kınadı. 2008'de İtalya'ya 36.900 mülteci ulaştı; bu rakam 2007'dekine göre %75 fazlaydı; 2008'de Malta'ya her 145 Maltalıya karşı bir göçmen olmak üzere 2,775 kişi geldi; ancak bu 2002'den 2010'a kadarki 9 yıllık dönemde en yüksek noktaydı. Sonuçta, 2010'da bu rakam keskin bir şekilde düştü, çünkü Malta, pek çok göçmenin hedeflediği İtalya ve Libya arasındaki sığınma yeri anlaşmasından yararlanmıştı ya da belki Avrupa, bir ekonomik krizin pençesindeyken daha az cazip görünüyordu.[3] Bu mesele sadece Batı Akdeniz devletlerinin sorunu olmakla da kalmıyor: Oniki Adalar da, Asya'dan (Türkiye üzerinden) gelen göçmenlerin çok kullandığı bir giriş noktası olmuş durumda.

Bu yeni göç dalgasının çarpıcı bir özelliği, cami inşasıyla ilgili tartışmalara yol açan Müslümanların ağır basması; Andalusia ve Sicilya'da eski hassasiyetler, hatta önyargılar bugün bile çok güçlü; aşırı uçtaki grupların Hilafet'i yeniden canlandırmak için zaman zaman yaptıkları, Endülüs dahil olmak üzere tüm eski İslam topraklarını geri alma çağrılarının da çok yardımcı olduğu söylenemez. Buna karşı, o bildik göç gerçekliği de hâlâ varlığını koruyor: Batı Avrupa'da yaşam standartları yükseldikçe, hizmetçilik türü işler, geldiklerinde ancak otellerde oda hizmetçiliği, garsonluk, temizlikçilik ve inşaat ameleliği gibi işler bulabilen göçmenlere yüklendi. Zira savaş sonrası döneminde Akdeniz ekonomisinin eşi görülmedik bir patlama yaşamakta olduğu bir alan da, istihdamda yarattığı fırsatlarla birlikte kitle turizmiydi.

3 Bilgi, Tunus'taki Malta Konsolosu Dr. V. A. Cremona ve Valletta, Ministry of Justice and Home Affairs'ten Julian Metcalf tarafından sağlandı.

2

20. yüzyılın ikinci yarısında, artık hayati öneme sahip bir ticari veya donanma gücü olmayan Akdeniz kendine yeni bir mecra buldu: kitle turizmi.[4] Kitle turizmi dünyada ilk olarak Akdeniz'de uçuşa geçti; bugün tek başına Akdeniz yılda 230 milyonu aşkın ziyaretçi çekmektedir.[5] Milyonlarca Kuzey Avrupalı, Amerikalı ve Japon'un güneş veya kültürün yahut her ikisinin de peşindeki bu geçici göçleri, yaşamlarının son günlerini İspanya sahilinde veya Mayorka, Malta ve Kıbrıs'ta geçirmeyi uman Alman, İngiliz ve İskandinav emeklilerin, kendilerine özgü kulüp, bar ve birahaneleri – hatta Mayorka'da Almanlar için bir siyasal parti– kurmalarıyla birlikte, daha kalıcı göçleri de kapsamakta.[6] Ruhsatsız yapılaşma, veya Kuzey Kıbrıs örneğinde görüldüğü gibi, tartışmalı tapular, Akdeniz'deki emeklilik hayatının her zaman muhteşem bir deneyim olmasına engel oluyor; hele bu ruhsatsız evlerin öfkeli İspanyol yetkililer tarafından yıkıldığı durumlarda. Güneye yönelik göçün, sınırlı su ve enerji kaynaklarına (özellikle Kıbrıs'ta) aşırı talep yaratması ve (özellikle İspanya'da) nefes kesici sahil ve yamaç manzaralarının, kötü tasarlanmış, tekdüze beyaz beton evlerle ikame edilmesiyle, ciddi çevresel sonuçları halihazırda hissediliyor.

Turizm sanayisinin Akdeniz'de nasıl kanatlandığını anlamak için, II. Dünya Savaşı'ndan epey önceki gelişmelere dönüp bakmak gerekir. İngiliz ve Alman gezginleri Napoli Körfezi'ne ve diğer Akdeniz yerleşimlerine (ve manzaralarına) götüren Grand Tour çağı, sadece küçük bir seçkinler grubunun ihtiyaçlarını karşılamıştı. Fransa'yı boydan boya kat eden demiryolları ve 19. yüzyıl sonunda Kraliçe Victoria'nın Menton ve Hyères'i gözde kış turizm merkezlerine dönüştürmesiyle, Akdeniz artık daha erişilebilir hale gelmişti. Nice ve Cannes'taki gezinti yeri boyunca anıtsal oteller inşa edildi ve Akdeniz sahillerinin küçük bir kısmı, yani *Côte d'Azur*, yazları olduğu kadar kışları da zenginlerin bir eğlence yerine dönüştü; gerçi Monte Carlo'nun öne çıkması daha uzun sürdü ve onun yükselişi, İngilizlerin sıhhi özellikleri nedeniyle çok önem verdiği deniz banyosun-

4 L. Segreto, C. Manera, M. Pohl (ed.), *Europe and the Seaside: an Economic History of Mass Tourism in the Mediterranean*, Londra, 2009; Y. Apostopoulos, P. Loukissas ve L. Leontidov (ed.), *Mediretteranean Tourism: Facets of Socioeconomic development and Change*; Londra, 2001; P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou (ed.), *Cultures of Mass Tourism: Doing the Mediterranean in the Age of Banal Mobilities*, Aldershot, 2009; N. Theuma, *Le tourisme en Méditerranée: une perspective socio-culturelle (Encyclopédie de la Méditerranée*, c. 37, Malta ve Aix-en-Provence, 2005.

5 P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou, "Corrupted seas: the Mediterranean in an age of mass mobility", *Cultures of Mass Tourism*, Obrador Pons vd., s. 163, 167.

6 K. O'Reilly, "Hosts and guests, guests and hosts; British residential tourism in the Costa del Sol", *Cultures of Mass Tourism*, Obrador Pons vd., s. 129-142.

dan çok kumarla ilgiliydi.[7] İtalyan kaplıcaları iç kesimlerde, Montecatini, Abano ve Rimini sahilinde gelişmeye başlayarak, ekseriyetle İtalyan müşterilere hizmet etmeye başladı; E.M. Forster'ın romanlarında kaydedildiği üzere, Floransa'ya gelen İngiliz turistler *pensioni*'de aylarca kalıyorlardı, ancak deniz onlar için henüz önemli bir cazibe merkezi oluşturmuyordu.[8] 20. yüzyıl sonunda yaşanan çarpıcı değişim, ziyaretçilerin sayısı ile amaçları ve Akdeniz'in çoğu köşesine erişebilmelerindeki kolaylıktı. Artık seyyahların yerini turistler almıştı.

Turizmin gelişmesine üç etken öncülük etti: Akdeniz dahilinde, turizmi döviz çekmenin ve yerel sanayii geliştirmenin bir yolu olarak gören ulusal, bölgesel veya yerel yönetimler vardı. Sözgelişi İsrail'de 1976, 1987 ve 1996'da turizmi teşvik için master planlar geliştirildi; bu ülkenin dört turist grubu avantajı vardı: Yahudi ziyaretçiler, Hıristiyan hacılar, yerli turistler ve ülkenin sahilleri ve anıtlarını görmek için gelen yabancı tatilciler. 2000 yılına gelindiğinde, Yafa'nın ucundan kuzeye kadar Telaviv kıyı şeridinin dört, beş yıldızlı hizmet sunan muazzam yeni otellerle bağlantısı kurulmuştu.[9] Akdeniz dışında, İngiltere, Almanya ve diğer yerlerden ziyaretçilere çekici gelecek oteller arayışıyla, temsilcilerini İspanya, İtalya, Yunanistan ve Tunus sahillerine göndererek, Akdeniz'i agresif bir şekilde pazarlayan Thomson ve Hapag Lloyd gibi dev seyahat şirketleri vardı. Nihayet, en az bunlar kadar önemli olan, 1950'ler ve 1960'larda Akdeniz sahillerindeki iki haftayı, Kuzey Avrupa'nın griliğinden bir kurtuluş olarak gören müşteriler vardı; birçoğu kumsalda veya otelin havuzunun kenarında bir şezlongdan fazla bir şey istemiyordu ve bazıları yerlilerin önlerine koyduğu yemeği yemek konusunda biraz kararsızdı. Kıbrıs Rum kesiminde İngiliz tatilciler Cadbury'nin çikolatasını ve dilimli İngiliz ekmeğini kolayca bulabilirler.[10] Hollandalı tatilciler ülkelerinden torbalarca patates getirmeleriyle tanınır. Akdeniz sahil şeritleriyle, Fransızlar Kuzey Avrupalı komşularından çok daha yaratıcı olmuşlardır. *Club Méditerranée*, 1950'den itibaren, zihinlerde ıssız adaların romantik imgelerini uyandırmayı amaçlayan Mayorka sahilindeki barakalarla başlayarak, her şey dahilli tatillere öncülük etti. Akdeniz'deki hedefleri, kitle turizminin çok az ziyaret ettiği, Fas'ın Akdeniz sahili gibi pek çok yeri içeriyordu. Yenilikçi

7 M. Boyer, "Tourism in the French Mediterranean: history and transformation", *Mediterranean tourism*, ed. Apostolopoulos vd., s. 47.

8 P. Battilani, "Rimini: an original mix of Italian style and foreign models", *Europe at the Seaside*, ed. Segreto vd., s. 106.

9 Y. Mansfeld, "Acquired tourism deficiency syndrome: planning and developing tourism in Israel", *Mediterranean Tourism*, ed. Apostolopoulos vd., s. 166-168.

10 P. Obrador Pons, "The Mediterranean pool: cultivating hospitality in the coastal hotel", *Cultures of Mass Tourism*, ed. Obrador Pons vd., s. 98, 105 [şekil 5.3]; D. Knox, "Mobile practice and youth tourism", aynı cilt, s. 150.

yöntemleri arasında, müşteriye doğrudan satış vurgusu vardı, ancak zirveye ulaşması 1990 öncesi yıllarda gerçekleşti. Sonraki ekonomik koşullar ve işletme sorunları sonunda bu kuruluşu zayıflatacaktı.[11]

Başlangıçta kuzeyli istilası zayıftı. Rimini daha 1938'de bir havaalanına sahipti. Ne var ki, bu dönemde hava yolculuğu hâlâ çok pahalı olduğundan Rimini varlıklı müşterileri çekiyordu ve savaş, yabancı turistlerin bu damlamalarına da çok geçmeden son verecekti. Savaştan sonra Rimini popülist bir yaklaşım benimsedi.[12] Hava, demir ve karayollarıyla yolculuk gittikçe orada olduğu gibi başka yerlerde de daha ucuz ve kolay hale geldikçe, sektör büyüyüp gelişti. Trenler dolusu Alman ve İngiliz 1950'lerde Rimini'ye inmeye başladı; uydu kentlerin boyutları şiştikçe şişti, öyle ki, Riccione ve Milano Marittima bizzat Rimini'yle rekabet eder hale geldi. Bu tatil merkezlerinin en belirgin özellikleri, oldum olası her bir beton otelin arazisini işaretleyecek şekilde yan yana dizilmiş şezlonglar ve şemsiyeler olmuştur. Benzer gelişmeler, Piza yakınlarında Viareggio'nun Toskana turist trafiğinin ana merkezi haline gelerek, anlaşılan Floransa ve diğer Toskana kentlerinin sanatsal harikalarıyla (tek bir günlük geziyle Piza'ya gidip Eğik Kulesi'ni aval aval seyretmeyi de içeren) bir deniz kıyısı tatilinden daha az ilgilenen bir müşteri kitlesini tatmin eden turizm anlayışında da kendini gösterdi. Yeni otelleri ve diğer altyapılarıyla kitle turizmi, İtalya, İspanya ve Yunanistan'da ekonomik toparlanmanın önemli bir mecrası haline geldi.

Ancak gerçek dönüşüm, uçağın gelişiyle baş gösterdi.[13] Ucuz, güvenli, hızlı hava yolculuğunun başlaması ise biraz zaman aldı. Akdeniz ile doğrudan hiçbir demiryolu bağlantısı olmaması gibi elverişsiz koşulları nedeniyle, İngiltere bunun öncüsü oldu. Savaş sırasında geliştirilen yeni havacılık teknolojisinden, '50'lerin sonu ve '60'ların başında Vickers Viscount ve Britannia gibi etkili, sarsıntısız yolcu uçakları inşa etmekte yararlanan İngiltere, havacılık sanayisinin önemli bir merkeziydi. Böylece İngilizler, daha sonra da Almanlar ve İskandinavlar, artık havalanmışlardı. 1950'lerde Thomson Holidays, yoğun hava turizminin ilk hedefi haline gelecek Mayorka'ya düzenli uçuşlar başlattı. Bunun dışında, Mayorka'ya gitmek tren, gemi, tren, bir başka tren (geniş İspanyol berzahında) ve nihayet tekrar gemi olmak üzere bir sürü aktarmalı, bıktırıcı bir yolculuk anlamına geliyordu.[14] 1960 sonlarına gelindiğinde, BAC 1-11 gibi daha

11 E. Furlough, "Cluh Méditerranée, 1950-2002", *Europe at the Seaside*, ed. Segreto vd., s. 174-177.

12 Battilani, "Rimini", s. 107-109.

13 P. Blyth, "The growth of British air package tours, 1945-1975", *Europe at the Seaside*, ed. Segreto vd., s. 11-30.

14 C. Manera ve J. Garau-Taherner, "The transformation of the economic model of the Balearic islands: the pioneers of mass tourism", *Europe at the Seaside*, ed. Segreto vd., s. 36.

hızlı ve sarsıntısız hava taşıtlarının yapılmasıyla, trafik gelişmeye başladı ve Palma'daki havaalanı, en azından yaz mevsimlerinde, Avrupa'nın en işlek havalimanlarından biri oldu. 1960 ve 1973 arasında, Mayorka'nın yıllık turist sayısı 600.000'den 3.600.000'a füze gibi fırladı.[15] 21. yüzyıl başına gelindiğinde, turizm Mayorka ekonomisinin %84'ünü oluşturur hale gelmişti. Aslına bakılırsa, bu başarının kökleri Franco dönemine kadar uzanıyordu. Mayorka ve (Kanarya Adaları istisnasıyla) İspanya, İngilizlerin yurtdışı tatillerinin 1967'de %25, 1972'de %36'lık kesimini oluştururken, aynı dönemde İtalya tatilleri %16'dan %11'e düştü.[16] Tam da Franco rejiminin özlediği gibi, hiçbir ülke bu konuda İspanya'yla rekabet edemez olmuştu; 1959'da İspanyol ekonomisi için hazırlanan yeni "İstikrar Planı", aslında istikrardan çok Akdeniz İspanya ile Balear ve Kanarya Adalarındaki turizmi geliştirmeyi öngörüyordu.[17] İspanya kıyısı boyunca muazzam betonlaşmış kesimler ülkeye belirli bir refah getirdi getirmesine, ancak aynı zamanda Costa Brava'nın ve Akdeniz İspanya'sının geri kalanının doğal güzelliğinin göz ardı edildiğini de gösterdi. O dönem boyunca, İspanya'nın nefes kesici kültürel değerleri –Toledo, Segovia, Córdoba, Granada– listede, demiryolları hâlâ sinir bozucu derecede yavaş olsa da, yeni ulaşım yolları, doğru dürüst elektrik ve diğer önemli tesislerdeki gelişmelerden yararlanan kıyı şeridinin gerisine düştü.

Yolculuk küreselleştiği gibi demokratikleşiyordu da. İngiltere'den İspanya'ya yolculuk fikri, paket tatillerin yaratılmasının da yardımıyla her ekonomik düzeyden insanların çok geniş bir kesimine çekici gelmeye başladı. Turist, Akdeniz topraklarının kentleri ve kırları arasından kendine bir güzergâh çizen bir serüvenci olmaktan çıkmıştı artık, zira artık İngiltere veya Almanya'da bir oturma odasının güvenli konforunda, yerlilerle herhangi bir sorun çıkması halinde kendi dilini konuşan bir temsilcilerinin orada olacağını bilmenin güvenli rahatlığıyla uçuşları, otelleri, yemekleri, hatta günlük gezileri bir katalogdan seçmeleri mümkün hale gelmişti. İnsanlar artık "seri üretim hattından çıkmış bir tatil" istiyorlardı.[18] Ve yurtdışında olma fikrinin fazlaca tehditkâr gelmesi halinde, işin içine sayıca çok olmanın rahatlığı ve bizzat yerlilerin yabancı ziyaretçilerin eksantrik ihtiyaçlarını karşılamadaki istekliliği giriyordu: İngilizler için *fish&chips*, Almanlar için *Bratwurst*.

Akdeniz tatillerine çıkanlar, dönüşte İspanya veya İtalya'dan gerektiği kadar bronzlaşmış bir tenle dönerek, bu gezilerini sergilemeye hevesliydi-

15 *Age.*, s. 32.

16 Blyth, "Growth of British air package tour", s. 13.

17 V. Monfort Mir ve J. Ivars Baidal, "Towards a sustained competitiveness of Spanish tourism", *Mediterranean Tourism*, ed. Apostolopoulos vd., s. 18, 27-30.

18 Blyth, "Growth of British air package tours", s. 12-13.

ler. 1947'ye gelindiğinde, *Côte d'Azur*'u tanıtan Fransızca reklam broşürleri artık plajın keyiflerine vurgu yapmaya başlamıştı.[19] Bronzlaşmış ten, gerek refahı gerek sağlığı temsil eden bir rozet haline geldi, çünkü UVA ve UVB ışınlarının zararlarından çok, Vitamin D'nin faydalarının bilgisi yaygınlaşıyordu. Soluk benizlilik artık veremliler ve ofis çalışanlarıyla ilişkilendirilir olmuştu. Beğeninin yüce efendisi Coco Chanel, 1920'lerde Akdeniz'deki yat yolculuğunun ardından bronzlaşmış tenini, kuşaklar boyunca kadınlar için standarda dönüşecek bir moda aksesuarı haline getirmeye karar verdi. Gelgelelim, bronzlaşmış tene olan bu ilgi, aynı zamanda değişmekte olan ahlak standartlarıyla da ilişkiliydi.[20] II. Dünya Savaşı'ndan bile önce, vücudun diğer kamusal alanlarda özenle saklanan bazı kısımları, plajda sergilenebilir olmuştu. Kadın (ve erkek) bedeninin sergilenmesi giderek daha da yaygın hale geldi. Büyük Okyanus'ta, nükleer denemelerde kullanılan bir mercan adasından ismini alan bikini, 1946'da Paris'teki bir defilede gösterildi; ne var ki, yaygın biçimde benimsenmesi için daha 15-20 yıl gerekecekti. Zamanla giderek cüretkâr hale gelmesiyle, başlangıçta kapalı olan göbek deliği mütemadiyen açıkta bırakılır oldu.[21] Bikininin sözümona ahlaksızlığı, gerek İtalyanların gerek İspanyolların 1948'de (Vatikan'ın da yüksek sesli onayıyla) bikinileri yasaklamasına yol açtı, ancak yabancı turistler ülkeye akın ettikçe bu yasağın sürdürülmesi düpedüz olanaksızdı. Çekiciliği, kısmen 1960'larda yapıldığı malzemeden, yani su tutmayan sentetik ve doğal malzemelerin bir karışımı olan *spandex* veya likradan kaynaklanıyordu. Tekparçalı mayolarda kullanıldığı zaman bile likranın sıkı, bedene yapışan niteliği, kadın bedenini tutucuların kabul edebileceğinden fazla ortaya çıkarıyordu. Sergileme, insanların mayo kullanımının önemli bir parçasıdır ve havuzlar genelde çok az yüzmenin yanında bitmek bilmeyen sessiz seyirlerin yapıldığı bir yerdir.[22] Böylelikle, teknolojileri akıl almayacak kadar birbirinden uzak düşen iki icat olan uçak ve bikini, 20. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz ile Kuzey Avrupa arasındaki ilişkiyi dönüşüme uğrattı.[23]

Doğaldır ki, bronz bir ten peşindeki turistlerin varlığı, güneşi gün ortasında kaçılması gereken bir şey olarak gören yerlilerin de kafasını karıştırdı. Bu kafa karışıklığı turistlerin davranışıyla daha da katmerleniyordu: Kadın ve erkek arasındaki, özellikle üzerlerine bu kadar az şey giydikleri zamanki fiziksel temas Yunanları, Tunusluları ve diğerlerini deh-

19 P. Alac, *The Bikini: a Cultural History*, New York, 2002, s. 38.

20 I. Littlewood, *Sultry Climates: Travel and Sex since the Grand Tour*, Londra, 2001, s. 189-215.

21 C. Probert, *Swimwear in Vogue since 1910*, Londra, 1981; Alac, *Bikini*, s. 21.

22 Alac, *Bikini*, s. 54, 94; Obrador Pons, "Mediterranean pool", s. 103.

23 D. Abulafia, "The Mediterranean globalized", *Mediterranean in History*, ed. Abulafia, Londra ve New York, 2003, s. 312.

şete düşürüyordu. Turistlerin davranışı komünist Arnavutluk'ta Batı'nın çöküşünün bir işareti olarak görülüyordu: Enver Hoca, komşu ülkelerdeki "pantalonlu veya pantalon bile giymemiş" turistlerin antikalıklarından yakınıyordu. Tam olarak amaçladığı ne olursa olsun (muhtemelen Yugoslav özgürlükçülüğüne bir saldırıydı), sonunda Marksist-Leninist-Maocu parti üyeleri dışında çok az Batılı turistin girişine izin verilmesini sağladı. Kuzey Avrupalıların hazcılığı ve rahatlığı, özellikle 1960'lardan itibaren, gördüklerinden büyülenmiş yerli delikanlılardan başlayarak, karşılaştıkları herkesin tutumunu etkileyecekti.[24] Kültürlerin çatışması, 1980'lerde plajda kadınların üstsüz dolaşmaya başlamasıyla daha da bariz hale geldi. Devasa kozmetik sanayisiyle Fransa'daki fiziksel güzellik kültü, Saint-Tropez'yi kaçınılmaz öncü haline getirdi; İtalyan ve İspanyol tatil beldeleri de onun peşinden gitti. Bazılarına göre özgürleşme olan şey, diğerlerine göre bir çıkmaz anlamına geliyordu ve tepkiler farklılaşıyordu. Venedik'te St. Marco Bazilikası'na uygunsuz kıyafetle gelen ziyaretçileri geri çevirmekle görevli bir rahibede bu görev öylesine stres yarattı ki, sonunda sinir krizi geçirdi. İspanya'da İbiza, ülkenin Franco döneminden beri ne kadar değişmiş olduğunun bir işareti olarak eşcinsel turizmin merkezi olarak ünlendi. Turizmden kayda değer başarılar elde ederek yararlanma fırsatını yakalayan bir ülke de, ucuz ve iyi örgütlenmiş otellere dayalı tatil sektöründe azimle çalışıp ün yapan Yugoslavya oldu; özellikle Almanların rağbet ettiği bu ülkenin özel bir ürünü vardı: özellikle Alman ve İskandinav *Frei-Korps-Kultur*'ünün hevesli bağlılarını çekeceğini bilen Tito rejiminin akıllı bir yaklaşımla teşvik ettiği çıplaklar kampı.

Ucuz uçuşlar ve ucuz alkolün turizmi yıkıma uğratması da mümkün görünüyor: Girit'teki Mallia ve Kıbrıs Rum kesimindeki Ayia Napa, bu bakımdan dile düşmüş yerlerin başında geliyor ve bu tatil beldelerine en büyük hasarı verenler de genç İngiliz turistlerdir. Bunlar, yerli kültürlerle hiç ilgilenmeyip, "kısa bir zaman zarfında ülkelerinde yapamayacakları kadar eğlenme fırsatını" yakalamak derdindedir. "Eğlence" ise temelde seks ve alkol anlamına gelir ve 2003'te İngiliz basınında, *Club 18-30* adlı tur şirketinin temsilcilerinin büyük bir coşkuyla her ikisinin de tanıtımını yaptığı iddiaları yer aldı.[25] Mayorka'da daha yüksek gelirli gruba hitap etme girişimleri olmasına şaşmamak gerek; zira bu, gelen turist sayısı düşse bile daha varlıklı ziyaretçilerin kişi başına daha çok para harcayacakları anlamına gelecek. Apulia ile Sardinya'nın bazı kesimleri gibi yerler bilinçli olarak "kaliteli" destinasyonlar olarak pazarlanmakta ve butik oteller turizm işini dev komplekslerin elinden almaya başlamış durumda.

24 Theuma, *Tourisme en Méditerranée*, s. 43.

25 Knox, "Mobile practice", s. 150-151.

Turizm vaktiyle yoksul ve verimsiz alanlara refah getirmişti. Ne var ki, ödenen çevresel bedel çok ağır oldu. Su kaynakları üzerindeki baskılar, uçaklar şöyle dursun klimaların bile karbon emisyonuna katkıları, otel komplekslerinin yakınlarındaki deniz kirliliği gibi etkenler, Akdeniz'de çevrenin bozulmasına katkıda bulunmuştur. Şenliklerin ticarileşmesiyle, yerel gelenekler de zarar görmüş durumda. Vaktiyle can çekişen Venedik karnavalı çoktandır yeniden icat edildi ve Venedik takviminin en üst noktası olarak yeniden pazarlandı; günümüzde karnavalın, kentte turist sayısının iyice azaldığı verimsiz mevsime denk gelmesi bir rastlantı değildir. Medyanın talebe yaptığı etki, Bernières'nin çoksatan kitabı *Yüzbaşı Corelli'nin Mandolini*'nin yayımlanmasından sonra tanınan Kefalonya veya 2008'de *Mamma Mia* adlı filmin büyük başarısından sonra Yunan adalarında görülebilir.[26]

Uzun zaman boyunca Akdeniz, kitlesel yaz turizmindeki bu yaygınlaşmadan, Portekiz ve Kanarya Adaları'yla birlikte neredeyse tek başına yararlandı; ancak 1990'larda Küba, Florida veya Dominik Cumhuriyeti'ne uzak mesafeli tatiller, bu kitlesel pazarda önemli denebilecek rakipler haline geldi. 1990'ların sonu, havayolları arasındaki fiyat savaşları İngiliz ve İrlandalı girişimcilerin öncülük ettiği ucuz havayollarını yarattıkça, kısa tatillerin, büyük kentlerdeki paket turların ("city breaks") hatırı sayılır bir şekil yaygınlaşmasına da tanık oldu. İrlandalı Ryanair İngiltere, Belçika, Almanya ve İtalya'da merkezler kurarak Avrupa'nın en büyük havayoluna dönüştü. Bu havayolları yalnız fiyat hassasiyeti olanları değil Güney Fransa, Toskana veya İspanya'da yazlık evleri olanları da çekiyordu. Hava yolculuğunun yanı sıra, deniz taşımacılığı şirketlerinin bir gezinti gemisinin uçuştan daha çevre dostu olduğunu ileri sürmesiyle, biraz da ironik bir şekilde, deniz yolculuğunda da patlama oldu. Dubrovnik'teki gezinti gemileri trafiği öylesine yoğunlaştı ki, yoğun sezonda kente giren tur gruplarının akışını düzenlemek için trafik polisi istihdam edilir oldu.

Akdeniz turizminin sadece Avrupalılara yönelmiş olduğu elbette söylenemez. Çok daha uzaktan iki diğer "istila" özellikle önem taşıyor: Amerikan ve Japon turistler. Amerikalılar II. Dünya Savaşı öncesinde Akdeniz'in meyhanelerinde hiç görülmemiş değillerdi (D.H. Lawrence Etrüsk mezarlarını Amerikalı bir dostuyla birlikte ziyaret etmişti); fakat İtalya, Yunanistan, Güney Fransa ve Mısır'daki tarihsel anıtların turistik gezilere dahil edilmesi, daha ucuz fiyatlar ve ayrıntılı iletişim ağlarının Akdeniz'i Atlantik Okyanusu'nun öte yakasından havayoluyla kolayca erişilebilir kılmasıyla, bir kez daha hareket kolaylığını yansıtır. Japonlar, Batı Avrupa'nın

26 M. Crang ve P. Travlou, "The island that was not there: producing Corelli's island, staging Kefalonia", *Cultures of Mass Tourism*, ed. Obrador Pons vd., s. 75-89.

ekonomik başarılarının açıklamasını Avrupa kültür ve tarihinde aramaktadırlar; ayrıca bu temaslar Japonya'nın zaten hızlı olan Batılılaşmasına daha da ivme katmaktadır. Japon ziyaretçilerin sayısı, Japon ekonomisi genişleyip daraldıkça artıp azalır. Turizm üzerindeki bir başka kısıt da siyasal kargaşa olmuştur: Güzelim Dalmaçya kıyısının vaktiyle gelişen tatil beldeleri, 1990'larda Yugoslavya'nın dağılmasının ardından günümüzde ancak yavaş yavaş toparlanıyor. Gelgelelim, ortaçağ Akdeniz'inin ticaret güzergâhları gibi, modern turistin tatil izleklerinde de aynı şey yaşanıyor: Hırvatistan veya İsrail güvenli değilse, o zaman başka yerler göreli avantaj elde ediyor: Kıbrıs, Malta, Türkiye ve diğerleri.

3

Komünizmin çöküşü ve Sovyetler Birliği'nin dağılması bazı gerilimleri hafifletti; ne de olsa, Moskova artık Suriye, Libya ve diğer müttefik ülkelerde coşkulu Amerikan karşıtı hizipler yaratmaya çalışmıyordu; gerçi genelde bu ülkelerin, onlara göre barış önerilerinde içten değilmiş gibi görünen ve 2005'te Gazze'nin tahliyesine karşın (ardından bu bölge İslamcı Hamas hareketinin hâkimiyetine girecektir) Batı Şeria'daki yerleşimler konusunda bir şey yapmakta isteksiz davranan İsrail'e karşı düşmanlıkları sürdü. Türkiye ile İsrail'i bir arada tutan güçlü askeri ve ekonomik bağlar sözde, katı bir İsrail ablukası altında bulunan Gazze'ye yardım götüren gemilere karşı bir İsrail saldırısı üzerine 2010'da dağılmaya yüz tuttu; ancak zaten Türkiye'nin Ortadoğu'da bazılarının "yeni Osmanlıcılık" diye tanımladığı yeni bir misyon aradığı da barizdi ve bu kısmen, bazı güçlü üyelerinin Türklerin girişine karşı çıktığı ve hiçbirinin Kıbrıs'ta Türkleri tatmin edecek bir çözüm sunamadığı Avrupa Birliği'nden aralıksız gelen reddetmelerin bir sonucuydu.

Akdeniz'de daha güçlü bir istikrar arayışı, siyasal rekabetlerden gitgide uzaklaşarak, ancak tüm Akdeniz uluslarının siyasal anlaşmazlıkları aşarak birlikte çalışmak konusunda anlaşmasıyla ele alınabilecek ekolojik meselelere doğru yönleniyor. 21. yüzyılın açılışında başlatılan inisiyatifler dizisinin bir etkisi olup olmayacağı, Akdeniz çevresini gelecek kuşaklar için koruyabilmek adına ekonomik büyümeyi sınırlama yönündeki istekliliğe dayanmaktadır. 1995'te "Barselona Süreci"yle birlikte, Avrupa Birliği tüm Akdeniz ülkelerini ortak siyasal, ekonomik ve kültürel hedeflere yöneltme çabasına girişmiştir. 1995 antlaşmasından 2008'de bir *Union pour la Méditerranée* [Akdeniz Birliği] ortaya çıkmıştır; bu birlikte, AB'nin tamamı gibi, Akdeniz'deki her devlet yer almaktadır. İlk hedef olan siyasal istikrar, başta İsrail ve komşuları arasında olmak üzere sü-

regiden gerilimlerle engellenmekte gibi görünse de, İsrail, Filistin Yönetimi, Suriye ve Lübnan'ın Akdeniz Birliği'ne dahil edilmesi, bu devletlerin aralarındaki anlaşmazlıklardan çok, ortak çıkarlarını tanıma çabasında girebilecekleri bir çerçeve sağlamayı amaçlıyor. Ekonomik hedefler arasındaki Pan-Akdeniz serbest ticaret bölgesi fikri, Akdeniz'de Roma veya erken İslam ticareti imgelerini çağrıştırıyor. Başlıca eksikliği, AB dışındaki Akdeniz devletleri, özellikle Türkiye tarafından, AB üyeliğine zayıf bir ikame olarak görülmesinde ve Türkiye'nin AB'ye girişine karşı olan Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy gibi bazı Avrupalı siyasetçilerin Akdeniz Birliği konusunda fazlaca hevesli olmasında yatıyor. Diğerleri bu birliğin, AB'nin tüm Akdeniz topraklarına üyelik sunan bir Avro-Akdeniz Birliği haline geleceği günleri iple çekiyor, ancak bu ütopyacı hülyayı gerçeğe dönüştürmek konusunda, Avrupa'nın geleceği şöyle dursun, Akdeniz içinde de siyasal rekabetler ve ekonomik uyumsuzluklarla ilgili çözülecek fazlasıyla sorun var: Çok hızlı bir bütünleşmeye karşı keskin bir uyarı, 2010 başında, Eurozone'un sorumsuz bir şekilde imkânlarının ötesinde harcama yapan üyesi Yunanistan'da devlet maliyesinin çarpıcı çöküşüyle kendini gösterdi. Yunan krizinin bir sonucu da, Çin Halk Cumhuriyeti'ne sanayi malları için Akdeniz'de daha kolay erişim imkânları sağlamak üzere Çin hükümetinin o yıl daha sonra Peiraieus'taki [Pire] dokları satın almayı başarması oldu. Çin'in, Enver Hoca'nın Arnavutluk'unda deniz üsleri düşünü kurduğundan beri ne kadar değiştiğinin de bir işaretiydi bu. Son derece önemli diğer hedefler arasında, kirlenmenin ve aşırı kullanmanın (sözgelişi) ton balığı sanayisini neredeyse çökerttiği yerlerde, bir güneş enerjisi planıyla denizlerin temizlenmesi yer alıyor: Akdeniz'de avlanan ton balığının dörtte üçü Japonya'ya gitmektedir. Buna rağmen, Mart 2010'da Doha'da yapılan Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES) toplantısı, Akdeniz'de ve ötesinde aşırı avlanmanın mavi yüzgeçli orkinos türünü yok olmakla tehdit ettiği açık olsa da harekete geçmeyi reddetti.

Kültür cephesinde, sonuçları göstermek daha kolay olacaktır: Slovenya'da bir Avrupa-Akdeniz Üniversitesi (EMUNI University) kurulmuş durumda ve Akdeniz ülkeleri arasında gittikçe daha çok kültürel değişimler öneriliyor. Amaç elbette bariyerleri yıkmak; tamamen yeni bir kalıpla, geçmiş çağların "bütünleşmiş" Akdeniz'ini yeniden yaratmak ve Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman âlemin yitirilmiş *convivencia*'sının bazı unsurlarını yeniden oluşturmaktır. Gene de, Akdeniz Birliği'ne ilişkin en çarpıcı husus, Finlandiya, Estonya, Slovakya, Hollanda ve İrlanda'nın da aralarında olduğu üyelerinin çoğunun Akdeniz'den uzak olmasıdır. AB'ye 21. yüzyılın başında (hepsi küçük olan) birkaç Akdeniz ülkesinin daha

katılmasına karşın, Avrupa'nın ağırlık merkezi hâlâ Kuzey Avrupa'dadır. Bu olgu, Akdeniz'in Batı dünyasının merkezindeki konumunu, Atlantik Okyanusu'nda yeni fırsatların kendini gösterdiği 1492 gibi erken bir tarihte başlayan bir süreç sonunda çoktandır yitirmiş olduğu izlenimini teyit eder; ve geleceğin büyük ekonomik güç merkezinin Çin olduğu 21. yüzyıl başında aşikâr hale geldi. 21. yüzyılın tüm dünyayı eklemleyen ekonomisinde, bütünleşmiş bir Akdeniz'in küresel olmaktan çok yerel bir önemi vardır. Küresel çapta temasların –hava yoluyla fiziksel temasın, internet yoluyla sanal temasın– kolaylaşması siyasal, ticari ve kültürel temasların, çok uzak mesafelerde bile hızla gerçekleştirilebileceği anlamına geliyor. Bu anlamda, dünyanın tamamı büyük bir Akdeniz haline gelmiştir ve Beşinci Akdeniz, anlamlı her tür düzeyde dünyanın Büyük Deniz çevresinde döndüğü son Akdeniz'dir.

SONUÇ:
DENİZİ AŞMAK

Akdeniz tarihini birkaç ortak özelliğe indirgemek, bir "Akdeniz kimliği" tanımlamaya çalışmak veya bölgenin belirli fiziksel özelliklerinin oradaki insan yaşantısını şekillendirdiğinde (Braudel'in kuvvetle savunduğu gibi) ısrar etmek cazip gelebilir.[1] Gene de, temel bir bütünlüğe yönelik bu arayış, sahillerini ve adalarını iskân eden veya yüzeyinde yolculuk yapan halklar açısından Akdeniz'in ne anlam taşıdığına ilişkin bir yanlış anlamadan başlar. Bütünlük aramak yerine farklılığa işaret etmemiz daha doğru olur. İnsani düzeyde, bu etnik, dilsel, dinsel ve siyasal çeşitlilik sürekli denizin ötesinden gelen dışsal etkilere maruz kalıyordu ve bu yüzden aralıksız bir değişim halindeydi. Bu kitabın Sicilya'daki ilk yerleşimcilerin betimlendiği ilk bölümlerinden İspanyol sahilleri boyunca kendini gösteren betonlaşmaya dek Akdeniz, bu denizin kaynaklarından yararlanan ve bazı örneklerde geçimlerini, ürünlerini daha bereketli bölgelerden daha az bereketli yerlere göndermekten kazanmayı öğrenen, birbirinden alabildiğine farklı arka planlardan halkların buluşma noktası oldu. Antik Roma'nın en çok ticareti yapılan *garum* sosunun iki temel malzemesi olduğu gibi, Akdeniz'in en büyük kentlerinden biri olan Venedik'in erken refahının temelini oluşturan balık ve tuz, onun sularından elde edildi. Önsözde de dile getirildiği üzere, kısmen geride bıraktıkları kanıtların çoğu zaman çok küçük olması, ama kısmen de tanımı gereği ekmeklerini

1 E. Paris, *Genèse intellectuelle de l'ceuvre de Fernand Braudel: "La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'épaque de Philippe II" (1921-1947)*, Atina, 1999, s. 315-316, 323.

denizin altında aramaları ve Akdeniz'in karşı sahillerindeki topluluklarla çok az temas kurmaları yüzünden, bu kitapta balıkçılar çok fazla öne çıkmadı. Bunun büyük istisnaları, Cenevizlerin 1540-1742 arasında Tunus sahilindeki Tabarka'da, mercan balıkçılığında uzmanlaşan bir koloni kurdukları ve Tunuslu balıkçıların şimdi ton balığının muazzam mevsimsel katliamı olan *matanza* faaliyetinde Sicilya filolarına katıldığı Malta yakınlarındaki dar boğazdır. Sadece tuzlanıp kurutulduktan sonra muhafaza edilebilen balıktan da çok, başlangıçta sahillerinde yetişen veya Karadeniz'den getirilirken 17. yüzyıla gelindiğinde gittikçe artan şekilde Kuzey Avrupa'dan kaynaklanarak, denizin dört bir yanına taşınan en önemli ürün, çok uzun zamandır tahıl olmuştur. Temel gıda ürünleri ve diğer başat malzeme arzlarına erişim, ister antikçağın Korinthos, Atina veya Roma'sı olsun, ister ortaçağın Cenova, Venedik ve Barselona'sı, kentlerin büyümesine imkân sağladı. Bu kentler ve daha birçokları açısından, düşmanları tarafında temel ihtiyaç maddelerine erişimin engellenmesi, onların kelimenin gerçek anlamıyla boğulması anlamına geliyordu. Ünlü ve daha iyi belgelenmiş baharat ticaretinden daha az ışıltılı olan tahıl, kereste ve yün ticareti, çoğunlukla Akdeniz'in sahillerinden uzak yerlerde üretilen ipek, altın ve karabiber ticaretinin ancak bunun üzerine inşa edilebileceği sağlam bir temel oluşturdu. Tüm bu emtiaya erişim mücadelesi, rakipler arasında kanlı çatışmaları başlatırken, bu zengin kargolarla yüklü gemiler Akdeniz'de ne kadar çok yolculuk ederse, bu gemilerin, ister antikçağın Etrüsk ister yeniçağ başının Berberi *corsair*'leri ve Uskokları olsun, korsanlara av olma ihtimali de o kadar arttı.

Dolayısıyla denizi güvenli tutmak devletlerin önemli bir işlevi oldu. Bu, ya şiddetli bir seferler silsilesiyle korsanları bilfiil ortadan kaldırmak ve ardından denizde devriye gezmek şeklindeki Roma yöntemiyle başarılabiliyordu veya denizin büyük kesimlerinin tek bir hâkimi olmadığı zamanlarda, ticaret filoları Venedik *muda*'sı gibi silahlı konvoyların korumasını talep edebiliyordu. Berberi sahili ve diğer yerlerdeki korsan devletler, hükümdarları arasında antlaşma olanların güvenliklerini temin etmek umuduyla hararetli müzakere hedefi olabiliyordu ya da 19. yüzyıl başında Amerikalıların başarıyla yaptığı gibi, saldırıyla durdurulabiliyorlardı. Büyük kara imparatorluklarının Akdeniz sahillerine ulaşıp da yüzeyindeki harekete müdahale etmeye başladığı dönemlerde, deniz nakliyatı daha da büyük tehlikelere maruz kalıyordu: Antikçağda Persler, 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkleri ve (kalıcı üsler ele geçirme girişimleri boşa çıksa da) 18. yüzyılda Ruslar. Akdeniz'deki emperyal genişlemenin en sıra dışı örneğinin, Akdeniz'e hiç kıyısı olmasa da Cebelitarık'tan Süveyş'e kadar uzanan mülkleri sayesinde bir ölçü kontrole sahip olmayı

başararak, başta Fransa olmak üzere fiilen Akdeniz ile sınırdaş devletlerde öfke ve kıskançlık yaratan bir krallık olan Büyük Britanya olduğu söylenebilir. Bu kitap, temasların olduğu kadar savaşların da bir tarihinden oluşuyor.

Akdeniz'in kontrolü, deniz çapındaki ana güzergâhların kontrolü olarak anlaşılmalı. Bunu başarmak için, gemileri taze su ve erzakla tedarik edecek ve korsanlarla türedilere karşı devriye görevini yapacak üsler kurmak temel önem taşıyordu. Dolayısıyla, çok erken çağlardan itibaren açıklarda yer alan adalardaki yerleşimler, tüccarların Akdeniz sularında daha da uzaklara giderken yararlandıkları hayati uğrak yerleri oluşturdu. Aynı şekilde, kıyı şeridinin denetiminin yitirilmesi, Mısır hükümdarlarının çabucak kavradığı üzere, bir savaş veya ticaret filosu inşasında temel olan kereste ve diğer materyallere erişimin yitirilmesi anlamına gelebiliyordu. Deniz yollarının denetimini sürdürmek, çekişen devletlerin Akdeniz sahilleri ve adalarına hâkim olması durumunda özellikle güçleşiyordu. Roma döneminde, tek bir siyasal hâkimiyet tek bir ekonomik bölge yaratmıştı. Ancak bu benzersiz bir durumdu.

Akdeniz'in tarihi, denizin her yanından ve ötesinden gelen tüccarların ve yerleşimcilerin toplandığı ve etkileşimde bulunduğu çeşitli siyasal bağlılıklardaki liman kentlerinin de öyküsüdür. Bu kitabın bölümlerinde tekrar tekrar sözünü ettiren bir liman kenti, en baştan itibaren son derece karma bir kimliğe sahip olan ve bu kimliği ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında, yükselen milliyetçiliğin Akdeniz'in kozmopolit topluluklarını yok ettiği zaman yitiren İskenderiye'dir. Bu liman kentleri, dini düşünceler de dahil olmak üzere fikirlerin aktarılmasında taşıyıcı olarak, Yunan tanrılarını Etrüsk Tarquinia'sına getirdiler ve çok daha sonraları, her biri Akdeniz çevresindeki toprakların toplumları üzerinde olağanüstü güçlü damgalarını bırakan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam din propagandasının yaygınlaşmasının odak noktaları işlevi gördüler.

Akdeniz dünyasını dönüşüme uğratan bireylerin, sadece iki örnek verecek olursak, Büyük İskender veya Aziz Paulus gibi vizyonerler olduğu zamanlar yaşandı. Bu şahsiyetlerin hepsinin erkek olduğu fark edilebilir. Cinsiyetin bu kadar çok tarih tartışmasının odağı olduğu bir dönemde şu soru sorulabilir: Akdeniz ne kadar erildir? 11. yüzyıl Mısır'ının Yahudileri ve 12. yüzyıl Cenova'sının Hıristiyanları arasında görüldüğü gibi, yerleşik tüccarlardan bazıları kadın olabiliyordu. En azından o çağda, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında iş âlemine katılım tutumları farklılık göstermekle birlikte, tek başlarına yolculuk etmek şöyle dursun, kadınlar ticaret yolculuklarında kocalarına bile refakat etmiyordu. 13. yüzyıl sonu Tunus'undaki Ceneviz kolonisinde, en çok Hıristiyan iş camiasına

cinsel hizmetler sunan birkaç Avrupalı kadın vardı. Bir 21. yüzyıl olgusu olarak, kadınların deniz savaşlarına katılımı, Akdeniz'de hiç denenmemiştir. Ancak ister Aziz Augustinus çağında Afrika'yı istila eden Alanlar ve Vandallar, ister 1492'de İspanya'dan kovulan Sefardiler olsun, göçmenler arasında sabit olmamakla birlikte çoğunlukla büyük bir kadın unsur bulunuyordu; hattâ ilk Haçlı Seferlerinin ordularına, gerek soylu kadınlar gerek fahişelerden oluşan bir kadın grubu da eşlik ediyordu. Kadın hacılar Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun daha ilk 10-20 yılının kayıtlarında kendilerini gösterir: 4. yüzyıl sonuna ait bir fragman, Galya veya Kuzey İspanya'dan Kutsal Topraklar'a giden gözüpek Egeria (veya Aetheria)'nın seyahatlarini kaydeder. Deniz Halkları olarak tanınan Bronz Çağ akıncıları, yerleşecekleri Suriye, Filistin ve diğer yerlere kadınlarının eşliğinde geldiler; aslına bakılırsa, erken Filistinlilerin Egeli kültürlerinden bunca hızla vazgeçmelerinin muhtemel bir açıklaması, Kenanlılar ile evlilikler yaparak, onların tanrılarını benimseyip dillerini benimsemiş olmalarıdır. Gene de, bir grup kadının Akdeniz tarihinde özel bir önemi vardır: Bunlar, bir Osmanlı hareminde olağanüstü iktidara ulaşanlardan, cinsel amaçlarla kullanılan veya varlıklı Romalıların villalarında aşağılık işlere tahsis edilenlerin uğradığı hazin sömürü ve alçaltmalara varıncaya dek, yazgıları birbirinden çok büyük farklar gösteren kadın kölelerdi. Ortaçağda kadınıyla erkeğiyle bu kölelerin birçoğu Karadeniz'den getiriliyordu, ancak Berberi *corsair*'ler çağında (ve birçok başka dönemde) Akdeniz sahillerini iskân edenler de, kıyıdan insanları toplayıp kaçıran yağmacıların dehşetini gayet iyi tanıyorlardı; köleleştirilen bu esirler İtalya, Fransa ve İspanya sahillerinden Hıristiyanlar; Fas, Cezayir ve Tunus sahillerinden Müslümanlardı. Fransa kralı I. François'nın 1543'te Marsilya'yı ziyaret ve Toulon'u işgal etmelerine izin verdiği Türkler, başka kurbanların yanı sıra Antibes rahibelerini de kaçırdılar. Gene de, üzerinde seyredilen Akdeniz'in göreli erilliği, hâlâ üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Fransızların *la mer* veya hatta Latincedeki nötr *mare*'ye karşılık, İtalyanlar *il mare* demekte haklı gibi görünüyor; ve başlıca Yunan, Etrüsk ve Romalı deniz tanrılarının hepsi, yani Poseidon, Fuluns ve Neptün de erkekti.

Akdeniz'i aşanlar arasında, çeşitli nedenlerle tüccarlar genelde daha çok öne çıkıyorlar. Bunun nedenlerinden biri, Fenike tüccarlarından bu yana, Akdeniz'in dört bir köşesine alfabetik yazı sanatının yayılması sayesinde tüccarların tüm işlemlerini kayda geçirmeye özen göstermeleridir; bu yüzdendir ki, ister Roma çağında Napoli yakınlarındaki Puteoli'de, ister ortaçağ Cenova ve Venedik'inde veya yeniçağ İzmir ve Livorno'sunda olsunlar, tüccarlar hakkında çok fazla şey biliyoruz. Ancak tüccar öncü de, tanımı gereği dışarıdan biri, kültürel ve fiziksel sınırları aşan, yeni

tanrılarla karşılaşan, farklı diller işiten ve kendini, ülkesinde bulunmayan mallar arayışıyla ziyaret ettiği bu yerlerin sakinlerinin keskin eleştirilerine maruz kalmış bulan erkeklerdi (ve çok daha nadiren kadınlar). Tüccarın cazip dışarlıklı olarak bu iki anlamlı müphem imgesi, en eski kaynaklarımızda bile yer alır. Fenike'nin kendilerini bu işe adamış tüccarlarını küçümseyerek, çelişkili bir yaklaşımla Odysseus'un kandırmacalarını yüceltirken, tüccarların hilekâr ve kahramanlıktan uzak olduğunu ileri süren Homeros'un onlardan tedirgin olduğu söylenmiştir; ticaretin insanın ellerini kirlettiğine ilişkin biraz da ikiyüzlü bu anlayış, Homeros'un antik Roma'daki *patrici* okurları arasında da gücünü korudu. Oysa, Batı Akdeniz'in yerli halklarıyla yan yana, ama çoğunlukla onlardan ayrı –komşu halklarla ilişkilerin ne süreyle sıcak kalacağı asla bilinemeyeceğinden tipik olarak, savunması daha kolay olan açıktaki adalarda– koloniler kurarak ta Güney İspanya kadar uzaklara gitmeye cesaret edenler, tüccarlar oldu. Ardından, Kartaca'daki Fenike kolonisi başlı başına bir ekonomik ve siyasal güç haline gelmeye başladığında gümbür gümbür büyüyen bu kent, her ne kadar seçkinleri kendilerini hâlâ "Sur halkı" olarak tanımlamaya devam etse de, yeni bir iletişim ağları odağına, Levant ve Kuzey Afrika kültürlerinin kozmopolit bir buluşma noktasına, birbirinden çok ayrı kültürlerin buluşup yeni bir kimliği doğurduğu söylenebilecek bir yere dönüştü. Yunan kültürü de, yurttaşlarının Fenike tanrısı Melkart'ı Herakles'le özdeşleştirdiği Kartaca'da tutunmayı bildi. Tüccarlar gibi tanrılar ve tanrıçalar da antik Akdeniz'in her yanına gitti. Buna ek olarak, İtalya sahillerinde çok farklı bir kültürel kimliğe sahip Fenikeliler ve Yunanların varlığı, kırsal Etruria'nın köylerini varlıklı sakinleri ecnebi olana karşı doymak bilmez bir açlığa sahip kentlere dönüştüren bir katalizör işlevi gördü: Yunan vazoları, Fenike gümüş kâseleri, Sardinya bronz heykelcikleri gözde objeler olmuştu. İtalya'nın madenleri için gelen tüccarlarla birlikte, kısa süre sonra, zanaatkârların muhtemelen hünerlerinin onlara pek çok meslektaşlarının kendi ülkelerinde sahip olduğundan daha büyük bir saygınlık kazandıracağını bilerek yerleşmek üzere *barbaroi* diyarlarına geldiğini de fark ediyoruz.

Daha sonraki yüzyıllarda da çarpıcı koşutluklar var. İslam veya Bizans topraklarını ziyaret eden yabancı tüccarlara her bir büyük "millet"e ayrılmış, aynı anda bir depo, şapel, fırın ve hamam olarak işlev gören bir *fonduk* yani han tahsis edilmesiyle tanık olduğumuz gettolaşmış tüccar olgusu, ortaçağ Akdeniz'inin ilgi çekici bir özelliğidir; bu "millet"ler Ceneviz, Venedikli, Katalan ve diğerleriydi. Tüccarın dinsel bir kirlilik ve siyasal bir yıkıcılık kaynağı olabileceği anlayışı, Mısır hükümdarlarının işi tüccar hanlarını geceleri kilitlemeye kadar vardırmasına yol açtı (a-

nahtarlar dışarıdaki Müslümanlarda duruyordu). Bu tutum bu tüccarları bir arada tutan topluluk dayanışması ve ruhunu daha da pekiştirmeye yararken, Müslüman emirlerin rekabet halinde var olan farklı İtalyan ve Katalan grupları arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmayı bildikleri de bir gerçekti. Bizanslılar da, Latin karşıtı pogromların çirkin sonuçlarıyla birlikte, başkentlerindeki yabancı düşmanlığını besleyerek İtalyan tüccarları 12. yüzyılda surla çevrilmiş bir yerleşkeye kapattılar. Farklı cemaatleri surlar ardına kapatma fikri, Aragon kralının ilk olarak 1300 civarında Mayorkalı Yahudileri ayırdığı dönemde çok da yeni bir fikir değildi ve Venedik yönetiminin Yahudileri 1516'da *ghetto nuovo*'ya kapattığı döneme gelindiğinde, son derece muteber bir hal almıştı; bu tüccar toplulukları getto için faydalı bir model oluşturdular. İster Yahudi ister Avrupalı olsun, tüccarlara özgü kapalı bölgeler, (özyönetim, dilediğince ibadet etme özgürlüğü, vergi muafiyetleri gibi) imtiyazların (hareket özgürlüğünün sınırlılığı, himaye için kaprisli kamusal yetkililere bel bağlama gibi) kısıtlamaları belirli bir derecede dengelediği yerler oldu.

Yahudilerden söz etmek, ister İslamın ilk günlerinde Akdeniz ve ötesindeki bağlantılarıyla Kahire'deki Geniza Yahudilerinin nüfuzlu döneminde olsun, ister dindaşlarıyla mevcut aile ve iş bağlarından yararlanarak hâlâ kendi ticari yerleşkelerine tıkılıp kalmış Hıristiyan meslektaşlarının erişiminin dışında kalan altın, devekuşu tüyü ve diğer Afrika ürünleri arayışıyla Sahra'nın içlerine kadar nüfuz ettikleri Katalan ticari genişleme döneminde olsun, kültürler arasındaki sınırları aşmak konusunda alışılmadık bir yeteneğe sahip tüccarlardan söz etmek anlamına gelir. Bir azınlık grubunun bunca öne çıkması ve hareketli olması gerçekten de ilginç bir durumdur. Bu Yahudi tüccarlar, ortaçağ sonu Mayorka'sında üretilen dikkate değer portolan çizimlerinde ve dünya haritalarına kaydedilerek Akdeniz Avrupa'sı ve ötesine yayılan Akdeniz limanlarının ötesinde yer alan dünya hakkındaki bilgileri yeniden hatırlatmayı başardılar. Tüccarlar hareket ettikçe, fiziksel dünyaya ilişkin bilgi de hareketlendi ve yayıldı.

Yakın tarihte yayımlanmış bir makaleler derlemesinin başlığını aktaracak olursak "mümin bir deniz" olarak Akdeniz kavramı, bu denizin sadece yolculuk eden yoksul ve isimsiz hacıların değil, onların yanı sıra Müslümanlar, Yahudiler ve Yunanları gerçek dine nasıl döndürmek gerektiğine ilişkin yüzlerce kitap ve risale yazdıktan sonra, elbette tek bir kişiye bile din değiştirtemeden 1316'da ölen Ramon Llull gibi karizmatik misyonerlerin de gelip geçtiği bir yüzey olarak rolünü göz önüne almayı gerektirir.[2] Gene de, Llull'un kariyeri aynı zamanda, dini sürtüşme ve

2 A. Husain ve K. Fleming (ed.), *A Faitful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*, Oxford, 2007.

çatışmanın resmin yalnızca bir bölümünü oluşturduğunun hatırlatıcısı olarak işlev görür. Llull, tasavvuf şiirlerini taklit etmiş ve kabalacılarla samimiyet kurmuştu; aynı anda hem hevesli bir misyoner hem de üç İbrahimi dinin Tanrı'sını aynı tek Tanrı olarak kabul etmesiyle, eski usul İberya *convivencia* taraftarıydı. İspanya'nın 1492 ve ertesinde Katolik kimliğini dayatmasıyla İspanya'dan kovulan veya zorla din değiştirtilen dini cemaat mensuplarının zihnindeyse farklı bir *convivencia* vardı: Kamusal olarak Katolik dinine ibadet etmeleri beklenirken, mahrem alanlarında atalarının dinine bağlı kalan veya kalmayan Yahudiler ve Müslümanlar olan *Marrano*'lar ve *Morisco*'lar. Yeniçağ başı Akdeniz'inde Sefardi tüccarların öne çıkışı pek çok yönden şaşırtıcı bir olgudur: İberya'ya girmek için "Portekizli" ve Livorno veya Ankona'nın Yahudi sakini olarak farklı kimlikler edinme ve bırakmadaki yetenekleri. Bu durum, 600 yıl önce Kahire Geniza'sındaki atalarının kültürel, dinsel ve siyasal sınırları aşma yeteneğini anımsatır. Bu çoklu kimlikler, daha geniş bir Akdeniz olgusunn aşırı uçta bir örneğini oluşturur: Kültürlerin karşılaşıp karıştığı yerler vardı, ancak burada söz konusu olan, genellikle pek de rahat olmayan şekilde karşılaşan ve karışan kimliklere sahip bireylerdi.

Akdeniz buluşma yerlerini romantikleştirmeye yönelik anlaşılır bir eğilim vardır, ancak (sözgelişi) yeniçağ başında Akdeniz çapındaki temasın daha karanlık gerçekliğinin de unutulmaması gerekir: 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl başı arasının Berberi *corsair*'lerin nüfuzu ve korsanlık ile ticaret arasındaki kesişme noktaları. Berberi *corsair*'lerin nihai olarak etkisizleştirilmesinden önce Akdeniz, Roma'nın hemen tüm sahillerini ve adalarını siyasal olarak denetlemesi sayesinde sadece Roma'nın emperyal hâkimiyeti döneminde korsanlığın ciddi tehdidinden özgür oldu. Fakat korsanlık karma kimliğin en sıra dışı örneklerinden bazılarını da ortaya koyar: En azından görünüşte İslamı benimsemiş ve geldikleri milletin gemilerine bile saldırmaktan geri durmayan, İskoçya ve İngiltere kadar uzak yerlerden gelmiş korsanlar vardı. Akdeniz tarihinin bu karanlık yüzü, aynı zamanda korsanların beraberlerinde getirip götürdükleri şeylerin tarihini de kuşatır: Bunlar kadın ve erkek köleler ve esirlerdi; gerçi bunlar arasında, tarihçi Polybius gibi Akdeniz'in karşı sahilleri arasındaki kültürel temasta önemli bir rol oynayanlar da olmuştur.

Dolayısıyla Akdeniz tarihinin birliği, çelişkili bir biçimde, girdap gibi dönen değişkenliğinde; tüccar ve sürgün diasporalarında; özellikle yolculuğun tehlikeli hale geldiği kış aylarında fazla oyalanmadan denizi bir an önce aşmaya çalışan Ibn Cübeyr ve Felix Fabri gibi çile çeken hacılar örneğinde yatıyordu. Karşı sahiller, kolay temasa olanak verecek kadar yakın, ancak kendi hinterlantları ile bir başkasının etkisi altında gelişen

toplumlara izin verecek kadar da uzaktı. Akdeniz sularını aşanlar geldikleri toplumların tipik unsurlarını çoğu kez hiç oluşturmuyorlardı. Eğer yola koyulduklarında dışlanmışlardan değilseler, muhtemelen suyun öte yanında içine girdikleri farklı toplumlarda, ister tüccar ister köle isterse hacı olarak, öyle oluyorlardı. Ancak varlıklarının, hiç değilse kıtanın bir ucundaki kültüründen diğerine bir şeyler aktararak farklı toplumlar üzerinde dönüştürücü bir etkisi oldu. Böylelikle Akdeniz, bu gezegenin üzerindeki farklı toplumlar arasında muhtemelen en güçlü etkileşim yeri oldu ve insan uygarlığı tarihinde başka tüm denizleri geride bırakan bir rol oynadı.

EK KAYNAKÇA

Bu kitabın tamamını kapsayan bir kaynakça, göze hoş görünmeyen devasa bir hal alabilirdi. Bu kısa not, çoğunlukla denizin kendisi kadar, onu kuşatan topraklara yönelik olmakla birlikte, Akdeniz'e bir bütün olarak bakan birkaç esere işaret ediyor. Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*'si (Oxford, 2000), Akdeniz çevresindeki yerleşimler ile bunlar arasındaki etkileşimin ihtiraslı ve zengin dokulu anlatısının ilk bölümünü oluşturur. Ana odağı antikçağ ve ortaçağ başıdır. William Harris'in derlediği değerli bir makaleler dizisi bunların sonuçları üzerine kafa yorar: *Rethinking the Mediterranean* (Oxford, 2005). Fernand Braudel'in Siân Reynolds tarafından İngilizceye çevrilen (2 cilt, Londra, 1972-1973) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*'si (Türkçesi: *2. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2 cilt, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993 ve 1994) yalnız ortaçağ sonuyla kalmayıp yeniçağ başının Akdeniz'i üzerine bütün bir kuşağın araştırmalarını etkiledi. Braudel'in düşünce dünyası E. Paris tarafından *La genèse intellectuelle de l'oeuvre de Fernand Braudel: "La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II" (1923-1947)* başlıklı çalışmada (Atina, 1999) güzelce açıklanmıştır. S. Guarracino'nun *Mediterraneo: immagini, storie e teorie da Omero a Braudel* (Milano, 2007) adlı eseri, Akdeniz tarihyazımına ilişkin daha başka perspektifler sunar. Faruk Tabak'ın *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: a Geohistorical Approach*'u (Baltimore, MD, 2008; Türkçesi: *Solan Akdeniz, 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul,

2010), yaklaşık 1350 ve 1900 arasında Akdeniz'de baş gösteren ekonomik ve ekolojik değişimlere ilişkin zengin bir çalışmadır (bu tarihler kitabın kapsadığı zaman aralığına tam sadık kalmaz). A. Grove ve O. Rackham'ın *The Nature of Mediterranean Europe: an Ecological History* (New Haven, CT, 2001) adlı eserleri, Akdeniz çevresi üzerine oldukça değerli ve ufuk açıcı bir çalışmadır. Braudel geleneğinde kısa fakat önemli bir çalışma: J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of Mediterranean*, 649-1571 (Cambridge, 1988).

Harris'in yayıma hazırladığı birkaç makale derlemesi de bunlara eklenebilir: Benim hazırladığım *The Mediterranean in History* (Londra ve New York, 2003; ayrıca Fransızca, İspanyolca, Türkçe ve Yunanca baskıları vardır; Türkçesi: *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005), muhteşem görsel malzemeler ile Torelli, Balard, Greene ve daha pek çok yazarın olağanüstü makalelerini içerir; ayrıca J. Carpentier ile F. Lebrun'un yeniçağa biraz fazla sapmış olsa da canlı kaynak malzemeleri içeren *Histoire de la Méditerranée*'si de (Paris, 1988) önemlidir. Dinsel ortam konusunda, A. Husain ve K. Fleming'in *A Faithful Sea: the Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*'de (Oxford, 2007) topladıkları makalelere bakılabilir. A. Cowan'ın Sakellariou, Arbel, Amelang ve diğerlerinin incelikli araştırmalarını içeren *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700* (Exeter, 2000) adlı derlemesi ile M. Fusaro, C. Heywood ve M.-S. Omri'nin yayıma hazırladığı *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean* (Londra, 2010) daha uzmanlaşmış çalışmalardır. İngilizceye çevrilen muhteşem bir kaynak derlemesi vardır: miriam cooke (ismi bu şekilde yazılıyor), E. Göknar ve G. Parker (ed.), *Mediterranean Passages: Readings from Dido to Derrida* (Chapel Hill, NC, 2008).

Akdeniz'in çoğunlukla bol resimli daha popüler anlatıları arasında, Sarah Arenson'ın denizcilik arkeolojisinden çokça yararlanan *The Encircled Sea: the Mediterranean Maritime Civilisation* (Londra, 1990) ve David Attenborough'nun gerçek gücü görsel malzemelerinde olan *The First Eden: the Mediterranean World and Man* (Londra, 1987) adlı çalışmaları vardır; her iki kitap da televizyon dizilerine dayanır. P. Matvejevič'in Mediterranean: a Cultural Landscape'de (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1999) Akdeniz üzerine serdettiği düşünceler cezbedicidir. John Julius Norwich'in *The Middle Sea: a History of the Mediterranean*'ı (Londra, 2006) Akdeniz sahillerinden bayağı uzaklarda dolaşır ve bu yazarın en sevdiğim kitapları arasında yer almaz. Philip Mansel, *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*'da (Londra, 2010; Türkçesi: *Levant: Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, çev. Nigar Alemdar, Everest Yayınları, İstanbul, 2011),

etnik ve dinsel toplulukların bir arada var olduğu çağda İzmir, İskenderiye ve Beyrut'a bakar.

Bütün Akdeniz'in yaşam dolu anlatılarını veren eserler: her daim okunabilir nitelikteki Paul Theroux, *The Pillars of Hercules: a Grand Tour of the Mediterranean* (Londra, 1995); Eric Newby, *On the Shores of the Mediterranean* (Londra, 1984); ve Robert Fox, *The Inner Sea: the Mediterranean and its People* (Londra, 1991). Son olarak, Akdeniz'e yakınlık duyan hiç kimsenin göz ardı edemeyeceği, Elizabeth David'in *A Book of Mediterranean Food*'unu (Londra, 1950) ve Claudia Roden'in *Mediterranean Cookery*'si (Londra, 1987) gibi Akdeniz mutfağı üzerine daha yakın tarihli çalışmaları anmak isterim.

DİZİN

ağırlıklar 53
AB (Avrupa Birliği) 695-697, 702, 710, 711
Abano 704
abanoz 65, 190, 351
Abbasiler 302, 306
Abdülhamid II, Osmanlı sultanı 631
Abdülnasır, Cemal 688
Abi-milki 94
Abraham, Zaragozalı 287, 387
Abulafia, Abraham ben Samuel 387
Abulafia, Haim 501, 539, 542
Abulafia, Solomon 660
Acciaiuoli Bankası 424
Aciman, André 656
Actium 232, 233
Adams, John Quincy 598
Adria 130, 147, 173
Adriyatik Denizi 42, 127, 405
Aelia Capitolina 251
Aeneas 102, 115, 207, 210, 212, 224
Aeneid (Vergilius) 102, 224, 233
Aetheria 716
Aetius, Flavius 259
Aetoilia Birliği 222 ayrıca bkz. Roma
Aetos 116
Aşdod 79, 85, 86, 100, 101, 333, 334
Aşkelon [Askalan] 79, 85, 100, 101, 333, 334
Aşkenaz Yahudileri 660
Afrika 22-25, 32, 39, 41, 42, 88, 94, 98-102, 104, 110, 112, 118, 131, 151-154, 179, 190-205, 207, 210, 211, 216-219, 222-224, 228, 230, 232, 234, 236-240, 243, 245, 252, 256, 259, 266-273, 275, 276, 283, 284, 286, 288, 289, 293, 297, 301-305, 307, 310, 311, 320, 321, 339, 342, 346, 350, 354, 364-366, 376, 385, 386, 388-393, 395, 397-399, 422, 429, 447-449, 454, 460, 462, 463, 465, 466, 468, 469, 471, 476, 481, 504, 510, 517, 518, 521, 523, 524, 531-536, 544, 552, 558, 559, 563, 577, 582, 589, 591-594, 599, 609, 615, 638, 639, 641, 645, 646, 672, 675-678, 687, 688, 691, 699, 702, 716-718 bkz. Kuzey Afrika
Afrodit 121, 257
Agamemnon 56, 74-76, 86, 115, 628
Agathokles 206, 207, 212
Agde 156
Agnon, Shemuel Yosef 660
ahşap bkz. kereste
Ahhiyawa 691
Ahiram, Byblos kralının lahdi 108
Ahmed ibn Hasan 350
Ahmed Paşa, Fazıl 541
Ahmed Paşa, Gedik 436
Ahura Mazda 166
Aigina 141, 174, 274
Aigospotamoi, muharebesi 179
Aigues-Mortes 9, 402, 405, 444, 449
Aiskhylos 11, 164, 168
Ajaccio 576
Akdeniz dili (lingua franca) 133
Akdeniz turizmi bkz. turizm
Akdeniz yemekleri 699
Akhenaton, Firavun 66, 69
Akkâ 8, 26, 77, 84, 332, 333, 339, 341, 347, 351, 352, 361, 363, 369, 370, 371, 375, 381, 387, 394, 401, 404, 406, 412, 579
Akra Leuke 200, 219
Akragas 202, 205, 206, 213, 221
Akrotiri 7, 55, 56, 694
Alaksandu, Wilusa kralı 74
Alalakh 76
Alalia 105, 143
Alamanno da Costa 372
Alanlar 259, 267, 716
Alarik, Gotlu 259
Albertini tabletleri 270
Albigenses Haçlı Seferi 381
Alcol 397
Aleksandr I, Rus çarı 582
Aleksios IV Angelos 374
aletler 34, 35, 36, 39, 42, 80, 189
alfabe 140, 159, 632
Alfonso IV, Aragon kralı 408

Alfonso V, "Âlicenap" Aragon kralı 430
Alfonso X, Kastilya kralı 386
Alfonso XI, Kastilya kralı 412
Algeciras 126, 412
Alghero 149, 152, 315, 328, 409, 422, 425
Ali Paşa, Ionnina [Yanya] hâkimi 580, 588
Alicante 219, 510, 520, 523, 524, 530, 534, 701
Alkibiades 177, 178
alkol 708
Allatini ailesi 634
Allegheny (Amerikan gemisi) 597
Alliance Israélite Universelle (AIU) 633, 638, 651
Alma-Tadema, Lawrence 627
Almanya 32, 211, 286, 300, 303, 317, 336, 348, 393, 395, 406, 428, 445, 495, 526, 540, 585, 600, 615, 627, 641, 642, 646, 650, 651, 673, 674, 676, 683, 691, 700, 702, 704, 706, 709; Almanlar 19, 619, 641, 675-678, 680, 703, 705, 706
Almería 402, 446
Almuñécar 106
Altı Gün Savaşı 690
altın 7, 49, 50, 58, 61, 63, 65, 67, 76, 78, 97, 107, 116, 119, 120, 126, 139, 140, 155, 157, 168, 177, 188, 189, 193, 203, 267, 270, 274, 275, 281, 285, 286, 293, 302, 304, 308, 319, 325, 332, 337-339, 342, 349, 355, 371, 374, 382, 386, 391, 405, 410, 432, 440, 454, 465, 466, 473, 477, 496, 526, 619, 714, 718
Altın Boynuz / Haliç 325, 334, 401
Alva dükü 503
Amalfi 8, 15, 280, 285, 294, 298, 306-309, 311, 312, 328, 335, 336, 342, 346, 348, 358, 396, 438; Amalfililer 307-310, 335
Amarantus 254, 276
Amaury, Kudüs kralı 368
Amerika 287, 554, 559, 561, 570, 590, 637, 686, 699, 700; Amerikan Bağımsızlık Savaşı 591; bkz. Amerika Birleşik Devletleri
Amerika Birleşik Devletleri 590
Amerikan Klasik Araştırmalar Okulu, Atina 31
Amiens Barışı 583
Amnisos 53
Amos 87
Amr İbnü'l-As 282, 611
Ana / Büyük Tanrıça 39, 248
Anadolu 37, 73, 74, 84, 112, 124, 132, 133, 146, 154, 172, 193, 196, 197, 233, 241, 248, 254, 272, 282, 284, 302, 324, 332, 373, 374, 393, 405, 412, 426, 433, 435, 444, 611, 652
Anaksilas, Rhegionlu 145
Ancona 328, 341, 402, 406, 429, 492, 493, 510, 638, 646
Ancona (İtalyan gemisi) 328, 341, 402, 406, 429, 492, 493, 510, 638, 646
Andronikos I Komninos 367
Andronikos II Paleologos 401
Anghelu Ruju 149, 150
Anitta 50
Annaba 603
Annales okulu 22
Ansaldo de' Mari 395
Antibes 477, 716
Antikythera 195
Antiokheia [Antakya] 329
Antium (Anzio) 209
"Antonius Maximus" 244
Antonius, Marcus 231, 232
Antwerp 521
Anzio 209, 670, 680
apiru 87
Apollo 119, 141, 170; Apollon tapımı 143, 169
Apollonia 147
Apollonios, II (Ptolemaios'un yöneticilerinden) 189
Apollonios, Rodoslu 193
Apuleius 234
Apulia 323, 329, 342, 365, 397, 404, 405, 421, 436-439, 632, 646, 701, 708
Aragon 346, 380, 381, 383, 384, 386, 390-392, 394-399, 405, 408-411, 414, 422, 424, 428-433, 436, 437, 450, 453, 454, 457-459, 461-463, 469, 535, 718; Aragonlular 397, 398
Arap Yüksek Komutası 687
Araplar 190, 233, 272, 283, 284, 288, 289, 291, 530, 657, 659, 660, 661, 664, 686, 687; 1952 devrimi 688
Arborea 409
Arganthonios 107
Arginoussai 178
Ariminum 210
Aristarkhos 195
Aristonothos 134, 138
Aristophanes 124, 161, 162, 170
Aristoteles 127, 667

Arkadi manastırı 544
Arkhanes 56, 57
Arkhidamian Savaşı 174
Arkhimedes 185, 191, 195, 221
Arles 289, 545
Arnavutluk 11, 84, 127, 220, 291, 324, 325, 395, 396, 408, 432, 434-437, 440, 441, 493, 504, 513, 572, 627, 642, 646, 656, 671, 672, 684, 686, 693, 708, 711
Arnio nehri 23, 27, 139, 312, 414, 522
Artemisia, Meletius'un karısı 259, 261
Arzawa 133
"Aslan Körfezi" 24
Asquith, H.H., 1. Oxford ve Asquith Kontu 642
Assurnasirpal 97
Assuwa 74
Astarte 98, 140, 161
Asurlular 96, 163
at yetiştiriciliği 147
Atatürk, Mustafa Kemal 649, 653
Athena 116, 117, 257
Athenaios, Naukratisli 146
Athos 135, 137, 167, 308, 584
Atina 7, 22, 27, 31, 48, 51, 54, 61, 82, 84, 115, 118, 119, 123, 126, 131, 132, 141, 142, 145-147, 155, 162, 164, 165, 167-179, 181, 184, 190-192, 195-197, 199, 202, 206, 241, 256, 274, 363, 403, 404, 412, 537, 618, 626, 627, 642, 651, 694, 695, 714, 721; Arkhidamian Savaşı 174; Atinalılar 51, 83, 111, 125, 145, 165, 167, 168, 170-172, 174-178, 202; Delos Birliği 170, 172; klerouchoi 171
Atlantik Okyanusu 13, 22-24, 99, 100, 114, 161, 268, 287, 393, 407, 411, 446, 448, 456, 462, 465, 466, 496, 512, 518, 524, 527, 555, 562, 567, 570, 571, 578, 584, 591, 594, 614, 637, 643, 677, 679, 709, 712; Atlantik ekonomisi 512
Atrani 307
Atreus Hazinesi 627
Attaleia 229, 230
Attarssiya 74
Attik tarzı çömlekler 142, 156
Attika 42, 45, 111, 121, 154, 167, 168, 170, 171, 174, 178
Atys, Lydia kralı 132
Augustinus, Hippo piskoposu 267, 268
Augustus Caesar 224, 231, 233, 234; Octavianus 231-233, 243
Aurelianus 234
Auschwitz 666
Avaris 59, 67, 71
Avarlar 290
Avienus 158, 159, 161
Avrupa Ahengi 600
Avrupa Birliği (AB) 695, 710
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 691
Avusturya 426, 476, 513, 514, 519, 554, 569, 572, 578, 586, 600, 614-616, 618, 619-623, 631, 634, 643, 645, 646, 650, 657, 664, 666; Avusturyalılar 581, 600, 619, 620, 623, 641, 645-647; Gelibolu çıkarması 643
Avusturya Lloyd 618, 619, 622, 623
Aydın [Beyliği] 403, 412, 413, 433
Aydhab 301, 337
Ayia Napa 701, 708
Ayia Photia 44, 45
Aziz Markos 294
Aziz Nikola 333
Aziz Paulus 249, 610, 715
Aziz Petrus 255
Aziz Stefanos 259, 260, 261
Azorlar 446, 465, 690

I. Dünya Savaşı 211, 426, 631, 641, 642, 649, 658, 660, 666, 669, 670, 674
bağlar 45, 62, 120, 138, 196, 206, 225, 274, 275, 301, 366, 367, 424, 449, 478, 491, 543, 578, 630, 684, 710
Baal Hamon 218
Baal'e tapınma 68, 109, 110
Babil 165, 184, 253, 332
Badoglio, Pietro 672, 680
Baetica 268
baharat ticareti 190 ayrıca bkz. karabiber
bakır 41, 45, 99, 153
Bakkhiadai hanedanı 126
bal 97, 170, 189, 261, 453, 523, 544, 656
balık 15, 26, 69, 101, 105, 122, 125, 236, 241, 285, 291, 293, 398, 411, 439, 448, 453, 514, 518, 594, 693, 700, 713; aşırı balık avlama 711; sos 15, 105, 125, 236, 241, 285, 713; balık ticareti 69, 293, 439, 448, 453, 514, 518, 594, 713; ton balığı avı 48, 105, 711, 714
Balagne 576
Balawat'ın kapıları 8, 97, 101

Balbi di Correggio, Francisco 487
Baldwin I, Konstantinosopolis imparatoru 374, 375
Balear Adaları 99, 228, 258, 270, 273, 287, 288, 290, 349, 384, 450, 472, 518, 562, 590, 645, 672; ayrıca bkz. İbiza; Mayorka; Minorka
Balfour Deklarasyonu 658
Balkanlar 19, 41, 60, 324, 328, 374, 377, 414, 422, 432, 434, 468, 472, 476, 482, 493, 495, 496, 498, 515, 541, 580, 600
balmumu 97, 140, 144, 241, 395, 404, 523, 536, 544, 593, 594
Baltık 153, 393, 496, 524, 551, 565, 567, 568, 570, 571, 582, 589
Baltharpe, John 520, 521, 551
Banco di Roma 640
Banco di San Giorgio 444
bankalar 424
bankerler 197, 241; Sulpucii, Puteoli bankerler 241
Banu Hilal 320
Banu Sulaym 320
Barbarigo, Agostino 506
Barbarossa, Friedrich 341, 343,
Barbarossa, Hızır / Khizz / [Barbaros] Hayreddin 470-474, 476, 477
Barbarossa, Uruj / Oruç 470-472
Barcalar 218
Bardi Bankası 424
Bari 289, 290, 312, 318, 322, 323, 333, 346, 348, 522
Barselona 9, 16, 24, 27, 158, 236, 346, 352, 369-393, 399, 402, 405, 406, 408-411, 416, 430, 433, 444, 448-454, 456-458, 462, 463, 484, 496, 497, 518, 523, 526, 558, 672, 691, 710, 714; İlotja (Deniz Konsolosluğu) 451, 452, 454; Katalonya iç savaşı 450, 451, 453, 461
Barselona Süreci 16, 710
Batı Şeria 85, 689, 710
Battifoglio, Pietro 339
Baudouin I, Kudüs kralı 331
Beatrice Mendes de Luna (Gracia Mendes / Gracia Nasi) 497
Becaya 328, 339, 344, 380, 382, 389, 391, 444
Bedeviler 320
Beşinci Krallık Adamları 540
Bekri ailesi 592, 593, 597, 598, 602
Belasyse, John, 1. Baron 552
Belisarios 273
Bellini, Gentile 9, 437, 438
Ben Ezra sinagogu, Kahire 298
Ben Gurion, David 662, 689
Benedictus XIII 458
Benediktenler 314; Montecassino 308, 309, 314
Benevento 210, 335
Benjamin, Tudelalı 336, 345, 346, 348, 349, 382, 616
Berab, Jacob 17, 460
Berberi *corsair*'ler 468, 469, 477, 509, 513, 569, 592, 594, 716
Berberi devletler 531, 592, 596; Berberiler 284, 393, 532
bereket kültleri 46
Bergamo 467, 655
beslenme bkz. yiyecek
Betsy (Amerikan gemisi) 595
Beyaz Deniz (Türkçe Akdeniz) 435, 483
beyler 585, 591
Beyrut 7, 353, 406, 423, 426, 452, 631, 660, 662, 667, 688, 723
Biga 451, 456
bikini 707
Birgu bkz. Vittoriosa
Birleşik Arap Cumhuriyeti 690
Birleşik Krallık bkz. Britanya/Britanyalılar
Birleşik Vilayetler 521
Birleşmiş Milletler (BM) 667, 695, 696, 702
bitki varlığı 34, 272, 711
Bizans İmparatorluğu / Bizans 290, 325, 326, 330, 343, 356, 362, 364, 367, 368, 375, 395
Bizans Hıristiyanlığı 194
Bizerta 670, 678, 679
blancmange 456
Blegen, Carl 47-50, 71, 75, 76
Boardman, Sir John 129, 147, 155, 156
Bocche di Cattaro 645, 646
Bocchoris, Firavun 122
Bodrum 435
Bogomiller 377
Bohemond I, Antiokheia prensi (Taranto prensi Bohemond) 323-325, 329, 330, 331
bokböceği 55, 122, 138
Bolaffio, G.V. 622
Bologna 429 ayrıca bkz. Felsina

Bombay 551, 612
Bonapart, Napoléon bkz. Napoléon I 574, 575, 577, 579
Bonaventura (İtalyan gemisi) 392
Boniface, Montferratlı 374, 375
Bonifacio 373
bora 24, 25; Borea [rüzgârları] 135
Borel, Lavalley and Company 613
Bosna 15, 438, 495, 505, 634; Bosna-Hersek 15, 495
Bosphorus 190, 425
Boston Çay Partisi 592
Botero, Giovanni 512
Bragadin, Marco Antonio 504
Braudel, Fernand 13, 22, 23, 25, 26, 468, 484, 486, 488, 489, 495-497, 503, 505, 507, 522, 523, 713, 721, 722
Brignole Sale 527
Brignole Sale, Antonio Giulio 527
Brindisi 220, 240, 437, 646
Brinton, Jasper 656
Bristol, Amiral Mark L. 173, 448, 652, 654
Britanya 158, 211, 243, 266, 267, 521, 553, 556-558, 560-563, 566, 568, 570, 571, 576, 584, 585, 588, 591, 592, 597, 615, 623, 627, 629, 631, 644, 679, 697, 715; Britanyalılar 557, 576, 584, 585, 588, 591, 592, 597, 615, 627, 629, 631, 679, 697, 715
Broecke, Bernard von den 525
Broglie, Victor-François, 2. duc de 568
bronz 8, 38, 40, 45, 48, 60, 61, 66, 97, 116, 119, 120, 125, 138, 139, 152, 155, 160, 163, 189, 239, 308, 309, 374, 425, 707, 717; Villanoven 137, 138, 139, 143
Bronz Çağı 37, 41, 45, 46, 57, 77, 116, 118, 331, 415
Bronzlaşmış ten 707
Bruges 393, 435, 452
Brundisium 220 ayrıca bkz. Brindisi
Brutus, Marcus Junius 231
buharlı gemiler 25, 603, 611, 612, 615, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 637
Bulgaristan 373, 404, 495, 665; Bulgarlar 374, 633
Burchard (Frank amirali) 288
Busca 450, 451, 456
Buz örtüsü 35
Büyük İskender 8, 96, 181, 185, 191, 207, 222, 715
Büyük Assuan Barajı 25, 689
"Büyük Yeşil" 19, 66
Byblos 59, 64, 65, 67, 68, 93, 100, 108, 348
Byng, Amiral John 9, 213, 561, 562, 563
Byron, George Gordon, 6. Baron 627
Byzantion 47, 164, 178, 265 ayrıca bkz. Konstantinopolis

Cabo Verde adaları 446
Cádiz 92, 94, 99, 100, 101, 106, 150, 157, 158, 524, 550, 555, 556, 587
Caere 123, 130, 133, 134, 138, 140, 142, 143, 145, 204, 208; Caereliler 143, 144
Caesar, (Gaius) Julius 194, 224, 231, 232, 233, 234, 264, 316
Caesarea 245, 329, 331
Café Pastroudis, İskenderiye 658
Caffaro di Rustico da Caschifellone 330
Caffé degli Specchi ("aynalı kahve"), Trieste 622
Cagliari 8, 15, 152, 312, 315, 328, 409, 457, 520, 670, 679
Caligula, Gaius 240, 249
Callud 86
Calvi 430
Camões, Luis de 447
Cannae 220
Cannes 703
Carlos III, İspanya kralı, sonra Karl VI, Kutsal Roma İmparatoru 463
Carmen in victoriam Pizanorum 320
Cartagena (Yeni Kartaca) 200, 219, 264, 273, 346, 356, 561
Caspian kültürü 35
Cassiodorus 291
Castelnuovo kalesi, Napoli 451
Catherine, İngiltere kraliçesi Braganzalı 551
Cato, Marcus Porcius, Yaşlı/Bilge 223, 225, 235, 238
Cattaro bkz. Kotor
Catullus 132
Cavalcabó markisi 573
Cavour (İtalyan savaş gemisi) 675
Cebelitarık 15, 16, 20, 24, 32, 88, 99, 100, 106, 118, 157, 161, 233, 268, 273, 287, 393, 402, 411, 412, 414, 417, 444, 446, 447, 449, 450, 465, 524, 547, 548, 550, 551, 553-558, 560, 563, 568-570, 592,

597, 598, 619, 627, 631, 641, 647, 670, 673, 675-677, 679, 684, 688, 691, 696, 697, 714
Cebelitarık Kadını 32
Cecil Hotel 655
cenaze ayinleri 121
Cenova 9, 25, 264, 273, 275, 288, 310-318, 326, 328, 330, 331, 336, 338-340, 342-344, 346, 347, 357, 358, 361, 362, 366, 371-373, 375, 379, 380, 382, 389, 392, 395, 402, 403, 405-407, 414, 416, 422, 424, 425, 427, 431, 438, 444, 459, 466, 473, 475, 484, 497, 510, 520, 523, 525-527, 566, 572, 573, 637, 638, 666, 714-716; Cenevizler 14, 312-315, 318, 319, 331, 332, 334, 336, 339, 348, 366, 367, 370-373, 375, 377, 383, 387, 390, 395, 396, 399, 401, 403, 404, 405, 409, 411, 417, 424-426, 431, 433, 443, 444, 466, 467, 497, 5-527, 575; Chioggia Savaşı 424, 426, 504
Cerbe 114, 395, 470, 483-485, 488, 489
Cerdagne 385
Cerveteri bkz. Caere
Cesnola, Louis Palma di 631
Cetara 631
Cetinje [Çetince] 646
Ceuta [Septe] 273, 347, 349, 387, 450
Cezayir 10, 22, 41, 239, 344, 416, 466, 471-473, 476, 477, 481, 491, 507, 510, 518, 546, 553, 586, 589, 592-595, 597, 598, 602, 603, 610, 638, 639, 641, 670, 675, 678, 679, 684, 687, 688, 691, 692, 716; Cezayirliler 590, 597
Champagne 317, 331
Champollion, Jean-François 610
Chanel, Coco 707
Chania [Hanya] 543
Charles I, Anjoulu 395, 396-398, 405, 412, 478
Charles I, Napoli kralı, Salerno prensi 398
Charles II, İngiltere kralı 550, 551, 553
Charles IX, Fransa kralı 537
Charles VII, Fransa kralı 449
Charles VIII, Fransa kralı 436, 437, 475
Charles, Viana prensi (Carlos de Viana) 450
Chelouche ailesi 660, 661, 664
Chelouche, Aharon 660
Cherchel bkz. Caesarea
Chigi Vazosu 8
Chilperic II 285
Chioggia Savaşı 424, 426, 504
Churchill, Winston 642, 643, 644, 655, 676, 679, 681, 688
Cicelli 471
Cicero 106, 132, 220, 225, 230
Cid, El 382
cihad 413, 433, 601
Cisneros, Kardinal 462
Ciutadella, Minorka 259, 559, 560, 562
Ciutat de Mallorca 380, 384, 386, 402, 444, 451
Claudius, Appius 213
Claudius, İmparator 213, 242
Club 18-30 708
Club Méditerranée 704, 705
Cohen, Eve 459, 500, 657
Colbert, Jean-Baptiste 553, 555
Collingwood, Amiral Cuthbert, 1. Baron Collingwood 577, 587, 588
Colonna, Marcantonio 503
Comacchio 291, 292
Comnenus hanedanı bkz. Komninos hanedanı
Compagnie de Suez 613, 614, 616
Compte, Pere 451
Constantinus I, Roma imparatoru 47, 245, 255, 256, 258, 265
Contardo, Ingheto 387
Córdoba 306, 450, 461, 706
Cosa 210, 226, 236, 239, 252
Cosimo I, Dük 522
Cosquer mağarası 33
Côte d'Azur 703, 707
Cotrugli, Benedetto 439
Couer, Bourgesli Jacques 449
Courmenin, Louis des Hayes, Baron de 536
Cromwell, Oliver 540, 547, 550
Cumae bkz. Kyma
Curzola (Korčula) Savaşı 403
Curzon, George Nathaniel, Marki 652
Cübeyl [Gibellet] 348
Cyriac, Ankonalı 429
Czartoryski, Adam Jerzy 582

Çanakkale Boğazı (Hellespontos) 20, 45, 47, 48, 414, 544, 572, 643
çay 592
Çeremetov, Boris 573
Çerkesler 287, 422

çevre kirliliği 709
Çin 235, 345, 403, 426, 613, 693, 711, 712
çivit 367, 370, 423, 524, 651
çocuk kurban etme 109
"Çöl Fareleri" 678
çömlekçilik / seramik 41, 42, 238, 274, 321; bucchero tarzı 122, 139

d'Annunzio, Gabriele 670
Daimbert, Piza piskoposu 332
Dalmaçya 246, 271, 291, 292, 367, 374, 421, 425, 426, 438, 439, 491, 505, 512, 513, 548, 549, 582, 583, 600, 620, 641, 645, 646, 670, 671, 684, 686, 710
Dama de Elche 8, 160
Danawoi 81
Dandolo ailesi 292, 340, 408
Dandolo, Andrea 292
Daniel kitabı 165
Danimarka 582, 590; Danimarkalılar 537, 569, 589
Danoğulları 87, 88
Dardanyalılar 69
Dareios III, Pers kralı 181
Dareios, Pers kralı 166
Darlan, Amiral Jean François 674, 675, 678, 679
Datini, Francesco di Marco 421-423
David, Elizabeth 699, 723
Davud, İsrail kralı 86, 88, 345, 539
Dayılar 585
de Gaulle, Charles 10, 692
de Lesseps, Ferdinand bkz. Lesseps, Ferdinand, Vicomte de
de Malla ailesi 391
Decatur, Stephen 9, 596, 598
Decius, Gaius Messius 252
dekolonizasyon 696
Delacroix, Eugène 600, 609
della Voltas, Cenovalı
Delos 40, 164, 169, 170, 172, 173, 183, 197, 198, 227, 228, 235, 240; Delos Birliği 170, 172
Delphoi 60, 124, 125, 131, 143, 144, 155, 163, 167, 274, 429
Demaratos, Korinthoslu 127, 128, 134
Demeter 161, 204
Demetrios, Phaleronlu 192
demir 80, 86, 97, 102, 106, 116, 119, 120, 122, 123, 139, 144, 145, 152, 167, 189, 191, 286, 331, 338, 341, 352, 361, 380, 410, 431, 481, 594, 620, 631, 705
demiryolu 646, 651, 705
demokrasi 170, 202, 683
Denia [Danya] 312, 313, 346, 349, 382, 534
Deniz Halkları 67, 70, 71, 78, 80, 82-85, 87, 88, 95, 716
deniz savaşı 178, 271, 293, 334, 548, 565 bkz. savaş gemileri / filolar / donanmalar
deniz seviyesi 33, 34
deniz yolculuğu 115, 301, 335
denizcilik sigortası 454, 495
denizcilik yasası 354
denizlerin güvenliği 235, 390, 440, 497, 501, 584, 623, 714 ayrıca bkz. korsanlar / korsanlık
Denyen 80, 81
depremler 54, 57
Derne 587, 597
Diana kültürü 42
Dido, Kartaca kraliçesi 102, 103, 224, 722
Dimitrios Paleologos 192
Dimyat 338, 363, 381, 394, 569
din 143, 185, 248, 252, 253, 254, 336, 385, 389, 392, 429, 458, 462, 468, 481, 492, 495, 497, 517, 529, 545, 593, 666, 718, 719; Baal'e tapınma 68, 109, 110; Demeter kültü 161, 204; bereket kültleri 46; İsis kültü 234, 248; bkz. insan kurban etme; kurban etme
Diodoros, Sicilyalı 107, 191, 196, 213
Diokletianus, Roma imparatoru 264
diolkos (gemi kızak yolu) 124, 126
Dionysios Halikarnassoslu 127
Dionysios, Syrakusalı 127, 132, 133, 136, 203, 204, 205
Dionysos (tanrı) 8, 134, 135, 136, 186, 202, 500
Dioskorides 306
Disraeli, Benjamin 616, 617, 633
Diversis, Philippus de 439
dokuma ticareti 96, 453
Dominikenler 494
Don Juan [Avusturyalı Johann] 505, 507
donanmalar 26, 75, 81, 196, 208, 209, 211, 220, 243, 245, 290, 337, 361, 414, 478, 493
Donatosçular 256
Dor 59, 67, 68, 82, 83, 111

Doria ailesi, Cenovalı 315
Doria, Andrea 9, 315, 316, 426, 473, 474, 476, 483, 484, 503
Doria, Pietro 426
Dorlar 111, 119, 176
Doublet, Pierre Jean 578
Dragut (Turgut) 483
Držić, Marin 494
Dubrovnik [Raguza] 9, 11, 14, 15, 363, 367, 377, 423, 438-441, 477, 485, 492-496, 504, 511, 513, 514, 567, 582-584, 588, 594, 600, 645, 646, 709
Dunkerque (Fransız gemisi) 674
Duran, David 433, 593
Durazzo 11, 273, 434, 437, 504, 646 ayrıca bkz. Dyrrhakhion; Epidamnos
Durrell, Lawrence 655, 657, 693, 694
Dürrës bkz. Durazzo; Dyrrhakhion; Epidamnos
Dyrrhakhion 273, 274, 291, 309, 323, 324, 325, 368, 396, 434 ayrıca bkz. Durazzo; Epidamnos

Eaton, William 590, 593, 597
Ebukır Körfezi 579
Ecija 158, 457
Eden, Anthony 661, 689, 722
Edessa [Urfa] 363
Edirne 541
Edward IV, İngiltere kralı 448, 455
Edwin (Amerikan gemisi) 597
Egadian adaları 217
Ege 23, 24, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 55, 57, 64, 65, 73, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 94, 99, 103, 111, 112, 115, 116, 123, 124, 126, 129, 130, 135, 136, 138, 146, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 178, 179, 196, 197, 199, 232, 236, 239, 246, 274, 275, 276, 281, 285, 290, 324, 325, 348, 367, 373, 391, 401, 402, 412, 413, 424, 426, 435, 469, 478, 479, 486, 493, 495, 500, 502, 516, 520, 524, 536, 541, 543, 544, 569, 570, 572, 573, 581, 582, 600, 601, 628, 642, 652
Egeria 716
Egesta bkz. Segesta
Eilat 689
Eisenhower, Dwight D. 678, 689
Eknomos deniz savaşı 215
ekonomi 16, 106, 266, 267, 415, 622
Ekron 85, 86
Ekveş 78, 81
El Alameyn 678
El Hasan, Mehdiye emiri 364
el-Endülüs (Müslüman İspanya) 288
el-Hasan ibn Muhammed el-Vazzan 429
el-Mahdiyyah bkz. Mehdiye
el-Mahzumi 338
el-Makrizî 415
el-Mina 76, 119, 122, 125
Elbe Adası 139
Elche büstü 160
Eleonora, Arborea kraliçesi 409
Eliadar, Salernolu Solomon'un karısı 342, 343
Elissa (Dido) 102
Elizabeth I, İngiltere kraliçesi 511, 516, 517, 537
Elizabeth II, Britanya kraliçesi 692, 696, 699
Elliott, John 454
Elymialılar 104, 200
Emborio 82, 83
Embriaco ailesi 348
Emporion 140, 150, 155, 157, 159, 160, 220
Empúries bkz. Emporion
Endülüs 157, 159, 160, 161, 268, 287, 288, 301, 303, 304, 336, 348, 349, 356, 495, 511, 535, 536, 702
Enfantin, Barthélemy-Prosper 610, 611, 615
"Engebeli Kilikya" 229
Enkizisyon 458, 492, 498, 519, 522, 530, 532, 552, 559, 560
Enkomi 59, 63
Enna 322, 323
Enrico Pescatore 372
Enrico, Malta kontu 372, 373, 375
Enver Hoca 684, 708, 711
Epeiros 127, 374, 375
Epidamnos 11, 113, 127, 147, 164, 173, 273 ayrıca bkz. Durazzo; Dyrrhakhion
Epikürcüler 348
Epirus bkz. Epeiros
Eraclea 291
Eratosthenes 76, 195
Eretria 119, 121
Eriha 37, 87
erken insan türleri, Neolitik öncesi 31
Ermeniler 289, 545
Ermenistan, Kilikia 406
Eryx (Erice) tapınağı 104

Eski Smyrna 84
Ethniki Organôsis Kypriôn Agonistôn (EOKA) 693, 694
Etruria 8, 91, 101, 105, 107, 122-124, 127, 129-131, 133, 134, 136, 137, 139-141, 144-146, 152, 154, 155, 160, 184, 208, 210, 217, 235, 239, 626, 717
Etrüskler 14, 19, 100, 111, 115, 118, 119, 129, 131, 134-136, 138, 139, 141-146, 148, 154-156, 177, 228, 229, 625
Euboia 103, 105, 113, 115, 118-121, 123, 140, 155, 164, 166, 171, 172, 257; Lelantin Savaşı 123
Eugénie, Fransa imparatoriçesi 614
Euripides 178, 192
Evans, Sir Arthur 7, 39, 40, 54, 628, 629
Evdokia, İmparatoriçe 257
Exekias 135
Eynan (Ayn Mallaha) 37
Eyyubiler 337, 338

Fabri, Felix 428, 719
Fabriano kâğıdı 492
fahişeler 102
Falanjistler 672
Falastin (gazete) 10, 660, 662
Famagusta [Magosa] 26, 63, 406, 502-505, 507
Faruk, Mısır kralı 2, 688, 721
Fas 33, 105, 125, 239, 297, 302, 306, 321, 336, 339, 349, 365, 379, 393, 404, 411, 416, 423, 444, 446, 447, 459, 462, 471, 478, 511, 512, 517, 523, 546, 551, 552, 557, 594, 596, 640, 641, 678, 687, 688, 692, 696, 704, 716; Faslılar 411, 412; Mariniler 379, 393, 411, 447
faşizm/faşistler 680, 693, 657, 669, 670, 672
Fatımiler 302, 306, 320, 334, 338, 368
Fayyum 42, 66
Fayyum Gölü 66
Felemenk(ler) 14, 25, 317, 336, 367, 370, 371, 374, 391, 393, 407, 424, 427, 452, 456, 465, 479, 482, 491, 495, 497, 502, 525 ayrıca bkz. Hollanda; Hollandalılar
Felipe II, İspanya kralı 511, 516, 532, 533
Felipe III, İspanya kralı 533, 535
Felipe V, İspanya kralı, Philip de Bourbon / Anjoulu Philip 556, 557
Felsina 147 ayrıca bkz. Bologna
Fenikeliler 14, 92, 93, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 117, 118, 122, 125, 134, 152, 157, 165, 167, 168, 240, 393, 717
Ferdinand I, Toskana dükü 458,
Ferdinand II, Aragon kralı 436, 437, 450, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 469, 475
Ferdinand IV, Napoli kralı 525, 585, 588
Ferisiler 252
Fernando, "Denizci" Prens Henrique'nin kardeşi 447
Ferrante I, Napoli kralı 448, 450, 453, 459
Ferrante II, Napoli kralı 436, 437, 440
Ferrara 147, 405, 459, 498, 666
fırtınalar 24, 31, 69, 114, 133, 135, 215, 216, 237, 242, 305, 330, 349, 350, 354, 355, 446, 455, 479, 489, 507, 541
Fibonacci, Leonardi 376
fildişi 51, 52, 54, 56, 64, 65, 97, 101, 104, 107, 108, 140, 190, 235, 423
Filistin 7, 84, 85, 86, 88, 95, 100, 181, 185, 186, 231, 240, 249, 251, 275, 300, 331, 332, 333, 334, 369, 391, 428, 501, 524, 538, 643, 644, 649, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 667, 672, 681, 686, 687, 690, 711, 716; kibbutz hareketi 659 ayrıca bkz. Kenan; Kutsal Topraklar; İsrail
Filistin Kurtuluş Halk Cephesi 690
Filistin Yönetimi 711
Finley, Moses 116, 126, 171, 202-207, 221
Firavunlar 66, 163
Fisher, John Arbuthnot, 1. Baron 468, 470, 643
Fiskardo 325
Fiume (Rijeka) 670
Flandre 330, 336
FLN (Front de Libération Nationale) 692
Floransa 8, 17, 23, 118, 371, 393, 397, 402, 404, 405, 422-424, 432, 456, 484, 492, 493, 516, 522, 704, 705; Floransalılar 492, 493
Fondi 472
fonduk (han) 339, 369, 391, 393, 417, 717
Forrestal, James 686
forsalar 480, 481, 506, 507
Forster, E.M. 383, 658, 704
Fortis (Pizalı korsan) 373
Forum Julii 226, 245 ayrıca bkz. Fréjus

Fos-sur-Mer 285
Francesco I, Toskana dükü 522
Franchthi mağarası 35
Franco, Francisco 672, 673, 691, 696, 697, 706, 708
François I, Fransa kralı 473, 475, 716
Franklar 289-293, 387
Fransa 9, 22, 27, 128, 139, 140, 143, 150-156, 275, 285, 288, 306, 327, 331, 336, 337, 348, 365, 377, 381, 382, 385, 391-395, 397, 405, 412, 436, 449, 454, 475-477, 497, 501, 523, 535, 537, 544-556, 558, 559, 563, 574-578, 580, 582, 583, 592, 593, 595, 599-603, 607, 609-611, 614, 615, 617, 623, 627, 638-641, 644, 645, 651, 664, 665, 669, 674, 675, 678-680, 687-692, 701-703, 708, 709, 711, 715, 716; Fransız İhtilali 574; Fransızlar 22, 213, 398, 461, 476, 510, 521, 535, 544, 550, 556, 5-563, 583, 586, 601-603, 609, 612, 613, 627, 638-640, 644, 645, 647, 654, 656, 674, 680, 689, 704; Hallstatt kültürü 156; Yedi Yıl Savaşı 561, 562
Fransiskenler 494
Franz Joseph, Avusturya imparatoru 614
Fraxinetum 280, 289
Fréjus 245, 343 ayrıca bkz. Forum Julii
Friedrich I, Barbarossa, Alman imparatoru 341, 343
Friedrich II, Hohenstaufen hanedanından, Alman imparatoru ve Sicilya kralı 395, 396, 414
Friuli 436
Front de Libération Nationale (FLN) 692
Fustat (Eski Kahire) 298, 300-303, 309

Gırnata [Granada] 346, 349, 350, 356, 393, 411, 416, 429, 444, 446, 447, 450, 457, 460, 462
Gaeta 239, 298, 308
Galata 401
Galen 185
Galiçyalılar 448
Galissonnière, Roland-Michel Barrin de la 562
Gallipoli / Gelibolu 348, 631, 642-644; Gelibolu çıkarması 643, 644
Galya 154, 155, 236, 240, 259, 266, 267, 271, 275, 285, 286, 288, 716
Gamaliel 260
Gantija 39
García de Toledo, Don 488
garon / garum sosu 105, 125, 236, 241, 713
Gazze 20, 72, 85, 181, 251, 254, 257, 258, 266, 275, 276, 415, 531, 666, 685, 689, 690, 710
Gazze Şeridi 85
Geddes, Patrick 662
Geiseric 268, 269, 270, 271
Gela 202, 205
Gelidonya batığı 61
gemi inşaatı 49, 124, 312, 361, 427, 449, 453, 496, 617
Geniza koleksiyonu, Kahire 299
Geniza Yahudileri 300, 301
Georg, Meister 435
George III, Britanya kralı 576
George VI, Britanya kralı 677, 679
George Washington (Amerikan gemisi) 591, 595
George, Darmstadt-Hesseli Prens 555
Georgios, Amiral Antakyalı 364, 365
Germaine de Foix, Aragon kraliçesi 463
Germen halkları 267
gettolar 665
Geylan, Abdullah 551, 552, 553
Gezer 64, 79, 85
gezi endüstrisi bkz. turizm
Ghent 393
Ghibellineler 397, 413
Giacometti, Alberto 153
Giano [Janus], Kıbrıs kralı 443
Gibbon, Edward 263
Giornata (ticari şirket) 593
Giovanna II, Napoli kraliçesi 430
Giovanni Scriba ("Kâtip John/Yuhanna") 318
Giraud, Henri 679
Girit 7, 25, 31, 37, 38, 44, 45, 50-57, 59, 60, 64-67, 73, 76, 77, 84, 86, 94, 99, 116, 138, 196, 229, 237, 274, 290, 350, 354, 373-376, 413, 425, 490, 500, 504, 508, 516, 519, 536, 541-545, 576, 599, 601, 618, 628-630, 632, 635, 654, 655, 677, 708; Giritliler 37, 51, 53, 54, 55, 57, 61, 78, 543, 544, 629; Girit Savaşı (1645-1669) 543; "Knossos'taki Minos sarayı" 628
Giustiniani, Niccolò 470
Godfrey, Bouillonlu 330, 374, 439

Goitein, Shlomo Dov 299, 300, 301, 303-305, 319, 321, 322, 336
Golan Tepeleri 351, 701
Gonzaga, Giulia 472
González de Córdoba, Fernando 461
Gortyna 274
Gotlar 143, 267, 269, 272; Got Savaşları 273
Gozo 32, 38-40, 388, 469, 483, 489, 491
göçler 41, 84, 85, 688, 692, 699
gömme uygulamaları 43; ayrıca bkz. ölü yakma; cenaze ayinleri; mezarlar
Gracchus, Tiberius 234
Grado 291, 321
Grand Tour 625, 703, 707, 723
Gregorios, Sicilya valisi 288
Gregorius VII, Papa 390
Gregorius, Tour piskoposu 275
Grimaldi ailesi 407
Grivas, Yorgo 693
Grove, Alfred ve Oliver Rackham 25, 26, 722
Guelfler 397
Guglielmo Grasso 373
Guiscard, Robert 322-325, 329, 335, 356, 368, 396
Gül-Haç aydınlanması 540
gümüş 7, 49, 61, 63, 67-69, 78, 97, 98, 101, 102, 105-107, 116, 118, 126, 127, 138, 153, 177, 189, 193, 217, 218, 219, 226, 230, 281, 308, 315, 343, 355, 371, 375, 382, 408, 462, 477, 492, 526, 579, 717
güneş enerjisi 711
günlük 78, 154, 190, 197, 237, 282, 316, 347, 618, 630, 676, 705, 706
Gylippos 177

Hıristiyanlık 27, 248, 252, 256, 258, 261, 282, 323, 365, 389, 486, 522, 531, 715; Ariusçuluk 269; Ariusçular 255, 270, 271, 255; Hıristiyan âlemi 327, 348; Katolik Kilisesi 318, 402, 560; Melkitler 657; Minorka Hıristiyanları 258, 259, 260, 261; paganizm 256
Hırvatlar 622; Uskoklar 495, 505, 512-515, 714
ha-Levi, Yehuda 300
Habeşistan 641, 669
habiru 77, 87
Habsburglar 496, 513, 514, 554, 582
hac 294, 320, 333, 349, 350, 428; kadın hacılar 716; Yahudi hacılar 345
Haçlı Seferleri 27, 320, 334, 377, 394, 437; Haçlılar 331, 353, 374, 394, 413; Birinci Haçlı Seferi 309, 320, 326, 328, 377; İkinci Haçlı Seferi 362, 363, 377; Üçüncü Haçlı Seferi 337, 369; Dördüncü Haçlı Seferi 374, 375, 395, 396, 438; Beşinci Haçlı Seferi 394
hadisler 386
Hadrianus, Roma imparatoru 238, 242, 249, 251, 252, 258, 430
Hadumar 288
Haganah 687
hahamlar 252, 346, 386
Halep 371, 415, 524, 525, 536
Halfon ben Nethanel 303
Halikarnasos Mozolesi 435
Hallstatt kültürü 156
Hamid Bashaw 597
Hamilcar (Batı Sicilya'daki Kartaca komutanı) 206
Hamilcar (ö. İÖ 480) 201
Hamilcar Barca 218, 219, 222
Hamilton, Sir William 15, 454, 496, 626
hamsin 24
Han el-Umdan 8, 352
Hannibal 201, 202, 204, 210, 211, 218, 219, 220, 222, 223
Hapag Lloyd 704
harem 543
Harris, Sir James 494, 495, 496, 563, 570, 571, 584, 721, 722
Harun Reşid 290
Hasdrubal 205, 219
Hatti 50, 79
hava sistemleri 24; ayrıca bkz. fırtınalar; rüzgârlar
hava yolculuğu 705
Hayfa 10, 67, 333, 665, 673, 685, 687
hayvan postu bkz. post, hayvan
hayvan varlığı 50
Hazor 95
Helenistik kültür 185
Helenizm, Yahudiliğe karşı 185
Hellad çömleği 62, 63, 64, 72, 84, 85
Hellas 124, 144, 164, 165, 169, 173, 185, 204, 627, 628
Hellespontos 167, 178 ayrıca bkz. Çanakkale Boğazı
Henri III, Fransa kralı 477
Henri IV, Fransa kralı 535

Henri, Kastilya prensi 390
Henrique, "Denizci" Prens 446, 447
Henry VI, Alman imparatoru ve Sicilya kralı 372
Herakles 102, 204, 256, 717
Heraklion bkz. Kandia
Herceg Novi [Yeni Hersek] 15, 440, 493, 548, 572
Herculaneum 242, 626
Herkül Sütunları 24, 157
Hermapollo (Mısır gemisi) 190
Hermes 143, 197
Herodes Agrippa, Yahudi prensi 240
Herodotos 11, 101, 106, 107, 124, 126, 127, 132, 133, 135, 136, 141, 143, 144, 154, 164-166, 171
Hersek 15, 423, 440, 493, 495, 548, 567, 572
Herzl, Theodor 659
Herzliya Lisesi, Telaviv 661
Hesiodos 115, 119, 156
Hesperidlerin Bahçesi 149
Hezekiel 96, 97, 99
Hieron, Syrakusa tiranı 144, 145, 212, 213, 217, 220, 221
Hillel 258
Himera 144, 161, 200-202
Himilco 203
Hindistan 184, 188, 190, 242, 286, 301, 303, 336, 337, 348, 404, 448, 577, 588, 611, 612, 637, 688
Hint Okyanusu 13, 24, 188, 190, 235, 301, 337, 404, 448, 502, 612, 623, 637, 642
Hippo 250, 264, 267, 268, 269
Hiram, Sur kralı 95, 98
Hisarlık 47, 48, 71, 74 ayrıca bkz. Troya
Hisday ibn Şaprut 306
Hititler 64, 69, 70, 73, 74, 76, 80, 163
Hitler, Adolf 665, 669, 672-675, 677-680, 689
Hoşgörü Fermanları 621
Hohenstaufen 372, 395, 396, 399
Holaies, Phokaialı 136
Hollanda 499, 519, 520, 521, 524, 527, 532, 537, 542, 552, 559, 594, 614, 666, 700, 711; Hollandalılar 495, 518, 519, 523, 537, 552-554 ayrıca bkz. Felemenk
Holocaust 666, 687
Homeros 48, 51, 58, 60, 69, 71, 72, 74, 81, 86, 87, 92, 96, 103, 114-117, 119, 121, 123, 134, 164, 183, 184, 186, 193, 225, 324, 625, 628, 717; *İlyada* 47, 58, 115; *Odysseia* 16, 114-117, 121, 122, 183
Hompesch, Ferdinand von 9, 577, 578, 579
Hood, Samuel, 1. Vikont 9, 513, 575, 577
Horace, şair 233
Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell 21, 22, 23, 171, 285, 286, 721
Hospitalier Şövalyeleri 412, 413, 433, 435, 469, 483, 486, 490, 492, 573, 578; Malta Şövalyeleri 476, 483, 492, 509, 526, 573, 574, 579; Santo Stefano Şövalyeleri 509, 520
Hrisostomos, Ioannes 257
Humbert, Silva Candidalı Kardinal 323
Husayni, Amin al-, Kudüs başmüftüsü 672
Hünyadi Yanoş, Macar kralı 432
Hüseyin I, Ürdün kralı 690
Hydra [Suluca] 600
Hyères 700, 703
Hyksos hanedanı 65
hypogea 39
Hz. İsa 11

Ilios 47, 73, 74 ayrıca bkz. Troya
Illustrious (İngiliz uçak gemisi) 675
Ilotjas (deniz konsolosluğu) 451
IMRO (İç Makedonya Devrimci Örgütü) 634
Innocentius III, Papa 375
Intrepid (Amerikan keç'i) 596
Ioannes II Komninos, Bizans imparatoru 333
Irak 94, 97, 283, 286, 301, 673, 689; petrol boru hattı 673
Isaakios II Angelos, Bizans imparatoru 373, 376
Isabella I, Kastilya kraliçesi 450, 460, 461, 463
Ischia (Pithekoussai) 58, 112, 118, 119, 120, 121, 122, 130, 139, 308, 477
Isokrates 171
Iulius II, Papa 470
Iuno 241, 428

İberyalılar 107, 118, 159,-161, 200, 203
İbiza 99, 106, 126, 218, 349, 382, 384, 391, 421, 448, 456, 708 ayrıca bkz. Balear Adaları

ibn at-Thimnah 322
ibn Cübeyr, Muhammed ibn Ahmed 349
İbn Hordadbeh 286
ibnü'l-Athir 320
İbrahim Paşa, Veziriazam 472
İbraniler 88, 94-96, 321
idoller 46, 86
iğdiş/hadım etme 127, 222, 248, 287, 533
II. Dünya savaşı 19, 120, 643, 665, 666, 683, 696, 700, 703, 707, 709
iklim değişiklikleri 272
İllirya 584
İngiliz Kraliyet Donanması 627
İngiliz-Fransız İkili Kontrol Komisyonu 617
İngilizler 27, 495, 517-519, 525, 547, 550-563, 568, 570, 575-579, 581, 582, 588, 601, 617, 619, 625, 640, 644, 646, 647, 652, 657, 658, 674-677, 689, 696, 705, 706
İngiltere 155, 346, 348, 369, 393, 424, 448, 452, 455, 487, 491, 494, 496, 511, 516, 517, 519, 520, 525, 527, 540, 542, 550-553, 555, 556, 558, 559, 561, 563, 566, 568, 570, 571, 574-578, 580, 582, 583, 586, 588, 589, 591-593, 595, 598, 600, 601, 603, 607, 611, 612, 616-619, 623, 627, 629, 631, 633, 639, 641, 642, 645, 652, 654, 658, 664, 669, 672-678, 681, 685, 686, 688-697, 699, 700, 702, 704-706, 709, 719
insan kurban etme 106, 109
İoannes VI Kantakouzenos, Bizans imparatoru 414
İon adaları 115, 232, 355, 365
İon Denizi 42, 62, 99, 127, 206, 207, 474, 504, 585
İoniyalılar 111, 141, 165, 169, 170
İonya 97, 108, 120, 122, 124, 136, 139, 141-143, 146, 154, 155, 165, 166, 168-170, 174, 176, 516, 518, 524, 536, 580-583, 588, 652
İosephus 102
İran 267, 283, 303, 426, 438, 472, 476, 482, 496, 502, 510, 536, 543, 565, 614, 642, 677
İsis kültü 234
İskenderiye 10, 15, 20, 27, 66, 179, 182-196, 227, 228, 231, 232, 234, 236-242, 245, 249, 251, 254, 256, 260, 265, 266, 274, 281, 294, 299, 301, 304-306, 313, 318, 326, 329, 330, 332, 337-343, 346-352, 355, 356, 361, 363, 366, 367, 370, 374, 381, 389, 391, 399, 403, 404, 406, 415, 416, 423, 426, 428, 429, 445, 448, 449, 454, 486, 496, 501, 511, 519, 523, 531, 559, 579, 597, 599, 601, 603, 609, 611, 612, 617-619, 623, 626, 631-633, 639, 649, 650, 655-658, 661, 662, 667, 671-674, 678, 679, 688, 715, 723; Mouseion 191, 192, 193; İskenderiye Deniz Seferi 185, 187, 348, 350
İskitler 166
iskorbüt 410, 521
İsmail Paşa 608, 614
İspanya 16, 26, 27, 41, 91, 98, 99, 101, 103-107, 109, 112, 118, 130, 139, 150-161, 206, 210, 218-220, 222, 223, 225, 228, 236, 241, 243, 252, 256, 259, 267, 268, 271, 273, 279, 283-287, 288, 295, 297, 301-303, 305, 306, 313, 321, 336, 337, 339, 340, 343, 345, 348-350, 353, 356, 365, 371, 379, 382, 384, 386, 390, 392, 393, 411, 422, 423, 429, 430, 439, 444, 446, 450, 451, 454, 457-463, 466, 470, 471, 473, 477, 481, 485, 490, 494, 496, 497, 499, 503, 504, 507, 509, 510, 512, 516, 518, 521-523, 525-527, 529, 532-534, 536, 538, 539, 544, 546, 547, 550, 552, 554-559, 563, 570, 572, 586, 597, 603, 611, 640, 641, 644, 657, 672, 673, 691, 696, 697, 703-706, 708, 709, 716, 717, 719; İspanyollar 22, 303, 474, 475, 483, 484, 489, 493, 508, 512, 526, 550, 571, 602; İspanyol Veraset Savaşı 555; Armada 494; Müslüman İspanya (el-Endülüs) 288, 295, 302, 303, 313;
İsrail 7, 8, 24, 37, 79, 81, 85, 87, 88, 95-98, 120, 189, 234, 251, 260, 300, 369, 387, 446, 460, 539, 659, 661, 666, 667, 686-690, 699, 704, 710, 711
İstanbul 2, 9, 15, 20, 23, 163, 401, 423, 434, 435, 438, 441, 445, 467, 470, 472, 475, 478, 485, 486, 490-493, 498-500, 502, 504, 505, 507, 511, 514, 515, 531, 536, 541, 543, 559, 567, 572, 573, 582, 587, 595, 609, 610, 617, 618, 626, 629, 631, 633, 639-642, 644, 649, 650, 652, 654-656, 721, 722; ayrıca bkz. Konstantinopolis
İstria 290, 291, 293, 615, 645
İsveç 582, 595

İsveçliler 565, 569, 589, 596
İtaliote Birliği 209
İtalya 17, 24, 25, 35, 40, 41, 60, 62, 63, 82, 92, 93, 98, 99, 105, 109, 112, 114-119, 121, 124-126, 128-133, 136-140, 142, 143, 145-147, 149, 152, 154, 159-161, 201, 204, 206-214, 216, 220, 226, 229, 230, 233, 234, 237-240, 248, 250, 265-267, 269, 271-273, 275, 279, 281, 285, 288-292, 295, 297, 300, 306-309, 316, 317, 321-325, 335, 338, 342, 355, 361, 366, 367, 371, 372, 376, 382, 387, 388, 395, 397, 398, 404, 406, 425, 426, 428, 430-432, 436, 437, 439, 440, 445, 450, 452-454, 456, 459-461, 463, 467, 472, 474-489, 492-494, 497, 498, 500, 507-509, 512, 515, 516, 523, 524, 536, 540, 541, 572, 582, 584, 585, 603, 615, 618, 620-623, 626, 627, 634, 639-641, 643, 646, 655, 665, 666, 669-675, 677, 679, 680, 681, 686-688, 691, 692, 699, 702, 704-706, 709, 716, 717;İtalyanlar 197, 320, 333, 336, 337, 343, 368, 370, 397, 492, 519, 524, 620, 639-641, 646, 654, 672-674, 676, 680, 684, 716; İtalyan kültürü 494; İtalyan Sosyal Cumhuriyeti 680
İthake 99, 115, 116, 628
ipek 235, 303, 308, 363, 406, 427, 446, 468, 492, 495, 523, 524, 526, 533, 536, 621, 631, 657, 714
İthobaal, Sur kralı 97
İustinianos I, Bizans imparatoru 256, 273
İzmir 17, 84, 132, 253, 413, 493, 496, 525, 531, 536-542, 552, 559, 618, 632, 6-657, 665, 666, 716, 723

Jacob, Pizalı 17, 376, 387, 460, 613
Jaime I, Aragon kralı "Fatih" 380, 383, 384, 385, 386, 391, 393, 395,
Jaime II, Aragon kralı 408, 409, 391, 408, 409,
Jaime II, Mayorka kralı 399
Jaime III, Mayorka kralı 409,
Jakobenler 575
Jamona 259, 260, 261, 559 ayrıca bkz. Ciutadella
Japonlar 709
Jefferson, Thomas 590, 591, 592, 593, 594, 595
Jennings, Asa 654
Jesolo 291
Joseph I, Kutsal Roma İmparatoru 556
Joseph II, Kutsal Roma İmparatoru 621
Jouktas Dağı 56
Jön Türkler 634
Juan 54
Juan II, Aragon kralı 450, 463
Juan, Avusturya Prensi 450, 463, 505, 507
Julianus (Dönek) 256
Justinus 155, 156
Jüpiter 241

Kıbrıs 16, 24-26, 37, 61, 63, 64, 67, 69, 74-76, 79, 82, 83, 85, 91, 97-100, 102, 104, 108, 120, 135, 138, 141, 163, 172, 188, 229, 232, 274, 281, 290, 302, 325, 348, 369, 374, 389, 394, 395, 406, 412, 426, 443, 469, 478, 490, 495, 497, 501-505, 507, 516, 524, 532, 542, 559, 572, 576, 601, 630, 631, 632, 643, 649, 657, 670, 673, 683, 688, 691, 693, 694-696, 699, 703, 704, 708, 710
Kıbrıslıların Milli Mücadele Teşkilatı 693
Kıptîler 655
Kırım 404, 415, 426, 565, 572
kırmızböceği boyası 594
kıtlıklar 88, 239, 271, 405
kıyılar 24, 100, 479, 531
kızılağaç 342, 423
Kızıldeniz 24, 65, 66, 72, 87, 97, 98, 188, 190, 282, 283, 286, 301, 302, 337, 351, 404, 610, 611, 612, 615, 689, 690
Kabala 538, 542
kadınlar 80, 203, 287, 315, 707, 715, 716, 717
Kaddafi, Muammer el- 693
Kadeş Muharebesi 69, 70, 72, 73, 74, 77
Kaftor 54, 86, 87, 88 ayrıca bkz. Girit
Kahina, Kraliçe 284
kâhinler 143, 255
Kahire 184, 298, 299, 300, 301, 302, 332, 336, 337, 342, 368, 370, 415, 486, 610, 611, 617, 655, 657, 660, 718, 719
Kahire Geniza koleksiyonu 336, 719
kahve 589, 594, 595, 622, 623, 651
kakao 623
kalıntılar bkz. dini kalıntılar

Kalabriya 267, 288, 313, 319, 323, 355, 398, 468, 585
Kalay 65, 523
Kallimakhos, Kyreneli 192, 193
Kambyses 165, 166, 181
Kaminia 136
Kanarya Adaları 393, 465, 466, 673, 706, 709
Kandia 375
Kane, Richard 558, 559, 560, 562
Kantabriyalılar 448
Kapitülasyonlar (ticaret antlaşması) 476
kaplıcalar 704
Kara Ölüm / hıyarcıklı veba 88, 559
karabiber 285, 309, 331, 337, 342, 389, 391, 423, 518, 594, 623, 631, 714
Karadeniz 19, 20, 23, 45, 47, 61, 114, 135, 171, 179, 189, 191, 196, 265, 286, 325, 374, 395, 401, 402, 404, 415, 422, 424, 426, 496, 565, 567, 568, 569, 572, 573, 580, 581, 584, 619, 642, 644, 714, 716
Karamanlı, Yusuf 593
karbon emisyonu 709
Kârimi 337
Karl V, Kutsal Roma İmparatoru Şarlken 469, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 482, 497, 505, 532, 556, 621
Karl VI, Avusturya imparatoru 621 ayrıca bkz. Carlos III, İspanya kralı
Kartaca 7, 8, 14, 26, 92, 96, 98, 100, 102-105, 109-112, 119, 125, 130, 131, 140, 143, 144, 145, 152, 157, 158, 160-163, 166, 168, 179, 182, 184, 189, 195, 196, 198-200, 202-204, 205-208, 210-226, 228, 235, 238, 245, 256, 264, 266-270, 273-275, 280, 284, 286, 287, 659, 717; Colonia Iulia Concordia Carthago 245; çocuk kurban etme 103, 104, 110; Kartacalılar 98, 105, 108, 124, 125, 131, 145, 149, 153-157, 159, 176, 177, 199, 202, 204-207, 213, 217, 219, 221, 223, 266, 269; Motya katliamı 203
kartografya 386, 399, 427
Kastellórizo 423, 432
Kastilya 17, 380, 386, 390, 411, 412, 430, 446, 447, 450, 456, 457, 458, 460, 461, 463, 466, 532, 533, 535, 536; Kastilyalılar 411, 446, 447, 463
katır 495
Katalanlar 14, 27, 382, 384, 391, 392, 394, 398, 399, 404, 408, 409, 411, 412, 414, 417, 424, 425, 452, 453
Katalonya 24, 140, 155, 157, 159, 279, 297, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 398, 399, 410, 416, 421, 450, 451, 489, 535, 556
Katerina II, Rus çariçesi Büyük 569, 570
Katharosçular 377; Albigenses Haçlı Seferi 381
Katolik Kilisesi 318, 402, 560
Katsamba 53
Katzones, kaptan 572
Kavafis, Konstantinos 658
Kayrevan 284
Kazaklar 539
Kefalonya 325, 462, 518, 543, 680, 709
Kefe 403, 404, 415
kehanet 40, 143, 260
kehribar 63, 116, 120, 325
Kelt-İberyalılar 219, 220
Keltik halklar 154
Kemal Atatürk, Mustafa 649, 653
Kenamun mezarı 64
Kenan 64-68, 77, 79, 80, 85, 86, 88, 92, 94, 96, 102, 103, 106, 109 ayrıca bkz. Filistin
Kenchreai 124
kereste 421
Kerkennah 398
Kerkyra (Korfu) 113, 114, 115, 126, 127, 164, 173, 174, 176, 207
Kesselring, Albert 676
keten 65, 69, 97, 119, 125, 302, 303, 304, 306, 335, 338, 391, 492
Khalkis 119, 121, 171
Khios 72, 82, 111, 124, 154, 169, 172, 178, 189, 274, 398, 403, 406, 413, 469, 485, 490, 502, 537, 600
Khirokitia 33, 37
Kıpti Arkeoloji Derneği 658
Kıptiler 283, 284, 667
Kızıldeniz 24, 65, 66, 72, 87, 97, 98, 188, 190, 282, 283, 286, 301, 302, 337, 351, 404, 610, 611, 612, 615, 689, 690
Kikloplar (Homeros) 114, 117
Kilikya 120, 229, 230, 232, 406; "Engebeli Kilikia" 229,
kiliseler 375, 533
Kimon 172
Kipling, Rudyard 607
kirlenme 711

Kitab-ı Mukaddes 87
Kition 93, 98, 99, 102, 104, 108, 120
Kittim bkz. Kition
Kleon 175, 176
Kleopatra 231, 232, 233
Knossos 7, 33, 37, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 71, 626, 628, 629, 630; Evans ve "Knossos'taki Minos sarayı" 628
Kolaios, Samoslu 107, 157
Komnene, Anna 309, 323, 324
Komninos hanedanı 11, 333, 334, 341, 363, 364, 366, 368, 369, 373, 374; I. Aleksios Komninos 324, 333; I. Andronikos Komninos; 367; II. İoannis Komninos 333; I. Manuil Komninos 334, 341, 363, 363, 366, 368, 373
komünizm 672
Konrad, III Alman kralı 363
Konstantin (Cezayir) 602
Konstantinopolis 194, 233, 251, 254, 257-259, 265, 266, 272-274, 276, 281-286, 288-290, 292-295, 299, 304, 308, 309, 313, 323-326, 328-330, 332, 335, 338-342, 345, 347-349, 352, 363, 367, 368, 372-377, 381, 391, 395, 396, 401-405, 415, 426, 432, 433, 570, 642; 1453 kuşatması 433, 290
Konstantinos XI, Bizans imparatoru 433
Kopenhag Savaşı 582
Korčula 403
Korfu 26, 114, 173, 174, 348, 363, 364, 373, 474, 505, 511, 518, 567, 572, 580, 581, 582, 584, 587, 588, 618, 685
Korinthos 14, 75, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 139, 142, 146, 147, 153, 155, 162, 168, 173, 174, 205, 206, 224, 225, 226, 274, 325, 326, 363, 426, 505, 714; Korinthoslular 123, 124, 125, 126, 173, 174; Korithos Körfezi 118, 124, 126, 147, 173
Koron 467, 474, 600
korsanlar/korsanlık 26, 78, 81, 85, 92, 135, 138, 209, 228, 229, 230, 243, 246, 287, 288, 295, 315, 373, 407, 468, 469, 483, 491, 496, 505, 513, 518, 519, 531, 553, 719; Monegasque 407; Samoslu Polykrates 166, 169, 178; Sarazen 285, 307, 311, 313, 392, 468; Uskoklar
Korsika 105, 143, 144, 154, 155, 157, 270, 288, 357, 373, 379, 430, 444, 560, 575, 576, 577, 615, 670, 671, 675, 678, 680, 692
Kosmos 341
Kotor (Cattaro) 15, 423, 434, 440, 485, 493, 496, 515, 572, 582, 583, 639, 645, 646, 684; Kotor Körfezi 440, 515, 572, 583
Kotruljević, Benedetto 439, 440
Kouass 125
Kourion 631
kölelik / köleler 87, 144
Kroisos, Lydia kralı 165
Ksenephon 201, 202
Kserkses, Pers kralı 144, 167, 168, 170
Kudüs 7, 88, 153, 181, 194, 234, 249-252, 256, 258-260, 270, 281, 282, 290, 308, 309, 327-333, 337, 338, 342, 344, 345, 347, 349, 351-353, 363, 368-371, 373, 374, 376, 387, 394, 395, 428, 446, 462, 475, 492, 660, 672
kurban etme 106, 109, 110
Kurun Hıttîn 369
kurutulmuş meyve 385, 426, 446, 452, 456, 524, 544, 572, 651
Kurzolaris adaları 506
Kutsal Kâse 331
Kutsal Topraklar 17, 309, 311, 332-334, 337, 338, 340, 341, 344-346, 349, 366, 387, 394, 412, 428, 716
Kuzey Afrika 22, 23, 25, 42, 94, 98-100, 102, 104, 110, 112, 118, 131, 151, 200-204, 207, 211, 218, 219, 223, 224, 228, 230, 238, 243, 245, 256, 259, 266, 268, 269, 272, 273, 276, 283, 284, 286, 288, 289, 293, 297, 301, 302, 304, 305, 307, 311, 320, 339, 342, 350, 364-366, 376, 385, 386, 388-393, 395, 397, 422, 429, 449, 454, 460, 462, 468, 471, 476, 481, 518, 521-524, 531-536, 544, 558, 582, 589, 591-594, 638, 639, 641, 645, 646, 672, 675-678, 687, 688, 691, 699, 702, 717; Aglebi emirleri 288
Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) 691
Kuzey Denizi 267, 393, 491, 495, 524, 547, 567, 568, 643
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 695, 696, 703
Küçük Asya bkz. Anadolu
Küçük Kaynarca Antlaşması 569
Kybele 248
Kyklad sanatı 46

Kykladlar 42, 44, 45, 46, 49, 50, 55, 398
Kyma (Cumae) 112, 118, 119, 123, 130, 140, 144, 145, 146; savaşı 145
Kypselos 124
Kyros, Pers kralı 165
Kythnos 45

La Tène kültürü 156
Lacco Ameno 121
Ladino dili 460, 498, 632, 633, 651
Lajisch 64
Lambert, Frank 590, 591, 594, 595, 596, 597, 598
Lampedusa 288, 702
Languedoc 156, 377, 381, 405
Las Navas de Tolosa 379
Lauria, Roger de 27, 397, 398
Lawrence, D.H. 129, 142, 709
Lawrence, T.E. 658
le Paulin, Fransız sefir 477
Lear, Tobias 597
Lechaion 124, 125, 326
Lefkandi 119, 120
Lefkoşe 485
Lelantin Savaşı 123
Lemnos 48, 50, 135, 136, 137, 164, 166, 171, 174, 435, 643
Leo Africanus (Afrikalı Leo) 429
Leo IV, Papa 308
Leon IV, Papa 308
Leon X, Papa 429
Leontini 176
Lepanto 478, 479, 497, 507, 509, 521, 532
Lepidus 232
Lesbos [Midilli] 48, 111, 171, 172, 174, 175, 470, 475, 654
Lesseps, Ferdinand, Vicomte de 609, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617
Leukas 207
Levant Kumpanyası 517, 537, 538
Levant ticareti 25, 352, 426, 452, 501, 515, 516, 527, 543, 549, 562, 566; Turkiye Kumpanyası / Levant Kumpanyası 517, 537, 538
Levanten Yahudiler 522
Levanzo mağara resimleri 34, 35
Lewis, Bernard 283, 285, 295
Libya 10, 78, 79, 102, 103, 114, 166, 239, 276, 350, 462, 491, 640, 641, 649, 672, 686, 687, 691, 693, 702, 710 Libyalılar 78, 79, 80, 200
Liguria kıyısı 287
Ligurialılar 154
Likya 78
Likyalılar 69
limanlar 66, 219, 228, 239, 337, 352, 492, 534, 621
lingua franca 269, 545, 546
Lipari 32, 36, 39, 41, 42, 58, 60, 62, 63, 91, 145, 212, 213, 215
Liria 161
Lisle, Peter 593
Lissa 608, 619, 620
Litorius, Kont 259
Littoria (İtalyan gemisi) 675
Livius 222, 233
Livornine 522, 524
Livorno 16, 17, 20, 481, 495, 510, 518, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 530, 536, 542, 576, 586, 592, 593, 621, 657, 666, 716, 719
Lixus 94
Lizbon 448, 466, 524, 556
Lleida (Lerida) 391
Lloyd Austriaco 618
Lloyd George, David, 1. Kont 652, 654
Llull, Ramon 388, 389, 390, 718, 719
Lodi Barışı 432
Lombardi 322
Lombardlar 291
Londra 9, 10, 22, 25, 26, 34, 36, 37, 44, 46-48, 52, 55, 58, 60-62, 64, 65, 70-73, 75, 77, 84, 93, 95, 103, 104, 113, 116, 117, 124, 126, 133, 137, 138, 144-146, 149, 157, 158, 165, 167, 169, 173, 177, 184, 200, 202, 208-211, 218, 248-250, 252, 256, 263, 269, 272, 273, 275, 279, 288, 308, 309, 319, 320, 327, 331, 333, 336, 337, 340, 343, 345, 349, 358, 372, 374, 382, 383, 391, 393, 395, 407, 408, 411, 412, 415, 428, 432-435, 438, 446, 447, 452, 460, 468, 469, 478, 479, 487, 490, 493, 495, 496, 503, 512, 513, 519, 521, 530, 532, 538, 540, 551, 553, 560-563, 570, 571, 573, 575, 576, 578-580, 582, 588, 589, 607, 609, 610, 612, 617-619, 622, 627, 631, 633, 644, 649, 650, 652, 657-660, 666, 669, 673, 684-686, 688, 690, 696, 699-701, 703, 707, 721, 722, 723
Longobardia 322

Loria, Alessandro 655, 657
Louis IX, Fransa kralı 394, 395, 405
Louis XII, Fransa kralı 475
Louis XIV, Fransa kralı 551, 552, 553, 554
Louis XVI, Fransa kralı 571
Louis XVII, Fransa tahtının varisi 575
Louis, Frank imparatoru "Sofu" 287, 289
Lozan Antlaşması 654
Lucanus 228
Lukka 78
Luli, Kral 99
Luni 62, 272, 275
Lusiads (Camões) 447, 448
Lusignanlar 406
Luther, Martin 478
Luvi dili 55, 73, 86, 133
Luxardo ailesi 670
Lübnan 24, 63, 64, 88, 92, 93, 95, 96, 98, 101, 110, 188, 334, 348, 369, 372, 656, 689, 711
Lydia 126, 127, 132, 133, 141, 165; Lydialılar 132, 165
Lysandros / Lysander 179, 397

Mısır 7, 24, 25, 42, 46, 49-55, 61, 62, 64-70, 73, 76, 77-82, 84, 85, 87, 94, 96, 97, 108, 114, 120, 122, 124, 135, 140, 163, 165, 166, 172, 181-193, 195-198, 207, 212, 222, 224, 231-237, 239-241, 243-245, 251, 255, 266, 279, 281-283, 285-287, 293, 294, 297, 298, 300-304, 306, 311, 319-321, 332-334, 336-339, 342, 343, 348, 367-370, 391, 394, 401, 404, 406, 412, 415, 424, 443, 449, 453, 469, 478, 486, 491, 516, 543, 544, 577-580, 588, 597, 599, 601, 603, 607-617, 623, 625, 629-631, 637, 640, 643, 644, 649, 655, 656, 658, 662, 666, 672, 675, 677, 688-690, 709, 715, 717; Deniz Halklarının istilası 78, 80, 87, 88; Mısır Merkez Bankası 655
Mısırlılar 50, 64-66, 69, 74, 78, 79, 80, 85, 163, 167, 185, 302, 690 ayrıca bkz. Berberi devletler
Mağrib 339, 463, 465, 470, 472, 486, 591, 597; Mağribiler 520, 551
Madeira 23, 446, 465
"maden" (São Jorge da Mina) 465
Madison, James 575, 588, 591, 598
Magona (Maó) 259, 261 ayrıca bkz. Mahón
Mahmudié (Avusturya Lloyd gemisi) 619
Mahmudiye Kanalı 601
Mahón (Maó) 9, 259, 473, 548, 554, 558, 559, 562, 568
ayrıca bkz. Magona
Maida Savaşı 585
Maimon, Pizalı William oğlu 376
Mainake 157
Maiori 307
Mairano, Romano 340, 341, 342, 343, 344
Makabi ayaklanması 185
Makedonlar 224; III. Aleksandros [Büyük İskender] 181, 185, 191, 207, 210, 218, 222; Makedonya Devrimci Örgütü (IMRO) 634
Málaga 338
Malamocco 292
Mallia 52, 701, 708
Mallone, Ansaldo 343
Malta 7, 9, 15, 26, 27, 32, 38-42, 46, 218, 237, 309, 362, 365, 366, 372, 373, 375, 380, 388, 398, 439, 444, 448, 454, 466, 469, 476, 478, 483, 484, 486-492, 503, 507-509, 526, 532, 543, 547, 566, 573, 574, 577-583, 585, 586, 588, 612, 631, 646, 670-673, 675-677, 679, 680, 684, 688, 69-693, 700, 702, 703, 710, 714
Malta'nın bağımsız şövalye tarikatı 309
Mamertiniler 212
Mandelli, Giovanni 428
Mantua 146, 459
Manuel I Komninos, Bizans imparatoru 334
Maó bkz. Magona; Mahón
Marcus Aurelius, Roma imparatoru 243
Mareşal Murat 585
Maria Theresa, İmparatoriçe 621
Mariniler 379, 411
Markioncular 256
Marmara Denizi 276, 495
Marmont, Auguste de 583, 584
Marnas 257
Marranolar 460
Marsilya 25, 33, 105, 130, 140, 143, 154, 155, 156, 157, 236, 264, 275, 280, 286, 289, 293, 346, 347, 369, 380, 384, 395, 402, 405, 406, 424, 476, 491, 537, 546, 559, 561, 586, 602, 603, 618, 620, 638,

662, 670, 680, 684, 692, 716; ayrıca bkz. Massalia
Martell, Pere 383
Martial 160
Martin, Sicilya kralı Genç 429, 430, 478
Martínez, Ferran 457
Martorell, Joannot 433
Marzameni enkazı 276
Masinissa 223
Massalia 150, 154, 155, 156 ayrıca bkz. Marsilya
mastik 390, 406, 413, 423
Matarò 453
Maxentius 254
Maximilian, Ferdinand 620
mayo 707
Mayorka 8, 9, 42, 281, 284, 313, 321, 328, 343, 349, 367, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 392, 393, 394, 399, 405, 408, 409, 410, 411, 414, 416, 422, 427, 451, 454, 458, 462, 466, 468, 471, 570, 576, 672, 673, 676, 703, 704, 705, 706, 708, 718; ayrıca bkz. Balear Adaları
Mazara 298, 304, 305, 319
Mazower, Mark 460, 632, 633, 634, 635, 665
Mdina 487, 488, 489, 490
Medenin 679
Medes 167
Medici ailesi 424, 439, 509, 520, 522, 523, 524; Medici Bankası 424
Medina Sidonia dükü 450, 462
Medine Mayurka (Ciutat de Mallorca) 384
Medinet Habu 79
Meşuda 595
Meşveş 78, 79
Megalé Idea 655
Mehdiye (el-Mahdiyyah) 15, 16, 298, 302, 304, 312, 319, 320, 321, 328, 339, 362, 364, 365, 483
Mehmed Ali 599, 600, 601, 602, 610, 611, 612, 629
Mehmed Efendi 541ayrıca bkz. Zevi, Sabetay
Mehmed II, Fatih Sultan 434, 438
Mehmed IV, Osmanlı sultanı 541
Meletius, Minorkalı 259
Melilla 444, 462, 471, 638, 640, 696
Melissa, Periandros'un karısı 126
Melkart 8, 102, 103, 106, 110, 204, 218, 717
Melkitler 657
Meloria Savaşı 379
Melos 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 53, 55, 59, 60
Memlûkler 394, 443
Menander 185
Menasce ailesi 657
Menasce, Félix de, Baron 657
Menelaos, Carialı 241
Menelaos, Spartalı 114
Mengebet 67, 68
Menton 700, 703
Meriri, Libya kralı 78, 81
mermer 46, 48, 125, 257, 274, 276, 293, 308, 315, 319
Merneptah, Firavun 78, 79, 87
Mers el-Kebir 10, 674, 675
Messana 200, 212, 213
Messina 27, 114, 145, 176, 213, 305, 322, 323, 335, 346, 352, 355, 356, 361, 362, 366, 369, 402, 406, 416, 478, 510, 520, 526, 587, 588, 680
Metellus Balearicus, Quintus Caecilius 228
Methuen, John 556
mezarlar 83, 138, 141, 150, 160
Mezolitik 35, 36
Miguez, João (Yasef Nassi) 499
Mihver Devletler 676, 677, 678
Mikhail VII Dukas, Bizans imparatoru 323
Mikhail VIII Paleologos, Bizans imparatoru 396, 401, 412
Milano 117, 127, 135, 139, 254, 409, 424, 425, 430, 431, 432, 461, 467, 475, 637, 691, 705, 721; Visconti hâkimleri 425
Milano Fermanı 254
Milano Marittima 705
Milawanda bkz. Miletos 73
Miletos 53, 61, 72, 73, 74, 83, 84, 124, 146
milli kimlikler / milliyetçilik 632
Miltiades 165
Milvian Köprüsü savaşı 254
Minerva 241
Minori 307
Minorka 26, 42, 250, 258, 259, 260, 261, 349, 384, 385, 421, 471, 473, 477, 547, 554, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 566, 568, 569, 571, 572, 573, 575, 592 ayrıca bkz. Balear Adaları
Minos uygarlığı 50

Minos, Kral 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 73, 91, 166, 628, 630
Mintoff, Dom 693
Miryakefalon 373
Misenum 226, 243, 245
mistral 24
Moğollar 387
Modon 467, 474
Mogador 101
mommia 338
Monaco 402, 407
Monemvasia 474
Monofizitler 255
Monopoli 423, 437
Montague, Edward, 2. Manchester Kontu 550
Monte Carlo 703
Montecatini 704
Montenegro 496
Montfort, Simon de 382
Montilla 106
Montpellier 346, 369, 377, 380, 382, 383, 384, 385, 405, 406, 449
Mora 53, 56, 456, 474, 548, 549, 570, 599, 600, 601; ayrıca bkz. Peloponnesos
Moritanya 238, 245, 268
Moritanyalılar 243
Moskova 517, 527, 565, 569, 681, 693, 710
Mostar 495
Motya 92, 104, 109, 199, 200, 203
Mudros 643
Mudros [Mondros] 643
Muhammed XII, Gırnata emiri 460
Murabıtlar 339
Murad II, Osmanlı sultanı 434
Murcia 450
Muret 382
Murlo 133
Murrow, Ed 678
Musa 32, 87, 185, 300, 321, 336, 610
Musa ibn Meymun 300, 336
Muscovy Company 517
Mussolini, Benito 639, 669, 672, 673, 674, 675, 676, 678, 680
Mustafa Paşa 486, 487, 488, 489, 490
Mustafa, Lala 504, 505
mutfaklar 699, 700
Muvahhidler 351, 365, 376; ayrıca bkz. Muvahhidler
Mücahid, Müslüman savaşçı 313, 314
mücevher 304, 321, 404, 468; kehribar 63, 116, 120, 153; "Priamos'un Hazinesi" 49, 628
Müezzinzâde Ali 505, 506
mülteciler 76, 165, 336, 514, 534, 535, 539, 654
Mürrüsafi 190, 197
Müslümanlar bkz. İslam ve Müslüman halklar
Mykale 168
Mykenai / Miken 63, 83
Mylai 215
Myra [Demre] 237, 332, 333
Mytilene 164, 174, 175

Nabis, Sparta kralı 229
Nafplion 467, 474, 548, 549, 600
Nahmanides 386, 387
Naksos 166, 172
Naksoslular 169, 172
Napoléon I 563, 575-585, 587-599, 608-611
Napoléon III (Charles Louis Napoléon Bonapart) 610
Napoléon Savaşları 574, 587, 588, 589
Napoli 8, 16, 27, 103, 118, 198, 210, 213, 228, 237, 239, 242, 245, 273, 275, 280, 285, 306, 307, 380, 382, 389, 396-398, 401, 402, 404, 407, 409, 410, 412, 413, 416, 422, 424, 428, 430-432, 436, 437, 439, 440, 444, 448, 450, 451, 453, 454, 456, 457, 459, 462, 463, 471-473, 475, 477, 478, 491, 495, 497, 506, 525, 534, 543, 566, 572, 573, 578, 581, 585, 586, 588, 602, 617, 662, 697, 703, 716
Narbonne 405, 406, 449
Nasi, Gracia 497, 498, 500
Nasrî hanedanı 379
Nassi, Yasef 499, 500, 501, 502
Nathan, Gazzeli 539, 542
NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) 691, 694
Naukratis 113, 124, 190
Navarin muharebesi 601
Navarre 345, 346, 450
navicularii (gemiciler loncası) 254, 266
Naziler 665, 667, 678
Neanderthaller 32
Nebatiler 240, 282
Negroponte 435

Nelson, Horatio, Kont 27, 521, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 587, 626
Neolitik 36, 37, 38, 40, 41, 47, 51, 150
Neptün 241, 716
Neretva Irmağı 513
Nerva, Marcus Cocceius, Roma imparatoru 250
Nestor'un kupası 121
Neve Tzedek 16, 660, 661, 664
Nice 31, 156, 474, 477, 520, 674, 675, 678, 700, 703; ayrıca bkz. Nikaia (İznik)
Nicotera 319, 398
Niebla kontu 449
Nijer Irmağı 319
Nikaia (İznik) 156, 255, 261, 269, 374, 375, 413
Nikaia (Küçük Asya) 156, 255, 261, 269, 374, 375, 413
Nikaia Amentüsü 255
Nikaia Konsili 269
Nil Deltası 42, 64, 67, 82, 88, 97, 124, 190, 286, 338, 368, 424, 543, 601
Nil nehri 23, 25, 50, 51, 53, 65, 66, 109, 189, 190, 191, 233, 239, 248, 283, 301, 336, 337, 342, 351, 611, 612, 613, 619
Nil Vadisi 56, 182
Niqmadu, Kral 64
Noah, Mordecai 254, 301, 597, 598
Nora 7, 15, 92, 102, 105, 108, 200, 272
Nora steli 102
Normandiya 369, 680
Normanlar 322, 323, 325; Antiokheia prensi I. Bohemond ve Birinci Haçlı Seferi 329, 331, 395
Norveçliler 589
Novi Pazar (Yeni Pazar) 495
Numidialılar 222
nuraghi 105, 149, 152, 218, 314
nüfus 41, 67, 78, 84, 85, 87, 98, 104, 123, 138, 169, 202, 204, 206, 227, 240, 260, 272, 273, 385, 405, 414, 493, 545, 555, 599, 622, 629, 651, 655, 660, 665, 696, 702

obsidyen 34, 36, 37, 38, 39, 41, 53, 62
Octavianus 231, 232, 233, 243; ayrıca bkz. Augustus Caesar
Odessa 567, 572, 573, 611, 661, 662
Odoacer 265, 271
Odysseus (Ulysses) 86, 111, 114, 115, 116, 117, 168, 628, 717
Ofir 98
Olimpiyat Oyunları 204, 212
Oliverdar, Mateu 390
Olympia 143, 272
Oniki Adalar 53, 62, 82, 641, 649, 670, 680, 702
Onomastikon, Amenope 84
Oran 444, 459, 462, 466, 471, 534, 554, 586, 602, 670, 673, 674, 684, 692; "Katliamı" 692
Oristano 346, 349
orkinos 711
ormansızlaştırma 26
Osmanlı Bankası 634
Osmanlılar 433, 435, 438, 460, 473, 474, 479, 490, 493, 496, 510, 512, 513, 516, 529, 543, 544, 548, 549, 565, 572, 573, 579, 584, 603, 609, 629
Ostia 8, 208, 214, 226, 230, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 248, 250, 267, 308
Ostrogotlar 271
otarşi 36
Otho, Marcus Salvius, Roma imparatoru 243
Otranto 423, 436, 437, 646
Otto I, Alman imparatoru 316
Otto II, Alman imparatoru 313
Otuz Yıl Savaşı 540, 543, 547
Our Lady of Conception (Hospitalier gemisi) 470
Ovadya 460
Ovidius 132

P.&O (Peninsular and Oriental) 619
Pacifico, Don 627
Paestum (Poseidonia) 142, 146, 210
paşalar 488, 585
paganizm 256 ayrıca bkz. bereket kültleri; tanrıçalar; tanrılar; din
paket tatiller 706
Paleologos ailesi: II. Andronikos 401; VIII. Mikhail 375, 396
Palermo 134, 199, 298, 301, 304, 305, 312, 319, 320, 322, 328, 335, 339, 343, 346, 350, 362, 366, 367, 372, 380, 390, 392, 396, 397, 399, 404, 444, 459, 488, 589, 670, 680; ayrıca bkz. Panormos
Pallottino, Massimo 133, 140, 150, 151, 152

Palma, Mayorka 321, 380, 384, 444, 451, 454, 631, 670, 673, 691, 700, 706; ayrıca bkz. Ciutat de Mallorca
Palmerston, John Henry Temple, 3. Kont 612, 627
pamuk 366, 399, 406, 423, 536, 559, 623, 637, 658
Panormos 199 ayrıca bkz. Palermo
Pantaleoni ailesi 308, 309
Pantelleria 32, 39, 489, 680, 700, 702
Paoli, Pasquale 575, 576
Papalık 285, 314, 323, 338, 342, 391, 395, 432, 474, 485, 489, 492, 498, 500, 503, 506, 516, 517, 543, 560
papirüs 68, 69, 84, 193, 285
Papyrella 42
paralı asker 64, 65, 73, 74, 76, 77, 78, 80
Paris 7, 8, 9, 22, 74, 114, 142, 258, 273, 284, 287, 289, 300, 328, 334, 338, 339, 365, 368, 369, 375, 377, 388, 390, 395, 431, 435, 438, 440, 444, 448, 451, 493, 522, 556, 608, 610, 611, 616, 650, 651, 652, 657, 659, 684, 689, 696, 707, 713, 721, 722
Paros 46
Parthenon mermerleri 626
Patras 387, 618
Patton, General George 680
Paulus IV, Papa 498
Pavel I, Rusya imparatoru 573, 581
Pavia Savaşı 475
pax romana 236, 244, 245
Pech-Maho 154
Pedro (Peter) II, Aragon kralı 382
Pedro (Peter) III, Aragon kralı 396, 397
Pedro (Peter) IV, Aragon kralı "Düşkün" 409
Pedro, Portekizli 382, 384, 393, 396, 397, 399, 409, 410
Peiraieus 711
Pelasglar 51, 112
Peleşet 80, 84
Peloponnesos 53, 56, 60, 83, 111, 112, 123, 125, 145, 154, 165, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 206, 368, 433, 474, 548; Peloponnesos Savaşı 123, 125, 145, 165, 171, 173, 175, 179, 206 ayrıca bkz. Mora
Peloponnesos Birliği 172, 174
Pelops 60
Peninsular Steam Navigation Company 619
Pepin, İtalya kralı 292
Pepys, Samuel 550, 551, 552, 553
Pera 401, 402
Pergamon 183, 193, 274, 626
Periandros (Periander) 8, 124, 126, 127
Perikles 171, 628, 694
Periplus 157, 158
Perpignan 380, 399, 405, 416, 451
Pers imparatorluğu 166, 177 ayrıca bkz. İran
Persler 164, 165, 166, 167, 168, 178, 191, 256, 272, 274, 282, 714
Perugia 137, 146
Peruzzi Bankası 424
Pesaro 499
Pétain 674, 678
Peter I, Kıbrıs kralı 406
Petrarca 428, 429
Petro I, Rusya imparatoru "Büyük" 565, 570, 573, 599
petrol, ham 642, 646, 652, 673, 677, 686
Petronius 241
Phaistos 38, 44, 52, 54, 61
Pharos Adası 187
Pharsalus [Farsala] 231
Philadelphia (Amerikan gemisi) 9, 374, 376, 392, 425, 437, 497, 500, 533, 592, 596
Philip de Bourbon bkz. Felipe V, İspanya kralı 554
Philip V, Makedonya kralı 555
Philippi Savaşı 232
Philippos II, Makedonya kralı 183
Philon 185, 194
Phoibos Apollo 169
Phokaia (Foça) 113, 131, 136, 143, 151, 154, 164, 165, 393, 403, 406, 444; Phokaialılar 105, 136, 143, 144, 154, 157, 165
Phokaiolular 113, 131, 136, 143, 151, 154, 164, 165, 393, 403, 406, 444
Piceneler 146
Pindar 123, 144, 145, 193, 203
Piombino 422, 431, 432
Pionius 253
Piramitler 38
piramitler 65
Pirenne, Henri 285
pirinç 385, 423, 523, 594, 623
Pithekoussai ("maymunlar diyarı") 121-124, 140
pithoi 53, 62, 75, 76

Pius II, Papa 445
Piyale Paşa 486
Piyamaradu 73
Piza 8, 24, 27, 130, 139, 310-317, 319-321, 326, 328, 330, 335, 338, 342, 346, 347, 349, 352, 358, 361, 362, 370-372, 377, 379, 380, 382-384, 392, 398, 402, 405, 409, 444, 509, 510, 522, 526, 576, 657, 699, 705; Pizalılar 314, 315, 318-321, 332, 334-336, 338, 339, 347, 348, 352, 365, 366, 372, 373, 376, 380, 383, 387, 391, 397, 399, 409, 414
Plataia muharebesi 163, 168
Platon 203, 628
Plautus, Titus Maccius 228, 234, 494
Plinius, Yaşlı 214, 238
Plutarkhos 165, 178, 183, 205, 230
Po Vadisi 146, 147, 275, 293
Poliochni, Lemnos [Limni] 48, 49, 50
Polis 245, 680
Polo, Marco 403
Polonya 267, 567, 572, 573, 578, 666, 674
Polybios 211, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 229
Polykrates, Samoslu 166, 169, 178
Pomella 330
Pompeii 144, 241, 242, 626
Pompeius Magnus Pius, Sextus 229, 230, 231, 234, 235, 428
Pompeius, Büyük 231
Ponentin Yahudileri 521
Ponza 308, 431
Porphyrius 257
Port Said 9, 609, 613, 615, 639, 641, 685
Portekiz 16, 107, 279, 411, 414, 446, 447, 450, 459, 465, 474, 497, 499, 502, 511, 512, 517, 521, 522, 523, 533, 539, 540, 550, 619, 645, 709; Portekizliler 190, 446, 447, 448, 551
Portus, Ostia 242, 267
Poseidon 51, 101, 114, 123, 197, 716
Poseidonia (Paestum) 142, 146
Potideia 174
Potnia, tanrıça 54
Potyomkin, Gregory 570, 571
Pozzuoli 239 ayrıca bkz. Puteoli
Pön Savaşları 210, 211, 224, 24; Birinci Savaş 210, 211, 217; İkinci Savaş 210, 211, 217, 238; Üçüncü Savaş 210, 225
Prato tüccarı 421
Preveze muharebesi 474, 489
"Priamos'un Hazinesi" 628
Provence 24, 156, 286, 287, 289, 297, 313, 343, 348, 384, 385, 392, 395, 398, 414, 430, 449, 535, 537, 615, 703
Prusya 582, 614, 616, 620
Pryor, John 23, 24, 26, 273, 283, 286, 287, 289, 290, 321, 332, 333, 334, 350, 355, 357, 358, 396, 479, 722
Ptolemaios, Claudius 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 212, 231, 235, 448, 611
Ptolemaioslar 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 207, 222; Ptolemaios I, Soter 184, 185, 187, 188; Ptolemaios II, Philadelphos 611, 187, 188, 189, 193, 194; Ptolemaios IV, Philapator 188; Ptolemaios XIII 231; Ptolemaios XV Caesar 231
punt 293
Puteoli 8, 198, 226, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 716
Pylos 57, 59, 60, 71, 72, 75, 76, 81, 113, 164, 175, 176
Pyrgoi 8, 140, 204, 208
Pyrrhos, Epeiroslu 207, 210
Pytheas 158

Quinto 235

Radhaniyye 286, 287
Raeder, Amiral Erich Johann 677
Raguza 11, 14, 367, 423, 438, 439, 440, 441, 454, 477, 492, 493, 494, 495, 498, 501, 513, 514, 518, 526, 582, 583, 589; Raguzalılar 11, 19, 438, 440, 441, 443, 493, 495, 504, 514, 523, 526, 569, 583, 589, 594
rahibeler 143, 477, 560, 661, 716
Rahmi Bey 650, 652
Ramon Berenguer III 383
Ramon de Penyafort 386
Ramses II, Firavun 69, 77
Ramses III, Firavun 77, 79
Ramses şehri 65
Ramses XI, Firavun 67
Ravello 307, 336
Ravenna 8, 147, 226, 243, 245, 246, 264, 269, 273, 275, 276, 280, 290, 291, 292, 405, 475

Ravenna Eksarkhos'luğu 8, 147, 226, 243, 245, 246, 264, 269, 273, 275, 276, 280, 290, 291, 292, 405, 475
Real (İspanyol amiral gemisi) 506
Reggio 212, 237, 416, 476; ayrıca bkz. Rhegion
Reis, Murad 9, 470, 593
Reis, Pirî 9, 470, 593
René, Napoli kralı Anjoulu 430, 431, 449
Renfrew, Colin 16, 38, 39, 46
Rethymnon 543
Rheneia 169
Rhode (Roses) 155, 158
Rhône deltası 285
Rhône Deltası 288
Rhône Vadisi 156
Ricart Guillem 382
Riccione 705
Richard I, İngiltere kralı 369
Richelieu, Armand de Vignerot du Plessis 562, 563
Richelieu, Armand Jean, Kardinal 535
Rijeka (Fiume) 670
Rimini 210, 405, 646, 700, 704, 705; Ariminum 210
Robert, Flandre kontu 330
Robert, Napoli kralı Bilge 407, 413
Roccaforte 407
Rodos 9, 53, 60, 61, 72, 82, 99, 121, 122, 138, 183, 187-190, 195-198, 225, 228, 229, 236, 274, 284, 309, 373, 403, 412, 413, 423, 424, 429, 432-435, 443, 452, 454, 467-470, 472, 483, 487, 489, 491, 543, 579, 587, 641; Deniz Yasası 274; Rodos heykeli 187; Rodoslular 195, 196
Rodriguez, Marrano Daniel 140, 392, 496
Roger I, Sicilya kontu 361
Roger II, Sicilya kralı 361, 362, 372
Roma 8, 25, 31, 47, 48, 88, 97, 102, 104, 113, 121, 127, 129, 131-134, 136, 139, 140, 143, 147, 156, 157, 165, 182, 185, 195, 197, 198, 200, 208-255, 259, 263-273, 275, 276, 280, 283-285, 287-294, 306, 308, 309, 312, 315, 316, 320, 321, 326, 331, 349, 358, 362, 367, 375, 395, 396, 415, 421, 429-431, 434, 437, 439, 444, 463, 469, 471, 472, 477, 479, 494, 497, 498, 507, 522, 540, 546, 556, 565, 581, 623, 625, 626, 640, 671, 672, 673, 680, 701, 711, 713-717, 719; Romalılar 13, 19, 72, 94, 100, 140, 146, 190, 197, 207-210, 213-217, 219-221, 223, 228, 233, 248, 249, 269, 628
Romano, Ruggiero 319, 340, 341, 342, 343, 344, 522, 523
Romanya 343, 375, 404, 584, 690
Romegas 486, 491
Rommel, Erwin 676, 679
Romulus Augustulus 265
Roses (Rhode) 155, 398
Rosetta 610
rostra 209
Rothschild, Jacob de 613, 618
Roussilon 381
Rozafa 434
Rufolo ailesi, Ravello 336
Rus Ortodoks Kilisesi 579
Ruslan 661
Ruslar 566, 568, 569, 570, 571, 573, 580, 581, 583, 584, 631, 644, 714 ayrıca bkz. Sovyetler Birliği
rûzgârlar 20, 23, 26, 48, 99, 100, 135, 237, 350, 353, 355, 428, 440

Sırbistan 373, 681
Sacromonte tabletleri 530
Safed 17, 460, 500, 538
Safeviler 472, 502
safran 55, 338, 371
Sagrera, Guillem 451
Sagromoso, Michele 573
Saguntum 200, 219
Said Paşa 613, 640
Saint Florent 576
Saint Jean Şövalyeleri bkz. Hospitalier Şövalyeleri
Saint Jean Tapınak ve Hospitalier Şövalyeleri 370, 394, 412, 413, 433, 435, 468, 469, 474, 483, 486, 487, 490, 492, 501, 573, 578, 580, 581 ayrıca bkz. Hospitalier Şövalyeleri
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, comte de 611
Saint-Tropez 700, 708
Salado muharebesi 411
Salâhüddin 337, 373
Salamis 141, 144, 164, 167, 168
Salerno 285, 307, 308, 310, 335, 342, 398, 416, 453
"Saliagos'un Şişman Kadını" 46
Samarya [Şomron] 97

Samiriyeliler 300
Samos 124, 164, 166, 168, 169, 274, 275, 600
San Gimignano 371, 415
San Giovanni 483
San Mateu 422
San Roque 555, 696
San Sabas Savaşı 370
sanat 45, 50, 51, 52, 55, 65, 133, 136, 141, 142, 184, 202, 224, 406, 430, 451, 454, 459, 626; mağara resimleri 34, 35; Girit freskleri 52, 54, 55, 65, 67, 630
Sanctus Franciscus 390
Santa Maria della Grazia 519
Santa Trinità di Saccargia manastırı 315
Santo Stefano Şövalyeleri 509, 520
Santorini 412
São Jorge da Mina ("Maden") 465
São Tomé 446
Sappho 193
Sarazenler 285
Sardes 132
Sardinya 7, 8, 23, 24, 42, 62, 99, 100, 102, 105, 110, 118, 120, 129, 139, 149, 150, 151, 152, 153, 189, 211, 217, 218, 219, 223, 229, 230, 234-236, 238, 249, 270-273, 281, 284, 287, 288, 290, 313, 314, 315, 317, 326, 335, 349, 356, 357, 366, 373, 379, 380, 391, 395, 404, 408, 409, 410, 424, 425, 430, 431, 450, 452, 454, 457, 462, 471, 576, 589, 590, 679, 708, 717; Sardinyalılar 150, 151, 152, 153, 200, 218, 314
Sargon II 99
Sarkozy, Nicolas 711
Saronikos Körfezi 124
Saseno 671
savaş gemileri / filoları / donanmaları 66, 80, 215, 270, 568, 587, 685
Savaşçı Mezarı 120, 138
Savaşçı Vazosu 7, 80, 86
Savona 322, 346, 358, 405
Savoy dükü 520
Savoyard tüccarlar 454
Saydalılar bkz. Fenikeliler
Scala 307, 656
Schechter, Solomon 300
Schliemann, Heinrich 47, 49, 116, 628
Sciaky, Leon 633, 634, 635
Scipio Aemilianus 223
Scipio, Gnaeus 220, 221, 223, 235
Scipio, Publius Cornelius 220, 221, 223, 235
scirocco 24
Scoglio del Tonno 59, 63, 115
Scornavacche 206
Scutari [Shkodër, İşkodra] 434
Sebastian, Portekizli 511
Sedat, Anwar el- 690
Seeley, Sir John 170, 211, 554
Sefardiler 460, 515, 537, 716
Segesta 164, 176, 177, 199, 200, 201
Segorbe piskoposu 533
Selanik 11, 15, 174, 299, 363, 423, 460, 493, 515, 525, 531, 539, 542, 559, 626, 632, 633, 634, 635, 639, 642, 649, 650, 651, 656, 662, 664, 665, 666, 667 ayrıca bkz. Thessalonika; Thessaloniki
Selçuk Türkleri 324, 330
Selevkoslar 185
Selim I, Osmanlı sultanı 472
Selim II, Osmanlı sultanı (Ayyaş Selim) 500
Selinous (Selinunte) 176
Selwyn Lloyd, John Selwyn Brooke Lloyd, Baron 689
Sempronius 244
Sen Petersburg 9, 565, 570, 584
Sen Philip kalesi, Minorka 558, 561
Seneca 132, 240, 430
Senj 510, 513, 514, 515
senkretizm 258, 260, 499
Sept günü deniz yolculuğu 301
Septuagint 194, 300
seramik bkz. çömlekçilik / seramik
Serapis 8, 186, 187, 240, 244
Serapis bkz. Sarapis
serbest limanlar 492
Sestii 236
setleme, Kuzey Afrika 238
Severus, Minorkalı 241, 258, 259, 260, 261, 563
Severus, Minorkalı 258, 259, 260, 261
Severus, Publius Attius 241
Sevil 446, 457, 463, 466
Sicilya 10, 23-27, 34-36, 39-42, 60-63, 65, 81, 83, 84, 88, 91, 92, 94, 98-100, 104, 105, 109, 110, 112, 114, 124, 126, 127, 131, 139, 144, 145, 149, 157, 159, 161, 166, 168, 171, 176-179, 196, 197, 199, 200, 202-213, 215-223, 229, 230, 234-236, 238, 239, 266, 267, 270-273, 275, 276, 281, 287, 288-290, 297, 301-

304, 308, 313, 319-323, 335, 336, 339-344, 346, 348, 350, 353, 355, 356, 361, 363-367, 369, 371, 372, 375, 376, 388, 391, 392, 394, 395, 396-399, 404, 405, 408-410, 412, 413, 416, 417, 422, 429, 430, 436, 438, 444-446, 450, 452, 454, 457, 459, 462, 463, 468, 469, 471, 478, 483, 485, 488, 489, 491, 493, 505, 507, 510, 512, 521, 525, 526, 578, 585, 586, 588-590, 625, 632, 646, 672, 673, 676, 680, 697, 699, 702, 713, 714; Vesperum Ayaklanması (Sicilya) 399, 416; Syrakusa bkz. Syrakusalılar; Syrakusa
Sicilya Boğazı 216, 271, 319, 398, 485, 505
Side 230
Sidi Barrani 675
Sidon [Sayda] 68, 94, 96
Sierra 461
Sikanlar 149, 200
silahlar 37, 48, 80, 81, 125, 152, 260, 286, 517
simya 540
Sina Çölü 67
sinagoglar 258, 260, 499
Sirenayka 126
Siyonizm 659
Skanderbeg bkz. Scanderbeg
Slavlar 272, 291, 324, 440, 632, 634
Slovenya 290, 512, 514, 711
Smendes 67
Smyrna 20, 84, 132, 251, 253, 413, 537, 538, 559, 649, 650, 651, 652, 654
Sokollu, Mehmed 502, 504, 505
Solomon ben Ammar 386
Solomon, Salernolu 342, 344, 358
Sophokles 11, 192
Sorrento 306, 307, 335, 477
Sorrento Yarımadası 306, 307, 335
Sostratos 141
Sovyetler Birliği 676, 683, 684, 686, 688, 689, 690, 710 ayrıca bkz. Ruslar
Sparta 115, 118, 155, 164, 167-169, 172-179, 199, 202, 214, 229; Spartalılar 111, 118, 165, 168, 172, 174, 175, 177-179, 209; Arkhidamian Savaşı 174; hoplitler (askerler); deniz gücü 167, 168, 178, 179, 229
Spina 130, 142, 147, 156, 173
Split 485, 495, 496, 513
Spurrina ailesi 145
St. Elmo 487, 488
Stadion, Johann Philipp 588
Stadion, Johann Philipp 588
Stalin, Josef 681, 683, 686, 691
Standard Oil Company of New Jersey 651
Stanhope, James 558
Stentinello 32, 41, 603
Sterghiades, Aristides 653
Strabo 184, 187, 188, 230, 240
Strasbourg (Fransız gemisi) 674, 675
Sturmy, Robert 448
su 23-26, 33, 36, 37, 42, 45, 56, 65, 66, 82, 94, 96, 100, 143, 147, 182, 184, 188, 191, 215, 254, 291, 293, 295, 324, 334, 336, 345, 349, 351, 354, 411, 425, 427, 428, 446, 458, 461, 479, 493, 505, 520, 551, 577-579, 590, 615, 619, 644, 673, 677, 703, 707, 715
Su Nuraxi 150, 152, 153
Suev 259, 267
sulama 25, 238, 424, 533, 534
Sulcis 105, 109
Sultan (Türk kalyonu) 486, 506
Sur [Tyre] 94-100, 103, 104, 108, 120, 165, 181, 183, 204, 224, 240, 333, 334, 363, 369, 370, 71; Surlular 99, 103, 109, 110, 112, 228, 241
Suriye 41, 51, 52, 53, 55, 60, 61, 63-70, 73, 75, 76, 80, 82, 83, 112, 119, 120, 122, 134, 181, 184, 185, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 222, 224, 231, 233, 240, 241, 243, 248, 251, 255, 275, 279, 282-284, 287, 306, 322, 328, 331, 334, 345, 353, 363, 369, 394, 406, 453, 469, 478, 491, 524, 559, 577, 599, 601, 630, 631, 649, 656, 662, 675, 690, 710, 711, 716
Suriyeliler, Rodos kuşatması 185, 227, 284
Süleyman, İsrail kralı 95, 98, 194, 469, 472, 474, 476, 478, 486, 489, 498, 499, 500
Süleyman, Osmanlı sultanı Muhteşem 95, 98, 194, 469, 472, 474, 476, 478, 486, 489, 498, 499, 500
Süleyman'ın Bilgeliği 194
Sünni İslam 351
Süveyş Kanalı 13, 14, 190, 603, 607, 609, 611, 616, 617, 620, 641, 642, 643, 644, 667, 673, 674, 677, 688, 689, 690
Sybaris 112, 130, 145, 146
Sybota 174

Syrakusa 26, 41, 109, 112, 127, 130, 144, 145, 161, 163, 164, 176, 177, 178, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 212, 220, 221, 237, 275, 362, 372, 375, 454, 489, 587, 632; Syrakusalılar 145, 176, 199, 202, 203, 221

Şalmanesar III, Asur kralı 97
Şam 70, 351, 352, 370, 449, 452, 569,690
Şaol, Kral 88
şap 338, 342, 393, 405, 413, 426, 445
şarap 49, 53, 64, 67, 69, 85, 101, 106, 116, 120, 121, 126, 136, 155, 156, 160, 189, 190, 196, 235, 236, 239, 266, 275, 276, 311, 326, 335, 339, 349, 375, 408, 415, 422, 437, 439, 456, 487, 500, 514, 516, 523, 524, 542, 544, 572, 615
Şardana 77, 79, 80, 81, 84, 85
Şarlman 279, 288, 289, 290, 292, 293, 295, 371
Şekel 98
Şekeleş 78, 79, 80, 81
şehitler 249
şeker 367, 421, 423, 426, 445, 446, 456, 457, 465, 523, 533, 534, 581, 594, 595, 651

Tacitus 132, 243, 245, 246
tahıl ticareti 206, 302
tahıl gemileri 237, 239, 266, 276, 479 ayrıca bkz. tahıl ticareti
Talamone 477
Talmud 254, 300, 386
Tamin emiri 320
Tana 403, 426
Tanca 268, 444, 447, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 638, 641, 697
Tanis 59, 67, 68, 77
tanrıçalar 717
Tanrılar 114, 164, 187, 627, 717
Tapınak Şövalyeleri 341
tapınaklar 39, 52, 184, 197
tarım 25, 104, 125, 147, 170, 191, 206, 238, 456, 558, 599
Taranto 63, 118, 209, 585, 646, 671, 675, 680; Tarantolular 210
Taras 112, 115, 118, 201, 209, 210, 213 ayrıca bkz. Taranto
Tarşiş 94, 97, 107, 108
Tarhun 133
Tarihöncesi toplumların gelişimi 43
Tarquinia 8, 122, 123, 127, 130, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 715
Tarquinius, Roma kralı 127, 133, 134
Tarragona 150, 158, 346, 384
Tartessos 94, 106, 107, 109, 118, 141, 150, 157, 158, 218, 393
Taruisa 74, 82
Tarxien 39, 40
Tatarlar 404
tatil beldeleri 708, 710
Taula de Convi (banka) 452
Tehlike Altındaki Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine ilişkin Sözleşme 711
Telaviv 16, 659, 660, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 704
Tell Aytun 85
Tell el-Amarna 66
Tenedos 425, 426
Tenenti, Alberto 496, 513, 514, 516, 517, 518, 519, 520
Terence 234
Terra Amata 31
Tetuan 471
Teucrianlar 81
Tevfik Paşa, Mehmed 617
Thapsos 58, 63
Tharros 105
Thebai 57, 348, 387
Thefarie Velianas 140
Thera 7, 54, 55, 56, 62
Thermi 48
Thermopylai 168
Thessalia 174
Thessalonika 11, 291, 309, 368, 374, 434, 460 ayrıca bkz. Selanik; Thessaloniki
Thessaloniki 11, 368, 635 ayrıca bkz. Selanik; Thessalonika
Thomson Holidays 705
Thourioi (Thurii) 209
Thukydides 51, 123, 124, 135, 136, 145, 169, 171, 172, 174, 176, 201
Tiber nehri 23, 123, 139, 208, 209, 239, 240, 242
Tiberius, Roma imparatoru 132, 234, 242, 245, 249
Tibnin 351
ticaret ağları 91, 106, 119, 337, 453
ticaret gemileri bkz. deniz nakliyatı
ticaret güzergâhları 45, 73, 94, 130, 311, 328, 361, 377, 413, 540, 612, 710

ticarileşme 415
Tiepolo ailesi (Venedik) 340, 375
Timbuktu 319
Timoleon 205, 206
Timur (Timurlenk) 413, 433
Tingitania 268
Tirant lo Blanc 433
Tiren bkz. Etruria
Tiren Denizi 117, 118, 120, 121, 122, 133, 139, 144, 145, 146, 148, 156, 230, 246, 313, 335, 366, 398
Tirenliler 145; ayrıca bkz. "Tyrseniler"; ayrıca bkz. Etruria
Tiryns 57, 60, 75
Tito, Josip Broz 683, 684, 685, 686, 708
Titus 249, 250, 258, 270
Tjaru (Tell Hebua) 66, 67, 249
Tjekker 67, 80, 81, 84, 94
Tlemsen 471, 472, 534
Tobermory batığı 494
Toledo 386, 411, 460, 488, 706
Tolfa 445
tophet 103, 109, 110
Torcello 291
Torchitorio, Mariano 315
Tortosa 382, 458, 534, 535
Toscanos 106
Toskana 62, 81, 109, 118, 120, 122, 133, 137, 149, 312, 348, 370, 371, 376, 397, 404, 405, 415, 422, 424, 432, 436, 477, 509, 514, 520, 522, 523, 524, 525, 588, 619, 705, 709
Toussun, Omar [Ömer Tosun Paşa] 658
Toya 160
Trablus / Trablusgarb / Trablusşam / Tripoliçe 304, 462, 469, 483, 484, 486, 552, 572, 594, 597, 684
Trablusgarb [Tripolitania] 444, 466, 484, 586, 590, 591, 593, 634, 638, 640, 641
Trafalgar Savaşı 585
Traianus 242, 243, 267, 430, 671
Trakya 135, 167, 171
Trani 387, 437
Trapani 105, 346, 356, 394, 399, 454, 489
Trapezus 426
Trebinje 15, 440, 495
Treviso 426
Trieste 9, 20, 584, 585, 608, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 634, 638, 641, 657, 666, 670
Trogus, Pompeius 155
Troubridge, Thomas 577
Troya 13, 14, 44, 45, 47-50, 53, 55, 60, 70-78, 81-83, 88, 94, 102, 113-115, 121, 130, 133, 163, 210, 211, 265, 626, 627, 628; Troya I 47, 48, 49; Troya II 48, 50; Troya III 50; Troya IV 50; Troya VI 75, 76, 78; Troya VIIa 76, 78, 81, 82
Troyalılar 48, 69, 72, 75, 82ayrıca bkz. Troya
Truman, Harry 686
Tunus 15, 35, 41, 114, 203, 207, 238, 239, 280, 284, 298, 301-304, 308, 319, 320-322, 328, 339, 362, 371, 376, 379, 380, 389, 391, 392, 395, 398, 399, 404, 416, 431, 444, 466, 470, 471, 473, 475, 477, 483, 486, 507, 519, 523, 536, 552, 586, 590-594, 597, 598, 601, 638, 640, 659, 670, 675, 676, 678, 679, 684, 687, 688, 692, 704, 714, 715, 716; Hafsî hükümdarları 379, 470
Tunuslular 302; Caspian kültürü 35
Turşa 78, 81, 82
Turgut 483, 486
Turiye Kumpanyası 517
turizm 428, 703, 705, 706, 708; Grand Tour 625, 703; kitle turizmi 702, 703, 704, 705
Turmeda, Anselmo (Abdallah at-Tarjuman) 429
Tutugi 160, 161
tuz 223, 291, 326, 391, 408, 434, 437, 438, 440, 452, 457, 524, 593, 713
tüccar 26, 61, 66, 92, 107, 116, 117, 159, 225, 227, 228, 229, 238, 240, 241, 245, 281, 286, 287, 293, 295, 300, 303, 305, 309, 311, 318, 324, 335, 336, 341, 364, 369, 371, 376, 390, 405, 408, 429, 454, 456, 459, 471, 522, 536, 600, 716, 717, 718, 719, 720
Türk-Rus savaşı 567
Türkçe deneme 2
Türkiye 61, 76, 81, 276, 406, 412, 453, 517, 540, 541, 542, 559, 580, 582, 587, 589, 623, 631, 650, 651, 653, 654, 655, 656, 657, 665, 683, 691, 693, 694, 695, 701, 702, 710, 711
Türkler 19, 327, 352, 412, 432, 435, 436, 440, 469, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 483, 487, 488, 489, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 514, 520, 532, 537, 542, 546, 549, 568, 569, 572, 580, 584, 600, 623, 629, 632, 633, 634, 640, 641, 642,

644, 651, 653, 660, 693, 694, 695, 716 ayrıca bkz. Türkiye
tütün 536, 537, 637, 640, 657
Tyris (Valensiya) 150, 158
"Tyrseniler" (korsanlar) 83 ayrıca bkz. korsanlar / korsanlık
Tyrsenoi 81, 132, 136
Tyrsenos 132

Uşakov, Fyodor Fyodoroviç 9, 580, 581
Ugarit 59, 64, 72, 75, 76, 81, 82, 87, 94, 97, 100, 108
Ukrayna 166, 404, 572, 642
Ulcinj [Ülgün] 504
Ullastret 159
Uluburun batığı 61
Ulysses (Odysseus) 115
Umur Paşa 412, 413
UNHCR (Birleşmiş Milletler Mülteciler Dairesi) 702
Union pour la Méditerranée [Akdeniz Birliği] 710
Urbanus II 327
Uskoklar 505, 512, 513, 514, 515
Utica 92, 94, 102, 104
Utrecht Antlaşması 557

ücretler 424
Ürdün 662, 689, 690
Üsküp [Skopje] 440, 634

Valensiya 9, 15, 159, 161, 219, 349, 380, 382, 384, 385, 386, 392, 402, 405, 411, 416, 422, 423, 432, 444, 445, 446, 448, 451, 454, 455, 456, 457, 461, 463, 466, 523, 530, 533, 534, 535, 672
Valentinian III, Roma imparatoru 270
Valéry, Paul 22
Valette, Jean de 483, 488, 492
Valletta 7, 486, 487, 578, 581, 673, 676
Valona (Vlorë) 324, 434
Van den Broecke, Bernard 525
Vandallar 259, 267, 268, 269, 270, 271, 716
veba 13, 88, 178, 206, 272, 274, 415, 416, 417, 424, 451, 559
Veşeşler 80
Veii 8, 123, 130, 137, 139, 143, 208, 242
Velia 213
Velleius Peterculus, Marcus 95
Venedik 8, 9, 118, 147, 237, 275, 280, 285, 293, 294, 298, 306, 307, 309, 312, 317, 319, 324, 325, 326, 328, 332, 333, 334, 335, 336 , 338, 340, 341, 342, 346, 348, 357, 358, 361, 362, 365, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 380, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 413, 414, 416, 422, 424, 425, 426, 427, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 444, 454, 466, 467, 468, 474, 477, 479, 480, 481, 484, 486, 494, 496, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 525, 526, 542, 543, 544, 545, 548, 549, 566, 569, 572, 573, 580, 581, 583, 584, 589, 603, 608, 619, 620, 621, 655, 659, 700, 708, 709, 713, 714, 716, 718
Venedik Körfezi 405 ayrıca bkz. Adriyatik Denizi
Venedikliler 14, 19, 288, 293, 294, 325, 326, 332, 333, 334, 336, 364, 365, 366, 367, 370, 374, 375, 376, 399, 403, 404, 405, 410, 413, 417, 424, 425, 434, 436, 443, 452, 467, 469, 495, 502, 503, 504, 509, 514, 515, 516, 517, 518, 542, 543, 544, 545, 548, 569
Venizelos, Eleftherios 635, 642, 652, 654, 664
vergilendirme 190, 334, 592
Vergilius (Publius Vergilius Maro) 74, 102, 103, 132, 224, 233, 234
Vesperum ayaklanması, Sicilya 396, 405
Vesperum Savaşı 396, 405
Vesperum 408
Vetulonia 139, 153
Via Egnatia 274, 291, 324, 396
Viareggio 700, 705
Vichy Fransa'sı 675, 679
Victor Emmanuel III, İtalya kralı
Victoria College, İskenderiye 658
Victoria, Britanya kraliçesi
Victorius III, Papa 320
Villanoven kültürü 137, 138, 139, 143
Villefranche 520
Vincendon, Claude 657
Visconti hâkimleri, Milano 425
Visconti, Filippo Maria, Milano dükü 316, 425, 431
Vitellius, Aulus, Roma imparatoru 243
Vittoriosa (Birgu) 487, 488, 489, 490, 491
Vivara 62, 118

Vix 155
Vizigotlar 271
Volsklar 146
Voltaire 213, 563
Vukčić, Stjepan 440

Waghorn, Thomas 612
Walsingham, Sir Francis 517
Ward, John 263, 266, 519, 520
Washington, George 100, 392, 591, 595, 620, 683
Waterhouse, J.W. 627
Weizmann, Chaim 657
Wenamun 67, 82, 84, 98, 189
Wheelus Field'deki hava üsleri
Whitaker, Joseph 589
Whittall ailesi 651, 652
Wilhelm I, Sicilya kralı "Kötü" 348, 365, 366, 369
Wilhelm II, Sicilya kralı "İyi" 396, 367
Wilhelm, Modicalı 365
William, Orangelı 554
Wilusa 73, 74, 82
Winckelmann, Johann Joachim 626, 627
Woodhouse, John 589
Woolley, Sir Leonard 76, 120, 125, 331
Wren 552

xaloc 24

Yafa 16, 20, 27, 81, 107, 329, 331, 332, 352, 649, 650, 659, 660, 661, 662, 664, 666, 667, 685, 686, 687, 704
Yahudiler 14, 19, 84, 185, 186, 228, 248, 249, 251, 253, 254, 257, 259, 300, 301, 306, 351, 389, 392, 457, 458, 459, 460, 497, 499, 500, 515, 525, 536, 537, 538, 539, 545, 546, 552, 560, 562, 621, 622, 632, 633, 638, 652, 655, 657, 659, 660, 661, 664, 665, 686, 687, 715, 718, 719İ Aşkenaz Yahudileri 537, 633, 659, 660, 661, 665; "Babilli" Yahudiler 300; getto 494, 498, 499, 522, 621, 665, 717, 718; Yahudi diasporası 249, 499, 688; Yahudi isyanı (115-116) 243, 251; Filistin'deki Yahudi ayaklanması (132-136) 251; Karaim 300; Radhaniyye 286, 287; Sefardiler 300, 460, 493, 494, 499, 500, 515, 523, 525, 529, 536, 537, 540, 545, 633, 665, 716, 719; Siyonizm 659 ayrıca bkz. İsrail; Yahudilik
Yahudilik 185, 248, 252, 258, 261, 282, 389, 715
yamyamlık 56
yazı 53, 59, 73, 91, 92, 108, 158, 617, 628, 716 ayrıca bkz. alfabe
Yedi Yıl Savaşı 561, 562
Yeşaya 107, 108
Yeni Kartaca (Cartagena) 219, 221
Yeni Zelandalılar (Gelibolu çıkarması) 643
Yeni-Platonculuk 256
Yeremya 86
yiyecek 36, 87, 104, 188, 291, 302, 354, 375, 404, 477, 479, 575, 700; Akdeniz mutfakları 699, 700; gıda karneleri 700
Yom Kippur Savaşı 690
Yorgi I, Yunanistan kralı 642 IV.
Yorgo, Yunan prensi 629, 693
Ypres 393
Yugoslavya 494, 513, 665, 666, 679, 681, 683, 684, 686, 708, 710
Yunan Ortodoks Kilisesi 323
Yunan uygarlıkları / kültürleri 266
Yunanistan 7, 36, 57, 58, 60, 62, 65, 82, 83, 84, 85, 93, 94, 97, 107, 109, 111, 122, 123, 131, 133, 136, 139, 140, 141, 145, 155, 156, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 174, 175, 181, 183, 184, 193, 198, 201, 206, 211, 220, 222, 224, 231, 232, 240, 248, 271, 272, 275, 340, 346, 348, 364, 365, 387, 426, 432, 460, 474, 486, 549, 570, 572, 589, 601, 623, 626, 627, 628, 630, 632, 635, 642, 647, 651, 653, 654, 655, 664, 665, 666, 679, 681, 683, 685, 691, 693, 694, 696, 704, 705, 709, 711
Yunus 107, 108
Yusuf Paşa 593, 597
yün 49, 52, 189, 312, 317, 335, 339, 366, 393, 404, 415, 421, 518, 523, 524, 536, 572, 714

Zaccaria, Benedetto 405
Zadar 362, 374, 504, 513, 670, 684 ayrıca bkz. Zara
Zakynthos 271
Zama muharebesi 222
Zante 518

Zara 280, 312, 362, 374, 504, 670 ayrıca bkz. Zadar
Zaragoza 380, 382, 387, 431, 458
Zekerbaal 68, 69
Zeus 145, 157, 183, 186, 187, 257; Zeus Ammon 183,
Zevi, Sabetay 538, 542, 632
zeytin ağaçları 191, 266, 272, 542
zeytinyağı 49, 53, 64, 86, 95, 101, 104, 105, 106, 107, 120, 126, 189, 190, 191, 235, 236, 239, 266, 285, 326, 335, 338, 355, 375, 410, 437, 439, 452, 453, 492, 514, 516, 542, 544, 572, 590, 593, 700
zırhlı gemiler 617
Ziani ailesi 341
Ziani, Pietro 341
Ziani, Sebastian 341
zimmi 283, 351, 460
Zogheb ailesi 657
Zogo I (Ahmet Zogo), Arnavutluk kralı 671

BÜYÜK DENİZ

DAVID ABULAFIA

"Benim 'Akdeniz'im, başından sonuna denizin kendi yüzeyinden, kıyılarından ve adalarından, özellikle de onu aşmakta ana çıkış ve varış noktalarını oluşturan liman kentlerinden oluşuyor." Akdeniz tarihinin büyük öncüsü Fernand Braudel'in, özgül bir çağını incelemek yoluyla özelliklerini yakalamaya çalıştığı Akdeniz'in yatay denebilecek tarihinden farklı olarak bu kitap, zaman içindeki değişimi vurgulayarak Akdeniz'in dikey bir tarihini yazma girişiminde bulunuyor. "Bu kitap Akdeniz'in çevresindeki toprakların tarihi olmaktan çok bir Akdeniz tarihidir; daha belirgin söylemek gerekirse, bu denizi aşan ve kıyılarındaki limanlarda ve adalarında yaşayan insanların tarihi." Dolayısıyla, Braudel'in, suyla dolu bir havzayla birlikte kıyı çizgisinin çok ötesine uzanan bir kara parçası olarak ele aldığı ve kimi zaman Akdeniz'in ötesindeki yerleri de kuşatarak tanımladığı Akdeniz'den daha dar bir çerçeve bu. "Hinterlant kuşkusuz göz ardı edilemez ama bu kitap, ayaklarını adamakıllı denize sokan, daha da önemlisi sularında seyreden, bazı örneklerde kültürlerarası ticarete, dine dayalı ve diğer fikir hareketlerine veya en az bunlar kadar önemli deniz güzergâhları hâkimiyetine yönelik deniz savaşlarına doğrudan katılanlara odaklanıyor. Benim niyetim, Akdeniz'in tamamını veya büyük bölümünü dönüşüme uğratmış halkları, süreçleri ve olayları betimlemek."

David Abulafia'nın *Büyük Deniz*'i, MÖ 3500 civarında Malta'da o gizemli tapınakların dikilmesinden, Akdeniz sahillerinin yakın geçmişte bir turizm beldesi olarak yeniden yaratılmasına varıncaya dek Akdeniz'in üzerinde ve hemen çevresinde olan bitenlerin ilk eksiksiz tarihi. *Büyük Deniz* Cebelitarık'tan Yafa'ya, Cenova'dan Tunus'a kadar Akdeniz'in bütün o olağanüstü uzamında ve tarihinde nefes kesici bir şekilde geziniyor. Abulafia, ele aldığı büyük ölçekli gelişmelerle doğrudan bağlantılı bireylerin yaşamlarını da büyük bir ustalıkla anlatıya monte ediyor.

"...yılın tarih kitabı. Hiçbir değerlendirme yazısı Abulafia'nın başarısının boyutunu hakkıyla teslim edemez: Büyük bir alanın destansı incelemesinde duru bir üslup, detaycı bir bakış açısı."

– Dominic Sandbrook, *Sunday Times*

"Renkli karakterlerin cirit attığı bir hikâye ve Abulafia, uzmanlığını ustalıkla dahası gösterişli bir şekilde ortaya koyuyor."

– Simon Sebag Montefiore, *Financial Times*

"Duygusal olarak nefes kesici bir kitap."

– Tom Holland, *Observer*

ALFA TARİH

ALFA Ticarethane Sokak No: 53, 34110 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: 0(212)513 34 20-21 Faks: 0(212)519 33 00
info@alfakitap.com - www.alfakitap.com

ISBN: 978-605-106-472-7